

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Felszabadulásunk tizenötödik évfordulójára

Rác Endre: A pécsi nyelvművelő konferencia

Zsoldos Jenő: Agitátor, izgató, népnevelő

Szemere Gyula: A számnévi elő- vagy utótagú kapcsolatok helyesírásának kérdéséhez

Herczeg Gyula: Sajátos szórendi inverziók újabb magyar prózáinkban

Takács Etel: József Attila két szaváról

Károly Sándor: Az egyszerű mondat szerkezeti egységeinek tanításáról

T. Lovas Rózsa: József Attila: Külvárosi éj

Barabás Jenő: A Magyar Néprajzi Atlasz módszeréről

Beke Ödön: A *-hoz, -höz, -höz* rag történetéhez

Bolla Kálmán: A zárt *i*-zés esetei a gércei népnyelvben

Szabó T. Attila: A csángó *sültü—szültü* hangszer és a *Sölyös* családnév

Kálmán Béla: Barna

MAGYAR NYELVŐR
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVMŰVELŐ BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953);

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BÁRCZI GÉZA, BEKE ÖDÖN, BÓKA LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, ILLYÉS GYULA,
KODÁLY ZOLTÁN, O. NAGY GÁBOR, RÁCZ ENDRE, TOMPA JÓZSEF

SEGÉDSZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
Budapest V., Szalay utca 10—14. V.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

Felszabadulásunk tizenötödik évfordulójára	1
<i>Ráczy Endre</i> : A pécsi nyelvművelő konferencia	3
A pécsi nyelvművelő konferencia határozatai	15
<i>Zsoldos Jenő</i> : Agitátor, igazgató, népnevelő	17
<i>Szemere Gyula</i> : A számnévi elő- vagy utótagú kapcsolatok helyesírásának kérdéséhez	27
<i>Wacha Imre</i> : Néhány tárgyias igénk új, tárgyatlan jelentésének kialakulásához	33
<i>G. Varga Györgyi</i> : Olcsít 'olcsóvá tesz'.	36

Íróink nyelve

<i>Herczeg Gyula</i> : Sajátos szórendi inverziók újabb magyar prózánkban	38
<i>Takács Etel</i> : József Attila két szaváról	45
<i>Gáldi László</i> : Egy beszélt nyelvi fordulat Bessenyeinél	53

Nyelv és iskola

<i>Károly Sándor</i> : Az egyszerű mondat szerkezeti egységeinek tanításáról	54
<i>T. Lovas Rózsa</i> : József Attila: Külvárosi éj	66

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Barabás Jenő</i> : A Magyar Néprajzi Atlasz módszeréről	75
<i>Szabó Zoltán</i> : Az igeképzők jelentése és az igék történetstartama	78
<i>Beke Ödön</i> : A -hoz, -höz, -höz rag történetéhez	80

Nyelvjárásaink

<i>Bolla Kálmán</i> : A zárt <i>i</i> -zés esetei a gércsei népnyelvben	83
---	----

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Szabó T. Attila</i> : A csángó <i>sültű</i> — <i>szültű</i> hangszer és a székely <i>Söltűs</i> családnév	97
<i>Kálmán Béla</i> : Barna	100
<i>Kiss Lajos</i> : Kucséber	101
<i>Beke Ödön</i> : Sopa — Veszekvés — Bádogszamar	103
<i>T. J.</i> : Vaskalap, vaskalapos	104
<i>Meggyes Klára</i> : Zádor, zándor, „felzándorul”	107
<i>P. L.</i> : Góré	111

MAGYAR NYELVŐR

84. ÉVFOLYAM * 1960. JANUÁR—MÁRCIUS * 1. SZÁM

Felszabadulásunk tizenötödik évfordulójára

Dolgozó népünk soraiban a Magyar Nyelvőr olvasói és munkatársai is lelkesen és boldogan ünneplik annak a napnak másfél évtizedes fordulóját, amikor a diadalmas szovjet hadsereg a fasiszta megszállók utolsó maradványait is kiűzte hazánk területéről. Ezzel a nappal a magyar nép történetében gyökeresen új korszak kezdődött: a háborús összeomlás gazdasági, politikai és erkölcsi mélypontjáról a Szovjetunió segítségével és a párt vezetésével olyan magaslatra jutottunk fel, ahonnan már tisztán s szinte kézzelfogható közelségben látszanak a szocializmus és a kommunizmus csúcsai.

1945. április 4-e a magyar nyelvtudományban is egy eredményekben gazdag korszak kiinduló pontja volt. Még alig ocsúdtunk fel a háború barbárságainak kábulatából, amikor — alig néhány hónappal a felszabadulás után — már újból olvashattuk kedves folyóiratunkat, a Magyar Nyelvőrt, amelynek megjelenését — munkatársainak haladó gondolkodása miatt — a Horthy-korszak művelődéspolitikája mind nehezebbé, végül teljesen lehetetlenné tette.

S a Magyar Nyelvőr egyre bővülő és gazdagodó kötetekben is az az általános fejlődés tükröződött, amely a magyar és a finnugor nyelvtudomány egészét jellemezte az elmúlt tizenöt esztendőben. Ez alatt az idő alatt olyan hatalmas tudományos vállalkozások valósultak meg vagy jutottak közel a befejezéshez — melyeknek véghezvitelére a felszabadulás előtt még remény sem igen lehetett —, mint a magyar nyelv értelmező szótárának, a leíró magyar nyelvtannak és a magyar nyelvatlazsznak elkészítése.

Mi tette lehetővé, hogy nyelvtudományunk e régi adósságait ilyen rövid idő alatt és ilyen magas színvonalon törleszthette? Népi demokratikus államunk megértő bőkezűsége, amely a Nyelvtudományi Intézet megszervezésével, egyetemi és főiskolai tanszékek létesítésével, illetőleg kibővítésével megteremtette az eredményes kutató munkának személyi és tárgyi föltételeit; a tervezésnek, a kollektív munkának az az ereje, amellyel szocializmust építő társadalmunk ismertetett meg bennünket; mindenekelőtt pedig az az egyre fokozódó elvi tisztánlátás, amelyet a marxizmus—leninizmus tanításaival s más nemzetek haladó nyelvtudományával való megismerkedés eredményezett.

Nincs most terünk felsorakoztatni azt a nagyszámú egyéni és kollektív nyelvtudományi művet, amely e másfél évtized egyszerű lehetőségeinek köszönhetően megjelent, nem szólhatunk a később megvalósuló termünkék sikeres alapvetéséről, előrehaladásáról, nem érzékeltethetjük folyóirataink, ki-

advány-sorozataink gazdagságát sem. Mindezt elvégzik majd azok, akik a felszabadulás tizenötödik évfordulójára megjelenő cikkükben számot vetnek az egész magyar nyelvtudomány helyzetével. Mi az örvendetes fejlődésből ezúttal csak még egy mozzanatra kívánunk utalni, amely a Nyelvőr olvasóit különösen foglalkoztatja: a magyar nyelv művelés felvirágzására.

Azt a minden tudományszak előtt álló elsőrendű feladatot, hogy eredményeivel az életet, a mindennapi gyakorlatot szolgálja, a nyelvtudomány területén legközvetlenebbül a nyelv művelés tölti be. Folyóiratunk ebben a számában részletes ismertetést közöl a múlt év őszén tartott pécsi nyelv művelő konferenciáról. Ez a konferencia megelégedéssel állapíthatta meg, hogy nyelv művelésünk helyesen tisztázta munkájának legfőbb irányító elveit, s ezeknek az elveknek jegyében egyrészt sok vonatkozásban már eddig is igen eredményesen elégitette ki a társadalom igényeit, másrészt pedig jól látja: milyen új területekre kell kiterjesztenie tevékenységét.

Bár az elmúlt másfél évtized eredményei jogos büszkeséggel tölthetnek el bennünket, nem szabad megfeledkeznünk arról sem, hogy nyelvtudományunk fejlődése ez alatt az idő alatt nem volt teljesen egyenletes, minden részletében ki elégitő. A felszabadulás után eleinte nehezezként hatott, hogy a marxista nyelvtudomány megismerése iránti őszinte törekvésünkben a marrizmus helytelen tanításai megzavartak bennünket. S amikor a szovjet tudomány segítségével a marrizmus tévelygése világossá váltak, abba a hibába estünk, hogy hajlandók voltunk a marrizmussal való mindennemű szembefordulást haladó tudományos felfogásnak tekinteni. Az ellenforradalom is zavart okozott tudományszakunk fejlődésében. Úgy érezzük azonban, hogy a nyelvtudomány munkásai a párt vezetésével ki tudják javítani hibáikat, s az elkövetkező években újabb eredményekkel fogják segíteni dolgozó népünket kulturális előrehaladásának egyre örvendetesebben emelkedő útján.

A szerkesztő bizottság

Anyanyelvi műveltségünk konferenciája

1. A Magyar Tudományos Akadémia nyelv- és irodalomtudományi osztálya és a Magyar Nyelvtudományi Társaság — a budapesti Műszaki Egyetem és a pécsi Pedagógiai Főiskola közreműködésével — 1959. október 2-án, 3-án és 4-én nyelvművelő konferenciát rendezett Pécs városában. A konferencia az „Anyanyelvi műveltségünk” címet viselte, ezzel is jelezvén, hogy nem csupán a szoros értelemben vett nyelvművelés helyzetének, feladatainak megvizsgálását tűzte ki céljául, hanem napirendjére kerültek nyelvi kultúránknak olyan fontos kérdései is, mint az iskolai nyelvtanításnak, továbbá az irodalmi nyelv fejlődésének problémái.

A nagy jelentőségű tanácskozáson képviseltette magát a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága, melynek nevében Szerényi Sándor, az MSZMP Központi Bizottsága kulturális osztályának helyettes vezetője üdvözölte a konferenciát. A Művelődésügyi Minisztérium nevében Molnár János miniszterhelyettes, Pécs város tanácsa nevében Papp Imre elnökhelyettes, a vendéglátó Pedagógiai Főiskola részéről pedig Márk Bertalan igazgató köszöntötte a résztvevőket. A konferenciát Sötér István, az MTA nyelv- és irodalomtudományi osztályának titkára nyitotta meg.

2. Az első előadást Lőrincze Lajos, a Nyelvtudományi Intézet igazgatóhelyettese tartotta „Nyelvművelésünk helyzete és feladatai” címmel. Az előadás ismertette, milyen elvi alapon indult a felszabadulás után a nyelvművelő munka, milyen módszert alkalmazott, melyek voltak szervezeti formái. Foglalkozott nyelvművelésünk eredményeivel és fogyatékoságaival s az előttünk álló feladatokkal.

A tervszerű nyelvművelés megindulását — állapította meg Lőrincze — az 1951 decemberében megtartott nyelvművelő ankétól számíthatjuk (ennek anyagát l. I. OK. 2: 399—450). Az itt kijelölt alapelvek azonban már némileg előbb, 1950 táján kezdtek kikristályosodni. Ekkorra váltak sürgetővé a társadalomnak a nyelvműveléssel szemben támasztott igényei, s teremtődtek meg a korszerű nyelvművelő munka föltételei: ez volt az az idő, „amikor a kulturális forradalom sikerre vitele a nyelvi műveltség emelkedését, közkinccsé tételét is követelte; amikor a nyelvtudomány a sztálini nyelvtudományi cikkek következtében magához tért bizonytalanságából, s amikor már tanultunk annyit, hogy a marxizmusnak már legalább az igényével nyúlhattunk a nyelvművelésnek a kérdéseihöz”.

Az 1951. decemberi ankét leglényegesebb feladata az volt, hogy megvizsgálja: mi az, aminek az új nyelvművelést meg kell különböztetnie a nyelvhelyességi kérdésekben vallott régi közfelfogástól. Az új nyelvművelés nem lehet sovíniszta, nem ítélné el eleve minden idegen szót és idegen nyelvi hatást,

s anyanyelvünk megbecsülésének nem szabad együtt járnia más népek és nyelvek lenézésével, megvetésével. Nem lehetünk folytatói az új ortológia irányzatának sem, mely a nyelvújítás sok — jóllehet valóban szabálytalan, de nyelvünkben már meggyökeresedett — alkotásának kiirtását tűzte ki fő céljául. Az új nyelv művelés nem szemlélheti a nyelvet metafizikusan, hanem tekintetbe véve a nyelv fejlődését, változását, feladatának tartja bizonyos nyelvhelyességi szabályok felülvizsgálását, amelyek csak a nyelv régebbi állapotára nézve álltak meg esetleg a helyüket. Ezeket az elavult szabályokat, valamint azokat az áltörvényeket, amelyeket már a maguk idejében is helytelenül állítottak fel, az úgynevezett hamis tilalomfákat el kell távolítani munkánk útjából. Az új nyelv művelésnek nem szabad dogmatikusnak lennie: a szabályok megtanulása a nyelv törvényeinek ismerete nélkül nem vezethet eredményre. S nem is a tiltó szabályok megtanítása a legfontosabb, hanem a „pozitív nyelv művelés”: a nyelvet használó emberek nyelvi öntudatának és igényességének, nyelvi műveltségének az emelése, hiszen a nyelv művelés nem jelenthet valami önmagáért való purizmust, hanem a társadalmat kell szolgálnia abban, hogy tagjai az érintkezés legfőbb eszközét, a nyelvet gondolataik minél pontosabb és hatásosabb kifejezésére tudják felhasználni.

Ezek az elvek a későbbi munka során helyesnek bizonyultak, bár eleinte kételyeket is ébresztettek: nem okoz-e anarchiát a tilalomfák ledöntése; nem lesz-e passzív a nyelv művelés az új nyelvi jelenségekkel szemben, akár jók azok, akár rosszak; nem sikkadnak-e el a nyelv gondolatközlő szerepének egyoldalú hangsúlyozása következtében a stilisztika szempontjai. Lőrincze megállapítása szerint az ankét után meginduló sokirányú elméleti és gyakorlati tevékenység eloszlatta ezeket az aggályokat. Magam úgy látom, hogy velük kapcsolatban legalábbis a stilisztikai vonatkozásoknak egyre jobban érvényesülő tekintetbe vételét az 1951-ben kimondott alapelvek továbbfejlesztésének kell tartanunk, s a tilalomfák kidöntésében is mintha kissé körültekintőbbek lettünk volna az utóbbi időkben.

Az új nyelv művelés elméleti elgondolásait részletesebben kifejtette a „Nyelv művelésünk főbb kérdései” című tanulmánykötet, mely 1953-ban jelent meg. Ennek nyilvános megvitatása, amelyet a Nyelvőr is ismertetett (78: 129—65), már lényegesen kevesebb ellentmondást keltett. Persze azért még vannak vitás nyelvhelyességi kérdések. A nyelvész szakemberek — mondotta Lőrincze — általában egységes állásfoglalásra tudnak jutni, a nyelv művelő munkának azonban lényeges része az így kialakult álláspontnak ismertté tétele, elfogadtatása is. Ez nem egyszerű feladat, hiszen a nyelvi helyesség mércéjét nem mindenki alkalmazza egyformán, sőt olykor más-más mércét is használhatunk. Előfordulhat, hogy nem tudjuk megnyugtatóan eldönteni: két szó közül melyik illik a művelt nyelvhasználatba, ugyanis közülük „még nem vált egyik sem kétséget kizáróan irodalmi nyelvvivé, illetőleg — ami ennek próbája — a másik nem sülyedt vissza tájszóvá”. Ugyanígy sokszor nehéz megállapítani, hogy egy nyelvi forma archaikus-e vagy sem, egy szó még idegen elemnek vagy már jövevényszónak minősül-e stb.

Mindez azonban korántsem jelenti, hogy nyelv művelő munkánknak nincs szilárd alapja. Az ingadozás, bizonytalanság, amely a nyelvi jelenségek egy kisebb részének megítélésében fennáll, nem a nyelv művelés vagy az egyes nyelv művelők elvtelenségéből fakad, hanem magának a nyelvnek természetében rejlik. Ezért a döntést néha alapos vizsgálatnak, a nyelvtörténet, a nyelvjárások, az analóg jelenségek megváltatásának kell megelőznie. S olykor az

ilyen vizsgálat sem állapíthat meg mást, mint azt, hogy két vagy több nyelvi jelenség él egymás mellett ugyanabban a funkcióban. A kettősségek megengedésétől sokan viszolyognak ugyan, ez azonban a régi nyelvművelés dogmatizmusának káros hagyománya.

Ezután részletesen foglalkozott az előadó azzal a már említett aggodalommal, hogy a „közszokás”-ra hivatkozva a nyelvművelés minden nyelvi tényt elfogad. Kazinczyval együtt valljuk, hogy nemcsak „illemhatetlen”, hanem „illemhető” közszokás is van. Például az úgynevezett *-suk, -sük* ragozást „illemhető” közszokásnak tekintjük, s természetesen még akkor sem helyeselnénk, ha kiderülne, hogy az ország lakosságának többsége így beszél. A nyelvérzékre már inkább lehet hallgatni a „helyes — helytelen” kérdésében, bár ennek jelentőségét sokan kétségbe vonják. Megbízható eligazítónk azonban a nyelvérzék csak akkor lehet, ha biztos nyelvtani tudásra, jó írók olvasásával kialakított ízlésre, bizonyos nyelvtörténeti tájékozottságra s minél több nyelvjárás ismeretére támaszkodik. Sok bajt okoznak azok, akik csupán a logika alapján ítélkeznek nyelvhelyességi kérdésekben. Szerintük például a hold nem *süt*-het (nincs melege), a villamosról nem lehet *leszállni* (szállni csak szárnyal lehetséges), a szúnyog nem *csíp*, hanem *szúr* stb.

Nyelvművelő munkánk akkor lesz eredményes és meggyőző, ha a helyes elveket, döntéseket helyes módszerrel igyekszünk elfogadtatni. Egy-egy nyelvi jelenség jó vagy rossz voltát mindig tárgyi érvekkel kell bizonyítani. A pusztán önkény, a diktatórikus eljárás nem vezethet célra (helytelen volna például valamiféle nyelvművelő hivatal felállítását, melynek rendelkezései kötelező érvényűek lennének). Nyílt, szabad, tárgyilagos hangnemű vitákra, egy-egy kérdés több oldalú, több szempontú megvilágítására van szükség, s eközben állandóan kétféle harcot kell vívni egyrészt a merev dogmatizmus, másrészt a mindent elfogadó nihilizmus ellen.

Előadásának második részében Lőrincze Lajos arról számolt be, milyen szervezeti keretekben folyik a nyelvművelő munka. Ismertetését rövidebbre foghatjuk, mert a Nyelvőr olvasóit ebben a vonatkozásban részben már tájékoztatta Tompa József néhány évvel ezelőtt megjelent cikkében (80: 161—73).

A nyelvművelés központi szerve az Akadémia Nyelvművelő Bizottsága, ennek feladata a nyelvművelés elvi irányítása s az általánosabb jellegű kérdésekben való állásfoglalás. Hasonló szerepet tölt be a nyelvművelésnek egy sajátos területén az Akadémia Helyesírási Bizottsága.

A mindennapi munkának, az elvek gyakorlati megvalósításának legfontosabb szerve az Akadémia Nyelvtudományi Intézete, illetőleg az itt — lényegében szorosabb szervezeti forma nélkül — kialakult nyelvművelő munkaközösség. Az intézeti nyelvművelő munkának egyik jelentős s újabb már szervezett formája az úgynevezett közönségszolgálat. Ennek tevékenységéről folyóiratunk olvasói számára Tompa említett cikkén kívül „A Nyelvőr postája” című rovat is ad némi ízelítőt. A közönségszolgálathoz intézett rengeteg különféle jellegű kérdés (Lőrincze jó néhányat felsorolt közülük) azt mutatja, hogy ez a szervezet fontos társadalmi szükségletet elégít ki, s ugyanakkor segít ráirányítani figyelmünket a megoldandó problémákra. Előfordul azonban, hogy egyes hivatalok, intézmények olyan feladatot is a közönségszolgálatra óhajtanak hárítani, amelyet saját maguknak kellene megoldaniuk: rendeletek, kiadványok helyesírásának vagy helyes fogalmazásának ellenőrzését (vö.: Tompa: Nyr. 80: 172). „Az lenne a kívánatos — mondta Lőrincze —, hogy az egyes főhatóságok szervezzék meg saját hatáskörükön belül kiadvá-

nyaik nyelvi ellenőrzését, alkalmazzanak megfelelő szakembert, aki állandóan ügyel arra, hogy értelmetlen, nyelvrontó vagy gyatra fogalmazású rendeletek ne lássanak nyomdafestéket.”

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő munkájához tartoznak az intézet által szervezett előadások, illetőleg előadássorozatok elsősorban szerkesztőségekben, kiadóhivatalokban, de más vállalatoknál is. Közülük a legkiemelkedőbbnek, a Kiadói Főigazgatóság tanfolyamának anyaga könyvalakban is megjelent, „Magyar nyelvhelyesség” címmel. Ez a kiadvány, mely a nyelvtan rendszerében vizsgálja a nyelvhelyességi kérdéseket, néhány hét alatt teljesen elfogyott. (Örömmel közölhetjük a Nyelvőr olvasóival, hogy a Tankönyvkiadó a közeljövőben megjelenteti ennek az annyira keresett kézikönyvnek a második kiadását.) — A Nyelvtudományi Intézet azzal is segíti a nyelvművelők munkáját, a nyelvi műveltség emelését, hogy legfontosabb feladatai közé iktatta a magyar nyelv értelmező szótárának és leíró nyelvtanának elkészítését.

Az intézeti nyelvművelő munka fogyatékoságaként említette az előadó az ötletszerűséget, a kívülről jövő igényekhez való alkalmazkodást.

A nyelvi ismeretek legszélesebb körben való népszerűsítése a Tudományos Ismeretterjesztő Társulatnak a feladata. A Társulat egyebek között sikeres szónokképző tanfolyamokat szervezett, ezeken fontos hely jutott a nyelvisztisztikai kérdéseknek. A József Attila Szabadegyetem évek óta hirdet nyelvi tárgyú kollégiumokat. Az előadások túlnyomó többségét a nyelvművelő csoport tagjai tartották. Fontos lenne, hogy a Társulat vidéki munkájának színvonala és intenzitása zárkózzék fel a fővárosiéhoz, s ennek érdekében a vidéki központokban helyi előadógárda szerveződjék. „S nemcsak törekedni kell rá, el is kell érni, hogy a TIT munkájának eredményei a munkások és parasztok között is mutatkozzanak” — mondta az előadó.

A nyelvi ismeretterjesztésnek fontos szerve a rádió is. Itt a nagyon népszerűvé vált nyelvművelő ötpercek, az „Édes anyanyelvünk” adásai mellett a közelmúltban új nyelvtani sorozat indult „Tanuljunk könnyen, gyorsan — magyarul!” címmel, s újabban a külföldi magyarok számára is hangzanak el nyelvművelő adások. A rádió azonban nemcsak előadásokkal szolgálhatja a nyelvművelés ügyét, hanem az élőszó jó példájával is. S ekörül nincs minden rendben. A rádió bemondóit kiképezték a jó magyar kiejtésre, de „az a sok rossz beszédű ember, raccsoló, éneklő, rosszul hangsúlyozó, aki a mikrofon elé kerül mint riportalany, mint szerző, lerontja az esetleges jó hatást is”. Rossz kiejtésű embert csak egészen kivételes esetben volna szabad megszólaltatnia a rádióknak.

Lőrincze ezután a nyelvművelő kiadványokkal, majd a nyelvhelyességi cikkeket közlő folyóiratokkal foglalkozott, elsősorban a Magyar Nyelvőrrel, a Nyelvművelő Bizottság folyóiratával. Ennek feladata, hogy napirendjén tartsa a nyelvművelés elvi és gyakorlati problémáit, válaszoljon az olvasók közérdekű kérdéseire, támogassa az iskolai munkát, s népszerűsítse a nyelvtudomány újabb eredményeit. Megállapította, hogy a Nyelvőr nem felel meg teljes mértékben ezeknek a követelményeknek: kevés az elvi jellegű nyelvművelő cikk, ötletszerű és szegényes a „Nyelv és iskola” című rovat. Baj van a cikkek stílusával is: sok az unalmas, bonyolult fogalmazású írás. A nyelvművelés csak úgy tud nagy táborot gyűjteni ügye mellé, ha minél több kisebb, népszerűen megírt cikkel fordul az olvasóközönséghez. Ilyenféle írások „A Nyelvőr postájá”-n kívül egyes napilapokban és folyóiratokban jelennek meg, elég rendszertelenül s gyvre kisebb számban.

Lőrincze a továbbiakban a nyelvművelésnek három olyan fontos területét érintette, amelyeknek a konferencia — jelentőségüknek megfelelően — külön napirendi pontot szentelt. A műszaki szókincs problémái eddig szinte teljesen kívül maradtak a nyelvművelők érdeklődési körén. „Életünk fejlődésének iránya, tempója ellentmondást nem ismerően parancsolja, hogy ennek az álláspontnak egy csapásra véget kell vetnünk, s a mulasztásokat sürgősen pótolnunk kell” — mondotta. — A konferencia foglalkozik az iskolai nyelvtanoktatás kérdéseivel is. A nyelvtudomány művelői az elvi kérdések tisztázásával, jó segédkönyvekkel, tanáccsal és felvilágosítással segíthetik az oktatási intézmények munkáját. A nyelvészek és a pedagógusok között jó az együttműködés, ezt bizonyítja például a szinte közösen készített „Iskolai nyelvművelő” című kötet, számos előadássorozat a továbbképző intézményekben stb. Helyes volna, ha a Nyelvőr is szorosabb kapcsolatot építene ki a nevelőkkel, s több cikkírókat szervezne be közülük. — Fontos része a pécsi megbeszéléseknek az irodalmi nyelv kérdéseiről szóló vita, amelyen írók, irodalomtörténészek és nyelvészek együttesen vesznek részt. Írók és nyelvészek között van némi feszültség. Az írók nagy része bizalmatlan a nyelvészekkel szemben, maradnak tartja őket, olyanak, aki nem képes megérteni a modern irodalmi nyelv problémáit, ósdi felfogást vall a nyelv dolgában, annak csak száraz grammatikájával foglalkozik, s szépségét nem ismeri. Lőrincze úgy látja, hogy ez a vélekedés a múlt század végének öröksége, abból az időből származik, amikor a nyelvészek valóban irodalom- és esztétikaellenes nézeteket vallottak. Ez a szemlélet a Horthy-korszak nem szakember nyelvművelőit is jellemezte. Íróinknak meg kell ismerniük a nyelvészeknek mai felfogását az irodalmi nyelv, a stílisztika kérdéseiről. Ez a felfogás elítéli a régi íróellenes nézeteket, s az írók nyelvművelő szerepét igen nagyra értékeli.

Előadásának befejező részében Lőrincze az előttünk álló feladatokról szólt. Lényegesen többet kell foglalkoznunk a nyelvművelés elvi kérdéseivel, alaposabban kell tanulmányoznunk a nyelvművelés múltját, bővíteni kell a nyelvművelő szakemberek körét, s az eddiginél sokkal nagyobb mértékben ki kell terjesztenünk tevékenységünket a munkásságra és a parasztságra. A megnövekedett munka új szervezeti formákat, új kiadványokat követel. Szükséges volna nyelvművelő osztály létrehozása a Nyelvtudományi Intézetben, új, kis terjedelmű havi folyóirat indítása s egy olyan kézikönyv kibocsátása, amely a fogalmazás, a helyesírás és a nyelvhelyesség főbb kérdéseiben hasznos útmutató lehet.

Végezetül az előadó a következőket mondotta:

„Talán nem tetszelgés és önámítás, ha azt gondoljuk, hogy eddig végzett munkánk nem volt teljesen hiábavaló, hogy valamivel ez is elősegítette művelődési forradalmunk győzelemre jutását. A jövő terveit készítve pedig bízunk benne, hogy ezek megvalósításával mi is tevékeny részesei leszünk az új, szocialista értelmiség kialakításának. Mert a mi munkánk nem önmagáért van, szerves része a szocialista művelődéspolitikának. De »a szocialista művelődéspolitikai céljai sem önmagukért valók, hanem szerves és elválaszthatatlan részét alkotják annak az egységes feladatnak, amit a szocializmus felépítése jelent« (TSz. 13: 118).

Közvetve tehát ezt végezzük mi is.”

Az előadást követő vitában tizenhárman szólaltak fel. Főként a részletekhez, gyakorlati kérdésekhez fűztek megjegyzéseket a hozzászólók, elvi kérdéseket kevesebben fejtegettek, s ez talán részben az előadás arányainak

volt a következménye. Többen foglalkoztak a helyes magyar kiejtés problémáival, s követelték, hogy a rádió, a színházak és az iskolák indítsanak erőteljes harcot a rohamosan terjedő hangképzés-, hangsúlyozás- és hanglejtésbeli hibák ellen. A vita résztvevői felhívták a figyelmet más elhanyagolt területekre is, s támogatták az előadónak azt a javaslatát, hogy új, népszerű nyelvművelő folyóiratot kell indítani, és meg kell jelentetni egy helyesírási, fogalmazási és nyelvhelyességi kézikönyvet. Igen fontos volt annak hangsúlyozása, hogy a nyelvművelés sikeréhez elengedhetetlenül szükséges a nyelv fogalmáról, működésének és fejlődésének objektív törvényeiről szóló tanításoknak minél szélesebb körben történő ismertetése.

3. A konferencia első napjának délutánján a természettudományi szakszókinç kérdéseiről folyt a vita. Két előadás hangzott el: Csűrös Zoltán, a budapesti Műszaki Egyetem rektora „Természettudományi nyelvünk helyzete és továbbfejlődésének problémái”, Dukáti Ferenc, a Szabványügyi Hivatal munkatársa pedig „Szabványosítási kérdések a műszaki szókinç alakításában” címmel tartott beszámolót.

Csűrös részletesen foglalkozott azzal a kérdéssel, helyes-e a természettudományos nomenklátúra nemzetközileg használt idegen nyelvű elemeit magyar szavakkal helyettesíteni, s végül is tagadó választ adott rá. Hiszen például a vegyész, akinek mintegy hétszáz ezer vegyület nevét kell ismernie idegen nyelven, képtelen volna ezek magyar elnevezését megtanulni és megtanítani. Bugát és társai annakidején megpróbálkoztak a kémiai szakkifejezések magyarításával, de a *hamhálvág*-féle szószüleményeknek nem lehetett sikerük. S ha mégis történnének ilyen kísérletek, akkor sem volna lehetséges, hogy az így előálló hatalmas szótömeget nyelvhelyességi szempontból megnyugtatóan átvizsgáljuk. Mindez azonban nem jelenti, hogy a természettudományok művelői nem igényelnek támogatást a nyelvész szakemberektől. A műszaki irodalom nyelvben előforduló hibák, magyartalanságok kijavítása érdekében sokat tehetnek nyelvművelőink. Szükség van a nyelvészek segítő munkájára a szaktudományok műszókinçsének rendszerezésében, egységesítésében is. Csak vigyázni kell arra, hogy a nyelvészek ilyenkor vegyék tekintetbe a szaktudományok sajátos szempontjait.

Dukáti Ferenc az egységes műszaki terminológia kialakítását sürgette. A műszaki terminológia bizonytalansága félreértéseket, ezek következtében pedig esetleg károkat is okozhat. Az egységesítés irányító szerve szerinte a Szabványügyi Hivatal lehetne. Szabványosítani azonban csak a legfontosabb szakkifejezéseket lehet, s a szabványosítás folyamata nem jelentheti azt, hogy eközben gondoljuk ki a műszavakat, hanem ilyenkor rendszerint a már használatban levő változatokból kell kiválasztani a legmegfelelőbbet. A műszaki terminusok között sok a magyar szóalkotás törvényeinek ellentmondó, helytelen alakulat. Ezért az állapotért hibáztathatók a műszaki szakemberek, akik nem tettek szert megfelelő nyelvi műveltségre, de a nyelvészek is, akik nyelvművelő kiadványaikban, tankönyveikben elhanyagolják a műszaki nyelv problémáit. Szükség volna egy olyan nyelvművelő kézikönyvre, amely példanyagát a műszaki nyelvből veszi. Az előadó ezután a terminológia kialakításának nemzetközi vonatkozásaival, majd a terminológia ellenőrzésével, s végül a már kialakult terminológia kérdéseivel foglalkozott.

Az előadásokat igen élénk vita követte; tizennyolcan szóltak hozzá az említett kérdésekhez, többségükben műszaki szakemberek. A hozzászólók

egyértetettek abban, hogy szükség van a műszaki szókincs rendezésére és egységesítésére, de a megoldás módzatait illetően nem alakult ki egységes vélemény. A műszaki szakemberek egy része azt látná szívesen, ha erre a feladatra a Nyelvtudományi Intézet vállalkoznék. A nyelvészek azonban csak a segítő szerepét tölthetik be, hiszen ezt a munkát alapos műszaki tájékozottság nélkül lehetetlen elvégezni. — Nem jött létre egységes álláspont a magyarítás kérdésében sem. A nyelvész hozzászólók véleménye szerint a szaktudományok sajátos s nagyrészt idegen nyelvű nomenklatúrájának alakításában az egyértelműség a legfőbb szempont, a k ö z é r d e k ű, ismertebb műszavaknak azonban lehetőleg magyar — és a nyelvhelyesség tekintetében is kifogástalan — alakulatnak kell lenniük. A műszaki szakemberek egy részének véleménye szerint ez a különbségtétel nem indokolt.

Annak ellenére, hogy sok kérdés maradt eldöntetlenül, a természettudományok és a nyelvtudomány képviselőinek ezt a tanácskozását igen nagy jelentőségűnek tarthatjuk: nyelvművelésünk végre hozzálátott, hogy fontolóra vegye a műszaki szókincsnek s általában a műszaki irodalomnak nyelvhelyességi problémáit, s ezzel megkezdte társadalmunkkal szemben fennálló egyik vagy adósságának törlesztését. Mint a konferencia határozatai is mutatják, ezen az úton tovább kívánunk haladni, s a nyelvművelés nemcsak a műszaki szókincsre, hanem a szakmai szókincs egészére is ki fog terjeszkedni.

4. A konferencia második napján Bencédy József, a Művelődésügyi Minisztérium középfokú oktatási főosztályának vezetője tartott előadást „Az anyanyelvi műveltség és az iskola” címmel. Az előadó az oktatási reform egészére vonatkozó elgondolások tükrében vizsgálta meg az anyanyelvi oktatás kérdéseit. Ez azért is rendkívül hasznos volt, mert a nagyszámú hallgatóság — melynek soraiban igen sok pedagógus foglalt helyet — egyrészt tájékoztatást kapott az előkészületben levő oktatási reform legfőbb elveiről, másrészt a magyar nyelvi ismeretek tanításának ügyét nem elszigetelten, hanem azoknak a feladatoknak szerves részeként szemlélhette, amelyeknek megoldására szocializmust építő társadalmunk igényei kötelezik az iskolát.

Az előadás bevezető része oktatásügyünk mai helyzetét vázolta. A felszabadulás óta jelentős mennyiségi és minőségi eredményeket értünk el az oktatási rendszer mindegyik fokán, ugyanakkor azonban az utóbbi időben számos olyan probléma merült fel, mely sürgős megoldásra vár. Az általános műveltség tartalma megváltozott: a természettudományos, elméleti technikai, közgazdasági, jogi, politikai ismeretek, továbbá bizonyos gyakorlati készségek egyre jelentősebb helyet foglalnak el benne. Óriási mértékben növekedett az egyes szaktudományok, elsősorban a természettudományok ismeretanyaga. Ez a hatalmas anyagmennyiség a jelenlegi oktatási rendszerben oly módon kap helyet, hogy a tanulók túlterhelését okozza. Ugyanakkor növekedtek a dolgozók kulturális igényei, felébredt az iskola elvégzése utáni önművelés vágya, s ehhez oktatási intézményeink nem teremtenek kellő alapot. Az oktatásban túlteng az elméletieskedés, hiányzik belőle a gyakorlati élettel való kapcsolat. A középiskolák — elsősorban a gimnáziumok —, melyeknek az a rendeltetésük, hogy a tanulóknak kisebbik részét az egyetemi, főiskolai tanulmányokra, nagyobbik részét pedig a termelőmunkában való helytállásra előkészítsék, jelenlegi formájukban egyik feladatukat sem tudják kellően ellátni.

A vázolt helyzet szükségessé teszi az oktatás reformját. A reform két alapelve: a) a különféle iskolatípusok számára — a tanulók életkori

sajátosságait figyelembe véve — korszerű művelődési anyagot kell kidolgozni; b) az iskolai gyakorlati foglalkozások rendszerével ifjúságunkat a fizikai munka megbeecsülésére, szeretetére és végzésére kívánjuk nevelni.

A korszerű művelődési anyag kidolgozásával meg kell szüntetni a jelenlegi enciklopedikus képzést, amely azon alapult, hogy az egyes szaktudományok újabb eredményeit egyszerűen hozzátoldották a tantervi anyaghoz. A nagy anyagmennyiség eltorzította az oktatási folyamatot: a tanárt prelegálásra, a diákot az ismeretek passzív befogadására kárhóztatta, lehetetlenné tette, hogy a tanulók problémákat keressenek és lássanak meg. Ez az ismerethalmaz szelektálásra szorul. „A tantervi anyag kiválogatásában — mondotta Benecdy — a marxista, tudományos világnézetre nevelés elvénk kell biztosítanunk a vezető szerepet. Nem a tudományok rendszerére van tehát szükségünk az alapvetésben, hanem a tudományos világnézeti alapjaira. Ennek kialakítása céljából és érdekében kívánjuk szelektálni a tananyagot. Ez a tananyag természetesen feleljen meg a tudományok korszerű eredményeinek, elrendezésében, felépítésében pedig a tanulók életkori sajátosságainak, a modern pedagógia kívánalmainak. Legyen elég levegős ahhoz, hogy a megszerzésére irányuló aktív tevékenység közben a tanulók megismerkedhessenek önálló továbbképzésük módszereivel, fejleszthessék gondolkodási készségüket, érezhessék a tanulásból és megismerésből származó mély megelégedést és örömet. Pedagógiai nyelven szólva enciklopedikus képzés és formális képzés összehangolására van szükség.

A tananyag ilyenforma kiválasztásával megváltozik az iskolai színvonal eddigi értelmezése. A jövőben színvonalon nem csupán bizonyos elméleti ismerethalmazt kívánunk érteni, hanem szilárd ismeretekkel párosult elvhű magatartást szocialista életünk napi kérdéseiben, cselekvési készséget, elszánást és odaadást a szocializmus építésére.”

Az előadó kitért azoknak aggályaira is, akik szerint az oktatási reform a humánus képzés csorbítását jelentené. Utalt a humanista műveltség fogalmának marxi értelmezésére, a természettudományokban és a technikában rejlő humanizmusra. A reform így a humanista műveltségnek éppen nem a háttérbe szorítását, hanem a kiterjesztését célozza. Végrehajtása során az irodalmi, esztétikai és nyelvi stúdiumok meg fogják őrizni helyüket.

Oktatási rendszerünk jelenlegi hibái az anyanyelvi ismeretek tanításában is megmutatkoznak. Az 1952 novemberében megtartott országos nyelvtanítási konferencia óta — melyen még azt kellett megállapítani, hogy a magyar nyelv oktatásában nem történt alapvető változás — értünk el ugyan bizonyos eredményeket: kialakultak a tantervek; jó tankönyvek készültek, melyek anarchikus periódust zártak le, s módszerükkel új utakat vágtak; rendszeressé vált a nyelvtanórák megtartása. Hasznos módszertani segédkönyvek, tudományos kiadványok, folyóiratok, munkaközösségi viták, továbbképző konferenciák segítik a tanári munka elmélyítését. Sok iskolában föllendült a szakköri élet, kiejtési és szavalóversenyeket tartottak.

A javulás azonban nem elegendő mértékű: nyelvtanításunk határfoka még mindig gyenge. A szakfelügyelők jelentései azt mutatják, hogy a tanulók elemző készsége fogyatékos, s nem tudják biztosan, hatásosan kezelni anyanyelvüket. Hiányzik a nyelvtan és a helyesírás, a nyelvtan és a fogalmazás, a nyelvtan és a stilisztika kellő összekapcsolása. Nyelvtanításunk túlzottan elméleti, grammatizáló jellegű: elmélet és gyakorlat elszakítottasága, a gyakorlati élet követelményeinek elhanyagolása, tanári prelegálás, ötlettelenség

és sivárság jellemzi. A tanulók szóbeli és írásbeli kifejező készsége javul ugyan — elsősorban a magasabb osztályokban —, de mondatszerkesztésük még gyakran pongyola, szókincsük szegényes, stílusuk színtelen, száraz. Ennek egyik oka, hogy az irodalmi művek formai elemzése az órákon nem történik kielégítően. Van előrehaladás a helyesírás elsajátításában is — elsősorban szintén a felsőbb osztályokban —, de még mindig megesik, hogy érettségizett tanuló súlyos helyesírási hibákat követ el. Ezek a hibák jogos bírálatot váltanak ki. „A társadalom elvégre is többnyire nem arra kíváncsi — állapította meg Bencédy —, fel tudja-e sorolni a tanuló mondjuk a határozott tárgy kilenc valahány esetét, a névmások valamennyi fajtáját, de azt igenis elvárja, mégpedig teljes joggal, hogy az általános iskolát, még inkább a középiskolát végzett fiatal emberek tudjanak helyesen írni. Ugyanilyen joggal kívánja a társadalom, hogy iskolásaink tanuljanak meg helyesen és szépen beszélni, írni, sajátítsák el a mindennapi életben szükséges iratok szerkesztését, összeállítását.”

A magyar nyelvi oktatás lassú fejlődésének, nem kielégítő helyzetének fő okát az előadó abban látja, hogy a tanárok jó része nem érdeklődik eléggé a nyelvészet iránt, járatlan benne, nem szívesen tanít nyelvtant, s a szakfelügyelet is elhanyagolja az anyanyelvi képzést. A jelenlegi középiskolai tanterv és tankönyv elavult, a diákokat az általános iskolában tanultak unalmas ismétlésére kényszeríti.

Ezen a helyzeten változtatni kell, mégpedig az oktatási reform alapelveinek szellemében. A tanterv nem ölelheti föl a nyelvtudomány teljes rendszerét. Az elvont grammatizálás helyett a nyelv tudatos és művészi használatára kell nevelni a tanulókat. „A tananyag kialakításában — hangsúlyozta az előadó — figyelembe kell vennünk: mivel, hogyan tudjuk a marxista világnézet egyes elemeit meggyökereztetni. Így nézve feladatunkat, nyilván előtérbe fognak kerülni a tanítás anyagában a nyelv társadalmi szerepére, a nyelvfejlődés történetiségére és dialektikájára, nyelv és gondolkodás összefüggésére utaló ismeretek, az ezek elsajátításában fontos módszerek. Gondolni kell a társadalom jogos igényeinek kielégítésére, a tanulók szóbeli és írásbeli kifejező képességének, helyesírási ismereteinek és készségeinek fejlesztésére, de talán mindenekelőtt arra, hogy a nyelv és gondolkodás szoros összefüggésénél fogva a nyelvvel, a nyelven keresztül csiszolódik és fejlődik a gyermek értelme, s így az anyanyelv biztos kezelése mindennemű művelődésnek, a marxi világnézet elsajátításának is alapja. A Bessenyeitől származó jelmondat — »Minden nemzet a maga nyelvén lett tudós, de idegenen sohasem!« — programot adott a múltban, s jelszavunk marad a jövőben is. Anyanyelvünk nemcsak művelődésünk alapja és eszköze, kultúránk hordozója, művészi eszköz, hanem féltett, szeretett nemzeti kincsünk is, melynek ápolása hazafiúi kötelességünk. Ez a művelés, féltés természetesen nem jelentheti más népek nyelvének lebecsülését, nyelvünknek más nyelvek fölé helyezését, ilyenformán nyelvtanításunknak az internacionalizmus irányában is megvannak a maga szálai.”

A fölösleges ismétlések elkerülése végett az általános és a középfokú iskolák viszonylatában a koncentrikus tananyagbeosztást össze kell egyeztetni a lineárisal. A nyelvtan oktatásának ennek megfelelően az előadó javaslata szerint a következőképpen kell alakulnia :

Az általános iskola feladata az, hogy két koncentrikus körben — az alsó és a felső tagozatban — tanítsa meg a nyelvtan és a helyesírás legfőbb

szabályait, s ezzel fejlessze a tanulók szóbeli és írásbeli kifejező képességét; gyakoroltassa az írásbeli dolgozatok megszerkesztését. A középiskolai oktatás anyaga a szilárd nyelvtani tudásra épülő nyelvművelés — nyelvhelyesség és stilsztika — legyen; itt nincs szükség a leíró nyelvtannak és a helyesírási szabályoknak indukatív tanítására, csupán az általános iskolában szerzett ismeretek és készségek ismétlését, gyakoroltatását kell megszervezni, illetőleg a nyelvtani ismereteket — ahol szükséges — kiegészíteni. Magam — bár egyetértek azzal, hogy a középiskolai oktatás gerincében a nyelvművelés álljon — úgy vélem, hogy a középiskolának a leíró nyelvtani ismeretek továbbfejlesztésében is vannak feladatai, hiszen a nyelvtannak nem egy olyan fontos anyagrésze van, amelynek tárgyalását az általános iskolában a tanulók életkora nem teszi lehetővé, a középiskolások azonban megérték ezek felfogására, s megismerésük nagymértékben hozzájárulhat az elvonatkoztató gondolkodás fejlesztéséhez (például az állítmányi mellékmondatok tanítása), s nemegyszer nélkülözhetetlen az eredményes stilsztikai oktatáshoz is (például a hasonlító mellékmondatok ismerete).

Az előadó ezután az új középiskolai tankönyvről szóló elgondolását ismertette. Ez a tankönyv a nyelvhelyességi és stilsztikai tudnivalókat a leíró nyelvtan rendszerében közölné, s nemcsak szabályokat tartalmazna, hanem tömör, színes összefoglalásokat is a nyelvművelés és a stilsztika főbb kérdéseiről (az idegen szavakról, a szóhangulatról stb.). Ezekben a részekben szükséges mértékű nyelvtörténi utalások is szerepelhetnének. A szabályokat és a rövid elméleti fejtegetéseket változatos gyakorlatok követnék.

Az oktatás korszerű módszereiről szólva, mindenekelőtt az életkori sajátosságok fokozottabb figyelembe vételét követelte az előadó. Jelenleg az általános iskola alsó tagozatának tankönyveiben sok az elrettentő fogalmazású, tanulhatatlan szabály; a középiskolai anyag viszont nem számol az általános iskolában már megszerzett nyelvtani ismeretekkel. Kívánatos, hogy többet munkálkodjunk azokon a módszertani eljárásokon is, amelyek a nyelv és a gondolkodás összefüggésére, a gondolkodás fejlesztésére irányulnak. Általában fordulatot kell elérnünk a módszertani irodalom színvonalát illetőleg, amelyet mindmáig egy-egy nevelő elszigetelt, egyedi tapasztalatainak prakticista közlései jellemeznek.

Az előadás befejező része a nevelők képzésével és továbbképzésével foglalkozott, s szükségesnek mondta, hogy az egyetemi és a főiskolai tanárképzés az eddiginél nagyobb figyelmet fordítson az iskolák kívánalmaira, s jobban készítse elő a hallgatókat a gyakorlati munkára. A szakmai továbbképzésben helyre kell állítani a nyelvtan tekintélyét, szorgalmazni kell a nyelvtudomány- és a nyelvtantanítás módszerével való foglalkozást.

Mindezek alapján legfőbb feladataink a következők: a tanárképzés és a továbbképzés színvonalának emelése, új általános és középiskolai tanterv készítése s ez utóbbiban a nyelvművelés központi helyének biztosítása, országos kiejtési és fogalmazási versenyek szervezése s a szakemberek mozgósítása a tantervek, tankönyvek, szakmai és módszertani segédkönyvek, tanulmányok kidolgozására.

A nagyhatású előadást követő tartalmas vitában elsősorban a gimnáziumi nyelvtanítás kérdéseit boncolgatták a felszólalók. Több oldalról is bizonyították a középiskolai tanterv reformjának szükségességét, amely egyébként annak az öröndetes ténynek is a következménye, hogy az általános iskolában lényegesen emelkedett a nyelvtanoktatás színvonala. Általában egyetértettek

azzal, hogy a nyelvművelés irányában kell a középiskolai tananyagot továbbfejleszteni (volt olyan hozzászólás is, amely inkább a nyelvtörténet oktatását szorgalmazta), s többen kiemelték, hogy a középiskolában is szükség van a leíró nyelvtan tanítására.

A hozzászólók egy része az egyetemi nyelvészeti oktatás problémáit fejtegette. Az 1959/60. tanévben új nyelvészeti tanterv lépett életbe. Ennek az a fő célja, hogy a mai magyar nyelv kérdései az egyetemi tanárképzésben az eddiginél nagyobb helyet kapjanak, végrehajtásának módszerei azonban a vita időpontjában még nem voltak tisztázva, így más értelmezése is lehetőségessé vált.

5. Újszerű programpontja volt a konferenciának a három csoportban — a helyesírás, a nyelvművelés és a nyelvtan tárgykörében — tartott konzultáció. A résztvevők itt kérdéseket tehetek föl, s ezekre az egyes területek szakemberei válaszoltak. Mivel a konzultációk közvetlenül az iskolai nyelvtanítás kérdéseiről szóló vita berekesztése után kerültek sorra, többen a vita folytatására használták fel őket. Ez persze nem volt különösebb baj, de a tényleges kérdések száma ezért a vártnál kisebb lett. A konzultációknak így is sikerük volt: közelebb hozták egymáshoz a nyelvészeket és a pedagógusokat.

6. A konferencia harmadik napján irodalmi nyelvünk kérdéseiről volt szó. Benkő Loránd egyetemi docens „Irodalmi nyelvünk fejlődésének főbb vonásairól”, Mesterházi Lajos író pedig „Mai irodalmi nyelvünk néhány problémája” címmel tartott előadást.

Benkő Loránd előadásának bevezetésében arról beszélt, hogy mind az irodalmi nyelvvel kapcsolatos részletvizsgálatoknak, mind pedig az irodalmi nyelvre irányuló nyelvművelő tevékenységnek lényeges föltétele, hogy e belső nyelvtípusnak, illetőleg különféle elemcsoportjainak főbb fejlődési irányvonalával, belső fejlődési törvényeivel tisztában legyünk. Az irodalmi nyelvet a következőképpen határozta meg: „Az irodalmi nyelv a nyelvet beszélő társadalom minden tagja számára legalábbis potenciálisan közös és egységes, eszményi és normatív belső nyelvtípusnak, a nemzeti nyelvnek az írott változata, amelybe az igényes írásbeliségnek minden területe (tehát a szépirodalom nyelve mellett a tudományos, publicisztikai stb. irodalom nyelve is) belefoglaltatik.”

Irodalmi nyelvünk és a társadalom fejlődésének összefüggését fejtegetve rámutatott arra, hogy a belső nyelvtípusok közül az irodalmi nyelv alakulása függ össze leginkább a társadalom anyagi, de kiváltképpen szellemi kultúrájának mindenkori állapotával.

Ezután az irodalmi nyelv forrásairól szólt az előadó. Utalt itt az írott nyelvi hagyománynak az irodalmi nyelv töretlen fejlődését biztosító hatalmas erejére. Az egyes belső nyelvtípusok kölcsönös viszonyát vizsgálva megállapította, hogy a táji nyelvváltozatok (nyelvjárástípusok és provinciális nyelvi típusok) csak a fejlődés korábbi szakaszaiban voltak elsőrendű forrásai az irodalmi nyelvnek. Újabban a nyelvjárásoknak ez a szerepe háttérbe szorul, s ugyanakkor egyre fokozottabb lesz a köznyelv hatása az irodalmi nyelvre.

Rendkívül tanulságos volt az előadásnak az a része, amely az irodalmi nyelv egyes elemeivel foglalkozott. Ezeket két kategóriába sorolta Benkő: a „formai” elemek (alaktani, hangtani, helyesírási jelenségek) és a „tartalmi” elemek (mondatszerkesztési, stiláris, jelentéstani, frazeológiai, szókészleti

jelenségek) csoportjába. A nyelvi elemek irodalmi szintre emelkedésében az egységesülés és normalizálódás játssza a fő szerepet, e közös vonás mellett azonban eltérő fejlődési tendenciát figyelhetünk meg a két csoportban. A „formai” elemek alakulására az integráció jellemző: a változatosság, sokrétűség felől az egyszerűség, az egyneműség felé haladva egyre zártabb rendszert képeznek, amely elzárkózik az új változatok befogadásától. Ezzel szemben a „tartalmi” elemek fejlődésében differenciáció figyelhető meg: az egyszerűség, egyneműség, rendszerbeli „szegényesség” felől a változatosság, sokszínűség, komplikáltság felé tartanak, s rendszerük ma sem zárkózik el az új formák befogadásától.

Az előadás befejező része azt vizsgálta, hogyan járulhatnak hozzá az írók és a nyelvészek az irodalmi nyelv fejlesztéséhez. Az írók elsősorban nem egyéni alkotásaikkal gazdagítják az irodalmi nyelvet, hanem a társadalmilag adott nyelvi formák művészi kiválogatása és felhasználása révén. A nyelvészeknek viszont az a szerepük, hogy az irodalmi nyelvi formák eszményesítésének és normalizálódásának elősegítése érdekében munkálkodjanak. Minthogy az írók és a nyelvészek más-más oldalról kerülnek kapcsolatba az irodalmi nyelvvel, gyakran ellentét alakul ki közöttük. Az előadó hangsúlyozta, hogy ezeket az ellentéteket ki kell küszöbölni, s összefogást kell teremteni az írók és a nyelvészek, az irodalomtörténészek és a nyelvészek között. A nyelvészek idevágó feladatait a következőkben jelölte meg: szinonima-szótár, szólásgyűjtemény, helyesírási nagyszótár, egyetemi irodalmi nyelvi tankönyv készítése, irodalmi nyelvünk történetére és jelenére vonatkozó nagyobb szabású részletmunkák elindítása, valamint a mai irodalom nyelvének alapos kritikai elemzése.

Mesterházi Lajos mindenekelőtt arról szólt, milyen szerepe van a nyelvnek a művészi alkotásban. A nyelv az író számára eszköz a mondanivaló kifejezésében. Minthogy a kifejezendő tartalom a lényeges, a nyelvet az író nem kezelheti öncélúan. Oly módon kell felhasználnia, hogy közvetlenül szolgálja a mondanivaló megértését, tehát az író lehetőleg ne egyéni alkotásokkal, hanem a köznyelv megoldásainak művészi felhasználásával tegye vonzóvá stílusát. Nyelvünk kifejezőkincsének fogyatékos ismerete sokaknál stílushibákat okoz: konkrétan absztrakthoz való hasonlítását, a metaforák és a jelzők hajhászását ahelyett, hogy a szinonimák között válogatnának. Utalt az előadó — a szóbeli megnyilatkozásoknak egyre növekvő szerepével kapcsolatban is — a jó hangzás, a numerozitás, a kellemes lejtés és ritmus követelményeire.

Saját stíluseszmenyének a funkcionális nyelvet mondotta, amely két pont között az egyenes úton haladva, a legszélesebb körök számára teszi érthetővé és elfogadhatóvá az író gondolatait. Törekedni kell tehát a köznyelv és a népnyelv alapos ismeretére, ám népnyelven ma nemcsak a parasztság, hanem még inkább a városi ipari dolgozók nyelvét értjük. Stisztában kell lennie az íróknak — ha azt akarja, hogy alkotása nyelvében is maradó legyen — a nyelv fejlődésének irányával is. Ezért is szüksége van a nyelvészek támogatására.

Ezután a mai irodalmi stílus néhány szecessziós jelenségére hívta föl a figyelmet: az archaikus formák gyakori használatára, a köznyelv megvetésére stb. Irodalmi nyelvünk hibáiért az iskolák is felelősek. A kétes értékű, öncélú fogalmazási tanácsok helyett (pl. „Élj hasonlatokkal!”) a tartalomnak megfelelő kifejezőmódra kell oktatni a tanulókat, s klasszikus szövegek elemzésével is fejleszteni stílusérzéküket.

Befejezésül Mesterházi is az írók és a nyelvészek együttműködését, a köztük levő félreértések tisztázását sürgette. A nyelvtudomány azzal is

segíthetné az irodalom művelőit, ha elkészítené a magyar nyelv szinonimaszótárát, s évenként tájékoztatást nyújtana arról, miképpen alakul a városi munkásság nyelve.

A két előadáshoz igen sokan szóltak hozzá. A vitának csak részben szolgált javára, hogy a felszólalások témaköre igen változatos volt. Szó esett az írók és nyelvészek viszonyának történeti alakulásáról, a modernizmus nyelvi félresiklásairól, a stilsztika oktatásáról, az ifjúsági irodalom nyelvéről, a dísztelen stílus funkciójáról, az „illetlen” szavak irodalmi felhasználásáról stb. S ha joggal hiányolhatjuk is, hogy a résztvevők között kevés volt az író és az irodalomtörténész, s hogy irodalmi életünk számos vezető egyénisége távol maradt a tanácskozástól, a vitában, de különösen a két előadásban kifejtett helyes elvek jó alapjai lehetnek az írók és a nyelvészek együttműködésének, a stilsztikai és az irodalmi nyelvi kutatások föllendülésének s a mai irodalom nyelvére irányuló nyelvművelő tevékenységnek.

7. A határozati javaslatok elfogadása után a konferencia Bárczi Gézának, a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnökének zárószavával ért véget. Úgy vélem, hogy a résztvevők általában megelégedéssel távozhattak el a konferenciáról. E megelégedés forrása nemcsak a rendezés gördülékenysége s a tanácskozások színhelyéül szolgáló Pedagógiai Főiskola vendégszeretete lehetett, hanem elsősorban a hasznos munkának a tudata. A pécsi megbeszélések — mint talán a beszámolóból is kiderül — egy-két hiba ellenére kielégítően elemezték nyelvművelésünk jelenlegi helyzetét, s rámutattak legfőbb feladatainkra. Hadd emeljem ki ezek közül még egyszer a nyelvművelés hatáskörének kiszélesítését. Szocializmust építő társadalmunk azt követeli nyelvművelőinktől, hogy egyrészt nagyobb figyelmet szenteljenek a szakmai szókincs, az iskolai nyelvtanítás és az irodalmi nyelv problémáinak, másrészt tevékenységük ne csak az értelmiség egyes köreiben éreztesse hatását, hanem a munkásságnak és a parasztságnak is adjon kézzelfogható segítséget anyanyelvünk helyes és szép kezeléséhez. A feladatok részletes felsorolását a konferencia határozatai tartalmazzák, folyóiratunk ebben a számban közli őket. E feladatok helyes végrehajtásának az lesz a legfőbb záloga, ha nyelvművelő munkásságunkat még kritikusanabb vizsgálgjuk, és nagyobb érdeklődést tanusítunk a nyelvművelés elvi kérdései iránt.

Rácz Endre

A pécsi nyelvművelő konferencia határozatai

A Magyar Tudományos Akadémia nyelv- és irodalomtudományi osztályának és a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak a Budapesti Műszaki Egyetem és a Pécsi Pedagógiai Főiskola közreműködésével 1959. október 2—3—4-én Pécsen megrendezett „Anyanyelvi műveltségünk” című konferenciája foglalkozott a nyelvi műveltség legfontosabb területeivel: a nyelvművelés elvi és gyakorlati kérdéseivel, az anyanyelvi műveltség és az iskola kapcsolataival, valamint a mai életünkben egyre fontosabbá váló szakmai, szorosabban a műszaki nyelv fejlődésének és fejlesztésének ügyével. Lemérte a felsorolt területeken végzett munka eredményeit és fogyatékosságait, kijelölte az elkövetkező évek munkájának főbb irányvonalait.

Nyelvművelő tevékenységünk célja: anyanyelvi műveltségünk minél szélesebb körben való terjesztése és egyre magasabb fokra emelése, hogy ezzel kulturális

forradalmunkat s végső soron magasabbrendű szocialista társadalmunk építését szolgáljuk.

1. A Nyelvtudományi Intézet tudományos munkaerőinek megfelelő átcsoportosítása s lehetőleg számbeli megerősítése útján minél előbb el kell kezdeni az intézet nyelvművelő osztályának megszervezését.

2. Új, népszerű, havonként megjelenő, számonként egy-két iv terjedelmű nyelvművelő folyóiratot kell indítani, amely a nyelvművelés időszzerűbb eseményeit is figyelemmel kíséri, s amelyből az érdeklődő nagyközönség rendszeres tájékoztatást kap az alkalmazott nyelvtudomány e fontos ágának legjelentősebb elvi és gyakorlati kérdéseiről.

3. Fel kell mérni s a lehetőséghez képest meg kell szüntetni eddigi munkánk fogyatékoságait. Az elkövetkező években népszerű helyesírási, nyelvhelyességi és fogalmazási útbaigazító kézikönyvet kell adni a nagyközönség kezébe, s ugyanakkor megkezdeni egy tüzetes nyelvhelyességi kézikönyv szerkesztését.

4. Az következő években a nyelvművelő munkának ki kell terjednie a szakmai nyelvekre általában, különösen a műszaki nyelvre. Meg kell teremteni annak lehetőségét, hogy a Nyelvtudományi Intézet újonnan szervezendő nyelvművelő osztálya egyre szorosabban együttműködjék a műszaki, majd egyéb szakmai és tudományos terminológiákkal foglalkozó hazai, illetőleg nemzetközi közösségekkel. Kívánatos, hogy a szakmai nyelv kérdéseivel az Akadémia egyes osztályai, az egyetemek és egyéb tudományos intézmények szervezetekben foglalkozzanak.

5. Kívánatos lenne valamennyi iskolatípusban a tantervnek olyan módosítása, amely az eddiginél jobban figyelembe veszi a tanulók életkori sajátosságait és a gyakorlati élet kívánalmait. Szükségesnek látjuk, hogy a középiskolában ennek megfelelően a szilárd leíró nyelvtani alapra épített nyelvművelés és stilisztika álljon az oktatás középpontjában. Az egyetemek és főiskolák gondoskodjanak arról, hogy az általános és középiskolai oktatás követelményei tantervükben erőteljesen érvényesüljenek, tehát a leíró nyelvtani, nyelvhelyességi és stilisztikai ismeretek kapják meg méltó helyüket.

6. A különféle iskolatípusokban rendszeres kiejtési és szavaló versenyek, valamint fogalmazási versenyek rendezésével, nyelvművelő szakkörök szervezésével növelni kell a tanulók íráskészségét, s csiszolni, szépíteni beszédüket, szilárdítani kell anyanyelvi tudatukat.

7. A konferencia szükségesnek tartja, hogy minél több tudományos színvonalon álló tanulmány foglalkozzék jelenkori irodalmunk nyelvének vizsgálatával, valamint irodalmi nyelvünk fejlődésének történetével. Szükséges, hogy ebben a munkában nyelvészek és irodalomtörténészek közösen vegyenek részt.

8. Kívánatosnak tartja a konferencia egy új szinonimaszótár és egy korszerű szólagszótár megjelentetését.

9. Feltétlenül szükséges a magyar köznyelvi kiejtés normájának régóta időszzerű megállapítása s e normának a megfelelő intézmények (színpad, rádió stb.) által történő országos propagálása.

10. A különféle szaktudományok tervszzerű együttműködésével elő kell készíteni egy nem túlságosan távoli időpontban tartandó olyan nyelvművelő konferencia összehívását, amelynek legfőbb tárgya általában a szakmai nyelvek problémája lesz.

11. A konferencia teljes anyagát — az előadások és a hozzászólások szövegét — nyomtatásban mielőbb közzé kell tenni.

Pécs, 1959. október 4-én.

Agitátor, izgató, népnevelő

Nyelvművelő irodalmunk megállapítása szerint az idegen eredetű *agitátor* szót mindinkább kiszorítja *népnevelő* szavunk. Nyelvművelőink e jelenséget más-más megokolással minősítik kedvező térhódításnak. Fábián Pál a rokonalan idegen kifejezéssel szemben a könnyen érthető magyar szó használatára való törekvést látja benne (Nyelvművelésünk főbb kérdései 70). Másutt a köznyelvi névátvitel háttere felől közelíti meg a két szó viszonyát: a szocializmus építése közben megismert új fogalmak jelölésére legtöbbször nem alkotunk új szavakat, hanem a meglevő szókészlet állományából merítünk. „Így tettünk például . . . a *népnevelő* 'agitátor' szó esetében” (uo. 75). Három évvel később, 1956-ban véleményét értékelő hangsúllyal ismétli meg: „Meggyőződésünk szerint nyelvünk csak nyert azzal, hogy az *agitátor* helyett hajlik a *népnevelő* szó elfogadására” (Nyelvművelő 170). A kijelentés itt még csak nyelvi folyamatot érzékeltet. Fábián legújabb tényközlő szavai azonban már az átmeneti nyelvállapot befejezettségére utalnak: „A *népnevelő* igen szerencsés szónak bizonyult az *agitátor* pótlására” (Iskolai nyelvművelő. Szerk. Lőrincze Lajos. Bp., 1959. 226). Ugyanezt a határozott eredményt már előbbi időpontban rögzíti Fónagy Iván és Soltész Katalin: „az *agitátor* néhány év óta *népnevelő*-vé magyárosodott; ez a szó a múltban még tanítót jelentett” (A mozgalmi nyelvről 10). A kérdéssel legbehatóbban Imre Samu foglalkozott. Szerinte: „A *népnevelő* gyakorlatilag egyelőre kiszorította az *agitátor*-t. . . A *népnevelő* szabályos, megszokott képzésű, érthető, világos, emellett a fogalom lényegét jól kifejező szó. Ezzel szemben az *agitátor*-nak az elmúlt rendszerben egészen más jelentése volt, mint ma. Pintér Jenő »Magyar nyelvvédő könyve« szerint: 'izgató, lázító, szóharcos'. Sőt Balassa Józsefnek »A magyar nyelv szótára« című munkájában is a szónak ilyen jelentését találjuk: 'Felbujtó, a népet izgató, lázító egyén'. Az *agitátor* szó a Horthy-rendszerben kapott rossz mellékízt teljesen még ma sem tudta levetni. Semmiképpen sem látom helyesnek, hogy egy olyan fontos, politikai tartalommal telített fogalom megnevezésére, mint a *népnevelő*, ilyen kétes tartalmú idegen szót használjunk” (Nyr. 78 [1954]: 396).

Az idézett véleményekkel szemben négy tételben szeretném a kérdés részleteit vizsgálat tárgyává tenni. Tételeim a következők: 1. Az *agitátor* szó az 'izgató' jelentést nem a Horthy-fasizmus idején kapta, hanem a reformkorból hozta magával; 2. az *agitátor*-hoz a „rossz mellékíz” csak a reakciós ideológia és ellenséges szemlélet nyomán tapadt; 3. a *népnevelő* nem fedí mindenkor az *agitátor* fogalmát, s így használata nem teszi nélkülözhetővé az *agitátor* szó alkalmazását; 4. az *agitátor* életben maradását a népnevelői csoportok szervezeti formájának megszűnése is elősegíti.

I. Az *agitátor* szó 'izgató' jelentése a Horthy-korszak nyelvhelyességi és szótári kiadványaiba örökségként került. Az idegen szónak ez az értelmezése már a reformkor nyelvében megállapodott.

A szó tapadásos jelentése 'hajcsár, kocsis'. Például Wagner Phras.² 1775: „Agitator, oris, m. Lóhajtó, kotsis, szekéres; ein Ross-Treiber”; PPB. 1782: „Agitator, oris, m. 3. Ló hajtó, Kotsis, Szekeres. Agitator aselli: Szamár hajtó”; Márton 1818., 1823. az eredeti szójelentést is közli: „Agitator, oris, m. 3. mozgató, ingató; der etwas in Bewegung setzt. 2. v. s. aselli, equorum; hajtó, kotsis; ein Treiber, Kutscher”; Mokry Benjamin: „Agitator, oris, m. hajtó, a ki hajt valamit, p. o. equorum agitator; kotsis, tsikós” (Deák—Magyar

Etymologiai Lekszikon 1823.); Soltész János—Bakó Dániel: „Agitator, oris, m. hajtó, kocsis” (Latin—Magyar Szótár 1845.). Wigand szótárában az *agitator* szó csak a gépiparban használt jelentésében fordul elő: „Beweger der, mozgató; motor, agitator” (Deutsch—Ungarisch—Lateinisches Handwörterbuch 1848.).

A politikai tartalmú *agitátor* szó történetének kezdetét az angol polgári forradalom ideje jelzi. Először „Cromwell elégedetlen altisztjeit illették e szóval (agitators)”. Elterjedését a francia forradalom segíti elő. Cahier belügyminiszter 1792-ben „a nép felbujtóinak’ (agitateur) megbüntetését kéri”. „Eleinte a jakobinusok megfélemezésére szolgált, lassanként azonban a köztársaságiak kezdtek királypárti agitátorokról beszélni” (Kertész Manó: Nyr. 48 [1919]: 113—4). Mai megszorított jelentését Angliában kapta a XIX. század első éveinek politikai mozgalmai során (Kallós Ede: Nyr. 77 [1953]: 467). Nálunk a reformkor nyelvében tűnik fel a szó. De mivel politikai nyelvünk kialakulásának kezdetén, főképp Helmezy Mihály jóvoltából, erősen érvényesül a magyarító szándék, az *agitátor* mellett talán még gyakrabban találkozunk a szó magyar megfelelőjével. Az az időpont, amely a demagógot *népszédítő*-vel (Erdélyi Híradó 1830. 159), a propagandát *politikai hűtterjesztés*-sel (Jelenkor 1832. 493) értelmezi, az *agitátor* szó magyar megjelölésében az ’izgató’ mellett állapodott meg.

Az *izgató* főnévi használata régi nyelvi örökségünk. A NySz. 1535-ből közöl rá szövegpéldát. Calepinus óta az *eximulato*r, *hortato*r, *impulso*r magyar jelentései közt találjuk. Simai már élesebb tartalmú latin kifejezéssel értelmezi: „*Izgató*: Concitator...” (Végtagokra szedetett szótár 1809. Toldalék 13). Első reformkori szótáraink az enyhébb ’osztönző’ s a békétlenebb ’bujtogató, ingerlő’ jelentést ruházzák a szóra: „*Izgató*,... 2. incitator, der Anstifter” (Dankovszky 1833.); *izgató*... der Anstifter, Aufhetzer” (Fogarasi 1836.); „*izgató*... der Anstifter” (R[ammershoffer] W. 1838.). Elsőnek a Tzs. 1838. azonosítja az *agitátor*-ral: „*Izgató*, fn. der Agitator”. Későbbi szótáraink aztán már ezzel a jelentés-megfeleléssel veszik számba a szót: Bloch 1844.: „*Izgat*...-ó, fn. der Agitator”; Fogarasi 1845.: „*izgató*,... der Agitator”; Királyföldi Endre 1846.: „*Izgár, izgató*, der Agitator, Anstifter...” (Ujdon-uj magyar szavak tára 220) stb. A *lázító* életútjának kezdetét a felvilágosodás kora jelzi (SzD²; Simai 105—6; vö. Kresznerics 2: 10; NyÚSz 1: 202). A szó azonban a reformkor nyelvében nem vált olyan ellenőrizhetően az *agitátor* egyértékésévé, mint az *izgató*, jóllehet kapcsolatát az *agitátor* szóval szótári keretben is megtaláljuk: Kiss Mihály francia—magyar szótára, 1844.: „agitateur, m. bujtogató, *lázító*”.

Izgató = agitátor szavunk már a reformkorban nemcsak a politikai tartalmú gondolatok harcossá érdekeltségű hirdetőit jelölte, hanem jelölt minden olyan egyént, akinek tevékenysége „arra irányul, hogy meghatározott eszmék és jelszavak terjesztésével hass[on] a széles tömegekre” (Idegen szavak szótára 1951. 12). Így az irodalmi vonatkozású tömegmozgató törekvések vezető alakjaira is alkalmazták a szót. Tarczy Lajos szerint az „Ifjú Németország” néven ismert mozgalom hívei azzal dicsekszenek, hogy „Gutzkow a nagy *izgató*, ki[az] egész német literaturát újjá szüli” (Tudománytár 1836. 9: 211). Ide vonható a cselekvést jelentő származék is. Például Majna-Frankfurtban Goethe-emlék felállítására gondolnak: „A műegyesület ada ismét első *izgatást* e tárgynak” (Jelenkor 1837. 111). Politikai-történeti események sorozatából szakad ki e Napóleonra utaló mondat: „az utolsó európai háború a minden eddig élt *izgatók* (*agitátorok*) legnagyobbikát a vesztéglés gyötrelmére egy messze szigethe kárhoztatta” (Századunk 1838. 739).

Az *agitátor* szónak is, az *izgató*-nak is erős hangulati értéke van. Ez a szóhangulati tartalom azonban nem állandó, hanem függvényyszerűen változik aszerint, minő szemléleti irányból közeledünk hozzá, minő a viszony az agitációval foglalkozó egyén és a hirdetett eszme között. A hangulatot kibontó képletet a haladó vagy konzervatív, a forradalmi vagy reakciós beállítottság, a világnézeti magatartás és a fogalom tartalma adja meg. És ebben az összefüggésben a reformkor haladó magyarsága pozitív hangulati elemeket érzett az *agitátor* szó jelentésében. Ez idő tájt már a reformtervek megvalósításához nélkülözhetetlen mozgóerőt fedeztek fel az agitációban. Kossuth Lajos szerint a lajhár-gondolkodású egyének akaratának felkeltésében a célhoz jutás első mozzanata az „agitatio« stadiuma”, ezt követi a „discussio« stadiuma”, és csak így jutunk el a cselekvés pillanatához: „(harmadik stadium, »cselekvés« stadiuma)” (Pesti Hírlap 1841. 259). Széchenyi István is a telekdíjas terrvől szóló indítvány keresztülvitelében követendő eljárást ilyen hármas „műtéltre” osztotta: „Első a journalistikai tárgyalás; második agitatio arra, hogy az eszmének elve törvénybe menjen”, harmadik: tárgyalás a pénz hova fordításáról (uo. 1844. 49). Ha tehát az agitáció elengedhetetlen mozzanat az eszmék diadalra juttatásában, akkor nyilvánvaló, hogy az agitációval foglalkozó egyéntől, az *agitátor*-tól sem idegenkedhetek sem Kossuth, sem Széchenyi hívei. És valóban a haladás táborában az előre mutató gondolatok harcosszerűségét jelölő *agitátor* szó együttérző hangulati hatást ver vissza, vagy semleges szinten marad, s ugyanakkor a szóhasználatnak a konzervatív környezetben pejoratív zöngéje van. E kettősség jól megfigyelhető például Daniel O'Connell tevékenységének magyarországi visszhangjában. Az ír függetlenségi törekvések nagy hatású politikusát kortársai *the great agitator*-nak nevezték (Kallós Ede: Nyr. 77 [1953]: 467). Ha magyar nyelven idézik nevét, a személymegjelölésben állandósult epiteton ornansnak a mondatkörnyezet más-más előjelű hangulati tartalmat kölcsönöz. A Hírnök konzervatív újságírója az elhárítás mozzanatával nyúl a kérdéshez: „Jelenleg Anglia kénytelen védeni magát az irlandi papok s ama tudatlan és vakbuzgó (bigott) pápisták ellen, kik O'Connell, ama *nagy izgató (agitator)* által vezéreltetik magokat” (Hírnök 1837. aug. 18.). Pulszky Ferenc, jóllehet útitársának megértő szavait közvetíti, az idézett véleményben mégis csak a maga érzelmi hovatarozását is rögzíti: Az ír „erősen O'Connellel tart, bár hibáit ismeri. Ezen *izgató*, így szóla, időnk Mirabeauja, merészsége s erkölcstelensége nélkül” (Budapesti Árvízkönyv 1839. 1 : 129). Eötvös József szóhasználatát minden fenntartás nélkül rokon-szenv színezi. Az elnyomott ír nemzet mozgalmi vezérének pártosát magáénak vallja. Az értelmező szintagma elismerő szavak környezetéből csapódik le: „Európában alig van talán ember, ki tetteiről elfogultság nélkül itélne, . . . ördögnek, vagy istennek nem hirdetné a *nagy agitator*t” (Budapesti Szemle 1840. 1:147).¹ Szalay László szerint is „O'Connell (Daniel) a »*nagy agitator*«,

¹ Sötér István úgy véli, hogy Eötvös O'Connell érdemeinek kifejezésül nevezi *nagy agitator*-nak a mérsékelt ír burzsoázia képviselőjét (Eötvös József 97). Az értelmező azonban állandóan ismétlődő kitétel O'Connell neve mellett, sőt Eötvös pusztán e kifejezéssel is utal az ír politikusra: „De át kell látni a *nagy agitator*nak is, . . . hogy honuknak . . . nyugalomra van szüksége” (Budapesti Szemle 1840. 1: 151). A szókapcsolat gyakori előfordulásának szemléltetésére a következő helyeket idézzük: „O'Connell a *nagy izgató*” (Társalkodó 1837. 376); „Irland *nagy izgatója* O'Connell ez évben is munkás volt” (Mult és Jelen 1841. 15); „az ősz *agitator* O'Connell is folyvást mozog” (Pesti Hírlap 1843. 101); „az *izgatóban* felkel az ifjú meggyőződés (Gorove: Nyugot. Pest 1844. 2: 100); az „ifjú Irland hajdani *nagy agitator*a O'Connell” (Márcezius Tizenötödike 1848. 112) stb.

mint barátjai és ellenei nevezik, egyike az újabb szónoklat legérdekesebb s legnagyobb szerűbb egyéniségeinek” (Státusférjaki és szónokok könyve. Pest, 1846. 353). Bár Szalay bizonyos szelíd ellenérzéssel mutat rá O’Connell politikai működésének ellentmondásaira, *agitátor* szava ettől az érzelmi viszonytól mindvégig független marad: O’Connell nyilatkozatait azért közli, „hog az olvasó lássa, mint mond ellent az 1825-diki O’Connell az 1846-diki *agitatornak*” (uo. 373); az ír politikus ma „olgy eljárást követne, melly lényegesen különbözik az *agitator* rendszerétől” (uo.) stb.

1848 forradalmi időpontjában, úgy tetszik, közhasználatúvá lett az *agitátor* szó magyar értelmezése: *izgató*. Egyaránt alkalmazzák azokra, akik forradalmi megmozdulásra, a népszabadság kivívásában való részvételre buzdítanak és azokra, akik az ellenforradalmi magatartás hangján a forradalmi vívmányok és célok elleni támadásra ösztönöznek. Zerffi Gusztáv izetlen politikai pálfordulása okán az egyetemi ifjúság március 15-i hősi cselekedeteinek sorát ezzel a mozzanattal vezeti be: „Az együtt volt tanulóság minden halltermeibe *izgatók* rohantak be” (Martius 15-dike Pesten. Pest, 1848. 18). Jelöli azonban a szó a forradalmi gondolatok meggyalázóit, köztük például azokat, akik a nemzetőri toborzás ellen vagy a zsidóüldözések folytatására igyekeznek rávenni a tömeget. Csernátoni Lajos így válaszol egy, a Széchenyi-ligetben elhangzott beszédre: „illy nyilvános *izgatókat* — kik a toborzást is népszerűtleníteni s megsemmisíteni igyekeztek — . . . szertejárni engedni tanácsosnak nem tartjuk” (Márczius Tizenötödike 1848. 429); „Megtámadták a zsidókat, megtámadták, kik az *izgatók* ellen nyilatkoztak” (uo. 123). A nemzetiségi bujtogatók magyarsággyűlöletet szítanak: „Az *izgatók* . . . tudtokra adják a szlávoknak, miszerint a magyarok . . . nyelvöket ki fogják irtani” (Gerando: Politikai közszellem Magyarhonban 237); Deák Ferencnek 1848. március 28-án sógorához intézett levelében a forradalom továbbfejlődésétől való félelem kap hangot: „Titeket leginkább csak a nép felzendülése ejtethne veszélybe, de az talán nem történik, ha *izgatók*, kivált idegen érdekű *izgatók* nem dolgoznak (Beszédei 2:206). Kemény Zsigmond szerint miniszteriumunk „az *izgatókat* megbüntetni . . . birandja” (Pesti Hírlap 1848. 448) stb. Az *izgató* szó mellett természetesen találkozunk az *agitátor*-ral is. Klauzál Gábor 1848. március 20-án méltatlankodó hangulatban nyilatkozik: a „fő *agitátorok* Jókai, Petőfi, Irinyi, Irányi, Vasvári, a diéta nullítására *izgatnak*” (Lónyai Menyhértnek 1847/48-diki naplója. Budapesti Szemle 86 [1896]: 47).

A tömeghatásra irányuló agitációs munka jellegét érdekes módon érzékelteti az *izgató* szó *nép*-előtagú összetett alakja. Széchenyi a Politikai programtöredékekben 1847-ben a szélsőséges irányzatok kiegyenlítésére mintegy erkölcsi büntetésül az aulikus szellemű egyén és a forradalmi magatartású személy találkozását ajánlja: „egy *népizgató* valami udvari adulatorral járja el a menüet-tet” (Szily: Sz. I. Munkái 2:136). A szó a szélsőséges tartalmakat jelképező fogalmak egyik ellentétes végpontján szinte közömbösen hatna, ha nem ismer-nők Széchenyi politikai állásfoglalását. De tagadó magatartásának közelében a szó használata bizonyos negatív szóhangulatot tételez fel. Világosan így érvényesül az összetétel érzelmi együtthatója abban a megjegyzésben, amellyel egy győri kanonok a forradalmi szónok beszédét ekképp értékelte: „betyáros, szónoklat, jó lesz *népizgatónak*” (ti. a szónok Zs. J.) (Márczius Tizenötödike 1848.306).¹

¹ A *népizgatás* szóval már jóval előbb találkozunk: Jelenkor 1834. 580; 1835. 373; Nemzeti Újság 1840. 39. — Királyföldi a *népizgatót* a demagóggal azonosítja: „népizgár, der Demagog” (i. h.).

Az elmondottak után kétségtelen, hogy Illyés Gyula korszerűen használja az *izgató* szót, amikor azt Fáklyaláng című, 1952-ben bemutatott drámájában Görgey szájába adja. Kossuth felveti a gondolatot: a magyar hadsereg főparancsnokául Bem Józsefet nevezné ki. Görgey fellobbanó ellenvetéssel támad vissza: „Egy hirhedt világfutó *izgatót?*” (II. felv. 2. jel.).

2. Az *agitátor*-hoz a haladó szemléleti irány és a szocialista világnézet híveinek szóhasználatában semmiféle bántó, elítélő mellézköngye nem járult. Csak az uralkodó osztály sűrítette e szóba a maga érdekellentét kiváltotta gyűlöletét. Megvető, megbélyegző célzatosságot érzett bele. A munkásság számára, akár a maga érdekterületén alkalmazta a szót, akár a kizsákmányolók közvetítették hozzá a kifejezést, a fogalom mindig egyértelműen pozitív tartalmat jelentett.

Mindkét szónak, az *agitátor*-nak is, az *izgató*-nak is már hosszú múltja van nyelvünkben, amidőn az *izgató* bő forrású magyarázatával találkozunk. CzF. 1865-ben még semleges tartalmú szóként értelmezi az *izgat* igét, jóllehet már érződik magyarázó szövegében az uralkodó osztály szemlélete: „A kedélyeket mozgásba hozza; különösen bizonyos célra, tette ösztönöz, ingerel, a társaságot, a népet szóval, tettel valamely új dolgok kezdésére biztatja, lázítja, sürgeti, reávenni iparkodik. Izgatni a tétlenségben pangó hazafiakat. Izgatni a választókat. Izgatni a jobbágyokat az uraság vagy fejedelem ellen. Lázadásra izgatni a polgárokat, elpártolásra a katonákat. A nép békésen marad, ha nem izgatják. Nyilvános szónoklattal, hírlapi cikkekkel izgatni a közönséget”. Az *izgató* (2): „Személy, ki az izgatást célul tűzte ki, kit izgatásra biztak meg... V. ö. izgat”. Ballagi CzF.-nál kirívóbban érzékelteti, hogy a magyarországi munkásmozgalom kialakulásával és az ipari munkásság osztállyá szerveződésével élesedik az osztályharc, és ennek következtében a burzsoázia erőszak-szervezeteivel a szocialista megmozdulások elfojtására törekszik. A magyar nyelv teljes szótárában (1867—1872.) így értelmezi az *izgat* szót: „3) a nyugalmas polgárokat a fennálló hatalom iránt tettleges ellenállásra serkenteni. Innen: ... *izgató*... 4) a polgárok nyugalmát zavaró”. Ez az időpont már nyelvi eszközökkel is kifejezésre akarja juttatni a maga polgári hatalmát. Annak tudatosítására, hogy az izgatás csak az uralkodó osztály ellen irányuló mozdulat lehet, nem egyszer az *agitátor* és az *izgató* szó használati körének szűkítésére e szavakat *munkás* jelzővel egészíti ki: A hűtlenségi perrel foglalkozó minisztertanácsi jegyzőkönyvben (1871. november 24.) például ezt a szöveget találjuk: „Nevezett munkásegyletnek több tagja magát ismert *munkás agitátorokkal* összeköttetésbe tévén... az elbukott parizsi »commune« diésőítésére a város-erdőbe egy kivonulás rendeztetett... Ezen tüntetés miatt több külföldi *munkás izgató*... befogott” (A Magyar Munkásmozgalom Történetének Vál. Dokumentumai 1:201).

Ezzel szemben még akkor sem érződik semmiféle rosszalló hangulathatás a szók használatában, ha a munkásság történetesen az *agitátor* vagy az *izgató* szót tartalmazó gondolat kifejezésben a maga jelenség-elítélő véleményét juttatja hanghoz. Például a szocializmus programjával ellentétes mozdulatokat hárit el ez a kijelentés: „Vallási és nemzetiségi *izgatók* akadnak mindenütt” (Népakarát 1883. aug. 23. 1); a Hentzit magasztaló Janszky tábornok ügyében tervezett népgyűlésről a szervezett munkásság távolmarad: „kikerüljük az alkalmat, hogy saját testünkkel a nemzeti *agitátorokat* védjük” (Népszava 1886. aug. 1. 2). Ez utóbbi gondolatban van ugyan valami idegenkedő, tompán

gúnyos mellékíz, de valójában a megbélyegző nyomaték nem az *agitátor* fogalmi jegyeihez járul, hanem a „nemzeti” jelzőhöz, mert a kitétel mintegy hangsúlyhoz akarja juttatni az ideológiai szembenállást, válaszképpen a szocializmus eszméit terjesztő egyénekre alkalmazott „internacionál *agitátorok*”-ra (Miniszteri válasz Helfy Ignác interpellációjára 1871. dec. 2. A MMTVD. 1:191).

Még kevésbé ébreszt tartózkodásra kötelező, kellemetlen hangulati-érzelmi tartalmat az *agitátor* szó, amidőn használata a pártélet jelenségeihez kapcsolódik. Az *agitátor* hozzátartozik a munkásmozgalom szókészletéhez. Mint nyelvi hagyomány jelölte a szocialista agitációval foglalkozó személyeket. Az ellenforradalom huszonöt éve alatt a munkásosztály a maga legodaadóbb pártmunkásait értette e szón. Nincs okunk, hogy használatában a burzsoáfasiszta gyűlöletet és megvetést érezzük.

Állításunkat néhány példával szeretnők igazolni. Az *agitátorok* működésének jelentőségét emelik ki a következő idézetek: „A szocializmus elterjedése az *agitátorok* érdeme” (Szocializmus 1927. 357); a kizsákmányolás, a munkanélküliség, az analfabétizmus szörnyű méreteinek megismertetését megszakíthatatlan folyamatnak kell tekinteni. „Ezért kell a főlvilágosítás fénycsóvját szerteviselni és az *agitátorok* ezreinek szünet nélkül dolgozni és tanítani” (uo. 365); az ő feladatuk, hogy az egyéni elégedetlenséget a szervezkedés kívánásába fejlesszék át. Erre a teljesítményre a fokozódó nyomor, a bérek csökkenése „kedvező lehetőségeket nyit a szocialista *agitátor* számára” (uo. 1930. 165). Az *agitátorok* munkája nehéz és fáradtságos. Ezt szemlélteti egy-két példaszövegünk: „Mindennap látunk, hallunk (és örömmel hallunk) szocialistákat, *agitátorokat*, propagandistákat, ... akik formás beszédekkel jelentkeznek” (uo. 124); „A háziagitációval sokféle kellemetlenség jár együtt, az *agitátort* nem mindenütt fogadják szívesen” (Pártszervezet 1938. okt.—nov. 3. lap); „A háziagitátor munkáját... meg tudjuk könnyíteni”, ha a ház asszonya megértéssel fogadja vendégét (uo. 1928. ápr. 16. 11). Az *agitátorok* érdemeiről elismeréssel szólnak a kortársak: Hermann Müller „megmutatta, hogy a régi idők nagy szociáldemokrata *agitátorainak* helyén mint születnek s bontakoznak ki a ma nagy szociáldemokrata államférfiai” (Népszava 1932. jan. 1. 9); Ottó Braunra, Poroszország miniszterelnökére vonatkozik ez a megállapítás: „A múlt század nyolevanes éveiben még kutyát uszított a junkergög a szocialista *agitátorra*” (uo. jan. 28. 4). Minden adatunknál nyomósabban vall az *agitátor* értékéről József Attila verssora: „És sorsunk összefogják | a nők, gyermekek, *agitátorok*” (Munkások. 1932.). A sajtóagitáció minden időben igen fontos pártmunkának minősül. Előfizetők gyűjtésére utalnak az alábbi felszólítások és kijelentések: „Szervezzünk tagtoborzó *agitátorgárdákat!*” (Pártszervezet 1927. nov. 1. 11); „A városokban és a falvakban mindenütt induljanak útra az *agitátorok*” (Népszava 1932. febr. 23. 2); „ahová az *agitátor* szava nem hallatszik el, oda is eljut eleven *agitátorként* a Népszava” (Pártszervezet 1929. nov. 6. 7); „sokkal könnyebb a helyzetük az *agitátoroknak*, ha az ő látogatásukat megelőzte a röpirat” (uo. 1933. okt., 1. lap); „az *agitátorok* teljesítményeiről pontos feljegyzések vannak” (uo. jún., 7. lap) stb.

Felszabadulásunk után a munkásosztály hatalomra jutásával az *agitátor* szó fogalmi és hangulati tartalma változatlan maradt, csak használatának kizárólagossága szűnt meg. A Magyar Kommunista Párt propaganda osztálya 1946 szeptemberétől kezdve alkalomszerűen *Agitátor* címmel sajtóterméket jelentetett meg „*agitátorok* számára”. A Magyar Dolgozók Pártjának VI. kerületi pártbizottsága ugyancsak *Agitátor* címmel adott ki havi tájékoztatót.

Ebben a folyóiratszerű kiadványban vegyesen találkozunk a *népnevelő* és *agitátor* szóval. A „Hogyan lettem *agitátor*?” című közlemény aláírása például „Szilágyi Lászlóné *népnevelő*” (1955. jún., 6. lap). A közlemények sorában ilyen kettős című tudósítást olvashatunk: „Tanuljunk a szovjet *agitátoroktól*. *Népnevelők* beszélgetései a műhelyekben” (1955. szept., 14. lap) stb. Nyilvánvaló, ha bárminő sértő hangulati elem lappangana a szó jelentésében, egyetlen pártszerv vagy pártszervezet sem vállalta volna, hogy akár kiadványa címében, akár cikkeinek szövegében használja az *agitátor* szót. Az *agitátor* mai napig megtartotta régi munkásmozgalmi tartalmának sértetlenségét, csak teret engedett a magyar megfelelőis igényével jelentkező *népnevelő* érvényesülésének.

A *népnevelő* a reformkor szóalkotása. A népnevelés nyugtalanító problémája sűrűn bírta nyilatkozatra az egykorú magyarságot. A népnevelés szóval nem egyszer találkozunk (Jelenkor 1834. 58; Tudománytár 1835. 5:79; Themis 1837. 75, Századunk 1838. 659 stb.), a *népnevelő* azonban nehezen bontakozott ki. Csak a harmincas évek végén bukkan fel. Briedl Fidél már gyakran használja: Elvértve akad egy-egy földesúr, aki törődik jobbágyai művelődésével; „nem hiányzanak illy falukban a *népnevelő* szükséges előkészületei” (Tudománytár 1837. 1:168); kevés embernek nem volt része örömben pályáján, „mindezeket mint általánosokat a *népnevelő*re alkalmaznunk szabad” (Egyházi Tár 1839. 14:217) stb. A szó jelentése a tanító békés munkájára, szelid nevelő tevékenységére utal: „Kegy. fejedelmünk mindennapi atyai gondoskodása következtében igenis léteznek legtöbb helyeken *népnevelők*, t. i. nemzeti iskola tanítók” (Századunk 1841. 549); „a zsidók *népnevelő*nek is magok közül csak olly egyént alkalmazhatnak, ki közhitelű bizonyítványt mutatand elő” (uo. 1844. 619). Kossuth 1847-ben a köztelherviselésről mondott beszédében így idézi sorsukat: Fog-e tetszeni a nemességnek, ha „teszem a [tekintetes] RR ezer legszegényebb nyomorgó *nép nevelő*nek existenciáját akarnák évenként 100—100 pengő ft-al biztosítani, a minél jobbat valamit alig tehetnének” (Barta István: K. L. az utolsó rendi országgyűlésen 353). Feladatukat a forradalom napjaiban egy pályatárs jelöli meg: Hogy a nép hazafiúi erénnyel bírjon, „az a néptanítók, a *népnevelők* kezében van” (Németh Imre: Testvéri szózat a néptanítókhoz. Pest, 1848. V.). Eötvös József 1848. augusztus 3-án az elemi oktatásról szóló törvényjavaslat betérjesztésekor mondotta: „a *népnevelői* fontos hivatal nem csak hogy jutalmazva nem,—hanem inkább a leg-szomorubb helyzetben volt” (Beszédei. 1886. 1:341).¹

3. A *népnevelő* nem szoríthatta ki a közműveltségi idegen szónak minősülő *agitátor* szavunkat. A két szó hangulati és jelentéstartalmi vonatkozásban is különbözik egymástól. Az *agitátor* személyében van valami forradalmi elszántság. Ez az elszántság a kapitalista viszonyok között a fennálló társadalmi rendszerrel szemben érvényesül. Lenini megfogalmazásban: az *agitátornak* igyekeznie kell „elégedetlenséget és felháborodást szítani a tömegben” (Mi a teendő? Szikra. 1950. 101). A szocializmus építése közben a tömeg érzelmi és akarati erejét az *agitátor* a párt eszméinek javára, az ellenséges ideológiával és a reakciós törekvésekkel szemben lendíti át cselekvésbe. Végző fokon tehát az *agitátor* szóban szenvedélyességet, nagyvonalúságot érzékelünk. Idézzük csak magunk elé Kernstock Károly *Agitátor* című festményét (1897.)! A *népnevelő* tartalma szelidebb, enyhébb, békésebb feltételeket éreztet. A forradalom

¹ Midőn Gáldi László a NYÚSz.-tól számon kéri a *népnevelő*-t, csak Eötvösre utal (Nyr. 72 [1948]: 153).

győzelme után, a szocializmus építésének idején a magyarázó, rábeszélő, meggyőzésre törekvő egyén munkáját. Izleljük a szóban. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a hatalomra jutott munkásosztály akár csak egy pillanatra is nélkülözhetné az agitáció tömegmozgató lendületét. Csupán arról van szó, hogy az agitációs tevékenység új elemmel bővült. Az *agitátorok* mellé a *népnevelők* ezrei álltak. A *népnevelők* ott helyezkednek el a propagandisták és *agitátorok* között. Legtöbbször egyéni felvilágosító munkát végeznek, s ennyiben tevékenységük propaganda jellegű, de amikor a napirenden levő politikai kérdést a legszemléltetőbb példával, egy-két éles adattal törekcsenek megvilágítani, és szavukat tartós visszhangra fogni, eljárásuk az *agitátorok* módszerével érintkezik: „Pártunk nem érhetne volna el nagy sikereit *népnevelőink* tíz- meg százezreinek odaadó, lelkes munkája nélkül” (Révai József: Kulturális forradalmunk kérdései 7); „a párt *népnevelői* köre széles pártonkívüli *népnevelőgárdát* tömörítettünk, amely hatalmas segítséget jelent pártunk és a dolgozó nép közötti kapcsolatok további megszilárdításánál” (uo.); „az alapszervezeti titkárok, alsó- és középfunkcionáriusok... *népnevelők* és aktivistáik harcbevételével kiválóan küzdenek pártunk helyi politikájának megvalósításáért” (Társadalmi Szemle 1952. 495). E felvilágosító munkára „válogatják ki a párt politikájának helyi zászlóvivőit: a *népnevelőket*” (uo.). A sok ezer *népnevelő* tehát a pártpolitika érdekében egyéni beszélgetés közben hoz értelemközelbe időszerű kérdéseket. A szó fogalmi tartalma csak kétszeres áttétel útján érintkezik az *agitátor* jelentésével: „*Népnevelőink* tízezeiből egyre nagyobb számban fejlődnek ki azok a helyi vezetők, akik megközelítik a bolsevik *agitátor* típusát” (uo.). Világos tehát, hogy a *népnevelő* → helyi vezető → *agitátor* fejlődés lehetősége miatt sem állhat fenn teljes azonosság a két fogalom között.

a) Nem alkalmazhatjuk a *népnevelő* szót olyankor, amidőn nem politikai tartalmú az az eszme, amely mellett valaki szenvedélyes meggyőződéssel harcol. Az elvi küzdelem irodalmi, közéleti területen is felmutat töretlen szándékú egyéneket, akik valamely gondolat sikeréért mozgósítani akarták a közvéleményt, a tömeget. Simonyi Zsigmond Szarvas Gáborról így emlékszik meg: Szemére vetették túlzó purizmusát. „Az ilyen túlzást azonban minden *agitátor* elköveti” (Nyr. 26 [1897]: 486). Legújabb irodalomtörténeti, hírlapi szövegeinkben is ráakadunk az *agitátor*-nak erre az eszmeharcos fogalmát kifejező használatára: Mikszáth szerepét a szegedi árvíz idején ez a kitétel érzékelteti: a „város védelmének *agitátora*” (Nacsády József: Mikszáth szegedi évei 54). Sztárai Mihály jelentőségének hangsúlyát növeli ez a megjelölés: „A kibontakozó magyar reformáció... kiemelkedő *agitátor*-írója” (A magyar irodalom története 1849-ig 71). Nagy Endre a közjogi viták éveiben jelent meg a kabaré dobogóján, amelyet „a vérbeli *agitátor* szenvedélyességével formált át a közvélemény fórumává” (Népszabadság 1957. febr. 5. 6).

Természetesen ellenkező jelenséggel is találkozunk, amidőn helyénvalóbbnak, megfelelőbbnek bizonyulna a *népnevelő* szó az *agitátor* helyett. Nem érezzük például eléggé meggyőzőnek, összhangzónak Vasvári Vince költeményében ezt a Jézusra vonatkozó utalást: „Rongyos *vándoragitátor*” (Kortárs 1958. 839).

Érdekes megfigyelnünk, hogy nagy forradalmi költőink művészi-politikai hatásának értékjelzésében az *agitátor* járja. Aligha cserélhetnék fel a szót a *népnevelővel* a kifejezésbeli szándék csorbítása nélkül. Bóka László Adyt idézi a szóval: „Ady egy következetes, mindig élesedő társadalmi harc *agitá-*

tora és propagandistája" (Ady élete és művei 1:306); Jobbágy Károly versében József Attila személyéhez így tapad a költő-utód emlékezete: „Eltűntél végleg — úgy álltál mögém | s lettél élőknél előbb *agitátor*” (Népakarat 1957. dec. 1. 4). Vajda János Petőfiről írja 1884-ben: „Ő nagy *izgató* volt, de ő maga *izgatott* nem volt soha” (ÖM. 1545.). Itt nemcsak a szójáték miatt nem helyettesíthetnők *népnevelővel* az *izgató* szót, de nem válthatnánk át a két fogalmat. azért sem, mert bármennyire népnevelő értékű volt is Petőfi radikális jakobinizmusa, utolsó életszakaszának minden megnyilvánulása, Vajda nem a *népnevelő* oktató, békés körvonalú magatartását érezte bele a szóba, hanem a népet felházó, cselekvésre ösztönző forradalmár alakját akarta megidézni az *izgató*-ban. Nyilvánvalóan Petőfi vérmérsékletével, egyéniségének pátoszával, heves igazságkeresésével ellentétesnek, az *izgatónál* erőtlenebbnek, tompábbnak érezte volna a *népnevelő* tartalmát.

b) Nem használhatjuk a *népnevelő* szót olyankor sem, amidőn e szelidebb hangulatú nyelvi együttható ellentmondásban van a megjelölt személy dinamikus életformájával. Történeti egyénekhez kapcsolódó mozzanatokban hatástalanabbá válnék a szereplők működése, szinte anakronisztikusan hatna a *népnevelő* rámutatás. Az „Ördögi kör” című film megrázó jeleneteiben „előttünk áll Dimitrov, a kommunista *agitátor*” (Színház és Mozi 1956. máj. 4.). Karikás Frigyes, a kommunista mozgalom harcosa „Kitűnő szervezőnek és *agitátornak* bizonyult” (Csillag 1956. 2:595); Szilágyi Ica írja önmagáról: „A proletárdiktatúra bukása után . . . az egyik orvos, mint veszedelmes *agitátort* fel is jelentett” (Magyarország 1957. márc. 20. 9). Kelen József, a Tanácsköztársaság népbiztosa a tudományos pályát maga mögött hagyja. Politikussá lesz: „Olyan kort élünk, amelyben az *agitátorra* nagyobb szükség van, mint magára Newtonra” (Párttörténeti Közlemények 1959. 145). De még ha nem élő személyhez fűződik is a szó, de tudjuk, hogy illegális körülmények között, a reakció veszélyes égboltja alatt vállalta az osztályharcos ellenállásra izgató tevékenységet, máris nem mutatkoznék a viszonyokkal és a munkaterülettel összehasonulónak a *népnevelő* szó alkalmazása: Gergely Sándor regényében „A lábatlan kazánkovács nemcsak szervezett munkás volt a háború előtt, hanem *agitátor* is, aki falura járt felvilágosítani a népet” (Rögös út 1955. 194).

c) Nem nevezhetjük népnevelőnek a haladás ellen irányuló, a szocializmus megdöntését célzó agitációs tevékenység résztvevőjét; a proletárdiktatúra szemléletével ellentétes törekvések képviselői nem népnevelők: Dörzsölik kezüket „az ellenforradalom szemfüles *agitátorai*” (Népszabadság 1957. febr. 6. 3); „Ismerek kommunistaelenes *agitátort*” (uo. febr. 27. 3); egy disszidált író „szakképzett antikomitern-*agitátorokat* meghazudtoló könnyedséggel szórótestamentumi átkokat” (uo.); „Körmönfontan, . . . túljártak az eszükön. Már mint a reakció *agitátorai*” (uo. márc. 14. 5); Kádár János „az érvek zömét ütötte ki az ellenforradalmi *agitátorok* kezéből” (Magyarország 1957. márc. 6. 4).

Az ellenforradalom megsemmisítése nagyarányú fegyveres és szellemi erő mozgósítását tette szükségessé. A toborzó és lelkesítő küzdelemben résztvevő egyének megjelölésére nem mutatkoznék odaillőnek a *népnevelő* szó. A forradalmi elszántság fűtötte cselekvés és a szunnyadó vagy megbénított akarat felrázására irányuló tevékenység messze esik a *népnevelő* fogalmának jegyei mögött meghúzódó munkaterület jellegétől. Ide vonható példáink: A névtelen feljelentők hóhérekre adtak „földönfutó szocialista *agitátorokat*” (Népakarat 1957. márc. 7. 3); Mesterházi Lajos, hogy részt vehessen az ellenforradalom leverésében, szerepet cserél: „Félbehagytam regény- és darabter-

veimet, vörös *agitátor* lettem” (Népszabadság 1957. márc. 3. 7); „Münnich Ferenc felcsap szövetkezeti *agitátornak*” (uo. máj. 12. 5).

4. Az *agitátor* — *népnevelő* szópár történetében új fejezetet nyit a Magyar Szocialista Munkáspárt megalakulása. Megszűntek a népnevelő csoportok, s a szervezeti forma elhalásával a fogalmat jelölő szó is fokozatosan kiszorul a pártélet nyelvi gyakorlatából. Használata szinte csak önmaga múltjára korlátozódik, előfordulása főképp az ellenforradalom előtt létezett agitációs módszerre utal vissza: „Nem tudnék állást foglalni abban a kérdésben, hogy legyenek-e külön *népnevelők*” (Pártélet 1957. 3:25); „nincsen szükség külön népnevelő csoportokra. Minden kommunistának kötelessége, hogy *népnevelő* legyen” (uo. 1958. 4:85); „a *népnevelőket* »vadidegen« emberekhez küldték el agitálni” (uo. 5:68); „nem volna helyes, ha a pártszervezeteink a régi mintára *népnevelőket* állítanának be” (uo. 7:68) stb. A *népnevelő* elerőtlenedése nyomán támadt légiures térbe az *agitátor* hatolt be, s tett szert túlsúlyra, hogy lendületesebb hangulati erejével mutasson rá az ellenséges ideológiától megtántorodott tömeg meggyőzését vállaló és a szocializmus ügye mellett minden eddiginél szenvedélyesebben küzdő egyének feladatának rendkívüli jellegére: „Nagyon fontos, . . . hogy minden kommunista, környezetének politikai vezetője, *agitátora* legyen. . . Az a kommunista, aki meg van győződve ügyének igazáról a részletkérdésekben is, bizonyára könnyebben *agitátorává* válik a pártnak” (Népszabadság 1957. aug. 27. 3); „Az *agitátornak* két eszköze van. Az érv és a személyes hite. . . Az *agitátor* készletti állásfoglalásra az embereket a világpolitikai kérdésekben” (Pártélet 1957. 3:22); „egy kommunista még a kórházi ágyon is szenvedélyes *agitátor* legyen” (uo. 1958. 2:86) stb.

Az *agitátor* szó használatának megnövekedését szótárirodalmunk is tükrözi. Hadrovics—Gáldi orosz—magyar szótára 1951-ben az *agitátor*-nak csak egyetlen magyar jelentését adja: *népnevelő*, az 1959-ben megjelent kézi-szótárban már ezt az értelmezést találjuk: „1. *népnevelő* (férfi v. nő); 2. *agitátor*”; a nagyszótár második kiadásában (1959.) pedig már így jelentkezik a szó magyar megfelelője: „1. pol a) *agitátor*; b) *népnevelő*”. Általában a felszabadulás után kiadott szótáraink a *népnevelő* mellett felveszik az *agitátort* is: Haasz Árpádné orosz—magyar kézis�ótára, 1952: *agitátor*, *népnevelő*; Halász német—magyar szótára, 1952: *népnevelő*, *agitátor*; ugyanígy Bödey bolgár—magyar szótára, 1956; Hadrovics szerbhorvát—magyar szótára, 1957; Csorba—Skripecz lengyel—magyar szótára, 1958: propagandista, *népnevelő*, *agitátor*. Más a helyzet a kapitalista országok nyelvi anyagának szótározásában. Itt elmaradt a *népnevelő* mint a nyugati társadalmak rendszerében ismeretlen fogalom (Eckhardt francia—magyar szótára, 1953: „1. *agitátor*. . . 2. pejor lázító”; Ország angol—magyar kézis�ótára, 1957: *izgató*, lázító *agitátor*; Gáldi spanyol—magyar kézis�ótára, 1958: csak *agitátor*). Kivétel Herczeg olasz—magyar szótára, 1952: „1. (fel)lázító, *izgató*, bujtogató; 2. *agitátor*, *népnevelő*”.

*

Az *agitátor*-nak ötnegyed évszázados magyar életében két jellegzetes magyar értelmező szava akadt: *izgató* és *népnevelő*. Az *izgató* éppúgy nem tett szert kizárólagosságra, mint ahogy a felszabadulás után a névátvitel jogán új életre támadt *népnevelő* sem szorította ki az *agitátor*-t. Az *agitátor* létét egyrészt családjának (agitál, agitáció, agitációs) tartósító ereje biztosítja, másrészt

az a körülmény, hogy egyes esetekben (nem politikai tárgykör, történeti szemlélyek, reakciós mozzanatok) nem helyettesítheti *népnevelő* szavunk. Az *izgató* használata a tárgyalt fogalomkörben ma már általában elhalt, a *népnevelő*-é pedig háttérbe kényszerült. Az *agitátor* szónak mint a munkásmozgalom nyelvi tartozékának szükségszerű szerepe és színe van a vele csak részben egyező tartalmú *népnevelő* mellett.

Zsoldos Jenő

A számnévi elő- vagy utótagú kapcsolatok helyesírásának kérdéséhez

1. Mándoki Pál, az Egyetemi Nyomda korrektora hosszabb levelet küldött folyóiratunk szerkesztőségének. Számos javaslatot is téve, olyan helyesírási kérdésekre vár választ, amelyekre „A magyar helyesírás szabályai”-nak 10. kiadásában (a továbbiakban: AkH.) nem talál eligazítást. Mivel a fölvetett kérdések egyrészt nem csupán a nyomdai írásgyakorlat sajátos szakmai magánügyei, hanem közérdekűek, másrészt bizonyos helyesírási elvek alkalmazása szempontjából is igen tanulságosak, itt válaszolunk rájuk.

2. Levélírónk — az AkH. 141. pontjára is hivatkozva — helyesen állapítja meg, hogy az egybeírás vagy az egybe nem írás a velük foglalkozó szabálypontok jelentős száma (79) ellenére is a magyar helyesírás legnehezebb kérdése. Akik figyelmesen tanulmányozták az említett paragrafus szövegét, s ezáltal világosan megismerték a helyesírást szabályozó akadémiai bizottságnak a szókapcsolatok és az összetételek írásmódjára vonatkozó elvi álláspontját, azok nemcsak osztják a levélíró nézetét, hanem azt is tudják, miért van így a dolog. „Az egész helyesírásnak valóban ez a területe az, amelyen legkevésbé lehet néhány merev képletet megformulálni és ezekhez idomítani a felmerülő eseteket” — írja Pais Dezső (Helyesírásunk időszerű kérdései. Szerkesztette: Benkő Loránd. Bp., 1955. 66). Majd így folytatja: „Az oka ennek, hogy a nyelvi életnek lehető legkülönfélébb jelenségek körei felől itt csomósodnak össze olyan tényezők, amelyek közül az egyik erre, a másik arra, a harmadik stb. amarra húz, nemegyszer ellentett irányokban. Az esetiből, az alkalmiból a szokásosba, az állandóba való átmenetek tömegeivel találjuk magunkat szemben. Dönteni nehéz, igen sokszor lehetetlen, de dönteni mégis kell, mert az írás megköveteli az így vagy amúgy való megformálást” (i. h.).

Köztudomású dolog, hogy az AkH. a szókapcsolatok írásában határozott különírási tendenciát érvényesít, az egybeírást pedig elsősorban az összetételekre és az összetételszerű gyakoribb és rövidebb (vagy legalábbis nem túlságosan hosszú) kapcsolatokra korlátozza. Ez félreérthetetlen állásfoglalás az írás zavartalan funkcionálását veszélyeztető s az utóbbi években olyannyira elharapódzott „mindentegybeírás”-sal szemben. „Meg kell akadályoznunk — írja Pais Dezső —, hogy mondataink, mondataink szerkezetének az összetevői betűkből öntött hézagtalan sima betontömbökké váljanak, amelyekben nincs hely, ahol a szem és a szemén át az értelem megkapaszkodhassék” (i. m. 68).

Az összetételek és az összetételszerű kapcsolatok általános egybeírásán kívül azonban módot ad az AkH. a nem ilyen jellegű szókapcsolatok a l k a l m i

egybeírására is olyan esetekben, amikor a különírás félreértést okozna, vagyis éppen a különírás veszélyeztetné — más oldalról — az írás rendeltetését. A népszerűen „mozgó szabály”-nak nevezett 219. pontra szoktunk hivatkozni, amikor a *napköziotthon-vezető*-t vagy a *melegcsákány-váltás*-t ebben a formában vetjük papírra, noha a *napközi otthon*-t és a *meleg csákány*-t külön-, az *otthon-vezető*-t és a *csákányváltás*-t pedig egybeírjuk. De külön szabálypont nélkül is belátjuk, hogy a *hideg vizes* és a *vizes borogatás* általános különírása mellett a háromtagú *hidegvizes borogatás* első két tagjának egybeírása az esetleges félreértés elkerülését célozza.

Az utóbbihoz hasonló kapcsolatok egyes tagjainak a jelentéselkülönítés szolgálatában álló alkalmi egybeírását azonban aligha lehetne általánosan érvényesíthető, illetőleg érvényesítendő szabálypontba foglalni. Világos ugyanis, hogy például az *általános iskolai* általában különírt kapcsolat tagjait egybeírjuk, ha *általánosiskolai kérdések*-ről van szó (vagyis olyan kérdésekről, amelyek csak az általános iskolára vonatkoznak, a középiskolára nem), de megtartjuk a különírást, ha *általános iskolai kérdések*-re (értsd: az alsó- és a középfokú oktatás intézményeit egyaránt érintő kérdésekre) gondolunk. Tisztán nyelvtanilag szemlélve a dolgot azt mondhatjuk, hogy az első esetben az *általános* csupán az *iskolai*-hoz tartozó jelző, a másodikban pedig az *iskolai kérdések* jelzője, ebből azonban veszélyes lenne olyan „szabály”-t szerkeszteni, amely kimondaná, hogy az első esetben mindig az egybeírás, a másodikban mindig a különírás van helyén, mert ezzel újra megnyitnánk az egybeírásnak éppen a legutóbbi szabályozással igen célszerűen elzárt zsilipjeit. Ha a helyesírási bizottság ilyen szabályponttal toldaná meg az eddigiek sorát, egybe kelene írni például az *általános iskolai tanuló* (*tanár, tankönyv, dolgozat* stb.) kétségtelenül csak egyféle jelentésben használt szókapcsolat első két tagját is. Ez pedig merőben fölösleges volna, hiszen az egybeírás itt nem állana a jelentéselkülönítés szolgálatában (és természetesen még kevésbé jelölne összetételt).

Mint az előbbi példa is mutatja, a jelentéselkülönítő egybeírással csinján kell bánni. Nem szabad elfelejteni, hogy a g y a k o r l a t b a n sokkal kisebb a különírásból származó félreértés veszélye, mint amekkorának a gyakran túlzottan aggodalmaskodó elmélet gondolja. Nemcsak a szavak, hanem a szókapcsolatok is a mondatban élnek igazi életüket, s a mondatösszefüggés, a szöveggörnyezet, mindaz, amit „nyelvi mező”-nek szoktunk mondani, vitathatatlanul egyértelművé tesz olyan nyelvi képleteket, amelyek önmagukban véve talán félreérthetőnek látszanak. Akkor járunk el tehát helyesen, ha az effélék leírásakor mindig az egész mondanivaló szempontjából mérlegeljük az írásproblémát, s ha az egybeírás nem mutatkozik kényszerítően szükségessé, a különírás mellett döntünk. Az AkII. e tekintetben meglehetősen sokat bíz a gondolkodó író egyéni logikájára. Másként nem is lehetséges a dolog.

Mindezt azért látszott célszerűnek előrebocsátani, mert Mándoki Pál kérdései (és javaslatai) szókapcsolatok írásmódjára vonatkoznak, olyan szókapcsolatokéra, amelyeknek legalább az egyik tagja számnév.

Az alábbiakban sorra vesszük az idevágó problémákat.

3. Hogyan helyes: *sok száz méteres út*, *sok százméteres út*, *sokszáz méteres út*?

Levélírónk véleménye szerint mindegyik alakulat helyes lehet attól függően, hogy mit akarunk vele kifejezni. Úgy gondolja, hogy az első kifejezés e g y utat jelent (olyant, amelynek hossza sok száz méter), a második és a har-

madik pedig sok utat (az előbbi egyenként száz méternyi, az utóbbi egyenként egy méternyi hosszút). Helyesen okoskodik-e? Véleményünk szerint igen: ez a háromféle írásmód — legalábbis elvben — csakugyan lehetséges. (A harmadik persze a gyakorlatban talán sohasem fordul elő.) Azt kérdezhetné azonban valaki, nem volna-e még jobb az első jelentést a *sokszáz-méteres út* formával kifejezni, hiszen a *sok száz méteres út* kapcsolatban nemcsak a *sok* szót foghatjuk fel a *száz* jelzőjének, hanem a *sok száz-at* is a *méteres út* jelzőjének, vagyis azt a jelentést is tulajdoníthatjuk az egész kifejezésnek, amit levélírónk a harmadik formával jelölne. Úgy gondoljuk, hogy erre a skrupulózus, pontoskodó írásmódra semmi szükség sincs. „*Sok száz méteres utat* tettünk meg a célíg.” Kinek jutna eszébe másképp értelmezni ezt a mondatot, mint úgy, hogy útunk hossza a célíg sok száz méter volt? Az egész mondanivaló határozottan eloszlatja azt a félreértést, amit a mondatkörnyezettől független kapcsolat — esetleg — magában rejt.

Hasonlóképpen igazza van Mándoki Pálnak, amikor ezt az írásmódot tartja helyesnek: „Székesfehérvár *sok száz éves város*”, de: „Hazánkban *sok százéves város van*”.

Milyen általános tanulságot vonhatunk le a *száz méteres — százméteres, száz éves — százéves* kétféle írásmódjából? Azt, hogy a helyesírás szabályait sohasem mechanikusan, hanem mindig gondolkodva kell alkalmaznunk. Az AkH. szótári részében megtaláljuk a *százméteres síkfutás* írásmódját, s a 184. pont értelmében helyesnek kell tartanunk a (szótárban nem szereplő) *százéves* (és *ezeréves*) formát is. Ebből azonban nem következik sem az, hogy a *száz* és a *méteres*, a *száz (ezer)* és az *éves* szóból álló kapcsolatot minden esetben egybe kell írni, sem pedig az, hogy a *százéves* és az *ezeréves* analógiájára okvetlenül össze kell vonni például a *millió éves* kapcsolat tagjait is.

4. Az AkH. szótári részében több példát találunk arra, hogy bizonyos szókapcsolatokat átvitt értelmű használatban egybe-, konkrét jelentésben pedig különírunk: *földalatti* 'illegális', de: *föld alatti* (üreg); *élenjáró* 'leghaladóbb', de: *élen járó* (csapatok); *baloldal* (politikai műszó), de: (fáj a) *bal oldalam*; stb. A *sokoldalú* melléknevet általában átvitt értelemben szoktuk használni (*sokoldalú ember, tájékozottság* stb.), ezért az AkH. szótári részében nincs mellette semmiféle figyelmeztetés. Levélírónk helyesen állapítja meg, hogy a *sok oldalú* írásmódnak is lehet jogosultsága. Ebben a mondatban például: „A henger végtelen *sok oldalú* hasáb” — csakis ez a helyes forma. Nem lehet kétséges azonban, hogy a különféle szókapcsolatok szabályozott egybe- vagy különírásán csak akkor változtathatunk, ha a jelentéselkülönítés szempontja okvetlenül megköveteli. Mándoki Pál javaslatai között olyanok is vannak, amelyek beleütköznek ebbe az elvbe, s ezért nem helyeselhetők.

Ha az *elsősorban* és az *utolsósorban* kapcsolat tagjait 'fontossági sorrendben először', illetőleg 'fontossági sorrendben utoljára' jelentésben egybeírjuk (vö. 203.), miért kellene a nyomatékos *legelsősorban* és *legutolsósorban*, valamint a tagadószóval módosított *nem utolsósorban* alakban külön szóba írni a *sorban* tagot?

Ha az egyszerű törtszámnévi előtagot egybeírjuk a *rész* főnévvel — erre nincs ugyan szabálypont, de a szótár *harmadrész, negyedrész, hatodrés* adatából bátran következtethetünk ilyen gyakorlati szabályfelére —, akkor természetesen a birtokos személyragos *negyedrésze, ötödrésze, hatodrésze* stb. alakban sem indokolt a különírás. A *kétharmad része*-féle alakokat nem tekinthetjük

analógiának, mert ezek írásmódját a 192. pont — közvetve — külön szabályozza, s nem szolgálhat mintául a szótári *jó része, nagy része, kis része, egy része, más része* kapcsolat sem, mert mindezeket a birtokos személyrag nélküli alakban is különírjuk. A birtokos személyrag nem változtat az alapalak írásmódján. Ha mindenáron példát akarunk keresni az egyszerű törtszámnevi előtag és a *része* utótag írására, megtalálhatjuk a szótár *századrésze sem volt igaz* adatában.

Ahogy a birtokos személyrag nem választja szét a kapcsolatot egybeírt tagjait, úgy a *-szor, -szer, -ször* határozórag sem rántja egybe a különírtakat. A *néhány száz, sok ezer, több millió* stb. kapcsolatot különírjuk, s ezért magától értetődően a *néhány százszor, sok ezerszer, több milliószor* stb. kapcsolatot is. A jelentésselkülönítő szándékkal egybeírt *sokszázres tömeg* nem lehet analógiája a *sok ezerszer* egybeírásának, és teljesen hibás az az okoskodás, amely a „sokszázszor” alak létjogosultságát ilyen mondatok szembeállításával kívánja igazolni: „Egyes filmeket *sokszázszor* játszanak” — „A filmek közül *sok százszor* is előadásra kerül”. (Hogy a *sok százszor* és a „sokszázszor” jelentése között különbség van, azt ugyanannak a mondatnak — az elsőnek — kétféle írásmódjával kellene bemutatni. Ez a kísérlet azonban éppen az ellenkezőt bizonyítaná, azt, hogy a *sok százszor* pontosan ugyanazt jelenti, mint a „sokszázszor”, és ezért fölösleges az egybeírás.)

5. Az AkII. szótári alakjai bizonyos feltételekkel valóban analógiául szolgálhatnak a szótárban nem található és a szabályzati részben sem említett alakok írásához. Az analógia azonban csak akkor kifogástalan, ha nem egyetlen (esetleg éppen kivételes írásmódú) alakra épül, és ha több adat egybehangzó vallomásával nem lehet az ellenkező eljárás helyességét igazoló adatokat szembeállítani.

Mándoki Pál azt ajánlja, hogy a szótár *kétévenként* adatának mintájára írjunk egybe minden olyan számnévi előtagú kapcsolatot, amelynek egyébként különírt utótagjához *-nként* rag járul: „ötpercenként”, „tizenötnaponként”, „másfélmásodpercenként” stb.; továbbá (a túlságos hosszúság miatt kötőjelessen): „harminkilenc-másodpercenként”, „száznegyvenöt-kilométerenként” stb. Ezt a javaslatot nem tehetjük magunkévá. Nemcsak azért, mert a nyelvtanilag hasonló alakulatok között az egyetlen *kétévenként* egybeírása kivételes (ezt a kapcsolatot a helyesírási bizottság nyilván határozószóvá fejlődöttnek tekinti, s a 203. pont értelmében íratja egybe), nemcsak azért, mert a *másfél másodpercenként* és a *száznegyvenöt kilométerenként* stb. kapcsolatot gyakoribb használatúnak és nem túlságosan hosszúnak egyáltalán nem mondhatjuk, hanem azért sem, mert az effélék általános egybeírására semmi szükség sincs. Aligha valószínű, hogy valaki „a Móricz Zsigmond körtér és a Moszkva tér között *nyolc percenként* közlekedő villamos” kifejezést olvasva nyolc olyan villamosra gondol, amely percenként közlekedik... De ha nagy ritkán mégis csak el kell háritani a fenyegető félreértést, azt nemcsak az egybeírással végezhetjük el, hanem azáltal is, hogy vesszöt teszünk a számnévi jelző után (vö. AkH. 356): ...*nyolc, percenként* közlekedő villamos.

Azzal a javaslattal sem érthetünk egyet, hogy a szótár *kétirányú közlekedés* adata értelmében írjunk egybe minden olyan kapcsolatot, amelynek utótagja az *irányú* szó; tehát az „egyirányú”, „másirányú”, „mindenirányú”, „sokirányú”, „többirányú” stb. legyen a helyes forma. A szótárban — a fent említett kifejezésen kívül — a következő ide tartozó kapcsolatokat találjuk:

egy irányú, egyéb irányú, ez irányú, ilyen irányú. A következetlenség vádja ezekkel kapcsolatban csak akkor érhetné a szótár szerkesztőit, ha a két-irányú közlekedés mellett „egy irányú közlekedés”-t vettek volna fel a megfelelő helyen. Az ott szereplő *egy irányú*-t nyilván így kell értelmezni: 'nem több irányú'. Pl. *egy irányú érdeklődés*. A közlekedés jelzőjeként bizonyára az *egy-irányú* a helyes írásmód. Ez azonban speciális használata a kapcsolatnak, és ezért nem sugalmazhatja a *más irányú, sok irányú* stb. egybeírását. Nem a két-irányú közlekedés-re kell alapozni a következtetést, hanem a felsorolt különírt adatokra. Ennek az okoskodásnak pedig az az eredménye, hogy nem a több irányú-t írjuk egybe, hanem még a két irányú-t is külön, hogyha nem a fenti sajtós, műszó értékű kifejezésben szerepel (pl. *két irányú vizsgáldás*).

6. Levélírónk az AkH. több pontjának kiegészítését javasolja. Úgy véljük, egy-két esetben valóban szükség volna erre.

A 152. pont értelmében „a mellérendelő összetételek közül kötőjellel írjuk azokat, amelyek kevésbé tapadtak össze, s ezért mindkét tagjuk külön kaphatja az azonos toldalékokat”. Számnévi példák: *egy-kettő, egyet-kettőt, egyszer-kétszer*. Helyesen állapítja meg Mándoki Pál, hogy ezek az összetett határozatlan számnevek igen gyakran fordulnak elő úgy is, hogy a toldalékot csak az utótag veszi fel: *egy-kétszer, öt-hat* stb. Kétségtelenül ezekben az alakokban — továbbá az *egyik-másikról*-lélekben — is a kötőjeles írás van helyén, amint a levélíró gondolja, de az említett szabálypontnak ezt expressis verbis is ki kellene mondania, mert a szomszédos 153. (és némileg a 156.) pont esetleg az egybeírást sugalmazhatja. (A szótárban nem szereplő 'nagyon gyorsan, hamarosan' jelentésű *egykettőre* természetesen nem ide, hanem a 203. pont illetékességi körébe tartozik.)

A 192. pont a törtszámnevet megelőző tőszámnévi jelző különírását rendeli el általában (*két harmad*), de egybeírást kíván, ha „a tőszámnév és a törtszámnév kapcsolata együttesen valamely főnév jelzője” (az ország *két-harmad* része). Okvetlenül helytálló Mándoki Pálnak az a megállapítása, hogy nemcsak akkor kell egybeírni az ilyen kapcsolatot, ha jelzőül szerepel, hanem akkor is, ha főnevesül, vagyis ha hozzátapad a *része* jelentése is: a dolgozók *négyötöde*. Erről a mondott szabálypontban nincs szó, bár a szótárban találunk ilyesmit: az ország *egyharmada*.

Az összetett számnevek írásmódját szabályozó 190. pontban talán meg lehetne említeni az *ötvenegynéhány*-féle elég gyakran használt határozatlan számnevek írásának ügyét is. Ilyen példát a szótárban sem találni. Levélírónkkal együtt úgy véljük, hogy az effélek egybeírása nem kifogásolható.

Igaza lehet Mándoki Pálnak abban is, hogy a keltezésbeli évszám utáni pontról intézkedő 432. szabály is elbírna némi bővítést. Itt arról olvashatunk, hogy az évszám után akkor nem teszünk pontot, ha „névutó követi, vagy ha egy másik szó birtokos személyragos alakban járul hozzá”. Az évszám mint birtokos jelző legtöbbször valamely hónap nevét szokta megelőzni: *1918 októberében*. Az ilyen birtokos személyragos hónapnév helyett gyakran használjuk azonban a ragtalan hónapnév és a *hava* alakból álló szerkezetet *október havában*. Mivel ilyenkor a birtokos személyragos szó nem közvetlenül követi az évszámot, fölmerül a kérdés, elhagyhatjuk-e a pontot az évszám mellől. Bár a szabály betűiből nem olvasható ki határozott felelet, a levélíróval megegyezően úgy véljük, hogy igen. Az *október havában* az évszám mellett 'októberében' jelentésű, s így az évszámot nyugodtan vehetjük birtokos jelző-

nek. Egyébként is „a mai nyelvhasználatban az évszám túlnyomórészt nem sorszámnévként, hanem tőszámnévként él” — írja Benkő Loránd (Helyesírásunk időszerű kérdései 125).

7. Levélírónk két olyan kérdést is tesz föl, amely a kötőjel, illetőleg a nagykötőjel használatával kapcsolatos.

Az egyik problémája az, hogy milyen írásjelet használjon a számnévi tagok között, ha a *hét-nyolc ember* kifejezés jelzői részét számjegyekkel írja le. Nyilván a 411. pont alkalmazására gondol (két számnak olyan kapcsolatáról van szó, amellyel „összetartozást” akarunk kifejezni), amikor a nagykötőjel mellett dönt. Véleményünk szerint nem jár el helyesen. A 427. pont ki mondja, hogy „a számokat írhatjuk betűvel is, számjeggyel is”. Ha mármost a 146. pont értelmében így írunk: *tíz-tíz*, s a 152. pont szerint a *hét-nyolc* a helyes forma, akkor világos, hogy számjegyekkel írva a számokat, *10-10-et* és *7-8-at* kell kapnunk. Hogy mit ért a 411. pont az „összetartozás”-on, azt az ott található négy példa jól mutatja. A *8-10* és a *8—10* mást-mást jelent: a *8-10* értéke lehet esetleg 7 vagy 11 is, a *8—10* pedig pontos határokat jelöl meg (pl. az előadás vagy a rendelés kezdetét és végét). A 411. pontból nem szabad azt a következtetést levonni, hogy számjegyek között csak nagykötőjel lehet.

A másik kérdés az, hogy az *április-június hónapban, július-augusztusban* írásmód-e a helyes, vagy az *április—június hónapban, július—augusztusban*. A fentebb mondottak értelmében nyilván az utóbbi. Bár a nagykötőjel használatára vonatkozó szabályokban (406—412) csak népnevekről, tulajdonnevekről és számjegyekkel írt számokról esik szó, az említett kapcsolatok hónapnevei közé nagykötőjelet kell tenni. A „valamitől valameddig” viszonyra ezzel az írásjellel utalunk, nem pedig az egyszerű kötőjellel.

8. Mándoki Pál problémáival és sok-sok más hozzájuk hasonlóval gyakran kerül szembe, aki rendszeresen ír, vagy másokat írását készíti elő a nyomda számára. Ha az effé'ék megoldását nemegyszer hiába keresi a helyesírás hivatalos kódexében, fontolja meg, hogy az AkH. csupán a nyelvi jelenségek csoportjainak, típusainak írásmódját szabályozhatja, de nem térhet ki minden egyes esetre, amit az ezer színű nyelvhasználat perceről-percre teremthet. A helyesírási szempontból kritikus szavakat talán még össze lehetne gyűjteni egy nagyon terjedelmes szójegyzékben, de a szókápcsolatok leltárszerű számbavétele senki emberfiának sem sikerülhet, mert ami ténylegesen ebben a pillanatban még nincs meg a nyelvben, az a következőben már valósággá válhat, hiszen mint lehetőség állandóan adva van.

Az akadémiai helyesírási bizottság támogatásával egy szerkesztő közönség már jó ideje készíti az igényes írásbeliséget segítő „Helyesírási kézisztár”-t. Ennek sok tízezer címszava természetesen szintén nem foglalja majd magában a teljességet, azt azonban bizvást várhatjuk tőle, hogy a szókapcsolatok írásában legmegbízhatóbb tanácsadónk lesz.

Szemere Gyula

Néhány tárgyias igéknél új, tárgyatlan jelentésének kialakulásához

Köztudomású, hogy nyelvünk állandóan változik, állandóan alakul. E lassú, de állandó jellegű változás, fejlődés megfigyelhető részben a szókinész gyarapodásában: új szavak, szókapcsolatok létrejöttében, régi szavak új jelentéseinek, új jelentésárnyalatainak kifejlődésében, részben pedig a nyelv szerkezetének, nyelvtanának lassú változásában is. A szavakban végbemenő jelentésfejlődés nagyon gyakran bizonyos mértékű grammatikai, pontosabban ragozásbeli változást eredményez. Ugyanakkor azonban a grammatikai, ragozásbeli változásnak is lehet eredménye a jelentés módosulása, differenciálódása, megváltozása (vö. pl. *gátol*, *gátal* stb.). Az ilyenfajta együttes fejlődési, változási folyamat napjainkban is élő jelenség.

Az igeragozásban meglevő ilyen jellegű fejlődési, változási folyamatra legutóbb Kovalovszky Miklós hívta fel a figyelmet a Magyar Nyelvhelyesség című kötetben: „a legtöbb ige mondatbeli kapcsolatától függően, használatát tekintve hol tárgyias-, hol tárgyatlanként viselkedik, s ez ingadozást okoz a nyelvben. Újabban megfigyelhetjük a tárgyiasodás folyamatát: eddig jellegzetesen tárgyatlan igék — gyakran idegenszerűen — egyre inkább kapcsolnak magukhoz tárgyat. Például: *elkési* vagy *lekési* az előadást, a vonatot; *megérdeklődik* valamit; *megválaszolja* a kérdést; *előfizeti* az újságot; *vágyik*, *visszavágyik* valamit; *betekinti* az iratokat; *felügyeli* az iskolát, a munkát stb. Ezek a kifejezések egyelőre még szokatlanok, idegenszerűek, legyünk velük óvatosak. Az irodalmi nyelvben kerüljük őket, ragaszkodjunk az eredeti vonzathoz. — Szaporodásuk és elterjedésük azonban esetleg egy kezdődő minőségi átalakulás jele lehet, s ez a merev elvetés helyett várakozó magatartásra készítet bennünket. Költői szabadságnak, versben jogosult alkalmi használatnak kell azonban tekintenünk az ilyen tárgyias mondatot: »Akadályt sem *félünk*!« Kódexeink latinizmusa ismétlődik benne.

Gyakoribb és természetesebb a másik irányú fejlődés: tárgyias igék megszokott, szerves tartozékként odaértetődő tárgyának elmaradása, és így az igének a tárgyatlan jelleghez való közeledése. A háztartás legtöbb igéje már ilyen: *(ki)takarít*, *főz*, *mos*, *kisöpör*, *bedagaszt*, *bevet*, *letörölget*, *elmosogat*, *felsúrol* stb. Még nemrég vitatták az ilyen tárgyatlanná vált kifejezések helyességét: Mikor *nyit* vagy *zár* az üzlet? *Becsuknak* a mozit, a színházak; *kinyitnak* a strandok. Azt hiszem, minden aggályoskodás nélkül elfogadhatjuk őket mint a nyelvi tömörülés természetes példáit. — Nem helyesíthetjük azonban a kereskedelmi és gazdasági szaknyelv *tárol* igéjének pálfordulását. Tárgyias jelentése: »(el)raktároz« valamit, s ebből átcsapott az »el van raktározva« tárgyatlan jelentésbe. Helyes tehát: »Hús mázsa lisztet *tárolunk*!«; helytelen viszont: »Az áru hol *tárol?*« (i. m. 171—2).

Ugyanígy nem helyesíthető *tol* igéknél és néhány igekötős alakjának ragozás- és jelentésbeli pálfordulása sem. Mégis érdemes e változást figyelemmel kísérni, mert ezáltal egyes tárgyias igéknél tárgyatlanná változásának és esetleges jelentésmódosulásának, jelentésváltozásának folyamatát szinte lépésről lépésre megfigyelhetjük.

A vasutas szakmai nyelvben a 'tárgy másik tárgyat felületével vagy annak kiálló részével folyamatosan és egyenletesen odább nyom' (ÉrtSz.) jelentésű tárgyias *tol* igének (vö.: „A hátul levő mozdony a szerelvényt nem húzza, hanem *tolja*.“ ÉrtSz.) vélhetőleg a *tolat* szó analógiájára kifejlődött egy 'hátra-

felé megy, halad, tolat' > 'megy, halad' jelentésű tárgyatlan használata. A *valami, valaki tol valamit* szerkezetből tehát *valami tol* 'valami megy' jelentésű szerkezet jött létre. Ugyancsak tárgyatlanná vált a vasutas szakmai nyelvben a 'valamely zárt helyről maga előtt tolvá kijuttat valamit' (ÉrtSz.); jelentésű tárgyas *kitol* ige is új, 'kimegy, kifelé halad' jelentésben.

Nagyon valószínű, hogy először a *tol* ige igekötős *kitol* származékának fejlődött ki a vasutas szakmai nyelvben ez az új jelentése, az ilyen jellegű kihagyásos mondatokon, főleg rövid, paranasszerű szakmai közleményeken keresztül, mint: „A 227-es [ti. gép, mozdony] *toljon ki* [ti. egy vonatot, egy szerelvényt]!”, „A csarnok 5. [ti. a csarnok 5. vágányán álló mozdony] *toljon ki* [ti. egy szerelvényt.]!” stb.

Az idézett mondatokban a tárgy alkalmi hiányának egyik oka a rövidsége való törekvés, mely a nyelvben állandó hatóerő. (A rövidsége a gyors cselekvést igénylő zajos munkákban különösen nagy szükség van.) A tárgy alkalmi hiányának másik oka a ráértés, mely szintén megfigyelhető a köznyelvben is. (Ráértéssel alakult ki például a *mulat* és *költ* ige mai formája és jelentése a korábbi *időt mulat*, *pénzt költ* szókapcsolatokból.) A ráértés, a jelentéstan tapadás a szakmai és a csoportnyelvekben különösen gyakran okozhatja a tárgy elmaradását, hiszen itt egy-egy igéhez gyakrabban és állandóbban csatlakozik ugyanaz a tárgy, mint a köznyelvben. (A mindennapi életben sok mindent lehet *tolni*, *kitolni*, a vasutasok körében főképpen csak vonatot.) A *kitol* igenek analógiájára, szintén a vasutas szakmai nyelvben, a *tol* tárgyas igenek is kifejlődött az új tárgyatlan jelentése. Ezt bizonyítják az ilyen mondatok, mint: *a vonat tol* [= halad, megy], *a szerelvény már tol* [= halad] *kifelé*. (Nyugati pu.). *A 1091-es gép a IV. vágányon kocsira tolhat*, *A 1091-es a IV. vágányról a határig* [= tolatási határ] *tolhat* (Déli Pu.), vö. *Betol egy szerelvény, betol egy kocsit, kitol a szerelvény* stb.

A *tol*, *kitol* igeek új jelentése és tárgyatlan használata már szélesebb körben is ismertté vált. A Nyugati pályaudvar hangos bemondójában ugyanis nagyon gyakran elhangzott a következő figyelmeztető mondat: „Figyelem! Figyelem! A csarnok . . . vágányáról a szerelvény *kitol!*” Az idézett mondat akkor volt hallható, mikor a pályaudvart üres szerelvény hagyta el, tehát a *szerelvény* a pályaudvarról *kitolatott*.

Az ismertté válás okát a következőkben kell keresnünk: Az állomások hangos bemondói az úgynevezett „Bemondókönyv”-ből olvassák fel az utazóközönség számára az egyes vonatok indulásának, érkezésének időpontját, s azt is, hogy a vonat melyik vágányra érkezik, vagy honnan indul. Pl.: „Személyvonat indul Ceglédre a csarnok IV. vágányáról 0 óra 00 perckor. A vonat Budai út mh.-en csak feltételesen áll meg”; vagy: „Személyvonat érkezik Debrecen felől a csarnok V. vágányára. A vágány mellett tessék vigyázni” (A Nyugati pályaudvar bemondókönyvéből).

A Keleti pályaudvar bemondókönyvének minden lapján a következő mondat olvasható: „A . . . számú vágány mellett tessék vigyázni, mert oda *szerelvényt tolunk be* (oda szerelvény érkezik)”. Ezt a mondatot a Keleti pályaudvaron a következő változatban is hallottam: „A külső első vágányra *szerelvényt tolunk*. A vágány mellett tessék vigyázni.” — Az üres szerelvény indulás előtti betolására tehát van meghatározott, pontosan megfogalmazott szöveg. E nyelviellenőrzött bemondókönyvek egyikében sem találtam azonban rendelkezést arra az esetre, hogy mit kell bemondani, ha üres szerelvény hagyja el a pályaudvart. Az üres szerelvény távozására csak akkor

figyelmeztetik az utazóközönséget, ha baleset veszélye fenyeget. Ilyenkor hallható a vasutas szakmai nyelvből származó *a szerelvény kitol* kifejezés. Mivel azonban a köznyelv a *tol*, *kitol*, *betol* igének ezt az új 'megy, halad' tárgyatlan jelentését nem ismeri és nem használja, az idézett figyelmeztetés ebben a formájában éppúgy nem helyeselhető, mint a kereskedelmi és gazdasági szaknyelvnek az *áru tárol* kifejezése.

A *szerelvény kitol* kifejezést tehát helyesen a következőképpen kell mondanunk: *A pályaudvart szerelvény hagyja el*, vagy: *a pályaudvarról szerelvényt tolnak ki*, vagy: *a szerelvényt kitolják*, (*kitolatják*), vagy: *a szerelvény kitolat*.

A *tol*, *kitol*, *betol* igének ebben az új formában és jelentésben történő használata a fentebb elmondottak ellenére sem mondható általánosnak. Ezt igazolja az a tény, hogy a Déli pályaudvaron, ahol a már idézett szakmai közleményeket hallottam, a következő formában hangzottak el a n a g y k ö z ö n s é g e t figyelmeztető mondatok: „Figyelem! Az első vágány mellett vigyázzunk[!], a vágányon gép közlekedik!”; „Figyelem! A második vágány mellett vigyázzunk[!], a vágányra szerelvényt húznak!”; „Az első vágány mellett vigyázzunk[!], a vágányra szerelvényt tolnak!” stb.

Ha a *tol*, *kitol* igének a vasutas szakmai nyelvben végbement grammatikai és jelentésbeli fejlődését figyelemmel kísérjük, a szó jelentésének és ragozásbeli megváltozásának a következő változási (fejlődési) fokait figyelhetjük meg: 1. kihagyásos ráértékes mondatban való használat; 2. A használat állandósulása, a tárgy teljes lekopása; 3. A tárgyatlanná vált ige új, módosult jelentésének kialakulása. Valószínűleg ugyanezek a fejlődési fokokon mehetett keresztül a *húz*, *elhúz*, *tép* és *repsz* igénk is.

A 'valamit vontat maga felé vagy magával vagy maga után' (CzF.) jelentésű tárgyias *húz*, *elhúz* igének egy 'gyorsan halad, gyorsan elhalad vki vagy vmi mellett' jelentésű tárgyatlan használata alakult ki: „A csodasofőr . . . anélkül, hogy a teherkocsi vágatását csak egy pillanatra is visszafogta volna, oly közel, már-már belebújva *húzott el* mellette, hogy [a szekérről] a vezetőfülke ablakán egy jó nyáláb széna is besodródott” (Urbán: Szamba hercegnő. Bp., 1958. 92). A *tép* és *repsz* 'valamit elszakít' jelentésű tárgyias igéknek pedig az argóban és a diáknyelvben egy új 'gyorsan halad, robot' jelentésű tárgyatlan használata található meg. A *repsz* igére Urbán Ernő két jasz környezetben játszó regényében találhatunk példákat: „A kirendeltségre . . . S most *repsz* az autót!” (Urbán: i. m. 144). „Hoppla-hopp! rikkantott csak, s még több gázt adott, . . . Egy köpés, s jön az elágazás. Onnan majd szólóban *repsz*ünk” (Urbán: Kutyaszorító. Bp., 1957. 19); A *tép* ige új jelentését, új használatát magam is többször hallottam villamoson: jól *tép* az ürge, jól *tép* a villamos.

Ha a *tol* (*kitol*, *betol*) ige fejlődési útját összevetjük a *húz*, *elhúz*, *repsz*, *tép* igék jelentésfejlődésével, a következőket figyelhetjük meg:

1. Az új jelentésében ma már általánosan ismertnek és használnak tekinthető *húz*, *elhúz* igénél, az argóból és diáknyelvből (esetleg szakmai nyelvből) ismert *repsz* és *tép* igéknél a tárgy elvesztése valószínűs jelentésváltozást okozott. A valószínűs jelentésváltozás a *tol*, *kitol* igéknél pedig még nem történt meg, hiszen ott nem homályosult még el a tolatás, a tolódás képze.

2. A *húz*, *elhúz*, *repsz*, *tép* igénél a jelentésfejlődés és a grammatikai változás kiindulópontját nem ismerjük. Így hát csak feltételesen fogadhatjuk el kiindulási pontként a *húz* ige esetében az *elhúzza a csíkot*, *húzza a csíkot*,

csíkot húz vagy a *motor húzza a kocsit, motor, autó, vontató húz*; a *tép* igének az *idegeket tép* (a motor zajával), vagy *ruhát tép* (a sebesen haladó motor); a *repsz*zti igénél a *dobhártyát, kipufogót repeszt* (a versenyző motorok zaja) szókapcsolatokat.

Wacha Imre

Olcsít 'olcsóvá tesz'

1. Körülbelül két évvel ezelőtt egy ipari üzemben hallottam a következőket: „Mindent meg kell tennünk az áru *olcsítása* érdekében.” A mondat így értelmezhető: csökkentenünk kell az önköltséget, hogy mérsékelni lehessen az áru eladási árát. 1958-ban egy kulturális intézmény értekezletén több felszólalótól hallottam újra az *olcsít* szót 'olcsóvá tesz' jelentésben. Legutóbb már nyomtatásban találkoztam vele: a Ludas Matyi című szatirikus hetilap 15. évf. 36. számának 11. lapján olvasható: „Pedig isten látja lelkemet, mindent megtettem az *olcsítás* érdekében.” A szövegkörnyezetből kitűnik, hogy az 'olcsóvá tesz' kifejezés átvitt értelmű használatáról van szó, azaz egy levél tartalmának silányításáról, értékének csökkentéséről.

A mindennapi élet e három, egymástól merőben különböző területéről felbukkanó nyelvi adatból arra következtethetünk, hogy az *olcsít* ige megkezdte hódító útját a köznyelvben.

2. A szó szerkezetét tekintve az *olcsó* melléknév csonkított alakja: *olcs-* és a denominális *-ít* képző, amely rendszeren melléknévi alapszóhoz járul, és 'valamilyenné tesz' jelentés hordozója (vö. D. Bartha Katalin: A magyar szóképzés története 44, 64). Szavunk *-ít* képzője tökéletesen megfelel ennek a szabálynak.

Az alapszót vizsgálva azt látjuk, hogy az irodalmi és a köznyelvben gyakoribbak a teljes tőből képzett alakok: *olcsóság, olcsóbb, olcsón, olcsóbbít, olcsóbban, olcsóbbodás, olcsóvá tesz* stb. Az újabban kívül néhány régebbi szótárunk is csak ilyen adatokat tartalmaz az *olcsó* melléknévről: SzD²: *oltsó, otsó, oltsóság, oltsónn*; Márton József magyar—német szótára (1807.): *oltsó, oltsóság, ótsó*; Tsz.: *ócsó, ócsolom, olcsu*; SzófSz.: *olcsó, olcsóbbodik*. Más szótárakban azonban megtaláljuk az *olcs-* tőhöz járuló *-ódik* és *-ul* képzős alakokat is. A NyÚSz. az *olcsódn*i szót nyelvújítási alkotásnak tartja, Széchenyi nevéhez fűzi, és 1831-ből adatolja. Csakhogy a csonka tő + *-ódik* képzős alakulatra a XVI. század első felétől vannak adataink: NySz.: *ocodnia*. (LevT. 1:431), *oczodni* (SzCsomb: Útleír. 307), *ócsódnac* (Prág:Serk 796), *óltsódott* (PPBL). MNSz.: *oltsódn*i; Kassai Józsefnél: *oltsódn*ik; Márton István-nál: *oltsódn*i; Kresznerics Magyar Szótárában: *ócsódn*ik (*meg ócsódn*ik), *ócsul*; a csonka töves alakok közül csak az *-ul* képzős van meg a következő szótárakban: Ormánysági Szótár: *ócsul, olcsul*; SzamososhSz.: *megócsull* 'olcsóbbá lesz'; Szegedi Szótár: *ócsul*. A Tsz., CzF., a MTSz. és Ballagi szótárai az *olcsul* és az *olcsódn*ik mellett az *olcsít*-ot is felvették szavaik közé. Ott van Szily Kálmán Címzó-jegyzékében is: *olcsít*ni. Az Akadémiai Nagyszótár kéziratos anyaga Sándor István Toldalékából adatolja: *oltsít*ani, valamint annak irodalmi használatára is tud egy példát: Csokonai, „Búcsúzó beszéde” a debreceni kollégiumi ifjúsághoz is tartalmazza a kérdéses szót. Widder Salamon Csokonai nyelvújítói érdemei között említi az *olcsít* irodalmi használatát (Nyr. 37:404).

Szótáraink vallomása alapján az *olcsít* igét kifogástalan alkotásnak kell elismernünk, használatának megvannak a gyökerei nyelvünkben.

3. Most vizsgáljuk meg szavunkat jelentéstartalma szempontjából. Csokonaitól csak átvitt értelmű használatára tudok példát: „...olyan pályát nyitottam meg magamnak, melyen liliomokon, Salamon dicsőségét *olcsító* liliomokon...lehetett futnom...” (Búcsúzó beszédéből, Csokonai Vitéz Mihály Válogatott Művei, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1950. 266). A Widdertől közölt adat: „Bámító mesterség *olcsította* a pazér drágaságot” (Nyr. 37:404). A szó jelentése az első idézetben: 'értéktelennek, jelentéktelennek láttat', a másodikban: 'értéktenné tesz'. (Vö. a mai köznyelvi *olcsó siker*, *olcsó tréfa* kifejezésekkel.) Szótáraink az *olcsít*-nak csak konkrét jelentését ismerik. CzF-ban: 'Valaminek árát alább szállítja, vagy eszközli, hogy olcsó legyen valami'. Ballagi értelmezése: 'valamit olcsóbbá tesz, eszközli, hogy valaminek ára lejjebb szálljon'. A MTSz.: 'olcsóvá v. olcsóbbá tesz'. Szótáraink tehát a vizsgált szót egyaránt használatosnak mutatják az 'olcsóvá tesz' és az 'olcsóbbá tesz' fogalmak jelölésére.

A köznyelv az *olcsít* szó jelölte fogalmat vagy körülírással fejezi ki: *olcsóvá tesz*, vagy az *olcsóbbít* középfokú melléknévből képzett igét használja. Az előbbi kifejezési forma nehézkes, az utóbbi pedig nem fedi pontosan a kifejezendő logikai tartalmat. Olcsóbbá tenni azt lehet, ami eddig is olcsó volt, de ezt a tulajdonságát fokozni akarjuk, mint ahogyan szebbé, savanyúbbá, keserűbbé stb. tenni csak azt lehet, ami már eredetileg is szép, savanyú, keserű stb. volt. Ami nem szép, savanyú, keserű, de azzá akarjuk tenni, azt szépíteni, savanyítani, keseríteni kell. Az *olcsít* ezt a jelentésbeli különbséget igyekszik kifejezni, a 'drágából olcsóvá tesz' fogalom jelölőjévé kezd válni. A köznyelvben való jelentkezése nyelvünknek azt a törekvését tükrözi, hogy gondolatainkat logikailag szabatosabban, szerkezetileg pedig egyszerűbben fejezzük ki. Megszületésének okait vizsgálva számolnunk kell a *drágít* ige analógiás hatásával is, amely bizonyára segítette a maga ellentét-párja létrejöttét.

Talán sikerült igazolnom, hogy az *olcsít* nem vadhajtása nyelvünknek, hanem gazdagodását szolgálja. Használatának hagyományai vannak, és mind képzésmódjában, mind jelentéstartalmát tekintve megfelel a nyelv belső törvényeinek. Sorsa még eldöntetlen. Nem tudjuk, hogy befogadja-e a nyelvközösség, vagy pedig — mint annyi más társát — életképtelennek ítéli. Mindenesetre várakozással figyeljük nyelvünk ezen új hajtásának további útját.

G. Varga Györgyi

Sajátos szórendi inverziók újabb magyar prózáinkban

1. Induljunk ki Deme Lászlónak egy újkeletű megállapításából. Azt mondja Deme (egy másik kérdéssel kapcsolatban), hogy „van szabály, mégpedig olyan, amelyik azt kívánja, hogy általában a közlés szempontjából legfontosabb rész kerüljön előre, s utána ugyancsak fontossági rendben a többi. S hogy melyik a legfontosabb, azt mindig az egyes mondatrészeknek az adott mondat előzményeihez és a körülményekhez viszonyított fontossága, azaz a mondanivaló nagyobb egészében alkalmilag betöltött szerepe dönti el.”¹ Deme két dolgot jelent ki az idézett részben: 1. az ún. „legfontosabb rész” előre kerül; 2. „a legfontosabb rész” meghatározása igen nehéz, nincsenek ab ovo „legfontosabb részek”, az alkalmilag betöltött szerep esik mindenekelőtt a latba.

„A magyar stilisztika vázlata” sem tisztázza a Deme által már tömören összefoglalt, de meg nem oldott (végérvényesen talán meg sem oldható) kérdést, a „legfontosabb rész” meghatározását. Nem sokat mond például az alábbi mondat: „A költői gyakorlatban nem ritkán merész eltéréseket találunk a megszokott szórendi formáktól. A szórend megváltoztatása általában kisebb vagy nagyobb expresszivitás forrása lehet” (i. m. Bp., 1958. 285).

De nem segít a magyar szórendi kutatások érdemes mesterének, Molecz Bélának egyébként rendkívül élvezetes értekezése, „A magyar szórend esztétikája” sem.² Azt tudjuk meg ebben az értékes fejtegetésben, amit „A magyar stilisztika vázlata” rövidebben, tömörebben, kevesebb példával ad elő, s amit mondottunk is, tudniillik, hogy bizonyos előretételek vagy általában a cserék (tehát utánatételek is) költői hatást eredményeznek. Molecz értekezésének legszebb részében az igei állítmánynak a mondat vagy szólam elejére helyezése következtében támadó esztétikai hatásokat elemzi. Az igei állítmány nyomatékos előretétele „különös e r ő t ad a beszédnek: »Vagyok olyan legény, mint te, Vágok olyan rendet, mint te!« De a szánakozás, a gúny, a felháborodás, a visszavágás, a harag, fenyegetés, bosszúság, parancs erősítése, mind olyan mozzanat, mely az igei állítmány előretételével kifejezhető” (Molecz Béla: i. m. 16).

Arra a súlyos kérdésre ő se ad választ: melyik hát végül is az a legfontosabb rész, melynek előre kell kerülnie. Csak annyit állapít meg (éppen az idézet alapján), hogy ha például az állítmány elől áll, akkor ilyen meg ilyen affektív tartalmat foglalhat magában.

¹ Nyelvművelő. Szerkesztette Lőrincze Lajos. „Művelt Nép” Könyvkiadó. Budapest, 1956. 261.

² A szentesi m. kir. állami Horváth Mihály reálgymnázium értesítője az 1932/33. iskolai évről. Szentes, 1933: 3–26.

2. A fenti eredményeken bizonyos értelemben túljutva, konkrét megfigyeléseink alapján azt állítjuk, hogy „a legfontosabb rész” a magyar irodalmi próza újabb korszakában megjelölhető. Meghatározott esetekben meghatározott mondatrészek állnak a mondat élén. De megfigyeléseink nemcsak erre a megállapításra vezettek, hanem az is kiderült, hogy a mondatkezdő helyzet szigorú megtartása mellett a mondat utolsó helye is félreérthetetlenül „fenntartott” hely, melyre csakis egy és ugyanaz a mondatrész kerül. A korábbi vélekedéseket úgy kell módosítanunk, hogy (és itt Demére gondolunk) „általában a közlés szempontjából legfontosabb rész” (Deme L.: i. m. 261) előre kerül és... h á t r a, a legutolsó helyre. A magyarázatokat későbbre fenntartva, lássunk egy jellemző példát:

A nyugati pályaudvarnál és a déli vasútnál, a Rózsadombra kanyargó, török időkből maradt sikkátorban és a király öfelsége várpalotája előtt, a Belváros kellős közepén, a vágóhídnál és az óbudai Flórián téren, a legnagyobb távolságokban és szomszédos utcasarkokon mintha valóban postagalambok vitték volna percek alatt szerte a városba — megjelent Az Est (Krúdy Gyula: Rezeda Kázmér szép élete. 1957. 161).

Az idézett mondat elemzése a következő tényekre vezet. A mondat megnyújtása nem esetleges beleépített alárendelt mondatok révén történt, hiszen csak egyetlen feltételes hasonlító mellékmondat ékelődik be a mondat-törzshez (*mintha valóban postagalambok vitték volna percek alatt szerte a városba*), hanem a helyhatározók ritmikus jellegű megsokszorozása következtében. A többnyire néhány szavas bővítménnyel ellátott kilenc helyhatározó, továbbá a feltételes hasonlító mondat után következik a látszólag bonyolult (valójában egyszerű felépítésű) mondat két lényeges alkotóeleme: állítmánya és alánya: ...*megjelent Az Est*.

Végezzük el a következő kísérletet. A Fogarasi, illetőleg Arany János óta tudott és ismételt szórendi szabályok¹ szerint cseréljük fel az idézett mondat elemeit, eszközöljük azok értelmében az alábbi átcsoportosításokat. „Ha az igét minden megszórítás nélkül akarjuk érteni, mivel ezt tartjuk közlendőnk legfontosabb részének, hangsúlyosan szakasz elejére tesszük” (Molecz B.: i. m. 5).

Megjelent (Az Est) a nyugati pályaudvarnál stb. Vagy: A nyugati pályaudvarnál stb. (megjelent) Az Est. Mindkét csoportosítás esetében a kiemelendő rész — mintha a m e g j e l e n é s volna a fontos — az állítmány.

„Ha pedig más szót akarunk kiemelni, azt tesszük az ige elé, ugyanabba a szakaszba. Ez a szó átveszi az ige nyomatékát, az ige maga nyomatéktalaná válik, de megmarad ugyanabban a szakaszban” (uo. 5). Egy másik szabály értelmében, mivel példamondatunkban az állítmány igekötős, az alább idézendő változatokban az igekötő elválí az igétől, és az ige után helyezkedik el (vö. Deme L.: i. m. 263).

Lássuk a változatokat: „Az Est | *a nyugati pályaudvarnál stb.* | jelent meg”. Ebben a változatban a hely megjelölése a fontos. „A nyugati pályaudvarnál | *Az Est* | jelent meg.” Itt az *alanyt* kívánjuk nyomatékosítani, az újság neve, maga az ú j s á g kerül az érdeklődés központjába.

Ha az eddig feltárt szabályok alapján közelítjük meg a kérdést, a Krúdy mondatidézett szórendje egyetlen változatba sem illeszthető bele. Egy alakzat

¹ Nyr. 2: 7. Kicska Emil: Hangsúly és szórend. Nyr. 19 — 22. Ua.: A Fogarasi törvénye. Nyr. 45: 97. Simonyi Zsigmond: A magyar szórend. Nyr. 31 és NyF. 1. Molecz Béla: A magyar hangsúly és szórend kapcsolata. Nyr. 34: 489. Ua.: A magyar szórend történeti fejlődése. Budapest, 1900. Klemm Antal: Magyar történeti mondattan 3 (1942): 618—31 és 650—1.

ugyan mégis megegyezik a Krúdy mondat szórendjével: „A nyugati pályaudvarnál stb. | *megjelent* | Az Est” Az azonosság azonban csak külsőleges. A hagyományos szabályok szerint ugyanis ebben az esetben olyan mondattal kellene számolnunk, melyben az állítmányt kívánjuk kiemelni és hangsúlyozni.

Ide akartunk elérkezni. A Krúdy-idézet ugyanis olyan összetett mondat, melyben a nyomaték legkevésbé sem esik az állítmányra, az állítmány szinte mellékesen közömbös szó. A nyomaték a mondattest elejére és végére esik. Az idézett mondatban az a lényeges, hogy a nagyszerű, új, szellemes, mindenki által várt újság, „az első naptól fogva nagyon érdekes utcai hírlap” (miként néhány sorral lejjebb maga Krúdy is írja),¹ Az Est kijött a nyomdából. Az író, mindenhogyan késlelteti ennek a „világra szóló” újságnak a megnevezését éppen azért, mert növelni akarja a hatást. Ennek a hagyományos szabályokat felborító, új, impresszionista szórendnek egyik fontos ismérve a lassítás, a hatásadás, a mondat egyik lényeges elemének a nagyon sok bővítmény után a mondat legvégére tétele.

De mi jelentős még a Krúdy-mondatban? Az, hogy Az Est, a várt, az óhajtott, az „utolérhetetlen” Az Est, fürge kezek munkája révén a város m i n d e n p o n t j á n megjelenik. A felsorolás, Budapest nevezetes helyeinek említése éppen olyan központi fontosságú, mint az újság megnevezése. Nézzük, milyenek ezek a szintagmák, melyeknek szinte parttalan szaporítása révén (említettük, a mondat kilenc, többnyire bővített határozóval kezdődik) az író lefékezi a mondat sodrát, és tudatos számítással a végén helyezi el a csattanót? Olyan helyhatározók ezek, melyek ragok és névutók segítségével f ő n e v e k b ől keletkeztek. Hangsúlyozzuk ez alkalommal is ezt a nagyon jelentős körülményt, azt tudniillik, hogy valamennyi határozós szintagmának az alapja egy megnövelt, kiterelbélyesített nomen; egyik sem vezethető vissza egyszerű határozószóra. Nem jelenti ez azt, hogy határozószó alkalmazása lehetetlen, csupán azt, hogy ritka.

A Krúdy idézet végső tanulsága, ha az eddig a példa alapján előadottakat össze akarjuk foglalni, a következő: 1. A hagyományos magyar szórend impresszionista prózánkban „felborulhat”. A Fogarasi, Arany óta nagy gondal kidolgozott szabályok kibővülnek. 2. A legfontosabb részek kérdésében az a helyzet, hogy a mondat bipolarizálódik; nemcsak a mondat eleje fontos, hanem a mondat legvége is,² úgyhogy De me idézett nyilatkozata, legalább is számos újabb írónkkal kapcsolatban, átértékelésre szorul; 3. konkrétan és világosan meg tudjuk mondani, mi kerül a mondat elejére és végére. Az elejére határozói szintagmák kerülnek, a végére mindig az alany; 4. végül pedig a határozói szintagmák (többnyire) főnevekből képzettek, uralkodó elem bennük a nomen.

¹ Nem tartozik ide a periódusok szerkesztésében állítólag megnyilvánuló az a törekvés, hogy a bonyolult mondatszövevényekben az írók a periódus elejére és végére hatásos szakaszokat helyeznek el. L. Molecz Béla: A magyar szórend esztétikája, i. m. 13.

² Egy lappal később Krúdy szinte reklámozza Az Estet, illetőleg ennek szerkesztőségét, mely a legjobb magyar lapot állítja elő. Azt mondja, hogy az új lap szerkesztősége szinte éjjel-nappal együtt ül, hogy „azon tanakodjon, hogyan lehetne még érdekesebbé tenni az újság tartalmát...”. „...az akkori Budapest legjobb hírlapírói álltak össze szövetségbe, hogy valami olyasmit produkáljanak, amelynek nem volt még őse, de talán még szülője sem a régi hírlapírásban.”

3. A fenti eredmények azonban további jellemző példák felsorakoztatásával bővíthetők. Az impresszionista szórend ugyanis — mint ezt tapasztalni fogjuk — bipolaritásán túlmenőleg tartalmi adottságánál fogva egy meghatározott körön belül marad, vagyis a mondatkezdő határozók és a mondatot kötelezőleg záró alany közt jól kijelölhető összefüggés, mondhatnánk szoros kapcsolat van. Vizsgáljuk meg az alábbi mondatokat:

A műterem reneteg kapu-ablakán: tornyai kiáltásaival, a parti házsor napos homlokával, a Duna széles levegőjével beárad Budapest (Szabó Dezső: Segítség. É.n. 1: 65).
 És arcát a nap felé emelve, királyi fönségében, zord társtalanságában végigsétált a korzón a társulat régi drámai hőse, E. Kovács Gyula. (Nagy Endre: Egy város regénye. 1958. 106.)

Fölhajtott gallérú köpenyegét panyókára vetve, bodros fején a cilindert féldalra vágva, ott sétált Nyáray Antal, a nagyszerű komédiás... (uo. 106).

A szomorúan sötét diákszobában, ahova behömpölygött a savanyított káposzta és a megpörkölt avas zsír fojtogató büze, hanyattfekve a kirongyolott, virágos huzatú díványon, az újság apróhirdetéseit böngészi éppen Asztalos Bálint, a homályos odu egyik filozopter-albérője (Ady Lajos: Költöznek a szomszédból. Száz Magyarok Könyvei, é. n., 6: 13).

A lefüggönyözött szobában, a padozatra terített matracokon, egy szál ingben, tagjait kéjesen és boldogan széthányva a hűvösségben, isteni nyugalomban aludt egy kövérkés, harminc körüli hölgy (Barta Lajos: Pusztai történet. Száz Magyarok Könyvei, é. n., 6: 57).

... kialudva, kifürdetve, frissen, illatosan kiöltözködve most kezd munkába a fejedelmi ragadozó: Szemere Miklós (Nagy Endre: A kabaré regénye. 1958. 268).

A gyöpös pályán, a hevenyészett deszkabódék közt starter zászlóval kezében fáradhatatlanul sürgött-forgott lovag Wertheimstein Alfréd, ennek az egész ünnepségnek mozgató lelke (Nagy Endre: Egy város regénye. 1958. 130).

A szalon közepén szokott vidorsággal, amelyről Rezeda úr élete végéig nem tudhatta meg, hogy ál vagy valódi, állott Császár Fruzsina (Krúdy Gyula: Rezeda Kázmér szép élete. 1957. 48).

Prémés kabátban, kerek kis fátyolos kalap alatt, unott közömbösséggel ült mellette egy ibolyaszínű szemű, angolosan vöröses-szőke, régi skót vadászkastélyok pasztellképeire emlékeztető hölgy (Krúdy Gyula: A vörös postakocsi. 1948. 32—3).

Kendősen, virágos szoknyában — nyilván a cselédség ruhájába öltözötten — mendegélt a búcsúsok mögött a kistermetű, ringó járású, cseresznyeszájú Nyirjes Evelin (Krúdy Gyula: Napraforgó. 1925. 189).

Sűrű fátylával, karcos derekával, pipiske lépteivel néha átsuhant a téren egy úri-asszonyság... (Krúdy Gyula: Hét bagoly. 1925. 61).

E néhány példa meggyőzhet arról, hogy az impresszionista próza új szórendi szabálya tartalmilag determinált, vagyis a bipoláris elrendezés általában akkor következhet be, amikor mind a mondat élén elhelyezkedő határozók sora, mind a mondat végére kényszerülő alany rendkívül egyértelműleg meghatározott fogalmi kategóriába tartozik. Ez a megállapítás kétségkívül újat tartalmaz. Szórendi cserékkel, előretétellel, hátrahagyással, megszokottól eltérő elhelyezéssel kapcsolatban ezideig az volt a közkeletű felfogás, hogy csak érzelmi tényezők, szánakozás, gúny, felháborodás, visszavágás, harag, fenyegetés, bosszúság, parancs erősítése eszközölhetnek változást a mondat szórendjében (vö. Molecz B.: A magyar szórend esztétikája 16).

Nem enged kétséget azonban a következő két megfigyelés: A megvizsgált példákban az alany mindig személy (vagy megszemélyesített tárgy, mint az első példában: Budapest). Ezek a személyek vagy nevükkel szerepelnek, mint E. Kovács Gyula, Nyáray Antal, Asztalos Bálint, Szemere Miklós, lovag Wertheimstein Alfréd, Császár Fruzsina, Nyirjes Evelin, vagy általános-

ságban mint férfi, nő: *harminc körüli hölgy, régi skót vadászkastélyok pasztell-lépeire emlékeztető hölgy, egy úriasszonyosság.*

Ugyanolyan határozottsággal tűnik ki az is, hogy a bevezető határozós szintagmák ennek a személynek, a mondat végére csúsztatott alanynak a térbeli elhelyezkedésére, még inkább azonban a valamilyen módon való létezésére, főleg mozdulataira és ruhadarabjainak tartására, jellegére, általában öltözködésére utalnak. Ez olyan élesen vetül elénk, hogy más esettel nem is találkozunk, csak olyannal, mely a vázolt tartalmi feltételeknek tökéletesen megfelel. A helyhatározói szintagma keveredik a módhatározóival, vannak azonban úgynevezett „tisztá” módhatározós példák is: . . . *kialudva, kifürdetve, frissen, illatosan kiöltözködve most kezd munkába a fejedelmi ragadozó: Szemere Miklós* (Nagy Endre: i. h.). Ebben a példában minden határozó módhatározó és a valamilyen módon való létezésre, illetőleg az öltözködésre utal, arra, hogy Szemere kialudta magát, megfürdött, friss és illatos ruhát vett fel.

4. Sajátságos látásmóddal van dolgunk. Az impresszionista író — azt mondhatjuk — a személyiséget a szemén keresztül, a látás érzékszervei segítségével közelíti meg. Valakivel kapcsolatban az a lényeges számára, hol van. — Ilyen vonatkozásban a lakás, a szobák tárgyai, esetleg a város vagy falu térformái előbb túlnak tudatába, mint az egyéniség szempontjából esetleg sokkal döntőbb tényezők; és aztán az, hogy az illető személy külső alakjában hogyan jelenik meg előtte. A külső létezés, a mozdulatok, a ruhadarabok fajtája, alakja, színe, nem utolsósorban azok elhelyezése, tartása előbb érnek képzeletvilágába, mint a személyiséggel mélyebben összefüggő egyéb s minden bizonnyal fontosabb ismertető jegyek.

A fentiekből szinte törvényszerűen következik ennek a szórendi alakzatnak a stílusra gyakorolt sajátságos hatása, a halmozás, mely helyenként a zsúfoltság hatását kelti. Az író mindent el akar mondani szereplőjéről, de csak azt, ami a látás érzékszervét megragadta, benyomásait a helyről és a szereplő külsejéről, öltözkéről. Mindezeket a részleteket minél előbb, minél bővebben. További következmény több más szerkesztési sajátság: a határozók bővítményesek; sőt innen folyik az is, hogy a melléknévi igenek oly nagy számban fordulnak elő. A melléknévi igenév az író bővítési szándékát nagyon megkönnyíti. Kettős természeténél fogva ugyanis nagyon alkalmas bővítmények felvételére. Tudjuk, hogy a melléknévi igenév egyrészt főnévi, másrészt igei jellegű. Utóbbi minőségében válik főként képessé a bővítmények felvételére.

Könnyű bizonyítani: „... tagjait kéjesen és boldogan *széthányva* a hűvös-ségben, isteni nyugalomban aludt egy kövérkés, harminc körüli hölgy” (Barta Lajos: i. h.); „... *hanyattfekve* a kirongyolott, virágos huzatú diványon, az újság apróhirdetéseit böngészi éppen Asztalos Bálint...” (Ady Lajos: i. h.); „És arcát a nap felé *emelve*... végigsétált a korzón a társulat régi drámai hőse, E. Kovács Gyula” (Nagy Endre: i. h.); „Fölhajtott gallérú köpenyegét panyókára *vetve*, bodros fején a cilindert féloldalra *vágva*, ott sétált Nyáray Antal, a nagyszerű komédiás” (Nagy Endre: i. h.).

A külső létezés, a mozdulatok jellemzése többnyire főnevek segítségével történik, a mondatokat bevezető módhatározók alapelemei ragos főnevek. Ebből az következik, hogy az ilyen típusú mondatok élén megszorodnak az elvont főnevek; míg a helyhatározós szintagmák ugyanis általában konkrét főnevekből képezhetők, a módhatározók többnyire elvontból. Az idézett pél-

dák az alábbi elvont főneveket tartalmazzák abban a sajátosságos, módhatározói szerepkörben, melynek újdonságára legutóbb is rámutattunk (vö. Nyr. 82: 311—6): „zord *társtalanságában*” (Nagy Endre: i. h.); „isteni *nyugalomban*” (Barta Lajos: i. h.), „szokott *vidorsággal*” (Krúdy Gyula: i. h.), „unott *közömbösséggel*” (Krúdy Gyula: i. h.). Megfigyelhető, hogy ezek az elvont főnevek jelzővel rendelkeznek, sőt egyikük után (szokott *vidorsággal*, *amelyről* stb.) jelzői mellékmondat következik. Sajátosságos szórendi alakzatunk ismertető jegyei közé tartozik tehát az a körülmény is, hogy a mondatkezdő határozói szintagmák bővelkednek főnevekben, mégpedig nemcsak konkrét, hanem nagy számban elvont főnévben is, melyhez jelző, nem egy esetben jelzői mellékmondat csatlakozik.

Az impresszionista látásmód, mely — mint mondtuk — a személyiséget vizuálisan közelíti meg, képet rajzol a személyről, nemcsak a mondat eleji halmozásban, az ott elhelyezett határozókban nyilvánul meg. Halmozás van a mondat végén is, az alany előtt (esetleg mögötte, értelmezők formájában), bár nem annyira gyakran, mint a mondat elején. Az alany hatásos bemutatása történhet ugyanis úgy is, hogy a mondat eleji halmozás és az egyszerű állítmány után az alany puszta név formájában jelentkezik, mint a már idézett, alábbi Krúdy példában: „A szalon közepén szokott vidorsággal, amelyről Rezeda úr élete végéig nem tudhatta meg, hogy ál vagy valódi, állott *Császár Fruzsina*.” Mindazonáltal a tulajdonságjelzőkkel „feldíszített” alanyok sem ritkák. Jelzőik vizuálisak, tehát az alanynak szemmel észlelhető tulajdonságait ábrázolják, főleg a szem, a haj színét, a szóban forgó személy alakját, járását, esetleg valamilyen testrészének jellegzetességét. Legszebb példáinkban mind a határozók, mind az alanyok tükrözik a vizualitás sajátosságait, és mind a kezdő, mind a záró szintagmák azonos számú elemet tartalmaznak, úgyhogy a mondatnak (a most idézett példával ellentétben) a lejtése egyenletes, nem záródik hirtelen. Az idézendő két példában mind a határozói szintagmáknak, mind az alanyt megelőző jelzőknek a száma három:

Prémekabátban, | kerek¹ kis fátyolos² kalap alatt, | unott³ közömbösséggel | űt
mellette | egy ibolyaszínű szemű, | angolosan¹ vöröses-szőke, | régi skót vadászkastélyok²
pasztellképeire emlékeztető | hölgy (Krúdy Gyula: i. h.).³

Kendősen, | virágos szoknyában | — nyilván a cselédség ruhájába öltözötten | —
mendegélt a búcsúsok mögött | a kistermetű, | ringó¹ járású, | cseresznyeszájú | Nyirjes
Evelin (Krúdy Gyula: i. h.).²³

Az eddig elmondottakat még egy megfigyeléssel kell kiegészítenünk. Bizonyításunk folyamán — úgy véljük — kétségtelenül kitént szórendi alakzatunknak az a sajátossága, hogy a közlés szempontjából legfontosabb részek a mondat elején, illetőleg a mondat végén helyezkednek el. Pontos kimutatható azonban az is, hogy a mondatkezdő és mondatvégző szintagmák jelentőségével szemben az állítmány háttérbe szorul. Az első idézett példát is számítva az állítmányok általában a mozgás, illetőleg az egy helyben levés kevéssé színes, köznapi igéiből állnak: *megjelenik*, *sétál*, *sürög-forog*, *áll*, *ül*, *mendegél*, *átsuhan*, *beárad*, *alszik*. Az elsorolt, azonos jellegű igékkel szemben, melyek valamennyien tárgyatlanok, csak két eltérő tárgyasige adódik példáink közt: *böngész* és (munkába) *kezd*, azonban ezek is köznapi hatásúak. Az állítmányok háttérbe szorulása a bipoláris szórend következménye; a mondat

kettős lüktetése nem tûr meg egy harmadik csúcst, ezért az állítmány nemcsak hogy hangsúlytalan helyzetbe kerül, hanem jelentésénél, jellegénél fogva is színtelenné lesz. Nagyon illik ez egyébként az olyan stílushoz, melyben éppen a nominális elemek uralkodnak, s melynek kiemelkedő jellegzetessége a főnévi, melléknévi tényezők kiemelése a verbális mag hátrányára.

5. Ha most elemzéseink eredményét össze akarnánk foglalni, általánossággal kellene kezdenünk, mégpedig azzal, hogy a magyar szórend, mint a magyar stílus sok egyéb tényezője, a modernista törekvések következtében változásokon ment át. A század eleji impresszionizmus, mely a személyeket és dolgokat vizuálisan ragadja meg, a szórendet is befolyásolta. A fentebb már kifejtett látásmód eredményeként a szórendet a t a r t a l o m többé-kevésbé determinálhatja olyformán, hogy ebben a sajátos prózában a közlés szempontjából lényeges részek közt csak a határozók és az alanyok jönnek számításba. Ezek a mondat elején, illetőleg az alanyok a mondat végén helyezkednek el. Jellemző összefüggés van a bipoláris szórend és a mondat részei közt. A zsúfolt-ság főleg a mondat eleji határozók közt jelentkezhet; sokszor találkozunk ennél a szórendi alakzatnál mondatkezdő helyzetben határozói igenévvvel. Zsúfolt, tulajdonságjelzőkkel „feldíszített” alanyok — mondatzáró helyzetben — szintén nem ritkák. A mondatkezdő határozók főleg főnevekből, gyakran elvont főnevekből tevődnek össze, a mondatzáró alanyok előtt pedig vizuális tulajdonságjelző melléknevek állnak.

A mondat lejtése vagy hirtelen eső: a zsúfolt előzmények után éles cezura, majd jelzőtlen alany következik; vagy ellenkezőleg, egyenletes, de akkor a határozói szintagmák és az alanyt megelőző tulajdonságjelzői bővít-mények száma többnyire azonos. — A gyakran a mondat közepén elhelyezkedő állítmányok nemcsak hangsúlytalanok, hanem szemantikailag színtelének és költőietlenek.

Nevezhetjük-e ezt a szórendet funkcionálisnak, vagyis mondhatjuk-e azt, hogy a határozók, illetőleg alanyok ismertetett sajátos elrendezése, a bipolaritás, az (egyszerűség kedvéért) impresszionistának nevezett, esetleg társadalmilag meghatározott, a művészetek egészében jelentkező törekvések szolgálatában jön létre? Nem tudunk erre a kérdésre ez alkalommal megnyugtató választ adni. Annyi azonban valószínűnek látszik, hogy ez a szórendi alakzat, amely, úgy tetszik, a század eleji modernista prózában jelentkezik először, igen erős összefüggést mutat fel a mondat tartalmi, szerkezeti, sőt — ha a fent jelzett mondatlejtésre gondolunk — ritmikai körülményeivel.

Herczeg Gyula

József Attila két szaváról

1. Ez a két szó, amelynek eredeti, tehát a költő szándéka szerint való értelméről érdemes elgondolkodni, a Születésnapomra című vers első szakaszában fordul elő:

Harminckét éves lettem én —
meglepetés e költemény

csecse

becse :

ajándék, mellyel meglepem
e kávéházi szegleten,

magam

magam.¹

Mit jelent a *csecse becse*? Milyen szófajhoz tartozik e két szó? (S két szó-e voltaképpen, vagy pedig ikerszó?) Hogyan illeszkedik bele a vers szövegébe, milyen mondatrész értékében kap helyet az első szakasz második tagmondatában? E grammatikai jellegű kérdések eldöntésétől irodalmi tanulmányt várunk: egy sokszor idézett, iskolában és irodalmi estéken gyakran elhangzó József Attila-vers indító sorainak helyes értelmezését.

2. Miért lehet egyáltalán vitás e két szó értelmezése? Számomra azóta vetődött fel a helyes értelmezés kérdése, amióta nemcsak a különféle kiadásoknak — a kritikai kiadásával megegyező — szövegközléséből ismerem József Attilának ezt a versét, hanem többször hallottam is gimnáziumi tanulók és előadóművészek tolmácsolásában. Az első sorokat mindannyiszor úgy hallottam, mintha József Attila ezt írta volna: „Harminckét éves lettem én — meglepetés e költemény, csecsebecse, ajándék, mellyel meglepem...”

A versmondók felfogása a *csecse becse* szerepéről a vers szövegében a szünetekben, illetve a szünet hiányában (*csecsebecse*), továbbá a hanglejtésben

(meglepetés e költemény, csecsebecse) jut kifejezésre. Eszerint: *a*) *csecse becse* = csecsebecse (a vers keletkezésekor: csecse-becse²); *b*) jelentése: 'csinos apróság, ékesség vagy játékszer'; *c*) szófaját és alakját tekintve: főnév, ikerszó; ragtalan alak; *d*) mondatbeli szerepe: névszói állítmány. Így az *e költemény* alanyi résznek három névszói állítmánya volna: *meglepetés* — *csecsebecse* — *ajándék*, s a két utóbbi egyben értelmezős viszonyban állna az elsővel.

Hogy József Attilának ezeket a sorait így is lehet értelmezni, azt nemcsak a versmondók előadásából következtettem. Kérdőzködésemre többen — magyar tanárok meg mások is, akik jól ismerik, betéve tudják ezt a verset — úgy nyilatkoztak, hogy a *csecse becse* itt kétségtelenül ikerszó, s ebből a felfogásból már adódik a többi: a jelentésnek, a szófajnak és a mondatbeli szerepnek az előbbieken ismertetett értelmezése.

3. Nem kétséges, hogy az első szakasz második tagmondatának ez is lehetne az értelme — ha József Attila ezt írta volna. De nem ezt írta. Ha nem hallgatunk másra, csak arra figyelünk, amit a költő mond, akkor megértjük,

¹ A vers szövegét a kritikai kiadásból idézzük: József Attila összes művei. 1952. Akadémiai Kiadó, 2: 212.

² Vö. A magyar helyesírás szabályai 4. kiadása (megj. 1931-ben) 159. pontjában: „Az ikerszókat kötőjellel írjuk.”

mi volt a meglepetés, mi volt az ajándék, amellyel — utolsó születésnapján, magányosan üldögélve a Japán kávéház egyik asztalánál — önmagának örömet szerzett. Ennek a költeménynek a csecse becse, ennek a versnek a gyönyörködtető játéka: ez volt József Attila utolsó születésnapi ajándéka. Nem ikerszó tehát a *csecse becse*, hanem két szó, minősítő jelzős szerkezet. A jelző melléknév (*csecse*), az alaptag pedig *-e* birtokos személyraggal ellátott főnév (*becs-e*), amely az *e költemény* birtokos jelzővel birtokviszonyban áll, s a második tagmondat névszói állítmányának (*meglepetés*) az alanya. Az első szakaszban elindított mondat áthúzódik a második szakaszba. Az első szakaszt kettőspont választja el a másodiktól, vagy inkább: összeköti vele. Ez a kettőspont egy értelmező-magyarázó szerepű szóra hívja fel a figyelmet: az *ajándék* valóban értelmezőként csatlakozik az előző tagmondat névszói állítmányához, kiegészíti, konkretizálja a *meglepetés* fogalmát, de ugyanakkor — az ilyen helyzetű értelmező természetének megfelelően — az előző tagmondat alanyi részével is szintaktikai, állítmányi viszonyban áll.

4.

4. Miből következik ez az értelmezés? Elsősorban abból, ahogyan József Attila ebben a két szakaszban kitette, illetve nem tette ki az írásjeleket. De vajon irányadó-e a költő helyesírása? Nem kellene-e a költői szabadság elvére hivatkoznunk, ha olyan verset olvasnánk, amelyet a költő „felszabadított” a helyesírás kötelékei alól?

A kritikai kiadás jegyzetei (1: 355) arról tájékoztatnak, hogy József Attila kézírataiban és autográf gépirataiban — általában — szabatos és gondos az interpunkció. Rövid időre átvette ugyan a futurista-dadaista irányzat versközlésbeli modorosságait, s az 1926—27. években csupa kisbetűvel, írásjelek nélkül írta és publikálta verseit. 1928-tól kezdve azonban szakított ezzel az értelmi bizonytalanságot eredményező eljárással, és az eredetileg írásjelek nélkül írt verseinek kéziratában maga is pótolta a hiányzó vesszőket és pontokat, amikor később felvette őket valamelyik kötetébe. Az 1937-ben íródott Születésnapomra tehát — időben és a költő felfogásában — igen messze van már attól a korszaktól, amikor esetleg azzal is kellett volna számolnunk, hogy József Attila írásjel-közlése nem irányadó a vers szövegének értelmezésében.

A harmincas években keletkezett verseit olvasva csak megerősíthetjük és kiegészíthetjük a kritikai kiadás szerkesztőjének közlését: az interpunkció általában megfelel az irányadó szabályoknak, s ha néhol eltér tőlük, az eltérést minden esetben a szöveg magyarázatának, teljesebb, világosabb megértésének félreismerhetetlen szándéka indokolja.¹

József Attila a Szép Szó 1937. július—augusztusi számában „Ütem és fogalom” címmel egy Csokonai-vers ritmizálásának problémáiról ír — indulatos hangon. A költő személyes sérelmét látja abban, ha verseit rosszul olvassák. „Időmértékben írt verseim elé én a jövőben odajegyzem az olvasás jeleit” — írja, s ezt a megjegyzését, ha nem is komoly elhatározásnak, de legalább figyelemztetésnek kell tekintenünk: úgy olvassuk verseit, ahogy ő megírta, vegyük figyelembe az olvasásnak szokásosan és hagyományosan közölhető jeleit: az írásjeleket.

¹ Az írásjelek vizsgálatokor a kritikai kiadás 2. kötetének szövegközlését és jegyzeteit vettem alapul. Irányadó szabályoknak pedig azokat tekintettem, amelyeket A magyar helyesírás szabályai 1931-ben újra megjelent 4. kiadása közöl.

5. Ezúttal csak egy vitatható értelmezésű versrészlet kapcsán foglalkozunk József Attila verseinek írásjeleivel, megfigyeléseink és példáink csupán illusztrációi annak a felfogásnak, hogy a harmincas években íródott versek szövegmagyarázatában — ahol szükség van rá — az írásjel döntő jelentőségű. Ezért az írásjelek használatának csak egy-két esetét említjük: az ikerszó írásmódját, az egyszerű mondat tagolását írásjelekkel és a felkiáltójel alkalmazását.¹

a) Utaltunk már arra, hogy a harmincas években érvényben levő szabályzat szerint az ikerszókat kötőjellel kell írni. József Attila — egy kivétellel — kötőjellel írja az ikerszókat. A kötőjellel írt példák felsorolása csak teljességében volna meggyőző. Idézzük inkább az egyetlen kivételt, amelyet — történetesen — egy szabályosan és szokásosan írt ikerszó követ:

Csöpp, gyenge, csetlő, botló reggel.
Guggolok lim-lomok között. (Beszél a tej. 2:38)

Miért tér el az első ikerszó írásmódja a másodiktól és a többi versben előforduló ikerszók egységesen kötőjeles írásától? Talán azért, hogy így olvassuk, így mondjuk az első sort: egyenlő kis szünetekkel a jelzők között, a tipegő, botorkáló lépegetés képzetét társítva a gyermekien tejszagú reggel hangulatához. Arra is lehetne gondolni, hogy a költő a *csetlik-botlik* alakot érezte közismertnek, közhasználatúnak, a belőle képzett igenevet már némileg egyéni, költői szóalkotásnak tekintette, s erre hívná fel a figyelmet az egyéni írásmód.

b) Az egyszerű mondat tagolására gondosan ügyel: az értelmező előtt, az egynemű mondatrészek között sohasem hiányzik az írásjel. Az értelmezőt hol vesszővel, hol pontosvesszővel, hol kettősponttal választja el az értelmezettől. Az értelmező előtt álló vesszőnek nincs önálló, sajátos funkciója; versbeli szerepe nem tér el köznyelvi használatától:

Bankárok és táborno­kok
ideje ez, jelen idő,
ez a kovácsolt hideg,
e villanó, e kés-­idő. (Fagy. 2:53)

Itt az értelmezők magyaráznak, nem az írásjelek. A pontosvessző már szokatlanabb, egyénibb, tehát a költői kifejezés szándékát hordozó írásjel az értelmező és az értelmezett között:

Magos muharban hasán horkol
odvas dorong, a végén gomba.
Nézi teltkeblű öreg hordó;
puha moha meg zsiros donga.
(Ritkás erdő alatt. 2:72)

¹ A szóban forgó versrészletben csupán az ikerszó kötőjelének és az értelmező előtti vesszőnek az alkalmazása lehet kétséges. A vitás verssor helyes értelmezését illetően azonban nemcsak azzal lehet érvelni, hogy hogyan írta József Attila másutt az ikerszókat és az értelmezőket, hanem azzal is, hogy mennyire tudatosan bánt általában az írásjelekkel. Az 1928 után keletkezett versek szövegében éppen a pontosvessző, a kettőspont és a felkiáltójel alkalmazása körében találtam néhány egészen nyilvánvaló bizonyítékát annak, hogy József Attila a költői mondanivaló tolmácsolásának egyik eszközeként használta fel a mondat tagolását és jellegét („a beszélő szándékát”) feltüntető jeleket.

Ha a harmadik és a negyedik sor között vessző volna, kevésbé volna nyilvánvaló a *puha moha meg zsiros donga* értelmezőiszerepe. Helyzetét tekintve újabb két alany is lehetne a *moha* meg a *donga*, de a pontosvessző arra figyelmeztet bennünket, hogy ne egymás mellé soroljuk a képeket, hanem álljunk meg egy pillanatra, és képzeljük el az öreg hordót: azt nőtte be a moha, annak zsiros (olajtól?) a dongája.

A pontosvessző szinte a kettőspont értékében állt az említett helyen. A kettőspontot azonban még erőteljesebben magyarázó szerepben szereti használni József Attila. Így magyarázza egy kettősponttal bevezetett értelmezővel — a jelzők halmozása után szinte rátalálva a tömören jellemző megjelölésre —, milyenek a hideg őszi hajnalban didergő fiatal fák:

Még gallyas, vágatlan, sudár alak
mind: hántatlan dorong. (Fák. 2:60)

Ugyanilyen összefoglaló szerepű értelmezőt olvashatunk a *Fagyban* is, de kettőspont helyett vessző választja el az értelmezettől:

A csördülő ég vasban áll.
Ez a fagy átszúr, dőf tüdőt,
rongy mögött meztelen kebelt —
köszörűn sikoltó idő.

Mögötte mennyi hallgatag
hideg kenyér és pléhdoboz,
megdermedt dolgok halmaza —
kirakat-üvege-idő. (Fagy. 2:53)

Ebben a két szakaszban nemcsak a *megdermedt dolgok halmaza* értelmezi a megelőző két sort, hanem a szakaszok utolsó sorai is értelmezők: a vers témájának, a fagynak az értelmezői. Ezek a fontosabb, lényegesebb mondanivalót kifejező értelmezők, ezért emeli ki őket a gondolatjellel teremtett szünet, s ezért kap jellegtelenebb írásjelet a mondanivaló szempontjából másodrendű értelmező.

Igen érdekes, jelentős szerepe van az írásjelnek a *Téli éjszaka* következő soraiban:

Hazatér a földműves. Nehéz,
minden tagja a földre néz. (2:94)

Ha az idézett két sor második mondatában nem figyelünk fel a vessző helyére, így olvassuk a szöveget: Nehéz minden tagja, a földre néz (tudniillik a földműves). Ez a mondat — így tagolva — egyszerű, szokványos, prózai megállapítás. Az egyéni látás, az újszerű, a megragadó (tehát: a költészet) éppen abban rejlik, hogy a költő itt mintegy felcseréli az egész jelenségnek és részleteinek a szemléletét: a földműves nehéz, és tagjai néznek a földre. A fáradt ember szinte súlyos, élettelen tárggyá válik, sajgó, lerogyni vágyó tagjai meg önállósult életet élnek. (Noha az összetett mondatot tagoló írásjelekkel nem foglalkoztam, ez az egy példa ide kívánczított, mivel igen jellemzően világítja meg az interpunkció stílusértékét.)

c) Az eddig áttekintett esetekben azt láthattuk, hogy József Attila — kettős értelemben is — tudatosan bánik az írásjelekkel: tudatában van a helyes-

írás követelményeinek, de tudatos művészi szándékkal egyéni módon is felhasználja őket.

A felkiáltójel alkalmazása tekintetében azt tapasztaljuk, hogy a művészi közlés szándéka válik uralkodóvá, s a szabály háttérbe szorul. Ez sohasem abban nyilvánul meg, hogy József Attila oda is felkiáltójelet tesz, ahová nem kellene, hanem abban, hogy több felszólító és felkiáltó mondatot zár le ponttal, mint felkiáltójelel. Ha csak a legismertebb verseiben nézzük meg felkiáltó és felszólító mondatainak írásjeleit, arra a meggyőződésre jutunk, hogy József Attila számára a felkiáltójel nem annyira az írás, mint inkább az olvasás jele: csak olyan mondat után tesz felkiáltójelet, amelyet valóban emelt hangon, tágabb hangközökkel kell kimondani, mert parancs vagy tényleges kiáltás.

Az Altató refrénjét, ezt a duruzsolva, suttogva ismétlődő, álomba ringató sort („aludj el szépen, kis Balázs.” 2: 147) ponttal zárja. De pontot tesz a Lebukott refrénjének a végére is: „Testvér, segítsd a lebukottakat.” (2: 46). Az illegálisan dolgozó Vörös Segély felhívását nem lehetett harsányan kiabálni, csak a fülebe súghatta egyik elvtárs a másiknak. De határozottabb, kategorikusabb is így a felszólítás, amiképpen a kijelentő mondat keményebb parancsot fejez ki, mint a felszólító. A Jaj, majdnem ... kezdetű versének első két sora fájdalommal-kínos nyöszörgés:

Jaj, majdnem szétfeszít a szerelem.

Jaj, majdnem összenyom a félelem.

De felkiált a vers utolsó szakaszában egy hirtelen felismerés kitörő indulatával:

Csillagok rácsa csillog az egen:

ilyen pincében tart az értelem!

(2: 155)

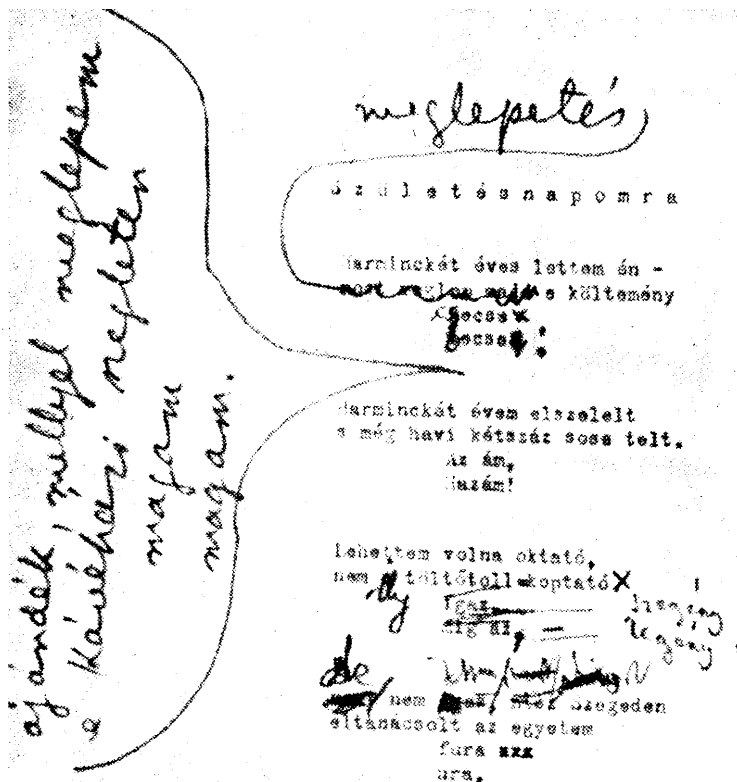
És kétségbeesetten kiáltozik a Kései sirató 4. és 5. szakaszában: „Éttelek volna meg! ... haszontalan vagy! nem-lenni igyekszel, s mindent elrontsz, te árnyék! Nagyobb szélhámos vagy, mint bármelyik nő, ki csal és hiteget! ... Cigány vagy!” (2: 141). Ezeket a szavakat a tehetetlen fájdalom önkívülete adja az ajkára, ilyeneket csak kiáltani lehet, mondani nem.

6. József Attila írásjel-használhatának már ez a felületes, alig néhány példára szorítókozó vizsgálata is alkalmat ad arra, hogy a tudatosságot művészi elvének valló költő szövegközlésére hivatkozva felhívjuk a figyelmet a versmondattannak erre a meglehetősen elhanyagolt szempontjára. Zolnai Béla 1926-ban megjelent cikkében még úgy látja, hogy „[az interpunkció] esztétikumá akkor válik, mikor az író egyéni eszköznek tekinti és — elégtelennek érezve a leírt szónak önmagában való hatóerejét — tudatosan fokozni akarja írásjelekkel a hatást, és öncélú érzelmekeltő eszköznek használja az interpunkciót” (Zolnai Béla: A látható nyelv. Nyelv és stílus. 1957. 53—107). Balázs János szerint „Szó lehet ... az írásképek mint stilisztikai eszköznek a vizsgálatáról is. A stilisztika foglalkozhat a különös, régies vagy szokatlan írásképek kifejezőértékének az elemzésével” (A stílus kérdései. A III. magyar nyelvészkongresszus előadásai. 1956. 150).

Az írásjel szerepének értelmezése József Attila néhány sorában távolról sem lehet érdemleges cáfolata az idézett véleményeknek. Annyit azonban mégis levonhatunk konkrét példáink általános tanulságaként, hogy egyes esetekben a szabályosan és hagyományosan, nem öncélúan, hanem a szöveg megértésének szándékával használt írásjel — amely a leírt szó önmagában való ható-

erejét a kimondott szó hatóerejének vizuálisan jelölhető tényezőivel fokozza — ugyancsak esztétikumma válhat; ebből következik, hogy nemcsak a különös, régies vagy szokatlan íráskép lehet a stilisztikai vizsgálódás tárgya, hanem értenünk és értelmeznünk kell mindazt, amivel a központosítás gazdagíthatja az írott forma viszonylagos szegénységét.

7. Térjünk vissza ahhoz a két szóhoz, amelyeknek a kedvéért az írásjeleket mint tanúkat vallatóra fogtuk. Ha vallomásuk nem bizonyítaná eléggé, hogy József Attilának egy 1937-ben írt versét csak úgy szabad olvasni, ahogyan a költő jelzi, hozzuk elő a vers eredeti, első fogalmazványát :

Az első szakasz eredeti szövege tehát ez volt:

Harminckétéves lettem én —
most meglep majd e költemény
kecse,
becse!¹

Az eredeti szövegben tehát az *e költemény* birtokos jelzőnek két birtokszava volt: *kecse*, *becse*. A szövegjavítás nem változtatta meg az *e költemény*

¹ A kritikai kiadás jegyzete a *kecse* szó után kötőjellel közli az első szakasz 2–4. sorát. A József Attila Múzcumban őrzött gépiraton valóban nehezen vehető ki, hogy mi volt eredetileg a *kecse* után álló áthúzott írásjel, de mégis inkább vesszőnek látszik, mint kötőjellek.

... *becse* szerkezetet, csak két egynemű mondatrészt — egy betűcserével s egy vessző elhagyásával — minősítő jelzős szerkezetté alakított: *kecse*, *becse* > *csecse becse*. Az igei állítmányból pedig névszói állítmány lett: *most meglep majd* > *meglepetés*.

A kézírással javított gépiratból az is kitűnik, hogy az eredeti szöveg átdolgozásakor nemcsak egyes sorokat módosított a költő, hanem egy újabb versszakkal is bővítette a verset, ez lett a végleges szöveg második szakasza. Ennek a betoldásnak az első szakasz szövegváltoztatásával való összefüggése a javítások alapján nyomon követhető. Az elsődleges fogalmazásban a második szakasz kezdő sora rezonál a vers alaphangját megütő indító sorra: *Harminckét éves lettem én ... — Harminckét évem elszelelt...* De nemcsak a nyilvánvaló megfeleléssel kezdődő sorok, hanem a két első szakasz egészében is úgy függ össze, mint egyazon témának két változata: az első tűnődő „mollban” kezd a magányosan ünnepelt születésnapra készülő ajándék-verset, s erre válaszol a keményebb „dúrban” csattanó szemrehányás a megélhetés és családalapítás feltételei nélkül „elszelelt” évekért. Grammatikai szempontból a második szakasz első mondata magyarázó viszonyban van az első szakaszban közltekkel: csak „e költemény kecsé”, ez a művészi játékká faragott vers okozhat örömet a harminckettedik születésnapon, hiszen mást, többet nem remélhet a hazájától még „havi kétszáz”-ra sem becsült költő. Így tehát grammatikai és stilisztikai szempontból egyaránt kifejező írásjel volt a gépirat eredeti szövegében az első versszakot a másodikkal összekötő kettőspont. Mikor a *most meglep majd* állítmány helyébe a születésnap hangulatát telítettebben idéző *meglepetés* került, ez a „születés-napi” szó evokálta a betoldott szakaszt. Az új szakaszban tehát ugyancsak az elsőben megpendített húr rezeg tovább, de most már nem a kezdő sor variációja, hanem a *meglepetés* — *ajándék* értelmezős kapcsolat köti össze az első két szakaszt. Így az első szakasz végéről kihúzott kettőspont ismét szükségessé vált, tehát újra kitette a költő, a betoldott szakasz értelmező-magyarázó jellegére, a „meglepetés” mibenlétének tartalmasabb kifejtésére utalván vele.

8. Még egy szempontból összevethetjük a vers szövegének nyilvánvalóan egymással összefüggésben végzett két korrekcióját, az első versszak javított szövegét és a betoldott szakaszt: a rövid sorok szójátékának jellege szempontjából.

Ismeretes, hogy a Születésnapomra legjellemzőbb nyelvi eszköze a szójáték. Az irdalmi szójátékot — általában — a szórakoztató tréfalkozás, olykor a satirikus bírálat nyelvi eszközének szoktuk tekinteni.¹ A Születésnapomra szójátékainak indítéka mélyebből fakadó, célzatuk erőteljesebb a szokványosnál.

Mivel a vers teljes szövegének eiemzése messze vezetne az első szakasz két szavának értelmezési problémájától, nem térhetünk ki annak bemutatására, hogyan váltak ennek a versnek a szójátékai a gondolati és érzelmi tartalom tolmácsolásának expresszív értékű stiluselemévé.² Témánk szempontjából azonban nem közömbös, milyen nyelvi eszközökkel faragta József Attila a vers szójátékait.

¹ Vö. erről Fábrián—Szathmári—Terestyéni: A magyar stilisztika vázlata 131: „A szójáték azonos vagy hasonló hangzású, de különböző értelmű szavaknak meglepő váratlan összekapcsolása, egyes szavaknak, szólásoknak, mondatoknak, illetőleg szólások, mondatok egyes szavainak elorzítása, esetleg egyszerűen nyelvi, formai játék humorkeltés céljából, amellyel a költő-író valamit kiemel, jellemez vagy kritizál.”

² A szójátéknak a versben betöltött jelentős szerepére jellemző, hogy az eredetileg kilenc szakaszból álló vers négy szakaszában javította József Attila a rövid sorok szó-

A tíz versszak hosszabb soraiiban, a szakaszok első két sorában a három szótagra terjedő és a mássalhangzókat is — szándékolt primitívséggel, tehát: ironikusan — visszhangzó rímek keltenek „meglepetést”. A két utolsó rövid sor valamennyi szakaszban bizarr hatású szójátékká éleződik ki, melynek nyelvi eszköze a legtöbb esetben a kétszótagos szó vagy szókapcsolat megismétlése a kezdő hang variációjával.¹ A 3—10. szakaszban a nyelvi formák szókatlan, váratlan kapcsolatában rejlik a szójáték. A betoldott szakasz szójátéka szórejtvény is egyben, mivel a *magam magam* szókapcsolat mindkét tagja lehet alany is, tárgy is. Ebben az esetben nem is kell egyértelműen eldöntönnünk a nyitott kérdést, mert hiszen mindkét lehetséges „megfejtés” egyaránt „helyes”, a tagmondat jelentésén mit sem változtat, bármelyik ragtalan névmást tekintjük is alanynak vagy tárgynak a kettő közül. Az első szakasz szövegmodosítása bizonyos tekintetben hasonlít a szójátéknak ehhez a típusához, amelynek lényege a homonimák által teremtett kétértelműség. Amikor az első szakaszt először elolvassuk, a *csecse becse* szóképe minden bizonnyal a megszokott összefüggésben, *csecsebecse* ikerszőként hatol tudatunkba. Ha azonban felfigyelünk az írásjelekre, „rájövünk”, hogy itt másról van szó, megtaláljuk a szóalak azonosságá mögött rejtőző másik jelentést, az igazit, amelyet a költő bújtatott el a nyelvi forma mögé.

Da vajon nem tekinthetjük-e a *csecse becse* szójátékát teljesen analógnak a *magam magam*-féle típussal? Nem gondolhatunk-e arra, hogy ezt a homonimát is szándékoltan k e t t ő s é r t e l e m b e n használta a költő, s az olvasórá bízta, hogy ikerszőt lát-e benne vagy jelzős szerkezetet? Az értelmezésnek ezt a lehetőségét sem tudnám elfogadni. Egyrészt azért, mert az irodalmi művekben előforduló homonimák csak akkor értelmezhetők kettős jelentésben, ha nemcsak kiejtésük, hanem íráskéjük is megegyezik.² Márpedig — s ezt talán eléggé bizonyítják az előzőkben felhozott példák — József Attila későbbi verseiben az írásjelek nem mellőzhető tartozékai a szöveg íráskéjének.³ Másrészt — be kell látnunk — vagy József Attilát, vagy ezt a versét nem ismeri igazán, aki feltételezi, hogy József Attila lehetséges értelmezésként engedte volna meg az élete mérlegét tartalmazó versnek olcsó játékká, vásári csecsebecsévé minősítését. Mert a szókincs familiárisabb rétegéből, készen kapható *csecsebecse* (ikersző) és a költői leleménnyel teremtett *csecse becse* (jelzős szerkezet) között nemcsak grammatikai szempontból, hanem művészi érték tekintetében is különbséget kell tennünk.

Takács Etel

játékait. A javítások nyomán szinte szemtanúi lehetünk egy művészi törekvés megvalósulásának: ez a vers csak akkor képviselheti teljes értékűen alkotójának mondani valóját, ha egy tökéletessé formált költői játékot ajándékoz a magányos születésnapra.

¹ Vagy megváltozik a szókezdő hang: *szegény legény, hevét s nevét, gagyog s ragyog*; vagy elmarad: *fura ura, sekély e kék*; egyszer egy hanggal megtoldva ismétlődik a 3. sor: *Az ám, Hazám!*; egy esetben pedig csupán a második szótag, a rím „csattan”: *A hont kivont... Leginkább meglepő — s bizonyára nem véletlenül — az utolsó szakasz szótagismétlése: tani-tani.*

² Ilyen teljes homonimaként (Nagy J. Béla szakkifejezése; említi Fábrián—Szathmári—Terestyéni: i. m. 129) használja fel József Attila a *tőke* szót két versében is, a Favágóban (— Ejh, döntsöd a tőkét, ne siránkozz...) és az Anyámban (Törékeny természet a tőke megtörte...). Ezekben a versekben azonban éppen a *tőke* kettős értelmének van jelentős szerepe: ezáltal sugárzik át a marxista tanítás a fcdő képen; a Favágóban ez a sor tartalmazza az allegória értelmezésének kulcsát, az Anyám pedig ezzel a sorral mutatja meg a mosónő egyéni sorsában az általánost, a kapitalizmus jellemző vonását.

³ Erről egyébként a Születésnapomra gépiratának kézzel írt javításai is tanúskodnak: a szövegváltoztatás minden esetben az írásjel mintaszerűen gondos módosításával, illetőleg ismételt feltüntetésével járt együtt.

Egy beszélt nyelvi fordulat Bessenyeinél

Mindenki ismeri a *csak* határozószónak — illetve a *hát csak* szerkezetnek — hiányos mondatként való használatát kitérő, dacos feleletben. Lehr Albert népies színeztűnek jelezte, 1890-ben, a következő párbeszédet: „Mért nem hoztad el? — *Csak!*” (Toldi-magyarázat. X. é. 15. vsz.). A népi színezetet az újabb irodalmi példák is igazolják; Mikszáthnál ezt olvassuk: „minek magának a csók egy gyerektől? [kérdé a leányka] — *Hát csak* — felelte a legényke nyeglén, vállát vonva” (Vén gazember 30). Gyakori ez a fordulat Móricz Zsigmondnál is; hadd idézzük Orczy és Nyilas Misi párbeszédét a Légy jó mindhalálig-ból: „Egy nap Orczy azt mondta neki: — Te Nyilas, azt mondta a mamám, hogy ma szombat van, hívjalak meg: gyere el hozzánk. — Én? — Igen. — Minek? — *Hát csak.*” (4. kiadás, 49). A pusztá *csak* hasonló használatára jó példát szolgáltat Móricznak egy másik regénye, a Galamb papné: „Eressz el, gyönyörűségem [mondta a pap a feleségének]. — Nem. — De miért? — *Csak!*” (36, vö. még IIét krajcár. 3. kiad. 148).

Kérdés azonban, mióta mutatható ki *csak* szavunknak ez a tipikusan beszélt nyelvi használata. Az Akadémiai Nagyszótár eddigi gyűjtése aránylag kevés adatot szolgáltat. Legjelentősebb Csepreghy tanúsága, de ez csak 1881-ig bővíti adatolásunk korhatárát: „Mért gátol meg [néhány asszony] valakit, hogy jót tegyen, mikor ő is örömmel megtenné azt a jót, ha tőle kérnék? *Hát csak.*” (Műv. 1: 173). Korábbi adatot csupán néhány kevésbé ismert szerző szolgáltat, de a 40-es évekből rendelkezésünkre áll Petőfinék nyilván szintén a beszélt nyelvből merített adata, hiszen a Tigris és hiénában a következő párbeszédet olvassuk: „Borics. S miért hagytad el hazádat, azt a szép Magyarországot? — Saul. Kikádott magából. — B. Száműzettél? — S. Nincs különben. — B. Miért? — S. *Csak*” (Havas-kiadás IV, 8). Mivel ennél régebbi adat — tudomásom szerint — még nem került elő, örömmel fedeztem fel Bessenyei Györgynek egyik, eddig kiadatlan munkájában (Az értelemnek keresése e világnak testében és határa, annak ismeretiben. A Bihar Remetének Második darabja. 1804.) a következő részletet: „Miért lettél erődben, testedben olyan, amilyen vagy éppen, és nem más állapotban, mondd meg, felelj? Csak így lettél világra, ezt feleld, mivelhogy így lettél; és ilyen vagy, amilyen vagy, mivel hogy minden ember ilyennek lát és mond. Lehetetlen józan elmének lenni olyannak e világon, ki ezen kérdésre okosabbat ennél felelni tudhasson. Szívvel, lelkvel is csak így vagy. Miért vagy mérges, indulatos? *Csak.* [Én szedtettem dölten. G. L.]. Miért vagy engedelmes, lágy, minden károdat elnéző inkább, mint büntess? *Csak.* Miért vagy rest? Miért mulatod el szükséges foglalatosságodat károssal? *Csak.* Mihent költség akad kezdedben, miért fészkelődöl, nyughatatlankodol és jössz-megy, zsinatolsz mindaddig, míg kezdedből ki nem hanyod, hogy örökkévaló szükségben nyikácsolj, mint a vízben fuldokló [áthúзва malac] állat? *Csak.* Ellenben sok ezred lévén letéve, miért éhez el otthon? miért nem mered szükség felett levő vagyondbul testedet táplálni? *Csak.* Valahol az ember menthetetlen bolondságot követ el vagy hibát, melyet sehogysem változtathat, ha reá kérdik, *csaknál* egyebet nem felelhet. *Csakból* áll okaidnak és okosságodnak nagyobb része” (Filozófiai Értesítő. 1955/1, 104).

Nem kétségs, hogy Bessenyei ezt a fordulatot az élőbeszédből, mégpedig minden bizonnyal a 18. század második felének bizalmas társalgási nyelvéből merítette; onnan emelte fel a maga filozófiai stílusába, amely sok tekintetben a korabeli protestáns egyházi beszédre emlékeztet. Persze nem meglepő, hogy éppen Bessenyei örökítette meg ezt a beszélt nyelvi szófűzés-típust: stílusrealizmusának, nyelve életszerűségének például Tarimenesében is számtalan tanújelét adta. Azok számára pedig, akik a szófajok életével foglalkoznak, kitűnő példát nyújt a két utolsó mondatban tapasztalható szófaji átcsapás: itt ugyanis *csak* határozószavunk főnévként is előfordul.

Az egyszerű mondat szerkezeti egységeinek tanításáról

Előző tanulmányunkban (Nyr. 82 : 438—56) sikerült — azt hiszem meggyőzően — bemutatnunk, hogy a mondatrész viszonyfogalom, hogy tehát a jelző, tárgy stb. csak a mondatnak egy másik részéhez képest jelző, tárgy, s ezek szerint a mondatrész lényegét csak a mondat szerkezetszerű felépítésében lehet igazán megragadni. Kérdés most már, hogy ennek az elméleti jellegű megállapításnak van-e gyakorlati haszna, termékeny szempont-e az iskolai oktatásban? Hogy a tudományos kutatást segíti, sőt, hogy eddig is mellőzhetetlenül segítette, azt láttuk az előbb említett tanulmányban. A következőkben az anyanyelvi és idegen nyelvi szókincs- és kifejezéskincs-tanítás, a stílus-elemzés, az úgynevezett pozitív nyelvművelés, és végül a nyelvtanoktatás, azaz a helyes nyelvszemlélet megtanítása szempontjából tesszük vizsgálat tárgyává a kérdést. Alkalomadtán a nagyobb szerkezeti egységek szerepére is kitérünk.

I. Az anyanyelvi szókincs-tanítás

1. Első pillantásra talán meglepő, hogy szókincs-tanítással kapcsolatban szó szerkezetekről, szókapcsolatokról beszélünk.¹ A szó lexikai egység — mondanak talán sokan —, a szó szerkezet, szókapcsolat meg (nem tekintve a kötött szókapcsolatot, frazeológiai egységet, mint például *dugába dől*, amelyet már mindenki lexikai, szótárba tartozó egységnek érez) a grammatika, a nyelvtan hatáskörébe tartozik. A kérdés nem ilyen egyszerű, szótár és nyelvtan határterülete nem vonható meg ilyen élesen, mereven. Ne felejtjük el, végeredményben a szó is elvonás a kimondott vagy leírt beszédhez képest. De ahogy a szó, mint a nyelv elraktározható eleme önmagában is vizsgálható, szótározható, tehát bizonyos tekintetben „önállóan létezik”, éppen úgy a szavak grammatikailag megszerkesztett kapcsolatai, a szó szerkezetek, a szabad (nemcsak a kötött) szókapcsolatok is elraktározhatók a tudatban, a mondatból kiszá-

¹ A két szakkifejezés között lehet tudományos szempontból különbséget tenni. A *szó szerkezet* két szó grammatikailag megszerkesztett kapcsolatát, elsősorban grammatikai szerkesztésmódot jelent, tehát egy elvontabb dolgot; a *szókapcsolat* két, egymással szorosabb jelentéstani viszonyban levő, de azért ugyancsak grammatikai viszonyba állított szó kapcsolatát. Az előbbi inkább nyelvtani, az utóbbi szótári fogalom. Mivel azonban a kettő a gyakorlatban egymástól elválaszthatatlan, az iskolai oktatásban, de sokszor még a tudományos kutatásban sincs e megkülönböztetésre különösebben szükség. Valószínű, hogy kisgyermek számára a *szókapcsolat* kifejezés világosabb, mint a *szó szerkezet*. Én a következőkben mindkét kifejezést használom, a szótári vonatkozású részekben gyakrabban a *szókapcsolat*-ot.

kítva is vizsgálhatók és szükséghez képest a szótárban is felhasználhatók. Stilisztikai értéküknél fogva sokszor éppen a legalkalomszerűbb szókapcsolatok rögződnek meg mint egységek a tudatban, s egy stilisztikai jellegű szótár (pl. írói szótár) éppen ezek feltüntetését tekintheti egyik fontos céljának. (Érről lásd még alább.)

A legtöbb szó többjelentésű. A szó egyes jelentései sokszor más szavakkal kapcsolatban realizálódnak, más szavakhoz való viszonyításban szemléltethetők. Ahelyett, hogy erről a mi szempontunkból most igen fontos kérdéstről tovább elmélkednénk, célszerűbb lesz, ha felidézzük készülő értelmező szótárunk egy régebbi vitájának néhány számunkra nagyon tanulságos mozzanatát.

2. Országh László ezt írja: „A szó nyelvi felhasználhatóságát a szótár szövegösszefüggésekben szemlélteti. Az értelmezés a szó jelentését szükség-szerűen általánosítja, herbárium-szerűen kiszikkasztja. A nyelvi valóságot képviselő contextusban egészül ki, korrigálódik az értelmezés egyoldalúsága. Egyes esetekben a szójelentés értelmező jellegű körülírását a szöveges dokumentáció nélkül nem is lehet hitelesnek tekinteni.

A nyelvhasználat szótári szövegdokumentációjának két fő típusa van, a kötött és a szabad szókapcsolatok. A szabad szókapcsolatok száma a nyelvben szinte végtelen. Szótári felhasználásuk akkor indokolt, ha velük a szókapcsolatot alkotó szónak létezését, előfordulását akarjuk dokumentálni, jele-
tését kívánjuk közelebbről meghatározni [én emel-
tem ki], vagy a mondatban való nyelvtani kapcsolhatóságát szándékozzuk szemléltetni” (I. OK. 6: 128—9).

Balázs János: „A szótár azonban nemcsak elszigetelten adja a szavakat, hanem kapcsolataikban is. A modern szótárakat éppen ez különbözteti meg a középkori szójegyzékektől...” (Uo. 148).

Kelemen József: „Régóta ismert tény, hogy a jelzős kapcsolatok, különösen a minősítő jelzős kapcsolatok tagjai kölcsönösen hathatnak egymás jelentésére”; „az ige bizonyos jelentésváltozatait, s ezeknek egymáshoz való viszonyát néha az igéhez tartozó alany különbségén figyelhetjük meg (pl. *visz vki vmít, visz a víz vmít; ... fűtyül az ember: a golyó: a szél*); ... máskor a tárgy különbsége mutat rá a jelentéstartalom különbségeire (pl. *diktál: szöveget: tempót; olt: embert: fát: meszet; kötelet hűz: időt hűz: hűz vkit vmivel*; néha többféle szintaktikai különbséggel párhuzamban jelentkeznek az ige jelentéstartalmának különbségei (pl. *fújja vki az ételt: fújja a szél a zászlót; hoz vki vmít: növény termést*) stb.” (Uo. 161, 162.)

Ujváry Lajos: „Vannak szavaink, amelyek csak formájukban egyszerűek, szó jellegűek, a formával asszociált tartalom tekintetében azonban — a bennük foglalt meghatározó jegyeknek az elméletileg szükséges, minimumot meghaladó száma miatt — összetettek, viszonyításon alapulóak, vagyis szó-szerkezetszerűek... A *gebe* hangszorral asszociált tartalom a *ló* hangszorral asszociált tartalomhoz képest nyilvánvalóan összetett. Benne foglaltatnak ez utóbbinak meghatározó jegyei, de benne foglaltatnak ezenfelül azok a jegyek is, amelyeket egyszer a *rossz*, máskor a *hitvány*, a *satnya*, a *vézna*, a *sovány* stb. szavunk sűrít össze... A *kunyhó* — *viskó* — *vityilló* — *villa* — *kúria* — *kastély* — *palota* stb. sor tagjainak jelentéstartalmát a *ház* szónak egy vagy több másik szavunkhoz való viszonyításával is megszerkeszthetjük” (NyK. 60: 377—8).

Vessünk egy pillantást a szótárak gyakorlatára. Ebből a célból az Akadémiai Nagyszótár mutatványát (I. OK. 13: 329 kk.) és az Értelmező Szótár szemelvényanyagát (Nyr. 79: 81 kk.) használjuk fel. A Nagyszótár anyagából a *kiad* és a *sárga* címszót nézzük meg közelebbről. A *kiad* legtöbb jelentését a szótári mutatvány úgy tudja legegyszerűbben és legszemléletesebben megadni, hogy közli annak a dolognak a nevét, amire a *kiadás* vonatkozik, azaz a *kiad* melletti nyelvtani tárgyat. *Ki lehet adni* pl. 1. járandóságot, bért; 2. pénzt; 3. ételt; 4. hangot; 5. érzelmet (pl. mérget); 6. erőt, hatást, képességet (pl. meleget); 7. írásművet; 8. parancsot, törvényt, s mindegyik esetben más a *kiad* jelentése. A *sárga* melléknév jelentését a vele kapcsolatban, s vele akár jelzett szóként, akár alanyként vonatkozásba állított főnévvel lehet jól szemléltetni. *Sárga* lehet 1. az állat szőre, tolla; 2. emberi haj; 3. növény; 4. ősz; 5. gyümölcs; 6. fém; 7. bőrtárgy, lábbeli; 8. test, arcszín; 9. harag; 10. égitest, lámpa; 11. emberfaj bőrszíne; stb. Az értelmező szótár mutatványából az *édes* és a *hullám* példáját vegyük. Az *édes* melléknév különböző jelentéseit a következő főnevekkel való kapcsolatai szemléltethetjük; 1. méz, cukor, kávé; 2. illat; 3. álom, csók, emlék; 4. haza, anyanyelv; 5. apa, anya, testvér, gyerek; 6. ruha; stb. A *hullám* szó jelentéseit a vele birtokviszonyba állítható főnév jelentése szerint lehet csoportosítani: 1. víz (víz hulláma); 2. haj; 3. vita, esemény; 4. fagy, hó; stb. Néha nemcsak egyetlen más szóval, hanem több szóval való kapcsolatot, szerkezetcsoport világítja meg a szó jelentését, pl. *olvas* : jóságot arcból; *begyűr* : ruhaneműt, papírost vmibe stb.

3. Az elmondottakból önként kínálkozik a szó szerkezeteknek, szókapcsolatoknak az iskolai oktatás szókincsfejlesztő munkájában való felhasználhatósága. A tanulók szókincsének fejlesztése ugyanis nemcsak új szavak megismertetéséből áll, hanem egy-egy szó sokféle jelentésének a bemutatásából is — akár szövegolvasással, akár a világ, természet tárgyaira való közvetlen rámutatással, szemléltetéssel kapcsolatban történik is. A nyelv gazdagságának nemcsak a külön hangtesttel bíró szavak száma, hanem az egyes szavak hangtestéhez fűződő különböző jelentések száma is fontos tényezője. Az egyes szójelentések felismertetése sokkal inkább történhet úgy, hogy az egyes jelentéseket a szónak más-más szavakkal való kapcsolatai által szemléltetjük, mint definíció útján. Azaz például a *hullám* szóval kapcsolatban egyszerűbb, a gyermek által megragadhatóbb, ha egyik jelentését úgy mutatjuk be, hogy ilyen szókapcsolatokkal szemléltetjük: *a telkesedés hulláma, az esemény hullámai*, mintha a következő definíciót adjuk: „Valaminek vagy valami hatásának mind több és több emberre kiterjedő, a kedélyeket megmozgató, felzaklató megnyilatkozása.” Nem arról van szó, hogy egyes esetekben nem lehet felhasználni a szó jelentés meghatározására a definíciót. Ez, mint a logikus gondolkodás fejlesztésének kiváló eszköze, nem egyszer jó szolgálatot tesz az oktatásban, nem is beszélve a tudományos műszavakról, amelyeket a tanulóknak úgyis definiálniuk kell. De egyrészt: a definíció mellett is be kell mutatni a szó megfelelő jelentésben való alkalmazását szövegkörnyezetben, azaz más szóval, más szavakkal kapcsolatban, másrészt: a definíció elvontabb jellegénél fogva kevésbé szemléletes, s a nyelvi nevelés szempontjából fontosabb is a nyelvi eszközkészletként elraktározható szókapcsolat megtanítása. Úgyis marad egy olyan terület, ahol a definíciónak nagyobb szerepe van: a szó úgynevezett alapjelentésének a megtanításában, például mi a *hullám*, mi a *ház* stb., persze nem tévesztve szem elől, hogy az alapjelentés megtanulása sem

definíciók útján történik, hanem a tárgykép és a szó egyszerű egymásra vonatkoztatása útján; a definíció csak segít a világos fogalomalkotásban, s ilyen szempontból — főleg nagyobb gyermekeknél — sikerrel alkalmazható. A szójelentéseknek szókapcsolatokkal való megvilágítása különösen jelentős kisgyermekek oktatásában, az általános iskola alsóbb osztályaiban, ahol a gyermek az elvontabb nyelvtanoktatásra még nem érett, de ilyen feladatok elvégzésére: „Írjátok le, mi lehet sárga, mit lehet kiadni!” — igen. A kisgyermek gyűjtő szenvedélyét jól fel lehet használni a szókinccsejelcsztésnek ilyen módjaival. Nem kétséges az előadottak alapján, hogy a nevelő számára milyen jó segítséget nyújthat egy értelmező szótár: jól felhasználva egyik legfontosabb és legkedvesebb munkaeszköze lehet — és kell is, hogy legyen — az iskolának.

II. Az idegen nyelvi szókinccstanítás

Az előbbi pontban elmondottak az idegen nyelvi szókinccstanításban is alkalmazhatók és alkalmazandók. Sőt, mivel az idegen nyelv elsajátítása még több tudatosságot, még több szándékosságot kíván, mint az anyanyelvé, itt még komolyabban meg kell szívlelnünk azt a tényt, hogy a szavak kapcsolatokban élnek, a szójelentések szókapcsolatokban realizálódnak. Az idegen szóalajentését, elsődleges jelentését többnyire jól megvilágítja a megfelelő magyar szó is. De a szavak alkalmazásában már szinte minden szónál előtérbe kerülnek a szó mellékjelentései, s ezeket csak szókapcsolatokban érdemes — s szinte csak így is lehet — megtanulni. Vegyük például a francia *mettre* igét. Hiába tudja valaki, hogy alapjelentése 'tenni', nem fogja tudni alkalmazni az ilyen szókapcsolatokban, kifejezésekben: *mettre des bas, ses chaussures* (harisnyát, cipőt felvenni); *~ du temps à* (időt fordítani vmire); *~ une carpe en matelote* (pontyot elkészíteni matróz módra) *~ dans la lettre* (beírni a levélbe); *~ du latin en français* (latinból franciára fordítani); *en mettant que* (feltéve, hogy); stb. Az is biztos, hogy könnyebb megtanulni a *mettre* igének ezeket a jelentéseit úgy, hogy az említett francia szókapcsolatokat tanuljuk meg, mintha csak a következő magyar megfelelőket vessük be: felvesz (ruhát); (időt) fordít; feltesz *~* feltéve, hogy stb. De a magyar megfelelők megadása is csak akkor eredményes, ha a kérdéses francia szónak megfelelő magyar szót szókapcsolatba ágyazzuk bele (pl. *ruhát felvesz*), különben csak olyan általánosságban adtuk meg a szó jelentését, amellyel nem mindig alkalmazható a francia szó (pl. a *felvesz* vmit a földről kifejezésben már nem alkalmazhatjuk a *mettre* igét). Sokszor, különösen az igéknél az igével együtt az ige vonzatának, az igére jellemző praepositiónak, praepositíós főnévnek a megtanulása szükséges ahhoz, hogy az igét beszéd közben alkalmazni tudjuk, pl. *denken an etwas = думать о чём = gondolni vmire*.

Az idegen szavak és a magyar szavak jelentésbeli megfeleléseit nem egymással egybevető és pontosan egymásra helyezett, hanem különböző nagyságú és egymást átszelő körökkel lehet ábrázolni, s az ilyen ábra mutatná, hogy a köröknek (azaz az idegen és magyar szavaknak) csak egymáson fekvő részei felelnek meg egymásnak, s egy-egy idegen szó sok magyar szóval „közösködik” jelentés dolgában. Az egyes közös körszeleteket, tehát az idegen szónak más-más magyar szóval összefüggő mellékjelentéseit legmegfelelőbb szókapcsolattal meghatározni.

Mindezekből kitűnik, milyen nagy szerepe van az idegen nyelvi szókinés-oktatásban az olyanféle szöszedeteknek, amelyekben nemcsak idegen szó és magyar szó, hanem idegen szókapcsolat, szószervezet és magyar megfelelője is megtalálható. Ugyancsak az eddigiek alapján érthető, mi a jelentősége annak, ha a grammatikai anyagot is mondatpéldákkal, szószervezetpéldákkal gyakoroltatjuk be, s mi a szerepük a könyvnélkülieknek. A könyvnélküliek megtanítása azt jelenti, hogy a tanulókkal nemcsak elvont szavakat és szójelentéseket ismertetünk meg, hanem ezeknek az alkalmazását is azáltal, hogy kifejezéseket, szókapcsolatokat, mondatdarabokat, sőt egész mondatokat tanítunk. A tanulók ezeket részben mint kész eszközöket alkalmazhatják, részben ezek mintájára, analógiájára könnyen alkothatnak újakat.

III. Stíluselemzés

I. Szépirodalmi művek nyelvének, stílusának a tanulmányozása közben a nyelvnek mindenféle egysége számításba jön: egyes szavak (egyszerűek és összetettek), szókapcsolatok és szószervezetes csoportok (mondatdarabok), egész mondatok és mondatkapcsolatok, sőt mondat sorok. Ezek azok a materiális elemek, amelyeket jelentés és hangzás szempontjából egyaránt vizsgálva — a zenei, ritmikai tényező is igen fontos! — tetten lehet érni az író alakító művészetét, s ha ezek az elemek nem magyarázzák is meg a költői alkotás lényegét, az mégis csak rajtuk keresztül ragadható meg. Ebben a felsorolt elemtárban igen fontos szerep jut a szókapcsolatoknak, szószervezeteknek, a mondat kisebb-nagyobb egységeinek. Mármost érdekes, hogy az a nyelvi valóságtól elszakadt szemléletmód, amely a mondatrészeket (jelző, határozó stb.) elméletileg — steril nyelvtani síkon — már-már hajlandó a mondat önálló, tehát nem egy másik szavához viszonyított egységeinek tekinteni, a stilisztikában — mivel itt nem elméletről, hanem gyakorlati alkalmazásról van szó — kénytelen a valósághoz jobban alkalmazkodni, és tudomásul venni a mondat szerkezetes felépítését. S ez érthető. Nyelvtanórán még lehet beszélni jelzőről, mint a mondatnak egyik részéről a jelzett szó említése nélkül is, de valamely szöveg jelzőinek stilisztikai értékelése már elképzelhetetlen a jelzett szóra vonatkoztatás nélkül. Hiszen mit érnek az olyan jelzők, mint *babonás*, *szűzi*, *kacagó*, *balga*, ha nem tudjuk, hogy a *század*, *csönd*, *szél*, *bölcsesség* jelzői Adynál. A jelző csak jelzett szavára vonatkoztatva, azzal együtt stilisztikai eszköz. Tankönyviróink is tudják ezt, s noha az általános iskolai nyelvtanok szószervezeteiről nem tesznek említést, az irodalmi olvasókönyvek stilisztikai feladataiban — nyilván ösztönös célszerűséggel — mégis így fogalmaznak: „A költői írásmű szépségének titka a hatásos jelzős szerkezet. Ilyenek, mint: *nyári nap* [ez miért hatásos?], *kanyargó Tisza*, *kis Túr* stb. Keressétek ki a vers jelzős szerkezeit!” (V. oszt. 1957. 88. lásd még 100 és 120). — „Írjátok össze a vers jelzős szerkezeit” (VIII. oszt. 6. átdolg. kiad. 67). — A szószervezet szó említése nélkül is célravezető az ilyen szövegezés: „Keressetek közös táblai munkával jelzőket és jelzett szavakat” (VII. oszt. 7. kiad. 103). „Olvassátok el újra figyelmesen a költeményt és írjátok ki belőle a tulajdonságjelzőket a jelzett szóval együtt!” (VI. oszt. 8. kiad. 46). Az általános gimnáziumi I. osztályos irodalmi olvasókönyv is mindig a jelzett szóval kapcsolatban vizsgálja és keresteteti a jelzőket (5. kiad. pl. 61. lap). Hogy félreértés ne essék, nem

szómisztikát ajánlgatok. A jelző és jelzett szó együttes emlegetése is felér a *jelzős szerkezet*, *jelzős szókapcsolat* vagy akár *jelzős kifejezés* használatával, bár nem látom be, hogy ezek a műszavak miért volnának nehezen érthetőek akár egy 8—10 éves gyermek számára is. (Gyakorlati tapasztalatból biztosan tudom, hogy nem azok!) De ismétlem: a lényeg nem a műszavak használatán van, hanem a szó szerkezeti tagoknak mint egységnek a stilisztikai értékelésén. Ezért ne adjunk ilyen feladatokat tanulóinknak: „Írjátok ki az olvasmányból a szép jelzőket!”

2. A következő elmélkedést ezzel a jelmonddal vezethetem be: A jelzők egyeduralma ellen! A nyelv, a stílus szépsége nemcsak jelzős kifejezések-ből áll. A határozós, tárgyias alany-állítmányi szerkezetek, nagyobb mondatdarabok, szerkezetecsoportok is részt kérnek a stilisztikában. A tankönyvekben túlságosan nagy a részrehajlás a jelzők iránt a többi mondatrész rovására. Még legméltányosabb az említett VII. osztályos tankönyv: ez a többi mondatrész stilisztikai szerepét is tárgyalja. Igaz, a jelzők ilyen szempontból különleges helyet foglalnak el. Ennek az az oka, hogy a jelzős szerkezet, amely megfelel egy teljes közlés értékű alany-állítmányi szerkezetnek: *ódon, babonás vár ~ a vár ódon, babonás*, többnyire kifejezettebb jellegű, önállóbb egység, mint a tárgyias, határozós szerkezet, amely szövegben sokszor csak az alannyal vagy más mondatrészekkel együtt alkot stilisztikailag egységes tömböt, például a határozós szerkezet József Attilának a következő verssorában az alannyal: *bársonyon futnak perceim*, vagy Ady következő versrészletében a tárgyyal: *cammogva fonjuk éltünk*. De ez nem lehet oka a többi szerkezet vagy szerkezetecsoport stilisztikai értéke mellőzésének. Csak néhány példát emlí-tünk, amelyekben a jelzőn kívül vagy nélkül más mondatrész is színes, új-szerű, megkapó: „Minden, minden ideálunk *Másutt megunt ócskaság* már” (Ady); „*Gélfajainkat elcélolták, Életünket már elélték*” (Ady); „Im, a könnyű *szél elsurran, Tereget szép búzamezől*” (József A.); „*Fonnyadt karjával multakat ölel*” (József A.); „*Már bimbós gyermek-testemet Szem-maró füstön szárítottam*” (József A.); „*Lesz, mozog és elfogy az ember*” (Ady). A magyar stilisztikai okta-tás megtermékenyítését méltán várhatjuk „A magyar stilisztika vázlata” című egyetemi tankönyvtől, amely tárgyunkkal kapcsolatban is gazdag anya-got tartalmaz. A tárgy és a határozós stilisztikai értékét illetően ez a kitűnő vezérfkönyv is tartózkodóbb nálam, aminek a magyarázatát abban látom, hogy a nagyobb mondat egységek stilisztikai szerepéről nem szól, pedig e nagyobb egységekben a tárgy és a határozó szerepe is jobban kidomborodott volna. Még egyszer hangsúlyoznunk kell ugyanis, hogy stilisztikai értéke nemcsak az egyes mondatrészeknek (illetőleg szerkezeteknek), hanem nagyobb mondatdaraboknak, szerkezetecsoportoknak mint stilisztikailag egységes tömböknek is lehet, sőt a valóságban ezeknek talán még nagyobb szerepük van, mint egyes mondatrészeknek. Az a sok stilisztikai értékű mondatdarab, amit Horváth János Berzsenyitől idéz (MNy. 55: 1), többnyire túlmagy egy-egy szó szerkezet lehetőségén.¹ A birtokos jelzős szerkezet stilisztikai értéke is

¹ A szó szerkezetek stilisztikai értékének rendszeres szemléltetésére igen alkalmasak lehetnek most készülő írói szótáraink. Ezek az összes mondatrészekkel és szóképekkel (metafora, metonímia) kapcsolatos stilisztikai anyagot felsorakoztathatják. De a nagyobb szerkezeti egységek, „szócsomók” bemutatására — azt hiszem — alig vállalkozhat egy ilyen szótár, s ennek következtében az író stílusának, mégpedig a szóhasználaton lemér-

sokkal nagyobb annál, mint amennyit az említett tankönyv neki tulajdonít. Véleményem szerint ez szinte vetekszik a közönséges jelzővel. Hiszen majdnem akárhol nyitunk fel egy verseskötetet, ilyeneket találunk: „Megcsókolom a *lelkednek* minden kicsi *porcikáját*”; „Ifjú *karok kikötőjében*”; „Fiatal *évek* büszke *toronyrabja*, Lángoló arcod pírban hogy fogadja Dacos arcú, vén *bolyongóját* Földöntuli, titkos *ős tengereknek*”; „lecsavarják az *Ég* rossz *lámpáit*” (Ady: Összes versei, Athenaeum kiad. 545); „a *világ vére hull*”; „A *lelkese*dés zengő *süvegét*”; „Az *ucca és a föld fia* vagyok” (József A. Összes versei, Cserépfalvi kiad. 87). Nem szabad elfelejtenünk, hogy a metaforák, metonimiák is szó szerkezeti formát öltenek, s a szótan stilisztikája éppúgy nem választható el mereven a mondattan stilisztikájától, mint ahogy a szótári problémák sem a nyelvtaniaktól. „*Kikelet* a lány, *virág* a szerelem” = metaforák, de egyúttal stilisztikai értékű alany-állítvány szerkezetek, illetőleg stilisztikai értékű összetett mondat. „A *múlt*nak *tengerén*” = metafora, de egyúttal stilisztikai értékű birtokos jelzős szerkezet.

IV. Az úgynevezett „pozitív nyelvművelés”

Mai nyelvművelésünk céljáról azt írja Lőrincze Lajos, hogy az „nem lehet pusztán egy-egy szó, egy-egy kifejezés üldözése, hanem ennél sokkal nagyobb igényű és hosszabb időt is kívánó munka, a nyelvi kultúra fejlesztése, a nyelvi kifejezés iránt való igényességre nevelés, tehát pozitív nyelvművelés — erre a célra fel kell használnunk ... az anyanyelvi oktatásnak minden formáját. Ezt szolgálja a fogalmazástanítás ... ezt erősíti az irodalmi szövegek, kiváló íróink, költőink műveinek nyelvi elemzése...” (Nyelv és élet 1953. 28).

Valóban, kiváló írók stílusának elemzése, sőt maga az elemzés nélküli olvasás is nyelvművelés, és pedig hatásosabb nyelvművelés, mint nyelvművelő kódexek tanulmányozása. Maga az olvasás és elemzés — úgy mondhatnók — a nyelvművelés passzív oldala: az olvasó átengedi magát az író hatásának, s olvasás közben ösztönösebben, elemzés közben szándékosabban és tudatosabban engedni magára hatni a szép nyelvet. Erről volt szó az előző pontban. Ennek a tevékenységnek mintegy aktívabb oldala maga a fogalmazás, szókapcsolatok, szócsoportok és mondatok, mondat sorok gyűjtése és megtanulása egyrészt abból a célból, hogy felidézhetőek, saját fogalmazványainkban és beszédünkben felhasználhatók legyenek, másrészt azért, hogy tudatunkban elraktározva mintául szolgálhassanak hasonló szókapcsolatok, mondatok stb. alkalmazásához. Már régi megfigyelés, hogy a folyamatos és könnyed kifejezőkészségnek nemcsak a szavak ismerete az előfeltétele, hanem az is, hogy alkalmi és nem alkalmi szókapcsolatok, fordulatok, mondat szerkezeti formák raktározódnak el a tudatunkban: *hálás szívvel köszönöm, nem feltétlenül hibás, elengedhetetlenül szükséges*, sőt még olyanok is, mint: *Ő az, aki ... , Tagadhatjuk-e, hogy ...*, stb. Tudjuk, hogy ilyen szókapcsolatokat, fordulatokat írók is vesznek át

---

hető stílusának igen lényeges elemét kénytelen mellőzni. Mindenesetre a szerkesztő véleményén áll, mennyire tudja az olyan stilisztikailag értékes szavak használatát is bemutatni, amelyek stilisztikai értéke csak több szóval együtt, három, négy, olykor többszavas mondatdarabban érvényesül.

egymástól. Az összehasonlító és történeti stiluskutatásnak egyik fontos területe az ilyen átvételek számontartása. Bóka László egyik tanulmányában (Arany nyelvi eredetisége) például Arany nyelvében mutat ki olyan szómozai-kokat, amelyeket az „epikai hitel” írója feltehetően másoktól, régebbi íróktól vett át, pl. *jövendőt számlálni* ~ *jövendői számlálva*, *nyers nyakason* ~ *nyers nyakasság*. A költői, írói szófűzés mód nyilván hat a köznyelvre is, szókapcsolatok, kifejezések az írók nyelvéből átkerülnek a köznyelvbe, színesítik, gazdagítják azt. Az iskola sokat tehet azért, hogy az írók nyelve ne lebegjen elérhetetlen magasságban a tanulók felett, hanem valóban „közkinccsé” váljék. Ha a tanár beleszó a beszédébe, a maga helyén alkalmaz egy-egy olyan szókapcsolatot, kifejezést, amelyet a tanulók irodalmi olvasmányaikból ismernek, elméletileg is rádöbbsenti őket az irodalmi nyelv forrás voltára, s gyakorlatilag is segíti nyelvi műveltségük gyarapodását.

V. A mondat felépítésének a megtanítása ; a nyelvtani elemzés

a) Papp István írja a következőket: „sz ó s z e r k e z e t e k vagy mondatrészek? A kérdést manapság gyakran teszik fel a tudományemberei is, a nyelvi nevelés gyakorlatának képviselői is. A valóság az, hogy a mondatban mindent viszonyítunk valamihez: a mondatbeli szavak vonatkoznak egymásra, mégpedig rendszerint nemcsak egyszerűen, hanem több különböző irányban, úgyhogy a mondaton belüli viszonyoknak egész hálózatával van dolgunk, másrészt pedig a mondat — és közvetve az egyes részek is — kifelé mutatnak, a nyelvi jelek zárt világán túl a beszédhelyzet konkrét valóságára. A mondatban tehát a nyelven belüli és a nyelven kívüli viszonyításoknak, vonatkozásoknak egész rendszerével van dolgunk. Meghamisítanánk a nyelvi valóságot, a mondat nyelvi értékét, ha nem éppen a viszonyító erejében mutatnánk fel annak lényegét, azaz ha nem »szerkezeteket« tanítanánk, hanem különálló, egymástól független »mondatrészeket«, azaz szavakat. Csak a szerkezetben, tehát egy másik tagra vonatkoztatva lehet alanyról és állítmányról stb. beszélni, semmiképpen sem önmagunkban. Ha azonban két szó szintagmatikus viszonyban van egymással, akkor az egységet alkot — olyat, amely mint egész újabb szintagmatikus viszonyba léphet egy más szóval vagy egy másik szerkezettel” (I. OK. 4: 79).¹

b) Úgy gondolom, a mondatelemzések céljuk szerint legalább kétfélék. Az egyik fajta elemzés magát a mondat felépítését, a mondat struktúráját akarja észrevétni. Ennek az elemzésnek a múltkori cikkben (Nyr. 82: 438—56) ismertetett három szempontra ki kell terjednie. 1. Meg kell láttatni a szó szerkezeti egységeket, amelyek részben ismertek, mintegy „előregyártott elemek”, sablonok, részben újszerűek vagy egészen újak. Ilyenkor a stilisztikai értékük erősebb. 2. Észre kell vétenni a mondatrészek hierarchiáját, az alá- és fölérendeltségi viszonyokat, a mondatrészek ranghelyét, hogy a mondat egyszerű vagy bonyolult voltát szinte matematikailag lehessen szemléltetni. 3. Be kell mutatni a magasabb egységeket, a szerkezetcsoportokat, amelyek a mondat tartalmi megértése szempontjából a legfontosabb egységei a mondat-

¹ Papp István hasonló érdekes gondolatokat fejteget még „A mondat fogalmának tanítása” (Nyr. 76: 99—107) és „A nyelvi nevelés kérdései” című dolgozatában (65).

nak. Ezt a teljes és részletes elemzést csak ritkán végeztetjük el. Itt említem meg, sőt hangsúlyozom, hogy a mondat igazi megértéséhez mindez még nem elég, feltétlenül szükséges a mondat minden irányú viszonyító mozzanatainak a megértése, és ehhez a szavak sorrendjének, a mondat hangsúly- és hanglejtésvizonyainak elemzése, a mondat jellegének a meghatározása a beszélő lelki tartalma (kifejezés) és a hallgatóra való hatás (kérdés, közlés; felszólítás) tekintetében. Mindezekkel nem foglalkozhatom e cikk keretében, ezekre vonatkozólag vö. Papp István két cikkét (A mondat fogalmának tanítása: Nyr. 76: 99—107 és A mondat funkciója: MNy. 48: 89—102).

A mondat szerkezetének az ábrázolására igen alkalmasnak találom a faágrendszer (lényegében megfelel a folyórendszernek vagy gyökérrendszernek is), mert ezen igen jól lehet szemléltetni a mondat szerkezetes felépítését: a törzsből kiágazó két főággal az alany—állítmány-viszonyt, a mellékágak kiágazásával és fokozatos elvékonyodásával a többi szószervezetet és a hierarchiát, és egy-egy ágnek mellékágaival való lefűrészelésével a nagyobb szerkezeti egységeket. Ez közel áll Gombocz családfájához, de a családfán nem lehet ilyen jól szemléltetni sem a hierarchiát, sem a nagyobb egységeket. Kalmár Elektől tudjuk, hogy a fatörzs ágaival ábrázolta a mondatot Kern is *Die deutsche Satzlehre* (1883.) című munkájában (A mondatrészek 4, 16, 20). A faágrendszer mint szemléltetési mód azért is jó, mert természetes hasonlat, s mint ilyen mentes a másféle ábrázolási módok mesterkélt figuráitól. A szórend bemutatására ez a szemléltetési mód sokszor nem alkalmas, de ez nem is baj; a szórend tudniillik a mondatnak sok tekintetben nem szerkezeti felépítése szerint, hanem a beszédben betöltött lélektani szerepe szerint alakul, az ábrázolással való szemléltetés azonban a mondat szerkezetre irányul.

A mondat minden részletére kiterjedő elemzést azonban ne végeztessünk nagyon gyakran. Ez mechanikussá, sablonossá, unalmassá teszi a tanuló számára az elemzést. Ellenben gyakran hívjuk fel a tanuló figyelmét egy-egy szerkezetre, szerkezetcsoporthoz. Az ilyen elemzésnek mindig szem előtt kell tartania azt, hogy a mondat szerkezete nem üres csontváz, ezt hússal, eleven étellel a szavak jelentése tölti ki. Így lesz elemzésünk a stilisztikai finomságok, érdekességek megfigyeltetésének az eszköze. Hogy melyik mondatban melyik szerkezetet, szerkezetcsoporthoz figyeltessük meg, azt is a szókapcsolatok jelentésétől — vagy jelentésétől és esetleg különös alakjától — tesszük függővé. Móra Aranykoporsójából idézett példamondatunkban (vö. Nyr. 82: 449): *A palotával szemben számár rágcsálta a Junó templomát körülvevő liget mirtuszainak kergét* például esetleg már tárgyi szempontból is meg kell magyaráznunk, mi az a *Junó temploma*, vagy milyen lehet az a *mirtusz kerge*, s talán még mi sem tudjuk, hogy milyen élvezetet jelenthet a számár számára, hogy a *mirtusz kergét rágcsálja*. A *templomot körülvevő liget* ismerős kép számunkra hazai élményeinkből is. Mikor a mondatban előforduló szókapcsolatok tartalmáról beszélünk, ugyanakkor e szókapcsolatoknak formája, egybeszerkesztettsége is van. A kettőre egyszerre hívjuk fel a figyelmet, s akkor a nyelvtant érdekessé és élményszerűvé tudjuk tenni.

Száz és száz lehetősége van annak, hogy irodalmi szövegek olvasása közben a mondat szerkezetét is megláttassuk, s ezzel a tanuló kifejező képességét is fejlesszük. Az Aranykoporsó első mondatában: *Még a császári palota márványfalai is szinte beleizzadtak a szíriai délbe* — bizonyára érdekes önmagában az alany és az állítmány: *márványfalak (bele)izzadtak*, stilisztikai értéke van, de már ebben a mondatban: *Legmagasabb hely a puszta e gém vége* nem lesz

célszerű az alanyt és az állítmányt egymagában kiragadni: a *hely vég*, mert itt ez a két szó együtt nagyon tartalmatlan, színtelen. Ebben a mondatban viszont a helyhatározói alakú jelző és jelzettjének kapcsolata az érdekes: *legmagasabb hely e pusztán*, amit birtokos jelzős szerkezettel is helyettesíthetünk: *a puszta legmagasabb helye* vagy *legmagasabb helye a pusztának*. Maga az egész mondat, két főrész egymáshoz való viszonya is érdekes tartalmilag: a hegyes vidéket szerető ember méltatlankodva mondaná, a síkságot kedvelő büszkeséggel. Vagy vegyük ezt a mondatot: *Jancsi minden munkát jó kedvvel végez*. Itt sem fogjuk az alanyt és az állítmányt csak egymagukban kivonni a mondatból: *Jancsi végez* (legfeljebb vicc és a belőle nyerhető tanulság kedvéért!). A *jó kedvvel* sematikus, előregyártott szerkezetet összevethetjük például egy József Attila-féle kifejezéssel: *jó bátorsággal* (A füst című versben). Mennyivel szokatlanabb és hatásosabb kapcsolat ez (persze más a jelentése). De maga a *jó kedvvel* is előfordulhatna ebben a versben, mégis nem ez van, hanem *nagy kedvvel*. Ez már szintén szokásosabb, de használatát kevesebb analógia támogatja, mint a *jó kedvvel*-t, mert *nagy kedvű* szokatlan, *jó kedvű* meg általános. Ugyanabban a versszakban a fűstről azt olvassuk, hogy *Nagy kedvvel száll a piszkos égre föl*. A különnemű mellérendelő szerkezetkapcsolat (*nagy kedvvel és a piszkos égre száll föl*) ellentétet rejt magában, ezzel is hat; a *kemény derékú gyárbörtön* igen találó jelzős szerkezet, rögtön szinte beledob minket a vers hangulatába. A szakasz utolsó sora *S haját borítja sóhajok ezüstje* a maga egészében megkapó kép, először talán a két birtokos szerkezetet kell értékelnünk: a *füst haját*-t és a *sóhajok ezüstjé*-t, a mondat aktív és passzív alanyát, s csak azután térjünk rá a kettő egymásra vonatkoztatására, amely a *borítja* állítmánnyal történik: tehát érdekesen képzelte el a költő: a *füst haját* mint tárgyat a *sóhajok ezüstje borítja*.

Folytathatnánk ezt a végtelenségig. Csak azt akartam érzékeltetni, hogy a nyelvtan hogyan van benne az irodalomban, s hogyan is lehet benne megtalálni. De csak gyöngéden szabad elárulni a jelenlétét, nem szabad hirtelen meglepni, rárontani, leleplezni. Így értem én azt, hogy az irodalom nem nyelvtani példatár. De az irodalom igazi szépségeit csak úgy lehet észrevenni, észrevéttetni, tudatosítani, ha felhívjuk a figyelmet szokatlan, újszerű, érdekes voltára s szembeállítjuk a megszokottal, a sablonossal. Ennek az összehasonlításnak hogy úgy mondjam a materiális alapja a nyelvtani forma. A *sóhajok ezüstje* kifejezést ebben a nyelvtani formában tudom összevetni más, közönségesebb birtokos jelzős szerkezetekkel, s hogy a *sóhajok ezüstje beboríthat* valamit, mint tárgyat, azt az alany és az állítmány egységében és kéttagúságában, majd az állítmány és a tárgy viszonyában, tehát nyelvtani formában kell felfognom, ha tudatosan is látni akarom mint képnek és e képet kifejező szavaknak az érdekességét. E kép és szócsomó az én nyelvem, az én nyelvi kultúráram részesévé is válhat, és egy adott pillanatban, amikor valamilyen egyéni érzés kifejezési vágyának az izgalma ejt hatalmába, egyszer csak előbukkan tudatom raktárából, újszerű kapcsolatban elevenedik meg, mondjuk így: *a sóhajok ezüstje borította be ma szavainkat*, vagy esetleg csak magát a birtokos szerkezetet vesszük elő régi formájában: *sóhajok ezüstjébe burkolódva igyekezett leplezni vad, izzó szenvedélyét*.

Azt hiszem, ha valahogy így fogjuk fel a nyelvtanoktatást, akkor nemcsak helyes mondat szemléletre oktatóunk, hanem nyelvi kultúrára is nevelünk, s a nyelvtanoktatás és irodalomkutatás, nyelvi nevelés és irodalmi nevelés sokszor emlegetett összekapcsolásának az útját is járjuk.

VI. Az oktatás fokozatairól

Az előzőkben általánosságban írtam a szó szerkezetek tanításáról és a mondatelemzésről, részletes módszertani tanácsokkal, az említett szempontoknak tantervi és még aprólékosabb részletekre menő felhasználásáról szándékosan nem szóltam. Ez csak az iskola gyakorlati munkájában kristályosodhat ki, csak tényleges oktató munkát végző kartársak írhatnak róla. Egy kérdést azonban — úgy érzem — mégis érintenem kell, s ez az ajánlott szempontoknak és a különböző fejlődési szakaszokon áthaladó gyermek képességeinek és igényeinek az összeegyeztetése ére vonatkozik. Legyen szabad a következőkben egy elgondolást ismertetnem, amely az előző pontokban felvázoltak adagolási sorrendjére vonatkozik.

a) Legalsó fokon — úgy nagyjából az általános iskola alsó tagozatában — a szó áll a tanítás középpontjában, mert ez az a nyelvi elem, amely kisgyermek számára a legkönnyebben megragadható. Már itt megismerik a tanulók a szófajokat, mert az ige, főnév stb. elhatárolása, felismerése nem nehéz. (Kezdetben nem kell kitérni például az igenév sajátos jellegének a megtanítására, mert ez már a szófaji kettősség kérdését veti fel.) Könnyen fel fogható, hogy a szavaknak más és más jelentésük, hogy egy-egy szónak is több jelentése van, s hogy a szavak kapcsolatokban lépnek fel. Ezen a fokon már jól hasznosíthatónak vélem e cikk 1. pontjában elmondottakat a szókincsfejlesztésre vonatkozólag. A szókapcsolatokat könnyebb megérteni szófajiságuk alapján: főnév és ige kapcsolata: *a ló nyerit*; melléknév és főnév kapcsolata: *zöld asztal*; stb. *A ló* és a *nyerit* kapcsolata egyúttal mondat, mert önmagában is érthető, ha beszéd közben mondjuk.

b) Középső fokon, nagyjából az általános iskola felső tagozatában a mondat alaposabb megismerése következik, a szókincsfejlesztés és szójelentés-vizsgálat, szókapcsolatgyűjtés folytatása mellett. Itt kerül sor a mondatrészeknek alaposabb — de még mindig nem a legfejlettebb fokú — megismerésére. Tudjuk múltkori cikkünk alapján, hogy a mondatrész egyrészt tartalmi jellegű és a szófajjal is összefüggést mutató fogalom, másrészt mondatfunkciós, az illető szónak a mondat hierarchiájában betöltött szerepét meghatározó fogalom. Nos, ezen a fokon az előbbi sajátosságot domborítjuk ki: a jelzőnél azt, hogy tulajdonságot, állapotot stb. jelöl, a határozónál azt, hogy helyet, időt stb., a tárgynál, hogy a cselekvés rá irányul (*kit, mit* kérdésre felel), az alanynál azt, hogy valamilyen személynek, tárgynak a neve (*ki, mi* kérdésre felel). A mondatrészek kikeresésének kérdés útján történő módja is lényegében a mondatrész tartalmi, részben szófaji oldalú vonatkozását tartja szem előtt. Legnehezebb az állítmány, mégpedig a nem igei állítmány meghatározása, illetőleg megkülönböztetése a jelzőtől. Ez pusztán tartalmilag végeredményben nem is lehetséges, hiszen a *zöld asztal* jelzős szerkezetben a zöld éppúgy milyenséget jelöl és *milyen* kérdésre felel, mint *az asztal zöld* mondatban a *zöld*. Ezért határozzák meg a tankönyvek az állítmányt a *mit állapítunk meg?* -féle módon, szempontváltást követve el. De tudnunk kell, hogy ez a kérdés már a mondatfunkcióra, az állítmánynak és alanynak olyan egymásra vonatkoztatására mutat rá, amely túlmegegy a mondatrész pusztán tartalmi jellegű felismerésén, és a mondat dinamikus és analitikus jellegével van összefüggésben. (Az igei állítmányra jól lehet kérdezni a *mit csinál? mi történik vele?* -féle kérdéssel.) — Már ezen a fokon fel kell ismernie a tanulónak, hogy alany nincs állítmány nélkül, jelző

jelzett szó nélkül stb., s nyugodtan beszélhetünk jelzős szókapcsolatról, határozós szókapcsolatról stb., ha félünk a jelzős szerkezet elnevezéstől, bár a félelem szerintem indokolatlan. Hiszen gondoljuk meg, mennyivel bonyolultabb összefüggéseket és ezekre utaló elnevezéseket kell a gyermeknek ebben a korban megtanulnia például matematikából, fizikából és más tárgyakból. Elvégre ugyanaz a gyermek tanulja az algebrát is, mint a nyelvtant.

Nem feltétlenül szükséges, hogy a mondat tárgyról szóló nyelvtankönyv-résznek „tárgyas szerkezet” címe legyen. De annyi szerintem elengedhetetlen, hogy ebben a fejezetben legalább egyszer előforduljon a „tárgyas szókapcsolat” vagy „tárgyas szó szerkezet” megjelölés is. Csak így érhető el, hogy a tanuló a mondatrészben ne olyan részt lásson, mint amilyen része például a fej, a kar, a láb a testnek, vagy a láb, a fiók, a lap az asztalnak; ezek ugyanis a test, illetőleg az asztal részek szerinti feldarabolása után is fej, kar stb. maradnak, ezzel szemben az alany, az állítmány, a jelző, a határozó, a tárgy önmagában nézve már nem alany, állítmány stb. — A *szintagma* elnevezést itt se használjuk. Egyrészt, mert nincs rá szükség; jó magyar kifejezéssel helyettesíthető, s a szintagma szó feleslegesen ködbe burkolja azt a fogalmat, amit szó szerkezeten, szókapcsolaton értünk, csodabogárnak tünteti fel azt, ami természetes és egyszerű. Másrészt a *szintagma* szót a tudomány nem egyértelműen használja, egyesek egyetlen szót is értenek rajta, mások az intonációnak is jelentőséget tulajdonítanak a szintagma meghatározásában, ismét mások fő és mellékmondat viszonyára is vonatkoztatják. A magyar elnevezés világos és egyértelmű: két szó — egy mondaton belüli vagy mondatból kiszakított — grammatikailag megszerkesztett kapcsolata. Más kérdés az, hogy egy-egy szó szerkezetnek sokszor egy-egy szó vagy egy-egy szó és egy mellékmondat is megfelelhet (*megyek = én megyek ; várja jövését = várja, hogy jöjjön*), s ugyancsak nem téveszthető össze a szókapcsolat, szó szerkezet fogalmával a szavak pusztá asszociációs (*hideg, meleg*) vagy akár pusztá grammatikai (*fát, követ, vizet ; állók, járok, megyek*) kapcsolatai.

c) Középfokos fokon már be lehet mutatni a mondat felépítésének minden lényeges összefüggését, azt, amit az előző pontban elmondtam: a mondat szerkezeti felépítését, a mondatrészek hierarchiáját, az alá- és fölérendeltségi viszonyok (és mellérendeltségi viszonyok) hálózatát, a nagyobb szerkezeti egységeket stb. Ha valaki ezt nehéznek tartja, gondoljon ismét csak a matematikára, fizikára. A nyelvtan még így tanítva is gyerekjáték az említett tantárgyakhoz képest.

Azt hiszem, ilyenféle anyagelosztással érdekesebbé és színesebbé lehet tenni az anyanyelvi oktatást minden fokon: így mindig kap a tanuló valami magasabbrendű újat, ami érdeklődését leköti, a neki megfelelő fokon pedig jobban el lehet mélyíteni azt a tudásanyagot, ami számára elő van írva. Így nagyobb szerephez juthat az eddig eléggé elhanyagolt szövegértés, ez már alsó fokon is tartalmasabbá teheti a nyelvi oktatást, középfokos fokon is kap a tanuló többletet, s minden fokon érdekességet és szint vihet oktató és tanuló munkaközösségébe a szókinestanáshoz és nyelvtantanításhoz szervesen társított jelentéstan, stilisztika.

Hangsúlyozom, amit elmondtam, csak igen vázlatos elgondolás, az iskola-típusok szerinti elkülönítés csak elnagyolt, s az anyagnak (például a stilisztikai anyagnak is) számtalan részlete van, amellyel kapcsolatban a fokozatosság elvét lehet érvényesíteni. Az oktató tudja legjobban, állapíthatja meg kísérle-

tezés útján, mit hogyan lehet megvalósítani. Az ilyen anyagelosztás lehetővé teszi, hogy mindig minden fokon tanítsunk valami újat is, anélkül, hogy tudományos szempontból bármikor is hazudnunk vagy „gügyögnünk” kellene.

Károly Sándor

József Attila : Külvárosi éj

*A mellékudvartól a fény
hálóját lassan emeli,
mint gödör a víz fenekén,
konyhánk már homállyal teli.*

*Csönd, — — lomhán szinte lábrakap
s mászik a súroló kefe ;
fölötte egy kis faldarab
azon tündök, hulljon-e.*

*S olajos rongyokban az égen
megáll, sóhajt az éj ;
leül a város szélénél.
Megindul ingón át a téren ;
egy kevés holdat gyűjt, hogy égjen.*

*Mint az omladék, úgy állnak
a gyárok,
de még
készül bennük a tömörebb sötét,
a csönd talapzata.*

*S a szövőgyárok ablakán
kötegbe száll
a holdsugár,
a hold lágy fénye a fonál
a bordás szövőszékeken
s reggelig, míg a munka áll,
a gépek mogorván szövik
szövőnők omló álmaikat.*

*S odébb, mint boltos temető,
vasgyár, cementgyár, csavargyár.
Visszhangzó családi kripták.
A komor föltámadás titkát
őrzi ezek az üzemek.
Egy macska kotor a palánkon
s a babonás éjjeli őr
lidércet lát, gyors fényjelet, —
a bogárhátú dinamók
hűvösen fénylenek.*

Vonatfütty.

*Nedvesség motoz a homályban,
a földre ledőlt fa lombjában
s megnehezíti
az út porát.*

*Az úton rendőr, motyogó munkás.
Röpcédulákkal egy-egy elvtárs
iramlik át.
Kutyaként szimatol előre
és mint a macska, fülel hátra ;
kerülő útja minden lámpa.*

*Romlott fényt hány a korcsma szája,
tócsát okádik ablaka ;
benn fuldokolva leng a lámpa,
napszámos virraszt egymaga.
Szundít a korcsmáros, szuszog,
ő nekivicsorit a falnak,
búja lépcsőkön fölbuzog,
sír. Életeti a forradalmat.*

*Akár a hült érc, merevek
a csattogó vizek.
Kóbor kutyaként jár a szél,
nagy, lógó nyelve vizet ér
és nyeli a vizet.
Szalmazsákok, mint tutajok,*

*úsznak némán az éjjel árján — —
A raktár megfeneklett bárka,
az öntőműhely vasladik
s piros kisdedet álmodik
a vasöntő az ércformákba.*

*Minden nedves, minden nehéz.
A nyomor országairól
térképet rajzol a penész.
S amott a kopár réteken
rongyok a rongyos füveken
s papír. Hogy' mászna! Mocarog
s indulni erőtlen...*

*Nedves, tapadós szeled mása
szennyos lepedők lobogása,
óh éj!
Csüngsz az egen, mint kötelen
foszló perkdál s az életen
a bú, óh éj!
Szegények éje! Légy szemem,
füstölögj itt a szívemen,
olvassd ki bennem a vasat,*

*álló üllőt, mely nem hasad,
kalapácsot, mely cikkan pengve,
— síkló pengét a győzelemre,
óh éj!*

*Az éj komoly, az éj nehéz.
Alszom hát én is, testvérek.
Ne üljön lelkünkre szenvedés.
Ne csipje testünket féreg.*

1932-ben jelent meg ez a költemény mint József Attila egyik kötetének címadó verse. Ma már minden magyar könyvforgató tudja, hogy József Attila ekkor már nemcsak nagy költővé, hanem beteg társadalmunk igazi orvosává érett. Irodalmunkban új jelenség a külváros költészete, s bizonyos szempontból mégis régi, nemes hagyományt folytat. Hiszen mire József Attila fel lép, addigra elég tekintélyes múltjuk van nálunk azoknak a leíró költeményeknek, amelyekben a magyar táj nem úgy jelenik meg, mint a Parnasse magasából megrajzolt hideg és tiszta kép, s nem is úgy, mint pillanatnyi egyéni hangulatokon át kivetült szeszélyes látvány. Az igazi költők — hogy csak a legnagyobbakat említsem: Petőfi, Ady, Juhász Gyula, Tóth Árpád — tévedhetetlenül érezték, hogy táj és nép sorsa elválaszthatatlanul egybeforr, s számukra az ember vidám és szomorú arcának hűséges tükörképe a hazai föld arca. És az sem új, hogy a szülőföld, a szűkebb haza az egész ország szimbólumává tágu. Petőfi az Alföldben szerette az egész hazát, Juhász Gyula csak a tiszai csöndben tudott a hívó távolokról megfeledkezni, s Ady, a „szegény, beteg, megfáradt gyermek” is sokszor érezte úgy, hogy csak az Éj, a „nagy, álmos, furcsa árok” partján tudna megpihenni. József Attilának a külváros jelenti az igazi hazát, s nem csupán azért, mert itt született, hanem mert ebből a talajból nőtt jövőt vívó sereggé a munkásosztály, amelyhez tartozónak a költő is érezte magát. Hányszor megfogalmazza ezt a feloldhatatlan összetartozást! Legvilágosabban talán ezekben a sorokban:

Tudod-e,
milyen öntudat kopár öröme
húz-vonz, hogy e táj nem enged és
miféle gazdag szenvedés
taszít ide?
Anyjához tér így az a gyermek,
kit idegenben löknek, vernek.
Igazán
csak itt mosolyoghatsz, itt sírhatsz.
Magaddal is csak itt bírhatasz,
Óh lélek! Ez a hazám. (Elégia)

A „Külvárosi éj” műfaji szempontból tehát leíró költemény, azonban kemény, de mégis vallomásos líraiságával és mély gondolati tartalmával messze túlnő a műfaj megszokott határain. Egyike ez azoknak a verseknek, amelyek pusztá létezésükkel tiltják, hogy magyar költő — ha igazán költő — csupán egy táj művészi festését adja, táj és ember sorsát összekapcsoló mondanivaló nélkül.

Leíró költemény felépítése, egységes hatása szempontjából döntő jelentőségű, hogyan választja meg a költő azt a nézőpontot, amelyből a leírt tájat

szemléli. József Attila a „Külvárosi éj”-ben világosan érezteti az olvasóval — noha egy szó említést sem tesz róla —, hogy egy proletárlakás konyhájából indul el (a Székely Bertalan utcában laknak ekkor Judittal), midőn kialszik az alkony utolsó kevéske világossága, s késő éjszakáig barangol a sokszor megtett úton gondolatban vagy a valóságban. Gyárak, raktárak, proletárviskók között baktat, míg csak ki nem ér a Duna-partra s a házakon túl kezdődő rétekre, melyeknek letarolt, szemetes füve ugyanolyan szomorú, mint azoknak az élete, akik ünnepnaponként itt keresnek pihenést. Egy időre úgy áll meg itt, hogy lelkében sűrítődik mindaz, amit látott, átélt elindulása óta. — Az *elindulás* szó nemcsak a hazuról való távozást, hanem a külváros sorsára való eszmélést is jelenti. — Végül egy szinte ódai szárnyalású részlet után úgy érezzük, hogy a költő hazatér, s elalvás előtt jó éjszakát kíván testvéreinek, a külváros szalmazsákokon nyugvó lakóinak.

Egy ilyen szerkezet keretében sok minden elmondható, különösen akkor, ha a költő a tömörítésnek, a kevés szóval sokat mondásnak olyan művésze, mint József Attila. A „Külvárosi éj” keletkezésekor a költő már túljutott az izmusokkal való kísérletezések korán, stílusa már egyike irodalmunkban azoknak az egyéni realista stílusoknak, melyeket csak egy-egy nagy tehetség tud kiötvözni hagyományból és a horatiusi „non prius audita” vágyából, egyéniség és közösség azonos sorsából, közös vágyaiból. Az izmusokból azonban sokat átmentett ebbe a realista stílusba: az impresszionizmusból — mely különben alig érintette — a nagy ritkán előforduló jelzőhalmazok árnyalt, finom színeit, a szimultánizmusból annak a felismerését, hogy látszólag össze nem tartozó dolgok felsorolása azonos értelmet adhat, s végül az expresszionizmusból a tömörítés s az élettelen világ élettellel való telítésének művészetét.

Mindjárt a költemény indítása az expresszív tömörítés, az élettellel való telítés remeke. A külvárosi konyhából, melynek ablaka a szűk, sötét mellékudvarra nyílik, lassan eltűnik a fény: halász emeli így a hálóját. A kép logikusan kívánja meg a folytatást: ha a fény hálója a mellékudvar vizéből emelkedik ki, a besötétedő konyha olyan, *mint gödör a víz fenekén*, melyet megtölt a homály. Már ez a négy sor is érezteti a környezet szegényes sivárságát, a következő szakasz azonban még jobban elmélyíti ezt a benyomást. *Csönd* — jelzi egy halk szó, s a csöndben titokzatos életet, különös jelentőséget kapnak az egyszerű dolgok. A súroló kefe, a nem parkettás, hetenként felsikált padlójú kültekei lakások örök tartozéka szinte megmozdul a homályban. S élni kezd a nedvességtől mállo fal egy kis darabkája is: mint a pusztulás apró szimbóluma, *azon tűnődik, hulljon-e*. Ezzel lezárul a költemény első szerkezeti egysége. A versforma is jelzi ezt a szoros egybetartozást: a kétszótagos ritmikai egységekre bontható sorok jambikus lejtésűek — minden sor négy egységből áll —, s kereszttrimesek.

A költő ezután érezhetőleg kilép a lakásból, ugyanis amit leír, szabad látóhatárt kíván. Azt figyelni, miként borítja el az eget az éjszaka, s ezt olyan költői képpel tolmácsolja, melyhez hasonló szépet csak irodalmunk legnagyobbjai alkottak. Olajos rongyokba öltözött, fáradt munkásasszony személyesíti meg a lassan közeledő éjszakát, ingatag léptekkel vonsozolja magát, megáll, sóhajt — talán az éj hűvös szele ez a sóhajtás —, leül pihenni, majd folytatja útját. S mint ahogy egykor a munkából hazaérkező „mama” meggyújtotta a petróleumlámpát („az ujjnyi kevés lámpaolajat”) *egy kevés holdat gyűjt*. Nem csupán azért tökéletes ez a költői kép, s nem is elsősorban azért olyan szép, mert szerkezete, rajza hibátlan. Hatásának a titka az, hogy a proletariá-

tus életéből, múltjából, tehát a költő életéből és múltjából nő ki, s a valóság-
nak százszor és ezerszer látott, emlékezetébe kitörölhetetlenül beleégett elemei-
ből s az ezekhez fűződő hangulatokból, érzésekből állott össze hibátlan
remekké. Tévedhetetlenül fedi egymást költői élmény és költői kép. És milyen
egyszerűek ezek a sorok! Sehol egy költői jelző — az *olajos* és *kevés* jelzők-
logikai szempontból nélkülözhetetlenek —, sehol egy szó, mely kicsillanna
a többi közül. A két összetett mondat tagmondatai egyetlen kötőszó nélkül
kapcsolódnak, s ez sajátságos módon nemhogy meggyorsítaná — mint az
asyndeton általában — a mondatok ritmusát, inkább lelassítja, mintha
a mondatritmus az éj fáradt lépteihez igazodnék. Ezért változik meg az első
szerkezeti egységhez viszonyítva a versforma is: a sorok majd hosszabbak,
majd rövidebbek, ahogy a mondatok lélekzetvétele megkívánja. A rímek el-
helyezése is bonyolultabb. A mondanivaló aláfestése szempontjából az a leg-
fontosabb, hogy a második és harmadik sor páros ríme nagyon halkán rövid
pihenőre csengessen a fáradt léptű proletáréjszakának.

A továbbiakban azt írja le József Attila, ami barangolása közben a *kevés*
hold fényében s a maradék alkonyi derengésben a tájból elébe tűnik. A gyárak
tömbjén a részleteket már elmosta a homály, csak árnyképük látszik: *mint az*
omladék, úgy állnak. A munkások napi robotja már megszűnt, a gyárak belse-
jében mégis készül valami: a mélyebb, sűrűbb sötétség, mint a költő mondja,
tömörebb sötét. A különös expresszív jelző megint költői kép fontos eleme:
a fekete, késő éjjel hozza magával ugyanis a teljes csöndet, ezért lesz a *tömö-
rebb sötét a csönd talpzata*. A versforma ennek az újabb szerkezeti egységnek
az első szakaszában is változik. Az első sor ugyan megtartja négyszer két szóta-
gos tagolását, de a *gyárak* szó külön sorba kerül, s — igaz, hogy nagyon szabad
asszonáncként — rímel is az első sorra. Mindkét jelenség gyakori eszköze
a költőnek arra, hogy kiemelje azt, amit fontosnak tart. A versszak további
felépítésében folytatja ezt a különleges szerkezetet, s érdekes hanghatást ér el
azzal, hogy négy hosszabb-rövidebb páros rímű sor után a strófa ötödik sorát
rímtelen hagyja.

A gyárak leírásának legköltőibb részlete következik ezután. Látomás,
mely az éhbéért dolgozó szövönők iránti szeretetből s — Tóth Árpád szavaival
élve — „a dolgok esti lélekvándorlása”-ból születik. Ahogy mélyül az éjszaka,
s fényesebb lesz a hold, sugárnyalábok vetülnek a géptermekbe a szövőgyárak
ablakán keresztül, s a gépek holdsugárból szőnek omló kelmet, szövönők álmait
szépségről, boldogságról, vagy talán csak egy-egy mozielődásról, *cukros ételek-
ről* (mint a Hazában írja), egyremegy: mindegyik elérhetetlennek tűnik.
József Attila, akit elsősorban a valóság érdekel, nem annak szép megjelenési
formája, ebben az álomszerűen finom részletben láthatólag fontosnak tartja
a kifejezési forma szépségét. A költői gondolat és a vizuális kép egységéből
létrejött művészi hatást a költő érezhetően fokozni kívánja akusztikai eszkö-
zökkel is. A versszak ritmusa egyenletes, tiszta dallamot ad, a költő végig
megtartja a négyszer két szótagos, jambikus lejtésű sorokat, csupán a második
sort felezi meg, s köti össze egy hosszú mássalhangzós, daloló asszonánccal —
nyilván azért, hogy mondanivalóját kiemelje. A versszak zeneiségét fokozza
a sok lágy mássalhangzó — különösen az *l* hangok tömege —, a magánhangzók
sokszínűsége s a muzsikáló rímek.

De van a költőnek a gyárak láttára egyéb mondanivalója is. *Boltos*
temető-höz hasonlítja, *visszhangzó családi kripták*-nak nevezi őket, mert hangár-
szerű, visszhangos csarnokaikban nemzedékek, családok mentek tönkre. S mint

ahogy a hívó reméli a boldog feltámadást, úgy hiszi József Attila, hogy az üzemek munkássága fogja megteremteni a társadalmi megújulást. Még titok ez, mert kevesen tudják, hogy el kell jönnie a feltámadásnak, a proletárforradalomnak. S ez a feltámadás *komor* lesz, mert büntetésüket megkapják azok, akik a munkásság temetőjévé változtatták az üzemeket. Most az éjszaka hallgat a titkot őrző csendben, nincs más nesz, csak egy kőbor macska körme horzsolja a gyárat körülvevő palánkot. A gyártelepen csak egyetlen ember van ébren, a babonás éjjeli őr, aki felvillanó lidércfényt vél látni — holott talán csak a dinamók fényes, fekete testéről verődött vissza a hold néhány sugara. Egy versszakon belül kapcsolódik itt ideológiai mondanivaló költői megfogalmazása s a sötét gyártelep éjszakai életének realiztikus rajza. A versszak mégsem felemás, mert az élet, a valóság egysége tükröződik benne. Külön fel kell figyelniünk a dinamók kétsoros leírására. A *bogárhátú* jelző azonos jelentésűnek látszik a közismert *bogárhátú házikó* szerkezetben előforduló szó jelentésével, holott nem egészen ugyanaz. A szó hangalakját nyilván az idézett szókapcsolatból ismerte József Attila is, de más tartalmat adott neki: a dinamók fényes, fekete, hengeres teste kemény hátú fekete bogárra emlékeztette őt, s a művészi jelző ezt szuggerálja az olvasónak is. A jelző tehát ugyanaz, csak más uralkodó jegyét emeli ki annak a tárgynak, amelyre vonatkozik. A gépek hűvös fénye pedig csak úgy árasztja magából a fémek hidegét.

A gyárról szóló szerkezeti egység ezzel lezárul. Eddig a csendbe csak egy-két halk nesz simult bele, a költő vizuális élményeket örökített meg. Most egyszerre távoli, éles hang tör be ebbe a hangulatba, kívülről jön, nem is tartozik a tájhoz. Ezt jelzi a költő egyetlen, külön sorba írt szóval, az impresszionizmustól eltanult eszközzel: *vonatfüty*. Éles, rövid és különálló, már el is tűnt, hogy a külvárosi éj tovább élje a maga halk, lefojtott életét.

S az éjszaka egyre mélyül. A költő ezt azzal érzékelteti, hogy a lehűlő levegőből kicsapódó nedvesség munkáját írja le a valósághoz hű, finom megfigyelések alapján, azonban expresszív eszközökkel. Ugyanis a nedvesség is él a maga csendes, észrevétlen módján, *mozog a homályban*. Ez a részlet bevezetés az újabb szerkezeti egységhez, mely a késő éjjel életét festi a külvárosban. Most jelennek meg az éjszaka tipikus alakjai. A rendőrt, a munkást, aki nyilván részegségében motyog magában, csak éppen megemlíti, de sokat mondó képet ad a kommunista elvtársról, aki röpcédulákkal suhan el az árnyban, hova nem hat el a lámpák fénye. Éber és óvatos, mint a kutya, mely előre szimatol, s mint a meglapuló, hátrafordított fejjel figyelő macska. A kettős hasonlat érezteti, hogy üldözöttségének mértéke milyen embertelen.

Azok az olvasók, akiknek feltétlen igénye, hogy a költészet csupán a való égi mása legyen (egyesek azt sem bánják, ha a „való” kimarad belőle), nem egyszer viszolyogva olvassák a költemény következő szakaszát, mely a külvárosi „*korcsma*” rajzát adja. József Attila ugyanis ezt a szörnyű helyet is megszemélyesíti, a részegség legundorítóbb stádiumában levő ember tetteit tulajdonítva neki. Így érezteti a nyomorúságnak, a testi-lelki elesettségnek azt az infernóját, amelybe a proletariátus egy része jutott. Minden szennyes ebben a környezetben, *romlott* még a fény is — különben a legtisztább dolog a világon —, mely kiömlik az ajtón, a *korcsma szájá*-n. A lámpa — mint megkínzott élőlény — fuldoklik a szörnyű atmoszférában. Az egyetlen vendég egy napszámos. Ittasan virraszt, mert néha lehetetlen józan fejjel elbírní ezt az életet. Kell a komisz ital, kell a mámor. Ugyan elviszi a garasos bért is, s az emberiség rongyává süllyeszt, de megnyitja a könnyítő sírás zsilipjeit, ki-

mondhatja a józan állapotban elhallgatott, ezerszeresen tilos érzéseket, s bátorságot ad, hogy az összeszorított ajkak közül dühvel vicserodjanak ki a fogak. Csak a koreszmáros szunyókál egykedvűen: ő ebből a nyomorból, szennyből él, megszokta, észre sem veszi.

A következő versszak azt mutatja, hogy a költő továbbhalad a külváros nyomorát rejtő éjszakában, s kiér a Duna-partra. Hogy a víz és a szabadon kószáló szél is a külváros szerves része legyen, azt két találó hasonlattal éri el. Az éjszaka sötétjében súlyos, merev tömegként ható folyó vize csattanva ütődik a parthoz, a kikötött hajókhoz, s József Attilában ez — a külváros fiának sajátos asszociációjával — az olvasztóból kiömlött, lassan megmerevedő vas vagy acél képzetét kelti. Hányszor figyelhetette a költő a gyárak ablakán benézve, amint a fémeket csapolják! És hányszor láthatott kóbor kutyát, amely a gazdátlanúság és éhség kínjától hajszolva kilógó nyelvvel lohol, s ha tócsát vagy folyót talál, mohón habzsolja a vizet. Ez az agyába égett emlék most a vizet borzoló kósa széllel azonosul, hogy igazán a külvároshoz tartozzék a szél is, ne csak más tájról jött, felelőtlenül kóborló vendég legyen itt. A víz és a szél leírását tartalmazó öt sor verstani szempontból is kerek egység: a jambikus lejtésű sorok szabályos tagolása (4, 3, 4, 4, 3) és rímképlete (abccb) is arra vall, hogy a költőben zárt szemléleti egységként élt ez a részlet.

A versszak utolsó két sora új mozzanatot jelent a szegények éjének leírásában. Az előző sorokban a valóságos folyó képét vetítette elének a költő, s most merész képzetkapcsolással maga az éjszaka lesz hatalmas, sötét folyam, amelynek árján szalmazsákok úsznak, ezek pótolják az ágyat a város peremén. A két rímtelen sor itt megszakad, a költő két gondolatjelet is tesz utánuk, mintegy szabadra tárva az utat képzeletünk előtt. De a költői kép még nincs befejezve, a következő négy soros versszak tovább építi: az éj hullámaina megfeneklett bárka a raktár épülete s vasladik az öntőműhely. Az utóbbiról a vasöntő jut a költő eszébe, ki álmában is az ércformákat látja, amelyekkel nappal dolgozik. S milyen finom lélektani megfigyelésre vall ez az álom: az elmúlt nappalról maradt emlékképhez kapcsolódik az álombeli vágy az egészséges, *piros kisdéd* után. Teljesületlen, fájó szép álom az elfakult fejű, vézna proletárgyerekek világában. József Attila a versforma szépségével, a jambusok tiszta zenéjével s az ölelkező rímek halk csengetésével is kiemeli a mondanivaló érzelmi telítettségét.

Mielőtt a költő elhagyná a szalmazsákon álmodók világát, három verssorral még erősebben tudatunkba marja ennek a környezetnek nyomorúságos voltát. A leszálló éj nedvessége, mely az út porát megnehezítette, másnap felszárad, a proletárlakásokban azonban örökös a nedvesség: a málló falon örök a penész, mely *a nyomor országairól térképet rajzol*. Ez az utóbbi költői kép megint olyan távlatot nyit képzeletünk előtt, mely túlmutat a költő szülővárosának peremén, s a világ minden meggyötört proletárjának szenvedéseire vet fényt. A penészes fal térképszerű rajzai nem csupán itt sugallnak József Attilának hasonló gondolatot. A Munkásokban ezt írja: *... hazánk határát penész jelzi körben a málló falon, nedves a lakás*. Ha nem csalódom, tudatosan vagy öntudatlanul „Az apostol” első részének idevágó leírásából meríti mindkét kép alapelemét. Ezt a három különösen jelentős sort a versforma is erősen egybeköti: mindegyik sor négy jambusból áll, s az első és harmadik sor két szótagos, tiszta rímet megközelítő asszonánca a maga szoros egységébe öleli a harmadik, rímtelen sort is.

A versszak azonban még nem fejeződik be, mert a külváros hétköznapijainak leírása után legalább egy pillanatra fel kell villantani az ünnepnapok hangulatát is. A költő érezhetőleg tovább halad, s kiér a várost szegélyező rétekre, ahová vasárnap délután levegőzni járnak a boltos temetők, visszhangzó családi kripták élő halottai. Most néptelen a rét — éjszaka van —, de sivársága elárulja, hogy hétköznapi és ünnep egyként szomorú itt. A munkától sajgó, merev testek súlyától letarolt fű *rongyos*, mint a külváros lakói, kik itt dobálják el rongyaik foszlányait. A *rongyok* és a *rongyos* szavakból létrejött szójáték fájó egységbe fogja össze a tájat és népet. A téren elhullajtott papírt meg-meglibbenti a kóbor szél. A költői valóságban azonban a papír is él: *Hogy' mászna! Mocorog s indulni erőtlen.* A vers élő organizmusába ágyazva az idézett szavak azt a rejtett bizonyosságot szuggerálják az olvasónak, mintha a meg-megmozduló s visszahulló papírdarab a munkásmozgalom szimbóluma volna, a mozgalomé, mely még nem elég erős arra, hogy egy hatalmas összefogásban kiharcolja a komor feltámadást. A versforma is jelzi, hogy a költő különös hangsúlyt kíván adni ennek a néhány szónak. Az egész versszakon végigvonuló tiszta jambusok s művészi rímek rendje ezeknél megkuszálódik: rövid szótagok halmozódnak, s rímtelen sorvégek kopognak szándékolt zeneietlenséggel, így adva különleges akusztikai képét a költő mondanivalójának. A három pont a strófa végén szintén arra mutat, hogy valami megszakadt, de be nem fejeződött.

Az újabb versszak látszólag szerves folytatása a sötét rajznak, s mégis valami újat kezd: hirtelen hangváltással elárulja, miért kellett a költőnek megitatnia lelkét mindazzal a gyötrellemmel, melyet tömör sötétjében elrejt a külvárosi éj. Eddig, ha megszemélyesítette is József Attila az éjszakát, mindig róla beszélt nem *vele*. Most egyszerre úgy szólítja meg a proletárok éjét, mint régi ódaköltők egy magasztos géniuszt: *óh éj!* — mondja háromszor is ünnepélyes komolysággal annak az éjszakának, melynek nedves, tapadós szelét proletárházak udvarán száradni teregetett, használatban elszürkült, sietősen mosott lepedők lobogásával azonosítja. S megmaradva ebben a szemléleti körben, egy merész kettős hasonlat első fele a végtelenbe tágítja a megkezdett képet: maga a proletárok éje is úgy csüng az égről, mint agyonmosott, foszló perkál a ruhaszárító kötélén. A kettős hasonlat második fele már kilép a képszerűség köréből, s a proletárok életét elborító szomorúsághoz hasonlítja az éjszakát. Újszerű tömörségét az adja meg ennek a kettős hasonlatnak, hogy a képszerű és elvont résznek közös állítmánya és kötőszava (*csüngsz, mint*) van.

S most következnek azok a sorok, amelyekben a leíró költemény ódai magaslatokra emelkedik. Itt kapja meg magyarázatát, igazi értelmét az ünnepélyes *óh éj!* megszólítás: a költő a külvárosi éjszakától kér érzelmi forróságot, erőt, kitartást, hogy harcolni és győzni tudjon azokért, akiket az utolsó versszakban testvéreinek nevez. Ez a mondanivaló mesterien megrajzolt képből bomlik ki. A város peremén vagyunk, a gyárak, üzemek világában, hol szén hevíti a kohókat, amelyekben az ércekből kiolvad a vas. A vashoz pedig szerzők készülnek, a proletariátus munkaeszközei és harcának szimbólumai. S az érzéki valóságnak ezek az elemei pontosan megfelelnek a költő lelkében végbemenő folyamat egy-egy összetevőjének. József Attila természetesen nem részletezi ezt az azonosítást, ennél stílusa sokkal tömörebb, csupán elindítja bennünk a képzettársítások sorát ezzel a két sorral: *Szegények éje! Légy szemem, füstölögj itt a szívemen.* Ezzel megadja képzeletünknek a lökést, hogy tudat

alatt vagy tudatosan tovább is megérezzük az összefüggéseket. Ha a külvárosi éj — azaz a proletárnyomor, melyet az éjszaka magába rejt — a szén, akkor a költő szíve a kohó, melyben a proletárok szenvedésének létre kell hozni az értük való harchoz szükséges erőt, a *vasat*, mely az erő ősi szimbóluma. *Az álló üllőt, mely nem hasad*, a szívós, törhetetlen kitartás metaforájaként használja József Attila, ez állja a súlyos ütések is. A *kalapács* a munkásmozgalom szimbolikus harci eszköze, a *sikló penge* pedig a proletárköltő harcos szellemének gyors, éles, finom fegyvere. És milyen friss lendület lüktet ezekben a sorokban! A sietős jambusok, a csengő páros rímek, a szinte periodikusan arányos mondatszakaszok, a hangutánzó szavak halmozása (*cikkan, pengve, sikló, penge*) s az *álló, üllő* szavak érdekes hangrendi játéka mind-mind a fokozódó életritmus dobogását, a harcra és győzelemre gyűlő erőt érzékeltetik. A hangutánzó szavak *k* és *p* hangjai keményen, fürgén, fémes csengéssel pattannak, s ezt a benyomásunkat még megerősíti a *pengve* és a *pengeszavakból* alakult szójáték. A harmadszor is megismételt *óh éj!* mint egy mély sóhajtás jelzi, hogy a költemény elérte azt az érzelmi feszültséget, amely tovább már nem fokozható.

Ez a sóhajtás azonban egyszersmind a feszültség oldódását is jelenti. Az utolsó versszak előtt szünetet kell tartania a költemény szavalójának vagy olvasójának. Úgy érzem, a szünet alatt arra kell gondolnunk, amit a külvárosi éj vándora tesz: csendes, magános út következik, hazaérkezés. S elalvás előtt még pár meleg, egyszerű szó. Ez a befejező versszak már nem az éjről, s nem is az éjhez szól, hanem a szalmazsákok álmodóihoz, akiket a költő vallomásos melegséggel testvéreinek nevez. A ritmus lelassult, a keresztrím megnyugtató harmóniát sugall, s a két utolsó sor „jó éjszakát”-ként elsóhajtott kívánsága csak annyit kér, amennyit 1932-ben a *komoly* és *nehéz* éjszaka a külváros népének megadhatott:

Ne üljön lelkünkre szenvedés,
Ne csipje testünket féreg.

Talán ez is segít megőrizni a gyorsan fogyó életet a kalapáccsal és sikló pengével kiharcolt győzelemig.

T. Lovas Rózsa

A Magyar Néprajzi Atlasz módszeréről

Több éves előmunkálat után elkészült a Magyar Néprajzi Atlasz terve, a Kérdőív négy kötetben, a Gyűjtési útmutató, a kutatópont-hálózat, s megindult a tényleges munka első fele: a gyűjtés. Magával a tervezettel, elvi célkitűzésével, gyakorlati problémáival általánosságban itt nem foglalkozunk, erről tájékoztat az Ethnographia 1957. 4. számában megjelent cikkem. Most csak az atlasz munkamódszerének néhány részletére kívánjuk felhívni a figyelmet. Nyilvánosság elé kell hozni ezt a problémát, hogy még most, a munka kezdeti szakaszában vitathassuk meg utunk helyes vagy helytelen voltát, s kiformalódhasson egy sokoldalúan kipróbált álláspont. A Néprajzi Atlasz s általában a néprajzi gyűjtőtevékenység tapasztalatai értékes szempontokra hívták fel figyelmünket már ez ideig is, s éppen a módszer területén bizonyulhat leggyümölcsözőbbnek a tapasztalatok kicserélése. A csere ugyan elsősorban a néprajz számára jár előnnyel, hisz el kell ismerni, hogy a néprajzi gyűjtés módszere kiforrottabb, sokkal inkább kodifikált, mint az etnográfusoké. Az atlaszgyűjtés területén is több tapasztalat halmozódott fel már nyelvész körökben, s éppen ezért indokolt, hogy itt közreadjuk elgondolásunk lényegét.

A néprajzi atlasz egyik fontos feladata, hogy térben rendezett anyagot bocsásson a további kutatás rendelkezésére. Ez a matéria térképen elhelyezve, egy sematikus jellel nyer kifejezést. Alapvető kíváncságot tehát, hogy a jel mindenki számára pontosan azt mondja, amit valóban jelent, s az azonos jelek egyező dolgokat fejeznek ki. Tekintünk el most a jelrendszer megtervezésének problémáitól — ez későbbi feladat —, csak arra ügyeljünk, hogy miképpen biztosíthatjuk azt, hogy a népi kultúra sokszor igen bonyolult jelenségei egy sematikus jellel kifejezve pontosan a valóságot tükrözzék. Anyagközlésről lévén szó, a hitelesség kérdését különösen hangsúlyozzuk.

Már az első lépés, a téma kiválasztása befolyásolhatja a hitelességet. Nem minden téma alkalmas arra, hogy jelrendszer segítségével képet kapjunk a valóságról. El kell vetni általában a komplex, összetett, bonyolult témákat, illetve ezeket legkisebb összetevőikre kell bontani. Óvakodni kell minden spekulatív, a tudományos kutatásban meghonosodott olyan fogalomtól, melybe mindenki mást magyarázhat bele, s csak a valóságban konkrétan jelentkező tényekről érdeklődhetünk. Például a *nagy család* olyan műfogalom, melyet a tudomány alkotott, s helyenként változó tartalmat jelenthet. Mint összetett fogalomra nem kérdezhetünk rá, ellenben összetevőinek meglétét: három nemzedék együttélését, az egy kenyéren élést kell vizsgálni. A nagy család egykori fennállására utalhatnak a tulajdonjegyek vagy egyes megszólítási formulák. Ezek együttesen kirajzolhatják majd a nagy család elterjedésterületét, de az atlaszban csak egyes elemek előfordulását lehet feltüntetni. Nem vizsgálhatjuk megtévesztés veszélye nélkül a magyar tűzhelytípusokat sem, ellenben jellegzetes alkotórészeik, a nyílt és zárt tüzelő formája, elhelyezése, a füstelvezetés módja, sőt egyes halványabb, de szívósan élő járulékok,

mint a bejárat elhelyezkedése, füstlyuk stb. megbízhatóan rögzíthető. Ezek elterjedésterületének összevetése majd kirajzolja a palóc, a nyugat-dunántúli, keleti magyar stb. tűzhelytípusok pontos határát.

A kérdések helyes felépítése és megfogalmazása különlegesen fontos a hitelesség és a kartografizálhatóság szempontjából. A kérdés feltevése csak akkor helyes, ha csak egyféleképpen értelmezhető, ha mindenki ugyanazt érti rajta. Törekedni kell a nagyon nehezen elérhető maximális precizításra. Éppen ezért kérdőívtervezetünk sokszoros átjavítása után több olyan próbagyűjtésen is csiszoltuk kérdéseinket, amelyeken a szerkesztés munkájában nem tevékenykedő fiatalabb kutatók is részt vettek. Avval számolni kell, hogy ami nincs kérdésként feltéve a kérdőívben, az a válaszokban sem jelentkezhetsz. Ezért aprólékos gondnal felbontottunk minden témát, s az alkérdésekben utaltunk vagy az összes ismert változatokra, vagy a vizsgálni kívánt részletekre. A kutatás szempontjait vagy már a kérdések tükrözik — a felbontásmódban —, vagy az egyes témákhoz fűzött magyarázatok világítják meg.

A kérdések felépítése, tagolása, feltevése módja mindig az anyaghoz igazodott, tehát sablont általában nem követtünk. Minden esetben azt hangsúlyoztuk, ami az illető témában a tudományos ismeretanyag alapján a legfontosabbnak látszott. Sok kérdéssel egy tárgy, egy munkafolyamat, egy cselekmény változatairól érdeklődtünk úgy, hogy az eshetőségeket előre fel is tüntettük, s lényegében csak igennel vagy nemmel, aláhúzással, a gyakoriság megjelölésével kell válaszolni. Máskor egy-egy tárgyról fényképet vagy rajzot kértünk. A szükségletnek megfelelően néhol részletesebben is kifejtettük, hogy milyen tárgyra gondolunk, s hogy a fényképen kívül még milyen adatokat kell beszerezni. Egyszerűbb esetben például zsúp- és nádverőkről csak fényképet kérünk minden különösebb magyarázat nélkül. E példa kapcsán említjük meg, hogy nem közömbös az, hogy fénykép vagy rajz készül-e. Általában mindenütt fényképet kérünk, mert ez hitelesebb, pontosabb és gyorsabban is készül el, mint a rajz. Jobban kiküszöbölődik a tévedés veszélye, ami például a nádverőknél abban jelentkezhetsz, hogy a fogak számát pontatlanul rögzítik, ez pedig esetleg lényeges lehet. Rajzokat csak ott kérünk, ahol a szerkezet a fontos, vagy a részletek mellőzhetőek, s elegendő egy típusvázlat. Sem a szövegszéknél, sem az asztaloknál nem lényeges célkitűzésünk szempontjából a tárgy ezernyi apró részlete, elegendő a típus megállapítása.

A mellékelt rajzok is különféle célokat szolgálnak. Egy részük arra való, hogy a gyűjtő munkáját megkönnyítse, s ezért közöltük a leggyakoribb formákat, azok közül csak meg kell jelölni a feltalált darabot, esetleges kisebb változást könnyen bele lehet rajzolni. Másik csoportjuk magyarázatul szolgál a szöveghez, vagy a rajzban megadott tárgy keresése a feladat. Harmadik csoportjuk tájékoztatásul szolgál a változatok széjjelválasztásában, tipizálásában, vagy mintául az új rajz elkészítéséhez.

Vannak olyan kérdések, ahol a téma konkrét részletekre való felbontása hiányzik, s egy tárgy, munkafolyamat vagy cselekmény leírását kérjük. Témáink 6—7 százaléka ilyen, s kétségtelenül ez utóbbi két csoportba tartozó témák jelentik a mű Achilles-sarkát. Különösen a szokásvilág köréből vannak ilyen témáink, de ide tartozik a szoba és konyha tüzelőberendezésének leírása is. Azért voltak kénytelenek ehhez a laza s veszélyes megoldáshoz folyamodni, mert a téma annyira bonyolult, olyan sok variáció lehetséges, hogy a részletes felbontás csak nagy terjedelemben volna lehetséges, ez viszont az áttekinthetőséget tenné lehetetlenné. A helyzet könnyítése érdekében ilyenkor a legfontosabb szempontokra felhívjuk a gyűjtő figyelmét. Tekintettel arra, hogy az a 20—25 kutató, aki a gyűjtésben részt vesz, nemcsak átlagos szakember, hanem a legjobb gyűjtők közül kerül ki, bízunk abban, hogy egyenértékű leírások jönnek létre ezekben az esetekben is. Számos téma kapcsán szerepel ez a kifejezés: „Írjuk le a hagyományos...” A pontosabb utasítás hiánya a külső szemlélő előtt aggályos lehet. Az előbb mondottakra való tekin-

tettel azonban ezt praktikus okokból elfogadható formulának tartotta a szerkesztő bizottság. A legkritikább esetben fordul elő, hogy egy átlagos képzettségű etnográfus előtt kellő körületekintés után problematikus annak eldöntése, hogy hagyományos vagy nem hagyományos jelenséggel áll-e szemben. Új, még ismeretlen jelenségeknél ez nehézséget okozhat, de kérdőívünkben ily módon felvett témák a néprajzi irodalomban eléggé kidolgozottak. Ha mégis vitatható esettel kerül szembe a gyűjtő, akkor köteles a kérdéses dolgot leírni. Idehaza azután nyugodtabban lehet mérlegelni.

Minden kutatóponthoz egy úgynevezett falulapot készítettünk, mely tájékoztatja a gyűjtőt a falu nemzetiségi, vallási, népességi, gazdasági, társadalmi viszonyairól, s némi történeti és kulturális eligazítást is ad. A gyűjtő ebből már nagy vonalakban előre tájékozódhat, hogy eleve milyen feladatok előtt áll. Legegyszerűbb a helyzet homogén kultúrájú kis faluban. Ezt néprajzi szempontból könnyen át lehet tekinteni, a variációk száma túl nagy, s az a tapasztalatunk, hogy szerencsés esetben négy-öt napi erős munkával itt végezni is lehet a kérdőív kitöltésével. Változó témákkal, de majdnem minden faluban az a helyzet, hogy a kérdések 10—15%-a eleve kiesik. Ezzel a gyűjtő már korábban is tisztában volt, vagy futó tájékozódás után meg tudja állapítani, hogy nem kell a témával foglalkoznia. Az Alföld nagy részén felesleges a borona csapolástechnikája után nyomozni, s percek alatt megállapíthatjuk, hogy tartanak-e juhót a faluban, s kell-e a juhtej feldolgozása vagy a kosarazás után kutatni. A szokásanyagnak is csak kisebb része ismeretes minden faluban. Vagy egész kérdések vagy kérdésrészlegek szép számmal esznek. Természetesen csak egészen bizonyos esetekben szabad mellőznünk témákat. E téren hiba alig következhet be.

Homogén kis falvakban a gyűjtő tájékozódik az egyes témákat illetően, de minden egyes feleletet köteles ellenőrizni még két-három adatközlővel. Ha feltehető, hogy társadalmi rétegenként, vallásonként eltérő a helyzet, akkor az ellenőrzés többszöröződik. A heti étrend a vagyoni helyzettől feltétlenül függ, az ünnepi étrendek viszont felekezetenként változnak. A szokás és hiedelemvilág anyagát a vallási megoszlás befolyásolja. Mindegyik egységre jellemző kulturális vonások külön kerülnek rögzítésre, s így az adatokból világosan kitetszik, hogy melyik csoportra mi jellemző. Nagyon lényeges, hogy minden variáció társadalmi viszonyokba ágyazottan kerüljön megörökítésre. Ugyanilyen fontos az időhöz kötés, kivéve a hiedelemvilág anyagát, melynél elsősorban a századforduló állapotát vesszük figyelembe. A szinkronitás problémája a néprajzban egészen másként jelentkezik, mint a népnyelvi kutatásban, ezért a megoldás is más. Természetesen csak néhány évtizedes pontossággal lehetséges az adatok időhöz kötése, néhol még ez is nagy nehézséggel jár. Nagyobb közösségekben, például egy alföldi mezővárosban, ahol még külterületi népesség is van, a helyzet egészen bonyolult, s itt speciális módszerekre van szükség. Itt messzemenően támaszkodunk jó helyi ismeretekkel rendelkező és valamilyen szakképzettséggel bíró helyi munkatársakra, akik a központi megbízással együtt — az átlagosnál lényegesen hosszabb időt igénybevevő munkával — végzik el feladatukat.

A gyűjtés szempontjait az egyes témák után tett megjegyzések mellett elsősorban a Gyűjtési útmutató adja meg. E rövid, de tömör tájékoztató felhívja a figyelmet azokra a tényezőkre, melyekre gyűjtés közben ügyelni kell. Foglalkozik az anyag hitelességének, hűségének és rendszerességének biztosításával. Ezen belül rámutat arra, hogy miként alkalmazzuk a megfigyelést és a kikérdezést, mire ügyeljünk az adatközlők kiválasztásában és az ellenőrzésben. Utasítást ad a nyelvi, szó szerinti lejegyzés mikéntjére, az anyag rögzítésének technikájára. E Gyűjtési útmutatón kívül a szerkesztőségnek minden munkatárssal folytatott megbeszélései, egyes problémák megtárgyalása biztosítja a felvétel egységét. Minden beérkezett anyagot a szerkesztőség két tagja átnéz, s a problematikusnak tartott részt a gyűjtővel megbeszéli, szükség esetén újabb helyszíni ellenőrzést,

kiegészítést rendel el. Ma már az a helyzet, hogy legtöbb megyéből rendelkezünk két-három kitöltött kérdőívvel s ezek, valamint speciális ismereteink alapján a feleletek többségéről eleve tudjuk, hogy elfogadható-e vagy sem. Ezt az ellenőrzést természetesen nagy gonddal és körültekintéssel kell végezni, s a leghalványabb bizonytalanság esetén is újabb helyszíni vizsgálathoz kell fordulni. Ez a szomszédos kutatóponton történő vizsgálat során különösebb nehézség nélkül meg is oldható.

Ma még inkább csak az atlasz rendszeréről, gyűjtési eljárásáról lehet beszélni, a feldolgozás szempontjai csak később alakulnak ki. Az eddigi munkában néhány vezérelv dominál. A kérdéses anyag minden variációt figyelembe vevő alapos felderítése, a társadalmi és időtényező alapján történő gondos mérlegelés és ellenőrzés elsőrendű követelmény. Ahogy a kutatópont kiválasztásakor arra ügyeltünk, hogy az a környékét reprezentálja, úgy az egyes adatoknak is típusosoknak kell lenniök az egész vizsgált közösségre vagy annak meghatározott részére. Olyan módszert kell kialakítani, mely ezeket a célokat eredményesen szolgálja.

Barabás Jenő

Az igeképzők jelentése és az igék történéstartama

A gyakorító, mozzanatos és részben a visszaható igeképzők legáltalánosabb jelentése az igék történéstartamára (többszöriség, tartósság, pillanatnyiség, egyszerűség) vonatkozik. A cselekvés tartósságát vagy többszöriségét kifejező származékok esetében az alapszó értelméhez való viszonyítás, azaz az alapszó történéstartamának a számbavétele az újabb, képzőkkel foglalkozó irodalomban alapvető követelményként, vizsgálódási szempontként érvényesül (l. pl. D. Bartha Katalin: A magyar szóképzés története. Bp., 1958. 14—5, 30—1). A cselekvés pillanatnyiségét és egyszerűségét kifejező származékok esetében ugyanez a szempont azonban még nem részesült kellő figyelemben. Összefügg ez a körülmény azzal, hogy a történéstartam igefajtaí közötti viszony és távolabbi összefüggéseket is tekintetbe véve, a történéstartam és a hozzá hasonló természetű egyéb történésmínőség-kategóriák közötti kapcsolat sem tekinthető teljes mértékben tisztázottnak. Éppen ezért mind az ige, mind pedig az igeképzők (és részben az igekötők) tanulmányozása megkívánja a történéstartam kategóriáinak tisztázásával való próbálkozást. (Felhasznált és a kérdés irodalmát is tartalmazó, szempontokat adó elméleti jellegű munka: G. Ivănescu: Le temps, l'aspect, et la durée de l'action dans les langues indo-européennes. Mélanges Linguistiques. Bucarest, 1957. 23—63.)

1. A történéstartam lényegében nem más, mint az igei cselekvés megvalósulásának folyamata. Ebből a szempontból az igei cselekvés vagy egyszeri aktus, vagy pedig huzamosabb ideig tartó történés. Ennek megfelelően két igefajta megkülönböztetése várható, mégis a történéstartamból eredő osztályozásban főleg az igeképzők jelentésének, azaz az alapszó és származékszó értelmének egymáshoz való viszonyításának figyelembevételével négy igefajta különíthető el:

a) A tartós vagy duratív ige huzamosabb ideig tartó történést fejez ki: *arat, csavar, forog, hever, jár, olvas, pereg, ül*. A gyakorító igeképző ilyen értelmű alapszavakhoz járulva egyebek mellett (pl. kisebb intenzitású cselekvés) elsősorban ezt a tartósságot hangsúlyozza: *legelészik, lógádzik* 'lógdogál' (MTsz.), *sütkérezik, üldögél*, vagy pedig a huzamosság megszakíttóságát, ritkábban való megtörténtét fejezi ki: *aratgat, járkál, olvasgat, osztogat*.

b) A tartós ige ellenlábas a cselekvés pillanatnyiségét kifejező momentán ige. Az ilyen jelentésű igék alapszava vagy párhuzamos származéka duratív ige: *csavarint, fordul, (le)heveredik, perdul*.

c) A történést többszöriségét kifejező igét *gyakorító* vagy *frequentatív* igének nevezzük (helyesebb volna azonban ezt az elnevezést csak a megfelelő képzőcsoportra alkalmazni). Pusztán tőszó kevés tartozik ide (pl. *ver* vagy az elhomályosult képzésű *ráz*), a gyakorító igék nagy része a cselekvés egyszoriságát (l. alább) kifejező alapszóból képzett származék: *csapdos*, *kapkod*, *lövöldöz*, *ugrál*, vagy olyan nem élő alapszóból képzett ige, amelynek a cselekvés egyszoriságát jelölő párhuzamos származéka van: *köhög*, *remeg*, *reng*, *rezeg*, *villog*, *villámlik* (l. D. Bartha: i. m. 37). A gyakorító értelmű igehez járuló frequentatív képző a többszöri, ismétlődő cselekvésnek rendszerint az elaprózottságát fejezi ki: *rázogat*, *ugrálgat*, *vereg*.

d) Szemben áll ezzel az igefajttal a cselekvés egyszoriságát kifejező úgynevezett *p u n k t u á l i s* ige. Olyan igeiket sorolhatunk ide, amelyekből — mint alapszóból — a cselekvés többszöriségét kifejező származékot alkottak: *csap*, *kap*, *lő*, *ugrik* vagy olyan nem élő alapszavú igeiket, amelyeknek a cselekvés többszöriségét kifejező párhuzamos származékai vannak: *köhint*, *ránt*, *rándít*, *rendül*, *rezdül*, *villan*.

A történéstartamból eredő osztályozásban az egyik kategória (pl. többszöriség) feltételezi a másikat (pl. egyszoriség). Emiatt különböztetünk meg négy csoportot. Valójában — mint már említettük — csak kettőre volna szükség, hiszen a tartós és többszöri, illetőleg a pillanatnyi és egyszeri történést kifejező ige lényegében azonos természetű. Magától értetődően nem mindegyik igének van meg az ellentétes kategóriájú társa. A *szeret*, *gyűlöl*, *vezet* fogalmi tartalmához például nem társulhat pillanatyniságot kifejező ige.

A történéstartam fő kifejező eszköze az igeképző. Tőszó és belőle képzett származék (pl. *ugrik* — *ugrál*) vagy ugyanazon alapszóból más-más formánssal képzett származékok (pl. *forog* — *fordul*) állanak szemben egymással, és meglehetősen teljes, szabályos kifejező rendszert alkotnak. Nem sérti ennek a kifejező rendszernek az egyveretőségét, hogy néha igekötőt is jelentkezik hasonló szerepben, pl. *eltart*, *fel-felpillant*, *megcsavar* (l. Szabó Dénes: A mai magyar nyelv. Bp., 1955. 159), *megdobog* 'egyed dobog' (SzegSz.). A történéstartam tehát a magyar nyelvben egységes kifejezőrendszerű, szabályos nyelvtani kategória (vö. Kuznyecov: NyIK. 4: 386—7; Hermann: Pais-ém. 25—9).

2. Az igék történéstartamához több, hozzá hasonló jellegű igei vonatkozású fogalom kapcsolódik: a cselekvés megvalósulási foka (befejezettség — be nem fejezettség), a cselekvés kezdeti és bevezető mozzanata, a cselekvés intenzitásának a foka, a cselekvés céltalanság, szándékolt volta stb. (vö. Iváncsú: i. m. 29). E különböző természetű történésvizonyok tág körű, összefoglaló kategóriája a *t ö r t é n é s m i n ő s é g*, amely a cselekvés irányulása (cselekvő, visszaható, szenvedő és tárgyias, tárgyatlan igék megkülönböztetése) mellett az igefogalom harmadik tartozéka. A történésmiőség igefajttái közül a magyar nyelvben csak három alkot nyelvtani kategóriát: az aspectus (befejezett és be nem fejezett történéstű igék), a történéstartam, a kezdő és bevezető igék. Ez utóbbi meglehetősen csonka igecsoport.

E három kategória szoros tartalmi és (kifejező eszközeik miatt) formai kapcsolatban áll egymással. A köztük levő viszony fölötte bonyolult és további, beható tanulmányozást kíván. Annyit azonban talán már most megállapíthatunk, hogy a történéstartam igefajttáit (tartós, többszöri, pillanatnyi, egyszeri) és mellette a kezdő és bevezető igeiket nem tekinthetjük az aspectus (befejezettség — be nem fejezettség) alosztályainak,¹

¹ Edelman Frieda szerint a magyarban éppen a történéstartam kategóriájának lehetne alárendelni alosztályként az aspectust, mivel mindegyik történéstartam-csoport igéi lehetnek befejezett és be nem fejezett történéstűek (Observații cu privire la aspectul verbal în limba maghiară. Studii și Cercetări Științifice 6 (1955), 3—4. sz.: 24—5, 29). —

vagyis nem helyeselhető a következő megszokott osztályozás: I. folyamatos (imperpektív, be nem fejezett) történési ige: 1. tartós, 2. gyakorító és II. befejezett történési ige: 1. pillanatnyi, 2. bevégző, 3. kezdő (l. pl. Szabó: i. m. 133—5). Az ilyen megoldású osztályozás többek között azért nem tekinthető jogosultnak, mert az aspectus, a történéstartam, valamint a kezdő és bevégző jelleg hasonló, de nem azonos természetű fogalom, az igei történésből mindegyik más és más mozzanatot juttat kifejezésre, nem lehet tehát egyik igefajtát a másiknak alárendelni. Nem lehetséges ez továbbá azért sem, mert a történéstartam, de ugyanúgy a kezdő és bevégző igék egyes csoportjainak tagjai az aspectus szempontjából nem egyforma természetűek. Az ugyan igaz, hogy e csoportok többségének igéi az aspectus szempontjából egységesen viselkednek (az egyszeri és pillanatnyi igék pl. mind befejezett történésiúek), mégis néhány csoportról ez nem mondható el. Különösen a tartós igék olyan jellegűek, hogy nem egy közülük igazán kötődővel való perfektívizálás esetén sem veszti el duratív jellegét. Pl. „*Gyapjút fonogatnak*” (tartós, be nem fejezett), és „*Mind megfonogatták lassanként a gyapjút*” (tartós, befejezett). A tartós ige tehát nemcsak be nem fejezett, hanem befejezett történési is lehet. (A történésmínőség alá sorolt három fentebb jelzett igefajta viszonyának részletesebb és főleg az egészet az aspectus szempontjából megvilágító tárgyalására egy külön cikkben térek ki.)

Szabó Zoltán

A -hoz, -höz, -höz rag történetéhez

Nincs még egy határozóragunk, melynek annyi változatát tüntetnék föl a nyelvjárások, e változatok fejlődéstörténete azonban még ma is vitás. Elsősorban nincs még kiderítve a *-ho*, *-hē*, *-hō* alakok viszonya az eredetibb *z*-s alakhoz. Balassa föltevése szerint ragunknak eredetileg kettős alakja volt: a Tiszától keletre *-hoz*, *-höz*, *-höz*, a Tiszától nyugatra *-hol*, *-hēl*, *-hōl*, az utóbbiból fejlődtek szerinte a *-hó*, *-hō* alakok, s a nyugati nyelvjárásokban ennek hangtörvényszerű rövidülése a *-ho*, *-hē*, *-hō* (A magyar nyelvjárások 133—4). A rövid magánhangzós alak azonban olyan nyelvjárásokban is előfordul, ahol nem magyarázhatjuk rövidüléssel. De még nagyobb bizonyíték a *z*-s alak egyedüli eredetisége mellett, hogy a régi nyelvben az *l*-s alakok nem fordulnak elő, s bizonyára azokban a nyelvjárásokban is, melyekben nincs *z* a rag végén, személyragozva csakis *hozzám*, *hozzád* stb. járatos, nem pedig **hollám*, **hollád* vagy **honnám*, **honnád* stb., mert — mint tudjuk — *-hon*, *-hōn* változata is van ragunknak. Azonkívül ragunknak pontos megfelelője van egy közeli rokon nyelvünkben, a chantiban (osztjákban) (*zoza*), amely tehát szintén a *z* eredetisége mellett bizonyít. Ezek után elesik a *-hon*, *-hōn* ragnak az a magyarázata is, hogy az a **-holon*; **-hōlon* összevonása.¹ Simonyi felfogását sem fogadhatjuk el, hogy a *-hó*, *-hō* alak pótlónyújtással keletkezett a *z* kiesése folytán, hisz maga Simonyi is megjegyzi, hogy ez csak *l* és *r* kiesése következtében szokott végbemenni (TMNy. 667). Kétségtelenül Horgernek van igaza, aki megállapította, hogy a rövid hangzós *-ho*, *-he*, *-hō* változatok eredetibbek a hosszú hangzósaknál, s az *o*, *ō* megnyúlását az

A tétele igazolására említett példák nagy része azonban nem vall állítása mellett. Az esetek egy részében kétségkívül helyes az elgondolása.

¹ Simonyi (MHat. 2: 233) és Balassa (i. h.) szerint a *nélkül* népnyelvi *nékün* (*nékünn*, *nékün*) alakja is a **nélkülön* összevonása. Azonban van *nékünt* változata is. Szerintem a *nékün* és *nékünt* eredetibb *nélkül* és *nélkült*-ből fejlődött hasontalanulással. Simonyit a *nékün* a *hol*, *hun* (és *hon*) változatára emlékezteti, de még eldöntetlen kérdés, hogy ezek a *hol*-n ragos alakjai-e, vagy a többi *-n* ragos határozó analógiájára keletkeztek-e.

okozta, hogy a magyar nyelvben eredetileg szó végén nem állt rövid *o*, *ö*. A *-ho*, *-höz*, *-höz* változat tehát közvetlen a *z-s* alakból fejlődött. Horger szerint ez a *z* a nyelvterület nagy részén elveszett, még pedig eleinte valószínűleg olyan szólamokban, melyekben magánhangzók között állt, pl. *fírhoz aggya* > *fírho aggya*, mint ilyen esetekben: *a is*, *e is*, *aok*, *eék*, *air*, *eir*, *bion* < *az is*, *ez is*, *azok*, *ezék*, *azért*, *ezért*, *bizony* (A magyar nyelvjárások 128—30). Különös, hogy nyelvészeink nem gondoltak arra, hogy nyelvünkben van egy, vagy jobban mondva két szó, melynek végső *z*-je a köznyelvben nyom nélkül elveszett, s ez nem más, mint a mutató névmásból keletkezett határozott névelő. Igaz, vannak olyan nyelvjárások, melyekben a köznyelvvvel ellentétben magánhangzóval kezdődő szó előtt is *a* áll, nem pedig *az* (pl. *a embër*), de a köznyelvben csak mássalhangzóval kezdődő szó előtt használatos az *a*, tehát csak mássalhangzó előtt veszett el a *z*. Tudjuk, hogy a régi nyelvben ez a *z* még megvolt, pl. *az mysset* 'a misét' (JókaiK. 6), *az hews* 'a hős' (16), *az zerzetnek* 'a szerzetnek' (17), *az kapput*, *azkappura* (17), *az lakast* 'a lakást' (25), *az helyen* 'a helyen' (28), *az zygetben* 'a szigetben' (28), *az varnak* 'a várnak' (28), *az yewuendeutt* 'a jövendőt' (29). A Szent Pal es az Christus (Félegyházi 1583). *Azon az helyen* (Lisznyai Kovács Pál 1692.) A *z* azonban már akkor illeszkedett is a következő szó kezdő mássalhangzójához: *akkapura* 'a kapura' (JókaiK. 16), *annéphöz* 'a néphez' (BécsiK. 4). Ezt az illeszkedést azután jelölték *h*-val (*ah fenösségbe* DebrK. 75, *ah Janos* (JordK., NySz.) vagy hiányjellel (*a' my zoworu zyűnkket* ÉrdyK. 511). Ez a hiányjel általános a régi nyomtatványokban, sőt megvan egészen a 19. század közepéig. Az illeszkedett alak még ma is előfordul a népnyelvben a Tiszántúl.¹ Ugyanezen a hangfejlődésen ment keresztül kétségkívül a közlre mutató *ez* mutató névmás, amelyből mind a régi, mind a népnyelvben szintén fejlődött határozott névelő, s mássalhangzós kezdetű szó előtt *e* alakban használatos (NySz. MTsz.). A fejlődés menetét mutatják ezek az adatok *eh nõmõs* Apostol, *eh holt* embõrök (DebrK. 73), *eh dolgot* (74), *eh biria* uala a Galileat (75), *eh bezedõkneç* vtanna, *eh palma* agat es *eh ruhat* (TelK. 176), *e' palastot* (DebrK. 73).²

Ezek után nyilvánvaló, hogy a *-hoz*, *-höz*, *-höz* ragos szavak *z*-je is mássalhangzós kezdetű szavak előtt illeszkedett az utána következő mássalhangzóhoz, azután pedig teljesen elveszett. Ha erre nem volna adatunk, akkor is fel kellene vetnünk a fejlődés párhuzamosságát a mutató névmásokkal, illetve a határozott névelővel. Azonban abban a helyzetben vagyunk, hogy feltevésünket példákkal tudjuk bizonyítani. Az Új Magyar Népkiáltási Gyűjtemény III. és IV. kötete Pandur Péter meséit tartalmazza. Ez a Pandur Péter 1881-ben az Arad megyei Borosjenõn született, de 1906 óta a Pest megyei Bagon lakik, oda is házasodott. Ebben a gyűjteményben találjuk a következő idevágó adatokat: a) illeszkedett alakok: *férhemment* (I, 189), *szóhojjutni* (238, 265, 273), *fõdhõvvágta* (273), *fõldhõvvágott* (I, 15), *fejéhevágta* (II, 12), *férhemmeneteleket*, *férhemmenni* (24, 113), *magáhovvette* (36, 68, 80, 163), a szél egy sziget *sziklájához vágta* (82).

b) Az eredeti alakban is előfordul ragunk, bár nem gyakran: *fához* (I, 116), *nõvendékfához* (II, 149), *eperfához* (II, 198), *sárkánhoz* (I, 148), *kúthoz* (149, II, 62, 66), *õregasszonhoz* (155), *kirájkisasszonyhoz* (174, 167), *kirához* (174), *kirájához* (175), *júkhoz* (179), *férhezmenetele* (180), *kormányzásához* (180), *kastéhoz* (212, II, 38), *asztalhoz* (I, 229), *erõhöz* (270), *fejéhez* (II, 64), *hozzáfog a jány a beszéggyyihez* (65), *lovamhoz* (66), *ágyhozvezette*

¹ A régi nyelvtanok példái közt is vannak ilyenek: *ab barát*, *am mester*, *ac Christus*, *ak kalán*, *ah harang*, id. Réger: A határozott névmutató 18.

² De nemcsak a névelő *z*-je veszett el mássalhangzó előtt, hanem a mutató névmásé is a népnyelvben, pl. *av van itt*, *ev vót ott*. *Am megmondta*, *em megvõtte*. A *z* aztán nyomtalanul eltűnhet, pl. a Szamosháton: *Nem haggya a magát*. *A lessz a*. *E lessz a v. el lessz a*. *E vóút a mi jénk*. *Nem lát e jóút* (Csúry). Pandúr meséiben: *Hát elesz a feleségem*. *Hát ellesz az õvé* (I, 124). *Allett vóna* (II, 244).

gyerekeihez (250), magához gyűtt (265). — Személyragozva: hozzáfogott (I, 117), senki ne, nyujjon hozzá (151), engeggyék az oroszlánt őhöz, ne merjen nyulni hozzá senki (151).

c) -z nélkül is elég ritka: sosenem megyen férhe (216), férhe szeretnék menni (289), ne mennye férhe (II, 13), mennyetek férhe (24), férhemennivaló (21), férhe akar menni 24, fejekhe (I, 149), kosárho (153), asszonho (234), kirájkisasszonho (166), bábaasszonho (183), öregasszonho (I, 155, II, 180), kerítéshe (I, 177), jánho (129, 246), lánho (130), senkihe (135), szóho (137), semmihö (148), ahho (153). Az eredeti rag és a -z nélküli alak együtt: hozzáfogni a jánho (II, 163), férhement egy másik legénhez (I, 236), ahhoz a tudományos asszonho (234).

d) Az *l*-es alak se gyakori: fáhol (I, 115, 127), ahol a fáhol (II, 164), kúthol (62, I, 149), sírjáhol (174), ágyáhol (175), kirájhol (176, 281, II, 36, 40, 52), fővároshol (176), bátyjáhol (177), kirájnhol (257), kordéhol (283), fejhel (II, 12), szobájáhol (30), magáhol (44, 54, 204—5), magukhol (76), kastéhol (164), paphol (223, 233, 234), házhol (230, 250), házáhol (195), házukhol (185).

e) Leggyakoribb az *-n*-es alak,¹ úgyhogy majdnem általánosnak mondható, pl. ahon a fáhon (I, 116), azokhon az erős emberekhon (125), ahon a juhon (290), ahon a házhon (291), odament ahon a nénikéné (166), ehen a gyermekhon (II, 52), ahon megyek férjhen (79), ehen a házhon (130), ehen a szarkaóruhon mennyek? (153), Az *-n*-es és *-z*-tlen alakok együtt: ne aggyák őket azokhon az erős emberekhon férhe (I, 125), ehön az öregasszonho (155); — az eredeti és az *-n*-es alakok együtt: a farkashon hozzá ne nyujjanak (152), alig fogott hozzá a falatozáshon (II, 20), hozzádörgölődött az almafáhon (20), hozzáfogott a fésülésen (135), hozzáfogott az ebéd készítésen (178), hozzáfogott a munkáhon (257), hozzányúni ehön a nőhön (130).

Az *l*-es és *-n*-es alakok tehát újabb fejlődések. Az előbbieket a hosszú magánhangzós (*-hó*, *-hö*) változatokból keletkeztek hamis analógia következtében, mint erre már Simonyi és Horger is utalt, az utóbbiak ellenben a rövid magánhangzós végűekből (*-ho*, *-hö*), s *n*-jük járulékelem, mint a következő esetekben: *mán* < *má*, *már*?; *min(y)gyán* *mi(n)nyán* < *min(y)gyá*, *minyá*, *minnyá*, 'mindjárt' (MTsz.). Így most már valamennyi változatnak van magyarázata.²

Beke Ödön

¹ Egy esetben hosszú *n*-ncl: *ágyáhon* (II, 130).

² Horger szerint a *-ban*, *-ben* ragot helyettesítő *-ba*, *-be* rag analógiájára. Ez azonban azért nem valószínű, mert a két rag nem él sehol egymás mellett. A *-ba*, *-be* mindenütt kiszorította a *-ban*, *-ben*-t. Régebben élhettek egymás mellett, de akkor még nem volt a *-hoz*, *-höz*, *-höz*-nek *-hon*, *-hön*, *-hön* változata.

A zárt *i*-zés esetei a gércei népnyelvben*

Gérce kétezer lelket számláló község Vas megye sárvári járásában. Ősi magyar település. A mai falu őse — véleményem szerint — a honfoglalás körüli időben Gorica nevű szláv település lehetett. A falu nevére 1290-ből van az első írásos feljegyzésünk: *Gherce* (Csánki D.: Magyarország története a Hunyadiak korában 2: 749). A község kedvező földrajzi fekvése jó védelmet nyújtott a lakosságnak. Valószínű, hogy az Árpád-kori magyar lakosság megmaradt, jelentősebb be- és áttelepülés nem történt. A falu lakosainak körülbelül kétharmad része földműveléssel foglalkozik, egyharmad része pedig ipari munkára jár a környező városokba.

A gércei népnyelvben megtaláljuk a nyugati nyelvjárásterület általános jegyeit. Itt nem kívánok foglalkozni a gércei nyelvjárás sajátjaival, csupán egyik lényeges jegyét, az *i*-zést akarom bemutatni.

Az *i*-zés vizsgálói többször szóvá tették, hogy kevés anyaggyűjtésünk van nyelvjárásainkból. Ezért egyelőre nehéz pontos képet rajzolni az *i*-zés elterjedéséről a mai magyar nyelvjárásokban. Az anyaggyűjtés szükségességére hívta fel a figyelmet húsz évvel ezelőtt Végh József. „Szükséges volna azonban az *i*-zó szavakat egy-egy nyelvisegységben teljesen összegyűjteni, az egyes nyelvjárások ugyanis különböző képet mutatnak ebből a szempontból. Csak így lehetne tiszta képet alkotni az *i*-zés pontos elterjedéséről” (A felső nyelvállású, hosszú magánhangzók a békési nyelvjárásban. Magyar Népnyelv — a továbbiakban: MNny. — 1: 24). Később Sulán Béla szorgalmazza az *i*-zés teljes anyagának összegyűjtését. A jelenség keletkezésének és elterjedésének megnyugtató tisztázása érdekében „...össze kell gyűjtenünk az *i*-zés teljes anyagát az egész magyar nyelvterületről, és ezek után rugalmasabb, megnyugtatóbb, valószínűbb magyarázatot kell keresnünk” (Szempontok az *i*-zés vizsgálatához. Magyar Nyelvjárások — a továbbiakban: MNyj. — 1: 30). A széleskörű és alapos gyűjtés még becses adatokat szolgáltathat a jelenség kialakulásának és elterjedésének vizsgálatához ma is, amikor nyelvtudományunk lényegében tisztázta az *i*-zó alakok keletkezésének problémáját. (L. Bárczi G.: Hangtörténet 2: 75, Pais D.: Az *é*-t és *i*-t váltakoztató nyelvjárás alakok keletkezéséhez. NyK. 32: 282 és kk., Deme L.: Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái 200—6, Benkő L.: Magyar nyelvjárástörténet 75, 89—90.)

Az utóbbi időben öt részletes leíró tanulmány jelent meg nyomtatásban egy-egy nyelvisegység *i*-zéséről: Imre Samu: Az *é* hangok állapota a felsőőri nép nyelvében (MNny. 3: 115—29), Szabó István: Az *i*-zés esetei a békési nép nyelvében (MNny. 3: 275—304), Papp László: A hosszúpályi népnyelv *i* és *é* hangjai (MNny. 5: 23—39), Sulán Béla előbb említett tanulmánya és Szathmári István: Az *i* hang állapota Kisújszállás nyelvjárásában

* A Magyar Nyelvőr nyelvjárásai anyaggyűjtő pályázatán első díjat nyert pályamű egyik fejezete. (A szerk.)

(Pais-emlékkönyv 472—9). Papp László a szinkron leírásán kívül történeti magyarázattal is próbálkozik. A felsőőri, tiszántúli (békési, kisújszállási, hosszúpályi) és nyugati palóc nyelvjárás *i*-zésének ismertetése után talán nem lesz haszontalan a nyugati nyelvjárás-területhez tartozó Géroe *i*-zésének leíró szempontú bemutatása. Bár a vizsgált nyelv-egységek közül a felsőőri földrajzilag nem esik messze Gérocéhez, a két nyelvjárás között az *i*-zés eseteiben is mutatkoznak jelentősebb eltérések.

A szakirodalomból kitetszik, hogy kutatóink nem értelmezik egységesen az *i*-zés mibenlétét. Így az eddig összegyűjtött anyag azonos szempontú felhasználása is nehézségekbe ütközik. Imre S. gyűjteménye tágabb bepillantást enged az *i*-zés összefüggéseibe, Szabó I. nem közli az *i*-zű adatokat, Papp L. pedig nem foglalkozik a rövid *i*-zés eseteivel. Míg Fűr I. (Az *i*-zés állapota a mai magyar nyelvjárásokban. Szeged, 1930.), Imre S. és Szabó I. az *i* fonémának a köznyelvi és más nyelvjárás *i* fonémával szemben jelentkező szaporulatára mutatnak rá, Papp L. és Szathmári I. szélesebb síkban vizsgálják az *i*-zés eseteit. Az *i*-zés szinkron meghatározásában fő szerepet a fonológiai szempont játsszik. (L. Sulán: „Az *i*-zés a szinkrónia szempontjából ugyanis nem más, mint az *i* fonémának eluralkodása a nyelvjárásban más fonémák rovására. MNyj. 1: 5.) Ugyanakkor az *i* fonéma állapotáról csak a kisújszállási nyelvjárásból kaptunk kimerítő tájékoztatást. Gyűjteményem sem öleli fel az *i*-zés teljes anyagát, hanem a gércsei nyelvjárás zárt *i*-zését tartalmazza. A függelékben közölt anyag e jelenség pontosabb körülményeiről szolgálja. Egy későbbi időben még szeretném közlőtenni a gércsei nyelvjárás összes (tehát nemcsak zárt) *i*-zű adatát.

Az anyagközlésben arra törekedtem, hogy minél áttekinthetőbben és a szükséges mértékben differenciáltan mutassam be az *i*-zés eseteit. Így külön tárgyalom a névszókban, az igékben és a toldalékokban mutatkozó *i*-zést. A névszókban és az igéken belül külön csoportban foglalkozom az egytagú és többtagú szavakban, a többtagú szavakban pedig a hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetben jelentkező *i*-zéssel. Tekintve, hogy Gérocéről nyelvjárás *i*-zést még nem közöltek, szükségesnek tartottam, hogy az *i*-zű adatok nyelvi felhasználását példamondatok közlésével érzékeltsem. Az adatok illusztrálására szolgáló mondatokat hangszalagra felvett szövegből szakítottam ki, vagy személyes megfigyelés alapján gyűjtött összefüggő nyelvi anyagból válogattam össze.

Az alábbi adattárból a következő kérdésekre nyerhetünk feleletet:

1. Mely szókban van zárt *i*-zés a gércsei nyelvjárásban?
2. A Gércén *i*-zű adatok megvannak-e *i*-zű esetleg *i*-zű formában a felsőőri (Fő.), a békési (B.), a kisújszállási (Kú.), a hosszúpályi (Hp.) és martosi (M.) nyelvjárásban, illetve szerepelnek-e Fűr István (Fűr) gyűjteményében. Ezt az adat után zárójelbe zárt most ismertetett rövidítésekből tudhatjuk meg. Az adattár tehát csak arról tájékoztat, hogy az adat megvan-e az említett nyelvjárásokban vagy nincs. Nem közli az adatot az illető nyelvjárás hangalakban. Nagyon megnövelte volna cikkem terjedelmét, ha a hasonlításul szolgáló nyelvjárások minden adatát hiteles hangalakban közlőzném. Ismeretes, hogy Fűr összefoglaló tanulmányát nem egyformán megbízható anyag alapján írta meg. Nem kérdőjelezte meg a kétes és megbízhatatlan adatokat. Éppen ezért helyesebbnek láttam, ha a fentebb említett öt megbízható leíró *i*-zű tanulmány adatai mellé nem írom ki a Fűr tanulmányában idézett adatok lelőhelyét.

3. A függeléként közölt négy különböző adattár arról ad felvilágosítást, hogy az említett nyelvjárások *i*-zű adatainak a gércsei nyelvjárásban még milyen megfelelései lehetségesek: *i*-zű, *i*-zű, egyéb megfelelései vannak-e, vagy a megfelelő szót a nyelvjárás nem használja.

I. Az í-zés esetei névszókban¹

1. Tő belsejében

a) Egytagú szavakban:

bír 'bér' (Fő.; B.; Kú.; Hp.; M.; Fűr) (-t, -be, -lő ~ *bíllő*, -ül, -éskedik, bírház). Tízénhárom ívezs vótam, mikor észegőítettek bírésnek az urasákho.

cél 'cél' (B.; Kú.; Hp.; Fűr) (-t, -ba, -talan, -széri, -zás, -oz ~ *ciloz, ciltábla*). Lüt-tünk célzás nekünn a levegű be.

csíp 'csép' (Fő.; B.; Kú.; Hp.; M.; Fűr) (-ét, -pé, -ül, *csíphadaruo*). Ót kérészt rozsozt csípültünk é zsupnak.

dí ~ *dil* 'dél, Mittag' (Fő.; B.; Kú.; Hp.; M.; Fűr) (*díbe, díre, díli, dílelött, dilutánn*). Iparkonnyi küö, mer nem lézz díre ebíd.

díl 'dél, Súd' (B.; Fűr) (-énn, -i). Az a *vüütllő* jobb, mer *dili* fegvüsü.

fi* 'fő, fej' (B.; Kú.; M.; Fűr: *fikető* 'fajkötő' szóban. Gércén csak a *heljinn* szóban, ugyanakkor a *hűifüw* alakot is használják.) Minden *heljin* kigyün az orvos az *egissikházba*.

fik 'fék' (Fő.; B.; Kú.; Hp.; M.; Fűr) (-et, -ké, -re, -éveszít, -telen, -ez, *kötü-fik*). Mékküö csinyátotnyi rajta a *fiket* is.

finy 'fény' (Fő. í ~ i; B.; Kú.; Hp.; M.; Fűr) (*fiint, -be, -re, -és, -éz, -ésitt, -ésül, -éscdik, -lik, finykíp, finykípez*). Asztán *finyésre* kipucúd ám a cipüödet!

fír* 'férj' (Fő. i; B.; Kú.; M.; Fűr) (*fírji, fírjö mégy; a fírjowi, fírje* stb. helyett az idősebbek nyelvben *uram, ura* vagy *embérem, embüre* szavak szerepelnek). *Fír fírji sé* merté mékfognyi.

gím 'gém' (Fűr) (-és, *kudgim, gíméskut*). A *jaluba* má némigén vannak *gíméskutak*, csak a *ritekénn*.

gíp 'gép' (Fő.; Fűr) (-et, -nek, -pé, -hö, -el, -isz, *varr ogip, röpiülüögip, gípuska*). Mas má *sínkisé* veti *kízzel* a *gabnát*, haném *vetüögíppé*.

hi 'héj, padlás, tyúkház' (...) l. még: *hëjji. Mënnny füw a híba! Híba, pítymi, híba, híba!* A tyúkoknak és a csirkéknek a tyúkházba terelésekor mondják. Főleg az idősebb nemzedék használja.

ih-* 'éh-.*' (Fő.; M.; Fűr) (*isig, ülén, ihenn, de: ehés, migekül*). Ném kapunk énnyi, ülén-szomgyan *dúgosztunk egisz estélig*.

íj-* 'éj' (Fő.; B.; Kú.; Hp.; M.; Fűr) (*íjje, íjjeere, iccaka ~ íszaka, íjjeles, íj-jeli, íjjelez, íjjeél, íszak, íszaki*). Asztán *íjje* kerestük, *egisz íjje*, ném *taláták*.

ik 'ék' (Fő.; B.; Kú.; Hp.; M.; Fűr) (-et, -ké, -el, *puóttk* 'a kötörökálapács beekelésére készített fadarab'). *Vertem eggy íket a fejszibe, mas nem gyün ki a nyelë*.

íp 'ép' (Fő.; B.; Kú.; Hp.; Fűr) (-ét, -ék, -sig, -sigbe, -ül, -itt, -ittis, -ittisz, -itkëzik, -ülis, -ület, *ippenn, ippensiggë*). *Od van juo hel, ahun más a Berke Jancsi épül*.

kik 'kék' (Fő.; B.; Kú.; Hp.; M.; Fűr) (-ét, -it, -ittüög, -ellik, -ül, *kiggálic*). *Mi csinydá errel a gyerekkë, min kigyüöd az egisz testë!*

kím 'kém' (Fűr) (-ét, -ék, -këdik, -lel, *halotkím*). *Aszonygyák, kím vut, aziér vüüttik el*.

kin-* 'kén' (B.: *kinyesöü*; Fűr) (Önállóan ritkán fordul elő, mert helyette az *ánslag* szót használják. *kinës, kinëz*).

kiny-* 'kény-.*' (Fő.; B.; Kú.; M.; Fűr) (-és, -éskedik, -észlet, -elém, *el-észdik, -elmes, -emellen, kintelen, önkínyis, önkintelenül*). *Aziér ollan, mer é van kinyésztedvë*.

kíp 'kép' (Fő.; B.; Kú.; Hp.; M.; Fűr) (-et, -ek, -énn, -es, -essig, -est, -ez, -telen, *kíbzél, kíbzeliüödik, kíbzelet, kíbzít, más-kíbb, kípmutatuo, ju kípiü, kívwüselüö*). *Csak ném kíbzéled, hogy ün fogok neki kényörögnyi?*

kisz 'kész' (Fő.; B.; Hp.; M.; Fűr) (-énn, -itt, -let, -ül, -ület, -üellen, *üülüödik, kíssig, kíssigës*). *De ugyë akkor sok a dolog, ném ír rá a-zembër olla némtom müllen finomakat kíszittényi*.

kít-* 'két' (B.; Kú.; Fűr) (-és, -ékedik, *kíccsigbeesik*. De: *kít hit, kítrít*). *Në ess kíccsigbe, ném aziér montam!*

lik 'lék' (B.; Kú.; Hp.; Fűr) (-et, -el). *Mielött mégvészéd líkëzsd még a dinynyit!*

lip 'lép, lien, splen' (Fő.; B.; Kú.; Hp.; Fűr) (-et, -it, -es, -re mégy). *A lípit füöz még, juo léssz a príshurkábá*.

mín 'mén' (B.; Kú.; Hp.; Fűr) (-és, -ést). *míz* 'méz' (Fő.; B.; Kú.; Hp.; Fűr) (-et, -be, -z, -ez, *mízes-mázgs*). *Az Irén a mízes sütemínt szereti ígën*.

nígy 'négy' (Fő.: *nízsz*; B.; Kú.; Hp.; M.; Fűr) (-et, -es, *nícöer, nícöcglëtës, nádzet, nitykícláb*. De: *negyven, négyed*). *Asztán nity híüg dúgosztunk ottónnak*.

níp 'nép' (Fő.; B.; Kú.; Hp.; M.; Fűr)

¹ A *-gal jelzett töveket önmagukban nem használják

- (-et, -ek, -pē, -i, -esitt, -telen, -essig, -szērű). *Ki izz dobútdk, hom mēnnyēn a falu nīpē keresnyī, mer ētūnt a Szilos Imre.*
- pīnz** 'pénz' (Fő.; B.; Kú.; Hp.; M.; Fúr) (-ēs, pīnszt, pīnsztelen, -ül, -ēz, apruopīnz). *Eladott kīēt sūdūōt, annak az árdbū könnyen pīnzēz.*
- rīg** 'rég' (Fő.; Kú.; Hp.; M.; Fúr) (-ēnn, -i, -isig, -ēnte, -gyebbenn, rīgēs-rīgēnn). *Mēg vuotak abba a rīgi ūdūōgbe ollanyok, akik a fiatalokat rēzēzēttik avval, ho ludvīerc van.*
- rīm** 'rém' (Kú.; Hp.; M.; Fúr) (-ēs, -ület, -lik, -ül, -itt). *Ezēk a zūdūōssebbek avval is rīmīzēttēk bennūnk, hom mēG tūzesembērēk izz vannak.*
- rīsz** 'rész' (Fő.; B.; Kú.; Hp.; M.; Fúr) (-t, rīzbe, -es, -el, -esül, -esitt, -let, -letēz, rīzvlīn, rīzvtī). *A masīndluok a zárpábū nēm vīttēk gīp-rīszī.*
- rūt** 'rét' (Fő.; B.; Kú.; Hp.; M.; Fúr) (-et, -re, -ēnn). *Harmadnaponn aszīdī mēkitalātīk valahū āra a rītekēnn, a pocsolābā vuot mā beleūdō egīsszenn.*
- rūt, -rūtū** 'rét, -rétū' (Fő.; B.; Kú.; M.; Fúr) (sokrūtū, kīétrūt). *HajcsD kīétrūt a terūtūōt, ut tēd rā!*
- szīk-ē** 'széke, a tojás sárgája' (B.; Kú.; Fúr) (szīkit, szīkīnek). *Ecs csak a szīkit szerēti, a fehīhīergyūt nēm akargya mēg-ēnnyī.*
- szīl** 'szél, margo' (Fő.; $i \sim i$; B.; Kú.; Hp.; M.; Fúr) (-ē, -it, -ēs, szīre, szīsūō, -ēsitt, -ēsēdik, -ēsül, szītt, szīllē, szīllēd, szīlleszt). *Évūttem' velem a mezzūōre, ot jāccott a rīt szīlīnn egīz dīlutānn.*
- szīp** 'szép' (Fő.; B.; Kú.; Hp.; M.; Fúr) (-ēnn, -ēt, -sīg, -itt, -ül). *Na, fogaggyd szuot, hozd idē szīpēnn.*
- vīg** 'vég' (Fő.; B.; Kú.; Hp.; M.; Fúr) (-ē, -īnn, -īg, -re, -ül, -leg, -ez, -legēs, vīksūō, vīktelen, vīgett). *Lēmēntūnk mīnk vīgēkhō, ēkesztūnk iszogatnyī ottōnnak.*
- vīn** 'vén' (Fő.; B.; Hp.; M.; Fúr) (vīnyēk, vīnnyēbb, vīnyūl, vīnyūt, -sīg, -sīgīre). *A zīēn embērēm izz vīnsīgīre bolondul mēg.*
- vīr** 'vér' (Fő.; B.; Hp.; M.; Fúr) (-t, -be, -ēs, -ēz, -ēngzūō, -zik, -mēs, vīrhas, vīr-resszāju, vīrhuolag, tezvīr). *Lēnek tarzsd a nyakdt, haf follon kī a vīrē.*
- vīsz** 'vész' (Fúr) (-ēs, tūzvísz, dōgvīsz). *Mīkor rīgēbbenn tūzvísz pusztītott, lē-īgētt a fīē falu.*

b) Többtagú szavak hangsúlyos szótagjában:

- bīk-ē** 'béke' (Fő.; B.; Kú.; Hp.; Fúr) (-it, -īnn, -ībe, -īs, -ül, -itt, -ēssīg). *Nēm hadz bīkī annak a lānnjīk!*
- bīklug** 'béklyó' (B.; Hp.; M.; Fúr) (Ritkán használják).
- csīvē** 'cséve' (Fő.; M.) (csīvīt, csīvīk, csīvīre, csīvīl).
- dīlcēg** 'délceg' (Fúr) (-ēnn).
- fīrēg** 'fereg' (Fő. $i \sim i$; B.; Kú.; Hp.; M.; Fúr) (fīrget, fīrges, fīrgesül, fīrgek). *Sog vuot a zesūō, a gyūmūōcs mīm mēk-fīrgesül.*
- fīszēk** 'fészek' (Fő.; B.; Kú.; Hp.; M.; Fúr) (fīszket, fīszkes, fīszkel, fīszkaluōdik). *Nēm mēnneg be tojnyī, mer pīszkos a fīszkēk.*
- gyīkīn** 'gyékény' (B.; Kú.; Hp.; Fúr) (-t, -bū, -nyē). *Aszt a gyīkīn cēkkērt vūdē ē, abba sog belefīē.*
- ībēr** 'éber' (B.; Kú.; Hp.; Fúr) (-sīg, ībrenn $\sim$ ībrenn l. még: ībred). *Nēm tuttam alunnnyī, egīsz ījje ībren vuotam.*
- īkēs** 'ékes' (Kú.; Fúr) (-ül, īktelen, īktelenkēdik, īkszēr, īkszērīsz). *Osag vīgyāz, mer kaphacc ēggy īktelen nap pojoni.*
- īnēk** 'ének' (Fő.; B.; Kú.; Hp.; Fúr) (-ēt, -ēk, -it, -ēs, -ül). *Sok szīp īnēkēt tanūt a zovodābz. Igēⁿ szeret īnēkūnyī.*
- kīmīn** 'kémény' (B.; Kú.; Hp.; M.; Fúr) (-t, -be, kīmīnyēk, kīmīnsōprūō). *Mīndīg lēsēzētē a kīmīnrūl a guolafīszket.*
- kīrēg** 'kérög' (Fő.; B.; Kú.; Hp.; M.; Fúr) (kīrget, kīrgē, kīrgīt, kīrgēs). *A mūtīkor mēgāzōtt aszīdī īgē^m mēkkemīnkēdēt a cīpūōm kīrgē.*
- kīvē** 'kéve' (Fő.; B.; Kú.; Hp.; M.; Fúr) (kīvtī, kīvīk, kīvībe, kīvēkōtūō, kīvēhānyūo l. még: kīvē — kīvtī). *Vuot ēj juo kīvēhānyūo vēllām, de ēveszēt.*
- līlēk** 'lélek' (Fő.; B.; Kú.; Hp.; Fúr) (līlēg-zīk, līlēgēt, līgīs, līlēktelen. De: lōlkōm, lōlkīt, lōlkīre, lōlkellen). *Futottunk ām līlēksakadva haza, īgētt a házunk.*
- līnyēg** 'lényeg' (elhomályosult származék, Fúr) (-ēs, -ēt, līnyektelen, -ībe). *Az a līnyēg, hogy a zállatōknak nē törtīnnyēn sēmī bajjok.*
- mīhe** 'méh, apis' (Fő.; i ; B.; Kú.; Hp.; M.; Fúr) (mīhīk, mīhīt, mīhījē, mīhes, mīhīsz, mīhīszkēdik l. még: mīhe — mīhīt). *Hāt tīgēd mī lūjtī? Mēkcsīpētt a mīhe.*
- mīltūo** 'mélto' (Fúr) (mīltūosāgōs, mīltat). *A Pásztorījēknak vuot juo mīltūosāgōs cserēsnyējēk a hēgybe. Beszt ām neki, de asz szuōra sē mīltatta.*

- mírég** 'méreg' (Fő. *i* ~ *i*; B.; Kú.; Hp.; M.; Fűr) (*mírget, mírges, mírgeľüödik, mírgesít, émírged, mírgesenn*). *Mennyi mírget szereznek ezek a gyerekek ünne-kém!*
- miszáros** 'mészáros' (B.; Kú.; Hp.; Fűr) (*Miszáros szn., miszárszék, miszárul*). *Ott is mennyi embert lémiszárútak!*
- níha, níhány, níhun, nímeľlik, nímileg** 'néha, néhány, néhol, némelyik, némileg' (B.; Kú.; Hp.; M.; Fűr) *Csak níhány napig vu tam nálok.*
- níma** 'néma' (B.; Kú.; Hp.; Fűr) (*nímát, nímák, nímít, mégnímul, nímánn, süket-níma*). *Na mégnímúta, méér ním beszisz?*
- nímét** 'német' (Fő.; B.; Kú.; Hp.; Fűr) (-*ét, -ék, -ül, -ésít, Nímét szn.*). *A Nímét Jurska bácsi húcnap takarul.*
- píhe** 'pehely' (...) (*píhít, píhis, píhiszédik, épíhisül* l. még: *píhe — píhít*). *Né mennyi a tolho közé, píhis léssz a ruhád!*
- ríszég** 'részeg' (Fő.; B.; Kú.; Hp.; M.; Fűr) (-*ét, -ék, -és, mégríszégül, -itt, -éskédik, ríszékszik, ríszéksig*). *Mi csinýálljok velé, mindén este ríszégén gyün haza.*
- ríteg** 'réteg' (Fő.; B.; M.; Fűr) (elhom. szárm., -*és, -ét, -ék*). *Három ríteget má lésejíttem rúla íés még mindig va' rajja.*
- rítes** 'rétes' (Fő.; B.; Kú.; M.; Fűr) (-*t, -re, rítestíszta* elhom. szárm.) *Hozz égý gyöngé tókót is rítesnek!*
- szígén** 'szégyen' (Fő.; B.; Kú.; Hp.; Fűr) (-*t, szígélli, mékszigényitt, szígénkézik, szígéllüös*). *Igén szígéllüös, az ér ním nem beszínyi.*
- títova** 'tétova' (B.; M. *títováz*; Fűr) (*tító-váz*). *Menny bátrann! Né títováz!*
- víkon** 'vékony' (Fő.; B.; Kú.; Hp.; M.; Fűr) (*víkonnyann, víkonyitt, mégvíkonyul, víkonyodik*). *Má kíét naptya ígèa szag-gatya a víkonyomat a fájás.*
- e) Többtagú szavak hangsúlytalan szótagjában:
- acil** 'acél' (B.; Kú.; Hp.; Fűr) (-*t, -lá, -os, még-oz*). *Kemín a fűöd, mind a zacil, ním lehet szántonyi.*
- ajándík** 'ajándék' (Kú.; M.) (-*ot, -ok, ajándígba, -oz, elhom. szárm.*). *Té mégíllétd, nekéd ajándíkozom.*
- ágyík** 'ágyék' (Fő. *i*; B.; Kú.; Hp.; Fűr) (-*om, elhom. szárm.*). *Ágyíkon rukta a lú.*
- árnyík** 'árnyék' (B.; Kú.; Hp.; M.; Fűr) (-*ot, -tya, árnyígba, -os, -ul*). *Díbe lé-ütünk a zárnyígba, mégéttük a zebídet.*
- beszíd** 'beszéd' (Fő. *i*; B.; Kú.; Hp.; M.; Fűr) (-*ét, -be, -és, beszíl, beszíget, beszí-lüö*). *Nahát asztá' beszígettek.*
- borbíl** 'borbély' (B.; Kú.; Hp.; Fűr) (-*t, borbího*). *Émént haját nyíratnyi a bor-bího.*
- csekil** 'csekély' (B.; Kú.; Fűr) (*csekílsig*). *Még íllen csekílsíget sé tész még nekém.*
- csempisz** 'csempész' (M.: *csömpisz*) (elhom. szárm. -*t, -ék, -et, -is*). *Nacs csempisz vuot, sok túszkóvet még zahérínt szokott hoznyi.*
- csenevís** 'csenevész' (B.) (*écsenevíszésédik*). *A zídénn ramaty kukoricánk vuot, ním kapott esüöt asztán écsenevíszésédétt.*
- csibísz** 'csibész' (...) (elhom. szárm.) *Még akartam fognyi, de éfútott a búdös csibísz.*
- csüöcselík** 'csöcselék' (Fő. *i*; B.; Kú.) (-*ét, -kè*). *Íllen csüöcselík nipsíggel íén ním lészék éb bandába.*
- dérík** 'derék' (Fő. *i*; B.; Hp.; M.; Fűr) (*dérígba, -onn, De: dèrekam, dèrekát*). *Fájít a dèrekam, usz szurt íd dèreígba, hon ním tuttam léhajányi.*
- dérík** 'derék', mn. (Fő. *i*; B.; Kú.; Hp.; M.; Fűr) (De: *dèrekassann*). *Juo van, dèreíg gyereg vagy!*
- déln** 'delén' (...) (*déln-kendüö, déln-ruha*). *Karácsonra vétt nekém éd déln-kendüöt.*
- ebíd** 'ebéd' (Fő. *i*; B.; Kú.; Hp.; M.; Fűr) (-*ét, -re, -ül, -éz*). *Beszalattam íén ebíd elöít a kaszárnyába, mer ott alutunk.*
- edín** 'edény' (Fő. *i*; Kú.; Hp.; M.; Fűr) (-*t, edínyék, -be*). *Míég a lánkori edí-nyeim vannak mast is.*
- egísz** 'egész' (Fő. *i*; B.; Kú.; Hp.; M.; Fűr) (-*itt, egísszenn, egíszet, egízbe, egíssig*). *Kísríté sokszor egísszenn a lakásá ajta-jáiG.*
- emlík** 'emlék' (Fő. *i*; B.; Hp.; M.; Fűr) (-*ét, emlígbe, -éztet, -ézet, -ézetés, -szik*). *T'édd el emlígbe, nekéd adom.*
- erílés** 'erélyes' (M.) (*erílessen*). *Az Ída ollan juo erílessenn csak odamondogatott neki.*
- erszín** 'erszény' (Fő. *i*; Kú.; Hp.) (-*t, -be, erszínnyé, erszínyék*). *Ném tudok sémmiccsé vénnyi, nímcs nálóm a zer-színyem.*
- fazík** 'fazék' (Fő. *i*; B. *i*; Kú. *i*; Hp. *i*; M.; Fűr) (-*onn, -ra, fazígba, De: fazokat, fazokas*). *Téd rá a fódüöt a fazíkra!*
- fekil** 'fekély' (B.; Kú.; Hp.; M.; Fűr) (-*t, -be, -és, éfekílesédik*). *Mékhát a mútt üössz gyomorfekilbe.*
- fíríz** 'fűrész' (Fő. *i*; B.; Kú.; Hp.; Fűr) (-*t, -ék, -ül, fírízmalom*). *Hosz kí a naf fírízst a kamurából!*
- fortíl** 'fortély' (B.; Kú.; Hp.; Fűr) (*fortílla,*

- fortílos). Ennek is megvan a maga fortilla.
- főzsvín 'fősvény' (Kú.; Hp.; Fűr) (-t, főzsvínyék, -síg). Azok mind ollan ig^m főzsvínyék.
- gérín 'görény' (Fő. i; B.; Kú.; Hp.; M.; Fűr) (-t, gérínyék, gérínyé). Ollam bűdös ez a gyerek, mind a gérín.
- gyikín 'gyékény' (Kú.; Fűr) (-t, gyikínyé). A gyikín cékér hun van?
- hajlík 'hajlék' (B.; Hp.; M.: hajlíkony) (-ot, hajlíkon). Öreksígire hajlík néékün maratt.
- halántík 'halánték' (Fő. i; B.; M.) (elhom. szárm. -om, halántígba). A halántíkára tígy hidegvizes ruhát!
- huzsít 'húsvét' (Fő. i; Kú.; Fűr) (-ot, -kor, -ra, huzsítíhészre, elhom. összetétel). Új cipűt kapott huzsítina.
- igín 'igény' (Kú.: kígingyél) (igínt, igínyés, -telen, igínyül, kígingyül, -lís). A tanadásba ménék vetítmagot igínyünyi.
- ivadík 'ivadék' (Fő. i) (elhom. szárm., -a, -ot). Azokat a cigánivadíkokat idé né engedd!
- karabíl 'karabély' (Fűr) (-t, -ok, -os). Karabíl talátók nála.
- kastíl 'kastély' (Fő. i; Hp.; B.; M.; Fűr) (-t, -ba, -ok). Nyáronn it lakott a sílkeji kastíllába.
- kedíl 'kedély' (M.) (-és, -éssenn, juckedílü) Má jop kedílü, nem ollam beteG.
- kemín 'kemény' (Fő. i; Kú.; Hp. M.; Fűr; kemínyet, kemínyenn, -síg, kemínyítíü). J^oll aggya a melegét, mer kemín ja var rajta.
- kérésztín 'keresztény' (M.; Fűr) (-t, kérésztínyék, -síg). Míndéggy, azís kérésztín hitü.
- kevíl 'kevély' (Fő. i; B.; Kú.; Fűr) (-lenn, -síg). Ronda kevíl, míg a köszönyísémet sé jcgatia.
- kímín 'kímény' (Fő. i; Kú.; Hp.; Fűr) (-t, -be, kímínyé, kímínsöprüü). A hust ís léküü szénnyi a kímínbül.
- kömín 'kőmény' (Fő. i; M.) (-t, kómínyés, kómímmag). Majd ek kis kómímmag-levest fűzök.
- kökín 'kőkény' (Fő. i; Kú.; Hp.; Fűr) (-t, kókínyés). Kák a kökín, recece.
- környík 'környék' (Fő. i; B.; Kú.; Hp.; M.; Fűr) (-ét, -re, -ínn, -éz, -i). A környíg-beliekké van egy bandába.
- körtí 'körte' (Fő. i; B.; Kú.; Hp.; M.; Fűr) Körtíles fn., -t, -vé, -k, -jé. De: körte ís; l. még: körte — körtít.) A gyüü híttén lészéggyük a sz^ozu körtít.
- közvín 'közsvény' (Kú.; Hp.; Fűr) (-t, közvínýés).
- kovártíl 'kvártély, szállás' (Fő. i; B.; Kú.; Hp.; Fűr) (-t, -ra, -oz). A pajtába kovártíloztak be bennünk.
- legín 'legény' (Fő. i; Kú.; Hp.; M.; Fűr) (-t, legínyék, -síg, -kédik). A lányok fontak a rokkájokonn, a legínyék mékhát átók, tíütötték a zúdütöt ottonník.
- lepín 'lepény' (Kú.; Hp.; M.) (-t, -re, -be). Vasárnap almáslepínt sütünk.
- mellík 'mellék' (Fő. i; Kú.; Fűr) (elhom. szárm. -és, -let, -ül). Mellikés, hom mikor, csak megléggyén.
- nyü stín 'nöstény' (M.; Fűr) (-t, nyüüstínyék). A kanyokat nem hagyom még, csak a nyüüstínyeket.
- ölg 'eleg' (Fő. i; B.; Kú.; Hp.; M.; Fűr) (ölgédétt, ölkísíg's, ölkítelen, meglölkíszik). Ölg szíles a gérceji határ! Lészék ís ám benné a bétýár.
- örmín 'örmény' (Fűr) (-t, örmínyék). Ára még örmínyék laktak.
- örvín 'örvény' (Fűr) (-t, -be, örvínýés, örvínýik). A hídná vesztíls, mer ígén örvínýés.
- özsvín 'ösvény' (Kú.; Fűr) (-t, özsvínýenn). Olla keskén gyalogol, özsvín vezetett ké-rístül.
- páncél 'páncél' (B.) (-t, -ra, -gya, -os, -osok). De asztá: a páncéllörüökhö kerütem.
- peníz 'penész' (Fő. i; B.; Kú.; Hp.; Fűr) (-t, -és ~ penízslés, -édik, -lédik, -ésédik). Mégétté a penízses kényítérhájat ís.
- partíka 'portéka' (Fő. i; B.; Kú.; Hp.; Fűr) (partíkat). Míncek hozstad idé eszt a ronda partíkat?
- pocsík 'pocsék' (B.; Hp.; M.; Fűr) (pocsíkul, -lás). Nátunk állandúoan csak a pocsíkulás mígy!
- remín 'remény' (Fő. i; Kú.; Hp.; M.; Fűr) (-síg, -kédik, -telen, remíl). Remílem, mígyagy velé ölgédvé?
- rostíl 'rostély' (B.; Kú.; Hp.; M.; Fűr) (-t, -ra, rostílos). A budapesti fókázajtu rostílos! Nyujcski, babám, jop karodat. ha tudod.
- segíd 'segéd' (Fő. i; M.; Fűr) (-ét, -nek, -ék, segítídik). Láttgd? Új segígygyé van a korácsn k.
- sérín 'serény' (M.; Fűr) (sérínyenn, sérínkédik). Ezek nem ígén sérínkennék a fűzízszbe, még a dolcga.
- sörín 'sörény' (Kú.; Hp.; Fűr) (sörínyé, sörínyít). Fcguockoggy még a sörínynyibe!
- seregí 'seregély' (Fűr: í ~ i) (Seregi szn.). Lemássz Seregíjýkhö?
- söttít 'sötét' (Fő. i; B.; Hp.; M.; Fűr) (-es, -ít, -öl, -édik, sötícsíg). A mí gyerekeíkn nem fínek a sötítbe kíménnyi.
- sövín 'sövény' (Kú.; Hp.; Fűr) (elhom. szárm. -t, -hő, -re, ílőüsövínn. A zElekes ílőüsövínyé kerítétté be a héggyít.
- szégín 'szegény' (Fő. i; Kú.; Hp.; M.; Fűr) (-síg, szégínyék, észégínyédik. L. még: szégín). Sokszor um mégédtétt szégí fírji, hogy ugy esétt be a lakása ajtajánn.
- székín 'szekrény' (Fő. i; Fűr) (-t, -be,

-re, székrinyék). Níz még a székrin tetejinn, talán ot lész.
szémírem 'szémérem' (B.; Kú.; M.; Fúr) (szémírmés, szémírmeskédik, szémírmetlen). Szémírmés kvodisnak üres a tarisznyája.
szémül 'személy' (Kú.; Fúr: *i ~ i*) (-éssenn, -zet). Szémüléssen köllött neki jelénkéznyi.
szérin 'szerény' (M.) (-síg, szérinyenn, -kédik). Fog míg na, né szerinkiggy!
szeszil 'szeszély' (M.: szeszijjes) (elhom. szám. -is, -lő). Ném szocht ez ennyire szeszilés línny.
szomszid 'szomszéd' (Fő. *i*; B.; Kú.; Hp.; M.; Fúr) (-ot, -ba, -ul, -ok, szomszicsodág). Ha vidikre, a szomszid kös-sígbe éjárt a legin a lánho, hát ugyé mekkisített, tiz-tizínéggy uora, tjeél tájbo kerút haza onajd.
tajítik 'tajték' (B.; Kú.; Hp.; Fúr) (-os, tajítgzik). Nekem izs v_{ot} éj juo tajítik pipám.
tájik 'tájék' (Fő. *i*; B.; Kú.; Hp.; Fúr) (-ot, -ra, -cz odik, -osztat, -cz odás). Minkel ním tájikosztatott sénkí.
terebilés 'terebélyes' (Fúr) (-senn, étere-bilésédik). Gyorsan fejlődik, má kezD terebilésénnyí.

termiszet 'természet' (Kú.; Hp.; Fúr) (-ét, -é, termiszedbe, -és). A zien uramnak igⁿ juo termiszeté van.
tömin 'tömény' (M.; Fúr) (-telen).
törvin 'törvény' (Fő. *i ~ i*; Kú.; Hp.; M.; Fúr: *i ~ i*) (-t, -telen, -kézik, törvinyés, törvinszék). Ű ném ösmeri ugy a törvinyéket.
tüstint 'tüstént' (Fő. *i*; Kú.; Fúr: *i ~ i*).
vidik 'vidék' (Fő. *i*; Kú.; Fúr: *i ~ i*) (-ét, -re, -i). Sokan járngk dúgoznyi vidikre.
vendig 'vendég' (Fő. *i*; B.; Kú.; Hp.; M.; Fúr) (-ét, -ék, -ül, -li ő, -síg, -éskédik). Hát a Juoska hová lét? Kikisirté a vendigéket.
Veszprím 'Veszprém' (Fúr). Év veszprími legt v_{ut} velé.
vítiz 'vitéz' (Fúr) (-ül, -i, vitészkédik, vitéssíg). A vitész Kálmán viütö é sze-kiérenn.
vüöfin 'vőfély' (Fő. *i*; B. *i*; Kú. *i*; M.; Fúr) (-t, -nek, vüöfínnyé). Ki v_{ot} az Irén vüöfínnyé?
zombik 'zombék' (B.; Kú. *i ~ i*; Hp.; Fúr) (-ra, -os). Götealla ollaⁿ zombikos ricsig v_{ot}.

2. Tő végén, toldalékok előtt

Í-zést találunk az eké — *ékí, fejszé* — *fejsezi* típusú névszótlévek toldalékos helyzetében. (E jelenség kialakulása és rendszerintani összefüggéseire l. Végh József: Az *epé* — *epít, fejszé* — *fejsezi* típusú szótévek kérdéshoz e. cikkét. M.Ny. 51: 252 és kk.) A *biké* és a *fehété* szavakban a -*íg* '-ég' képző előtt megjelen az -*é* tővéglangzó.

biké 'bikke' (Fő. *i*; B.; Kú.; Hp.; Fúr) (*bikít-t, -be, -jér, -re, -s*. De: *bikéssíg*).
cáté 'cséve' (Fő. *i*) (*csít-t*).
eké 'cke' (Fő. *i*; B.; Kú.; Hp.; Fúr: *ekije*) (*ekít-t, -k, -vé, -le, -s*).
epé 'epe' (Fő. *i*) B.; Kú.; Hp.) (*epít-t, -jé, -vel, -nek, -tül, -s*).
fejsezi 'fejse' (Fő. *i*; B.; Hp.; Fúr) (*fejsezt-t, -jé, -vé, -re, -s*).
feketé 'fekete' (B.; Kú.; Hp.; Fúr) (*fekett-t, -be, -re, -tül, -s, -llik, -z*. De: *feketésíg*).
kefej 'kefe' (Fő. *i*; Fúr) (*keft-t, -jé, -nek, -vé, -l*).
kehé 'kőhögés' (...) (*kehít-t, -tül, -nek*. De: *kehés, kehül*).
kepe 'kepe' (Fő. *i*) (*kept-t, -be, -re, -hő, -l*).
keszité 'kesztyü' (...) (*keszt-t, -k, -be, -jé, -nek*).

kivé 'kéve' (Fő. *i*; B.; Kú.; Hp.; Fúr) (*kétt-t, -k, -be, -re, -jér*).
tő 'te' (Fő.; B.; Kú.; Hp.; Fúr) (*tügöd, tügödet*).
teré 'teher' (Fő. *i*) (*terít-t, -be, -vé, -z*).

*

elme 'elme' (B.; Hp.; M.: *elmilkédik*) (*elmt-t, -let, -kédik*).
eszme 'eszme' (Fő.; B.; Kú.; M.; Fúr) (*eszmt-t, -let, -l, föleszmtl*).
here 'here' (Fő. *i*; B.; Kú.; Hp.; M.; Fúr) (*herít-t, -l, -lís, ki-l*. De: *lúher, lúhert*).
körte 'körte' (Fő. *i*; B.; Kú.; Fúr) (*körtít-t, -jér, -vel*).
máhe 'meh' (Fő. *i*) (*máht-t, -k, -jé, -nek*).
pihe 'pehely' (...) (*piht-t, -k, -s, -z*).

II. Az í-zés esetei igékben

1. Tő belsejében

a) Egytagú szavakban:

- fíl* 'fél, timet' (Fő.; B.; Kú.; Hp.; M.; Fűr) (-*éget*, -*elém*, -*vín*, -*vínyéz*, -*kédik*, -*is*). *Ha kirégetűő gyün be né eresszték!* (fisz, fill, -elém, -emlitt, -ínk, -tikén, -tikénkédik, -tikénsig). *Magam derig gyerég vagyok, éppár legintül nem fülék.*
- íg* 'ég, ardet' (Fő.; B.; Kú.; Hp.; M.; Fűr) (-*né*, -*gy*, -*et*, -*etitt*, -*is*). *Akkor tuttuk még, hol léigett a házunk.*
- il* 'él, vivit' (Fő.; B.; Kú.; Hp.; M.; Fűr) (*ít*, *iné*, *illén*, *idégiél*, *iled*, -*edézik*, -*eszt*, -*min*, -*et*, -*jénez*, -*üozsdi*, -*üösködik*, -*tet*, -*elém*, -*ínk*, -*elmes*, *üelmiszér*, *üetveszil*, *ülesztüő*). *A zién ületembe má kítart.*
- ír* 'ér, jut, érkezik' (Fő.; B.; Kú.; Hp.; M.; Fűr) (*elír*, *kíír*, *odaír*, *írkézik*). *Hallottuk, hom mégírkésztek a z Alföldrül ezek a csongrádiak és mékkesztik a vasut-ípittist.*
- ír* 'ér, valet' (Fő.; B.; Kú.; M.; Fűr) (*írtik*, *írtikés*, *írtikül*, *írtikésitt*, *írtiktelen*, *írtikésitts*. De: *íérdém*, *íérem*). *Igén fölrít-kúttk aszt a házat, nem ír az annyit.*
- ír* 'ér, hozzáér' (Fő.; B.; Kú.; Hp.; M.; Fűr) (*hozzáír*). *Né írgy hozzá, piszkostléssz a ruhád!*
- ír-ik* 'érik' (Fő.; B.; Kú.; Hp.; M.; Fűr) (*írött*, *írötlen*). *Ném széggyük lé írötlenül, vár még, míg mégírik.*
- kír* 'kér' (Fő.; B.; Kú.; Hp.; M.; Fűr) (-*eekédik*, -*eszkédik*, -*üöddzik*, -*üözik*, -*éget*, -*elém*, -*vín*, -*vínyéz*, -*kédik*, -*is*). *Ha kirégetűő gyün be né eresszték!*
- líp* 'lép' (Fő. í; B. í ~ i; Kú.; Hp.; M.; Fűr) (-*éget*, -*is*, -*kéd*, *lípcsüő*). *Hosszi embér nagyot lép.*
- mír* 'mér' (Fő.; B.; Kú.; Hp.; M.; Fűr) (-*éget*, -*is*, -*et*, -*icskül*, -*nök*, -*tik*, -*tikletés*, -*tiktelen*, -*sikül*, *míleg*, *mílegül*, *vír-mírsiklet*). *Ném is mírté a tejet, csak telióntöttö.*
- níz* 'néz' (Fő.; B.; Kú.; Hp.; M.; Fűr) (-*gelüődik*, -*is*, -*éget*, *éniz*). *Mikor mégin égyün, ejdzs lé a zorsuodat a lábáho, asztán níz még, hom méllen lábó van.*
- típ* 'tép' (Fő.; B.; Kú.; Hp.; Fűr) (-*elüődik*, -*is*, -*áz*, *tídel*). *Né tíbd el a ruhádó, ném tudok helétt másikót vénnyi.*
- vid* 'véd' (Fő.; B.; Kú.; Hp.; M.; Fűr) (*ügvid*; Fűr) (-*ekézik*, -*elém*, -*elmez*, *vítelen*, *ügvid*). *Híjábó egreciérosztatom, a zap-tya mindig vídelmezi.*
- víl* 'vél' (Fő.; B.; Kú.; Hp.; M.; Fűr) (-*ekédik*, -*emín*, -*ellen*). *Ném vagyok kíváncsi a vílemínyedre.*
- vís* 'vés' (Fő.; B.; Kú.; Hp.; Fűr) (-*i*, -*étt*, -*né*, *kí*, -*ü*). *Kírgy év vísüt a kovács-tul.*
- vít* 'vét' (Fő.; B.; Kú.; Hp.; M.; Fűr) (-*ék*, *víték*, *vítékés*, *vítékézik*, *évitt*, *vítelen*, *évidöé*) *Vítelenül mégütöttem a zostorral.*

b) Többtagúak hangsúlyos szótagjában:

- díédélget* 'dédelget' (B.; Kú.; Fűr) (-*étt*, -*né*, -*is*). *Aziér rossz, állanduóan díédélgetéd.*
- gímbéredik* 'gémberedik' (Fűr) (*gímbéredétt*). *Egisz nap a huóba csatangút, egiszszenn égtímbérették a lábó.*
- íbred* 'ébred' (B.; Hp.; Fűr) (*íbrezt*, *íber*, *íbrém*. L. még: *íber* és *íbred*). *Kíét uora tájbo kulyaugatásrá íbrettem fíü.*
- ímélég* 'émelyeg' (B.; Kú.; Hp.; Fűr) (*ímélitt*, *ímélgüös*). *Ímélég a gyomrom, máma mégG semmit ném étem.*
- kínszérít* 'kenyszerít' (Fűr) (*kínszérül*, *kínszér*). *Elóbb-utuóbb mindénki arra kínszérül.*
- kísik* 'késik' (Fő.; B.; Kú.; Hp.; Fűr) (*kísltet*, *kísiü*, *kísiüöm*, *kísedélem*). *Nahát asztán kísiüóbb, a másík híéténn írkeszték kocsik, asztán mékkesztük a munkát.*
- kítékédik* 'kételkedik' (B.; Fűr) (elhom. szárm.). *Ném híszí é, kítékédig benné, pedig az uv vuó.*
- szidül* 'szédül' (Fő.; B.; Kú.; Hp.; M.; Fűr) (*szidülis*, *sziditt*, *szidölög*). *Csak szidölög egisz nap, ném dúgozik.*
- tíbolog* 'tébolyog' (Fő.; *tívéleszik* ~ *tívéledik*; B.; Kú.; M.; Fűr) (*méktíbolodik*, *tíbolda*, *tíbolodott*). *Hallottad? A Gános Gyula méktíbolodott.*
- tíkozul* 'tékozol' (B.; Kú.; Fűr) (*tíkozlás*, *tíkozluo*). *Aziér ném ménnek sémmire, mer ér ronda tíkozluo felesigé van.*
- tínférég* 'ténferég' (Fűr: í) (*tínfégis*, *tínfégüő*). *Egisz tíéleñn íhun tínfégétt, ahelett, hogy ément vuona dúgoznyi.*
- tíved* 'téved' (Fő.; B.; Kú.; Hp.; M.; Fűr) (*tívedis*, *tíveszt*, *tívelég*). *Ném merék égyedül émennyi vargányáznyi, mer étívedék.*

c) Többtagú igék hangsúlytalan szótagjában:

beszél 'beszél' (Fő. *i*; B.; Kú.; Hp.; M.; Fűr) (*beszítget, beszidés*. L. még: *beszid*). *Amnyit beszít, allik tuttam túló mők-szabadúnyi.*

böngész 'böngész' (M.) (elhom. szárm.). *Allandúgon a könyveket böngészté.*

alúl 'alél' (Fő. *i*) (elhom. szárm.). *Csak aszonta, hor rosszú van, asztán olla' hirtelen csak elalít.*

csempisz 'csempész' (M.: *csömpisz*) (elhom. szárm., *csempízkedik*) *Cukrot akart a gyárúbu kicsempísznyi, de elcsiptik.*

dicsír 'dicsér' (B.; Kú.; Hp.; M.; Fűr) (*dicsíret*). *A tanítúg mégdicsírt, mer a versét juoll emontam.*

dorbízul 'dorbézol' (B.; Kú.; Hp.; Fűr) *A Pásztori a zösszezs vagyónát edorbízúta, asztán a Parkaserdüöre járt gombáznyi.*

emísz 'emészt' (B.; Kú. Hp.; M.; Fűr) (*-is, -üödik, -hetetlen, még-, el-*). *Maj kisiúp kúö úket mékötömyi, mer még nem emíszítettek még.*

enyíszik 'enyészik' (B.; Kú.) (*el-, enyíszet*). *idíz 'idéz' (...)* (*-is, még-, elüö-*). *Huonapra be vagyok idízvé a biruóságra.*

ígír 'igér' (Fő. *i*; B.; Kú.; Hp.; M.; Fűr) (*-et, még-, el-, oda-*). *Neki is mégigírtem, hogy eménék hozzájok.*

ígíz 'igéz' (Fő. *i*; M.; Fűr) (*-is, még-*) *intíz 'intéz' (...)* (*el-is, -et, intízkedik, intízkédís*). *Beszíl a tanácselnökkel am, majd elintízi nekéd.*

ítél 'ítél' (Fő. *i*; B. *i ~ i*; Kú. *i ~ i*; Hp.; M.; Fűr) (*-et, -kézik, el-*). *Három évre úttik.*

kisír 'kísér' (Fő. *i*; B.; Kú.; Hp.; Fűr)

(*-et, -get, -let, -letéz, -tet, -tis, mők- -ül*). *Asztán a másik nap tutta csak emonda-nyi, hogy útet tüzesembér kísírté haza.*

kukorikul 'kukorékol' (Kú.; Hp.; M.; Fűr) (*kukorikú!* 'a kakaskukorékolás utánzása'). *Vuot éj juo kukorikuluo kokasom, de bucsura lévákújm.*

tenyíszít 'tenyészít' (B.; Kú.; M.; Fűr) (*tenyíszik, tenyíszítis, tenyíszítüö, tenyíszállót*). *Az állót-tenyíszítshö írtényi is köll ám!*

tökil* 'tökél' (B. *i ~ i*; Kú. *i ~ i*; M.; Fűr) (*eltökil, tökiletés, tökilellen, tökiletéssenn*). *Má írett, de még nem egísz tökiletés.*

törtínik 'történik' (Fő. *i ~ i*; B.; Kú.; Hp.; M.; Fűr *i ~ i*) (*törtíniet, törtínelém*). *A mútt úösszel is mellen eggy ujsák törtínt mindlunk.*

turbíkul 'turbékol' (Hp.; Fűr) (*-ás, -uo*). *vezínyül 'vezényel' (M.) (De: vezíér).*

d) A következő szavaknak csak bizonyos alakjaiban találunk í-zést:

mégy (Fő.: *mídz, misz*; Kú.: *missz, micc, mígy*; Hp.: *mígy, micc*; M.; Fűr) (*missz*) *észik* (B.; Hp.; M.; Fűr) (*ítékízik, ítkéзде, ítlen, ídvögk, ítel, ívelüödik* de: *éte*, elhom. szárm.).

léssz (Fő.; B.; Kú.; M.; Fűr) (*lúgy, lít, lítézik, linyeg, juolít*).

tész (Fő.; B.; Kú.; Hp.; M.; Fűr) (*tígy, tivé, betítt, títel, föllítel, tínyleg ~ tilleg, múttit, juotitemín*).

vész (Fő.; B.; Kú.; M.; Fűr) (*vígy, vítel, vívü, bevítel, kivítel, kivíteléz, kivíteléssenn*).

III. Í-zés toldalékokban¹

-il 'él' igeképzőben (Fűr) (*vetíl, vetílüö*).

-il 'ély' fn. képzőben (M.; Fűr) (*engedíl* — Kú. —, *erílés, kedílés, segíl, szémiléssenn, szenvedíl, tekintílés, ünnepil, veszíl*).

-ínk 'énk' mn. képzőben (Fő. *i*; B.; Kú.; M.; Fűr) (*ilínk, filínk*).

-ín 'ény' elhomályosult fn. képzőben (Fő. *i*; B.; M.; Fűr) (*kötín, mellín, merínylet, regín, termín*. L. még az elhom. származékok között).

-íl 'lél' igeképzőben (Fűr) (*szémílil*).

-is 'és' fn. képzőben (Fő. *i*; B.; Kú.; Hp.; M.; Fűr) (*biéllis, csíplis, földis, gyúlis, hűtis, jelentis, kártírrítis, kerít-*

tis, kíérdis, könyörgtis, köttis, lövtis, szédís, termís, tüöttis, verís, vetís).

-isz 'ész' fn. képzőben (Fő. *i*; B.; Kú.; Hp.; M.; Fűr) (*cípísz, csbísz, gípísz, kertísz, merísz, mihísz, tehenísz*).

-isz 'ész' igeképzőben (Fő. *i*; B.; M.; Fűr) (*heverísz, egerísz, eprísz, legelísz, nyeríszkédik*).

-dík 'dék' fn. képzőben (Fő. *i*; B.; Kú.; Hp.; M.; Fűr) (*hulladík, lövedík, növen-dík, potyadík, söpredík*).

-ík 'ék' fn. képzőben (Fő. *i*; B.; Kú.; Hp.; M.; Fűr) (*akadík, bizonyíttik, borítík, buborík, bugyborík, eresztík, füstík, habarík, játtik, keverík, maradík, puottík,*

¹ Az alábbi felsorolásban az első adat a toldalék nyelvjárási, a második a köznyelvi alakja.

- szakadák, takarík, vezelik, lágyik).*
- kon, -ikén* '-ékony, -ékeny' mn. képzőben (Fő. i; B.; Kú.; Hp.; M.; Fűr) (*engedikén, feledikén, fogíkon, folíkon, fülükén, hajlíkon, iérzikén, kártíkon, mozgíkon, mulíkon*).
- lik* '-lék' fn. képzőben (Fő. i; B.; Kú.; Hp.; M.; Fűr) (*apruclík, függelik, f. özelek, hátrótlík, kogyalík, mostlík, osztalík, szárolík, t. odalík, tüjtelík*).
- min* '-mény' fn. képzőben (Fő. i; B.; Kú.; Hp.; M.; Fűr) (*égygymín, engedmín, eredmín, esemín, kedvezmín, sütemín, úllemín, vetemín, vitemín*).
- sig* '-ség' fn. képzőben (Fő.; B.; Kú.; M.; Fűr) (*beleksíg, bikössíg, dicsőség, egíssíg, felesíg, kössíg, k. üccsíg, meleksíg, szípsíg, vesz üccsíg, züccsíg*).
- tík* '-ték' fn. képzőben (Fő. i; B.; Kú.; Hp.; M.; Fűr) (*fogyatík, hagyatík, írtík; mirtík, nyomatík*).
- vín* '-vény' fn. képzőben (B.; Kú.; Hp.; M.; Fűr) (*jörevín, kelevín, ködvín, kötelezvin, szelvin, szökevin*).
- ikul, -ikül* '-ékol, -ékul' igeképzőben (B.; Kú.) (*toporzikul, veszikül*).
- ni* '-né' föltételes módjelen (M.; Fűr) (*kírník, kírníl, kírnínk, kírníték, kírnínek; níznm, níznid, nízni, nízniók; nízniték, nízniók, ménnik stb.*).
- kíppenn* '-képen, -képpen' határozóragban (Fő. i; B.; Kú.; Hp.; Fűr) (*tulajdonkíppenn, fűkíppenn*).
- kípp, -kíbb* '-kép, -képp' határozóragban (Fő. i; B.; Kú.; M.; Fűr) (*mikípp, más-kíbb, f. ökíbb*).
- kínt* '-ként' hat. ragban (Fő. i; B. i; M.; Fűr) (*aprugnikínt, égygenkínt, kicsinyenkínt, önkínt, réggelénkínt*).
- ék* '-ék' igei személyragban a) az alanyi ragozás felszólító mód egyes szám 3. személyében, továbbá b) a tárgyias ragozás jelentő mód múlt idő és felszólító mód többes szám 3. személyében (Fő. i; B.; Kú.; Hp.; M.; Fűr) (*alugyík, égyík, igyík. De: alugyon, égyen, igyon is! igírtík, igírgyík, kírtík, kírgyík, kötöttík, kössík*).
- íték* '-étek' igei személyragban. Tárgyias ragozás jelentő mód múlt idő és felszólító mód többes szám 2. személyben (Fő. i; Kú.; Hp.; Fűr) (*kírtíték, kírgyíték, nízttíték, nízttíték, vüttíték, vügytíték, kíértíték, kíérgyíték*).
- A '-vé' határozóragban csak az *örökké* 'örökké' szóban.

I Függelék

I. Az *i*-zéssel összefüggő rövid *i*-zés esetei

Itt a gércői nyelvjárás azon rövid *i*-ző alakjait sorolom fel, amelyek ott hosszú *i*-s alakban is megvannak, továbbá a gércői nyelvjárás azon rövid *i*-ző alakjait, amelyeknek a fentebb ismertetett (felsőőri, martosi, békési, kisújszállási és hosszúpályi) nyelvjárások valamelyikétől (vagy több Fűr gyűjteményeinek hosszú *i*-ző vagy rövid *i*-vel váltakozó hosszú *i*-ző alak felel meg).

A rövid *i*-ző alakok felsorolását azért tartom szükségesnek, mert ezek eredetüket illetően nagyrészt összefüggnek a hosszú *i*-zéssel. Nem osztom Sulán véleményében, aki a következőket írja: „Véleményem szerint tehát az *i*-zéssel kapcsolatban tárgyalnunk kell a tágabb értelemben vett *i*-zést, illetőleg — ahol megvan — az *ie*-zést és *é*-zést is, viszont mellőznünk kell az *i*-zésnek az *i*-zés részeként való tárgyalását” (MNy. 1: 10). Véleményem szerint mind az *i*-ző, mind pedig az *ie*-ző (és *é*-ző) adatok felsorolása szükséges, hogy teljes képet nyerjünk a jelenségről. A hosszú *i*-zésnek ezt a kétirányú kapcsolatát a gércői nyelvjárás is dokumentálja.

Tekintettel arra, hogy az összehasonlításul szolgáló nyelvjárási tanulmányokban nem érvényesül egységességre az *i*-zés eseteinek bemutatásán — Papp L. és Szathmári I. tanulmányát kivéve általában az *é > i* zártabbá válásnak felfogott *i*-zéssel foglalkoznak —, ez a felsorolás is csak nagyon hézagos lehet. Célcem csupán az, hogy a különféle nyelvjárásokból kizárított *i*-ző adatok gércői megfelelőiseit en elmagyarázást adjak. A zárójelben található pusztá utalás itt is a gércői adattal való egyezést jelenti. A gércői adattól való eltérést (*i*-i viszonylatában) a nyelvjárás betűje utáni *i*-vel jelzem. Az adatok más hangalaki különbségeit nem tüntetem fel. Így például a gércői (G.) *billég* (Fő.; M. *i* ~ *i*; Fűr *i* ~ *i*) megfelelői a fenti utalás értelmében a következők: a felsőőri adat vele egyező, a martosi nyelvjárásban hosszú *i*-vel váltakozó rövid *i*-s alakok vannak (*biég, billég*), Fűr tanulmányában szintén ilyen (*biégy, biégy, biégy és billeg, billeg, billög*) megfelelőseket találunk.

billög 'bélyeg' (Fő.; M. *i* ~ *i*; Fúr: *i* ~ *i*).
ciloz 'céloz' (Fő.) (L. még a *cil* szónál).
csiricsári 'csiricsaré' (Fő.).
enyim 'enyém' (B. *i* ~ *i*; Kú. *i* ~ *i*;
 Fúr: *i*).
finom 'finom' (Kú. *i*; Hp. *i*).
fűrész 'fűrész' (M. *i*).
gürizd 'gerezd' (Értsd a hangsúlytalan
 szótagbeli *i*-t! B. *i*; Kú. *i*; Hp. *i*).
hərbati 'hársfavirágból készült tea'.
hizik 'hízik' (Hp. *i*).
íbred, íbrenn 'ébred, ébren' (Fő.; B. *i* ~ *i*;
 Kú. *i*) (L. még: *íbr!*).
ídes 'édes' (B. *i* ~ *i*; Kú. *i* ~ *i* 'a szülők
 valamelyike'; Fúr: *i*).
illesztűő 'élesztő' (Kú. *i*) (L. még: *ül!*).

in 'in' (Fő.; Kú. *i*; Hp. *i*).
ippen, ippenn 'éppen' (Kú. *i* ~ *i*).
iv 'iv' (Hp. *i*; M. *i*).
kin 'kin' (Kú. *i*; Hp. *i*).
kiván 'kiván' (Kú. *i*; Hp. *i*).
mindig 'mindig' (Kú. *i*; Hp. *i*).
pintek 'péntek' (Fő.; B.; Kú. *i* ~ *i*; M. *i*;
 Fúr: *i* ~ *i*).
Seregi szn. 'Seregély' (B.; Fúr: *i* ~ *i*).
szegin 'szegény' (Fő.; Hp. *i*; M. *i*; Fúr: *i*).
 (L. még: *szégt!*).
szik, szikés 'szik, szikes' (B. *i*; Kú. *i*).
szillő, szilled 'széjjel, széled' (Fő.; B. *i*;
 Kú. *i*; Hp. *i*; M. *i*; Fúr: *i*). (L. még:
szil!)

II. Az í-zéssel összefüggő í-é-zés esetei

Nem volna teljes a gércei nyelvjárás í-zéséről alkotott kép, ha nem sorolnám fel a jelenséggel ellentétes példákat, vagyis a gércei nyelvjárás í-é-ző adatait. Az í-é-ző adatok közül tehát itt csak azokat sorolom fel, amelyek más nyelvjárásokban í-ző alakban szerepelnek.

Az í-ző és í-é-ző adatok egybevetésének a megkönnyítése érdekében az í-é-zést az í-zéssel azonos rendszerezésben mutatom be.

1. Az í-é-zés esetei névszókban

a) Egytagú szavakban:

biél 'bél' (Fúr) (-*be*, -*nek*, -*lís*, *biézsir*,
marhabiél. De: *belé*, *belít*, *belek*, *belei*,
belitű, *beles*).
biérc 'bérc' (Fúr) (-*ét*, -*ék*, -*és*).
fiél 'fél, dimidium' (Fúr) (*fiébe*, *fiélig*,
fiészér. De: *felé*, *felibe*, *feles*).
gyiég 'jég' (Fúr) (*gyiégre*. De: *gyeges*, *gyegel*).
gyiér 'gyér' (Fúr) (*gyiérén*, *gyiérül*).
heti 'hét' (Fúr) (*hietén*, *hietre*, *hietig*. De:
hetet, *hetek*, *hetes*, *hetel*).
ieg 'ég' (Fúr) (*iegén*, *iegig*, *iegre*. De:
eget, *egek*).
iel-é 'él' (Fúr) (*ielit*, *ielire*, *ielés*).
ién 'én' (Fő. *i* ~ *i*; Fúr) (De: *engém*).
iesz 'ész' (Fúr) (*iezbe kap*. De: *eszé*, *eszés*,
eszrevész).
iev 'év' (B.; Hp.; Fúr) (*ieves*, *ievet*, *ievek*,
ievig, *Ujiev*).
kiés 'kés' (Fúr) (*kiést*, *kiések*, *kiéssé*,
kiésöz).
kiét 'két' (Fúr) (*kiétrít*, *kiét-három*, De:
kettes, *kettesbe*).
kiéz 'kéz' (Fúr) (*kiézbe*, *kiézzé*, *kiézű*).

De: *kezé*, *kezek*, *kezes*).
miés 'més' (Fúr) (*miésüt*, *miésük*,
miésés).
miég 'még' (Fúr: *mit*) (*miégis*, *miéksé*).
miéll 'mély' (Fő.; B.; Kú.; Hp.; M.; Fúr)
 (*miéllig*, *miélre*, *miéllenn*, *miéllitt*).
miér 'miért' (M.: *mír*) (*miér né?*).
miész 'mész, calx' (Fúr) (*miészbe*, *miészpor*,
miészku. De: *meszet*, *meszes*, *meszel*,
meszelű).
nyiél 'nyél' (Fúr) (*nyiélbe*, *kapanyiél*. De:
nyelet, *nyelek*, *nyelé*, *nyelibe*, *nyeles*).
riés 'rés' (B.; Hp.; Kú.; M.; Fúr) (*riést*,
riésén, *lúriés*).
riéz 'réz' (Fúr) (*riézzé*, *riézbe*, *riézre*. De:
rezet, *rezes*).
sziék 'szék' (M.; Fúr) (*sziéket*, *sziékék*;
sziékén, *sziékre*).
sziél 'szél, ventus' (Fúr) (*sziélbe*, *sziélre*. De:
szelet, *szeles*).
tiél 'tél' (Fúr) (*tiéllenn*, *tiére*, *tiéli*. De: *telet*,
telek, *telet*, *teletet*).
tiérd 'térd' (Fúr) (*tiérdé*, *tiérdit*, *tiérdépül*).

b) Többtagú névszók hangsúlyos szótagjában:

- biéka* 'béka' (B.; Kú.; Hp.; M.; Fúr) (*biékat, biékák, biéks, biékanyál*).
- biéna* 'béna' (Fúr) (*biénát, biénaság, biénánn, megbíénul, biénulás*).
- ciéigér* 'cégér' (Fúr) (-*t, -ék, -és, kiciéigérez*).
- ciékla* 'cékla' (Fúr) (*ciéklát, ciéklával*).
- ciérna* 'cérna' (Fúr) (*ciérnát, ciérnák, ciérnával*).
- giége* 'gege' (Fúr) (*giéigéje, giéigéjit, giéigéjibe*).
- gyémánt* 'gyémánt' (Fúr) (*gyémántot, gyémántok, gyémántbú*).
- hiézag* 'hézag' (Hp.; M. i; Fúr) (*hiézagot, hiézagba, hiézagos*).
- iérzikén* 'érzékeny' (M.) (*iérzikénnyenn, iérzikénsig, iérziketlen, iérzikénkedik*).
- Jiézus* 'Jézus' (Fúr) (-*t, -nak*).
- métiér* 'méter' (M.; Fúr) (-*t, -és*. L. még: *métiér!*).
- miérce* 'mérce' (Kú.; Hp.; Fúr) (L. még: *míri!*).
- miérföld* 'méröld' (Fúr) (L. még: *míri!*).
- niékünn* 'nélkül' (Fúr).
- piéda* 'példa' (Fúr *i ~ i*) (*piéldát, piéldák, piéldás, piéldáilan, piéldázuodik*).
- riépa* 'répa' (B.; Kú.; Hp.; M.; Fúr) (*riépat, riépa, riépas*).
- riészut* 'részut' (M.).
- sziéna* 'széna' (B.; Kú.; Hp.; M.; Fúr) (*sziénát, sziénába, sziénás*).
- sziéru* 'szerű' (M.: *sziró*) (*sziéru, sziérube*).
- tiészta* 'tészta' (B.; Kú.; Hp.; Fúr) (*tiész-tát, tiészás*).
- triéfa* 'tréfa' (Fúr) (*triéfat, triéfal*).
- viéka* 'véka' (B.; Kú.; Hp.; M.; Fúr) (*viékat, viékába, viékává*).
- viércse* 'vércse' (B.; Kú.;) (*viércsét, viér, csiek*).

c) Többtagú névszók hangsúlytalan szótagjában:

- babíér* 'babér' (B.; Kú.: *babírelvél*; Hp.; Fúr) (-*t, -ok, babílleivel*).
- cseléd* 'cseléd' (M. = 'szolga'; Fúr) (*cse-liédét, cselédék*).
- cseriép* 'cserép' (Fúr: *i ~ i*) (*cseriépbe*. De: *cserepet, cserepes, cserepez*).
- csetepatié* 'csetepaté' (Fúr) (-*t, -zik*).
- csukoládié* 'csokoládé' (Fő. i) (-*t, -k, -bú, -s*).
- égyiéb* 'egyéb' (Fúr) (*égyiébre, egyiépkint*. De: *égyebet, egyebek*).
- fehíér* 'fehér' (B.; Kú.; Hp.; M.; Fúr) (-*et, -gyé, -enn, -sig, -itt, éfehíéredik, kifehíéredik, mékfehíéredik*).
- feniék* 'fenék' (Fúr) (*feniékre*. De: *feneké, fenekel, mékfeneklik, fenekestül, feneketlen*).
- Gácsiér* szn. 'gácsér' (B.; Kú.; Hp.).
- gavallíér* 'gavallér' (Fúr) (-*t, -os, -kodik*).
- granatiér* (Fúr) (*granatiér mars* 'krumplis tészta').
- gyömbiér* 'gyömbér' (B.; Kú.; 'sovány gebe; Fúr).
- huohíér* 'hóhér' (Fúr) (-*t, -ok*).
- kényiér* 'kenyér' (B.; Kú.; Hp.; M.; Fúr) (-*be, -re, kényiérhéjj*. De: *kényeret, kényerek, kényeres*).
- keriék* 'kerék' (Fúr) (*keriégbe, keriékenn, keriék-riépa*. De: *kereket, kerekek, kerekes*).
- kondiér* 'kondér' (Fúr) (-*t, -ok, -ba*).
- kordié* 'kordély' (Fő. i) (-*t, -ba, -los*).
- köviér* 'kövér' (Fúr) (-*et, -enn, -sig, -it*).
- köziép* 'közép' (Fúr) (*köziépenn*. De: *közepés, közepé, közepibe*).
- levél* 'levél' (Fúr) (-*be, -re, -let*. De: *levelet, levelek, leveles, levelez*).
- maríék* 'marék' (B. i; Kú. *i ~ i*; Hp.; Fúr) (L. még: *marok!*).
- málié* 'málé' (Fúr) (-*t, máli(száju)*).
- metiét* 'metélt' (M.; Fúr) (-*et, metiélis*. De: *metel, metélt is*).
- mesziálláb* 'meziálláb' (B.; Kú.; Fúr *i ~ i*) (-*os, -oz*).
- özwiér* 'öszvér' (Kú.; Fúr) (-*t, -ek*).
- pöcsiét* 'pecsét' (Fúr) (-*et, -és, -ül*).
- purdié* 'purdé' (Fúr *i*) (-*t, -ba*).
- szekiér* 'szekér' (Fúr *i ~ i*) (-*be, -re, szekiér-keriék*. De: *szekeret, szekeres, szekezes*).
- sziénién* 'szintén' (Fúr: *sziéniég*).
- talliér* 'tallér' (Fúr) (-*t, -ok, -os*).
- tányiér* 'tányér' (B.; Kú.; Hp.; M.; Fúr) (-*t, -ok, -ba, -ra, -roz*).
- tehién* 'tehen' (Fúr) (*tehiénnyé*. De: *tehenek, tehenet, tehené*).
- tenyér* 'tenyér' (Fúr) (-*re, -be*. De: *tenyeré, tenyeres, tenyerül*).
- tömiérdék* 'temérdék' (Kú.; Fúr).
- tüöcsiér* 'tölcsér' (B.; Kú.; Hp.; Fúr) (-*t, -be, -rel*).
- veriéb* 'veréb' (Fúr) (-*bel, -gyé*. De: *verebet, verebek, verebisz*).
- veziér* 'vezér' (Fúr) (-*t, -ék, veziérkar*. L. még: *vezinyül*).

) Ié-zés szótövek végén:

A nyílt *e*-re végződő szavakban *e* ~ *ie* váltakozás van csekély kivételt nem tekintve (l.: Az *í*-zés esetei névszóktan tő végén toldalékok előtt *c*. részben: *elme, eszme, here, körte, mihe, pihe*) minden esetben.

<i>dinnye</i> — <i>dinnyét</i> (Fúr: <i>dinnyit</i>).	<i>mese</i> — <i>mesét</i> (Fúr: <i>mesít</i>).
<i>este</i> — <i>estét</i> (Fúr: <i>estít, estire</i>).	<i>öcse.*</i> — <i>öcsém</i> (Fúr: <i>öcsim</i>).
<i>görbe</i> — <i>görbét</i> (Fúr: <i>görbín, görbik</i>).	<i>pecsénye</i> — <i>pecsényét</i> (Fúr: <i>pecsenyének</i>).
<i>gyöngye</i> — <i>gyöngyét</i> (Fúr: <i>gyöngín</i>).	<i>pince</i> — <i>pincét</i> (Fúr: <i>pincibe</i>).
<i>keménye</i> — <i>keményét</i> (Fúr: <i>kemenct, kemence</i>).	<i>szőrincse</i> — <i>szőrincseit</i> (Fúr: <i>szerencsim</i>).
<i>lencse</i> — <i>lencsét</i> (Fúr: <i>lencsít</i>).	<i>tűke</i> — <i>tűkét</i> (Fúr).
	<i>vese</i> — <i>vesét</i> (B.; Kú. és Hp.: <i>vesít</i>).

2. Az ie-zés esetei igékben

<i>kíék</i> 'kellene' (Fúr: <i>kik</i>).	<i>fírcül</i> 'fércel' (Fúr) (<i>fírc, fírcét, összö-</i> <i>fírcütö</i>).
<i>bírmál</i> 'bérmál' (Fúr) (<i>bírmálás, bírmá-</i> <i>kozik</i>).	<i>tícr</i> 'tér' (Fúr) (<i>méktícr, betícr, áttícr,</i> <i>kitícr</i>).

3. Ié-zés toldalékokban

<i>-dégíél</i> '-degél' igeképzőben (M.: <i>idégil</i> ; Fúr) (<i>idégíél, mēndégíél</i>).	<i>-nég</i> '-né' nőnévképzőben (Fúr) (<i>postásnég,</i> <i>kocsmárosnég, papnég</i>).
<i>-gíél</i> '-gél' igeképzőben (Fúr) (<i>keresztgíél</i>).	<i>-ié</i> '-é' hat. ragban (Fúr) (<i>elié, felié, fölié,</i> <i>közié, mellie</i>).
<i>-fiéle</i> '-féle' mn. képzőben (Hp.; Fúr) (<i>sok-</i> <i>fiéle, kabátfiéle</i>).	<i>-véé</i> '-vé' hat. ragban (Fúr) (<i>vizzié</i>).
<i>-iék</i> '-ék' többesképzőben (Fúr) (<i>Lakosíék,</i> <i>Kisíék, apámíék</i>).	<i>-ícr</i> '-ért' okhatározó ragban (B.; Kú.; Hp.; M.; Fúr) (<i>mícr, azícr</i>); célhat. ragban (B.; Hp.; M.; Fúr) (<i>gyerekícr, másícr</i>); értékhat. ragban (M.; Fúr) (<i>pinziícr,</i> <i>gabnáciícr, borícr</i>).
<i>-iél</i> '-él' fn. képzőben (Fúr) (<i>kötiél, földiél</i> De: <i>kötelet, födelet</i>).	<i>-iél</i> '-él' alanyi ragozás egyes szám 2. személyű igei sz.-ragban (Fúr) (<i>kerestiél,</i> <i>mēntiél, nevettiél, tēttiél</i> ; <i>keressie, mēny-</i> <i>nyie, neveessie, tēgyie, ēgyie</i>).
<i>-ke</i> '-ke' kicsinyítő képzőben toldalékok előtt (Fúr) (<i>Böskíét, bürkíét, gyürkíét</i> 'a kenyér sarkos részét', <i>tűkékēnn</i>).	
<i>-cske</i> '-cske' kicsinyítő képzőben toldalékok előtt (Fúr) (<i>mēnyecskíének</i>).	

III. Más nyelvjárások *í*-ző adatainak egyéb megfelelései a gércei nyelvjárásban

Az itt felsorolt adatok már kevésbé vagy egyáltalán nem hozhatók összefüggésbe az *í*-zéssel. A példák egy része lehet az *í*-zésből továbbfejlődött alak, míg a többi adat csak a teljesség kedvéért tett megjegyzésnek veendő.

A gércei nyelvjárásban a *-ná, -nál* hat. rag nem illeszkedik, tehát: *tűzná, felesí-gemná, Feriná, Irēnná*.

<i>bü</i> 'bő' (M.: <i>bi</i>).	<i>Jēzus</i> 'Jézus' (Fúr: <i>Jizus</i>) (L. még: <i>Jíezus</i> szónál).
<i>engēm</i> 'engem' (Fő.: <i>ingim</i>).	<i>kellis</i> 'kelés' (B.: <i>kilés</i> ; M.: <i>killis</i>).
<i>fúsü</i> 'fésű' (Kú.: <i>fisű</i> ; Fúr: <i>fisű, fisd</i>).	<i>kimül</i> 'kímél' (B. és Kú. és Hp. és M. és Fúr: <i>kimil</i>).
<i>gombolag</i> 'gombolyag' (B. és Hp.: <i>gombolyig,</i> <i>gombaig</i>).	<i>küllüö</i> 'küllő' (M.: <i>kínlö</i>).
<i>hējj</i> 'héj' (Fúr) (L. még: <i>hí, híj!</i>).	<i>külsüö</i> 'külső' (Kú.: <i>külsöü</i> ; M.: <i>kíssö</i>).
<i>hunnaj, hunnajd</i> 'honnét' (Fúr: <i>hunnén</i>).	<i>mēter</i> 'méter' (M.; Fúr) (L. még: <i>míctēr</i> szónál is).
<i>hüss, hürös</i> 'hüvös' (M.: <i>hivés</i>).	
<i>innej, innejd</i> 'innét' (Fúr.: <i>innít</i>).	

- marok* 'marék' (B. *i*; Kú. *i* ~ *i*; Hp.; *tengeri*, gyakrabban: *kukorica* 'tengeri' (Fúr) (L. még: *mariék* szónál). (B.: *tengiri*).
nehéz 'nehéz' (Fúr: *nehíz*). *tiétek* 'tiétek' (Fúr: *tiitek*).
nekém 'nékem' (Fúr: *nikem*, *niked*, *niki*, *niktek*). *űöröz* 'öríz' (Hp.: *űüríz*).
onna, *onnaid* 'onnét' (Fúr: *onnít*). *ejnye* 'ejnye' indulatszó (B.: *inye*).
szemet 'szemét' (Fúr: *szemít*). -é '-e' kérdőszócska (B.: -*i*; Kú.: -*i*; M. -*i*; Fúr: -*i*).

IV. A gércei nyelvjárás szókincséből hiányzó más nyelvjárási í-ző adatok

- bijag*, *bijog* 'jelzés, nyom' (B.). *mitű* 'métely' (Kú.: *mitej*, *megmitej*; Fúr).
bíles 'tészta' (M.). *mindítig*, *mindítig* 'mindig' (Fúr).
bilindék 'beléndek' (Fúr). *mondír*, *mundír* 'mundér' (Hp.; Fúr).
butília 'butélia' (Fúr). *pillis* 'a kenyér első illetőleg utolsó szelete' (B.).
cserény, *cserén* 'cserény' (Fúr). *rív* 'rév' (Fő.; B.; Kú.; Fúr).
fikető 'főkötő' (M.; Fúr). *siměj* 'a szekér felhágója' (B.; Hp.).
fímlík, *fímlík* 'fémlik' (Fúr). *sigír* 'sovány' (B.).
gödény, *gödín* 'gödény' (Fúr). *szérdik*, *szérdik* 'aludtfej' (M.; Fúr).
göldény, *göldín* 'gombóc' (Fúr). *színvonou*, *szívanó*, *szín-vonó* 'szén-vonó', G.: *kurugla* (B.; Kú.; Hp.; Fúr).
hérisz 'nász nép' (B.; Kú.). *szurdik* 'szeglet, zug, völgy' (B.; Fúr).
ége 'három szál fonal a motólán' (Hp.). *tészén* 'tészen' (Fúr).
imint, *imint* 'imént' (B.; Fúr). *tívó* 'a kemence szájára illő takaró deszka' (Fúr).
ivad 'évad' (Fúr). *vejisz* 'vejsze, vejsz' (M.).
kolompír 'krumpli' (Hp.; B.; Fúr). *velíznek* 'a szövőszéken maradt fonal' (Hp.).
líchó 'bortöltőgető, széles szájú tölcser' (Fúr). *zsimbel* 'zsémbel' (Fúr).
lészén, *lészén* 'lészen' (Fúr).
mík, *mín* 'mék = megyek, mén = megy' (Kú.: *mik*; Fúr).

Bolla Kálmán

A csángó *sültü* ~ *szültü* hangszer- és a székely *Sölttyös* családnév. A moldvai csángó kutatók közül Rubinyi Mózes vette fel először csángó szójegyzékébe a *szültü* 'furulya', illetőleg a *sültül* 'furulyál' tájszót (Nyr. 30: 174, 31: 86. — Ha az utóbbi *s*-es közlés nem sajtóhiba *szültül* helyett, akkor az előbbi az *sz*-elő, az utóbbi az *s*-elő csángó települések szókincséből való). Úgy látszik azonban, Rubinyinak elkerülte figyelmét egy másik olyan, e szócsaládba vonható származék, amely éppen egy maga közölte csángó verses szövegnek ebben a szakaszában olvasható: „Egyszeribe kedvem, | Úgy el szomor-
kodék; | Hogy víg *söltülésem*, | Elkeseservesedék” (Nyr. 31: 205). A tőlem e szövegből *döltlen* kiemelt szó nyilván a *söltül* (~ *sültül* ~ *szültül*) igéből képzett 'furulyálás' jelentésű cselekvésnév. Wichmann György északi-csángó szótárából, illetőleg hangtani fejtegetéseiből ilyen, érdeklődésünkre számot tartó adatokat idézhetek: *šültü* 'süvölttyü, Flöte (kurz, an der Spitze angeblasen)' *šültül* 'auf der Flöte spielen'. *sültüš* 'Flöter' (Csángó-Sz.). Wichmann a hangalak fejlődéséről szűkszavúan így vélekedik: *sültü* < *süöltü 'süvölttyü, Flöte' (Csúry Bálint: Wichmann György északi-csángó hangtanának kiadatlan része: MNy. 35: 73 kk.; ez az adat a 87. l.-on). Domokos Pál Péter gazdag csángó népdalgyűjteményének egyik, Kicsi pásztor című darabjában ilyen sorokra bukkanunk: „Ha fejem vészitek, engem temesszettek | Tellám¹ kapujábó, báránkám jászlabó.² | Küsszebecke *szültim* lábomhoz tegyétek | Nagyabacka *szültim* fejemhez tegyétek, | Mikor alol fú szél, fújja fúdogájja...” — Domokosnak a tőlem kiemelt szóhoz fűzött lapalji jegyzetében ez olvasható: „Sültü vagy szilti — Viski magyarázata szerint a furulya magyar megfelelője, a süvöltő” (Domokos: A moldvai magyarság³. H. és é. n. [Kolozsvár, 1941.] 279.—A közlő a szöveget a déli csángó települések közé tartozó Trunkon 1932-ben jegyezte le). A Domokostól közzétett balladának egy újabbban a Szeret menti déli csángó települések sorába tartozó Klézsén lejegyzett változatában ezt a versszakot olvasom: „E küssebb *sültümet* | Lábomhoz tegyétek, Alulul fújja szél, | Fújja fúdogálja.” A hozzácsat-lakozó jegyzet szerint: *Sültü*: süvöltő, azaz furulya (Faragó József és Jagamas János, Moldvai csángó népdalok és népballadák. H. és é. n. [Kolozsvár, 1954.] 112).—Hegedűs Lajos csángó szójegyzéke szerint a Klézsétől valamivel délebbre fekvő Somoskáról a Dunántúlra vetődött csángók nyelvében a kérdéses hangszernek az előbbieken jelzett jelentéssel *sültő* ~ *sültü*, a legdélelelőbb csángó településről, Gajcsánából, helyesebben Magyarfaluból származó csángóknál pedig *sültő* alakja van (Hegedűs: Moldvai csángó népmesék és beszélgetések. Bp., 1952. 340).

A Gállfy Mózes, Márton Gyula és Vámszer Márta társaságában még 1949-ben kezdett s azóta is velük meg másokkal együtt folytatott csángó nyelvföldrajzi gyűjtés

¹ A csángó *tella* 'juhakol' román kölcsönszó (vö. r. *târla*).

² Talán inkább *jászlabó* vagy *jászlabq*, illetőleg *kapujábo* vagy *kapujábq*.

eredményeként ma már a moldvai csángó nyelvterület minden pontjáról (92 kutatópont!) rendelkezünk a 'furuja' fogalomra vonatkozó nyelvföldrajzi adatokkal. E gyűjtés anyagából a szóban forgó hangszernévnek az egyes csángó pontokról a következő alakváltozatait idézhetem: A Román környéki északi-csángó települések közül Bělusest, Bërgován, Kelgyeszt és Szabófalva lakosaitól a *szültü* alakot jegyeztük le, Gyerejesten és Jugánban *szültü*, Újfaluban (Traian) *szütö*, az előbb említett Gyerejesttel együtt csaknem teljesen elrománosodott Dokián meg *sültü* formát hallottunk. Az északi csángóságtól egészen délre, a Szeret bal partjára kitelepült csángóság egyik ugyancsak elrománosodott településpontján, Valénban egy magyarul még tudó csángótól a *sültö* (! feltűnő a nem *sz*-elő alak!), a legdélebbre fekvő Ploskucében pedig a *szültü* alakváltozatot jegyeztük le. A déli csángó *sz*-elő pontok közül Bogdánfalván *szültü*, Nagypatakon a *szültü*, Trunkon a *szültü*, Újfalú (Bălcescu) és Gyoszény csángóinál a *sültü* alak járja. A nem *sz*-elő déli csángó települések közül néhányon a *sötü* (Somoska), *sütü* (Forrófalva, Klézse), illetőleg *sütyü* (Külsőrekesin) alak él. A Bogdánfalva közelében fekvő egyik legnépesebb csángó központ, Lujzi Kalagor szókészletében azonban a hangszernek már *furuja*, illetőleg *csilinka* a neve. Egy jóval távolabbi, Tázló menti ponton, az elenyészően csekély és elrománosodóban levő csángó lakosságú Kukujecen is kettős elnevezéssel (*furuja* : *csimpoja*) találkoztunk. Ezen kívül a többi csángó településpontra e hangszer nevéként a *furuja* ~ *furija*, illetőleg a kicsinyítő képzős *furujacska* használatos.

Mikor egy negyedszázada Viski Károly a csángó *szültü* tájszóval foglalkozott, a szóban egy régi magyar hangszernévnek a csángóban való megőrzésére mutatott rá. Jól lehet az itt felsorolt alakváltozatok közül Viski csak Rubinyi *szültü* adatát ismerte, a csángó *sz*-elés tekintetbevételével jogosan feltehetően egy „közmagyar” *sültü* (< *sültö*) alakot (l. Viski: *Szültü* — Egy régi magyar hangszernév. Népünk és Nyelvünk 4: 71—5. — L. még uő: A Magyarság Néprajza 2: 376). Feltevése helyességét nemcsak a hangtörténet, hanem az is támogatja, hogy — mint fennebb láttuk — a moldvai csángó települesterületnek nem *sz*-elő pontjain e tájszónak valóban van *sültü* ~ *sütü* ~ *sültö* ~ *sötü*, sőt *sütyü* alakváltozata is. Teljesen helytálló Viskinek az a megállapítása, hogy a csángó *szültü* (~ *sültü*) — nyilván a *süvöltö* ige jelen idejű melléknévi igenévi származékaként — *süvöltö* (~ *süvöltü*) alakban már a magyar régiségben hangszernév volt. Éppen két erdélyi író nyelvéből idézhetni erre kétségtelen példát. Így Heltai Gáspár magyar krónikájában (Kolozsvár, 1575.) ezt olvashatjuk: „Küldenec szep madaraszo dobokat és *süvöltteket*” (NySz.). Apáczai Csere János Magyar Encyclopediájában (Utrajectum, 1653. helyesen 1655.) a hangszerek sorában szerepel a *süvöltü* is; így: „A hangra szolgáló tsinálnmány az orgona, trombita, síp, *süvöltü*, duda” (NySz.). De Miskolci Gáspárnak Lócsén 1702-ben megjelent „Egy jeles vadkert” című átdolgozásában is megleljük e hangszernévet. Íme: „A majom mindenféle jádзи dolgokat meg-tanul, a *süvöltöt* és sipot fujdogálja” (NySz.). Ez adatok alapján Viski — kétségtelenül helyesen — a *süvöltö* ~ *süvöltü* szót egy furulyaszerű hangszer régi magyar nevének tekinthette (i. h.).

Magának a szónak *süvöltö* és *süvöltü* alakja között világosan olyan a viszony, mint a *sarkantó* (~ *sarkanté*) ~ *sarkantyú*, illetőleg a *pörgető* (~ *pörgeté*) ~ *pörgettyű* között. Ez alakok keletkezése az ómagyar kori *ay* és az *ey* kettőshangzó más-más irányú fejlődésével magyarázható. A *süvöltö* tehát a *süvöltę > *süvöltö* > *süvöltö* fejlődési sor utolsó tagja, a régiségbeli *süvöltü* pedig a *süvölte* > *süvöltę* > *süvöltü* > *süvöltü* soré. A csángó *sültü* ~ *szültü* azonban a maga — Viskivel szólva — „teste szerint . . . kissé megapadt” alakjával további magyarázatra szorul. Ha a szókezdő *s* ~ *sz* hangmegfelelést ma még nem tudjuk is kétségtelen bizonyossággal magyarázni (erre nézve l. Horger Antal: A magyar nyelvjárások 33), az azonban kétségtelen, hogy az *sz*-elő csángóság nyelvében a csángóság *s*-elő részével és a közmagyarral szemben „szabályszerű” az *s* : *sz* hangmegfelelés. Magának a *sültö* ~ *szültö* tájszónak „megapadt” hangteste

véleményem szerint a következőképpen magyarázható: Már Wichmann szótárának számtalan adata, de a magunk szóföldrajzi gyűjtése alapján is tudjuk, hogy a moldvai csángóban ma is van *s* nyilván régebben is volt bilabiális *v* (β) hang. Véleményem szerint egészen bátran feltehető tehát, hogy a csángó régiségben a szóban forgó hangszer neve eredetileg *süßöltő ~ *süßöltü, illetőleg az *sz-clő* csángó pontokon *szüßöltő ~ *szüßöltü lehetett. Érthető fonetikai okokból a továbbfejlődés során a β képzése annyira közeledhetett a környező labiális magánhangzók képzése felé, hogy a bilabiális mássalhangzó és az azt közrefogó két labiális magánhangzó képzése az ajakműködés szempontjából teljesen egybe is eshetett (l. erre nézve: Farczády Elek—Szabó T. Attila: A Marosvásárhelyi Sorok. Bukarest, 1957. 34 kk. — L. még tölem: MNy. 53: 345 kk. és MNyTK. 97. sz. 13 kk.). A fejlődés tehát ilyenféle lehetett: *szüßöltü (~ *szüßültü) > *szüöltü > *szüültü > *szültü* > *szültü* (> *szütü* > *szütü*); az *s-clő* csángóság nyelvében a szókezdő hangot kivéve ugyanilyenyszerű változással kell számolnunk. A szóvégen az *-ü* ~ *ü*-vel szemben szórványosan jelentkező *-ő* ugyan nyíltabbá válással is keletkezhett, de lehet az eredetibb *-ëü* kettőshangzó ilyenféle fejlődésének eredménye is: *-ëü*, *-öü* > *-ő*. Itt tehát lényegében a kettőshangzó más irányú fejlődésével kapcsolatos egyeshangúsodásról lehet szó. Az egyetlen pontról ismert *sütyü* alak alapján joggal felvehető a *süßöltü > *süßöltëü > *süßöltjü > *süßöltjü > *süöltjü > *süültjü* > *sültjü > *sütyü* fejlődési sor is. A *szüti*-féle illabiális magánhangzós alakok csak a *szültü* másodlagos származékai lehetnek. A román nyelv hatásának nagyon erősen kitett csángó pontok hangrendszerében ugyanis a románból hiányzó *ü* hangot a kétnyelvű csángóság illabiális hanggal (*i*) helyettesítette, illetőleg helyettesíti. Így tehát például a *fist*, *fíz*, *nyist* és természetesen a *szüti* is nem megőrzött régiség, hanem a *füst*, *fúz*, *nyüst* és *szültü* alakból hanghelyettesítéssel keletkezett másodlagos fejlemény. Ez azért kétségtelen, mert a moldvai csángóság éppen legrégebbi részének, az *sz-clő* északi- és déli-csángók nyelvében egyáltalában nem vagy csak szórványosan találkozunk az *ü* helyén illabiális hanggal (itt ez lehet megőrzött régiség is!), az újabbban, hihetőleg a XVIII. század második felétől innen — a Székelyföldről — kitelepült Tázló és Tatros menti csángó szórványok néhányának nyelvében viszont szinte kivétel nélküli *ü*: *i* hanghelyettesítésre bukkanunk. Arra pedig nincs semmi ok, hogy a XVIII. századon inneni székely kitelepülők nyelvében — ebben a vonatkozásban — megőrzött régiséggel számoljunk, mikor a középkorban kitelepült *sz-clő* északi és déli csángók nyelvében *e* jelenséggel — mint általános hangrendszerbeli sajátossággal — nem találkozunk.

De mint fentebb láttuk, Wichmann közléséből ismerjük a jelzett módon keletkezett *szültü* hangszernévből alakult *-s* képzős *szültüs* 'Flöter' származékot is. Minthogy a Mátra vidékén is lejegyezték a *süvütös* 'gyűrűs zsidó' tájszót (Nyr. 24: 478; id. Viski: i. h. 74 is), valószínűnek látszik, hogy a magyar régiségben éppen úgy használatos lehetett a *süvöltös* ~ *süvöltjüs*, mint a hasonlóan hangszernévből képzett *dudás*, *hegedüs*, *sípos* meg más foglalkozás-, illetőleg belőle származott ragadványnév.

Mindez aztán egészen könnyűvé teszi számomra a levéltári kutatás közben elémtetődött háromszéki *Sölyös* családnév magyarázatát. E nevet ugyan eddig — nyilván személynévgyűjtésünk sajnálatos elmaradottsága miatt — csak egyetlen forrásból ismerem, de kétségtelennek tartom, hogy foglalkozás- vagy inkább ragadványnévként az ezutáni kutatások még több ide vonható adatot vethetnek felszínre. Most csak eredetileg a Barcasághoz, később — legalábbis egyházilag — Sepsiszékhöz, 1876-tól pedig Háromszék megyéhez tartozó Bodoláról 1746-ból „*Sölyös Mihalyne Anna*” (így!), majd 1749-ből ismét a „*Sölyös Mihalyne*” neve került elémt (A sepsi ref. egyházmegye vizitációs jegyzőkönyvből kiírt erdélyi oklevélszótári anyagban). Az előbb kifejtettek figyelembevételével úgy látom, hogy a *Sölyös* ~ *Sölyös* családnév esetében is alapszóként a *süvölt* ~ *süvölt* ige melléknévi igenévi származékára, illetőleg ennek további alakulásával kapcsol-

latban ilyenféle fejlődési sorra gondolhatunk: *söböltüü > *söböltüü > *ösböltüü > *söböltüü > *sööltüü > *söltüü > söltýö (> söltýö). Maga a családnév ennek az alapszónak -s képzős származéka lehet. A családnévek viszonylagosan késői kialakulását tekintve valószínűnek tartom, hogy e családnév is hihetőleg már a megapadt hangtestű söltýö és nem valamelyik előbbi, testesebb alakból keletkezett tulajdonnévi származék.

Mindenesetre nem lehet merő véletlennek tekinteni, hogy a Háromszék határáról a szólásból ismert Kőpeccel átellenben, az Olt partján fekvő Apácáról kiszármazott Apáczai Csere János *süvöltüü* hangszerneve, a *Söltýös* családnév és a moldvai csángó *sültüü* ~ *szültüü* ~ *sültüü* és alakváltozatai meg a *szültüüss* származéka fejtegetéseim során így egymás mellé került. A moldvai csángó és a székely szókészlet elemeinek számos, sőt szinte-szinte számtalan egybeesése, közös volta bizonyítja ugyanis azt, hogy a csángóság és a székelység között szoros népi-nyelvi kapcsolat van. Lényegében tehát a csángóság a középkornak közelebről egyelőre meg nem határozható időpontjától szinte napjainkig szakadatlanul tartó székely kitelepülés során került Moldva különböző részeire (l. tőlem: MNy. 54: 103—5; másként Karácsonyi Jánosra, Losonczy Zoltánra és Simonyi Zsigmondra hivatkozva Horger: i. m. 27). Az itt kifejtettek után nem kétséges, hogy a szókészletbeli s nem utolsósorban a csángó és székely tulajdonnévi anyag erre nézve a részletekbe menő ezutáni kutatás során hihetőleg még nagyon sok jelentős bizonyítékot szolgáltathat.

Szabó T. Attila

Barna. Bárzi (SzófSz.) szerint *barna* melléknévünk kétségtelenül összefügg a középfelnémet *brün* azonos jelentésű szóval, az átvételt azonban nehéz megmagyarázni; vagy esetleg a középlatin nőnemű *bruna* melléknév átvétele, de hangtanilag ez a magyarázat sem kifogástalan. Bárzi természetesen a *barna* szó mai jelentéséből indul ki.

Nem tudok a szó eredetére vonatkozólag az eddiginél jobb, megnyugtatóbb magyarázatot adni, de azt hiszem, hogy a magyar *barna* szó jelentése régebben nem volt és nyelvjárásokban ma sem egyszerűen színmegjelölés: részben több, részben kevesebb.

Az EtSz. szerint talán az 1255. évi „ad fluium *Borna* potoka vocatum” is ide vonható. A melléknév első kétségtelen adatai az OklSz.-ból a következők: 1349: *Borna* (ökör), 1359: *barna* (ökör), 1391: *barna* (disznó), 1405: *barna* (erdő), 1436: *Barna* (személynév), 1475: *barna* (tehén), 1492: *barna* (tehén), 1521: ugyancsak, 1557: *barna* (tinó és bika), 1686: *Barna* deres lo, 1690: *Barna* kék tavalyi bikaborju. A NySz. adatai is általában tehénre, bikára és lóra vonatkoznak. Két más vonatkozású adatot is találunk: „(A szem) igen fejrnc tartya az mi csak homályosan fejrís és ha csak *barna* szabásúis” (MA.); „A fekete, ő alatta ezek a grádicsi vannac: sötét, zöld, homályos, *barna*” (Com: Jan.).

A MTsz.-ban egyetlen adatot találunk Szentesről: A kazal *barnáját* keresi: árnyékát. Nem érdektelen számunkra a SzamSz. *bárnulat* 'estszürkület' adata sem. Az OrmSz.-ban a *barna* szó 2. jelentése 'sötét': De jó vóna ott a *barna* hüssön (= hűvös árnyékban). A SzegSz. adatai közül kiemelem a következőt: *barnaföd* 'homokos feketeföld, amely paprikatermesztésre kiválóan alkalmas'.

A szlovákiai Magyarbödön (Bidovce) tanúja voltam, mikor háziasszonyom a fejkendők között válogatott. Anyja egy *barna* kendőt kért, mire az asszony átnyújtott — egy sötétkéket. Kérdésemre, hogy ez *barna*-e, azt felelte, hogy ez volt a legbarnábbik. Megkértem, hogy mutasson „barna” színű ruhákat. Mutatott is sötétkéket, sötétzöldet, sötétzürkét, sötétbarnát. Megkérdeztem, milyen színű az asztal (világosbarna volt).

A felelet: *sárgá*. A sötétebb barna bútort vörösnek mondta. A *barna* szó tehát ebben a nyelvjárásban nem szín, hanem 'sötét' jelentésű. Országszerte népdalokból is ismeretes, hogy van *szőke* leány, *legény*, ennek ellentéte a *barna* leány vagy *legény*, és akkor is *barna*, ha a hajszíne történetesen fekete. Sokszor hallottam, hogy: nagy *barna* ember, vagy: az egész család *barna*, mikor saját szememmel láttam, hogy az illetők haja, bajusza fekete. A *világos* sörrel szemben is a *barna* sör áll.

Hadd idézzek végezetül két nagy költőnkől egy-egy közismert versrészletet:

Mint komor bikáé, olyan a járása,
Mint a *barna* éjfél szeme pillantása... (Arany: Toldi)

Oszlik lelkemnek *barna* gyásza:
Nagy, fehér fényben jön az Isten,
Hogy ellenségim leigázza. (Ady: Ádám hol vagy?)

A példákat nem szaporítom. A felsorolt adatokból is világosan kiténik, hogy a *barna* szó jelentése nem mindig a *vörös-kék-zöld-sárga* stb. szinonimasorba tartozik, hanem a példák egy része szerint a *sötét-fekete* sorba, mint a *szőke*, *világos* ellentéte.

Ha a *sötét* (*setét*, *sütét*) szó a régiségben főleg kút (= forrás), patak, völgy, hegy, felhő, tömlőc, helyiség jelzőjeként használatos, élőlényre nem alkalmazták. A *barna* melléknév tehát részben kiegészíti, részben azonos jelentésű vele.

Sem a középfelnémet *brün*, sem a középlatin *bruna* szó használatát, pontos jelentés-árnyalatait nem ismerem. Nem tudom, hogy volt-e ezeknek is olyan jelentésskálájuk, mint a magyar színnévnék. Most felhozott példáim tehát nem erősítik, sőt talán gyengítik a szó német vagy középlatin származtatását. Az sem lehetetlen, hogy az irodalmi nyelv színmegjelölő *barna* szavának jelentésére hatással volt az irodalmi német *braun* szó, amellyel azonos jelentésűnk, pontos megfelelőnk vették a magyar *barnát*.

Kálmán Béla

Kucséber. Az Akadémiai Nagyszótár cédulagyűjteményében a *kucséber*-ről a legkorábbi adat 1845-ből való. A szó ezen első előfordulásának a szöveggörnyezete érdekes, és a szó eredete szempontjából is sokatmondó: „Van egy közmondása a' magyarnak, melly a' narancsnak köszönheti életét. A' narancsnak, melly vidéki éghajlat gyümölcse, de mellyet hazánkba is ... elhozna a' burgonyán tengődő gottscheiek, kiket érthetőbben «kutsébereknek» szokás nevezni tul a' Dunán. Ön, mint egykor somogyi lakos, bizonyosan ismerni fogja e' nemét a' vándorló kereskedőknek. ... A' magyar közmondás... azt tartja: keserű a' narancs, ha nagyon facsarják” (Rudanczy. — Életképek 1: 453—4).

A XIX. század közepétől az első világháború végéig a *kucséber* (írásváltozata *kutséber*) meglehetősen gazdagon adatolható; lásd például Tóth Árpád Invokáció Csokonai Vitéz Mihályhoz című, 1917-ben írott versét. Az első világháború után azonban a *kucséber* használata egyre ritkul, és a mai magyar irodalmi szókincsben a szó elavulóban levőnek tekinthető.

Kimutatták a *kucséber*-t a magyar nyelvjárásokból is: 1903: Halas: *kucsiber* (Nyr. 32: 395); 1903: Vác: *kucsibër* (NyF. 10: 13); 1923: Szentés: *kucsiber* 'deligyümölcs-árus' (ÚMTsz. cédulagyűjteményéből); 1926: Makó: *kucsiber* 'csavargó, gazember' (ÚMTsz.); Kiskunfélegyháza *kocsiber* 'tréfás játék a lakodalomban' (ÚMTsz.); 1957: Szeged: *kocsiber* 'kocsmáról kocsmára járó ember (1914 előtt), akinél tombolaszerkezet volt és egy kosár nyereménytárgyakkal' (SzegSzót. 1: 843).

Jókainak 1854-ben megjelent Kárpáthy Zoltánjában a szó *kutyéber* alakban fordul elő: „Frater Bogozy a legnagyobb titokban iparkodott túladni a Zoltántól kapott aranyokon: elcsaklizta (műszó) *kutyéber*-eknek (szintén műszó), felváltogatta ismerős pincéreknél szép suttyomban...” (Nemzeti díszkiadás 6: 286). Minthogy több adatunk a *kutyéber* alakra sem Jókaitól, sem máshonnan nincs, az a gyanúnk, hogy ez az alak Jókainál a *kuscéber* írásképének a torzulásából keletkezett.

A *kuscéber* használatos egy állandósult, szójárászerű kapcsolatban is: *reszkirt kuscéber!* (Teleki Sándor: Emlékeim 2: [1880] 241); *kuscéber reszkirt* (Mikszáth: ÖM. 9: 116, 263), *reckirt, kocsíber* 'lesz, ahogy lesz' (SzegSzót. 1: 834). Ezt a nyilvánvalóan a németből vett szójárást (vö. *kost was kost, man probiert, von Haus aus, noch nie da gewesen* stb.) főleg akkor mondják, ha gyöngé kártyával is megpróbálják a szerencsét.

Szótárainkban, lexikonainkban a *kuscéber* 1862 óta szerepel (Toronyai: Rablók 16, 32; A Pallas Nagy Lexikona 8: 134; Jenő—Vető: M. tolvajnyelv. 82; Révai Nagy Lexikona 8: 653; Új Idők Lexikona 16: 4051; Balassa: A m. ny. szótára 1: 460).

Kuscéber szavunk megfelelője ismeretes a csehben és a szlovákban is: cseh *kočébr, kočébrák* 'gottscheei lakos' (Kott 6: 629), *kočébr, kočébr, kočévr* 'kuscéber' (Přiruční slovník jazyka českého. 2: 176; Machek: Etym. Sl. 211); szlovák *kočéber* 'kuscéber' (Machek uo.).

A magyar *kuscéber*, cseh *kočébr, kočévr*, szlovák *kočéber* a közfelfogás szerint a német *Gottscheer* 'gottscheei lakos' osztrákos *Kutschéber, Gottscheewer* változatából származik (Giesswein: Nyr. 30: 469; Machek i. h.; lásd továbbá a szó első magyar előfordulását, valamint a fentebb idézett lexikonokat, szótárakat is). A hiátustöltő *b*-re nézve Giesswein utal a *Kittseeber* 'Kittsee-ből, a mosonmegyei Kőpcsényből való' szóra. Bárcezi a *kuscéber* eredetének ezt az általánosan elterjedt magyarázatát nem tartja meggyőzőnek (SzófSz. 179).

Vizsgáljuk meg a szó tárgytörténeti vonatkozásait. — Gottschee, szlovénül Kočevje a jugoszláviai Krajnában fekszik. Az első világháború végéig az Osztrák—Magyar Monarchiához tartozott. Lakosai igen régi német telepecsek, akik nemzetiségüket a szlovén környezetben is megőrizték. Lélekszámuk 1936-ban kb. 14 ezer volt. A terméketlen, sziklás föld a lakosság számára nem biztosította a megélhetést, ezért a férfi lakosok fő foglalkozása a legújabb időkig a vándorló, házaló kereskedés volt. Ennek gyakorlására már 1492-ben császári szabadalmat kaptak III. Frigvestől. Kezdetben csupán háziipari termékeiket (vászon, faáruk) adták el az Adriai-tengerpartján, és helyette sót vásároltak saját szükségletükre. Később azonban viszonteladásra tértek át. Legfontosabb árucikkük a déligyümölcs volt, de árultak játéktárgyakat, bazárárut, csecsebecséket is. A gottscheei férfiak ösztől tavaszig vándorúton voltak, és nyakukba akasztott kosarukkal bejárták az egész Monarchiát. Áruikat többnyire számlottóval (páros-páratlan) hozták forgalomba. — A Monarchia felbomlásával a gottscheeiek piaca nagyon összeszűkült, mert a szomszédállamok korlátozták tevékenységüket, Jugoszláviában pedig a horvát, dalmát, bosnyák vándorkereskedőkkel már csak német nyelvük miatt sem vehették fel sikeresen a versenyt. (Vö. Az Osztrák—Magyar Monarchia írásban és képben. 6. Karinthia és Krajna 1891. 421—34; Carl Petersen—Paul Hermann Ruth—Hans Schwalm: Handwörterbuch des Grenz- und Auslandsdeutschtums. 3. Breslau. 1938—1940. 70—1.)

Tárgytörténeti szempontból tehát a *kuscéber* eredetének hagyományos magyarázata helytállónak látszik. Támogatja továbbá ezt a magyarázatot az a tény is, hogy a vándorkereskedőket gyakran szokták származási helyükről elnevezni. A csehben például a *kočébr* mellett ismeretes a *gran* 'házaló kereskedő' szó is, melyet a német *Krainger* 'krajnai lakos' szóból származtatnak (Machek: EtymSl. 117). Az oroszban a vándorkereskedők egyik csoportját *вешэпей* (tkp. 'magyarországi') vagy *уэсапей* (tkp. 'császári') szóval jelölték (vö. Gunda: Acta Ethnographica 3: 421—35; Kiss: Nyr. 80: 480—1); stb.

Figyelmet érdemel, hogy a *kucseber* megfelelője a csehből és szlovákból is kimutatható, s a magyar és cseh kutatók, egymástól függetlenül, ugyanarra az eredményre jutottak a szó származtatását illetően. Végül, teljesen egyértelműen német eredetre vall a *kucseber reszkirt* szójárás.

A vizsgálatba újonnan bevont adatok és szempontok mind erősítik a *kucseber* német eredeztetésének valószínűségét.

Kiss Lajos

Sopa. Sinka István „Viszontlátásra pankotai juhászok” című írásában használja ezt a szót: „Vig-tanya, itt is jól megépített, náddal vastagon fedett s u p a. Az útra néző végében kiteglázott előtér, s ebből az előtérből nyílik a juhászok pihenője” (Élet és Irodalom 1959. VII. 24. 7. lap). „Az előtérből ajtó nyílik a s u p á b a is; ott kosbarányok delelnek” 1. hasáb). „Három-négy ember akácfák alá tetőtlen karámfélét csinál a még »szőrben« levő tenyészkosoknak, hogy ott a hűsön járja őket a szél, mert bizony, a s u p a meleg nekik. Nem éppen kellemes 11—12 kiló gyapjút emelni nekik nyáron” (5. hasáb). „A *supában* barányok hűvösölnék csipős legyek között” (6. hasáb).

A szó megvan a MTsz.-ban is a következő alakváltozatokban és jelentésekben: *sop* (Abaúj m. 1839; Zemplén m. Szürnyeg; Beregrákos vid.); *sóp* (Udvarhely m.; Segesvár); *sopa* (Zemplén m. Szürnyeg); *supa* (Pozsony m. Tárnok; Törökbecse) 1. szín, felszer; 2. a házhoz ragasztott, gallyakból fontól sertések, ludak számára; 3. fáskamra; 4. szénapadlás. Bálint Szegedi Sztótára is közli a szót *sopa* alakban 'kissé ferdén levert náddal, napraforgóval kerített, mintegy 1,5 m magas négyszögletes karámféle, ahol a birka esőben vagy éjszakára meghúzódik. Teteje is nádból van' jelentéssel. Más neve *birkasopa*. Közli a *sopa* képét is. Ugyanitt van *csikósopa* is 'karám csikók számára'. A MTsz. kicsinyítőképzős alakját is közli: *sopka* 'szín, felszer' (Zemplén m. Szürnyeg).

A szó nyilván német jövevényszavaink közé tartozik, és a német *Schuppen* átvétele. Ófelnémet alakja *scopf*, középfeln., korai újfeln., felsőnémet alakja: *schopf*, höchstalemann *schoff* 'Gebäude ohne Wände, offener Anbau an Haus oder Scheuer, Vordach'. Melich 'Német vendégszók' című munkájában (Nyr. 24. kötet) nem említi a szót.

Veszekvés. Az *sz* vagy *d* hanggal bővülő *v*-tővű igék között Simonyi a Tüzes Magyar Nyelvtanban felsorol több visszaható igét, amelyekben a *v* hangú tőalak sohasem fordul elő, sőt ezekben leggyakrabban közönségesebb a *d* (269). Ezek közé sorolja a *veszekedik* igét is, melynek a NySz.-ban csak *d*-s alakjára van adat. Származékalakjai is *veszekedés*, *veszekődő*. Urbán Ernő Aranyfűst című kisregényében azonban használja a *veszekvés* alakot: „A vitának ezzel vége is lett: közveszekvéssé, általános gyalázkodássá fajult” (Népszabadság 1959. VIII. 26. 2. lap, 1. hasáb). Urbán dunántúli, úgy tudom Vas megyei származású író, s valószínűleg ott a népnyelvben használják a *veszekvés*, s talán a *veszekvő* alakot. Kérjük a Nyelvőr olvasóit, érdeklődjenek, hol használatosak az ilyen változatok.

Bádogszamar. „Megy a juhász szamáron” — írta Petőfi egyik remek költeményében, 1844-ben, tehát a Felszabadulás előtt több mint száz évvel. A népi demokrácia korában azonban már a juhásznak is van motorkerékpárja, a szocialista állam neki is megadta. Sinka István írja „Viszontlátásra pankotai juhászok” című riportjában: „Gergely Józsefnek is van lityakja (nevetve le is dobja ő is, mikor rajzolónk elé leül), és van *bádogszamar*a (motorkerékpár)... Juhállományunk fejlesztésében, a még jobb kitenyésztésében még végtelen tér áll előttünk. S az ilyen »bádogszamaras« juhászok alkalmasok e végtelen tér befutására” (Élet és Irodalom 1959. VI. 24. 7. lap, 3. hasáb).

(A *lityak* a MTsz. szerint Debrecenben 'fejkötő', Kisújszálláson 'házi sapka, hálósapka'. Csúry szerint a Szamóháton 'lágyszövetből készült sapka'. Az Ormánysági és a Szegedi Sztótár nem közli.)

Beke Ödön

Vaskalap, vaskalapos. Dr. Sattler Tamás egy budapesti külkereskedelmi vállalat több dolgozójának nevében 1959 májusában (egy szakmájukbelieknek rendezett szakszervezeti rejtvényjáték utórezgéseként) arra nézve kért felvilágosítást az MTA Nyelvtudományi Intézetének közönségszolgálatától, hogy mit jelent pontosan a címben írt két szó, s honnan ered mai gúnyos használatuk.

Rövid szóbeli válaszómban csak a szakirodalom kész eredményeit foglalhattam össze. Íme, a kapott anyag:

A Révai-lexikon 1926-ban kiadott 19. kötetében *vaskalaposág* címszó alatt ezt olvassuk: „Vaskalapnak nevezték a debreczeni diákok azt a háromszögletűre felhajtott karimájú kemény kalapot, amelyet 1774-től fogva az addig divatozott sinkó (magas süveg) helyett viselniök kellett. A XIX. sz. elején divatját múlta, csak néhány öregebb tanár és pap ragaszkodott hozzá; innen ered a kortól elmaradt emberek elnevezése.”

1911-ben Tolnai Vilmos még részletesebben — s kissé másképp — tekintette át a furcsa kifejezés eredetét: „*Vaskalapos*-nak mondjuk a korral haladni nem akaró, a régihez makacsul ragaszkodó, szentnek vélt szabályokból és megállapodásokból engedni nem akaró embert; *vaskalapos*-nak csúfolja általában a rohanó fiatalság a maradi öregeket, az elméleti tudományban meg a gyakorlati életben egyaránt; a fiatal festők még tetézik is avval, hogy az öreg, lelkiismeretes festőket: *vén vaskalapos akademikus* jelzővel tüntetik ki. — A *vaskalap* pedig nem *vas kalap*, hanem az a háromszögletű posztókalap, melyet a XVIII. század végén a külföldi egyetemeken járt kálvinista theologusok hoztak haza Sárospatakra és Debreczenbe s itt aztán a theologiai professorok hivatalos viseletévé, a collegium szigorúságát alig tűró deákság beszédében pedig a maradiság jelképévé vált. Az utolsó vaskalapot Ferenczy József, kassai ref. lelkész viselte, halálakor (1873-ban) a koporsójába is tették. Megjegyzendő, hogy ezt a háromszögű, *csókaorrú* kalapot nem orrával előre, hanem keresztbe téve viselték, a mint Szűcs István: Debreczen város történetében, rajzban is látható (III. köt., 927. lap)” (MNy. 7: 329). — Szűcs könyvében mindamellett nem a kései professzori *vaskalap* képe látható, hanem a XVIII. század végi diákok háromszögletű „egyenkalapja”.

S 1874-ben Czuczor és Fogarasi szótárának 6. kötetében ismét egy árnyalattal eltérő fölvilágosítást kapunk: „*vaskalapos*... Tréfás nyelven, személy, ki háromszögű (éghasító) régi divatszerű kalapot visel. Így nevezik a magyar közkatonák azon törzs- és más tiszteket, kik ily kalapot viselnek. Továbbá, gúnyosan szólva, ó szabásu, a régi szokások mellett nyakasan megmaradó, újításokat ellenző személy, főleg tanár, pap.”

Azt hiszem, a kérdés finomabb részletei is érdeklődésre tarthatnak számot, s az említett rejtvényjátéktól függetlenül is érdemes velük foglalkoznunk. A szóban végbe ment sokszoros jelentésfejlődés maga is igen színes, s a különféle irodalmi adatok tanúsága szerint a mögötte lezajló szellemi harc is bonyolult, ellentmondásos volt.

Mindenekelőtt hozzáteszem a fenti magyarázatokhoz, hogy a *vaskalap* még más jelentésben is igazolható. A bányászati műszói értelmet mellőzve, számba kell vennünk eredetinek látszó 'kalap formájú sisak' jelentését. Sajnos, eléggé kevés és csak késői adatot ismerek rá. Szótárból például a Tudományos Zsebszótár 1835-i és 1838-i része alapján 'Eisenhut' értelmezésére utalhatok; Ballagi Teljes szótára is első értelméül ezt adja meg: 'vasból készített kalap'. Egy későbbi irodalmi előfordulása: „A sisakot is felpróbálták egypáran [az Egerben fegyverbe öltöző parasztek közül], de mert nehéz szer a *vaskalap*, meg jobban hasonlít a fazékhoz, mint a szép fényes vízei sisakhoz, csak ott-hagyták” (Gárdonyi: Egri cs. 2: 99).¹ — Van továbbá növénynévi értelme is. Márton 1823-i „Német—magyar—deák szótár”-ában s egyebütt ugyan az *Eisenhütchen* magyarul *sisakvirág*, *sisakfű* (latinul *Aconitum*, Linn.), de az Új Magyar Tájsszótár anyagában

¹Csilaggal jelöltem meg az akadémiai Nagyszótár céduláiról vett adataimat.

van egy Borsod megyei adat effajta *vaskalap*-ra is, 'cinia-féle virág' magyarázattal. Ez akár a német név fordításaként jött létre, akár önálló magyar elnevezésként (Gombocz Zoltán műszavával: a tárgyképek tartalmi hasonlósága alapján végbement „névátvitel”-lel), nyilván az előbbi, a 'sisak' értelmű *vaskalap* szónak fejleménye.

Önként kínálkozik az a föltevés is, hogy ugyanezt a 'vasból való kalap' jelentésű *vaskalap* szót alkalmazták eleink a nem vasból készült, de ugyancsak merev és súlyos háromszögletű p o s z t ókalapra, bár az előbbire nincs XVIII. századi adatom. A jelentésváltozás ismét a tartalmi hasonlóság folytán végbemenő „névátvitelek” közé tartozik. Hogy az úgynevezett uralkodó jegy is eltűnt, ha posztóból csinálták a „vaskalapot”, az nem feltűnő. A nyelvben sok ilyen látszólag ellentmondó elnevezés („lucus a non lucendo”) él; közismert dolog például, hogy a *lábos* olyan edény, melynek nincs lába; s a dunántúli *ludikmony* ('lúdtojás') sem *tik* ('tyúk') *monya* ('tojása’).

Azt már legelső idézeteimből láttuk, hogy ilyen *vaskalap*-ot különféle foglalkozásúak hordtak, s a református paptanárokra csak akkor kezdett jellemző lenni, mikor egyébként már „copf” volt a polgári életben. Ezért nemigen lehet kormeghatározó értékű Jókai „És mégis mozog a föld” című regénye, mely szerint az ott tárgyalt események idején (az 1810-es, 1820-as évek táján) a kollégium togátus diákjai még háromszögletű kalapot hordtak, de a teológus professzor m á r *vaskalapos* néven volt ismeretes. Vö.: „Tehát »humanissime«, ez a diáknak a czime: emberséges ur! a »tóga« az egy férfira szabott sarkig érő fekete szoknya; a sabbesztekli, az egy háromszögletű kalap; hívták »felszegezett kalapnak« is” (Nemz. kiadás 43: 8—9); „A »vaskalapos«, az a vén pap népszerűsített elnevezése” (uo. 9)*. — Az azonban kétségtelenül helytálló, hogy a debreceni paptanárt egy időtől fogva *vaskalapos*-nak nevezte a diákság, s kalapját *vaskalap*-nak. Így van ez Jókainak „A debreczeni lunátikus”-ában is: „Hadd kísérje a *vaskalapos* levett *vaskalappal* az üres koporsót ki a temetőbe!” (ÖM. 34: 252).*

A *vaskalapos* tehát úgynevezett tapadással (Gombocznál: a nevek szintaktikai kapcsolatán alapuló „jelentésátvitellel”) kapta a 'vaskalapot hordó paptanár' értelmet, s e jelentésben a szó főnévként élt. Dobos 1898-i diáknyelvi összeállítása szerint akkor még mindig 'kemény kalapú tanár'-t jelentett a szó. Nyilvánvaló azonban, hogy ez az újabb kemény kalap már nem az előbbi háromszögletű fejfedő, hanem az akkori divatos kemény kalap, a „pincs”. Egyébként van adat egy harmadik fajta *vaskalap*-ra is, a Szegedi Szótárban: „Ez gromba posztóból, kevés mesteremberi munkával készült kerek, kisszélű kalap volt, melyet az eső, por, zsír és más egyéb majdnem kopogósra keményített idővel” („Cserzy Ért. 1906: 207” forrásra hivatkozva).

A paptanárnak *vaskalapos* neve is több párhuzamos alakkal magyarázható. A tapadás szinte mindennapos jelenség; hogy a tiszántúli székváros körében maradjunk, így lett a *debreceni kolbász*-ból is *debreceni*. Ruházattal kapcsolatos foglalkozásnév viszont ez is: *vörössipkás* 'negyvennyolcas honvéd'; vagy más hangulati velejáróval a későbbi *kakastollas* 'csendőr'; a *csuhás* 'katolikus pap'; stb. S a *vaskalapos* Dobos említett adata szerint csak foglalkozásnév, nem jellemre vagy gondolkodásmódra utal.

A paptanári *vaskalap*, a belőle képzett *vaskalapos* szó azonban két irányból is kínálkozott arra, hogy átvigyék erre a lelki jelentésre. Az egyikre már Tolnai rámutatott: aki ennyire régies, németes hivatali fejfedőben járt, annak gondolkodásbeli csökönységét, fonákságát könnyen összekapcsolhatták a nevetséges ruhadarabbal. A nemzeti és demokratikus mozgalmak korában a német plundra amúgy is ellenszenves lehetett, s ehhez tartozott a *vaskalap* is; vö.: „A széles csokrú német nyakkendő, a bő pantalló és félmagas *vaskalap* ... nagylelküleg meghagyatott neki” (Kvassai: Vármegye 177). — Így lehetett egyébként a *koturnusos* szó is a lábbelifajtajával ellátottság kifejezőjéből stílusjelölő melléknévvé. (Gombocz rendszerében ez „névátvitel érintkezési képzettársítás alapján”). — A másik, a kevésbé lényeges mozzanat ez: a *vas kalap* — *vaskalap* kifejezés

a maga jelzőjével szójátékul kínálkozhatott a *vas akarat, vas fej, érc jellem* metaforákhoz hasonló használatra. Ugyanilyen alkalmi kép ez is: „Öcséd...makacs *vasfejű* lovag!” (Jósika: Csehek 4: 111).

Az új, átvitt jelentés árnyalatai egészen az 'ostobá'-ig eljutnak: „A *vaskalaposok*, a szűkeszűek, a bambák elfoglaltak előlük minden polcot” (Vértesi: Nyom. isk. 4).^{*} Máskor inkább a világnézeti-egyházi béklyókra utal, mégpedig jellegzetesen református vonatkozásban: „hogyan küzdjenek meg... a felekezeti féltékenységgel, a *grapsa vaskalaposágával*...?” (Jókai: ÖM. 52: 197);^{*} „A katolikusok ultramontanizmusa körülbelül az, a mi a reformátusok *vaskalaposága*” (Nyr. 1: 246)^{*}; „[Csokonai] nem tudta túrni a *vaskalapot*” (Szana: Csokonai 23)^{*}. Némelykor azonban annyira csak a makacs maradiság képzete uralkodik a szóban, hogy még katolikus egyházi vonatkozásban is alkalmazható: „A papnöveldei élet nagyon szigorú, még akkor is, ha az előljárók valami nagyon kegyesek, hát ha még valamely *vaskalaposok*, kik azon elvből indulnak ki, hogy az ő idejükben is így volt!” (Hang F.: Kalocsai szellemi omnibus 114—5)^{*}. — S amint a szó lassan országos használatává lesz, a művészi és a tudományos életben mind többször hangzik föl az a panasz is, hogy a törtető, ifjú titánok nemcsak a maradiakra, a — mai szóval — reakciósokra alkalmazzák, hanem a beérkezettekre általában hajlandók rászütni. Hogy itt nem csupán arról van szó, hogy önmagáról senki sem hitte el a „*vaskalaposág*” vádjának jogosságát, arra elég talán Arany Jánosra és Ágai Adolfra hivatkoznom: „[A fűzfapoéta szerint] Szellemi, testi részből áll a vers. — Az első láthatatlan semmiség, — Csak holmi *vaskalapos* hiszi még; — A test, az a vers, a mi látható” (Vojtina levelei öccséhez I.); „a tudományos, szépirodalmi vagy művészi társaságot *vas-kalapos*, maradi czéhnek mondja az ifju pályakezdő eladdig, míg a szorosra fűzött gyűrűn kívül áll” (Ágai: Vizen. 2: 163—4)^{*}; vö. még: „*utcagyerkőc* módjára, mindent mi alapos tudományhoz tartozik, *vaskalaposággal* bélyegez” (Kempelen: Herostr. 73)^{*}; „[Az öreg írónak] a títán frazeologia a *vaskalapos* hizelgő jelzőjével szokott... kedveskedni” (Abonyi Á.: Más. férj. 1: 140)^{*}. Mindamellet az irodalmi példák zöme most is a *vaskalapos maradiság*-ot, *iskolamesteri vaskalaposág*-ot, *obskurantizmus szülte vaskalapos feljogsá*-t, a *vaskalaposág elöiteletei*-t, a *vaskalaposág üres feljuvalkodottsága*-t stb. emlegeti, azaz szavunk továbbra is a szellemi haladásért folyó harc eszköze maradt. Mikor ennek Mikszáth lett egyik vezére, ő is így használta: „A *vaskalaposok*, az akadémikus körök és a tanügyi bácsik... még mindig báró Eötvös József és báró Kemény Zsigmond elsőse felett vitatkoztak” (Jókai él. 1: 300)^{*}. Ady Endre pedig így foglalja össze küzdelmeinek legfőbb irányát: „Az én secessióm a haladás harca — a *vaskalap* ellen” (ÖPrózaiM. 1: 125)^{*}.

Érdekes viszont, hogy még később Móricz Zsigmond eléggé-következetesen 'református egyházi vezetők, esperesek(?)' jelentésben alkalmazza a *vaskalaposok* szót: „Vót má nekünk papunk, aki nem tutta [ezt], cement mekkérdezni a *vaskalaposokat*, még a püspököt is” (Fáklya¹² 30); „A világon senkit se tisztelt a rektor bácsi, csak a kurátort, meg a papot, no meg a vizitátorokat, a *vaskalaposokat*” (Tavaszi szél 135)^{*}; „Előbb kijöttek a kövér urak, az esperes meg a többi *vaskalapos*” (uo. 141)^{*}. — Nekem ez a használat merőben szokatlan; talán táji beszédből vagy családi nyelvből vette az író. A fönti 'maradi, makaos, dogmatikus stb.' értelemben ellenben magam is nagyon jól ismerem; sőt ismerem a „*Micsoda vaskalap!*”-féle használatot is. Mint a haladásért folyó küzdelem sok más régi szavát, ezt is átvette és új stilisztikai körben alkalmazza a marxizmus—leninizmus magyar nyelve; vö. például: „csak a javíthatatlan *vaskalaposok* és begyepesedett fejű mumiák siránkozhatnak azon, hogy a népek beléptek ebbe a kínokkal teljes iskolába” (Marxista olvasók. 353)^{*}. Újságjainkban nap-nap után olvashatjuk ilyenféle fölhasználását; példát fölösleges idéznem rá.

Végezetül két kisebb megjegyzést tennék még. Az egyik ez: a máig is járatos „Ábé-ab...” kezdetű „szállóige” a régi ábécétanítás egyik versikéjéből maradt ránk;

vö.: „a falon egy óriási tábla; arra írva szörnyeteg nagy betűk, azokra mutogatott egy fölséges tekintetű férfi nagyszerű pálczával, a gyermek-tábor pedig mondta rá: »ábe ab vaskalap, ha megütöd, megharap!«” (Jókai: ÖM. 96: 254). — A másik: a múlt századi népmesekiadványok szerint népmeséink végén egykor divatos volt a „happy end”-et jelentő lakodalom küszöbén egy fura mondóka: „papot, hóhért, *vaskalapot*” hozattak az esküvőhöz. Ezzel az inkább néprajzi háttérűnek látszó stereotip formával nem foglalkoztam részletesebben.¹

T. J.

Zádor, zándor, „felzándorul”. I. A Népszabadság írja „Olló” rovatában (1959. okt. 30.): „Olvastuk a Képes Sportban, hogy »Münchenben, a Prinzregenten-Strasse kellős közepén, egy *felzándorult* atya csépli a fiacskáját.« Minthogy mi még sohasem zándorultunk fel, sőt, felzándorulva sem láttunk senkit, érdeklődéssel olvastuk tovább a cikkecskét. Kiderült, hogy az atya német. Így már más ... — gondoltuk — mit tudhatja szegény, hogy ilyen magyar szó nincs is...”

Valóban nincs-e ilyen magyar szó?

E kérdésre könnyen válaszolhatunk: adataink szerint — legalábbis a XIX. században és a XX. század elején Erdélyben — élt a *felzándorul* igével kapcsolatba hozható *zándor*, *zándorodik* stb. tájszó. Az erre vonatkozó adatok a következők: *Zándori*, *Zándor ember* 'minden semmiségért ingerkedő, civódó, háborgó'; *zándorodik* 'haragra lobban, mordul'; *esszezándorodtak* 'összevesztek'; *zándorog* 'háborog, veszekedik' (Krizsa: Erdélyi tájszótár, idézi CzF. is, *zádor* a.); — *zándor* 'zordon, mord, hirtelen haragú, zsémbes, zsörtölődő, civódó'; *zándor ember* (Szekelyföld, Udvarhely m., Háromszék m.); *zándori* 'ua.' (Háromszék m.); *zándorit* 'haragít' (uo.); *zándorog* 'háborog, veszekszik' (uo.); *zándorodik* 'zordonodik, mordul, haragra lobban' (Szekelyföld, Háromszék m.); *összezándorodik* (*össze-zándorodik*) 'összezőrdül, összevész' (Szekelyföld, Háromszék m., Maros-Torda m.) (MTsz.). — *Zándorodik* 'összevész, veszekedést kezd' (Kolozsvar, Kolozs m. 1951. Tolnai Vilmos gyűjtése); *összezándorodunk* 'összevész' (Maros-Torda m., Nyr. 27: 39); *összezándoradni* 'ua.' (Mezőbánd, Maros-Torda m. Török Péter gyűjtése 1923-ból) (Az Új Magyar Tájszótár cédulaanyagából). — A *zádor* főnevet közli A Magyar Tudós Társaság magyar—német zsebszótára is (1838.), 'der Stänker' jelentéssel. Megvan a *zádor* alak Czuczor—Fogarasi szótárában is a már idézett *zándor* stb. mellett. — Az Akadémiai Nagyszótár XIX. századi cédulaanyagában többször előfordul ez a szócsalád: *összezándorodik* (6 adatban), *összezándorodás* (2 adatban), *összezándorul*, *zándor* (fn.), *zándorodik*, *zándorog*, *zándorgás*, *zándorulás* (jelentésük azonos a fent megadottakkal). Az adatokat tartalmazó művek többsége Erdélyről, gyakran az ottani parasztságról szól, szerzőjük — egy kivételével — minden esetben erdélyi.

A szótárak ugyan *felzándorul* igét nem ismernek, alapigéje, a *zándorul* azonban létező tájszó. Lehetséges, hogy (újabbban?) használatos *fel-* igekötős alakban is. Mindezek alapján tehát megállapíthatjuk, hogy a Képes Sport munkatársa a *felzándorult* szót nem önkényesen alkotta, hanem a *zándor* stb. szócsalád jelentésének megfelelően használta. Annyiban azonban jogos az „Olló” észrevétele, hogy ilyen ritka tájszavakat szükségtelen a sajtóban öncélúan alkalmazni.

Szigorúan vett nyelvművelési szempontból ezzel problémánknak a végére is érkezünk volna. Az érintett szócsaláddal kapcsolatban azonban néhány más kérdést is szükséges tisztázni — a végleges megoldás igénye nélkül.

¹ Itt emlitem még meg, hogy Alarcon egyik novellája alapján Manuel de Falla „A háromszögletű kalap” címen balettet komponált; ezt hazánkban is előadták. Benne a háromszögletű kalap a spanyol kormányzó hatalmának egyik jelképe; enélkül, paraszti öltözetben, oda minden tekintélye, hatalma.

2. A szócsalád etimológiájának kidolgozása nem tekinthető lezártnak. Miklosich Slavische Elemente im Magyarischen c. művében (1871.) a magyar *zádor* főnevet egy szláv *zadoro szóból származtatja, amely a szerb-horvátban maradt fenn továbbképzett *zadorica* ('rixa; Zwist') alakban (924). A teljesség kedvéért említést kell tenni a CzF.-nél szereplő etimológiáról is, amely szerint a *zádor* a magyar *zaj* szó származéka (a *d* a *zajdít*, *zajdul* igében is szereplő képző volna!), a m. *zádor* ~ *zándor* tehát < m. *zajdor*, jelentése 'zajdító, zajt okozó, vagyis civódó'. „Képezetése egyezik a szintén kedélyállapotra vonatkozó *bátor*, *fondor*, *komor*, *kajtor*, *sündör* melléknevekkel.” — Felvet azonban egy másik etimológia-lehetőséget is: a m. *zándor* [? >] *zádor* szó mongol eredetű is lehet, a *zangdur* vagy *dzangdur* 'haragosan fenyeget, haragosan kiált' igéből. Megemlíti a szótár Miklosich elgondolását is. — Legújabban Kniezsa István foglalkozott szavunk eredetével a magyar nyelv szláv jövevényszavairól írott nagy jelentőségű összefoglaló munkájában (784). Miklosich magyarazatával kapcsolatban annak a véleményének ad hangot, hogy: „Nem esetleg a román *zādări* 'aufreizen, hetzen' szónak (amely azonban szintén szláv eredetű) valami átvétele? *Zádor* szót ugyanis a szláv nyelvekből kimutatni nem lehet.”

Ez utóbbi állítás tekintetében meggondolkoztató, hogy egyes szláv szótárakban szerepel a *zador* szó, mégpedig a magyarhoz hasonló jelentésben: Hadrovics—Gáldi: Orosz—magyar szótár²: *zadóp* 1. hév, hevesség; 2. kihívó viselkedés; heveskedés, *zadóρηυύ* 1. heves, tüzes, 2. kihívó; Erich Berneker: Slavisches etymologisches Wörterbuch I. Heidelberg, 1908—1913.: ukr. *za-dór* 'Zwist', cseh *zá-dor* 'Riff', fszorb *za-dora* 'Hader' (-*doro* a.); Max Vasmer: Russisches etymologisches Wörterbuch I. Heidelberg, 1953: *zadóρ* 'Übermut, Eifer', ukr. *zadóρ* 'Zwist', osorb. *zadora* 'Hader'. Az etimológiai szótárak egyben megadják a szó szláv (és távolabbról indoeurópai) etimológiáját is (*za* prae-fixum + *doρo* főnév, utóbbi a *doρy*, *doρam* igéből; a *zador-ról úgy Kniezsa (i. h.). Érdemes megjegyezni, hogy a legtöbb szláv nyelvben van a *-doro* főnévnek *raz-* és *vz-* prefixumos, a *zador*-ral azonos vagy hasonló jelentésű összetétele, pl. or. *pađop* 'Hader, Uneinigkeit', *szóρ* 'Unsinn, Zank'. L. az idézett szótárakat.)

Ezen adatok láttán a magyar *zádor* szó szláv eredetét aligha vonhatjuk kétségbe. Bár mind az átadás egyik vagy másik szláv nyelvhez kötése, mind az átvétel idejének pontos meghatározása változatlanul problematikus, mai alakja és jelentése alapján az ukránból való átvétel látszik talán legvalószínűbbnek. Ezt támogatná az a tény is, hogy fent említett adataink is az ország keleti részéből származnak. Mivel a probléma vizsgálatában kizárólag a fenti szótárak anyagára támaszkodhattam, nyitva kell hagyni azt a lehetőséget, hogy a szó korábbi szélesebb szláv elterjedtsége alapján más szláv nyelvből is átjöhett. Így utalhatunk például arra, amin Miklosich magyarazata alapszik, hogy a szerb-horvátban meglévő *zabesuyu* ~ *zadorica* 'Händlergrund, Anstoß; Händel, Streitigkeit, Zank, Hader' szónak is lehetett *zador*-féle délszláv alapszava. Természetesen (mint később is lesz róla szó) lehet az átvétel igen korai is, esetleg az ország területén élt szláv népektől.

A Kniezsa említette szláv eredetű román *zādări* igét tarthatjuk ugyan az erdélyi *zádor* szó közvetítőjének, mivel azonban a románban a szónak — a szótárak szerint — családja nincs, míg a magyar *zádor* eléggé kiterjedt szócsaláddal rendelkezik, inkább egymástól független átvételre gondolhatunk. (A román igének a nyelvjárásokban esetleg élő szócsaládját mint lehetőséget sem vehettem figyelembe, nem ismervén a szóra vonatkozó román tájnyelvi anyagot.) A román *zādări* ige Tiktin szerint egy szláv *zadrati igéből származik, vö. pl. bolg. *zadiram* 'necken, reizen', or. *zadiratj* 'sticheln' stb. (Rumänisches—Deutsches Wörterbuch. Bukarest, 1895.)

3. Míg a szláv adatok kizárólag *n* nélküliek, a XIX—XX. századi magyarok — néhány kivétellel — egy *d* előtti *n* hangot tartalmaznak. Régebbi tulajdonnévi adataink viszont mindig *n* nélküli alakúak. Mivel az *n* a szlávból semmiképpen sem magyarázható,

e hang csak magyar belső fejlemény lehet, mégpedig a szó átvételénél feltehetően lényegesen későbbi keletkezésű.

Az *n* a *zándor* szóban nyilvánvalóan járulékhang, ami viszonylag gyakori jelenség a népnyelvben, de az egész magyar nyelvtörténetben is.¹ Megkockáztatható az a feltevés, hogy a *zándor* stb. a hasonló hangalakú *ándorodik* ~ *ántorodik* ige hatására kapta *n*-jét, vagyis szóvegyülés jött létre az *ándorodik* és a *zándorodik ige között. Ezzel meg lehet magyarázni az *ándorodik* ige *zándorodik*, *zámborodik* alakváltozatait is, vagyis a kontamináció kölcsönös, kétirányú: egyrészt a *zándorodik × *ándorodik* > *zándorodik* igealakot eredményezett, a *zador* szócsalád jelentéskörében maradvá, ahol ez az *n* elterjedt a szócsalád minden egyes tagjában is, másrészt az *ándorodjék* × *zá(n)dorodik* az *ándorodik* ige *z*-kezdetű változatát hozta létre. Támogatná ezt az elgondolást az is, hogy az adatok szerint az *ándorodik* ige *z*-s variánsai mind erdélyiek. Míg másutt: *beleántorodik* 'belemerül, belemelegszik, lassanként beleszokik' (Balaton, Tolna m., Somogy m.), *nekiántorodik* 'nekimelegszik, nekibolondul' (Békés m.) (MTsz. *ándorodik* a.), továbbá *ángyorodik*, *el-, meg-, bele-, nekiángyorodik* (dunántúli, csallóközi adatok, egy adat Hajdú megyéből; jelentésben nagyjából megegyeznek az eddig idézettekkel) és *ángyorodva* 'mérgesen, durcásan' (Csallóköz) (az ÚMTsz. cédulaanyagából), Erdélyben *belezámborodik* 'belebolondul' (Zilah), *megzándorodik*, *megzámborodik* 'megbolondul' (Zilah, Háromszék m. Uzon), *megzándorodik* 'elveszti a beszédje fonálát' (Csík m. Gyergyó vid.) 'elszedül' (uo.), *nekizándorodik* 'erősen hozzáfog, nekifoháskodik' (Csík m.) (MTsz. *zándorodik* 2. a.). (Ide tartozik talán az ÚMTsz.-nak az Udvarhely megyei Nyikó vidékére vonatkozó cédulája is: *megzándorodik* 'megrázkódik, megdöbben, megiszonyodik vmitől'. Sándor Domokos gyűjtése 1900-ból.) — Megjegyzendő, hogy a közölt jelentésváltozatok könnyen magyarázhatók a CzF.-féle, az EtSz.-ban is ismertetett bizonytalan etimológia alapján, amely szerint az *ándorodik* ige az *andalodik* (< *antalodik* er.? 'ostobáskodik', < *Antal* szn.) alakváltozata. — Szóvegyítéssel magyarázza egyes szavak *n*-es alakváltozatait Pais Dezső (MNy. 11: 359), pl. *pödörít* ~ *pödörít*: *pëndörít* ~ *pöndörít* a *pëndít*, *pëndül* hatására, *büg*: *bung* a *bong*, *dong*, *kong*, *zëng*, *csëng* hatására stb. Másképp — Sauvageot alapján — expresszív nazalizációként értelmezi ezt a jelenséget Zolnai Béla (Szóhangulat és kifejező hangváltozás. Acta Universitatis Szegediensis. Sectio Philologica. Tom. XII. Szeged, 1939. 164—6. 1.).

4. Amint már fentebb utaltam rá, a vizsgált szócsalád legkorábbi s egyben *n* nélküli előfordulásait a személy- és helynévanyagban lelhetjük fel. A *zador* mint közszó — főnév és melléknév — feltehetőleg megelőzte a tulajdonnévi használatot. Hogy köznévi adatban nem maradt fenn, talán korai forrásaink túlnyomóan okleveles jellegével magyarázható. A korai adatokban a *Zador* tulajdonnév általában *Zadur* formában szerepel. Ez az írásmód a XIII. században, amikorról a legrégebbi tőlem ismert adatok származnak, már valószínűleg csak helyesírási sajátság lehet, s az *u* betű itt *o* hangot jelöl. A XIII—XIV. században oly gyakori archaikus hangjelölés (vö. Bárczi: Magyar hangtörténet² 43) tehát nem zavarja meg a *Zador* személy- és helynévnek egy szláv *zadorъ* szóból való származásáról adott magyarázatot. Eszerint nincs szükség annak feltevésére, hogy *Zador* személy- és helységnevünk a magyar denominális *r* képzővel — ismeretlen tőből — alkotott forma volna (erre vö. Melich, MNy. 53: 178).

¹ Terestyéni F. szerint a *zándor* éppúgy a *zordon* melléknév alakváltozata, mint a *zondor* 'zordon, hideg, szeles' tájszó (MNy. 55: 231). A hangátvetéses *zondor*-ra a MTsz. Kiskunhalasról közöl adatot, ugyanott: *mögzondorodik* 'megzordonodik, hidegre és szelesre válik [az idő]'. A *zordon* (er. jel. 'sötétszürke?' → 'horridus, gräulich; erschrecklich stb.') > *zondor* és a *zándor* szó összetartozása — elsősorban jelentéstani alapon — kevésbé látszik valószínűnek, mint a fenti szláv etimológia.

A *Zadur* nevet a XIII. században az ország különböző területein élő, különböző társadalmi helyzetű emberek viselték. Például 1200: „Petrum fratrem *Zadur*” (egy zágrábi oklevélben. ÁUO. 11: 73); 1212: „iobagiones... [eocl. Warad] *Zadur*” (uo. 6: 355); 1240: „iobagiones Castri de Borsod de uilla Dedus, *Zadur* uidelicet” (uo. 7: 101); 1244: „Petro filij *Zadur*” (uo. 11: 332), 1271: *Zadur* comes, gener Comitis Job (uo. 8: 360); 1242: *Zadurk* személynév (? délvidéki összefüggésben. Fejér: CodDipl. IV/1. 256); 1291: „*Zadur* filius Zelemerii” (uo. 125—8). Ugyanígy a XIV. sz. elején: 1302: *Zadur* filij Zelemerii (AnjOkm. 1: 49), 1324: magister *Zadur* et Petrus filius eiusdem (uo. 2: 158). Később is *n* nélküli formában jelentkezik, de *o*-val írva: 1355: filii *Zador* (uo. 6: 272), 1358: Emericus filius *Zador* (de Nogmezou), egyszer Emericus filius *Zodor* de Nogmezou (uo. 7: 201, 411, 415). A ZsigmOkl. I. 2275. sz. oklevele említi *Zádorfalvi* Loránt Zemplén megyei birtokost (1391). Ugyanott 1408-ból: *Zadorhaza-i* Sandor (II/2. 6375. sz.), 1406-ból és 1407-ből: *Zadorlaka-i* Máté (Mathes) fia Péter (II/1. 4799, 4882, II/2. 5646).

A *Zádor* mint személynév lehet a magyar *zádor* melléknévből származó jellemnév vagy gúnynév. Késői (XIX. századi) gúnynévi használatára van példánk: Kriza (Vadrózsák) közli *Zándori* alakban. (Ez és a többi *i-s* változat játszi névszóképzéssel keletkezett, vö. Laczkó Géza: Nyr. 36: 309.) Nem lehetetlen azonban, hogy esetleg a kérdéses név személynévi funkcióban is közvetlen szláv átvétel vagy — néhány esetben — szláv nemzetiségű egyének neve. Hasonló a helyzet a *Zádor* földrajzi névvel: lehet általában vagy az esetek egy részében személynévi eredetű, de lehetne talán a honfoglaláskor itt talált szlávoktól átvett helységnév is. Egyébként az utóbbi esetben valószínűleg ugyancsak személynévből származik, csak éppen valamelyik (egy vagy több) szláv nyelvi *Zador* névből, nem a már átvett magyar személynévből. Ugyanígy a személynevek közül is a szlávból közvetlenül átvett vagy szláv személyt megnevező *Zador* név is végső soron (ti. az adott szláv nyelvben) jellem-, illetőleg ragadványnévi eredetű.

A vizsgált szóval kapcsolatba hozható helynévi adat pl. a következő: 1265: terra *Zadur* (Hont vidékén? — Fejér: i. m. 4: 280), 1348: *Zador* (Hont m. — AnjOkm. 5: 211), 1409: *Zador* (Somogy m. — ZsigmOkl. II/2. 6672. sz.), 1408, 1410: *Zadorhaza* (Zemplén m. — Uo. II/2. 6375, 7449. sz.). A már idézett „*Zádorfalvi*” és „*Zadorlaka-i*” személynévből ki lehet következtetni a *Zádorfalva* és *Zádorlaka* XIV., ill. XV. századi helységnevet is. Érdekes problémát vet fel egy további, a szócsaládba tartozó helynév azonosítása. Fejér egy *Zadur* helységnév mellé zárójelben odairja: „Iadram.” (III/1. 402. Az adat 1222-ből való.) A névnek *Zára* városával való azonosítását erősíti az, hogy huszonöt évvel később (1247. Uo. IV/1. 445) *Zadra* alak is előfordul. Ide vonatjuk talán az ÁUO. 1223-i oklevelének *Zadur* helynevet is: „quandam possessionem suam, que incipit ab aqua Cerca descendens ad mari uenit usque *Zadur*.” [In Croatia] (4: 419) és az AnjOkm. 1358. évi adatát: „sub civitatibus *Zadur* et Teruis” (7: 364). Pusztán a *Zadra* alakot magyarázhatnánk az ejtőhatás hatásaként. A *Zadur* alak *u*-ja vagy a mássalhangzótorlódás feloldására szolgál, vagy a magyar okleveles gyakorlatban kifejeződő korabeli esetleges „népetimológia”, vagy — talán — éppen archaikus állapotot tükröző, a helynév eredetére mutató alak. — Megvan egy XVIII. századi munkában is: „A' Velen-tzeieknek, *Zadra*, *Jadra*, *Zádornak* meg vételénél vólt hartzolásokat adja elő” (Sándor István: Egy külföldön utazó magyarnak... levelei. Győr, 1793. 81. — A Nagyszótár anyagából.)

A *Zádor* személynév és helységnév fent vázolt problémáira és e nevek földrajzi elterjedtségére vonatkozóan a készülő Történeti Személynévszótárnak és Györffy György Árpád-kori történeti földrajzának megjelenése fényt derít majd, addig azonban aligha lehet a felvetett kérdéseket biztosan eldönteni. Mindenesetre úgy látszik, hogy a tulajdonnevekbe nem került be a járulékos *n* hang: a *Zádor* név gyakori családneveink közé tartozik, s a földrajzi nevekben is *n* nélküli alakban él: az országban (Baranya, Pest és Zala

megyében) több *Zádor* nevű helység van, továbbá szerepel a *Zádorfalva*, *Zádorháza*, *Zádorlak* helységnév is (vö. helységnévtárak). Az *n* nélküli változat tulajdonnévi egyeduralma nem igényel különösebb magyarázatot. Az *n*-t tartalmazó alakok ugyanis a fentiek alapján kontaminációs keletkezésűnek tarthatók, s viszonylag újabb keletűek, továbbá csak a magyar nyelvtérlet egy meghatározott részének tájnyelvében éltek vagy élnek. Természetes tehát, hogy az eredetében távolabbi időnkig visszanyúló névanyagban, mely az ország különböző vidékeiről származik, a járulékhang nem szerepel. A keleti területeken is bizonyára régen elszakadt a tulajdonnév a szócsaládjától, ezért nem érthette az a hatás, amely az *n* elterjedését eredményezte a *zádor* melléknévben és származékaiban.

Meggyes Klára

Góré. E szavunk eredete eddigi megfejtési kísérletei (vö. MNy. 9: 327, NyK. 33: 100) után is ismeretlen (SzófSz.). Egy jelentéstani összefüggés megvilágítása után azonban szerintem összekapcsolható a *kóró* szavunkkal, amelynek eredetét már némi-képp ismerjük (vö. SzófSz.). Ismeretes, hogy a *góré* eredeti jelentése 'órhely, kunyhó', s még későbbi, 'tengeri tároló' jelentésében is megőrződött a *kóró*val való kapcsolata: a csőszök kunyhója, órhelye csakúgy kukoricaszárból, napraforgó-kóróból készül leg-többször, mint primitívebb fokon a *góré*. A *góré* tehát eredetileg 'kóróból készült kunyhó-féle' volt, s a szó mai alakja és jelentése jelentésmegoszlás útján kapcsolódott egybe, s egyben szigetelődött el az eredetileg vele azonos *kóró*-tól. A *k* ~ *g* zöngülés egyike a leggyakoribb hangváltozásoknak: *kácsér* ~ *gácsér*, *kebel* ~ *geleb*, *kuksol* ~ *gugsol*, *kunyhó* ~ *gunyhó*, *kóré* ~ *góré* (vö. Fekete Antónia: A magyar zárhangok története. Szeged, 1927. 24 kk.). Ugyancsak ismeretes alakváltozata a *kóró*-nak — eredeti jelentésével — a *kóré* némely nyelvjárásunkban (MTSz.), s a *koró* ~ *kóré* egymáshoz való viszonyára is vannak nyelvtörténeti analógiáink: *pondró* > *pondré* (vö. Melich János: A magyar szótárirodalom 1: 38 és MNy. 6: 112), *boró* > *boré*, *gyapó* > *gyapé*, *pattantó* > *pattanté*, *sarkantó* > *sarkanté*, *posztó* > *poszté* stb. (Szinyeyi: MNy. 22: 255). Horger, aki egy ízben már — sikertelenül — meg is kísérte e hangváltozás megfejtését (Nyr. 33: 251), az udvarhelyi nyelvjárásból idézett alakokkal (*apró* > *aprëu*, *ajtó* > *ajtëu*, *jó* > *jëu* stb. vö. még MNy. 9: 112), igazolta Kräuter Ferenc ide vonatkozó *ou* > *eü* > *é* monoftongizálást föltevő magyarázatát (MNy. 9: 20). Minden bizonnyal ide tartozik egyébként az ismert *Kóréh* vezetéknév is.

Szegedi Péter

Bánhidi—Jókay—Szabó: Lehrbuch der ungarischen Sprache. Bp., 1958.
Tankönyvkiadó. 491 lap.

Külföldiek részére készült magyar nyelvkönyveknek sohasem voltunk bővében. A magyarul tanulni vágyóknak gyakran kedvét szegi, hogy nem jutnak megfelelő kézikönyvhöz. Német anyanyelvűek vagy németül tudók idestova két évtizede nagy haszonnal forgathatták Boronkay Antalnak Einführung in das Ungarische című, Lipcsében három kiadást is megért, tömör, kitűnő művét. Azok pedig, akik nyelvünk grammatikájának leíró szempontú rendszerezésére voltak kíváncsiak, minden lényeges kérdésben eligazítást találhattak Lotz Jánosnak Das ungarische Sprachsystem címen Stockholmban megjelent értékes munkájában, melynek méltatásával hazai nyelvtudományunk mindmáig adós. Ez utóbbi mű azonban természeténél fogva nem nyelvtanulásra való tankönyv, hanem igen magas színvonalú tudományos rendszerezés. Ezenkívül pedig ezt a két munkát, mivel külföldön jelentek meg, idehaza nemigen lehet megszerezni.

A hazánkba egyre nagyobb számban kerülő s nyelvünket megtanulni kívánó külföldieknek évek óta nagy szükségük lett volna valamely elterjedt nyelven írt, korszerű magyar nyelvkönyvre, melynek segítségével nemcsak a nyelvtani tudnivalókat lehet elsajátítani, hanem egyben a mai magyar társalgási nyelv elemeivel is meg lehet ismerkedni.

E követelményeknek — meggyőződésünk szerint — teljes mértékben eleget tesz Bánhidi Zoltánnak, Jókay Zoltánnak és Szabó Dénesnek német nyelven írt, tüzetes magyar nyelvkönyve. A szerzők a budapesti egyetemen éveken át tanították nyelvünkre a külföldieket, s munkájuk — mint az előszóban is megírják — gyakorlati oktató tevékenységük gyümölcse. A tankönyv használóinak nem ígér gyors sikert. Nem felületes ismereteket s nyelvi morzsákat akar nyújtani, hanem a magyar nyelvtan és szókinces rendszeres bemutatásával, az egyszerűtől a bonyolultabb felé haladva kívánja megismertetni anyanyelvünkkel a németül tudókat. A szerzők — amennyire ezt ilyen terjedelmű könyv keretei lehetővé teszik — minden lényeges nyelvi jelenséget igyekeztek megvilágítani. Arra törekedtek, hogy a tanuló e könyvből szilárd nyelvtani alapismereteket szerezhessen, s tudása a magasabb igényeknek is megfelelhessen.

Lássuk mármost, hogy anyagukat hogyan válogatták ki, s hogyan szerkesztették egybe.

Az ilyen jellegű nyelvkönyvek szerzőinek több szempontot kell összeegyeztetniük. Mindenekelőtt be kell mutatniuk a tárgyalt nyelv grammatikai rendszerét. Ám a rendszeres leíró nyelvtanok hagyományos tárgyalásmódját nem követhetik, mivel — rövid hangtani bevezető után — már az első leckétől kezdve nemcsak alaktani, hanem egyidejűleg mondattani ismereteket is közölniük kell, hiszen tárgyalásukat a legegyszerűbb mondatok bemutatásával és elemzésével kell kezdeniük. De munkájuk későbbi részében is állandóan társítaniuk kell az alaktani és mondattani tudnivalókat, a nyelvtanításban igen fontos fokozatosság és koncentráció szempontjainak megfelelően.

Másfelől a szerzőknek a szókinces elemeinek közlésében is céltudatosan és tervszerűen kell eljárniuk. A lehetőség szerint minden egyes leckében egy-egy összefüggő

tárgykör legfontosabb szavait kell felhasználniuk, s e tárgyköröknek az egész szókinés leglényegesebb elemét kell felölelniük. Az egyes tárgyköröknek lehetőleg úgy kell következniük, hogy a lexikális elemek egyben az éppen tárgyalandó grammatikai tudnivalók szemléltetésére is a legalkalmasabbak legyenek.

Végül pedig a szerzőknek arra is törekedniük kell, hogy azok az olvasmányok, amelyekben az egyes tárgykörök szavai előkerülnek, korszerűek, élvezetesek legyenek, s mai életünkről, társadalmunkról, törekvéseinkről, hazánk földrajzi viszonyairól, nemzeti sajátosságainkról, művelődésünkről, sőt történelmünk legnevezetesebb eseményeiről is képet adjanak.

A három tapasztalt szerző ezeket a szempontokat megítélésem szerint minden eddigi elődjénél jobban össze tudta egyeztetni.

A nyelvtani anyagból az írásra és ejtésre, valamint a magánhangzókra és mássalhangzókra és a legfontosabb hangtani jelenségekre, továbbá a szótagolásra, elvlasztásra vonatkozó elemi tudnivalókat jól tagolt bevezetés közli (5—17). Helyes, hogy a könyv — a budapesti kiejtést alapul véve — a nyílt és zárt *e* közt általában nem tesz különbséget, s erre csak akkor utal, amikor bizonyos okokból — például a hangrendi jelenségek magyarázatában — célszerű felhívni a figyelmet a kétféle *e* hangnak nyelvjárásaink többségében való meglétére is. Mint ismert, az Értelmező Szótár is tájékoztatja olvasóit erről a körülményről, de nem azért, hogy köznyelvi ejtésünkben kötelezővé tegye e hangok megkülönböztetését (ez különben is reménytelen, elérhetetlen és szükségtelen törekvés volna). Az *e* betűvel jelölt hangok ejtésének jelölését e szótár azok számára tartja fontosnak, akik különbséget tesznek a nyílt *e* és a zárt *ë* között. A magyar nyelvközösség másik része nem ismeri ezt a különbséget, s egységesülő köznyelvünkben — így megfigyelhetően fővárosunkban is — egyre jobban ennek az ejtése terjed. Ezért helyes, ha a külföldiek részére készült magyar nyelvkönyvek is csak egyféle *e* hangot jelölnek.

A szerzők harminc leckében tárgyalják az anyagot. Mindjárt az első leckében szólnak a nyelvünkre oly jellemző nominális kijelentő és kérdő mondatról, a névelőről, a hangsúlyozásról, a hanglejtésről, s már a másodikban a hangrendi illeszkedésről, a névszók többes számának jeléről, s a többesszámmal kapcsolatos kérdésekről. A névszók ragozásával párhuzamosan már a negyedik leckében megkezdik az igeragozás ismertetését. A szórendnek igen fontos kérdései is már az ötödik leckében szóba kerülnek (73). Igen ügyesen magyarázzák az alanyi és a tárgyias igeragozás közti különbséget, arra utalva, hogy efféle különbségtétel — csírájában — a németben is van (*ich sehe gut ~ ich seh's*; 96). Mivel e kétféle igeragozás nyelvünk tanulását igen megnehezíti, célszerű volt erre kitérni.

A könyvben a grammatikai és a lexikális anyag egybehangelésének számos sikerült példáját láthatjuk. Az olyan igék közti jelentésbeli különbségekről, mint *megy, jön, jár*, célszerű volt a helyhatározószókkal kapcsolatban szólni (nyolcadik-tizedik lecke); a *kell* ige szintaxisát pedig helyénvaló volt a részeshatározószóval együtt ismertetni (tizenkettedik lecke) stb.

Az persze vitatható, hogy helyes-e a felszólító módot (tizenhatodik lecke) a jelentő mód múlt ideje előtt (tizenkilencedik lecke) tárgyalni, mint a szerzők tették. Ezt a megoldást nyilván hosszas töprengés után, pedagógiai tapasztalataikra támaszkodva választották. A képzőkkel kapcsolatban — igen helyesen — megjegyezik, hogy a tanuló, ha ismeri ezek funkcióját, az alapszókból kiindulva tetemesen gyarapíthatja szókinését (200).

Általában az a benyomásunk, hogy a szerzők a nyelvtani tudnivalókat arányosan és célszerűen osztották el az egyes leckébe, s az olvasmányokat is jól, sőt helyenként kitérően, a koncentráció szempontjának eleget téve állították össze. A huszonegyedik leckét például az időről és az időjárásról szóló beszélgetés vezeti be, s ezután a nyelvtani részben az időmeghatározásnak ragokkal és névutókkal való módzatairól van szó.

A huszonkettedik leckében pedig két jóbarát nyári terveiről cseveg; az olvasmány önként kínálja a feltételes mód gyakoroltatására és használatának szemléltetésére alkalmas példaanyagot.

A tárgyalásmód — igen helyesen — mindig induktív, s az olvasmányok a legtöbb esetben kellő anyagot nyújtanak a soron következő nyelvi szabályok elvonására.

A harminc leckében a legfontosabb nyelvtani tudnivalók mind szóba kerülnek, némelykor persze nemcsak egy helyen. Így például, a dolog természeténél fogva, a többes számmal kapcsolatos szabályok több leckében — s nem is mindig egymásután — ismételtelen előkerülnek, ugyanígy a helyhatározóragokra vagy az igeragozásra vonatkozó tudnivalók is. A nyelvkönyv nyilván sohasem pótolhatja a rendszeres leíró nyelvtant, s ugyanúgy a kéziszoftárt sem, hanem csak előkészíti ezek rendszeres és állandó használatát.

A könyv szóanyaga korszerű, s valóban szókinszünk legszükségesebb elemeit öleli fel. Ebben a tekintetben is használhatóbb e mű minden előző nyelvkönyvnél. Külön is ki kell emelnünk az egyes olvasmányokat. Ezek tartalmi szempontból is mintaszerűek, gördülékenyek, szórakoztatók. Szó esik bennük mai életünk számos mozzanatáról: tanulásról, munkáról és szórakozásról, utazásról, étkezésről, bevásárlásról, a lakásról, a postáról, a sportolásról, hazánk földrajzáról, Budapest történetéről, a mai Budapestről, a szabadságharerről. Irodalmunkat Jókai, Gárdonyi, Móra és Móricz szemelvényes prózai írásai mellett népdalok és költemények is képviselik. Számos közmondás és szólás is ízesíti az olvasmányi anyagot. Ezek nagy része valóban fontos és közkeletű, s felvételük teljesen indokolt. Egy-kettő azonban talán el is maradhatott volna, s helyette inkább mást lehetett volna tenni. Ilyen pl. *a szó is jegyver* (33) vagy *jó útitárs a tudomány* (67). Ezek nem eléggé közkeletűek. Azt, hogy *ne bízz kutyára hájat, kecskére káposztát* (215), ilyen formában nem igen hallani; inkább szólásként járja: *ebre bízni a hájat* vagy *kecskére bízni a káposztát*. Igen ritka összetétel a *játéktehén* (78). Az *Étteremben* című, különben igen jól megszerkesztett olvasmány szavai közül (kilencedik lecke) hiányzik a *hús* (bár a *húsleves* szerepel), s — elmarad a *borralaló* is. Hogy *nap* szavunk toldalék nélkül is használatos időhatározásra, azt nemcsak a *közölt vasárnap* és *mindennap* bizonyítja, hanem a *hétköznap* is, mely itt nincs említve (207), bár később, egy olvasmány címében is előkerül (316). Az *Utazás* című, különben szintén jól sikerült olvasmányban kissé meg-hökkentő, hogy a külföldi diákok éppen télen kíváncsoznak a Balaton mellé; e tavunkról célszerűbb lett volna a nyár örömeivel kapcsolatban szólni (230).

Az olvasmányok szövege nyelvhelyességi szempontból is kifogástalan. Szóvá tenni vagy éppen kifogásolni valót szinte alig találtam a szövegekben. Idegenszerű, nem helyeselhető: *Tanúsatok meg nekünk is ezt a szép dalt!* (232). Helyesen: *Tanúsatok meg minket is erre a szép dalra!*

Némiképp kifogásolni lehetne, hogy a német szövegben a latin—görög eredetű s ilyen formájukban világszerte közkeletű nyelvtani műszavak helyett többnyire csak a purista jellegű német terminusok olvashatók (*transzitiv* helyett *zielend*, *intranszitiv* helyett *nichtzielend*; *pronomén reflexivum* helyett *rückbezügliches Fürwort*; *Konjugation* helyett *Abwandlung* stb.). A németek körében mindmáig közkeletűek maradtak a görög—latin nyelvtani műszók; a helyettük, tudatos kiszorításukra forgalomba hozott német terminus technicusok ugyanakkor még német nyelverületen sem mindenütt terjedtek el, s az utóbbiak korántsem olyan egységesek, mint az évezredek óta szentesített görög—latin szakkifejezések. Azok a külföldiek pedig, akiknek a német nem anyanyelvük, s akik csak kénytelen-kelletlen tanulják nyelvünket németül írt nyelvkönyvből, minden bizonyos jobban ismerik az utóbbi terminusokat, mint ezek német tükörfordítását. Célszerűbb lett volna tehát e kötetben is a nemzetközi műszók használatát; ezek német megfelelőit elég lett volna csak egy-egy helyen s csak zárójelben közölni.

A könyv használhatóságát nagyban növelik az egyes leckékhez készített feladatok is. A kiadó áldozatkészségét csak dicséernünk lehet. Mindent meg kellene tenni, hogy e kitűnő nyelvkönyv külföldre is mindenüvé eljuthasson. Német nyelvterületen, de másutt is, ahol németül tudnak, igen sokan vannak, akik nyelvünk iránt érdeklődnek. A Magyarok Világszövetsége is sokat tehetne azért, hogy ezekhez e rendkívül alkalmas tankönyv eljusson. A külföldre szakadt magyarok gyermekei e kiválóan megszerkesztett munkából nemcsak a magyar nyelvtan és szókinés elemeit tanulhatnák meg, hanem tudományt szerezhetnének belőle mai életünkről, művelődésünk színvonaláról is.

A kiadónak pedig érdemes volna fontolóra vennie e mű angol, s esetleg — a Közel-Keleten nyelvünk és művelődésünk iránt egyre nagyobb mértékben megnyilvánuló érdeklődésre való tekintettel — arab nyelvű változatának közzétételét is.

Balázs János

Fónagy Iván : A hangsúlyról. Bp., 1958. Akadémiai Kiadó. (Nyelvtudományi Értekezések 18. szám.) 76 lap.

A bemutatandó munka a felszabadulás óta első önálló könyvformában megjelent magyar nyelvű fonetikai értekezés. Témája a fonetikának egyik vitatott kulcskérdése: a hangsúly.

A prágai fonológiai iskola első éveiben egyesek erőteljesen hangoztatták a fonetika és a fonológia különbségét és szótválasztásának szükségességét. A különbség természetesen elvi természetű, a két diszciplína összekeverése nem használna egyiknek sem; azonban egyre inkább bebizonyosodik, hogy fonetikai vizsgálatok csak nyelvész vezetésével vagy éppen saját munkájával végezhetők el eredményesen. Fónagy Iván, aki nyelvész és fonetikus, ezzel a könyvével újabb bizonyítékát adta annak, hogy a két terület összekapcsolása helyes.

A beszéd folyamatot alapul véve a fonetika három részre osztható fel: a hangkép-zéssel, a beszédhanggal és a hallással foglalkozó részre (artikulációs, akusztikai és auditórikus fonetikára). Az akusztikai fonetikával szemben az artikulációs és az auditórikus fonetikát együttesen fiziológiai fonetikának nevezik. A kísérleti fonetika az utóbbi évtizedekben a távközlés gépi tökéletesedésével párhuzamosan egyre jobban fejlődik. Ez a fejlődés azonban inkább az akusztikai fonetika területén érezhető. Fónagy Iván könyvének külön érdeme, hogy az akusztikai fonetika által idáig nem megnyugtatóan tárgyalt kérdés csoportot a fiziológiai fonetika módszerével helyezi új megvilágításba.

A tanulmány a kérdés történetének kritikai ismertetésével kezdődik (3—13).

Az „Akusztikai vizsgálatok” című fejezetben (13—24) a szerző a magyarban és több idegen nyelvben végzett vizsgálatainak eredményeit közli. Ezeket egészen leegyszerűsítve így foglalhatnánk össze: Egyfelől a hangsúly, másfelől a hangosság, a hanglejtés és az időtartam együttesen és külön-külön összefügg a beszédben. Ez az összefüggés azonban sem nem azonosság, sem nem egyszerű okozati összefüggés (ti. nem a három utóbbi akusztikai hangtulajdonság határozza meg a hangsúlyt), hanem más, bonyolultabb természetű jelenség.

Arra, hogy voltaképpen mi is a hangsúly, a „Fiziológiai vizsgálatok” című fejezetben (24—52) derül fény. Ezek a vizsgálatok valószínűsítik azt, hogy „a hangsúly a beszédben (főként a kifejezésben) részt vevő izmok fokozott tevékenységével azonos” (73).

Ez a gondolat sejtés formájában már régebben is megvolt; a szerző erre idézi is Jespersent (21—2). Fónagyot is más irányú kutatásai vezették erre a föltevére. „Bizo-

nyosak azonban akkor lehetünk csak abban, hogy a hangsúly valóban a nagyobb erő-kifejtéssel azonos — írja Fónagy —, ha regisztrálni tudjuk a fiziológiai energiát, ha egybevetjük az akusztikai mérések eredményét a szubjektív benyomással. Amióta el tudjuk vezetni az izmok működése során termelt elektromos áramot, adva van erre a lehetőség, mivel a fokozottan működő izom nagyobb amplitudóval és nagyobb frekvenciával sül ki” (25).

A kísérletek során Fónagy a hangos kilégzésben részt vevő izmoknak: a hasi izmoknak, a belső mellkasi (bordaközi) izmoknak és a gégeizmoknak az aktivitását mérte. Mérőeszköze a miográf, amely működési elvét tekintve az elektrokardiográfhoz hasonlít. (A három orvosi kutatóintézetben végzett hosszadalmas, fárasztó és sokszor fájdalmas kísérletek fő alánya maga a szerző volt.) A hasi izmok mérése egyelőre nem járt eredménnyel. A gégeizmoknak (6—25. ábra) és a belső bordaközi izmoknak a mérése azonban lényegében igazolta Fónagy feltevésének helyességét: „Egyes izomcsoportok miografikus vizsgálata során arra az eredményre jutottunk — írja —, hogy a belső bordaközi izmok tevékenysége a hangsúlyosnak érzett szótag képzésekor mindig fokozódik” (73).

A mérésekkel egy időben készített hangfelvételek alkalmul szolgáltak annak vizsgálatára, hogy milyen viszonyban állnak egymással az izomtónus és az akusztikai tényezők. Kritikus esetekben, amikor például vezényszavak esetében (*balra át!*) a hangsúlyos második szótag hangossága csekélyebb, a felvételt lehallgató „kísérleti alanyok az esetek többségében (72 esetből 60-ban) a nagyobb intenzitással ejtett kevésbé hangos szótagot nyilvánították hangsúlyosnak” (51). Egyéb esetekben is általában egybevágtott az akusztikai ellenőrzés a fiziológiai eredményekkel.

„A hangsúly-meghatározások elemzése” (52—63) című fejezetben a szerző kísérleti eredményeinek fényénél elemzi az eddigi hangsúlyelméleteket.

A „Néhány elintézetlen kérdés” (64—72) című részben Fónagy azokra a kérdésekre igyekszik választ adni, amelyek az akusztikai megalapozottságú elméletekben előfordultak, de kielégítő magyarázat nélkül. Először a hangsúlynak más prozódikus tulajdonságokkal (pl. időtartam, hangszín) való együttjárása miatti félrehallásáról ír friss kísérleti anyag alapján. Ezután a hangsúly és a hanglejtés két oldalú viszonyáról ír: „A hangsúly módosítja a hanglejtést, de a mondathanglejtés is hat a hangsúlyelosztásra” (67). Majd pedig a hangsúlynak a különféle nyelvekben eltérő megnyilvánulására vonatkozólag formál meg néhány rendkívül elmemozdító feltevést. Ilyen például az a gondolata, hogy az angolban, ahol igen erős a fonemikus hangsúly-korreláció, a hangsúlyos szótagok időtartama megnyúlik; míg a magyarban — ahol a nyúlásnak fonemikus akadályai vannak, ti. a hosszúság : rövideg korreláció — helyett a magánhangzók hangszíne módosulhat a hangsúly hatására. Ezt a szabályszerűséget én úgy fogalmaznám meg általánosabb formában, hogy a hangsúly az egyes nyelvekben a fonológiaiag nem kiaknázott (irreleváns) szektorokban tör magának utat. — Hangtörténetileg nagyon fontos a következő gondolata: „Feltehető, hogy nemcsak a magyarban, hanem más nyelvekben is leválhatnak alkalmilag a hangsúly konvencionálisan rögzített akusztikai [másodlagos, prozódikus] jegyei a hangsúlyról. Ha az elkülönülés tartóssá vagy véglegessé válik, a jegyek elvesztik a hangsúllyal való kapcsolatukat. [Ettől kezdve] Sohasem válnak a hangsúly vagy kiemelés önálló (a nagyobb erő-kifejtéstől független) eszközévé” (74). Itt jegyezném meg, hogy ez az elmélet és Benkő Lorándnak a hangsúly hangtörténeti szerepéről kifejtett nézetei sok tekintetben egybevágnak. (Vö. A hangsúly hangmódosító hatása a keleti magyar nyelvjárásokban: Magyar hangtani dolgozatok 53—85).

A könyv végén tömör Összefoglalás (73—4) és gazdag irodalomjegyzék (75—6) található.

A könyv — úgy gondolom — elérte célját. Jelentős anyag és világos módszer segítségével sikerült igen erősen valószínűsíteni a hangsúly fiziológiai eredetét.

Hibájául róhatnánk föl, hogy akusztikai kísérleteinek, illetőleg fiziológiai vizsgálatának egy részét e helyt nem közli az olvasóval (vö. 13, 36). Erre azonban föltehetőleg a korlátozott terjedelem kényszerítette. (A hiányzó részeket a Panconcelli—Calzia emlékkönyvben tette közzé.) Ha már a „hibáknál” tartunk, nem árt megemlíteni a fejezetben belüli szerkesztés lazaságát, valamint a (főleg könyvészeti adatokban található) sajtóhibákat.

Szépe György

Irodalmi Szemle. A szlovákiai magyar nyelvvelés új fóruma

A szomszéd országok fejlődő magyar irodalmában új színfoltot jelent a Szlovák Írók Szövetségének most megindult magyar nyelvű folyóirata, az Irodalmi Szemle. A tartalmas új folyóiratban külön rovata nyílt a „Nyelvvelés”-nek: tekintélyes terjedelemben két cikk is foglalkozik nyelvhelyességi kérdésekkel. E nyelvvelő cikkekkel azért is érdemes külön foglalkoznunk, mert tanulságokat meríthetünk belőlük a magunk munkájához is.

Mayer Imre „Idegen szók a magyar nyelvben” címmel írt cikkében sokat vitatott és nehéz kérdésben próbálja az olvasót eligazítani. A szélsőséges nézetek követése helyett a középutat ajánlja: „E két ellentétes nézet [ti. a purizmus és »liberalizmus«] között a helyes középuton maradunk, ha szem előtt tartjuk azt az elvet, hogy az idegen szavak használatának kérdése nem nemzeti, nem is egészen nyelvtudományi, hanem nagyrészt stilisztikai kérdés” (1958. I. sz. 158). Helyes módszerrel — úgy látszik, nyelvvelésünk újabb eredményeit is felhasználva — osztályozza az idegen szavakat: „Jogosult és helyes az idegen szó használata elsősorban akkor, ha nincs rá megfelelő magyar szó (*szocializmus, statisztika, miniszter* stb.), továbbá ha az idegen szó idegen intézmények, jelenségek, állatok, növények stb. neve. A saját nyelvünk szavaival helyettesíthető idegen műszókat lehetőleg mellőzzük (*geológia, geográfia, botanika* stb.). Természetesen használhatók idegen szavak korok vagy egyének jellemzésére, és néha még az ünnepélyesség kifejezésére is (*Hérosz, melódia* stb.), sőt néha még ún. eufemisztikus kifejezésekben is. De minden olyan esetben, ahol megvan az idegennek pontosan megfelelő magyar szó, válasszuk természetesen a magyar szó használatát” (i. m. 159). Helyes lett volna még az osztályozásban szempontul venni az idegen szavak használati körét is, hiszen a szaktudományok nyelvében inkább megengedhető az idegen eredetű műszavak használata, mint például a nagyközönségnek szóló vezéreikk nyelvében.

Érdekes kísérlet lehetett a cikkirő próbaszámlálása, amelyet szlovákiai magyar lapokban végzett: „Úgy találtam, hogy egy-egy 6—8 oldalnyi terjedelmű napisajtó termékben körülbelül hatvan idegen szó található. A helyzet e tekintetben nem mondható vígasztalannak, mert a használt idegen szavak nagy része alig helyettesíthető magyar szóval, mégis akad köztük jó néhány, amelyek helyett helyénvaló lenne magyar szót használni” (i. m. 159). Sajnos, éppen a kijegyzett példák felsorolásával adósunk marad a szerző, pedig ezek előszámlálása volna a legtanulságosabb. A cikk befejező sorai gondos, lelkiismeretes munkára intik a toll mestereit.

A rovat másik nyelvvelő cikke „Ami szemet szúr” címmel jelent meg, s amint az alcím is mutatja: „nyelvi tallózás” a folyóiratokban. A cikk, Pesthy Mária írása, kevésbé sikerült. Igaz, hogy feladata is nehezebb volt. A Hét című folyóirat (1956 óta Pozsonyban megjelenő magyar nyelvű képes hetilap) szépirodalmi szövegeit veszi szemügyre — nyelvhelyességi szempontból. A szépirodalmi szövegek nyelvhelyességi bírálata nem könnyű feladat, hiszen az írói szabadsággal élő szerző mondanivalója kifejezésére nemegyszer eltér a nyelv általánosan elfogadott szabályaitól, s a bíráló bizony gyakran

melléfog, ha mindenáron ezeket a szabályokat akarja számon kérni az írótól. Pesthy Mária is ott vét legtöbbször, mikor túl szigorúan kéri számon a nyelvtan szabályait az írótól — és sokszor magától a nyelvtől. Egyébként sok helyes észrevételt is tesz, főként ahol a pongyola mondat szerkesztést pellengérez ki.

Példáit nyelvtani csoportosításban tárgyalja; saját szavai szerint főképp „mondattani bogarászás”-sal foglalkozik: az állítmányhasználat, az igekötők, a szórend, az egyeztetés, a névelőhasználat, az írásjelek kérdéseit érinti; befejezésül néhány szókapcsolatot tárgyal: részben a vonzatok szempontjából, részben logikai-stilisztikai vonatkozásban: néhány képzavart elemzve.

A cikk néhány tévedését feltétlenül szóvá kell tennünk, mert a hibáztatott helyeken nem mindenütt „írói eredetieskedés”-ről van szó, hanem a nyelvnek — a köznyelvi normáktól ugyan eltérő — de azért érvényes, jogos, szabályos (gyakran nyelvjárási, „népnyelvi”) formáiról.

A szerző hiányolja például az állítmányt ott is, ahol nyilvánvalóan megvan, csak nem igei, hanem névszói állítmány formájában. Pl. „nem szidta össze [a legény a leányt], csak fölmérte tetőtől talpig, csöndesen, de mélyen s a tekintetében fény és illat és olyan megrendítő titokzatosság, mint az éjszakai erdőben...” Indokolatlan a *van* számonkérése a következő mondatban is: „Rátartó lépéseiben felelősség...” Az igekötők használatát sem érezzük helytelennek a legtöbb hibáztatott mondatban. Az igekötők mondatbeli, szórendi rugalmassága nagymértékben növeli nyelvünk kifejező erejét. „Azzal fordul be az ember, és megy tovább”; a *fordul be* más dinamikai-stilisztikai értéket hordoz ebben a mondatban, mint a helyette ajánlott *befordul*; ugyanígy lényegesen más az igekötői szórend logikai-stilisztikai funkciója az eredeti mondatokban, mint a helyettük ajánlott változatokban: „[Szépe László felijed,] *kapja el a fejét* és leugrik a földre” — más logikailag, stilisztikailag is, mint az *elkapja a fejét*; a nyelvjárások, a népi (paraszti) beszéd igazolják ezt az igekötő-használatot, főképpen a drámai hatású, tömör népi elbeszélésben. Éppen így a nyelvjárások, a népnyelv igazolja a „megmagyarázhatatlan” szerepű igekötőt ebben a mondatban: „Egyenes a kérdés, de Végh Miska *kivár*, s nyugodtságot színlel”. A „*kivár* (egy kicsit)” ’vár’ jelentésben jellemző fordulata a paraszti beszédnek. A nyelvjárások ismeretében nem hiányolhatjuk a névelőket sem az ilyen mondatokban: „Füzes mellett, tuskés csalánnal befolyt kerítés mellett veszi nyakába a mezőt”; „Szóltítja a lovakat másik rakáshoz”. A névelős alakoknak: „A füzes mellett”; „a másik rakáshoz” — más a logikai-stilisztikai értékük. S ha utánalapozunk A Hét megfelelő számaiban, kiderül, hogy a példák zöme paraszti környezetben játszódó írásokból való, amelyekben a szereplők és a környezet természetesen indokolják ezt a nyelvhasználatot. S éppen azért lep meg a szerző némely kifogása, mivel ő maga is észreveszi, hogy az egyes stílusrétegeknek sajátos szókinésük és mondattanuk lehet: „Természetes, hogy a népi környezetben lejátszódó események, történetek leírásakor az író színezheti nyelvét a népnyelvből vett kifejezésekkel, szavakkal, esetleg hangtani sajátosságokkal” (i. m. 163). Helyesen állapítja meg azt is, hogy „Nem szabad... ezt az eszközt felhasználni az érthetőség és a nyelvhelyesség rovására” (uo.). Túl szigorú azonban e — különben helyes — elv gyakorlati alkalmazásában. „Nem kívánatos népieskedésnek” ítélni néhány megengedhető nyelvjárási fordulatot is: „Nem érezné, *kínlódna* annyira a titkolt... *szerelmét*” (a helyette ajánlott „*kínlódna a szerelme miatt*” más nyelvi, stiláris kategóriába tartozik); az „*összekapódik a szemöldöke*” kifejezés sem hibáztatható, csupán azért, mert mások inkább az *összehúzódik* vagy az *összevonja* igével használják a kifejezést. Ok nélkül kifogásolja Pesthy Mária például a „magyartalan egyeztetés”-t a következő mondatban: „A lócákon körül azonban édesanyák feketélltek, s négyen-öten öregasszonyok, akiknek se fiúk, se lányuk, se unokájuk a bálban, de jönnek, helyet verekednek, mert másnap a kíváncsiságukból élnek, házalnak

a látottakkal — minden faluban kerül pár ilyen asszony.” A szerző ezt állapítja meg róla: „Eltekintve az egész mondat népies stílusának bírálatától, megfigyelhető a magyartalan »négyen-öten öregasszonyok« jelzős kapcsolat, amely a »négy-öt öregasszony«, vagy az »öregasszonyok, négyen-öten« alakban volna helyes” (i. m. 162). Nem érthető egészen a „mondat népies stílusá”-ra tett rosszalló megjegyzés, hiszen — ha utánanézzünk, kiderül, hogy — paraszti környezetben játszódó regény soraiból való az idézett mondat, s a hangulatteremtésnek, reális ábrázolásnak szükséges eszköze a jellemző nyelvi elemek: szavak, fordulatok alkalmazása. A „négyen-öten öregasszonyok” éppen a „népies stílus”-nak jellemző, szokásos mondattani alakulata. Kár volna „átírni” csupán azért, mert a köznyelvben nem ez a kapcsolat járja; nyelvi kifejezési lehetőségeink, stíluskincsünk lenne szegényebb az ilyenfajta „szabványosítás”-sal.

A példák ellenőrzése során — mint már említettük — az derül ki, hogy a cikkíró anyagát szinte kivétel nélkül paraszti tárgyú írásokból merítette (fő forrása Mács Józsefnek A hold rabja című folytatásos regénye és Dallos Sándornak Vihar és békesség című elbeszélése volt), éppen ezért kellett volna a tanulmány megírásakor figyelemmel lennie anyaga nyelvi, stílusos hovatartozására — s erre figyelmeztetnie kellett volna az olvasót is. Mert a köznyelvből elvont „normá”-kat nem lehet és nem szabad mereven alkalmazni bármelyik irodalmi mű nyelvére, különösen nem a szépirodalom nyelvére.

A források ellenőrzéséből egyébként az is kiderül, hogy egy példa kivételével Mács és Dallos említett munkáiból idéz a szerző. Sajnos a szűkös forráshasználat erősen csökkenti a „tallózás” értékét: nem adhat általános képet A Hét nyelvi színvonaláról.

A hibák mellett nem hagyhatjuk szó nélkül a cikk érényeit sem: sok helyen jó érzékkel leplezi le a pongyolaságból eredő nyelvtani hibát, kusza, zavaros fogalmazást, képzavart. Rajtakapja például az ilyen ellentmondó fogalmazást: „méret a rumból és fenékgig hörpintgeti a poharát”. *Fenékgig hörpintgetni* csakugyan nem lehet, csupán *fenékgig hörpinteni*; helyesen mutat rá az írásjelek szabatos használatának fontosságára, leleplezi a zavaros, homályos fogalmazást.

Egészében véve ezt a cikket is a nyelvünk épségét, egészségét féltő gond hatja át, s ha megállapításai nem mindig helyesek is, de sok észrevétele, tanácsa jól védi, helyesen óvja nyelvünk érzékeny szervezetét. Tévedései tanulságosak lehetnek számunkra is: a nyelvhelyességi bírálat nem történhet elvont általános szabályok alapján: vizsgálatunkban mindig szem előtt kell tartanunk a vizsgált anyag műfaji, stílusos hovatartozását.

Szilágyi Ferenc

A Nyelvőr postája

Új magyar műszó a természettudomány részére. Az úgynevezett leíró természettudományok összefoglaló magyar neve a felszabadulás előtt *természetráaj* volt. Ez a név azonban ma már elavult. Régebben ugyanis a természettudományokat két csoportba sorozták: oknyomozó és leíró tudományok csoportjába. Az előbbiekhez tartozott főleg a természettan és a vegytan, az utóbbiakhoz főleg az állattan és a növénytan.

A természettudomány rohamos fejlődése azonban megdöntötte ezt a megkülönböztetést. Ma már minden természettudomány egyaránt oknyomozó. A természetráaj tehát mint a természettudományok élőlényekkel foglalkozó ágának összefoglaló neve ma már idejét múlta. Új, megfelelő magyar szó azonban mindeztideig nem állt rendelkezésre.

Amikor a most megjelent általános iskolai tankönyvek élőlényekkel foglalkozó kötetei a kezembe kerültek, kíváncsian vártam, vajon milyen címet adtak nekik. Gondoltam arra, hogy talán a nem magyar *biológia* vagy ennek magyar fordítása: *élettan* nevet adták. Bár magamban éreztem, hogy egyik sem volna megfelelő cím. Nem is került egyik sem ezeknek a tankönyveknek a címéül, hanem kettős névvel: *Növény- és állattan* címmel láttak napvilágot.

Ereztem tehát, hogy hiányzik az elavult *természetráaj* szó utódja.

Hosszas töprengés után sikerült egy olyan új szót kitalálnom, mely teljesen pótolja a *természetráaj* szót, s amellet az oknyomozó jellegnek sem mond ellent. Ez az új szó: *élőlénytan*.

Javasolom tehát ennek az új szónak a bevezetését és használatát az élőlényekről szóló tudományok közös összefoglaló szavául.

Kálmánchey Endre

Rühell. A Magyar Nyelvőr 82. évfolyamának 511. lapján, a *rühell* igéről megjelent fejtegetésekhez megemlítem, hogy e szó értelmének tisztázása végett bizonyos tudakozódást végeztem.

Ennek eredményét a következőkben sűrítettem:

A *rühell* ige értelmezése eltérő.

A megkérdezett 14, nagyobb részét értelmiségi egyéntől a következő válaszokat kaptam: Nincs kedvemre, egy kicsit utálok. Nem bírom, utálok, ki nem állhatom. Nehezenyezem, rossz néven veszem tőle, hibáztatom őt, kárhoztatom miatta, felrovom neki. Szégyenlem. Bosszant, hogy kihasznál. Tetszik nekem, de van valami negatív tartalma is. Nekem ez nem jó, kellemetlen, nekem ártalmas. Ki nem állhatom, ellenszenves nekem, rühellem Imrét. Szégyenlem, ami nem helyes, nem jó, nem szép. Szégyenlem, amibe belekeveredtem. Meg akar szabadulni valamitől.

Van aki a szót nagyon „populáris”-nak tartja.

A fentiekből úgy látom, hogy igénk a közhasználatban még nem egyértelmű, s igényesebb szövegben nem szívesen látott.

Öcsémasszony. A Magyar Nyelvőr 82. és 83. évfolyamában Ladó János Köszönés és megszólítás napjainkban című tanulmányát olvasva eszembe jutott az *öcsémasszony* megszólítás.

Igaz: nem mai megszólítás! Asszonyok között volt használatos!

Ma ritkán használják, ezelőtt vidéken gyakrabban mondták és 84 éves édesanyám még ma is mondogatja nála fiatalabb, vele közelebbi viszonyban nem levő, de vele egy-sorsú asszonyoknak.

Az öcsémasszony megszólítás megtisztelő, éppenúgy, mint az öcsémuram.

Nyomatatva egyszer láttam életemben ezt a szót, de hogy hol, arra, sajnos, nem emlékszem.

†Szendrey László

A köszönetről

A Nyelvőr 82. évfolyamában Ladó János által írott Köszönés és megszólítás napjainkban című tanulmányhoz kiegészítésül közlök néhány megfigyelést.

Elsősorban parasztságunknál figyelhető meg, hogy a szobába lépve is köszön. Például a vendég az udvaron találja a háziakat, s megfelelően üdvözi őket. Ha azonban a házba tesséklik, belépve az üres szobába, újra *jó napot* kíván, s a mögötte belépő gazda fogadja is.

A másik, falvainkban nagyon elterjedt szokás, hogy köszönés helyett valami barát-ságos kérdést intéznek egymáshoz, melyre választ nem is nagyon várnak, sőt sokszor kérdéssel válaszolnak, esetleg valamit hümmögnek, biccentenek. Pl. *Hová mégy? Kiültek? Beszélgetnek?* — a kapu előtt üldögélőkhöz. Munkában levőknek: *Megy a munka? Kapálsz?* Házba lépve is felteszik a kérdést: *Mi a munka?* Ha a jövevény beszélgetni akar, a megfelelő válasz után kíván jónapot.

Az ilyen köszönéspótló kérdések mindkét nemen belül és nemek között is szokás-sosak.

Solymos Ede

Nagy érdeklődéssel olvastam Ladó Jánosnak Köszönés és megszólítás napjainkban című cikkét a Magyar Nyelvőr 82. évfolyamának 4. számában. Sajnos, mivel nem vagyok nyelvész, Ladó Jánost nem ismerem, azért írom a cikkel kapcsolatos megjegyzéseimet a Magyar Nyelvőr felelős szerkesztőjének. Ladó János figyelmét elkerülte az a paraszti köszönési forma, melyet többéves Nógrád megyei megfigyelésem során tapasztaltam.

Nógrád megyében régebben nagyon gyakran, de napjainkban is szeretettel használt paraszti köszönési forma: a megszólításos köszönés. Ez abból áll, hogy a köszönő megkérdezi azt, akinek köszön, hogy csinálja-e azt a munkafolyamatot, amit éppen akkor a köszönő lát. Például ha egy idősebb ember fát vág a ház előtt, az arra elhaladó emberek így köszönnek neki: „Vágja, Pista bácsi?”, vagy „Vágja, Pista sógor?” stb. Erre a munkafolyamatot végző így válaszol: „Vágom”. További példa: „Ballag kifelé?” Válasz: „Ballagok”. A köszönés lehet rövid beszédbe elegyedés is. Például ha valaki szénát rak

kocsira, azt mondják neki: „Rakja, Gyuri bácsi?” Válasz: „Rakom”. „De aztán úgy rakja meg, nehogy feldőljön!” Válasz: „Hát úgy iparkodom”.

Ki köszön előre?

Hosszas megfigyelésem szerint falun mindig az köszön előre, aki mozog, megy. Például ha egy húsz éves legény ül a ház előtti padon, és arra jön egy idősebb ember, akkor az idősebb ember köszön, de többnyire nem „jó napot”-tal, hanem azt mondja: „No kiültél?” Válasz: „Kiültem egy kicsit”.

Ha idősebb ember ül, és fiatalabb közeledik feléje, akkor az nem megszólítással köszön, hanem jókívánsággal: „Adjon Isten, Pali bácsi. Kiült egy kicsit?” Válasz: „Kiültem egy kicsit, hogy melegedjenek a csontjaim”.

Zólyomi József

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából

Tetemei. Özv. Gombás Gyuláné levelében kifogásolja Passuth László Nápolyi Johanna című rengényének „a föld népe elindult, hogy levett süveggel zarándokoljon el jó urának tetemei előtt” mondatában a *tetemei* többes számú forma használatát. Mivel a *tetem* szó a mai irodalmi nyelvben 'holttest' jelentésű, nem csodálkozunk álláspontján: egy embernek (ti. a föld népe jó urának) valóban csak egy holtteste lehet. Csak hogy a régiségben a *tetem* szó 'csont'-ot jelentett, így ugyanúgy lehetett valakinek a *tetemei*-ről beszélni, ahogyan ma is mondhatjuk azt, hogy valakinek a *csontjai* (a Winkler kódexből idézek egy példát mai helyesírással: *megszámlálák mind én tetemeimet, azaz csontjaimat*). A szóban forgó helyen is nyilván 'csontjai' értelemben használta a szerző — művészi céllal, régiesítésül! — a *tetemei* alakot. Ez a használat nem ritka az irodalomban, különösen régies szövegben.

R. É.

Vers — költemény. Bárdos Sándor azt kérdezi, mi a két szó közti jelentésbeli különbség.

A *költemény* és a *vers* között a régi nyelvben meglehetősen nagy jelentésbeli különbség volt, mivel a *költemény* a XVIII. század közepéig csak 'koholmány, ráfogás' értelemben fordult elő. Attól kezdve mindkettő főleg 'vers, Gedicht' jelentésben használatos, s ezért ma már bátran mondhatjuk, hogy az összes *költeményei* vagy összes *versei* forma jelentése teljesen azonos. Stilisztikai, hangulati vagy alkalmazásbeli különbség persze ma is bőven található a két alak között, sőt még bizonyos jelentésárnyalatokban is eltérnek egymástól. A *vers*-nek például 'verssor, versszak' jelentése is lehet — „felolvasom a 17.-től a 29. versig” —, hasonlóképpen a *versbe* szed, *versforma*, *versfő*, *versláb*, *versmérték* stb. szavak és kifejezések *vers*-e helyett nem mondhatók *költemény*-t. A *táncköltemény* vagy „a te ruhád valóságos *költemény*!”-féle nyelvi alakulatok *költemény* szavát viszont nem helyettesíthetem a *vers*-sel.

G. L.

Nevű vagy nevezetű? Dr. Kricsfalussy Béla véleménye szerint nem helyes ez a kifejezés: „egy Varga *nevezetű* ember volt itt”. Kétségtelen, hogy egyszerűbb és megszokottabb kifejezőmódja ennek ez: „egy Varga *nevű* ember...”. De talán nem kárhoztatnánk a *nevezetű* kifejezést sem.

A *nevezet* régi nyelvemlékeink tanúsága szerint is azt jelenti, hogy megnevezés, név. A *nevezet* a mai magyar nyelvben ritkán használatos. Már körülbelül száz évvel ezelőtt a Czuczor—Fogarasi szótár szerkesztői is érezték, hogy a *nevezet* nemcsak hogy terjedősebb, hanem valamivel többet is fejez ki, mint a név. Ma leginkább a *nevezetű* származéka fordul elő. De hogy ezt a használatot nem lehet hibásnak minősíteni, kiderül abból is, hogy jó íróink, költőink nyelvében is előfordul. Az Akadémiai Nagyszótár cédulái közül hadd mutassunk be egy Benedek- és két Ady-idézetet.

1901: „Van még itt erő. Hírös *nevezetű* Bakarasznyi János fia vagyok” (Benedek Elek: Többsincs királyfi 18); 1910: Valójában neki volt igaza, ha csodálkozott, mert az Élet *nevezetű* városban — vagy faluban? — igazán mintha megbabonáztak volna az utcák (Ady: A tízmillió Kleopátra 20); 1910: Be-beloportuk magunkat az Eszterkúthy Sárának udvarára, bár néha nádbottal vert ki bennünket az Eszterkúthy Sára ura (bizonyos Nagyfejér *nevezetű*) (Ady: Így is történhetett 88).

Azt hisszük, nem szükséges bővebben magyaráznunk a *nevezetes* jelentését: 'híres, fontos, nagy jelentőségű'. — Különbséget kell tennünk a *neves* és *nevezetes* között. *Neves író* vagy *művész* azt jelenti, hogy olyan íróról, művésztől beszélünk, akinek ismert neve, megbecsülése van. *Nevezetes író*-ról nem szoktunk beszélni. Ellenben mondhatjuk azt: „Ez az író arról nevezetes...”.

Természetesen, ahogy levélírónk is helyesen írja, *neves író*, *művész* helyett azt is mondhatjuk: *jónevű*, *hírneves*. — Abban azonban már nem tudunk vele egyetérteni, hogy *neves ember* mindenki, akinek neve van. A *neves ember* jelentése ma erősen körülhatárolt, ahogy fentebb írtuk.

V. J.

Hajóvonat. A Magyar Hajózási és Tengerészeti Hivatal vezetője, Burján Ferenc a *hajóvonat* szóra vonatkozólag kéri véleményünket, s egy új hajózási fogalom elnevezésében kéri segítségünket.

Kérésének az alábbiakban teszünk eleget: 1. A *hajóvonat* 'egy vagy több vontatóhajóból és az általuk akár mellé kötve, akár utána akasztva egy vagy több sorban, illetőleg oszlopban vontatott egységből álló csoport'. Akinek tudatában nagyon is elhomályosult a *vonat* szó származék volta (*von* ige + *-at* főnévképző), s csak vasúti (azonkívül esetleg későbbi katonai) jelentésére gondol, az talán fönnakad a *hajóvonat* összetételén. Ha azonban csak egy kissé is ráébredünk 'húz' jelentésű *von* alapszavára, akkor már nemigen kifogásoljuk a *hajóvonat* szót, még akkor se, hogyha ismerjük is a *vonat* főnévnek eredeti, százötven évvel ezelőtti 'húzás' jelentését. Ilyen értelmű mai nyelvi elemzésünk szerint a *hajóvonat*: hajó(k) vonta több hajó. Ez az egyszerű értelmezés lényegében egyezik a szakszerű magyarázattal, következőképp helyes, sőt jól sikerült szóalkotásnak kell minősítenünk a *hajóvonat* műszót.

A *konvoj* idegen szónak ilyen értelemben való használatát nem javalljuk, már azért sem, mert a francia *convoy*-ból lett angol *convoy* (magyaros alakjában *konvoj*) 'hadihajók vagy katonai repülőgépek kísérte kereskedelmi hajóraj; hajókaraván' jelentésben él minálunk és más népeknél.

Már megcsodáltunk a Dunán olyan hajó-, uszálycsoportot, amelyet egy gőzös vagy motoros nem von, hanem to l. Hogy nevezzük az ilyen hajócsoportot? Mikor a magunk körében szóba hoztuk ezt a kérdést, egymástól függetlenül többünkben is rögtön ez az új szó ötlött fel: *hajótólat*. A *hajóvonat* szó párjával szinte magától bátortalanodik ajkunkra, tollunkra a *hajótólat* szó. Így kell mondanunk: bátortalanodik, mert bármily természetesen kínálkozik is ez az újítás, a mi józan korunk bizony nem kedvez

az ilyenféle merészebb szóalkotásnak. De csakugyan annyira merész újítás a *hajótolat* összetétel? Talán nem is. Az való, hogy az *-at*, *-et* képzővel napjainkban már nemigen alkotunk szokat, amde ha emlékezetünkben egymás mellé teszünk ilyen nyelvújítás kori, helyes képzésű főneveket: *dolgozat*, *karcolat*, *művelet*, *tudat*, *vállalat*, *vonat*, *vonzat*, akkor többé-kevésbé valamennyiünkben tudatosodik az ígéről leválasztható *-at*, *-e* toldaléknak (ideillően így is mondhatjuk: toldatnak) a szerepe. Az említett *-at*, *-et* képzős főnevekkel együtt sorolva, a *tolat* főnévvel is könnyen megbarátkozhatunk. Hisz van *torlik*, *torlódik* ige tövéből képzett *torlat* főnevünk is. A *tolat* főnévben eleinte az is zavarhat bennünket, hogy hangalakjában egyezik a *tolat* igével. Ez egyáltalán nem baj; van több ilyen szópárunk: *adat* (életrajzi *adat*; a gyermeknek jutalmat *adat*), *bevonat* (zománcszerű *bevonat*; zászlót *bevonat*), *kivonat* (nem teljes szöveg, csak *kivonat*; bankjegyet *kivonat* a forgalomból), *kezdet* (ez csak a *kezdet*; a hadvezetőség újabb támadást *kezdet*) stb. A *hajótolat* összetételben még kevésbé lehet „baj” a *tolat* főnévvel. Szerkesztünk csak vele mondatokat: *Az nem hajóvonat, hanem hajótolat. Most indul a hajótolat. A Dunán ma már gyakran jár hajótolat. Nemcsak hajóvonat, hanem hajótolat is jár a Dunán. A víz ellenében is megy a hajótolat. Most állítják össze a hajóvonatot és hajótolatot.*

Megfigyelhetjük magunkon, hogy minél gyakrabban használunk ilyen mondatokat, annál kevésbé idegenkedünk a *hajótolat* szótól. Így vagyunk általában minden új alkotású szóval. Kiváltképp ha elfogadják és következetesen használják a *hajóvonat* meg a *hajótolat* műszót, hamarosan el fog terjedni a két új szó a hivatalos nyelvben, sőt talán idő jártával a köznyelv is befogadja őket.

Mint hogy már *tolatás* is van a Dunán, nemcsak *vontatás*, a *hajóvonat* élén haladó *vontatóhajó* vagy röviden *vontató*, a *hajótolat* mozgatója pedig a *tolatóhajó* vagy *tolató*. Attól sem kell tartanunk, hogy a vasúti *tolatás* szóhoz kapcsolódó külön jelentés zavarja a dunai *tolatás* egyértelműségét. A *tolat* igének különben is van a meghitt nyelvhasználatban egy sajátos jelentése (emberre értve): ’büszkén, öntudatosan megy, jár’, pl. *Nézd, ott tolat a pocakos Palkovics!* Láthatjuk, hogy *tolatni* nemcsak vasúton lehet. Önök is a Dunán való *tolatás*-ról írnak, így a *hajótolat* erő kifejtő egységét bátran *tolatóhajó*-nak vagy olykor röviden *tolató*-nak nevezhetjük; dunai *tolatás* helyett *tolás*-ról nem beszélhetünk, még akkor sem, ha a *tolatóhajó* szó helyett esetleg *tolóhajó*-t használnánk. Mindenképpen célszerűbb a *tolatás* és a *tolatóhajó* elnevezés.

F. G.

Hát. Vértés Endre szerint a *hát* kötőszónak úgynevezett töltelék szóként való használata nem helyeselhető.

A mi nézetünk ez: A *hát* kötőszónak ez a fajta használata egyáltalán nem új keletű. Czuczor Gergely és Fogarasi János csaknem száz évvel ezelőtt megjelent „A magyar nyelv szótára”-ban a szó egyik felhasználási módjaként ezt olvashatjuk: „Élünk vele, midőn nem tudjuk hamarjában, mit mondjunk, mily választ adjunk, mire határozzuk magunkat”. Hasonlóképpen nyilatkozik Simonyi Zsigmond is, midőn „A magyar kötőszók” című jelentős művében ezt írja a *hát* jelzett használatáról: „Ez a habozó, beszéd-toldító *hát* nagyon gyakori a beszélgetésben, valamint az előbbi tárgyakra való visszatérésben, épp úgy új tárgyra való átmenetben”. S ezután számos példát idéz a *hát* ilyen használatára Jókaiából — mindössze néhány lapról! —, többek között ezeket: „*Hát* csak azt szeretném tudni, hogy...”, „*Hát*, Marcezi öcsém, tudod...”, „*Hát* hiszen azt látom, hogy...”, „*Hát* egy ilyen körtét vásárolt meg...” stb.

Mint látható, a más funkcióban is elég gyakori (pl. *Hát* aztán?, *Hát* még mit tud?, Menj *hát!* stb.) *hát* kérdőszócska, illetőleg kötőszó a kifogásolt alkalmazásban is nemegy-

szer előfordul nyelvünkben, előfordul régebben is. Természetesen egyetértünk a levélíróval abban, hogy túlzott használata — az élőbeszédben is, de még inkább írásban — pongyolaság, ez azonban nem annyira a nyelvi helyesség, mint inkább a nyelvi szépség elleni véték. A túl gyakran *hát*-ozók ugyanolyan hibát követnek el, mint azok, akik minden mondatukat „szóval”-al kezdik vagy „izé”-vel tarkítják.

G. L.

Tört magyarsággal. Grosch Margit e kifejezésre vonatkozó kérdésére ezeket válaszoljuk:

A *tört magyarsággal beszél* szó szerkezetben a *magyarsággal* szó módhatározó, mondatbeli értéke a *magyarul, németül, rosszul, nehézkesen, akadozva stb. (beszél)* ragos alakokkal azonos. Kérdése: *hogyan?* Igaz, a *-val, -vel* rag többnyire eszközhatározói viszonyt szokott kifejezni. Nem szabad azonban megfedkezünk arról sem, hogy sok határozóragunk van, amely többféle határozói viszony kifejezésére is alkalmas. A *-ban, -ben* rag például fejezhet ki helyet (az *ágyban* aludt), időt (ebben az *évben* született), állapotot (*álltában* elaludt), okot (*ijedtében* elájult; a *-ra, -re* rag lehet helyhatározó (leült a *székre*), időhatározó (*holnapra* kész lesz), eredményhatározó (piros *színre* festették), módhatározó (esik eső *karikára*), mértékhatározó (két *kilométerre* van innen), okhatározó (*parancsára* történt) és célhatározó (elindult társa *megmentésére*) ragja.

H. M. I.

Napvilágot lát. Atády Kálmán kifogásolja „a gyermek röviddel éjjél után napvilágot látott” mondatot.

A *napvilágot lát* kifejezésnek az eredeti, konkrét ’meglátja a nap világosságát, fényét’ jelentésén kívül van többek között ’megszületik’ („Kisfaludy Károly Jéten *látta napvilágot*” Toldy F.: Kisfaludy életrajza 3), ’dolgozat, írásmű megjelenik’ („Jelen dolgozatok a »Figyelő« 1872-iki évfolyamában *láttak napvilágot*” Névy L.: Aestatikai dolg. Előszó III.) sőt tagadó mondatban ’meghal’ jelentése is („Sírhalom tövében annak ásnak árkot, aki n e m *lát* többé fényes *napvilágot*” Arany: Toldi estéje I. é. 12. sz.). Az idézett mondatban a ’születik, megszületik’ jelentésben használták e kifejezést.

A *napvilágot lát* kifejezésnek az idézett mondatban való használata ellen tehát nyelvi szempontból nem emelhetünk kifogást. De kifogásolhatjuk stilisztikai szempontból. A kifejezésnek még nem homályosult el eredeti ’napfény, világosság’ jelentése, s ezért az idézett mondatban kissé nevetségesen hat. Éppen ilyen nevetséges az is, ha azt írjuk le, hogy *az ellenség keze betette a lábát*. Pedig ebben a mondatban nem jelent a *kéz* szó konkrét kezet, a *láb* pedig konkrét lábat. Vigyázniok kell tehát íróinknak és újságíróinknak mondanivalójuk megfogalmazására, nehogy „képtelen kép”, képzavar „lásson napvilágot”.

W. I.

Fölfelé a lejtőn. Tordai Borbély Pál megrója e filmcímét. Valóban, a magyar ember *lejtőn* inkább csak *lefelé* szokott menni vagy éppenséggel gurulni. (Itt a *lejtő* szót konkrét jelentésében használjuk.) Ha *fölfelé* haladunk, többnyire *emelkedő-t, kapaszkodó-t, meredély-t* stb. emlegetünk.

De igaza van olvasónknak akkor is, ha a *lejtő* szót átvitt értelemben használjuk (’erkölcsi hanyatlás’). Az, aki erre a *lejtőre* került, szintén csakis *lefelé* mehet, *lefelé* csúszhat, esetleg *zuhanhat*. Hanyatlani csak lefelé lehet, fölfelé nem!

Az is igaz, hogy — rendes körülmények között — valóban ez volna a helyesebb, illetőleg magyarosabb cím: *Vissza a lejtőn, fölfelé...*

De van itt egy bökkendő! Így ugyanis e cím valamiféle *komoly* tárgyú filmet, valaminő drámai történetet sejtetne a közönséggel. Márpedig ez a film — ha van is komoly tanulsága — műfajilag a vígjátékok közé tartozik. S a vígjátéknak a címe is tréfás, meghökkentő, nevetésre ingerlően furcsa, szellemes — vagy szellemeskedő — szokott lenni. Sokszor olyképpen, hogy játszik a szavakkal. Nyilván így született meg a *Fölfelé a lejtőn* cím is. Éppen azért, mert az erkölcsi hanyatlás *lejtőjén* csak *lefelé* bukhat az ember, a *fölfelé* itt, ebben a szókapcsolatban oly furcsán, meglepően és komikusan hangzik, hogy a film címadói máris elérték vele céljukat: az olvasó rögtön tudja, hogy valami olyan nevetető históriát lát, amely a tanító célzatnak sem lesz híján.

Minthogy a filmet az úgynevezett pesti humor két gyakorlott mestere írta, föltételezhető, hogy a film címét is tudatosan fogalmazták meg olyannak, amilyen. Így pedig az, amit máskülönb en joggal magyartalannak vélhetnének benne, valójában csak ártatlan s tréfás játék a szavakkal.

Sz. I.

A van „helytelen” használata. Dr. Tornya Gyula ny. ügyvédnek írjuk:

Levelének ezt a mondatát: „Hibásnak tartom a *van* szócska használatát is” — általánosságban nem helyeselhetjük. Bizonyára Ön sem tartja hibásnak az ilyenféle mondatokat: *A szobában sötét v a n. A könyv ott v a n az asztalon. V a n rá mód. V a n annak, aki meg nem issza. Háza v a n. Nagyra v a n vele. Gondja v a n rá.* S ne feledjük a *van*-nak ilyen nyomatékos használatát se: *Juliska v a n olyan szép, mint Panni.* (Más ez: *Juliska olyan szép, mint Panni.*) *V a n már húsz éves, el is múlthatott.* Mindezt bizonytalannal nem helyteleníti, hiszen országszerte így mondják századok óta.

Levelét ekképp folytatja: „A Kunságban az ablakba írják: Árpá *van* eladó. Miért is a *van*?” Ez már csakugyan nem országos nyelvhasználat, de meglehetősen nagy területen, sok vidéken ilyenformán beszélnek. Lássunk hasonló mondatokat, például a palóc nyelvjárásból: „Hol *van* most bojtár (ti. János)?” — e helyett: „Hol most bojtár (János)?” (idézi Klemm Antal: Magyar történeti mondattan 54). Vagy a Marcal tájáról: „Meglátogattam a fiamat Veszprémbe. Ott *van* katona. Most Ukkon *van* tanító” (i. h.). Klemm úgy gondolja, hogy ez a szerkezet mondatvegyüléssel keletkezett, illetéknépp: „Hol a fiad? Ukkon *van* × (ott) tanító”. S átkerült ez a szerkezet a kérdésbe is: „A fiam Ukkon *van* tanító ~ Hol *van* a fiad tanító?” E föltevés mellett szól szerinte az is, hogy a kijelentő szerkezetet ma is két mondatnak érezzük a sajtóságos hanghordozás folytán: „A fiam Ukkon *van*, tanító” (i. h.). Nemcsak a palóc vidéken és a Dunántúl nagy részén, hanem mint leveléből is kitetszik — a Kunságban szintén megvan ez a szerkezet. Ilyen az „Árpá *van* eladó”, valamint másik példamondata: „Egy pár bakancs *van* eladó”. Ezt a két mondatot is eszerint így tagolhatjuk: *Árpá van, eladó. Egy pár bakancs van, eladó.* Ez a szerkezet nyelvjárási ugyan, de olyan nagy területen él, hogy már-már a köznyelvben sem lehet hibáztatni. Második példamondatában fölöslegesnek véli nemcsak a *van*-t, hanem a *pár* szót is. Igaz, fél lábra nem vesznek bakancsot, mégis így mondják az egész magyar nyelvterületen: *egy pár cipő, egy pár csizma, egy pár kesztyű*; a *pár* szónak itt az a jelentése: 'egymáshoz való két fél'.

F. G.

Tud lenni. Özv. Baranyay Béláné hozzánk intézett levelében ezt írja: Ha valamit nyomatékosan akarok dicsérni, és nagyon szépnek találok valamit vagy valakit, gyakran

mondom: „Olyan szép tud lenni”. Rokonaim ezért kinevetnek, s azt állítják, hogy a „tud lenni” nem hangzik jól magyarul, germanizmus. — Alább válaszolunk levelére.

A *tud* igének olyanféle használata, mint amelyet levelében említett, valóban szokatlan, és nem mondható helyesnek, magyarosnak. A német például azt mondja: „Es kann sein”, de ezt sem fordíthatjuk így: „Ez tud lenni”, hanem csak így: „Lehetséges”, vagy így: „Meglehet”. Olyan esetekben azonban, amikor a *tud* képességet jelent, használhatjuk. Például mondhatjuk ezt: „Olyan *ügyes tud lenni*, (ha akar)”; vagy ezt is: „Ez a gyerek olyan *neveletlen tud lenni!*” Sőt ritkábban még ilyeneket is: „Hogyan *tud* valaki ilyen *szép lenni!*”; „Most nem tetszik, pedig máskor olyan *szép tud lenni!*” stb., de az utóbbi esetekben is a *tud*-nak 'képes' jelentése van, vagy legalábbis némileg érezhető ez a jelentés.

K. S.

Talál lenni. Hetényi Lajos azt kérdezi levelében, hogy a „Visszamegyek a kabátomért, mert eső *talál* lenni” mondatban a *talál* igével szerkesztett kifejezés helyes-e, vagy sem.

Amióta írásos adataink vannak alkalmasint finnugor eredetű *talál* igékre, vagyis a XVI. század óta megvan ennek az igének sok egyéb közt a 'véletlenül tesz valamit'-féle jelentése is (számos példamondatot olvashatunk a Magyar Nyelvtörténeti Szótárban). Valóban az a jelentés ez, amelyet a franciában néha *venir à* + főnévi igenévi szerkezettel, az angolban a *happen* igével, a német nyelvben elvéve a *sollen* segédige föltételes módjával fejeznek ki, de gyakran más módon is (pl. határozószóval). Az angol *happen* történetesen annyiban is hasonlít a mi *talál* igénkhez, hogy annak is van 'valamire rátalál, rábukkan' jelentése (*happen upon something*). A szóban forgó jelentésű *talál* még jobban emlékeztet a 'találkozik, véletlenül akad; véletlenül történik' értelmű görög *τυγχάνω* igére. Mindennek azonban semmi köze sincs a mi igénk tárgyalt jelentéséhez, e jelentés eredetiségéhez. Nemcsak régi emlékeinkben való sűrű előfordulása bizonyítja ezt, hanem az a tény is, hogy ma is használják a *talál* igét ebben az értelemben az egész magyar nyelvterületen. Példának ide írok tájszótárainkból néhány mondatot (köznyelvi alakban): „Azt *találtam* neki mondani, hogy nem bízám rá a lovamat.” „El *talált* szunnyadni a vőlegény” (Szamosháti Szótár). „Gyerek, meg *talállak* verni!” „Rád *találok* csapni!” (Ormánysági Szótár). „Ha meg *találnék* halni.” „Ha el *találna* jönni” (Szegedi Szótár).

Tehát nem magyartalanság a *talál* igének ilyen értelmű használata, mint véli, hanem jó magyarság; színezi, gazdagítja nyelvünket. Tapasztalatunk szerint a pesti nyelvben kerülük, sőt — ahogy általában történni szokott — sajnos, előbb-utóbb azoknak a beszédjéből is kivész, akik jó magyar vidékről kerülnek fővárosunkba, és szégyellik úgy vélt vidékies, pedig csak eredeti magyar hagyományt őrző kifejezőmódjukat. Ilyenkor is legjobb nagy költőinkre, íróinkra figyelni. Csak egy példát említek: Petőfi Sándor így mondja Arany Lacinak: „Ülj meg itten az ölemben, De ne moccanj, mert különben Meg *talállak* csípni, Így ni!”

F. G.

X vállalattól Y beszél vagy X vállalattól Y beszélék? — kérdezi a Kisipari Exportra Termeltető Iroda pénzügyi csoportja.

Az alany és az állítmány alaki egyeztetése szerint így mondjuk: *X vállalattól Y beszél*. Ha ellenben az *én* képzete erősen él a beszélő tudatában, akkor könnyen megesik, hogy ezt mondja: *X vállalattól Y beszélék*. Ebben a hivatali nyelvnek ez a kifejezőmódja is hatással lehet: *alulírott kijelentem, alulírott igazolom, alulírott bizonyítom* stb., sőt így is szokásos: *alulírott Kovács János kijelentem* stb. Pusztán merev formai egyeztetéssel

valójában ekként kellene írni: *az alulírott kijelenti* vagy *az alulírott Kovács János kijelenti*; így azonban senki se mondja, írja. Már Czuczor—Fogarasi szótárában (1862-ben ki nyomtatott első kötetében) csakis ilyen példák vannak az *alulírt* címszó alatt: *Alulírt bizonyítom. Alulírtak ezen sorainkkal valljuk, hogy...*

Az *X vállalattól Y beszélek* pontosan az a fajta egyeztetés, mint amelyet az *alulírott Kovács János kijelentem* mondatban láthatunk. Ennélfogva azt kell mondanunk, hogy az *X vállalattól Y beszélek*-féle szerkezet ritkább ugyan, mint a másik, hibáztatni azonban mégse merjük, de terjesztését sem ajánljuk.

F. G.

Egyeztessük? A *Kárpátok, Andok* mellett egyes vagy többes számot kell-e használni? — kérdezik a balatonfüzdi tanulók.

Válaszunk: A könyvekben talált ilyen megoldások: „az Andok fogják közre”, „a Kárpátok övezik” stb. helyesek. Több olyan hegységnevezést ismerünk, amely nyelvünkben jobbra csak többes számban használatos, mégpedig azért, mert nem egy hegyet jelöl, hanem több egymással összefüggő hegyvonulat megjelölésére szolgál. Ilyen nevek: *Alpok, Pireneusok, Cordillerák, Andok, Kárpátok* stb. Néha persze egyes számban is előfordulnak ezek, pl. *Cordillera del Tigre, Kárpát-medence*. Az *Amerikai Egyesült Államok* tulajdonnév után egyes számot használunk, mert nem a kis amerikai államokra, Texasra, Kaliforniára stb. gondolunk, amikor erről beszélünk, hanem egy nemzetre, központi vezetés alatt álló egységes államra. Ezzel szemben a *Kárpátok* vagy az *Andok* elnevezés nem ilyen egységet sugárzó földrajzi név, hanem kimondásukkor a Kárpátok, Andok hegyláncai, hegyvonulatai idéződnek tudatunkba, nem pedig egyetlen hegység.

G. L.

Hogy ne — nehogy. Simon József hibásnak véli a következő mondatot: „Meg kell mondanunk előre, *nehogy* félreértés essék...”. Szerinte így volna helyes: ...*hogy* félreértés *ne* essék... .

A *hogy ne* és a *nehogy* használatáról már sokat vitatkoztak. (Jól tájékoztat a kérdésről Klemm Antal: Magyar történeti mondattan 574—5.) Az bizonyos, hogy néha idegenszerűnek, latinosságnak kell minősítenünk a *nehogy* használatát, például ebben a mondatban: „Félek, *nehogy* édesapám eljőjön” (ez a következő latin mondatnak pontos tükrözése: *Timeo ne pater veniat*); helyes magyarsággal: „Félek, *hogy* édesapám eljön”. Ámde tiltó célhatározó mellékmondatban helyénvaló a *nehogy*: „El kellett ezt mondanom, *nehogy* félreértsen”. Persze így is helyes: „...*hogy* félre *ne* értsen”. Csak egy kis különbség van a két mondat jelentésében; a *nehogy félreértsen*-ben az az aggodás érződik, hogy ha ezt el nem mondom; akkor okvetlenül félreért. A *hogy félre ne értsen* mentes az ilyen érzelmi hangsúlytól, csupán a célt határozza meg, higgadtan, közömbösen. A nép nyelvében is igen gyakori a *nehogy*: „Vigyázz, *nehogy* elessél!” Vagy el is szokott maradni a főmondat, s csak így mondják: „*Nehogy* elessél!” Persze ezt is mondják: „Vigyázz, *hogy* el *ne* essél”; ez nyugodtabb, aggodás nélküli felszólítás, puszta figyelmeztetés. Íróinkból, költőinkből is számos példát idézhetnénk. Talán elég lesz ez az egy is Arany János Ágnes asszonyából: „Szöghaját is megsimítja, *Nehogy* azt higgyék: megbomlott”. Eszerint a hibáztatott mondat is helyes: „Meg kell mondanunk előre, *nehogy* félreértés essék...”. A másik változat is helyes: „...*hogy* félreértés *ne* essék...”, csak egy kicsit más a jelentése. Aki a *nehogy*-os mondatot használta, inkább tartott a félreértés következményétől, mint Ön.

F. G.

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója.

Műszaki szerkesztő: Pataki Ferenc

A kézirat érkezett: 1959. XI. 17. — Példányszám: 6100 — Terjedelem: II.25 (A/5) ív

1960.50376 — Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

Szemle

Bánhidi—Jókay—Szabó: Lehrbuch der ungarischen Sprache (Ismerteti: <i>Balázs János</i>)	112
Fónagy Iván: A hangsúly (Ismerteti: <i>Szépe György</i>)	115
Irodalmi Szemle (Ismerteti: <i>Szilágyi Ferenc</i>)	117

A Nyelvőr postája

<i>Kálmánchey Endre</i> : Új magyar műszó a természettudomány részére	120
† <i>Szendrey László</i> : Rühell — Öcsémasszony	120
<i>Solymos Ede—Zólyomi József</i> : A köszönről	121
A Nyelvtudományi Intézet nyelvvelő csoportjának levelesládájából:	
<i>R. É.</i> : Tetemei — <i>G. L.</i> : Vers—költemény — <i>V. J.</i> : Nevű vagy nevezetű? — <i>F. G.</i> : Hajóvonat — <i>G. L.</i> : Hát — <i>H. M. I.</i> : Tört magyarsággal — <i>W. I.</i> : Napvilágot lát — <i>Sz. I.</i> : Fölfelé a lejtőn — <i>F. G.</i> : A van „helytelen” használata — <i>K. S.</i> : Tud lenni — <i>F. G.</i> : Talál lenni — <i>F. G.</i> : „X vállaltól Y beszél” vagy „X vállaltól Y beszélek”? — <i>G. L.</i> : Egyeztessük? — <i>F. G.</i> : Hogy ne — nehogy	122

Olvasóinkhoz!

A Magyar Nyelvőr negyedévenként jelenik meg.

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál vagy a Posta Központi Hírlapirodánál: Budapest, V., József nádor tér 1. Telefon: 180-850. Csekk-számlaszám egyéni előfizetőknek: 61 257. Közületeknek: 61 066

Külföldre a KULTÚRA Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Bp. VI., Népköztársaság útja 21.) veszi fel az előfizetéseket.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Példányonként kaphatók a Posta Központi Hírlapboltjában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

*

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárzi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen ..... 1 Ft
2. *Deme László*: Magyarázat helyesírási szabályzatunk tizedik kiadásához ..... elfogyott
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzék „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változtatásokról ..... 1 Ft
[A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyarázat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadáshoz. (A szótári részben végrehajtott változtatások jegyzékével)] .....
4. *Bárzi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága ..... 1 „
5. *Vértes O. András*: A beszédhibákról ..... 1 „
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvara és művelője ..... 3 „
7. *Bencédy József—Deme László*: Egy szavaló és kiejtési verseny tanulmányai ..... 2 „

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Ára 6 Ft

Évi előfizetési ára: 18 Ft

Nyelvészeti kiadványok

Az Akadémiai Kiadó a következő nyelvészeti folyóiratokra hívja fel a Magyar Nyelvőr olvasóinak figyelmét:

<i>Magyar Nyelv</i> , évi előfizetése	30 Ft
<i>Nyelvtudományi Közlemények</i> , évi előfizetése	28 „
<i>A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei</i> , kötetenkénti előfizetése	40 „

*

Az Akadémiai Kiadó (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és az Akadémiai Könyvesbolt (Bp. V., Váci u. 22.) címén megrendelhetők a következő nyelvészeti kiadványok:

<i>Bárczi Géza</i> : A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék	20 Ft
<i>Benkő Loránd</i> : A magyar <i>ly</i> hang története	20 „
<i>Deme László</i> : A magyar nyelvjárások néhány kérdése	50 „
<i>Deme László</i> : Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái	45 „
<i>Horváth János</i> : Vitás verstani kérdések	8 „
<i>Károly Sándor</i> : Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában ..	50 „
<i>Kiss Géza—Keresztes Kálmán</i> : Ormánysági Szótár	60 „
<i>Kniezsa István</i> : A magyar nyelv szláv jövevényszavai, I. kötet, 1. és 2. rész	180 „
<i>Kniezsa István</i> : Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig ...	40 „
<i>B. Lőrinczy Éva</i> : A Königsbergi Töredék és Szalagjai	50 „
<i>Mezey László</i> : Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén	20 „
Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet (A III. országos magyar nyelvészkongresszus előadásai)	85 „
A magyar helyesírás szabályai, 10. kiadás, harmadik lenyomat	9 „
A Magyar Nyelvatlasz munkamódszere (Szerk. <i>Bárczi Géza</i>)	45 „
A magyar őstörténet kérdései (A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1953. december 1-i vitatülésének anyaga)	12 „
Helyesírásunk időszerű kérdései (Szerk. <i>Benkő Loránd</i>)	12 „
Magyar nyelvjárási bibliográfia (1817—1949) (Szerk. <i>Benkő Loránd</i> és <i>Lőrincze Lajos</i>)	20 „
Nyelvművelésünk főbb kérdései (Szerk. <i>Lőrincze Lajos</i>)	30 „
Nyelvünk a reformkorban (Szerk. <i>Pais Dezső</i>)	50 „
Pais-émlékkönyv (Nyelvészeti tanulmányok)	80 „
<i>Gáldi László</i> : A magyar szótárirodalom története a felvilágosodás korában és a reformkorban	100 „
<i>Imre Samu</i> : A Szabács Viadala	58 „
<i>Tompa József</i> : A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe ...	15 „
<i>Bánhidai Zoltán</i> : A magyar összetett igealakok jelentéstörténete	8 „
<i>Berrár Jolán</i> : Fejezetek határozóragjaink élettörténetéből	12 „
<i>Kázmér Miklós</i> : Alsó-Szigetköz földrajzi nevei	13 „
<i>Hexendorff Edit</i> : Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből	15 „
<i>Károly Sándor</i> : Az értelmező és értelmezői mondat a magyarban	14 „
Magyar hangtani dolgozatok (Szerk. <i>Benkő Loránd</i>)	28 „
<i>Fónagy Iván</i> : A hangsúlyról	14 „
<i>J. Soltész Katalin</i> : Az ősi magyar igekötők (<i>meg, el, ki, be, fel, le</i>) ...	40 „
A magyar nyelv értelmező szótára, I.	200 „
<i>Papp László</i> : XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása	14 „
<i>Deme László</i> : A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez	15 „
<i>Király Péter</i> : Ismeretlen magyar glosszák	12 „

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Bárczi Géza : A Magyar Nyelv Értelmező Szótára I.

Deme László : Kosztolányi és a magyar nyelv

Károly Sándor—Zsembery István : Terjengősség, dagályosság hivatalos nyelvünkben

Tompa József : *Esztrád* — „Vedd ezt rád!”

Martinkó András : A humor Petőfi egyik levelében

Szabó Zoltán : Bartalis János költői stílusáról

Barla Gyula : A mondattan tanításának néhány problémája

Gáldi László : Mutatvány A Magyar Irodalmi Nyelv Nagyszótárából

Fodor István : A statisztikai módszer alkalmazásának néhány kérdése

Beke Ödön : A harmadik személyű névmás hangtörténetéhez

Katona Imre : A kubikosélet szólásai

MAGYAR NYELVŐR
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVMŰVELŐ BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BÁRCZI GÉZA, BEKE ÖDÖN, BÓKA LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, ILLYÉS GYULA,
KODÁLY ZOLTÁN, O. NAGY GÁBOR, RÁCZ ENDRE, TOMPA JÓZSEF

SEGÉDSZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
Budapest V., Szalay utca 10—14. V.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Bárczi Géza</i> : A Magyar Nyelv Értelmező Szótára I.	129
<i>Deme László</i> : Kosztolányi és a magyar nyelv	136
<i>Károly Sándor—Zsembery István</i> : Terjengősség, dagályosság hivatalos nyelvünkben	148
<i>Tompa József</i> : <i>Esztrád</i> — „Vedd ezt rád!”	155

Íróink nyelve

<i>Martinkó András</i> : A humor Petőfi egyik levelében	159
<i>Szabó Zoltán</i> : Bartalis János költői stílusáról	165

Nyelv és iskola

<i>Barla Gyula</i> : A mondattan tanításának néhány problémája	170
<i>Katona Piroska—O. Nagy Gábor</i> : Egy Ady-sor értelmezéséhez	178
<i>K. S.</i> : Még	181

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Gáldi László</i> : Mutatvány A Magyar Irodalmi Nyelv Nagyszótárából	182
<i>Fodor István</i> : A statisztikai módszer alkalmazásának néhány kérdése	196
<i>Beke Ödön</i> : A harmadik személyű névmás hangtörténetéhez	205

Nyelvjárásaink

<i>Katona Imre</i> : A kubikosélet szólásai	206
<i>Világhy Károly</i> : Tájszavak Veszprém megyélől	211

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Szabó T. Attila</i> : Barók, Barrók, Borók	215
<i>Dömötör Sándor</i> : Kalács és kalinkó	216
<i>O. Nagy Gábor</i> : Kiveszi a bolondját	220
<i>Zsoldos Jenő</i> : Nemzetgyűlés	222
<i>Beke Ödön</i> : Gyűrke — Rákláb — Kikél — Szolgáló — A zippzár magyar neve	223
<i>Meggyes Klára</i> : A malom alja kifejezés jelentésmódosulásai	224

Imre Samu

(1017 1000)

MAGYAR NYELVŐR

84. ÉVFOLYAM * 1960. ÁPRILIS—JÚNIUS * 2. SZÁM

A Magyar Nyelv Értelmező Szótára I.

Az Értelmező Szótár első kötetének megjelenése, melyet a többié rövid időközökben követni fog, nemcsak a magyar nyelvtudománynak, hanem az egész magyar szellemi életnek is igen jelentős eseménye. Túl a műnek szorosan vett nyelvtudományi fontosságán, túl azon a rendkívül megtermékenyítő hatáson, amelyet a különben is kiváló magyar szótáriradalomra fog bizonyára gyakorolni, úgy véljük, e szótár az egyetemes magyar művelődés fontos tényezőjévé kell hogy váljék, és reméljük, hogy azzá is fog válni.

Minden szellemi és lelki pallérozottságnak, mindenféle típusú műveltségnek — a természettudományi vagy technikai színezetűnek csakúgy, mint a humánus jellegűnek — alapja az anyanyelvi műveltség, az anyanyelv tudatos ismerete. A gondolkodás szabatossága az anyagi és a szellemi élet minden területén mindenfajta műveltség elengedhetetlen feltétele. A gondolkodás és a nyelv között — és itt csak az anyanyelvről lehet szó — sajátos kölcsönhatás áll fenn. Az emberi elme, a gondolkodás teremtette meg és fejlesztette ki a nyelvet, a nyelv adja meg azonban — normális körülmények között — a gondolkodás kereteit, formáját. A nyelvi eszközök, kifejezésmódok tudatos ismerete és helyes alkalmazása tehát a világos, szabatos gondolkodásnak fontos, nélkülözhetetlen eszköze.

Az ember azonban nemcsak gondolatoknak szokott hangot adni, hanem érzelmeket, belső hangulatot is akar megéreztetni. Aki valamit közölni óhajt, gyakran még a legszerényebb fokon is, többnyire hatásosságra, érzelmi állapot kifejezésére is törekszik. E hatásosságot szolgálja a szabatoságon kívül a kifejezés csinossága, tetszetősége, a nyelv hagyományainak megfelelő helyesége, esetleg érzelmi színeződése, a tárgy természetéhez való igazodása. Gyakran fájdalommal emlegetjük, hogy a magyar ember nyelvi öntudata nemegyszer fogyatékos. Igen sokunk csak ösztönére támaszkodik, de a nyelvérzék a sokágú modern élet ezerféle egymást keresztező hatásában, idegen nyelvek ismeretétől gyengítve könnyen megzavarodik. Szerepe igen fontos, de a mai ember rendkívül változatos, sokrétű nyelvi szükségleteit magában már ritkán képes megfelelő módon kiszolgálni, ha nem finomodik, nem egészül ki a nyelv tudatos, mélyre ható ismeretével. Azonfelül stílusérzék és stílusképesség a legtöbb emberrel nem születik együtt, hanem úgy kell megszereznie, esetleg a benne levő csírákat úgy kell kifejleszteni. A stílusérzék a legnagyobb szellemi örömök forrása, az irodalom teljes élvezetének egyik igen fontos feltétele; hiánya vagy fogyatékosága viszont megakadályozza az olvasót abban, hogy olvasmányait minden szépségükben élvezze, sőt hogy el tudja választani egymástól a művészi szempontból olvasásra méltót az olvasásra méltatlantól. Az alkalmi tollforgatónak hiányos stílusképessége, nyelvi műveletlensége pedig egyetlen, komikus

vagy éppen szörnyű magyarságú írárok szülőanyja lehet, ezek viszont tovább fertőzik, olykor széles körökben az épebb nyelvérzékűeket is. A stílusérzék és a stíluskészség fejlesztése az a terület, ahol az Értelmező Szótárra igen fontos szerep vár.

Kiknek szól tehát az Értelmező Szótár? Mindenkinnek, akinek a magyar irodalmi és köznyelvhez köze van. Szól a tanárokon keresztül az iskoláknak, melyeknek egyik legszebb feladata a nyelvi öntudat fölébresztése és kifejlesztése, szól a kiadóknak, szerkesztőségeknek, lektoroknak, fordítóknak, rendeletek és hirdetmények megfogalmazóinak, és talán segítség az íróknak is. De szól a szellemi élet minden terén működő szakembereknek és végül, de nem utolsósorban az olvasók hatalmas méreteken, gyorsan bővülő táborának, kiknek nyelvi kultúrája, ízlése a magyar művelődés alapszínezetének mind jelentősebb elemévé válik. Egyszóval, reméljük, rövidesen az egész magyarságnak. Ennek akar segítője, tanácsadója lenni, s e segítséggel, tanácsadással, útbaigazítással, a magyar ember nyelvi öntudatát, stílusérzékét fejleszteni.

Persze, a szótár e feladatának csak akkor felelhet meg, ha jó. Hogy valóban az-e, azt a szóbeli és írásbeli megbeszélések hosszú sorának hivatása megtárgyalni. Megvallom, hogy én, akinek az a megtisztelő feladat jutott, hogy itt, a Nyelvőr lapjain felhívjam olvasóközönségünk figyelmét erre a műre, s ezzel a vitát elindítsam, kissé nehéz helyzetben vagyok. Nem üthetem meg a megbeszélésnek azt az alaphangját, amelyet helyesnek vélnék, elmondva a szótárról való személyes, de tárgyilagosságra törekvő nézetemet, ugyanis magamnak is van valami közöm e munkához, és nem volna ildomos, ha itt akár kedvező, akár kedvezőtlen bírálattal hangulatot óhajtanék teremteni a szótár körül. Annyit azonban a részrehajlás vádjá nélkül mondhatok — hiszen elvégre nem én csináltam a szótárat —, hogy olyan becsületes munkáról beszélünk itt, amely megérdemli a tárgyilagosságot, az ügy szeretetétől áthatott, fontosságát átérző méltányos bírálatot. E bírálat szempontjai persze igen változatosak lehetnek. Közülük csak néhány fontosabbat óhajtok itt kiemelni a szótárkészítés szakaszainak, a szócikk-felépítés egyes részleteinek sorrendjében haladva. Természetesen ezzel a szótár problematikáját közel sem meríthetem ki, erre egy kötet ha elég lesz, s ez a kötet a szótárszerkesztőség munkájából remélhetőleg hamarosan napvilágot is fog látni. És hangsúlyozom, még kevésbé akarom azt mondani, hogy e mű megvitatásában egyéb szempontok nem juthatnak szóhoz.

A szótárkészítés első szakasza az anyaggyűjtés. (Ez persze bizonyos mértékben a szótár további műveletei alatt sem szűnik meg egészen, amint általában az egyes munkamozzanatok sokszorosan egybefonódnak.) Ehhez forrásul szolgálnak különféle szótárak, újabbak és régiek, általánosak és szakszótárak, gondosan megválogatott irodalmi művek, újságok, az élő beszéd, a munkaközösség tagjainak egyéni nyelvtudása stb. Természetesen már a források kijelölésében, a gyűjtésre adott utasításokban szem előtt kell tartani a szótár célját, típusát, terjedelmét. Ez a szempont azonban főleg akkor lép döntő tényezőként előtérbe, amikor a címszójegyzéket összeállítjuk. A rendelkezésre álló anyag, melyet a források, gyűjtések nyújtanak, sokkalta nagyobb, mint amit a címszójegyzékbe föl lehet venni, hiszen a szótár terjedelme nagyon is korlátozott. Nehéz, sok gondot okozó, sok fejtörést, mérlegelést kívánó munkaszakasz ez. Mit hagyjunk ki, mit tartsunk benn, hogy a szótár célját, hivatását az adott keretek közt legjobban szolgáljuk? Egy-egy jól átgondolt elv alapján olykor szavak ezrétől, sőt talán tízezrétől szabadul meg a címszójegyzék, pél-

clául tervszerűen kimaradnak belőle azok az összetett szavak, melyeknek jelentése az összetétel tagjainak jelentéséből világos. (A szócikk végén ezeknek a jelentős része is megtalálható, tárolva van, csak ezek egyenként nem alkotnak külön szócikkeket; például csak a *bőr* szócikk végén mintegy 140 olyan összetétel van felsorolva, melynek első tagja *bőr*, s mely címszóként nem szerepel a szótárban.) De igen sok egyes szó külön-külön problémát vet föl. A szótár nem ismerettár, tehát a szigorúan vett szakszókincs nem kerülhet bele — ez messze túlfeszítené kereteit —, csupán azok a műszavak, amelyek az átlagos műveltségű, nem szakember nyelvében is élnek, vagy olvasmányjaiban gyakorta, megmagyarázatlanul előfordulhatnak. Bizony, ezt sokszor vajmi nehéz lemérni, és hány szó maradt ki, került be, s maradt esetleg újra ki a műből újabb meg újabb mérlegelés alapján! (Fölmerülhet az a kérdés, miért szerepelnek a szótárban az átlagosnál talán nagyobb bőséggel a nyelvtani műszavak; a felelet egyszerű: a szótár elsősorban a nyelvi műveltséget akarja szolgálni.) — Ugyanilyen problémát adnak föl az elavulófélben levő szavak. Élnek-e még legalább emlékünkből, klasszikus, közismert irodalmi művekben, ismeretük hozzátartozik-e a tanult magyar ember irodalmi nyelvismeretéhez? Vagy a táji jellegű szavak, melyek olykor — a köznyelv megkerülésével — irodalmiak is, máskor csak az ország valamely nagyobb vidékén használatosak, elevenek. Vajon elég jelentős-e az a vidék, ahol élnek, elég színes-e a szó, megérdemli-e valamely címen a szótárba kerülés megtiszteltetését? Megannyi kérdés, amelyre néha még a szótárszerkesztőség kebelében sem egyértelmű válasz születik. Általában minden korlátozott terjedelmű szótárnak — és melyiknek a terjedelme korlátatlan? — legtámadhatóbb és rendszerint a legtámadottabb pontja ez (főleg laikusoktól), hogy miért hiányzik belőle ez vagy az a címszó, amelyre én, az olvasó kíváncsi vagyok, és miért van meg benne emez vagy amaz, holott én, az olvasó azt sohasem használok, esetleg sohasem találkoztam még vele. A kívánalmak egyéniek, s ebben minden igénynek semmilyen szótár sem tud eleget tenni. A 60 000 címszó a szavak tengeréhez képest valami nagyon bőséges válogatást sem enged meg (például az akadémiai Nagyszótár 300 000-ben akarja rögzíteni címszavai számát, s bizony ott is nagy gondot okoz, hogy emiatt mennyi mindennek kell kimaradnia). Azt a határt vajmi nehéz egységesen megvonni, amelyen innen bekerül, túl kimarad egy-egy szó. Az Értelmező Szótárban minden egyes vitatható esetben a döntés részletes megfontolás, esetleg közvélemény-vizsgálat alapján született meg. Persze lehet, sőt valószínű, hogy minden döntéssel nem mindenki ért egyet. A címszójegyzék összeállításának vizsgálata tehát a kritika egyik lehetséges szempontja.

Míthogy az Értelmező Szótár az élő nyelv valóságos szókincsét tartalmazza, nem maradhattak ki belőle olyan szavak, melyek használata ellen modern nyelvhelyességi szempontból ellenvetés tehető, ezeket azonban a szótár csillaggal jelölte meg, utalva a helyes egyenértékesre. Ezzel a szótár a nyelvhelyességi mozgalmat óhajtja szolgálni (mint egyébként a maga egészében a nyelvművelés fontos eszköze akar lenni). A csillagok osztogatásában a szótár szerkesztői józan mérsékletet igyekeztek érvényre juttatni. Lehet, hogy a helyes és a helytelen közötti határt nem mindenki ott vonná meg, ahol ők. Az egyéni vélemények ebben is igen gazdag árnyalásúak. De e problémát a szerkesztőség egyáltalában nem vette félvállról, és döntései szellemükben a mai általános felfogáshoz igazodnak. Bár a szótár alapelgondolásában nem normatív jellegű, a nyelvhelyesség szempontja a kritikának is egyik szempontja lehet.

A címszó után a szóra vonatkozó alaki tudnivalók következnek: kiejtés, ragozás, szótagolás. A kiejtés kérdésében a szótár kétféle utat követhetett volna. Az egyik a szó hangzásának pontos, fonetikus jelölése, a nyelvtudományban használatos mellékjelek, külön betűk segítségével. A nagyközönségnek szánt műben azonban ez nemcsak érthetetlen, fölösleges holt súly lett volna, de hatása az olvasóra visszariasztó, kellemetlen, arról nem is beszélve, hogy semmilyen hivatott fórum sem állapította meg árnyalatokig a szabványos magyar kiejtést, s ekkora szabályalkotó feladatot a szótár szerkesztősege nem is vállalhatott. A szótár a másik utat követte: alapul vette a magyar helyesírást és a helyesírási szabályzatban a kiejtésre vonatkozó megállapításokat, s csak azt jelölte, ami ettől eltér (pl. *egy*, ejtsd *ëggy*), és főleg a nyílt *e* megkülönböztetését. Kétségtelen, hogy a zárt *ë-s* ejtés nemcsak a magyarság nagyobb részének ejtése, de sokkal színesebbé, változatosabb hangzásúvá teszi a nyelvet, kívánatos volna tehát, hogy ez váljék egyedül elismert irodalmi ejtéssé. Nagyon kétséges azonban, hogy ezt el lehetne-e még érni. De a szótár nem hozhatott törvényt a nyílt *e-s* ejtés ellen több millió magyar megszokott kiejtésével szemben, tehát ezt is elismerte helyesnek, mégis segítséget ad azoknak, akik a kívánatosabb (zárt *ë-zó*) ejtésváltozatot meg akarnák tanulni. — A szó ragozásából, tövváltozataiból a szótár csak azokat az alakokat adja meg, amelyek valamely okból problematikusak lehetnek, vagy az általános szabályoktól eltérnek. Alig hiszem, hogy akár az ellen az eljárás ellen, akár — alakváltozatok esetén — a szótár óvatos állásfoglalása ellen súlyosabb ellenvetés hangzanék el (bár magam sajnálom, hogy túlságos liberalizmussal mondott le az ikes ragozás hathatósabb védelméről). Úgy érzem azonban, a szótár az ingadozó nyelvérzékét szűkszavú megjegyzéseivel kellő mértékben támogatja, s ezekkel, valamint egyéb nyelvtani útbaigazításaival (szófajok jelzése, tárgyias, tárgyatlan igék megkülönböztetése stb. stb.) a grammatikai tudatosság fejlesztését szolgálja. — Helyesírási szempontból a műben előtárt tekintélyes szóanyag, melyben a helyesírási szabályok természetesen érvényesülnek, mind-ezideig a legterjedelmesebb helyesírási szótárt is adja, egyben esetleg bizonytalanságot okozható szótagolási kérdésekben is eligazít. Nem hinném, hogy e ponton is gáncsoló kritika érné a szótárt. Mindenesetre az átírás kérdése, a nyelvtani szerelés, a kiejtés, a helyesírás megannyi szempont, melyből a kritika e művet nézheti.

Az Értelmező Szótárnak azonban kétségtelen legfontosabb része a szavak jelentésének megállapítása. Az elvileg helyes eljárás mód aligha lehet kétséges: nem annyira logikai meghatározás kell (bár ennek is lehet szerepe, főleg egyértelmű tudományos műszavakkal kapcsolatban), hanem a szó félreérthetetlen, finom árnyalatok megkülönböztetéséig menő értelmezése. S itt is el kell választanunk a szótárt az ismerettártól, az enciklopédiától. A szótárnak nem az a célja, hogy fölhalmozzon egy fogalomra vonatkozó minden lényeges tudnivalót (pl. egy tárgy szerkezetét, történetét, működését, kezelését stb.), hanem hogy egy szó jelentését világosan megértesse. Meg kell azonban mondani, hogy a gyakorlatban olykor a kétfajta magyarázat közeledik egymáshoz. Mi azt reméljük, hogy a szótárnak sikerült itt is a józan, elvszerű mértéket megtartani; a részletekbe hatoló kritika feladata megmutatni, nem mosódott-e el olykor szükségtelenül a határ vonal. Persze az értelmezéseket lehet több szempontból bírálni. Legsúlyosabb hiba, ha például az értelmezés hiányos, nem elég világos vagy éppen félreérthető. Reméljük, ilyen vád nem fog igazolódni a művel szemben. De vannak az értelmezésnek egyéb — hogy úgy

mondjam — technikai szirtjei is. Minthogy szót szavakkal kell értelmezni, az egyik legáltalánosabb veszedelem a körértelmezés: A-t B-vel, B-t A-vel értelmezem (*száll a. m. repül, repül a. m. száll*), vagy inkább A-t B-vel, B-t C-vel, C-t A-vel (*rohan a. m. fut, fut a. m. szalad, szalad a. m. rohan*). E hibába a világ legnépszerűbb szótárai is beleesnek olykor (pl. a Larousse), mi reméljük, hogy hála az igen gondos átfésülésnek, többszörös ellenőrzésnek, az Értelmező Szótár ettől a hibától mentes marad. Kisebb hiba lehet, ha az értelmezés túlságosan bőbeszédű, valamivel nagyobb, ha túlságosan tömör. A szótárszerkesztőség igyekezett ezt is kikerülni; az építő, jobbat ajánló kritika hivatása megmutatni, milyen mértékben sikerült ez. Persze az értelmezéseknek rugalmasaknak kell lenniük, egyik szó jelentése bővebb kifejtést igényel, mint egy másiké, és a legfontosabb cél nem az értelmezés terjedelmének normalizálása, hanem a félreérthetlenség biztosítása. Az értelmezésekkel kapcsolatban még számos kérdésről lehet szó, például a behelyettesíthetőség elvéről stb.; ez azonban hosszabb megbeszélést kívánna.

A legtöbb szónak azonban több jelentése van, sőt e jelentések csoportokba tömörülhetnek, egyesek egymással közelebbi rokonságban lévén, másrészt egy-egy jelentés esetleg több finomabb árnyalatra bomolhat. E változatok, árnyalatok megkülönböztetésében, csoportosításában, a szócikkeknek a jelentések eltéréseinek és esetleges rokonságának szempontjából való fölépítésében a szótár szerkesztősége óriási munkát végzett. Számba vehető előzményekre alig támaszkodhatott, a rendelkezésre álló hatalmas anyagot a munkatársaknak kellett értékelniük, értelmezniük, beosztaniuk, az árnyalatokat szétválasztaniuk, az összefüggéseket megállapítaniuk. S minden szó más-más egyéniség, mindegyikre alkalmazható általános receptről szó sem lehet, mindegyiknek a jelentésképét külön kell megállapítani, megrajzolni. Aki ezt a munkát nem próbálta, nehezen tudhatja a feladat nehézségeit elképzelni. Olykor egy-egy szóra vonatkozó sok száz cédulát kell elrendezni, csoportosítani, szinte fejben tartani, szétválasztásának, csoportosításának legkülönbözőbb lehetőségeit megpróbálni vagy végiggondolni. Van olyan szócikk, mely egy értelmezőnek több heti munkát adott, van olyan, melyet tíz-egynéhányszor kellett újra csinálni, míg mai, a szótárban található formáját megkapta (pl. az *áll* ige). A részletproblémákra itt nem lehet kitérni, csak megemlítek példaképpen néhányat. Így: melyik jelentésből kell kiindulni, az eredetiből, a legrégebb, úgynevezett alapjelentésből vagy a ma legáltalánosabból, s ez utóbbi esetenként hogyan határozható meg; milyen sorrendben kövessék egymást a jelentésváltozatok, tehát hogyan, milyen elv alapján kapcsolódjanak egymáshoz; mi tekinthető jelentésváltozatnak és mi csak árnyalatnak? Az utóbbi viszont más és másképp alakul egy nagy szócikkben, mint egy kicsinyben. Kétségtelen, hogy sok esetben más megoldás is elképzelhető vagy védhető lett volna, mint a szótaré, tehát e téren lehetnek eltérő vélemények. Még az sem lehetetlen, hogy itt-ott nem a legszerűsebb megoldás maradt a porondon, de hogy a szerkesztőség igen lelkiismeretes, alapos, újszerű, nagy tudást és finom érzéket igénylő munkát végzett, az — azt hiszem — aligha vitatható.

Sohasem mellőzi a szótár a vonzatok föltüntetését. Ez persze a jelentésváltozatokkal is szoros összefüggésben van. Az *áll* ige például *valamiben, valamin, valami előtt, mögött* stb. szerkesztésmódokkal jelentkezik számos jelentésváltozatban, de másokban tárgyat kíván (pl. *állja a harcot, nem állja a kritikát*), ismét másokban más ragos határozó társul hozzá (pl. *vesztésre áll; neki áll a világ; vmi áll a házhoz; vmiből áll; vminek a sikere vkin áll*); olykor meg nincs

jellegetes határozója (*áll a bál*) stb. stb. A vonzat lényeges alkatrésze a szóról való tudnivalóknak. Hogy a nyelvi tudat fejlesztését, a nyelvi valóságra ébresztést, s egyben a szabatos, helyes beszédre való nevelést az ilyen gondos tájékoztatás mennyire szolgálja, azt talán fölösleges hangsúlyozni. Mindenesetre a vonzatok kérdése a kritikai vizsgálat egy szempontja lehet.

Általában a jelentések és árnyalataik megállapítása igen fontos. Ezzel tanít a szótár a gondolkodás pontosságára, szabatoságra, fegyelmezettségre, a világos gondolatok világos kifejezésére. Másrészt a jelentésváltozatok gondos megfigyelésével, szétválasztásával, összefüggéseik föltárásával a szótár igen sok nyelvi tényt tesz tudatossá, sok mindenre ráeszméltet, megtanít. Egyebek között például arra is, hogy mikor lehet és mikor nem lehet két rokon értelmű szót egymással fölcserélni, hogy például a *száll* a *repül*-lel nem mindig azonos, hogy a *hajnal*, a *pitymálat*, a *napkelte*, a *virradat*, a *reggeli szürkület* nem pontosan ugyanazt jelentik, noha néha fölcserélhetők.

Míg a szemantikai értékű szavakkal kapcsolatban az Értelmező Szótár a pontos jelentésről tájékoztat, és a kifejezés pontatlanságának elkerülésére ad hathatós segítséget, a jelentéstelen, úgynevezett álszavak vagy formaszók (költőszók, névutók stb.) szócikkei a kérdéses nyelvi elem mondatbeli használatára adnak sokszor oly részletes grammatikai tájékoztatást, aminőt nyelvtanainkban hiába keresünk. Elég az *a* névelő hat hasábos cikkére hivatkozni. A szótár ezekkel a nyelvtani ismeretekre, a nyelvi tudatosságra nevel, és igen sok kényes kérdésben ad eligazítást. Nem hinném, hogy ezen a téren sok szemrehányás érhetné az Értelmező Szótárat, legalábbis szűkszavúsággal, pontatlansággal vagy helytelen megállapításokkal aligha lehet vádolni.

A szavaknak azonban nemcsak logikai értelmük, hanem hangulatuk, stílusértékük is van. A *Bércre hág, völgybe száll* tartalmilag azonos lehet a *Hegyre mászik, völgybe megy le* mondattal, de hangulatilag óriási a különbség közöttük. A *kikelet* hiába azonos a *tavaszzal*, aligha lehet *kikeleti kabát*-ról beszélni. Milyen nagy különbség van *egy bundás hölgy* kifejezés, meg *egy állatbőrökbe burkolt némbér* között! Hiába mondja a közmondás, hogy „egyik kutya, a másik eb”, *ölkutya* nincsen, viszont valaki lehet *nagy kutya*, de nem *nagy eb*. A *haver* sem azonos a *pajtás*-sal, *cimborá*-val, s még kevésbé a *barát*-tal. A szavak érzelmi tartalma, stílusértéke tehát éppoly fontos, mint értelmi jelentésük. Helyes használatukhoz tudni kell, melyik illik az összefüggésbe, melyik való a tárgyhoz, mert minden szó csak a maga stílus rétegében vagy rétegeiben van a helyén (olyik persze többen is, különféle árnyalatokban, stílusértékekben). A szavak hangulatának, stílusértékének meghatározására igen nagy erőfeszítéseket tett szótárunk, soha még ilyen gazdag, sokrétűen árnyalt stílus megkülönböztetést nem alkalmazott hasonnemű lexikális mű, még a XVIII. századi francia értelmező szótárak sem, pedig ezek e kérdéssel igen bőven, sőt bőbeszédűen foglalkoznak. E tekintetben tehát az Értelmező Szótár szinte új utakat jelöl ki. A kérdés nem könnyű. A szóhangulat árnyalatai igen sokfélék fokozatukban, minőségükben, egy szótár ökonomiája azonban csak bizonyos korlátozott számú stilisztikai utaló formulát enged meg. Az a gazdagság, melyet az Értelmező Szótár mutat, lényegesen már aligha növelhető. Kényes kérdés volt a sokféle árnyalatot véges számú stilisztikai kategóriába beosztani. Úgy véljük, a szótár itt derekas munkát végzett, de várjuk a kritikát. A kérdés, amilyen kényes és nehéz, olyan fontos. A stilisztikai útbaigazítás egyik elsődleges feladata a szótárnak. Hiszen a legtöbb botlás, amelyet ügyetlen, megfelelő stílusérzék nélkül készült írásokban találunk, a szavak, szókapcsolatok stiliszt-

तिकai értékének nem ismeréséből, félreértéséből fakad. Jórészt attól a nagyszámú megjegyzéstől, melyet a szótár igen sok szó, szójelentés, szókapcsolat hangulatára, stílusértékére ad, reméljük a magyar olvasóközönség stílusérképének, az alkalmi tollforgatók stílusképességének finomodását. Itt bírálható, mennyiben volt általában helyes a stílárís megjegyzések kiválasztása, a kategóriák fölállításá, továbbá egy-egy szónak (adott jelentésben) egy bizonyos (vagy több) kategóriába való besorolása.

A szavak azonban igazán életet csak összefüggéseikben kapnak, más szavakhoz való kapcsolódásuk során, azaz szószervezetekben, mondatokban. A szokásos szókapcsolatokat, a frazeológiát a szótár igen nagy bőségben gyűjti össze és tárja föl, például, hogy egy-egy főnévnek mely gyakori jellegzetes jelzői szoktak lenni, egy-egy igei állítmányhoz legtöbbször milyen bővítmények kapcsolódnak, röviden, mik a magyar nyelv állandó vagy hagyományossá vált, gyakori szókapcsolatai. Ezek a nyelv arculatához, hangulatához, szelleméhez éppúgy hozzátartoznak, mint a szókinés elszigetelt elemei vagy a nyelvtani rendszer. Például a *beszéd* szó 1. jelentéséhez járul: *akadozó, élénk, gyors, kapkodó, hangos, hibás, lassú, nyugodt, rekedtes, szapora, tagolt* stb. gyakori jelzők elsorolása, ami persze nem azt jelenti, hogy a *beszéd* szónak, e jelentésében, más jelzője nem lehet, de ezek már-már klisészerűek; vagy a *bedől* ige 3. jelentése mellett egyrészt illusztrálja a szó jelentését, másrészt használatára ad néhány gyakori fordulatot a következő felsorolás: *bedől a fecsegésnek, a hamis híreknek, a jelszavaknak, a sutgó propagandának, a rémhíreknek, a tréfás ajánlatnak, a csábításnak, a demagógiának* stb., s ezzel mintát szolgáltat a szónak összefüggésekben való használatára. Úgy véljük, az adott terjedelemben a szótár ennél többet ezen a téren semmiképpen sem adhatott. A kritika feladata, hogy megvizsgálja, helyes volt-e az elgondolás, esetenként maradt-e valóban számottevő hiány, esetleg nem csúszott-e be káros fölösleg. Mint a válogatásban, itt is persze rendszerint több lehetőség állt a szerkesztőség előtt, s a szókapcsolat gyakorisága, jellegzetes és a szó jelentését, sőt hangulatát, stilisztikai értékét megvilágító szerepe voltak a döntő szempontok, amelyek alapján egy-egy szókapcsolat helyet kapott a szótárban vagy kiszorult belőle.

A szótár készülésének még számos fontos szakasza, arculatának számos olyan részlete van, amely térhiány miatt még az eddigiekhez hasonló vázlatos megemlítést sem kaphat itt. Beszélni kellene az igen jelentékeny szólás-, szóláshasonlat-, közmondás-anyagról, a példamondatokról, ezek fajtáiról, természetességükről vagy mesterkélttségükről, szótárbeli funkciójukról (megvilágítják-e a jelentést, a stílusértéket), az irodalmi példákról, ezek megválasztásának szempontjairól, közlésmódjukról stb. stb., mert ezek körül is meg kell nyilatkoznia a kritikának. De ezek talán önmagukért is beszélnek, s a bírálatok szempontjai közül bizonyára nem fognak kimaradni.

Amikor így a kritika szempontjai közül ismertettem néhányat, bár inkább csak fölemlítettem, mint igazán ismertettem, s pár szóval arra is rámutattam, milyen célt tűztünk ki egy-egy munkamozzanattal, és milyen eredményt várunk egy-egy részlettől, ezzel nem azt akartam állítani, hogy az Értelmező Szótárral a magyarság nyelvi tudata egyszerre kiteljesedik és megszilárdul, minden magyar ember stílusa szabatos, világos, adott helyzetben hangulatossá, mindig ízléssé és a tárgyhoz illeszkedővé válik. A nevelés hosszú folyamat, áttételekkel és lassan valósulhat csak meg, és az Értelmező Szótár nem egyetlen eszköze. Szükség van jó nyelvtanra, a nyelvművelő mozgalom szüntelenül megújuló, új meg új formát öltő ötletes tevékenységére, az

érdeklődés állandó ébren tartására. Ameddig ilyen szövegek díszelgethetnek nyilvánosan, villamoson, vonaton: „A lépcsőn történő utazásnál az oszlop lesodor”, addig a helyes magyar írásmódra és beszédre való nevelésnek hosszú utat kell bejárnia. De ezen az úton egyik legfontosabb kalauznak az Értelmező Szótárnak kell lennie. Hogy jó kalauz-e, azt a kritikának hivatása megállapítani, de leginkább a mindennapi használat fogja megmutatni, s mérőköve az a hatás lesz, amely remélhetőleg néhány év múlva már érezhetővé válik. Közönségünk eddig szeretettel fogadta Értelmező Szótárunkat, sőt az elismeréssel sem fukarkodott. Kérjük, mondja meg ezután is, miben felelt meg várakozásának, miben nem, sőt ha esetleg valamiben többet adott, mint amit vártak tőle, azt se titkolja el, mert az őszinte elismerés, ha tárgyilagos, örömet szerez, és a munkatársak legszebb jutalma.

Bárczi Géza

Kosztolányi és a magyar nyelv

— Születésének 75. évfordulójára —

1. „Nyelvész urak jobban *tudják*, A költő jobban *érzi*” — ezzel zárja le Arany János a nyelv és stílus kérdései körül azt a vitát, amelynek örök tárgya: felette áll-e az író a nyelvnek, alkotója-e a grammatikai szabályoknak; vagy pedig csak használója az elsőnek, s alkalmazója a másodiknak. Sokszor idézik ezt a két sort a mi fejünkre, nyelvészekére. — Pedig aki ezt idézi, bizony nem mindig meríti ki az Arany védelmezte „költő” fogalmát, hiszen maga Arany, aki itt nyilvánvalóan a „költő”, olyan poeta doctus, sőt grammaticus doctus volt, annyira járatos a nyelv dolgaiban, hogy az ő „érzése” semmiképpen sem az ismereteket pótló, hanem legföljebb az ismereteket felhasználó szubjektivitás. Azt hiszem, fölösleges itt Tolsztojtól Mesterházi Lajosig és Veres Péterig írók hosszú sorát megidézni annak bizonyítására: mit jelent a költő számára a nyelv ismerete és egyre mélyebb megismerése; úgy gondolom, ezzel csak közismert idézeteket elevenítenék fel, s még inkább: közismert igazságokat ismételnének.

Valóban: mi je a nyelv az írónak? Szerszáma, eszköze, melynek segítségével gondolatait, érzéseit árnyalatnyi, vagy mondhatjuk: rezdületnyi pontossággal képes vagy legalábbis igyekszik közölni olvasóival. És mi je az író a nyelvnek? Szuverén ura, szabad alkotója? Az veszélyes lenne, hiszen aki alkot, az újat hoz létre; márpedig a nyelvnek egyik jellemzője a minél nagyobb állandóságra törekvés; csak így biztosíthatja a tájakon át, sőt nemzedékeken keresztül való megértést. Nem többje bizony az író sem a nyelvnek, mint használója; csak éppen fejlettebb, gondosabb, finomultabb használója a többinél; jobban él árnyaló lehetőségeivel, jobban kihasználja kifejező, érzelem- és hangulat-keltő erejét. Igaz: alkot olykor újat magában a nyelvben, s ennél jóval gyakrabban felhasználásában; de ezt is mindig a már meglévő anyagból, a már működő törvények szerint, legföljebb árnyalatában, színezetében, kapcsolatában, alkalmazásában módosítva; csak annyira változtatva rajta, hogy az azért még megérthető maradjon az addig ismertek alapján. Származékot, összetételt alkothat újat a költő, de alapszót aligha, mert annak nem lenne gyökere az addigiakban; teremthet új kapcsolatot, esetleg akár új nyelvtani formát, de új

kategóriát aligha, az már túlesne illetékességi körén. S minden ilyen túllépése óhatatlanul ballépés lenne: a semmihez sem kapcsolódó nyelvi elem a megértésnek, a hatásnak, vagyis az írásmű alapeélja elérésének nem segítője, hanem éppen gátja; az olvasónak nem távlatot nyit, hanem ellenkezőleg: korlátot állít elébe.

Ílát a nyelvészek? Nem az írók vigasztalására mondom, hanem meggyőződésből: azok e lehetőségek tekintetében nem fölötte állnak az írónak, hanem alatta. Az író nem szülőanyja ugyan a nyelvnek, de mégis: pedagógusa, aki fejleszti, felfedezi és kiaknázza a benne szunnyadó erőket. A nyelvész viszont a legjobb esetben is csak orvosa: tanulmányozza, vizsgálja, igyekszik minél jobban megismerni, hogy megismert adottságainak megfelelően gondozhassa, ápolhassa, gyógyíthassa, ha valamiféle betegség, elváltozás fenyegeti. Vétót emelhet bajaira, legföljebb tanácsot adhat szépülésére, erősödésére; de valóban széppé, valóban erőssé nem ő teheti, hanem az író. A valóságos fejlődésre szinte még az egyszerű beszélő is többet hat a nyelvésznél.

Az író hát nem teremtője a szabálynak, nem alkotója a nyelvnek, de fejlesztője, kibontakoztatója. Ezért is fontos minél jobban ismernie; hiszen csak tökéletesebbé teheti, mássá nem, mint ami; ha fejleszti, a maga meglévő adottságai és lehetőségei irányában, azok felhasználásával, következképp csak azok ismeretében teheti ezt. Az ösztön, a megérzés nagy értékű lehet, de tudással párosulva értéke megsokszorozódik.

A nyelvújító és a reformkori írók, Kazinczy, Vörösmarty és mások, még valóban alkotói a nyelvnek; alkotói, mert a nyelv ismerete és használata feljósítja őket erre; a kor, a fejlődés pedig követeli is ezt tőlük. Arany viszont — bármekkora is — már nem alkotó, csak továbbfejlesztő; de még ehhez is szükségesnek érzi, hogy ne csak használója, hanem alapos ismerője legyen. Ennek az örökségnek folytatója Kosztolányi is, akinek így talán soha ki nem mondott jelszava: Ismerd meg és csiszold állandóan mesterséged legfőbb szerzőjét, a nyelvet; mert csak így használhatod jól.

2. Még nem is volna olyan öreg: hetvenöt éves. Még dolgozhatna közöttünk, figyelhetné az embert, akit — a maga módján — szeretett és megérteni próbált; vívhatná harcait a nyelvért; az anyanyelvért, melyet nem kevésbé szeretett és próbált megérteni. De hát ez nem adatott meg neki. Már ötvenötödik születésnapja táján, ezelőtt húsz évvel is csak mint halottról emlékezhettem meg róla, nyelvtisztasági elveit és gyakorlatát vizsgálva az Eötvös Kollégium egyik magyar óráján. (Megjelent később: Kosztolányi Dezső, az elméleti és gyakorlati nyelvtisztító; MNy. 42:34—42.) — Kedves feladat számomra most ezt az ifjúkori próbálkozásomat fölelevenítenem, s kedves kötelesség ki is egészítenem mindjárt. Mert elmélet és gyakorlat nemcsak a nyelvtisztogatás területén vethető össze Kosztolányinál, hanem a nyelv és nyelvhasználat sok egyéb kérdésében is. Persze e témáról könyvet lehetne írni, talán nem is érdektelent, hiszen Arany óta leginkább Kosztolányi az az írónk, aki a nyelvnek úgy művésze, hogy amellett művelője is. De ha könyvnyi terünk nincs ahhoz, hogy a témát kimerítsük, hát csipegessünk bele legalább itt-ott, s keressük a megszívlelhető tanulságot benne; hiszen a hagyományban mindig annyi a haladó, amennyi felhasználható belőle ma is.

Nézzük meg először, az „Erős várunk, a nyelv” és az Ábécé címen összegyűjtött cikkek alapján: milyen elveket vall Kosztolányi a nyelvről és a nyelv felhasználásáról a műalkotásban; azután pillantsunk bele legalább néhány

szemelvényen keresztül írói gyakorlatába is: hogyan érvényesülnek, miként tükröződnek ott ezek az elvek, mégpedig három műfajban: az értekező prózában, a versben s végül a szépprózában.

3. Mit tart és mit vall a nyelvről? — A nyelvnek, s különösen anyanyelvnek, elsősorban nem is tanulmányozója, hanem rajongója. „Rugalmas, tökéletes, gazdag és kifejező . . .” ezek az állandó jelzői rá. Csak csodálni tudja tökéletességét; nem a magyar nyelvét, hanem minden nyelvét, az emberi nyelvét általában. „A csettintő hottentottára — mondja — éppoly bámulattal tekintek, mint a görögre vagy a spanyolra.” De hozzát teszi: „Minden nyelv azonban csak a maga keretében élhet, a maga természete szerint lehet szép és tiszteletre méltó.” — Látja, hogy a nyelv közösségi alkotás, a gondolatközlésnek, sőt magának a gondolkodásnak is egyetlen valóban hathatós segítőtje. Ennek szemszögéből ítéli meg a nyelvhasználatnak minden erényét és minden hibáját.

Ezért küzd kitartóan és kérlelhetetlenül az idegen szavak ellen. Szándéka szerint semmi esetre sem sovinizmusból, sőt ennek vádját vissza is utasítja; csak azért, mivel az idegen szó szerinte az anyanyelvi kifejezésnek és az anyanyelvű gondolkodásnak értékes árnyalatait szorítja vissza. „Magyarul kell gondolkoznunk, és magyarul kell írunk” — írja egyszer. Másutt meg arra mutat rá: mi mindenféle árnyalatot, kifejezési finomságot szorít ki egyetlen idegen szó, például a *fantasztikus*, ha derűre-borúra azt használjuk. Igaz: egyetlen szóval nem lehet helyettesíteni bármely helyzetben. De éppen ez a feladat, hiszen „Az idegen szók mellett elcsenevészednek az eredetiek”, márpedig „A nyelvtisztítás célja éppen az, hogy a res és tunya nyelvalkotó ösztönt munkára ösztönözze”. — Minden küzdelemét ez itatja át: a szó, s elsősorban a magyar szó végtelen szeretete; a szóé, amely jól megválasztva szinte maga a gondolat, annak tökéletes kifejezése; rosszul választva azonban éppen elfedője a gondolatnak. A magyar szó imádatában néha talán a korcsot is többre becsüli az idegennél, s ezzel szinte már a sovinsztákkal árul egy gyékényen; bár a szélső határon mindig megáll, s maga int óvatosságra. A szókincset a szó legszélesebb értelmében veszi: a legközönségesebb fogalom nevéből az utcák, cigarettafajták, kávéházak, mozik nevéig, a tudományos és közéleti műszavakig mindennek magyar elnevezést kíván. — S nemcsak az idegen szavakat üldözi, hanem az idegenből fordított torz kifejezéseket is, melyek magyar köntösben német, vagy nemegyszer még félre is értett német szellemet rejtenek. Jellegzetes példája a *fősör*, a német *Hochbräu*-nak szüleménye, mely az eredetiben ezt jelentette: a sör színe-java; s a félművelt, érzéktelen fordító barbár segédletével jött a világra.

Az idegen szavakat üldözve a magyar szóért, az épkézláb gondolatkifejezésért küzd; s ezért harcol akkor is, amikor a pongyola fogalmazás ellen fog fegyvert. Megrója és kifigurázza a henye és hatásvadászó ponyvistilust, mely pontatlanságával megértés helyett értelmi zavart eredményez, s fontoskodva hangsúlyoz természetes dolgokat. A fogalmazással kapcsolatban Kazinczy Himfy-epigrammájának elvét vallja: „Tűzbe felét. . . Újra felét. . . Harmadikát még!” A komoly mondanivalónak a tömörség a fémjelzője szerinte, a tovább már rövidíthetetlen tömörség. Ha egy szövegből az értelem csonkítása nélkül szavak, félmondatok törölhetők: a gondolat sem tiszta, amelyet kifejez. A rövid mondat, a távirati stílus a legcélravezetőbb: az adja a gondolatot a maga legtisztább valóságában, sallangok nélkül. — Persze ezt ő sem vonat-

koztatja minden műfajra és minden helyzetre egyformán. Az emelkedett hangulatú és mondanivalójú mű mondatait maga sem mérné rőfre vagy centiméterre; sőt tisztán látja, hogy például fordításkor az eredetinek hosszú mondatait rövidekre szabdalva, az író intencióját, a mű hangulatát hamisítjuk meg.

A hibák elleni küzdelem tehát nem negatív tevékenység Kosztolányinál. Miért üldözi a hibásat, a henyt, a torzat? A helyes, a pontos, a szép kifejezés érdekében. Rajongója a nyelvnek, a pontos kifejezésnek, a szép magyar szónak: ezt félti a rossztól, ennek elsatnyulásától retteg. De ez a rettegés pozitív: az idegen szó üldözésének az anyanyelv iránti szeretet, a henyeség és terjen-gösség elleni küzdelemnek a pontosság és tömörség igénylése, sőt igénylése, a torz kicsúfolásának a szép szó imádata a gyökere, s egyben előre mutató célja. A legszebb nyelv: az anyanyelv. Nem a miénk, de mindenkinek a magáé, s így nekünk a magyar. Elvi alapja nem tudományos, hanem művészi; szerinte „a nyelvtisztaság a belső arány és szépség parancsa”. Nem teremteni kell a nyelvben, csak ismerni, értékelni, becsülni, helyesen használni már meglévő állagát, s védeni a gondolkodási restség senyvesztő hatásától. — Mi sem természetesebb, mint az, hogy a lelkesedés e magas fokán belemegy még abba a játékba is, amibe tudós vizsgáló soha: meri keresni és kiválasztani a legszebb magyar szavakat; vagyis eldönteni azt a kérdést, amelynek nemhogy eldöntésére, de még megvizsgálására is igen kevés az objektív fogódzónk.

Látjuk: Kosztolányi nem nyelvész, nem tudományos hidegséggel vizsgálódó orvosa a nyelvnek. Tételei nem elvekben fogantak, hanem érzelmekben, nemegyszer a félig járatos autodidakta szerelmes lelkesedésében. — De hát hányszor bebizonyosodott, hogy az orvosok minden rideg tudásánál többet érhet a beteg számára a szerető asszony makacs, örökké találékony, laikus, de sohasem lankadó, szelíd erőszakkal simogató, ápoló gondoskodása!

Fogadjuk el őt így, olyannak, amilyen volt; s nézzük meg: a maga részéről mit tett a betegért, most már nem harcaiban, hanem ápoló gyakorlatában.

4. Értekező prózájából hadd vegyem példának azt a két rövid tanulmányát, amelyet már említett korábbi dolgozatomban is. Az egyik az 1908-ban írt Swinburne-esszé, vagyis fiatalkori munka; a másik a Füst Milán 1934. évi szerzői estjén elmondott bevezető; ez férfikori mű. S vessük is össze mindjárt a kettőt: tükrözi-e az utóbbi az elsőhöz viszonyítva azt a fejlődést a gyakorlatban, amelyet a szerző közben elveiben megtett.

Fiatalkori írásának jellemzésére hadd idézzem ezt a részletet:

Legbensőbb bensejében mindig a dualizmus bujkált, az egészség és a betegség, az élet és a művészet között tántorgó ember határozatlansága, atavisztikus visszaérzések és az új ember ösztönös vágyódása a fájdalom érdekes sápadtsága után. Nem természetpoézis és hősi festmény patétikus színrakással és harciasan gőzölgő fellegekkel, de zene és erő, mélység és hullámlás, hangok csobbanása, melódiák sercegése, összesűrítése és ütemre pezsdülése a habok borzongásának, a halak és puhányok fészkelődésének, titokzatos víziélet alig hallható megrebbenésének, amit éjjel félálomban hallunk kabinunk ágyáról.

De ilyen ez az esszé végig: idegen szavakkal, áradva hömpölygő mondatokkal, hivalkodó jelzőkkel megtűzdelt. A későbbi, a Füst Milánról szóló írás

mellett ez szinte fellengzőnek és hatásvadászonak hat csengő és színes, de a keresettségig túltengő jelzőivel, bonyolult mondat szerkesztésével.

Jellemezzük röviden előbb a fiatalkori tanulmány nyelvezetét! Először is: idegen szavak tömege; harminckét idegen szó a három lapnyi szövegben. Csak ízelítőt belőlük: *antinaturális, atavisztikus, bizarr, dekadens, dualizmus düné, elite, fetisizmus, grimasz*. . . nem is folytatom a felsorolást. Az alkotó kedvre pedig mindössze két szó utal: a *homloktér* és a *visszaérzés*; bár talán ezek is inkább idegen műszavak fordításai. — Bő mondatok, ahol lehet kettős részekkel, pl.: „ezek a *befejezett* és *elintézett* fájdalmak, ezek a *kőbe* és *csengő ritmusokba* kívánczoló élmények”; itt-ott ugyanez dagályos hasonlattal is megtoldva, pl.: „Swinburne Baudelaireban *magát szerette* és *magát bámulta*, papirosálmába vért érzett bele s *magába hasonította, átformálta és végigélte* a saját módja szerint, *mint valami rettenetes természeti szépségű éjféli zivatar*”. — Külön figyelmet érdemelnek jelzői. Olykor keresetten színesek, pl.: „a fájdalom *érdekes sápadtsága* után”; „ennyire *raffináltan egyszerű*” máskor egész sorozatot alkotnak, mégpedig kapcsolás, kötőszó nélkül, pl.: „ez az *érzéki, bujálkodó vízimádat*”; „*használható, tagolt, modern szervezettű* zenekarrá”; vagy *és*-sel kapcsolva: „ezek a *befejezett és elintézett* fájdalmak”. Szinte sportszerűen kijár egy-egy jelző minden főnévnek, pl.: „*különös fájdalomnak* és *tragikus grimasz*nak azt a pózát”; de máskor egymásnak alárendelt jelzők egész láncolatát találjuk, pl.: „*félszegen érdekes stilizált-vékonyhangon*”; vagy éppen mondatnyi nagyságúvá dagasztva a jelzőt, pl.: „a különöség *már szinte természeté* való *nagysága* jogán”. — Kedvenc fogása a fokozó értékű felsorolás: „a *primitív*séget látja, a *meddő*séget, a *halál*”: „*magába hasonította, átformálta és végigélte*”. Szinte a túlzásig is elmegy ebben: „*Az egységesítő kedv, az egyszerűsítés és összevonás láza, a primitív*ség, a *kopárság, a halál és a fekete szín* vezette hozzá”. — A művészi hatásnak ennél magasabb eszközeire, például a kontraszthatások felhasználására itt alig van még példa, talán csak ez az egy: „a *beteg* finomságok *egészséges* nagy költője”.

S milyen a másik, a férfikori írás? Idegen szó három van benne: az *archaizáló*, a *mítosz* és a *telefon*; ez utóbbi kettő talán már nem is számít annak, noha a *telefon*-t Kosztolányi maga is magyarítaná egy időben. — Mondatai hallatlanul lerövidültek: egysorosnál alig találunk itt hosszabbat. Talán a sietve fogalmazásra kényszerített újságírói munka hatása ez? Lehet; de valószínűbb, hogy tudatos tömörítő törekvés eredménye. Hiszen az írás így sem döcögős, nem keresetten egyszerű. — A jelzők elvesztik ekkorra szint kereső vadságukat, szinte a nyárspolgáriasságig egyszerűek és tárgyyszerűek. Vegyük csak ezt: „Együtt látom *nagy* erényeit és *nagy* hibáit”. Ha színesebbek, akkor sem hatást keresők, csak élesen megvilágítók, pl.: „az ünnep *zabolátlan* szabadságával”; de néha nem is tartalmuk, hanem sajátos elhelyezésük adja csak színüket, pl.: „szereti a rendet, a *legnagyobb*bat”. — A kettőzés formái kidolgozottabbakká válnak. Olykor minden kapcsoló eszköz nélkül kerülnek egymás mellé a tagok, pl.: „*semmi tudása, tapasztalata* nem volna”; máskor egy rövid hatásszünetet érő névelővel elválasztva, pl.: „*magánya a nyakáig, a homlokáig* ér”; vagy kötőszóval — néha szokatlan értékűvel — kapcsolva, pl.: „*valami forr és készül*”; sőt: „*ajándékot kap valakitől és valahonnan*”. Ritkul, de ha van is, egyszerűsödik a kettőnél több tagú felsorolás, pl.: „*tartózkodása ellenére is kandé, mohó, kielégíthetetlen*”; „*azzal az alázattal, türelemmel és szorgalommal*”. — Szaporodnak viszont a magasabb, művészibb stíluszintet képviselő kontrasztok, a poláris megfogalmazások, pl.: „*szertartásos és természetes*”;

„koraérettnek tetszett és koravénnek”; az egyik tag néha mondatnyi hosszúságúvá dagad; pl.: „az *ünnep*: egyáltalában *nem ünnepélyes a szó mai értelmében*”.

Mi hát a mérlege az itt látottaknak? Elmélet és gyakorlat egységének vagyunk tanúi. Kosztolányi elvben üldözte az idegen szavakat, s a gyakorlatban kiirtotta őket értekező prózájából. Annyira, hogy ha maga idézi korábbi írását, még abban is magyarra cseréli az idegen szót. (Példát ad erre Ferenczy Géza tanulmánya: Nyr. 80:406.) Helytelenítette a hosszú, cikornyás mondatokat, s ebben a sajátjainak sem kegyelmezett: rövidebbre faragta valamennyit. Küzdött a dagályos, bombasztikus jelzők ellen, s gyakorlatában más, diszkrétebb és művészebb stílusfogásokra cserélte ki őket. — De mindez természetesen csak értekező prózájára igaz így: a szépírás, a novella, vers és regény már nem zárható az egytagúság és egyszerűség kalodájába. A nagy gondolat elfér a szűk keretek között, de a nagy érzelmek nem. Azoknak külön nyelvük van és külön törvényeik. Ott a hevületek irányítanak és rángatnak az egyszavas mondattól a legbonyolultabbakig. Nekik szabad.

5. De térjünk át most lírájának futó vizsgálatára, s nézzük meg benne: mit hozott számára az anyanyelv, a szép szó iránt egyre elmélyedőbb rajongás.

Hogy itt idegen szót ritkán találunk, az persze lehet a líra általános természetének következménye, amely csak a világos és ízléses elemeket tűri meg. De hogy ifjabb kori verseinek új kiadásában még az eredetileg megvoltakat is megritkította, az már tudatos purista törekvéseinek önmagához hú végrehajtása. Pedig nem is egy ilyen eset van. „A szegény kisgyermek panaszai”-nak egyik részletében az első kiadásnak így hangzik egy sora: „én *vagabund*, dalolva utazom”. Összegyűjtött Verseiben már így találjuk ezt:

Festéktócsádon, a lilán, a zöldön
csavargó én, dalolva utazom.

„A bús férfi panaszai”-ban az első kiadásban még ez áll: „*elixír* ott fönn sem terem”; az Összegyűjtött Verseiben ugyanez már így:

Mi segítsen az életen,
varázsszer ott fönn sem terem
a bűvös Budapesten.

És így válik az új kiadásban *üvegszekrény*-nyé az *almárium*, *repülő*-vé az *aviatikus*, *égettbor*-rá a *likőr* 'stb. (A példák Hegedűs Zoltán cikkéből: Msn. 14—15:7.) — Itt persze ismét fölmerül a mai embernek más korszemléletből fakadó csodálkozása: ha nyelve nem vált is ezzel szegényessé, szükség volt-e erre?

A rövid mondatokra, a nem színeskedő jelzőkre, a stíluscszközök lehiggadására természetesen itt hiába keresünk példát: ez a líra természetének nem felelne meg. S Kosztolányi bölcsességét mutatja, hogy ahol nem lehet, ott nem törekszik erre, nem erőszakolja a puritánabb fogalmazást. Élete vége felé írt verse e tekintetben jobban hasonlít fiatalkori értekező prózájára, mint a vele egykorúra. Csak egy példát erre 1934-ből:

Mindnyájan együtt és külön-külön,
egymástól elrekesztve s mégis együtt,

semmit se látnak, ámde nézik egymást,
 egymásba néznek s földeregenek,
 amint haladnak, egyre csak haladnak,
 ki tudja merre, s várnak, egyre várnak,
 ki tudja mit, talán a jobb jövődőt,
 mit megbühödtek már, múltjukkal együtt.

(Ünnepi körkép V.)

Mégsem mondhatjuk, hogy a nyelv tanulmányozásában és szeretetében való elmélyülés, a szép magyar szóért való fokozódó rajongás hatástalan marad lírájára. Sokféle következményéből most csak egyet ragadnék ki: rímelésének fejlődését, és ami ebből következik. — Nézzük meg először fiatalkori verseinek rímelését:

Ott a vén vidéki gyógytár.
 Sokszor benézek én oda.
 Öreg karszéke oly kopott már
 és lóg és leng agg bársonya.
 Az ablakokon át ki is hat
 a patikai furesa-friss szag.
 Fönn dobozok kövér hasa.
 Mindegyik egy törökbasa.

A titkok közt szédülten állok
 s kérek álomport, mérgeket.
 Én mindenkit megmérgezek.
 Megölöm az egész világot
 s a parasztokra gondolok,
 mert a parasztok gonoszok. . .
 (A szegény kisgyermek
 panaszaiból)

Vagy egy nem sokkal későbbi, 1912-ben megjelent önálló verset:

Az élet arany trombitáján
 a búcsúzó dalát fuvom.
 Völgyekbe bágyad lassan, árván
 bércekre zengő indulóm.

Tüdöm se bírja. Nyomban éj lesz
 s mégis olyan vad-szenvedélyes
 a vágyam, ez a kores titán.

Szemem kiegészített a gyönyörtül,
 fáradt a szám, kezem, fülem
 és egyre lázad, égre hördül
 sok vérpiros, sötét ütem.

Könny hull reám az alkonyégből,
 keserű szám is elfehérül
 és vér hörög a trombitán.
 (Takarodó)

Ami a rímeléssel illeti, itt Kosztolányi még nem az, akinek később Horváth János jellemzi, aki „mer csengetni a rímmel”. Rímei nem rosszabbak, de nem is jobbak az egykorú Nyugat-beliéknél; a páros vagy kereszttrímek nem mutatnak még játékot: az *oda* és *bársonya*, a *hat* és *szag*, a *mérgeket* és *mérgezek* stb. még nagyon is a könnyítő licenciák jegyében fogantak; a *gyönyörtül* és az *alkonyégből* pedig már az engedelem szélső határán jár, hogy a *hördül*, illetőleg az *elfehérül* szóra kellő összhanggal üssön vissza. A vers itt még vers a tartalomért, a mondanivalóért, a rím pedig rím a versért; a nyelv nem indíték még itt, csak eszköz, szolgál a kifejezés igényének alárendelve.

Később a szép szó, a kellemes összecsengés egyre jelentősebb tényezőjévé válik a vers megformálásának; olykor a mondanivalóval még kellő összhangban, de máskor már annak rovására. Nézzük meg ezt a példát 1935-ből:

Kellessz te még vijjogni, mint a vérese,
 nem kérdeni, szabad-e, nem szabad,
 sosem kímélni a könnyet se, vért se,
 a semmibe rikoltani szavad,

nem hallanak tán, ám ne menj azért se,
számodra itt még munka is akad,
mindig kell valaki, aki megértse,
az utcalányt s a tébolyultakat.

(Számadás III.)

A rím itt már kétszer páros, azaz páronként négyszer üt vissza. S az első párokban megjelenik a játék a *vércse* — *vért se* — *azért se* — *megértse* sorral. De ez még itt egyensúlyban áll a mondanivalóval, nem uralkodik el felette. — Ám itt egy másik ugyanebből az évből:

Jaj, mily sekély a mélység
és mily mély a sekélység
és mily tömör a hígság
és mily komor a vígság.
Tudjuk mi rég, mily könnyű
mit mondanak nebéznek
és mily nehéz a könnyű,
mit a medvék lenéznek.
Ó szent bohóc-üresség,
szíven a hetyke festék,
hogy a sebet nevéssék,
mikor vérző-hegés még,
ó hős, kit a halál-arc
rémétől elföd egy víg
álarc,
ó jó zene a hörgő
kínokra egy kalandor
csörgő,

mely zsongít, úgy csitít el,
tréfázva mímel
s a jajra csap a legszebb
rímmele.
A céda életet fessd,
azt, ami vagy te, tettesd,
királyi ösztönöddel
ismersz-e még felettest?
Az únt anyag meredt-rest
súlyát nevetve lökd el
s a béna megvetett test
bukásait a szellem
tornáival feledtesd.

(Esti Kornél énekéből)

Tartalma persze ennek is van, hangulatán kívül mondanivalója is. De nyilvánvaló, hogy a megfogalmazás kialakulásában nem azé volt az egyetlen, s talán nem is az utolsó szó, hanem a hangzásé, a szép, a csengő szóé, s ennek játékos tovább-tovább vitelée. Mintha a költő a kifejezett gondolatnál is jobban becsülné ezt a rímstort: *fessd* — *tettesd* — *felettest* — *meredt-rest* — *test* — *feledtesd*. Sőt: van itt játék még a sorokon belül is. Nyilván nem véletlenül, pusztán tartalmi okokból alakultak itt az ilyen kapcsolatok: *mily mély*, vagy az ilyen párhuzamok: *és mily tömör a hígság* — *és mily komor a vígság*. A szóvariáció, a hangzási és hangrendi játék e korban már kedves a költőnek, már utána van az Ilonának, s annak hangulatához mindig vissza-visszatér.

Ez a játék a szavakkal egyre gyakrabban keríti aztán hatalmába. Nagyrészt ennek eredménye a Negyven pillanatképnek jó néhány darabja. Nézzünk egyet-kettőt a már ismert, a régebbi fogásokat mutatókból:

Paraszti múzsa,
ki hajdanán oly üde voltál,
akár a rúzsza,
fested magad, s kopik az arcod
gyógytári rúzs-a.

(Új népiesség)

Zöld lepelben állsz, mint karcsú könnyű
lengé fűz.
Nézlek és átélem életed most,
gyenge szűz.
Szíved a melled kis templomában
csengetyűz.

(Érzelmes leány-arckép)

E verseket a rímek tiszta csengése jellemzi, hangrendi játék nélkül, bár olykor a licenciák erős kihasználásával (*rúzza a rózsa* helyett). — Már bevallottan a játékoság dominál egy másik pillanatképben, melynek címe is ez: Kancsal rímek:

Egy pillanatra láttam csak zafír-
szemed s csodásan ellebegtél,
mint a zefír.

Azóta lelkelem őrzi képed.
Olyan szilárdul, mint a gránit
s enyém a bánat.

Nyilvánvaló, hogy a *zafír* — *zefír* és a *gránit* — *bánat* összecsendítésével már nemcsak a tartalom, hanem a formán is túteszi magát, alighanem a nyelv egyik érdekes sajátágának, a hangrendi párhuzam kipróbálásának, a nagyobb, a magasabb rendű nyelvi törvény felfedezésének örömeiben. — Bevallatlanul ezzel játszik ebben a másikban is:

Bosszús
dühvel harapja ablakom az orkán
s brummog sötéten, mint egy síri és
mély

Félhat.
Köd és magány, halálos elhagyottság.
Ki egyedül van egy hotelszobában,
félhet.

basszus.

(Naptalan decemberi délután)

Mit látunk hát költészetében? — Ahogyan Kosztolányi mint nyelvművelő egyre inkább elmélyed az anyanyelv tanulmányozásában és az iránta való rajongásban, és ahogy ennek megfelelően szinte öncéllá emeli a purizmust, úgy tör be költészetébe is egyre jobban a játék, a szavak és a nagyobb nyelvi törvények ízeletése. Ez költészetébe igen nagy formai gazdagodást hoz, nyelvi művészetét egyenest a virtuozitásig viszi. — Sajnálatos, hogy a forma iránti fokozott érdeklődés és gond korszaka nagyjából egybeesik nála a tematika megváltozásának korával, mégpedig nem is a legszerencsésebb irányban. Korábban a társadalom közös nagy kérdéseinek kifejezése elől az alanyiságba menekült; s amikor azután megúnta a „mindig csak én” költészetét, a fokozott gonddal kimunkált forma nem annyira kifejezőjévé, mint egyre inkább helyettesítőjévé vált a tartalomnak. Kosztolányi költészete így válik e korban a kifejezőmód felől nézve formaművészetté, a kifejezendő tartalom (illetőleg annak elsekélyesedése, háttérbe szorulása) felől nézve viszont formalizmussá. Ám a kettőnek együttes megjelenése csak nála okszerű, nem szükségszerű általában. Az, hogy a költő rajongva belemerül a nyelv, a szép szó vizsgálatába, elmélyül csodálatában, nem hozza még magával kényszerűen a mondanivaló, a tartalom alárendelődését a formának, a nyelvi játéknak.

• Akárhogy is: Kosztolányi költészetében is hű maradt önmagához. Az anyanyelv iránti szeretete — ha felemásan, üresen, formálisan is; ha nem is másként, mint újabb menekülési formát adva a nagy kérdésektől — végeredményben gazdagította, finomította költészetét, sokat mutatva, de még többet sejtetve abból: milyen formai tökélyre segítheti a nyelv alapos ismerete a „poeta doctus”-t. — Kosztolányi, a nyelv, s különösen az anyanyelv rajongó vizsgálója, a szép magyar szó szerető és tudós ápolója és apostola tehát itt is, lírai költészetében is érvényesítette, hasznosította elveit; itt is hű maradt és fejlődése során egyre hívebb lett önmagához; — ha ez nem mindenben hozott is jót lírájába.

6. Ha már profán kézzel, idegen szemmel — bár talán nem idegen lélekkel — így belemarkoltunk némi tanulsáért költészetébe, vessünk még egy, lehetőségeink folytán kényszerűen futó pillantást szépprózájába is. Lapozzunk bele szinte csak találomra az 1924-ben írott Pacsirtába, s vigyünk magunkkal innen is egy-két tanulságot arról: miért érdemes az írónak alaposan ismernie a nyelvet, a szavak értékét és hangulatát; s hogyan érvényesítheti az író a gyakorlatban a korábban bemutatott elvek egyikét-másikát.

Nézzük először is azt: hogyan bánik itt nyelvművelő énjének legüldözöttebb ellenségeivel, az idegen szavakkal. Főlösképpen valóban nem használja őket: a *penicilus* természetesen *tollkés*, még a *patika* is mindig *gyógytár*, s Vajkay sem *pertut* iszik új ismerőseivel, hanem *te-poharat*. Ahol sem tartalmilag, sem hangulatilag nem mondanának többet a megfelelő magyar szónál, ott általában kerüli őket. — De ez itt nem válik öncélúvá, szemmelenzős purizmussá. Ha az idegen szóra tárgyszerű okokból, vagyis emberek, helyzetek, dolgok jellemzésére valóban szükség van, a legnagyobb természetességgel használja őket. Nézzünk néhány példát mutatóba. A vidéki szerkesztő természetesen nem *kétrétű ingnyakat* visel, hanem *dupla gallért*, a tükörlakon túl mintegy *akváriumban* úsznak előtte a városka nevezetes alakjai. Ha kell, még bizonyos fokú tömörítésüktől sem riad vissza az író. Íme egy részlet, melyben az „igazi gavallér” egy párbaj megtárgyalására megy: az ügyet a párbaj*kódex* szerint intézik, a *gavallér*-nak *provokálás*, *bandázs* jár az eszében, vagyis igazi *gentleman*. — Arra természetesen vigyáz azért, hogy az idegen szavak használata a megértés rovására ne menjen; ha kell, észrevétlenül megmagyarázza őket. Így a főszereplőt, a történést jellemezve:

Értett a *heraldikához*, a címertanhoz, a *diplomatikához*, a levéltanhoz és a *safragistikához*, a pecséttanhoz is ... s nem akadhatott kezébe olyan nyílédula, olyan perbehívó *executionale*, vagy káptalani vallató *fassio*, melyről ne tudott volna azonnal felvilágosítást adni (a szerző eredeti kiemeléseivel).

A mondatok terjedelme? Azt is a tárgyszerű szükség, a kifejezendő gondolat és érzelm szabja meg. Ha kell, a szaggatottságig rövidек:

- De miért késik?
- Hallottad, azt nem mondta.
- Meg kellett volna kérdezned.
- Igen.
- Én talán sürgönyzök.
- De hová?
- Igaz, a vonat már úton van.

De ha az kell, a bonyolultabb érzelmnek a megfogalmazásban is megadja az őt megillető formát:

Elvben általában azokat az épületes, elme-mozdító könyveket kedvelte, melyek erkölcsi igazságot tüntetnek föl, kölesönhatást a magukban érthetetlen, zavaros tények közt, oly tanulságot például, hogy „a munka megnyeri jutalmát”, a „rossz előbb-utóbb elveszi méltó büntetését” és abba a kellemes káprázatba ringatnak bennünket, hogy senki sem szenved érdemetlenül, senki sem hal meg ok nélkül gyomorrákban.

Nincs terünk most arra, hogy stíluseszközeit és -fogásait részletesebben megvizsgáljuk. Csak egy kérdést ragadnék hát ki: azt, hogy ő, aki a szó értékét, kifejező erejét annyira becsüli és csodálja, hogyan tudja ezt felhasználni írásművészetében személyek és dolgok jellemzésére; hogyan tud a szóválasztással

sokat mondani, amikor magukkal a szavakkal tulajdonképpen keveset mond; hogyan érzékelteti a tényeken kívül a szavak megválasztásával róluk való véleményét is.

Itt van Pacsirta elutazásának jelenete. Pacsirta egyik fülkéből a másikba *bolladozik*; az öregek *egyszerűen, csöndeskén* sírdogálnak, aztán fél óráig tart, míg *hazavánszorognak*; az anya *gyámoltalanul* jár a fal mellett eközben, mintegy *oltalmat keresve*. Vagy a vicinális, amely *roszogva-pöszögve* indul ki, majd visszaérkezésekor:

Két meggyújtott piros lámpájával, mint valami véres szemmel, erőlködve nézte az utat az éjszakában, óvatosan közeledett, tapogatózva, nehogy valakinek a lábára lépjen... Fényes-lekete volt, mert lemosdott az esőben, de folyton prüsszögött, köhögött, mintha meghűlt volna. A kocsik jajgattak, a fék nyöszörgött... Zökkenve, a váltókon májdnem sántikálva haladt...

Persze Pacsirta helykeresése, az öregek hazamenetele, a mozdony indulása, majd visszaérkezése: mindezek tények. Sőt azok még a leírt részletmozzanatok is. De az ehhez választott szavak többet mutatnak a tényeknél: mutatják a leírt személyek és tárgyak ügyefogyott, mosolyognivaló voltát, sőt magát az író mosolyát rajtuk, jóindulatú, de kissé sajnálkozó elnézését felettük. Ezt a szóval falán egyszer ki nem mondott félszogséget, ezt a mondatokba nem foglalt lemosolygást mind ki tudja fejezni az író a szóválasztás művészi eszközével, a szavak válogatásával, amelyeknek kellően ismeri az értékét.

Vagy itt van Arácsy színigazgató rövid jellemzése, aki helyzetéről és vagyonáról semmit sem szól, mégis saját szavaira ismerünk rá az író által használtakban: „azért volt egy *házacskája* s a városon túl egy *szőlőcskéje*. Meg az Agrár Bankban vagy kétszázezer *forintocskája*”. A *házacska* meg a *szőlőcske* szóalakra még hihetnénk azt, hogy az íróé; de a *forintocska* minden kétséget eloszlat a szerzőség iránt, s a színigazgató anyagi helyzetén kívül stílusát és egyéniségét is jellemzi; nem beszélve arról az enyhe gúnyról, amely az író részéről is megmutatkozik vele szemben, — s amely persze társadalombíráló állásfoglalásnak azért édeskeves.

Ez a ki nem mondott szánakozó mosolygás tükröződik abban a részben is, amelyben Pacsirta sírását írja le együttérzéssel, mégis kellően érzékeltetett kívülállással:

Útitársai a sírás ősi műveletét szemlélhették. A mellet egyetlen sóhaj fújta föl titánivá s a rángatózó száj fuldokolva, többször levegőért kapkodott. Néhány belégzés és a lekötő indulat után következett a föloldó, mely szintén fájt, de már a fájdalom halála volt. — Pacsirta odadőlt a fülke ajtajához, hogy könnyebben végezhesen nehéz munkájával. Alig fintorgott, mint testi szenvedés idején, csak a forró zápor folyt szeméből, szájából, orrából a könnyesatornákon át...

Mily művészien érzékelteti a helyzetnek tragikomikus voltát a tragikus és komikus, a patetikus és a fiziológiailag pontos kifejezések bizarr összeválogatása! A *titáni* fensége, a *belégzés* és a *lekötő indulat* száraz pontossága, az *orrból* folyó könny komikuma, a sírás *ősi műveletének* és *nehéz munkájának* gúnyolódó emlegetése azok számára is egyszerre elmond mindent, akik sem Kosztolányit, sem pedig Pacsirtát nem ismerték addig.

De a szóválasztással még többet is ki tud fejezni ennél. Nemcsak a szereplő cselekvését és jellemét meg a róla alkotott véleményét egyszerre; hanem olykor bekapcsol még egy negyedik tényezőt is: a másik szereplő gondolkodás-

módját, mint közbeiktatott fénytörő prizmat, s azon keresztül mutat be dolgokat, embereket, eseményeket. Itt van ez a részlet: Az öreg Vajkay házaspár Czifra Gézával találkozik. Kosztolányi gyorsan, néhány hevenyészett vonással leírja ezt az új alakot, többek között ezzel:

Pár díjnokkal, obskúrus hivatalnokkal szokott összejönni, akik az ő társadalmi helyzetén is alul állottak, de silány szellemi világuk közelebb esett az övéhez.

Nyilvánvaló, hogy az *obskúrus hivatalnok*, a *társadalmi helyzet*, a *silány szellemi világ* emlegetése nemcsak a valóság tényeire, s nem is csak az írónak erről alkotott nézetére utal, hanem Vajkayékon, az ő gondolkodásmódokon keresztül mutatja be, az ő szemszögükből jellemzi Czifra Gézát. S benne van-e az író véleménye? Az is. A legyintés és bólintás Czifra Géza és Vajkayék felé egyszerre világosan érezhető a szavak válogatásából és vállalásából.

Hasonlóan művészi módon komplex, többszörösen tükröző a színelőadás egy jelenetének leírása. A fénytörő prizmának használt lélek ott is Vajkay Ákosé; bár ott, kavargó ellentétekben ugráló érzelmeivel, a szigorúság álarca mögül be nem vallottan kikaesingató öregifjas gerjedelmeivel korántsem olyan szigorú, kritikus közvetítő:

[A gésák] A kis nőcskék, a taknyosok, szőkék, barnák, soványak, kövérek, mind a gyönyör felé tartották esőrüket. . . [Orosz Olga] micsoda gyönyörű dög volt, micsoda cudar istentelen kis macska. . . Erre a buja, bibliai paráznára, erre a förtelmes perszónára kénköves eső kellene, és virág hull rá.

S talán legfájdalmasabb, de egyszerűségében legművészebb szóhasználata az Íjas szerkesztő naplójába írt jelző e mondatban: „Szegény Pacsirta szüleivel éjfél után megy”. A *szegény Pacsirta* jelzőjében ugyanis szürkeségében egyszerre van benne Pacsirta, jelleme, egyénisége, helyzete; de benne van a szerkesztőnek róla való véleménye, rajta való jóindulatú szánakozása; s benne van nem utolsósorban az író, aki itt Íjas kezét vezette.

Búcsúzóban álljunk meg még annál a jelenetnél, mikor Sárszegen egy pillanatra megáll a gyorsvonat; s nézzük meg a benne tetten érhető szemlélet-váltást.

Egy villanyfényes ablaknál európai kényelemmel fölszerelt, külföldinek tetsző hölgy állt, sállal a nyakán, s a rozsdás szivattyús kutat meg az állomásfőnök ablakaiban levő muskátlikat nézegetve ábrándozott, micsoda nyomorult fészek lehet ez itten.

Tulajdonképpen mindezt az író mondja el. De lehetetlen észre nem venni, hogy egyik részletét sem pusztán a maga szemszögéből. Hiszen az első rész, a nő leírása kifejezetten a lent állók szemléletét tükrözi, azok szemüvegén át történik; míg a második rész, az állomás leírása egyre leplezetlenebbül fölülről, az idegen nő nézőpontjából való.

S miért tud az író ennyi mindent kifejezni egyszerre a szavakkal, néha igen egyszerűekkel? Azért, mert szereti és ismeri őket, tudja értéküket, s így otthon van körükben, biztos kézzel válogat belőlük, biztos tudással, mindig a legmegfelelőbbet.

7. Nagy összefoglalás, bőbeszédű tanulságösszegezés aligha kell itt. Magukért beszélnek az elmondottak. Mint író, Kosztolányi a jelentéktelen kis dolgoknak jelentékeny nagy krónikása. Világnézetétől távol állunk ma már,

problémaköre gyakran szűk nekünk, mondanivalója egy kicsit kevés számunkra s kissé idegen is már tőlünk. De mint nyelvművelő az elsők között van, s még inkább azok között mint nyelvművész. Márpedig ez a két utóbbi korántsem független egymástól. És nem ellentétes az elsővel sem. Ha ő egy boldogabb, világosabb korszakban születik, s kedvezőbb körülmények között nő fel, talán nem fordul ennyire a szubjektív semmiségek felé. — Milyen művészi magaslatoakra, milyen klasszikus értékig juthat el ma egy ilyen tehetségű és tanultságú poeta grammaticus!? Bár lenne minél több, hogy ezt megtudhatnánk!

Deme László

Terjengősség, dagályosság hivatalos nyelvünkben

1. Az emberek többsége az újság és a szépirodalom mellett leginkább hivatalos írásokat olvas. A jogászokon és igazgatási dolgozókon kívül még sokan vannak, akik szinte többször olvasnak hivatalos tájékoztatót, utasítást, határozatot, mint verset, novellát, akik többször tanulmányoznak rendeletet, mint ahányszor regényt olvasnak. Így nyelvünk alakulásának nem jelentéktelen tényezője a hivatalos stílus.

Amikor a hivatalos irat szerkesztője a mindennapi beszéd körén kívül álló gondolatok kifejezésével küszködik, mintát keres. Ha talál, örömmel felhasználja, s nemigen törődik azzal, hogy fogalmazása magyaros lesz-e, sokszor még azzal sem, hogy megértik-e eléggé. Pedig az a bizonyos minta nemegyszer idegen, vagy idegen utánzásaképpen létrejött rossz magyarságú. Ez az egyik fő oka annak, hogy hivatalos nyelvünkben sok hiba vert gyökeret, sokkal több, mint a hivatásos írók, újságírók műveiben, cikkeiben.

A példa, amely a régebbi magyar nyelvű hivatalos írások szerkesztőit utánzásra ösztönözte, az újkori latin hivatalos nyelv, a stílus curialis volt, majd ehhez társult a XIX. század bonyolult és dagályos német hivatalos nyelve. Ez meg is látszott régebbi hivatalos szövegeinken. Azóta sokat javult ezeknek a stílusa. Komoly lendületet adott e fejlődésnek szocialista törvényhozásunknak az a törekvése, hogy a jogszabályok nyelvét közelebb hozza a köznyelvhez, hogy a törvények, rendeletek ne a jogászok tolvajnyelvén legyenek megfogalmazva, hanem mindenki számára érthetően. Ez a közérthetőségre való törekvés természetes következménye új társadalmi és állami rendünknek. „A hivatal, amely a dolgozók érdekeit képviseli és szolgálja, nyelvben sem különülhet el tehát a néptől” (vö. Kovalovszky Miklósnak a hivatalos nyelvről írt tanulmányrészletét: *Nyelvművelésünk főbb kérdései* 178–80; az idézett hely: 179).

Érdekes volna nyomról nyomra megvizsgálni a hivatalos stílus fejlődését. Most megelégszünk azzal, hogy ízelítőként bemutatjuk, hogyan fogalmazta meg ugyanazt a szabályt az 1875. évi kereskedelmi törvény és nyolcvannégy esztendővel később az 1959. évi polgári törvénykönyv:

1875.: XXXVII. tv. 359. §:

A vétel megtekintésre vagy próbára a vevő akaratától függő azon feltétel alatt köttetik, hogy ez az árut megtekintés, vagy megpróbálás után elfogadandja. Kétség esetében e feltétel felfüggesztő hatállyal bír.

1959.: IV. tv. 374. §:

Ha a dolgot megtekintésre vagy próbára vették, a szerződés hatálya a vevő nyilatkozatától függ.

Azért még maradt gyomlálnivaló. Ha hivatalos szövegeket olvasunk, legelőször a sok felesleges szó, dagályos kifejezés ötlük szemünkbe. A sok szó nem teszi mindig pontosabbá az írást, ellenkezőleg, nem egyszer fásasztja figyelmünket, s megnehezíti, hogy a modanivaló lényegét megértsük. Ennek a dagályosságnak a szemléltetésére gyűjtöttünk adatokat. Vizsgálatunkhoz az anyagot a Budapesti Fővárosi Bíróság számos perének az iratai adták: tanulmányoztuk a felek beadványait és a hatóságok, bíróságok határozatait, intézkedéseit.

2. Hivatalos iratokban gyakran használunk bizonyos jogi fogalmak kifejezésére olyan, a köznyelvben kevésbé használt képzett főnevet — nem ritkán a ma már nem produktív *-at, -et* képzővel —, amelynek az igei alapszava egyébként közismert, közhasználatú szó, például *ügyelet*. Ha mármost az ilyen sajátos, többnyire jogi fogalmat mint cselekvést akarjuk kifejezni, sokszor nem alkalmas erre a főnévképző nélküli igei alapszó, például *ügyel*, hanem a képzett főnevet kell használnunk egy általánosabb jelentésű, a fogalomhoz lényegében újat nem adó igével összekapcsolva (*ügyeletet tart*). Ez néha megokolt. Például az *ügyelet* főnév már eléggé elszakadt jelentésében az *ügyel* igétől, az *ügyelés*-től, s az *ügyeletes orvos*-ról már nem mondjuk, hogy „holnap neki kell *ügyelni*”, hanem kénytelenek vagyunk azt mondani, hogy „neki kell *ügyeletet tartania*”. (Bár talán még egyszerűbb így: „holnap ő az *ügyeletes*”). — A *szolgálat* sem mindig egyértelmű azzal, hogy valaki *szolgál*. Más az, ha „az alperes korábban értékes *szolgálatokat tett* a felperesnek”, mint ha „korábban *szolgált* a felperesnél”. — A *kereset* (a polgári per kezdőirata) a *keresés*-től annyira messze esett, hogy a tudatunkban nem is kapcsolódik többé hozzá. Ezért helyesen mondjuk a felperesről, hogy *keresetet* ad be, *keresetet terjeszt elő*, s nem mondhatjuk e helyett, hogy *keres*. — Ugyanígy: az ügyész *óvást emel, óvással él*, de nem *óv*.

Megokolt lehet az ige helyettesítése az igéből képzett főnévnek és egy általánosabb jelentésű igének a kapcsolatával a jelentés árnyalása érdekében. Nem kifogásolhatjuk, ha azt írják, hogy a gázoló gépkocsivezető *nem nyújtott segítséget* a baleset áldozatának, ahelyett, hogy *nem segített* rajta. A két kifejezés jelentése között van árnyalati különbség. Használhatjuk a körülírásos formát a nagyobb nyomaték kedvéért is. Ha az alperes azt mondja a tárgyaláson a nagyobb ünnepélyesség kedvéért, hogy „hatásköri *kifogást emelek*” ahelyett, hogy „*kifogásolom* a hatáskört”, ez még a legszigorúbb mértékkel mérve sem bőbeszédűség. Az ilyen szerkezet élnékítheti is a stílust, távol áll tőlünk, hogy kifogásoljuk. Amikor az alábbiakban mégis a kritika túhegyére szúrunk néhány kifejezést vagy szót, ezt csak azzal a megjegyzéssel tesszük, hogy e kifejezések, szavak önmagukban nem róhatóak meg. De ha az iratokban hemzsegnek, és a körmönfonság benyomását keltik, akkor már helytelenítenünk kell használatukat.

A következőkben felsorakoztatott példáinkkal hármas célt kívánunk szolgálni. 1. Egyrészt rámutatunk a mai hivatalos iratokban leginkább elburjánzott kifejezésekre, a szószaporítás legtipikusabb hibáira, és ezzel az ellenük való küzdelem szükségességére. 2. Másrészt jól tudjuk gyakorlati anyagon szemléltetni azt, hogy a hivatalos nyelv mennyire szoros kapcsolatban van a köznyelvvvel, hogy a köznyelvi dagályosságnak és körmönfonságnak milyen pontokon forrása a hivatalos nyelv. Az itt tárgyalt szavak, kifejezések közül ugyanis nem egyre felhívták már a figyelmet, így az utóbbi idő-

ben Kovalovszky (i. h.) és Prohászka János (Nyr. 80:185—93), de főleg a köznyelvi használat szempontjából. A mi vizsgálatunk a hivatalos iratok nyelvének elemzésére épül, s ezért sok tekintetben más szemlélet irányítja. De éppen a köznyelv és a hivatalos nyelv példaanyagának bizonyos egybevágása mutatja jól a két nyelvi réteg kölcsönös összefüggését, egymásra hatását. 3. Arra is tekintettel vagyunk, hogy a hibáztatással „ne öntsük ki a gyereket a mosdóvízzel”, azaz hogy adott esetben vagy mérsékelt számban szükség lehet a hibáztatott szóra, szerkezetre is. Ezt a szempontot a szaknyelv tárgyi adottságai, fogalmi megkötöttségei miatt is szükséges volt szem előtt tartanunk, s kézzelfoghatóbban is alkalmazhattuk, mint ahogy általában a köznyelvi vizsgálatoknál ezt szokták ebben a tárgykörben. Példaanyagunk nem egy helyen azt is szemlélteti, hogy egy-egy szónak, kifejezésnek az elburjánzása hogyan homályosítja el ugyanannak a szónak, kifejezésnek a pontos szaknyelvi értelmét. A stílus dagályossága tehát nemcsak szépséghiba, a megértést is veszélyezteti.

3. Az alábbiakban közöljük példaanyagunkat. Ezt természetesen csak szemelvénynek szánjuk.

Alkalmaz. — Egészen meggyökeresedett szó, s ezért nem is kifogásoljuk, ha a vállalat „*alkalmazza* a dolgozót”. A régebbi és jobb *felfogadja* kifejezéshez ugyanis ragadt némi lekicsinylő értelem: a múltban például az állami szolgálatban csak a szolgákat és a díjnokokat „fogadták fel”, a fizetési osztályba sorozott tisztviselőket és altiszteket „kinevezték”, a köznyelvben is csak a napszámos cselédet „fogadták fel”, a tisztviselőt „alkalmazták”. Csupán érdekesség gyanánt említjük meg, hogy a *felfogad* és a *megfogad* jelentése régen éppen a fordítottja volt a mainak: *felfogadták*, hogy valamit teljesítenek, de valakit *megfogadtak* munkásnak (lásd NySz.). — Jobb híján használjuk az *alkalmaz* szót a jogszabályra vonatkoztatva is, a törvényszerkesztésben például úgy, hogy ilyen és ilyen tényállásra „egy másik *jogszabályt* kell *megfelelően alkalmazni*”. De szegényíti nyelvünket, ha valamelyik szemléletesebb igét szorítja ki. Tehát a büntetést *szabjuk ki* (ne *alkalmazzuk*), a szót, a kifejezést *használjuk* is (ne csak *alkalmazzuk*), a bíróság a szakértőt *hallgassa meg* (ne *alkalmazza*).

Él. — Színes kifejezésünk: „az ember *él* a jogával”, esetleg „*visszaél* vele”. Nem is volna hibás, ha egyes meghatározott jogokra azt mondanák, hogy *él vele*. De az „élés” elszaporodása a szó elértéktelenedését vonta maga után, s kétségbeejtő egyhangúságnak érezzük, amikor a pernek minden mozzanatával „*élnek*” az emberek. A büntető eljárásban valaki ahelyett, hogy *feljelentene* valakit, vagy általában *feljelentést tenne*, *feljelentéssel él*, a polgári perben nem *ad be keresetet*, hanem *keresettel él*, nem *fellebbez*, hanem *él a fellebbezéssel*, nem *kér perújítást*, hanem *perújítással él*, nem panaszol, hanem *panaszszal él* stb. stb. Az egyes kifejezések nem mindig rosszak, bár gyakran feleslegesek, folytonos ismétlésük azonban feltétlenül hiba.

Folyamat, folyamatba tesz. — Nem készítettünk statisztikát arról, hogy hányszor találkoztunk ezekkel a kifejezésekkel, de nagyon sokszor kerültek elénk. A *folyamat* nem rossz szó, szemléletesen fejezi ki a fogalmat. Jónak éreztük, amikor az orvosszakértő azt mondta a beteg gerincének meszesedéséről, hogy „*visszafordíthatatlan folyamat*”. Már kissé feleslegesnek éreztük, amikor túl gyakran bukkant fel ebben a szerkezetben: *a per folyamata alatt*. Az a gyanúnk, hogy nem akartak vele többet mondani, mint egyszerűen

a *per* alatt, s a „folyamat” csak a dagályosság, „hivatalos íz” kedvéért került bele. (Még a *per folyamán* is jobb!) De az már határozottan sértette a fülünket, hogy az igazgató *fegyelmi eljárást tett folyamatba*, a fegyelmi határozat ellen viszont a dolgozó *tett folyamatba pert*. Hiszen talán egyszer-egyszer a stílus élénkítése végett mondható az ilyesmi (mi ugyan nem mondanánk) a túl sok és egyhangúságot okozó *indított* helyett. De azért mégse helyettesítsük ezekkel a nehézkes és a köznyelvben nem használt kifejezésekkel a régi jó *indítás-t*. Mondjuk csak bátran, hogy *fegyelmi eljárást indított, pert indított*. Ettől nem leszünk „póriasak”, csak érthetők.

Folytat. — A hivatalos használatban sokszor már semmitmondó igévé vált, s ezzel elvesztette eredeti értelmét. Ennek az értelemnek megfelelően helyesen használják, amikor azt írják, hogy „a bíróság *folytatta* a félbeszakadt eljárást”, de nem helyes, ha a felperesről mondják, hogy az „alperes ellen *pert folytat*”, ahelyett, hogy *perelné* őt. Folytatásról helyesen akkor lehetne beszélni, ha a mostani felperes a korábbi felperes helyébe lépne, és folytatná azt a pert, amit elődje megkezdett. — Semmiképpen nem helyes, amikor az ítéletben az volt a baleseti sérültről, hogy a baleset előtt „kézimunkázási tevékenységet folytatott”. Érthetőbb lett volna és többet is mondott volna a szöveg, ha megfogalmazója azt írja, hogy „kézimunkázással kereste kenyerét”. (Ebben az esetben ez volt a „kézimunkázási tevékenység” értelme.)

Gyakorol. — A hivatalos iratban mindenki mindent gyakorol. „A dolgozó *bírálatot gyakorolt* az igazgató felé(!)” — miért nem *bírálta* egyszerűen? A minisztérium *ellenőrzést gyakorol* a vállalatok felett, ahelyett, hogy ellenőrizné őket, az ügyészség *felügyeletet gyakorol* az ítékezés törvényessége felett(!), ahelyett, hogy *felügyelne* az ítékezés törvényességére stb. stb. A végén már elmosódik a *gyakorlás* valódi értelme, például annak az értelme is, hogy a bíróság ítékezési gyakorlata valóban gyakori hasonló ítékezést jelent, és hogy az *átjárási jognak* (szaknyelvi értelemben: az átjárási szolgálat jogának) *gyakorlása* valóban *gyakori átjárást* fejez ki, s itt a *gyakorlás* szó használata helyénvaló.

Szolgál. — A vele alkotott kifejezés mintája sokszor német (*dient zu etwas*), bár a *szolgál* elvontabb jelentése belső fejleményként is kialakult. Mégis azt hisszük, mellőzni kellene vagy legalábbis ritkábban kellene használni az ilyen kifejezéseket: *alapul szolgál, például szolgál, kiindulásul szolgál*, mert az ilyenek már távolabb estek az *öröme* *szolgál*-féle régi kifejezésektől. Helyesebb volna tehát egyszerűen azt írni, hogy *ennek ez az alapja, ez példája annak, hogy...*, *ebből indulunk ki* stb.

Tárgyává tesz. — Ezzel a körülírt alakkal is lépten-nyomon találkozunk az iratokban. Azt nem kifogásolnánk, ha az értekezletet összehívó szerv a megvitátásra bocsátott kérdést *az értekezlet tárgyává tette*. De már nagyon is feleslegesnek érezzük, ha a *kereset tárgyává tett követelést* a bíróság *elbírálás tárgyává tette*, ítéletében a *tényállást megállapítás tárgyává tette*, a felek érvelését pedig *vizsgálata tárgyává*, ahelyett, hogy a *kereseti követelést elbírálta* volna, a *tényállást megállapította* volna, a *jogi érvelést megvizsgálta* volna.

Végrehajt. — A hivatalos nyelvben gyakran találkozunk ezzel a kifejezéssel, helyes használatával is. A törvényt, a rendeletet, a bíróság ítéletét, az igazgató utasítását valóban végrehajtják. Az árak emelésére vagy csökkentésére vonatkozó rendelkezéseket is. De felfújtt dagályosságnak érezzük, ha az építési számla árait felülvizsgáló alperes nem azt panaszolja, hogy az építővállalat *a szerződési árnál drágábban számlázott*, hanem hogy „az építési

munkálatok számlázásánál(!) a szerződési árakkal szemben(!) jogtalan ár-emelést hajtott végre”. De nem maradt adós az építési vállalat sem a dagályossággal, mert ahelyett, hogy ezt válaszolta volna: „az alperes kifogásai alap-talanok”, azt írta, hogy „ellenkezőleg, az alperes hajtott végre jogtalan ár-
csökkentést”

A képez és eszközöl igékkel való visszaélésről már az általános iskolában tanulnak a gyerekek. Ha mégis megemlítjük őket, csak azért tesszük, mert vizsgált anyagunkban még mindig fel-felbukkantak. De hogy a képezni javára is szóljunk egy szót: találkoztunk — nézetünk szerint — helyes használatával is, amikor a szakértői vélemény árképzés-t (kalkulációt) említett.

4. A szenvedő szerkezet csökevényei is szülnek felesleges szavakat. A latin stilus curialis szívesen használta a szenvedő szerkezetet, a német hivatalos nyelv szintén. Példájukra sokáig kísértett a szenvedő szerkezet a magyar hivatalos nyelvben is. Egy időben iskoláinkban — talán túlságosan is — üldözték, ma már leplezetlen alakjában nem is igen találkozunk vele. De — úgy látszik — a hivatalos iratok szerkesztői nem tudnak szabadulni latin és német példáiktól, leplezve vissza-visszacsempézik.

Már csak egy-egy hevenyészett jegyzőkönyvben akadunk a *lett* igének és a határozói igenévnek a kapcsolatára: „a levél el lett küldve neki”, „meg lett mondva neki”, sőt: „a dolgozók figyelmeztetve lettek a veszélyre” (baleset-biztosítás peranyagában).

Annál inkább burjánzik a *kerül*, *nyer*, *történik* igékkel palástolt szenvedő alak. (Köznyelvi használatukra vö. Szabadi Béla: Nyr. 77:359.)

Kerül. — Ahelyett, hogy *feldolgozták*: *feldolgozásra került*. Miért került? Ennek kissé olyan színezete van, mintha nem is egészen törvényes úton-módon hozták volna *oda*, hanem valami furcsa módon — ne kutassuk hogyan — „került” feldolgozásra. Bizonyára nem ezt akarta mondani az építővállalat a periratában.

Nyer. — Ez az ige mint álcázott szenvedő szerkezet tagja szinte minden iratban ott élösködik. Az anyag *beépítést nyert*, a dolgozó *áthelyezést nyert* (pedig aligha volt ez neki nyeresége), a tényállás *megállapítást nyert*, a követelés *kiegyenlítést nyert* stb. stb.

Történik. — Ha határozatlan alanyt akarunk ennek az igének a segítségével kifejezni, használata nem feltétlenül hibás: „*gondoskodás történt a sérültekről*”; *intézkedés történt* stb. De amikor szenvedő szerkezet helyett áll, használata bántó, különösen olyankor, ha a cselekvés logikai alanyát is megnevezik, többnyire — s ez még fokozza a hibát — a *részéről* — határozóval (ennél már az *által* névutó is jobb volna): *a fizetés az OTP részéről történt*”; helyesebben és egyszerűbben: „*az OTP fizette*”. — Hadd iktassunk még ide egy többször előforduló szörnymondatot: „A fellebezési bíróság hatályon kívül helyezi az első fokú ítéletet, és az elsőbíróságot a költségeknek ki által *történő* viselésére is kiterjedő új határozat hozatalára utasítja”. Ezzel azt akarja mondani, hogy az elsőbíróság döntsön abban a kérdésben is, ki viselje a per költségeit.

5. A felesleges szavak további csoportja a névutók, névutó-szerű szavak sorából kerül ki.

Részére. — Sokszor feleslegesen használják a *-nak*, *-nek* rag helyett. (Vö. Farkas Vilmos: Nyr. 81:281—4, MNy. 54:33—7.) Szükséges lehet a félre-

értés elkerülése végett, főleg a *kell* ige mellett. Nem rossz, ha azt írják, hogy „a felperesnek fizetnie kell az *alperes részére*”, mert az ilyen megfogalmazás: „a felperesnek fizetnie kell az alperesnek”, félreérthető volna, s hangzása is csúnya. Lehet a részeshatározó ragjával is kifejezni ugyanazt: „A felperes köteles fizetni az alperesnek”. Fejezhet ki a *részére* valami jelentésárnyalatot is a *-nak, -nek* raggal szemben: „A felperes részére fizetett egy harmadik személy kezéhez” más jelent, mint ha azt mondjuk, hogy „a felperesnek fizetett” (ez inkább úgy érthető, hogy közvetlenül neki). Amikor az örökösödési perben azt mondják, hogy az örökhagyó apa az egyik *fia részére* kiadott egy hold földet, a *leánya részére* pedig egy házat építtetett, ez azt jelenti, hogy az apa mindezt a gyermekek örökrészenek a terhére tette. De egészen felesleges a *részére* használata a következő mondatban: „Az alperes részéről még nem történt (!) teljesítés a *felperes részére*.” Egyszerűbben: „Az alperes még nem teljesítette a szerződést”.

Kifolyólag. — Vizsgált anyagunkban nem találtunk olyan esetet, amikor ez a névutószó ne lett volna felesleges. „A felperesnek — a *balesetből kifolyólag* lába törött.” A baleset azonban nem valami olyan oka volt a lábtörésnek, amelynek mintegy utólagos következménye lett volna a lábtörés, hanem maga a lábtörés volt a baleset. Tehát helyesebb lett volna így: a *balesetkor*. De még az ok megjelölésére sem kell mindig a *kifolyólag*. „A balesetből *kifolyólag* hónapokig beteg volt.” Egyszerűbben: *a baleset miatt*. Itt ugyanis közvetlen okról van szó. A *kifolyólag*-ra inkább akkor volna szükség, ha az ok és okozat között a kapcsolat lazább, nem egészen áttekinthető, nem egészen közvetlen volna. — A hivatalos nyelvben talán a legény sem búbanatában hal meg, hanem „búbanatából kifolyólag”, s a járókelő nem a kutyaharapásba betegszik bele, hanem „a kutyaharapásból kifolyólag”.

6. Tallóztatás közben még néhány felesleges szóra, formulára akadtunk.

Megadott határidő. — A bíróság időt adott a felperesnek a keresetlevél hiányainak pótlására. A felperes ennek nem tett eleget idejében. A bírósági végzés azt írja: *a megadott határidőben*. A *határidő* szóval még csak megbékélnénk. De van *meg nem adott határidő* is? Ugyanígy az alperes a *megadott haladékok* sem használta fel a teljesítésre. Haladék nem lehet más, mint megadott.

Alulírott . . . kéressel járulok. — Valamikor még divat volt, hogy a beadványokat így kezdték: „*Alulírott* azzal a *kéréssel járulok* a bíróság elé, hogy részemre a hiányok pótlására haladékokat adni *szíveskedjék*. Kérésem indoklására előadom, hogy . . .” Ma egyszerűen kezdjük az okok felsorolásával, például a felperes beteg volt stb. és folytatjuk: „Ezért a hiányok pótlására haladékokat kérek.” Néha, főleg nem jogász szerkesztette iratban, még előfordul a régi, cikornyás fogalmazás.

Szíveskedjék. — A *méltóztassék, kegyeskedjék* már eltűnt a feudalizmus többi csökevényével. Érzésünk szerint azonban a *szíveskedjék* is a kellenél többször bukkan elő még ma is. Nem hisszük, hogy udvariatlanabb az a felperes, aki egyszerűen így fejezi be keresetlevelét: „Ezért kérem, kötelezze a bíróság az alperest, hogy 15 nap alatt fizessen nekem x forintot”, mint aki így cífrázza: „Ezért kérem, hogy az alperest x forintnak 15 nap alatt részemre (!) leendő (!) megfizetésére kötelezni *szíveskedjék*.” Az előbbi sokkal egyszerűbb, világosabb és illőbb is a szocialista érintkezéshez.

Ennek a cikknek egyik szerzője joggyakornok korában a polgári marasz-

taló ítéletnek még ezt a formuláját tanulta: „A bíróság a keresetnek helyt ad, végrehajtás terhével kötelezi az alperest, hogy 15 nap alatt fizessen a felperesnek. . .” Fiatal bíró korában már általában elhagyták „a végrehajtás terhével” kifejezést, hiszen a törvényből magából következik, hogy ha az ítéletet nem teljesítik, végrehajtásnak van helye. Később általában elhagyták a „keresetnek helyt ad” részletet is: magából a rendelkezésből kitűnik, hogy ha marasztal, helyt ad a keresetnek. Ma a legtöbb ítélet csak így kezdődik: „A bíróság kötelezi az alperest, hogy 15 nap alatt fizessen a felperesnek. . .” Felére csökkent a rendelkező rész. De a szöveg tovább is rövidül. Látunk már ilyen rendelkező részeket is: „Az alperes 15 nap alatt fizessen a felperesnek. . .”, hiszen ha a bíróság ezt mondja, nem kell külön megismételnie, hogy kötelezi erre az alperest. Azt hisszük, ez a formula semmivel sem mond kevesebbet, mint bőbeszédű elődei.

Lassan-lassan így alakul, fejlődik, magyarosodik és világosodik hivatalos irataink nyelve.

7. Vizsgálódásunk eredményét a következőkben foglaljuk össze.

Hivatalos irataink stílusa helyes irányban fejlődik: egyre világosabb, magyarosabb lesz. De — a múlt örökségeképpen — még sokszor dagályos, „hivataloskodó”. Legszembetűnőbb hiba az, amit nyelvművelésünk „terpeszkedő igék” néven szokott emlegetni: egy önmagában álló igének egy főnév és egy általánosabb jelentésű ige kapcsolatával való helyettesítése. E felesleges szerkezetek túltengése — maguk a németek is kifogásolják, „Dingwörterkrankheit”-nek nevezik — nehézkessé teszi mondanivalónkat, és a könnyű megértést is akadályozza. E szerkezeteken kívül még bizonyos névutók, névutószzerű szavak és egyes formulák felesleges használata ékteleníti a hivatalos nyelvet. Példaanyagunk szemléletesen mutatja, hogy a köznyelvben is megtalálható hasonló hibáknak sok esetben éppen a hivatalos nyelv a forrása. Mindamellet fontos, hogy egyes szavak, kifejezések hibáztatása mellett helyes alkalmazásukra is rámutassunk. A hibás és felesleges használat éppen a helyénvaló felhasználás súlyát csökkenti.

A hibák forrása az a nehézség, amellyel a hivatalos irat szerkesztője küzd, amikor jogi természetű fogalmakat kell kifejeznie. Természetes, hogy szívesen felhasználja a kész mintákat, ezek azonban sokszor dagályosak, magyartalanok. A hibák másik forrása az a tévhit, hogy a hivatalos irathoz hozzátartozik a mesterkélt, nem hivatalos, hanem „hivataloskodó” nyelv. Érdekes, hogy gyakorlott jogász szakember — írásában — függetlenebb a rossz példáktól, fogalmazványjaiban kevesebb (bár megrögzöttebb!) hibával találkozunk, mint a nem jogász ügyfél szerkesztette beadványban és mint a kezdet nehézségeivel birkózó jogászában. Ennek egyrészt a járatlanság, másrészt az előbb említett „hivataloskodás” az oka.

Károly Sándor—Zsembery István

Esztrád — „Vedd ezt rád!”

(Visszaható és személyes névmásunk mai viszonya)

1959. október 18-án a Népszabadság 6. lapján egyik nagy budapesti áruházunk divatbemutatóval egybekötött *esztrád* műsorának hirdetésében egy női ruhamodellt is bemutatott az olvasóknak, a kísérő szöveg pedig ezzel a rímes szójátékkal lepte meg őket: „Vedd ezt rád!”

A reklámnak ez a furcsa megfogalmazása bizonyosan hatékony volt: játékos, merész, meglepő volta ellenére érthető. S mindezt az okozta, hogy a *rád* szót 'magadra', azaz visszaható névmási jelentésben használta, holott ez ma a személyes névmás alakrendszerébe tartozik.¹ A címbeli hangmegfelelés láthatólag jobb a reklámszövegek kírímeinél, mégis elkél hozzá némi nyelvi magyarázat. Amellett nyelvművelésünk még sohasem foglalkozott az effajta névmási szerep-eltolódással (történeti nyelvtani szakirodalmunk is csak néhány évtizeddel ezelőtt): azért most az idézett jelenséget általában a mai nyelvhasználat helyessége szempontjából is vizsgálóra veszem.

A visszaható névmás tudvalevőleg abban tér el a személyestől, hogy a tőle bővített igei állítmányban (vagy bármilyen mondatnyi szerepű igenévben) kifejezett cselekvésnek e cselekvés alanyára való visszahatását, abból való eredetét, általában azzal való különféle közvetlen összefüggéseit mutatja. Egyébként éppúgy megkülönbözteti az egyes és a többes számbeli három beszédbeli személyt, mint a személyes vagy a birtokos névmás. Tehát: „Sej, csinítoom *magamat*, — várom a galambomat” (népd.); „[Ádám] nem csupán *magának*, de mind az egész fajának halált evett” (Halotti Beszéd); „Ezt *magamtól* is tudom”; „*Magától* értetődő dolgot hallottunk”. Ha viszont nem a cselekvés alanyával azonos személlyel van a cselekvés ilyen viszonyban, akkor személyes névmást alkalmazunk: „*Engem* anyám csinósít”; „A legenda szerint Éva adta *neki* az almát”; „Ezt *tőlem* tudjátok”; „Megértve *tőle* a dolgot, megnyugodtunk”.

A visszaható névmásnak e lényegéből folyó jelentéstöbblete miatt éppúgy, mint az egymás kölcsönös névmásnak (vö. Pais: MNy. 51:186), viszonyszámban a rag nélküli alapalakja ugyan lehet, de csak ha névutóval jár (*magatok miatt*), vagy ha birtokos jelzői szerepű (*a magunk ügyében*), esetleg ha ragtalan tárgy (*gyötröd magad*). Igazi — alanyul, megszólításul stb. szolgáló — „nominativusa” azonban nincs, s szinte mindig viszonyragosan vagy névutóval fordul elő.

Az indoeurópai nyelvekben — tudjuk — csak egyes és többes szám 3. személyben van külön visszaható névmás. Ennek sincs declinációs nominativusa, csak úgynevezett függő esetsora, így a latinban: *se, sui, sibi, se*. (Ebből a mi névutós szerkezeteinknek megfelelő praepositívós kapcsolatok is alakulhatnak: *per se*.) Az 1. és a 2. személyben viszont mindkét számban a személyes névmási szóalak fejezi ki a visszaható jelentésvonatkozást is.

¹ Történeti szempontból — tudjuk — a magyar személyes névmásnak voltaképp hiányzik a legtöbb ragos és névutós alakulata; a megfelelő értelmű személyragos határozószók azonban — úgynevezett nyelvtani kiegészüléssel, suppletívummal — általában beilleszkednek az *én, te, ő* stb. alakrendszerébe. Ezért mondhatjuk a mai nyelvi rendszerben az *(én)tőlem, (te)rád, (ő)vele* típusú szokat a személyes névmás ragos, az *(én)helyettem, (ti)utánatok, (ő)hczájuk képest* jellegűeket pedig a személyes névmás névutós alakjainak.

Ami a magyarban levő külön *magam, magad* stb. visszaható névmás történetét illeti, szakirodalmunk már többször is megállapította, hogy ez alakok visszaható névmási szerepe nem ősi, bár eléggé régi jellemzője nyelvünknek. A visszaható jelentést ennek kialakulása előtt nyilván csak mint személyes névmási jelentésvonatkozást tudtuk kifejezni. Kertész Manó például 1911-ben általános nyelvtudományi tételül mondta ki, hogy „a reflexiv névmás a nyelveknek nem ősi tulajdona, hanem hosszú fejlődés után való, meglehetősen kései szerzeménye” (MNy. 7:5). A magyarról pedig ezt tanította: „A codexek korában az egész nyelvterületen és az egyes nyelvjárásokban ma is így hangzik ez a [értsd: a vizsgált „Az Úr *magához* vette szegényt”] mondat: Az Úr *hozzá vette* szegényt”; azaz hogy egykor „A személyes névmás . . . volt . . . a refl[exiv] viszonynak a kifejezője” (uo. 6). 1937-ben pedig Temesi Mihály is így ábrázolta a fejlődést „A magyar névmások története” című magvas értekezésében (65–6). Innen most csak a *magam, magad* stb. szó személyragját megvilágító magyarázatot idézem: „Annyi tény, hogy az urál-altaji s különösen a fgr. nyelvek a visszaható névmást birtokos személyragos szóval fejezik ki, ez azonban nyelvtörténetileg újabb fejlemény” (22).

Mindebből s a most nem idézett nyelvtörténeti részletekből nyilvánvaló, hogy bár a Halotti Beszéd fönti *magának (magának)* szava már visszaható-névmási értékű volt, a címben idézett (*vedd rád* 'magadra' használat ennél típusában jóval régiesebb fokot képvisel. Mai elő-előbukkanását többnyire mégsem tudatos archaizálás, hanem vagy nyelvjárási hatás magyarázza, vagy ugyanannak az elsődleges lélektanilag össze-függésnek új meg új egyéni átélése, amely eredetileg pusztán a *hozzá* 'magához' (*vette*) kifejezőmódot hozta létre, s amely miatt az indoeurópai nyelvekben 1. és 2. személyre mindmáig a személyes névmási szóalakokat használják visszaható funkcióban is. Emellett 1. és 2. személyben olykor a német (latin?) nyelv ilyen alakjainak hatásával is számot kell vetnünk.

Hadd mutassam be most XIX–XX. századi irodalmi nyelvi adataimat, hogy a címben kiemelt reklámyelvi példához némi háttérül szolgáljanak. (A nyelvtörténeti háttér szakirodalmunkban eléggé megtalálható; az újabb nyelvjárási — sajnos — kevésbé.) XIX. századiak: 1803/1892: „élek. . . Hitvesemmel és egy Ferentz Fijatskással, a' kiket nem különben az Úr tapasztalt szeretetébe ajánlok *velemmel* ['magammal'] együtt” (érezhetően regionális alak a nagyenyedi Benkő Ferenc szövegében, l. Kaz:Lev. 3:69; a Nagyszótár anyagából) | 1815: „Ezer formát tudsz venni *rád* ['magadra'], — 'S mindenik új szépséget ad” (inkább táji alaknak vagy alkalmi újratemtés szülöttének látszik; Kis János' Versei [Kazinczy kiadása] 1:116) | 1844/1885: „ne hajts el *tőled* ['magadtól]” (szintén verstanilag megkívánt, egyszeri — talán régies? — alak; Vörösmarty: Cilley és a H.; ÖM. 5:101) | 1846: „ma mindent rózsaszínben láttam *körülöttem* ['magam körül]” (idegen-szerűség?; Frankenburg: Életképek 21) | 1889/1957: „az bíró az köntöst *rá*-vevén ['magára véve'], elejkebe ment [a törököknek]” (egy XVII. századi forrás átvételeképp; Mikszáth: A beszélő k.; ÖM. 3:223). — XX. századiak: „Este amint az Oktogon-téren a társaskocsit várom, észreveszek *mellettem* két kucsmás vidéki atyafit” (öntudatlan újratemtés jele?; Kosztolányi: Erős várunk 229) | „nem tanulunk meg elég tágan és nemesen gondolkozni *rólunk*” (ugyanígy vagy táji hatásként?; Németh László: Magam h. 6) | „Más [bórbántalom] lehet az, amit [maguk] *rájok* ['magukra'] szedtek a szekérről. Rüh nem” (tájnyelvi elemekkel egyébként is bőven megtűzdelt szövegben;

Tersánszky: Kakuk M. 1:371) | „Állandóan *előttem* láttam [gondolatban] a repülőgépet” (Hodek József: *Osillag* 1956/3:536) | „ha már *velem* hoztam kapcsolatba [e szót], hadd érje ez a kis megtiszteltetés” (több németes társalgási nyelvi alak szomszédságában; Salamon Béla: *Hej, színművész . . . 3*) | „Föld-rázó Pozidont *rád* haragítottad” (régí és népi stílushangulatú elemek közt; Homérosz—Mészöly: *Uliasz* 210) | „Győzd le a barbárt *benned*” (talán csak határozó alakú jelző [‘a benned levő barbárt’]; Fodor József: *Afrika; Népszabadság* 1959. nov. 15.—7) | „*Elém* képzeltek ma, Csokonai Vitéz Mihály’ (Tóth Árpád: *Nov. [1960-i kiadás] 63*) | „[a leány] *hozzájuk* is hívott” (táji ízű beszéd; Bóka: *A karoling trón 65*) | „ő [értsd: az öreg M. Sára] még soha nem viselt bugyogót . . . el se tudja képzelni, hogy rávegye. Ez, a »rá nem vevés« szabja meg magaviseletét . . . ő nem veszi rá” (Szabó Pál: *Kortárs* 1960/1:85) | „Ég a kunyhó, ropog a nád, — Öleld *hozzád* ezt a barnát” (vidéki vagy régies alak népdalbeli megrögződése). — Minthogy tárgyi és részeshatározói szerepben régtől fogva legerősebb a *magá* típus használata, külön említek meg egy-egy ilyen előfordulást: „Téged az Égnek ajánlak ’s *engem magamat* Veled együtt ajánlom neki” (Sterne—Döbrentei: *Yorick és E.* 72); „nádkévéből készíték *számomra* gunyhót” (Jókai: *A vadon vir.*: *ÖM.* 22:133). Mindkét adat eléggé egyszerűen látszik; bennük az író mintegy tárgyiasítva, kívülről beszél önmagáról.

A nyelvtani kiegészüléssel ma személyes névmásunk ragos és névutós alakjaul tekinthető példák tehát egyaránt előfordulnak: *tőled, rájuk* stb., illetőleg *mellettem, előttem, körülöttem, számomra*. Akadt köztük sok egyes számú (*velemmel együtt, rád* stb.) és egy-két többes számú alak (*rólunk, rájuk* ’önökre magukra’); több 1. és 2. személyű (például *velem, rád, rólunk*), de csak kevés 3. személyű (abból is egy udvarias megszólítás értékű: *rájuk*). Valóban régi nyelvi példa Mikszáth *rá* alakja; esetleg archaikus stíluseszköz van Vörösmarty történeti tragédiájában (*tőled*) és Mészöly Gedeon Homérosz-fordításában (*rád*); sőt lehet némi megmerevedett régiesség a népdali *hozzád*-ban is (?). A német hatás a legvalószínűbb Salamon Béla *velem* szavában; talán nem valószínűtlen Frankenburgnál s Döbrentei *engem magamat* kifejezésében. Legnyelvjárásiasabbnak Benkő *velemmel együtt* szerkezetén kívül Kis János *rád* alakjában, Tersánszky *rájuk* ’önökre magukra’, Szabó Pál *rá* ’önmagára’, Bóka *hozzájuk* ’magukhoz’ s Tóth Árpádnak (csokonais?) *elém* alakját tartom. A többi szerintem akár minden régi irodalmi, nyelvjárási vagy idegen nyelvi hatás nélkül is létrejöhetett. Kosztolányi például „Erős várunk, a nyelv” című könyvében tudatosan került volna a németes vagy a táji (neki: vidéki) alakokat, s régieskedni se igen szeretett. Itt tehát főként csak az ősi, általánosabb személyes névmási funkció szórványos felcsillanásaira „gyanakodhatunk”.

Meglepő, hogy a *rá* ’önmagára’ szó (különbéféle személyragokkal) viszonylag elég sok példában előfordul. Ennek alighanem a nyelvjárásokban való nagy elterjedtség a nyitja. A *nekem* ’magamnak’, *engem(et)* ’magamat’ használat pedig nemcsak irodalmi szövegekben volna olyan feltűnő, hanem nyelvjárásainkban is.

Nyelvművelő szempontból általában nem fogadhatjuk kitörő örömmel, ha nyelvi fejlődésünknek régesrég meghaladott fokai visszajárnak kísértetni. A visszaható *magam* stb. használatát pedig — ha már kialakult — magasabbrendű nyelvi és logikai foknak tekintem, mint a visszaható funkció

nyelvi megkülönböztetését megelőző, személyes névmási megoldást.¹ Az iménti példák azonban többé-kevésbé művészi alkotások is; tehát akár a régiesítés, akár a táji hangulat megteremtése, akár a vers zeneisége, akár más művészi stílushatás végett alkalmazta is a szerző a régi kifejező eszközt, nincs különösebb okunk a gáncoskodásra. Végre is egyik idézett író sem terjesztette szándékosan és gáttalanul a tárgyalt formát. — A köznyelvben azonban sem mint németesség, sem mint régies vagy nyelvjárási eredetű jelenség nem volna helyén ez a használat. Márpedig szórványosan — hallomásból — innen is ismerem. Fogalmazástanításkor tehát nevelő munkatársaink nem érhetik be a „velem hoztam”, „vond köréd” típusú szerkezeteknek ilyen megértő szemléletével, hanem tudatosan gyakoroltatniuk kell helyettük a „magammal hoztam”, „vond magad köré” használatot. Ez fejlettebb fokot is képvisel, magyarosabb is, irodalmiasabb is!

Az „*Esztrád — Vedd ezt rád!*” reklámszövegbeli névmási használat szintén ennek a más nyelvfejlődési fokhoz illő rendszernek egyik késői, kissé tréfás, szándékosan merész alkalmazása. Amíg magában áll a hirdetések nyelvében, ezt is kicsinyesség volna a nyelvfejlődés távlatában mérlegelnünk helyességének vagy helytelen voltának megítélésére. Az azonban itt sem volna kívánatos, hogy akár a reklámszövegek szerzői, akár szatíráiróink sajátos stilisztikai céljaikra állandósítsák a vizsgált fogalmazásmódot.

Tompa József

¹ Ezért én nem is mondtam volna Kertész Manó idézett módján azt, hogy valaha „A személyes névmás ... volt ... a refl[exiv] névmás kifejezője” nyelvünkben. Nem hiszem ugyanis, hogy a reflexív vonatkozások egyáltalán mint ilyenek kialakultak a magyar nyelvű társadalom gondolkodásában, amíg a *magam* stb. a maga jelentésváltozásával nem segítette ehhez a társadalmi tudatot; bár persze ezt a nyelvi folyamatot a (jelentésváltozást) viszont a gondolkodás párhuzamos fejlődése ösztökölte. — A régebbi állapotról szerintem csak annyit állíthatunk, hogy akkor a későbbi „visszaható” vonatkozásokból pusztán a megfelelő nyelvtani számra és személyre irányulás volt tudatos; ezt pedig a személyes névmás természetesen már az ősibb fejlődésnek egy bizonyos fokától kezdve jól kifejezte.

A humor Petőfi egyik levelében

A stíluselmzések terén nálunk általában az a szokás, hogy vagy egy-egy művet, vagy pedig egy életmű kisebb-nagyobb részét veszik vizsgálat alá úgy, hogy kikeresik belőle a szembeötlően stilisztikai funkciójú elemeket, például a köznyelvtől erősen elütő szókészleti vagy nyelvtani jelenségeket, a különféle alakzatokat, képeket, hasonlatokat, metaforákat stb. Ami szöveg ezen kívül marad, az marad érdektelen hordaléknak vagy olyan „mindenki úgy mondaná” alapanyagának.

Valójában minden ilyen eljárás kissé meghamisítja a stilisztikai szemléletet, de az írói stílus általános képét is. Egy-egy szöveg, egy-egy mű vagy életmű stílusáról teljes — és így megbízható — képet csak akkor kapunk, ha minden részletet, minden mondatot, sőt minden szót is vallatóra fogunk, hiszen amit az író leír, az mind hozzátartozik stílusa egészéhez. Ebben az egészben minden mindennel összefügg, az egyes jelenségek kölcsönösen feltételezik és meghatározzák egymást. Más szóval: minden stilisztikai eljárást csak meg lehetőségen tág szövegkörnyezetben lehet és szabad vizsgálni.

De ez csak az első lépés. Ezen kívül még egész sereg stílusmeghatározó tényezőre kell tekintettel lennünk. Ki írta a szöveget? Hogyan függ össze az író egyéb hasonló vagy éppen különböző alkotásaival? Mikor írta? A „mikor?” az író életére, a megíráskor meglevő életkörülményeire, érzelmi-lelki állapotára éppen úgy vonatkozik, mint annak a társadalomnak gazdasági, erkölcsi, ízlésbeli, politikai stb. állapotára, melyben a mű (szöveg) keletkezett. — Mi a mű tárgya és célja? Milyen műfaji eszményt tartott az író szeme előtt? És végül — de nem utolsósorban — kinek szánta művét, s milyen hatás elérésére törekedett?

Ilyesféle komplex vizsgálatot — kísérletképpen — persze helyesebb rövid (de önmagában teljes, lezárt) szövegrészen elkezdni. Ezért esett a választásom Petőfinek egy rövid levelére. Levelére, mondom, mert a stílusvizsgálat számára írásmű minden, ami le van írva. De Petőfi levelei szűkebb értelemben is írásműnek számítanak, minthogy költőnknek legkisebb firkantásában is valamilyen s t í l u s - s z á n d é k nyilvánul meg: a költő a mondani-való pusztá közlésén túl a nyelvi anyag kiválasztásában, a nyelvtani eljárásban, a magatartásban, a közönség szemléletben pontosan kitapintható, tudatos módszert, alkotó szándékot mutat. Ezt az alakító szándékot — gondolom — érdekesebb egy olyan műfajban nyomon követni, ahol ez nem olyan természetes, nem olyan első pillanatra szembeötlő, mint a szépirodalmi alkotásokban. Így esett a választásom egy valódi, prózai levélre.

A levelet (melyet Petőfi Sándor *Összes Művei*, 1955. Szépirod. Könyvkiadó, 3:607—8, „Prózai és drámai írások, Levelek” alapján közölök) Petőfi

Luby Zsigmondhoz írta Szatmárról 1847. augusztus 8-án. Ezt a jegyzetszerű mondatot most fel kell bontanunk, mert ebben rejlik a levél stílusát meghatározó egész sor stílusjegy forrása. Más lenne a stílus, ha nem Luby Zsigmondhoz, ha nem Szatmárról, ha nem 1847-ben s nem augusztus 8-án írta volna a költő. Kezdjük 1847-tel. Petőfi ebben az évben éri el emberi, művészi, politikai fejlődésének azt a magaslatát, honnan többé visszafelé nem tesz egyetlen lépést sem. Hivatástudata ekkor kristályosodik ki tartalmilag is. A politikai élet felpezsdül, s bár a forradalmaknak még csak előszele fúj, Petőfi az év január elsején (Összes Költeményeinek tervezett előszavában) azt írja: az emberiség „háborog, mint a volkán, melynek közel van kitörése”. Fel kell erre figyelniünk, mert a költő 47-es életéréséhez, optimizmusához a bizonyosra vett forradalom is hozzátartozik. — És mennyi minden történik még ebben az évben! Megismeri Aranyt, a nagy író és nagy barátot, anyagi körülményei úgy-ahogy rendeződnek, az immár teljesen meddő, sőt nevetségessé váló támadások megszűnnek, vagy a támadók fejére hullnak vissza, s végül Szendrey Júlia igent mond.

Augusztus . . . A költő július elsejével már másodszor indul ebben az évben kelet felé, pedig ezúttal nyugatra, Párizsba készült, de hát Erdőd keletre esik. Igaz, Erdődre magára nem mehet, ezt Szendrey Ignác megtiltotta neki, de van Petőfinek elég barátja Szatmáron és környékén, hogy mást ne mondjunk, ott van a verselgető Riskó Ignác meg Pap Endre vagy Luby Zsigmond. A költő Pap Endrééknél lakik Szatmáron; barátaival elbeszélget, eltréfálkozik, kirándulgat velük a környékre, sőt a jövőd férjet az elfoglalt háziasszonyok még apróbb házimunkára is befogják, például levelet íratnak vele.

Augusztus 8. . . Két nappal előbb volt Petőfi eljegyzése, azaz jegyváltása. (Aranynak ugyan aug. 6-án írja: „*Tegnap* váltottam jegyet”, de hát kicsire nem néz az ember, ha vőlegény.) . . . Petőfi most huszonnégy éves. . .

Kell-e mondanom, hogy mindez döntő módon meghatározza a sokféle lehetőség közül azt az egyet, melyen az író mondanivalóját megfogalmazza? Nem csak, sőt elsősorban nem tartalomra gondolok, hanem arra a lelki-testi-társadalmi atmoszférára, melyet az emberi, költői s a biztosra vett politikai győzelem érzése sugároz be a szinte eufóriás boldogság atmoszférájába. Ez az állapot kétféle reakciót vált ki az emberben: egyrészt — a maga boldog világába, k ü l ö n világába zárkózva — kissé eltávolodik a valóságtól, az emberektől egy olyan világba, melyben a dolgok, szabályok, konvenciók elvesztik szilárd körvonalait, s az ember mint valami torzító tükörben kacagva szemléli a kacagtatóan megváltozott viszonyokat, arányokat, értékeket, olyan világba, melyben nem érvényesek sem a logika, sem a tér és idő, sem a grammatika törvényei. Másrészt viszont — mivel boldogságában osztozni s boldogsága erejével hatni akar — közelebb is kerül az emberekhez s a világhoz, a maga képére teremtve, azonosul is velük.

Nos, a stílusénekezőknek ilyen összecsendülése szinte előre kiszámíthatóan h u m o r t teremt. Mert hát bármilyen szépen festi is Arany, hogy a humor „játszi nedv”, napfény és eső, „cukrozott epe”, bármilyen szellemesen fogalmazták is meg (Eötvös nyomán), hogy a humor „mosoly a könnyek között”, — valójában az a humornak csak e g y i k fajtája. Petőfi humorára például — általában — a „humor” (a „nedv”), a könny jelenléte nem jellemző, sokkal inkább jellemző az a világ-, ember- és társadalomszemlélet, melyben s z e r e t e t és f ő l é n y, a z o n o s u l á s és k í v ü l á l l á s derús dialektikája valósul meg. Ez persze „csak” az alaphangulatot, az alapmagatartást adja meg,

melyben és mely által a humor eszközei realizálódnak, illetőleg — más oldalról nézve — mely a humor eszközei által realizálódik. Ezek az eszközök megegyeznek mindenfajta komikum eszközeivel (írónia, gúny, szatíra stb.), de különböznek az alaphangulatban és alapmagatartásban. A humorban valami igen bonyolult kettősség van: mind a mondanivalóban, mind a magatartásban van egy t a r t a l m i l a g valódi, de a f o r m á v a l álcázott, derűsen eltorzított elem. E kettősség azonban egységben jelentkezik, s e kettősségben villózdó egység belső mozgása éppen a humor stiláris realizálódása.

Megvizsgálva így azokat a tényezőket, melyek az említett levél esetében a humor alaphangulatát s az alapmagatartást magukkal hozzák, vegyük most vizsgálat alá: hogyan jelentkezik konkrétan, nyelvi eszközeiben, a levél humora. Lássuk mindenekelőtt magát a levelet.

Szatmár, aug. 8. 1847.

Drága kedves Zsigmond barátom!

A teens asszony pedig igen szépen köszönteti velem a barackot, vagy is világosabban szólva: engem szólított föl, hogy köszönjem meg helyette, amit fölötte sajnál, hogy maga nem teheti, de nagyon el van foglalva a trónörökös-sel, kinek most van az a szerencsétlen szerencséje agyarat kapni, s jónak látja a születendő agyar tiszteletére nagyszerű zenebonákat csinálni. Milyen gyerekesek ezek a gyerekek! egy foggal is milyen zajt ütnek . . . nekem van valami harminckettő vagy hány, mégsem kiabálok. „Ha férfi vagy, légy férfi”, mondja a szentírás vagy tulajdonkép én, ami különben mindegy, a dolog vége csak az, hogy hát köszöni a barackot és csókolja az illetőket; de mindazonáltal is én sem Erdődön sem Szatmáron nem vagyok állandóan, hanem hol itt, hol ott. Tegnapelőtt voltam kinn és váltottam jegyet (!!), holnap ismét kimegyek, noha kedden Sziget felé indulunk Niskó Rácival, anélkül, hogy tudnók, mikor jövünk vissza. Ha megkerüljük a világot, majd tudósítlak, hogy kimeheték-e vagy sem. Addig is nőd s a te bájos ajkaeskáidat csókolván, voltam, vagyok és leszek valódi hú igaz s több efféle

barátod
Petőfi Sándor

1. A megszólításban — különös módon — nem jelentkezik még a humor. Azért különös ez, mert Petőfi kimeríthetetlen a furesábbnál furesább megszólításokban. De különös ez a megszólítás azért is, mert Petőfi egész levelezésében csak még egyetlen egyszer fordul elő ilyen kettőző kifejezés (*Drága kedves*): a feleségéhez intézett legutolsó, 1849. júl. 29-én kelt levelében („*Kedves édes Juliskám*”). Nyilvánvaló, hogy ez a túláradó szeretet csak úgy árad Lubyra, mint a napfény jókra és gonoszakra. Nem tehet róla.

2. a) Az első mondat második szavának („teens asszony”) írásmódja már jelzi a humorba való áthajlást. Valamilyen tájnyelvi kiejtést utánoz vele, s jelzi, hogy otthon van ő vidéken, de az írásmód arról is árulkodik, hogy azért csak vidékinek tartja. (Lisznyayval is így tréfálkozik, mikor 47. júl. 7-i levelét így írja alá: „*imaadó Sangyid*”). Íme: szeretet és különállás egyetlen írásforma tükrében.

b) Sokkal gazdagabb humorú a mondatszerkezet. . . Micsoda pongyola mondat, mennyi szószaporítás, — ha a grammatikus szemével nézzük. Először is, minden bevezető nélkül, beront egy *pedig* kötőszóval, mint aki már mondott

valamit, s most valami másféle dologra tér át. Aztán meg az *amit* és *kinek* kötőszavas mondatok helyett mellérendelést kívánna ám a nyelvhelyesség! . . . Persze mindezt nagyon jól tudja Petőfi, de a szándékos bonyolultság, az erőltetett alárendelés éppen a játékos zaklatottságot akarja festeni, melyben a költő elveszti uralmát a nyelv fölött. Ezért tesz úgy, mintha ide-oda kapkodna: megmagyarázza — logikusan, racionálisan — a *köszönteti velem* kifejezést („vagy is *világosabban* szólva”). Az ilyen racionális kifejtés, „világosabb” magyarázat mindig humoros, mert valami természetes, közösségi nyelvi formát bont fel, elemez úgy, hogy arra senkinek sincs szüksége.

c) „. . . most van az a szerencsétlen szerencséje” stb. Magyarán szólva: a gyerekek most jön az első foga és sír. De mért humoros Petőfi fogalmazása, ez a miénk meg nem? Mindig humoros körmönfontan, bonyolultan kifejezni valamit, ha arra nincs szükség, s ha tudjuk, hogy az illető másképp is ki tudja magát fejezni. Valami fölösleges erő kifejtés van benne, mint — a játékban. De figyelemre méltó az is: mi által válik bonyolulttá a kifejezés? Először is a *van szerencséje* szokványos, alig valamit jelentő formula kap egy *szerencsétlen* jelzőt, s általa a mondat egyszerűbe elveszti általánosságát, az ellentétező figura etymologica révén egyszerűbe színt, mozgást és a szokványostól eltérő (!), sajnálkozó hangulatot kap. Az imént a mondatszerkesztéssel már megkezdődött, itt egy formula felbontásával és fejetetejére való állítással folytatódik — s a következőkben a logika síkján is jelentkezik — a szokásosnak visszajára fordítása, tótágast állítása, ami a derűs humornak egyik legjellemzőbb formája. Lám csak: a gyerek „*jónak lát*” valamit, egy gyerek, egy csecsemő! Mintha a sírással valami célja volna (neki!), nem pedig ok lenne az. Célja csak már tudatos egyénnek van, de *agyara* is csak a felnőttnek (annak is csak tréfásan vagy gúnyosan), és csak felnőtt szokott *zenebonát* csinálni (persze arra se dicséretképpen mondjuk). Azaz: a kis csecsemő a humor szertően torzító tükrében felnőtt férfivá lesz, akivel szemben persze egészen más magatartás jogosult. De még nincs minden visszajára fordítva: az agyar „születik”, már pedig a születés *tiszteletére* eshet egy kis zenebona, de általában valaminek a tiszteletére mégsem — sírunk.

d) A mondatnak még két szaváról ejtsünk szót, nem lesz minden tanulás nélkül a történeti stílus kutatás számára. A *mai* nyelv szemlélet a *trónörökös* = *elsőszülött fiú* azonosításban nem lát különösebb komikai invenciót, annál inkább a zenebona „nagyszerű” jelzőjében. Nos, Petőfi korában az előbbi metafora még egyáltalán nem volt általános, humoros hangulata tehát friss volt, viszont a *nagyszerű* Petőfi korában egyszerűen csak 'nagy, nagyszabású'.

3. „Milyen gyerekesek ezek a gyerekek!” stb. . . Először is a jellemfestő szavakat nem szoktuk a tőszóval megjelölt kortípusra alkalmazni, hiszen nem tesznek hozzá semmi újat. Nem mondjuk: kamaszos kamasz, lányos lány, öreges öreg stb. Ez a tautológia azonban — ál-nagyképűséggel — éppen erre épít egy szándékosan naiv „bölc” megállapítást. Ál-nagyképűség után ál-tudatlanság következik: mintha a költő nem tudná, hogy mi a különbség a meglevő s nem fájó 32 fog, meg a fájdalma közt jövő 1 fog között: a minőséget egyszerűen az 1:32 arányra redukálja, s persze hogy ő marad fölényben, ki is fejezi rosszallását egy mű-fejcsóválással (de közben vigyáz, hogy az előbbi mondat „zenebonát csinálni” kifejezése helyet most azt mondja: „zajt ütnek”). Rosszallását azonban — s ez persze csak fokozza a humort — nem érzelmileg, hanem matematikailag indokolja: neki 32 foga van, mégsem sír. De még ezt a

32 fogat is milyen „nagyvonalúan” kezeli: mintha nem is tudná, vagy nem törődne vele, hogy pontosan hány foga is van: „*valami* harminckettő *vagy* hány”, hiszen egygel, kettővel több vagy kevesebb, az már neki nem számít. Bezzeg a gyerek! . . .

4. Ez a tréfás azonosítás maga és a gyerek között, meg a következetesen kiélezett aránytalanság még magasabbra csap, amikor a „Ha férfi vagy, légy férfi” idézettel áll elő, — hanem ekkor hirtelen más irányba csap. Az ő korában az idézetek után szinte a *u t o m a t i k u s a n* hozzá lehetett tenni: „mondja a szentírás”, ezért ő is úgy tesz, *m i n t h a* rájárt volna a szája (az automatizmus, a mechanizmus Bergson szerint a nevetségesség fő formája), de aztán *m i n t h a* észbe kapna: „vagy tulajdonkép én”. Egy költő, aki saját sorairól csak később veszi észre, hogy az övéi, akkor meg egy kézlegyintéssel azt mondja, hogy „különben mindegy, a dolog vége csak az, hogy” — az ember valami olyat vár, hogy: „az igazság akkor is igazság”, de nem: a dolog vége az, hogy a *teens* asszony „köszöni a barackot és csókolja az illetőket [= akiket illet]”. A gondolatmenetnek ilyen következtelen átterelése (alany nélkül!), visszatérés a levél legelejére minden ok nélkül, sőt minden várakozás ellenére: — ez olyan bakugrás, olyan nyelvöltés, mely megcsúfol minden logikát, minden grammatikát. A humor forrása ezúttal nem a mechanizmus, hanem annak éppen a visszájára fordítása: valami egészen szabálytalan, következtelen, illogikus. (Mindez persze — egy tanuló dolgozatában például — egyszerűen ostobaság lenne, itt azonban az olvasó benne él a cikkünk elején emlegetett humor-hangulatban, tudjuk, hogy *e s z á n d é k o s* eljárásoknak oka, célja, funkciója van, hogy tartalom és forma között az emlegetett kettős egység van.) Ezen a sínen futva, a költő most már tovább fejleszti a hangulatot: az előzőkhöz egy olyan (kétszeresen kihangsúlyozott) fontoskodó ellentétet kapcsol („de mindazonáltal én”), melynek az előzőkhöz semmi köze sincs. Áttér saját *k o m o l y a n v e e n d ő* mondanivalójának közlésére, amit pedig egyáltalán nem vártunk volna, teljesen megtöri a mondat tartalmi ritmusát, mintegy megbicsaklik, noha az eljárás úgy fest, *m i n t h a* éppen egy nagyvonalúan kecses áthajlással akart volna más mondanivalóra térni. Szándékosan használom oly sűrűn a *m i n t h a* szót: ezzel akarom kiemelni azt az egységes kettősséget, mely egy akaratlanak, ösztönösnek vagy éppen ügyefogyottnak feltüntetett külső, formai és magatartásbeli megoldás és a mögötte meghúzódó valódi tartalom és magatartás közt fennáll. Az embernek ide-oda kell kapkodnia a fejét, akarom mondani az esztét, hogy a logikai, grammatikai, aránybeli tótágasok között valahogy mögé lássunk ezeknek a fintoroknak, fügétmutatásoknak.

E folytonos mozgást még csak fokozza, hogy a költő hol ebből, hol abból a nyelvi rétegből kapja elő szavait: a vidékies „*teens* asszony” irodalmiasan „*fölötte* sajnál” valamit, az akkor friss *trónörökös* metafora mellett ott látjuk a közönségesebb színezetű *agyarakat*, majd a hivatalos *de mindazonáltal*-stb. Egy pillanatra sincs nyugalma az olvasónak: komoly és tréfás, logikus és feje tetejére állított tartalmak, szabályos és meghökkentően szabálytalan mondatkapcsolások úgy peregnek előtte, mint egy bűvész mutatványának tárgyai — végül is ennek a folyton más ingert kiváltó, folyton másfelé terelő eljárásnak, ennek a színes zűrzavarnak láttára: nevetni kezd az ember. És nevet jókedvűen, sértődöttség nélkül, a humor elemét az íróra visszasugározva.

5. Pedig még nem vagyunk a végén. Láttuk, hogy az előző mondatban milyen „hivatalos” bakugrással tér át mondanivalójára. Egy mondat erejéig

most mindent forma és tartalom objektív egységében kell felfognunk, azaz azt kell értenünk a formán, amit az író mond. (Mindössze a három!!!-el jelzi, talán indokolja is lelki állapotát, meg Riskó Náci nevéből csinál játékosan *Niskó Ráci-t*; egyébként gyakori eljárás Petőfinél.) Aztán szünet. Igen; a bűvész szusszan egyet, de ezzel csak a várakozást fokozza, csak a lábát veti meg egy pillanatra a valóságban, hogy befejezésül egy könnyed mozdulattal újra átlendítsen a maga külön világába, a humor világába.

6. „majd tudósítlak” — mondja barátjának olyan szokványos, hivatalos tónusban, mely mindenkiben a legmegbízhatóbb objektivitás benyomását kelti —, arról ti., „hogy kimeheték-e vagy sem” (mármint Erdődre, még hozzá elbeszélő múltban: ez már csak komoly beszéd!). De ennek némi idő- és térbeli feltétele van: „Ha megkerüljük a világot”. Ez a feltétel — Petőfi korában — teljességgel lehetetlenség — nem a Föld megkerülése, hanem a rövides tudósítás! —, s ehhez a fizikai, tudományos lehetetlenséghez társul egy barátian készséges tudósítási szándék.

7. Az utolsó mondat is ad valamit a humor elméletéhez. Egy *k o n v e n c i o n á l i s* keret áll előttünk: „Addig is... vagyok... barátod Petőfi Sándor.” Ez a keret azonban Petőfi tolla alatt egyszerre mozogni kezd: kikitér a humor irányába. Már az sincs humor nélkül, hogy az író Luby Zsigmond feleségét csókolja, hiszen még Aranynét is csak egyszer „öleli” a maga nevében, máskor „ölelünk, csókolunk *benneteket*”, mikor is a két aszszony beleértése — tehát forma és tartalom adekvátsága — elveszi a kifejezés humoros élet, itt viszont nyilvánvaló az ugrató szándék. Ehhez járul még a „te bájos ajkacskaídat” szentimentális, émelygős kifejezés — egy férfira alkalmazva. Ahogy az előbb a csecsemőt nagyított fel férfivá, most Luby, egy férfi ajkait kicsinyíti édeskés „szájacskává”. Ebből megint valami tartalmi ellentmondás származik az egyébként hibátlan formával szemben (maga a *csókolván* forma is belejátszik ebbe az ellentét sorba). Az említett konvencionális keret további felbontása két *h a l m o z á s* által történik. A halmozás a retorikus magatartás, viszonyulás stílárís tükröződése — a komoly stílusban. Petőfi és Luby között azonban ebben a helyzetben meg a levélbeli előzmények után mindennek inkább helye lenne, mint a retorikának. De ha mégis van, akkor vagy paródia, vagy humor. Vagy mindkettő: tudniillik paródia elvontan, általában, a retorikus stíl paródiája, de humor Luby Zsigmondra alkalmazott formában. A stílárís eljárásnak nem adekvát alkalmazása ugyanis humor vált ki, s ez most a címzett felé csapódik ki. Így válik a *voltam, vagyok és leszek; valódi hű igaz* halmozás a humor forrásává. De van itt még valami: az utóbbi halmozásra egy „s több efféle” összefoglalás következik. Rendkívül gyakori eljárás ez Petőfinél: a választékos érzelm és stílus mozgásba jövő mechanizmusát a környezetből teljesen kirívó, más, alacsonyabb szintű prózai kifejezéssel kibicsaklítja. Mintha a deklamációt nyakon öntené a próza hideg vizével. A magasba lendülő álpátosz erre egyszerre szétpukkan, a kaján humor fényében az egész előző tartalom elveszti hitelességét.

*

Nincs itt most mód és hely arra, hogy az elemzett konkrét eljárásokat egy magasabb összefüggésbe hozzuk Petőfi általános stíluseljárásaival. Nincs mód — például — kitérni arra: mennyire összefügg Petőfinek itt tapasztalt

humoros nyelvi, logikai, emberi magatartása demokratizmusával, nyelvi és stílárius realizmusával. Azt azonban — befejezőként — röviden leszögezhetjük: humorának sajátosságai nem függetlenek ezektől. A humor Petőfinél általában az o p t i m i z m u s kifejezése: optimizmus saját emberi, művészi jövője iránt s optimizmus a társadalom, a nép, a nemzet, az emberiség jövője iránt. (Nem tévesztendő össze szatírjával!) Inkább önkifejezés, az optimista magatartás megnyilvánulása, semmint kritika. De van benne állásfoglalás, van ítélet: mégis csak ferdít, visszájára fordít, túloz, illetőleg valami össze nem illőt, inadekvátat, ellentmondásosat tükröz. Állít és t a g a d tehát valamit. Egy mélyebb és szélesebb körű stíluselemzésre éppen az a bonyolult feladat hárul, hogy ebből a visszájára fordított, ellentmondásos kifejezésformából kifejtse: mit állít és mit tagad a költő. Elemzett levelünkben — ez talán eléggé érezhető — elsősorban a mereven szabályos grammatikát, a konvencionális, illetőleg a „hagyomány megszentelte” előkelő nyelvi (és társasági) formákat, a ridegen komoly logikát és világszemléletet, az áltudományosságot, általában a nagyképűséget, merevséget, a nem természetest, a nem egyszerűt tagadja. Állítja viszont az optimizmus, a boldogság, a baráti, emberi közvetlenség, a derűsen humoros szemlélet és kifejezés jogát, meg jogot arra, hogy kinevesse, kicsúfolja azt, amit tagad.

Martinkó András

Bartalis János költői stílusáról

Bartalis János régebben vagy újabban megjelent verseinek olvasása közben önkéntelenül is szóhasználata ragadja meg figyelmünket. A szó különböző természetű expresszív lehetőségeinek sajátosan egyéni módon való kiaknázása kétségtől egyik legszembeötlőbb vonása Bartalis stílusának. Ez az, ami miatt érdekesnek ígérkezett stílusának vizsgálata. Az elemzés körébe nem vontam be a román népköltészetben Igaz Szó és Utunk, valamint a magyar népköltészetben Élet és Irodalom vagy más időszaki sajtótermék hasábjain újabban megjelent verseit. A tanulmányozás alapjául pusztán Válogatott versek (Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó, Bukarest, 1955.) című kötete szolgált.

E kötetben levő versek tüzetesebb tanulmányozása arról gyűzött meg, hogy Bartalis valóban különös igyekezettel törekedett arra, hogy nagyfokú értelmi és érzelmi kifejező erejű szavakat használjon fel, vagy hogy számottevő stílárius értékű szóalkotási lehetőségekhez nyúljon. Ilyen igyekezetét azzal magyarázhatjuk, hogy a szabad versforma egyik első magyar megszólaltatójának az új versforma miatt más lehetőségek hiányában a művészi kifejezésre új utakat kellett keresnie, és elsősorban — persze nem kizárólagosan — a szóban rejlő gazdag expresszivitású lehetőségeket kellett megragadnia. Így érthető, hogy a szabad versforma miért követelt meg Bartalis stílusában annyira egyéni ízű és igen hatásos szóhasználatot. Természetesen sem az új versforma, sem a sajátos kifejezési mód nem valamilyen öncélú formakeresés szüleménye. Végső fokon mindezt egyéni, sajátos mondanivaló és kifejezési szükséglet alakította ki (vö. Izsák József: Utunk 1956. VI. 15; Szentimrei Jenő: Igaz Szó 1956. 2. sz., 280—2).

A sajátosan Bartalis-stílust teremtő szavak nagy része összetett szó. Pl. *léleksebek* (116), „felmegyek fénytrónusomra” (84), *tavaszárama* (130), „szent

kenyérvirágok” (136), „látom a pazar *szilvafonatokat*” (76), „vad *csillagpompában*” (129), „vad *csillaglobogások*” (81), „számlálgatja a *habcsobbanást*” (10), *szőrnyvonat* (107), „a kert finom *télcsipkés*” (84).

Összetett szavainak egyik sajátos fajtája a kötőjeles összetett szó. Ezek alkotótagjai rendszerint egy szófaji csoportba tartoznak. Pl. „*hold-lábaid* nesztelen röptét lesem” (38), „érezem *hóvirág-katonáid* üde illatát” (87), „*az élet-magvak* bevetve” (34), „*e háborgó időóceán*” (134), „*Te bölcső-koporsó*” (108), „*A kétség-éjben*” (74), „*a zengődús kenyérvirágok*” (136), „*Morcos-szép* február” (123), „Mert minden nyelv olyan *szédületesen-szép*” (16), „csak a közeli hegyek visszhangozzák *sötét-fájdalmasan*” (80), „Ezek a *szelíd-fekete*, néma vakondok” (34), „mit fukaron s *zsugori-szűken* nem adott meg a hatvan. . .” (135), „*Sötét* lesz újból, *mély-sötét*” (120).

A főneves összetételekhez viszonyítva a mellénevekből álló kötőjeles összetett szók közelebb állnak a mindennapi beszélt nyelvhez, ismertebbnek látszanak. A szóösszetételnek ez a típusa a szóteremtésnek érdekes és nagyon hálás megoldási lehetősége. Nagy számban használ ilyeneket Ady: *nagygyávdán, fehér-dermedten, tört-szédülten*. A mindennapi beszélt nyelv ezeknek a szókapcsolatoknak jó részét nem érzi egy szónak, csak szószervezetekbe összefoglalva hallhatjuk őket: *az idő óceánja, a kétség vagy kétségbeesés éje*. A költő azonban szorosabb kapcsolatot érez a két tag között, a kifejezendő tartalom követeli meg, hogy szorosabb legyen a kapcsolat. A kora tavaszi táj hóvirág-tömegét például metaforás összetett szóban így jeleníti meg: „érezem *hóvirág-katonáid* üde illatát” (87). A két tag egybekapcsolásának szükségességét az előzmény erősíti meg, az tudniillik, hogy a tavasz közeledtét úgy ábrázolja, mint földet megdobbantó, trombitát fújó hadsereg felvonulását (Még látszik 86). Egy másik versében a metafora teljességéért alkotja meg a *tavaszszej* összetételt: „A fény becsókolt az ablakon, | üdeszép *tavaszszej* belehelt | ragyogó fogsorok. . .” (Napvilágos. . . 83). Talán ennek a két összetett szónak szövegösszefüggésbe is beállított elemzése meggyőző arról, hogy a kötőjeles, de még inkább a két tagot ennél is szorosabban egybekapcsoló kötőjel nélküli összetétel a tömörítésnek, az értelmi sűrítésnek kitűnő eszköze, és ezt Bartalis — kétségkívül — jól hasznosítja. Úgy szövi bele ezeket verseibe, hogy a tömörítésre való törekvés mellett az újszerűség is jól érződjék.

Az összetételek mellett a képzett szavak és az igekötős igék kevésbé jelentenek egyéni szint Bartalis stílusában. Az ezekben rejlő stíláriis lehetőségekkel jóval kisebb mértékben él. Néhány jellegzetes vonást azonban ezek felhasználásában is találunk.

Szokatlan képzésű szavainak egy része archaizmus. Pl.: „A teli-ibolyás rét illata | langyos szél *fuvalmán* száll” (13), „Két bús szemem *világot*” (26), „*fénylődnék* a komoly kalászik” (136), „jön az alkony, jön az *estszállat*” (134), „hiába dolgozom-kínlódom, semmi *látatja* nincs” (71), „május tiszta fényre *figyelmez* reád most” (130). Az ünnepélyesebb, a fennköltebb hangulat megteremtésének az eszközei ezek a képzésmódok mind, és arról tanúskodnak, hogy a kifejező szóért Bartalis szorgalmasan átkutatja a magyar nyelv szókészletének mindegyik rétegét.

Költőnk más tekintetben is igyekszik élni a képzők adta gazdag lehetőségekkel. Néhány *-odik, -edik, -ödik* képzős igét rövidebb *-ul, -ül* képzős alakkal felcsereelve új zamatot ad a szónak. Pl.: de mintha egy kicsit | *megrészegült* volna a napsugártól” (18); „Nagy álomosság fog el | Először *elnehezül* a fejem” (92). Mindkét szó ismert ugyan, a mindennapi beszédben azonban nemigen

élnek velük. Felhasználásuk mindenféleképpen a színesebb kifejezési módra törekvést jelenti. Egy másik hasonló képzésű szava még inkább az újdonság erejével hat, és ezenkívül a sűrítésnek is eszköze: „hogy csak elveszni és *bele-törpülni* tudok hangjuk árnyékába” (16).

Az állandóan igénybe vett *-gat*, *-get* képző helyett az ugyanolyan jelentésű *-dos* képző használata szintén a költői stílusbeli változatosságra való törekvésének a bizonyítéka. Pl. „pillangók cikáznak át a rét fölött. | . . . És *végig-csókdossák* maguk a virágokon” (59).

A képzők fölcserélése vagy valamelyik hasonló jelentésű, nagyon ritkán használt párhuzamos származék szerepeltetése a költői nyelvben nem ritka jelenség. Más képzők helyén álló *-ul*, *-ül* kedvelése különösen jellemző Ady stílusára: igába *görnyülnek*, *sokasulnak*, *újra-bátorul*. Nem valószínű, hogy Ady nyelvének hatása nyilvánul meg a képzésmódnak Bartalis verseiben való felbukkanásában.

A stíluszínezés mellett a képzőknek finomabb értelemárnyalatok elhatárolására szolgáló szerepüket is értékesíti. Pl. „Jégcsapos, ereszt *megcsurgatós*, | drága február:” (122), „Kezdődik a víg, *csengős*, elunthatatlan kedves kocogás” (ti. a szánkózás) (35). A *megcsurgató* és *csengő* melléknevet azért toldotta meg *-s* képzővel, hogy nyomatékosabban tudja kifejezni azt, hogy ezek jellegzetes vonásai februárnak. A *megcsurgató* és *megcsurgatós*, valamint *csengő* és *csengős* között ugyanis az a különbség, hogy az *-s* képzős melléknév állandóbb, jellegzetesebb tulajdonság, mint alapszava (vö. *harapó kutya* — *harapós kutya*, *mosolygó gyermek* — *mosolygós gyermek*). A február téli világából a szánkózást és az olvadást akarta tehát úgy kiemelni, hogy hangsúlyozhassa, mennyire jellegzetes, megszokott tulajdonsága ez ennek a hónapnak.

A képzők változatosabb szerepeltetése mellett az igekötőt lényegében csak egy szerepben játszatja. Igaz, ezzel az eggyel igen erős expresszív hatást tud elérni. A példák száma ugyan nem nagy, mégis elég jól tájékoztatnak arról, hogy Bartalis számára az igekötő az értelmi tömörítésnek az eszköze. A sűrítés foka legalább olyan nagy, mint amit az összetett szavak esetében fentebb már megállapítottunk. Az ide sorolható igekötős szók meglehetősen szokatlanul hangzanak. Lényegében két egymással szoros értelmi kapcsolatban levő szó alakí keveredéséből származtathatjuk őket. Létrejöttüket úgy magyarázhatjuk, hogy az egymáshoz tartozó két szó közül az egyiket elhagyja, meghagyja azonban igekötőjét, és ezt a másik szóhoz illeszti. Ezzel az elegyítéssel a mellőzött szó értelmét igekötője révén belesűriti a másikba. Pl.: „Fagyott mezőkre sötétség *lehavaz*” (66), „az utak *elfeküsznek* lábaid előtt” (29), „Vasvillám *felszúrom* a fekete földbe” (51). Az idézett példák így értelmezhetők: *lehavaz* 'a sötétség leszáll, közben havazik'; *elfeküsznek* 'elnyúlva fekszenek'; *felszúrom* 'felfelé állva beszúrom'. E szavak stílári értékét főleg tömörítő jellegükkel magyarázhatjuk. De abból a körülményből is származik valamelyes stílus-hatás, hogy az a szó, amelybe két fogalom van belesűritve, két képet idéz fel.

Az igekötők használatához hasonlóan a tömörítő, sűrítő kifejezés erejével hat néhány metaforás szókapcsolata is. Pl. „Otthon tornácunkon *pirosan ölelkezik* | a vadszőlő szár” (24), „*Halványan bújik* a virág” (88), „*Sejtelmesen, sötéten ver* a vér” (86). Mindegyik igen szokatlan kapcsolat, nem várt módon fűznek össze egymástól meglehetősen távol álló fogalmakat azért, hogy minden magyarázatot fölöslegessé tegyenek. Éppen ezért képzeletünket erős tevékenységre ösztönzik, és ez kétségkívül nagymértékben növeli képszerúségükből amúgy is folyó hatásukat.

Néhány metaforájának ilyen természetű szerepét szóvá téve, eljutottunk Bartalis stílusának egyik igen termékeny, a képzett és igekötő szavaknál és talán összetett szavainál is egyénibb jellegű kifejező eszközhöz, a szóképhez.

Szóképeiről általában elmondhatjuk, hogy a bennük kifejezett fogalom megelevenedik, megmozdul. Ezzel nő a vers szemléltető ereje s az olvasót magával ragadó hatása. Metaforáinak egyik legjellemzőbb vonása a konkrétság. Ez Bartalis stílusában a meggyőzőbb ábrázolást szolgálja. Pl.: „*A halvány vetések kisimulnak*” (119), „*és virág foly le a hegyoldal*” (119), „*Ha vadul mar a fagy*” (126), „*A sötét rám csavarodik*” (69), „*Temetkeznek a fák*” (30), „*A mező piheg*” (38), „*És nézd a paszulybokrokat, | csupa kardokat kölykezték*” (95), „*A fák nyújtózkodnak*” (88).

Az igés metaforáknál hatásosabbak jelzőként álló mellékneves metaforái. Ezekben is a konkrétság jelenti a legsajátosabb vonást. Megalkotásuknak az lehet az alapja — amit róla annak idején Kosztolányi Dezső mondott —, hogy Bartalist „*fűti, hogy kimondja azt, amit lát, azon nyersen, ahogy látja*” (Nyugat 1927. 1:834). Valóság szemléletének ez a vonása magyarázza minden bizonytalanságot a szóképek konkrétségét. Ezeknek a konkrét értelmű szavakból álló szóképeknek a hangulateltető szerepe igen nagy. Nem meglepő emiatt az sem, hogy az olvasó ezeket a metaforákat veszi észre leghamarabb, és ezeket kedveli leginkább. Ezek közül is legértékesebbek, leginkább egyéni jellegűek azok, amelyek az üdeségnek, a frissességnek a hangulatával lepnek meg. Pl. „*Előttem a mezők illatos szőnyegje*” (72), „*a zengő-dús kenyérvirágok*” (136), „*Nem érezhetlek, búzaszagú éjszaka*” (92), „*Most mi megyünk ketten, | a zendülő hóban*” (125), „*Vad-csillaglobogások égnek*” (81), „*a zengő mezőkre kisietek*” (89), „*Vad fanyar tavaszszag. Nyers földillat*” (88), „*Vöröslő tüzzel állok a himnuszos légben*” (72), „*Ennyi szépi öröm*” (125), „*Az elmerült múlt. . .*” (116).

Szóképei — mint láttuk — eléggé váratlan, szokatlan kapcsolatokon alapulnak. Ezeket jellemezve még azt is megállapíthatjuk, hogy szemléltető erejüknél fontosabb és meglepőbb hangulatot idéző szerepük. Ezt lényegében a fentebb felsoroltak önmagukban is igazolják, mégis talán helyesebb, ha egyikét vers metaforáit ilyen szempontból vallatóra fogjuk. Február című versében például néhány metaforával érzelmeinket úgy meg tudja illetni, hogy a vers olvasása közben szinte meglep február jellegzetes hangulata. Íme: „*Jégcsapos, | ereszt megcsurgatós, | drága Február ; . . Ó, nagyolvadású, | csatornazúgású | szeszélykisasszony; Morcos-szép Február! | Bajt is mennyit hoztál! Csikó jókedvedben | mennyit ficáncoltál. | Ó, szélfúvásos, | nagyhavazásos, . . . s mint szűrt, tiszta arany, | csorog-e napsugár?*” (122).

Erőteljes érzelmeiket felkorbácsoló metaforákat találunk a háború szörnyűségeit ecsetelő versében: az *utcák iszonyodva felugatnak ; sajjó romhalom ; a föld felvágott mély seb ; a völgy halálkút, iszonyú verem ; undok, vastalpas páncélbogarak ; a tenger virág nélkül nyeli a temetést ; vérbehanyatló nap* (Ima mindenkiért 1940-ben).

Metaforáinak hangulateltésre való felhasználása általában társul azzal az igyekezettel, hogy alaposan igyekszik kiaknázni a szó érzelmét kifejező, hangulatot keltő szerepét. Jó példa erre előbb idézett versének három első sora: *Tűz és vas. | Vér és velő. | Vész harangja kondul.* A vers első hét szava megteremtí a szükséges érzelmi állapotot a háború szemléletéhez. Ezt az érzelmi hatást a vers metaforái tovább fokozzák.

Hangulateltető művészetét jellemezve, meg kell állapítanunk, hogy különösen a természet szépségétől keltett érzelmeit tudja igen találó szavak segít-

ségével kifejezni. Falujának, Kosálynak a szépségét és főleg azt a hangulatot, amelyet a gazdag termést adó őszi táj váltott ki belőle, a következő szavak hangulatteremtő erejével igyekeznek az olvasóban is felkelteni: „Látom *nemese*n csillogó ékköveid . . . Látom függő briliánsaid, az aranykörtéket, | látom a pazar szilvaafonatokat, | mint gyöngyfüzéreket (76).

Májusi hangulatot varázsló szavai érzelmeinket ugyanúgy illetik meg, mint ahogy a költőre hatott május szépsége: „Egy költemény | májusban . . . Egy virágosat . . . | Fénylőt, | sugarasat, mint májusi kertek. | Sugárözönben, virágözönben, vad csillagpompában. . .” (Május fénye).

A megjelenített környezet hangulatát néhány versében hangutánzó szavakkal kelti. Főleg a természeti képek festésében él hangutánzó szavakkal. A természet képeit úgy tárja az olvasó elé, hogy hangjukat is hallatja. A hangutánzó szavak használatával a természet leírását élénkebbé, elevenebbé teszi. Nemesak látjuk az idézett képet, hanem halljuk is jellegzetes hangját. A búzaföldön *zizegő kalászosok* vannak (137), a tücsök *cirp-cirp* hangja a nyárvég estjének jellegzetes muzsikája (98), a tavaszi erdőben *roppannak* a gallyak (88); egy napfényes reggelen egy madárka a fáhegyen *vihorász* (84), a téli napon a hó *csikorgott-kopogott*, és a befagyott kút kereke *zörgött-csattogott* (68).

A hangutánzó szó Bartalis költői nyelvének hatásos eszköze. Mint láttuk, a helyzet rajzának a realitását teljesebbé teszi, színt és eleveniséget az stílusának. De nála a nyelv zenei hatásának értékesítése nem merül ki a hangutánzásban. Emellett ismeri és értékesíti a hangok érzelm kifejező szerepét, a hanggal való hangulatfestést is. Ez költészetében ugyan nem jellegzetes művészi eljárás, néhány példa mégis arról tanúskodik, hogy alkalomadtán, ha a kifejezés megköveteli, szívesen él vele. A magányban című költeményéből például megtudjuk, hogy a világhatárzáró híre a kukoricaszárak zúgása viszi el honába. Ezt a zúgást úgy igyekezik érzékeltetni, hogy *z* és *s* hangot tartalmazó szavakat állít egymás mellé: „Világkatasztrófát dübörög az ég | . . . végtelen kukoricatengerek hulláma | hozza a jajt. | Örökké *beszélő, susogó, sárga száraz* | *szállítják* a rémisztő üzenetet” (48). A zúgás mellett jól érzékelteti az odatársuló hangulatot is.

Bartalis János verseinek olvasásakor a szón kívül még sok más hatásos kifejező eszközt és eljárást, például értékes hasonlatokat, érzelmsűrítő felkiáltásokat figyelhetünk meg. Ezek is arról tanúskodnak, hogy a költő jól ismeri azokat a lehetőségeket, amelyeket a nyelv nyújt a mondanivaló találo, tetszetős és művészi értékű kifejezésére. Verseinek olvasása közben azonban az olvasó azt is észreveszi, hogy egy-egy szakasz vagy sor nyelvi kifejező ereje néha gyenge, prózai. Igaz, nyomban megfigyelheti azt is, hogy egy-egy ilyen kevésbé sikerült részlet után következő sorok nagyon is telítve vannak poétikai elemekkel. Így vélekedik Bartalis stílusáról Kosztolányi is: „. . . az első pillanatban néha balog, félszeg, gyámoltalan, sőt lapos is. Ha pedig időnként túlon túl gyermetegnek, átlátszónak, tájékozatlannak véljük, a következő másodpercben oly művészi vakmerőséggel lep meg, amelyre semmiféle ravaszkodás sem képes” (i. m. 834—5).

Szabó Zoltán

A mondat tanításának néhány problémája

1. A nyelvtan tanulásának általában hármashasznát látják a növendékek: elemzés, helyesírás és nyelvhelyesség terén tesznek szert hasznos ismeretekre. Ez utóbbi mindinkább kibővül: stílusfejlesztő, stílusmegfigyelő gyakorlatok teszik változatossá, hasznossá; így a tanulók stilisztikai ismeretei nyelvtan órákon is gazdagodnak, s — gyakorlott tanár esetén — nem is kis mértékben. A helyesírás problémájára, a gyakorlás fontosságára csupán utalok. Az elemzés terén is nagy az előrehaladás: a növendékek a szófajokat, mondatrészeket biztosabban felismerik, az összetett mondatok fajtái között is elég határozottan tudnak különbséget tenni, de azért akad itt bizonytalanság is, különösen ha nem tiszta főtípusokat elemzünk. Elég csak közbeékelte mondatot adnunk, megláthatjuk: milyen nehezen állapítják meg a mondat határokat. Csupán egy példát. A következő mondatot jelöltem ki elemzésre: *Péter és Pál — tudjuk — nyárban összeférnek a naptárban*. A szokásos kérdés után könnyen megállapítják, hogy összetett; két mondatból áll. Nézzük a mondat határokat! — s itt sok volt az ingadozás. *Péter és Pál tudjuk* — vélte az egyik. Ezek szerint csak *Péter és Pál tudja* — mondtam. *Tudjuk nyárban* — gondolta egy másik (itt persze a verssor végződése is közrejátszott a határ megállapításakor) — tehát más évszakban az ismeretlen előttünk — feleltem. Végül is csak ezek után hangzott el a helyes megállapítás. Érdemes elgondolkodni: mennyire helytelen, ha csak tiszta főtípusokat elemzünk. Elvégre azoknál már bizonyos mechanikus begyakorlottságról van szó — gondolkodni szinte nem is nagyon kell. Holott a gondolkodásra nevelésben a nyelvtani elemzést hasznosan lehetne kamatoztatni. Mit csinálnak növendékeink ilyen esetekben: *Vége. Ejnye! Á, á, s miért?* (Rokonok) stb. Ne felejtsük el: a gondolkodásra való nevelés mellett az elemzési gyakorlat közben stilisztikai problémákra is rámutathatunk. Csupán utalok itt Szende Aladár cikkére: A mondat elemzések kérdéséhez (Anyanyelvünk az iskolában, 1953. december).

Ha nem is tudunk mindig a cikkben felvetett problémák alapján elemezni, nem árt ilyesmivel foglalkozni: színesebb, hasznosabb lesz a nyelvtan óránk.

De nemcsak itt, más anyagrészeknél is adódik probléma bőven. A gondolkodás és a nyelvi kifejezés közötti összefüggés izgat bennünket. Azt szeretnénk, ha a nyelvtan — legalábbis középiskolai fokon — ne csak a szabályok megállapítása, leírása volna, hiszen így gyakorlati jelentősége — a már érintetteken kívül — nemigen van. El lehet-e érni, hogy közelebb hozzuk az élethez, a tanulók érdeklődéséhez a leíró jellegű nyelvtant? A száraznak, unalmasnak látszó tényeket élményjellegűvé tehetjük-e? Például az alanyi és tárgyias ragozásnál rendszerint példák alapján eddigi tudásukat felhasználva meg-

állapítjuk a különbséget, a ragozásbeli sajátosságokat, ráirányítjuk a figyelmet a magyar nyelv gazdagságára, s sorba vesszük a nyelvhelyességi tudnivalókat. Kísérletezés közben jöttem rá, hogy a holt jelenséget — gondolkodás által — élővé tehetem számukra. Első osztályban az alanyi és tárgyias ragozás tanítására való áttérés előtt egy mesét mondtam el. Igaz, e mese valóban mese, kitalált történet, s romantikus is egyben, de célomat — úgy láttam — elértem vele. Azzal kezdtem: Rettenetes hóvihár tombol, ember és állat menekül fedél alá. Egy nagy erdőben eltévedten, erejét vesztetten botorkál egy ember, s egyszercsak látja, hogy vele szemközt is hasonló állapotú ember didereg. Rogyadozó térdekkkel, elcsigázottan kérdi a tétován kutatva szertetekingető embert: *Mit keres maga itt? Keresem a menedékházat* — hangzott a felelet. *S maga? Én egy menedékházat keresek* — válaszolt a kérdezt. Ezután felteszem a kérdést: Melyik ember ismerte jobban az erdőt? Honnan lehet azt tudni? A nagy többség helyesen válaszol.

Érzik: az egyik határozottan tudta, hogy van ott menedékház, a másik legfeljebb remélte. Ezután irányítom figyelmüket arra, hogy a névelő használatán kívül az igék ragjával is megjelöltem: valamit biztosan, egészen határozottan tudok. Ezután következik a ragok, különbségek stb. megállapítása. Ha élményszerű tárgyalásnak nevezem ezt, nem azt értem e kifejezésen, hogy mesét mondtam el, hanem azt, hogy a gondolkodás által élménnyé, megfigyelt jelenséggé vált a tárgyias és alanyi ragozás közötti különbség; érezni fogják ezután: milyen árnyalatokat tudunk kifejezni a kétfajta ragozással.

Hogy mennyire szükséges ezeket a száraz tényeket közelebb vinni hozzájuk, azt az igeidő tanításakor is tapasztaltam. Nem végzünk tökéletes munkát, ha csak annyit hangsúlyozunk: az időt mindig a beszélés időpontjához viszonyítom. Az idő használatában milyen zűrzavar keletkezett, mikor ilyen címmel írtam dolgozatot: Szemtanú Pázmán viadaláról. Nem tudták, legfeljebb a jó nyelvérzékűek — azok is szinte öntudatlanul — a helyes időszemléletet megtartani. Az egész a múltban játszódik le, de ott folyó, befejezett s beálló cselekményt is meg kellett különböztetniük. Nem ingadoztak, tévesztettek volna annyit, ha az actiót is megmagyaráztuk volna.

Aztán ott van: a múlt és a jelen idő felváltva használása. Ez ellen a jelen-ség ellen küzdve kellett látnom: sokszor az nemhogy nem rossz, hanem valósággal széppé, megragadóvá teszi az írásművet. Gondoljunk csak Petőfinek *Egy estém otthon* című költeményére! Múlt idővel indul:

*Borozgatánk apámmal;
Ivott a jó öreg,
S a kedvemért ez egyszer —
Az isten áldja meg*

Ez az utolsó szólásmondás csak jelen időben hangozhat el, azon változtatni nem lehet. Itt a maga jelen idejével — de természetesen érzelmi tartalmával is — közelebb hozza hozzánk a képet, vagy minket visz közelebb ehhez a meg-hitt életképhez. Az itt megcsendülő hangulati elemet aztán Petőfi — a múlt és jelen idő játékával — egészen kedvessé, közelivé, de egyszersmind a múlt idő távolító tulajdonságával letűntté teszi. A játék az egész költeményben folyik, s mi hol ott érezzük magunkat a kedves családi körben, hol pedig vissza tekintünk rá, sóvárgunk utána. Figyeljük a költeményt tovább!

Soká nem *voltam* otthon,
 Oly rég nem *láta* már,
 Úgy *megvénült* azóta —
 Hja, az idő *lejár*.

Már az utolsó múlt idő is a perfektséget (jelenre utalást) hangsúlyozza, az utolsó sor ezt aláhúzza, erősíti. Ahogy kezd a költő belemelegedni, az emléképek mindinkább a jelen valóságává válnak számára, illetve jobban mondva: oly közel jöttek szívéhez, hogy az elmúlt valóságban él újra, közben-közben érzi és érezteti, hogy az mind lejátszódott, elmúlt már, de szívében még mindig jelenné válik, ahogy rágondol. Belemelegszik, átugrik jelenre:

Beszéltünk erről, arról,
 Amint nyelvünkre *jött* ;
 Még a színészetről is
 Sok más egyéb között.
 Szemében „mesterségem”
 Most is nagy szálla még; . . . stb.

Így megy aztán végig az egész versen, hogy az utolsó versszakok múlt ideje után a végső jelen idő annál nagyobb elragadtatást, boldogságot fejezzen ki.

Nyelvtan órán ilyen problémák emlegetése fokozza a gyerekek érdeklődését. Rászoktatjuk őket arra, hogy a jelenségeket megfigyeljék, elgondolkozzanak rajtuk — s lassan így fejlesztjük ki a nyelvvel bibelődő természetüket. Olyan jellemvonás ez, amit a nyelvtantanítás egyik fontos céljának tartok.

2. A gondolkodás, a gondolat és a nyelvi kifejezés közötti összefüggés felismerésére szeretnénk ránevelni a gyermekeket. Az alaphelyzetet könnyű megértetnünk. Fontos: mi a beszéd célja, milyen körülmények között mondom azt, amit mondok; ez határozza meg: milyen mondatot, szót vagy hiányos mondatot ejtek ki számon. (A „körülmények” kifejezésbe bele kell foglalnom a hallgatót is.) Sokszor esztétikai célok is befolyásolják a beszédet, írásművet; azok is változtatnak alakján, formáján. Nem akarunk minden mondatfajta rákitérni, csupán az összetett mondatok néhány problémájával foglalkozunk.

A mellérendelésről már sok mindent tudnak. Természetes, hogy az addig tanultakra építünk, s olyat nem magyarázunk új anyagként, amit a többség ismer. A megtakarított időt is felhasználhatjuk aztán az ismertek elmélyítésére.

A mellérendelésben a viszonyítást tartom lényegesnek, ennek megfelelően kezdem aztán a tárgyalást. Rendszerint Ady egyik verssorából indulok ki: *Az egész táj vad fájdalom. S a gróf mulat valahol.* A költeményt ismerik, de azért a vers lényegét ismertetem, különben a helyzetet nem tudják megérteni. Milyen képeket rajzol elének a költő? — teszem fel a kérdést. A növendékek ismertetik a két kép lényegét külön-külön. Milyen viszony van a két kép között? Könnyen meg tudják állapítani ezek után, pedig a kötőszó nem is ellentétes, hanem kapcsolatos. Ennek az egy példának a segítségével is megfelelően rá lehet mutatni, hogy a mellérendelésnél mindig a viszony, a két mondat közötti kapcsolat a fontos. Nem a kötőszó a lényeges, hanem a két mondat tartalma közötti viszony. Jelen esetben a költő is érezte: ha a szokásos *de* kötőszót használja, köznap megállapításnak tetszik a mondat, nem ragad meg senkit, s így a hatás kedvéért az itt szokatlanul hangzó kapcsolatos kötő-

szót tette ki, mintegy hangsúlyozva, hogy ő a két képet csupán együvé illesztette, a következtetések levonását az olvasóra hagyja. Az olvasó valóban érzi, hogy ilyen kapcsolatos mellérendelésnek nem szabad itt lenni, vérlázító ellentét lappang itt. Ezt az egészet nem a tanár mondja el, hanem a növendékekkel véteti észre. Nemcsak megfigyelésre, gondolkodásra neveltem ezzel, hanem műélvezésre is szoktattam őket nyelvtan órán. Ha a mondatok közötti viszonyt alaposabban vizsgálom, úgy látom, minőségileg új történik a nyelvtan órákon. Itt van például Arany Jánosnak ez a mondata: *Özvegy édes anyám van nekem is otthon, Tudom én sajnálni a jó özvegy asszonyt.* Az *is* kötőszó alapján mellérendelő kapcsolatosnak veszik. Nincs-e itt mélyebb viszony a két tény, megállapítás között? Hogyne! Következtető — figyelnek fel többen. Tessék ezt bővebben megmagyarázni, megokolni! — sürgetem az osztályt. S ha e feladatot el akarják végezni, akkor a két mondat között valóban ott levő, de csak lappangó következtető viszonyt kell kifejtetniük. Röviden: édesanyámat, aki özvegyasszony, szeretem; sajnálom küzdelmes, nehéz, fáradalmas élete miatt, s így meg tudom érteni más özvegyasszony keserves életét is, tehát tudom is sajnálni a jó öregasszonyt — a költő kifejezését használva. Nemcsak nyelvtanilag értették meg a mondatot, hanem az Arany Jánost annyira jellemző tömörítésről, sűrítésről is fogalmat alkotnak. Felesleges bőbeszédűség lenne oly részletesen elmondani, mint ahogy mi elemeztük, a költő mondanivalója így is világos, érthető. Viszont — ne felejtjük el — a tömörség gondolkodásra készítet, megindul bennünk az appercepiálás folyamata: a költő így elérte célját: e folyamat által e két sort maradandóan belevészte a lelkünkbe.

Mivel a viszony a fontos, a kötőszó nélküli mondatokat is könnyen tudják elemezni. Nem okoz nehézséget az ilyen mondat: *Hasztalan vár; Vértés belsejében | Nyugszik a vad hűs forrás tövében.*

Természetesen, a magyarázó és következtető mondatok felcserélése hasznos — különben szokásos is. Hadd lássák a növendékek, ha a tényt közlöm először, akkor utólag levonom a következtetést, ha a következményt, eredményt állapítom meg, akkor a magyarázatot utólag fűzöm hozzá. Persze, költői sorok megbolygatásától tartózkodunk.

Érdekes a kapcsolatos mondatok tárgyalása. Mikszáthnak A néhai bárány című novellájából olvasok fel pár sort: *Minden érezte az isten közeledő látogatását, a libák felriadtak éji fekhelyeiken és felrepülve gágogtak, a fák recsegve hajladoztak, a szél összesöpörte az utak porát s haragosan csapkodta fölfelé.* A vihar feltámadását eleveníti meg itt az író. Miért nem vágta szét a gondolatokat — mondjuk — így: *A libák felriadtak éji fekhelyeiken. Felrepülve gágogtak. A fák recsegve hajladoztak. A szél összesöpörte az utak porát. Haragosan csapkodta fölfelé.* Könnyen észreveszik, hogy így szaggatott, megtört lendületű lenne a leírás. A vihar erejét, száguldását, fokozódását nem ábrázolná elég híven. Azért kapcsolja hát össze az író a mondatokat, hogy azt az egy képet: nagy vihar támadt fel, élethűen érzékeltesse. Ezt az egy mondatot szétbontja apróbb, részletezőbb képekre a szemléletesség kedvéért, tehát a hallgatót — illetve az olvasót — is figyelembe veszi leírás közben!

Hasonló jelenségnek lehetünk tanúi akkor is, amikor a vihar elültét rajzolja elibénk az író: *A kísértetiesen szaladó búzavetések és kukoricaszárak megállottak, lassanként kitisztult az ég.* Írhatta volna Mikszáth ezt is két mondatba, de a két mondat közötti kapcsolatos viszonyt, a folyamatot így jobban éreztette. (Hiszen a tagmondatok ennek az egy képnek: elült a vihar — a részei.)

Persze máskor meg ellenkező példára is találunk. Elég Gárdonyira utalnunk. Egy példa A lámpásból: *Én ebben az iskolában 30 esztendőöt töltöttem. Most már öreg vagyok. Elég nekem a kántorság is.* Tagadhatatlan, hogy megvan a varázsa ennek is, jelen esetben pedig az öreg tanító megfáradtságának tökéletes hangulati kifejezője e három mondat. A mondanivalóból, a jellemzésből következik itt a mondatok széttördelése.

Fel kell hívnunk a figyelmet arra is, hogy sokszor a szabályostól való eltéréssel tud az ember valamit különösképpen hangsúlyozni. A mondat formájának szokatlansága, illetve szokatlan használata néha mellbeütő nehéz igazságokat tartalmaz. Íróink, költőink gyakran élnek a kivételes lehetőséggel. Csupán pár példát idézek. Ilyen volt Ady fentebb ismertetett sora. Petőfi írja: *Lement a nap. De csillagok | Nem jöttek. Sötét az ég.* Három mondat, holott a gondolat egy összetett mondatral is kifejezhető. Vegyük azért figyelembe, hogy a második mondatot kezdő *de* kötőszó így hívebben érzékelteti a szokatlan, a nem általános jelenséget, s így alkalmassá válik arra, hogy a haza szörnyű sorsát, a reményekben való csalódást, a sötét útvesztettséget, s emiatt érzett döbbenetet, fájdalmat híven mutassa.

Ugyancsak erőteljessé válik Bródy felkiáltása: *Ah, szépséges szép forradalmak, világraszóló gyönyörű kezdések, mert kezdeni tudunk. De végezni . . .* (Igaz, a teljesség kedvéért azt is meg kell jegyeznünk, hogy a félbehagyott mondat is fokozza a hatást!)

Vagy nézzünk egy másik példát Tömörkénytől: *Voltaképpen minden bunda suba, azzal a különbséggel, hogy a bunda bőre azonfelül posztóval is van borítva, minélfogva kevesebb ideig tart, mint a suba. Mert az igen maradandó testi takarózó, aki gondját tudja viselni, annak eltart fél életem át. De tovább is, mert az itten attól függ, hogy meddig tart az élet.*

Itt alárendelő s mellérendelő kötőszóval kezdett mondatra is bukkanunk. A *de* kötőszóval kezdett utolsó mondat nemcsak erősít, hanem azt a célt is szolgálja, hogy bemutassa a hős lassú gondolkodását: a kimondott tételt utólag helyeshíti, javítja. A gondolkodás ilyen pongyolasága elég gyakori a gyerekeknel; erre példát az alárendelő mondatoknál is találunk.

Hogy a kötőszók ismétlése új mondatok elején a fokozást is szolgálja, arra hadd álljon itt egy példa. Komjáthy Jenőnek A nyár dalai című versfüzéréből való e részlet:

Hadd zengje más a méla ősz;
A nyár szerelme hév dalom.
Ujjongok: ez az én időm,
Én a nyarat magasztalom!

És a napot, a perzselőt,
Zenit napját üdvözlöm én;
Szívembe hull minden sugár,
Szívemből árad szét a fény.

II.

És állva sugaras virányon,
Arany sátrat feszít a nap,
Csókjától levelek, virágok
Kéjben remegni látszanak.

Az és kötőszó nemcsak új mondat bevezetője, hanem egyszersmind új versszaké is.

Azt is meg kell jegyeznem, hogy midőn a kötőszónak szokatlan, szabályoktól eltérő szerepével foglalkoztam, egymás után jelentkeztek az ilyen mondatok a házi és iskolai fogalmazványokban. Persze, ennek elburjánzása nem helyeselhető, de úgy kell tekinteni az ilyen járványt, hogy csupán időszakos az; újabb ismeretek, példák közlése, tanítása újabb próbálgatásokat eredményez; lényegében a tanult jelenségek használatával ismerkednek csupán.

A kötőszók megfelelő használatával finom különbségeket tudunk kifejezni. Bródy Sándor 1902-ben megjelent regényében, *A nap lovagjában* a főherceggel mondatja a következőt: *A szegények jórészt tolakodók és hazugak, de azért nem kell velük rosszul bánni. A cseléddel azonban fraternizálni nem szabad. Ha nem fogják őket, akkor csálnak és lopnak.* A szöveget könnyű megérteni. A főherceg oktatni, tanítani akar — szerinte — igen nagy fontosságú dologra: hogyan kell bánni a szegénnyel és a cseléddel. Az előbbiekkal nem sok kapcsolata van, az utóbbival annál több. Hogy ítéletét, meggyőződését külön mondat-tal fejezi ki, s ott is az *azonban* kötőszót használja, mutatja a főherceg nézetének megsontosodott voltát, kíméletlenségét; hiszen itt szelídebb volna a *de* vagy a *pedig* kötőszó is.

Általában a viszony alakulását figyeltük. Néha helytelenül fogják fel a tanulók a két mondat közötti kapcsolatot, s a fogalmazásban rossz kötőszót használnak. Pl.: *A léhűtő szolgálk felbosszantják Miklóst és közéjük dobja a követ!* Itt semmiféle stilisztikai cél sem indokolja az *és* kötőszót, használata helytelen, a két mondat közötti logikai kapcsolatot nem fejezi ki.

Ha két mondat között nincs kapcsolat, s mégis összekapcsoljuk, akkor értelmetlenség lesz belőle, mely olykor humort okoz. Ambrus Zoltán írja Berzsényi báró és családja című művében Berzsényi Elzáról: *Rajong mindenért, ami természetes és igaz, gyűlöli a pózt, s nagyon sok süteményt eszik.* A két utolsó mondat között semmiféle kapcsolat, összefüggés nincs, a *s* kötőszóval való összekapcsolás nevetést, humort eredményez. A gyerekek könnyen észreveszik azt, hogy miért is nevettek a mondat elhangzásakor.

Az alárendelt mondatok szintén ismeretesek a növendékek előtt. Meghatározásukat, lényegüket ismerik: a mellékmondat nem más, mint a főmondat egy mondatrésze mondat formájában kifejezve. Esetleg a mellékmondat beolvasztását is gyakorolták már. Hasznos ismeret ez, de tovább lehet menni ennél. Ha a mellékmondat a főmondat egy mondatrésze mondat formájában, akkor miért használjuk a mellékmondatot, van-e egyáltalán szükség rá? A példák, mondatátalakítások, beolvasztások teszik számukra érthetővé a mellékmondat használatának fontosságát. Pl.: *...ez az a munkásság, mely osztályharcban vasba öltözött.* Megállapítják a két gondolatot, főmondatot, mellékmondatot, s megpróbálkoznak a beolvasztással: *Ez az osztályharcban vasba öltözött munkásság.* Érthető, világos így is, kifejezi a költő gondolatát így is; de hát akkor miért volt szükség mellékmondatra? Könnyen rájönnek, hogy a költő nagyon akarta hangsúlyozni: nem más, hanem ez a munkásság az, mely szembeszáll felvértezett az imperializmussal. Ki akarta emelni e gondolatot: nem lehet másban bizakodni, csak ebben, ebben az osztályban. S ez akkor, a Horthy-korszakban hatalmas táborral szembenálló megállapítást jelentett. Ezért volt szükség a kiemelésre: így biztosabban szembeötlőbb, elgondolkoztatóbb volt. Az ilyen példáknak se szeri, se száma. Idézhetünk

Adytól is: *Aki kuruc, nem pityereg.* Vagy a hétköznapi életből: *Idejöttem, hogy tanuljak.* Stb.

Más típust képvisel már a következő mondat: *Addig jár a korsó a kútra, míg el nem törik.* A beolvasztása nehézkes: *Eltöréséig jár a korsó a kútra.* Előző formájában szebb, kifejezőbb, érthetőbb, világosabb. Itt azért volt szükség a mellékmondatra, mert így világosabbá vált a mondanivaló; természetesen egyúttal hangsúlyozottabbá is. Vagy próbálkozzunk egy másik mondattal: *Addig nyújtózkodjál, ameddig a takaród ér.* Beolvasztva: *A takaród éréséig (hosszáig) nyújtózkodjál.* Szinte lehetetlen vagy legalábbis alig érthető az olyan beolvasztás, amely az eredeti szavakhoz szigorúan ragaszkodik. Szépen mutatja ez az előbb mondottak igazságát. Szükség van a mellékmondat használatára: beszédünk ezzel szebbé, érthetőbbé válik. Egyes gondolatoknak így nagyobb súlyt adhatunk, a főgondolat mellett is erőteljesen hangsúlyozhatjuk a másik gondolatot. Sokszor persze az esztétikai szempontok is befolyásolják az összetett mondat fajtájának megválasztását.

Vigyázzunk, feleslegesen ne használják tanítványaink az alárendelést. Sok pongyolaság tapasztalható e téren. Különösen kedvelik a tanulók az *aki, ami* vonatkozó névmással kezdett mellékmondatot. Például ha Petőfiről kell beszélniük, az első mondat rendszerint így hangzik: *Petőfi, aki a legnagyobb magyar költő volt, 1823-ban született.* Találomra mondtam ezt a példát, de jellemző az ilyen kezdés. Miért? Mi az oka? Nagyrészt a készületlenség: az *aki*-vel kezdődő mondat kimondása alatt is gondolkodni akar a meglepődött diák. De úgy hiszem, nemcsak ez az oka e jelenségnek. Ha csak ennyi volna, akkor írásban nem fordulna elő annyiszor. Igaz, számításba kell vennünk a megszokás hatalmát; önkéntelenül is így kezdik már a mondanivalójukat előszóban is, fogalmazás közben is. De ezen túlmenően valószínűleg a gondolkodás lomhaságáról van szó. Azt írja az egyik gyerek: *Toldi György, aki látogatóba jön haza, Miklóst durván megsérti.* Helyesen: *A látogatóba hazaérkező Toldi György Miklóst durván megsérti.* A tanuló azt válaszolta a feltett *miért?* kérdésemre: már leírta Toldi György nevét, s azután gondolta, hogy oda kell illeszteni még a mellékmondatban kifejezett gondolatot. A gondolkodás tipikus lomhaságáról van szó: a szót, jelen esetben a nevet nem a jelzővel gondolja, hanem azt mellékmondatban kifejezve csupán utána biggyeszti. Rá lehet mutatni, hogy költőinknél, a nyelv és gondolkodás művészeinél mennyire gyakori a tömör, sűrítő jellegű kifejezés. *Hallanám dübörgő hangjait szavának* — írta Arany János. Mai diák vajon hogy mondaná ezt? Bizonyosan mellékmondatral. *A nyúl után iramodó kutyá-ból* is bizonyonnyal *olyan kutya* lenne, *mely a nyúl után iramodik.* Rámutattak már mások is e jelenségre. A mellékmondat helyett szebb, gazdaságosabb a tömör kifejezés. Rossz szokást, henyeséget kell megszüntetnünk.

Azt a fő tanulságot szűrjük le tanítványaink az ilyen órák után: a gondolkodás és a nyelvi kifejezés között összefüggés van. Ezt az élményt erősíthetjük a többszörösen összetett mondatok tárgyalása alkalmával is.

3. Ha gondolataink bonyolultak, bonyolult lesz a nyelvi kifejezés is. Például Petőfi mit fejez ki e soraiban: *Akik még nem tudtátok, Most megtanulhatjátok, | Hogyan mulat a nép.*

Valamit megtanulásra ajánlott, sőt azt is megmondja, hogy mit, s azt kellőképpen akarja hangsúlyozni, fontosnak tartja. De nem mondja mindenkinek, sokan tudják már, sokan nem; a kételkedőknek, hitetleneknek akarja ezt eszünkbe vézni: íme, nézzék a tényeket, tanuljanak belőle! E bonyolult

gondolatot fejezi ki e többszörösen összetett mondatban meglepő világossággal (hozzá tehetném: egyszerűséggel).

Vagy nézzünk egy másik példát! Ismeretes Adynak Fölszállott a páva című verse. E költeményben hangzik el: *Vagy bolondok vagyunk, s elveszünk egy szálíg, vagy ez a mi hitünk valóságra válik.*

Többszörösen összetett mondat szintén. Az alapvető gondolatot, a két lehetőség közti választást a *vagy* kötőszóval kezdődő mondatok fejezik ki. De Ady nemcsak a két lehetőséget, utat akarta megmutatni, hanem azt is hangsúlyozta: mi vár ránk egyik esetben. Ezért az első mondathoz illeszt egy mellérendelő mondatot, amelyben a következményre mutat rá. Igaz, már a *bolond* szó fogalmi köre is utalt erre, de ezt nem tartotta elegendőnek, még nyomatékosítja is: lássa mindenki a végeredményt. Ez annyira világos, érthető számára, hogy csak hozzákapcsolja az első mondathoz. Lényegében a vers mondanivalóját találhatjuk meg e két sorban összesűrítve. A vers sem akar mást mondani: lehetőségek állnak előttünk, válasszuk az újat, az életet. Ez a szándék ágált, izzott benne, s ennek kifejezését a mondatalkotásban is észre lehet venni. Íme; a mondanivaló mennyire meghatározza a mondat struktúráját. (Ha a lelki jelenséget, állapotot nézem, akkor hasonlatos az Petőfiéhez: a Nemzeti dalban két lehetőség közötti választást emleget: *Rabok legyünk vagy szabadok*; de rögtön meg is akar győzni, hogy csak a szabadság útját választhatjuk.)

Beszéd közben, fogalmazás közben nem szabad elfelejtenem a hallgatóról. Meg kell magamat értetnem. El akarok jutni valamilyen célhoz, de közben tekintettel kell lennem a hallgatóra, s fel kell világosítanom sok mindent, hogy megértse mondanivalómat. Ezt ösztönösen is érzi, de nem látva egészen pontosan, félig sikerült mondatok születnek. Lássunk egy példát az egyik dolgozathól! Toldi Miklósról írva fogalmaz így az egyik növendék: *Elhatározta, hogy felmegy Budára, neki is vágott a nagy útnak, ahogy ment, a temető mellett vezetett el útja, és a sírnál ott ült egy asszony sírva, megkérdezte Miklós, hogy miért sír, az asszony elmondotta, hogy Budán egy cseh vitéz vív, és a két fiát megölte.* Eddig tart a mondatzuhatag. Úgy látom, mivel a végső kép lebegett szeme előtt, szinte azonnal Budára szerette volna vinni Toldit, e felé a cél felé törekedett; de érezve, hogy a közbeeső útról, eseményekről is meg kellene emlékeznie, hát begyömöszölte mindazt, amit lényegesnek tartott.

Így mondatszövevény keletkezett. Persze megbeszélés alapján szétvágtuk e hatalmas mondathalmazt, kijavítottuk a rosszat; arra is rámutattunk, hogy egy ilyen hosszú gondolatsor a figyelmet, megértést nehezzé, majdnem lehetetlenné teszi. A mondatalkotást nagyszerűen gyakorolhatták a megbeszélés közben.

4. Néhány problémát vetettem fel; teljességre nem törekedhettem, nem is törekedtem. Gondolkodás, töprengés közben több lehetőség merült fel bennem, úgy láttam, hogy az itt elmondottakat jó a tanítványaimmal közölni. Nem is közöltem, inkább rávezettem őket ezekre. Gondolkodás, latolgatás részükről nagyon fontos, csak így lesz maradandó az eredmény. Lehet, sőt valószínű, hogy sok minden nem maradt meg emlékezetükben, de — úgy hiszem — a módszer: a nyelvi jelenségek megfigyeltetése, a rajtuk való töprengés, ez a szokás maradandóvá válik bennük. A nyelvtan órákra való emlékezés nem száraz, élettelennek látszó szigorú, nehéz szabályok felidézését fogja jelenteni számukra, hanem a nyelvvel való bibelődés gondolatát. Ha e tulaj-

donság kifejlődött, megerősödött bennük, akkor egyre szebb, tisztább lesz mondatalkotásuk, mert értelemmel, gondolkodással, latolgatással alakítják ki, fogalmazzák meg mondanivalójukat.

Barla Gyula

Egy Ady-sor értelmezéséhez

I.

Föl-fölhajtott kő, bús akaratlan,
Kicsi országom, példás alakban
Te orcádra ütök.

Makay Gusztáv versértelmező könyve¹ sem tudott engem arról meggyőzni, hogy ebben a sorban 'a valakire üt' szép magyar kifejezésével volna dolgunk. Ez a kifejezés ugyanis mind az ízes népi beszédben, mind az irodalmi nyelvben a 'hasonlít' fogalmat sohasem részletekre vonatkozóan, hanem globálisan fejezi ki. A gyerek az apjára, anyjára vagy távolabbi őseire üt — hogy miben, azt rendszerint további részletezés formájában szokták hozzátenni. Például olyan a szeme, termete, természete stb. Sohasem találkoztam még a *valakire üt* kifejezéssel olyan formában, hogy *valakinek valamijére üt*. Nemcsak az ilyen félreérthető esetekben nem, mint a költemény idézett sora, hogy, mondjuk, a gyermek az anyja arcára, szemére vagy szájára üt, — hanem olyankor sem, ha termetről, természetéről vagy más elvont fogalomról van szó. Ilyenkor is a *természetére nézve* vagy *szorgalmát tekintve az apjára üt* megfogalmazás a használatos. Nézzük meg most a *te orcádra ütök* kifejezést a költemény összefüggésében. A megszólításon (*Kicsi országom*) és a költőt jelölő *Föl-fölhajtott kő* kifejezésen kívül két jelzős határozó van a mondatban: *bús akaratlan* és *példás alakban*.

Makay értelmezése szerint a *bús akaratlan* nem módhatározó — hogyan is lehetne az egy *hasonlítok* értelmű állítmány mellett, hiszen akarattal hasonlítani nem lehet —, hanem azt fejezi ki, „hogy Ady a bús akaratlanságban, a vissza-visszahulló tehetetlenségben is kicsi országához hasonlóknak érzi magát”. Így tehát a *bús akaratlan* a *föl-földobott kő*-nek valami hátravetett, értelmező jelző-féléje volna. A másik határozóval Makay nem foglalkozik. A középiskolai tankönyv (20 155. sz. Szöveggyűjtemény) a következő magyarázatot adja lapalji jegyzetben: „Példás alakban te orcádra ütök — példaadóan rád hasonlítok.” Azt gondolom, hasonlítani nemcsak akarattal nem lehet, hanem példaadóan sem.

Van azonban egy régi példaszó, „példa”, amelyre Ady is gondolhatott, amikor költeményét írta. „Égre követ ne dobj, mert fejedre fordul!” Tehát a költő, a *föl-fölhajtott kő* a példaszót igazolva, „példás alakban” nemcsak visszahull a földre, hanem „bús akaratlan” meg is üti azt, aki földobta — hazáját. A *te orcádra ütök* ezek szerint nem fogható fel a *valakire üt* 'hasonlít rá' értelemben, hanem szó szerint. Ebben az értelmezésben mind a két határozó szerepe világos, maga a kifejezés pedig eredeti jelentésében fogható föl, nem pedig félreérthetően fogalmazott szokatlan szóhasználatként. Azt hiszem, ha Ady azt akarta volna költeményében kifejezni, hogy hasonlít a kicsi országhoz, meg tudta volna azt úgy fogalmazni, hogy az olvasót szokatlanul használt szavai ne vezessék tévútra.

¹ „Édes hazám, fogadj szívedbe!...” 1959.

A költemény gondolatmenetébe is beleillik — jobban, mint a másik — a *bús akaratlan . . . te orcádra ütök* szó szerinti értelmezése, hiszen az előző szakaszban a költő „nagy harag”-járól, „szerelmes gond”-járól van szó. Ennek a versszaknak az értelmezésében teljesen egyet értek Makayval. „A negyedik versszak szép szerelmi vallomás a magyarsághoz. Ady világosan megvallja, hogy népét ostorozó haragját, Párizs-imádó látszólagos hűtlenségét, keserű hazafiúi aggodalmát is éppen igaz magyarsága, hazaszeretete táplálja.”

A „bús akaratlan” arculütése az öt százszor földobó kicsi országnak szorosán kapcsolódik az előző versszakban mondottakhoz, és ez az értelmezés teljessé teszi a költemény mondanivalójának megértését.

Katona Piroska

II.

Katona Piroska nem áll egyedül a szóban forgó Ady-sor magyarázatát illetően. „Ady minden titkai” című könyvében (Budapest, 1949. 91) Földessy Gyula is ezt írja: „Némelyek szerint a »Te orcádra ütök« azt jelentené: »hasonlítok hozzád«. Ennek határozottan ellene szól a kontextus: nagy haragomban, *bús akaratlan*”. A *példás alakban* kifejezésre két magyarázatot is lehetségesnek tart Földessy. Vagy így értendő: „példája a nagy hűtlenségű (tőle távozó) és szerelmes gondú magyarnak”, vagy pedig Széchenyi egyik „példájára” hivatkozik vele Ady. Széchenyi ugyanis a Társalodó 1834. évi 68. számában a következőket írta: „A’ jó hazafi visszatér, mert valamint a’ követ, bármi magasan vettessék is a levegőbe, valami ellenállhatatlan erő vonja vissza a földhöz: úgy varázsolja a’ romlatlan természet nagy törvénye a’ hazafit anyaföldjére vissza ismét” (Földessy: i. h. — Földessy megjegyzésére Kiss Lajos barátom hívta fel a figyelmemet).

Ami a kérdés lényegét illeti, nem értek egyet sem azzal a felfogással, amely a *Te orcádra ütök* Ady-sort csupán ’hozzád hasonlítok’ jelentésűnek tartja, sem pedig azzal, amelyik a kifejezés szavait csakis eredeti értelmükben érti. A nyelvi szimbólumoknak ugyanis alapvető jellemvonásuk az, hogy bennük mindig legalább két jelentés vetítődik egymásra. Mind a szólásoknak és az átvitt értelmű közmondásoknak — tehát a közösségi nyelvtudat „szimbólumainak” —, mind pedig az egyszeri, egyéni — költői vagy írói — szimbólumoknak az adja meg a sajátos stilisztikai értéket, hogy valamely domináns, átvitt jelentésen keresztül sugárzik a kifejezés eredeti értelme is.

Vannak a költői nyelvben és a szólások világában is „teljes” szimbólumok, vagyis olyan kifejezések, amelyekben a szavak eredeti jelentése szinte teljesen háttérbe szorul az átvitt értelem mögött, és a két jelentésnek az egymással való kapcsolata sem világos a hallgató vagy az olvasó számára. Ilyen pl. Ady *fekete zongorá*-ja, *Tavaszkunyhó*-ja, ilyen az *özvegy legények tánc* stb., a szólások közül pedig ide sorolhatók az olyanfélék, mint az *eben gubát cserél, megtanít valakit kesztyűben dudálni* stb. De még az effajta kifejezések teljesen átvitt értelmébe is belejátszik valami a szavak elsődleges, „tárgyi” jelentéséből, s éppen ez teszi őket az absztrakt kifejezéseknél szemléletesebbé, érzéketesebbé.

Az elsősorban képes jelentésükben értett „teljes” szimbólumokon kívül előfordulnak mind a költői nyelvhasználatban, mind pedig a szólások között olyan kifejezések is, amelyek egyaránt érthetők eredeti és átvitt értelmükben,

és amelyek épp ettől a sajátos jelentésbeli kettősségüktől kapják meg különleges stilisztikai jellegüket. Amikor például Ady a Menekülj, menekülj innen című versében „pocsolyás Értől elszakadt legény”-nek mondja magát, a „pocsolyás Ér” éppúgy jelenti azt az Ér nevű, Ady szülőfaluján keresztülfolyó kis patakot, amely valóban egy pocsolyás, mocsaras völgyön kanyarog végig, mint ahogy ugyanakkor jelenti az Ady korabeli magyar világot, a haladásellenes magyar társadalmat is, tehát azt a fogalmat, amelyet ugyanebben a versében „dacos Hunniá”-nak, más verseiben „magyar Ugar”-nak, „magyar Temető”-nek nevez. Előfordulnak azonban hasonló jellegű kifejezések a köznyelvben is. A *kezet emel valakire* szókapcsolat például azt jelenti, hogy ’durván bántalmazni akar valakit, akit pedig tisztelnie kellene’, de egyszersmind jelenti azt is, hogy valaki valóban felemelte a kezét, hogy üssön vele, mert ha valamilyen más módon akarná bántalmazni a szóban forgó személyt, már nem mondhatnánk, hogy *kezet emelt rá*.

Ilyenféle kettős értelme van „A föl-földobott kő”-ben a *Te orcádra ütök* sornak is. Megszegényítenénk a költeményt, ha az említett értelmezések közül akár az egyik, akár a másik mellett törnénk lándzsát. Így is, úgy is érthető a kifejezés, és leghelyesebben akkor járunk el, ha arra gondolunk, hogy Ady a *Te orcádra ütök* sorban az *üt* ige jelentésgazdagságát felhasználva ennek az igenek két jelentését vetíti egymásra oly módon, hogy az ellentétes jelentéseket nemcsak maga a szó egysége fogja össze, hanem az a gondolat is, hogy a költő akkor is végzetesen hasonlít hazájára, azaz akkor is „példás”, tehát jellegzetes tagja marad népének, amikor a szó eredetibb értelmében üti, korbácsolja.

Ismeretközlő írásműben általában hiba a nem világosan egy jelentésű — kétértelmű — kifejezések használata. A költői nyelvre vonatkozóan ennek gyakran éppen az ellenkezője érvényes: minél több hűrt szólaltat meg az olvasóban a költő, annál teljesebb a költemény hatása, annál gazdagabb skálán reagálunk művére. Schöpflin Aladár — Ady verseinek értelmezéséről szólva (Ady Endre. Bp., 1934. 126—7) — minden versben kétféle értelmet különböztet meg: egy logikai és egy vers-értelmet. „Az előbbi — írja — másodlagosan fontos, mert el lehetne mondani prózában is, az utóbbi a fontos, mert ez teszi a verset.” Ezt a prózára lefordíthatatlan vers-értelmet kell keresnünk „A föl-földobott kő” szóban forgó versszakának értelmezésekor is. Azt jelenti ez, hogy nem kell feltétlenül világos logikai viszonyt látnunk a *bús akaratlan* és a *példás alakban* határozók, valamint a versszak utolsó sora között. Értelmileg mindkettő éppúgy tartozik ehhez — különösen ha szó szerint vesszük a mondat állítmányát —, mint ahogy szorosan kapcsolódik az alanyhoz, a költőt jelképező „föl-főlhajtott kő”-höz is, és ebben a minőségben mindkettő valóban „valami hátravetett értelmező jelző-félének” is tekinthető — különösen ha az *üt* ige *-ra, -re* vonzatos kapcsolatát ’hasonlít valakire’ jelentésűnek fogjuk fel.

Végül pedig hadd oszlassuk el azt a hiedelmet, hogy a *valakinek valamijére üt* szerkezet nem használatos nyelvünkben. Gyakran, a mindennapi beszédben valóban nem élünk vele, de hogy az irodalomban előfordul, azt a következő Mikszáth-idézet is bizonyítja: „ha kisebb is valamivel [a csöszkunyhó], mint a vármegyeház, *annak a képére ütött*; egy vérből való azzal” (Tót atyafiak. 1881. 122).

Abban persze igaza van Katona Piroskának, hogy az *üt* ige a ’hasonlít’ fogalmát mindig globálisan fejezi ki. Csupán arra nem gondolt, hogy az *arc* főnévnek a „Te orcádra ütök” sorban nem — vagy pontosabban: nemcsak —

testrész ('Gesicht, facies') jelentése van, hanem éppúgy, mint az idézett Mikszáth-mondatban a vele rokon értelmű *kép* főnév, jelent az *arc* egyrészt külső megjelenési formát, arculatot, sőt belejátszik az *arc* szónak a *valakinek*, *valaminek igazi arca* kapcsolatban szokásos 'valakinek, valaminek igazi egyénisége, mivolta' jelentése is (vö. ÉrtSz. *arc* 3—4). Ha így értjük a *te orcádra* kapcsolatot, zökkenő nélkül beleilleszkedik az *üt* ige 'hasonlít' jelentése is a szóban forgó versmondatba. Hiszen ha az *üt* igét csakis konkrét értelmében vesszük, az *arc* főnévnek is konkrét jelentésűnek kell lennie, márpedig a nemzet, a magyarság arcáról csakis át vitt értelemben lehet beszélni.

Befejezésül két dologra szeretném felhívni a figyelmet. Az egyik az, hogy verselemzések során sohasem szabad elfeledkeznünk arról az egyébként közismert tényről, hogy legtöbb szavunknak nem egy, sőt gyakran nem is csak egy-két jelentése van. A másik az, hogy ezeket a jelentéseket csupán a szótárírók választják el élesen egymástól, minthogy a szótárnak épp a jelentéselemzés a feladata. Az élő beszédben, de különösen a költői nyelvben a szó több jelentése összefonódva jelentkezik, és ha ezek közül valamelyik uralkodó jelentőségű is az illető összefüggésben, a szó többi jelentése is színezi vagy színezheti ezt az éppen uralkodó szójelentést.

O. Nagy Gábor

Még. Nagy László tanár levelében a *még* szó szófajisága és mondatrészszerepe iránt érdeklődik.

A következőkben válaszolunk.

Ami a *még* szófaját illeti, eddig általában a határozószók között szokták tárgyalni. A közelmúltban felmerült egy újabb szófaji kategória, amelybe olyan szavakat szoktak sorolni, amelyek nem oszthatók be eléggé megnyugtatóan más szófajok kategóriájába, s amelyek többnyire valamilyen szubjektív állásfoglalást fejeznek ki. Mivel azonban ez a szófajkategória még nincs elég pontosan körülhatárolva nyelvtani irodalmunkban, helyesebb, ha *még* szavunkkal kapcsolatban — különösen alsóbb iskolai fokon — megmaradunk a határozószónak való minősítés mellett.

A *még* mondatrész-szerepe határozói. A határozói jelleg pontosabb meghatározása az egyes mondatokban való konkrét alkalmazástól függ. Az „Én még őszinte ember voltam” mondatban a *még* időhatározónak, a „Még (csak) a kutyák is alusznak egy színben”, „Ez még csak mehetne”, s az „Adj még egy almát” mondatban fokhatározónak vehető.

K. S.

A nyelvtudomány műhelyéből

Mutatvány A Magyar Irodalmi Nyelv Nagyszótárából

I. A Nagyszótár helye értelmező szótáraink között

Mindazon elgondolásainkra, amelyek a magyar nyelv készülő és tervezett értelmező szótáira vonatkoznak, évek óta az az elképzelés nyomta rá bélyegét, amely szótári trilógia néven ismeretes (l. Ország László előadását: I. OK. 6: 117 k., több hozzászólással). E felfogás szerint nemcsak a közönség igénye és a szótárak terjedelme, hanem a szótári anyag tárgyalása és módszere szempontjából is megkülönböztetünk kisebb, rendszerint egykötetes értelmező szótárt, továbbá kézi értelmező szótárt, melynek terjedelme többnyire 2-től 6 kötetig terjed, végül pedig olyan történeti távlatú egynyelvű szótárt, amelyet szerkesztői 10-nél több kötetre terveznek. Mindegyik típusra számos nyugati példát idézhetünk: az egykötetes értelmező szótárak közül jól ismert a francia Petit Larousse, az angol Concise Oxford Dictionary, a német Brockhaus; kézi értelmező szótár, 2 kötetben, Hatzfeld—Darmesteter—Thomas Dictionnaire Général-ja éppen úgy, mint az immár klasszikus értékű, 4 kötetes Littre; a nagy szótárak közül elég az olyanokra utalnunk, mint a német Grimm és az Oxford-szótár. Az efféle régebbi szótárakból azonban, egy-egy nyelvre vonatkoztatva, teljes szótári trilógiát csak ritkán tudunk összeállítani; módszer és belső beosztás tekintetében is az említett szótárak közt oly nagyok a különbségek, hogy helyesebb kiindulási pontunkat és egyben mintaképünket a szovjet szótárirodalomban keresnünk, ahol — csupán az utolsó évtizedben megjelent szótárakat véve tekintetbe — megtaláljuk az egész szótári trilógiát: egykötetes értelmező szótárként Ozsegov immár több kiadásban megjelent művét (Словарь русского языка. 1950, 1952, 1953), kézi értelmező szótárként Az orosz nyelv szótára című négykötetes munkát (Словарь русского языка. 1957 —; eddig 2 kötet jelent meg belőle), nagy akadémiai értelmező szótárként pedig A jelenkori orosz irodalmi nyelv szótárát (Словарь современного русского литературного языка), melynek tervezett 17 kötetéből 1950 óta eddig 9-et ismerünk. E nagy vonásokban egységes szerkesztési elvekről tanúskodó szótári trilógia serkentőleg hat más népi demokráciák, így a Román Népköztársaság szótárirására: a Román Akadémia ugyanis kiadta már nemcsak négykötetes kézi és egykötetes kisebb értelmező szótárát, hanem ezenkívül komoly előkészületeket tesz thesaurusjellegű, nagy akadémiai szótárának (amely korábban csupán az *L* betű közepéig jelent meg) sürgős befejezése érdekében is. Hatalmas szótári tervek vannak kibontakozóban Lengyelországban és Bulgáriában; ideje tehát, hogy az európai lexikográfia általános fejlődésének menetébe, szótárszerkesztésünk korszerű átszervezése révén, mi is tevékenyen bekapcsolódjunk. Jelenkori szótárirásunk alapja, A magyar nyelv értelmező szótára, immár megjelenőben van, s nemrég kiadott I. kötetének előszava világosan kijelöli a további fejlődés útjait: e szótár ugyanis, amint előszavában olvassuk, „alapja lehet egy kisebb, egykötetes értelmező szótárnak és a tervezett nagy akadémiai szótárnak”. Lássuk tehát, hogyan épül rá a Nagyszótár, pontosabb címe szerint

A magyar irodalmi nyelv nagyszótára
a felvilágosodás korától napjainkig

az Értelmező Szótárra, s mennyiben különbözik tőle szerkezete, sajátos célkitűzései és anyaga tekintetében.

II. A Nagyszótár jellege

Az Értelmező Szótár és a Nagyszótár — mint szótári trilógiánk második és harmadik tagja — világosan eltér egymástól jellege, címszóanyaga és a szócikkek szerkezete tekintetében: a Nagyszótár haszna és jelentősége mind nyelvtörténeti dokumentációnk, mind anyanyelvi műveltségünk elmélyítése szempontjából éppen ezekből az eltérésekből domborodik ki.

1. A Nagyszótár jellege. — Az Értelmező Szótár, éppen úgy, mint a Szovjetunióban Az orosz nyelv szótára, valamint korábban Usakov műve (Толковый словарь русского языка. Москва, 1934—40), jelentékeny mértékben *normatív* szótár: a helyes szóhasználat törvénykönyve. Mivel nyelvi normát csakis a fejlődés egy-egy korszakára lehet alkotni, az Értelmező Szótár elsősorban a mai magyar nyelv szókinésének törzsállományát tartalmazza, s ehhez kapcsolja — bizonyos válogatással — XIX. századi klasszikus íróink szókészletét. Felvesz tájszókát is, de főleg olyanokat, amelyek irodalmi nyelvünkben és köznyelvünkben széles körben ismeretesek. — Teljesen más jellegű lesz a Nagyszótár: nem hanyagolja ugyan el — például a címszavak helyesírásával és a legfontosabb nyelvtani alakok megadásával kapcsolatban — a normatív szempontot, de emellett, eredeti rendeltetésének megfelelően, történeti jellegű, *t á j é k o z t a t ó* szótár, melynek célja az, hogy mintegy folytassa, kiegészítse Nyelvtörténeti Szótárunkat és híven tükrözze irodalmi nyelvünk szókészletének utolsó két évszázadát, a XVIII. század második felétől, tehát körülbelül Bessenyei György fellépésétől napjainkig, pontosabban 1972-ig, a gyűjtési munkálatok befejezéséig (vö. Gáldi L.: Nyr. 77: 413). Hasonló mű — de kifejezettebben normatív célkitűzéssel — A jelenkori orosz irodalmi nyelv nagy akadémiai szótára, amely Puskintól napjainkig mutatja az orosz szókészlet fejlődését. A Nagyszótár történeti jellegére vonatkozó elgondolást, a Nyelvtudományi Bizottság előterjesztése alapján, az MTA I. Osztálya 1953-ban hagyta jóvá, s ezen elgondolás jegyében kerültek kidolgozásra a Nagyszótár első mintaszócikkei is (I. OK. 1957—8: *ja, kiad, sárga*).

2. A Nagyszótár címszóanyaga. — A bevezetésben említett szótári trilógia tagjai a feldolgozott címszóanyag mennyisége és minősége tekintetében nyelvenként erősen eltérnek egymástól: Ozsegov szótárában 5—60 000, Az orosz nyelv szótárában 90—100 000 (Usakovnál 85 289), A jelenkori orosz irodalmi nyelv szótárában pedig előreláthatóan 150 000 körüli lesz a címszavak száma. A magyar szókinés sajátos jellege — szóképzésünk hajlékonysága, szóösszetételeinknek szinte végtelen száma — következtében nekünk ezeket az arányokat feltétlenül módosítanunk kell. A Nagyszótár eddigi gyűjtéséből az derül ki, hogy jelenleg rendelkezésre álló címszóanyagunk is az Értelmező Szótárban feldolgozott anyagnak legalább *h a t s z o r o s a - h é t s z e r e s e*; az Értelmező Szótár mintegy 60 000 címszavával szemben a nagyszótári gyűjtésnek máris legalább 450 000 címszava van. Ennyi szócikket azonban belátható időn belül aligha lehetne megszerkeszteni; szükséges tehát a Nagyszótárba felvehető szavak számát lehetőleg pontosan körülírt elvek alapján erősen korlátozni. Ezen elvek közül említsük meg a következőket:

a) A címszóanyag csökkentése végett mindenekelőtt bizonyos nyelvtani jellegű szócikk-összevonások vehetők tervbe: általában nem kerülnek külön szócikkbe sem a még nem önállósult melléknévi igenevek, sem a melléknévek határozós alakjai.

b) Válogatni kell — elsősorban az elterjedtség kritériumát véve figyelembe — a tájszók, a neologizmusok és a szakmai szókincs terén is.

c) Tájszavaink közül főleg azokat szükséges felvenni, amelyek jelesebb íróinknál is előfordulnak; ebből az következik, hogy nem a Nagyszótár feladata egy-egy kisebb író összes tájszavainak felvétele.

d) Nem foglalkozhatik a Nagyszótár azokkal a kérész életű szavakkal sem, amelyeket nyelvújítóink csupán megalkottak, de amelyek még átmenetileg sem gyökeresedtek meg.

e) Nagy mértéktartás szükséges íróink egyéni szóalkotásainak szótározásával kapcsolatban; e tekintetben elsősorban klasszikus íróink szóhasználatát veendő figyelembe.

f) Számos, purista törekvésű szótárunktól eltérően nagy gondot kell fordítani az idegen és jövevény szavakra, különösen ha jeles írók műveiből is van példa rájuk. A nélkülözhető idegen szókat azonban a Nagyszótár semmi esetre sem kívánja terjeszteni; ha a mai szóhasználat szempontjából feleslegesek, erre a körülményre megfelelő minősítéssel óhajt utalni.

g) Ami a szakterminológiát illeti, a Nagyszótár nem óhajt szakszótáraink versenytársa lenni; nem lehet célja például a magyar orvosi szakszókincs fejlődésének részletekbe menő feltárása. A szakszókincs rendszeres feldolgozására csupán szakszótárak vállalkozhatnak; a Nagyszótár e tekintetben is az elterjedtség kritériumát kívánja szem előtt tartani, elsősorban népszerűsítő kiadványok szóhasználatának és a sajtó nyelvének figyelembevételével.

3. A szócikkek szerkezete. — A Nagyszótár — anyagának eltérő jellege következtében — csupán nagyjában követheti az Értelmező Szótár szócikkeinek beosztását; a jelentések tagolását és csoportosítását (fő- és mellékjelentések) ugyanis gondosan össze kell hangolnia az egyes szavak életére vonatkozó történeti adatok bemutatásával. Ez a szemléltető anyag kétféle: egyrészt az utolsó két évszázad szótáraiból, pontosabban a kötelezően figyelembe veendő 15—20 szótárból származik, másrészt pedig a legkülönbözőbb irodalmi — szépirodalmi, publicisztikai és tudományos — forrásokból. Az idézendő adatokkal kapcsolatban semmiféle olyan szabály nem kötheti meg a szerkesztőséget, aminőt az Értelmező Szótár szerkesztősége állított magának; élő és holt szerzők tehát egyaránt idézhetők, és ha szükséges, kisebb írók éppen úgy, mint a legnagyobbak. Fontos különbséget jelent az Értelmező Szótárhoz képest az idézés módja: az idézetek nem csupán a szerző nevével, hanem visszakereshetően, pontos adatokkal szerepelnek. Jelezni kívánjuk tehát a forrásmű megjelenési évét és rövidített címét, továbbá a kötetszámot és a lapszámot (vö. a mellékelt mutatóval). Ugyancsak pontos lelőhely kíséri az idézett szókapcsolatokat, szólásokat és közmondásokat; ezeket általában ahhoz a jelentéshez kell sorolni, amelyre példa a bennük előforduló kiemelt szó; legfeljebb igen terjedelmes frazeológia esetén engedhető meg az állandó szókapcsolatok, szólások és közmondások közlése külön csoportosítva, a szócikk végén (vö. *fa*, I. OK. 11: 165—72).

Tekintettel arra, hogy a Nagyszótárnak máris mintegy 4 1/2 millió adata van, s ez a hatalmas mennyiség további gyűjtés révén előreláthatólag még 2 1/2 millióval gyarapodik, a szerkesztőség elsőrangú feladata a legjobb, legmegfelelőbb idézetek gondos kiválasztása, bárminemű felesleges terjengősség elkerülése végett. Általában jelentésenként — a legfontosabb szótárokra történő utalásokon kívül — csupán 2—3 szövegidézet

közölhető; ennyit vett tervbe A jelenkori orosz irodalmi nyelv szótárának szerkesztési utasítása is.

III. A Nagyszótár szerkesztése és kiadása

A Nagyszótár anyagának gyűjtése és első terveinek kidolgozása még a századforduló előtt megkezdődött (vö. Nyr. 77: 408—9); a felszabadulásig azonban az adatgyűjtés — elégséges anyagi eszközök hiányában — meglehetősen lassan haladt. Így is összegyűlt azonban — közel félszázad leforgása alatt — több mint 3 millió cédula; ebből válogatta ki az Értelmező Szótár szerkesztősége XIX. századi idézeteinek jelentékeny részét. A nagyszótári munkálatokat 1952 őszén szervezte meg újra az MTA Nyelv-tudományi Intézete; azóta — bár a munka arányaihoz képest még most sem mondható elegendőnek az anyagi támogatás — a Nagyszótár anyaga további másfél millió adattal gyarapodott. Kialakulóban vannak a szótár távlati tervei is: ezek szerint a szótár 25—30 kötetre terjedne, kötetenként 1300—1400 lapon 10—12 000 szócíkkel. A szótárban tehát — nem számítva az utalószavakat — mintegy 300 000 címszó lesz.; ez a szám azonban, ha a mérsékelt „szóbokrosítás“ elvére térnénk át (ld. az új akadémiai orosz szótár első köteteit), némileg csökkenthető lenne.

Joggal remélhető, hogy a most meginduló új öt éves terv keretében mód nyílik a Nagyszótár munkálatainak oly mérvű megszervezésére, aminőt a magyar tudomány eddigi legnagyobb szótári vállalkozása valóban megérdemel. Természetesen addig is örömmel fogadja a Nagyszótár szerkesztősége a magyar nyelv minden barátjának munkánkat támogatni kívánó, jóakarató megjegyzéseit.

IV. A Nagyszótár néhány szócíkke dalabáj-tól daliá-ig

Jelen mutatványunk a fentebb vázolt címszókiválasztási és szócikkszerkesztési elvek alapján készült. Szinte mondanunk is felesleges, hogy e mutatvány a nagyszótári gyűjtések jelenlegi állapotát tükrözi, tehát még nem a teljes gyűjtésen alapuló végleges szöveget nyújtja; célja az, hogy kisebb címszavak feldolgozásával világosan szemléltesse az ÉrtSz. 1. kötetének egy részlete (961—2. lap) és az ennek megfelelő nagyszótári anyag közti eltéréseket. A kiválasztott résznek az ÉrtSz.-hoz viszonyított aránya a következőképpen alakult:

	NSz.	ÉrtSz.
Címszó	80	13 + 6 ¹
Idézet	230	15 + 13 ²
Sor	940	106 ³

A mutatvány befejező része összehasonlítás végett a kérdéses részből jelenleg rendelkezésünkre álló nagyszótári címszók teljes jegyzékét tartalmazza, tehát utal azokra a szavakra is, amelyek a fentebbi szerkesztési elvek alapján nem kerültek kidolgozásra.

¹ 13 kidolgozott címszó, 6 értelmezés nélkül felsorolt származék.

² 15 írói idézet és 13 szabad példa.

³ A sorterjedelem kiszámításához az ÉrtSz. szedése szolgált alapul.

dalabáj fn (*Áll, irod, elav*)

Fülemüle, csalogány (TSz.); Bastard-Nachtigall, Ung. Nachtigall (Vajda P. — Cuvier: Állatorsz. 413), Nachtigall (Ball. 1857, 1875, 1890; Fog. 1865). — **1841**: Magyar *dalabáj* (Motacilla Sylvia-philomela; Motacilla lusciniá major). (Vajda P.—Cuvier: i. h.) | **1841**: csattogtatja örömdalát . . a *dalabáj*. (Vajda P.; Dalhon 3: 17) | **1864**: Philoméla *dalabáj* Zengje lágyan: lullabáj, Lulla, lulla, lullabáj. (Arany—Shaks.: Szentiv. ál. 165) | **1882**: Csörgő patakok szélén, sűrű bokrok alján Fészkelő *dalabáj*, zengő kis csalogány. (Szemere M. Munkái 2:195) || (*Jelzőként*) **1841**: *dalabáj* zenér. (Vajda P.—Cuvier: i. h.)

dalai láma l. **láma**

[**dalalak**] **dal-alak** fn (*irod, elav*)

Dalforma. — **1847**: A románcz egy kis történet *dal-alakban*. (Szépirod. Sz. 1:182). **dalanyag** fn (*Zene*)

Bizonyos elvek szerint összeállított dalgűjtemény. — **1959**: Az észrevételek nyomán megindult és jó úton halad ennek a [z iskolai] *dalanyag*nak a didaktikai módszerek megtartása melletti korszerűsítése. (V. A., MN. nov. 1, 7)

dalár¹ fn *-t, -ok, -ja*

1. (*Áll, elav*) Poszáta; Sylvia. — **1841**: veresbegyű, kékbegyű, füstfarku, veresfarku *dalár*. (Vajda P.—Cuvier: Állatorsz. 412) | **1852**: *Dalár*. (Der Sänger. Sylvia.) (Peregryny: Természettört. 160). || **a.** Ált. fülemüle, csalogány (TSz.); Nachtigall (Ball. 1857) — **1862**: Dora szóról szóra újra elálmodá, a mit a *dalártól* hallott. (Kemény Zs.: Zord idő 1:63) || **b.** Ált. énekes madár. — **1846**: a közel zöld kert Szárnyas *dalári* Hú párukért csevegnek a zöld ágon. (Kenézy L.: Vers. 155) | **1881**: hogy a tél *dalárának*, a kis ökörszemnek se hiányozék társa, ellátogat a hóbítás pipiske a szalma és nádtetőkre. (Véka L.: Kód el. 3:158)

2. (*irod, rég*) Énekes, dalnok (CzF., TSz., Bal., ÉrtSz.); Sänger (Ball. 1848, 1890; Fog. 1865). — **1847**: Majd örömben, majd keservben A *dalárral* olvadoznak.

(Garay J.: Árp. 206) | **1855**: A házaló *dalárok* . . előadásaikban Francisco nótájához tartás magokat. (Kemény Zs.: Özvegy és leánya 1:96)

3. (*irod, elav*) Költő. — **1848**: Így zengenének . . *Daláraid*, te drága szent haza. (Szász K.: Unio 297) | **1853**: a francia *dalárokat* [olvasta]. (Kemény Zs.: Kódk. 256) | **1859/1889**: A maeoni ősz *dalár* e tekintetben is örök példány marad. (Arany: H. próza 431) | **1885**: Ovid a kéjencz bujaság maga, Anakreon még gonoszabb *dalár*. (Ábrányi E.—Byron: Don Juan 1:17)

4. (*Zene, elav*) Dalárdista. — **1867**: A német *dalárt* a sör lankasztja. (Bátaszéki L.: Főv. genre 15) | **1882**: Akkor nem voltak még önkénytes tűzoltók és *dalárok*. (Teleki S.: Egyről-másról 2:133) || (*Jelzőként*) **1880**: E népszerűség . . *dalár* ünnepélyek . . alkalmával kikaklatta őt . . irodájából. (Mátrai B.: Él. szinf. 89)

dalár², **dal-ár** fn *-ja* (*irod, elav*)

Ember v. madár énekének áradata. — **1839**: felváltva, a' kert' illatos honából Ömlesztli csattogány *dalárjait*. (Tóth L., Emlény 199) | **1846e/1867**: Bányad a hold, csillagok Rezegve halnak el. A síkon pedig *dal-ár* Minden ajkra kel. (Vajda P.: Buda 19) | **1886**: Bűvös-bájos szebb kikelet, fény, *dal-ár*, Jöttöd a bús táj mi esdve várta már. (Borsody B.: Versek 88)

dalárda fn . . *dát, . . dája* (*Zene, kissé rég*)

Műkedvelő énekesekből alakult énekar, rendsz. férfikar (CzF., TSz., Bal., ÉrtSz.); Sängerverein, Liedertafel (Ball. 1848—1890; Fog. 1865); Gesangverein (Sim.—Bal. 1902); Sängerkhor (Kel.—Th. 1942; Hal. 1957). — **1845**: nem lehet-e a *dalárda* tagja (Jósika: Békesi kal. 2: 200) | **1860**: Miskolcz . . polgárai . . egy . . *dalárdát* alakítottak (Kazinczy Emlény 143) | **1894**: a *dalárda* olyan, mint a török muzsika. (Bartalus I. Műv. 35) | **1915**: Ölni kell nekik [az orosz katonáknak], midőn *dalárdává* alakulva énekelni szeretnének! (Krúdy: Pest 1915-ben 203) || **a.** Az ilyen énekesekből s ezek működését pártoló, támogató személyekből álló egye-

sület. — **1844:** A „*Dalárda*” most tíz óraker gyűlést tart. (Nagy Ig.: Magy. titk. 2:33) | **1885:** Dr. Szoritsd László, királyi tanácsos, . . a *dalárda* tiszt. elnöke. (Tolnai L.: Polgárm. 1:144) | **1912/ 1898:** a *dalárda* . . olyan testület, melyet minden közönség pártolni, dédelgetni szokott. (Ady: ÖPM. 1:27) | **1912:** jött a szombat este, midőn a *dalárda* gyűlését tartotta a Hófjägerben (Krúdy: Francia kastély 123)

dalárdai mn (*Zene, kissé rég*)

1. Vmely énekkarhoz, dalárdához tartozó. — **1885:** *Dalárdai* tagok [ök], — és hozzá szólnak a legklasszikusabb darabokhoz. (Tolnai L.: Polgárm. 1:132)

2. Vmely dalárdára v. ált. a dalárdákra, dalárdák tagjaira jellemző. — **1885:** némely vidék . . megszokta azt a . . csomó . . ebédet . . *dalárdai* nagyképködést, a melylyel eddig is inkább csak bosszantották, mint ünnepelték körünket. (Tolnai L.: Polgárm. 1:103—4)

dalárdás fn -ok (*Zene, elav*)

Énekkar, dalárda tagja. — **1894:** a . . főtrombitás nem volt képes a közönség kíváncsisága által sarkantyúzott *dalárdások* lelkesedését tovább is féken tartani. (Bartalus I. Műv. 48)

dalárdatag fn. (*Zene, ritka, kissé rég*)

Énekkar, dalárda tagja: dalárdista. — **1958:** Kik ezek az emberek, munkások, elvtársaink, akik énekesként, *dalárdatagként* is . . a munkás-világért harcoltak? (Nsz. nov. 22, 4)

dalárdázik ige tn (*nép, átv*)

⟨Állat⟩ Olyan erős hangot ad, ahogy a dalárdisták szoktak énekelni. — **1956:** Enni lesz mit, most van az ölés, csak úgy *dalárdáznak* a disznók. (Urbán E., SzN. jan. 8, 4)

dalárdika fn . . *kák* (*irod, gúny, elav*)

Kisebb, jelentéktelen énekkar, dalárda. — **1885:** Ezek a nemzeti fáklyavivői, világító tornyai. — *Dalárdikák*. (Tolnai L.: Polgárm. 1:145)

dalárdista fn . . *tát*, . . *ták*, . . *tája* (*Zene, kissé rég*)

Dalárda tagja (Bal., ÉrtSz.); Mitglied eines Sängerschors (Kel.—Th. 1942). —

1884: Fölszendült a lelkes éljenriadalom, *Dalárdisták* dala, hegedű, cimbalom. (Luby S.: Csángók 53) | **1896:** [A vezérigazgató] megkérdezte alantásait, hogy van-e köztük *dalárdista*. (Kozma A.: Hist. 89) | **1908:** Az én czimboráim . . esténkint ki járnak a ligetbe spricczerezni ugyanabba a kocsmába s ugyanahhoz az asztalhoz, mint ha *dalárdisták* volnának. (Ambrus: Bp. mesék 322)

[**daláregyesület**], **dalár-egyesület** fn (*Zene, elav*)

Énekkarok, dalárdák egyesülete. — **1893:** Hazánkban . . az 1867. Aradon megalakult országos magyar *dalár-egyesület* játssza az irányító szerepet. (Ábrányi K., Pall. 4:859) | **1898:** Országos Magyar *Dalár-Egyesület*. (Jókai-jub. 59)

daláregylet fn (*Zene, elav*)

Dalárda (l.a.). — **1843:** A budai *dalár-egylet* (Liedertafel) tagjai f. hó' 16-án tarták a budai hegyek közt rég emlegetett multságukat. (Honderú 2:90) | **1894:** úton-útfélen . . bírálhatta a *daláregyletet*. (Bartalus I.: Műv. 49)

dalárgyűlés fn (*Zene, elav*)

Énekkarok, dalárdák találkozója. — **1886:** Az iparosok nagy országos *dalárgyűlésre* készültek. (Tolnai L.: Malom 12)

dalárnő fn (*Zene, elav*)

Dalénekesnő. — **1880—1/1904:** a leeresztett czopfot felváltotta a chignon, a „jödler”-eket a chansonett *dalárnők*. (Jókai 62:312—3)

dalárünnepély fn (*Zene, elav*)

Énekkarok, dalárdák ünnepi találkozója, ünnepi szereplése. — **1873:** Említést érdemelnek a nagy-váradai, békési és pécsi *dalárünnepélyek*. (Ath. 1:637) | **1884:** Az én hangom gyenge? . . A debreceni országos *dalárünnepélyen* négyszáz hangból kihallatszott. (Rákosi V.: Verőfény 104—5)

dal-árva mn (*irod, elav*)

Énekkar, dalban szegény. — **1841:** a milyen *dal-árva* volt e hon, olyan daldús lesz ezután. (Vajda P.: Dalhon 3:82)

dalárverseny fn (*Zene, elav*)

Énekkarok, dalárdák versenye a minőségi sorrend eldöntéséért. — **1882/1904:**

mintha a kutyák összeboszéltek volna, hogy *dalárversenyt* tartsanak. (Jókai 70: 129) | **1898**: Gyalázat, hogy bár mindenüvé eljárnak az országba a *dalárversenyekre*, még eddig nem nyertek semmit. (Mikszáth: Egy választás 35)

dalastyán fn (*tréf, elav*)

Öreg énekkari tag, dalárdista. — **1846**: egy *dalastyán* nyújtogatá gégégjét. . . Kapkodva a' néhai torokhangok után. (Kúthy L.: Hazai rejt. 2:537)

dalászat fn (*Irod, elav*)

Dalköltészet; a kisebb lírai műfajok költészete. — **1860/1889**: a művészetre, jelesül a költészetre [,] szorosabban a *dalászatra* nézve, többféle fokozatot sejtünk. (Szemere P., Arany J. Lev. 2:141)

dalásznő fn (*Zene, elav*)

Operaénekesnő. — **1841**: Pasta 's Malibrán *dalásznők*. (Remény 28)

dalauzi, dalaúzi, dáláuzi fn -t (*rég*)

Örmény újévi édesség. — **1882**: A jó színű [o: szívű] örményné. . . megtömte a grófocskákat koczkás *dalauzival*. (Tolnai L.: Nemes vér 1:191) | **1883**: Kapsz pipét s puliszkát s *dalauzit*. (Tóth S.: Erdélyiek 39) | **1893**: *Dáláuzi*. A hazai örmények kedvelt újévi csemegéje, melyet pörkölt forró mézbe vegyített tisztított diókból készítenek. (Gopcsa L., Pall. 4:859)

dalbarát fn (*költ, elav*)

A dal, ált. a lírai költészet kedvelője. — **1882**: Mint zöld repkénytől a bús, pusztarom, Szerelmesektől, ifju *dalbarátim!* Bizony, bizony hogy visszaifjodom. (Szemere M. Munkái 1:249.)

dalbefejezés fn (*Irod, elav*)

Dal, ált. rövidebb lírai költemény befejezése. — **1860e/1890**: legtöbbször időmítottuk taglalatainkat dalkezdet, dal-folyam és *dalbefejezés* modorába. (Szemere P. Munkái 2:73)

dalbeszéd fn (*irod, elav*)

1. Dal, ált. kisebb lírai költemény énekelt v. szavalt szövege. — **1839**: Blanka ő, ki *dalbeszéddel* Hősöket tüzelt. (Erdélyi J., Árvízkönyv 1:171) | **1846**: csak *dal-*

beszéd simítja csöndre keblem tengerét. (Tóth L.: Hunyadi 18) | **1850**: eloszlék Lelkemnek éje *dalbeszédeden*. (Beöthy Zsigm.: Költ. 228) || a. Dal, ált. kisebb lírai költemény nyelvi alakja, kialakítása. — **1892**: [Horvát Ádám] menti magát, hogy a *dalbeszéd* más mint a közbeszéd, tömörebb és merészebb. (Négyesy: Mért. m. vers. 242)

2. (*átv*) Énekhez hasonló hang (zúgás stb.) — **1849**: erdőrengeteg' zúgásával Kezd *dalbeszédet*. (Beöthy Zsigm.: Költ. 204)

dalbetét fn (*Irod, Zene, Szín*)

Irodalmi v. színpadi műbe beillesztett énekszám, amely rendsz. nem a mű szerves része (ÉrtSz.); Gesangseinlage (Hal. 1957). — **1892/1959**: Horváth Klára. *Dalbetét*. (Czóbel Minka, Századvégi költők 2, 210) | **1900**: új *dalbetétek* éneklő Teloni Paula k. a. (BN. ápr. 30, 8) | **1957**: bohózáti [*dalbetét*] Couplet (Hal.) | **1959**: A [*dalbetét*]et a szubrett énekelte. (ÉrtSz.)

dalbokréta fn (*Irod, elav*)

Dalgyűjtemény, dalciklus. — **1836—41/1852**: *Dalbokréta*. (Pap E. Munkái 1:10)

[*dalcím*] **dalcím** fn (*Irod, Zene*)

Dal címe. — **1824**: A' *Dalczimnek*. . . feljebb kelleték vala tolatni. (Nátyl J.: Új Szell. 6)

dalciklus fn

1. (*Irod*) Egyazon szerző dalainak (1) sorozata (ÉrtSz.); Liederzyklus (Hal. 1957).

2. (*Zene*) Egyazon szerző dalainak (2) sorozata (ÉrtSz.).

dalcarnok fn (*elav*)

Olyan helyiség, többny. kávéház, ahol esténként dalokat és táncokat adtak elő (Bal.); café chantant; Singspielhalle, Sängerei; Orpheum (Sim.—Bal. 1902). — **1886**: Párisban vannak . . . színházak . . . *dalcarnokok*. (Vadnai K.: Elm. id. 209) | **1887**: a német zengerájok mocskos műzsája által hitelvesztett *dalcarnokok*. (Vajda J.: Próza 50) | **1893**: A *dalcarnokokban* szigorúan meg van tiltva a művésznőnek a közönséggel való érintkezés. (Alvinczy

S.: Fr. nők 191) | **1905:** Hogy a cigány [Dankó Pista] rosszhírű *dalcarnokokban* játszott? Csak az eredetét ne firtassuk, igen elsőrangú borbélyokból lettek már híres tenorok. (Bródy S.: Színésznők 101) | **1938:** *Dalcarnok* . . A közönség „sántán”-oknak (*cajé chantant*) hívta ezeket a szórakoztató helyeket. (Ul. Lcx. 7:1593)

dalcsergeteg fn (*irod, elav*)

Dalok árja, áradása. — **1844:** *Dalcsergetegei* hárfák' ezüsthurjain lebegnek. (Jósika M.: Visszh. 2:170)

dalcsonló fn. (*Irod, elav*)

Dalgyűjtemény, dalsorozat, dalciklus. — **1856:** ez összes *dalcsonló*, hol magasztos, hol népies . . költői hangulat vegyülete leend. (Lisznai K.: Mad. pajt. cl. VI—VII.)

daldala fn (*irod, elav*)

1. (*Vall, Irod, csak esz*) Az Énekek Éneke. — **1801:** Némelly új szókát . . ide írok . . „*Daldala*” az az: Canticum Cantorum. (Virág B.: Hor. poét. 21)

2. tsz . . *ák*. — Igen szép dalok, ált. lírai költemények. — **1794:** Ékes *Daldaláid* szívem föl ébresztik. (Molnár Borb. Munk. 3:34)

[**daldisz**] **daldisz, dal-disz** fn (*Zene, elav*)

1. Trió; rövid zenedarab (pl. táncdarab) középső, különösen dallamos része. — **1803:** Trio. . *daldisz*, dallnak v. nótának dísze. (M., vö. M. 1807, 1810.)

2. Zenedarab harmadik része. — Vö. **1816:** *Dal-disz* . . harmadik része a' nótának. Das Trio. der dritte Theil eines musikalischen Stückes. Symphonia ternaria, tertius pars harmoniae, Vulgo Trio. (Simai: GSz.)

3. Háromszólamú zenedarab. — Vö. **1816:** *Dal-disz* . . das Trio. Ternis conflata partibus harmonia. (Simai: GSz.)

daldús mn (*irod, elav*)

Dalban gazdag. — Példát l. *dal-árva* a.

dalegyesület, dalegyesület (Címszj. kieg. 1902) fn (*Zene, elav*)

Énekkar, dalárda. — **1896:** tenort énekeit egy *dalegyesületben*. (Kozm. A.: Hist. 39) | a Énekkart, dalárdát támogató

társaság, testület. — **1900:** A Budapesti Férfi *Dalegyesület* táncestélye a Sas-körben. (BN. márc. 16, 11)

dalegylet fn (*Zene, kissé rég*)

Énekkar, dalárda; Sängerverein, Liedertafel (Ball. 1890), Gesangverein (Kel.—Th. 1942, Hal. 1957). — **1958:** Az ötvenéves Szegedi Általános Munkás *Dalegylet* ünneplése . . A forradalmi munkás-paraszti kormány képviselője . . kitüntetésekét nyújtott át a *dalegylet* vezetőinek. (MN. jún. 17, 7)

dalegyveleg fn (*Zene, Szính, elav*)

Egy v. több szerző dalaiból álló műsor. — **1848/1911:** „Nagy szavalati, *dal-*, zene- és táncz *egyveleg*”-et adtak a színházban. (PD. 1:600, Pet. napjai 420)

dalejtés, dal-ejtés fn (*Zene, elav*)

Dallam, melódia; Melodie (Ball. 1848—1890, Fog. 1865). — **1868:** *Dal-ejtés*, l. Dallam. (TSz.)

dalelem fn (*Zene, Irod, elav*)

Dalmotívum, dallamesíra. — **1849:** Így találunk a társkörben . . s erőfejtő foglalkozásokban legjelesebb *dalelemet*. (Greguss Á.: Szépezet 128)

dalének, dal-ének, fn (*Zene, rég*)

Énekelt dal (Kr.). — **1856:** Beárnyuzott liget fog Előlem rejteni, És onnan a *dalének* Hozzám kizengeni. (Lisznai K.: Mad. pajt. 50) | **1901:** A gordonkaszámokon kívül Ambrus Zoltánné Benkő Etel *dalénekét* hallottuk. (BH. nov. 5, 8.)

dalénekes fn (*Zene*)

1. Hivatásszerűen dalokat előadó énekes (ÉrtSz.); Liedersänger (Kel.—Th. 1942; Hal. 1957). — **1899:** a . . *dalénekeseknek* . . vajjon jut-e egynek is az eszébe, hogy . . dalirodalmadból valamelyikre rávesse a tekintetét? (Ábrányi K.: Képek 66) | **1900:** [egy Gallovcis nevű kalandor] félcsapott *dalénekesnek* és ebben az állapotában talált rá a barátja. (BN. febr. 20, 6)

2. Dalénekesnő. — **1956:** Bartók és Kodály zenéje elválaszthatatlan művészetük kiváló tolmácsolótól . . köztük a nagyszerű *dalénekestől*: Török Erzsébet. (Major O., IU. szcpt. 15, 8)

dalénekesnő fn (*Zene, kissé rég*)

Hivatásszerűen dalokat előadó énekesnő, Liedersängerin, Chansonsängerin, Chansonette (Hal. 1957). — **1889**: Mailly Nesles és Thédern grófnék a legkiválóbb *dalénekesnők* Párisban. (Justh Zs.: Páris 68) | **1900**: [A] hangversenyen Makray László néhány dalát Szegheő Vilma *dalénekesnő* fogja előadni. (BH. dec. 7, 11.) | **1900**: Lindh Marcella *dalénekesnő* hangversenye iránt nagy érdeklődés mutatkozik. (BH. dec. 29, 8)

dalépület fn (*Irod., elav*)

Dal, ált. kisebb lírai költemény felépítése, szerkezete. — **1860e/1890**: Az épületek hasonlatosságából indulván ki, e verzeset minden *dalépülethez* megkívánható oldalfalak, sőt tető nélkül jelenvén meg előttünk; a remete kunyhónál is idomtalanabb. (Szemere P. Munkái II, 40—41)

dalest, daleste fn (*Zene, elav*)

Olyan esti hangverseny, melynek műsorán dalok, rövidebb énekszámok szerepelnek (ÉrtSz.); Liederabend (Kel.—Th. 1942, Hal. 1957). — **1900**: Alberti Werner... *dalestjén* zsúfolásig megtelt a Royal-szálló nagyterme (BH. dec. 15, 10) | **1959**: *Önálló [dalest]*: egy dalénekesnek egész műsort kitöltő hangversenye (ÉrtSz.)

dalestély fn (*Zene, elav*)

Dalest; Liederabend (Kel. 1904). — **1892**: ugrott, dúdolt, mintha egy tánczos *dalestélyre* készülne. (Tolnai L.: Nemes vér I. 235) | **1896**: New-Yorkban Korbay volt az első, a ki „Song Recital” *dalestélyeket* adott (Gyarmathy Zs.: Képek 90) | **1898**: a *dalestély* műsorának két-két száma után.. Rác Károly.. nótái szórakoztatták a vendégeket. (Középisk. Tanáregy. Közl. 32: 59) | **1919**: A bécsi magyar iparosok dalárdájában a basszust fújta, ha éppen *dalestély* volt. (Krúdy: Pesti alb. 80.)

daleszme fn (*ir, Irod., rég*)

Dal, ált. rövid lírai költemény alapgondolata, magva, csirája. — **1839—43/1844**: Zsöngettek is szivemben *Daleszmét*, érzetet. (Erdélyi J.: Költ. 88) | **1848/1911**: Petőfi.. dalaiban maga a *daleszme* kere-

setlen és mégis tiszta, erőteljes nézletekkel fejlik ki. (Bangó P., Életk. 1:325, Pet. napjai 541) | **1880**: én is játszom veletek Elvész tán egy-két *daleszmém* általa (Mádách Művei 1:235) | **1892**: a legtöbb *daleszme* csak a vers zenéjével érvényesül. (Négyesy: Mért. m. vers. 6)

dalevező, dallevező (TSz.) **dal-evező, dal-vedző** (SzD.¹ ²) fn (*Hajó, táj, elav*)

Gúzsba akasztott evezőlapát ladiikon és dereglyéken (CzF., TSz.); Tonsae (PPB. 1767, 1801, Kr.); Schaufel am Ruder; Remus (Simai, GSz. Adámi: Wb. 17), Ruder, Ruderschaukel (Tzs. 1838, Bl. Bl. 1844, Ball. 1848—1880, Fog. 1865). — **1810**: A’ *dal-vedzőkön* Hektor’ katonáji! — (Baróti Szabó: Virg. Énéis. 1:174)

dalfaj fn (*Irod., rég*)

Dalszerű lírai műfaj. — **1860/1890**: Volt, ki járma alatt a klapáncznak, rímnek, Legendákat gyártott, ódákat és hymnet; Mert hiszen mesterség, de könnyű mesterség, Egy, vagy más *dalfajnak* eltanulni versét. (Szemere P. Munkái 2:30) | **1892**: [Földi] Főérdeme az, hogy a *dalfaj* és dalformák művelését sürgette, (Négyesy: Mért. m. vers. 246)

dalfakasztó mn (*költ, kissé rég*)

Költői tevékenységre serkentő. — **1895**: Virágszakasztó, *dalfakasztó* | Időm lejár, ah, oda van! (Reviczky Gy.: Költ. 1:180)

dalfaragó fn (*biz, gúny, elav*)

Közepes v. gyenge tehetségű dalköltő, ált. lírai költő. — **1860 e./1890**: Nem tudom, hogy mi gondolatom van. Hány *dalfaragó* van, kinek agyában e nyilatkozat helyet nem talál. (Szemere P. Munkái 2:117)

dalfércelő fn (*biz, gúny, elav*)

Dalfaragó. — **1833**: Hasznos intések.. sok lelketlen *dalfércelőknek* (Bajza, Krit. Lapok 2:121)

dalfiú fn (*költ, elav*)

1. Költő. — **1844**: Bár ha ütni halanára a’ *Dalfiú*. (Kerényi: Költ. 41.)

2. Énekes madár. — **1844**: Ezernyi szárnyas *dalfiú* Csattogtat éneket. (Kerényi: Költ. 9)

dalfolyam fn (*Irod., elav*)

1. Dal, ált. rövid lírai költemény hangzásbeli áradása, hullámzása. — **1860e./1890:** [Dayka] a homályos bánat *dalfolyamaiban* használt bős szavakat kikerüli (Szemere P. Munkái 2:55) | **1863:** szálljon, emelkedjék a hang a *dalfolyam*, mint a hab hab után, mint szellőben dőlő vetés. (Erdélyi J. Kisebb prózái 1:3)

2. Versszak, strófa. — **1860/1890:** E második *dalfolyamban* teszen a dal [Bersenyi: A meglegedés] említést a meglegedés laka felől is. (Szemere P. Munkái 2:26—7.)

dalforma, dal-forma fn

1. (*Irod.*) A dalra (1) jellemző könyved, dallamos versforma (ÉrtSz.); Liederform (Hal. 1957). — **1809/1895:** Uram Öcsém [Kölcsey], a' mint gondolom, fr[ancziául] és olaszul még nem olvas. Így nem tudhatja mi a' Sonetto, az olaszok kedves *dalformájok*. (Kazinczy Lev. 6: 349.) | **1879:** Senki oly határozott, oly szembe szökő típusban nem képezte ki a magyar *dalformát*, mint [Petőfi] (Arany: Próza 343) | **1892:** [Ráday Gedeon] *Dalformákat* és stanzát képzett nyelvünkön. (Négyesy: Mért. m. vers. 40) | **1899:** Egy kis tréfa, humor, enyelgés örömet nyilvánul a könnyen szökellő *dalformákban* (-ó-, BSz. 97:146) | **1927:** Amennyiben ily (idegen és magyar nép) hatásokról. . szó lehet. ., azok első sorban Faludi *dal-formáira* vonatkozna. E *dalformákban* . . valóban kétrendbe . . elem egyesül. (Horváth J.: Irod. nép. 27—8)

2. (*Zene*) Kisebb zenei forma; a zenei gondolatok egyszerű, áttekinthető elrendezése jellemzi (ÉrtSz.) — **1959:** Kétrészes *dalforma* (i. h.).

dalforgó fn (*ritk*)

Énekekkel, dallal kísért, gyors, forgással járó tánc. — **1907/1927:** egyre tüzezebb dalok következtek: . . csárdások, szoknyaesavarintó *dalforgók*. (Gárdonyi: Józanság 138)

dalforrás fn (*költ, kissé rég*)

Dal, ált. lírai költészet forrása; költői

hajlam, ihlet, tehetség. — **1838:** *Dalforrás*. (Erdélyi J.: Költ. 36; verseim) | **1839:** Hogy el ne rettenjen, kit érezt Epedve a' *dalforráshoz* vezet. (i. m. 44) | **1842/1951:** *Dalforrás*. (Petőfi: ŐM. 3:273; verscím) | **1853/1902:** Örömből, keservből *dalforrás* fakadhat. (Arany: Kk. 1:260) | **1857/1870:** Fölbuzdulok, szívem *dalforrás*. (Gyulai P.: Költ. 162) | **1895:** Mit az öröm vagy bánat ír a szívbe, Egyetlen *dalforrásotok* legyen. (Reviczky: Költ. 1:115) | **1908:** Nem is egyes műremcek adják meg a gyűjtemény becsét, hanem az a gazdagság, a melyben buzog a *dalforrás*. (Móricz: Szatmár 14.)

dalfűzér fn (*Irod., elav*)

1. Kisebb dalgyűjtemény; Liederkranz (Ball. 1875, 1890; Kel.—Th. 1942, Hal. 1957). — **1831e./1836:** Evezz, evezz kis *dalfűzérem*. (Kazinczy: Poet. munk. 4) | **1856:** „Madarak pajtása” címet . . adtam e *dalfűzérnek*. (Lisznyai K.: Mad. pajt. el. VI)

2. (*ritk*) Epikus jellegű énekek sorozata. — **1903:** [Doboz] Neve . . *dalfűzében* élni fog örökké, mert a mi nagy és nemes, nem enyészhet el. (Viszota Gy., ItK. 13:166)

dalfűzet fn (*rég*)

1. (*Irod.*) Kisebb dalgyűjtemény. — **1845/1911:** Petőfi *dalfűzeteit* a napokban követte Kerényi verseinek második kötete. (Jelenkor 589, Petőfi napjai 539) | **1867:** Sietett minél előbb letisztázni azon . . *dalfűzetet*. (Tolnai L.: A nyomorék 100)

2. (*Zene*) Dalok (2) kisebb gyűjteménye.

dalfűző, dalfűző fn (*Irod., elav*)

Mondákat énekekben egyesítő lantos, rhapszodosz; Rhapsode (Ball. 1875, 1890).

dalgúzs, dalguzs, dal-gúzs (Simai: GSz.), **dalgus** (PPB. 1767, 1801) fn (*Hajó, nép, elav*)

Kötéltől v. vesszőből készített gúzs, melybe ladikok, dereglyék evező lapátait húzzák (SzD.²; CzF., TSz.); scalmus (PPB. 1767, 1801, Simai: GSz., Kr.; Ruderring (uo. M. 1807, 1811, Tzs. 1838, Bl. 1844, Ball. 1848—1890, Fog. 1865). —

1811: Szíjt fog vennie *dalguzsért*. (Fábich J.: Pind. 60) || (*Jelzőként*) **1816:** *Dal-gúzs* ragasztó . . A' ladik' Szélére Szegezett fa, mellyen az everő lapát tartózkodik a gúzsral (!) együtt: ein Ruderring, oder rundes Holz, worauf die Ruder liegen. (Simai: GSz.) L. még **dalgúzsos**.

[**dalgúzsos**], **dal-gúzsos**, **dal gúzsos**, **dal gúsos** mn (*Hajó, nép, elav*)

Dalgúzsral ellátott. — **1767:** Decemscalmus . . Tíz *dal gúsos* (PPB.) | **1803:** Tíz *dal-gúzsos* (!) (evedzős, v. lapátos) hajón indult-ki. (Baróti Szabó: Magy. vir. 203) | **1816:** Hat *dal gúzsos* (dal—gúzsragasztós) hajó: ein Schiff mit sechs Ruderringen an der Zahl. Navigium sex scalmorum numero. (Simai: GSz.)

[**dalgúzsragasztós**], **dal-gúzsragasztós** mn (*Hajó, nép, elav*)

Dalgúzsragasztóval ellátott. Példát l. **dalgúzsos** a.

dalgyűjtemény fn (*Irod', kissé rég*)

Dalok szövegének v. szövegének és dallamának gyűjteménye (ÉrtSz.); Liedersammlung (Ball. 1848—1890, Kel.—Th. 1942, Hal. 1957). — **1829—34/1842:** egész *dalgyűjtemények* vagynak illy szél- és habétekből kotyvasztva. (Berzsenyi Művei 2:118) | **1843:** olvassátok meg *dalgyűjteményeiket* . . telvék azok bátorító . . dalokkal (Vachot l.: Orsz. Almanach 48; Szemere B. | **1870:** legrégebb [a vedák között] mindesetre a Rig-veda nevű *dalgyűjtemény* (Csengery A.: Tanulmányok 1:228) | **1885:** az anakreoni *dalgyűjteményt* valódinak el nem ismerhetjük (Thewrewk E.: Anakreon 72) | **1891:** a nép . . e könnyed formában [jambusban] írja verseit, miről Arnim és Brantano ősmert *dalgyűjteménye* nyomós bizonytságot tehet. (Kacziány G., ItK. 1:16.)

[**dalgyűjtemény-töredék**] **dalgyűjtemény-töredék** fn (*Irod', ritka*)

Vmely dalgyűjtemény töredékes része. — **1927:** Kéziratban maradt az a »Cantus« című . . XVIII. századi *dalgyűjtemény-töredék*, mely a Nemzeti Múzeumi könyvtár tulajdona. (Horváth J.: Irod. nép. 9)

dal-hajlam fn (*Irod', ritka*)

Dalköltészetre való hajlandóság; a dal-költészet kedvelése és művelése. — **1927:** [a falusi és vidéki magyar középosztály] némi . . érintkezésben állván az irodalommal is, már átvette annak a XVIII. végétől fogva feltűnően jelentkező *dal-hajlamát*. (Horváth J.: Irod. nép. 9)

dalhang fn (*irod, rég*)

1. Énekelt dal hangja, zengése. — **1821—2/1910:** [Uram!] kellemetes *dalhang* hagyományod nekem szárándokságonnak völgyében! (Verseghy: Kk. 295) | **1833:** Félig képzelt *dal-hangokban* Ömledézék keservem a szélben. (Fábián—Osszián 2:97) | **1842/44:** Hol lelkemet *dalhangok* ihlelik. (Erdélyi J.: Költ. 314) | **1853/94:** mintha lelkét várná vissza, mely a *dalhangok* szárnyain távol vidékekre repült. (Jókai 2:136) | **1865:** a leányka *dalhangokat* hallott a patak alól. (Beöthy Zs.: Elb. 272) | **1882:** Oeskay . . mint az illó mérget szívta be . . ezt a *dalhanggá* változott kábító arómát. (Jókai 68:102) | **1891:** És édesebb s mélyebb *dalhangot* adnak. (Szász K.—Dante: Purg. 511)

2. Dal (1), ált. lírai költemény hangzása, hangalakja. — **1846/1911:** A menyire csak lehetséges, megkísértem Petőfi-nek zordon és szelid *dalhangjait*. . megzendíteni, (Zerffi I. G., Pet. napjai 203) | **1863:** a *dalhang* . . az ember belsőjét, a természetet, minden árnyéklatokban festeni soha sem fogja. (Erdélyi J. Kisebb prózái 1:27—8) | **1870:** a szónok csak fecsegő, a rím csak *dalhang*. (Lévay—Shaks.: V. Henrik 130)

3. (*Irod', ritk*) Dalszerűség. — **1866:** [Szerelmi dalaiban] a *dalhang* tulnyomóbb. (Gyulai P.: Vörösm. 186)

4. Megzenésített dal (1), ált. lírai költemény dallama, zenéje. — **1845/86:** a Szózatához soha senki sem fog *dalhangot* találni. (Erdélyi: Pályák 188) | **1900:** Nem talált-e gyűjtő *dalhangot*, mit találni lehetetlenségnek tartott a bölcslő kritikus? (Vörösmarty Enlékkönyve XXV.)

5. (*átv*) Dallamos hang; a beszéd dallamos csengése. — **1836/39:** Olivér! — tevé a' leglágyabb, szinte *dalhangon* hozzá:

—'s mi szülheti e' hirtelen elhatározást? (Jósika M.: Abafi 2, 290) | **1854**: Honnan jössz e helyre. . szólalt meg *dalhangon* a gyönyörű szűz. (Szathmáry K.: Sirály 3:112)

6. (*átv, költ*) Kellemes természeti hang. — **1849**: hús patak' kedves *dalhangja* csörtet. (Beöthy Zsigm.: Költ. 190) | **1859**: S *dalhangjában* a csermelynek Kis tündérek énekelnek. (Thaly K.: Zengő liget 1:30) | **1867**: Mellette halk *dalhangokat* Tördel, zuhogva, egy patak. (Szász K.: Losárdi 19)

[*dalhangú*] *dalhangu* mn (*elav*)

1. (*Irod*) Dalszerű, dalformákat kedvelő. (vö. *dal* 1.). **1837**: [Amade L.] formákban gazdag 's mindig valóságos *dalhangu*. (Figy. 2:387)

2. (*költ*) Dalok (vö. *dal* 1—2.) iránt érzékeny [?]. — **1858**: Szerettem álmadó *Dalhangu* lelketet. (Majthényi Fl.: Költ. 47)

[*dalhangulat*] *dal-hangulat* fn (*irod, elav*)

Költői hangulat. — **1883**: [Mihály] Belső *dal-hangulata* lassankint oly hangfokig emelkedett, hogy . . a tourainei kis munkásleány bájló Gretchenne alakult át képzeletében. (Szász K.—Theuriet: Becsv. 13)

dalharang fn (*költ, elav*)

1. Énekes madár. — **1844**: Lomb közé kis *dalharang* Hordd el zengeményidet! (Kerényi: Költ. 73) | **1856**: Kondulj meg hát kis *dalharang!* A tájt vidítja minden hang. (Lisznyai K.: Mad. pajt. 12.)

2. (*átv*) Költői ihlet; dalforrás. — **1882**: Ki hallja a forrásnak Vig csörgését a föld gyomrában!?. . tán az éjben ismeretlen Hal ki keblének *dalharangja* Mit bánja ő! (Szemere M. Munkái 1:99)

[*dalharmonia*] *dalharmonia* fn (*irod, elav*)

Dal (2) bája, harmóniája. — (Csak *átv*) **1840**: szemei még az imádott leányon olvadoztak, azon poesisen. . és *dalharmonian*, melly rajta előmlött. (Kazinczy G., Árvizkönyv 4:84)

dalház fn (*Zene, irod, elav*)

Operaház, opera. — **1840**: a Boulevard des Italiens-en az olasz *dalházbul* . . édes

ének és zene hat ki. (Szemere B. Utaz. 1:278)

dalhon fn (*irod, költ*)

1. Dalokban, ált. rövid lírai költeményekben festett eszményi táj; die Heimat des Gesanges (Titel einer Sammlung lieblicher Dichtungen von P. Vajda). (Ball.) — **1839**: Ezen új hont pedig *dalhonnak* nevezők el, . . mellyet . . a földre mindig közelebb varázsolni kötelességünk. (Vajda P.: Dalhon 1:XI el.) | **1883**: Büszke biztos sziklaváram Lett az Isten szent neve, Hogy a népek *dalhonában* Údv s szabadság zengene. (Kálmán K.: Dávid Zsolt. 252)

2. (*átv*) Lírai költőkre vonatkozó közvélemény. — **1846**: [Athea] nyegle szövevség 's főrendi pártkegy nélkül . . a' *dalhon* koszorúját el tudá nyerni! (Kuthy L.: Hazai rejt. II, 200)

3. (*átv*) Énekes madarak kedvenc lakóhelye [?]. — **1845**: Visszariadna a *dalhonból* [a madár]. (Samarjay K.: Költ. 146)

dalhős fn (*irod, elav*)

Ihletett, a jövőt megsejtő költő; vátesz. — **1851**: lombos thyrussal agyalják A' fölKent *dalhóst* [= vatem] (Egyed A.: Ovid. Átvált. 3:6)

dalhullám fn (*költ, elav*)

Dal, ált. rövid lírai vers hangzása, hangáradata. — **1868**: e zengő tenger, Mely máskor *dalhullámot* ver. Most egy néma könybe forr. (Mindszenty G.: Új költ. 13) | **1874**: Kétes remény tartja lebegve szívemet Most a *dalhullámon*. (Csengety G. Munk. 1:133)

dalhúr fn (*költ, elav*)

Dalt zengő hangszer húrja. — **1848**: Mint elszakadt *dalhúr*nak végső pengése cseng Az elhaló virágszál az ifjúért cseng. (Garay J.: Új Vers. 212)

dali I. mn (*nép, irod, rég*)

1. Daliás, délceg; deli (SzD.,¹⁻² CzF., TSz. ÉrtSz.); celebris, insignis (PPB. 1767, 1801, Simai VSz. 1:53, Kr.); elegans (Simai: GSz.); vortrefflich (M. 1807, 1811, Simai: GSz.), trefflich, gut gewachsen (M. 1807), galant (Simai: GSz.), stattlich, schön (Tzs. 1838). — **1789**: Öszve vész e'

két *dali* Bajnok, és már baj-vívásra készül. (Rájnis: Virgilius Ekl. Tóld. 7) | **1815**: Egy *dali* alak lebeg ott szállongó barna fűrtökkel. (Kazinczy Munkái 6:137) | **1855/1902**: a *dali* bátrak, Mint.. méh.. Körüldongják a szellős ereszt. (Arany Kk. 42) | **1864**: *Dali* törzsnek ifju ágot [szültek] (Arany: BH. VI. É. 50) | **1883**: nyalka szép fiatal ám.. Modora kaczkai, termete *dali*. (Szász K.: Kisebb költ. 2:123) | **1889/1896**: Azt rendelte Allah, hogy az ő angyala egy *dali* ifjú alakjában jelenjen meg előttem. (Jókai 59:250.)

a. <Férfi> Könnyedén, büszke testtartással járó v. táncoló. — **1884/1898**: [Lebée László] Gertrud királyné idejében jó *dali* táncos volt. (Jókai 84:96)

b. <Nő> Szép testtartású; bájos. — **1794**: Nem mindjárt kapni ilyen *dali* Léányt. (Gyarmathi S.: Nyelvmester 2: 231—2) | **1900**: Engedd, *dali* Muzsa, rendjében megírnom, Mint ünnepel ott az olympi világ? (Várady A., Vörösmarty Emlékkönyve 85)

c. <Ló> Délceg tartású. — **1855**: az egész Mikes falamiának sines ily *dali* lova. (Kemény Zs.: Özvegy 1:16) | **1862**: igen *dali* és tüzes arabon ült. (Kemény Zs.: Zord idő 3:233) | **1870**: *dali* kedves paripája most Dögkeselyűk és varjak martaléka. (Lőrinczi Zs.—Shaks.: VI. Henrik 2:127)

2. <Madár> Zengő hangú. — **1846**: Eegből szállott *dali* madár, *Dali* tánczát járja. (Erdélyi: Népd. és mondák 1:433) | **1865/1895**: Mikor éjjel éjfélkor a *dali* madár megszólal az ablak alatt. (Jókai 28:356) | **1886**: *Dali* madár ajkán elhalgat az ének. (Borsody B.: Versek 81)

a. (költ, átv) Zengő, zengzetes. — **1818**: az ő *dali* lantja szerelmes 'S másba' is érzékeny. (P. Horváth Á., Helikon 13) | **1826—27/1874**: Lehel énekén annyira felbuzdul, hogy maga [Árpád] is *dali* szózatra fakad. (Toldy F. Krit. berke 40)

3. <Tánc> Könnyedén, büszke testtartással lejtett. — **1846**: Eegből szállott *dali* madár, *Dali* tánczát járja. (Erdélyi Népd. és mondák. I, 433) | **1858/94**: Járjunk, járjunk *dali* tánczot. (Jókai 11:69) |

1880: Öregink tánczot bokáznak.. tiszteletes *dali* tánczban. (Arany J.: Arist. 2:237) | **1898**: Tizenkét szép lányok karéjba állottak, *Dali* ugrabugrát kezdtek a sik gyepen. (Jókai 95:31) || (költ, kép) **1879**: Fényes nap az éjjel *dali* tánczát lejtí. (Arany: TSz. V. é. 49. sz.)

4. (irod, ritka) Ékes, díszes. — **1786**: Öntse saját népét szerető Magyar Ur' *dali* Képét. (M. Hírm. 121.)

5. (irod, ritk) Ragyogó. — **1804**: Óh szép idő legszebb *dali* hajnala! (Perecsenyi Nagy L.: Orithia 104)

6. (költ) Csillogó. — **1864**: Igy-szólva, felállott s derekáról Buda Nyujtá *dali* kardját Etelének oda. (Arany: BH. I. é. 25)

7. (nép) <Szin> Feltűnő, rikitó. — **1882**: Veszek fiam, veszek, ha vásárba megyek! Látatlan színt, *dali* verest, happi kéket. (Népk. Gyűjt. 3:308)

II. fn (irod, elav) *Dalia*. — **1784**: Mársnak daliája: jelesse, nagyja, delije, *dali*ja. (SzD. 54)

*dali*² mn (költ, elav)

Dallal, ált. költeménnyel kiérdemelt. — **18 [8/284]**: Vagy zengj, de magadnak, örömtelenül, Hol vad sas az éjjeli bérczeken ül, S a bus *dali* bért Tűzd árva fejedre, az árva babért. (Vörösmarty 1:35)

dalia

I. fn... át, ...ája (*delia* **1763**: Adámi: Wb. 17, PPB(E). m., Simai: GSz., Kr.; *dalja* **1913**: Móricz Zs.: Kerek F. 122; *dália* PPBE. m.)

1. (irod, rég) Hős, harcos, kül. a régi idők vitéz katonája (CzF., TSz., ÉrtSz.); heros v. miles decantatus (SL, Kr.) **1844**: Kiss M. Ujdon szavak 23); Held (Tzs. 1838), der besungene Held (**1844**: Kiss M. i. h.). — **1801**: Mársnak *dáli*ája (PPBE. m.) | **1825/1884**: De jó rettenetes bújában könnyü hajóján Gyors Huba, s több *daliák* lobogós nászadon utána. (Vörösm. 2:29) | **1842/1951**: arszlánszivű Richardként harcba Akkoron röpült a *dalia*. (Petőfi ÖM. 3:269) | **1851/1902**: Csaták után, hús mirtusz enyhén Nyugvó *daliák* közt pihenvén Édes a dal s pohár. (Arany ÖM. 1:152) | **1863/1903**: Megszűnt

a nagy csata, Tört vérték s fegyverek közt
Fekszik sok *dalia*. (Eötvös J. Költ. 61) |
1911/1937: Két hős *dalia* szállt Trója felé
az ős Phylakos palotáiból. (Babits ÖM.
1:120) | **1931:** Fegyvereket zengek s *daliát*,
aki végzet-üzötten Trója alól mint első
ért a lavinumi partra (Csengery J.—Verg.:
Aen.11).

a. (*átv*) Valamely ügy képviselője,
védelmezője, bajnoka. — **1828/1884:** Zri-
nyi! dicsőségünk, végső *daliája* nevünknek.
(Vörösm. 1:40) | **1922/1952:** Mi vagyunk
az Élet fiai, a küzdelemre fölkent *daliák*.
(József A. ÖM. 1:29)

2. Magas, karcsú, arányos termetű iz-
mos férfi. (ÉrtSz.); vir strenuus, conspicuus
juvenis (PPBE. m.); ein hurtiger, ansehn-
licher Mann (i. h.). — **1959:** Szép szál le-
gény, igazi *dalia*. (ÉrtSz.)

a. Délceg, csinos, talpraesett, esetleg
virtuskodó férfi, akinek — különösen a
nők körében — híre van. — **1907:** Kis-
leány koromban a maga nagybátyja volt
az én ideálom . . Ez a *dalia*, a ki fiatal ko-
rában mindenkit pofon vágott. (Ambrus:
Berzsenyi-leányok. 6) | **1913:** mindenki
tudta, hogy most egy olyan feledhetetlen
pillanatot éltek át, melyet az unokáknak
szokás elmesélni, hogy: Hej, Kerek Ferkó,
az volt a legény! Az utolsó magyar *dalja!*

(Móricz Zs.: Kerek Ferkó 122) | **1919:**
Amint a . . költők hold leányaihoz . . inté-
zik verseiket, olyanformán küldtem én ki-
gondolásaimat falusi temetőikben össze-
kukulcsolt kézzel fekvő régi *daliákhoz*.
(Krúdy: Pest alb. 58) | **1956:** Mindenki
jól érzi magát [a bohémtyán] és vidá-
man kapcsolódik a közös énekbe, . . Egy
spanyol *dalia* is szót kér, Granadáról éne-
kel. (BékSzab. aug. 29, 14)

3. (*irod, elav*) Fényes v fényűző öltö-
zetű férfi, főleg harcos; vornehm, ansehn-
lich Galanthom (**1763:** Adámi: Wb. 17). —
1834: *Dalia*, levente, fényesen öltözött
bajnok (Kunoss E.: Szófüzér 15) | **1854/
1894:** A sok prókátor, táblabíró, a sok
vitézkötéses *dalia*, a nagy méltóságos ren-
dek mind tanulnak. (Jókai 6:248)

4. (*elav*) Pompás öltözet; pomposus,
splendidus amictus (Simai: GSz.); ein
feierlicher Anzug, die Galla (Márt. 1807,
Simai: GSz.).

II. mn (*elav, irod, ritk*)

1. Vitéz, hős (ÉrtSz.); strenuus (PPBE.
m.); tapfer (i. h.). — **1863/1953:** Ó, mit
cselekedtek *dalia* férjessel . . ! (Arany
ÖM. 4:84) | **1864/1953:** Dicsérte vezérök'
dalia népestül. (Arany ÖM. 4:100)

2. Magas, karcsú, arányos termetű;
conspicuus (PPBE. m.); ansehnlich (i. h.).

*

Befejezésül lássuk a Nagyszótári Osztály e d d i g i teljes gyűjtésének címszavait
dalabáj-tól *daliá*-ig.

Az összes szavak száma: 108.

A Nsz. számára kidolgozott szócikk: 80.

dalabáj	dalárdatag	dalárva
daláca Ø	dalárdázik	dalárverseny
dalai láma, l. láma	dalárdika	dalastyán
dalalak	dalárdista	dalászat
dalangyal Ø	dalárdnok Ø	dalásznő
dalanyag	daláregyesület	dalauzi
dalár	daláregylet	dalbarát
dalárda	dalárgyűlés	dalbefejezés
dalárdai	dalárnő	dalbeszéd
dalárdás	dalárünnepély	dalbetét

dalbetétes Ø	dalérzet Ø	dalfüzet
dalbokréta	dalest(e)	dalfűzű
dalciklus	dalestély	dalgazdag Ø
dalcím	dalesti Ø	dalgűzs
dalcsarnok	dalesz Ø	dalgűzsos
dalcsengűs Ø	daleszbajesz Ø	dalgűzs-ragasztűs
dalcsergeteg	daleszme	dalgűngy Ø
dalcsűniskola Ø	dalevezű	dalgűjteműny
dalcsokor Ø	dalfaj	dalgűjteműny-tűredűk
dalcsomű	dalfakasztű	dalgűjűtű Ø
daldala	dalfaragű	dalhajlam
daldűsz	dalfűle Ø	dalhang
daldűs	dalfelelet Ø	dalhangászat Ø
dalegyesűlet	dalfűrcelű	dalhangű
dalegűlet	dalfűstűs Ø	dalhangulat
dalegűletes Ø	dalfűű	dalharang
dalegűleti Ø	dalfűhász Ø	dalharmonűa
dalegűveleg	dalfűkozat Ø	dalhatalom Ø
dalejűtűs	dalfűlyam	dalház
dalelem	dalforma	dalhon
dalember Ø	dalformai Ø	dalhűs
dalűnek	dalformájű Ø	dalhűllám
dalűnekes	dalfűrgű	dalhűr
dalűnekesű	dalfűrrás	dali ¹
dalűpűlet	dalfűvű Ø	dali ²
dalűrzeműny Ø	dalfűzűr	dalia

A Nagyszűtűri Osztűly rűszűrűl

kűzzűteszi:

Gűldű Lűszlű

A statisztikai műdszer alkalmazásának nűhűny kűrdűse

A strukturalizmus és a matematikai műdszer t rhűdűt s val egyre gyakoribbá válnak a nyelvtudom nyai vizsgálatokban a statisztikai számítások, amelyek alkalmazásuk anyagának megfelelűen specializ lűdnak. A nyelvstatisztika vagy nyelvészeti statisztika a t rt n ti és le rű vizsgálatokban egyaránt hasznos segűdeszkűznek bizonyul.¹

Az egzakt statisztikai számítások segűtik ugyan a kutatűt kűvetkeztetűsei levonásában, túlhajtott alkalmazásuk, s az ebbűl adűdű hibás elvi kűvetkeztetűs azonban ferde megvilágításba helyezhetik a vizsgálat anyagát, a nyelvet. Éppen ezért nem érdektelen kűzelebrűl megtekinteni a nyelvstatisztikai műdszer nűhűny elvi kűrdűs t.

A rendszeres, tudományos igényű statisztikai vizsgálatok egyik megalap tűja és teoretikusa Zipf volt.²

Zipf a maga műdszer t a t rt n ti és  sszehasonlűtű nyelv szettűl élesen megkűl nbűztetűi és „dinamikusnak” nevezi (Dynamic Philology), de azért nem akarja az  j műdszert a rűgiek helyébe tenni, hanem azokat a statisztikai műdszerrel kiegűsz teni,

¹ Antal Lűszlű: Megjegyzűs k a sz allom ny statisztikai vizsg lat rűl (Nyf. 83:307–11) című dolgozatában foglalkozik az  j műdszer nűmely elvi és gyakorlati problémájával.

² Zipf G. K.: The Psycho-biology of Language. Boston, 1935.

gazdagítani. Mindazonáltal úgy véli, hogy a statisztikai vizsgálatokkal a nyelvi változások okainak megértéséhez eljut, sőt a hagyományos módszerekkel szemben ezt tartja az egyetlen járható útnak az eddig hiábavaló próbálkozások helyett.

Az amerikai kutató úgy gondolja, hogy a nyelvek változása általában valamely egyensúlyi helyzet helyreállítására irányuló törekvéssel magyarázható. Az egyensúly akkor áll fenn, ha a beszéd folyamatában előforduló elemek gyakorisága és a képzésükhöz szükséges erő kifejtés megfelelő arányban áll egymással. Minél gyakrabban használatos valamely nyelvi elem (hang, szó, rag stb.), annál kevesebb erő kifejtés kell előállításához. Zipf összefüggést lát a szavak gyakorisága és hosszúsága, a hangok gyakorisága és a képzésükhöz szükséges erő kifejtés között. Szerinte nagyobb erő kifejtést jelent a zöngéség a zöngétlenséggel, az aspiráltság az aspirálatlansággal szemben stb. Zipfnek ez utóbbi tétele képzésfenetikai szempontból alaptalan.¹

Van Zipfnek néhány olyan megállapítása, amely a később felfedett entrópia fogalmához közel vezet. A szavak gyakoriságának és hosszúságának összefüggéseit vizsgálva, a szerző angol, német, kínai és latin szövegekből vett adatokkal kimutatja, hogy a leggyakrabban előforduló szavak szótagszáma, illetőleg hangjainak száma a legkisebb. Minél ritkábban fordulnak elő a szavak, hangtestük annál hosszabb. Az élőbeszédben a gyakrabban előforduló szavakat különféle rövidítésekkel (*moving pictures* > *movies*, a magyarban *mozgóképszínház* > *mozi*) illetőleg rövidebb szavakkal való helyettesítésükkel (*automobile* helyett *car*, a magyarban *lokomotiv* helyett *mozdony*) hangtestükben megkurtítják.

Zipf tétele látszólag ellentétben áll egyrésről az információ-elmélet azon megállapításával, hogy a nyelvek terjedőssége igen nagy, hiszen ennek megszüntetésére irányuló törekvés körvonalai mutatkoznak meg, másrésről még inkább ellentmondásban állónak tűnik azon korábbi nézetemmel (Nyr. 82:470), amely szerint a homogén gátlás jelenségének megfelelően a szavak bizonyos mértékig növekvő hosszúsága — fonematikus differenciáltságuk mellett — elengedhetetlen feltétele a nyelv meglétének, illetőleg működésének. További megfontolásokkal azonban a látszólagos ellentmondások eloszlatathatók. A gyakrabban használt szavaknak ugyanis kevesebb differenciáltságra van szükségük, mint a ritkábbaknak, mert jelentésüket, ha más nem, a nyelvi mező amúgy is világossá teszi, tehát lehetnek rövidebbek is ennek megfelelően kevésbé redundánsak.²

Egyébként a hosszabb szavak helyett alkalmazott rövidebb hangtestű elemek is általában túl vannak a terjedősség alsó határán. A *cinématographe* szóból rövidített *cinéma* a kibernetika elveinek merev alkalmazásával még mindig igen redundáns a francia köznyelvben, sőt még a bizalmasabb *ciné* is az, hiszen egyébként a három hangból álló *cine* (ejtsd: *szin*) ugyanezt a szolgálatot ellátná, ha ilyen szó volna. Ugyanez vonatkozik a magyar *mozgóképszínház*-ból rövidített *mozi*-ra, amely még mindig terjedős a nem létező *moz-zal* szemben.³

A hosszú szavakat kiszorító rövid szavak elméletében van sok igazság, de megalkotója megfeleledkezett a szavak jelentéstani és stilsztikai értékének nem elhanyagolható különféleségeiről. A *car* nem minden beszédhelyzetben pótolja az *automobile*-t, a *mozi* sem a *mozgóképszínház*-at vagy az annak a helyében gyártott *filmszínház*-at.

¹L. erre vonatkozóan Trubetzkoy: Grundzüge der Phonologie, Travaux du Cercle Linguistique de Prague. 1939. 234—6) igen kemény kritikáját.

²Megjegyezzük, hogy a Zipf által közölt statisztikai adatok felülvizsgálatra szorulnak, ugyanis a formaszókat a fogalomszókkal azonos elbírálás alá veszi, holott pl. az angol *do*, *the*, *a*, *an* stb. formaszavak tulajdonképpen nyelvtani viszonyító elemek, tehát a statisztikai számításokban aligha vehetők figyelembe. A formaszóknak csak viszonyító szerepük van, s egyes nyelvek helyesírása gyakran a fogalomszóval egybeírja őket.

³Igaz, a bizalmas köznyelvben hallani a még kevésbé redundáns *mó* alakot is kedveskedő hangulati elemmel.

Zipf az általa kifejtett jelenségekből tehát arra következtet, hogy a nyelvekben létezik egy olyan erő, amely a megbontott egyensúly helyreállítására törekszik, s ezt ő a „legkisebb erő kifejtés elvének” (The Principle of Least Effort) nevezi. Ez az erő okozza szerinte az összes nyelvi változásokat.

Zipf későbbi művében (Human Behavior and the Principle of Least Effort, Cambridge, Mass., 1949.) tovább fejleszti gondolatát, és nemcsak az emberi beszédtevékenységre általánosítja a legkisebb erő kifejtés törvényét, miközben a nyelveredet kérdéseire is kitér, hanem az emberi életnek és a társadalomnak szinte valamennyi jelenségében (halál, öngyilkosság, házasság, álmok, földrajzi települési viszonyok, népmozgalmak, történelmi események stb.) kötelező érvényűnek tartja. A legkisebb erő kifejtés törvénye ebben az általános értelmében azt jelenti, hogy minden egyén cselekvésében, tevékenységében igyekszik az átlagos legcsekélyebb erő kifejtéssel a legnagyobb határfokot elérni.

Eltételezve a kalandos szociológiai kitérésektől, a nyelvészt feltétlenül érdekli Zipfnek néhány megfigyelése és állítása. Szerinte (Human Behavior 20—1) a beszélő és a hallgató közt lényeges különbség van az erő kifejtés szempontjából. Pl. a beszélő számára az erő kifejtésben az volna a maximális megtakarítás, ha csak egy szóban testesülne meg valamennyi lehetséges jelentés, a hallgató számára viszont az, ha minden előforduló jelentés külön szóalaphoz kapcsolódnék, vagyis ha minden szónak csak egy jelentése volna.

Saporta S. (Frequency of Consonant Clusters, Language 31/1 1955.) megpróbálja Zipfnek jórészt csak elméletében vázolt tételét a gyakorlatban alkalmazni. Spanyol és angol szövegeken végzett vizsgálatokat különféle mássalhangzó-kapcsolatok gyakoriságára vonatkozóan. Megállapítja, hogy a legkevésbé gyakoriak azok a kapcsolatok, amelyekben a tagfonémák a legnagyobb vagy a legkisebb mértékben különböznek egymástól. A leggyakoribbak azok a kapcsolatok, amelyeknek fonématagjai közt a képzésbeli eltérés nem túlzott mértékű. A szerző e tényt úgy magyarázza, hogy a beszélő szempontjából kevesebb erő kifejtéssel jár a leginkább hasonló, a hallgató szempontjából ezzel szemben a leginkább különböző tagokból álló mássalhangzókapcsolat; az eredmény e szemben álló törekvések kiegyenlítődéséből ered. Saporta tehát sokkal hihetőbben tudja konkrét nyelvi anyagon magyarázni Zipfnek túlságosan elvont és ad absurdum végigvitt következtetéseit.¹

Feltétlenül behatóbb vizsgálatot érdemel Zipf azon statisztikai adatokkal alátámasztott megfigyelése (Human Behavior 99—104), amely szerint ha különféle nyelvek megközelítőleg ugyanazokat a fonémákat használják, azok nagyjából azonos gyakorisággal fordulnak elő. Zipf adatai ugyan önmagukban még nem bírnak bizonyító erővel, mert a különféle nyelvekből vett számítások módszertanilag nem egységesekek, de megérné a fáradságot e tétel ellenőrzése megbízható számítások útján. Még több egyéb érdekes részletmegfigyelés akad Zipf munkájában, bár mindezek nem bizonyítják alaptételének igazságát.

Zipf és követőinek hipotézise tulajdonképpen nem újdonság. A múlt században Curtius, Whitney és mások felállították a „kényelemszeretet elvét”, s a nyelvi változások, főleg a hangváltozások okait a beszélők kényelemszeretetével magyarázták, ti. azon törekvésükkel, hogy a kiejtett hangok és hangsorok minél kevesebb fáradságot, nehézséget okozzanak. Zipf elmélete, anélkül, hogy hivatkoznék rá, ezt a múlt századi gondolatot újítja fel egzakt köntösbe öltöztetve.

Zipf elmélete azonban a nyelvész gondosabb ellenőrzése után a matematikai burok ellenére sem bizonyul szilárdabbnak ösénél. Kár felsorakoztatni a matematikai apparátust

¹ A francia matematikus Mandelbrot B. (Structure formelle des textes et communication, Word 10/1 1954. és másutt) matematikai szempontból bírálhatja és csiszolja Zipf képleteit.

annak a már közhelyszerű ténynek az igazolására, hogy a paradigmarendszerek szabályos tagjai sokkal ritkább használatúak, mint a kivételes alakok, mert ezzel nem kaptunk választ, miért különbözõ a különféle nyelvekben a kivételes és a szabályos alakok aránya. Miért jellemzõ a török nyelvekre a kivételes alakok rendkívüli ritkasága? Zipf maga ismeri azt a tényt, hogy vannak állandó hangsúlyú nyelvek, mégis kimondja azt a tételt, hogy a szabad hangsúlyú nyelvekben a hangsúly helye a szavak gyakoriságától függ.

Zipf elméletét olyan nyelvész is bírálja, aki más utakon hasonló gondolatokhoz jut el: a francia Martinet A. (*Economie des changements phonétiques*. Berné, 1955.). A szerzõ rámutat arra, hogy mennyire helytelenek Zipf gyakori általánosításai (i. m. 94—97, 132—150). Martinet a Zipf-féle legkisebb erõkifejtés elve helyett a maga gazdaságossági elvét (*principe de l'économie*) akarja elfogadtatni. Martinet szerint a nyelvi fejlődést a kifejezés szükségessége, valamint a fizikai és szellemi erõkifejtés minimumra való csökkentésére irányuló törekvés állandó ellentéte szabályozza. A kifejezõ erõ mind nagyobb számú, különleges és ritkábban használt nyelvi jelet kíván alkalmazni, a gazdaságosság pedig megköveteli a mindig kevesebb, általánosabb és gyakoribb jel alkalmazását. Az egyensúly e két erõ egymásra hatásának következményeképpen állandóan változik (i. m. 94).¹

A gazdaságosság elve lényegében azonos a zipfi legkisebb erõkifejtés elvével. Ezt maga Martinet is írja (i. m. 94 és *Function, Structure and Sound Change*, Word 8/1 1952.). Mindazonáltal lényegesen eltér Martinet Zipftõl többek között abban, hogy nemcsak egy, hanem két, egymással szemben ható erõ érvényesülését ismeri fel a nyelvek életében. Annak az elismerése pedig, hogy a nyelvek mozgását nem egyetlen tényezõ alakítja, egyben a Zipf-féle matematikai apparátussal ellátott hipotézist éppen úgy megdönti, mint múlt századbéli elõdjét. A nyelvben kétségtelenül kimutathatók olyan tendenciák, amelyek bizonyos szemszögbõl vizsgálva a nyelvi jelek rövidülését, egyszerűsödését tárják elénk, ugyanakkor e törekvésekkel szemben álló ellentétes jellegû változások is kimutathatók. Ilyen pl. a nyelvterápia jelensége, amely többek között a kevéssé differenciált vagy a homonimmá vált szavak elkülönítésére törekszik, s ezt legtöbbször úgy éri el, hogy megnöveli az egyik szó hangtestét, avagy új, hosszabb hangtestû szót alkalmaz helyette. Így keletkezett a francia *Monsieur*, mert a latin *dominus* és *domina* szabályos hangfejlődés útján alakilag egybeesett (*Dame*). Így alakult ki a franciában kicsinyítõképzõvel az *abeille* 'méh' a szabályos *apis* > *ef, é* helyett.

Amikor tehát Zipffel szemben elfogadjuk Martinet érvelését, és tagadjuk, hogy a nyelv fejlődésében csupán egyetlen mozgató erõt tudunk kimutatni, ugyanakkor Martinet-val szemben tagadnunk kell, hogy csak két egymással ellentétes erõ, a kifejezés ereje és a gazdaságosságra való törekvés irányítja a nyelv életét. Nem két különbözõ, hanem sok különbözõ tendencia összhatásából alakul ki a nyelv fejlődése. Ezek között valóban szerepelnek a Zipf és Martinet által kimutatott erõk, de egyik sem kizárólagos érvényû és sohasem hat egyedül. Minthogy pedig sokféle erõ és törekvés alakítja a nyelveket, amint ezt eddig is tudtuk, sem Zipf, sem Martinet elve nem alkalmas arra, hogy a nyelvek változásainak és azon belül a hangtörvényeknek egyedüli magyarázója legyen.

Martinet még két másik vonatkozásban különbözik Zipftõl. Az egyik Zipf, a másik Martinet javára írandó.

Zipf munkája nemcsak hangtani, hanem szorosabban vett nyelvtani jelenségeket is vizsgál, és a legkisebb erõkifejtés elvét igyekszik minél sokrétûbb nyelvi jelenségen kimutatni. Ezzel szemben Martinet kizárólag a fonológia körén belül marad, s habár min-

¹ Martinet gazdaságossági elve szintén nem teljesen új a nyelvtudományi irodalomban. Maga a szerzõ nevezi meg Passy és más szellemi elõdeinek munkáit.

den állítása olyan, hogy az adatok és a filológiai pontosság tekintetében kevés kifogásolni valót találunk benne, elméletét a még hinni akaró sem fogadhatja el addig, amíg nem látja a nyelv jelenségeinek sokkal szélesebb területén bizonyítotttnak.

Martinet gondolatai abban a tekintetben mindenesetre felülmúlják Zipf munkáját, hogy következtetéseit a nyelv fejlődésének több korszakából vett metszeteken viszi végig, tehát nem statikus, hanem valóban dinamikus módszert alkalmaz; ezzel szemben Zipf szinkronikus adatokból próbál diakronikus törvényeket felfedni, s éppen hibás módszertani elvei miatt is kudarcot kell vallania.

Zipf gondolatait nemcsak a francia Martinet, hanem amerikai kutatók is bírálják. Igen érdekes Miller G. A. okfejtése (*Some Effects of Intermittent Silence, The American Journal of Psychology, 70/2 1957.*). A szerző gondolatban kísérletet végez el egy majommal, s úgy véli, hogy Zipf képletét alkalmazva az emberrel azonos eredményre kellene nála is jutnunk. Miller abból a feltevésből indul ki, hogy ha a majom egy írógép billentyűit egymásután s természetesen minden célzatosság nélkül leütögetve jelentésten betűsorokat hozna létre (ezek „szavaknak” volnának felfoghatók, mert a majom a hézagbillentyűt is leütögetné), akkor az így keletkezett „szavak” hosszúsága és gyakorisága közti arány azonos volna a Zipf-féle emberi beszédre alkalmazott arányossággal, az eltérés csak a betűk egymás közti sorrendjében volna. Miller ebből úgy véli, hogy Zipf törvénye csak azoknak a tényezőknek az egyenes következménye, amelyeket a nyelvészek a szavak közti határnak értelmeznek, különböző hosszúságra tagolván ezzel a beszédet, és nem lehet ebből sem a legkisebb erő kifejtés, sem a nagyobb információképesség elvét felállítani a valószínűségi számítás alapján.

Miller ugyan téved abban, hogy a szóhatárt csak a nyelvész absztrakciójának tartja, azonban igaza lehet abban, hogy a beszéd egész menetében az erő kifejtés szempontjából közömbös, mikor vannak szóhatárok. Zipf statisztikai módszere nem vezetett tehát helyes elvi igazságok megismeréséhez. Mindazonáltal Zipf felvetett számos olyan elvi problémát, amelyet még érdemes volna a nyelvészeknek statisztikai módszerrel megvizsgálni, de most már gondosabban ellenőrzött elvek szerint. Ha ugyanolyan terjedelmű és azonos jelentésű szöveget valamely nyelv több fejlődési szakaszából vett metszetben (pl. évszázadonként) vizsgálva azt tapasztalnók, hogy a korábbi időszakhoz képest a szöveg hosszúsága rövidül, tehát ugyanazt a gondolatot rövidebb hangsorral fejezi ki, akkor lehetne az erő kifejtés csökkenéséről, a nagyobb gazdaságosságra való törekvésről beszélni. Hasonlóképpen meg lehetne mérni az azonos jelentésű különféle nyelvekből vett szinkronikus szövegeket a terjedelem szempontjából. Gyakorlati fordítók tapasztalataiból ismeretes, hogy a magyarról németre való fordítás megnöveli a szöveg terjedelmét, az angol fordításban viszont nagyjából azonos, a németnél mindenesetre rövidebb szöveget kapunk.¹

Érdekes, hogy a gyorsírás elméleti szakemberei már korábban foglalkoztak a különféle nyelvek szavainak hosszúságával szótagok szerint. Megállapították, hogy egyes nyelvek ugyanazt a tartalmat több, de kevesebb szótagból álló szóval fejezik ki, más nyelvek, mint pl. a magyar, hosszabb szótagszámú, de kevesebb szóval.²

Mindazonáltal az eddigieknél sokkal gondosabb, és tapasztalt nyelvész által ellenőrzött számítások eredményéből sem lehet elsietett következtetéseket levonni, s a gazda-

¹ Jespersen A. (*Language, its Nature, Development, Origin. London—New York, 1925, 330*) próbálkozott először ilyen statisztikai szempontból még kezdetleges vizsgálatokkal. Herdan G. (*Language as Choice and Chance. Groningen, 1956, 176—181, 203—211*) már matematikai módszer szempontjából kifogástalan, a nyelvész szemszögéből nézve azonban nem ellenőrzött eredményeket közöl. Lásd e műről Brown R. W. recenzióját (*Language 33/2, 1957.*)

² L. Nemes Zoltán: A magyar nyelv szavainak kifejezőképessége. Az Írás 18/3, 1928; lásd még Az Írás 18/2, 1928. 37—38 hasonló tárgyú cikkét.

ságosság, az entropia növekedését vagy csökkenését egyértelműen a vizsgált nyelv vagy annak egy korszaka javára, illetőleg terhére írni. Az adatok értelmezésekor a nyelvészeknek sok körülményt kell figyelembe vennie. Ismeretes, hogy a kínai nyelvben aránylag nagy az egy szótagú szavak száma, s ezért a kínai szövegek még latin betűs átírásban is rövidebbek a legtöbb más nyelv azonos tartalmú szövegénél. Helytelen volna azonban a kínai nyelvet a terjedőesség csekély voltával „dicsérni”, mert a szavak hangtestének rövidegével szemben áll a zenei módosítók (hanglejtés) jelentésmegkülönböztető szerepe. Az entropia vizsgálatát tehát a kínai és másutt egy dimenzióból két dimenzióba — az amerikai strukturalizmus műszavaival élve — a szegmentális és szupraszegmentális jelek kölcsönös összefüggésének világába kellene áttenni.

Hogy mennyire egyoldalú elvek alapján boncolgatták eddig a legkisebb erő kifejtés vagy a gazdaságosság jelenségeit, arra vonatkozóan elég megemlítenünk a hangsúlyozás szerepét, amelyet a szavak rövidegének és gyakoriságának vizsgálatakor teljesen elhanyagoltak. Tegyük fel, hogy a hosszabb szavak kiejtése valóban több erő kifejtést kíván a beszéd folyamatában, mint a rövideké. De ha tudjuk, hogy a hangsúlyozás — legalábbis a dinamikus hangsúly esetében — feltétlenül nagyobb erő kifejtést vesz igénybe a hangsúlytalan szótaggal szemben, akkor a rövidebb szavakból álló szöveg feltétlenül több erő kifejtést kíván a hangsúlyozás szempontjából a hosszabb szavú szövegekkel szemben, mivel sokkal több benne a hangsúly. Ebben az esetben a rövidebb szavak gyakorisága miatt keletkezett csekélyebb erő kifejtést más oldalon kiegyenlíti a gyakoribb hangsúlyozás, viszont a hosszabb szavú szövegek nagyobb erő kifejtésével szemben állana a ritkább hangsúly okozta csekélyebb erő kifejtés. Tehát vajon egy másik fajta kiegyenlítő hatás jelensége állana fent, amelyben a két fajta erő kifejtés összegeződnék egy konstans számban? Ebben az irányban is kellene számításokat végezni, figyelembe véve a mondat-hangsúlyozás alkalmával jelentkező különféle mellékhangsúlyokat. Ez utóbbi jelenség arra mutat, hogy az ilyen fajta erő kifejtésnek (azaz a hangsúlyozásnak) fontos nyelvi szerepe van, s bizonyos szöveghosszúságon belül valamilyen minimális számot el kell érnie. Egyébként a mondat-hangsúly maga szintén megérdemli a figyelmet az egzakt számítások részéről. Nyelvenként és a szöveg stílusának megfelelően változik a szótag-szám, a szavak száma és a hangsúlyos szótagok száma közti arány, habár úgy látszik, hogy a két utóbbi közt nagyjából 1:2 vagy 1:3 között mozog. Mindebből csak arra szeretnék rámutatni, hogy új elméletek felállításakor nem egy, hanem igen sok nyelvi jelenség alakulását kell figyelembe venni, ezzel azonban a különben szellemes, ötletdús Zipf és olykor más nyelvstatisztikus adós maradt, így elméletük további vizsgálatra szorul.

*

A nyelvstatisztika módszerének egyik öncélú, téves ága a glottochronologia vagy más néven lexikostatisztika. Ez a módszer a már megállapított vagy feltehetően rokon nyelvek szétválasztásának idejét kívánja egzakt mérésekkel, matematikai pontossággal meghatározni.¹

E módszer abból indul ki, hogy a nyelvek szókinése azonos időszak alatt ugyanolyan mértékben változik. Ha tehát összehasonlítjuk az írásos emlékekkel bíró nyelvek szókinésének egy hányadát, az eltérések számszerű adatai alapján meg lehet határozni azt az állandó számot, amely megmutatja, hogy 1000 év alatt a szókinés hány százaléka változik meg valamennyi nyelvben. A különféle szerzők a módszer finomítása során ezt az állandó számot, amely a megmaradó állagot (constant of retention) jelenti, egymástól eltérően állapítják meg, de nagyjából mindegyik 80—85%-ra teszi.

¹ Megalapítója az amerikai Swadesh M. (Salish Internal Relationships, International Journal of American Linguistics, 16/4, 1950.; Towards Greater Accuracy in Lexicostatistic Dating, IJAL 21/2, 1955.), bár voltak szellemi elődjek.

A lexikostatisztika hívei szerint ezzel az állandó számmal megkaptuk azt a kulcsot, amellyel az írásbeliség nélküli vagy csekély írásos adattal rendelkező rokon nyelvek egymástól való elválásának ideje kiszámítható. Nem kell ugyanis mást tenni, mint összehasonlítani a vizsgált nyelvek szókincsének megfelelő részét, s megnézni: hány százalék az eltérés. Az összehasonlítás alapjául egy harmadik, legtöbbször az angol nyelv szókincsét veszik. Megvizsgálják, hogy megvan-e ugyanaz a szó (természetesen a hangtörvényeknek megfelelően változott alakban) vagy sem az érdekelt nyelvekben. Az ilyen módon kapott számot a megfelelő képletbe¹ behelyettesítve megkapjuk a keresett időtartamot évszázadok vagy évezredek szerint. Az International Journal of American Linguistics hasábjain és másutt számos cikk jelent meg, amely az amerikai indián nyelvekre és más, kevésbé felkutatott nyelvekre vonatkozóan már alkalmazta is e módszert.

Az új módszer pályája egyre felfelé ível ugyan, de azért maguk az úttörők, Swadesh is beleértve, néha kételkedni kezdenek saját gondolataikban. Mindjárt a legelején a szókincs megfelelő részének kiválasztása okozott nagyobb fejtörést. Az nyilvánvaló volt, hogy csak a szókincs legállandóbb része jöhet számításba, de Swadesh maga is látta, hogy még az alapszókincs egyes részei sem alkalmasak egyforma mértékben a kívánt szerepre. Másodiknak idézett tanulmányában éppen a vizsgálandó anyag kiválasztásának elveit igyekezett pontosabban körülhatárolni. De hiába zárja ki Swadesh az alapszókincsnek a változások szempontjából leginkább érintett tagjait (kultúrshavak, a tabu alá eső fogalmak szavai stb.), biztos kritériumot felállítani lehetetlen, mert a helyzet nyelvenként változik. Hoijer H. (Lexicostatistics: A Critique, Language, 32/1 1956.) bírálatában rámutat arra, hogy amit az európai nyelvek körében állandóbb szavú fogalomkörnek ismerünk, az igen változó az indián nyelvekben, hogy a kultúrshavak és a nem ilyen jellegű szavak nem azonosak Európában és Amerikában stb. A szókincs legállandóbb részének kiválasztásában szkeptikusan nyilatkozik Gudschinsky S. C., aki különben a glottochronologia úttörője. (The ABC's of Lexicostatistics (Glottochronology), Word 12/2 1956.)

A szavak kiválasztása körül folynak viták, akadnak ellentétes vélemények, de szinte minden megütközés nélkül átsiklik a glottochronologia kérdésének valamennyi negatív vagy pozitív irányú honcolója azon a módszeren, ahogyan a kiválasztott szavakat egymással összehasonlítják. Amint Swadesh (IJAL 21/2 122) rámutat, a szavaknak csak egyetlenegy jelentését kell figyelembe venni és a többitől el kell tekinteni, ahogyan a szerző kifejezi magát „függetlenül a szemantikai finomságoktól” („a certain meaning is intended for each item independent of any semantic peculiarities in the translation language”). Tehát az angol *langue* szónak csak a testrészt jelentését vesszük alapul adott esetben, nem az emberi beszédet vagy a vasúti műszót ('váltósúcsín') jelentő egyenértékét, ill. egyéb szakmai jelentéseit. Ilyen módon a francia *langue* és a spanyol *lengua* azonos lesz (+ jellel jelölve), a *tête* és a *cabeza* nem (- jelet kap). Hogy a *cabeza*-nak megfelelő *chef* < latin *caput* megvan a franciában is, csak átvitt jelentésben ('vezető, főnök'), azt a lexikostatisztikusok számításán kívül hagyják.

Ez az eljárás szörnyű erőszakátétel a szó lényege ellen. A nyelvben a szavak polisziemiája uralkodó jelenség; a szókincs változásában csak a hangtestet vizsgálni kiragadva annak egyetlen jelentését különösen az alapszókincsbe tartozó szavaknál, amelyek éppen

¹ A képlet a következő:

$$i = \frac{\log C}{2 \log r},$$

ahol i = a keresett időtartam, C = a közös szókincs százalékaránya, r = a szókincs változásának állandó arányszáma.

állandóságuknál fogva rendkívül sok jelentéssel és jelentésárnyalattal bírnak, számtalan állandósult szókapcsolatba tömörülnek, rokon nyelvenként eltérő módon, önbecsapást eredményez.

Akadnak más nehézségek is. Swadesh az állandó arányszám kiválasztásakor csekély mennyiségű (kezdetben kétszázon felül, később száz) szót hasonlított össze. Ennél nagyobb mennyiségű szót kiválasztani bajosan lehetne, mert így még az írásos emlékekkel rendelkező nyelvekben is felhigulna a változhatatlan szóállomány, s egyre több kétes etimológia akadna a nem alapszókincsbe tartozó elemek közt, tehát a hibahatárok nagyon kiszélesednének. A kevés szóra alapozott vizsgálat viszont az állandó arányszám meghatározásának pontosságát teszi kétségessé.

Rea J. A. (Concerning the Validity of Lexicostatistics, IJAL 24/2 1958.) a módszer ellenfeloként kimutatta, hogy ha az ismert történetű újlatin nyelveket vesszük alapul, az állandó arányszám két-két nyelv között 71–89% között mozog (spanyol—portugál 89%, 370 évvel ezelőtti elválás; francia—katalán 80%, 706 év; román—francia 75%, 911 év; román—spanyol 71%, 1082 év stb.). De még ennél is súlyosabban esik latba az a körülmény, hogy a számítással egyes kétségtelenül legalább 1500 évvel ezelőtt elkülönült nyelvek elválásának ideje 1000 vagy esetenként még ennél is lényegesen kevesebb évre rövidül.

A fentiekből az derül ki, hogy az ismert nyelvtörténeti adatokra épített összehasonlítások nem igazolják sem az eljárás megalapozottságát, sem az állandó arányszám megbízhatóságát. De nincs szükség hosszadalmas matematikai-statisztikai számításokra, hogy a módszer értéktelen, használhatatlan voltáról meggyőződjünk. A hiba a glottochronologia alapjében van: az ugyanis hamis.

A nyelvtörténeti és összehasonlító módszer tanúságai mindaddig az ellenkezőjét bizonyították annak, hogy a nyelvek egyforma mértékben változnak. Éppen ellenkezőleg, a nyelvek rendkívül eltérő mértékben változnak akár korábbi állapotuk egy-egy időszakához viszonyítjuk, akár egy másik nyelvvel állítjuk őket szembe. A mai litván nyelv közelebb áll az indoeurópai alapnyelvhez, mint a majd másfélezer év óta kihalt latin, nem is beszélve a mai angolról, amelynek indoeurópai voltát fel sem lehetne ismerni a nyelv története nélkül. Persze a nyelvek alkotórészei sem egyforma mértékben változnak. Hangtan tekintetében a litván rendkívül archaikus, de alaktanában a semleges német már elvesztette, pedig azt a jóval nagyobb változást megtett német is megtartotta. Igaz, nem vizsgálták meg eddig sem hozzávetőlegesen, sem egzakt számításokkal, hogy a nyelvek szókinése milyen mértékben változik az idők folyamán, de a nyelvészek többsége előtt nyilvánvaló volt mindig, hogy az eredmény nyelvenként és koronként változó lenne. Teljesen helytelen minden vizsgálat nélkül éppen abból az aprioriból kiindulni, hogy a változás mértéke állandó. Elég, ha az angol nyelv példáját említjük meg, amely az angolszász kortól fogva szóállományát (beleértve alapszókincsét is) csaknem teljesen kicserélte. Ezt a nagy átalakulást Swadeshék vérszegény, néhány tucat vagy száz-kétszáz szóra épített táblázatai nem mutatják, de ennek oka a számítási módszer gyarlóságában van. Figyelembe kell venni azt is, hogy ez a nagy átalakulás az angol nyelv életében nem évszázadonként egyenlő arányban, hanem rendkívül egyenlőtlenül folyt le. Volt korszak, amikor az alapszókincs gyökeresen megváltozott (a normann hódítást követő évszázad alatt), később meg évszázadokon keresztül ehhez képest sokkal csekélyebb volt az átalakulás, s a szókinces inkább csak gyarapodott. Ez vonatkozik éppen az utolsó évszázadokra. A német nyelv az angolhoz képest sem ilyen arányban, sem ugyanabban az időben nem úgy változtatta meg szóállományát.

Egyenlőtlen arányú átalakulások jellemzik nyilvánvalóan valamennyi nyelv szókinésének fejlődését. Semmi bizonyosságunk nincs afelől, hogy a glottochronologusok által vizsgált indián nyelvek szókinése nem ment keresztül az angoléhoz hasonló

gyökeres és egyenlőtlen átalakuláson. S mivel ilyen lehetőség nincs kizárva, elméletileg a lexikostatisztika eddigi eredményeit elfogadhatatlanoknak és megbízhatatlanoknak kell minősítenünk még akkor is, ha látszólag olykor valamely konkrét esetben a más oldalú vizsgálatok a glottochronologikus úton szerzett eredményekkel nagyjából megegyeznek.¹

A glottochronologia hívei körében szintén látják, hogy elméletük leggyöngébb pontja maga a kiindulópont. Lees R. B. (*The Basis of Glottochronology*, *Language* 29/2 1953. 121—2) szükségesnek tartja hangsúlyozni, hogy az állandó arányszám mint munkahipotézis ellenőrzésére jó volna megmérni legalább egy nyelv különféle időszakaira eső szókincsváltozás mértékét úgy, hogy ezek az időszakok legalább 500 évet tegyenek ki. Amint a szerző is említi, erre csak az asszír-babilon nyelv volna alkalmas, amelynek írásos emlékei 2500 évi időtartamot ölelnek fel, de mint ismeretes, ilyen irányú vizsgálatot még nem végeztek rajta. Véleményem szerint azonban, ha e rendkívül fáradságos munkát valaki elvégezné, akkor sem hozna a lexikostatisztika hívei számára kedvező s egyben mindenki számára elfogadható és megnyugtató eredményt. De még ha az akkád emlékeken végzett számítások a szókincs változásának viszonylagos kiegyensúlyozottságára mutatnának, ez is csak erre a nyelvre volna jellemző, s nem lehetne az adatokból arra következtetni, hogy a szanszkrit, görög, latin, kínai vagy más nyelvek változásának üteme az asszír-babiloniéval nagyjából azonos. Lees maga ezt a következtetést nem gondolja végig, s a továbbiakban szilárdan folytatja a rendkívül ingatag alapelvre épített elmélet kifejtését.²

*

Összefoglalva az eddigieket, a nyelvtudomány pozitív jelenségeként üdvözölheti a nyelvstatisztikai módszer terebélyesedését. Mint minden új gondolatnak, ennek is megvannak a maga túlzásai és gyermekbetegségei. Zipf alapvető munkái is tele vannak ilyenekkel, s nem mentesek tőle azoké a szakemberekéi sem, akik tudományos képzettségük szerint matematikusok voltak. Mindazonáltal nem kell félteni tőlük a nyelvtudományt, mert ha a nyelvészek maguk is nekilátnak, hogy az új eszközökkel vizsgálják tudományuk tárgyát, a nyelvet, a túlzások helyett csakhamar a szigorú tudományos szemlélet válik uralkodóvá. Azt is el kell ismerni, hogy a kívülről jött ember naiv szemlélete sokszor adhat jó ötleteket a további kutatásokra. Ilyen vonatkozásban Zipf, Herdan és mások munkái bővelkednek hasznosítható vagy további vizsgálatra utasítandó megállapításokban és megfigyelésekben, bár az alapgondolat, a kiindulópont maga gyakran téves. A nyelvstatisztikai módszertől nem várható, hogy a nyelv fejlődésének, lényegének elvi kérdéseit feltárja, de hozzásegít számos részletprobléma megoldásához, sőt a nyelvészeket új kutatási területek felé irányíthatja. Az új módszer lehetőséget nyújt olyan vizsgálatok elvégzésére, amelyeket az eddigi módszerekkel és szemlélettel nem ejthettek meg.

¹ Ez vonatkozik például Grace G. W. a polinéziai és a malajo-polinéz nyelvcsaládok rokonsági helyzetére vonatkozó vizsgálataira (*The Position of the Polynesian Languages within the Austronesian (Malayo-Polynesian) Language Family*, *IJAL* Memoir 16, Baltimore 1959.).

² Gudschinsky (*Three Disturbing Questions Concerning Lexicostatistics*, *IJAL* 22/3, 1956.), a glottochronológia másik híve, ugyancsak nyíltan feltárja az alapelv helyességére vonatkozó kételyeit, de későbbi tanulmányainak hangjából ítélve sikerült e tekintetben megnyugtató érveket találni önmaga számára. Érdekes, hogy Klimov G. A. (*O glottochronologiceszkom metode datirovki raszpada prajazika*, *Voproszi Jazikoznanyija* 1959. 119—21), aki a szovjet nyelvészeknek először ismertette részletesen az új módszert, elfogadja annak alapelvét is, csupán nagyobb időtartamú, több ezer éves változások vizsgálatok tart szükségesnek további számításokat.

A nyelvstatisztikai módszer a vele óvatosan bánó nyelvész kezében hasznos szolgálatot tesz a nyelvi elemek (fonémák, morfémák, szók stb.) mennyiségi és minőségi összefüggéseinek vizsgálatában, s a nyelvi rendszer leírásának éppen ezáltal nélkülözhetetlen segédeszközévé válik. A szavak előfordulása gyakoriságának ismeretében a leíró szótárak címszavait, a gyakorlati nyelvkönyvek példaanyagát stb. sokkal eredményesebben lehet összeállítani. A stílusrétegek és a költői stílus vizsgálatában szintén jelentős segítséget nyújt a stíluselemek előfordulásának számszerű ismerete. Ezzel a módszerrel valószínűsíteni lehet valamely eddig ismeretlen kéztől származó írásmű szerzőségét, ha egy vagy több ismert auktorhoz vezetnek a nyomok.¹

De az összehasonlító és a nyelvtörténeti vizsgálatokban szintén van jelentősége a nyelvstatisztikának. A nyelvi tipológiai vizsgálatok, ha tovább akarnak jutni nemcsak Schlegel, Pott, Misteli, Finck, hanem Sapir rendszerén is, akkor igénybe kell venniük a nyelvstatisztika eszközeit, amelyekkel a típusokat egzaktabbá, s a besorolásokat pontosabbá tehetik. És a glottochronologia téves kísérletezésein kívül sok egyéb lehetőséget nyújtanak a statisztikai számítások.²

Nem lehet érdektelen a nyelvtudomány számára az egyes jelenségek jövőbeli fejlődésének útját kutatni. A mennyiségi adatok felhasználásával a tudományos jóslás a maga megszabott keretein belül lehetővé válik.³

Fodor István

A harmadik személyű névmás hangtörténetéhez. Az *ő* személynévmás *v*-tővű szavaink közé tartozik (l. TMNy. 361). A tővégi *v* hangot igazolják legközelebbi rokon nyelvünk: manysi (Munkácsi) *É. tau*, L.K.P. *täu*, chanti (Karjalainen) O. *lou*, Ni. *toy*, V. *lox* 'ő'. Nyelvünkben a *v* az eddig ismert adatok szerint csak a birtokképzős *övé*, *övék*, *övéi* alakban maradt meg. Az *ön(maga)* -n képzője előtt is nyomtalanul eltűnt, képzőtlen alakban pedig beleolvadt az előtte levő magánhangzóba, s ezt egyben megnyújtotta, mint más *v*-tővű szókban, pl.: *ló* ~ *lovak*, *lovak*, *lovak*; *hó* ~ *havak*, *havak*; *szó* ~ *szavak*, *szava*; *tó* ~ *tavak*, *tava*; *só* ~ *sava*, *Sajó* (< *Sav + *jó*), *jó* ~ *java*; *ó* ~ *avas*, *avitt*; *kő* ~ *követ*, *köves* (TMNy. 323). Az erdélyi nyelvjárásokban azonban az *is* kötőszó előtt is megmaradt a *v*: *övis* 'ő is' Torda (Viski, NyF. 32:63). *Üv is* valami ízéjé (ti. rokona) náki (Gálffy Mózes, Kalotaszeg, Magyarbikal, Magyar Népryelv 4:141). A Nyelvőr erdélyi olvasóit felkérjük, szíveskedjenek érdeklődni, hol fordul elő az *ő is övis* vagy *üvis* alakban.

Beke Ödön

¹ A stilisztikai vizsgálatokban úttörő módon használta fel a nyelvstatisztikai módszert Guiraud P. (Les caractères statistiques du vocabulaire. Paris, 1954.).

² Abernathy R. (The Fall of the Jers: A Statistical Interpretation, For Roman Jakobson. The Hague, 1956. 13—8) folytatta a szlavisztikában Trubetzkoy által (Alt-kirchenslavische Grammatik. Wien, 1954.) megkezdett hagyományokat, s a jerszabály mennyiségi alakulásáról közöl érdekes számításokat, habár következtetése nem egészen megnyugtató.

³ A statisztikai módszer, illetőleg a valószínűségi számítás nyelvtudományi felhasználásának lehetőségeire vonatkozóan lásd Toporov V. N. tanulmányát (O vvegyenyiji verojatnostyi v jazikoznanyije. Voproszi Jazikoznanyija 1959/6).

A kubikosélet szólásai

A kubikosok többségükben saját vidékük nyelvjárását beszélték, meglehetősen ismerték az irodalmi és köznyelvet, s hatott rájuk a városi munkásság beszédje is.¹ A népdalokhoz hasonlóan,² a kubikosok ajkáról lejegyzett szólások nagy része országszerte ismert;³ fejlett beszédkultúrájuk révén ők is éppúgy éltek közkeletű állandó nyelvi szerkezetekkel,⁴ mint más társadalmi csoportok. A szólások megjelölésére a paraszti eredetű *szokásmondás*-on (Cs)⁵ kívül a munkásoktól átvett *elv* vagy *jelszó* kifejezést is használták; ez utóbbi a gorkiji 'ökölbe szorított szó' meghatározásra emlékeztet.⁶

A szólások műfaji alcsoportjait⁷ tekintve, az általános igazságot kifejező közmondások között alig akad kubikoséletre alkalmazott vagy újonnan alkotott (ilyen pl. *A tötésén a válalkozó az isten, nincsen fölötte ur* [Cs]; *Ahun dógoztunk, ott vót a hazánk, házunk még a gunyhó* [Cs, Sz.]), annál több van viszont az átvitt értelmű és jelentésük szempontjából egyetlen szóhoz hasonló nyelvi egységet alkotó szólásmódok és szóláshasonlatok között. Az egyszerű szólásmódokban életük egy-egy mozzanatának szemléltetésére rendszerint a paraszteletből vett szót, hasonlatot, jelképet stb. használtak: *Nyá-kába vette a hámot* (munkába indult);⁸ *A mérnök a levegőt is belemérte* (a gödörpart magasztása esetén)⁹ (Cs); *Tüllünk kiadhatták a templomot áréndába* (nem jártak templomba) (Cs); *Kijogták a sárga csikót* (hazatértek)¹⁰ (Cs). Különösen kedvelték a játszi szóképzést és a trefás hasonlatokat, képeket: „*Kancsal*” *vót a mérnök* (csaló) (Sz); *Nem mink, az „úr” akarta így* (a tökés) (H); *Ötér vette* (csente) (Cs); *Mégcsinátuk vigyorgásé* (fizetség nélkül) (Cs). A kéttagú szóláshasonlatokban általánosan ismert képek világítják meg a sajátos mondanivalót: *A kubis mindénre jó, mint a szalonnaszír* (Cs); *Úgy nőtem fel,*

¹ Vö. Katona Imre: A magyar kubikosok élete. [Bp.], 1957. 105–6.

² Vö. Katona I.: Magyar kubikosdalok. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Évkönyve az 1952–53. évre. Szerk. Kardos Tibor 358–415.

³ Összehasonlításra elsősorban Margalits Ede: Magyar közmondások és közmondásszerű szólások (Bp., 1896.) szolgált.

⁴ Vö. Tolnai Vilmos: Szólások (szóláshasonlat, szólásmód és közmondás). A magyarság néprajza 3:352.

⁵ A lelőhelyek rövidítése: Cs (Csongrád), Sz (Szentes), H (Hódmezővásárhely), M (Mindszent). A jelzés nélküli adatok általánosan ismertek.

⁶ Gorkij Maxim: Irodalmi tanulmányok. Bp., 1950. 203.

⁷ Tolnai V.: i. m. 352–8.

⁸ Közli Nagy Lajos: Kubikusok története Zsadányban. Zsadány, 1958. Kézirat. EA. P. 116/958. 3 (Néprajzi Múzeum).

⁹ A teljessítményfokozás egyik módja a gödörpart magasztása, másik az ún. *bubanevelés* (a mérés céljára meghagyott földoszlop magasztása) volt.

¹⁰ Helybeli kubikosok számára adja Oláh László: Tekintélyes emberek. Elbeszélések. Bp., 1952. 6. „Októberben, novemberben a kubikosok kifogták a sárga csikót, azaz saját önmagukat. . .”

mint a pacsirta (Sz); sokszor azonban a kép jelentése már elhomályosult (*Ojan élés, mint a milling*) (Cs), és rendszerint nem fűznek hozzá a parasztok körében oly kedvelt szólás-történetet sem¹ (*Tartományos, mint Gëra a gödörtű* [Cs]; *Átesett, mint körösi ember a talicskán*² stb.).

A kubikosok által használt szólások jelentős része terjengősebb az ismerteknél, sok még nem bontakozott ki eléggé a mindennapi beszédből, nem jutott kellő idő a szélesebb körben való elterjedésre és a vele járó lecsiszolódásra. Nem mindegyikről lehet eldönteni, vajon igazi szólás lesz-e belőle vagy sem? Pl. *A kordésló akkó haragszik, ha a kerékén a ráf fekete* (a sártól), *de ha finyés, akkó jó az útja* (Sz); *Ojan száraz vót a föld, hogy az istennyila visszavágódott vóna, ha léesik* (Sz, Cs); *Úgy vótunk vele, mint a tormakukac: nem vót más, asz hittük, az a legjobb munka* (a sárhajó kiürítése)³ (Cs); *Krisztus minnyájunké egyjurmán meghalt, mindénki hányja ki a maga tereciáját*⁴ (Cs); *Ha keresni tudott* (a vásárhelyi kubikos), *az utolsó szöget is ű tötte bele a kocsiba* (H); stb. Szinte szemünk láttára megy végbe egyes szólások csiszolódása, így pl. a köszönről vagy a mezőgazdasági munkáról vallott közfelfogásuk megfogalmazása esetében: *Még ojan templomot nem látam, aki köszönt vóna nekünk* (Cs); *A vonat köszön az állomásnak* (aki érkezik, az köszön előbb) (Cs); *A miféle ember mán nem aratott, nem kaszát, mer az ijesmi nem illött hozzá* (Sz); *A kubikos nem sokat háborgatta a kaszát még a kapát* (Cs); *Ha évetötte a búzáját, vágja is le* (H); *Ha szétszörta, szédje össze* (ha elvetette, arassa le) (Cs).

A szóláshasonlatoktól eltekintve, a kubikosélettel kapcsolatos szólások között viszonylagos terjengőségük miatt kevés a páros, kéttagú szerkezetű: *Ha szalonna vót, // mindén vót* (Cs); *Könnyebb időt tőteni, // mint gátat*⁵ (Sz); *Ott szerettek dógozni, // ahun sárga villanyost láttak* (a mindszentiek) (Cs); de a hosszabb, három, négy vagy öt tagú szólások sem mindig arányos szerkezetűek: *Hu nem bírod, // hídd a felesigédet, // az majd segít* (Cs); *Nem mind kubikos az, // aki talicskát tol mög káromkodik, // de az sē mind embör, // akinek kalap van a fején* (H); *Ha esik, // nem ragad, // ha nem esik, // megszikkad, // az utas mehet*⁶ (Cs).

Kevés a verses formájú szólás is, és nagyobb részük parasztoktól átyett, csetenként kissé módosított gondolat; az ütem és a szótagszám nem túlzottan változatos: *Nyáron hopp, // télén kopp*⁷ (Cs) (3—3); *Január, // február, // itt a nyár*⁸ (Cs) (3—3—3); *Ha nem csurran, // csöppen, // száz forintibul // ötven*⁹ (Cs) (4—2—4—2). Rím helyett gyakori a szóismétlés: *Jó réggét krumpli, // jó napot krumpli, // jó estét krumpli*¹⁰ (Cs); *Nulla, // nulla, // oszt itt marad a suba* (Cs); s a tiszta rím vajmi kevés, inkább betűrím, asszonánc

¹ Vö. Katona I.: Csongrádi szólásmagyarázatok és történetek. Nyr. 74:362—8.

² A legismertebb szóláshasonlat, minden helységben a szomszéd település nevét szövik bele, s chhez az egyhez történetet is fűznek, vagy megteszik általános érvényű szabállyá: „Ha új kubikos mént ē, az öregék (előre) nevétték, hogy hogy hágja még a tajicskát. Fordította vóna ki, de nem tudta kikapesóni a nyalkót, és léhenesérédett a tötésrű” (Török János 72 é. kubikos. Szentés, 1952.).

³ A sárhajóról a folyó fenekéről kikutrott iszapot kellett lehordani.

⁴ *Tercia* 'egyénekre kirótt munkaszakasz'. A szólást közli Oláh L.: i. m. 10 is.

⁵ Ezt és egy változatát (*Nem olyan éppen, mintha gátat töltenék*) közli Ecseri Lajos: A magyar földműves nép munkája. Szentés, 1930. 4.

⁶ Szentésről közli Ecseri L.: i. m. 32. és uő.: Mezőgazdaságunk helyzete és feladatai a háború után. Klnyomat a Közgazd. Szle. 1916. júl.—aug. számából. Bp., 1916. 517.

⁷ Közli Oláh L.: i. m. 6—7.

⁸ A züllött, csavargó barábackok szólásaként emlegetik.

⁹ A parasztok is ismerik. Rövidebb alakban SzegSz. 1:267. Hódmezővásárhelyen: *Igön gyöngén csöpögött a garas*; Kamjén István: Szakad a part. Bp., 1955. 11: „A fillérek is úgy cseppentek csak, mint szeszfőző üstből a pálinka.”

¹⁰ Az analómig való krumplievésre céloznak.

stb. van helyette: *Égy dénár, || két dénár, || neköd sèmmi sè jár*¹ (Cs); *Sokszó nyóc || az negyennyóc* (Cs, M); *Görbe házat nem, || de görbe hátat szèrzettünk* (Cs, H).

A további formai vizsgálódást mellőzve, a még több tanulságot ígérő, de bizonyos mértékig a töretlenebb utat jelentő társadalmi szempontú tartalmi ismertetésre térünk rá.² A tükröződés elvéből és a szólások mindennapi beszédünkbe való beágyazottságából következőleg a kubikosok életének minden fontosabb mozzanata, valamint gondolkodásuk és érzelmi világuk is híven kifejeződik mondásaikban. A kubikosok életének ismeretében a szólások aránylag könnyen csoportosíthatók: 1. kubikosélet, családi viszonyok; 2. szegénység, osztályellentétek; 3. mezőgazdasági munka; 4. vándorélet, hazajárás; 5. munkaszerezés, vállalkozói rendszer; 6. munka, munkaidő, hajsza, szerszámok, kordézás; 7. bér, bérharcok, vagyonszerzési törekvések; 8. bandaélet, közösségi illem, jellemhibák; 9. ruházat, élelem, pihenő; 10. mulatás, baráber.³

A felsorolt címszavak tulajdonképp a kubikosok életének egy-egy fejezetét jelentik, amelyeknek részletes kidolgozása egyszersmind a szólások legtermészetesebb helyét is megadja, nem teszi azonban feleslegessé különálló tárgyalásukat sem. A legtöbb szólas természetesen azokra a jelenségekre vonatkozik, amelyek legfontosabbak voltak a kubikosok életében (szegénység, osztályellentétek, vándorélet, munka, bér stb.), meglepően kevés viszont a munkaszerezéssel, vállalkozói rendszerrel, bandaélettel stb. kapcsolatos, holott az ide vonatkozó szókincs gazdagon árnyalt. A kubikoséletre vonatkozó szavaknak különben elenyésző töredéke szerepel a szólásokban (*alvótöltés, ásó, baráber, csapat, csikó, fizetés, forradalom, gát, gödör, hám, kordé, kordésló, kubikol, kubis, kordéláda, lapát, mér, mérnök, munkás, műszer, part, porció, szerszám, talicska, tercia, tölt, töltés, vállalkozó*), talán még a kubikosdalokba is több került belőlük.⁴

Eredetüket tekintve, a parasztoktól változtatás nélkül átvett szólások vannak többségben, sokat szóról szóra lehetett alkalmazni a kubikosok életére is. A „válogatás” szempontjai azonban jellemzők: a kubikosok életének paraszti oldalára utalnak elsősorban, és a szegényparasztság szóláskincsével közösek. Az említett csoportokból a legtöbb szólas a következőkre vonatkozik: szegénység: *A szèginy embèrt még az ág is húzza*;⁵ *Szèginy embèr vízzel jöz*⁶ (Os); *Az van, ami rajtam van* (Cs, Sz); *Úgy maradtunk, mint az ujjam*⁷; — osztályellentétek: *A gazdagok százszó rosszabbak, mint a szèginyek* (Cs); *Nem jó az urakká èt tálbú cèrèsznyét ènni, mè mèglú a magjává*⁸; *Az úr a pokolba is úr,*

¹ Ismerik Mindszenten, Szegeden, Szentesen stb. Árnyalati jelentéskülönbségekkel sűrűn előfordul az irodalomban: Kálmány Lajos: Szeged népe. 3. Szeged vidéke népköltése. Szeged, 1891. 84. „Arra mondják, a ki osztzkodáskor mit sem kap”; Veres Péter: Parasztsors — magyar sors. H. és é. n. 13. „szellérmondás”-nak minősíti. „Ez az adósságra dolgozást jelenti, amelynek a végén üres marokkal ment haza a munkás”; SzegSz. 1:282. „Égy dinár, két dinár, aki nem dógozik, annak sèmmi sè jár.”

² A szólások társadalmi szempontú felhasználásának egyik úttörője Szeberényi Lajos Zsigmond: A parasztok helyzete Magyarországon. Bp. 1907., ő azonban nem maga gyűjt, hanem mindent Margalitsból idéz. Ecséri L. is i. művein kívül sok szólást feldolgoz még A szegény ember (Közgazdasági tanulmány. Bp., 1909.) és A szegény emberről (Bp., 1912.) című műveiben. A mondanivaló illusztrálására sok népi szólást közöl Kiss Lajos: A szegény emberek élete (Bp., 1955.) is. Jellemző, hogy Tolnai V. i. m. VII. fejj. (364—5) a szólások társadalmi forrásaival foglalkozva csak a „felülről” alászállott javakkal foglalkozik.

³ Az utóbbira vonatkozólag l. Katona I.: A baráber (A kubikosok egyik típusa) Ethn. 67: 13—28.

⁴ Vö. Katona I.: Magyar kubikosdalok.

⁵ Általánosan ismert, közli pl. Ecséri L.: A szegény ember 3.

⁶ Általánosan ismert, újabban még könyv címeként is szerepel: S. Dobos Ilona: Szegényember vízzel főz. Életrajzi vallomások („Igaz történetek”). Bp., 1958.

⁷ Általánosan ismert, ezt is közli Ecséri L.: A szegény ember 27.

⁸ Változatait l. Katona I.: Csongrádi szólásmagyarázatok és történetek 363., 367, ill. Szeberényi L. Zs.: i. m. 8.

a szegények még tüzének alájuk¹; — vándorélet: Ódzik a bocskora² (Cs), Főcsomózott³ (Cs); — munka: Addig dolgozik, még a géréndárú nem csurog a víz⁴ (Cs); Hagy törődjön az a kutya test⁵ (Cs); Ha tünám, mik csépp vérém hajt munkára, kiontanám (Cs); Émërne a munka temetésire; — bér: Azt kaptak, amit a Bugyiak a tapasztásé⁶ (Cs); Bukva nyeléd té azt a fizetést (Cs), — bandaélet: Kéki magának, mint a ludak⁷ (Sz); — élelem: Hasa az istene, mint a hajóhúzó lónak; Attú tapad a vesére⁸ (Cs); Attul okosodik a paraszt⁹ (Cs), Éggyé paraszt, ettü nyöl a fejed⁹; — pihenés: Téggyük ē magunkat hónapra (Cs).

A parasztoktól kevésbé hagyományörző kubikosok hamarabb feledték a régies jellegű szólásokat (*Jajharasztra jutott tőle*;¹⁰ *Körmeilen macskának bajos jára mászni*¹¹), mellőzték a mezőgazdasági jellegűeket is (*Hetes eső — hármás ünnep: bérésdallás-gazdamorgás*,¹² *Rájuk adja a vizes halastarisznyát*;¹³ *Ki a cipót a hónotok alul*;¹⁴ *Gyün a délibáb, hozi az ebédöt*¹⁵), de nem vették át azokat sem, amelyeket túlzottan panaszosaknak, lemondó hangulatúaknak találtak (*Igazán él, azért szegény*;¹⁶ *Olyan fát mozgatnak, amelyet soha életükben ki nem döntenek*¹⁷).

A parasztoktól átvett szólások kisebb részét, a népköltészeti alkotások variálásához hasonlóan,¹⁸ tartalmilag vagy formailag átalakították; a változtatás mértéke különböző: egyetlen szó cseréjétől (paraszt: *Főlékesítette a kaszát*, kubikos: *Főlékesítette az ásót* [Cs]) a gondolat teljes átalakításáig terjedhet (paraszt: *Úgy halad, mint aki egy lóvá szánt, kettővé boronál*, kubikos: *Evvē az ásóvá két nap többet lehet dolgozni, mint egy nap*¹⁹ [Cs]). A rokon szólások közötti különbség esetenként csupán helyi változat (a szentesi kubikosok a Hold tréfás nevére a parasztoktól átvett *Csanádi Napja* kifejezést használták, míg a csongrádiak egy hangyaszorgalmú társukról *Náfrádi Napja*-nak keresztelték el²⁰), máskor az eltérés a parasztok és a kubikosok közti életforma-különbségekben gyökerezdik (parasztoknál *Éccé hopp, másszó kopp*, kubikosoknál *Nyáron hopp, télén kopp* [Cs]) stb. Az átalakított szólások ugyanazokba a tartalmi csoportokba sorolhatók, mint a változtatás nélkül átvettek, tehát fél lábbal még a paraszti élet talaján állanak.

¹ Változatai Katona I.: i. m. 363.

² Ecséri L.: A szegény ember 23. „... olyan embernek, ki valamit elvállalt, azután húzódozik tőle, 'ódzik a bocskora'”.

³ Marokverőkről írja Várkonyi István: Egy részesvacsora (Csongrádi Hírlap 1943. júl. 18. 5).

⁴ Kiss L.: i. m. 408. „... addig kell dagasztani, míg az eresz nem csöpög”.

⁵ Közli Veres P.: Kubikosok. Béke és Szabadság 2. évf. (1951.), 14. sz. 13.

⁶ SzegSz. II: 547. l.

⁷ Közli Ecséri L., A szegény emberről 73. és uő.: A magyar földműves nép munkája 44. „Lúd törvénye: ki-ki magának”.

⁸ A szalonnára mondják.

⁹ A burgonyára mondják.

¹⁰ Közli Jankó Miksa: Hódmezővásárhely gazdálkodási viszonyai. Bp., 1906. 13.

¹¹ Közli Ecséri L.: A szegény emberről 71.

¹² SzegSz. I., Ecséri L.: A szegény ember 6.

¹³ Aratásban az első kaszás gyors tempóval megizzasztja a bandát. A szólást közli: Ecséri L.: i. m. 6.

¹⁴ Szintén az aratógazda szokta így biztatni csapatát, l. Várkonyi István: i. h.

¹⁵ „... aratáskor ezzel serkentik a lankadó fiatal aratót” — írja Bálint Sándor, SzegSz. I: 306.

¹⁶ Ecséri L.: A szegény ember 8.

¹⁷ Ecséri L.: i. m. 43.

¹⁸ Vö. Ortutay Gyula: Variáns, invariáns, affinitás. (A szájhagyományozó műveltség törvényszerűségei). Az MTA Társadalmi-történeti Tudományok Osztályának Közleményei. IX. [1959.], 3—4. sz. 195—238.

¹⁹ Az utóbbit Szentcsről is közli Ecséri L.: A magyar földműves nép munkája 21.

²⁰ Az utóbbit mondták még *Gyura bácsi Napja*-nak is, szintén *Náfrádi György* nevéből képezve.

A várakozásnak megfelelően, a kubikos szájhagyomány minden olyan esetben új, eredeti szólást alakított ki és variált tovább, amikor felhasználható paraszti megfelelővel nem rendelkezett. A kubikosok életében az írásbeliségnek kezdettől fogva nagyobb jelentősége volt, mint a parasztnál, de a szájhagyomány szerepe sem szűnt meg: megtartotta és bizonyos mértékig meg is újította a népköltészet rövid, közkeletűbb műfajait, egyebek között a népdalt és a szólást. Az új kubikosszólások világnézete lényegében szegény-paraszti, azoknál valamivel tudatosabb fokon, a baloldali mozgalmakba való bekapcsolódásuk révén közöttük is elterjedtek az időszerű politikai jelszavak, ezek feldolgozása azonban külön munkát kíván.

Az egyes tartalmi csoportokba sorolt szólások eredet szerinti megoszlása is tanulmányos: míg a ruházat, élelem, pihenő és mulatás szóláskincse szinte teljes egészében paraszti, addig a családi viszonyok, szegénység, osztályellentétek, munka, szerszámok, bér, bandaélet stb. szólásköre eredet szempontjából vegyes, és a kubikoséletről általában, a mezőgazdasági munkákról, vagyonszerzési törekvésekről alkotott véleményük, továbbá a vándorélet, hazajárás, munkaszerzés, vállalkozói rendszer, hajsza, kordézás, bérharcok, barábackok stb. szólásanyaga többnyire eredeti, új. A már idézettekén kívül, tartalmi rendben érdemes még néhány újonnan alkotott kubikosszólást megismernünk; a kubikosélet bizonytalansága: *Mindén vótam mán, csak akasztott embër nem*¹ (Cs); *Mindén vótam mán, csak ugató kutya nem*² (Cs); szegénység: *Annyim sè vót, mint a körmöm feketéje* (Cs); osztályellentétek: *Ez nem vót a miénk, de a többi sè* (elhaladó gépkocsira) (Cs); *Úgy éttük egymást, mint két kutya* (bérharcban a vállalkozókkal, nagygazdákkal stb.) (Cs); vándorélet: *Ballagott az úton szébb hazát keresni* (Sz); *Jártuk az országot, mint a vándormadarak* (Cs, Sz); *Élünk, lépünk, nincsen sèmmi baj*³ (Cs); hazajárás: *Ha nem látta a tornyot, nem feküdt mindön nap az asszony mellé, akkó má rosszat gondolt és szaladt haza* (a vásárhelyi) (H); *Súrún hazajárt, hogy el né felejtsè, hun laknak* (H); munkaszerzés: *Régebben a munkás vót keresett cikk, most még a munka* (Cs, H); *Mán mindén kilincset megfogtam, de hasztalan*⁴ (Cs); *Mán nincs lelkémnek mit tenni*⁵ (Cs); *Ha nem fordul valamère a hejzet, tejjessen éfogyok vagy fölakasztom magam*⁶ (Cs); munka, munkahajsza: *Hagy törödjön az a kutya test*⁷ (Cs); *Aki nem bírja, dögöljön meg* (Cs); szerszámok: *Na, itt érzén benneteket a fõradalom* (este, a rakásra dobott szerszámokra) (Cs); kordézás: *Egész fizetést akartok? Egész kordé fõdet akarok látni*⁸ (Cs); *Rakd még a kordét, né üressen járjon! Az a ló is csakúgy megészi az abrakot, mint a másik; Rakd, ameddig a kordé még van vive* (véve); *Rakd a szemibe még a gyomrába, légyen tele a láda*⁹ (Sz); *Tégyé a júlibe is*¹⁰ (Cs); bér, bérharcok: *Az ijentü úgy köllött ásóvá évènni a pizt*¹¹ (Cs); *Ha fizecè, dógozok nállad, ha nem fizecè, nem dógozok*¹²; *Keresèm, de nem tanídom*¹³ (Cs); *Véletlen haszon*¹⁴; vagyonszerzés: *Házra;*

¹ Szentesről közli Ecséri L.: A szegény ember 9.

² Így is mondják: *Mindén vótam má, csak kutyasintèr* [pecér] *nem*.

³ Közli Oláh L.: i. m. 11.

⁴ Rövidebb — közismert — formája: *Mindènütt kilincsetünk*; teljesebb változatát közli Oláh L.: i. m. 27.

⁵ Ugyanezt közli Oláh L.: i. h.

⁶ Változatát közli Oláh L.: i. h.

⁷ Közli Veres P.: i. h.

⁸ Ez és a következő néhány szólás is kordésgazdáktól származik, akik tulajdonképpen alvállalkozók voltak.

⁹ A megrakás csak száraz út esetén érvényes. Vö. az alábbi jegyzettel is.

¹⁰ A kordé ládájának egyes részeit a testrészek nevével jelölik.

¹¹ A kubikosok véleménye a kordésgazdákról, vállalkozókról.

¹² Szeged, a kapitalista bérmunka lényegét jól kifejező elv.

¹³ A rossz keresetre mondták.

¹⁴ Kiskunhalas (Nagy Czirok László gyűjt.); régészeti lelet, 'kincs' ért.

jödre nem pájzstak (a kubikosok) (Sz, H); bandaélet: *Kigolyózták a csapatból* (a lustákat)¹; *Nem ér as sëmmit, ha én jólakok, a többi még éhën hal* (Sz); élelem, pihenő: *Ojan éhetném, ojan ihatnám, as së tudom, hun hálók az eccaka*² (Cs); mulatás: *Uj hëjën mindënki idegën, csak a kocsmáros nem* (Cs); *Mindég a* (kocsmába való) *bélépés kerül sokba, nem a kilépés* (Cs); *Izzad vagy bëtüzesedik* (Cs) vagy *melegszi a fülc* (Sz). A baráberekkel kapcsolatos szólásmondásokat külön tanulmányban dolgoztam fel.

Katona Imre

Tájszavak Veszprém megyéből*

- abajnac* 'rosszalkodó gyermek, rosszposztó'
andocsi 'pofon'. — Kapsz egy *andocsit!*
arany máringó 'sárgarigó'
ázukodik 'vízben ázik (pl. a fehérenemű mosás előtt)'
béré 'reszelt burgonya zsírral, liszttel keverve, tepsiben egy ujjnyi vastagon megsütve'. (Falusi étel, különösen telen.)
bevetél 'kényeret a kemencébe egy hosszúnycsű, fából készült kerek sütőlapáttal berak'
békatulipán 'sárga és kék virágú nőszirm (Iris), vízinövény'
bosztóh 'döre, butácska gyermek'
böckö 'kisebb fatuskó tüzelésre'
böcöllérez 'kicsi gyermek összevissza lépked, járkál'
böcörög, böcorog 'már rendszeren járnai tudó gyermek cél nélkül ide-oda jön-megy'
bödönkut 'kiskút a határban ivóvíz céljára a munkásoknak, kibélelve keményfa dongákkal vagy fadorongokkal'
böllenkédik 'mást zavar, bosszant'
böstörködik 'ellenkezik, másba bele akar kötni'
böszme 1. 'durván buta ember', 2. 'nagyobb fatuskó, törzsök, melyen rendszerint fát, húst, csalánt apróra vágnak'
bütlehem 'kb. 2 m magas, falábakon álló, rendszerint vesszővel befont oldalú nyári juhakol, nád- vagy szalmatetővel'
budabáncs 'katicabogár'
budár 'falusi árnyékszék, rendszerint deszkákból, nádból készítve'
bumfordi 'nagyon goromba, durva ember'
celőke '4—6 méteres pózna (dióverő)'
cëpëdli 'polka (tánc)'
cepőlék 'a lakásból költözködéskor elszállított bútorok és egyéb holmik közös neve'
ciha 'vánkos- és dunyhahuzat'
cuca 'rövidebb, 2—3 méteres hegyes pózna'
cucál 'piszkál, megbököd'
csajbók 'répaormányos bogár'
csádé, csáté 'különféle káka, sás közös neve'
cserfés (csürfös) 'beszédesebb kisebb gyermek'
csetresz 'még el nem mosott evőedények'
csihar 'erős, nehéz, vastag kampós bot' (a Kis-Alföldön ismerős).
csimota 'féltett kicsi gyermek'
csipédett, csipëtke 'kézzel darabokra szagatott gyúrt tészta'
csiripiszli 'előcsíráztatott búza édes nedvével összekevert liszt, kásaszerű étel megsütve. (Hogy sütéskor ki ne szaladjon az edényből, náddarabot tesznek a tetejére.)'
csiroz 'falusi játék, amikor a gyermek különböző gombokat hüvelykujjával a földbe ásott kis lyukba belepeckel'
csiszakó, csaszakó 'kaszakó'
csiszlik 'keveset érő, haszontalan nagyobb gyermek'

¹ Jászladány, közli Bartos Nándor: Országjáró jászladányi kubikosok. Jászkunság 1956. 5—6. sz. 223—6.

² Akkor mondják, ha valahova odaérnek, s nincs munkalehetőség.

* Veszprém megye északi részéről, túlnyomóan Lázi és Veszprémvársány községekből hosszabb időn át gyűjtötte Világhy Károly nyug. agrártud. egyetemi tanár.

csoboló 'ivóvíz céljára készült, 25–30 literes fahordó (mezei munkásoknak)'
csöszöge 'aprókat lépő, kisebb termetű öregember'
csögbög 'visszamaradt fejlődésű (szarvasmarha)'
csökött 'ua. (malac)'
csöntörög '(3–4 éves korú) gyermek ideoda jár'
csörge 'töpörtő'
darvadozik 'csoportosul (ember, madár)'
dejbók, dikdejcs 'megrokkánó, de még használható, volt értékes ló'
doromb 'szájba illeszthető, ujjal pengetett, acélból készült kör alakú kis hangszer'
ducifaros 'kővér farú (nő)'
durhas 'nagy hasú, kövér ember'
ébelli 'restelli magát'. — *Ébellém magamat.*
finak 'kis malmokban egy 15–20 literes faedény, mellyel a garatra a gabonát felöntik'
fityóros csizma 'magasan ráncolt szárú, fényesre kefélt csizma'
füles 1. 'vesszőkosár két füllel', 2. 'ételhordó edény egy füllel, amely agyagból égetett kettős, mázas bögréből áll'
furkó 'esomó' (pl. csomósan főtt tészta)
fület 'tudakol, szimatol, kutat'
gaburgya 'szeleburdi'
gádér, gádor 'a ház eresze alatt levő nyitott folyosó, ahova a falusi házaknál gabonászsákokat, babszárt stb. beraknak eső elől'
gérokk 'városi szabású, rendszerint használatlan vett rövid férfikabát, amit régebben csak elvéve hordtak a legények, férfiak magukon a paraszti ruha helyett'
glütyü gomb 'gömbölyű fém- (ezüst) gomb a mellényen' (Pitykés mellény)
gobáncol 'gyúrja, tiporja menet közben a havat (hogyan esetleg az utána jövőök könnyebben haladjanak)'
goggyatt 'megtört, hajlott hátú öreg ember'
gojhó 'meggondolatlan, de jóindulatú kisebb gyermek'
göbőcse 'kavics'
göbölös 'hízómarhát gondozó gazdasági munkás'

göbörödik 'a sár fagyni kezd és csomósodik, keményedik'
göcsörtös 'rázós, egyenetlen (út)'
gurgó 'kb. 2 méter hosszú, fából készült egy vagy több tagú fahenger'
güggő 'együgyű (ember)'
gunya 'munkában használt felső ruha'
gyéhenna 'igen goromba, durva, verekedő (ember)'
gyíkleső 'rövid katonaszurony (bajonett) és nagyobb zsebkés'
gyövtény 'folyondár, szulák, futó növény (Convolvulus arvensis)'
gyövténysusztér 'falusi foltozó varga, aki egyéb gazdasági, mezei munkákat is végzett'. Varráshoz használt fonala (nyüstje) sokszor szakadozó lévén, mintha csak *gyövtényből* lett volna
gyürke 'dudor a kenyéren. (Gyürkés kenyér)'
gyurmúka 'gyúrt és apróra reszelt tészta'
hablepény 'palacsinta tészta kb. 1 cm vastagon tepsiben kisütve'
hampula 'száj'. *Fogd be a hampuládat!*
hastok 'disznóólésnél használt 4 lábú bontó asztal'
herebócazik 'tántorog, támolyog'
hëptikás 'tüdőbajos, köhögős'
herkel 'kenyeret életlen késsel vág, riszál'
höbölög 'összevissza lármáz, kiabál'
hömbölög 'hempereg'
hömbölög 'könnyebb fahenger, paraszti henger, egy tagú' (vö. *gurgó*)
hókony 'kis fejsze, balta'
höroget 'kiabál, rákiabál valakire'
kacsmarog 'udvarol'
kahiccsol 'köhög, köhéccsel'
kajneszes 'lármás (ember)'
kajtat 'félíg-meddig sietve megy'
kamuti 'sunyi, alamuszi'
kandi 'takarmányelőkészítő kamra a gazdasági majorokban'
katrabont 'rakoncátlan (gyerek)'
kákics '(gyom) mezei csorbóka (Sonchus arvensis)'
kecmerég 'nelhezen megy, mozog'
kelekóla 'szeles, meggondolatlan'
kermelget 'kedveskedik, udvarolgat'
këtyëró 'kézzel hajtott gabonacséplő és babcséplő kis gép'

- kolonc* 'összecsomósodott gyapjú a juhok hasán, lábán'
- kölönc* 'pásztorokutyaakra akasztott fadarab, amely a futást akadályozza'
- kotangol* 'keresgél, egyes tárgyakat, eszközöket összevissza hány'
- kódorog, kujtorog* 'csavarog, elcsavarog'
- köcöle* 'rövid felső munkakabát, öltöny'
- kornyikál* 'rosszul, hamisan énekel'
- kurhėja* 'karvaly (*Accipiter nisus*)'
- kuszpítol* 'nem kímél, beszennyez (ruhát)'
- kuszkó, kukó* 'kályha melletti sarok'
- ladáz* 'lármázik'
- lafatjol* '(kutyá) folyékony eledelt nyelvélvel felhabzsol'
- lajt, vizeslajt* 'rendszerint 4 keréken vontatott nagyobb fahordó, munkások után vízfordásra'
- lajhár* 'lusta (gyermek)'
- laptika* 'kétkerékű könnyű kocsis'
- lapubetyár* 'tekergő, elcsavargó, sunyi gyermek'
- lazsnak* 'csalánzsákanyagból való kb. 1 m² nagyságú, vázszerű szövet kisebb mennyiségű széna, szalma, zöldeléség behordására'
- lebuki* 'eldugott, félreeső (hely, dombok között)'
- lentel* 'lassan fut'
- lésza* 'szalmából fonott négy lábú lóca'
- lüke* 'nehéz felfogású, tudatlan' (Veszprém)
- lökécol* 'gyorsan odébb áll, odébb megy'
- lüttyő* 'golyvás, nehéz felfogású és járású'
- mácsonya* 'acat (*Cirsium arvense*): gyomnövény)'
- márc* 'lépesméczből vízzel készült édes ital'
- mégáridál, mégáridáll* 'megállít, feltartóztat'
- mékszéréz* 'megtold, ráad'
- melénce* 'nyárfából faragott konyhacédény'
- melles* 'nyakba akasztható, mellig érő kötény (munkaruha)'
- motozik, mëgmotozik* 'a juh felfuvódik'
- nyiszlet* 'nyurga, gyenge növésű gyermek'
- nyősze* 'serdülő (gyermek)'
- örekszölő* 'nagyszemű mazsola'
- ösztöke* 'ekevastisztító háromszögű, fanyelű lapos vas'
- öltözetés* 'ruhára erején felül költekező'
- pampillás* 'színes, fodros ruhákba öltözködni szerető (leány)'
- pempő, pempőlék* 'gyermekétel (kása stb.)'
- pipitér* 'orvosi székfű, kamilla (*Matricaria chamomilla*)'
- pirhoganyos* 'csak futtatottan, nem összefüggően pirosra sült rétes, kalács'
- pityér* 'mezei pacsirta (*Alauda arvensis*)'
- prézsmítál* 'sokat beszél, trécsel'
- politurás malac* 'visszamaradt fejlődésű malac'
- prósza* 'kukoricalisztból készült, tepsiben kisütött étel'
- puffancs* 'kalácsféle étel'
- pujna* 'sajtsavóából felmelegítés után nyert túró (orda)'
- purucka, pruszlik* 'mellény'
- puruttya* 'rosszul, gondatlanul öltözködő, hanyag'
- puszti*-kb. 1 méter hosszú nyélen kb. 1 méter hosszú vékonyabb kötélből készült csomós ostor bivalyok hajtására'
- plutyka, pulutyka* 'kelkáposzta'
- rétérát* 'közönséges falusi árnyékszék' (vö. *budár*)
- reznek* 'nem rendes magatartású, gyakran trágár beszédű (ember)'
- rékli* 'rövid női blúz'
- rénye* 'tojás, zsírban vagy vajban megsütve'. A vajban sült tojás másként: *vajrénye*
- riei* 'rövid, könnyebb férfi munkakabát' (vö. *köcöle*)
- rifol* 'gondatlanul visel, szaggat (ruhaneműt)'
- ribanc* 'céda nő'
- saragla, sarogla, sërágla* 'kézisaraglya, amely kb. 1,8–2 méter hosszú; rendszerint ákácfaiból készült 2 rúd, egymástól 75 cm szélességben, 5–6 keresztléccel összerögzítve (gazd. eszköz istállóból trágyakihordásra stb.). — Van 4 rövid lábú kézi saroglya is. A kézi saroglyán kívül általánosan ismert a *kocsi saroglya*, amely trapéz alakú és kisebb, mint a kézi saroglya.
- sedre* 'szcles, kapkodó, gyorsan mozgó (egyén)'
- silapsi* 'lelógó szélű kalappal, fésületlen hajjal járó elhanyagolt külsejű egyén'

sonkol 'lép'. A lépet *sonkoly*-nak akkor mondják, amikor már a méhesben méztermelésben, fiasításban többször kihasználták. Vagyis a *sonkoly* tulajdonképpen elhasznált lép.

sterc 'pirított liszt vagy dara vízzel, majd zsírral leforrázva és feldarabolva'

süsöke 'bubos pacsirta (*Galerida cristata*)'

szalados lásd *csiripiszli*

szarkagáborján 'a kis örgébics (*Lanus minor*) és a nagy örgébics (*Lanus excubitor*) közös neve'

szejli gatya 'szűk gatya, amit a juhászok az istállóbeli munkához nyáron a rendes fehér, bő gatya fölé húztak, hogy az el ne piszkolódjék'

székszindás 'beszszelt ember'

szösz 'finom kenderkóc vagy lenkóc'

szőrtarisznya 'lószőrrel kevert szövetből, szélein szíjjal befont, vállra függeszthető tarisznya'

szurdik lásd *kuszkó*

szütyő 'nagyobb zacskó'

tappancs 'lábfej'

tapsikol 'kását kanállal a tányérban vékonyan kinyomkod'

tábértos 'hanyagul, gondozatlanul ölt özködő'

taráta lásd *tábértos*

támlütyü 'málészájú'

telléget 'hadonászik, kezét emelgeti'

térhán 'nagyon hanyag, gondatlan'

tézsza 'ökröknel használt befogó rúd'

tokmány 'kaszakótartó, szaruból vagy pléhből'

totyakos üveg 'alul szélesedő, alacsonyabb üveg'

tettyég 'kacsalépkedéshez hasonlóan jár, lép'

tohonya 'lusta, dologtalan'

topán 'erősebb szövetből vagy posztóból készült papucs vagy női cipő'

topor 'rövid faragó bárd (rendszerint a juhászok használták)'

tutyi 'régii női fejdísz, kalap helyett'

tutyma orrú 'pisze orrú'

tüke 'buta, tuskófejű nagyobb gyermek vagy felnőtt (Veszprém)'

uzsárde! 'sietve, gyorsan (elmenni, szaladni)'

vakarcs 1. 'maradék tésztából sült kenyér',
2. 'utolsóinak született gyermek'

vedel 'sokszor és sokat iszik'

víríbel '(kacsa) szürcsöli a vizet'

vizesetűs 'fagyos, viszketős (láb)'

vonyogó 'hegyben végződő vashorog, 1,5-2 méter hosszú fanyéllal, kisebb kablakból szalma, széna kihúzására'

zsétér fa vagy 'fém fejedény'

zso:apor 'szalmából font kenyérszakajtó kósár'

Világhy Károly

Szó- és szólásmagyarázatok

Barók, Barrók, Borók. Kriza Jánosnak egy névfelsorolásából ismerem a címben elsőül írt családnevet (l. tőle: Vadrózsák. Kolozsvártt, 1863. 384). Ez feltehetőleg a *Barnabás* ~ *Barlabás* keresztnév első szótagjából *-ók* beceképzővel alakult olyan származék, mint amilyen az ugyancsak Kriza lajstromából is idézhető *Ballók* a *Barlabás* ~ *Ballabás*-ból, a *Bartók* a *Bertalan*-ból, az *Istók* az *István*-ból és talán az *Orbók* az *Orbán*-ból (ezekre nézve l. Kriza: i. m. 384—5; EtSz.; Varga Katalin: Becéző keresztneveink. Szeged, 1931. 10. k., 26—7, 56—7, 81) vagy a moldvai csángó történeti és jelenkori személynév-anyagban az előbb említetteken kívül a *Damók* a *Domokos* ~ *Damokos*-ból, a *Demók* a *Demeter*-ből meg a *Tamók* a *Tamás*-ból (Mikecs László: A moldvai katolikusok 1646—47. évi összcírása: ErdTudFüz. 171. sz. Mutató. — Tőlem: A kicsinyítő-becező képzők a moldvai csángó nyelvjárásban. „A kolozsvári Bolyai Tudományegyetem 1945—1955” című kiadvány [H. n., 1956.] 445—91. lapján; az idézett adatok a 483. lapon). Ugyanílyen képzésű családnevet őrzött meg a felsíki székely főemberek és lófők keltetelen, de 1569 tájáról való, névtörténeti szempontból is rendkívül becses összeírása. Ebben Bodogozson. Jenewffalwa (később: Csikjenőfalva) kiváltságos renden levő lakosai közt mások mellett „*Barlok* Marton” neve is olvasható (Szabó Károly: Székely Oklevéltár. Kolozsvártt, 1876. 2:270). Az okleveles *Barlok* alak a teljesen ékezés nélküli forrás olvasatainak megállapítása rendjén bátran *Barlók*-nak olvasható. A Csík-, valamint Gyergyószék nemes, lófő és szabad-székely lakosságának hűségesküjén 1602-ben megjelentek nevérlől készült Bástia-féle lajstromban a csíkszéki Kozmásan is összeírtak egy „*Barlók* Tamás” nevű szabad-székelyt (Szádeczky Lajos: Székely Oklevéltár. Kolozsvárt, 1896. 5:236). A név e korban szokatlan *ó-s* írását itt nyilván a kiadvány történészszerkesztője „átírás”-a eredményének tekinthetjük. Az 1619-i székely lustrában „*Barlok* Balas primipilus” (= lófő) nevében már ismét *o-s*, de nyilván *ó*-val olvasandó névalakkal találkozunk (EM. Mike gyűjt. Lustra Siculorum 216. — Ezt az utolsó adatot Kelemen Lajosnak köszönöm). E családnév nyilvánvalóan a *Barlabás* (~ *Barnabás*) származékai közé sorolandó (l. még Varga: i. m. 27). Minthogy azonban a *Barlabás* névnek volt *Barlobás* alakváltozata (EtSz.; Varga: i. m. 26), kevesebb valószínűséggel ennek *Barlo*-tagjából *-k* kicsinyítő-becező képzővel alakult származékokra is gondolhatunk. Ebben az esetben a családnév rövid *o*-val (*Barlok*) olvasandó. Az ugyancsak 1602-ből a kozmási névlajstromból idézhető *Barrok* Balás név első tagja (Szádeczky: i. m. 5:236) lehet a *Barrabás* ~ *Barrobás* keresztnévnek ugyancsak ilyen *-k* kicsinyítő-beceképzős alakulása, de lehet *-ók* képzős származék is. Ebben az esetben valamelyes valószínűséggel felvehető a *Barbára* névvel való kapcsolat is úgy, hogy előbb *Barók* származékkal, aztán még helőle hangzóközi ikerítődéssel alakult *Barrók* (sőt rövidüléssel: *Barrok*) névalakkal számolunk.

Úgy látom azonban, hogy az *-ók* képzős személynevek közé kell sorolnom egy másik, eddig még nyilván nem tartott változatot is. Erdélyi oklevélszótáram anyaggyűjtése közben nemrégiben cédluláztattam Udvarhelyszék régi törvénykezési iratainak

a kolozsvári Állami Levéltárban levő anyagát.¹ Egyik, az udvarhelyszéki Kiskedérről való pereskedők ügyében 1604-ben tartott vallatásról felvett jegyzőkönyvből ezeket az érdeklődésünkre számot tartó szövegrészeket jegyeztem ki: „Küs Kedey oswat miklosne *Borbarazonj* Bizonisagy Janossj gergely ellen ugian Kws Kedeben.” Ennek az Oswat Miklósné Borbar asszonynak² a neve fordul elő *Borok* (olv. *Borók*) alakban a tanúvallomásokból kiírt alábbi szövegrészekben: „Palfi Janos fia Janos . . . Keczeti”³ vallja: „. . . Inkabb hizem hogi *Borok* azonitol el kerte wolt az Janossi gergely Zolgaja Zederiesj Janos az lowat” „Palfi Janos fia Janos czikj Illiesne Zolgaia Keczeti hwti wtan ezt valia... En nem hallottam hogi kertek volna meg az lowat Janossj gergeljtól sem *borok* azonj sem mas. . .” „Kouaczj görgj Kws kedey zabad zekel . . . ezt wallia *Borok* azonjtol kerte wolt el az lowat Zederiessi Janos, s kerte Fülöp Janos. . .” „Zedcriessj Janos kws kedey oswat Janos zolgaia hwti utan ezt wallia . . . az lowatis Eö kerte wolt el, *Borok* azo(n)jtol. . .” „Zaz mihalj Andrasfawj molnos ferencz Jobagia hwti uta(n) wallia . . . ot woltam mikor az huga *borok* azonj kerte gergely wramot hogy az lohoz hozza lattasson. . .” (Udvarhelyszék törv. iratai 18. csomó 125–6). — Az itt betű szerinti másolatban közölt szövegek „*Borok* asszony”-a minden kétséget kizáróan annak a fehérszemélynek egykori közkeletű (bece)neve, akit a tanúvallatás kezdősora *Küskedei Oswái Miklósné Borbár asszony*-nak olvasható alakban említi. Kétségtelen tehát, hogy az eddig csak erről az egyetlen pontról Kiskedéből ismert *Borók* becenev a *Borbára* ~ *Borbála* keresztnévből -ók becépzővel alakult. E tény ismeretében egészen jogosan számba vehető az a lehetőség is, hogy a címül írt első név, a *Barók* családnév is lehet nemcsak a *Barnabás* ~ *Barlabás*, hanem a *Barbara* ~ *Barbára* (EtSz., Varga: i. m. 32) keresztnév származéka is. Az előbbi esetben tehát egy férfi, az utóbbiban egy női keresztnévből alakult becenev családnévvé válásával számolhatunk.

Jóllehet a *Borók* névalakot egyelőre más forrásból nem tudom kimutatni, nem lehet kétséges az, hogy ez az egykor kedvelt -ók, -ők becépzővel alakult név⁴ a székelység közt egyebütt is, sőt a magyar nyelvterület más pontjain a régiségben és esetleg újabban is használatos lehetett. Nyilvánvaló, hogy csak a módszeres és széleskörű magyar személynév-gyűjtés hiánya miatt hivatkozhatunk ma még egyetlen adatként az udvarhelyszéki Kiskede XVII. század eleji névanyagából szerencsésen előtűnt *Borók* becenevre.

Szabó T. Attila

Kalács és kalinkó. Kniezsa István a nálunk először a XVI. század végén előforduló *kalács* 'torta, placenta' jelentésű szót szláv eredetű szavaink közé sorolja, bár nem tartja eldönthetőnek, honnan jött át hozzánk e szó. Minden bizonnyal a szláv *kolo* 'kerék' szó származéka, s a *kolac* alakú szavak a szláv nyelvekben 'panis rotundus, Brot mit einer Vertiefung in der Mitte, radförmiges Osterbrot, weisses Weizenbrot, geflochtene Semmel' stb. jelentésűek, tehát az elnevezés e süteményféléknek *kerek*, középben bemélyedő vagy éppen *k a r i k a* formájától van (Kniezsa: A m. ny. szláv jövevény-

¹ A kutatásban nyújtott lekötelezően előzékeny segítségért Kiss András levéltárosnak tartozom köszönettel.

² E hangkivetéses névalak régiségére nézve l. pl. 1593: „Thelegdy *borbalazonj*” (MNy. 40:379). 1604: „Cziere mihaljne Kerczturfalwj *Borbarazonj*” (Udvarhelyszék törv. iratai). 1627: „Kara Kelemennek felesége, Zalanczi *Borbarazonj*” | „Huzar Istvane banfi *borbarazonj*” (MNy. 40:378; 55. 397–400).

³ Újabban: Kecsetkislalud (Udvarhelyszék).

⁴ L. még az előbb idézettekén kívül a vele alakult következő régiségbeli, illetőleg nyelvjárási beceneveket: *Andók*, *Annók*, *Antók*, *Erzsók*, *Ilók*, *Janók*, *Katók*, *Mihók*, *Sebők*, *Simók*, *Terók* (Varga: i. m. 10 és a nevek betűrendjében).

szavai. Bp. 1955. I: 240). E véleménnyel kapcsolatban újabban Hexendorf Edit jegyzi meg: „nem elképzelhetetlen, hogy a 'torta, placenta' jelentésű szó esetében a *kaj* igéhez kapcsolható *kalács*-csal van dolgunk . . . valószínűbb azonban . . . a szláv származtatás” (MNy. 52:447).

Pais Dezső egy jóval régebbi tanulmányában felvetette már a gondolatot, hogy „egy *kalács* alak éppen úgy keletkezhetett a *kajla* > *kala* -s képzős származékából *s* > *cs* hangváltozással, mint *kajás*-ból *kajács*” (MNy. 11:407). Kniezsza szerint a (*térd*-)*kalács* (Kniescheibe)-féle szavak *másodlagos* jelentése a 'torta, placenta' jelentésű szó alapján a magyarban fejlődött ki (i. m. 241). Pais Dezső szerint azonban a *kalácsfák* „görbére hajtott deszkák, melyek a malomkerék szárnyait összekötik”; a *kalácskerítés* 'malomkerék körülete'; a *kalácsfa* 'korlát, kerítés' szavak előtagja valószínűleg az a *kalács* szó, amely alakitanilag is, jelentésitanilag is a *kajla* > *kala* szó származéka (MNy. 11:407). Ugyanez a szó lehet az (*össze*-)*kalácsol* 'összefon, összekulesol' és a *kalácsos* 'görbe, horgas' szavaknak is az alapszava, bár „arra is gondolhatunk — még mindig Pais szerint —, hogy ezek a *kajács* szónak és származékainak a 'torta, placenta' jelentésű *kalács*-csal való vegyülése útján keletkeztek.” Pais tehát lehetőnek tartja a szláv eredetű *kalács* 'torta, placenta' jelentésű szó használata mellett a fgr. *kaj* > *kal* tőből származó *kajács* > *kalács* 'görbe, horgas, hajló' szó használatát is, nyilván a sütemények jellemző, feltűnő tulajdonságai alapján.

Véleményét újabban a *kalafinta* szóval kapcsolatban is kifejtette. Szerinte e szó *kala* eleme a 'görbe, lekonyult' értelmű *kajla* melléknév változata (vö. MNy. 52:313), mely egy **kajal* > **kajol* ige *kajló* igenévi származéka; ez az ige pedig *kajlad* > *kajlul* továbbképzésben bukkan fel. A *kajács* > *kalács* 'görbe, horgas, ferde' szó eszerint egy **kajó* > **kaja* igenév -s > -cs képzős megtoldása lehet, de lehet a *kaj* > *kal* nomen-verbumból való -s > -cs képzős alakulat is, és az á nyúlással jött létre (Pais Dezső: Huj-huj-kaját. Zenetud. tanulm. Kodály Z. 75. szül. napjára. Bp. 1957, 143).

A *kalács* 'torta, placenta' és a *kalás* > *kalács* 'görbe, horgas, ferde' szó vegyülése más oldalról, a kalácsféle sütemények készítésének és fogyasztásának mozzanatai alapján is pontosan megfigyelhető. Nagy Gyula az orosházi kulcsoskalács készítéséről írott kiváló tanulmányában (Szántó Kovács Múzeum Évkönyve. Orosháza, 1959.) e kalács-fajta magyarországi elterjedésével is foglalkozik. Bár tájékoztató jellegű adatai csak nagy vonalakban jelzik a kulcsoskalács előfordulásait, úgy látja, hogy leginkább Győr és Vas megyében ismerik ezt a lakodalmi kalácsféleséget, amelynek formái és fonási technikája között vidékenként még fel nem tárt különbségek vannak. Az egyes vidékeken használt kalácselnevezések sem következetesen jelölik a kalácsformákat. A századforduló körül Győr megyében az esküvőre menő vendégsereget egy *kulcsos kalinkó* nevű kaláccsal dobálták a nézők (Borovszky: Győr megye. Bp., é. n. 97). Manapság vagy egyszerűen *kulcsos*, vagy gyakrabban *kalinkó* a lakodalmi fonott kalács neve Dunántúl felső és nyugati felében, azonban sűrűen használják a *kulcsos* (*kujcsos*) *kalács* elnevezést is (vö. MTsz. 1:1245).

Napjainkban a *kalács* országszerte finomlisztből dagasztott, élesztős tésztából készített sütemény, mákkal, dióval, gyümölcsizzel töltve, henger vagy patkó alakúra hajtogatva, vagy töltetlenül karikára formálva („kerek perec”), vagy hajfonatszerűen összefonva és csomóra vagy karikára hajtva, Győr, Sopron és Vas megyei megfigyeléseink szerint a *kulcsos*, a *kalács* és a *kalinkó* legalább 2—5 formálási technikát is jelent kisebb területeken, ezek a formák azonban egy-egy kalácsforma elnevezésére nehezen rögzíthetők. Mindenesetre a *kalács* szó Comeniusnál már gyűjtőnévként jelentkezik, mert a *semlyéc*, *pereczec*, *pánkóc* mint a kalács nevei szerepelnek nála (vö. NySz.). Kalácson ma általában olyan kelt tésztából sütött süteményt értünk, melynek alakja vagy kerek, vagy fonott, vagy görbe (mint pl. a mákospatkó); a *kalács* nem kizárólag egy sütemény-

formát jelent, hanem igen sok formájú sütemény gyűjtőneve. A szláv és a fgr. eredetű, alakilag egyező *kalács* szavak vegyülten való használata ezért sem mutat egészen világos képet, ha változásait figyeljük.

Sopron megyében a mihályiak a lakodalmi *kalinkó*-t kissé keményebb tésztából készítik, mint a kenyeret vagy a közönséges *kalács*-ot. Egy *zsonpor* lisztből, amely mintegy 5 kg-ot jelent, 5–6 lakodalmi kalinkó készül. A liszthez 1 kg cukrot, 15–20 tojást, csipetnyi sót, 1/2 kg zsírt vagy vaját, 5 dkg élesztőt tesznek. A tésztát meggyúrják, megdagasztják, majd 15–30 cm hosszú rudakat formálnak belőle. Először két-két tészta-rudat fektetnek egymáson keresztben, majd csavarnak egyet az egymást metsző tészta-rúd párokon, összekulcsolják, összepödrítik őket. Ezután újabb négy rudat kulcsolnak az előbb összekulcsolt száalakra. Az ily módon a kalács közepét alkotó négyzet szabadon levő nyolc végére kapcsolják rá a négy rudat, és a szabadon maradó újabb nyolc kalácsvéget egy hosszabb rúdra hajtogatják, mely az egész rácsszerű fonatot kör alakúan veszi körül.

A tészta-ruddakat tehát egyszeri vagy kétszeri átfordítással pödrítik, „kulcsolják” (kalácsolják) össze. (A fonás többszöri, huzamosabban történo mozgást jelent.) A *kulcs* szónak Zemplén megyéből ismerjük ’hurok (nyomókötélen)’ jelentését is. Valószínű tehát, hogy a *kulcsos* szó a kalácsal kapcsolatban, mint új vonást, újítást jelölte azt az összesodrási technikát, mellyel a tészta-ruddakat egy nagyobb karikán belül díszesen, esetleg rács- vagy rostélyszerűen összekulcsolták. (Ezekről a munkamozzanatokról Nagy Gyula i. m.-jában igen szép és szemléltető képeket közöl.)

A Mihályival szomszédos Győr községben a *kalinkó* tésztájába nem tesznek tejet, mert szerintük attól *gejmos*, ragacsos lesz, csupán vízzel gyúrnak meg jó keményre. Minél keményebb a tészta, annál foszlósabb lesz a kalinkó. A kemény tésztát rudakra vágják, meghengergetve kifomálják és a rudakat forró vízzel leforrázzák. Ezután a rudakat egymásra fektetik keresztben, nem kulcsolják össze, csupán összenyomkodják, hogy rácsot adjanak ki és egy hosszabb rúddal az egészet karikába fogják. A közeli Sopronkövesden is *rácsos* a *kalinkó*, Kópházán azonban már nem az. Itt a kalinkó szépen megkelt tésztájából három elég vékony rudat formálnak, ezeket hajfonatszerűen összefonják, és ezt a fonatot egy nagy fődön karikába hajtják (esetleg több karika is kerül egymás mellé vagy egymásra). Vigyáznak, hogy kisütés után legalább egy ökölnyi lyuk maradjon a kalinkó közepén. Sopron városában az első világháború előtt a *lakodalmi kalinkó* éppen úgy készült, mint még ma is Kópházán.

Nagycenken a *lakodalmi kalinkó* kelesztett kalács-tésztából készül. A 3–4 kis cipóba kiszakított tésztából 3–4 hosszú rudat sodornak, ezeket — mint a hajat — ügyesen „copfliba” fonják, és az egészet karikába hajtják. A fonatok a sütés után egyberagadnak, csupán a közepén marad egy nem nagyon nagy lyuk. A cenkiek a kalinkó fonataira úgynevezett *rózsá*-kat is ragasztanak; ezek lapos, sodort, kerek tészta-ruddak, melyeknek a szélét csipkésre vagdoszák. Egymásra több tészta-ruddat is ragasztanak, hogy a rózsák kisütés után szépen és telten nyíljék ki.

Adalékaink és megfigyeléseink szerint Sopron megyében a *kalinkó* minden esetben karikára hajtogatott kalács volt. Egyik változatban a hajfonatszerűen összefonott tészta-ruddakat hajtogatatták össze karikára, a másikkban rácsszerűen összeillesztett tészta-ruddakat fogott körbe egy tészta-karika, a harmadikban kalács-ruddak összekulcsolt tagjai helyezkedtek el a karikán belül. A lakodalmi és más családi szertartásszerű lakomák igen régi kalácsformája a kerék, a karika, a gyűrű alak volt, mely a tészta készítési és díszítési technikája szerint módosult, gazdagodott, fejlődött, de a karika (gyűrű) alapformát mai napig is megőrizte. (A téglalap alakú, szögletes pléhtepsi, valamint a hozzáformálódó *fonottkalács* legfeljebb 30–40 éves újabb fejlemény.) A szláv *kolac* ’torta, placentá’ szó minden szláv nyelvben olyan kalácsot jelent, melynek alakja a mai karika fogalmával is jelölhető. Nem valószínű tehát, hogy a fgr. eredetű *kalács* ’görbe, ferde, kajla’ szavunk

szolgált volna az eredetileg igen egyszerű karika formájú sütemény jelölésére. A „kulcsolás” technikája következtében előáll görbületek, hajlatok adtak alapot e másodlagosnak vélt szemléletnek.

A legtöbb kalácsforma közismerten görög–római eredetű, azonban M. Höfler kutatásai szerint (Weihnachtsgebäcke. Wien, 1905. 41) a *karika* és a (haj)koszorú alakú *kalácsok* náluk is folytatásai, utódai a tipikusan őskori „szellemkenyerek” (Scelenbrotten)-nek, a halottak tésztaformába süített bronzékszereinek, s a hajlaldozattal is rokonságban vannak; tulajdonképpen a fémekkel szemben a tésztaakarikák és a tésztafonatok elsődlegességével kell számolnunk, ha a kezdetleges lélekhitre, a visszajáró lélek táplálásának hiedelmeire és kötelezettségeire gondolunk. A halotti áldozatokból már a rómaiaknál átkerültek a *tabulae fortunae* révén az újévi szokásokba, majd más családi ünnepek lakomáiba is, s itt legtovább a lakodalmi szokások hagyományos szertartásaiba ágyazódva élnek ma is e régi süteményformák ősi kultikus szerepükhöz hasonló életet.

A *kariká*-k (Kringeln), esetleg *perec*-ek (Brezeln) vagy *patkó*-k (Beugeln) különösen az alsó-ausztriai és a nyugat-magyarországi lakodalmi szokásokban játszottak nagy szerepet a századforduló táján, de még ma is megtaláljuk e kalácsfelmutatás, a kalácsosztás, a kalácszórás) nyomait hazánkban távolabbra is (vö. Max Höfler: Gebildbrote der Hochzeit. Wien, 1911. 39). Az osztrák-bajor *Kringel* 'karika, percc, fejtvedő (kerék) párnakarika' (Halász Előd: Német–magyar szótár. Bp. 1952. 2:68) szó átvétele véleményünk szerint a Túrkevény (Szolnok m.) és Pocsajon (Bihar m.) feljegyzett *karingó* szó, melynek „körbeforgó, körforgattyú, örvény” jelentései után a 4. helyen találjuk a 'zsírban kisütött kacskaringós fánktészta' jelentést (MTSz. 1:1057), holott szerintünk ez utóbbi a szó elsődleges jelentése. Általában a *karingó* szót a *karingol* > *keringél* 'körben forog' ige származékként kezelik. Pais Dezső a *kacskaringós* > *katy-karingós* 'kanyargós, sokráncú' melléknév első részét a *kacs* főnévvel egyezteteti, a második tagját pedig az előbb említett *karingó* 'körforgattyú, örvény, fánktészta' (vö. *keringő*) szónak tartja (MNy. 11:407). Arégi nyelvben, Pápai Páriznál *karingót nyargalázní, karingósan megfordulni a lóval* szólásokban is előfordul a *karingó* szó, azonban itt nem lehet vitás, hogy a *karingol* 'körben forog' igével van dolgunk. A Konyáron is feljegyzett *karingóu* 'fonatos fánktészta'ból készült kalácsféle' (Végh József: Sárreíti népmesék és népi elbeszélések. Debrecen, 1944. 149) azonban semmiképpen sem tartható olyanféle jelentésvégződésnek, mint Fr. Wagner Phrasologiae latinae corpus etc. (Tyrnaviae 1775. 191) című művében a *circulus* jelentései: 'kerengő karika, abroncs, peretz, öszvegyülés, kolo' (utóbbi szlovák nyelven, mivel a könyv többnyelvű). Az osztrák-bajor *Kringel* szó -el végződésének -ó-vá alakulása az átvétel régiségét igazolja (vö. MNy. 55:116), a *krumpl*-szóvalhangzó-torlódás *kar*-feloldására is találunk példát *krumpli* > *kolompér* szavunkban.

Az elmondottak alapján teljesen megnyugtatónak látszik a *kalinkó* < *karingó* < *Kringel* származtatás. Az *r-l* változásra is van példánk a *purger* > *polgár, krumpli* > *kolompér* szavakban. A *karingó* 'fonatos kalácsféle' az Alföldön a *karingol* 'körben forog' ige származékként élt a köztudatban, a nyugat-dunántúli részeken pedig a *kalás* > *kalács* 'görbe, ferde, kajla' szó hatása alatt alakult ki *kalinkó* változata, mert a nyugat-dunántúli *kerék kalács* tulajdonképpen karikába fonott, 'összevissza görbülő' kalács volt. Mind az önállóan élő *karingó* (kalácsféle), mind a *kalinkó* az osztrák-bajor *Kringel* 1. Bäckerei: craqueline, gimblette (= Brezel), 2. prov. cercle (= Ringel) szó (Sachs-Villatte Encycl. Wörterbuch. Berlin, 1886. 2:1014) XIV–XV. századi átvétele. Az egyes területek kalácsformái és kalácselnevezései nem állanak oly pontosan feldolgozva rendelkezésünkre, hogy dönteni tudnánk abban a kérdésben, pontosan milyen kalácsformát jelölt a szláv szó, és milyen formát jelölt az osztrák-bajor szó, azt azonban megállapíthatjuk, hogy a szláv átvétel régebbi, mint az osztrák, mert nem kizárólag egy kalácsféléjét jelölt, hanem gyűjtőnévvé alakult. A *kalinkó* osztrák-bajor kalácsformája a karikába hajlított hármás

fonat, melynek közepén lyuk, legalább is bemélyedés van. Csupán feltehetjük, hogy a szláv kalácsforma eredetileg a sima karika alakú kalács volt. A kulcsolással képzett kerek rács, a *kulcsoskalács* magyar helyi fejleménynek látszik.

A *kalinkó* 'fonatokból álló, körkörös lakodalmi sütemény' jelentésű szó *karingó* < *Kringel* származtatása arra is rámutat, hogy a szláv *kalač* és a fgr. eredetű *kalás* > *kalács* jelentésénél és alakja hasonlóságánál fogva nemcsak egymásra, hanem más, hasonló alakú és jelentésű szóra, a *karingó* > *kalinkó*-ra is hatott, aszerint, hogy a valóság szemléletének mely aspektusai váltak uralkodóvá a nyelvhasználat egy-egy néhány adat tükrében megfigyelhető időszakában. Bátky Zsigmond ilyen szemléleti aspektusváltozások figyelembevételére alapján sorolja ide a **klínkó* > **kilínkó* 'madzaggal, fagogyantúval húzott kilincs' elnevezést, mint a *kalinkó* alakváltozatát, valamint a *hajtovány* nevű hajlított hálókertetet, illetőleg 'kifli és percc alakú' kaszavesszőt, kaszatakarrót is, melynek **kalinkó* elnevezését is feltételezi (Ethn. 98: 300). Ezek az elnevezések azonban semmiképpen sem a kerek *kalács*, hanem valami más, karika alakú szerszám *Kringel* eredetű nevével lehetnek valami módon kapcsolatban.

Dömötör Sándor

Kiveszi a bolondját. Budai Ferencnek, a múlt században sokat forgatott Polgári Lexikon szerzőjének egyik könyvében, az első magyar Kant-bírálatban akadunk rá először a címül írt szövegre: „minthogy Schelling hivatalban . . . van, az ő *bolondját ki venni* nehezebb” (Kánt rost. 1801. 67–8. Az akadémiai Nagyszótár cédulaanyagából). Hogy ezen a mai köznyelvben már teljesen ismeretlen szóláson ugyanazt értették a múlt század elején, amit manapság az *ellátja a baját* kifejezés jelent, arra nemcsak Budai idézett szövegéből következtethetünk, hanem abból is, hogy ugyanezt a szólást Dugonics András Magyar példabeszédek és jeles mondások című gyűjteménye a büntetést jelentő kifejezések sorában (*Ki vették a' bolondgyát* alakban) közli (1:25). Ez után a két adat után sokáig semmi nyomát nem találjuk e szólás használatának. Csak újabb, tájnyelvi feljegyzésekből tudjuk, hogy — bár némileg megváltozott alakban — némely vidéken még a legutóbbi időkben is élt, sőt talán néhol még ma is él a címül írt szólás. Az akadémiai Nagyszótár adatgyűjtésében ugyanis azon a cédulán, amelyre a már idézett Dugonics-adatot kijegyezte a gyűjtő, a következő megjegyzés olvasható: „= megver. Vö.: *Kivették az alfele bolondgyát* = megfenekel (Földes, Hajdú m.)”. E megjegyzés — amint az írásból látszik — Horváth Endrétől, a bakonyaljai nyelvjárás jeles feldolgozójától származik. Ő pedig nyilván a földesi születésű és vele együtt cédulázó Karácsony Sándortól kapta mind az értelmezést, mind pedig a nyelvjárás szövegszerkezetét. Horváth feljegyzése azért is fontos, mert az előző adatokkal egybevetve a szóval valószínűvé teszi, hogy szólásunknak ehhez a Tokajban feljegyzett változatához: *kivették a seggi bolondját* (Nyr. 20:238), tévesen fűzte a közlő a 'kitanulták a nyitját' értelmezést. Alkalmilag talán csakugyan használta valaki ebben az értelemben is az idézett kifejezést, de hogy nem ez volt a szólás szokásos jelentése, arról a Budai-, Dugonics- és a Horváth-féle adat egyaránt kezeskedik.

A szólás keletkezésének, eredetének a megértéséhez egy eddig tudomásom szerint még nem szótározott tájszavunknak és egy régi állatgyógyító eljárásnak az ismerete segít hozzá. Tálasi Istvánnak A kiskunsági pásztorkodás (Bp. 1936.) című kiváló monográfiájából (98) tudjuk, hogy a *bolond* főnév egyes szám harmadik személyű birtokos személyragos alakja nemcsak a *valakinek* vagy *valaminek a bolondja*, továbbá a *rájön a bolondja*, *járja a bolondját* kapcsolatokban és nemcsak a határozóragos *bolondjában* alakban él, hanem a kiskunsági pásztorok nyelvében sajátos jelentéssel külön szóvá önállósult. A kiskunsági juhászok *bolondja*-nak hívták — vagy talán hívják manapság is — azt a hólyagférget, borsókafajtát (*Coenurus cerebralis*), amely a juhok ismert agyvelőbetegségét,

a kergekórt, a kergeséget okozza. Ez a hólyagféreg a kutyában élő galandféreg álcája. A galandféreg petéje a beteg kutya székletével szemyezett fűről a juh gyomrába, majd pedig a vérárammal az agyába kerül, és ott rendszerint borsónyi, de olykor egészen tyúktotás nagyságú hólyaggá fejlődik. Az idegen test nyomja a juh agyát, keringésre készíti, görcsöket okoz neki, végül pedig kimúlásához vezet. Hogy ezt megakadályozzák, az állatorvosláshoz is értő juhászok valóságos műtétet hajtottak végre a kergeségben szenvedő juhokon. Ezt az operációszerű eljárást Tálasi (i. h.), Szűcs Sándor (Pusztai szabados. Bp. 1957. 94—5) és Nagy Czirok László (Pásztorélet a Kiskunságon. Bp. 1959. 185) egybehangzóan úgy írja le, mint a juhász gyógyító tudományának a próbáját. Az első teendő kitapogatni, hol kell a juh fejét meglékelni. Ahol kis puha folt érezhető az állat homlokán, ott van a *bolondja*. A szükséges előkészületek után a juhász térde közé szorítja az állat mellső részét, a homlok megpuhult részéről lenyírja a gyapjút, majd éles bicskával felvágja a bőrt, valamint felhajtja a puha csontot is. A vérzést kékkóporral állítja el. „Ezután — írja Tálasi — a juhot fejfelé fordítja, az orrát befogja, hogy a »feje-veleje szuszogjon«, így a *bolondja* könnyebben előjön” (i. h.). A hólyagférget, a *bolondját* aztán gombostűvel vagy — Szűcs Sándor leírása (i. h.) szerint — gombos végűre faragott vékony faszilánkkal kiemeli, kiveti a juh fejéből. Ezután már csak a felmetszett bőr és a puha csont rész visszahajtása, levarrása, esetleg szurokkal való leragasztása következik. Ha ügyesen dolgozott a juhász, rögtön legelni is indult a csúnya féregtől megszabadított állat.

Az elmondottak alapján — úgy gondolom — joggal feltehetjük, hogy a *kiveszi a bolondját* szólás eredetileg az állatorvosláshoz is értő kiskunsági vagy esetleg más alföldi vidéken legeltető pásztorok szakkifejezése volt. A szókapcsolat eredeti jelentéséből ('koponyafelmetszéssel kiveti a hólyagférget a juh fejéből') ugyanúgy alakulhatott ki a *szólás* átvitt jelentése ('alaposan elintézi, megveri, elfenckel valakit'), mint ahogy például az *ellátja a baját valakinek* kifejezésnek a szó szerinti értelméből ('kisegít valakit a bajból, súlyos helyzetében gondját viseli') a közismert, átvitt és az eredetivel éppen ellenkező jellegű jelentése fejlődött. Az ilyenfajta jelentésváltozásoknak (vö. O. Nagy: Mi fán terem? 236) elsősorban a gúnyos használat az alapja, vagyis az a körülmény, hogy főleg az elismerés, dicséret vagy a hála, köszönet fogalomkörébe tartozó szavaink és szókapcsolataink gúnyt kifejező hanglajttal ejtve lebecsülést vagy valami más olyan tartalmat jelentenek, amit éppen nem szoktak megköszönni. Olykor azután az eredeti amelioratív jelentés teljesen háttérbe is szorul a gyakori gúnyos használat folytán kialakult rosszálló értelem mögött (vö. *jó pipa, gyönyörűséges mákvirág* stb.).

A gúnyos használaton kívül azonban még más okok is közrejátszhattak szólásunk átvitt értelmének a kialakulásában. Mindenekelőtt arra kell gondolnunk, hogy noha az a juh, amelyen az imént leírt műtétet végrehajtották, rendszerint meggyógyult, de gyógyulásáért ugyancsak meg kellett szenvednie. A felnyitott koponyájú és szemmel láthatólag irgalmatlanul szenvedő birkának a néma kínlódása is kétségkívül hozzájárult ahhoz, hogy a *kiveszi a bolondját* az állatgyógyítás kifejezőköréből kikerülve az 'ellátják a baját' fogalomkörébe tartozó szólássá vált. Hasonló alapon végbement jelentésváltozásra több példa is akad szólásaink között. A *ráterítik a vizes lepedőt* például — Csefkó Gyula alapos érvekkel támogatott megfejtése szerint (Szállóigék, szólásmódok. Bp. 1930. 16) — eredetileg szintén az orvoslás kifejezése volt. Noha hajdan gyógyítás, fájdalomcsillapítás végett terítettek vizes lepedőt arra az emberre, akit alaposan összeverték, a *ráterítették a vizes lepedőt* ma mégis az *ellátják a baját, kivették a bolondját* rokon értelmű szólása, mégpedig feltehetőleg azért, mert igen kellemetlen érzés, ha a sebekről sajgó vagy a lázban égő testre egyszerre nagy felületen hideg borogatást tesznek. Orvoslás vagy pontosabban kuruzslás volt azoknak a régi, lúgos vízzel történt fejmosásoknak a célja is, amelyeknek ez az ugyancsak a címül írt szólás jelentéskörébe tartozó, 'alaposan leszdi,

lehord valakit' értelmű szólásunk őrzi az emléket: *megmossa a fejét valakinek* (vö. Mi fán terem? 102).

Hogy az eredetileg nyilván csak a juhászok meg a juhtartó gazdák körében ismeretes *kivették a bolondját* kifejezésből szélesebb körben is használt, átvitt értelmű szólás lett, abban kétségkívül annak is része van, hogy azok, akik nem ismerték a *bolondja* főnév 'hólyagféreg' jelentését, ezt a szólásban előforduló szót kapcsolatba hozták azzal a *bolondja*-val, amelyik a *rájön a bolondja, járja a bolondját* kifejezésekben fordul elő, és amely a *bolondjában* határozóban is világosan érezhető. Az eredeti jelentésében már nem értett *kivették a bolondját* szólást olyasféleképpen érthették, hogy aki bolond ember módjára viselkedik, aki a bolondját járja, abból „ki kell venni” a bolondságot. Erre a célra pedig — a régi világ kezdetleges nevelési elveinek megfelelően — a pálcá, a bot látszott a leghatékonyabb eszköznek. Amikor a szólás eredeti értelme feledésbe merült, a kifejezéshez kapcsolódó új jelentés alapján már besorolhatták a *kivették a bolondját* szólást is azoknak az egészen más eredetű kifejezéseknek a rendszerebe, amelyekben ugyancsak a *bolondja* szó fordul elő. Az eredeti jelentéstől való teljes elszakadást azok az újabb nyelvjárási változatok mutatják, amelyek mintegy „értelmesebbé”, érthetőbbé téve a szólást, megnevezik azt a testrészt is (vö. *kivették az alfele*, illetőleg a *seggi bolondját*), amely a legalkalmasabbnak látszott arra, hogy ott verve, püfölve megszabadítsanak valakit a rájött bolondjától. . .

Befejezésül még csak azt említeném meg, hogy szólásunknak mint a juhtenyésztéssel kapcsolatos átvitt értelmű kifejezésnek gazdag rokonsága van nyelvünkben. A *megkergülni valakit* és a *forog, mint a kerge birka* ugyanazzal a juhbetegséggel kapcsolatos, amelylyel szólásunk is összefügg. Egy másik juhbetegség a forrása ennek a több nyelvjárásban is élő, 'hóbortos, bolond' és 'részeg' jelentésű szólásnak: *motoz van a fejében* (vö. MTSz. és Kertész: Szokásmondások 45). Végül — minthogy egyik jelentésében teljesen egybevág szólásunkkal — itt kell megemlíteni a régibb irodalomban igen gyakori, de az újabb irodalmi nyelvben is fel-felbukkanó szólást: *csztrengára hajt* vagy *fog valakit*, amely ugyancsak a juhtartás köréből, közelebbről véve a fejés végett összetertelt juhok szemléletéből származik (vö. Kertész: i. m. 44).

O. Nagy Gábor

Nemzetgyűlés. Gáldi László feltevése szerint *nemzetgyűlés* szavunk 1848 táján vált összetett szóvá a *nemzeti gyűlés szerkezetéből* (MNy. 44:134; vö. Nyelvünk a reformkorban 156). Megjegyzésével kapcsolatban szeretnék rámutatni arra, hogy a *nemzetgyűlés* összetétel kialakulásának folyamata a felvilágosodás korában már egyszer megindult, és hogy ebben a folyamatban nem a *nemzeti gyűlés* szószerkezet tagjai közeledtek a *nemzetgyűlés*-hez, hanem a *nemzet gyűlése* > *nemzet gyűlés* fejlődés jelölte a szóelemek menetét az összeforrottság felé. Az összetétellel válás azonban a keletkezés pillanatában, a XVIII. század végén elakadt, s maradt: elszigetelt jelenség.

A francia polgári forradalom törvényhozó testületét egykorú irodalmunk általában a *nemzeti gyűlés* szókapcsolattal jelöli: „azon hankalódik a' *Nemzeti gyűlés*, hogy a' Királynak egy *Nemzeti Nevezetet* adjanak” (Magyar Kurir 1789. 953); „a' Fő-Püspök Palotáján első *Nemzeti-gyűlés* tartaték” (uo. 1301); „a' *Nemzeti-Gyűlés* tanácsot tartott volna” (Magyar Hirmondó 1792. 1:666); A' Király, a *Nemzeti Gyűlés* Elölülőjének bal keze felől foglalt helyet (uo. 2:166); „A' mostani *Conventnek* és az ez előtt volt *Nemzeti Gyűlésnek* a' *Decretomai*, . . .többre mennek már 10 ezernél” (B[écsi] Magyar Mercurius 1794. 2:835) stb.

A *nemzeti gyűlés* alakzat mellett találkozunk a két szóelem birtokviszonyt feltűntető kapcsolatával is: „*Harmadik Rendbéliék*, az úgy nevezett *Demagogusok*, vagy *Republikánusok*, a' kik vezérlették sok ideig a' *Nemzet-Gyűlését*” (Hadi és Más Nevezetes

Történetek 1791. 2:520). A Magyar Hírmondó egy időben, az első évfolyam kezdeti szakaszában szinte következetesen ezt a kifejezést alkalmazza: „A Frantziák Királya, második nyomos végzését nem erősíté már meg a *Nemzet-Gyűlésének*” (1792. 1:25); „A mult Decembernek utolsó napján nagy örömet okozott a *Nemzet Gyűlésének* egy Levél” (uo. 86); „sokan vagynak a mostani *Nemzet Gyűlése* Tagjai közzül a jakobinusok klubjában (uo. 163) stb.

E birtokviszonyt jelölő forma létrejöttének kiindulópontjául a birtokviszonynak azt a teljes képletét tekinthetjük, amelyben az első szóelemet jelzői nemzetrév előzi meg: „A' *Lengyel Nemzet' Gyűlése*, szinte éjfélután négy óráig nyújtotta . . . a' maga *Ülését*” (Magyar Hírmondó 1792. 1:52); „A' *Frantzia Nemzet Gyűlése* nem tsak ki tetette hivataljából, a' külső dolgokra ügyelt Ministert. . . hanem el is küldötte azt” (uo. 447) stb. A kötőjel használata a *nemzet gyűlése* alakulatban (s ugyanígy, de ellenőrizhetően gyakrabban a *nemzeti gyűlés* szókapcsolatban is) a szervezeteibb összetartozást, a nemzetrévtől való elszakadást és a 'gyűlés' fogalmához való tartozás hangsúlyát érzékelteti. A szintagma ezzel mintegy az 'alkotmányozó, törvényhozó szerv, testület' jelentését veszi fel: „A' *Frantzia Nemzet-Gyűlése* megtiltotta. . . gyűléseket tartani” (uo. 25); „Jan. 4-dikén, bé-megy egy Gays Miklós nevezetű Anglus a *Frantzia Nemzet-Gyűlésébe*” (uo. 113); „Végzéseket hozott a' multt hónapban a' *Lengyel Nemzet-Gyűlése*” (uo. 835); „Montesquieu (!) Vezért nem tsak le-tette hivatalyából a' *Frantzia Nemzet-Gyűlése*; hanem foglyul is akarta azt vitetni Párisba” (uo. 2:821) stb.

A nemzetrév elmaradásával keletkezett *nemzet gyűlése* > *nemzet gyűlés* alakulásban analógias hatást kell feltételeznünk. Párhuzamos jelenségként hivatkozhatunk a már a régiségben (NySz. 1:1207) előforduló *ország-gyűlés* — *ország gyűlése* kifejezéseknek még e korban is váltakozó előfordulására. Érdemes megemlítenünk, hogy e fogalomkörben ez idő tájt újabb szókapcsolat is feltűnik. Sombori László röpiratának címe: „Az 1794-dik esztendőben tartatott nemes *haza gyűléséhez* intézett köteles beszédje Marus Vásárhelyi S. L.-nak, ns. Hunyad-vármegye egygyik követyének 1794” (Petrik 4. 409.). A birtokos szerkezet és az összetett szó a Magyar Hírmondóban is váltogatja egymást: „Az *Ország-Gyűlésétől* kirendelt Deputáziók' Tagjai, Farsangra gyűlnek oda bé” (1792. 1:49); „Ezen Hónapnak 23-dikán *Ország Gyűlés* fog kezdődni ezen Tartományban” (uo. 92); „olly nagy Szála nem völt egész Geflében, a' mellyben el-fért volna az egész: *Ország-Gyűlése*” (uo. 206); „*Ország-Gyűlés* (Parlamentum) kezd dött tartatni Londonban” (uo. 263); „A' *Lengyel Király, és Ország-Gyűlés, hogy' vagynak az új Konstituzió' Ellenségivel?*” (uo. 277); „Most a' leg-nagyobb belső tárgy', t. i. az *Ország-Gyűlése*' vagy az úgy nevezett Parlamentom' alkotásának (organizatziójának) jobb módja jött kérdésbe” (uo. 734) stb.

Az adott feltételek megeremtették a lehetőséget címül írt kifejezésünk fejlődésének következő mozzanatához. Felbukkan a *nemzet-gyűlés* összetétel: „El is végeztetett mindjárt Dec. 23-dikán a' *Lengyel Nemzet-Gyűlésben*, hogy a' Sax. Vál. Hertzeg által kivántt Jelentés el-küldődjék Petersburgba” (Magyar Hírmondó 1792. 1:102); Angliában a francia nemzetgyűléssel levelezésben álló forradalmárokat letartóztatják: „Azoknak tzéljok egyenes a' völt, hogy *Nemzet-Gyűlést*, vagy Konventziót állítsanak-fel” (uo. 1794. 1:880); „Ezen szóban: *Nemzet-Gyűlés, Conventio*, nints semmi Felség -bántás” (uo. 882) Megjelenik a szó -i képzős származéka is: „a' Király, ezt felelte erős lélekkel a' *Nemzet-Gyűlési* Deputatziónak: Én, Frantziák között vagyok, mitől félljek tehát?” (uo. 2:59); „A' közönséges jövedelmekre ügyelő Fr. *Nemzet-Gyűlési* Deputázió, el akar töröletetni a *Nemzet-Gyűlésével* sok újjonnan fel állított adókat” (uo. 822) stb.

Zsoldos Jenő

Gyürke. A MTsz. szerint a. m. 'a kenyérnek sülés közben kilasadt és kiduzzadt része'. A MTsz. Komáromból közli *gyürke* változatát (ez megerősítésre szorul, mert be-

küldője a megbízhatatlan Király Pál volt), és *gyírka* (szintén Király Pál közlése Baranya megyéből, de ezt igazolja a Kiskunhalason följegyzett adat: Nyr. 15:65).

A *gyürke gyürkés* 'kiforradt, kiduzzadt szélű (kenyér)' származékának följegyezték Szigetközben (Győr m.) *csürkés* változatát. Mármost Gerencsér Miklós Égre nyíló ablak című kisregényében előfordul az alapszó is *csürke* alakban: „A kés megakad a kenyér *csürkéjében*” (145). Mivel ezekre az alakváltozatokra kevés adatunk van, felkérem a Nyelvőr olvasóit, szíveskedjenek érdeklődni, hol használatosak ezek az alakváltozatok. Talán valaki azt is tudja, hogy Gerencsér Miklós író hova való származású.

Rákláb. A CzF. a szónak 'rákolló' és 'ganajhányó villa' jelentését ismeri. A MTsz. az utóbbin kívül még két jelentését közli: 'lággyvasból készített kétágú szeg' és 'a rokolyaháló kellő közepét, illetőleg csúcsát alkotó kétágú fonalak, amelyek a pórázban egyesülnek'. Timár Máté Lópokróc című írásában is használja a *rákláb* szót, de egyik jelentés sem illik rá: „Igen? — rúgta be a tál roncsait a tűzrevaló *ráklábbalom* mögé (Élet és Irodalom XI. 27. 9. lap, 5. hasáb). Vajon mit jelenthet ez a *rákláb*?¹

Kikél. A *kel* szónak eredeti jelentése nyilván 'megy', ebből valamennyi jelentésváltozata levezethető, az is, hogy a *tészta megkel*. A NySz.-ban az igekötőtlen *kel*-nek is megvan ez a jelentése. Timár Máté említett írásában a *kikél* ige is előfordul ebben a jelentésben: „Jaj, istenem, nekem meg *kikél a tészta a* teknőmből. Egészen elfelejtettem” (uo. 3. hasáb). Itt teljesen világos, hogy a szó azt jelenti 'kimegy'. Timár Máté, mint a Majoros Ádám krónikája című regényéből kiderül, endrődi származású.

Szolgáló. Nemrég (Nyr. 83:491) megírtam, hogy a köznyelvi 'leány- vagy asszony-cseléd' helyett egy népi írónk a *szolgáló* szót 'férfiszolga' jelentésben használja. Most újabb adatot közlök a *szolgáló* 'férfiszolga' jelentésére egy másik írónktól. Molnár Géza Eszter című elbeszélésében használja ilyen értelemben: „Halljátok, Esztinek van valakije!” — „Tán éppen ez a *cigányszolgáló*. . .” „Ne beszéljeteik ilyent. . . Csak nem teszi magát a *szózájához! A cigányszózájához!*” (Népszabadság 1959. XII. 25. 15. lap, 3. hasáb). „Apámnak nem tetszett a dolog. Cigánnyal rokonságba kerülni? Aztán meg: a Jóska gyerek? A *cigányszózájából* apja lesz?” (uo. 4. hasáb). „Szóval ez lett a *cigányszózájól* vége” (uo. 5. hasáb). Újból kérem folyóiratunk olvasóit, szíveskedjenek érdeklődni, hol használatos a szó ebben a jelentésben.

Ebben az elbeszélésben még egy szó van, amelyet nem találunk a MTsz.-ban: a *kisház*: Apám a *kisházba* vezette Eszter nénémeket — így hívják felénk azt a mindenes szobát, ahol a család napközben tartózkodik — ezzel is mutatta, hogy Géczy Palit nem tekinti ünnepi vendégnek (uo. 4. hasáb). Itt tehát a szó értelmezését is megadja az író. De azt is jó volna tudni, hol van az a „felénk”

A cippzár magyar neve. Szabó Magda legújabb ifjúsági regényében olvassuk: Harisnyás szétnyitotta a kabátját, *villámzár* zubbonyán megcsillant valami jelzés (Sziget-kék 39. lap). Jó volna, ha a cippzár *villámzár* neve átmenne a köznyelvbe. Így egy csúnya idegen szóval szegényebbek lennénk, de ez nyelvünk gazdagodását jelentené.

Beke Ödön

A malom alja kifejezés jelentésmódosulásai. Adynak „A Tisza-parton” című versében (Új versek. 1906.) a *malom alja* birtokos szerkezet vagy összetétel a magyar elmaradottság jelképei között bukkan fel:

¹ Timár Máté író kérdéseimre szíves volt megmagyarázni a *rákláb* szó jelentését: „a *rákláb* szó a Békés megyei Endrődön használatos, és a tengeritő föld alatti gyökeres részét jelenti, melyet törés után szárvágóval elvágnak és a földben hagynak. Szántáskor az eke forgatja ki a földből. Tavasszal összegyűjtik és tüzelésre használják. Nevét valószínűleg a ráknak ágas-bogas lábáról nyerte”.

Gémes kút, *malom alja*, fokos,
Sivatag, lárma, durva kezek,
Vad csókok, bambák, álom-bakók,
A Tisza-parton mit keresek?

A *malom alja* kifejezés a mai olvasó, főleg a fiatalabb nemzedék (például a középiskolai tanulók) számára nem teljesen világos. Hangulati jegyeit természetesen megadja az egész vers hangulata, közelebbről pedig a két szó, amely közrefogja: a *gémes kút* és a *jokos*, jelentése azonban korántsem olyan magától értetődő, mint ezeké. Bizonyítja ezt az is, hogy A. F. budapesti középiskolai tanár az MTA Nyelvtudományi Intézetéhez fordult az Ady használta *malom alja* szókapcsolat magyarázata ügyében.

Kétségtelen azonban, hogy a kérdéses szerkezet mindezek ellenére sem „kihalt”, legfeljebb csak „elhomályosult” eleme mai irodalmi nyelvünknek. Sőt ezt az utóbbit is cáfolni látszik az, hogy melléknévi jelzői alakja napjainkban is eléggé körülhatárolható jelentéssel fordul elő a sajtóbeli irodalmi kritikákban, tanulmányokban. Például: „A kor, amelyben Babits élt és alkotott — 1941-ben halt meg! — elsősorban a *malomalji* provincializmus, horthyista korlátoltság ellen aktivizálta a költő polgári humanizmusát, műveltségének magas eszményeit, szigorú színvonal-elvét” (Pándi Pál: Babits Mihály két frontja. — Népszabadság 1959. okt. 11.); „ő [ti. Kazinczy] a provincializmussal, *malomalji* műveletlenséggel szemben nyúlt Shakespeare-hez” (ugyanő: Kazinczy emlékezete. — Népszabadság 1959. okt. 25.); „Korántsem valamely tűzrőlpattant Elektrát és cserfenyelvű Klitemnesztrát, nem is valamilyen reneszánsz mézeskalácsot, tulipántos ógörögöset és *Malomalji*, csikóbőrös Oresztest kell számonkérni a Magyar Elektra rendezőjétől” (Mátrai-Betegh Béla: Magyar Elektra. Az Ódry Színpad bemutatója. — Magyar Nemzet 1959. dec. 2.).

A *malom alja* és a *malomalji* szó szerkezet, ill. összetétel irodalmi nyelvi fejlődésében tehát található bizonyos érdeklődésre méltó mozzanat. E fejlődés megvilágítása előtt azonban vissza kell menni a kifejezés eredetéhez.

Az eredet és a néprajzi háttér kérdését a néprajztudomány már korábban tisztázta. A *malom alja* eszerint a XIX. század folyamán Alföld-szerzte elterjedt szárazmalmok egyik főrészeinek: az állati erővel hajtott „nagykereket” magában foglaló, kőralaprajzú, fedett, sátoroszerű építménynek a neve. (Vö. Kecskemétre vonatkozóan: Madarassy László: A „malom alatt”. — Népünk és Nyelvünk [NéNy.] 2 [1930]: 143.) Helyhatározói használatban: a *malom* vagy *malmok alatt*, a *malmok alá* stb. (uo. 145). *Malomalji*, *szárazmalomalji* a malomsátor szakmai megjelölése is (vö. Dr. Lambrecht Kálmán: A magyar malmok könyve. Történeti anyag. Bp., [1915.] 25). Valószínűleg ide tartozó helyhatározói használatú adatunk Kiskunhalasról is van: „Töszik ám a törvént a *malom alatt*; aszondik, hogy már nem soká kiüt a negyvennyócz” (Nyr. 14:331. Idézi Szendrey Zsigmond is, NéNy. 5:35).¹ A tájszó-feljegyzésekben, egyéb nyelvjárási munkákban és a néprajzi irodalomban általában a fogalom másik elnevezése szerepel különféle változatokban: *keringő*, *malomkeringő*, *malom keringője*, *keringősátor*, *keringő* stb. (Vö. Madarassy i. m. 143 és ugyanő: A „malomház” és a „keringő”. — Budapesti Hírlap [BH.] 1928. nov. 20.; Nagy Gyula: Az utolsó működő szárazmalom. — NéprÉrt. 38:84; továbbá néhány Békés és Csongrád megyei adat az Új Magyar Tájszótár cédulaanyagában. — A szóról részletesebben l. Madarassy: A szárazmalom „keringő”-je. — NéprÉrt. 26:51). — Az alföldi parasztvárosok és falvak népi társadalmi életének egyik fontos vagy talán

¹ A *malom alja* ~ *malom alatt* szókapcsolatnak ismeretes más: 'a malom körül elterülő földek' jelentése is. Ennek a jelentésnek is van irodalmi előfordulása: Móricz Zsigmond Sárarany című regényében a *Malomalja* határrésznev. (Nyugat kiadás, Bp. 1911., 173.) Ennek tárgyalása nem tartozik a jelen cikk feladatai közé.

a legfontosabb központja volt a XIX. században és jelen századunk legelején a szárazmalomalj. Eleinte hétköznap az öröletők gyűltek ott össze beszélgetni, később vasárnap a falu vagy a környék apraja-nagyja is részt vett a malom alatti életben, és beszélgetéssel, politikálgatással, olvasással, mesemondással stb. töltötte az időt. (A szárazmalmok társadalmi szerepére bővebben l. Madarassy, NÉNy. 2:143–5, Nagy Gy., NéprÉrt. 38:83, 116–7. L. a kiskunhalasi adatot is.) A XX. század technikai és társadalmi fejlődése azonban utóbb fokozatosan megszüntette a szárazmalmokat és a malom alatti életet.

A *malom alja(i)* ~ *malom alatt(i)* kifejezés XIX. századi irodalmi nyelvi adatainak egy része — a határozói szerepű névutós vagy összetett főnévi alakok — a néprajz adta magyarázattal összhangban a szárazmalom említett részépületét mint falusi társalgót jelenti. Például:

1858/1886: „... a pletyka... a bársony pamtagon is csak úgy cseveg, mint a faluvégén vagy a *malom alatt*” (Vas Gereben ÖM. 1886–1900. 5:234); 1869: A *malom alatt* [könyvcím]. Tamás gazda meg a szomszédja beszélgetése a *malom alatt* [fejezetcím]. Beszélgetés a *malom alatt* [fejezet-alcím] (Jókai: A malom alatt); 1870: „Gyönyörű szép nyári alkony. . . Fél falu a *malomaljon*, Ott a pap is . . . körülfogják, Rostálják az ország dolgát.” — „Gyors a szó a *malom alatt*”, — „Sietnek a *malomaljra*” (A honvédménház könyve. 41, 42); 1878: „vagy a *malom alatt*, vagy a korcsmában . . . legalább is úgy megverik a burkust, hogy még hirmondója sem marad (Kristóffy József: A falu bolondja. 34); 1879: [a rákháziai ünnepen] „a *malomkeringő alatt* kártyáznak” (Csukási József: A magyar clerus adomáiban. 306); 1894: „Ugyanazon színvonalon áll, mint azok a már írni, olvasni tudó és némileg világlátott jó falusiak, kik a *malom alatt* a magok eszejárása és értelmi színvonala szerint itélik meg az ország dolgát” (Acsády Ignác: Irodalomtört. Közl. 4:47); 1898: „Ős napkeleti erkölcsünk ép maradványa ez a tulajdonság [ti. az anekdota-kedvelés], a *malom alatt* és a márványíves teremben egyaránt” (Tóth Béla: A magyar anekdotakincs. 1:1, Bev.); 1900: „nálunk a *malom alatt* is több eszük van az embereknek” (BH. 1900. máj. 22., 5). (Ezeket és a további adatokat nagyrészt az akadémiai Nagyszótár és az Értelmező Szótár cédulaanyagából vagy annak alapján idézem.)

A XIX. század végén a *malom alja* ~ *malom alatt* kifejezésnek ezen az eredeti jelentésén kívül néhány idézetben általánosabb érvényű jelentésével is találkozunk: 'a nép, ill. a lakosság társas életének, politikálgató beszélgetéseinek bármely megszokott, hagyományos színhelye' — igaz, hogy mindig csak a külföld vonatkozásában, mintegy alkalmi összehasonlításaként. Például 1883: „a lebuajok pincéiben, a görögdinnyés vagy makarónis sátrak előtt, a rántott-halás lacikonyhák körül a nép — »a *malom alatt*» politizált” (Teleki Sándor: Garibaldi alatt. 61); 1884: „itt szabják a politikát, itt terjed a hír a csevegés drótján, e hely a nagy város óriás *malomalattja*” (uő.: Természet után. 50); 1895: „Terepélye árnyékában polgár emberek hűselve hányták-vetették meg a város dolgát. Errefelé ez a *malom-alja*” (Ágai Adolf: Vizen és szárazon. 2:61).¹

Nem ilyen egyöntetű a *malom alja* ~ *malom alatt* — legtöbbször melléknevesített — jelzői használata. A XIX. századi — XX. század eleji szépirodalmi, publicisztikai és egyéb adatokban gyakran szinte lehetetlen az egyszerű helymegjelölő kifejezések és az átvitt értelmű alkalmazások szétválasztása, mivel a *malomalji* ~ *malom alatti* (~ *malom-alatti*) melléknév rendszerint még asszociálja a malom alatti összejövetelek fogalmát. Egyértelműen átvitt jelentéseket leginkább csak a XIX. század későbbi étvzedeitől kezdve találunk, amikor már ennek az asszociációnak a lehetősége megszűnik, eltűnőben lévén

¹ Az idézett szerzők többsége az ország Dunától keletre eső vidékeiről származik, vagy legalábbis ismerője e terület életének. Nem feltétlenül szükséges azonban minden esetben a kifejezés ismeretét a szerzők szülőföldjéhez, gyermekkori és későbbi környezetéhez kötni: a XIX. század irodalmi nyelvében a *malom alja* stb. általánosan elterjedt kifejezés a népelet vonatkozásában.

az említett szokás. Átvitt értelemben általában a *malom alatti politikus*, *malom alatti politika* (az újabb adatokban: *politizálás*) és a csak szótárakban fellelhető *malom alatti sugdolózás* kifejezések fordulnak elő. Ahol a kérdéses fogalmakat értelmezik is, mindenütt találhatók bizonyos közös vonások, ugyanakkor az értelmezés-árnyalatoknak széles skálája mutatkozik. A jelzői használatú (melléknévi, körülírással, jelzői értékű határozói) adatok a következők:

1821: „a’ valóságok ezennel tagattatikis [így!] azon tsupán *malomallyai* meséknek” (Mátyási József: A’ barátság és annak mestersége. 34); 1846: „A’ *malmok aljai* filkó-compániák és politicusok gyűlhelye. Itt döntetnek el az ország dolgai. -- A’ mult országgyűlésről Bihar’ egyik követe visszajövéen, az esetet egy *malomalji* szónok így adá elő:” (Szathmáry Károly: A’ sárréti nép Biharban. Életképek 1846. 279. — Az adatot Tompa Józsefnek köszönöm); 1848: „Annyira azonosodám a *malompolitikusokkal*” (Bernát Gáspár: Freskó-képek. 1:57); 1851: Három komának *malomi* beszédje a szabadságról 1848. [Verses párbeszéd címe.] (A falu könyve. 234); 1867/1875: A *politika* a *malom alatt* [fejezetcím] (Jókai: Emlékeim. 1875. 2:29. Eredetileg cikksorozat a Hon 1867. májusi számában.) — Ugyanott többször: *malom alatti politika* (*politikus*). Pl.: „Mi a *malom-alatti* politika? — Olvasóink közül sokan fognak emlékezni rá, hogy legmagyarabb nagy alföldi városainkban vannak ropant terjedelmes száraz malmok, miknek eresze alatt heverő napokon összegyülekeznek a község közrendű lakosai; csak magukban, minden uri elnökség nélkül. S ott saját eszmejárásuk szerint intézik a község sorsát, nem ritkán az országét, sőt néha Európáét is” (uo. 31); „Az együgyű észjárását már tanáraink úgy nevezték, hogy *malom alá való o k o s k o d á s o k*” (uo.); 1894: „legfölsőbb *malom alatti* politikusok sorába tartozik” (Irodalomtört. Közl. i. h., folytatása a feljebb már közölt idézettel); 1900: „Gyakran hallani azt a . . . esüfölsödést is: *malom alatti* politika. Pedig mostanában a *malom alatti* politika nem annyira nálunk folyik, hanem Ausztriában: nálunk a malom alatt is több eszük van az embereknek.” (BH. 1900. i. h.); 1915: „A leghasználatosabb mégis az a közmondás, amelyet a magyarságnál jobban alig használhatna bárki is: — *Malomalatti* politika. Jelenti a falu bölcseinek a hazát megmentő eszmeeseréjét” (Lambrecht i. m. 87).

A gyűjtők megjegyzései egyes nagyszótári cédulákon szintén a *malom alatti politika* (*politikus*) szerkezet előretörését mutatják: 1912–13. (az 1831-i adathoz) és 1932. (az 1884-i adathoz): „vö. *malom alatti* politikus” (ugyanattól a gyűjtőtől); 1923–24-ből (az 1875-i Jókai-féle adathoz): „Vö. *malom alatti* pol. = zugpolitikus, hozzá nem értő (jobb ért.-ben: a nép politizálása).” — Megjegyzendő, hogy ebben a „jobb értelemben” egyedül Jókai használta a kifejezést — abban a művében, amelyre az idézett megjegyzés vonatkozik —, ő ugyanis „malom alatti politikán” 1848 óta létező önálló népi politikát értett (vö. i. m. és M. Kondor Viktória: Megjegyzések Jókai Mór politikai szerepéhez a kiegészített követő években. Történelmi Szemle 1:125–35).

1945 utáni irodalmunkban: „valamikor igen sok kóborolt belőlük orosz földön — aféle *malomalatti* filozófus, aki járatos volt az emberi dolgok tudományában, na meg a jóféle itókák között is.” (Makarenko: Az új ember kovácsa. Ford. Lányi Sarolta. É. n. 242.)

Szótárakban: *malomalatti*. Ilyen kifejezésekben: ~ politizálás: hozzá nem értők politizálása; ~ sugdolózás: titokzatos. (Balassa: A magyar nyelv szótára. 1940.); *malomalatti* clandestin(e), occulte, ~ sugdolózás des bruits occultes, ~ politikus politicailleur; ~ politizálás politicailerie (Sauvageot: Francia—magyar és magyar—francia nagy kéziszótár². Második [Magyar—francia] rész). A francia—magyar részben: politicailerie: *malomalatti*, kávéházi politizálás; — *malom alatti* politikus: der Bierbankpolitiker (Kelemen Béla: Magyar—német nagyszótár⁵); *malomalatti* pol., átv. ~ politikus политикант, ~ politizálás поли-

тиканство (Hadrovics—Gáldi: Magyar—oroszló szótár. 1952.). Az Oroszló—magyar szótárban viszont: политиканство *malomalatti politizálás*, (2. kiadás:) politikai mesterkedés, zugpolitizálás; *malomalatti politizálás*; — *malomalatti... politika*, *politizálás parish-pump politics*; ~ *politikus pot-house politician* (US:) cracker-barrel politician (Ország): Magyar—angol szótár. 1953.); *malomalatti ~ politikus* der Bierbankpolitiker (Halász: Magyar—német szótár. 1957.).

A fenti szócsalád tagjai közül — mint láttuk — a *malom alatti politikus* ~ *politika* a leggyakoribb, a legtovább élő, sőt az egész szócsalád tartalmi és hangulati értékének meghatározó hordozója. Ezzel kapcsolatban érinteni kell egy a *malom alatti politikus*, ill. *politika* kifejezés távolabbi összefüggéseit megadó kérdést.

A *malom alatti politikus* és a *m. a. politika* beleillik abba a fogalomkörbe, amely a lenézett laikus politizálókat nevezi meg találóan hangulatkelző, környezetfesző kifejezésekkel, mint a *kávéházi politika*, *politizálás*, illetőleg *politikus* és a *politikus csizmadia*. E fogalom és a fogalmat kifejező szó ugyanis mindig egy-egy társadalmi osztályhoz vagy réteghez kötődik, szemléletességét, hangulati értékét pedig rendszerint az illető réteg életére jellemző színhelyhez kötöttség adja. (A *politikus csizmadia* ebben az utóbbi vonatkozásban különbözik szinonímáitól, de eredetében is más: irodalmi keletkezésű, vö. Tóth. Béla: Szájrul szájra.²) — Nemcsak nálunk van ez így, hanem más nyelvekben is, l. a fenti angol és német példákat. Ezekben a becsmérlő elnevezésekben természetesen összeolvadt az úri megvetés és a tehetetlen elmaradottság jogos bírálata. Minthogy azonban a kifejezések hangulata találó és tipikus, különféle oldalról, gyakran ellentétes tartalommal használták, mint ahogy példaanyagunkból is látható. (Meg kell jegyeznünk, hogy a fenti adatok alapján a *malomalatti* politizálóknak a falunak, tanyavárosnak korántsem a legszegényebb, legelnyomottabb, forradalmi rétegét kell látnunk.)

Az eddigiekből tehát az derül ki, hogy a XIX. század végére — XX. század elejére a *malom alatti* ~ *malomalatti* jelzőnek a már kezdetől fogva benne lappangó pejoratív jelentésárnyalata kerekedett felül, mégpedig elsősorban a *malom alatti politika* (*politikus*) szókapcsolat révén. Ekkor már nem a színhely a lényeges motívum, hanem az ott folyó élet általános színvonala: a falusiasság, a tanulatlanság, laikusság, naiv tudátlanság stb., a szót használó szerzők felfogásának megfelelően hol erősebb, hol gyengébb negatív előjellel. A *malom alatti politikus* stb. ma már pusztán szótári adat, részint a környezetfestés és hangulatkeltség alapjául szolgáló tárgy és szokás eltűnése, részint a pejoratív jelentés igazi tényezőinek (a lenézés és a hozzá nem értés) megszűnése következtében. A mai szótári előfordulások ez esetben nem a köznyelvvé válás legalizálását jelentik, hanem inkább azt, hogy ezek a kifejezések beletartoznak irodalmi nyelvünk „passzív szókincsébe”.

Ezzel azonban nem ért véget a *malom alatti*, *malomalatti* szókapcsolat, illetőleg szó jelentésmódosulásainak története. Adyval új változás kezdődött: ő általánosítja először az egész provinciális Magyarországra vonatkoztatva a *malom alatti* kifejezést, bár ugyanakkor érzékelteti annak paraszti, alföldi jellegét is. Akár — tekintve, hogy a *malom alatti* tárgyak felsorolása között tárgynévként szerepel — magára a helyre utal a költő, s az akkor már nyilván düledező, technikailag régen idejétmúlt szárazmalmokra gondol, egyben talán mint a nagyobb összejöveteleknek és a parasztság politikai fellépésének egyetlen lehetséges színhelyére, akár — tömörített, ráértékes formában — a *malom alatti* politikára utal, a szimboliztikus megfogalmazás ezt a tipikusan alföldi jelenséget — a többivel együtt — országos méretűvé, az elmaradottság, tehetetlenség, reménytelenség jelképévé nagyjátja. — A *malomalatti* melléknév mai alkalmazásainak is többé-kevésbé az Ady-féle szóhasználat az alapja. Paraszti vonatkozásait azonban már teljesen elvesztette, s a parlagosság és a provincializmus, közelebbről: az irodalmi és kulturális provincializmus hangulatos kifejezője lett. A szó újabb alkalmazásai alakilag is Ady szóhasználatára

emlékeztetnek: névutós szerkezet helyett birtokos összetételek. (A *malom alatti politika* stb. viszont névutós formában rögződött meg.)

Ha végigkísérjük a *malom alja*, *malomalji* stb. nyelvi fejlődését, a fent bemutatott változások okát elsősorban nem belső, nyelvi tényezőkben találhatjuk meg. A szó eredeti jelentésének elhomályosulását természetesen gyökerében a szárazmalmoknak és a *malom* alatti összejövetelek szokásának megszűnése idézte elő. A *malom alatti politika*-féle szerkezetek háttérbe szorulása azonban főképpen a néptömegek politikai szerepének megváltozásával tetőződött be. A *malomalji* melléknév újabban jelentkező jelentésárnyalata részben az új társadalom új szemléletével magyarázható, amely a „malomalji” elmara-dottság bázisát és megtestesítőjét nem a parasztságban, hanem az egykori magyar ural-kodó osztályokban látja. Így tükröződik a nyelv és a társadalom változásainak kapcsola-ta még ilyen, közvetlen társadalmi-politikai összefüggéseket látszólag nem mutató szavaknak, mint a *malom alja*, *malomalji* és változatainak történetében is.

Meggyes Klára

Fónagy Iván: A költői nyelv hangtanából. Irodalomtörténeti Füzetek. 23. sz. Bp., 1959. Akadémiai Kiadó, 289 lap.

Fónagy Iván e szép könyvében a nyelvtudománynak egyik legősibb problémáját új módon világítja meg. Nem vizsgálja a nyelv egészét; kutatásait a költői nyelvre, ennek is csupán a hangtanára korlátozza. A költői nyelv sajátosságait a köznapi nyelvtől, a mindennapi, közönséges nyelvhasználattól eltérő, s a költőiségre, az emelkedettségre jellemző mozzanatokban igyekszik megragadni (7), s művének első részében a költői nyelv hangalakjával (9–105), a másodikban a prozodikus elemek szerepével (106–240), végül a harmadikban a költői nyelv polyphoniájával (241–84) foglalkozik.

Mindenekelőtt azt igyekszik kifürkészni, hogy a költői alkotásokat milyen hangtani sajátosságaik teszik művészivé. A modern nyelvtudománynak abból a ma már szinte egyöntetű felfogásából indul ki, hogy a nyelvi jel önkényes, mivel a szavak hangalakja és jelentése között nincs természetes megfelelés: azokhoz a fogalmakhoz, amelyeknek a jelei az egyes szók, a szókat alkotó hangsorok — bizonyos hangutánzó szókat nem számítva — nem szükségszerűen, nem természetsszerűleg (a görög nyelvbölcselek kifejezésével élve: *φύσει*), hanem csak önkényesen, hagyományosan, ősi szokás, megállapodás alapján (*θέσει*) társulnak.

Mármost, ha a nyelv szavainak hangalakja a legtöbb esetben semmiféle kapcsolatban sincs a szavak jelentésével, lehetséges-e, hogy a költői alkotásokban, amelyeknek elemei a nyelv szóképzéséből valók, a hangalak és a jelentés között mégis van valamiféle kapcsolat, összhang, mint ahogyan a költészet vájtfülvű értői évezredek óta vallják?

Fónagy Iván ezt a régóta pedzett kérdést új módszerekkel boncolgatja. Jól ismeri a probléma irodalmát a görögöktől, Platón *Kratüloszától* kezdve a latin, majd az olasz, francia, angol, német, orosz s más szerzők idevágó legfontosabb műveig, s vizsgálódásaiba a hazai költők és kutatók munkáit is bevonja, sőt sokszor elsősorban ezekre támaszkodik. Nyelvészeink közül előtte e század folyamán hárman is tárgyalták e messzeágazó és igen bonyolult kérdéseket. Rubinyi Mózes közvetlenül az első világháború előtt tett közzé jelentős adalékokat a hangutánzás problémájának történetéhez (*Nyelvtudomány* 4 [1913]: 1–19). A második világháború kitörése előtt pedig Zlinszky Aladár foglalta össze a hangutánzás költői vonatkozásainak esztétikai irodalmát (*Művészi hangfestés és hangutánzás*. Bp. 1937.), majd alig két évvel később Zolnai Béla sokkal modernebb szempontok szerint tárgyalta az idevágó kérdések jelentős részét *Szóhangulat és kifejező hangváltozás* (Szeged, 1939.) című, sok finom és találó megfigyelést tartalmazó munkájában. 1940-ben, Gáldi László bevezető előadása nyomán, nyelvészek, esztétikusok és filozófusok a Magyar Filozófiai Társaságban vitatták meg a hangalak és a jelentés viszonyát. Előzményekben tehát éppenséggel nem volt hiány. Fónagy Iván azonban a költői nyelv hangtanát, a művészi hanghatás titkait nálunk eddig jórészt ismeretlen eszközökkel, a kísérleti hangtan és a nyelvstatisztika segítségével vizsgálja.

Kiindulásként idézi Dionüsziosz Halikarnasszeusz ismert tanácsát: a költő a szavak megválogatásával, csoportosításával, a hang és a ritmus segítségével igyekezzék érzékel-

tetni, utánozni a szóban forgó tárgyakat, a kifejezendő érzelmeket. Így azután, bár az egyes szavakban nincs megfelelés, összhang a jelentés és a hang között, nagyobb egységekben, a mondatokon, a verssorokon belül létrejöhet ilyen „harmóniázat”, mint Berzsenyink mondta, akkor, ha „a poeta, valamennyire csak a nyelv’ természete engedi, a gyengébb érzelmekhez és szebb tárgyakhoz lágyabb és szebb hangú szavakat válogat, a zordonabb tárgyakhoz pedig keményebb hangúakat” (10). A kérdés csak az — s ennek megpendítésében és megválaszolásában újszerűek Fónagy Iván vizsgálatai —, hogy az egyes hangokat milyen alapon tekinthetjük alkalmasnak bizonyos költői funkciókra, művészi hatások keltésére. Ám mielőtt a szerző e fontos kérdésre válaszolna, előbb a régiek vallomásait számba véve s az átlagos olvasókat, felnőtteket és gyermekeket vallatóra fogva megállapítja, hogy a különféle hangokhoz a nyelvészeti hagyomány és közhit milyen képzeteket fűz, milyen funkciók betöltésére tartja őket alkalmasnak. E pusztá számbavétel is elgondolkodtató s egyben meglepő eredményeket tár elénk.

Ironikus, sőt kissé csúfondáros Kratüloszában már Platón egyes hangokkal többé-kevésbé ugyanazokat a hatásokat hozza kapcsolatba, mint később, egészen napjainkig — tőle sokszor teljesen függetlenül — sokan mások is. A Platónról emlegetett mitikus „névalkotó” a Kratülosz szerint a magánhangzók közül az *a*-t a nagyság, az *é*-t a hosszúság, az *i*-t a könnyű és átható, az *o*-t pedig a kerektség kifejezésére használta fel. A mássalhangzók közül a *d*-t és a *t*-t az egybekapcsoltságnak és a megállapodásnak az ábrázolására ítélte alkalmasnak, az *l*-t a sima, csúszós, ragadós tárgyak, valamint a csúszás kifejezésére, az *l*-t a „belül levők” jelölésére, az *r*-t a mozgás, a mozgékonyosság utánzására, a *gl* hangkapcsolatot pedig a ragadós, enyves és édes dolgok utánzására, a *ph*, *psz*, *sz*, *dz* hangokat, illetve hangkapcsolatokat meg általában a megrázkódtatással járó mozgás érzékeltetésére.

Az említett hangoknak és a többi beszédhangnak részben Platón követve, részben pedig tőle függetlenül mások, így a nyelvészeti irodalomban még teljesen járatlan gyermekek is nagyjából efféle kifejező erőt tulajdonítottak, mint Fónagy gondos irodalmi összeállítása (16—33), továbbá eredeti kísérletei és vizsgálódásai (33—7) szinte teljesen egybehangzóan és igen meggyőzően bizonyítják. Platónnak, Dionüsziosz Halikarnasszeusz-nak és más ókori szerzőknek a hangok kifejező erejére vonatkozó tanításai új életre keltek a humanista írók és költők retorikáiban és poétikáiban, majd — némileg módosulva — a későbbi századok nyelvészeinek, például egy Jakob Grimmnek vagy Wilhelm Schlegelnek a munkáiban is. Fónagynak e régi megállapításokról mit sem tudó gyermekekkel és felnőttekkel folytatott, játékos „metaforásdija” (33—7) meggyőző erővel tanúsítja, hogy szinte ösztönösen, mindnyájunkban elég határozott felfogás él olyasmikről, hogy az *i* és *u* hang közül melyik a kisebb, melyik a kövérebb, a fűgébb, tompább, szomorúbb, kedvesebb, sötétebb, melyik a keményebb, szebb, keserűbb, s hogy a kettő közül melyik az üreges. Óvodások, iskolások és felnőttek e kérdésekre meglepően egyértelmű választ adtak. Ugyanígy feltűnően egyező véleményt nyilvánítottak afelől, hogy az *r* és az *l* hang közül melyik vad, verekedős, melyik pörög (ill. folyik), melyik a férfi, melyik a puhábbik, vagy hogy a *t* és *ty*, *d* és *gy*, *n* és *ny* közül melyik a nedvesebb (35). Jellemző, hogy az *s* és *sz* korrelációjában ugyanezre a kérdésre már korántsem adtak ennyire, csupán az egyik irányba mutató feleleteket (uo.). A megkérdezettek túlnyomó többsége szerint a *t* és az *s* közül az utóbbi „folyik”, a *k* és az *l* közül az előbbi keményebb stb. (36). Az efféle nyelvstatistikai vizsgálódások eredményeit értékelve Fónagy helyesen állapítja meg, hogy „ha az egyik kategória a szavazatoknak több, mint 80%-át kapja, akkor az ellentétes válaszok ellenére sem tulajdoníthatjuk az eredményt... pusztá véletlennek” (37).

A költői alkotásokat a hangok felhasználásának szempontjából elemezve Fónagy

Iván az eddig ismertetekkel lényegében egyező eredményekre jut. Nyelvstatistikai vizsgálódásaiból kiténik, hogy például Petőfi harcias verseiben a keményebb ejtésű hangok százalékos aránya jóval nagyobb a hangok átlagos előfordulásánál, gyengéd, szelíd hangok dalaiban pedig a lágyabb ejtésű hangok sűrűbb használata állapítható meg. Lényegében ugyanezt mutatja Victor Hugo, Verlaine és mások verseinek hasonló szempontú elemzése is (40—9). Megalapozott tehát a szerzőnek az a megállapítása, hogy a versben a tartalom és a forma harmóniája valóban létrejön, mégpedig úgy, hogy a költő — tegyük hozzá, többnyire inkább talán csak öntudatlanul — verse hangulatához formai szempontból is illő szavakat használ (50).

Kérdéshetjük azonban, hogy milyen okokból tulajdonít a költő, sőt a naiv beszélő is bizonyos beszédhangoknak bizonyos kifejező erőt? Fónagy Iván a képzett fonetikus tapasztalataival felvértezve azt feleli erre, hogy egyrészt a hangok keltette benyomások, másrészt pedig a hangok képzésmódja alapján. Hivatkozik H. Wissmann kísérleteire (Untersuchungen zur Onomatopoiie. Heidelberg 1954.), amelyek szerint a kísérleti alanyok a kemény felületre ütögetett kalapács hangjának utánzására következetesen olyan hangokból szerkesztett kísérleti „szavak”-at választottak, amelyekben zöngétlen zárhangok, *k, t, p* voltak. Nyilván a költők is ilyenféle, szinte ösztönös érzéseik szerint élnek bizonyos hangokkal, a kifejezendő tartalom kívánalmái szerint. Nem lehet tehát merő véletlen, hogy Vergilius a vágató ló dobogását jól ismert verssorában így érzékelteti: *Quadrupedante putrem sonitu quatit ungula campum*, s az sem, hogy e sort nyelvünkön az egyik fordító így tolmácsolta: *S gyors lovak pata éle dobogva kapálja a földet. . .* Hasonló példát igen sokat idézhetnénk. Fónagy maga is számos efféle, részben már ismert idézetet közöl különféle költők műveiből, s ezeket saját gyűjtéséből igen jól megválogatott példákkal szerzi meg. Csak örülnünk lehet, hogy idevaló bizonyító anyagot gyűjtögetve a legújabb magyar irodalmat is végigtallózta, s bár művének elején — szerénységből — ismételten hangsúlyozza, hogy nem irodalmár, bőséges idézetanyaga arról tanúskodik, hogy kiváló érzéssel olvasgatta — alighanem már évek hosszú sora óta — a külföldi és hazai költők verseit, megfelelő példákat keresgetve bennük.

Amikor pedig Fónagy a hangok kifejező erejére vonatkozó hagyományos vélekedések fonetikai alapjait kutatva az egyes beszédhangok képzésmódjaig hatol, megérkezik arra a területre, ahol különösen otthon érezheti magát. Kratüloszában már Platón is hivatkozik az egyes hangok képzésének sajátosságaira, ezekkel magyarázva a hangok kifejező erejét. Így az *l*-ről szólótanban említi, hogy ennek képzésekor a nyelv „csúszik” (*ὄλυσθάνει*), s ez a hang éppen ezért alkalmas a csúszás, a simaság sb. kifejezésére (Kratülosz 427b). Az *r* meg azért alkalmas mindenféle mozgás jelölésére, mivel Platón megállapítása szerint a nyelv ennek képzésekor van legkevésbé nyugalmi állapotában s mozog leginkább (uo. 426 e). Az *n*-t az ősi névalkotó nyilván valamiféle „belső” hangnak érezve használta fel a belül levő dolgok nevének megformálására (uo. 427 e). A *d* és *t* ejtésekor nyelvünket összenyomjuk és fogunkhoz támasztjuk. Ezért válhattak alkalmassá ezek a hangok fentebb már említett szerepükre, a kapcsolódás és a megállapodás kifejezésére (uo. 427 a). A görög *φ, ψ, σ* és *ζ* hangok ejtését az aspiráció jellemzi, ezért lehet ezekkel a szél mozgását utánozni (uo. 427 a). A *gl* hangkapcsolat képzésekor nyelvünket folyamatos siklásában a *g* ejtésével megakasztjuk, ezért válhatik alkalmassá e hangok csoportja a tapadás, a ragadás ábrázolására (uo. 427 b). Az efféle, többé-kevésbé helyes hangtani megfigyelésekből kiindulva Fónagy az eszközfonetikus alaposságával és módszerességével veszi számba az egyes beszédhangokat, azt elemelve, hogyan képezzük ezeket, milyen jellemző helyzetet foglalnak el a beszédszervek ezek ejtésekor, s ennek folytán a különféle hangoknak milyen sajátos kifejező erejük lehet. Fejtegetései többnyire teljesen meggyőzők. Így például tökéletesen helytállóan érezhetjük azt a megállapítását, hogy mivel

az explozívák képzésekor a szájüregben a légnyomás a zár létrejöttének pillanatától fogva egyre jobban erősödik, s ezután a zár felpattanása kisebbfajta robbanással jár, a zárhangok igen alkalmasak lehetnek a robbanás, a puskaropogás ábrázolására (60). Azt is helyes magyarázatnak érezzük, hogy az *l* hangot képzésénck jellegzetes akadálytalansága, „olajozottsága”, súrlódásmentessége teszi megfelelő eszközzé a simogató érintés, a siklás, repülés, lebegés, folyás kifejezésére (65). Az *r* képzésekor nyelvünk hegye a felső metszőfogak vagy a fogmeder felé emelkedik, s mivel a kiáramló levegő hatására periodikus, vibráló mozgásba lendül, e hang jól ábrázolhatja az élénk, örvénylő mozgást, a kerék gördülését, a patak görgeteges folyását, a vihar száguldását (62). S hogy már Platón is miért érezhette az *o* hangot a kerekesség alkalmas kifejezőjének, megtudjuk Fónagynak ábrákkal is szemléltetett fejtegetéseiből, melyek szerint az *u* vagy *o* hang képzésekor ajkunkat csücsöríteni szoktuk (85). Platónnak az a megállapítása pedig, hogy az *a* a nagyságot, az *é* pedig a hosszúságot ábrázolhatja, érthetőbbé válik Fónagynak az egyes magánhangzók hangerejére vonatkozó szakszerű közléseiből. Ezekből derül fény arra is, hogy Dionüsziosz Halikarnasszeusznak a magánhangzók hangzósági, rendjére vonatkozó megállapításai — amelyek szerint a legszebb és a leghangzósabb az *a* ezt az *é* és *ó* követi, míg az *ü* ezeknél kisebb hangerejű — milyen modern fonetikai kísérletekkel igazolhatók (78). S hogy az *i*-t már Platón is miért nevezte a könnyedség, a kicsi dolgok, az áthatolás legalkalmasabb kifejezőjének, megtudjuk a szerzőnek e hang képzésmódjára vonatkozó megjegyzéseiből és ábráiból: a nyelvhat és a szájpaddás közötti távolság az *i* képzésekor a legkisebb, s a kis állatok meg a gyermekek hangja is magasabb szokott lenni (85).

Ilyen és ehhez hasonló, tudományosan, az eszközfonetika legmodernebb módszereivel és eszközeivel megalapozott magyarázatokat fűz Fónagy minden egyes beszédhanghoz, s megállapításait találó költői példákkal szemlélteti. Vizsgálódásainak eredményét így összegezi: „A hang és a hanghoz fűződő képzet között minden esetben természetes kapcsolat van” (89). Megszorításként azonban — helyesen — hozzáteszi ehhez, hogy ezt az összefüggést egyes esetekben pontosan ki tudjuk mutatni, máskor csak sejtjük, sőt sokszor sejtelmünk sincs róla. Nyilvánvaló azonban — s ennek újszerű, tudományos eszközökkel való igazolása Fónagy idevágó kutatásainak legfőbb érdeme —, hogy a hangok kifejező erejének eddigi jórészt rejtett forrásait képzésük módjaiban s fizikai eszközökkel is mérhető, akusztikai hatásokban kell keresnünk.

A következő terjedelmes fejezetben a szerző a prozodikus elemeknek: a hangsúlynak, hanglejtésnek, beszédtempónak és a beszédszüneteknek a költői nyelvben való szerepével foglalkozik (106—240). Az írás ezek közül a központozással csupán az értelmi egységek tagolódására hívja fel a figyelmet, de a váratlan, illogikus szünetekről ez sem tájékoztat bennünket. Pedig, mint a Fónagytól közölt igen gazdag, változatos és újszerű anyagból is láthatjuk, a versnek sajátos ritmusa, melódiája van, s a vers dallamának menetét grafikusán éppúgy ábrázolni lehet, mint a beszédhangok akusztikai tulajdonságait. Csak meg kell keresnünk ehhez az alkalmas módszereket. A mondat lejtését — a prózaiét éppúgy, mint a költőiét — lényegében véve már maga a mondat szerkezet meghatározza. Ám a vers dallama, mint erre Fónagy Iván nyomatékosan is felhívja figyelmünket (122), nem egyszerű következménye a mondat szerkezetnek, hanem a kifejezendő tartalom szerves része: az élénk, magas fekvésű versdallam, akárcsak a beszéd hasonló dallama, izgalmat, örömet fejezhet ki, az egyenletesen, lassan ereszkedő ütemekre tagolódnak pedig nyugalmat tükrözhet. A versmondat szerkezetét meghatározó mozgást, mozdulatokat a versek olvasásakor — önkéntelenül — testtartásunkkal is követni szoktuk. Így Victor Hugo hosszú körmondatainak recitálásakor keblünk kidagad, a rövid lélegzetű mondatokat olvasva viszont mellkasunk alig-alig emelkedik.

Igen eszméltető Fónagynak az egyes verslábak kifejező erejére vonatkozó észrevételei (123—30). Hogy például a jambus támadó, férfias jellegű, már a régiek is emleget-

ték. A régibb és újabb költők számos verse bizonyíthatja, hogy a jambikus sorokban „a fájdalom élesebb, szenvedélyesebb, az öröm pedig élénkebb” (130). Az ereszkedő és emelkedő verslábak kifejezősége nyilván összefügg a kilégzéssel. Ezért, mivel például a trocheusban az iktus a ritmusegység első tagjára esik, s az oldódás már a második tagban bekövetkezik, e versláb ereszkedő jellegű, s így nagyobb nyugalmat sugározhat. S mert a jambusban, éppen ellenkezőleg, a feszültség a második tagon a legerősebb, e versláb természetszerűleg feltörő, ellenkező, támadó jellegű. A metrikus formáknak efféle körülmények folytán valóban lehet bizonyos funkciójuk, bár ezzel kapcsolatban — talán Fónagyénál nagyobb óvatossággal is — emlékezetünkbe kell idéznünk, hogy az ókori görög és latin irodalomban bizonyos műfajoknak meghatározott versformájuk szokott lenni, így például az epikus költeményeket tudvalevőleg hexameterben írták, az elégiákat disztichonban stb.; ugyanakkor azonban e hagyományos versformák a legkülönbözőbb, sőt a legellentétebb érzelmek kifejezésére is használatosak voltak. Ezt nyilván Fónagy Iván is jól tudja. Ennek ellenében persze nem ok nélkül hivatkozik arra, hogy a hexameterben rendszerint csak (az ötödik és) a hatodik láb szokott kötött lenni; az előbbi daktilus, az utóbbi pedig spondeus, s hogy a daktilusoknak spondeusokkal való váltogatása mind a hexameterben, mind pedig a disztichonban a kifejezésnek igen sokféle módját teszi lehetővé.

Szépen jellemzi a szerző a metrum és a beszédritmus eltéréséből eredő feszültséget, mozgást, nyugtalanságot is (138 kk.). A nyugat-európai és a magyar rímes és időmértékes verseléssel kapcsolatosan (140) nem ártott volna rámutatnia a kettőnek egy lényeges különbségére: a német vagy az angol metrumos versekben hosszú csak a hangsúlyos szótag lehet, a mi nyelvünkben és versünkben (s a mai nyelvek közül ugyanígy pl. a csehben is) viszont a hangsúlytól teljesen független a szótagok hosszúsága és rövidsége. Ezért például a mi jambikus verseinkben az iktus és a hangsúly közti eltérés nem egészen olyan formában jelentkezik, mint például az angol és német jambikus költeményekben, hiszen a mi nyelvünkben a hangsúlyos szótag is lehet rövid, s a hangsúlytalan is hosszú.

A versritmust Fónagy hajlandó az ősi ismétlési kényszerrel magyarázható monoton ritmizálással, a kozmikus periodicitást tükröző periodikus mozgással hozni kapcsolatba, s ennek alapján — érzésem szerint sokszor vitatható módon — magyarázza néhány magyar versrészlet metrum- és ritmusváltását (147—52).

A könyv egyik legszebb fejezete a következő, melyben a szerző a metrum, ritmus és beszéd rejtett összefüggéseit vizsgálja, felhasználva ehhez Bánki Zsuzsa és Ascher Oszkár versinterpretációinak eszközfonetikai elemzését is (152 kk.). Meggyőző példák mutatja be, hogyan csíholja ki a művészi előadó a versből mindazt, ami benne szunnyad, s mennyire időszerű volna a pusztá szövegmagyarázatot h a n g m a g y a r á z a t t a l is kiegészíteni. Bizonyos, hogy a szerzőnkhez hasonló felkészültségű, jó fülű és a költői alkotások titkaiba is behatolni tudó fonetikusok az itt feltárt úton haladva a jövőben immár a versmondó művészek alkotó tevékenységét is tudományos megalapozottsággal, mérésekre is megbízható tudományos eredményekre támaszkodva tudják majd vizsgálni. Mérésekkel ellenőrzött és kiegészített megfigyeléseknek egész sorát végezte Fónagy a versbeli szünetek helyére és időtartamára vonatkozólag. Páratlanul érdekes vizsgálódásaiból kitűnik, hogy a versben a cezúrának, a szavaltatban pedig a szünetnek igen fontos szerepe lehet (160—90).

A második rész utolsó fejezeteiben a költemények áthajló mondatairól, az enjamementről olvashatunk hatalmas anyag feldolgozásán alapuló, eredeti, sokszor szinte mehökkentően új, igen elgondolkodtató fejtegetéseket (190—216), amelyek az egész kötet díszei. Szinte bravúros módszerekkel interpretálja Fónagy Tóth Árpád Áprilisi capricciójának s más hazai és külföldi költők verseinek áthajlásait, meggyőzően bizonyítva, hogy a verssorok végéről a következő sorokba átnyúló szavaknak az esetek leg-

nagyobb részében eléggé pontosan megállapítható funkciójuk van. A szerző — mint egyik jegyzetében közli — már összeállított egy áthajlás-szótárt is; ebből közöl itt érdekes szemelvényeket (194 kk.).

A prozodikus elemek versbeli szerepét, ábrázoló erejét jellemezve Fónagy hivatkozik K. Bühler híres funkcióelméletére, s megállapítja, hogy a hanglejtésnek, hangsúlynak és a beszédtempónak nincs szerepe az ábrázolásban, csupán a kifejezésben és a felhívásban (217—8). Helyes megjegyzése szerint már az ókori rétorok teljesen tudatában voltak annak, hogy a vers ritmusa ábrázolásra is képes, holott — teszi hozzá — akkoriban még „két évezred választotta el a grammatikát és poétikát a három nyelvi funkció elméletétől” (220). Az utóbbi megjegyzés némi kiigazításra szorul. Legújabban ugyanis — több-kevesebb joggal — ismételten szóvá tették, hogy Plátón Kratüloszában, valamint Arisztotelész Rhétorikájában olyan megállapítások olvashatók, amelyekben — csirájában — már benne foglaltatik Bühler fenti elméletének majdnem minden lényeges mondata (Platónra vonatkozólag vö.: Snell, Br.: *Der Aufbau der Sprache*. Hamburg 1952. c. művének bírálatában J. Lohmann, *Gnomon* 25 [1953.]: 295; Arisztotelésszel kapcsolatban pedig: Tadeusz Milewski, *Lingua Posnaniensis* 1 [1949.]: 5—52).

A költői nyelv polyphoniájával foglalkozó harmadik és befejező részben (241—84) a szerző szellemesen és meggyőzően fejt ki, hogy a költői nyelvben a hangok kétszeresen is kapcsolódnak a tartalomhoz: közvetve, a szó, a mondat révén, másfelől pedig közvetlenül is, a hang és a tartalom közötti természetes kapcsolat útján. Így azután — Fónagy találó megfogalmazása szerint — a költői alkotás többszólamúvá lesz. Az egyik szólamot a versben a fogalmi közlés alkotja, az ezt kísérő második szólamot pedig a vers hangjainak zeneiségével, akusztikai hatásával kifejezett mondanivaló. A vers hangjainak tehát sajátos kettős szerepük van. A hangok sora egyfelől szavakká és mondatokká rendeződve fogalmakat és gondolatokat jelöl, másfelől pedig ugyanez a hangsor — pusztán akusztikai hatásával — bizonyos képzeteket is kelt vagy kelthet bennünk.

A versnek erről a kétszólamúságáról — mint Fónagy Iván is említi (261) — persze már a régiek is tudtak, vagy inkább csak sejtettek egyet-mást. Quintilianus (*Inst. orat.* 9:4,9) szerint a mondatokká fűzött szók nemcsak lelkünket, értelmünket gyönyörködtetik, hanem szívünket is megindítják, a zenei hangokhoz hasonlóan, amelyek szöveg nélkül is hatnak ránk. Quintilianustól pedig — a humanista írókon keresztül — mint tudjuk, egyenes út vezet a vulgáris nyelveken író olasz, spanyol, francia stb. rétorika-szerzőkhöz és esztétákhoz, kiknek műveiben a régiek efféle megjegyzései új életre kelnek. Fónagy jól ismeri az idevágó korábbi nyilatkozatokat, s mikor ezek jelentőségére rámutat, tovább is fejleszti e régebbi tanításokat, fölvezolv a költői „jelátvitel” szemléletes modelljét (uo.). Ez az ábrázolási mód jól mutatja, hogy a versben a hang kétszeresen is kapcsolódik ugyanahhoz a tárgyhoz, s a hangalak olyasmit is sejtethet, ami a szóban és mondatban nem jut kifejezésre.

A vers többszólamúságát megvilágítva Fónagy szellemesen elemzi a versbeli „deviza” mibenlétét: a vers hangjai, a hangok ritmikus elrendeződése már előre sejtethetnek valamely gondolatot, mely szavakban még csak később ölt majd testet, mint Petőfi, Füst Milán, Weöres Sándor, Victor Hugo, Verlaine és Beaudelaire idézett soraiiban (262—4). Hasonlóképpen, sok szép találó és rendszerint meggyőző idézetet felsorakoztatva elemzi a szerző a rímek elhelyezésével, elhagyásával vagy váratlan helyen való megcsendítésével kifejezett, s a nem eléggé finom fülű olvasó számára sokszor rejtve maradó mondanivalókat. Nyilvánvaló a költő szándéka, ha rímes sorait váratlanul rímtelenekkel fejezi be, mint például Csokonai Czindery sirja felett című költeményét, vagy Heine Angélique-hez írott versei közül az utolsót (268). Az efféle hirtelen formaváltás a csalódás, lehangeltség, keserűség, gyász kifejezője lehet. A kezdetleges visszatérő rímek egyhangúságukkal szintén utalhatnak a versben kifejezett szomorúságra, csüggetettségre. De

ezenkívül is sok mindenre alkalmas kifejező eszköz a rím a hozzáértő formaművész kezében, mint Fónagy gazdag példaanyagából is kitetszik (264—76).

Befejezésül a szerző megpendíti a költői őszinteség kérdését. Mivel a költő szükségképpen rákényszerül a polyphoniára, hiszen közölnivalóját csonkítás nélkül nem tudná megszólaltatni, hétköznapi nyelven elmondani, költeményét úgy kell megalkotnia, hogy szavainak, mondatainak mondanivalója meggyőző egységbe olvadjon a vers hangjainak, ritmusának, rímeinek mondanójával. A művész — állapítja meg Fónagy igen helyesen — csak akkor őszinte, ha mondanivalóját az említett tényezők egybehangelésével sikerül hamisítatlanul tolmácsolnia.

A kötet több szempontból is újnak, újszerűnek mondható, és mind a nyelvészek, mind pedig az irodalomtörténészek és költők, írók számára egyaránt fontos eredményeit tömör német összefoglalásban is megtalálhatjuk. Bízunk benne, hogy ennek révén a külföldi érdeklődők is hamarosan meg fogják majd ismerkedni e szép mű mondanivalójának leglényegesebb elemeivel, addig is, amíg — remélhetőleg hamarosan — az egész mű is megjelenik majd valamely világnyelven. Érdeklődéssel várjuk Fónagy Ivánnak előkészületben levő másik munkáját is, mely az áthajlásoknak minden eddiginél teljesebb és bchatóbb elemzését ígéri.

A mű végére érve úgy érezzük, hogy a szerző nemcsak általában a nyelvészet, ezen belül pedig különösen a fonetika területén van teljesen otthon, hanem az irodalom és az irodalomtörténet területén sem járatlan. Az az aggálya sem jogos, hogy szemléletmódja és feldolgozásának módszere nem eléggé történeti jellegű. Úgy érezzük, hogy ilyen váddal nemigen lehetne illetni. A szerző nem vállalkozott a költői nyelv hangtanára vonatkozó minden tudnivaló történeti szempontú rendszerezésére. Kutatásainak területét józanul eleve korlátozta. Ezen a meghatározott területen belül azonban meggyőződésem szerint jelentőset, újat és maradandót alkotott. Jól megragadta az eddig sokszor megfoghatatlannak látszó s az esztétika, poétika és a nyelvészet határmezsgyéin ide-oda tologatott problémáknak számos részét, s ezzel kétségkívül hasznos és jó munkát végzett.

Balázs János

J. Soltész Katalin: Az ősi magyar igekötők (*meg, el, ki, be, fel, le*). 1959. Akadémiai Kiadó, 261 lap.

Az izléses kiállítású monográfia a hat ősi igekötő keletkezését, fejlődését kíséri végig a magyar nyelvtörténeten keresztül napjainkig.

Az első fejezet az igekötő nyelvtani helyének meghatározásával foglalkozik, igyekszik elkülöníteni a határozószótól és az indoeurópai nyelvek igei praefixumaitól. Számba veszi az eddigi véleményeket és (nem definíciószerűen) így jellemzi az igekötőket: „A magyar nyelvtudomány eddigi eredményei alapján tehát a következőket lehet megállapítani az igekötőről: az igekötő határozószószerű szó, amely rendszerint ige kíséretében fordul elő. Az igével való kapcsolata — mint az igei utótagú összetételeké általában — alakilag szintagmaszerű: a két elem meghatározott esetekben szigorú törvényszerűséggel elszakad egymástól (*elmegy — nem megy el — el is megy*). Az igekötő és az ige jelentés-tani kapcsolata összetételeszerű (*bemegy*), gyakran olyan mozzanat is járul hozzá, amely az igekötős ige jelentését többé teszi a két elem jelentésének összegénél (perfekció, az ige szintaktikai szerepének megváltozása stb.: *bejárja az országot*); sokszor pedig az igekötő elveszíti önálló jelentését, és a képzőkhöz hasonlóan az ige fogalmat módosítja (*beteljesedik*). Az igekötők kialakulása, jelentésfejlődése, funkcióik kibontakozása a magyar nyelv belső fejlődési törvényeinek megfelelően ment végbe; az idegen nyelvek gyakran kétség-

telenül kimutatható hatása csaknem mindig már meglevő belső fejlődési tendenciákat erősített” (14).

A II. fejezet az igekötők alaki kérdéseivel foglalkozik: hogyan rövidültek meg, milyen alakváltozatokon keresztül nyerték el mai formájukat. Ugyanitt utal hat ősi igekötőnk eredetére. A *be* kivételével — amely az ismeretlen eredetű *bél* szó származéka — valamennyi ősi igekötőnk finnugor eredetű, illetve valamely finnugor vagy ugor főlativusi alakja.

A III—VIII. fejezet sorra veszi a hat itt tárgyalt igekötőt, és finom jelentéstani elemzést ad róluk, mennyiben módosítják vagy változtatják meg az alapige jelentését. Noha már jelentős előtanulmányokra támaszkodhatik (Budenz, Kunos, Komáromi, Bujnák, Zsirai), mégis szükséges és hasznos ez az összefoglaló tanulmány nemcsak a szétosztott részletek összeszedése, hanem új eredményei, egységes szempontjai miatt is. Példáanyagát a legelső nyelvemlékektől kezdve napjainkig vezet el, végigkíséri az egyes igekötők életét, használatuk gyakoriságát az egyes nyelvtörténeti korokban, egyes új jelentésárnyalatok kialakulását, elhalását. Mind a hat ősi igekötőről készít* előfordulási statisztikát. A többszempontú statisztika közül az egyiket ragadom ki, az összes igekötős igék előfordulását. A *meg* igekötő a Jókai-kódexben 60%, majd fokozatosan lesüllyed a XIX. sz. elején 30% alá, és a szépirodalomban meg is tartja ezt a szintjét, de a tudományos és publicisztikai irodalomban 30—40% között ingadozik. Az *el* igekötő az egész nyelvtörténet folyamán a 20—25% között ingadozik. A *ki* a régebbi 10%-ról a XVIII. sz. vége óta megközelíti, sőt néha el is éri a 20%-ot. A *be* igekötő arányszáma az 5%-ról a XIX. sz. második felében ugyan emelkedni kezdett, de a 10%-ot ma is ritkán éri el. A *fel* a régi 10%-ról kb. 15%-ra emelkedett. A *le* a 23% és 10% közt ingadozik.

A szerző fő célja ugyan az, hogy az igekötők szerepét a mai irodalmi és köznyelvben mutassa be, de kellő gondossággal veszi figyelembe a nyelvtörténeti adatokon kívül a nyelvjárási, rétegnyelvi (műszaki, publicisztikai) jelenségeket is.

A IX. fejezet összefoglalja az igekötők fő funkcióit, a X. foglalkozik az összetett igekötőkkel, a XI. az igekötők önálló használatával, a XII. az igekötő hiányával, a XIII. az igekötő szórendjével, a XIV. összefoglalja az eredményeket. A kötetet forrásjegyzék és szómutató egészíti ki. A szerző érdeméül kell megemlíteni, hogy folyamatosan és összefoglalóan is szól az igekötőkkel kapcsolatban fölmerülő nyelvhelyességi kérdésekről is.

A könyv elolvasása után megállapíthatjuk, hogy a szerző jó munkát végzett. Nincs benne sem több, sem kevesebb, mint amit a tárgy megkíván. Nem kalandozik el más területekre, a hat ősi igekötőre vonatkozólag pedig igen gazdag nyelvtörténeti és jelenkori anyag alapján megbízható és sokoldalú rendszerezést közöl. Stílusa világos, áttekinthető.

Az anyag gazdagsága és a földolgozás sokoldalúsága az oka talán annak, hogy itt-ott néhány kisebb megjegyzésem van a könyvhöz:

A 18. lapon megemlíthetné, hogy a nyelvjárások egy részében a lativusi (ma már translativusi) -é ma sem illeszkedik, pl. *hámué vályik* 'hamuvá válik'. — Csak helyeselni lehet, hogy a 22—8. lapon gondosan számba veszi a szóban forgó igekötők minden föllelhető nyelvjárási változatát. — Nagyon érdekes és tudomásom szerint új a *megvet* ige magyarázata (32, 50). — A *nincs kizárva* (40) kifejezés — bár eléggé elterjedt, főleg a fővárosban — szerintem elég rikító germanizmus. Jobb volna helyette: *nem lehetetlen*. — Érdekes és szép az *elkallódik* ige jelentésváltozásának fejtegetése (61). — Az (utat) *bevág* kifejezést nem ismerem abban a jelentéscsoportban, hogy „vmilyen nyílást, üreget hézagot megszüntetünk” (111). — A *fel* és *le* térbeli jelentései közül kimaradt az „ár ellen”, ill. „folyás irányában”. Igaz, hogy a folyó természetszerűleg a hegyekből halad a tenger vagy nagyobb folyó felé. A *fel-le* ellentét azonban ilyenkor már nem az alig érzékelhető szintbeli különbségre, hanem a folyás irányára utal. Ezt mint alcsoportot meg-

említhette volna. A Rábán lecsónakázunk Győrbe, még akkor is, ha északnak haladunk (126). — „A cselekvés *befejezettségének*... *kifejezése*...” logikailag helyes ugyan, de kissé furcsán hat. — A *leolvas* legközönségesebb jelentése: (gázórát, villanyórát) *leolvas* kimaradt (162–3). — Az embert nemcsak párbajra *hívhatják ki*, hanem értekezletről is, nemcsak katonának *hívhatják be*, hanem az utcáról is, *meghívni* nemcsak vendégségbe lehet, hiszen telefonon van külön *meghívásos* beszélgetés (164). — A *bevasal* jelentése nemcsak: vasalóval simít, hanem bizalmas színezettel: pénzt beszed, adósságot behajt. Ez a jelentés megvan az Értelmező Szótárban is (166). — Nem kell olyan szorgosan kutatni, hogy a 173. lapon felsorolt igekötős igék némelyikére kapásból ne lehetne igekötő nélküli példát találni (példáim nem idézetek): „Nem lehet túrni, hogy ilyen ponyvával *mételyez-zék* az ifjúságot”; „Most *kótyavetyéli* a nyereségét”; „Nagyanya éppen a szilvát *magozta* a konyhában, mikor menyé belépet”. A *karol* ige sem kíván föltétlenül igekötőt: „*Karoljunk* egymásba!” vagy még rövidebben: *Karoljunk?* — „*A városban* volt tegnap Péter?” kérdésre (184) a felelet nemcsak a kiemelt mondatrész megismétlése lehet: *A városban*, hanem az is, hogy: *Ott*. „*Az egyetemre* mész?” *Oda* stb. — A 190. lapon ezt olvashatjuk: „*A fullad* ige pl. leginkább *megfullad*, *elfullad*, *kifullad* igekötős alakban vagy a *bele* igekötőszerű határozószóval használatos. Igekötő nélkül csak akkor fordul elő, ha hangsúlyos határozó kíséri, pl. „*vízbe fullad*.” Pedig bizony használatos a *fullad* ige igekötő és határozó nélkül is. Ilyenkor az a jelentése: levegőhiányt érez, légszomja van. Csak egy asztmástól kell betegsége iránt érdeklődni, lépten-nyomon használja a pusztá *fullad* igét, pl. „Most nagyon jól érzem magam, hetek óta nem *fulladok*”, „Mikor *fulladok*, fel kell állnom”; „Ha *fulladok*, beveszek két tablettát, és néhány perc múlva könnyebben érzem magam”; „Volt idő, mikor még előadás közben is *fulladtam*”; stb. — A *reccsen* ige nem kíván föltétlenül igekötőt (200) a mindennapi beszédben sem pl. „Ha idelépek, mindig *reccsen* egyet a padló”.

Kisebb megjegyzéseim nem érintik azt az örvendetes tényt, hogy egy értékes monográfiaival lett gazdagabb nyelvészeti irodalmunk, amelyből hasznos tanulságokat meríthet a nyelvtörténész, a szótáríró és elsősorban a leíró nyelvtan rendszerezője. A munka egyszersmind megmutatja, hogy többi igekötőnk és az igekötőszerű határozószók is hasonló gondos, alapos feldolgozást érdemelnének meg.

Kálmán Béla

Végh József: Őrségi és hetési nyelvatlasz. Budapest, 1959. Akadémiai Kiadó. 189 szöveglap, 5 tábla, 2 + 217 térképlap-melléklet.

1. Az anyanyelvünk kérdései és nyelvtudományunk munkálatai iránt érdeklődő szélesebb közönségnek már régebb idő óta tudomása van arról, hogy a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében már egy évtizede folynak az egész magyar nyelvterületre kiterjedő nagy magyar nyelvatlasz adatgyűjtési és egyéb munkái. Annál örvendetesebb, hogy ezzel egy időben, sőt ennek előbe vágva elkészült és napvilágot látott egy szűkebb területnek — a nyelvjárási szempontból rendkívül érdekes, számos ősi vonást őrző Őrség és Hetés vidékének — tájnyelvi atlasza.

Végh Józsefet, az MTA Nyelvtudományi Intézetének tudományos munkatársát nemcsak az tette alkalmassá ilyen munka elvégzésére, hogy az országos nyelvatlasz munkaközösségének is kezdettől fogva tevékeny tagja, s hogy tudományos pályáján évtizedek óta foglalkozik a magyar nyelvjárások kutatásával, hanem az is, hogy több éves vidéki középiskolai tanárkodása idején már régebben közvetlen kapcsolatba került az Őrségi nyelvjáróterülettel. Erre vonatkozó kutatásairól nyomtatásban is többször számot adott (vö. pl. Nyr. 78: 249, 423; stb.), tehát semmi kétségünk nem lehet afelől, hogy ő jelenleg e nyelvjárásnak legavatottabb ismerője.

2. Nyelvatlaszt csinálni kész minták alapján is rendkívül nehéz és bonyolult feladat. Sokoldalú elméleti és gyakorlati felkészültséget igényel, hosszú, gyakran viszonytárgyaságos körülmények közt folytatott, nehéz terepmunkát jelent, és ráadásul az adatok közlésében sokszor körmönfont leleményességet kíván, hogy a térképre vetített szavak minél hívebben és pontosabban tükrözzék a nyelv életének szüntelen változásait.

Mennyivel nehezebb volt a Végh József dolga! Tájai nyelvatlasza nemcsak hogy a maga nemében első ilyen jellegű munka hazánkban, hanem megelőzi a nagy, országos atlaszt is, és ilyen módon annak elméleti és gyakorlati tanulságait is nagyrészt nélkülöznie kellett, illetőleg csak a munka bizonyos fázisaiban hasznosíthatta őket. Ebből következően szerzőnk nem csupán arra törekedett, hogy a térképlapokat kidolgozva, a legszükségesebb tájékoztatás kíséretében adja kezünkbe, mondván: a nyelvatlasznak az atlasz a lényege! Végh bevezető tanulmánya — és ez ilyen körülmények között különösen érdeme — az atlaszsal kapcsolatos minden kérdést a külföldi nyelvatlaszok gyakorlatának, valamint a külföldi és hazai szakirodalom kritikai elemzésének tanulságai alapján fejteget. Ezenkívül mindig figyelembe veszi a nagy nyelvatlasz munkaközösségének elvi állásfoglalását és gyakorlati munkáját, s úgy igyekszik a leszűrt tanulságok következetes megtartásával elyszerű, de minden szélsőségtől mentes felfogást találni egy-egy kérdés elvi és gyakorlati megoldásában.

Ez a széles horizontú körületekintés, párosulva azzal az alapossággal és pontossággal, amit Bárczi akadémikus előszavában az aggályosságig menőnek nevez, előfeltétele és biztosítéka, hogy kitűnő szakember ízig-vérig hiteles műve van előttünk.

3. A munka első fejezete — Bárczi Géza előszava (3—8) és a szerző bevezetése (9—10) után —: „Tájai nyelvatlasz — nagyatlasz” (11—22). Ebben a széleskörű külföldi és hazai irodalom, valamint a készülő országos atlasz munkálatainak elemzése alapján megjelöli azokat a pontokat, amelyekben a két — egymást nemhogy kizáró, hanem szinte feltételező — atlasztípusnak különböznie kell, hogy egymás értékét kölcsönösen emeljék. A legfontosabb eltérések ezek: A vizsgált terület nagysága: a nagyatlasz egy egész országra, illetőleg egy nemzeti nyelv egész elterjedési területére vonatkozik; a tájai nyelvatlasz csak egy kisebb, rendszerint önmagában többé-kevésbé zárt nyelvjáróterületet vizsgál. A kutatópontok sűrűsége: a nagyatlasz ritkább, a tájai nyelvatlasz sűrűbb hálózatú. Optimális esetben — ilyen a Végh munkája is — a vizsgált terület minden lakóhelye egyszersmind kutatópont is. Tárgya szerint elvileg minden atlasz lehet teljességre törekvő, azaz vizsgálhatja az egész nyelvrendszer legkülönfélébb hangtani, alaktani, lexikális és mondattani jelenségét, illetőleg ezeknek kisebb-nagyobb csoportját, esetleg egyetlen jelenséget is. Mégis, a nagyatlasz általában az egész nyelvterület szempontjából megoszlást mutató főbb hangtani, alaktani, szókincsbeli és esetleg mondattani kérdéseket válogatja össze, hogy benne, mint cseppben a tenger, az egész nyelvrendszer sajátosságai tükröződjének. A tájai atlasz viszont — mint Végh kifejti — akkor szolgálja legjobban hivatását, ha a nagyatlasszal részben közös kérdések mellett minél többet mutat be a nyelvjárásnak csak rá jellemző sajátosságaiból. A z a d a t o k f e l j e g y z é s é b e n é s k ö z l é s é b e n a tájai atlasznak főleg a szociális érték dolgában, a visszaszoruló, kiháló vagy a terjedő, keletkező jelleg megállapításában és kimutatásában kell túlmennie a nagyatlasz lehetőségein.

Mind e kérdésekben a szerző józan kritikával keresi és találja meg azokat a megoldásokat, amelyeket munkájában irányadóknak tekinthet, és tüzi ki a fejezet végén munkájának célját: az őrségi és hetési nyelvjáróterület 47 községe nyelvének általános és sajátos hangtani, alaktani és lexikális kérdéseinek vizsgálatát.

A gondolatébresztő fejtegetésnek csak egyetlen — nem is Véghtől származó, csak itt egyetértően emlegetett — pontjához fűznénk egy megjegyzést. K. Jaberg szerint — mondja Végh (19) — „A tájai nyelvatlasz olyan terület nyelvi jelenségeit vizsgálja,

amely önmagában többé-kevésbé zárt egység; kultúrájának sajátos jellege van". Ezt a felfogást már Végh is továbbfejleszti, mikor — igen helyesen — a szoroson vett őrségi és hetési terület határain kívül eső községeket is bevon vizsgálatába. Hiszen az őrségi jellegzetességek éppen azért domborodnak ki, hogy ellentétük gyanánt szerepelnek a térképlapokon az elűtő, nem őrségi adatok is, legalább mint keret és átmenet. A kérdéses nyelvjárás „zárt egység” voltát — de legalábbis viszonylagos önállóságát éppen a táji atlasz körbefutó izoglosszáinak és átmeneti sávjainak kell bebizonyítaniok. Ilyen ellenpontokra tehát a vizsgált terület határain vagy azokon kívül feltétlenül szükség van. Csak rá kell nézni Végh térképeinek egyikére, hogy lássuk: az őrségi sajátságok éppen a Rába vidéki, göcseji és hetési vonások ellenében válnak igazán szemléletesekké. Ilyen célból vette fel ezeket szerzőnk is. Az ilyen ellenpontok felvétele azonban még összevág Jaberg felfogásával. De talán tovább is léphetünk még egy lépéssel: a mi magyar viszonyaink közt — úgy hisszük — hasznos és érdekes tájnyelvi atlasztípus volna az olyan is, amely több nyelvjárás találkozási területét vizsgálná. Az adatok tarkasága itt bizonyára szeszélyesebb volna, az izoglosszák nem bezáruló görbéket alkotnának, hanem szétfutó hiperbola vonalakat utánoznának. Egy ilyen atlasz bizonyos vonatkozásokban — például a nyelvjárasi határok és átmenetek sokat vitatott kérdésében — talán még eredményesebb vizsgálati eszköz lehetne.

4. A bevezető tanulmány második fejezete (A nyelvjárások és nyelvjárás határok 23—42) főleg általános diallektológiai kérdéseket boncol, széles hazai és külföldi szakirodalmi apparátussal. Először arra keres feleletet: vajon a nyelvjárás reális valóság-e vagy — mint sokan állítják — csupán tudományos absztrakció. Bár a nyelvjárasi határok elmosódó jellege, a nyelvjárásoknak vegyes szempontok alapján is csak részben elfogadható osztályozási kísérletei igen bonyolulttá teszik a kérdést — fejt ki —, a nyelvjárás legkisebb egységében, egy község helyi nyelvjárásában kétségkívül reális valóságot láthatunk. A fejezet a továbbiakban a nyelvjárasi egységekkel, s ezek „egységének” bonyolult kérdéseivel foglalkozik, bőven felhasználva az irodalom mellett saját értékes tapasztalatait is, melyeket részben éppen az őrségi atlasz gyűjtő munkálatai közben szerzett. Három nyelvjárasi egységet lát: a helyi nyelvjárás: egyetlen vagy egy-két közvetlen kapcsolatban élő község nyelve. Ez a legkisebb egység — noha az egység itt sem valami abszolút egyöntetűség. A nyelvjárás több helyi nyelvjárás összessége, melyeket a kisebb eltérések ellenére a nagyobb számú és fontosabb jelenségek közös volta kapcsol össze. Legnagyobb egység a nyelvjárás csoport, ebben már csak néhány legjellemzőbb vonásuk fűzi össze a bele tartozó nyelvjárásokat (pl. a palóc nyelvjárás csoport). A fejezet végén a nyelvjárások elhatárolásában követhető szempontokat veszi számba.

Az itt nagy hozzáértéssel tárgyalt kérdések eldöntése, de legalábbis az állásfoglalás azokban kényszerű kötelessége mindenkinek, aki nyelvatlász készítésére vállalkozik. Ezért, noha az első fejezet után úgy érezzük, nem mindig viszi előre magának a nyelvatlász bevezetésének az ügyét, helyénvalónak kell tartanunk e kérdések itteni fejtegetését.

5. A harmadik fejezet (A kutatóterület 43—8) az őrségi és hetési nyelvatlász egyes kutatópontjainak kérdéseivel, valamint a vidék lakosságának életkörülményeivel foglalkozik. A népességre vonatkozó érdekes történeti és gazdasági kép megrajzolásakor a szerző sohasem mulasztja el, hogy az eseményeknek és körülményeknek a lakosság nyelvére tett vagy feltehető hatását megmutassa. Szerencsés gondolat az is, hogy a táj képének érzékeltetésére szépen sikerült fényképeken mutat be egy-egy részletet.

6. A negyedik fejezet (A gyűjtendő anyag kijelölése 49—56) ismét igen fontos elvi kérdéseket vet fel és tisztáz az atlasz gyakorlatára szempontjából: milyen nyelvi sajátságok

kat vizsgáljon az őrségi atlasz mint táji atlasz, milyen legyen a kapcsolata a készülő országos atlással. Az első fejezetben már érintett kérdések tüzetes elemzése ez. A nyelv teljes rendszerét semmiféle atlasz nem tükröztesheti. A nagyatlasz feladata jól megválogatott anyagon a nyelvi rendszer fontos, területileg megoszlást mutató sajátosságainak bemutatása, lehetőleg a tendenciák és típusok minden tagjára és változatára rámutatva. A magyar táji nyelvatlaszok számára a nagyatlasz bizonyos kérdései (összesen 100 címszó) szintén kötelezőek, ezeken túl azonban anyagát a vizsgált nyelvjárás sajátos jelenségei adják. A táji atlaszban is szerepelnek hangtani, alaktani és lexikális jellegű címszók. Ezek arányát a nyelvjáráshoz kell mérni. Az őrségi atlasz például az alábbi fontosabb jelenségeket vizsgálja: **H a n g t a n b a n:** zárt rövid *i*-zés (*édes, kenyér, testvérét* stb., összesen 24 példán); a szövégi *ó, ő* nyelvjárási *u, ü* megfelelését (*hordó, idő* stb., összesen 21 példán); az *á* utáni *o*-zást (*barázda, vasárnap* stb., összesen 5 példán); a labialis *ü*-zést (*ing, idő kifizetik* stb., összesen 9 példán); az *ö*-zést (*szemem, eszem, ütötte* stb., összesen 12 példán); stb. **A l a k t a n b a n:** a *v*-töví szavak viselkedését (*hamuval, lovam; jön, szó, ri* stb., összesen 30 példán); az *-at, -et* képzőt (*hófújás, sorozás* stb., összesen 7 példán); az őrségi nyelvjárásban különösen érdekes birtokos személyragozást 31 példán, a feltételes módú igeragozást 23 példán stb. Fontos, hogy sok más jelenségre is felhívja a figyelmet kevesebb példával. A további kutatás során egy-egy jelenség vizsgálója ezekből megtudhatja, hogy e területen további adalékokat találhat.

Különösen tanulságos e fejezetben az, hogy a szerző — hasonló munkához kezdőknek hasznos segítségül — megírja a saját korábbi felfogásának alakulását. Hazai előzmények és tapasztalatok híján a gyakorlati gyűjtőmunka során kellett meggyőződni terveink helyes voltáról vagy kivihetetlenségéről. Tanácsai sok fölösleges fáradságtól kímélik meg követőjüket.

7. Az anyaggyűjtés elvi kérdései című ötödik fejezet (57—87) első része azt vizsgálja, hogy vajon a gyűjtéskor megkérdezett *e g y é n e k n y e l v h a s z n á l a t á t* vigye-e térképre az atlasz, vagy hámozza-e ki a parole jelenségekből a *k ö z ö s s é g n y e l v h a s z n á l a t á t*. Az idevágó, sokszor szélsőségekbe tévedő nemzetközi irodalom bemutatása után azt állítja maga elé helyes követelményül, hogy az atlasznak a közösség nyelvét kell tükröztetnie, de nem a gyűjtött anyag retusálása, meghamisítása árán, hanem az adatközlők helyes megválasztása és a kapott válaszok különféle szempontú értékelése, megrostálása által. Fontos, hogy az atlasz minden egyes adata abban a formában valóban elhangzott nyelvi tényről rögzítsen. Az őrségi és hetési nyelvatlasznak is minden adata ilyen.

A fejezet másik felében azt vizsgálja: mit kell még a gyűjtőnek figyelnie, s az atlasznak tükröznie az adatokkal kapcsolatban. A szociális érvényen, terjedő vagy kihaló jellegén kívül vizsgálni kell a köznyelvnek mint a nemzeti nyelv legfontosabb változatának a nyelvjárásra tett sokféle hatását. Figyelnie kell a gyűjtőnek a tájnyelv korok és nemek szerinti esetleges eltéréseit is.

E fejezetet olvasva teljes nagyságában tornyosul elének a nyelvatlaszgyűjtés bonyolult feladata, s önkénytelenül Bárczi akadémikus szellemes hasonlata jut eszünkbe (Előszó 5), hogy az önmagában sem lebecsülendő tájszógyűjtés úgy viszonylik az atlaszkészítéshez, „mint a kirándulók mezei csokorkötése egy terület flórájának tervszerű, tudományos összegyűjtéséhez és meghatározásához”.

8. A hangjelölés című hatodik fejezet (88—93) az atlaszban használt jelek hangértékének kifejtése mellett az impresszionista és sematizáló feljegyzésmód veszélyeire figyelmeztet. A helyes és követendő út az, ha az esetlegességeknek nem tulajdonítunk nagy jelentőséget, de semmiképpen sem változtatjuk meg az elhangzott szóalakot, hanem teljes fonetikai hűséggel jegyezzük fel, s az értékelés után — értékét megfelelő módon jelezve — közöljük, illetőleg mellőzzük.

9. A következő fejezetből (Az adatok közlés módja 94—9) egyebek közt azt tudjuk meg, hogy az őrségi és hetési atlasz beíró típusú, tehát adatait a térképlapokon a kutatópontok mellé írva közli. Emellett azonban, ahol szükségesnek látszott és lehetséges volt, az áttekintés megkönnyítése céljából ábrákkal is szemléltet.

10. Még egy rövid, de érdekes fejezet foglalkozik az atlasz elkészítésének történetével (100—2); majd az egyes térképlapokhoz kapcsolódó jegyzetek fejezete következik (103—40). Ez az atlaszban vizsgált nyelvi jelenségek, s egyszersmind a címszók és térképlapok sorrendjében a hozzájuk fűződő megjegyzéseket: a térképlapok és a szemléltetés témáját és egyéb hasznos tudnivalókat közöl, néha fényképpel, rajzzal világítja meg az egyes tárgyak formai kérdéseit. A fejezet végén néhány — már tulajdonképpen feldolgozás számba menő — hangtani összesítő lapot találunk. A bő német nyelvű kivonat az atlasz külföldi használhatóságát emeli (141—54). Ezután a Függelék fejezet (155—87) az adatközlőkről, kérdező mondatokról tájékoztat, címszójegyzeket, tárgymutatót stb. ad. Végül a kötet hátsó borítójához erősített vászon tasakban találjuk meg a 2+217 térképlap-mellékletet, a tulajdonképpeni nyelvatlaszt.

11. A térképekről mindenekelőtt azt kell megjegyeznünk, hogy bár a szakmabelieknek mondanak legtöbbet, senki számára sem maradnak némák. A kutatópontot jelölő számjegy alatt találjuk a beírásokat — kisebb betűmérettel és zárójelekkel elkülönítve a nem általános, kihalt, keletkező, ritka stb. változatokat —, a sorszám fölött pedig a szemléltetés céljait szolgáló ábrákat. Ezek grafikája legtöbbször kitűnően betölti hivatását, megkönnyíti az áttekintést, s ha csak a fő kérdésben akarunk tájékozódni, az ábrák segítségével egy pillantás alatt képet alkothatunk magunknak róla. A szemléltető ábrák néhol nem fekete-fehérek, hanem színesek, ilyen módon a beírás betűitől jobban elkülönülnek. Néhány esetben a szemléltetés áttetsző rátét-lapokra van nyomva, ezáltal még jobban elválik, és szükség esetén külön is vizsgálható.

12. Arról természetesen nem lehet szó, hogy az atlasz lapjait egyenként vagy akár csoportonként is megvizsgáljuk egy ismertetés keretében. Ezért az alábbiakban csupán arra szorítkozunk, hogy az egyes lapok kapcsán felvetődő problémák közül említünk meg néhányat.

Arra a kérdésre, hogy hasznos-e, tehát legyen-e egyáltalán szemléltetés a beírt adatok mellett, az atlasz alapján a zsúfoltságnak kétségtelenül fennálló veszélye ellenére is feltétlenül igennel felelünk. Végh már elvileg is helyesen fogja fel a szemléltetés funkcióját: kevés sajátsgot kevés ábrával, csak a nagy áttekintés érdekében bemutatni (vö. 96. lap). Ebből következik a térképlapok témájának és a szemléltetés témájának jó összehangolása. Az atlaszba minden címszó meghatározott nyelvi sajátosság tükröztetésére kerül bele. Csakhogy az egyes címszók többnyire nemcsak egy sajátsgot tükröznek. Mégsem szabad abba a hibába csni, hogy a szemléltetés minden a szóban meglevő sajátsgóról áttekintést kívánjon adni. Végh helyesen jár el, mikor a szemléltetés témáját a térképlap fő témájának rendeli alá, s az ehhez nem szorosan kapcsolódó vonásokat az ábrakkal nem tükrözteti. Hiszen a beírások alapján amúgy is bárki összekeresheti a számára szükséges adatokat.

Van a térképlapok közt néhány olyan is, amely nincs szemléltetve (5, 6, 9, 12, 27, 32, 45, 49, 53, 56—9 stb.). Ilyenkor vagy nincs megoszlás a lap fő témája szerint, vagy túlságosan is sok a változat, és a szemléltetés zsúfoltságot eredményezne, vagy semmit sem mondana. Látszólag szembenáll ugyan az atlasz lényegével, de mégis meggondolkoztató, hogy az első esetben érdemes-e egyáltalán térképet készíteni. Például az 56. (*zsebe*), 57. (*kötni*) és 58. (*fon*) térképlapok adatai a *gy*-zés, illetőleg az *ny*-zés szempontjából egyöntetűek. Nem volna-e elég az ilyeneket a megfelelő tendenciára vonatkozó jegyzetben megemlíteni, mondván: ezekben a szavakban a vizsgált jelenség megoszlás nélkül mindenütt megvan. Így sokkal több címszót is vizsgálhatnánk egy jelenségre, s közülük

csak olyanokat vetítenénk térképre, amelyeknek a megoszlása valamilyen tanulsággal jár.

Túláságosan sok alakváltozat esetében talán mégis érdemes szemléltetni egy-két fő sajátágot. Például a 124. (*tyúkjaím*) térképlapon a szemléltetés főtémája lehetett volna az *-im ~ -imak* szembenállása, melléktémája az *-i* birtoktöbbséítő jel előtti *-(j)a*-személyrag megléte vagy hiánya (*tikimák ~ tikjaímák*); és esetleg még a *tík ~ tyúk* szembenállás. A 49. (*savó*) lapot is a nyelvi helyzet bonyolult volta miatt nem szemlélteti az atlasz (vö. 112. lap). Pedig talán érdekes lett volna a fő sajátságokat ábrázolni: egyrészt a hiátusos alakokat, másrészt a velük szembenállókat a mássalhangzó minősége szerinti (*-j-, -h-, -v-*) megoszlásban. A szemléltetés elmaradását sokszor az indokolja, hogy már ugyanaz a jelenség más címszó kapcsán szemléltetve van. Ez lehet a helyzet az említett 124. (*tyúkjaím*) esetében is.

13. A grafika kérdésében az a döntő, hogy az legplasztikusabban a szembenállásokat tüntesse fel. Nem mindig szerencsés például a szembenállást — egy jelenség meglétét vagy hiányát — ugyanolyan alakú tömött és üres ábrával szemléltetni. Az üresek ugyanis — kivált ha nem színes technikával készültek — sokkal kevésbé tűnnek elő, beolvadnak a papírba.

A grafika az egycs térképlapokon túlmenően is segítheti az atlasz céljait. Végh atlasza is sokszor él azzal a módszerrel, hogy azonos vagy rokon témájú lapokat hasonló grafikával szemléltet. Továbbmenve elképzelhetőnek tartjuk például azt, hogy a magánhangzó-tendenciákat bemutató térképlapokon az azonos típusú szembenállásokat azonos jelek szemléltessék. Így az atlasz felhasználója sokkal könnyebben tájékozódhatik: egymás mellé helyezi a jelenségre vonatkozó összes térképlapot, s az azonos ábrák segítségével mindjárt lemérheti akár a megterheltségi sorrendet is. Vegyünk egy példát! Végh atlaszában hat térképlap szolgál a különböző helyzetű, köznyelvi *i*-vel szembenálló labiális *ü*-zés tanulmányozására (1. *ing*, 2. *ingét*, 3. *idő*, 4. *mieink*, 5. *kifizetik*, 6. *hiszem* — ez utóbbi mint ellenpélda, amelyben a jelenség nincs meg). Az *ü*-zést az első három lapon részben vagy egészen fekete kör, a vele szembenálló *i*-t üres háromszög jelöli. (Sajnos, e jelek látáslélektani szempontból nem egyformán plasztikusak: a vékony vonalakkal határolt üres háromszögek túláságosan halványak a jól kiugró fekete körökhöz képest). A negyedik térképen az *ü*-zés továbbra is fekete körrel van jelölve, az *i*-s alakok változatai azonban az üres háromszögeken kívül üres körrel, illetőleg az ezzel kombinált üres háromszöggel is. Az ötödik térkép nincs szemléltetve, valószínűleg azért, mert az adatok egyöntetűen *ü*-zők, csak mellékváltozatként fordulnak elő az *i*-sek. Végül a 6. térképlapon a fekete kör szerepel ugyan, de nem az *ü*-s adatokat jelzi, hanem a *hiszem* szó második szótagjában jelentkező *ö*-zést.

Véleményünk szerint jobban szolgálta volna a szemléltetés céljait, ha az *ü* : *i* szembenállást mind a hat térképen azonos (és egyformán jól kiugró) grafikai jelek tükröztették volna. A szemléltetés melléktémáit (az 5. és 6. lapon) a főtémáétól erősebben elütő jelek ábrázolhatnák. A megoszlást nem mutató példákat — ha más jelenség bemutatásához nem szükségesek — elég volna a jegyzetben megemlíteni.

Hasonló a helyzet a köznyelvi *é* helyén mutatkozó *ö*-zés lapjain (8. *szemem*, 9. *ütötte*, 10. *édes*, 11. *édesanyám*). A 8. lap szemléltetése kitűnő: tömött fekete kör jelzi az *ö*-ző adatokat, azonos nagyságú üres kör az *é*-zőket. Sajnos azonban, ez a grafika sem vonul végig a többi lapon: a 9. lap nincs szemléltetve (mert nem mutat megoszlást, egyöntetűen *ö*-ző); a 10. és 11. lapokon a szemléltetés főtémája látáslélektanilag átbillen a szók első magánhangzójának minőségi eltéréseire: ezek sokkal szembeszökőbb jelekkel vannak szemléltetve.

Mindezeket természetesen nem azért mondtuk el, mintha miattuk az atlaszt el akarnánk marasztalni. Hiszen ilyenfajta szemléltetési célt nem tűzött maga elé, tehát nem is kérhetjük tőle számon. A szemléltetés egyébként is sokak véleménye szerint nem tar-

tozik az atlasz lényegéhez. A magánhangzók tendenciák szerinti szemléltetésének gondolatát is csak azért vetettük fel — nem követelményként, csak mint egy lehetőséget —, mert Végh maga is gyakran utal rá, hogy ez vagy az a térképlap önmagában kevesebbet mond, mint egy másikkal összehasonlítva. Ilyen esetekben él is az azonos grafika nyújtotta előnyökkel.

14. A térképek zsúfoltsága néhány esetben valóban fennáll. Sokat segít ilyenkor a szerző megoldása: a fekete alaprajziól és betűtől elütő, színes ábrákkal szemléltetés vagy a külön áttetsző lapokra nyomott ábrák alkalmazása. Legajánlatosabb azonban a szemléltetés témájának szűkítése, a jelek számának csökkentése. Ezért tartjuk mintaszerűnek például az 55. (*testvérét*) térképet: a 13 hangtani variációt három csoportba fogva, három jellel szemlélteti; kifogástalanul áttekinthetően. Máskor meg — ha minden változatot külön ábrával akar szemléltetni — alig egy-két kiugró jel tűnik fel a szemnek, a többi nem lép kapcsolatba egymással egyszeri rápillantásra, tehát nem kifogástalanul szemléltet (vö. pl. 198. *napraforgó*). Olykor a jelek vékony volta, vonalszerűsége az, ami megakadályozza összekapcsolódásukat (vö. pl. 206. *Javágó tuskó*).

A külön lapon szemléltetés sem oldhat meg minden kérdést, ha nagyon sok ábrát használ. A 118. (*teheneim*) lap adatainak 20 alakváltozatát 9 ábra alá sűríti ugyan Végh, de még így is nehézkes az áttekintés, mivel megoszlás alig van, s minden kutatóponton sok az élő változat. Ilyenkor — ha ez segíthet — még azt is megengedhetőnek tartanánk, hogy egy címszóról a rajta vizsgálható témák szerint több térképlap is készüljön.

A hangszíni összesítő lapoknak véleményünk szerint a beírás nélküli, csak jelekkel szemléltető változata felel meg jobban a célnak.

15. Nem folytatjuk. Íveket lehetne megtölteni az egyes térképlapok adatainak elemzésével, hiszen minden mozzanatnak megvannak a maga elvi, elméleti vonatkozásai. Véleményünket abban összegezzük, hogy Végh József Őrségi és hetési nyelvatlasza a magyar nyelvöldrajzi kutatások legjobb eredményeinek egyike, egész nyelvtudományunknak értékes nyeresége. E nyelvjárásnak számos, nyelvtörténetileg és általános szempontból is nagyon érdekes jelenségét hozta napvilágra, kitűzött célját nagyszerűen betöltötte. A becses adalékok feltárásán kívül műve a nyelvatlasz-elmélet és az atlaszkészítési gyakorlat kérdéseinek is értékes kritikai összefoglalása és továbbépítése, elsőrendű fontosságú kézikönyv minden hasonló témához nyúló kutató számára. Térképlapjai a további kutatások legkülönbözőbb kérdéseire nyújtanak lehetőséget és segítséget, mint hiteles vetületei a nyelvjárás életének.

Köszönet illeti meg a szerző munkatársait is: V. Kovács Erzsébetet a térképlapok kitűnő megrajzolásáért, Bárczi Géza lektort, Imre Samu szerkesztőt és nem utolsósorban az Akadémiai Kiadót, hogy előzmények és gyakorlati tanulságok híján is ilyen külsejében imponáló, nyomdatechnikailag kifogástalan művel gazdagította nyelvtudományi irodalmunkat.

Sebestyén Árpád

Magyar hangtani dolgozatok. Szerkesztette Benkő Loránd. Budapest, 1958. Nyelvtudományi Értekezések 17. szám, 160 lap.

A Nyelvtudományi Értekezések 17. számaként megjelent tanulmánykötet tizenket szerző hangtani dolgozatát tartalmazza.

A bevezetőben Bárczi Géza rója le végső tiszteletadását az 1958. júliusában elhunyt Hegedűs Lajos, a kísérleti fonetika nemzetközi hírvé művelője előtt.

A kötet első tanulmánya Hegedűs Lajosé: Újabb vizsgálatok a magyar affrikáták köréből. A szerző összefoglalja az eddigi affrikátá-vitát, majd a saját kísérletfonetika vizsgálatai alapján kapott eredményeket ismerteti a magyar affrikáták hangképzése, hallásélménye és fonémaértéke szempontjából.

Az affrikáták artikulációjáról eddig elterjedt téves szakirodalmi véleményekkel szemben megállapítja, hogy helytelen a résalkotást az affrikáták lényeges elemének tartani, még helytelerebb a zár- és réselem egyidejű képzéséről beszélni. Zár nélküli affrikátá a szerző szerint csak gyors beszédben fordul elő az ingadozási sáv szélső eseteként. Az eddigi véleményekkel szemben a képzési időtartam növelése nem létrehozója a zárképzésnek, csupán érintkező felületét növeli meg. Igaz, hogy a zár- és réselem aránya változik az affrikáta típusa és képzési időtartama szerint, de zárelem mindig van az affrikátában. Ez a zár- és résképzés azonban nem azonos a zár- és réshangok zár- és réselemével. Az affrikátánál ez a két elem — bár műszeres ellenőrzéssel elhatárolható egymástól — egymáshoz igazodik, s ezáltal képzési jelenségei (időtartam, hangszalagműködés, izomfeszültség stb.) redukálódnak. Ez a redukció adja meg az affrikáták sajátos jellegét.

Hallásélmény szempontjából a magyar affrikáták már kevésbé egységesek. A zöngétlen affrikátáknál (*c, cs, ty*) ugyanis a zár némaságát a réselem sziszegő és sűrűlő zörejei elnyomják, így ezek egységesebb hangbenyomást tesznek a hallgatóra, mint a zöngés *dz* és a *dzs*. A zöngés *gy* affrikáta egységes hangbenyomásának az oka a zár- és réselem túlsúlyával magyarázható.

Fonémaérték szempontjából a szerző a *dz* és a *dzs* helyzetét kétesnek tartja, a többi magyar affrikátát azonban egyfonéma-értékűnek tekinti. Éppen ezért nem érthetünk egyet a szerzőnek azzal a véleményével, hogy az affrikátákat a fonetikus írásban feltétlenül két betűvel kell visszaadni, mivel „a fonetikus írás a beszédhangoknak fonetikai természetét van hivatva tükrözni”. A jel feladata ugyanis a jelölés, nem pedig a körülrírás.

Teljesen egyetértünk a szerző felfogásával az affrikáták helyesírásának átmeneti és elvszerűtlen megoldása kérdésében. Föltehető, hogy a Helyesírási Bizottság állásfoglalását az a tény befolyásolta, hogy mai nyelvünk ejtésgyakorlatában — a legújabb idegen szókat nem tekintve — magánhangzóközi helyzetben csak hosszú *dz* és *dzs* fordul elő, így a hosszú és rövid *dz* és *dzs* megkülönböztetése jelenleg nem látszik sürgős feladatnak. Egy nyelv hangszerkezeti állapota azonban nem szent és változhatatlan. Egy-két rövid magánhangzóközi *dzs* az újabb idegen szavakban már be is került, például a *frigidaire* szó *fridzsider*, a *Regent-ház Rédzsent-ház*, a *Lollobrigida* név *Lolobridzsida* ejtésében. De legújabb köznyelvi ejtésünkben egyre többször hallható a *gy dzs*-be hajló ejtése is, majdnem így: *dzsermek*, *edzse meg* stb. A magyar helyesírásnak tehát egyre égetőbb feladata lesz az, hogy a hosszú *dzs*-s *hoddzsa* ejtést a rövid *dzs*-s *fridzsider* ejtéstől megkülönböztesse.

„A hangerő önvezérlése” című cikkben Fónagy Iván kísérleti fonetikus és Hermann Imre, a Maros utcai Poliklinika ideg-orvosa közös kutatások alapján számolnak be a hangerő önvezérléséről, vagyis a fokozott zajinger keltette hangerő fokozás törvényszerűségeiről. Megállapították, hogy a zajinger hatására még a többi hallgatótól elszigetelt zajforrás esetén is növekszik a hangerő és a zöngék időtartama, de módosul a szótagok közötti hangerő-különbség is. Egy kísérleti személy a zaj hatására a hosszú magánhangzókat kettőshangzónak ejtette. A kísérleti személyek az egytől tízig való számolás során az utolsó számot különös erővel nyomták meg. Ezt a szerzők azzal magyarázzák, hogy „itt veti be a tartalékolt energiát”. Itt talán fölmerülhet a megszabott munkafolyamat utolsó ütemében a munkabefejezés hirtelen támadó örömhulláma mint emfatikus hangerő-fokozó tényező okföltevése (vö. *Nna!* = emfatikus alakulású indulatszó, melyet többek között a munka befejezése után föllélegzőleg, pontosabban érzelémkifejezőleg használunk). Az elsorolás végén tehát a 'tíz' szó nagyobb hangerejével a beszélő körülbelül ezt fejezi ki: „Na, ezzel is megvagyok!”

„A bukovinai magyar telepések hanglejtése” című cikkben Magdiés Klára a Bácskába, majd később Baranyába és Tolnába települt bukovinai székelyek hanglejtésformáit rendszerezi a Zeneművészeti Főiskolán folytatott zenei tanulmányainak a felhasználásá-

val. Nem érzem magam hivatottnak arra, hogy e kitűnő tanulmány értékeit szakszerűen kifejtsem, de a szerző munkásságát biztató ígéretnek látom egy olyan hanglejtéstani távlati terv kitűzésére és megvalósítására, amelynek a koronája a magyar nyelvterület hanglejtésatlása lenne a közölt akarat- és érzelemtípusok szerinti térképekkel.

„A hangsúly hangmódosító hatása a keleti magyar nyelvjárásokban” című cikk szerzője, Benkő Loránd a témában egy általános nyelvészeti fontosságú kérdést vizsgál igen nagy alaposággal. A szerző az alkotó képzelet lendületével töri át a pozitivisták korlátokat, amikor a mai magyar nyelvjárások hangtani jelenségei mögötti mélyebb törvényszerűségeket elemzi ki. Statisztikailag értékelt hatalmas adattömegben bizonyítja be, hogy a nagyobb nyomaték gyakran oka a magánhangzók nyúlásának, diftongálásának, nyíltabb és illabiálisabb hangszínűvé válásának, a kisebb nyomaték pedig megőrzi, illetve előidézi a magánhangzók rövidülését, monoftongusos jellegét, zártabb és labiális hangszínét. A szerző helyesen hangsúlyozza, hogy a hangváltozások mögött tényszerű okokat keressünk, ne rejtelmes törekvéseket. Elutasítja Deme László tendenciefelfogását mint törekvést, de a tendenciáról mint állapotról nem tesz hasonló kifogásoló megjegyzést, mivel a tendencia ilyen értelemben nem is vált vitás fogalommal. A *tendencia* szónak ezt a homályosan cseppfolyós értelmezését talán elkerülhetnénk, ha a jelentéstől függően *áramlat*-nak, illetve *állapot*-nak neveznénk. Ezzel ugyanis elkerülnénk azt a veszélyt, hogy a tendenciát mint végső hangváltozási tényezőt vegyük számításba. A szerző csak a történeti hangsúly magánhangzó-módosító szerepével foglalkozik, kitűnő általános nyelvészeti értékű tanulmánya azonban még nagyobb szintézisbe lesz vonható, ha a későbbi kutatások az azonos módon működő, de eredményeiben még változatosabb emfatikus hangváltozások jelenségeit is alkalmunk lesz az általános nyelvészeti tanulságokat nyújtó kutatási területek közé sorolnunk. Természetesen még ezután sem mondhatjuk, hogy a nyomaték hangmódosító lehetőségeit kimerítettük.

„Egy közös nyelvatlasz-kiszállás néhány hangtani tanulsága” címen Imre Samu a nyelvjárási adatközlők ejtésbeli és az adatgyűjtők észlelésbeli ingadozásainak kérdéskörébe ad hasznos és értékes bepillantást és egyúttal a nyelvatlasz-gyűjtők számára megszívlelendő útmutatásokat.

„A nyelvjárások köznyelvűsödésének hangtanához” című dolgozatban Török Gábor a társadalmi hatóerők szemszögéből vizsgálja a témát rétsági adatgyűjtési alapján. A szerzőt jó fonetikai és lélektani érzéke e terület művelésének értékes ígéretévé avatja.

„Vegyes magánhangzójú szavaink illeszkedésének kérdéséhez” címmel Szépe György alapos filológiai felkészültséggel veszi szemügyre a témát. Sok értékes észrevételt tartalmazó munkája azonban csak az idegen eredetű szavakra és nevekre támaszkodik. Hasznos lett volna a régi magyar anyagot is bevonni a vizsgálódások körébe, hiszen ezek adták az analógiás alapot az idegen szók toldalékilleszkedéséhez. A szóvégi illeszkedésnek a hangrendi illeszkedés rovására való terjedését főszabállyá emelni kissé korai általánosításnak látszik. Vizsgálati szempontból fölmerülhet a főhangsúlyos és mellékhangsúlyos szótagok magánhangzóinak a többi magánhangzónál erősebb illeszkedésirányító hatása is. A hangsúlyhoz hasonlóan vonzásnövelő értéket adhat egy szótag magánhangzójának az is, ha a szótag mássalhangzóval kezdődik és mássalhangzóval, esetleg mássalhangzótorlódással végződik. Hasonló észrevétele a szerzőnek is van, bár az okozati összefüggések szabálymegállapításának szándéka nélkül. A magyar nyelv vegyes illeszkedésének forrása-ként meg lehetett volna még említeni az ehasonulásokat, melyek előbbi toldalékformájukat változatlanul magukkal hozták, valamint azt, hogy a mai magyar nyelv újabb becézőképzői igen gyakran vegyesen illeszkednek (pl. *mami*, de: *mamácska*, *Ilus*, de: *Ilíke*, *Pityu*, de: *Pistike* stb.), mivel a kétalakúsodás analógiás ereje már régen megszűntnek tekinthető. A legújabb magyar köznyelvnek az az irányzata is megérdemelné a vizsgálá-

tot, hogy a háromalakú toldalékok egyik-másik palatális illabiális tagja rálépett az elavulás útjára. Szabadon fogalmazott előadásban ma már a művelt köznyelvben is egyre gyakoribb az effajta illeszkedés: *ehöz, férjhez ment, Petihez* stb.

„A hangkapcsolódások osztályozásáról” Vértés O. András írt rövid összefoglalást a tanulmánykötet számára. A szerző nem törekedett még vázlatos teljességre sem, csupán egy-két csoportosítási szempont elveit igyekezett szemléltetni. Az aktív és passzív hasonulás alcsoportosítási szempontja helyett talán célszerűbbnek látszik a zárhang + zárhang, zárhang + réshang stb. szerkezetű csoportosítás, a hasonulás aktív vagy passzív volta pedig ezeken belül feltüntethető lenne. Kár, hogy a szerző csak négy lapot szentelt e problémagazdag témakörnek.

„A hang négy tulajdonságának fonológiai felhasználásához” címen Deme László tette közzé egy opponensi véleményének kibővített részleteit. A szerző a külföldi és hazai szakirodalom alapos feldolgozásával próbálja tisztázni a fonéma fogalmát, funkcióját, a változathoz és emfatikumhoz, időtartamhoz, szóhangsúlyhoz és szóhanglejtéshez való viszonyát. A szerző helyesen világítja meg Laziczius tévedéseit az emfatikum kétfunkciós jellegével kapcsolatban. Az emfázis kutatásának azonban még annyira az elején vagyunk, hogy talán korai általánosítás azt megállapítani, hogy az érzelmekifejező eszköz csak a fonéma helyzetével köthető össze, minőségével nem. Ezirányú külön vizsgálódásaimnak nem akarok ugyan elébevágni, de annyit legyen szabad előre jelezni, hogy az emfatikus hangváltozásokat az egyik osztályozási szempont szerint régi minőségeken belül cserélődő és csak emfatikus funkciójú új minőséget képviselő emfatikumok csoportjaira lehetne fölosztani. A fonémakészleten belül maradó emfázis esetén a fonéma emfatikus változása egy másik régi fonéma minőségébe csap át (például: *hej > hij*), az új minőséget képviselő emfatikum pedig az emfázismentes fonémák minőségén kívül eső új minőséget eredményez (például: *az anyád!* = emfatikusan illabiális szókezdő á-val). A csak emfatikum alakban létező fonéma mért nem vizsgálható elvileg a szó hangtestétől elkülönülten?

Deme kibővített fonéma-fogalmában egyébként több fonémafelfogási lehetőség-fokozat egyesül. A legszűkebb fonémafelfogási lehetőség ugyanis a hangképzés ingadozási sávjának egyes skálacseteit általánosítva jön létre. Eszerint a veláris η és a dentalveláris n külön fonéma lenne. Ennél tágabb a hangészlelés ingadozási sávját egybefoglaló fonémafogalom. Ennek az egységihiedelmét sokszor a helyesírás betűhasználatának korlátai szabják meg. A helyesírások megalkotói ugyanis voltaképpen nem az általuk nem ismert fonéma fogalmát rögzítették betűkbe, csupán saját hangészlelési korlátaikat. A hangészlelési fonéma tehát lényegében téves tudati azonosításon alapszik. Ennél még szélesebb felfogás a történeti fonémaössel való azonosság bizonyítalanul csipkézett partokkal. Ez az utóbbi fonémafelfogás nagyon vitatható. Helyesen mondja Deme, hogy „a fonéma az az általános, amely az egyesben jelenik meg” (148), de az általánosítás, a fogalomalkotás lényegében a gyakorlat követelménye, eredménye és mindenkor eszköze. A lényegtelen fogalmi jegyek (vagyis valóság-részletek) elhagyása és a lényeges jegyek sűrítése ugyanis mindig a valóság-részletek eszközként való felhasználását célozzák, az ettől eltérő általánosítás tehát csak öncélú clmejáték. A fonémát a tudatunkban azonos hangok általánosítása révén fogalomként megalkotni tehát hasznos és szükséges. De a történeti fonémaelődöt fonémautódjával azonosítani, ez a tudati fonémaazonosság gyakorlati általánosításától messze eltávolodik, és voltaképpen nem más, mint a nyelvtörténeti és helyesírástörténeti szempontoknak fonológiai betolakodása. Igaz ugyan, hogy az orosz *dorogó*, *dórogo* és *doróze* helyesírásában célszerűbb a jelenlegi betűazonosság használata, a fonémameghatározás általánosítása azonban csak ejtett szóalakok hangcsoportjainak tudati azonosításáig mehet el, mivel a nyelvtörténeti azonosítás a tudati hangazonosság fonémafelfogásának kereteit szétfeszítené, s amellett a bizonytalansági tényezők egész sorát hozná be a fonéma meghatározásába.

A kötetzáró tanulmányban „A fonológiai gondolkodás egyik korai dokumentuma” címen Antal László ismertette Albert Sechehaye 1908-ban megjelent „Programme et méthodes de la linguistique théorique” című kézikönyvét. Ez a fonológiatörténetileg értékes lánczem a modern fonológiai gondolkodás egyik megalapítóját emeli ki az ismeretlenség homályából.

A gyűjteménykötet mint a kisebb tanulmányok egyik közzétételi módja általában igen hasznosnak bizonyul a folyóiratok tehermentesítése, a közzétételi lehetőségek megnövelése és a források felhasználásának megkönnyítése szempontjából egyaránt. E feladatok teljesítésében és a címtémák színvonalas kidolgozásában értékes eredményeket jelent ez a tanulmánykötet, mely egyúttal annak is bizonyítéka, hogy a magyar nyelvészet tudomány szakai között a hangtan kutatói mind alkotókedvben, mind eredményekben méltó helyet foglalnak el a nyelvészeti tudományágak kutatói között.

Ladó János

Hegedűs Géza: A költői mesterség. Budapest, 1959. Móra Ferenc Kiadó, 232 lap.

Tudvalevő, hogy a költői műfajok között irodalmunkban a líra a leggazdagabb és szinte egyetlen műfajunk, amely a legnagyobb európai csúcspokig felemelkedett. Természetes tehát, hogy a vers elméleti kérdései iránt is nagy az érdeklődés nálunk. Az utóbbi években különösen megszorodtak az ilyen tárgyú összefoglaló munkák Horváth János, Vargyas Lajos, Szabédi László könyvméretű tanulmányaival, s megjelenendőben van Gáldi László verstani munkája. E tudományos igényű, súlyos problémákat feszegető művek mellé most beállt a sorba egy kis népszerűsítő könyverske is: ismertetésünk tárgya.

Műfaja érdekes. Egyrészt a verstani alapfogalmakat ismerteti könnyed, élvezetes stílusban, mintegy kézen fogva az olvasót és elstájtatva a magyar versek virágos kertjében. Másrészt verstanunk legnehezebb problémáihoz is hozzászól, mégpedig finom érzékel és nagy irodalmi műveltség birtokában. Nagy érdeme, hogy a XX. század költészetével is behatóan foglalkozik, s jelentékenyen hozzájárul József Attila költészetének megszerettetéséhez, tudatosabb élvezéséhez.

Miről is szól ez a könyv, és milyen a hangneme? A bevezető fejezetek címe már jól szemlélteti szellemesen csevegő stílusát: „A gyanútlan és gyanakodó olvasóhoz, valamint néhány költőbarátomhoz”, „Jourdain úr tévedése, avagy miről is szól ez a könyv”. Adjunk is mindjárt egy kis tájékoztatást e bevezető részről, mert jó ízelítő az egész könyvhöz. Mikor Jourdain úrnak, Molière „úrhatnám polgár”-ának megmagyarázzák, hogy mi a különbség vers és próza között, Jourdain úr „öntelt elragadtatással állapítja meg, hogy lám-lám, ő milyen okos ember, hiszen mindeddig nem is tudta, hogy létezik próza — és mégis világléteiben prózában beszélt.” A nézőtérben ilyenkor kacagni szoktak, mert Jourdain úr köztudomású igazság felismerése miatt tartja magát okosnak. A szerző ezután így folytatja: „És mégis: Jourdain úr tévedett. Ő ugyanis nem az irodalom értelmében vett prózában beszél, hanem köznapi nyelven” (7). Ilyen bevezetés után fejtegeti aztán Hegedűs Géza, hogy a köznapi beszéd még nem irodalmi próza. „Elviselhetetlen volna, ha valaki irodalmi prózában akarna beszélni. . . Képzelnék csak el, amint egy ilyen öntudatos prózában beszélő Eötvös József vagy Thomas Mann körmondataival hozná a cipőbolt dolgozóinak tudomására, hogy 45-ös lábára lehetőleg puha bőrből készült nyári szandált óhajt vásárolni. Az ilyen embert nem emelkedett léleknek, hanem nagyképzű fráternek tekintenők” (8). És ezután mindjárt két nagyon fontos stílusértékelő megállapítás következik. Voltak olyan írói törekvések, amelyek az életet amúgy nyersen akarták

feltálni, úgy, ahogy érzékeljük. Ez volt a naturalizmus. „A gyakorlat megmutatta, hogy ebből nem lesz meggyőző, hiteles hatású irodalom.” (Hozzátehetjük: meggyőző és hiteles hatású lehet, de igazi irodalom már csakugyan kevésbé.) A másik véglet az, amikor az irodalmi nyelv nagyon eltávolodik a mindennapi élet nyelvétől. Ez nálunk is megtörtént a múlt század legelején, amikor „a különben nagyon tiszteletreméltó nyelvújítók nyelv-gazdagító hevületükben oly messzire lendültek minden irodalmi nyelv forrásától, a népnyelvtől, hogy már egymást sem értették meg. A derék, de kelletlenül gátlatalanabb nyelvújító Barczafalvi Szabó Dávid (vigyázat, ne tévesszük össze a jóemlékeztű deákos poétával, Baróti Szabó Dáviddal!) például ilyen irodalmi szöveget írt: ». . . Mi halál kulimázta? S körtönállt képpel kikióku mlálva zugolyból. . . « — Hát ez nemcsak nekünk, másfél évszázad múltán, hanem a kortársaknak sem volt egykönnyen érthető” (9). Ilyen érdeklődést felcsigázó bevezető után tér rá a szerző a verstani alapfogalmak, majd a magyaros, deákos és a nyugat-európai verselés ismertetésére, a szabadvers problémájára, a XX. század prozódiajának néhány kérdésére, s végül a befejező fejezetekben az úgynevezett „funkcionális verstan” szempontjairól s a költői műhelyitkokról tájékoztat.

A verstani alapfogalmak ismertetésében talán a legérdekesebb a rímről szóló rész. A rímet Hegedűs a funkció, a hallgatóra tett fiziológiai-pszichológiai hatás szemszögéből elemzi. „Mikor fülünk a sor végén felfogja a *hárfa* hangcsoportot, elkezd várni, igénye támad az ismétlődésre. S amikor a következő sor végén megérkezik a rácsendülő, a válaszó *zárva* hangcsoport, bekövetkezik a ráismerés és az ezt követő feloldódás. A rímes verselnél így folyik szüntelenül a hívó és válaszó rímek bekövetkezése folyamán az igényfelkeltés, várakozás, ráismerés, kielégülés lelki folyamata” (27). Ilyen szempontból vizsgálja azután a különféle rímfajtákat. Igen hasznos, hogy felhívja a figyelmet a „skandálás” veszedelmére. A skandálás — mondja — olyan mint a röntgen. Mint ahogy nem szép a legformásabb emberi test sem a röntgensugár alatt, éppúgy eltorzítja a szöveget a skandálás. De ahogy a röntgen megvilágítja a test csontvázát, úgy a skandálás is jobban rávilágít a vers ritmikai szerkezetére. A skandálás tehát csak arra való, hogy a vers prozódiai betegségét megállapítsuk (38). Azért nagyon fontos megállapítás ez, mert sajnos nálunk a legtöbben nem tudnak időmértékes verset jól szavalni. Vagy teljesen elűntetik a versből az időmértéket, vagy következetesen meg is nyomják a hosszú szótagot. Pedig, különösen múlt századi költőinknél — ahogy erre szerzőnk is rámutat — az időmértéknek és a hangsúlynak lényegében semmi köze egymáshoz. A legnagyobb hiba tehát a Mohács első sorát (*Hős vértől pirosult gyásztér sóhajva köszöntlek*) úgy szavalni, hogy a *től*, a *sult*, a *hajt* és a *szönt* szótagot jó erősen megnyomjuk. Sajnos ilyen szavalási mód dal nem egyszer még a rádióban is találkozunk. A rossz szavalás másik véglete a szövegnek teljesen prózai módon való elmondása. Helyesen akkor járunk el, ha magyaros szólamhangsúlyt alkalmazunk, de ugyanakkor — belehelyezkedve a vers ritmustersébe — a hosszúság—rövidség (nem a hangsúly—hangsúlytalanság) szabályos váltakozását is éreztetjük, ha a nyelvünk természetének jól megfelelő időtartamváltakozás ritmusát mintegy elősegítjük, egy hajszaalnyival még fokozzuk a hosszúság és rövidség ellentéteit, de anélkül, hogy a hosszúságot a hangsúllyal cserélnék fel, mint a németek vagy az oroszok, akiknél ez — nyelvük természete miatt — jó és természetes, sőt az egyedül lehetséges szavalási mód.

Egyik legvitatottabb verstani problémát érinti Hegedűs akkor, amikor Zrínyi verseinek „döccenéséről” ír, a vershangsúly és a szólamhangsúly összeütkezéséről (48—9). Hegedűs azoknak a nézetét vallja, akik szerint Zrínyi nagy költő volt ugyan, de elég közepes verselő. Idézi Arany problematikus sorát is a Szibinyáni Jánkból: *Zsigmond a király, a császár*. Mivel itt verselméletünknek egyik legnehezebb kérdéséről van szó, nem érzem magamat illetékesnek arra, hogy Hegedűs véleményét akár így, akár úgy értékeljem. Horváth Jánosnak szinte kétséget kizáró okfejtése és bizonyító anyaga után

Hegedűs álláspontját lényegében helyeselhetjük. Csak annyit említenék meg, hogy úgy is felállítható a kérdés: feltétlenül hiba-e a versben az, ha ritmusa nem mindig „szabályos”, azaz a ritmikai hiba szükségképpen verselési hiba-e egyszerűs mind? Maga Arany János hibásnak tartotta előbb említett saját sorát, de hozzáfűzte: „Azonbar e szabályosságtól nem árt eltérni, mert általa a rhythmus nagyon is egyhangúan hullana szét.” Tehát Arany szerint hiba, de van jó következménye is, tehát az egész vers szempontjából tulajdonképpen nem hiba. S ha a cezúrát olykor eltévesztette is Zrínyi, miért nem tévesztette el a szótagszámot is? Ezek mindenesetre kérdések maradnak. Éppen a szerző által is hangsúlyozott funkcionális verstan szempontjából nézve el tudok képzelni olyan állásfoglalást is, amely a szabályosan cezúrázott sorok mellett, azok kiegészítőjeként méltányolni tudja a szabálytalanul cezúrázottakat is, más-más hatásúnak fogva fel a kettőt, és nem szükségképpen hibáztatva az egyiket. A magam verselvezete kielégülést talál mind a Zrínyi-féle szabálytalan, mind a Gyöngyösi-féle szabályos tizenkettes olvasásakor (illetőleg Zrínyinél a szabályosak és a szabálytalanok váltakozásában), és olvasni is tudom úgy a szabálytalanul cezúrázott sorokat, hogy a sorközépi cezúra gyengén érvényesüljön, és mégse kelljen természetellenesen hangsúlyoznom, a szavak időmértékével hozva létre bizonyos kiegyenlítődedést a sor két fele között: *Ama nagy Szulimán|nak hatalmas karját* — ebben a sorban a *nak* szótagot nem nyomom meg, ellenben a *Szulimán* utolsó szótagját egy gondolattal hosszabban ejtem, a következő szótagokat meg rövidebben. Ez valami különös ízt is ad az ilyen szabálytalan soroknak, anélkül, hogy a magyaros ejtés rovására menne. A szabálytalan sorok többségének másik olvasási módja az, amelyre szintén Horváth János hívta fel a figyelmet: a cezúra sok esetben nem 6 + 6, hanem 7 (4 + 3) + 5 tagolásnak felel meg: *Fegyvert s vitézt éneklek, | török hatalmát; Ama nagy Szulimánnak | hatalmas karját.*

Az egyes verselési módok (magyaros, deákos, nyugat-európai) ismertetése közben a szerző szinte az egész magyar irodalmat felvonultatja, persze csak egy-két sort, strófát mutatva be egy-egy költőtől. Mindig tekintettel van a ritmikai elemek hatására: „funkciójára”. Lépten-nyomon találunk ilyen szép és tanulságos megfigyeléseket: „A magyaros verselésben az ütem szempontjából közömbös, hogy egyes szótagjai rövidek-e vagy hosszúak. De a hangzás mégsem ugyanaz, ha azonos helyen hosszú vagy rövid szótag áll. Ütemezés szempontjából azonos ez a két vers:

<i>A hatalmas</i> <i>szerelemnek</i>	<i>Bús az őznek</i> <i>hervadása</i>	4/4
<i>Megemészto</i> <i>tüze bánt</i>	<i>Hulló lombok,</i> <i>néma táj</i>	4/3
(Csokonai: Tartózkodó kérelem)	(Arany: Juliskához)	

De nézzük a két-két sor szótagjainak hosszúságát:

A Csokonai-versé:	Az Arany-versé pedig:
o o — — o o — o	— o — — — o — o
o o — — o o —	— — — — — o —

Az előbbi rövid szótagú ütemkezdetével, kevesebb hosszú szótagjával szinte lebeg. Az utóbbi hosszú ütemkezdetével, viszonylag kevés rövid hangzójával súlyosabb, lassúbb menetű” (79).

Igen tanulságos, amit Hegedűs a magyar hexameterről ír. Meggyőzően mutatja be, hogy ez a klasszikus sorfajta milyen változáson megy át nálunk. Éles különbséget tesz a XVIII. századi klasszicizáló írók vagy a romantikus Vörösmarty hexameterai és a modern hexameter között, amelynek Radnóti és József Attila a mesterei. A régi elv az volt, hogy a hangsúly és a nyomatékos hosszú szótag lehetőleg ne essék egybe. Akkor a

lejtés idegenszerűségében találták meg a versforma vonzerjét. „Ez a módszer a nyelv-szellem és a forma ellentétéből fakadó feszültséget használja ki” (97). Az átmenetet az új felé Fazekas és Petőfi létesíti. (Hozzátenném: más, szörványosabb előzmények után, l. Horváth J.: Vitás verstani kérdések 98, Arany is Az elveszett alkotmánnyal.) József Attilánál „szinte énekelhető”:

Roskad a kásás hó, cseperészget a bádogeresz már,
elfeketült kupacokban, a jég elalél, tovatűnik,
buggyan a lé, a csatorna felé fodorul, csereg, árad.

József Attila hexameteireivel is az történt, mint ami egész költészetével — állapítja meg a szerző —: csodálatos egységre talált bennük népiciség és klasszikus örökség. „Mi adja modern hexameteireinknek ezt a lágy dallamosságot? Mindenekelőtt az a tény, hogy aránylag több bennük a daktilus, mint a spondeus. Másodsor az, hogy a szórend aránylag közel áll a prózai szórendhez, és a leghangsúlyozottabb szavak kezdete lehetőleg egyúttal verslábkezdet. . . E másik módszernél a nyelv győzedelmeskedett a kívülről jött forma fölött, s ezzel visszatért görög eredetijéhez, amely ott a népnyelvből fakadt, természetesen ömlött, mint nálunk a magyar alexandrin” (97—8). Jó lenne, ha műfordítóink is figyelembe vennék ezeket az észrevételeket.

Számomra meggyőző, amit szerzőnk az ütemelőzővel kapcsolatban ír (111—5). Józan középúton jár, amikor megállapítja, hogy az ütemelőző jelenlétét állalában nem lehet megállapítani az emelkedő lejtésű soroknál. Néha azonban ilyen ütemelőző leválasztását önkéntelenül megteesszük, ha a sor hangsúlytalan, önálló szóval (határozószó, névelő, kötőszó) kezdődik, s utána olyan hosszú szótag következik, amely egyszersmind hangsúlyos is: *Még nyílnak a völgyben a kerti virágok.* Én is éles különbséget érzek ezen sor és a következő között, amelyben ütemelőző leválasztása nem lehetséges: *Odakint lefut a nyílt utca során.* A versláb írásos képletétől függetlenül amott inkább daktilusokat, itt inkább anapestusokat hallok. Az időmérték más, mint a hangsúly, tudom. De ha az időmértékes tagolás egybeeshet a hangsúly szerinti tagolással, akkor a magyar fül ez egybeesésnek megfelelő tagolást hallja. Ez pontosan egybevág azzal is, amit Hegedűs a hexameter „megmagyarosásával” kapcsolatban kifejtett.

Igen szép áttekintést kapunk a magyar szonett útjáról (155—74). Kazinczytól máig tizenöt szonettet mutat be a szerző. Az olvasó valóságos stílustörténeti tanulmányokat végezhet e sorozaton, mintha képtárban volna, ahol a fejlődéstörténeti sorrendben kiállított darabok hangulatát, jellegzetességét egy szakavatott vezető irányításával ismerheti meg.

Nem hiányzik a munkából a mai magyar verselésnek az a kérdése sem, amely Weöres Sándor és Juhász Ferenc költészetével kapcsolatos (198—201). Weöres verseinek sajátos ritmusát a hangsúlyos ütemeken belüli következetes időmérték alkalmazása jellemzi. Szép tanulmányt írt erről néhány évvel ezelőtt Hajdú András (Csillag 1956. 768—78). Megemlíthetem, hogy nem egy versében Csanádi Imre is tudatosan válogatja időmérték szerint a szavakat az ütemen belül.

Egy Weöres-strófa:

Jön a koci,		fut a koci
u u u u		u u u u
Patkó		dobogás,
— —		u u —
Jön a vonat,		fut a vonat:
u u u u		u u u u
Zúgó		robogás.
— —		u u —

Egy Csanádi-strófa:

Csönög a csönögő,		ló nyerít —
u u u — —		— u —
viszik a nászba		Kóc Terit;
u u u — u		— u u
zöpög a Terka,		jaj hogy fél!
u u u — u		— — —
hajnal után majd		megbékél.
— u u — —		— — —

Meg kell jegyeznünk, hogy a szerző sok helyen nem elég pontosan fogalmaz, s a szakirodalmat részleteiben nem mindig használja fel jól. A legproblematisabb Hegedűs könyvében az, amit újabb költészetünk időmértékes versformáiról, a jambus megmagyárosodásáról, Ady ritmikájáról ír. Többek között ezt írja: „A jambikus sorok a múlt században általában tiszta vagy spondeussal mérsékelten kevert sorok voltak” (131). Erről azonban szó sincs. Horváth János csak igen szerény példatárként közöl több mint félszáz sort Csokonaitól (!) kezdve Aranyig arra a ritmusmegoldásra, licentiára, amely szerint a láb nyomatékos részében hangsúlyos rövid szótag van (Vitás verstani kérdések 81–2). Olyan ritmusképletre, amelyet Illyésnek Testvérek és Józsefnek a Dunánál című versével úgy illusztrál Hegedűs, mint újat, tetszés szerinti mennyiségben találhat példát múlt századi költészetünkben. Ami új, az csak a hagyományos licentiáknál még egy fokkal nagyobb szabadosság. Hegedűs nem tud, vagy egyes versek ritmikai értékelésekor úgy tesz, mintha a gyakorlatban nem tudna a choriambusnak jambikus lejtésű sorban való, szintén régi alkalmazásáról sem. Félcértette Horváthot, ha így hivatkozik rá: „Alighanem igaza van Horváth Jánosnak, hogy Kiss József költészetével kezdhetjük a verselés új forradalmának legkezdetét” (140). Horváth még forradalomról sem beszél, nem hogy *legkezdetéről*. Sőt ellenkezőleg, ezt írja: „Igaz tehát, hogy pongyolán írja a jámbust; de ez nem az ő kiváltsága; igaz, hogy jámbus-sorai többnyire magyar ritmus szerint is ütemezhetők; de az sem újdonság” (Rendszeres magyar verstan 160). Adyval kapcsolatban sem a jambusok új modú alkalmazásában látja Horváth a forradalmat, s ebben is, azt hiszem, igaza van.

Megszívlelendő, amit szerzőnk a verstani elemzések szükségességéről mond. „Századunk verselemzése még részletes szövegelemzésekre vár... csak majd nagyon sok konkrét verselemzés után állna tisztán előttünk, hogyan is érvényesült Ady és kortársainak verstani hatása a következő költői nemzedékek legkiválóbbjaira és nagyatlagára” (196).

Hegedűs Géza könyve bizonyára jó szolgálatot tesz irodalmi közműveltségünk kiterjesztésében, s a verstani problémák megoldásához is hozzásegít.

Károly Sándor

A nyelvek világában. Szerkesztette Bélley Pál. Budapest, 1959. Gondolat kiadása, 112 lap.

Ügyes kis ismeretterjesztő kötetet jelentetett meg a Gondolat abban a sorozatban, amelynek jellegmeghatározó címe: Hasznos mulatságok. Ennek szellemében találja hol komoly, hol vidám hangvétellel a nyelvről tudható ismereteket.

Témáinak sora rendkívül változatos, felöleli mindazokat a problémákat, amelyek általában érdeklik az igényesebb olvasókat. Hogyan alakult ki a beszéd (Lengyel Lajos), hány nyelven beszél az emberiség (Gáldi László), a magyar nyelv eredete (Hajdú Péter), hány szó van a magyar nyelvben (Kelemen József), nyelvünk rétegződése (Fodor István), nyelvjárások, tájszólások (Imre Samu), a szólások és közmondások vallomása (O. Nagy Gábor), a nemzetközi segédnyelvek (Gáldi László), a beszélőgépek története Kempelentől napjainkig (Vajda Pál), a nyelvtanulás helyes módja (Szabadi Béla), egyes szavak érdekes története (Balázs János), a beszédhibák (Palotás Gábor), a személy- és földrajzi névadás titkai (Papp László, Mikesy Sándor, Kovalovszky Miklós) — megannyi érdekesítő kérdés, s valamennyi korszerű megvilágítást kap egy-egy szakember népszerű írásában. Talán csak azt kell hiányolnunk, amire a könyvecske csak egy hirdetésben utal: a fordítógépek problémáinak ismertetését, hogy a modern technika és a nyelv életegészen mai kapcsolatának a kérdése is szerepeljen ebben a széles áttekintésben.

Ha a kötetke nem igen foglalkozik is a nyelvnek a szerepével a művészi kifejezésben (mindössze Szépe György írása foglalkozik a szavak hangulatával), itt vannak az írók is vallomásaikkal, aforizmáikkal, karcolataikkal. Csokonainak 'örökszép forró szavai az anyanyelvről vezetik be a kötetet, és Ábrányi Emil ódájának egy szakasza zárja. Karinthy Frigyes, Móra Ferenc, Kölcsey Ferenc, Kosztolányi Dezső, Upton Sinclair, József Attila, Móricz Zsigmond, Jókai Mór, Arany János és mások mondásai, karcolatai, tréfái üdítik fel az olvasót.

Ugyancsak a szórakoztatva művelés szándékából kerültek bele a könyvbe a jóformán csak kuriózum számba vehető nyilatkozatok, mint Cyrano de Bergeracnak elképzelése a Hold és a Nap államaiban „beszélő” mozdulat- és zenenyelvről vagy a Kanári-szigetek füttynyelvről (Koroknay István).

Az olvasó minden írásról tudja, hogy melyik tájékoztatja a tudományos állásponttól, s melyiknek van csak „ízesítő” szerepe. A nyelvfilozófiát a marxizmus—leninizmus klasszikusainak gondolatai képviselik: Marx, Engels, Lenin, Sztálin sorai világítják meg a nyelv és tudat, a nyelv és társadalom viszonyát.

Gazdag és bcszédcs képanyag tarkázza a könyvet, hogy felnőtt és iskolás egyaránt kedvét lelje benne.

Sz. A.

A Nyelvőr postája

Boldog új évet vagy **Boldog újévet?** A Hétfői Hírek 1959. december 28-i száma riportot közöl a Nyelvtudományi Intézet közönségszolgálatának munkájáról. Ebből a riportból idézem a következőket:

„Igen sok levélíró fordul most kérdéssel az ügyeletes nyelvészhez: »Hogyan írjuk helyesen, — ha így írjuk: »*Boldog új évet*» vagy egybe írjuk [így!]: »*Boldog újévet*»? [Bekezdés.] És az ügyeletes türelmesen ismétli a választ: »Az *új* melléknév az *év*, tehát a főnév előtt. Külön írjuk [így!]: *új évet*. Újévi üdvözletek írásakor azonban nem az egész esztendőre gondolunk, hanem egyetlen napra, újév napjára. Tehát üdvözlésben egybeírjuk: *újév, újesztendő*.«”

Meglepetéssel, sőt meghökkenéssel olvastam ezeket a sorokat. Elcinte azt gondoltam, hogy az újságíró tévesen tulajdonította a Nyelvtudományi Intézet közönségszolgálatának ezt a furcsa választ, de utánanézésre a dolognak, meggyőződtem róla, hogy valóban kaptak ilyen tanácsot az érdeklődők.

Az természetesen vitathatatlan, hogy az *új év, új esztendő* (különírt) szókapcsolat az egész elkövetkező évet jelöli, az *újév, újesztendő* (egybeírt) összetétel pedig az év első napját, újév ünnepét. De hogy a szokásos jókívánság csak az új esztendő első napjára, újév ünnepére vonatkoznék, az aligha hihető. Igaz, kívánhatunk ünnepnapra — helyesebben: ünnepnapokra — is boldogságot, például így: *boldog (karácsonyi stb.) ünnepeket*. Jókívánságunk azonban egy hosszabb időszakra is szólhat, például: *boldog, kellemes vakációt*. Csupán az új esztendő első napjának ünnepére boldogságot kívánni nagy szükségesség volna! Az üdvözlésnek gyakran használt bővített formái egyébként is kétségtelenné teszik, hogy küldői az egész esztendőre gondolnak. Az „*Eredményekben (sikerekben) gazdag, boldog új évet*” kívánság értvénye nyilvánvalóan nem korlátozódik egyetlen napra, amely ráadásul nem is hivatalos munkanap. Sőt az is megesik, hogy nem január elsején, hanem néhány nappal később kívánunk ismerőseinknek *boldog új évet* (nem pedig: *boldog újévet* — visszamenő hatállyal).

Az *újév, újesztendő* (egybeírt) forma használata az üdvözlésekben nemcsak a józan megfontolásnak mond ellen, hanem — s ezt legalább akkora hibának szoktuk tekinteni — a magyar helyesírás szabályainak is. Igaz, hogy a szóban forgó üdvözlés írásmódja a MHSz.¹⁰ szótári részében nem található meg, a szabályzatban mégis benne van, mégpedig a 421. pontban, a gyakrabban előforduló állandó rövidítések sorában. Itt ezt olvashatjuk: „*B. ú. é. k.* [=] *Boldog új évet kívánok*” [én ritkítottam]. Így van a szabályzat tizedik kiadásának mindhárom lenyomatában. A *B. ú. é. k.* rövidítésforma kodifikálása egyébként önmagában is nyilvánvalóvá teszi, hogy a szabályzat szerkesztői — nagyon helyesen — különírandónak határozták meg az üdvözlésnek *új évet* szókapcsolatát, tudniillik a szabályzat 416. és 417. pontja kimondja, hogy az egybeírt szavak rövidítését általában egybeírjuk, a különírt szókapcsolatok valódi rövidítésének viszont minden külön-

álló tagja után pontot teszünk, s az itt felsorolt kivételek között a *B. ú. é. k.* nem szerepel.

Reméljük, hogy 1961-re már minden bizonnyal *boldog új évet* fognak kívánni azok, akik ebben a kérdésben a Nyelvtudományi Intézet közönségszolgálatához fordulnak. De ha valaki nagyon szűkmarkúnak akar mutatkozni, ám üdvözlje ismerőseit továbbra is „*boldog újévet!*”-tel. Így esetleg még a posta is kevesebbet számít érte. . .

R. E.

Pattogó. A Nyr. (83:493) kérdezi, hogy ez a szó merre ismerős.

A mi családuknak nagy része évtizedek óta, legtöbbjük születése óta (70—80 éve) Nyíregyházán él. Valamennyien használják a *pattogó* szót, csakúgy, mint ahogy a nyíregyházi utcai árusok is *pattogó*-t árulnak („Tessék a *pattogó!*”; „Finom a *pattogó!*”; „Egy forint a *pattogó!*”).

Nem erre a vidékre való anyósomék viszont csak értik és ismerik a szót, de nem használják. Ők maguk *pattogatott kukoricá*-nak mondják. Gyermekkoruk vidékén (Aszódon, Szarvason, Hont és Nógrád megye több falujában) sohasem hallották a kért szót, mindig csak a *pattogatott kukoricát* látták, hallották, ették.

Margócsy Józsefné

Gubó. Legyen szabad Ruzsiczky Éva széleskörű adatait (Nyr. 83:486—8) megszerzennem azzal, hogy ez a szó Mikszáth legkedvesebb szavajárásai közé tartozik, főleg ebben a formában: *Gubó legyek*, ha. . . pl.: „*Gubó legyek. . . ha ez nem muskátli!*”; „jó ember, derék ember, de hát végre is mi emeltük fel és *gubó legyek*, de én meguntam nagyságolni”. L. még: „Lássa meg az ember, mi lesz a kis *gubóból!*”. Az adatok lelőhelyét l. Mikszáth Kálmán stílusa és nyelve c. mű 1., Szótár című részében (153—4).

Rubinyi Mózes

Zsibogó. A *zsibogó* szó, mely a Nyelvőr legutóbbi számában Szabó Magda regényének szóhasználatával kapcsolatban került szóba 'ócskapiac', illetve 'zsibvásár, zsibpiac' értelemben; a kecskeméti nyelvhasználatban is előfordul. Magam is gyakran hallottam már gyermekkoromban pajtásaimtól és felnőttektől is. Azt mondhatnám, hogy a fent említett intézmény (ócska holmi árusítására kijelölt hely és alkalom) becenevéül használták. A gyerekek némi csúfolódó derűvel, mosolyogva beszéltek a mulatságosnak talált „*zsibogó*”-ról, a felnőttek szégyenkező mosollyal, de szintén derűsen vallották meg, ha valamit kénytelenek voltak a „*zsibogón*” venni vagy eladni.

A *zsibong* igével való önkéntelen és öntudatlan összekapcsolására is tudok példát szintén a kecskeméti nyelvhasználatból. A lármázó gyermekeket gyakran intik le ilyenféleképp: „Ne *zsibong*jatok már, talán *zsibvásár* van?”

Katona Piroška

Kám. Szabó Pál regényében olvastam: „Bördös többek közt azt akarta, amit a falu, vagyis menjenek neki a csahosi kastélynak, tanyának és hontsák, hogy ne maradjon még kámja se” (Új föld. 1953. 1:12).

A szövegből nem tűnik ki a *kám* szó pontos jelentése. A Tájiszótár ismert ugyan egy *kám* szót, annak jelentése aligha vág ide: „*kám* Kámgyó (a marhának): a szívéből kiinduló fő-ere (Soprony m. Nyr. XII. 383.)”

Ismeretes-e ez a szó másutt, és mi a jelentése?

E. J.

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő osztályának levelesládájából

Cipőkészítés, cipőtermelés. Legény Miklósné megütközött a Retek utcában látható következő cégtábla-feliraton: *II. kerületi Cipőjavító és Termelő Kisipari Szövetkezet*, azért, mert szerinte „a cipőt *gyárják* vagy *készítik*, nem pedig *termelik*”; termelni első-sorban búzát, burgonyát, répát stb.-t lehet. De azért megjegyzi, hogy nemcsak *mezőgazdasági*, hanem *ipari termelés-ről* is szoktunk beszélni. Vizsgáljuk meg hát a dolgot!

Nemcsak a Retek utcában van *cipőtermelő szövetkezet*. Ha belenézünk a Budapesti Távbeszélőnévsorba (1958.), ott még sok hasonló cipőipari címet láthatunk. De vannak körülbelül ugyanakkora számban effélék is: *Cipőjavító és Készítő KSZ* (= kisipari szövetkezet). Akad (főlösképes szóval) ilyen is: *Cipőkészítő és Javító KTSZ* (= kisipari termelőszövetkezet); hogyha cipőt *készít*, akkor már *termel* is, tehát elmaradhatna a *KTSZ*-ből (helyesebben írva: *KTsz*-ből) a *T*. Ezt olvashatjuk még ott: „Cipőüzlet, saját *termelvények* eladása”. S van ugyanott *Cipész és Csizmadia KTSZ* is, a VII. kerületben.

Ezt a legutolsót azért idézem ráadásul, mert — ahogy azonnal látni fogjuk — szó szerint betelt Czuczor—Fogarasiék jóslata. Szótárunk 1874-ben megjelent 6. kötetének *termel* szócikke többek közt így méltatlankodik: „[A *termel*] Azon szók egyike, melyre oly jelentést erőszakoltak az írók, mint amelylyel az a magyar nyelv természeténél fogva nem bír, pl. *aranytermelés, sótermelés, vajtermelés*; még megérjük, hogy csizmatermelést, nadrágtermelést is ránk tukmálnak.” Már a *jöveszt* címszó alatt is (3. kötet, 1865.) helytelenítve említik a csizmát a *termel* igével kapcsolatban. Majd így folytatják a *termel* cikkben: „,Termel’ kétségen kívül a ,terem’ szótól származik; tehát nem lehet mást, mint a termést eszközözi, elősegéli. ,Tercm’ tulajdon jelentésében növényi vagy állati oly életre vonatkozik, mely természeti erejénél fogva vagy ennél fogva is létesül. . . A magyar ember csak *növényeket természet vagy termel*”.

Szabad-e ennyire megszorítani a *termel* jelentését? A *termel* nyelvújítási szó, a *terem* igéből képezték, jó száz éve használták először a latin *produco* magyarjaul, közgazdasági műszónak (vö. A magyar nyelvújítás szótára). A *terem* igének már a kódexirodalom korában megvoltak mai jelentései: ’nő’, ’valamit gyümölcsözik’, ’valahol (hirtelen) megjelenik’; meglehetősen tág értelemben is használták, ilyenformán: ’keletkezik, lesz’ (lásd a Magyar Nyelvtörténeti Szótár példamondatait). Eszerint *-l* képzős származéka sem okvetlenül csak növénytermesztési, mezőgazdasági jelentésre korlátozódik, annál kevésbé, mivel újonnan alkotott szó, nem terheli régi jelentés, azonkívül hamarosan nemzetgazdasági értelemben kezdték használni, ahogy Czuczor—Fogarasiék csúfolódásából is kitetszik.

Meggyőződésünk szerint nincs hát rá okunk, hogy kifogásoljuk a *termel*, *termelés* szónak tágabb, közgazdaságtani értelemben való használatát, kivált ha nagyüzemi, szövetkezeti tevékenységre vonatkozik. Természetesen úgy is helyes az elnevezés, sőt a köznyelvben szokottabb, ahogy levélírónk javasolja, s ahogy szintén megtaláljuk: *Cipőjavító és -készítő Kisipari Szövetkezet* (a helyesírás így pontos: a *készítő*, *termelő*, illetőleg más esetben a *javító* szó elé tett, az elhagyott közös előtagra utaló kötőjellel).

F. G.

Árubaromfi, Iaromfitermelés. A Baromfiipar című folyóirat szerkesztősége véleményünket kéri a szaknyelvben használatos *árubaromfi*, *baromfitermelés*, *baromfi-előállítás*, *árubaromfi-termelés*, *árubaromfi-előállítás* szóról. Válaszunk:

Mint levelükből kitűnik, az *árubaromfi* ’nagyüzemben nevelt, nem továbbtenyésztésre vagy tartásra szánt, hanem levágásra áruba bocsátott baromfi (főként rántani és sütni való csirke, pecsnyekacsa)’. Az *árubaromfi* szót nagyon szerencsés leleménynek tartjuk, mert pontosan azt mondja, amit kell, azonkívül ez az összetétel a magyar szóalkotás szabályainak is megfelel.

A *baromfitermelés*, *árubaromfi-termelés* szó ellen sem lehet kifogásunk, jóllehet hozzánk intézett levelekből úgy látjuk, hogy sokan megütköznek rajta, ha a *termel*, *termelés* szót nemcsak a növénytermesztésben, hanem az iparban is használják. De tudomásul kell vennünk, hogy *termel* szavunk már egy százada 'produkál' jelentésben él, s ma már van *árutermelés*, *ipari termelés*, sőt *baromfitermelés* is, vannak *baromfiipari vállalat*-aink, s van *Baromfiipar* című szaklapunk. Tudomásul kell vennünk, hogy a *termel*, *termelés* most már szelvében-hosszában elterjedt politikai gazdaságtani műszó. Bármely áru létrehozása *termelés*; a baromfi is áru, kivált ha tömegesen, automatizált etető és itató berendezésű nagyüzemben lesz belőle eladó cikk.

A *baromfi-előállítás* és az *árubaromfi-előállítás* szónak a használatát kevésbé ajánljuk. Egyfelől azért, mert a 'termel, gyárt, készít' jelentésű *előállít* szót (bár olykor nemigen lehetünk meg nélküle) nyelvművelő irodalmunk ma sem kedveli (ugyanis a német *herstellen* utánzásának tartja), másfelől azért, mert a *gyanúsított* vagy a *tanú előállításá*-nak képzete is zavar bennünket (legalábbis egyelőre), mikor a *baromfi előállításá*-ról hallunk. Eszerint azt javasoljuk, hogy használjuk inkább a *baromfitermelés*, *árubaromfitermelés* szót, de ne feledkezzünk meg róla, hogy néha birtokos jelzős szerkezeté lazíthatjuk a hosszadalmas összetételt, így: *baromfi termelése*, *árubaromfi termelése*.

Még hozzá kell tennünk, hogy persze helyes a *baromfityenyésztés* szó is, de az már, úgy látjuk, egyre inkább a *baromfitartás*, távolabbról a *baromfinemesítés* rokon értelmű szava lesz. Egy szakcikkekben ilyen kifejezést is találunk: *nagyüzemi baromfityenyésztés*; de ilyeneket is: *a baromfihús és tojástermelés automatizálása* (a *baromfihús* szó után persze kötőjel kellett volna, mert a *tojástermelés* összetétel utótagját, a *-termelés*-t a *baromfihús*-hoz is oda kell értenünk), *automatizált baromfiüzem*, *gépesített csibenevelő (ház)*, *automatizált nevelő (ház)*. A közleménynek a címe egyébként: *Az első automatizált magyar csibegyár Tápiószelén* (Élet és Tudomány 1959. október 18., 14. évf. 1356—8. lap). Tehát már *csibegyár*-unk is van. Az elmondottak után ezt az új szót sem szabad megrónunk.

F. G.

A „Csinom Palkó”-nak néhány kevésbé ismert szavát illető kérdéseire Kenesei Károlynénak ezt válaszoljuk:

A Csinom Palkó II. Rákóczi Ferenc szabadságharcának idejéből, annak is első feléből, 1705 tájáról való. Ennek a kuruc költeménynek első versszaka így hangzik: „Csinom Palkó, Csinom Jankó, / Csontos kalabérom, / Szép selymes lódingom, / Dali pár pisztalyom”. Nem világos Ön előtt a *lóding* szónak és a *dali pár pisztaly* kifejezésben a *dali* jelzőnek az értelme.

A *kalabér* bizonyára érthető, az a 'rövid puska' jelentésű *karabély* szónak egyik alakváltozata. A *lóding* pedig a hozzá való 'puskapor tartó' (a 'töltés' jelentésű német *Ladung* szóból). A *dali* ugyanaz, mint a *deli* (az oszmán-törökből származik), s akkoriban még többféle értelemben használták; az idézetben ezt jelenti: 'szép, tetszetős'.

F. G.

Darab. Czobor Miklós levelében kifogásolja a *darab* szó használatát ilyen összefüggésben: *a főváros jövőre 25 darab új autóbust helyez forgalomba*.

Szeretnénk figyelmét fölhívni arra, hogy az említett szó egy bizonyos mértékegység megnevezéseként is régóta él nyelvünkben. Pl. *Az almát kilóra, a tojást darabszámra árulják. Darabonként vette bútorát* stb. Beszélünk *ruhadarabról*, *bútoradarabról*, *zenedarabról* stb. Tudjuk, hogy két *darab* egy *pár*, s tizenkét *darab* egy *tucat*.

Példájában a *darab* szó használata azért tetszik egy kissé furcsának, mert a gyakorlatban inkább csak a kis méretű tárgyakat szoktuk darabszámra mérni: *tíz darab ceruza*, *fésű*, *pohár* stb. A *tíz darab hajó*, *mozdony* szokatlan ugyan, de nem nyelvhelyességi hiba, hanem stílustalanság.

H. M. I.

Leltár. Sípós Jenő szerint helytelen; hogy a *leltár* szót 'leltározás' jelentésben is használják.

E kérdésben vallott nézetünket az alábbiakban közöljük: A *leltár* szónak (amelyet nyelvújítóink alkottak a múlt században) eredetileg és elsősorban valóban 'vagyon-, illetőleg berendezési tárgyaknak mennyiségét, számát — esetleg értékét — feltüntető jegyzék' a jelentése. Régebbi szótáraink is csak ezzel az értelmezéssel veszik fel, így használja a múlt századi, de a XX. századi irodalmi nyelv is. Pl. „oda volt rendelve egy ügyvéd is. . . aki mindent rendbe hozott, *leltár*-t készített” (Mikszáth: Szentjánosbogár), „Több hónapi megfeszített munkával. . . összeállította a birtok mérlegét, a teljes *leltárt*” (Móricz: Harmatos rózsza).

Az újabb nyelvben terjedt csak el 'leltározás' jelentése. Arról van itt szó, hogy egy, a cselekvés eredményét jelentő szó átvette magának a cselekvés folyamatának a jelentését. Sőt — egyre inkább kiszorítja a régebbi, eredetileg helyesebb kifejezést. Üldözése azonban meddő kísérlet volna, mert általános használata miatt egyre inkább polgárjogot nyer.

S. H. A.

Olyik. Dr. Balogh Jánosné a címül írt szó használatának helyes vagy helytelen volta felől érdeklődik. Válaszunk a következő:

'Némelyik' jelentésű *olyik* szavunk mind a régi nyelvben, mind a nyelvjárásokban elég gyakori. Köznyelvi használatban ma már valamelyest szokatlan, régies vagy pedig nyelvjárásias.

G. L.

Páráság, síkosság. Krisztin Mihály szerint ezek a szók helytelen képzések.

A mi nézetünk ez: A *páráság, síkosság* szabályosan képzett szavak, használatukat nem kifogásolhatjuk. Abból, hogy a *havasság, esősség, naposság* nem használatos, nem következik sem az, hogy a *páráság, síkosság* helytelen, sem pedig az, hogy ha majd esetleg szükség lesz rá, nem fog a nyelv a *havas, esős, napos* melléknévből is *-ság, -ség* képzős főneveket alkotni. Ezek valóban nem élő, de *l e h e t s é g e s* szavai a nyelvnek, melyek bármikor életre kelhetnek, ha a gyakorlati élet követelményei úgy kívánják. A *páráság, síkosság* szavaknak is — amellet, hogy helyesen képzett főnevek — az adja meg a létjogosultságot, hogy a meteorológiának szüksége van rájuk.

O. N. G.

Hetente, telente vagy **hetenként, telenként?** — kérdezi Krisztin Mihály.

A *hetente* és a *telente* éppen olyan helyes és élő alak, mint a *hetenként* és a *telenként*, bár ezeknél valamivel ritkábban használatos. Abban azonban valószínűleg igaza van, hogy a *hetente, telente* kevésbé szépen hangzik, mint a *hetenként, telenként*, mert az előbbieket hangzását az *e* hangok ismétlődése kissé egyhangúvá teszi.

O. N. G.

Becsuk — **bezár** (ajtót). Czajlik József levelében az *ajtót becsukni* és az *ajtót bezárni* jelentése közti különbség iránt érdeklődik. Válaszunk a következő:

A szabatos nyelvhasználat szerint *becsukni az ajtót* annyit jelent, mint szorosan betenni, tehát ebben a jelentésben nincsen benne a kulccsal való bezárás mozzanata. Ezzel szemben *bezárni az ajtót* annyit jelent, mint kulccsal bezárni. Az ilyen megkülönböztetésnek megvan az etimológiai alapja is: a *becsukni* szó *csukás*-t, tehát egy határozott jellegű mozgást, mozdítást jelent és nem többet; ezt a jelentést megtaláljuk a tárgyatlan *csuklik, összecsucuklik* igében is. A *bezárni* szó *zár* eleme közös eredetű a *zár* főnévvel, ez

pedig olyan eszköz, amellyel az ajtót — többnyire kulcs segítségével — „bezárni” szokták.

A kevésbé szabatos beszédben a két szót egymás mellett is szokták használni. Más főnevekkel — nem ajtóval — kapcsolatban pedig külön-külön alakult ki a története mind a *bezár*, mind a *becsuk* igének. Pl. a *vitát* csak *bezárni* lehet, *becsukni* nem; a szemünket viszont *becsukni* szoktuk és nem *bezárni*. (De *lezárni* már igen!) Bizonyos kifejezésekben meg mind a két szó előfordulhat, például az üzletet, boltot éppúgy be lehet csukni, mint bezárni, s mind a kettő „komolyabb becsukás”-t jelent, nem egyszerűen az ajtó betevését. Az ablak becsukása vagy bezárása közt sincs különbség. Ez nem jelenthet ugyan kulccsal való bezárást, de beleteszelést, valami záróeszköznek (rigli) az alkalmazását mindenképpen szükségessé teszi.

Van még két ide tartozó rokon értelmű kifejezés: *az ajtót vagy ablakot betenni*, *az ajtót vagy ablakot behajtani*. A legkevésbé szoros becsukást a *behajtás* jelenti: aki behajtja az ajtót vagy ablakot, az nem fordítja rá a riglit, vagy nem csukja be kilinccsel. Az ajtó, ablak *betevése* jelentheti ugyanezt, de jelentheti a becsukást is; semmiesetre sem jelentheti azonban a kulccsal való bezárást.

K. S.

Fölfejeszt, lecsökkent. Dr. Skripecz Sándor a Rádió és Televízió Újsággal szemben védelmébe veszi ezeket az igekötős igéket.

Abban természetesen igazat kell adnunk, hogy igekötőinknek egyik fontos szerepe a cselekvés, történéis befejezettségére való utalás. Ez már régóta ismeretes a magyar nyelvtudományban; minden valamirevaló nyelvtan tárgyalta és tárgyalja. Talán érdekelni fogja, hogy a nemrég megjelent Iskola nyelvművelőnek (szerkesztette Lőrincze Lajos, Bp., 1959. Tankönyvkiadó) „Az igekötők” c. cikke (J. Soltész Katalin tollából, 262—8. lap) is részletesen foglalkozik ezzel a kérdéssel. (Ugyane szerzőnek újabb írása: *A le igekötő mai használatáról*: Nyr. 83 [1959]: 402—4, s külön kötete: *Az ősi magyar igekötők*. Bp., 1959.)

Mi sem mernénk eleve elítélni a *fölfejeszt* és *lecsökkent* igekötős igét; valóban lehetnek olyan mondatok, amelyekben a beszélő, az író különösképp hangsúlyozni akarja a bevezettségét. Ha nem is a tárgyas *csökkent*, de a tárgyatlan *csökken le* igekötős alakjára idézhetünk egyetlen régi példát a Magyar Nyelvtörténeti Szótárból, a következő konkrét jelentésben (mai helyesírással): „Az egész egék is alább szálltak és lecsökkentek” (Bornemisza Péter: *Prédikációk...* 1584.). Arany Jánosnak is megvolt a kellő oka, hogy ezt az igét még szokatlanabban, *vissza* igekötővel használja Széchenyi emlékezete című hatalmas ódájában: „S lön új idő — a régi visszacsökkent”. Ma is előfordulhat néha, hogy a *lecsökken* és *lecsökkent* igét kell használnunk. A *néha* helyett azonban inkább ezt kellett volna írunk: *ritkán*. Akinek a tudatában túlságosan elhomályosult például a *csökkent* vagy *értésít* jelentésének igekötő nélkül is befejezett volta, az szükségtelenül is odateszi hozzá a *le*, illetőleg *ki* igekötőt, s így beszél: 5 százalékkal *lecsökkentettük* az önköltséget; az érdeklődőket *kiértésítettük*. Ezt bizonyára Ön sem tartja helyesnek. A *kiértékel* igével szintén ilyenformán vagyunk; csak i l y e n f o r m á n, mert annak az is hibája, hogy a német *auswerten*-nek szolgálai utánzása. Sajnáljuk, hogy még azt is védelmébe veszi, holott sajtónkban, a kezdeti burjánzás után hét-nyolc év óta csak elvétve fordult elő, s igényesebb stílusban beértük az *értékel*, *értékelés* szóval. Ha már erről beszélünk, meg kell említenünk: különösen fővárosunk nyelvében tapasztalhatjuk, hogy a múlt század óta a német nyelv hatása nagyon megzavarta igekötőink használatát is.

F. G.

Részletárúsításra, részletvásárlásra kijelölt holt. Stampf Zsigmondnak arra a kérdésére, hogy helyes-e a „*részletárúsításra*” vagy „*részletvásárlásra kijelölt holt*” felirat, a következőket válaszoljuk:

A *részletárúsítás* és a *részletvásárlás* szabályosan alkotott szó: nem jelöletlen tárgyias összetétel, mint ahogy gondolni lehetne, vagyis nem azt jelenti, hogy 'részletet vagy részleteket árusítanak, illetőleg vásárolnak', hanem jelöletlen határozós összetétel, jelentése: 'részletre (részletfizetésre) való árusítás, ill. vásárlás'. A magyar nyelvben a nyelvújítás kora óta sok olyan összetett szó van, amelyben a határozós viszonyt nem jelöljük határozóraggal. Ezeknek a szavaknak a száma egyre nő. Ilyen pl. a *munkaerő*, 'munkához vagy munka elvégzéséhez való erő', *bérfaró* 'béreért való vagy folytatott haró', *kenyérliszt* 'kenyernek való liszt', *cserepéldány* 'cserébe való példány', *tejellátás* 'tejjel való ellátás', *vaskereskedő* 'vassal kereskedő', *fejkendő* 'fejre való kendő' stb. Ezeknek az összetételeknek nagy előnye a tömörség: egy szóval kifejezhetünk egyébként csak hosszabb és néha bonyolult szerkezetekkel körülírt fogalmat. Rosszul hangzanék például a rövid „részletárúsításra kijelölt holt” helyett a „részletre való árusításra kijelölt holt” vagy a „részletfizetésre való árusításra (vásárlásra) kijelölt holt”.

A jelöletlen határozós összetételek nem idegen elemek a magyar nyelvben. Kétségtelen ugyan, hogy kialakulásukban közrejátszott bizonyos német hatás is, szerkezeti sajátágaik (vagyis: határozós összetétel, jelöletlen összetétel, jelöletlen határozó) azonban külön-külön már eleve megvoltak a magyarban.

A kérdéses felirat tehát nyelviileg helyes. A kereskedelmi reklám szempontjából, a vásárlók figyelmének felkeltésére azonban talán megfelelőbb az a közvetlen és udvarias hangú felirat, amelyet néhány budapesti üzlet kirakatában olvashatunk: „Nálunk részletre is vásárolhat!”

M. K.

Márton-lúd. Margócsy József levelében a következőt kérdezi:

„A minap olvasgatva újra az általam eléggé kedvelt Babits regényét, a Timár Virgil fiát, azt a kitéltet figyeltem meg benne, amelyet nem ismerek eléggé. Mindjárt a 3. lapon szerepel az a szép Vágner Linával kapcsolatban, hogy: »Márton-lúd az már« ti. kiöregedett már minden bizonytalanság és szerelemből. A mondás a kisregény vége felé még egyszer megismétlődik. Mi az értelme ennek, helyesebben mi az eredete a mondásnak?»

Válaszunk a következő:

Márton-lúd-nak, *Márton lúdja*-nak vagy *Márton-napi lúd*-nak a november 11-én — Márton napján — fogyasztott hízott libát nevezik. Régebben ezen a napon éppen annyira elterjedt szokás volt libát ölni, mint amennyire általános manapság az újévi malac és a húsvétisonka. November 11-e ugyanis a régi népi kalendáriumban „jelesnap” volt: ezt tekintették a téli évnegyed kezdő napjának. A Márton-napi lúdhhoz különféle babonás szokások is kapcsolódtak. Azt tartották például, hogy ha a sült Márton-lúd mellcsontja fehér, akkor nagy hideg következik. A Márton-napi libavágás szokása érthetővé teszi, hogy vele kapcsolatban két — hajdan bizonyára eléggé elterjedt — szólásunk is keletkezett. Az egyik: *Sok szent Márton lúdja elkelt azóta* (a. m. 'régén volt ez már'), a másik: *Kövér, mint (szent) Márton lúdja*. Ez utóbbi, amely megvan Dugonics András példabeszédei között (225) és Erdélyi János közmondásgyűjteményében (286), szemléletesen mutatja, hogy a *Márton-lúd*-hoz a régiak tudatában a 'kövérség' és emellett talán még a 'teljes kifejltség, érettség' képzelet kapcsolódott. Amikor Babits említett regényének egyik nőalakjával kapcsolatban használja e kifejezést, benne is nyilván ezek a képzetek merültek fel. Meg kell egyébként jegyezni, hogy Babits metaforája — legalábbis irodalmi nyelvünkben — nem szokásos nyelvi kép: a készülő akadémiai nagyszótár cédulaanyagában egyetlen olyan

adat sincs, amely azt bizonyítaná, hogy személylyel, közelebbről véve érett és elhízott nővel kapcsolatban más írónk is használta volna a *Márton-lúd* kifejezést.

O. N. G.

Nincs mese. Garadnai Lászlónak írjuk:

A címül írt szólás, illetőleg nyelvi klisé fiatal alakulat, alig néhány évtizedes. Jelentéseit pontosan meghatározni igen nehéz, újabb szótáraink szerint körülbelül annyi mint 'nincs értelme a mellébeszélésnek, kár a huzavonáért, térjünk a tárgyra'. Első előfordulását pontosan megjelölni nem tudjuk, nyelvünk rendszerében elfoglalt mai helyét azonban igen. A magyar nyelv szókészletének két nagy csoportja, az írott és a beszélt stílusok jellegzetes szókinése közül feltétlenül az utóbbihoz tartozik, s ezen belül is inkább az ún. jassznyelvi szavakhoz és kifejezésekhez áll legközelebb, mint amilyen az *of potyóresz, bukik valakire, süket duma, bagóért dolgozik* stb. Az effajta kifejezéseket többnyire a divat szeszélye dobja felszínre néhány évtizedre vagy akár csak évre — például már tovatűnően van az egy-két éve elburjánzott *Na bum! és akkor mi van?* — s nyelvünkben mélyebb gyökeret csak ritkán vernek.

Ezek után — azt hiszem — érthető, hogy a levelében említett tárgyaláson a bíró a szokásos hivatalos stílustól elütőnek, oda nem illőnek érezte a vitatott kifejezésformát. Igaza is volt.

G. L.

Máma. Balogh Jolán a címül írt szó keletkezése iránt érdeklődik.

A következőkben válaszolunk: A *máma* úgy keletkezett, hogy a túlságosan rövid, súlytalan *ma* szót a *már* hozzátételeivel nyomatékosították. Régebben így is írták: *márma*. Országszerte használják; van olyan vidék, ahol megfordítva, *mamá* alakban. Helytelennek semmiképpen sem nevezhetjük, de használata a gondosabb stílusban, különösen írásban nem ajánlatos. Az irodalom nyelvében csak akkor fordul elő, ha az írók a közvetlen, pongyolább beszélt nyelvet vagy tájnyelvet akarják utánozni.

J. S. K.

Csantavér. Bárd István levelére, amelyben a *Csantavér utca* eredetét kérdezi, a következőket válaszoljuk.

Az utca elnevezésének alapja *Csantavér*, a jugoszláviai Vajdaságban levő helység neve. A magyar belterületi helyneveknek (utcaneveknek) elég ritka, de nem ismeretlen típusa a puszta helységnévből alakult utcanév. Például Debrecenben, ebben a kétségtelenül magyar városban már a XVI. században volt (és ma is van) *Hatvan utca*, *Cegléd utca*, *Várad utca*. Gyakoribb persze az *-i* képzős helységnévvél alakult utcanév-típus: Budapesten *Hatvani utca* (a mai Kossuth Lajos utca), *Kecskeméti utca* stb. Később mesterségesen is sok utcanevet alkottak puszta helységnévből. Ilyen a *Csantavér utca* is.

A *Csantavér* helységnév eredetéről a következőket írhatjuk: A XV. században és a XVI. század elején *Chontafeyer* (= Csontafejér) alakban fordul elő a forrásokban. Az összetétel első tagja (a *Csonta*, illetőleg *Csanta*) személynév. Ez a személynév helynévként és összetett helynevek előtagjaként előfordul a középkori forrásokban, a XV. századból pedig *Chonto* nevű családra van adatunk. — Az összetétel második tagja azonos a *fejér* = *fehér* melléknévvél. Ennek a melléknévnek van *feér* és helynevekben *fér* alakváltozata is. Mikor az összetétel *Csantafér* alakúvá vált, a *-fér* utótagból népetimológiával, a *fér* elem „értelmesebbé” tételével *-vér* lett. Így állt elő a *Csantavér* alak.

P. L.

X. Y. vezette — X. Y. által vezetett. Úr György hibáztatja levelében az *X. Y. vezette küldöttség*-féle jelzős szerkezetet, és csak az *X. Y. által vezetett küldöttség*-félét tartja helyesnek.

Egy kis tévedés van a dologban. Igaz, hogy az *X. Y. által vezetett küldöttség*-fajta kifejezést sem lehet kifogásolni, sőt az *X. Y.-től vezetett küldöttség*-et sem; nemcsak az indoeurópai nyelvekben van meg ez a két utóbbi szerkezet, hanem rokon nyelvekben is (vö. Szepesy Gyula: Az *isten-adia*-féle szerkezetek a finnugor nyelvekben. Bp., 1939. MNyTK. 47. sz. 29). Az is igaz, hogy az *X. Y. vezette küldöttség*-féle kapcsolat az utóbbi századokban talán valamelyest ritkult, annyira, hogy némelyek már „modorosnak, régiesnek” érzik (pl. Nyelvi segédkönyv szerkesztők számára. Bp., 1954. 6). Ez szerintünk túlzás. Felfogásunkat megerősíti az a tapasztalat is, hogy újabban megint egyre jobban terjed, s ennek csak örülhetünk. Éppen a *vezette*-vel alakult ez a gyakran használt kifejezés: *a Szovjetunió vezette béketábor*, s épp az imént olvastam az újságban ugyancsak egy *vezette*-s kapcsolatot: „A parancsnok tiszt*vezette* járőrt küldött ki” (Magyar Nemzet 1959. május 24., 7. lap, negyedik hasáb). — Szó, ami szó, ma is elevenen él az *X. Y. vezette küldöttség*-féle tősgyökeres, tömör szerkezet, és már több ezer év óta él: ősi, finnugor örökség, sőt az altaji nyelvekben is előfordul hasonló (vö. Fokos Dávid: Nyr. 64 [1935]: 94—9). (Már elégszer szóltak erről a kérdésről; jó rostája az eredményeknek Szepesy idézett műve, legújabbán pedig Károly Sándor tanulmánya a Nyelvtud. Közleményekben: 59 [1957]: 130—50.) Megvan a tárgyalt szó szerkezet az egész magyar nyelv területén, az Ön vidékén, Szegeden is. A két éve megjelent, Bálint Sándor szerkesztette (ne vegye zokon, ha így írjuk!) Szegedi Szótárból (Bp., 1957. Akadémiai Kiadó) idézzük a következő példamondatokat: „Nem bírok evvel az *ebadta* nagy kűvő”, „Gyékényágy, kű párna, *istenmondta* szó”, „Ettől a sok *ördögadta* dologtú nem érök rá”; s benne van a *ragyavert* is. Az *ebadta nagy kű*, az *istenmondta* szó, az *ördögadta dolog* szakasztott olyan szerkezet, mint az *X. Y. vezette küldöttség*. Személyragtalanul is előfordul ez a szerkezet: *ragyavert arc*, *villámsújtott fa* stb. Az *ebadta*, *ördögadta*, *napsütötte*, *széljárta*, *vízmosta*-féle rövidebb és már összetételévé vált kapcsolatokat egybeírjuk, a hosszabb és inkább csak alkalmi kapcsolatokat külön, például a *munkás készítette (iparcikk)*, *eső kísérte (szélvihar)* (vö. A magyar helyesírás szabályai. 10. kiad. 157. pont).

Természetesen nemcsak az egyes harmadik személyben fordulhat elő ez a szerkezet, hanem voltaképp valamennyiben (úgy látszik, legritkábban a többes szám második személyében találkozunk vele). A rendszer ugyanaz, mint a birtokos személyragozásé (vagy a tárgyias igeragozásé); de azért nem árt, ha ide írunk egy paradigmát: *az én olvastam könyv*, *a te olvastad könyv*, *az ő olvasta könyv*, *a mi olvastunk könyv*, *a ti olvastatok könyv*, *az ő olvastuk könyv* (vagy az *ők olvasta könyv*). Föltűnhet, hogy az egész egyes szám a tárgyias igeragozáshoz hasonlít, a többes első és második személy az alanyihoz, a többes harmadik pedig egyikhez sem, ahogy a birtokos személyragozásban látjuk: *házam*, *házad*, *háza*, *házunk*, *házatok*, *házuk* (van ilyen nyelvjárási alak is: *ők háza*). Valójában itt már rég keveredett a birtokos személyragozás és a tárgyias igeragozás, azért nem hibáztathatjuk ezeket az igei alakokat sem: *a mi olvastuk könyv*, *a ti olvastatok könyv* (az *ők olvasták könyv* ritka). (Vö. Szepesy: i. m. 7—8; Károly: i. h.) Használjuk csak bátran a többi személyben is a szóban levő célszerű, rövid kifejezőmódot, persze kellő ízléssel, stílusérzékkel. Érthető okból az egyes szám harmadik személybeli forma járja leggyakrabban. Ön is bizonyára emlékszik gyerekkorából ilyen népies kifejezésekre: *ördögharapta fű*, *madárlátta kenyér*, s kétségkívül emlékszik Arany János Családi körénck erre a helyére: „Pendül a kapa, most, letévé a gazda; Csikos tarisznyáját egy szegre akasztja; Kutat az apró nép, örülne, ha benne *Madárlátta* kenyér-darabocskát lelne”.

A nemzetközi geofizikai év közleménye. Szlobodnik Ernő e szerkezet használata ellen emel kifogást.

Nyelvileg a szerkezet valóban nem jó, az év nem adhat ki közleményeket. A javasolt megoldás (*a nemzetközi geofizikai bizottság közleménye*) viszont nem fedi teljesen a valóságot, mert a jelen esetben nem egyszerűen a bizottság közleményéről van szó, hanem a geofizikai évvvel kapcsolatos közleményéről. A kifogásolt szerkezet valószínűleg a könnyebb szerkesztés, a körülírás elkerülése céljából keletkezett. S ha meggondoljuk, hogy „A nemzetközi geofizikai év” tulajdonképpen egy nagy nemzetközi vállalkozásnak az elnevezése, már talán nem is érezzük oly furesának az egyébként valóban elmarasztalható szerkezetet.

H. M. I.

Anikó vagy **Annikó**? — kérdezi Márkus Artur.

A Magyar Helyesírás Szabályainak szótára ugyan nem felel e kérdésre, mégis határozottan állíthatjuk, hogy önálló névként és az *Anna* beceneveként egyaránt *Anikó* a név helyes írásmódja (egy *n*-nel).

Az *Anikó* a múlt század első harmadában tűnt fel szótáraink lapjain, s azóta is minden szótárban, lexikonban és szépirodalmi műben egy *n*-nel fordul elő. Így használta Petőfi A szőkevények című elbeszélésében, s később Arany János is a Toldi szerelmében. A népnyelvből ugyancsak ebben az alakban jegyezték fel (Krizsa: Vadrózsák 387; stb.). Változataiban is rövid az *n*: *Aniko*, *Ániko*, *Anikócska*. Aligha kétséges, hogy közösségi érvénnyel mindenkor az *Anikó* névalakot használták, mert különben az *Annikó*-nak is akadna írásos nyoma.

A kiejtés és a hagyomány jogán tehát csakis az *Anikó* alak helyes.

Mi az oka, hogy némelyek mégis bizonytalankodnak e név írásában, vagy éppen séggel az *Annikó*-t tartják helyesnek?

Nyilván az, hogy az *Anna* névnek csupán hosszú *nn*-cs köznyelvi becező formáit ismerik (*Annácska*; *Annus*, *Annuska*; *Anni*, *Annika*, *Annikácska* stb.), s az *Annikó*-t (ebbe az analógiás sorba illesztve) az *Anni*, *Annika* játszi továbbkicsinyítésének érzik, vagy — félig-meddig tudatos szószármaztatással — gondolják. El kell ismernünk, hogy az ilyen emberek nyelvérzéke vagy nyelvi tudatossága — hogy úgy mondjam — ésszerűen jár el. Hiszen azt már nemigen tudhatják s még kevésbé érezhetik, hogy az *Anna* hosszú *nn*-es becező alakjainak a régiségben rövid *n*-es változatai is voltak, és a nyelvjárásokban (kivált a székelyben) ma is vannak: *Ani*, *Anika*; *Anis*, *Aniska*; *Anus*, *Anuska* stb.

Az *Anikó* azután — elszigetelődve az *Anna* becező alakjaitól — önálló névként is korán használatossá vált. Ez a népesebb becenev-családokban elég gyakori jelenség. Az *Anná*-nak két másik beccalakja ugyancsak használatos önálló névként is: az *Annus*-ból képzett *Nusi* és az *Anna-Panna* ikerítésből kivált *Panna*, *Panni*.

Sz. I.

A Nyelvőr hírei

Juhász Jenő

1893—1960

A Zemplén megyei Gálszécs szülötte mindnyájunk halottja: mindnyájunké, akik a magyar nyelvtudomány művelésében, mindennapi munkánkban nélkülözhetetlen köte- teit lapozzuk.

A Magyar Nyelv és a Nyelvtudományi Közlemények óriási anyagát felölélő „Mutató”-i a magyar nyelvészeti dokumentációs irodalom legkitűnőbb alkotásai közé tartoznak. Ezek a kötetek nemcsak tanúságot tesznek szerzőjük kitűnő szaktudásáról, hanem példát is mutatnak a tudomány munkásának szerénységére, áldozatkészségére. Ki tudja, hány ötletes szófejtését, alaktani tanulmányát, összehasonlító nyelvészeti dol- gozatát, nyelvművelő cikkét áldozta föl értük!

Juhász Jenő így is mintegy száz közleményével gazdagította a magyar nyelvtudo- mányt. Legtöbbjükben szótani — etimológiai és alaktani — kérdésekkel foglalkozott (ezeket nagyrészt a Magyar Nyelv lapjain adta közre), a szegedi egyetem bölcsészeti karán tartott magántanári előadásainak tárgyát is e körből választotta. A mordvinnal foglalkozó tanulmányai e nyelvnek egyik legjobb magyar szakértőjévé avatták. Leg- jelentősebb munkája, moksamordvin szójegyzéke most került nyomdába. A nyelvműve- lésnek is munkása volt: számos kisebb-nagyobb cikkét főként a Magyarosan füzeteiben olvashatjuk. Hogy mennyire fontosnak tartotta nyelvünk védelmét, arra jellemző egy bibliográfiai adat: 1938 decemberétől 1939 nyaráig „nyelvhelyességi és helyesírási” lapot szerkesztett kis tanítványai számára (vö. Deák Gyula: Polgári iskolai író-tanárok élete és munkái. Bp. 1942.). Magyar nyelvtani óraterveinek két füzete (Bp., 1939.) is a nyelvi műveltséget szolgálja.

Mily sok terve volt még a „nyugalom” éveire! De a nyugalmat nem sokáig élvez- hette. Mikor az ősszel hallottunk betegségéről, nem gondoltuk, hogy egy rideg téli nap meghozza halála hírét. A pécei temetőben nemcsak a nyelvésztől búcsúztunk, hanem attól a társunktól is, akiben a legnagyobb emberi értékek egyikét tapasztaltuk, a cselekvő jóindulatot.

Vértes O. András

Hunfalvy Pál és Munkácsi Bernát emlékezete

Százötven éve, 1810. március 12-én született Hunfalvy Pál, a XIX. század egyik legnagyobb tudósa és polihisztorja. Negyvenéves korától kezdve foglalkozott nyelvtudo- mánnal és huszonöt évig művelte. Maradandót alkotott azonban a jogtudomány, a klasszika-filológia, a bölcsélet, a néprajz és a történelem területén is.

A múlt század negyvenes éveiben, mikor a magyar nemzet megindult az önálló gazdasági és politikai fejlődés útján, mikor irodalmunk egyik legszebb virágkorát élte, megvolt az érdeklődés a finnugor nyelvhasznítás iránt is. Reguly Antal legendás útját aggódó és büszke figyelemmel kísérte és anyagilag is támogatta a magyar tudós világ,

első helyen a Magyar Tudományos Akadémia, amely egyik legfontosabb feladatának éppen a magyar nyelv ápolását tűzte ki. A magyar nyelvtudomány fellendülésének már megvoltak az előfeltételei, de hiányzott az a jó szervező, az a nagy műveltségű tudós, aki a nagyszabású munkálatokat megindíthatta és irányíthatta volna. Erre a munkára vállalkozott, és feladatát sikerrel is oldotta meg Hunfalvy Pál.

Hunfalvy szépeességi szász családból származott, Késmárkon végezte iskoláit, és csak felnőtt korában tanult meg magyarul. A reformkor szelleme azonban őt is megragadta. Kezdetben érdeklődéssel ugyan, de kívülről szemlélte még az eseményeket. A harmincas évek végén azonban már magyarrá lett, és minden erejével a magyar műveltség és tudomány fölemelésén fáradozott. Első filozófiai és görög irodalommal foglalkozó művei az Athenaeum hasábjain jelentek meg. 1841-ben Bajza József ajánlására elnyerte az akadémiai levelező tagságot. 1848-ban szülőföldje képviselőnek választotta. Rövidesen a nemzetgyűlés egyik jegyzője lett. A debreceni trónfosztó országgyűlés jegyzőkönyvét is ő írta. Ezért Világos után bujdosnia kellett. Békéscsabán, rokonainál húzza meg magát. Itt ismerkedik meg Toldy Ferenc jóvoltából egy finn nyelvtannal.

Mikor 1850-ben kegyelmet kap, nem a passzív csüggedők táborához csatlakozik, hanem tudományos folyóiratot alapít. Beköszöntőjében kifejti, hogy a szabadulás útja nem az ábrándozás, hanem „az anyag és a szellem országában tett munka.” Nemzetünk még nem dolgozott annyit a tudományok, a művészetek és a technika terén, mint amennyit dolgozni lehetett s ennél fogva kellett volna is. Hogy be ne teljesedjék a kárörvendő, a magyarság halálát hirdető bécsi híresztelés, arra nem használt a múltra való hivatkozás vagy a vak reménykedés valamilyen csodában. Az használt ellene, ami a halált is legyőzi: maga az élet. Ha az élet mindazon tevékenységével hat, melyet az egészség kifejthet, folyvást újabb tettekre buzdít. „Élünk, s akarunk élni, de annál nagyobb kötelességünk is dolgozni, hogy az életre való jogunk senki által kétségbe ne vonattassék.”

1851-ben Pestre kerül, a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárosi tisztét foglalja el, és negyven évig, haláláig becsülettel látja el hivatalát. Az elnyomatás nehéz éveiben bátran hangoztatja a nemzeti tudományok művelésének szükségességét. A magyar nyelv, irodalom, történelem és néprajz terén nem elég munkálkodnunk, hanem a vezérséget is nekünk kell megragadnunk. Ezt várja tőlünk nemcsak a magyar haza, hanem az egész tudományos világ.

Ő maga is nemcsak programot hirdet, hanem fáradhatatlanul dolgozik is a magyar nyelvtudomány megeremtésén. Nem győzi hangoztatni a széleskörű műveltséget. Nem lehet magyar nyelvtudós az, aki a rokon nyelvekben nem jártas. Finn és magyar szavak egyeztetésével gyarapítja Gyarmathi egybevetéseit, ő az első a magyar nyelvtudományban, aki fölismeri a szabályos hangmegfeleléseket.

A súlyosan beteg Reguly Antal gazdag rokon nyelvi gyűjtéseit kezdetben a gyűjtővel együtt akarja sajtó alá rendezni, Reguly betegségének súlyosbodása, majd a tudós utazó tragikusan korai halála véget vetett a közös feldolgozásnak. Hunfalvy hallatlan szorgalommal és szívóssággal lát neki a szinte embertelen feladatnak. Regulynak a helyszínen följegyzett és fordítás, gyakran jegyzetek nélkül maradt szövegei közül sokat megfejtett és kiadta mindazt, amit értékesíteni tudott „A vogul föld és nép” címen 1864-ben.

A tudomány felvirágoztatásáért anyagi áldozatoktól sem riadt vissza. Nagyrészt a saját költségén indította meg 1856-ban az első magyar nyelvtudományi folyóiratot Magyar Nyelvészet címen. Öt éven át szerkesztette, és jórészt maga is írta bele a nyelvészeti cikkeket, ismertetéseket. 1862-ben a folyóirat a Magyar Tudományos Akadémia kiadványaként folytatódott Nyelvtudományi Közlemények címen. Ez a még ma is élő kiadvány az egész világon a leghosszabb életű nyelvtudományi folyóirat. A folyóiratok pezsgő, lüktető életet visznek bele a tudományokba, folyamatosan ismertetik a hazai és külföldi eredményeket, viták indításával tisztáznak fontos elvi és gyakorlati kérdéseket.

Hunfalvy hódította meg a magyar nyelvtudománynak a ragyogó tehetségű Budenz Józsefet. Hunfalvy nem volt hiú ember. Őt nem saját érvényesülése, hanem a tudomány szeretete és megbecsülése hajtotta munkájában. Mikor látta, hogy Budenz személyében méltó utódot talált a nyelvtudomány vezetésére, más tudományágak felé fordult, hogy csodálatos munkaerejével és szervező készségével máshol is segítsen. Már hajlott korában adta ki egyik nagy művét, az első összefoglaló magyar néprajzot. Élete végén a románok történetét írta meg. Ezt a könyvét korának román történettudósai mint elfogulatlan, tárgyilagos, tudós lelkiismeretességgel megírt nagyszerű szintézist emlegették.

Halála előtt két nappal ünnepelték a 81 éves Hunfalvy akadémiai tagságának 50. évfordulóját. Az üdvözlésekre mondott válaszában így nyilatkozott az agg tudós: „Aki... valami hasznos munkával tölti az idejét, az kötelességét teljesítette. Mert munkálkodni kell minden embernek. Ha azután munkájának hasznát ő maga is látja és mások is elismerik, akkor sem mindig az ő saját érdeme az, hanem sokszor külső körülmények eredményei” (MNy. 6:11).

Hunfalvy számos értékes tudományos munkával tette halhatatlanná nevét, de legfőbb érdeme a tudomány megszervezése. Pezsgő nyelvtudományi életet teremtett, folyóiratokat alapított, tanítványokat nevelt, és azzal a nyugodt tudattal hajthatta örök álomra fejét, hogy munkássága nem volt hiábavaló, az ő nyomán emelkedett európai színvonalra nyelvtudományunk, sőt egy ágban, a finnugor összehasonlító nyelvtudományban a világon az első helyre küzdötte föl magát.

Pontosan Hunfalvy ötvenedik születésnapján, 1860 március 12-én született Nagyváradon Munkácsi Bernát, a finnugor összehasonlító nyelvészet, a turkológia, az iranisztika és a néprajz nagy tudósa. Hunfalvy fejtette meg Reguly obi-ugor nyelvi anyagának egy részét, de a megfejtetlenül maradt anyag helyszíni kutatóra várt. Ez a helyszíni kutató Munkácsi Bernát lett. Hunfalvy hozta Magyarországra Budenz Józsefet, a kitűnő finnugor összehasonlító nyelvész, akinek egyik legjobb, legtehetségesebb tanítványa éppen Munkácsi Bernát volt, Reguly „hét lakattal lezárt kincsének” föltárója. Akadémiai székfoglalóját — mikor rendes taggá választották — Hunfalvy Pál emlékezetének szentelte.

Annak a nagyszabású tudományos programnak, amelyet Hunfalvy Pál vett tervbe, nem is csekély részét éppen Munkácsi valósította meg.

Munkácsi Bernát pályafutását az jellemzi, hogy még egészen fiatal, kisdíák korában Jókai „Eppur si muove”-ja olvasásakor megérlelődött benne az az elhatározás, hogy a regény egyik hőséneke, Barkó Pálnak a nyomdokain fog haladni. Tizenöt éves korától kezdve ennek a kezdetben ködös és romantikus, de egyre inkább tisztuló és reális irányba forduló célnak az érdekébe állította nem mindennapi tehetségét és kitűnő nyelvérzékét. Már középiskolás korában kezd törökül tanulni. A nagyváradi premontrei gimnázium elvégzése után a budapesti egyetemre iratkozik be, és itt olyan kitűnő tudósok keze alá kerül, mint Budenz József és Simonyi Zsigmond. Nem riad vissza a kezdeti nehézségektől, szinte fejest veti bele magát a nyelvtudományba. Mesterei fölismerik ragyogó tehetségét, önzetlen lelkesedését a tudomány iránt. Biztatják, bátorítják. Tizenkilenc éves korában már megjelenik első tudományos cikke a Magyar Nyelvőrben az *aldás* és *atok* szók családjáról. A következő évben, húsz éves korában Kúnos Ignáccal együtt már nagyszabású „expedícióra” vállalkozik. Nagyrészt gyalogszerrel végigjárja a moldvai csángó telepeket, hogy nyelvjárásukat tanulmányozza. Nem is tagadja, hogy ezt a sok fáradsággal és nélkülözéssel járó utat erőpróbának szánta számára nagyszabású tanulmányútjaihoz. De nem tekinthetjük csángó útját csak egy romantikus lelkületű fiatalember egyszerű kalandkereső vállalkozásának, hiszen olyan gazdag tudományos eredménnyel tér haza, hogy a Magyar Tudományos Akadémia Sámuel-díját nyeri el.

Egyetemi hallgató korában folytatja a középiskolában megkezdett török tanulmányait, megtanul oroszul, vasszorgalommal lát a különböző finnugor nyelvek tanulmányozásához. Kisdíákori ködös, romantikus, kalandos elképzelései most kezdenek tisztulni. Most is tudja, érzi, hogy Kőrösi Csoma Sándor és Reguly Antal nyomán kell járnia, az ő örökükbe kell lépnie, de most már az ok és a cél is világosan kirajzolódik előtte. A finnugor összehasonlító nyelvtudomány nem virágozhat fel, nem haladhat előre, ha nincs elég megbízható nyelvi anyagunk az Oroszországban élő kisebb rokon népek nyelvéről. Reguly Antal is világosan látta feladatát, mikor négy évtizeddel előtte elindult nyelvrokainak közé. Reguly azonban halálos betegen tért vissza, még Hunfalvy segítségével sem tudta gyűjtött anyagát sajtó alá rendezni. Egy részét Hunfalvy a világhírű utazó halála után megfejtette, és ki is adta, a gyűjtés túlnyomó részével azonban nem boldogult, az továbbra is „hét lakattal lezárt rejtelem” maradt. Négy évtizede azonban nem akadt vállalkozó, aki egy ilyen utazás kockázatait vállalni mert volna. Munkácsi azonban, bár tisztában volt az út veszedelmeivel, tudatosan készült rá.

Útjai előtt számos tanulmányban foglalkozott a magyar nyelv szláv jövevényszavaival, a délszláv nyelvekbe átkerült magyar szavakkal és a magyar nyelvet ért török hatással.

Vámbéry Árminnak is éveken át tanítványa volt, de mikor Vámbéry Budenzet támadva a török—magyar nyelvrokonságot hirdette, az ifjú, huszonkétéves Munkácsi már igazságérzete arra ösztönözte, hogy a finnugor rokonság mellé álljon, és leleplezze Vámbéry tévedéseit és a tudományos erkölccsel össze nem egyeztethető hamisításait. Annál könnyebben megtehetette ezt, mert akkor már otthonosan mozgott a turkológiában is.

Mikor 1885-ben a fiatal, 25 éves tudóst a Magyar Tudományos Akadémia tanulmányútra küldi a votjákok (udmurtok) közé, munkássága már igen jelentős, több, mint huszonöt tudományos értekezése, cikke, ismertetése jelent meg. Alig féléves votjákföldi tanulmányútjáról gazdag zsákmánnyal tért haza. Rövidesen kiadja votják szöveggyűjteményét, majd valamivel később votják szótárát, amely ma is a legnagyobb, legteljesebb votják szótár, és a mai korában valamennyi kisebb finnugor nyelvet összevéve az egyetlen korszerű, tudományos szótár volt. Azóta is csak a zürjénből és osztjából készült hasonló terjedelmű és igényű lexikográfiai munka.

1888—9-ben indul Munkácsi legnagyobb vállalkozására, Reguly nyomába, hogy Reguly följegyzéseit megfejtse, kiegészítse. Kazán városában néhány hétre megpihen, megteszi előkészületeit a nagy útra, majd átkelven az Ural hegységen kilenc hónapot tölt a legkezdetlegesebb viszonyok közt szekéren, szánon, csónakon beutazva szinte az egész vogulok lakta területet az Uraltól az Obig, a Szigva folyótól a Tavdáig. Tanulmányozza mind a négy fő nyelvjárást, szövegeket, hősi énekeket jegyez föl, megfejtí Reguly valamennyi szövegét, szövegi anyagot gyűjt. Megnyerő egyéniségével annyira közel férközött az egyébként zárkózott és bizalmatlan vogulok szívéhez, hogy minden féltve őrzött titkukat elmondták neki. Így szerzett tudomást a bálványistenségekről, a szent fákról, a medveünnepek szertartásairól.

Hogy mennyi viszontagságon ment át a végtelen tajgán és tundrákon, mocsarakon, lakatlan őserdőkön át, arról úti beszámolójában is keveset szól. Nem panaszkodik sokat, hiszen a tudomány érdekében vállalta a hideget, a nélkülözéseket, fáradalmakat. Mikor Kazánba indul, és csónakon átkel a Volgán, a Kazánka folyón úgy kell átkelnie, hogy poggyászát a vállára kapva a folyton mozgó jégtáblákon, egyikről a másikra átugorva halad a túlsó partra. „Egy elhibázott oldallépés, az egyensúly vesztese, vagy egy kevésbé energikus ugrás halálos veszedelembe ejtethet vala bennünket” — írja beszámolójában (Budapesti Szemle 60:217). A hosszú utazások szekéren, szánon, csónakon, a primitív jurtákban való hálás 35—50 fokos hidegben alaposan meggyötörhették az utazót.

Az északi vogulok jurtái gerendából készültek ugyan, de csak nyírfahéjjal voltak fődve. Az ablaküveget jéglap helyettesítette vagy csak füstnyílás a tetőn. A jurta egyik sarkában égett csak a nyílt tűz, amely éjszakára kialudt. A puszta földön való hálás így nem nyújtott pihenést, és reggel törődöttebben kelt föl, mint ahogy este lefeküdt. Ilyen körülmények között végezte páratlan gazdagságú gyűjtését.

Miután hazatért, a harmincéves tudós utazót a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választotta. Szeretett mestere sürgetésére — ki sem pihenne fáradalmait — bámulatos gyorsasággal adja ki négy kötetben páratlan szöveggyűjteményét, a Vogul népköltési gyűjteményt, amely másfélezer lapon ontja pontos magyar fordítással együtt kis rokon népünk csodálatosan szép és gazdag népköltészetét: a mitológikus énekeket, hősi énekeket, imádságokat és himnuszokat, medvénekeket, életképeket, találós meséket, néprajzi leírásokat. Magyarázó kötetei, amelyek a vogul mitológia és néprajz enciklopédiáját adják, csak jóval lassabb ütemben készültek el, a harmadik magyarázó kötet már halála után jelent meg, a negyedik kötet és szótára ma is csak félig kész állapotban van.

Tanulmányútjai után érdeklődése a magyar őstörténet és ősi műveltség felé fordul. Tanulmányaiba széleskörűen bevonja a néprajzot is. Megírja a „Magyar népies halászat műnyelve” című dolgozatát (Ethn. 4), amelyben bebizonyítja, hogy rekesztő halászatunk ősi, finnugor örökség, a háló, szigony és horog kezdetlegesebb formái szintén, majd a török és szláv műveltségi hatásokat elemzi a halászat terminológiájában. Őstörténeti érdeklődése ösztönzi arra, hogy az ősi finnugor—iráni és kaukázusi művelődési kapcsolatokkal is foglalkozzék. 1901-ben jelerik meg „Árja és kaukázusi elemek a finn—magyar nyelvekben” című kötete, amely számos vitatható credménye mellett sok értékes tanulsággal is szolgál, és nem érdemelte meg azt az elkedvetlenítő és lesújtó kritikát, amelyben részesült.

Több mint egy évtizedig szerkeszti az Ethnographia című folyóiratot, majd a Keleti Szemlét, amelyet a világ egyik legjobb és legolvasottabb orientalisztikai folyóiratává fejlesztett.

Újabb kutató útra nem nyílt ugyan alkalma, de a világháborús hadifoglyok közt a votják és az oszét nemzetiségű foglyoktól nagyobb terjedelmű és értékes szöveganyagot gyűjtött össze.

Munkácsi Bernátnak nem jutott osztályrészül, hogy egyetemi katedráról hirdesse tudományos eredményeit. Egész életén át szerény viszonyok között élt, mint tanfelügyelő. Mégis tudott tanítványokat nevelni folyóiratair és személyes példáján keresztül. Mint tudóst a fantázia és a merészség jellemezte. Nem rettent vissza a legnehezebb, legkényesebb területektől sem. Páratlan értékű nyelvészeti és népköltészeti gyűjtései, terjedelemre és fontosságra is tekintélyes, sokirányú tudományos munkássága örökbe kijelölték helyét a finnugor összehasonlító nyelvtudomány legnagyobbjai között.

Kálmán Béla

Beke Ödön kitüntetése. Ez év március 15-én a Magyar Népköztársaság kormánya Beke Ödön akadémiust, az Eötvös Loránd Tudományegyetem tanárát a magyar és a finnugor nyelvtudomány terén kifejtett fél évszázados tudományos munkásságáért a Kossuth-díj második fokozatával tüntette ki.

Beke Ödön folyóiratunknak egyik legrégebb — s ma is igen termékeny — munkatársa, nyolc évig volt szerkesztője, szerkesztő bizottságunk tagja. Magas kitüntetése alkalmából jó egészséget, lankadatlan munkakedvet kívánunk neki.

Szemle

Fónagy Iván: A költői nyelv hangtanából (Ismerteti: <i>Balázs János</i>)	230
J. Soltész Katalin: Az ősi magyar igeekötők (Ismerteti: <i>Kálmán Béla</i>)	236
Végh József: Őrségi és hetési nyelvatlasz (Ismerteti: <i>Sebestyén Árpád</i>)	238
Magyar hangtani dolgozatok. Szerkesztette: Benkő Loránd (Ismerteti: <i>Ladó János</i>)	244
Hegedűs Géza: A költői mesterség (Ismerteti: <i>Károly Sándor</i>)	248
A nyelvek világában. Szerkesztette: Bélley Pál (Ismerteti: <i>Sz. A.</i>)	252

A Nyelvőr postája

<i>R. E.</i> : „Boldog új évet” vagy „Boldog újévet”?	254
<i>Margócsy Józsefné</i> : Pattogó	255
<i>Rubinyi Mózes</i> : Gubó	255
<i>Katona Piroska</i> : Zsibogó	255
<i>E. J.</i> : Kám	255
A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő osztályának levelesládájából: <i>F. G.</i> : Cipőkészítés, cipőtermelés — Árubaromfi, baromfitermelés — A „Csinom Palkó” néhány kevésbé ismert szava — <i>H. M. I.</i> : Darab — <i>S. H. A.</i> : Leltár — <i>G. L.</i> : Olyik — <i>O. N. G.</i> : Párasság, síkosság — <i>Hetente, telente</i> vagy <i>hetenként, telenként?</i> — <i>K. S.</i> : Becsuk — bezár — <i>F. G.</i> : Fölfejlleszt, lecsökkent — <i>M. K.</i> : Részletárusításra, részletvásárlásra kijelölt bolt — <i>O. N. G.</i> : Márton-lúd — <i>G. L.</i> : Nincs mese — <i>J. S. K.</i> : Máma — <i>P. L.</i> : Csantavér — <i>F. G.</i> : X. Y. vezette — X. Y. által vezetett — <i>H. M. I.</i> : A nemzetközi geofizikai év közleménye — <i>Sz. I.</i> : Anikó vagy Annikó?	256

A Nyelvőr hírei

<i>Vértes O. András</i> : Juhász Jenő	264
<i>Kálmán Béla</i> : Hunfalvy Pál és Munkácsi Bernát emlékezete	264
Beke Ödön kitüntetése	268

Olvasóinkhoz!

A Magyar Nyelvőr negyedévenként jelenik meg.

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál vagy a Posta Központi Hírlapirodnál: Budapest V., József nádor tér 1. Telefon: 180—850. Csekk-számlaszám egyéni előfizetőknek: 61 257. Közületeknek: 61 066.

Külföldre a KULTÚRA Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Bp. VI., Népköztársaság útja 21.) veszi fel az előfizetéseket.

A fűzőirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Példányonként kaphatók a Posta Központi Hírlapboltjában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

*

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent: üzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen ..... 1 Ft
2. *Deme László*: Magyarázat helyesírási szabályzatunk tizedik kiadásához ..... elfogyott
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzék „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változtatásokról ..... 1 Ft
[A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyarázat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához. (A szótári részben végrehajtott változtatások jegyzékével)]
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága ..... 1 „
5. *Vértes O. András*: A beszédhibákról ..... 1 „
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője ..... 3 „
7. *Benedy József—Deme László*: Egy szavalo és kiejtési verseny tanulmányai ..... 2 „

fűzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Ára 6 Ft

Évi előfizetési ára: 18 Ft

Nyelvészeti kiadványok

Az Akadémiai Kiadó a következő nyelvészeti folyóiratokra hívja fel a Magyar Nyelvőr olvasóinak figyelmét:

<i>Magyar Nyelv</i> , évi előfizetése	30 Ft
<i>Nyelvtudományi Közlemények</i> , évi előfizetése	28 „
<i>A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei</i> , kötetenkénti előfizetése	40 „

*

Az Akadémiai Kiadó (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és az Akadémiai Könyvesbolt (Bp. V., Váci u. 22.) címén megrendelhetők a következő nyelvészeti kiadványok:

<i>Bárczi Géza</i> : A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék	20 Ft
<i>Benkő Loránd</i> : A magyar <i>ly</i> hang története	20 „
<i>Deme László</i> : A magyar nyelvjárások néhány kérdése	50 „
<i>Deme László</i> : Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái	45 „
<i>Horváth János</i> : Vitás verstani kérdések	8 „
<i>Károly Sándor</i> : Igenérendszerünk a kódexirodalom első szakaszában	50 „
<i>Kiss Géza—Keresztes Kálmán</i> : Ormánysági Szótár	60 „
<i>Kniezsa István</i> : A magyar nyelv szláv jövevényszavai, I. kötet, 1. és 2. rész	180 „
<i>Kniezsa István</i> : Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig	40 „
<i>B. Lőrinczy Éva</i> : A Königsbergi Töredék és Szalagjai	50 „
<i>Mezey László</i> : Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén	20 „
Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet (A III. országos magyar nyelvészkongresszus előadásai)	85 „
A magyar helyesírás szabályai, 10. kiadás, harmadik lenyomat	9 „
A Magyar Nyelvatlasz munkamódszere (Szerk. <i>Bárczi Géza</i>)	45 „
A magyar őstörténet kérdései (A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1953. december 1-i vitaülésének anyaga)	12 „
Helyesírásunk időszzerű kérdései (Szerk. <i>Benkő Loránd</i>)	12 „
Magyar nyelvjárási bibliográfia (1817—1949) (Szerk. <i>Benkő Loránd</i> és <i>Lőrincze Lajos</i>)	20 „
Nyelvművelésünk főbb kérdései (Szerk. <i>Lőrincze Lajos</i>)	30 „
Nyelvünk a reformkorban (Szerk. <i>Pais Dezső</i>)	50 „
Pais-életrajzi emlékek (Nyelvészeti tanulmányok)	80 „
<i>Gáldi László</i> : A magyar szótárirodalom története a felvilágosodás korában és a reformkorban	100 „
<i>Imre Samu</i> : A Szabács Viadala	58 „
<i>Tompa József</i> : A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe	15 „
<i>Bánhidai Zoltán</i> : A magyar összetett igealakok jelentéstörténete	8 „
<i>Berrár Jolán</i> : Fejezetek határozóragjaink élettörténetéből	12 „
<i>Kázmér Miklós</i> : Alsó-Szigetköz földrajzi nevei	13 „
<i>Hexendorj Edit</i> : Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből	15 „
<i>Károly Sándor</i> : Az értelmező és értelmezői mondat a magyarban	14 „
Magyar hangtani dolgozatok (Szerk. <i>Benkő Loránd</i>)	28 „
<i>Fónagy Iván</i> : A hangsúlyról	14 „
<i>J. Soltész Katalin</i> : Az ősi magyar igekötők (<i>meg, el, ki, be, fel, le</i>)	40 „
A magyar nyelv értelmező szótára, I.	200 „
<i>Papp László</i> : XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása	14 „
<i>Deme László</i> : A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez	15 „
<i>Király Péter</i> : Ismeretlen magyar glosszák	12 „
Névtudományi vizsgálatok (Szerk. <i>Pais Dezső</i>)	50 „
Dolgozatok a magyar irodalmi nyelv és stílus történetéből (Szerk. <i>Pais D.</i>)	60 „

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Móra Mihály: A jogi nyelvművelés feladatairól

Deme László: Köznapi fogalmazásunk mindennapi botlásaiból

Kovalovszky Miklós: Önkiválasztás, önkiválasztó bolt

Implom József: Beszédtöltelek

Fábián István: Balassi Bálint költői nyelvének népies elemei első korszakában

Vita egy verssor elemzéséről

Éder Zoltán: A fővárosi általános iskolások kiejtéséről

Antal László: A nyelv objektivitásának kérdéséről

Fónagy Iván: A szavak hossza a magyar beszédben

Ivire Samu: Felsőöri tájszavak

O. Nagy Gábor: Letette a garast

MAGYAR NYELVŐR
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVMŰVELŐ BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LÓRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BÁRCZIGÉZA, BEKE ÖDÖN, BÓKA LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, ILLYÉS GYULA,
KODÁLY ZOLTÁN, O. NAGY GÁBOR, RÁCZ ENDRE, TOMPA JÓZSEF

SEGÉDSZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
Budapest V., Szalay utca 10—14. V.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Móra Mihály:</i> A jogi nyelvművelés feladatairól.....	269
<i>Deme László:</i> Köznapi fogalmazásunk mindennapi botlásaiából, I.....	286
<i>Kovalovszky Miklós:</i> Önkiválasztás, önkiválasztó bolt.....	297
<i>Implom József:</i> Beszéd-töltelek.....	301
<i>Markó Imre Lehel:</i> Néhány szó a között névutó használatáról.....	307

Íróink nyelve

<i>Fábián István:</i> Balassi Bálint költői nyelvének népies elemei első korszakában....	310
--	-----

Vita

<i>Margócsy József—Takács Etel:</i> József Attila két szaváról.....	325
<i>Bory István—Katona Piroska—Nagy J. Béla—K. S.:</i> „Jelző-e vagy állítmány?”..	328

Nyelv és iskola

<i>Éder Zoltán:</i> A fővárosi általános iskolások kiejtéséről.....	337
<i>Margócsy József:</i> Segédkönyv az iskolai nyelvtani elemzésekhez.....	345
<i>K. S.:</i> Mondatelemzés.....	349

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Antal László:</i> A nyelv objektivitásának kérdéséről.....	351
<i>Fónagy Iván:</i> A szavak hossza a magyar beszédben.....	355

Nyelvjárásaink

<i>Imre Samu:</i> Felsőöri tájszavak.....	361
---	-----

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>O. Nagy Gábor:</i> Letette a garast.....	367
<i>Szabó T. Attila:</i> Hírharang.....	371
<i>Dömötör Sándor:</i> Csiripiszli.....	373
<i>Beke Ödön:</i> Felláb.....	374
<i>Inczeji Géza:</i> Ptrücskös.....	375
<i>Prohászka János:</i> Még egyszer a zokszó meg a zok.....	378
<i>K. L.:</i> Kucseber.....	379

A jogi nyelvművelés feladatairól*

1. A bevezető előadás többek között a „nyelvművelés néhány fontosabb területét” szántotta fel, kiemelve az irodalmi és a műszaki nyelv helyzetét, majd a feladatok között a nyelvművelés területének kiszélesítését jelölte meg, elsősorban a műszaki nyelvre. Mindezt a magam részéről is helyeselhetem. Ezen a ponton szeretnék az előadáshoz hozzászólni. Az előadás gondolatmenetébe ugyanis — úgy érzem — nagyon beleillik az a javaslatom, hogy a nyelvművelés területének kiszélesítése ölelje fel a jogi nyelvet is. Az alábbiakban néhány, némileg általánosabb jellegű szempontot szeretnék megvilágítani. Tisztában vagyok azzal, hogy ezenfelül sok más megjegyzést is lehetne tenni. Észrevételeim talán mégis hozzájárulhatnak ahhoz, hogy a nyelvészek figyelme erre a területre ráirányuljon, s ezzel lehetővé váljék, hogy kidolgozzák a segítségnyújtás módozatának részleteit.

A jogi nyelv és a hivatalos írásmód, a hivatali nyelv kapcsolata kétségkívül fennáll. Vannak, akik a hivatali nyelvet szinte azonosítják a jogi nyelvvel. Ezek közé tartozik annak a csaknem fél évszázaddal ezelőtt megírt jó szándékú „nyelvtisztogató” könyvnek a szerzője is, aki mint „nem hivatásos nyelvművelő” tisztviselő társaihoz kívánt szólni, hogy a magyar nyelvet „szűzi tisztaságában, káros befolyástól ment eredetiségében őrizzük meg utódaink számára”. Úgy érezte, hogy „a hivatali életben felburjánzott magyartalanságokat legkivált a tisztviselő tolla van hivatva kipécézni, mert ő ismeri legjobban a hivatalos stílus fonákságait” (Rábel László: Hivatalos nyelvünk. Történelmi és nyelvészeti tanulmány. Sopron, 1914. 3—4). A könyv széles körben foglalkozik a jogi nyelvvel is.

Úgy gondolom azonban, hogy a jogi nyelv nem azonosítható a hivatali nyelvvel, bár nem jelentéktelen összefonódottságukat el kell ismernem. A hivatalos nyelv a jogi nyelvénél szélesebb körű, mert hivatalaink egész, nem szorosan vett jogi működésére is kiterjed. Ilyen értelemben helyesen vonják ide a hivatalba belépő számára az ajtóra nyomtatott, festett vagy írott figyelmeztetést: „Kéretik az ajtót betenni!”, éppen úgy, mint egyik könyvtárunknak a más könyvtáráktól kölcsönkért könyvbe

* A Magyar Tudományos Akadémia nyelv- és irodalomtudományi osztályának és a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak 1959. október 2—4-én Pécsen „Anyanyelvi műveltségünk” címen megrendezett konferenciáján Lőrincze Lajos „Nyelvművelésünk helyzete és feladatai” című előadásához készült hozzászólás szövege.

belehelyezett figyelmeztető iratát: „A visszaadási határidő mindenkor a legpontosabban betartandó. A határidők be nem tartása a kölcsönzésből való kizárást vonja maga után! A könyv a leg gondosabban kezelendő, visszaküldésnél hullámpapírba csomagolandó! — Fordíts: Jelen cédula visszaküldésnél címkeként felhasználható” (Ferenczy Géza: Hivatalos és tudományos nyelvünk magyartalanságai. Nyelvművelő. Szerk. Lőrincze Lajos. Budapest, 1956. 284—5). Ugyanígy ide tartozik a TEJÉRT fióközletében olvasható felírás: „A panaszkönyvbe bejegyzett észrevételek mindennap megvizsgálásra kerülnek” vagy a Nemzeti Színház bérleti hirdeteménye: „A bérleteket a színház színlapjain kívül a napilapok is közlik, a rádió is közli reggeli műsorbemondásában, az üzemekben kifüggesztésre kerülő havi műsornaptáron is feltüntetésre kerül és a közönség az egyes bérleti előadásokon a lehetőség szerint tájékoztatást kap a következő bérleti előadásokról” (Szabadi Béla: Szenvedő igeragozás — szenvedő mondat szerkezet. Uo. 203—4). Mindezek és ehhez hasonlóak a hivatalos nyelv termékei, de jogi vonatkozásuk nincs vagy elenyészően csekély. Ennélfogva ezeket nem is sorolnám a jogi nyelv megnyilvánulásai közé.

Másfelől a jogi nyelv t á g a b b k ö r ű, mint a hivatali (vagy más-ként: hivatalos) nyelv. A jogi nyelv nevezetesen átfog olyan területet is, amely nem vonható be a hivatali nyelv körébe: a jogirodalom, a jogtudomány nyelvét, amit pedig figyelmen kívül szoktak hagyni. A jogirodalmi művek (tankönyvek, monográfiák, folyóiratcikkek) írói általában jobb íráskészséggel rendelkeznek, mint az általa : hivatalnok, és műveiket a nagyobb igényt támaztó nyomtatásra szánják. A tudomány kérdéséről lévén szó, felelősségük fokozott, feladatuk bonyolultabb. Munkáik beletartoznak a szakirodalom, a tudományos irodalom tágabb kategóriájába, ahol a társadalomtudományok körében a történetírás, az irodalomtörténet is elhelyezkedik. A jogi nyelvnek vannak persze olyan jogirodalmi megnyilatkozásai, amelyek az államigazgatási jog körében a hivatalokra vonatkoznak, de ezáltal ezek még nem válnak a hivatalos nyelv termékeivé.

A jogi nyelv és a hivatali nyelv párhuzamai élénkek, sokszor ugyanaz a hiba jellemzi mind a kettőt, területük jelentékeny részben egybeesik. A köztük fennálló viszonylatot két egy síkban egymást metsző olyan körrel lehetne ábrázolni, amelynek az egymást fedő területe a közös nyelvállományt jelképezi, míg az ezen kívül eső az egymástól különbözött.

A jogi nyelvművelés a fentieknek megfelelően nem öleli fel a hivatalos nyelv minden megnyilvánulását, viszont kiterjed a hivatali nyelven kívül eső jogirodalmi, jogtudományi munkákra is. Hogy a jogi nyelvművelés eredményesebb legyen, jobban meg kell ismernünk tárgyát, a jogi szaknyelvet.

2. A különféle szaknyelvek között a társadalom és az egyén életét szabályozó jog szaknyelvének megvan az a sajátossága, hogy nem pusztán egy szűkebb szakmáé. A jogi szaknyelv szóanyagát a társadalom széles körei a többi szaknyelv szóanyagánál viszonylag nagyobb mértékben használják. A törvények, törvényerejű rendeletek népünk egésze számára készülnek, és általában az alacsonyabb fokú rendeletek is. Szerződést naponta kötünk, ha csak egy zsemle, villamosjegy erejéig is, lakásbérletünk van, végrendelkezünk, örökölnünk, tanúvallomást teszünk, bírósághoz fordulunk, ha jogunkat megsértik, más ügyes-bajos ügyünkben a tanácshoz, mindannyiunkat köteleznek a társadalmi együttélés jogszabályokba foglalt normái.

Ha a *jogi szókincs* peremszókincsnek tekinthető is, anyagának jelentős része az egész magyar nyelvterületen használatos. De amennyire tudom, a köznyelvi szókincs és a peremszókincs közé nehéz éles elválasztó vonalat húzni, a nyelvészek a peremszókincs tetemes részét nem különítik el az alapszókinctől. Akárhogy van is a dolog, úgy érzem, nem felesleges, ha egy pillantást vetünk újabb jogi szaknyelvünkre, amely a figyelmet akkor is megérdemelné, ha csupán egy szűkebb réteg, bár egy meglehetősen széleskörű „szakma” művelőit érintené.

A jogi szaknyelv tanulmányozásakor figyelemmel kell lenni arra a jelenségre, amit a mai jogi szaknyelv rétegződésének neveznek. A különféle jogterületekre eső jogi szókincsnek a köznyelvbe átvétele különböző erősségű. Úgy is mondhatnám, hogy a jogi szókincs bizonyos rétegeinek szavait gyakrabban és szélesebb körben használják a nem szakemberek is. Ezt talán azért jó megjegyezni, hogy például a büntető eljárásjog és a polgári eljárásjog területéről vett jellemző vonások túlzott általánosítása elé figyelmeztetőül álljon. E két jogterületnek ugyanis viszonylag sok olyan szava van, amelyet csak a szakemberek használnak.

Ennek egyszerű a magyarázata. Az ún. „anyagi” jogok (polgári, család-, büntető-, munkajog stb.) fogalmai általánosabb érvényűek, a lakosság szélesebb körét érintik. Ennélfogva az olyan szavakat, mint pl. a *tulajdon, birtok, szerződés, bérlet, haszonbérlet, csere, vétel, végrendelet, öröklés, házasság, lopás, család, sikkasztás, rágalmazás, emberölés, felbujtás, kísérlet, prémium, felmondás, elbocsátás* sokkal többen használják és sokkal többet, mint az „alaki”-nak nevezni szokott büntető és polgári eljárási jog műszavait. Az utóbbiakkal csak azok kerülnek érintkezésbe, akik ezekben az eljárásokban részt vesznek.

A per — akár a büntető, akár a polgári — bizonyos mértékben rendkívüli (ha túl gyakori, túlzottan nagyszámú, szinte beteges, járványszerű) társadalmi jelenség, mert azt mutatja, hogy jogsértés vagy jogveszélyeztetés történt, hogy a polgárok és a szervezetek nem alkalmazkodnak önként a jogszabályokhoz, vagy pedig a jogszabály alkalmazására nézve vita merült fel közöttük. Az anyagi jogok szabályaihoz a polgárok és a szervezetek az esetek nagy (egészséges működés esetén túlnyomó nagy) többségében önként alkalmazkodnak. Sokkal több szerződést kötnek és teljesítenek, mint amennyi a bíróság (vagy a döntőbizottság) elé kerül. A jogügyletek nagy többségét a bíróság nem is észleli.

Mint hogy a büntető eljárás és a polgári eljárás során a bíróság elé jutó ügyek száma kisebb; ennek a két eljárásnak a műszavaival viszonylag kevesebben ismerkednek meg a szakembereken kívül. Ez az oka e szókincs ritkább használatának is. Persze azért ebben a körben szép számmal akadnak általánosabb jellegű szavak is, mint pl. *bíróság, alperes, vádlott, tanú, fellebbezés*.

3. Ha a régebbi és az újabb (a felszabadulás utáni) jogi szóanyag viszonyát vizsgáljuk, szembevetendő, hogy népünk életében végbemenő nagy gazdasági-társadalmi, politikai-jogi változások tükröződnek a jogi műnyelvben is, sőt nagymértékben verődnek vissza benne (vö. Móra Mihály: A per szókészletének újabb változásairól. Nyr. 83 : 17 kk.).

Ezt a megállapítást azonban ki kell egészítenünk a szaknyelv egész szóanyagára, a változások mennyiségére, mértékére vetett pillantással, hogy a túlzásba hajló, elsietett következtetést kiküszöböljük. Akármilyen szoros is

a kapcsolata a jognak az említett változásokkal, a jogi szaknyelvnek van változatlanul megmaradó t ö r z s a n y a g a is.

Azt mondhatnám, hogy ide tartozik a számszerűleg nagyobb rész. Érdemes lenne filológiai pontossággal elvégezni a régi és az újabb jogszabályok (valamint a gyakorlati lelőhelyek és a szótárak) szóanyagának összehasonlítását. Ami a büntető és a polgári eljárási jog területét illeti, enélkül is úgy vélem, hogy a régi és az újabb fogalmak és ennek megfelelően a szavak zöme is azonos. Olyan szavak és kifejezések, mint pl. *felperes*, *alperes*, *joghatóság*, *hatáskör*, *illetékesség*, *határnap*, *határidő*, *kizárás*, *elfogultság*, *nyilvánosság*, *szóbeliség*, *közvetlenség*, *kereset*, *ítélet*, *végzés*, *határozat*, *jogerő*, *teljesítési határidő*, *tanú*, *szakértő*, *okirat*, *tárgyi bizonyíték*, *bizonyítási eszköz*, *végrehajthatóság*, *bizonyítási teher*, *felmentés*, *nyomozás*, *vádló*, *védő*, *fellebbezés*, *igazolás* — és a sort folytathatnám — a régi burzsoá polgári és büntető perrendtartásban éppen úgy előfordulnak, mint a szocialista jellegű újakban.

Nem érdektelen az a jelenség sem, hogy némelyik nálunk régebben használatos, de ma már elavult, a jelenre nem használt műszó, mint pl. *közigazgatás*, *kihágás* tovább él a környező baráti államokban.

A magyar jogi szóhasználat például Romániában sokban eltérő. A román büntető perrendtartás törvénykönyve hivatalos szövegének magyar fordítása¹ az *ítélőtábla*-t *tartományi törvényszék*-kel, a *törvényszék*-et és *népbíróság*-ot *néptörvényszék*-kel, a *vizsgálóbíró*-t a *bűnügyi vizsgáló*-val, a *semmitűszék*-et *legfelsőbb törvényszék*-kel adja vissza. Ugyanott az elsőfokú ítélet elleni perorvoslat neve nem a nálunk megszokott *fellebbezés*, hanem a *felfolyamodás*.

Az állami vállalatok ügyeit — a *döntőbizottság* helyett — az *állami döntőbíró* intézi el az állami döntőbírósi eljárásban. *Közjegyző* helyett az *állami jegyző*, *ügyész* helyett az *államügyész* szó használatos. *Államigazgatás* helyett továbbra is *közigazgatás*, *szabálysértés* helyett *kihágás* a szokásos.² Közelebbi utánjárást igényel, hogy egyes esetekben félreértésről, a nálunk meggyökeresedett új kifejezés nem ismeréséről vagy a lefordított román szöveghez igazodó nagyobb hűség megnyilatkozásáról van-e szó. De, úgy látszik, van egy „jogi nyelvjárás” is eltérő variánsokkal.

Amint ahogy van jogi argó, f é l h i v a t a l o s jogi nyelv. Ennek egyik újabb megnyilatkozása a némileg reklámra emlékeztető, plakáthirdetés ízű ún. *szuperóvás*. A szó megalkotója talán a szuper világvevő rádióra gondolt, pedig a „szuperóvás” csak újabb óvás a törvényességi óvás folytán keletkezett határozat ellen. Elég lenne *ismételt*, *megújított óvás* elnevezés is. A jogi félhivatalos nyelvben beszélnek, sőt újabban már írnak is a „szuperóvás”-ról, igaz, hogy az „ügynevezett” jelző aláhúzásával érzékeltetve a nem teljes

¹ A büntető perrendtartás törvénykönyve, hivatalos szöveg az 1956. április 6-ig eszközölt (sic!) módosításokkal, valamint egyes törvényes rendelkezéseket tartalmazó melléklettel, összeállította az Igazságügyminisztériumnak és az RNK Államügyészségének egy munkaközössége. Bukarest, 1956. 26, 27, 84, 142. kk. Hasonló az irodalom szóhasználat is. Román Decsó — Fodor Sándor könyvében (A védekezés a bűnperekben. Jogi Kis Könyvtár 6. Bukarest, 1957.) például a fenti értelemben vett *felfolyamodás* mellett *Legfelső Törvényszék*, az *RNK Főállamügyésze* (nálunk: *legfőbb ügyész*) alakot használja, 127 kk. 130, 51.

² A polgári eljárási törvénykönyv, hivatalos szöveg, ford.: Eugen Russu, a szöveg-hűséget ellenőrizte: Szabó Pál Endre, Bukarest, 1958. 276 kk., 232 kk., 222 kk., 258, 259 kk.

nyelvi szabatoságot (vö. Beck Salamon: Az ügynevezett szuperóvás. Jogtudományi Közlöny 1957. 4—6. sz. 152—4).

4. A jogi nyelvet a nyelvészek eddig sem hagyták figyelmen kívül, s a jogászok közül sem hiányoztak azok, akik Fogarasi János nyomdokaiba lépve a nyelv-művelés ügyét előbbre akarták vinni. (Fogarasi Kövy latin könyvének magyar kiadásához írt „előbeszéd”-ében vallja: „Édes magyar nyelvünk annyi kincset rejt magában, mennyit talán egy nyelv sem, 's a' mennyiről, és a' melyekről legtöbb ember álmodni sem képes;...” Magyarhoni magános törvénytudomány elemei, Kövy Sándor után. Pesten, 1839. IX. lap.)

Nem kisebb nyelvész, mint Szarvas Gábor szentelt figyelmet a törvények nyelvének, hibáztatva többek között, hogy maguk a törvények sem részesítik kellő tiszteletben a magyar nyelv törvényeit. (Vö. Dénes Szilárd: Szarvas Gábor. Nyelv-művelő 132 kk.) Simonyi Zsigmond attól kezdve, hogy a Nyelvőrbe írt első cikke a hivatalos nyelvet pellengérezte ki, újból és újból visszatért a jogi nyelv bírálatára. (Vö. Prohászka János: Simonyi Zsigmond. Uo. 145 kk.) A jogi nyelv a különféle nyelvvédő könyvek és folyóiratok állandó témái közé tartozott. Ezeknek visszhangja támadt az érdekelt szakkörökben is. Nemesak olyanformán, hogy a törvényszerkesztők nyelvészt bíztak meg némelyik törvény tervezetének nyelvi szempontból való átnézésével, mint például Szilágyi Dezső Simonyi Zsigmondot a házassági jogi törvénytervezet esetében (vö. Prohászka: i. m. 146), hanem akként is, hogy a jog elméleti és gyakorlati művelői közül többen maguk is beléptek azok sorába, akik a jogi nyelvet bonckés alá vették.¹ Mind tudatosabbá válik az a — különben régi — felismerés, hogy a jogász nemesak a jogot műveli, hanem a nyelvet is. A nyelv-újítás korában Frank Ignác, a múlt század első felének messze kiemelkedő magánjogásza szenvedélyes nyelvész is volt, s nem véletlen, hogy az erre visszaemlékező Beck Salamon „szívesen vallja magát Frank rokonául a jog és a magyar nyelv szeretetében” (vö. Nyr. 81 : 8).

Világhy Miklós találóan írja: „A nyelvi műveltség az egész jogi műveltség alapvető eleme... A jogban, a jogi szakmában a nyelvnek, a nyelvi kifejezőkészség fokozásának az általánosnál még nagyobb jelentősége van. A jog ilyen vagy olyan formában mindig nyelvi úton fejeződik ki. Valójában a jogásznak, ha jogász akar lenni, egyúttal legalábbis műkedvelő nyelvésznek és műkedvelő irodalmárnak kell lennie.”²

Az utóbbi években — nyilván más sürgősebb feladatok miatt — mintha kissé alábbhagyott volna a nyelvészek érdeklődése a jogi nyelv és a jogászok érdeklődése a nyelv-művelés iránt. Ez talán azzal is összefügg, amiről Lőrincze Lajos panaszkodik: nyelv-művelésünknek a felszabadulás utáni irodalma sze-

¹ Rábel említett könyvén kívül Szirmai Antal: Magyarázatja azon szókknak, melyek a magyarországi polgári percs dolgokban előfordulnak. Kassa, 1806. Bakos Gábor: A jogi műnyelv kérdéséhez. Budapest, 1880. Diamant József: A jogi nyelv problémája. Jogtudományi Közlöny 1915, 34. sz. 373 kk. Vadnay Tibor: A magyar hivatalos nyelv szabályai. Budapest, 1926. Czigliányi Aladár: A magyar jogásznyelv. Magyar Jogi Szemle 1942. 19. sz. 380 kk. Z(ékány) A(ndrás) glosszája. Uo. 1943. 1. sz. 36. Csánk Béla: A jog tükröződése a köznyelvben (beszámoló). Uo. 1943. 5. sz. 179 kk. Forgách Tibor: Hozzászólás Czigliányi Aladár: „A magyar jogásznyelv” című cikkéhez. Uo. 1943. 7. sz. 278 kk. Czétényi Jenő: Jogi nyelvünk magyarsága. Uo. 1943. 20. sz. 599 kk.

² Világhy Miklós: A hallgatók kulturális fejlődésének leglényegesebb elemeiről: a nyelvi kultúráról, a történeti kultúráról és a marxista—leninista kultúráról. Felsőoktatási Szemle 1954. 10. sz. 460.

gényes (Nyelv és élet 11). Nem hiányoznak ugyan olyan alapvető tanulmányok a jogi nyelv múltjáról, mint például Terestyéni Ferencé¹, s a gyakorlatban is történtek olyan kezdeményezések, mint például Kánya Sándoré, aki a pénzügyőri hivatalos ügyiratok nyelvével foglalkozott.² Az is igaz, hogy éppen a jogászprofesszor emelte ki a nyelvi műveltség alapvető jelentőségét a jogász munkájában, valamint hogy ugyancsak a felsőoktatással foglalkozó folyóirat hasábjain az anyanyelvünk ápolásáról indult vitában ugyanezt egy másik jogászprofesszor is hangsúlyozta.³ De éppen az ezekben a jogi nyelvűvelés érdekében kifejtett gondolatok kívánják meg, hogy az elsősorban hivatott nyelvész szakemberek az eddignél nagyobb segítséget nyújtsanak azoknak, akik ezt nemcsak szívesen veszik, hanem igényelik is. Nem hiszem, hogy a felszabadulás után megjelent jogi publikációkat a nyelvészek átnézték volna. Valószínűleg a legtöbbről nem is tudnak, s így a bírálat érthetően elmaradt. Nem olvastam részletesebb, összefoglaló tanulmányt az újabb jogszabályok nyelvéről sem. Pedig az ilyen ezek alkotói, szerkesztői részére hasznos lett volna. A szélesen felburjánzó, sokszor sebtiben készült jogi brosúraindó, amely nem volt mentes az ún. mozgalmi zsargon néhány jellegzetességétől sem, éppen úgy jelentősen hatott jogászaink nyelvére, akár az olyan félhivatalos kiadványaink nyelve, mint pl. a „Bírósági határozatok szerkesztése”, „A nyomozók kézikönyve” (mindkettő a gyakorlatot irányító iratmintákkal ellátva),⁴ vagy a hivatalos lapoké, a jogi szaklapoké, a tankönyveké, a fordításoké, hogy az egyetemi jegyzetekről ne is beszéljünk. A folyóiratoknak a jó magyar nyelv ápolása terén köteles felelőssége készítette annakidején (1951-ben) a Tartós Békéért, Népi Demokráciáért! című folyóirat szerkesztőségét arra, hogy szerkesztőinek és fordítógárdájának munkáját nyelvessel ellenőriztessék, s értekezletet hívjon össze a lap nyelvének kérdésében.⁵ Hasonló kezdeményezés egyik-másik jogi szaklapunk (pl. Rendőrségi Szemle) számára sem volna haszon nélkül való. Az a tény, hogy újabban jogi szaklapjainkban a nyelvűvelő cikk ritka, mint a fehér holló, korántsem azt jelenti, hogy nálunk minden rendben van ezen a téren.

A kívülállóként látnak ezt. A rendeletek és a joggyakorlat nyelvére ismételtelen panaszoknak. Legutóbb az MTA Nyelvűvelő Bizottságának az ülésén nem kisebb ember, mint Kodály Zoltán emelt szót a rendeletek nyelve

¹ Terestyéni Ferenc: Az állami élet nyelve. 2. Nyelvünk a reformkorban. Tanulmánygyűjtemény. Szerk.: Pais Dezső, Budapest, 1955. 83–164. 117 k., míg uo. Kovalovszky Mikós (Tudományos nyelvünk alakulása, 227–312) a jogtudományoknak nem szentel figyelmet. Vö. a tanulmányunk második lapján említett nyelvűvelő cikkeket, továbbá az alkalmi megjegyzéseket, például Tompa József: Elavult nyelvi formák művészi felhasználása. Nyelvűvelő, 349.

² Kánya Sándor: Jó magyarsággal. Pénzügyőrségi Közlöny 1947. ápr. 1-i száma. Ismerteti és bírálja Kovalovszky Miklós: A pénzügyőrség nyelve. Msn. 1956. 84–6.

³ Világhy: i. m. 460. Mártonffy Károly: Hozzászólás az „Anyanyelvünk ápolása az egyetemeken és a főiskolákon” című tanulmányhoz. Felsőoktatási Szemle 1952. 559 k.

⁴ Jeszenszky Ferenc—Mátéffy József—Olti Vilmos: Bírósági határozatok szerkesztése. Közzéteszi az Igazságügyminisztérium oktatási osztálya. Szerk. Gellért György és Horgosi György. Budapest, 1955. A kötet ismertetésében kiemelt, hogy magyaros, tömör, közérthető szövegezésre tanít. (Magyar Jog 1955. 11. sz. 351–2). — Gyarmathy István—Jacsó István—Sarkadi István—Somlai Miklós—Ruszka István: A nyomozók kézikönyve. Szerk. Gyarmathy István. Közzéteszi a legfőbb ügyészség tanulmányi csoportja, kizárólag hivatali használatra. Budapest, 1955.

⁵ Lőrincze Lajos: A Tartós Békéért, Népi Demokráciáért! nyelvről. Nyelv és élet 61 k.

ellen, amelyek sokszor annyira érthetetlenek, hogy valósággal le kell „fordítani” helyes magyar nyelvre (vö. Nyr. 82 : 403). Ugyanott Deme László javasolta, hogy valamennyi rendeletet hozzáértők írják át nyelvi-stilisztikai szempontból, jeleként annak, hogy ilyen készség a nyelvészek részéről fennáll.

Ezek a panaszok nem alaptalanok, de nem is újak. A hivatali nyelvet csaknem fél évszázaddal ezelőtt is ostromozták, mert „egymásba fonódó, kacskaringós, véget nem érő körmondatai” eltakarták az értelmet, az egyszerű ember a „bőséges szóáradatban”, „az egymásra torló mondatok útvesztőjében” a legjobb igyekezettel sem tudta megtalálni a helyes értelmet (Rábel: i. m. 122—3. — A bírósági határozatok nehezen érthető körmondatait kifogásolta a Magyarosan című nyelv-művelő folyóirat egyik cikke is: 1942. évf. 1. füzet). Abban a korban, amikor a gögös hivatalok packázásaihoz hozzátartozott a szélesebb tömegek fékentartása ilyen „fensőbb-séges” módon is, ez nem volt következetlenség. De ma már a néptömegek felemelkedése, a jogélet demokratizmusa idején (éppen ennek folytán) a mindenki által megérthető jogi nyelv a következetesség követelménye. A nehézkes, nem egyszer a jó magyarság és a közérthetőség szempontjából kifogásolható fogalmazás egyáltalán nem haladó hagyományát mégis valami vis inertiaenél fogva sokszor magunkkal cipeljük. Ma már ugyan ritkábbak a hivatali nyelvben a véget nem érő körmondatok, de a mindennapi hivatali életben annál gyakoribb a keresett, lompos, felületes, a nem szabatos szerkesztésmód. Pedig a dolgozó nép a régi és a sorából felemelkedő jogásztól egyaránt elvárhatja, hogy mindenkinek érthetően, világosan és nem utolsósorban magyarsosan írjon.

A jogi szaknyelv kialakítói sorában előkelő helyet foglal el *a*) a jogszabályok (törvények, miniszteri rendeletek stb.) szerkesztése. A jogi szaknyelv kialakításának további jelentős tényezője *b*) a bírói és az államigazgatási gyakorlat, valamint *c*) a jogirodalom és *d*) a jogi oktatás. Ez a négy tényező egymással kölcsönhatásban van. A jogszabályszerkesztés például irányítólag hat a gyakorlatra. A gyakorlat a jogszabályokat alkalmazza, a jogszabályok nyelvi formáival dolgozik. A jogi irodalom feldolgozza a jogszabályokat és a joggyakorlatot, egyszersmind segítséget nyújt a jogszabályszerkesztésnek, a joggyakorlatnak és a jogi oktatásnak. A jogi oktatás nevei a jövő jogszabályszerkesztőit, a jog alkalmazóit és jogtudósait, e feladata érdekében felhasználja a jogirodalom eredményeit és a jogszabályok, valamint a joggyakorlat anyagát.

Szabédi László szerint a nyelv-művelés központi feladata a nyelvi kultúra forrásainak az ellenőrzése és irányítása, ahonnan a dolgozók a nyelvtudásukat merítik: „... nyelvvédő cikkek tucatjaival sem megyünk semmire, ha ezeknek a forrásoknak mérgezett a vize”. Lőrincze Lajos is úgy véli, hogy a felületi kezelés helyett a gyökereknél, a nyelvi kultúra forrásainál kell az ellenőrzést megkezdeni és elvégezni (vö. Szabédi László: Utunk 1952. május, 30. sz., idézi Lőrincze: Nyelv és élet 12). A jogszabályszerkesztés, a gyakorlat, a jogirodalom és a jogi oktatás a jogi szaknyelv fő lelőhelye és egyben forrása. A jogi nyelv-művelésnek kötelessége, hogy — a nyelvi kultúra általános forrásai mellett — egyaránt figyelemmel legyen a jogi nyelvkultúrának mind a négy fenti különös forrására.

5. A jogszabályok nemcsak jogi, hanem egyben nyelvi megnyilatkozások is, s ennek egyik ismert jele, hogy a régi törvénykönyveket, jogkönyveket nemcsak a jogtörténész, hanem a nyelvész is kutatási körébe vonja.

Egyik legfrissebb példája ennek, hogy a Budai Jogkönyvet a német nyelv és irodalomtörténet művelője adta ki (Das Ofner Stadtbuch. Eine deutschsprachige Rechtssammlung des 15. Jahrhunderts aus Ungarn, herausgegeben von Karl Mollay. Monumenta Historica Budapestinensia, I., Budapest, 1959.). A jogszabály nyelvi köntöse nem áll hátrább jogi tartalmánál. A jogi tartalom nyelvi formákban nyilatkozik meg. Méltán hivatkoznak például a francia törvények világos, egyszerű stílusára, szabatos szerkesztésére olyannyira, hogy a tiszta, hibátlan francia stílusra mintaképpül ajánlják ma is a Code Napoleont. A Code civil „formai-nyelvi szempontból olyan törvénytű, amely még a modern francia irodalmi stílus kialakítására is hatással volt” (Világhy Miklós: A polgári törvénykönyvről. Valóság 1959. 5. sz. 7).

A jogszabály-szövegezés igen bonyolult nyelvi-jogi művelet; az angolok nagy jogásza, Austin egyenesen „a törvényalkotás művészi feladatáról” beszél. Az írott jogszabálynak éppen az adja meg a jellegét, hogy nyelvi szöveggént kötelez, jogszabállyá az válik, amit a nyelvi szöveg kifejez. Korántsem egyszerű, hanem igen finom művű feladat, hogy a szöveg híven, félreérthetetlenül, pontosan adja vissza a jogszabályalkotó gondolatát. Tapasztalt kodifikátor vallja, hogy minden gondolatnak csak egyetlen kifejezőmód felel meg, amely legtökéletesebben fejezi ki tartalmát, s ezért kellett szövegeit addig forgatnia, esiszolgatnia, míg erre az egyetlen fordulatra ráakadt. S ha nem minden jogszabály szövegezésére találó is ez, annyi bizonyos, hogy a jó kodifikátornak az átfogó jogi tudás mellett rendelkeznie kell a nyelvi alakító készség erejével, a nyelvi kifejezés művészetével. Gondot kell fordítania arra is, hogy ugyanazon intézmény, fogalom megjelölésére ugyanazt a kifejezést használja és stílári változatosság kedvéért ne váltogassa, ne cserélgesse. Az egységes szóhasználat, pontos terminológia a jogszabály-szövegezésnek rendkívül fontos követelménye. A jogszabályszerkesztő mesterségbeli ismereteihez hozzátartozik, hogy tudja, mennyire jelentős a szöveg értelme szempontjából még az is, hogy egy-egy szövegrész mely fejezetbe, mely cím alá kerül, külön szakaszban foglal-e helyet, ehhez vagy ahhoz a bekezdéshez csatlakozik-e, önálló vagy pontosvesszővel elválasztott mellérendelt mondat-e, pontokra szakadó felsorolás-e vagy folytonos szöveg, és kötőszóval kapcsolt konjunkció-e, vagy *illetőleg* szóval kapcsolt diszjunkció, *ha* kötőszóval jelzett feltétel-e. A jogszabály-szövegezés nehézségeinek ismerete indította Austint arra a túlzó, de a kodifikációs munka jellegzetességére rátapintó kijelentésre, hogy „sokkal könnyebb felérni ésszel, mely törvény hasznos és igazságos, mint azt úgy fogalmazni és úgy megalkotni, hogy céljának valóban és tökéletesen megfeleljen”.¹

A jogszabályszerkesztés nagy vonásokban vázolt követelményei fokozott mértékben állanak akkor, ha a jogszabály törvény, s még inkább, ha törvénykönyv alakját ölti, de irányadóak akkor is, ha a jogforrási hierarchia alacsonyabb fokán elhelyezkedő normáról (pl. miniszteri rendeletről) van szó.

A panaszok főleg a rendeletek, utasítások nyelve ellen irányulnak. Ezek viszonylag gyorsan készülnek, a szerkesztés munkáját végzők nem mindig ren-

¹ Szladits Károly emlékbeszéde Szász Béláról. Magyar Jogászegyleti Értekezések és Egyéb Tanulmányok 1934 (II.), 5. sz., 3 kk. — Kodifikációs törekvések. Vladár Gábor, Magvary Zoltán, Mártonffy Károly tanulmányai, Oswald István zárszavával. A Magyar Közigazgatástudományi Intézet Kiadványai. Budapest, 1933. 13. sz. 28. Mártonffy Károly: A szabatos törvény. A jogszabályok szerkesztése és közzététele. Uo. 5. sz. Budapest, 1932. 69—72.

delkeznek a kellő tapasztalattal és azzal a nyelvi és jogi tudással, amely pedig szükséges volna. Némelyiknek maga a címe is túlon túl hosszú: pl. *Az egészségügyi miniszter 1300—5/1953. Eü. M. számú utasítása az Országos Szociálpolitikai Központ felállításáról és az egészségügyi ügykörének újabb szabályozásáról szóló 172/1951. (IX. 16.) M. T. számú rendelet kiegészítése tárgyában kiadott 1067/1953. (X. 29.) számú minisztertanácsi határozat végrehajtásáról*. Nem egyszer fordul elő olyan magyartalanság, hogy a megjelölt községek bizonyos része egy másik községhez *lett átcsatolva* (Magyar Közlöny 1954. febr. 7-i számában megjelent közlemény), a helyes *községhez csatolták* helyett. Maguk a jogi szaklapok is küzdenek a hibás, magyartalan szövegezés ellen: az Állam és Igazgatás című folyóirat 1954 óta a „Kritikus szemmel. . .” című új rovatot többek között éppen ennek a nem kívánatos jelenségnek szentelte. A fentiek kivül szóvá tették például, hogy a Magyar Közlöny 1954. aug. 29-i (62.) számában megjelent 1070/1954. (VIII. 29.) sz. minisztertanácsi határozat a tanácsi végrehajtó bizottság *általános osztályáról* szólt, holott ilyen nevű osztály e határozat kiadásakor nem is létezett. Az egészségügyi miniszter 143/1956. Eü. M. sz. utasításának 1. mellékleteként (a Tanácsok Közlönye 1956. július 22-i 41. sz.) kiadták „a városok területén állatok tartásáról” szóló tanácsrendeletmintát. Ez a nagyobb haszonállatokat (ló, tehén, szamár, öszvér, bivaly, juh, sertés, kecske) *számos állat* elnevezéssel jelöli meg. Ezt a kifejezést a városi lakosság többnyire nem ismeri; falun ugyan ismerik, de abba általában nem értik bele a sertést, juhot és a kecskét. Még furesább e tanácsrendeletminta 20. pontja: „A jelen tanácsrendeletben fel nem sorolt állatok tartásához a tanács igazgatási osztálya előzetes engedélyre van szüksége”. Eszerint ilyen engedély szükséges akkor is, ha valaki sündisznót, teknősbékát vagy fehérceget akar lakásában tartani, vagy ha gyermeke selyemhernyót tenyészt, viszont ilyen engedély birtokában valaki jogosan tarthat esetleg oroszlánt vagy elefántot (vö. B[éer] J[ános]: Kritikus szemmel. . . Állam és Igazgatás 1954. [VI.], 2. sz. 102, 8—9. sz. 531, 10—11. sz. 612, 1956. [VIII.], 9. sz. 575 kk.).

Jobb a helyzet az újabb törvények és törvénykönyvek terén, amelyeket gondos előkészítés előz meg. Ilyen volt az Alkotmány s ilyen legújabbban a Magyar Népköztársaság Polgári Törvénykönyve (1959. évi IV. törvény), amely nyelvi szempontból is kiváló alkotás. A százéves program valóra váltásának jelentő, a társadalmi-gazdasági viszonyok széles területeit szabályozó polgári törvénykönyvünk 685 szakasza világos, szép magyar nyelven készült, amelynek nem utolsó erénye a szabatosság és a következetes szóhasználat. Ez a példa azt is mutatja, hogy jogszabályaink nyelvezete haladást ért el. Mégsem szabad a jogszabályszerkesztés terén meglevő helyzetet túlzottan idillikusnak látni. Van tennivalónk elég, főleg a kevésbé fontos jogszabályok szövegezésében. Emelnünk kell a jogszabály-szövegezők nyelvi műveltségét, igényességét.

Kétségtelen, hogy újabb törvénykönyveink megalkotói törekedtek egyszerűbb nyelven, tömören, közérthetően, világosan fogalmazni, az anyagot kevesebb paragrafusba sűríteni. A törvényelőkészítés elgondolásáról a polgári perrendtartás (1952. évi III. törvény) javaslatának miniszteri indokolása a következőként számol be: „A javaslatnak a köznapi nyelvhez közelebb álló egyszerűsége és világossága törekvő szövegezése a perjogi szabályok könnyebb megértését és alkalmazását kívánja előmozdítani. Erre nemcsak azért van szükség, hogy a dolgozók minél szélesebb rétegei tisztában legyenek a jogviszonyaik rendezésére vonatkozó eljárási szabályokkal, hanem azért is,

mert a perrendtartás alkalmazásában az ülnökrendszer folytán a dolgozók legszélesebb körei is tevékeny részt vesznek” (Általános indokolás az 1952: III. tv. javaslatához. Országgyűlési irományok, 56. sz. 62).

Nem árt, ha a büntető és a polgári perrendtartáson keresztül egy pillantást vetünk a felszabadulás óta készült kódexek egy-két sajátosságára. Míg a régebbiek terjedelmesebbek voltak, több paragrafusból állottak, az újabbak kevésbé kazuisztikusak, részletezők, s ennél fogva rövidebbek, kevesebb paragrafussal bíreik. Az 1896. évi XXVIII. tc.-be cikkelyezett bűnvádi perrendtartás szakaszainak száma 592 volt, az új büntető perrendtartásról szóló 1951. évi III. törvényé: 254. Hasonló a helyzet a polgári perrendtartás terén is: az 1911. évi I. tc. 791, az 1952. évi III. tv. 327 paragrafusból áll. Az ilyen tiszta számszerű összevetés persze csak bizonyos magyarázat mellett ad helyes képet. Így meg kell jegyezni, hogy a viszonylag rövid kódexek mellett elég terjedelmes kiegészítő jogszabály, rendelet, utasítás részletezte az anyagot, a rövidítés tehát nem olyan méretű, amint azt a fenti számok kifejezik.

A kevesebb paragrafus egyik oka az eljárás egyszerűsítése, egyes intézmények (pl. másodfokú perorvoslat) elhagyása. Míg pl. a régi Pp. *főbeavatkozás*-ról és *mellékbeavatkozás*-ról beszélt, az új Pp. csak (a fogalom lényegét jobban kifejező) *beavatkozás*-ról. Míg a régebbi Bp. *főmagánvád*-ról és *pótmagánvád*-ról, az 1954. évi Bpn. csak *magánvád*-ról.

Az egyszerűsítések egy része idővel túlzott leegyszerűsítésnek tűnt fel. Az újabb törvényszerkesztés követi azt a módszert, hogy a kiegészítéseket a régivel egységes szerkezetbe foglalja, és a korábbi paragrafusokat úgy növeli, hogy végszámuk azonos marad (pl. Pp. 2 2/A §., Bp. 23., 23/A, 23/B §). Így ma már a két eljárási kódexnek valójában több a paragrafusa, mint amennyit a számozásuk feltüntet. Amellett a gyakorlati tapasztalatok újabb a túlzott egyszerűsítés helyett ismét a részletezés irányába mutatnak: a büntető és a polgári perrendtartás novelláinak (1954., 1957., 1958.) egyes újabb paragrafusai hosszabbak, több bekezdésből állanak, mint korábban.

Örvendetes, hogy a perrendtartások újabbán a nyelvhelyesség mellett stiláris javításra, a szépséghibák kiküszöbölésére is törekednek. Olyan csúnya szó, mint a *tényálladék*, amely a kabarészerzőknek számos alkalmat nyújtott a jogi nyelv kipellengérezésére („tényválladék”), eltűnt. Visszahozatalára újabbban egyik opponensi véleményben történt eddig sikertelen kísérlet. Az 1958: VIII. tv. 46. §-a megalkotásának egyetlen oka az volt, hogy a korábbi szöveg az „írásbeli előkészítő irat” pleonazmust tartalmazta, amelyet az irodalomban többször kifogásoltam (vö. legutóbb: A polgári per érdemében csak ítélettel dönthet-e a bíróság? Magyar Jog 1957. 295), rámutatva, hogy *szóbeli előkészítő irat* fogalmi képtelenség. A félreérthető, nem szabatos mondatszerkesztés másik példája az 1952 : III. tv. 163. §-a. A mondat első fele azt a látzatot keltette, mintha a beismerés nem volna ugyanahhoz a feltételhez kötve, mint a feleknek ezzel egy tekintet alá eső egyező előadása vagy az egyik félnek az ellenfél által kétségbe nem vont előadása. Az igényességet tükröző újabb törvényszerkesztés ezt a félreérthető hibát kijavította az 1958 : VIII. tv. 52. §-ában (vö. Móra: A mulasztás, a szünetelés és a bizonyítás egyes vitás kérdései a polgári perben. Magyar Jog, 1957. 228 kk.).

A kódexek elnevezései a gyakorlatban elfogadott *polgári perrendtartás* és *büntető perrendtartás*, pedig az utóbbi nem is szabatos. A büntető eljárás ugyanis nemcsak a büntető pert, hanem az azt megelőző nyomozást is magá-

ban foglalja, amely még nem per. Szabatosan tehát *büntető eljárási rendtartás*-nak kellene nevezni. Ez azonban nehézkesnek, kissé régies ízűnek tetszik. Nyilván ez az oka annak, hogy az előző, bár nyelvileg nem pontos terminus gyökere-sedett meg. Korábban *bűnvádi eljárás*-ról, *perrendtartás*-ról beszéltek, ami a vádelv kiemelését jelentette. Elvi okokból az új büntető perrendtartás ezt címéből és szövegéből mellőzte. A *bűnvádi* szó azonban egy helyen elvételéből mégis benne maradt a kódexben :88. § (3) bek.

6. A j o g g y a k o r l a t (bírói és államigazgatási határozatok) nyelve nehezebben ellenőrizhető, mert a nyomtatás nyilvánossága elé kisebb mértékben (és a különféle határozat- és döntvénytárakba sokszor már csak átstilizáltan) kerül. Akik azonban ismerik, nem lehetnek túlzottan elégedettek vele.

A joggyakorlat nyelvének sajátosságai bizonyos fokig érthetőek. A hivatalos nyelv sokszor nem nélkülözheti a komolyságot, néha az ünnepélyességet sem. Érezzük például, hogy amikor egy ember bűnösségéről, jelentős bűncselekmény elkövetéséről, súlyos következményekkel járó büntetőjogi felelősségéről van szó, ezt nem lehet azon a könnyed nyelven, lazább szerkesztésmóddal kifejezni, ami a szórakoztató ipar termékeit vagy a társalgási nyelvet jellemzi. Ilyenkor némely köznapi fordulat, mindennapi szó nem mindig helyénvaló. Az sem kerülhető el, hogy a jogszabályok fordulatai, a szoros értelemben vett szaknyelv fogalmai (pl. *vélelem*, *kötelem*) ne forduljanak elő. Az azonban már túlzás, amikor a határozat ilyenektől hemzseg, s a joggyakorlat tudálékosan akkor is ilyen kifejezésmódhoz folyamodik, amikor arra semmi szükség nincsen. A határozatot ugyan szakember készíti el, de korántsem csupán a szakemberek számára. Fokozódik a hiba, amikor a bíróság vagy az államigazgatási szerv fensőbbiségét akarja kifejezni a keresettséggel, s határozatainak mesterkélt szövegezése tudatosan eltér az érthető nyelvtől. Nem egy jogász van, aki azt hiszi, hogy ez a hatósági határozatnak „tekintélyt” ad, pedig a világosságot és érthetőséget nélkülöző határozat mondanivalója a szavak ködébe burkolva el sem jut az emberekhez, még kevésbé tud nevelő hatást kifejteni, sokszor pedig ellenérzést vált ki. A dolgozó nép a bíróságaitól, ahol képviselőtében a népi ülnök is részt vesz és államigazgatási szerveitől olyan nyelven írt határozatokat vár, amelyeket megért. Az még csak valahogy megbocsátható volt, hogy a régi táblabírák utódja ragaszkodott a megszokott, elavult formákhoz, de a mai ember ilyen ragaszkodása a múlt tekervényes nyelvi anyagához nemcsak érthetetlen volna, hanem egyben nagyon helytelen is.

A joggyakorlat eltorzított nyelvét sokan csupán a Bach-korszak örökségének tekintik. Bizonyos, hogy hivatalos nyelvünk különösen a Bach-korszakot követő időszakban öltötte magára a germanizmusok jellegzetességeit. Aligha lehet azonban csupán innét származtatni. Terestyéni Ferenc kimutatta, hogy már a reformkori hivatalos nyelvünkben is feltalálhatók voltak a latin és német hatásra kifejlődő sajátosságok, amelyek később bőségesen elburjánzottak a hivatali nyelvben (vö. Terestyéni: i. m. 127).

A gyökerek tehát régebbiek. Aligha túlzás, hogy azokat nem jelentéktelen mértékben a középkor végi formuláinkra lehet visszavezetni s még inkább a XVII—XVIII. század stylus curialisára. Ismeretes, hogy a jog gyakorlati művelői évszázadokon keresztül a korábbi gyakorlati iratok (szerződések, határozatok stb.) szövegeit használták fel, a gyakorlatias oktatás pedig az

iskolában a hosszú időn át kijegecesedett formákon át tanított. A gyakorlati munkában több évszázados tapasztalat hozta létre a jogi formulagyűjteményeket, amelyeket a felek, ügyvédek, bírák egyaránt használtak. A nem anynyira az elméleti érdeklődés, mint inkább a gyakorlati alkalmazás céljából készült ilyen gyűjtemények a korabeli olvasót — a bírói, kancelláriai gyakorlat alapján — arra tanították, hogyan kell a megfelelő esetben az okiratot elkészíteni. Sokszor a jogesetből levont elvi szabályokat is adtak, ekként a jogtörténésznek jó felvilágosítást nyújtanak a régebbi gyakorlatról. Ilyen, mechanikus jogalkalmazási segédeszközként ismeretes a sok közül például Martinus de Fano „Formularium super contractibus et libellis” című könyve (1232.).

Ilyen volt Szentgyörgyi Péter országbíró és erdélyi vajda hivatalában tétrejtött, egyes okleveleket lemásolás útján összegyűjtő, 1514 körül szerkesztett, eddig ismeretlen formuláskönyv, amelyre Eckhart Ferenc hívta fel a figyelmet.¹ Ilyen gyűjtögetés később sem szűnt meg. Minderre csupán azért hívom fel a figyelmet, hogy érzékeltessem azt a nagyon régi szokást, amely a korábbi hivatali ügyiratok és a felek eljárási iratainak összegyűjtésével kívánta eligazítani a gyakorlatot. Ennek a szokásnak viszont egyik következménye az volt, hogy a korábbi iratok nyelve, stílusa is tovább adatott, és az tovább élt, tekintélyével túlélte a kiállítás idejét.

A formuláskönyveket — a különféle határozatok tárai mellett — a múlt század vége felé hivatalosan kiadott iratmintatárak követik. Ezek blankettaszerű, az iratok külső keretében eligazító gyakorlati összeállítások. A kezdő ezekből és az idősebb szakmabeliektől sajátította el a hivatalos nyelvet. Számára bizonyos archaizáló, a régebbiektől örökölt stílus, mint „a” hivatalos stílus volt adva. Ezek az iratmintatárak mint hivatalos útmutatók irányították a kezdőt, és sokszor segítettek abban, hogy meglevő természetes nyelvérzékét, a középiskolában tanultakat elfelejtse, hivatalos segédlettel sajátítsa el mindazt, amit a nyelvművelők joggal kifogásolnak.

Iratmintákat ma is kiadunk. A gyakorlat nyelvét is irányító ilyen gyűjtemények megérdemlik a nyelvművelés figyelmét. Iratminták találhatók például a „Bírósági határozatok szerkesztése”-ben és „A nyomozás kézikönyvé”-ben.² Az előző egyik érdeme, hogy magyaros, tömör, érthető határozatszövegezésre tanít és harcol a felesleges szöszaporítás, a helytelenül meggyökeresedett kifejezések ellen, nem utolsósorban az elrettentő példa felhozásával. Nem mondhatjuk tehát, hogy az igazságszolgáltatás terén ebben az irányban semmi sem történt, ellenkezőleg, örömmel kell üdvözölni azokat a törekvéseket, amelyek felismerik a szép fogalmazás előnyeit.

¹ Formuláskönyv Werbőczy István hivatali működése köréből. Illés-émlékkönyv, szerk. Eckhart Ferenc és Degré Alajos. Budapest, 1942. 150 kk. Ez is kiadatlan, mint a Bónis György által ismertetett somogyvári formuláskönyv (Keclemen Lajos-émlékkönyv. Bolyai Tudományegyetem Kiadványai, I. Kolozsvár, 1957. 117 kk.). — A hazai formuláskönyvekre vö. Kovachich Martinus Georgius: Formulae solennes styli in cancellaria curiaque regni Hungariae olim usitati. Pesthini 1799, Praefatio. Zsindely István: Legrégibb formulagyűjteményünk, tekintettel a középkori magyar jogi műveltségre. Kny. ex: Sárospataki Füzetek, Sátoraljaújhely. 1904.

² Lásd az 274. lap 4. jegyzetében. — Itt említjük meg, hogy a gyakorlati jogélet beszélt nyelvéről újabban mind ritkábbak az írásbeli dokumentumok. Korábban szokásos volt az összegyűjtött perbeszéd kiadása (vád- és védőbeszéd). Vö. Balog N. Imre: A törvénykezési szónoklásról. Magyar Jogászegyleti Értekezések és Egyéb Tanulmányok (IV.), 2. sz. 122 kk.

7. A jogi értekező próza eddig nyelvészeti szempontból kevésbé figyelembe vett területe jelentős szerepet tölt be a jogi nyelv kialakításában. A jogi szakirodalom (monográfia, folyóiratirodalom, tankönyv) tanulmányozása az eddigénél szélesebb körű vizsgálatot érdemel, hiszen jelentős mértékben részes abban, hogy a jogi szaknyelv milyen, s jelentősége fokozottabb annál fogva, hogy a jogi írók a szakma kiválóbb tagjai közül kerülnek ki, s nyelvi igényességük is nagyobb az átlagosnál. A jogi irodalom hatása szűkebb ugyan, mert a jogi írók olvasórétege vékonyabb, a szakemberekre korlátozódik, míg a jogszabályok a címzettjeik révén, de még a joggyakorlat is az embereknek sokkal szélesebb körét érinti. Annál a hatásánál fogva azonban, amelyet a szakemberekre gyakorol, a jogirodalom szerepe kiemelkedő. Közhely a nyelv és a stílus összeforrottsága, egymástól való elválaszthatatlansága. A jogi író kezében a nyelv érzékeny, finom műszere nemcsak egyszerű kifejezési forma. A jogi író olvasóját bizonyos irányban meg akarja győzni, hatásos is akar lenni. Ehhez a stílus esztétikai hatásossága az egyik nem lebecsülendő eszköze, ha az érvelés, bizonyítás erőssége megelőzi is. Az persze a jogi írónál sem ritka, hogy az írásheli kifejezés könnyedségét nélkülözi, s a nehézkes fogalmazáson érezhető, hogy a szavak inkább elrejtik, mint közvetítik a gondolatot.

A jogi írók műveinek nyelvészeti feldolgozása megérdemelné a nyelvészek érdeklődését is. Jól tudom ugyan, hogy a művészi próza, az írók és költők művei sokkal érdekesebb, összehasonlíthatatlanul jelentősebb területet jelentenek. De ha a tudományos próza felkelti a nyelvészet figyelmét, abból a jogi irodalom sem maradhat ki, már a nagyobb gondosságot, igényesebb nyelvhasználatot megkívánó „műfaji adottságainál” fogva sem, amelyek a történetírás és az irodalomtörténetírás mögé vagy talán még inkább mellé sorolják. Nemcsak a kodifikátorok, hanem a neves jogi írók közül is számosan (nem hiába lett „Eleganter definit Celsus” szállóigévé) a szabatos, pontos kifejezésmód mesterei, s ezzel némileg ellensúlyozzák azt a rengeteg lompos magyartalanságot, a nyelvérzék keréketörését, amit a hivatali (olykor egyszerűen jogászinak nevezett) nyelv rovására joggal írtak és írnak még ma is, és amelytől nem teljesen mentes a mai jogirodalom egy része sem. A jogi írók stílusának vizsgálata eléggé elhanyagolt terület. Pedig a rossz kritikája segít kijavítani a hibákat, a jó kiemelése vonzóvá teszi a példákat.

A jogászok és a nyelvészek kapcsolata sem eléggé ismert. Kevesen tudják például, hogy a nagy nyelvész, Szarvas Gábor milyen nagy hatással volt kiváló civilistánkra, Szászy-Schwarz Gusztávra. Szladits Károly említi a róla szóló emlékbeszédében, hogy Schwarz Gusztávot az iskola, amelybe járt, nem elégítette ki. Tanárai közül csupán egy ember volt rá rendkívüli képző hatással: Szarvas Gábor. „Kevés emberről beszélt hasonló tisztelettel és gyakran ismételte, hogy a magyar nyelvnek ez a nagy kritikusa a legvilágosabb gondolkodású és a legélesebb elméjű emberek egyike volt, kiket élete folyamán megösmert. Úgy látszik, hogy a saját világos és éber elemző gondolkodási hajlama Szarvas Gáborban kongeniális mesterére akadt. Ennek ő kétségtelenül sokat köszönhetett, mindennekfelett magyar nyelvének tisztaságát, előadásának kristályos világosságát és művészi jellemző erejét” (vö. Szladits Károly: Szászy-Schwartz Gusztáv emlékezete. Magyar Jogászegyleti Értekezések és Egyéb Tanulmányok. 1934. II. 6. sz. 155).

Nyelvészeti szempontból sem lenne hiábavaló olyan külön, elnehezdedő, súlyos mondanivalóit sokszor végtelen körmondatokba öltöztető, egymásba tornyosuló kitérésekkel meg-megszakító jogi író tanulmányozása, mint amilyen

Grosschmid Béni volt. „Fejezetek kötelmi jogunk köréből” (Budapest, 1900—1901.) című művét nehezen olvashatósága ellenére nem ok nélkül tartják a magánjogi mozaikművészet remekének.

Erdemes elolvasni, hogyan vall róla, milyen stílusbeli vonásait rögzíti Szarvas Gábor jogász tanítványa. „Már a külső formája is szokatlan: egy-egy tétel vékony fonalára fel van fűzve a sok százra menő jegyzet és aljegyzet sora: a glossae glossarum glossatae sajtószzerű ökonómiaja, mely formának a tudományos világirodalomban tudtommal párja nincs. Hozzájárul az előadás sajtószzerűsége: az ósdiságnak és eredetiségnek, a kifejezőnek és a barokknak, a színdúsnak és a triviálisnak sajtószzerű vegyülete, mely még mielőtt a jónak vagy rossznak benyomását tehetné, mindenekelőtt a szokatlan érzésével önti le az olvasót. . . Nem ismerek jogi irodalmunkban munkát, mely a gondolkodás és kifejezés erőssége tekintetében e könyvvel vetekedhetnék. Igen, a kifejezés tekintetében sem. Nem mondom, hogy Grosschmid stílusa kellemes vagy utánzásra ajánlatos. De ha stílszerű az a forma, mely az író egyéniségének legjobban megfelel, akkor Grosschmid a maga nemében stilisztika is. Nem elegáns író azon modern Cicerók értelmében, kiknek sima periodusait az ember óraszámra szürcsöli anélkül, hogy észrevenné, . . . kifejezésmódja néha a furcsaságig eredeti, hol vaskosan erőteljes, hol ravaszkodóan sejtelmes — épp úgy, mint a gondolkodása. Mindenütt pedig az a tárgy felett álló iróniája terül el, mely gondolkodásmódját is jellemzi. A szkeptikus iróniája ez, . . . az a félig fanyar, félig derült humor, mely egy-egy fejtegetése fölött elárad, egy ellenében gazdag lélek küzdelmeinek filozofikus kiengesztelődése. Mert én Grosschmid írói egyéniségében a temperamentum és a meggyőződés, az akarás és a tudás sajátos küzdelmét látom” (Szász-Schwarz Gusztáv: Parerga. A Magyar Jogászegylet Könyvkiadó Vállalata, V. évf. I. kötet, Budapest, 1912. 495—6). A „klasszikus individualista magánjogunk e nagy mesterének” a német kultúrális rabsággal, szellemi függéssel szemben jogtudományunk magyarosításáért Németországgal mint „Magyarország szellemi földesurával” szemben a magyar jog függetlenségéért vívott küzdelmét bemutató Szladits Károly évtizedekkel később — már a mi időnkben — hangoztatja, hogy az életszerűség színes mozgalmasságától áthatott munkát — többek között — a módszere, előadásmódja avatja a jogi világirodalom egyik legeredetibb könyvévé. A Fejezetek hatása rendkívüli volt. „Az újabb magyar jog dogmatikája megalapozásának” szánt hatalmas mű nyomán — írja Szladits — az osztrák dologi és a német kötelmi jogunk „úgyszólván egy csapásra magyarrá változott. A tankönyvek és a monográfiák megteltek a Grosschmid alkotta új fogalmakkal, konstrukciókkal és elnevezésekkel. . . A kötelelem fogalma keze alatt modern szóval élve dinamikus fogalomná lett: a kötelemet Grosschmid *létszak*-okra bontotta, az adósról nézve szakonként változó, *hullámozó* felelősséggel. A szolgáltatás lehetetlenülése mellé hasonló hatállyal a természetbeni szolgáltatás *elszegés*-e lépett. A pénztartozás legmélyebb rejtelméi nyertek megoldást a *kirovó* és *lerovó* pénz szembeállításával” (Szladits Károly: Zsögöd-Grosschmid Béni, a magyar jogtudomány szabadságharcosa. Jogászegyleti Szemle, szerk. Móra Mihály. 1948. 1—2. sz., 6—7).

Aki semmit sem olvasott Grosschmidtől, e két kiváló jogtudósunk (egyben jeles stilisztánk) fenti jellemzéséből is megállapíthatja, milyen nyelvi teremtő erő lakott benne, és ez akkor is áll, ha tudva tudjuk, sokszor mennyire nehézkes, csikorgó volt a mondatszerkesztése. Nála jelenik meg például a *búvó ajándék*, a dologi jog mint *sűrített kötelelem*, a *mögöttes felelősség* azóta sok-

szor használt kifejezése mellett a meg nem gyökeresedett *alpénz*, *névrekerítés*. Milyen kifejező, képszerű az *elévülés leperdülése* (1: 61, 164, 294; ez és az alábbiak a Fejezetekre utalnak), a felelősségből *kisodródás* (2: 29, 1203), a felelősségre *sodródás* (2: 16, 72, 129), a jogszabály *sugalló causa* (1: 659, 2: 48), az *érték hullámlás* (2: 514—5, 546, 547, 580—1), a kártérítés *megszigorodása* (1: 669), a kötelelem *átfordulása* (2: 67, 69), az érdek *leengedése* (1: 588, 646, 653; 2: 866—7), az *érdekkérzékenység* (1: 640, 642, 646), az *érdekműlás* (1: 630, 146—50, 220—1, 234—6, 1052—3, 1198), a *kézen-közön* szolgáltatás (2: 611, 651, 703). Érdeemes lenne egyszer időt szánni arra, hogy Grosschmid szókincsének finom árnyaltságát, eredeti zamatát, tömör kifejező erejét részletesen elemezzük. Szinte szóról szóra áll, amit Bárczi Géza megállapít: „... a tudós pontosan definiált fogalma könnyen alkothatja meg a félreérthetetlen műszót, nyelvünk tehát igen alkalmas a pontos tudományos műszókészlet teremtésére, jóval nagyobb mértékben, mint ahogy e tulajdonságát eddig kihasználtuk” (Bárczi Géza: A magyar nyelv magyarsága. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Évkönyve 1955. Budapest, 1956. 164).

A jogi esszényelv fejlődése nem annyira az újabb szóteremtés, mint inkább a szerkesztés világossága, könnyebben érthetősége irányában halad. A hosszú körmondatok is egyre rövidülnek. Ez jól lemérhető Grosschmid későbbi népszerűsítőjének, Szladits Károlynak világos, a tudományos próza legjobbjaira emlékeztető, szépen cizellált írásmódjából¹ vagy Marton Géza franciás tisztaságú mondatszerkesztéséből. Szladits írásai maguk is példázzák, amit ő a jog árnyalati gazdagságáról, kicsipkézettségeről vallott.

Marton értett ahhoz, hogyan lehet nehéz veretű gondolatokat könnyen érthető, ízes nyelven kifejtteni úgy, hogy ne érezzük a műgondot, amellyel mondatait ácsolta. Nyelvezetét élénk megjelenítő erő jellemzi. Az élet melegét, sugárzó hasonlatai, jelzői elfelejthetetlenül emlékezetbe vésik tanításait. Egyik alkalommal például a kártérítési jognak a károkozó jogsértésekkel szemben keletkező nagy szerepét hangsúlyozta. Ennek révén a jogrend a kártételek szám szerint túlnyomó része, a gondatlanságból keletkező károkozások ellen finomabb, de a védekezéshez elégséges szankcióhoz jut. Amikor kártérítési jogunknak ezt a szerepét összevetette a büntető védelemmel, amelyet a szélső esetekben a visszatartáshoz szükséges erőteljesebb szankció indokolt, fejtegetését hasonlattal egészítette ki: „A pásztor a nyáját ostorral és kampós bottal őrzi és tereli; puskája, ha ilyen egyáltalán van, a vadállatok és a rablók ellen szolgál fegyverül”. Amikor pedig a kártérítés megelőző, a károsító cselekménytől visszatartó szerepét fontosabbnak látja, mint azt, hogy a már ütött sebet begyógyítsa, a következő hasonlathoz fordult: „Egyetlen ragályos beteg kezelése és gyógyítása is méltó feladata az orvosnak; de százszoros és ezerszeres ennek az orvosi munkának a jelentősége akkor, ha az orvos a gyógyítással egyúttal a jövő betegségek százainak és ezreinek veszi elejét. Ilyen veszedelmes ragályos betegség volna, ... ha energikus represszió nem volna, a károkozás” (Kny. a Magyar Jogászegyleti Ért. és Egyéb Tanulm.-ból 1936. 13 kk., 18).

Nem érdektelen, hogy mind Szladits, mind Marton állandóan olvasott szépirodalmat. Szladits Ady verseiért rajongott, előadásában is utalt rájuk.

¹ Szladits „írásmodora, frazeológiája ragyogó, azért, mert átlátszó, világos és a legnehezebb fogalmak megrögzítésénél is kétségeket kizáróan érthető”. M. T. Akadémia, Tagajánlások 1943-ban, kéziratul, Budapest, 1943. 15.

Martonnak Arany volt a kedvenc költője. Nem múlt el nap, hogy valamelyik versét újra ne élvezte volna.

Némelyik jogi írók stílusának sajátossága egyéni szóköteésekben, maga alkotta (néha-néha kerestettek tetsző) metaforás kifejezésekben nyilvánul meg. Ez a mai írók közül Beck Salamon stílusának különlegessége (pl. Az igény *keltős fedelősége* perjogi visszaverődésben. Jogtudományi Közlöny 1957. 90 kk., *társadalmi sugártörés* uo. 1958. 20, *perkettőzés* Magyar Jog 1955. 343).

Az erőltetetten ható, modoros, mesterkéltnél jogi nyelv és stílus túlzásait nem ok nélkül figurázta ki egyik régebbi folyóiratunk. Nyelvészeti szempontból sem rossz adalék erre a Polgári Jog című folyóirat 1933. évf. áprilisi (tréfás) száma (pl. 6. lap: *Dologi ellenkötelem-létszaki érdekszállamok bifurkációja*). Nem igen akad emberfia, aki ezt megérti).

A jogi értekező nyelv, amint azt a fentebbiek törekedtek bemutatni, korántsem szürke hivatali nyelv, és nem nélkülözi a színességet, az egyéni zamatot sem. Persze nem minden jogász ír választékos, szép magyar nyelven, és túlzott volna az a beállítás, amely a hibákat nem említené. Voltak és vannak nehézkesen, sőt csúnyán író szerzőink is; megfigyelhető a jogi nyelv szintelenedése, szótartományának szűkülése. A valóság az, hogy van jó jogi nyelv és rossz jogi nyelv, vannak szépen író jogászok és kellő nyelvi igény nélküliek. Nem merném állítani, hogy az utóbbiak száma feltűnően csökkent volna. Némelyik jogi folyóiratunk nyelvi igényessége sem eléggé nagy. A jogi szakszövegek fordítói sem mindig kifogástalan munkát végeznek. Ahhoz, hogy emelkedjék a jogi munkák nyelvi színvonala, egyaránt szükséges, hogy a szakértők, lektorok több figyelmet fordítsanak a tanulmányok nyelvi köntösére, és a nyelvészek kísérjék figyelemmel, bírálják meg a jogi értekező próza megnyilvánulásait is. Nem ártana, ha jogi folyóirataink időnként nyelvművelő cikkeket közölnének, vagy a nyelvművelésnek rovatot nyitnának, amelyben a nyelvészek a jogszabályszerkesztés, a gyakorlat és az elmélet fogalmazásának hibáit bírálják. Ez a folyóiratok olvasóinak fejlődését hathatósan előmozdítaná. Az is helyes volna, ha a nyelvművelő folyóiratot több jogász olvasná, amit bizonyára az is előmozdítana, ha a nyelvművelő folyóirat többször foglalkoznék a jogi nyelvvel.

8. A jogi nyelv kifejlődésére jelentős hatást gyakorol a j o g i o k t a t á s amely az írásbeli tananyag révén érintkezik a jogirodalommal.

Az, hogy az ifjúság nevelésének fontos része a nyelv tisztaságáért folytatott harc, meglehetősen elismert. Párthatározat is szólt arról (1954. január), hogy „anyanyelvünk oktatását és a magyar nyelv tisztaságáért folyó harcot az ifjúság hazafias nevelésének fontos részévé kell tenni. Pedagógusainknak meg kell mutatniok nyelvünk egész gazdagságát, szépségét.” E határozat alapján szélesen fokozódó vitában vetődtek fel a szaktudományok oktatásának a nyelvi követelményei. A személyes példaadás fontosságából kiindulva hangsúlyozták az egyetemi és főiskolai előadások, szemináriumok, gyakorlatok magasrendű nyelvi kulturáltságának szükségességét, azt, hogy világosan, tisztán, ép és velős magyarsággal adjuk elő a tudományokat.¹ A jövő jogá-

¹ Vö. Némedi Lajos: Anyanyelvünk ápolása az egyetemeken és főiskolákon (Felsőoktatási Szemle 1954. 7—8. sz. 315 kk.); Fábrián Pál: Gondolatok Némedi Lajos cikkéhez (uo. 1954. 10. sz. 467 kk.); Bárczi Géza: Hozzászólás Némedi Lajos „Anyanyelvünk ápolása az egyetemeken és főiskolákon” című cikkéhez (uo. 1954. 11. sz. 504 kk.); Kárteszi Ferenc: Hozzászólás Némedi Lajos anyanyelvünk ápolásáról szóló cikkéhez (uo. 1954.

szaít az egyetem neveli. Azt, hogy a nyelvi kultúra a jogi oktatásban fokozott jelentőségű, többen is hangoztatták.¹ Általánosan elismert, hogy a szép, ékes nyelvi formák a hatásosságot növelik és esztétikai ízlésre is nevelnek. Szóvá tették, hogy nem ártana a szakmai vonatkozású nyelvművelés valamilyen formában azokon a karokon sem, ahol nem a nyelv és az irodalom alkotja a tanulmányok lényegét. Felvetődött az a gondolat is, hogy a nyilvános szereplést kívánó pályára előkészítő karokon, mint például a jogi karokon, a helyes kiejtés tanítása is külön helyet kapjon, s a jól megválasztott előadónak megfelelő technikai felszerelés (magnetofon stb.) álljon rendelkezésre.² A vita széles körben kiterjedt az élő magyar beszéd fonetikai ápolására is.

Oktatóink előtt elég világos, hogy a művelt jogász nyelvi megnyilatkozása tartalmában és megfogalmazásában a nyelvtani pontosság, a nyelvi igényesség és ízlés követelményének van alávetve. Ezen a területen nagy a felelősségünk, s látnunk kell, hogy tennivalónk is akad elég. A hallgató sokszor öntudatlanul is követi, amit az oktatás alatt hall, nemcsak a jó, hanem a rossz nyelvi példát is. Az utóbbit talán könnyebben és inkább, mint az előbbit.

Érdemes volna megvizsgálni a jogi oktatás céljára szolgáló tankönyvpótló egyetemi tansegédletek nyelvi hatását is, amely nem mindig épületes. E jegyzetek általában hamar, néhány hét rövid sietségében készülnek, és ezeket tudvalevően nem nyomdában, hanem írógépen írva sokszorosítás útján állítják elő. Az írógépeken legtöbbször nincs hosszú *i*, *ú*, *ü*, néha *ó* és *ő* betű sem, és ha ilyenekkel rendelkeznek is, azokat a leíró elvételéből sokszor nem használja, a korrektor-szerkesztő pedig a hibákat nem mindig javítja ki. Az eredmény az, hogy e jegyzetek a hallgatót hozzászoktatják a kifogásolható helyesíráshoz és kiejtéshez. Emellett a gyors munka, a szoros határidő a fogalmazás tisztaságát sem mozdítja elő. Akármennyire elnézőek vagyunk is a hirtelenségben született, kellő műgond nélküli jegyzetek hibáival szemben, tény, hogy a hallgatók ezekből tanulnak. S ha hozzávesszük egyes jogszabályoknak, jogi olvasmányoknak sem mindig kifogástalan nyelvét, ellensúlyozásul bizony nagyon szükségesek volnának a szépirodalom állandó olvasása mellett a helyes magyarságra oktató külön egyetemi előadások a jogi karokon.³ Egy időben, amikor Szegeden különféle évfolyamokon tanítottam, meglepetéssel észleltem, mint romlik évről évre a hallgatók nyelve. Azok, akik faluról jöttek, első éves korukban még szép magyar nyelven beszéltek, de a negyedik év vége felé már azon a jogi nyelven, amelyre

11. sz. 509 kk.); Julow Jenő: „Aki a beszéd ellen vét, az vét igazán az anyanyelv ellen” (uo. 1955. 2. sz. 85 kk.); Nagy Adorján: Anyanyelvünk oktatása (uo. 1955. 3. sz. 123 kk.); Bárczi Géza: Fogalmazási, kiejtési és szavalóverseny az Eötvös Loránd Tudományegyetem Nyelv- és Irodalomtudományi Karán (uo. 1955. 5. sz. 232 kk.); Bakos József: A nyelvi műveltség fejlesztése a kulturális nevelőmunka keretében (uo. 1956. 7–8. sz. 402 kk.).

¹ Vö. Világhy Miklós: i. m. Felsőoktatási Szemle 1954. 10. sz. 459 kk.; Mártonffy Károly: Hozzászólás az „Anyanyelvünk ápolása az egyetemeken és főiskolákon” című tanulmányhoz (uo. 1954. 12. sz. 561 kk.).

² Vö. Bárczi Géza: Felsőoktatási Szemle 1954. 11. sz. 509; Bakos József: uo. 1956. 7–8. sz. 404–5.

³ Vécsey Tamás professzor már a múlt század nyolcvanas éveiben fölvetette; hogy „az egyetemen előadót kellene alkalmazni a szabatos magyar stílus curialisra, törvényszéki ékesszólásra, a szöbeliség és nyilvánosság előkészítésétül a jogi műnyelv magyarsága, egyöntetűsége és csinosága érdekében”. S bár a sajtó és a közvélemény a javaslatot kedvezően fogadta, Vécsey indítványa nem járt eredménnyel (Rábel: i. m. 130).

a tananyag, az olvasmányok tanították meg őket. Úgy érezték, ezzel jogilag műveltebb módon fejezik ki magukat, pedig csak rosszabbul beszéltek magyarul.

Ezen a helyzeten bizonyos mértékig javít, hogy a jegyzeteket mindinkább a nagyobb igényességű nyomtatott tankönyvek váltják fel. Nagyon megfontolandónak tartom, hogy a helyes magyarságra különkollégium formájában oktató egyetemi előadásokat nyelvész tartsa meg. Ezáltal a helyszínen nemcsak jobban megismerhetné a jogi szakmának a számára idegen kérdéseit, hanem jobban ki tudná dolgozni a szakembereknek nyújtandó segítség módozatait is. Hogy erre szükség van, éppen arra kívánta e cikk felhívni a figyelmet a kodályi szózat szellemében: „Mindenkibe bele kell nevelni a nyelv sorsa iránti érdeklődést, a sajtát beszéde-írásáért való felelősséget.”¹

Móra Mihály

Köznapi fogalmazásunk mindennapi botlásaiból

(Első közlemény)

Nyelvművelésünk az elmúlt évtizedben — örvendetesen kitörve egyes szavak üldözésének, egyes kifejezések helytelenítésének bűvköréből — meglehetősen sokat foglalkozott a nyelv és a nyelvhasználat minden olyan fontosabb kérdésével, amely szabályokba foglalható, kategóriákba sűrítendő. Sorra vette a nyelv elemeit, s megvizsgálta: melyik mit ér, mire használható, beleillik-e nyelvünk rendszerébe, hasznos és szerves fejlemény-e. S mindezek megalapozására nyelvtudományunk igényes nyelvtani és szótári munkálatok keretében vette számba elem- és szabálykészletünket.

Távrolról sem állunk ilyen jól még a fogalmazásnak, vagyis a nyelvi elemek és szabályok felhasználásának kérdéseiben. Az e területen jelentkező problémák jóval kevésbé foglalhatóak szabályokba, a botlások legnagyobb-részt egyediek és egyszeriek, s ezért kevésbé kirívónak, kevésbé jellegzetesnek látszanak. Hogy „a Bánk bánba”, „a Bánk bánra” vagy „a Bánk bánhoz” meggyünk-e: tömegek nyelvhasználatában jelentkező, kategóriaként megfogható kérdés. De hogy „pénzt áldozunk valamibe” vagy „valamire”: az első olyan tévesztés a második helyett, amelyre hosszas kereséssel sem igen találhatunk egynél-kettőnél több példát; s ha találnánk is, maga a hiba elkövetője is nyilván tudja, hogy ez így a „pénzt fektett valamibe” és a „pénzt áldoz valamire” keveredése, mégpedig e formájában egyszeri és múló tünet, amely talán szót sem érdemelne.

Csak ha hosszú évekig figyeljük őket, csak ha rendszeresen vizsgáljuk mindennapi fogalmazásunkat, akkor állnak össze lassan ezek az egyedi jelenségek kategóriákká, megfogható és meghatározható típusokká; akkor derül fény minduntalan elkövetésük okaira és indítékaira.

Sokan hangoztatják — bár nem éppen legszakavatottabb nyelvművelőink —, hogy soha olyan járványszerű romlás nem fenyegette még nyelvün-

¹ Kodály Zoltán előszava Lőrinczé Lajosnak *Nyelv és élet* című kötetéhez 7.

ket, mint most, az utóbbi egy vagy másfél évtizedben; mondjuk meg magyarul: mint felszabadulásunk óta. S ebből valóban igaz annyi, hogy e tiz-tizenöt évben újként jelentek meg mindennapi fogalmazásunkban, közírásunkban olyan hibatípusok, amelyek addig legföljebb az iskolai dolgozatok szintjéig jutottak el, most azonban írásban, sőt nyomtatásban találkozunk velük, s nem is éppen ritkán.

De ezzel kapcsolatban két dolgot észre kell vennünk.

Az első: hogy ezek a hibák egyelőre nem a nyelvet jellemzik, csak a nyelvhasználatot. Ezért nehéz megfognunk, kategorizálnunk őket. Nem a nyelv állománya bomlik még, csak az elemek és szabályok felhasználása vált kissé bizonytalanná, kavardott meg. A hiba ma még csak az egyes emberek nyelv szokásában él, nem vált kollektívává, azaz valóságosan és véglegesen nyelvi értékűvé. Az apró vétségek száma tehát nagy, de elterjedtségük mélysége még nem fenyegető: e jelenségek továbbra is egyszerűek, egyediek, s legnagyobb részben felületiek; túlnyomó többségükben csak a nyers élőbeszédnek írásunkból ki nem küszöbölt pongyolaságai. S így amennyire fenyegetőnek látszanak mennyiségüket tekintve, annyira kevésbé aggasztóak, ha minőségileg elemezzük őket. Több gond, több felelősségérzet, kissé szilárdabb nyelvi tudat és tudás kell csak, s akkor szinte mindez egyik napról a másikra a múlté lehet; — bár ennek híján egyikük-másikuk bizony hamar mélyebbre kerülhet, belopakodhat a nyelv állományába.

A másik, még kevésbé elhanyagolható körülmény: hogy mindez tulajdonképpen „a növekedés nehézsége”, azaz alapjában véve nagyon örvendetes körülményeknek bosszantó, de nem kétségbeejtő velejárója. Annak természetes és megérthető — bár persze leküzdendő és meg nem engedhető — következménye, hogy felszabadulásunk s azóta fokozatosan megtett utunk alapjában megváltoztatta a nyilvánosan beszélő és a nyilvánosság számára író réteg összetételét: nagymértékben kiszélesítette, s alulról frissítette fel. Beszédben és írásban olyan új réteg szólalt meg, amely azelőtt hallgatásra volt kárhoytatva, s amely korábban helyzeténél fogva nem tudta megszerezni ehhez a szilárd alapokat. Nem hozhatott hát mást, mint ami tarsolyában volt: a mindennapi élet ösztönös gyakorlatában kialakult, kissé pongyola, kevésbé csiszolt élőbeszédét, annak minden apró bizonytalanságával, hibájával, fésületlenségével együtt.

A fejlődés első éveiben, első évtizedében szinte minden figyelmet arra kellett összpontosítanunk: m i t mondjunk. S a h o g y a n kérdése a második vonalba került. Az utóbbi néhány évben azonban — a mondanivaló tartalmi oldalának fokozatos, majd fokozott megszilárdulásával párhuzamosan — egyre inkább előtérbe került már a forma kérdése is. A közigény lassan felnő annak megköveteléséig, hogy ne csak okosat, szépet mondjunk, hanem azt okosan, szépen is mondjuk. S a nyelv művelők évtizedes berzenkedése alá is csak ez építhet szilárd alapot: a fogalmazási hibákat sohasem küzdhetjük le másképp, mint a fogalmazók közreműködésével, hiszen e hibákat nem kijavítani kell elsősorban, hanem megelőzni, elkerülni; s erre csak elkövetőjük képes, senki más. Neki kell elkövetőből el nem követővé válnia ahhoz, hogy e szélesen elterjedt, s lassan a nyelvet fenyegető jelenség leküzdött jelenséggé váljék nyelvünk fejlődésének történetében.

A nyelv művelő munka elevenen ható erővé csak akkor válhat, ha megfelelő társadalmi erők támogatják. Hatásosságának kérdése egyenesen arányos a közigényesség kérdésével. S e tekintetben az utóbbi években nem állunk

éppen rosszul. Szórványosan korábban is megesett, hogy egy-egy országos hangú orgánium (pl. a rádió, vagy egy-egy lap szerkesztősége; l. Lőrincze: *Nyelv és élet* 41, ill. 61) mintegy „vizsgálatot” kért saját nyelvhasználatát illetően; az utóbbi években azonban ez már sorozatossá válik; nem is beszélve most arról, hogy párt- és tömegszervezetekben, üzemekben és művelődési otthonokban százával tartjuk az előadásokat a helyes magyar beszédről, fogalmazásról, a magukban e szervekben felmerült igények kielégítésére. Egy kissé ez is fokmérője annak: hogyan tűz maga elé művelődési forradalmunk a menyiségi célok elérése után egyre inkább minőségeket; a tartalmi sikerek nyomán hogyan támadnak fel fokozatosan a formai igények is.

Néhány ilyen „vizsgálat” eredménye az az anyag is, amelynek egy részén szeretném bemutatni most: hol vannak köznapi fogalmazásunkban a legjellegzetesebb és leggyakoribb nehézségek, melyek a botlásoknak vissza-visszatérő típusai. Nem kipellengérezni akarnám a hibákat vagy elkövetőiket, csak figyelmeztetni a hibázókat, s levonni bizonyos tanulságokat a típusokba sűrűsödő botlások összesítő bemutatásából. A mai, dialektikus módszerű, materialista szemléletű és szocialista szándékú nyelvművelés nem a hibázók ellen küzd, hanem a hibák ellen, belevonva e küzdelembe magát a hibázót is.¹

Anyagomat hibatípusok szerint pontokba foglaltam, s ezek nagyjából a nyelvtan szokásos beosztását követve kapcsolódnak egymás után. (Hangtani kérdések — fogalmazásról lévén szó — persze nem szerepelnek köztük.) Itt főleg azt mutatom be: hogyan ne fogalmazzunk; de e negatívumok talán elég gyakran utalnak a fogalmazás pozitív követelményeire is:

I. A szavak és szólások felhasználása

A szavakat téglákhoz szokás hasonlítani, melyek megfelelő ragasztó anyaggal (toldalékokkal) ellátva megfelelő szabályok szerint mondattá építhetők össze. Ám a szó és a téglák között van néhány lényeges különbség is. A téglák szabvány méretű, beépítésének alig-alig vannak belső korlátai. Ilyen tekintetben a szó inkább hasonlítható a megfaragatlan terméskőhöz, melynek darabjait jól össze kell válogatnunk, mert mindegyiküknek más az alakja, a nagysága, azaz mások a belső adottságaiból folyó beépítési lehetőségei. A szónak jelentése van, nyelvtani természete, hagyományos kapcsolatai stb., s mindez megszabja beépíthetőségét.

I. Néha az egy tőből származó szavakat felcseréljük. „Temérdek levél *magasodik* már asztalomon” (Rá. 23): itt az állapotot jelző *magaslik* helyett került ide a folyamatra utaló *magasodik* (a fa *magasodik* növés közben, azaz egyre magasabbá válik). — Máskor igeikötő nélküli alakot használ-

¹ Forrásanyagom (s zárójelben mindenütt a forrásnak használandó rövidítése): Jelentés a rádió nyelvhasználatáról (Rá.); 57 lapos sokszorosítvány 1955. dec. — 1956. jan. folyamán a Rádió felkérésére folytatott megfigyeléscíméből. — A Szabad Nógrád (SzNó.) c. megyei lap három száma 1955. májusából. — A Néphadsereg (Néph.) c. honvédujság néhány száma 1957 végéről s 1958 elejéről. — A mezőgazdaság szocialista átszervezésének néhány kérdése (Mg.). Kossuth Kiadó, 1958/1959. — Otta István: Nacionalizmus és „nyersanyagszegénységünk” (Nac.). Kossuth, 1959. — Réti Ervin: Elkerülhetetlen-e a háború? (Háb.). Kossuth, 1959. — Világesemények dióhéjban (Ve.) 1959. évi 30. és 32. szám. — Univerzum füzetek (Uni.) 1959. évi 30. szám. — Társadalmi Szemle (TSzle.) 1960. évi februári szám. — Az esetleges egyéb forrásokat teljes címmel jelzem.

lunk igekötős helyett: „a húrt a végsőig kell feszíteni, *tagadni kell* minden rugalmasságot, engedékenységet” (Háb. 31); inkább így: *meg kell tagadni* (*tagadni* azt lehet, amit állítanak; *letagadni* azt, ami van; de amit hiába várunk tőlünk, azt *megtagadtuk*). — Nem jó, ha átvitt jelentésű szókapcsolatból következtetünk vissza alapformát: „a CDU tekintélye már igen *csorba*” (Ve. 32 : 10); valakinek vagy valaminek a tekintélyét lehet *csorbítani*, de e tevékenység eredményeként az nem lesz *csorba*.

Olykor rokon értelmű szavakat feleserélünk. „Rendkívül *nagyfokú* ma is a kínai nép erkölcsi felfogása” (TSzle. 92): az erkölcsi felfogás semmi esetre sem *nagyfokú*, még *magas fokú* sem nagyon; inkább talán *emelkedett*, esetleg: *magasrendű*. Hasonlóan: „egy gazdaság örvendetes *szaporulatáról* szereztünk tudomást” (Rá. 23): a *szaporulat* inkább az állatállományra vonatkozik, a gazdaság vagyoniilag legföljebb *gyarapodhat*. Ugyane témakörből: „673 katonai pilóta vesztette életét. (A szerencsétlenségek *fokozódása* arra készítette az amerikai légierő parancsnokságát, hogy...)” (Háb. 15): a szerencsétlenségek talán akkor *fokozódhatnak*, ha egyre súlyosabbá válnak; egyébként vagy *szaporodnak*, vagy *számszámuk növekedik* stb. — Furcsa „a gépgyártási technikum esti *fiókját*” emlegetni (Rá. 23): *fiókja* üzletnek van, vállalatnak, esetleg az Akadémiának; de iskolának inkább esti *tagozata*; ha nem az iskola székhelyén van, akkor is legföljebb *fióktagozata*.

Vannak szavaink, amelyek ma már főleg megváltozott, átvitt értelmükben használatosak, s így zavaró, ha eredeti, konkrét jelentésükben akarjuk a mondatba építeni őket: „a béka a mesében, amely *felfuvalkodott*” (Ve. 32 : 19): — most nem beszélve az első rész döcögősségéről — furcsa így, mert ma a *felfuvalkodik* lelki értelmű; az eredeti fizikai értelemben ezt használjuk: *felfújja magát*. — Egy bebörtönzöttről olvassuk: „Hogy meddig él és *mikor lát napvilágot*, nem tudhatta” (Néph. 1957. XII. 15). Ma a *napvilágot lát* főleg írásművekre vonatkozik, vagy más szellemi termékekre. Ha az eredeti értelemben akarjuk használni, ezt a kötött formát jó megtörni legalább ennyivel: „mikor lát *újból* napvilágot”. — „1943-ban földrengés rázta meg Doftánát s *nagyrészt* összeomlott: de most ismét áll” (uo.); az itt használt *nagyrészt* ma határozószó, ilyen átvitt értelemben: 'főleg'. Jobb hát helyette konkrét értelemben ez: *nagy része*, vagy: *legnagyobb része*, esetleg: *jó része*. — Zavaróak az ilyen régiességek: „a benzint mint *hasztalan* mellékterméket” (Rá. 23), mert ma a *hasztalan* határozószó, nagyjából ezzel egyértékű: *hiába*; a melléktermék inkább *haszontalan*, *hasznavehetetlen*, *használatatlan*, esetleg: *hasznosíthatatlan*.

Gyakran nemcsak a fogalmat tükrözi a szó, hanem a közölt gondolat-hoz való érzelmi viszonyunkat, vagy helyzeti adottságainkat is. Tudjuk: *jön*, aki közeledik, *megy*, aki távolodik; *hoz*, aki közeledik, *visz*, aki távolodik. S mégis hallunk ilyeneket: „a filmfesztivál napjaiban magyar filmek egy csoportja *érkezik* a Szovjetunióba” (Rá. 25), pedig a magyar rádió szempontjából nem az a legfőbb mozzanat, hogy a magyar vendégek *odaérkeznek*, hanem, hogy *odautaznak*. — „hogy a ... nyomás különböző módjaival minél több kívülről országot *taszítanak* a tömbök tagjai közé” (Háb. 62): ezt az amerikaiakról pedig aligha mondhatjuk, hiszen ők éppen nem *taszítani* akarnak, hanem *vonzani*, azaz: minél több országot *bekényszeríteni* a tömbökbe. — „1957 elején a nyugatnémet tőke még *nem* volt *elég* képviselve a szaharai ... talajkincsek kiaknázására alakított társaságokban” (Ve. 32 : 17): ez a *nem ... elég* is olyan itt, mintha ez a tény

fájna a magyar újságíróknak, mintha hiányolta volna. — S furcsa visszavetítés ez: „a felszabadulás előtti 25 év során a *volt* uralkodó osztályok ... szították a nacionalizmust” (Nac. 4), hiszen akkor azok nem *volt* uralkodó osztályok voltak; így mondhatnánk inkább: az *akkori* uralkodó osztályok.

Szilárd építő elem a szó, ha jól választjuk meg. De ha nem, ha rossz helyre kerül, illetőleg rossz kerül a helyére: az építmény ingatagga válik.

2. Ritkán értelmi, de annál gyakrabban stílusbeli hiba az, ha egyes szavakat túlságosan sűrűn használunk, esetleg egy mondaton vagy egy félmondaton belül megismétlünk. Az ilyen nem vet jó fényt a fogalmazó szokincsenek nagyságára, de gondolkodásának fegyelmezetségére sem. Vannak persze kirívó esetek: „ezek szerint a munkafolyamat hideg és meleg szakaszán egyaránt olyan *folyamatok* zajlanak le, melyek a gázturbina *folyamatát* a hőerőgépek leggazdaságosabb *körfolyamata*hoz, a fizikából ismert Carnot-féle *körfolyamathoz* viszik közelebb” (Uni. 14); vagy: „az egyénileg gazdálkodó parasztság *segítése* mellett elhanyagolták a szövetkezetek fokozottabb *segítését*, és nem a szövetkezeteket *segítették*” (SzNó. 1955. V. 25); illetőleg: „két nagy *párt*, a republikánus *párt* és a demokrata *párt*” (Ve. 32: 4); ezekben háromszor ismétlődik meg ugyanaz a szó; pedig nem lenne nehéz elkerülni, például az utolsóban: „két nagy *párt*, a republikánusoké és a demokratáké”. De nem ezek a legveszélyesebbek, mert ezek ritkán előforduló szélsőségek. Szomorúbb, mert gyakoribb s kevésbé feltűnő a kettős ismétlés, amely rendszerint a fogalmazói gondosság hiányának terméke.

Pedig néha egy kis átfogalmazással el is hagyhatnánk a kettő közül az egyiket. „1958-ban 14%-kal növelte a *behozatalt*, a *behozatalt* engedélyhez kötötte” (Ve. 30: 34), lehetne talán így: „14%-kal növelte, de egyszersmind engedélyhez kötötte a *behozatalt*”. — Vagy ez: „Súrlódások mutatkoznak a *kisebb tőkés országok* és a hatalmas partnerek, mindenekelőtt az Egyesült Államok és a *kisebb tőkésországok* között” (Háb. 130), megállna az utolsó rész nélkül is: „és a hatalmasabb partnerek, mindenekelőtt az Egyesült Államok között”.

Máskor ígésítenünk kell a mondatot, vagy megváltoztatni az ismétlődő szót valamilyen másikra. Igésíthető ez: „ezek a *nehézségek* a kereskedelemmel, a beszerzéssel és főként az értékesítéssel járó *nehézségek*” (Nac. 69), valahogy így: „... és főként az értékesítéssel *járnak*”. — Tanácsos másra cserélni a más alakban, de mégiscsak ismétlődő szót az ilyenekben: „a Szervezeti Szabályzatban meghatározott *kötelességek* minden párttagra egyformán *kötelezők*” (SzNó. 1955. V. 21), például így: „egyformán *vonatkoznak*”. — „Ezt az *igazságot igazolta* a két nagy világháború” (Háb. 18); jobb: *mutatja*, vagy: *bizonyítja*. — „szilárd *tüzelanyagot tüzelnek*” (Uni. 17) talán így is jó: *égetnek*. — „nem rendelkeznek azokkal a meginduláshoz feltétlenül *szükséges* termelőeszközökkel... amelyek a modern nagyüzemű gazdálkodáshoz *szükségesek*” (Mg. 32), megállna így: *kellenek* vagy: *elengedhetetlenek*.

Még az sem szerencsés, ha az ismétlődésnek egyik tagja összetételben, másik önmagában fordul elő. „az ide tartozó anyagok *árainak áremelkedése*” (egy statisztikai kiadványból) fölöslegesen kettős, elég így: „*árainak emelkedése*”. — „több mint 15 000 *üzemórán át volt üzemben*” (Uni. 16), talán ugyanezt jelenti, ha így mondjuk: *működött*. — „Az »iszonyat egyensúly« *önmagában is nagy veszélyeket rejt magában*” (Háb. 76) talán megáll az utolsó, ismétlődő szó nélkül is: „nagy veszélyeket rejt”.

Mindez eddig csak stílushiba, mely a nyelvnek nagy kárt nem okoz: a fogalmazást szűrkíti, de a szavak értelmét nem. Az ilyen alkalmi ismételtetésnél nagyobb baj egyes szavaknak túlságosan gyakori használata, mondhatnánk: a g y o n h a s z n á l á s a. Ez főleg a nyomatékos értelmű szavakat fenyegeti, melyek — ha derűre-borúra dobálózunk velük — elveszítetik eredeti pregnáns jellegüket, s lassan semmitmondóvá válhatnak. Van néhány szavunk, mely e tekintetben fokozott veszélybe került. Csak egy pár példát: „a tsz-ekben a tiszta vagyon *nagymértékben* nőtt” (Mg. 30); „*Ez nagymértékben* szilárdítja a munkafegyelmet” (uo. 34); „a kolhozok termelése *nagyarányú* fejlődést mutat” (uo. 11); „Csehszlovákiában a mezőgazdaság szerepe nem olyan *döntő*” (uo. 10); „A viszonylag *nagyarányú* népgazdasági befektetések ellenére is — *döntően* mezőgazdaságunk elaprózott, kisüzemi szerkezete miatt — ... nem fejlődtek arányos mértékben” (uo. 19); „sikere *messzemenően* hatott a parasztság életszínvonalára (uo. 10); „a revizionisták támadásai *messzemenően* gátolták a mezőgazdaság szocialista átépítését” (uo. 26). Önmagában talán egyik sem bántaná a szemünket; de az, hogy mindezt egyetlen műből emeltük ki tízenyi közül, talán mégis figyelmeztető. Jobban meg kellene fontolnunk: mi az ezek közül, ami valóban *döntő*, valóban *nagyarányú* stb. Mert ezt a kettőt még itt sem hibáztatnám: „[a mezőgazdaságban ma] *döntő* szerep jut a gépi technikának” és: „[a mezőgazdaságban ma] *alapvetően* megváltozott a termelés szerkezete” (uo. 13): a gépi technika valóban dönt, a szerkezeti változás valóban új alapokat vet. De a többi? Azokat általában találóan ki lehetne fejezni kisebb „horderejű” szavakkal is.

E szavak eredetileg „szuperlatívuszok”, azaz felső fokúak, nagy súlyúak. De ha minden kicsiségre ezeket használjuk, elkopnak, e l é r t é k t e l e n e d n e k. S akkor mivel fejezzük ki a valóban nagy dolgokat? Kénytelenek vagyunk kettőzni őket, mert egymagában már egyikük sem elég. Ezért olvassuk azt, hogy mezőgazdaságunk munkáját „a *siker*es eredmények jellemezték” (Mg. 23), mert sem a *siker*, sem az *eredmény* nem elég már magában, megszürcült, megkopott. Ezért írja a lap: „Még mindig Nagybatony *vezet az első helyen*” (SzNó. 1955. V. 21), pedig eredetileg aki vezet, úgyszólván az első helyen van, s aki az első helyen van, úgyszólván vezet. Ha a közgazdasági technikum diákjairól ezt olvassuk: „az idejű ismétléseknél az *élenjárók* rendszeresen foglalkoznak a gyengébbekkel” (uo.), akkor a valóban nagy dolgokra csak ezt mondhatjuk: „a *legélenjáróbb* módszerek”; s ha így írunk: „*Maximálisan* kell törekednünk arra, hogy...” (Nac. 94), akkor a valóban nagyfokút így kell jelölnünk: „a gépek *legmaximálisabb* kihasználását” (SzNó. 1955. V. 25).

A szavaknak nemcsak jelentésük van, hanem súlyuk, értékük is. Legalábbis addig, míg ezt a gyakori ismételtetéssel meg az értékükön aluli használatnál el nem vesszük tőlük; míg a tartalmatlan szuperlatívuszokban meg nem fakulnak. S lassan minél nagyobbakat mondunk velük, annál kisebb lesz az értékük valójában:

3. Ha a szó téglá, helyesebben építőkö a mondat számára, a s z ó l á s és a s z ó k a p c s o l a t valamiféle előregyártott nagyobb épületem. Hogy valóban az, azt nemcsak az mutatja, hogy rendszerint több szóból áll, hanem az is, hogy beépíthetőségében még további kötöttségekkel kell számolnunk. Ha tehát elemezzük: részekből, szavakból áll; de ha fel akarjuk használni, a mondat szempontjából már egységnek kell tekintenünk. Egységnek, amelynek kötött az alakja, sőt néha még a szórendje is.

Hiba tehát, ha kihagyunk belőlük szavakat, részeket, vagy megváltoztatunk bennük egyes elemeket, mert akkor az állandó szókapcsolat, illetőleg a szólás szétesik alkotó elemeire. Ebben: „azaz a *fülét sem mozgatta* erre” (Rá. 30) kénytelenek vagyunk konkrétan a *fül*-re gondolni, mivel az ’ügyet sem vet rá’ jelentést a köz- és irodalmi nyelvben ez fejezi ki: „*a füle botját sem mozgatja*”. Ebben az egyébként sem sikerült mondatban: „A Vörösi téri katonai parádé *nem hiába állította el* az imperialista katonai szakemberek *lélegzetét*” (Néph. 1957. XI. 30) a fogalmazó szétszedte az *elállítja a lélegzetét* szólást, s ráadásul az első részt a kevéssé sikerült *nem hiába* szólammal toldotta meg; s az olvasó a szokatlan forma miatt mindezt konkrétan értelmezi, nem képletesen. Helyesen talán így lett volna: „*Nem csoda, hogy . . . elállította a lélegzetét*”. Veszélyes még az ennél kisebb fokú megszakítás is. Még az összetétellel forrott kapcsolat első tagjának fokozása is zavaró ebben: „*még melegebb láng gyúljon, amelynek melegénél még összebb forr* a két hadsereg” (Néph. 1958. II. 14); nyilván jobb lenne így: *még szorosabban összeforr* stb. — Idegen elem került az egyik tag helyébe itt: „*Figyelembe kell tartaniok*” (Rá. 30), a *figyelembe vesz* helyett, talán a *szemmel tart, szem előtt tart* hatására. — „*Könnybe hozza az ember szemét*” (uo.) is szólástévesztés a *könnyet csal a szemébe* helyett, talán a *könnybe lábad* közreműködésével.

Még inkább zavaró átvitt értelmű kapcsolatokat vagy szólásokat konkrét jelentésben használni. „a faluban ma is *szóbeszéd tárgyát képezi* a . . . vasszécsényi mezőgazdasági kiállítás” (Vas megye 1955. VII. 16) így föltétlenül rosszat jelent, pedig — mint a szövegből kiderül — csak annyit akarna mondani, hogy még ma is *sokat beszélnek róla*, éppen sikeres voltáról. — „Elismerés illeti a Juhász-brigádöt. De a bányá is *megkapta méltó jutalmát*: . . . élüzem lett” (Rá. 31): így igen furcsa, mert ma a *megkapja méltó jutalmát* főleg gúnyos és rosszálló értelmű. — „Az a kis sávot . . . Péter szántotta, vetette. Pál viszont váltig *magának tulajdonította*” (uo.): itt is hibás a *neki tulajdonít* kifejezésnek ilyen konkrét értelmű használata. Jobb így: *a magáénak mondta*. — Keveredés van itt is: „Engem már nemigen lehetne *rászedni* arra, *hogy térjek vissza*” (SzNó. 1955. V. 21), mert a helyes ige itt: *rávesz* valamire; a *rászed* már más jelentésű ma: ’becsap’. — Ez sem megfelelő jelentésű: „akaratlanul is a *szemem elé tárult* az a tábla, amely . . .” (uo. V. 25), mert az ember szeme elé sokkal nagyobb dolgok *táruznak*, szélesebbek, levegősebbek.

Vannak szólások és szókapcsolatok, amelyek jellegzetesen személyesek: mindig rá kell vonatkoztatni őket valakire. Személytelen használatuk tehát meghökkentő. Ilyen ez: „Szóval most *nincs kézügyben* a felhívás” (SzNó. 1955. V. 21); csak így járatos: *a kezem ügyében, a kezed ügyében* stb.; vagy így: *nincs kéznél*. — Egyre jobban terjed a *rendelkezésre áll* ilyen személytelen használata: „Ahol ez a gép *nem áll rendelkezésre*” (uo.); „Végleges statisztikai adatok az 1958. évről *állnak rendelkezésre*” (TSzle. 4); és igen sok helyen másutt is. Ha már nem mondjuk egyszerűen azt, hogy *van*, illetőleg *vannak*, akkor személyre kell vonatkoztatnunk: *rendelkezésünkre*. — Itt utalhatnánk talán tárgyat kívánó igéknek helytelen, tárgy nélküli használatára az ilyenekben: „*hogy csak a legfontosabbakra emlékeztessünk*” (uo. 16), ami jobb tárggyal: „. . . *emlékeztessük az olvasót*”, vagy más igével: *utaljunk* stb.

A szólásokat mint előre gyártott elemeket tehát csak megfelelő alakban, megfelelő jelentésben és megfelelő helyen építhetjük a mondatba; ha nem, többet ártunk velük a szemléletességnek, mint amennyit használunk.

II. A szavak egymáshoz kapcsolása

Mint már utaltunk rá, a szó nem egyszerűen téglá a mondat felépítéséhez, hanem olyan faragatlan terméskő, amelyet jól meg kell választani, mielőtt a falba illesztenénk. Persze, mint minden hasonlat, ez is sántít még, ezt sem lehet a végtetekig folytatni. A szavaknak ugyanis nemcsak saját jelentésük van, hanem jelentésbeli vagy nyelvtani vonatkozásaik folytán még további kapcsolhatósági korlátaik is. Láttuk: vannak egészen kötött szókapcsolatok, amelyeket csak egy egységként használhatunk fel a mondatban. De vannak kapcsolhatósági korlátok még az egymásra nézve látszólag közömbös szavak felhasználásában is, melyeknek oka olykor pozitív, máskor negatív. Pozitív, ha az illető szónak van egy szokásos mondatbeli párja, például: a *munkát végezni, elvégezni* szoktuk, a felajánlást meg *teljesíteni*; *ígéreteket* inkább *tenni*, *reményt* viszont *ébreszteni*. Ezért helytelen, ha valaki a *felajánlás elvégzéséről* beszél, vagy ha ezt írja: „nem váltja valóra azokat az *ígéreteket*, melyeket több mint öt évvel ezelőtt *ébresztett*” (Ve. 30: 19). Negatív korlát az, ha a két szó összekapcsolása ilyen pozitív mozzanat nélkül szokatlan, mondhatnánk: képtelen. Például: „az állami támogatás legmegfelelőbb *formáját* az úgynevezett kettős árrendszer bevezetésével gondolják *megoldani*”. Ez a kapcsolat: *formát megoldani*, képtelen; e szavak nem kapcsolhatók így egymáshoz. Vagy: „A termelés gazdaságosságának fokozását *szolgálja* a fűtőanyagbázis összetételének változtatására *irányuló célkitűzésünk*” (TSze. 7): alig kérdéses, hogy az — egyébként is meglehetősen gyanús — *célkitűzés* nehezen *irányulhat* valamire, s még kevésbé *szolgálhat* valamit; ezekhez az igékhez a *törekvés* szó illenék inkább. — De vannak bajok az egyes szavak határozós vonzatainak kapcsolásával is.

1. Néha a szavak összekapcsolása azért sikerül rosszul, mert a kifejezni szándékolt gondolatsorból *k i m a r a d* egy láncszem, s így két olyan fogalom kapcsolódik közvetlenül egybe, amelyet tulajdonképpen egy harmadiknak kellene összekötnie. Íme: „a szocialista nagyüzemű gazdaság *megteremtésének* nagy jelentőségű politikai és gazdasági *okai* vannak” (Mg. 7). Nos, nyilván nem a *megteremtésnek* vannak okai, hanem a „... megteremtésére való *törekvésünknek*”. — „Már néhány évvel ezelőtt *felvetődött* egy latin-amerikai »közös piac« *létesítése*” (Ve. 32: 29). Aligha vetődhet fel a *létesítés* maga, legföljebb „... létesítésének *gondolata*”. — „A francia *filmcenzúra* ismét bántó zajjal *csattogott*” (Rá. 31); maga a *cenzúra* aligha csattog, legföljebb „a francia filmcenzúra *ollója*”. — „Állandó politikai és katonai *kapcsolatot* teremt [az USA] a bagdadi *paktummal*” (uo.). Pedig magával a *paktummal* (azaz: szerződéssel) aligha, legföljebb annak *tagjaival, tagállamaival*; esetleg a *szövetséggel*.

2. Igen gyakori a *r o k o n é r t e l m ű* szavak szokásos kapcsolatainak összetévesztése, *k e v e r e d é s e*. Néhány példa: „A *látzatot* itt is próbálják *kendőzni*” (Háb. 67): *kendőzni* éppen a *valóságot* szokás, a *látzatot* inkább *megőrizni* törekszünk. — „1958 végéig 22 000 *lakást emeltek*” (Ve. 30: 42). Emelni *falat, épületet* szoktunk, *lakást* viszont *építeni, elkészíteni*. — „termésünk egy mázsával több volt, mint azokon a területeken, ahol ezt a fejlett *módszert* nem *végezték el*” (SzNó. 1955. V. 21): elvégezni *munkát* lehet, a *módszert* inkább *alkalmazni* szoktuk. — „Ez a kemény *harc* különösen *kidomborodott*

1953 őszén" (uo. V. 25): a harc *megmutatkozik*, esetleg *kiélesedik*, de *kidomborodni* aligha szokott. — „nagyon fontos lenne, hogy a párt minden tagja *megtanulja* ezeket a fontos *ismereteket*" (uo. V. 28): megtanulni sok mindent lehet, csak éppen *ismereteket* nem; azokat *elsajátítani* szoktuk. — „Lenin ugyanis még az első világháború előtt *kifejtette* az imperializmus alapvető *jellemvonásait*" (Háb. 18). Kifejteni csak tényeket lehet, jellemvonásokat aligha, azokat inkább *kielemezzük*; vagy mondhatjuk így: „*rámutatott* a ... jellemvonásaira". — „Reméli, hogy az ilyen *akadályokat* rövidesen *felszámolják*:" (Rá. 30): az akadályokat főleg *elhárítani*, legföljebb *megszüntetni* szokás. — „Ezt a *megoldást* ... a repülőmotorok szelepeiben is szokták *használni*" (Uni. 10): az egyes *alkatrészeket* bizvást használhatjuk, de a *megoldást* nem, azt *alkalmazzák* inkább. — „hozzájárulnának az új kiképzési év *propagandamunkájának* eredményes *megoldásához*" (Néph. 1957. XI. 30): megoldani *feladatokat* szoktunk, s a munka feladat is persze, de azt inkább *elvégezni* lehet.

Gyakori a negatív indítékú tévesztés is: szavaknak olyan összekapcsolása, amely nem ilyen keveredéses eredetű, de szokatlan, ha nem éppen képtelen. Ízlítőtül: „Mind nagyobb azoknak a tsz-eknek a száma, amelyek *érvényesítik* a szocialista nagyüzemi gazdálkodás *előnyeit*" (SzNó. 1955. V. 25): az előnyöket érvényesíteni nemigen lehet, inkább *kihasználni*. — „jobban tudok dolgozni, mert sok olyan *kérdést tanultam meg*, amelyet eddig nem láttam tisztán" (uo. V. 21). Aki csak a kérdést tanulja meg, az adós marad a fontosabbal, a felelettel. Pedig sokféleképpen ki lehetne ezt fejezni: „Sok olyan *kérdésről tanultam*" (s itt a kérdés már nem konkrét értelmű), vagy: „sok olyan *kérdésre kaptam választ*"; stb. — „Hol a fegyverük? — *vetődtek* fel bennünk egymásutánban a nagyon is indokolt *kérdések*, amelyeket aztán haladéktalanul *közöltünk* is a foglalkozásvezetővel" (Néph. 1958. II. 14): a kérdéseket *közölni* nemigen szokás, inkább *feltenni*; közölni *gondolatokat* lehet; s persze a kérdés a gondolatnak egy formája, de nyelvtanilag mégsem illik össze az itt használt igével. — „A ... termelésnek ez az aránya átfogóan *jellemzi* az ötéves tervben folytatandó gazdaságpolitika egyik, talán leg-sajátosabb *vonását*" (TSzle. 5): *jellemezni* magát a gazdaságpolitikát tudná; egyik másik *vonását* inkább *mutatja* csak. — „a dolgozó tömegeknek tett választási *ígéreteit elárulta*" (Ve. 30: 19). Elárulni magukat a *tömegeket* lehet; az *ígéreteket* inkább *megszegni*. — „A legjobb *eredményt* a pécsi járás *mutatta fel*" (Rá. 30): *eredményt* inkább *elérni* szoktunk; *felmutatni* — ha egyáltalán használjuk ezt a papirosízű kifejezést — talán *igyekezetet* lehet, bár azt is inkább csak *mutatunk*; s különben is legjobb, ha meghagyjuk ezt az árverés-vezetőknak, akik kikiáltáskor felmutatják az árut. — „1954-ben 1 079 500 forinttal több *beruházást végeztek*" (SzNó. 1955. V. 25): jobb lenne így: „... forinttal *volt nagyobb* a beruházásuk", mert *beruházást végezni* nem lehet, *eszközölni* pedig — ez is járatos — túlságosan hivatali ízű.

Néha törheti a fejét a nyelvész: hogyan is fogalmazhatna át egy-egy ilyen típusú, eltévesztett, de nem is olyan könnyen helyrehozható példát. „Az elért eredményekhez hozzájárult pártszervezeteink szívós *munkája, harca*, amit a szövetkezetek megvédésért, megerősítésért *tettek*" (SzNó. 1955. V. 25). A munkát *végzik*, a harcot *vívják*, egyiket sem *teszik*. De a fogalmazó talán nem is erre gondolt, hanem ezt akarta mondani: „... munkája, harca, s *általában minden, amit ... tettek*". — „egy-két — meggyőződés nélküli, csupán *hallomásból szerzett* — *kijelentésük* alapján" (Néph. 1957. XI. 30). Persze *kijelentést* aligha lehet *hallomásból szerezni*. De értjük, miről van szó: olyan

kijelentésekről, amelyek hallásból eredő értesülések kritikátlan továbbadásából származnak. Talán jobb így: „egy-két — meggyőződés nélküli, csupán hallott, s utána mondott — kijelentésük alapján”. — Arnyalatnyi, már inkább logikai csúszás az ilyen: „ha a *nacionalizmust meg akarjuk szüntetni*” (Nac. 5). Szinte csak érezzük inkább, hogy a *nacionalizmust*, mint az emberek fejében élő eszmét, nem annyira *megszüntetni*, mint inkább *leküzdeni* lehet.

3. Az előbbieik inkább formai, nyelvtani okokból össze nem illő szavak egybekapcsolására voltak példák. De vannak *tartalmi* okokból ellentmondásos vagy legalábbis ferde, rosszul sikerült kapcsolatok is szép számmal. Ilyenkor tulajdonképpen közeli rokon értelmű szavak kerülnek egymás helyébe, de az eredmény annál inkább arra figyelmeztet, hogy a rokon értelmű szavak nem azonos értelműek, s főleg nem egyforma kapcsolhatóságúak.

Így adódnak az ilyen képtelen képek: „A mezőgazdasági termelés jelentős és *tartós fellendítése*” (SzNó. 1955. V. 21), amelyben a dinamikus jellegű, mozgást, pillanatnyi cselekvést jelentő ige túlságosan statikus, állapotjelölő határozót kap. — Ez a baj itt is: „A *hangsúly* ezután a komoly zenén *nyugszik*” (Rá. 30): ebben a *hangsúly* alany jellemzően dinamikus, a *nyugszik* állítmány kifejezetten statikus jelentésű szó. — Ferde a képszerűség ebben a kapcsolatban is: „Ezzel a rendszerrel még sokkal *erősebben csökkenthetjük* a lakás hőmérsékletét” (Uni. 10): a *csökkent* ige éppen a gyengülés jelentésmozzanatát tartalmazza, nem illik hát hozzá az *erősen* határozó. — Rokon, de nem azonos értelmű szó keveredett ide: „növeljék a Szovjetuniót körülvevő *támaszpontokat*” (Néph. 1957. XI. 13); illetőleg: „*növeljük* a gyermekintézmények *férőhelyeit*” (TSzle. 14). A *növel* ige jelentése: 'nagyobbá tesz az eddiginél'. A támaszpontokat vagy a férőhelyeket akkor növelik, ha a meglévőket megnagyobbítják. De ha újakat létesítenek, akkor vagy *számukat növelik*, vagy pedig *szaporítják* — illetőleg a támaszpontokra vonatkoztatva esetleg *sűrítik* — őket. — S eléggé képtelen kép ez is: „... *energiavesztéségtől*, amelyet ... kénytelen *mozgósítani*” (Rá. 31), mert a veszteség valami olyan, ami már nincsen, s így azt *mozgósítani* vajmi nehéz!

A tejet literrel, a kenyeret kilóval mérik. Ha ezt megfordítjuk, a mértékegység nem használható jól. S a mérőeszközök ilyen összecserélésének eredménye átvitt értelemben sem képszerű. Pedig hányszor találkozunk ezzel! Csak egy pár példát: „*alacsony termést* takarítottak be” (Mg. 23). Alacsony legföljebb a *termésáltalag* lehet; a termés maga nem alacsony vagy magas, hanem *sok* vagy *kevés*, szokásosabban: *bő* vagy *csékély*. — „az ily módon megszűnt gazdaságok *száma több volt*” (egy statisztikai kiadványból): a szám nem sok vagy kevés, hanem *kicsi* vagy *nagy*, esetleg *alacsony* vagy *magas*. — „Az előző évinél kevesebb *volumenű* áruértékesítés” (uo.): a *volumen* (= tömeg, mennyiség) nem sok vagy kevés, hanem — mint összefoglaló fogalom — *kicsi* vagy *nagy*. — Ezekhez hasonló tévesztés: „döntő kérdés, hogy *mennyi befolyása van*” (Ve. 30: 20); az embernek ugyanis nem sok vagy kevés, hanem *kicsiny* vagy *nagy* a befolyása valamire; tehát kérdő névmással sem *mennyi*, hanem: *mekkora*.

4. Az eddigiekben a szavak nem illettek egymáshoz. De az sem ritka, hogy a szó a hozzá kapcsolt állandó határozóval, *vonzattal* nem fér össze. Ennek eléggé kézenfekvő indítéka a pusztá tévesztés, s eredménye két rokon értelmű szó vonzatának keveredése. Szemelvények a bőséges anyagból:

„a kritikával kapcsolatos új elveken kizárólag a pártszerű ... bírálatról beszélünk” (Néph. 1957. XII. 3). Persze *valamin beszélni* aligha lehet — hacsak emelvényen vagy hordón nem — de *valamin érthetjük* ezt vagy azt. — „a szovjet katonák hősiei harcairól *beszélgettünk* a katonáknak” (uo. 1958. II. 1): a *beszélgetni* ige kölcsönös jelentésű, s ezért azt csak *valakivel* lehet; viszont *beszélhetünk* erről vagy arról a katonáknak. — „A Magyar Vasótvözetgyár dolgozói *méltóak* az élüzem cím viseléséhez” (SzNó. 1955. V. 28). *Méltó valakéhez*: ha illik hozzá. De ha cselekvésről van szó, akkor *méltó rá* — tehát az élüzem cím viselésére —, mert itt nem ’illik hozzá’, hanem ’megérdemli, érdemes rá’ jelentésű a *méltó szó*. — „Megszégyenülten *kihajt* az útról” (Rá. 32): az *útról* általában *lehajtani* szokás, *kihajtani* meg *kitérni* pedig inkább az *útból*. — „nem *térít le* bennünket egy jottányival sem *céljainktól*” (Ve. 30: 18): ha *letérít*, akkor *utunkról*, ha viszont *céljainktól*, akkor *eltérít* a szabályosan kapcsolódó vonzat, illetőleg szó. — „A kritika az alsótanyasiakra *szól*” (SzNó. 1955. V. 21): a kritika nem *valakire* szól, hanem *valakiről*. — „a falu népéből leginkább *haragot és felháborodást* váltott ki a tanács *íránt*” (uo.): az *íránt* inkább a *szeretet*-hez kapcsolódhat, itt jobb talán: *ellen*.

Itt is jelentkezik, nem is ritkán, a statikus és dinamikus értelmű tagok helytelen összekapcsolása. „A szemtelen hangra egy pillanattig *elnémult*” (Színház és Filmművészet 1956/4, 307): az *egy pillanattig* időtartamot jelöl, az *elnémul* mozzanatos cselekvést; tehát vagy: egy pillanattig *némán állt* — s akkor az ige is statikus, tartamra utaló —; vagy: egy pillanatra *elnémult*, s akkor a határozó is dinamikus. S ha zavar bennünket a ragok összezsengése ebben: „a szemtelen hangra egy pillanatra” — s zavarhat joggal —, alakítsuk így: „a szemtelen hang *hallatán* egy pillanatra...”. — „Egy pillanatra *szünetel* a munka” (SzNó. 1955. V. 25): az előbbi hiba fordítottja: az ige folyamatos, a határozó mozzanatos. Helyesen vagy így: egy pillanattig *szünetel*; vagy: egy pillanatra *megáll*. — „néhány napig *elhalasztja*” (Rá. 32) ismét jobb így: néhány napra *elhalasztja*; vagy: néhány napig *halasztja*, illetőleg *halogatja*. — „a természeti kincsek lelőhelyein *telepítsék* a nyersanyagot félkész áruvá feldolgozó üzemeket” (Nac. 90): ebben is a dinamikus ige és statikus határozó ellentéte feszül. Tehát vagy így: lelőhelyeire *telepítsék* — s akkor a határozó válik mozgást érzékeltetővé az ige kedvéért —; vagy fordítva: lelőhelyein *telepítsék meg*. — „Öntudatra vall a brigád tagjainak munkája, melyben *kiérződik* a munkakedv” (SzNó. 1955. V. 21): helyes párhuzamba állítva: melyből *kiérződik*; vagy: melyben *érződik*.

*

Valóban csak egyes esetekről van itt szó, melyek összeállítva valami-féle halmazatot alkotnak; vagy pedig bizonyos általánosabb jelenségről, melynek esetei típusokba tömörülnek, s a sok negatívumból kielemezve pozitív tanulságokkal is szolgálnak?

Magam ez utóbbira gondolnék, s a tanulságot valahogy így fogalmaznám meg: Végzetes bajok e téren nincsenek. De nem mindig elegendő bennünk a gondosság, a figyelem a nyelv kérdései iránt; nem elég mélyek anyanyelvi ismereteink, nem elég szilárd nyelvi tudatunk. Ezért nem ismerjük eléggé a szavak jelentését, nem vagyunk kellő tekintettel a szavak és szólások belső adottságaira, pontos jelentésére; nem elég tudatos bennünk kapcsolhatóságuk kérdése, s ennek pozitív és negatív korlátai sem világosak kellő mértékben.

Pedig mindezek leküzdéséhez — ez a pozitív tanács — ma már jó segítség értelmező szótárunk; de jó segítség az igényes irodalom elmélyedő olvasása is. Sőt sokat segít már ezek nélkül is egy kis figyelem, egy kevés lelkiismeret. Ha néha csak elgondolkoznánk a szavak értékén, csak magunkban kószolgatnánk, figyelniünk egymás között észlelhető vonzásukat és taszításukat; ha néha mi magunk még egyszer figyelmesen átolvasnánk azt, amit fogalmaztunk: e hibáknak legalább fele már megütné szemünket, fülünket, s nem jutna el nyomtatásban az olvasó elé. Az ilyesféle hibák leküzdése igen sokaknál nem is tanulás, csak gondosság, lelkiismeret kérdése. Ha ezt a lelkiismeretet fel tudjuk ébreszteni, már sok minden megoldódik. S nem is csak e hibatípusokban, hanem a ragozás, egyeztetés, mondatszerkesztés számtalan területén is; — melyekről talán nem lesz fölösleges hasonló módon szólnunk még e folyóiratnak néhány további számában.

Deme László

Önkiválasztás, önkiválasztó bolt

1959 februárjában a lapok és a rádió útján egy új kereskedelmi forma és üzletfajta neve vált ismertté: az *önkiválasztás* és az *önkiválasztó* bolt. Bár megedzöttünk már a naponta ránk zúduló új fogalmak és szavak lavínja ellen, az *önkiválasztás* meghökkenést keltett, akárcsak annak idején a *kiszereles*. A sajtó és a rádió szóvá tette az elnevezést, s a humoristák is lecsaptak rá. Kecskés András egyetemi hallgató levelet is írt a Magyar Nyelvőrnek, s ebben kifejtette, miért helyteleníti az újszülött elnevezést. Felfogásával lényegében egyetértettünk, de azért a kötelező alapossággal utánanéztünk a kérdésnek.

Az Iparcikkirodától és a Belkereskedelmi Minisztérium kereskedelem-szervezési főosztályától kapott tájékoztatás szerint az *önkiválasztás* lényege az, hogy az önkiválasztó boltokban, üzletekben a közszemlére kített áruminták alapján a vevő maga kiválasztja a kívánt fajta árut, s az eladó a raktári készletből kiadja neki a megfelelőt. A Magyar Nemzet egy cikke szerint „az önkiválasztás kitűnően bevált, ... főleg választék-igényes cikkek-nél ... Az eddigi tapasztalat azt bizonyítja, hogy 20—30 százalékkal csökken a vásárlási idő az önkiválasztásos módszerrel, mivel a vevőnek nem kell az áru bemutatására várakoznia. Az üzlet valójában egy nagy kirakat vagy kiállítás. Tetszés szerint kiválaszthatja itt mindenki a megfelelő árut, amit az eladótól rövid úton megkap” (1959. okt. 23.). A dolog lényegére utal az új üzlettypusról szóló első hírek egyike: *Önkiválasztó mintaterem nyílt* a Férfiruha Nagykereskedelmi Vállalat *keretén belül*. (A mondat második fele a hivatalos nyelv üresjáratú bőbeszédűségének példája: a Vállalatnál, a Vállalat keretében vagy kezelésében helyett is jobb lett volna így: Önkiválasztó mintatermet nyitott a ...).

Elsősorban cipőüzleteket, továbbá rádiószaküzleteket és műszaki boltokat rendeztek be ilyen árusításra, de vannak „önkiválasztó” vas- és edény-, üveg- és porcelánboltok, textil- és ruhaüzletek, sőt járműszaküzlet is. Az idézett, 1959. október végi újságcikk szerint akkor csaknem 300 önkiválasztó üzlet működött már az országban — igen sok közülük vidéken —, s számukat az év végéig 450-re akarták szaporítani.

Ugyancsak a fent említett szervektől értesültünk, hogy az új üzlettípus elterjedt külföldi minták nyomán jött létre; az *önkiválasztás* idegen nyelvi megfelelői a német *Freiwahl*, az orosz *vibor tovarov* (= áru kiválasztás) és az angol *self selection* (~ *self selecting*). A magyar kifejezés az utóbbi másaként alakult ki — mint mondták, egyelőre jobb híján —, de megszületésében bizonyára nagy része volt a már régebben népszerűvé vált *önkiszolgálás* és *önkiszolgáló bolt* elnevezésnek, amely hosszas mérlegelés eredménye volt, s e megbeszélésekbe minket is bevontak. Ennek szokatlansága is idegenkedést szült eleinte: „nem éppen széphangzású szó”, „elég csúnyácska szó” — írja a Magyar Nemzet egy cikke (1959. máj. 26.) nyilvánvaló szubjektivitással. Amilyen jó és szerencsés név azonban emez, éppoly hiba volt mintának venni, mert nyelvi szerkezete nem illik a másik kifejezendő tartalomra, s az ellentét zavart kelt. (Már az *önkiszolgálás* divatja is olyan kifacsart, logikátlan ötletet szült, mint a Budapest Varieté 1959. őszi műsorának címe: Humorban *önkiszolgáljuk*, s egy tréfás cikk a kísérleti célra persellyel felszerelt villamost elnevezte „önkiszolgáló” villamosnak.)

Vizsgáljuk meg, mi az alapja a nyelvi tudat tiltakozásának, a nyelvérzék idegenkedésének az *önkiválasztás*-tól. Az *önkiszolgálás* (= önmagam vagy önmagunk kiszolgálása) és az *önkiszolgáló bolt* (= olyan bolt, ahol magamat szolgálom ki, illetőleg magunkat szolgáljuk ki) elnevezések nyelvi szerkezete, illetőleg elemeik nyelvi viszonya világos: az első birtokviszony, a másik pedig tárgyas, illetőleg visszaható kapcsolat. Az *önkiszolgáló*-féle szerkezeteket vizsgálva azt látjuk, hogy az *ön*- előtagú folyamatos melléknévi igenevekben, ha az alapige tárgyas, az *ön*- névmás többnyire tárgyként szerepel (*önellátó*, *önfenntartó*, *önfeláldozó*, *önámító* stb.), s ebbe a sorba illeszkedik bele természetes analógiával az *önkiszolgáló* bolt szókapcsolat is, bár a *bolt* szó már megbontja a szoros logikai viszonyt (nem a bolt szolgálja ki önmagát, mint ahogy egy *önfenntartó* intézmény önmagát tartja fenn); az efféle logikai ugrás és jelentéssűrítés azonban megszokott a nyelvben (l. *szántó-föld*, *hálókosci* stb.). Egyébként is az *ó*-, *ö*- képzős igenév mind a régiségben, mind a mai nyelvben gyakran szenvedő értelmű.

Az *önkiválasztás* és az *önkiválasztó* éppen az *önkiszolgálás*, *önkiszolgáló* szerkezeti típus mellett hat szokatlanul és logikátlanul, mert nem illeszkedik bele a fenti birtokviszonyos (*önellátás*, *önfenntartás*, *önfeláldozás* stb.), illetőleg tárgyas-visszaható (*önellátó* stb.) analógiás sorba. Huszonöt nyelvész képzettségű személytől megkérdeztem, hogyan elemzik az *önkiválasztó* összetétel szerkezetét. Tizennégyen világosan alanyi kapcsolatot, az alanyra utalást látnak benne: *önkiválasztó bolt* az, ahol valaki maga választja ki a kívánt vagy szükséges árucikket. (A szókapcsolatban ugyanolyan fogalmi tömörítés van, mint az *önkiszolgáló üzlet*-ben.) Hatan úgy értelmezték a kifejezést, hogy a vevő *magának*, illetőleg a *maga számára* választja ki az árut, tehát határozói viszonyt éreznek az *önkiválasztó* szóban. E két felfogás közt mintegy átmenet az a vélemény (ketten képviselték), amely szerint az *önkiválasztó* bolt vevője a *saját maga által kiválasztott* árut veszi meg, illetve a *maga kívánsága szerint* választ (egy személy adta az utóbbi magyarázatot). E vélemények tehát az alany képzetének halványításával az összetétel értelmét a határozó irányába bővítik, tolják el. Ide tartozik az a két magyarázat is, amely szerint az *önkiválasztó* azt jelenti, hogy a vevő *önállóan* választja ki az árut, tehát az *önkiválasztó* szóban egy módhatározói kapcsolat rejlik, persze itt is az alany odaértésével. Ez az „önállósító” magyarázat azonban logikailag kissé mesterkéltnak tűnik.

Végeredményben tehát a megkérdezettek többsége, 14 személy határozottan és egyszerűen az alanyra utaló elemet lát az *önkiválasztó* összetétel *ön* szócskájában. Nyelvhelyességi kérdésekben persze nem dönthetünk szavazással, sem pedig a nyelvérzékem nem fogadhatjuk el mindig a helyesség mértékéül. Itt azonban egyrészt nyelvészekről van szó, tehát olyanokról, akiknek nyelvérzéke nemcsak kifinomult és csiszolt, hanem tudatos is, és tudományos képzettségen alapszik, másrészt pedig többségi véleményük igazolja a nagyközönség körében támadt helytelenítést és tiltakozást, amelynek alapja éppen az volt, hogy a nyelvérzék nem tudta beilleszteni az új kifejezést a régebbi hasonló összetételek analógiás sorába, s ezért furcsának, értelmetlennek ítélte. Mulatságosnak találták a legtöbben, hogy a vevő — az *önkiszolgálás* mintájára — „önmagát választja ki”, sőt voltak, akikben bizonyos biológiai fogalmakat idézett fel a szó. Mások magát a *kiválasztás* szót érezték fölöslegesnek, hiszen természetes, hogy vásárláskor a vevő kiválasztja a megfelelő árut, ha az eladó segítségével is. Mint a közvélemény mutatja, az újdívatú elnevezés zavart keltett a nyelvérzékben.

A köznyelvben ugyanis valóban alig akad olyan *ön* + tárgyas igéből képzett folyamatos melléknévi igenév-jellegű összetétel vagy *-ás*, *-és* képzős összetett főnév, amelynek két tagja közt ne tárgyas viszony volna. Az *ön* jelentése tehát ezekben a kapcsolatokban: (*ön*)magát, illetőleg az *-ás*, *-és* képzős alakokban (*ön*)magának a(z) ... (pl. *önáltató* = önmagát áltató, *önáltatás* = önmagának az áltatása). Csak a műszaki nyelvben találunk más jellegű példákat, a jelölt fogalom pontos és világos ismerete nélkül azonban nem tudjuk mindig szabatosan meghatározni, milyen szerkezetű is valójában a kérdéses összetétel. Pl.: *önbeállító*, *önbefogás*, *önedző*, *önélesztés*, *önélezés*, *önemésztés*, *önfékezés*, *önfeljegyző*, *önfonó*, *önngerjesztő*, *öngyártás*, *öngyűjtő*, *önmeghajtás*, *önindító* ~ *önindítás*, *önjelző*, *önkapcsoló*, *önkenés*, *önkiborító*, *önkiöntő*, *önkikapcsoló*, *önkioldó* ~ *önkioldás*, *önkírákó*, *önkötő* ~ *önkötés*, *önmentő*, *önrögzítő*, *önszabályozó*, *önisztító*, *öntöltő*, *önürítő*, *önvezérlés*, *önzáró* stb. Valószínű, hogy az *önbefogás*, *önfeljegyző*, *önfonó*, *öngyártás*, *önindító* ~ *önindítás*, *önjelző*, *önmentő*, *önszaggató* műszók nem tiszta visszaható viszonyt fejeznek ki, tehát nem azt, hogy a gép, készülék önmagát fogja be, jegyzi fel stb., hanem hogy e műveleteket a gép önmaga, önmagától, önműködően, automatikusan végzi, amibe persze belejátszik kissé a visszaható cselekvés szemlélete is. Az *önfelszedő* seprőgép neve világosan jelzi a kifelé irányuló tárgyviszonyt, azt, hogy a gép az összesöpört szemetet önműködően szedi fel. Már az *önbeállító*, *önélező*, *önfényező* (parkettlakk), *önngerjesztő*, *önítató* (berendezés), *önkapcsoló*, *önkenés*, *önkiborító*, *önkioldó* ~ *önkioldás*, *önkírákó*, *önrakodó* (dömper), *önrögzítés*, *önszabályozó*, *öntisztító*, *öntöltő*, *önürítő*, *önvezérlés*, *önzáró* stb. műszók nagy részében bizonyára tárgyviszony, tiszta visszaható kapcsolat van a két alkotó tag közt (önmagát beállító stb.), ezt azonban csak a pontos fogalmi, tárgyi ismeret alapján lehetne, vagy szakember tudná eldönteni.

E bizonytalan eseteket nem számítva is, tény, hogy tárgyviszonyból képzett *-ó*, *-ő* vagy *-ás*, *-és* képzős névszóval alkotott összetételben az *ön* névmás nemcsak tárgyviszonyban állhat, hanem alanyi és határozói kapcsolatban is. Ha pedig általában számba vesszük a köznyelvi *ön*-előtagos összetételeket, a tárgyviszonyon kívül az értelemszerűen érdekes példáit mutató különféle „szabálytalan” szerkezeti típusokat is megtaláljuk köztük: 1. alanyi kapcsolat: *önalkotta*, *önálló*, *önjáró*; 2. tulajdonságjelzős kapcsolat:

önbíráskodás, önbíráskodó (= önkényes[en] b.); 3. birtokos jelzős kapcsolat: *önakarat, önérdek, önérzet, önerejéből* (saját erejéből); *öngyilkos, önhatalmú(lag), önhibáján kívül, önsúly, öntudat* (= saját, maga magának a ...); 4. különféle határozós kapcsolat: *önbelörés* (saját magához való betörés), *önbizalom* (önmagába vetett bizalom), *öncél* (önmagában, önmagáért való cél), *önelégedett, ön elégült* (önmagával elégedett), *önelvű, önellentmondás* (önmagának vagy önmagával való ellentmondás), *önfelelt* (magáról is megfélelkezett), *öngól* (saját magának, a maga csapatának rúgott, dobott, lőtt gól), *öngyulladás* (magától való meggyulladás), *önkivület, önműködő* (maga vagy magától működő), *önreklám* (saját magának csapott reklám), *önrendelkezés* (saját magával való rendelkezés), *öntelt* (önmagával eltelt), *öntevékeny* (önmagától, önállóan tevékeny), *öntudatlan* (önmagáról való tudat nélküli), *önveszélyes* (önmagára veszélyes); 5. közelebből meg nem határozható, bonyolult fogalmi viszonyokat sűrítő, de szerkezetileg többnyire elemezhetetlen nyelvtani kapcsolat: *önborotva, önfejelem, önfejú, öngúny, önhit, önjogú, önköltség, önvád, önvallomás* stb.

A szintaktikailag pontosan nem elemezhető összetételekről és keletkezésükről l. Ujváry Lajos (MNy. 55 : 85—7) és B. Lőrinczy Éva (MNy. 56 : 63) tanulmányait. Lőrinczy szerint e „szabálytalan” szóalkotások szülője rendszerint az új fogalmak megnevezésének sürgető, tömeges szüksége, így például a nyelvújítás idején és a felszabadulással kezdődő új korszakban. Gazdag példaanyagában azonban *ön-* előtagos összetételeket nem találunk.

Ez utóbbi típus bemutatását elavult példákkal (*önadás, önbosszú, önhangzó* stb.) vagy egyéni szóalkotásokkal (*önbabona*) még folytathatnók. Forrása a múlt századi nyelvújítás — főként későbbi korszaka —, amikor a mesterségesen elvont *ön* névmást megalkották, és használatát, divatját terjeszteni kezdték (l. NyÚSz. 250, 542—3). Rövidsége miatt igen népszerű lett a nyelvújítók körében, s egész sereg tömörített, jelentéssűrítő, szabálytalan összetételt alkottak vele. Ezeknek mintájára születtek később folyamatosan a köznyelv és főként a műszaki nyelv hasonló szóösszetételei is, amelyekben az *ön-* előtag a fentebb említett különféle viszonyban kapcsolódik az utótaghoz. Az *ön* névmásnak a gyakorlat kialakította változatos szerepét és kapcsolódási módját nehéz volna már szabályok, korlátok közé szorítani.

A „szabálytalan” *ön-* előtagú összetételek mennyiségi felhalmozódása analógiát, tehát elvben lehetőséget és jogot ad az *önkiválasztó* összetételnek alanyi vagy határozói kapcsolatként való értelmezésre is. Tény azonban, hogy tárgyas ige igenevével az *ön* névmás az esetek igen nagy többségében (a köznyelvben szinte mindig) tárgy-as-visszaható kapcsolatban áll, s ezért hőkent meg az emberek nyelvérzéke az összetétel szokatlan, logikátlannak ható használatán. Különösen zavaró volt ez a már korábban bevezetett és népszerűsített másik árusítási forma neve, az *önkiszolgálás* mellett: a külsőleg teljesen azonos jellegű két összetétel jelentése, elemeiknek logikai viszonya eltér egymástól.

A közönség és a sajtó idegenkedő tiltakozása s a nyelvi érvek gondolkodóba ejtették az illetékeseket, s ígérték, hogy más, alkalmasabb elnevezést fognak keresni. Ennek már jóval több mint egy éve, de az első név, úgy látszik, jobb híján megmaradt, s változtatására semmi jel, sőt az új üzlettípus és elnevezés terjedését tapasztaljuk. Nem kétséges, hogy az *önkiválasztás, önkiválasztó* elnevezés is meghonosodik az alaki, külső analógia és a megszokás

hatására, ha állandósul ez a kereskedelmi forma. Pais Dezső is az ismétlést, megszokást emeli ki az összetételek keletkezésének feltételeként (MNy. 47 : 142—3), s az új szó fogalmi tartalma általában az alkotóelemek jegyeinek sajátos ötvöze, amelyet éppen tömörsége és rövidebb, könnyedebb formája tesz alkalmassá az új fogalom jelölésére. Kívánatos volna azonban helyesebb, logikusabb, a nyelvérzékét nem zavaró nevet találni vagy alkotni, amíg nem késő. Ilyen lehetne például a *mintaválasztás*, *mintaválasztó* kifejezés. Megfelel a szóban forgó árusítási forma lényegének, és nem is hosszabb, mint a mostani vitás szóalak. Az alaki összevonást pedig — minta alapján (történő) választás, illetőleg választó — olyan újabb, szerencsés példák támogatják, mint a *mértékszabóság* (mérték szerinti szabóság) és a *tájborok* (tájjellegű borok).

Kovalovszky Miklós

Beszédtöltelek

Az alábbiakban köznyelvünk egyik általánosan elterjedt és mindinkább terjedő vadhajtatásával kívánok foglalkozni. Az idézett példaanyagot az utolsó öt évben gyűjtöttem. Az idézetek nagyobb része a közéleti és iskolai nyelvből, kisebb része a társalgási nyelvből, napilapokból és rádióriportokból való, valamennyi iskolázott ember beszédéből.

I. Mindenekelőtt ismerkedjünk meg a szóban forgó nyelvi helytelenséggel és az azt előidéző okokkal. Az okok általában nyilván nem különülnek el ilyen élesen, hanem ketten-hárman együtt jelentkeznek.

1. Egy értekezleten az egyik felszólaló így kezdte hozzászólását: „*Nem tudom, hogy a dolog lényegére fogok-e tapintani. Mindenesetre elmondom, amit gondolok. Azt hiszem, mindnyájunk véleményét tolmácsolom, amikor kifejezetten aláhúzom, hogy a hibákért mi vagyunk a felelősek, és érzésem és meglátásom szerint döntő mértékben elsősorban nekünk is kell azokat felszámolni. Nem tudom, jól látom-e. Szóljanak hozzá az elvtársak!*” A felszólaló mindössze ennyit akart mondani: „A hibákért mi vagyunk a felelősek, és elsősorban nekünk is kell azokat felszámolni.” Úgy érezte azonban, hogy ezt az unos-untalan hajtogatott, nyúlfarknyi közhelyet nem illik ily egyszerűen elmondani. Tehát a szokásos sallangokkal körítve tálalta fel, és ezzel, úgy vélte, hatásosabbá is tette.

2. Vannak mindenáron hozzászólók, akik akkor is eleget akarnak tenni felszólalási kötelezettségüknek, ha semmi különösebb hozzáfűzni valójuk nincsen. Ilyenkor a sallangok a mondanivaló vérszegénységét palástolják. Íme egy hosszú hozzászólás befejező mondata: „*Hiszen ugyebár tulajdonképpen lényeges mondanivalóm úgyszólván nem volt, de úgy gondolom, ezzel is hozzájárulhatok a fogalmak és ezen túlmenőleg a tennivalók maradéktalan tisztázásához, ami véleményem szerint döntően fontos feladat.*” A mondatban mindössze egy lényeges gondolat volt: „Lényeges mondanivalóm nem volt.”

3. Van olyan hozzászóló is, aki attól tart, hogy mások elmondják előle, amit ő szeretne mondani. Hogy ezt megelőzze, felszólalásra jelentkezik, még

mielőtt végiggondolta volna, hogy mit is mondjon. Hogy a gondolkozásra időt nyerjen, felszólalását a legváltozatosabb sallangokkal tűzdeli tele. Íme egy ilyen kapásból való hozzászólás kezdete: „*Bevezetéképpen meg kell mondanom, hogy nem szándékoztam hozzászólni, azonban szerény véleményem szerint, és azt hiszem, hogy e tekintetben az elvtársak is osztják véleményemet, az előadás fő szempontjait alaposan ki kell tárgyalnunk. Ha a központi problémát közelebről megnézzük, meg kell mondanunk, hogy ugyebár a társadalmi nevelés terén, hogy úgy mondjam, még mindig nincs minden rendben.*” A hozzászóló tehát addig halandzsázott, míg eszébe nem jutott az utolsó mondatban megjelölt központi kérdés, amelyhez hozzá kívánna szólni.

4. Az okok közt szerepel a fontoskodás és nagyképűség is. Van, aki nagy feneket szeret keríteni mondanivalójának. „*Engedjék meg az elvtársak, hogy drága idejüket még néhány pillanatra igénybe vegyem! Mielőtt a dolog lényegére térnék, közbevetőleg röviden szeretném megemlíteni, hogy meglátásom szerint akkor viszonyulunk helyesen a felvetett kérdésekhez, ha a továbbiakban elsősorban mélyrehatóan tisztázzuk az előttünk álló feladatokat.*” Vagyis: „*Elsősorban tisztázzuk az előttünk álló feladatokat!*”

5. Van, aki az efféle közbevetésekkel színesebbé, hangulatosabbá, érdekesebbé igyekszik tenni beszédét. Egy történelemórán: „*Természetesen, kérem szépen, Franciaország attól félt, hogy hohó, ha Oroszország kilép, vigyázzunk, ezáltal a központi hatalmak megerősödnek. Az Egyesült Államok is attól félt, kérem szépen, hogy hohó, ha ugyebár Oroszország kilép, az Oroszországnak szállított hadiszerek ugyebár, kérem szépen, elvesznek, ennek következtében ugyebár belépett a háborúba. Na most, kérem szépen, megindult az offenzíva. Tulajdonképpen ugyebár, így következett be, kérem szépen, a fordulat.*”

6. Az okok közt nagy szerepe van a divatnak is. Időnként felkapnak egy-egy szót (*ugyebár, szóval, döntően, meglátásom szerint, ezen túlmenően*), és divatból nyakra-főre mondják, ha kell, ha nem. Sok ilyen szó vagy mondat egyeseknek valósággal szavajárása lett. Már maguk sem veszik észre, hogy unos-untalan használják. Egy tankönyvbíráló megbeszélésen: „*Ha a gyermek, kérem szépen, megszereti a tantárgyat, kérem szépen, akkor, kérem szépen, szívesen tanulja, kérem szépen. Már most, kérem szépen, az V. osztályos tankönyv, kérem szépen, úgy van összeállítva, kérem szépen, hogy az, kérem szépen, megragadja, kérem szépen, a tanulók érzelmvilágát, kérem szépen.*” — Egy másik hozzászólásból: „*A tankönyvírók gondolták ugye, hogy a tanulók ugye nem minden szót értenek meg ugye. Azért van ugye a lap alján a sok jegyzet ugye.*”

II. Igen nagy azoknak a kötőszóknak, határozóknak és közbevetett mondatoknak a száma, melyek tartalmatlan töltelékként fölöslegesen terhelik a beszédet. Valamennyien eredeti jelentésükben tartalmas elemei beszédünknek. Beszédtöltelékké azáltal válnak, hogy eredeti jelentésük teljes elhomályosulásával tartalmatlanul használjuk őket, a tartalmatlanná vált szavakat és mondatokat indokolatlanul ismételtetjük, és más, hasonlóképpen tartalmatlan tölteléksszókkal és mondatokkal halmozzuk.

Az alábbiakban megkíséreljük a beszédtöltelékként leggyakrabban használt kötőszókat, határozókat és közbevetett mondatokat csoportosítani.

I. Tartalmatlan kötőszók és határozók

akkor — Az ülés megnyitása: „Köszöntöm a megjelenteket, *akkor* az ülést megnyitom.” — Egy hozzászólás első mondata: „*Akkor* énnékem is volna hozzászólásom.” — Felsorolásban: „Forradalmi költőink Bacszányi, *akkor* Csokonai, *akkor* Petőfi, *akkor* Ady, *akkor* József Attila.”

aránylag — „Én *akkor* így gondolkoztam, de *aránylag* ez nem így volt.”

azonban — Az előadó a vita után így kezdi válaszát: „*Azonban* nem ilyen hozzászólásokat vártam.”

döntően — „Erről *döntően* nem volt szó.”

döntő mértékben — „A tervet november 30-ig *döntő mértékben* százszázalékosan teljesítettük.”

elég — „A beszámoló kimerítő volt, és *elég* részletesen foglalkozott minden kérdéssel.” — „*Elég* jól feleltél: jeles.” — „Kiss kartárs *elég* szép kormánykitüntetést kapott.”

ellenben — Egy tanár így kezdte a felelet bírálatát: „*Ellenben* a füzeted förtelmes.”

elsősorban — „Megmondom, hogy ez *elsősorban* így történt.”

és — „A községben két utcát kiköveztünk, *és* másfél kilométer járda is épült, *és* minden utcában villanyvilágítás van, *és* egy új ártézi kutat is fúrtak.”

és akkor — „...*és akkor* áruhába öltöztek, *és akkor* meglátogatták Rózsa Sándort, *és akkor* hosszasan elbeszélgettek velem.”

ezen túlmenően — Hozzászólás kezdete: „Foglalkozunk még *ezen túlmenően* a gyümölcsstermesztés kérdésével is!”

kifejezetten — „*Kifejezetten* aláhúzom, hogy a hibákért mi vagyunk a felelősek.”

kimondottan — „A tanulószobában ma még ugye *kimondottan* csak ellenőrző munka folyik.”

meglátásom szerint — „*Meglátásom szerint* véleményeink egyeznek.” — „*Az én meglátásom szerint* ez döntő feladat.” — „*Az én érzésem és meglátásom szerint* sokan ezt a kérdést nem helyes megvilágításban hozták ki.” — „*Az én meglátásom és elgondolásom szerint* a probléma könnyen megoldható.”

például — Egy hozzászólás első mondata: „*Például* az iskolareformról szeretnék valamit megjegyezni.” — „Kétféle alma van a piacon, *például* jonathán és aranypármén.” — Különösen *akkor* indokolatlan a használata, amikor csak egyetlenegy dologról lehet szó, tehát nincs választási lehetőség. „Ez a fiútanulóknál gyakoribb jelenség, mint *például* a lányoknál.” — „Végül még egy kérdéssel szeretnék foglalkozni, *például* a fásítással.”

pontosan — „*Pontosan* a mi feladatunk, hogy a nyári munkák idejére minél több napközi otthont szervezzünk. Ezt a kérdést most *pontosan* azért vetem fel, mert az idő sürget.”

s a többi — „A bútorzat és a berendezés *s a többi* már megvan.” Mi lehetne még meg?

szóval — Tanítási órán az első kérdés: „*Szóval* mi volt feladva?” — Hozzászólás kezdete: „Na *szóval* én is felvetek egy kérdést.” — „Rá kell mutatnunk, hogy — *szóval* e téren még sok a tennivaló.”

ténylegesen — „Valóban *ténylegesen* nem jól szerveztük meg a versenyt. Most *ténylegesen* jobban kell dolgoznunk.”

természetesen — „Én nem tudhatom, hogy *természetesen* mi a helyes megoldás.”

továbbmenőleg — „Megszerveztük a színjátszó csoportot, majd azután *továbbmenőleg* be is tanítottunk egy darabot.”

történetesen — „Tudom, hogy *történetesen* jobb eredményt szeretnénk kiharcolni.”

tudniillik — Hozzászólás kezdete: „*Tudniillik* csak azt szeretném hozzászólni, hogy én is ezen a véleményen vagyok.”

tulajdonképpen — Hozzászólás kezdete: „*Tulajdonképpen* elszántam magam, hogy én is hozzászólók.”

úgyiszlóván — „Erről a kérdéstről *úgyiszlóván* ugyebár gyakran volt szó.”

véleményem szerint — „*Véleményem szerint* a hozzászólások jók voltak, meglátásom szerint azonban fölösleges volna minden felszólalásra válaszolni.” — „*Szerény véleményem szerint* csak egy helyes felelet van.”

2. A tartalmatlan *hát*

hát — „Ebben az évben *hát* lényeges változás várható e téren is.” — „Neveljük gyermekeinket *hát* jó szakemberekké és *hát* elszánt harcosokká!”

hogy hát — „Megállapítható, *hogy hát* nagy a fejlődés.” — „Kérjük, *hogy hát* mondják meg, *hogy hát* mi a teendő.”

3. Tartalmatlan bizonygatások

igaz — „Én így írtam volna a fogalmazást: A tanító bácsi kiadta a parancsot: Sorakozó! *Igaz?* Sorba állottunk. *Igaz?* Utána kimentünk a rétre. *Igaz?* Szépen sütött a nap. *Igaz?* Egész délután labdáztunk. *Igaz?*”

ugye — „Most voltam *ugye* külföldi utazáson.” — „Régen azt hitték *ugye*, hogy az üstökös háborút jelent *ugye*, de most már tudjuk *ugye*, hogy ez csak babona *ugye*.”

ugyebár — „Elhatároztuk *ugyebár*, hogy új bútort is veszünk.” — „Vajon *ugyebár* mikor végez a fia?” — „Mindenki *ugyebár*, aki méltó rá *ugyebár*, 18 éves korában megkapja *ugyebár* a szavazati jogot.”

4. A tartalmatlan *kérem* és egyéb udvariaskodó szók

kérem — „Meghagyták, *kérem*, az inkák kincseit a spanyolok, *kérem?* Nem, *kérem*, nem hagyták meg. Ezt, *kérem*, már tanultuk, *kérem*, nem is olyan régen, *kérem*.”

kérem szépen — „A munkámat, *kérem szépen*, tervszerűvé igyekszem tenni, *kérem szépen*, de, *kérem szépen*, vannak bizonyos nehézségeim, *kérem szépen*.”

kezét csókolom — „Olvasgatok, *kezítcsókolom*... Legutóbb... egy levél [volt a lapban]; *kezítcsókolom*, hogy nem demokratikus dolog, ha az ember úgy köszön, *kezítcsókolom*. Polgári csökevény, *kezítcsókolom*... Igen, *kezítcsókolom*” (Ludas Matyi 1960. I. 21. 3).

5. Tartalmatlanná vált közelre mutató névmások és határozószók

ilyen — „A jó tanulókat év végén szeretnénk *ilyen* könyvjutalomban részesíteni.” Eddig még nem volt szó könyvjutalomról. — „A lándzsa egy *ilyen* hajító fegyver volt.” Más hajító fegyverről még nem volt szó.

így — „Üdvözlöm a kedves szülőket. *Így* a beiskolázással kívánok most foglalkozni.” — Hozzászólás kezdete: „*Így* én csak egy kérdéshez kívánok hozzászólni.” — „Szeretnék *így* részletesen beszélni *így* a tapasztalataimról, és az elvtársak *így* majd hozzászólnak.”

itten — „Ez a két fő feladatunk *itten*.” — „A nemzetközi helyzet *itten* úgy alakult, hogy Németország *itten* ugye világhatalomra törekedett.”

6. Eredetileg nyomatékosító vagy enyhítő jelentésű, de tartalmatlanná vált közbevetett mondatok

Ezek gyakran már csak a beszélő modoros szavajárásai. Utánuk többnyire semmitmondó szó következik, melyet szükségtelen, sőt lehetetlen volna kiemelni vagy enyhíteni.

a) *hogy is hívják* — „Itt van például a, *hogy is hívják*, a nyári üdülés kérdése.”

hogy is mondjam — „Megkaptátok már a, *hogy is mondjam*, az építési kölcsönt?”

b) *hogy úgy mondjam* — „Ma már erre, *hogy úgy mondjam*, nincs szükség.” — „Nagyjából ez volt, *hogy úgy mondjam*, a helyzet.”

hogy úgy fejezzem ki magamat — „Kezdünk már a dologra, *hogy úgy fejezzem ki magamat*, felfigyelni.”

c) A tartalmatlanná vált *kérdem, gondolom, mondom*

kérdem én — „Kinek van igaza, *kérdem én?*”

kérdezem én — „Mit csinál a paraszt este? — *kérdezem én*. Műveli magát. Hogyan műveli magát? — *kérdezem én*. Olvas, rádiót hallgat. Mi érdekli a parasztságot a legjobban? — *kérdezem én.*”

kérdezem én azt — „Miért kell, *kérdezem én azt*, ezzel foglalkozni?”

gondolok itt arra — „A szőlőt idejében meg kell metszeni, *gondolok itt arra*, lehetőleg még ősszel.”

úgy gondolom — „Ehhez a kérdéshez, *úgy gondolom*, én is hozzászólok.”

úgy vélem — „*Úgy vélem*, a kartársakat érdekli ez a kérdés, de *úgy vélem*, nem látnak benne egészen tisztán.”

állítom — „A jószándék, *állítom*, nem elég. A legnagyobb erőfeszítésre van szükség, Az eredmény akkor, *állítom*, nem fog elmaradni.”

megjegyzem — „Mi, *megjegyzem*, számítottunk erre az eredménytelenségre, de, *megjegyzem*, ekkorára nem.”

jelzem — „Én, *jelzem*, más véleményen vagyok, bár, *jelzem*, neki is igaza lehet.”

megmondom, megmondhatom — „Én, *megmondom*, nem csalódtam, mert, *megmondhatom*, nem is vártam jobbat. A bajon azonban, *megmondom*, könnyen lehet segíteni.”

merem azt mondani — „A tanfolyam iránt, *merem azt mondani*, elég nagy érdeklődés volt.”

mondjuk — „A gyűlést lehetett volna, *mondjuk*, rendesebben előkészíteni.” — „Ebben a községben ez, *mondjuk*, a helyzet.”

mondjuk ezt — „Meglátásom szerint, *mondjuk ezt*, ez csak pillanatnyi megoldás.”

mondjuk így — „Azt szeretném, hogyha, *mondjuk így*, a minisztérium is foglalkozna ezzel a kérdéssel.”

szinte mondhatjuk így — „Ez, *szinte mondhatjuk így*, még nincs eléggé a köztudatban.”

meg kell mondani — „*Meg kell mondani*, hogy az eredmény figyelemre méltó, *meg kell mondani* azonban azt is, hogy vannak még hiányosságok. Ezen, *azt is meg kell mondani*, csak mi tudunk változtatni.”

el lehet mondani — „A cselekvés, *el lehet mondani*, sosem késő.”

d) A tartalmatlan *nem mondom, nem tudom* \ *nem mondom* — „*Nem mondom*, engem megdöbbsent ez a kérdés, bár, *nem mondom*, nem ért váratlanul.”
nem tudom (én) — „Amerikát egy, *nem tudom*, olasz ember fedezte fel.”
 — „Nem szabad, *nem tudom én*, az első nehézségtől visszariadni.”
mit tudom én — „Ennek, *mit tudom én*, többféle oka lehet.”

III. A töltelékszók és mondatok egy részét henyén a mondat bármely részén közbe lehet vetni. Igen gyakran jelzős szerkezetet vagy összetett igealakot vágnak ketté. Íme néhány példa:

1. „Érdekes *hát* megfigyelésekre tehetünk szert.” — „Nem tudtuk felkelteni a szülők, *hoggy is mondjam*, érdeklődését.” — „Nem lehet ezt a, *hoggy úgy mondjam*, kifogást elfogadni.” — „Szóljunk még a dolgozók *ilyen* üdülteséről is!” — „Ezt az elvtelen *így* magatartást fel kell számolni.” — „Elégedettek lehetünk a továbbképzési, *kérem*, munkával.” — „Ez a mondani-valómnak, *kérem szépen*, a lényege.” — „A füzeteket ezentúl két, *mondjuk*, kapoccsal fogjuk összekapcsoltatni.” — „Az ilyen, *nem tudom én*, kivételes bánásmód nem helyeselhető.” — „Megkezdtük az úttörők, *szóval*, próbáztatását.” — „Szeretnénk egy megfelelő *ugye* családi házat építeni.” — „A jobbágyok a földesurak *ugyebár* elnyomása alatt szenvedtek.”

2. „Talán ezentúl jobban fognak a dologgal, *hoggy úgy mondjam*, törődni.” — „A kérdéssel többet kellene *így* foglalkozni.” — „En bélyeggyűjtéssel fogok, *kérem*, foglalkozni.” — „Csak ennyit szerettem volna, *kérem szépen*, hozzászólni.” — „Ezt meg lehet, *mondjuk hát*, valósítani.” — „Ő meg tudná a kirándulást, *mondjuk így*, szervezni.” — „Gyűjteményünket meg szeretném *szóval* mutatni.” — „Vajon ezt mikor fogja *ugye* megérteni?” — „Megkérdezem, *hoggy* miben fogunk *ugyebár* segítséget kapni.”

IV. Szóljunk végül röviden a beszédtöltelékek káros hatásairól!

Halmazásuk vontatottá, zavarossá, nehezen érthetővé teszi a beszédet. A sok sallang közül alig lehet kihámozni a tulajdonképpeni mondanivalót. Az ilyen beszéd figyelésébe a hallgató belefárad, beleun, ezáltal a még egyébként tartalmas beszéd mondanivalója is kárba vész.

Ha valamelyik töltelékszó vagy mondat valakinek szavajárásává válik, sűrű használatuk nevetiséget okoz. A hallgatók nemegyszer már csak azt figyelik, hogy a beszélő hány *ugyebár*-t, *hoggy hát*-ot és *kérem szépen*-t mond. Diákkoromban történelemtanárunk előadásának tartalmára már nem is figyelünk, csak azt jegyeztük, hogy hány *hovatovább*-ot és *netalántán*-t mond.

A hallgatóságnak a beszélőről könnyen rossz véleménye alakulhat ki. Megállapíthatja róla, hogy gondolatai zavarosak, hogy nem tudja magát művelt ember módjára kifejezni. Felelőtlennek tarthatja, aki a hallgatóságot nem becsüli annyira, hogy előadására felkészüljön, hozzászólását átgondolja. A beszélőről alkotott rossz vélemény átterjedhet a beszédre is. A hallgató a beszéd tartalmával szemben is bizalmatlanná válik.

Ismerve a beszédtöltelékek káros hatását, a kissé is igényes előadónak és hozzászólónak a beszélő és a beszéd értékét egyaránt csökkentő tartalmatlan töltelékiszavakat és mondatokat tudatosan kerülnie kell.

Implom József

Néhány szó a között névutó használatáról

1. Olvasás közben nemegyszer megzavar bennünket egy-egy számunkra szokatlan szóhasználat, fogalmazási mód. Ilyenkor megállunk, újra olvassuk a kérdéses mondatot, s elgondolkodunk rajta, hogy mi használtuk-e rosszul beszédünk és írásunk közben, vagy az író engedett-e meg magának egy szokatlan fogalmazási módot, ami nyilván szabad neki, mint alkotó művésznek? Avagy talán tévedhet az író is?

Szabó Pálnak Isten malmái (Olesó Könyvtár, 1955.) című regényét olvasva, mindjárt a könyv elején ez a furcsán szerkesztett mondat akasztott meg: „A tógazdaság a falu közt volt, meg a régi birtokos pusztája közt” (1 : 11—2).

Figyelni kezdtem a regényben használt *között* (*közt*, *közé*, *közül*) névutót, kijegyeztem az egyes eseteket, s íme ilyen mondatokat találtam:

De ezek *között* nem volt ott Réthy Ágnes (1 : 13). — Így cicázik a két lány *között* már hetek óta, részben, mert ez a két lány a legszebb a napszámoslányok *között* (1 : 24). — A harc a falu *közt* meg a gazdaság *közt* mindig tart azóta, mióta a tógazdaság elkészült (1 : 31). — Végre ő is azok *közé* került hát (1 : 39). — A park *közt*, meg a kertek *közt* öles drótkerítés (1 : 39). — ...este kilenc és tíz *között* az ágyból kihajolva igazgatja a rádiót (1 : 61). — A Kretz Elemér autója szaladgál gyakran Pest *közt*, meg a falu *közt* (1 : 79). — Állt a kastély *közt*, meg a távolodó szekér *közt* s a könnye hullt (1 : 163). — Csahospuszta *közt* meg a tógazdaság *közt* már a falusi parasztok tanyái tarkállnak (1 : 163). — Urasági tanya van a falu *közt*, meg a Berettyó *közt* (2 : 6). — Valahol ott voltak a parasztok *közt*, meg az urak *közt* (2 : 34). — S otthagya a falu *közt* meg a puszta *közt* (2 : 226).

Szabó Pálnak újabb írásában is találtam a *között* névutó szokatlan használatára példát: „De nem annyira falu ez, hanem valami indulás a falu *közt* meg a város *közt*” (Tiszán innen, Dunán túl. Kortárs 1959. 812).

A kiírt mondatok között számos ilyen használatot találunk. Különösen elgondolkoztatott a következő mondat: „S ott hagyta a falu *közt* meg a puszta *közt*.” Hogyan? Talán egyszerre két helyen is hagyta? Ez lehetetlenség, a fizikai törvények értelmében egy test egyszerre két helyen nem lehet. Vagy talán valami különleges zamatot ad az író stílusának a *között* névutó ilyenféle használata? S tetszik ez másoknak? Hisz Szabó Pál írásait sok ezren olvassák, mégpedig nagy élvezettel.

Ilyen kérdések ösztönöztek arra, hogy egy kicsit körülnézzek a *között* névutó világában.

2. Tudjuk, hogy a névutók önálló szavakból keltek, önállóságukat elveszítették, és a mondatban viszonyító szerepük van. A *között* névutó alapszava a *köz* 'medium, intervallum' főnév. A Bíborbanszületett Konstantinusz feljegyezte *Etelküzü* ismert adatunk a X. századból, a Halotti Beszédben előforduló *szentii es unuttei cuzicun* kifejezés, okleveleinkben sokszor előkerülő ilyenféle helynév, mint *Ketvelgykuz* (OklSz. 1309), továbbá a ma használt dülőnevekben, mint *Két árok köze*, *Sárköz*, *Vízköz* stb. (vö. Hefty: Térzíni formák 27), avagy Budán a Várban levő *Fortunaköz* mind ezt a *köz* főnevünket őrzi. A Halotti Beszéd idézett példájában már ragozott alakjában szerepel, s az ilyen ragozott alakból vált a ma használatos névutóvá. S akár ragozatlan, akár pedig ragozott alakjait vesszük szemügyre, mindegyikben

megvan a 'medium' vagy 'intervallum' jelentéssel együtt több tag kapcsolásának a funkciója. *Etelközű*: az a hely, amelyet két folyó, vagy a folyónak több ága vesz körül. — A hármásirányú helymegjelölésnek megfelelően kapta meg aztán a ragot, s lett *között*, *közé*, *közül* alakban névutóvá. A kapcsoló funkciót hely- és időhatározói szerepe mellett is megtartotta.

Ez a több tagot kapcsoló funkció az oka annak, hogy bár az érthetőség rovására nem megy, mégis logikai lazaságnak érezzük az ilyen használatot: „... a bírósza *közt*, meg az adóügyi szoba *közt*, az átjárófolyosón” (1 : 81).

Simonyi Zsigmond azt írja A magyar határozók című könyvében, hogy „néha kétszer van kitéve a névutó, s mindig kétszer tesszük ki, ha különböző személyekre vonatkozik” (2 : 103). Idézi a következő mondatot: „*Közünk és az ellenség között egy kis domb feküdt.*” — Ha felcseréljük a két kapcsolt tagot, sokkal szorosabbra fűzve így mondhatjuk: „Az ellenség és *közünk* egy kis domb feküdt.” — Így ekerülhetjük a téves értelmezést is: voltaképpen két dombról van szó, az egyik a mi seregeink között, a másik pedig az ellenségéi között feküdt?

A másik mondat egy népdalból vett idézet:

Szentes *közt*, Makó *közt* mennyi fűszál vagyon:
Isten a nyakadba annyi kolbászt adjon.

Ezt a költői szöveget prózában így mondanók: „Szentes és Makó *közt*...” Az, hogy kétszer is szerepel a névutó, bizonyos ritmikus játékot visz a szövegbe, s minden logikátlansága mellett is megokolt a használata. Ugyanezt teszi Goethe is egyik versében:

Zwischen dem Alten,
Zwischen dem Neuen
Hier uns zu freuen... (Zum neuen Jahr)

A németben szintén logikátlan a praepositionnak ilyen használata, de ezt is megokolja a vers természete.

3. Nézzük meg azonban, hogy mit tapasztalunk a nyelvtörténet különböző korszakaiból gyűjtött adatok vizsgálatában. Vagyis az elmúlt idők közhasználatára melyik módot hitelesíti.

Simonyi Zsigmond említett könyvében mintegy négyszáz példát sorol fel. Ebből a nagy adathalmazból, mely nyelvtörténetünknek írásos korszakaiból való, mindössze öt olyan mondatot közöl, amelyben a *között* névutó külön-külön szerepel az egyes tagok mellett. De ebből az ötből is az egyik a már említett népdal, marad tehát négy. Nyilván azért ilyen kevés, mert a szorgalmas Simonyi Zsigmond búvárló szeme elé ebben az arányban akadtak a *között* névutós kifejezések.

Érdeemes volna mai íróink verses és prózai alkotásait átböngészni, hogy a mai irodalmi használatban mi a helyzet. Mivel éppen mostanában olvastam immár sokadszor Kaffka Margit Színek és évek című regényét, kíváncsian figyeltem a *között* névutó használatát. Egyetlen esetben sem találtam olyan mondatot, ahol kétszer is kitétte volna. Igaz, egy mai irodalmi alkotás fordításában rábukkantam a következő mondatra: „Így hát Andrej Mikrofánics *között* és *közöttem* a viszony egészen normális” (Szimonov: Fegyvertársak. Ford. Rozvány Szidónia. Bp., 1956. 507).

E meggondolások alapján a *között* névutónak azt a használatát kell helyesnek tartanunk, amely az összekapcsolandó tagok mellett egyszer fordul elő.

4. Természetesen nem lényeges nyelvtani vagy nyelvhelyességi kérdésről van szó, amikor foglalkozunk a *között* névutó használatával. Szabó Pál írásának művészi értékéből mit sem von le, hogy mi erre az eredményre jutunk. Szabó Pál sok értéke mellett ez még akkor is jelentéktelen hiba volna, ha nyelvtani helytelenségnek bélyegeznők, ami stílusát rontja. Mert lehet, hogy tudatosan vagy öntudatlanul a köznapi beszéd pongyolaságát, nemegyszer logikátlanságát érzékelteti vele, s akkor nem hiba, hanem művészi fogás. De akkor is jobb volna, ha a szereplők párbeszédében használná, nem pedig a maga nyelvhasználatába szóné, mert könnyen csábító példa lehet mások számára ez a kis logikai lazaság.

Markó Imre Lehel

Balassi Bálint költői nyelvének népies elemei első korszakában

1. Az újabb kutatás kevés írónkkal foglalkozott annyit, mint a XVI. század legnagyobb lírikusával. Életének eseményeit immár eléggé ismerjük, költeményeit pedig időrendi sorrendbe állította az 1951-i kritikai kiadás. Az eredményeket nagy részben Eckhardt Sándor szorgalmának, filológiai alaposágának és találmányának köszönhetjük. Foglalkozott Balassi költői stílusával is: különösen monográfiájában (Balassi Bálint. 1940. Franklin kiadás) és később megjelent tanulmányában (A régi magyar költők képei. Magyar Századok. 1948. 69—79). Elsősorban művészi eszközeinek forrását kutatta sok eredménnyel. Az alapvető munkálatok után megkísérelhetjük Balassi költői eszközeinek részletesebb vizsgálatát. Most azokat az elemeket szeretném összeszedgetni, amelyeket Balassi a régebbi népi vagy népi jellegű irodalomból örökölt.

Kísérletünket időben is korlátoznunk kell. Csak a kezdő költő verseit vizsgáljuk, azaz a kritikai kiadás első 41 énekét, amelyeket a Júlia-ciklus (1588.) előtt szerzett. A korszakon belül a versek sorrendje talán vitatható (azt hiszem, több éneket írt a költő Losonczy Annához, mint Eckhardt véli), de a sokszor szellemes kronológia egyik legbiztosabb megállapítása, hogy ez a negyvenegy vers valóban Balassi kezdő korszakát képviseli.

A tájékozódást megkönnyíti, ha csoportosítjuk a költeményeket. 41 ének közül tíz vallásos (az 1951-i kritikai kiadás számozása szerint, amelyet a továbbiakban is használok majd: 4., 5., 6., 7., 8., 36., 37., 38., 40., 41.), kettő tavaszt köszöntő leíró vers (28., 29.), a többi mind szerelmes témájú. Közülük egy unikum: levélformában bizonyítja a szerelem hatalmát az élők világában (19.). A maradék 28 éneket is két csoportra oszthatjuk. A kisebbik rész — tíz ének — kérlelő, bókoló vers (9., 10., 11., 12., 14., 17., 23., 24., 25., 33.), de még ezek közül is kettő átmenet a másik csoportba (12. és 17.). A 12., az Aenigma legnagyobb részében a „csendes úzásban együtt lassú balagásban” látott két hatyú történetét beszéli el. Csak a két első sor miatt tartozik a kérlelő csoportba, mert ott „édes szerető”-jét kéri, hogy fejtse meg meséjét. A 17., amelyben Kardos Tibor vágásének-hatást sejt, szintén alig-alig kérlelő. Első felében a tavaszi reggelt festi, a másodikban álmát közli, csak a befejező két versszak — szinte záróstrófa helyett — kéri Istent, hogy valósuljon meg álma.

Legnépesebb a szerelmes verseknek az a csoportja, amely monológ-szerűen a szerelmes lelki állapotát boncolgatja. 18 ének tartozik ide (1., 2., 3., 13., 15., 16., 18., 20., 21., 22., 26., 27., 30., 31., 32., 34., 35., 39.). A lírának ezt a változatát maibbnak érezzük, mint a párbeszéd egyik felét közlő, bókoló szerelmes verseket, mégse valószínű, hogy később keletkezett, hiszen Balassi

három legkorábbi verse is ide tartozik. Közülük hat „heroida” (3., 13., 15., 22., 30., 31.), amelyben a költő valakinek, legtöbbször a szerelmes nőnek helyébe képzeletileg magát, és annak nevében beszél. Humanista divatjuk Ovidiusból származtatható, de Eckhardt rámutatott, hogy Balassi efféle énekeinek lehet régebbi magyar hagyománya is (Balassi Bálint. 1940. 88. és 146—7). E műfaj történeti kérdéssel most főlegesen bővebben foglalkozunk, de bizonyos, hogy a mai ízléshez közelebb álló, az élmény őszinteségével és a lírai hevület egyneműségével ható énekek ebbe a csoportba tartoznak. Meggyőzően hat ma is például a 34. ének, „kiben örül, hogy megszabadult a szerelemtől”, vagy a 39., amelynek hosszú címe is bizonyítja a költő őszinteségét: „Ezt akkor szerette, hogy az felesége idegenségét és hamisságát eszébe kezdte venni, kin elkeseredvén s jutván annak az szerelmesének igazsága eszébe, akit ok nélkül bolondul elhagyott volt feleségéért, úgy szerette ezt.”

2. Emlegetjük Balassi modernségét, de verseinek olvasása közben állandóan észre kell vennünk, hogy négyszáz esztendeje keletkeztek. Nemcsak régies helyesírása, elavult szavai, szenvedő igéi és történelmi múlt idői figyelmeztetnek erre, hanem kevésbé feltűnő nyelvi sajátosságai is, mint egyes szavak, kifejezések ismételtetése. A fent idézett hosszú cím „ezt akkor szerette” szavakkal kezdődik, és így fejeződik be: „úgy szerette ezt”. De megismétlődik ebben az egy mondatban a „feleség” szó és az „eszébe kezdte venni” kifejezés „jutván ... eszébe” formában.

Az ismételtetés a stílus régiességének egyik legfeltűnőbb jegye. 29 szerelmes versében a *szép* 46-szor szerepel jelzőként, sőt tíz vallásos versében a *szent* 25-ször fordul elő ugyanebben a szerepben. A *szeret* igét 43-szor használja, a *szerelem* főnevet pedig 133-szor (ezenkívül a *szerelmes* melléknév még tizenkilencszer bukkan fel). Néhány énekében ritkábban fordul elő ez a szó (a 11., 12-ben csak egyszer, a 13.-ban és 25.-ben egyszer sem), másokban annál többször. A terjedelmes elmélkedő költői levélben (19.) tizenhétyszer (a *szeret* igét is kilencszer szerepelteti ez az ének). Több mint ötször használja a *szerelem* szót nyolc énekben (3., 20., 22., 27., 31., 32., 34., 35.).

Nemcsak szavakat ismételtet. Humanista vagy talán török eredetű kép hasonlítja a szerelmi szenvedélyt lobogó tűzhöz. Balassit megragadhatta ez a metafora, mert énekeiben többször visszatér. Már az elsőben így rajzolja szerelme keletkezését:

Bátran két szemét mikor kegyesen én reám fordítja,
Ottan szívemnek ő nagy szerelmét magához felgyújtja,
Mert csak két szeme az én szívemnek felgyújtó fáklyája.

(7—9. sor.)

(A *Két szeme, szívem és felgyújt* szavak kétszer szerepelnek a strófában.) Az ének végén a *gerjeszt* ige egymás után következő sorokban kétszer fordul elő. Ez a szó is a tűz fogalomköréből ered, s Balassi gyakran fejezi ki vele a szerelem ébredését (11 : 16., 17 : 39., 19 : 76., a 32.-ben pedig kétszer is: a 27. és 39. sorban. Az első számjegy az ének sorszáma az 1951-i kritikai kiadásban; a kettőspont után következő számok a vers sorait jelzik).

A „Chak Borbála nevére” szerzett heroidában tűzben lobogó fiatal fához, majd Aetna hegyének állandó égéséhez hasonlítja szerelmét (25—30. sor), végül össze is olvasztja a kettőt:

Az én szívemnek is, ki nagy szerelmemben hozzád régen felgyuladt,
Tűzét meg nem oltja sem bú, sem nyavalya, sem egyébféle bánat.

(31—20. s.)

Első énekében, amely a kritikai kiadásban megnyitja a Losonczy Annához írott versek sorozatát (20.), a szerelmi érzés megint a tűz részletezett képében jelentkezik:

Bizonnyai esmérem rajtam most erejét,
Szívemben felgyuladt szerelemnek tűzét,
Sebesen égését,

Kit tűrök naponkint egy szép víg kegyesért. (1—4. s.)

Később a 24. sorban megint visszatér ez a kép.

A tűz és gerjedés a 27. énekben összefonódik, tehát szövegszerű bizonyítékot kapunk a kettő egybetartozására:

Az felgyuladt tűz nem gerjedhet fült kemencében inkább,

Mint én elfáradott bús szívem, ki már nem élhet tovább. (9—10. s.)

Még két énekben hasonlítja szerelmét égéshez röviden: a 22.-ben kétszer (3. és 22. sorban) és a 26.-ban egyszer mindjárt az elején, de találó képpel magánosságát is kifejezi:

Mint sík mezőn csak egy szál fa egyedül úgy élek,
Szerelem tűzes lángjátúl szívemben én égek.

A fa és a tűz, amely itt még egymástól független, a 33. énekben egyesül. (Alapötletét Ragnina Domenice egy szonettjével rokonítja Waldapfel József. Irt. Közl. 1937. 152. A 64. ének törökből készült fordítás, szintén belső lángról beszél [19—20. s.]. Németh Gyula ezt „törökös kép”-nek nevezi „Balassa Bálint és a török költészet” című értekezésében. Magyar Századok. 1948. 87.) Ez a költemény a tűz-metaphora megteljesedése, mert mind a nyolc versszakot átfonja, s ezáltal Balassi egyik legművészebb, legegységesebben szerkesztett alkotásává emelkedik. Az első három strófa azt a gondolatot fejti ki, hogy „nagy tűrhetetlen” tüze nem olyan, mint a többi: mást — különösen szeretőjét — nem gyújtja fel, de életét emészti. A következő két versszak a költemény közepe. A lírai hevület — saját kínjainak szánása — itt emelkedik legmagasabbra, szép allegóriában egyesítvén a lappangva emésztő tüzet a magától gyúlt fával, s ez sem az olasz, sem a török eredetiben nincs meg:

Régtől fogva égvén, lassan-lassan elfogyok,
Szinte mint magától gyuladott fa oly vagyok,

Titkos szerelemtől

Mint tűz hévségétől

Fa, én is úgy száradok.

Miképpen hogy az oly tűznek nincs semmi langja,

Ki magátul gyult fát az erdőben fogyatja,

Én szerelmemnek is

Noha nincsen híre,

De életemet rontja.

Az utolsó három versszak szerint nem is kívánja, hogy szívének „királyné asszonya” ugyanúgy égjen, szenvedjen, mint ő, de kínjai enyhülnének, ha nem kellene egyedül élnie.

A szerelem nemcsak *ég* (négyyszer ismétli ezt a szót a 33. ének a 7., 14., 16., 31. sorban), hanem *gyújt* is (7., 15., 17., 22. sor), továbbá *fogyat* (2., 22. s.) és *emészt* (6. és 12. s.).

Balassi nem hiába emlegeti, hogy Venus istenasszony szolgálatába szegődött, a szerelem valóban végigkísérte életét. Versei azonban azt mutatják, hogy a sok szerelem alig szerzett boldogságot, inkább *kín*-t (33 : 33., 35., 39., 27 : 6., 8., 20., 21., 23., 26. — A felsorolt utalások nem törekszenek teljességre, legtöbbször csak azt említik meg, amikor egy versben többször fordul elő ugyanaz a szó), *nyavalyá*-t (23 : 3., 5.), *betegség*-et (1 : 1—2.), *síralm*-at (35 : 10., 11.), *szenvedés*-t (10 : 8.), *bú*-t (12 : 12., 14., 27 : 22., 27., 39 : 20., 27., 29.), *gyötrődés*-t (26 : 6., 31 : 4.), *bánat*-ot (29 : 12., 16., 21.), *keserű*-et (22 : 14., 26., 23 : 5., 9., 13., 16.). A humanista líra és a török gazelek, bejtek szemléletét követve, a szerelem Balassi szerint is hol *szolgálat* (10 : 10., 15., 39 : 24., 26.), hol *tör* (15 : 22.), hol *rabság* (18 : 19., 20., 23 : 22., 30.), hol *gonosz tömlőc* (34 : 9.). A szerelmes — szintén a humanista és török versek mintájára (vö. Németh Gyula: i. m. 93, 96) — nem is bírja sokáig a súlyos lelki állapotot: *elaszik* (22 : 28.), *mint kór csak tántorog* (32 : 14.), *elfogy élete* (22 : 19.), *elveszti magát* (20 : 20., 23.), *megöli* a szerelem (19 : 60., 64.), a *keserves kór kivégzi* (15 : 3), azaz *hal, vész* (30 : 6.). Néha egyszerű *halál* (9 : 12., 13., 16., 13 : 15., 19., 23 : 2., 3., 39 : 16., 17.), néha azonban *szernyő halál* (23 : 13.) vár rá.

A nagy szenvedély által kiváltott nyomasztó érzések jelölésére szinte mintagyűjteményt ad a „Losonczy Anna nevére” szerzett heroida (22.). Mindjárt az első versszakban bőven sorakoztatja az effajta szavakat:

Lelkemet szállotta meg nagy keserűség,
Csak nagy bánat leszen életemben már vég,
Ó én szívem mint ég,
Hogy szerelem miatt örök kínban esék.

Ezután következnek a *keserves fej* (14.), *bánat* (15.), *árvaság* (16.), *gyújtád szívemet* (22.), *elfogy én életem* (24.). Majd megint egy strófa, amelyből ki sem lehet szedegetni a szavakat, annyira összekapaszkodnak:

Szegény fejemet már mivel vigasztaljam?
Szívemnek keservét kinek panaszoljam?
Magam hova fogjam?
Ha síralmim miatt én ugyan elasztam. (25—8.)

Ezzel sem elégszik meg. Folytatja *árvaság*-gal (35.), *gyámoltalanság*-gal (36.), ami miatt *gyötrődik* (42.), *kesereg* (46.).

A tűz és a szerelmi gyötrődés fogalomkörének vissza-visszatérő szavai mellett különben is Balassi költői stílusának egyik legállandóbb vonása ebben a korban az ismételtetés. A negyvenegy ének közül nincs egyetlenegy sem, amely egy vagy több szót ne használna kétszer vagy többször. Nemcsak azért érdemes ezeket összegyűjtenünk, hogy ezt a stílussajátságot bizonyítsuk, hanem jó képet adnak — addig is, míg szókészletének rendszeres feldolgozása elkészül — költői nyelvéről. Csak az ugyanabban az énekekben ismétlődő

szavakat szedtem össze — azokat se mind —, mégis találunk majd elemeket, amelyeket több vers is kedvel. Természetesen ezek a szavak más énekekben is fel-felbukkannak. A szófajok közül legtöbbször főneveket ismétel (53 főnév), aztán következik 41 ige, jóval kevesebb — 11 — melléknév és 5 névmás.

Az 53 főnév közül leggyakoribb a *lélek*, 26-szor ismétlődik hat énekben. Egyikben (a 32.-ben), a „Kiben annak adja okát, hogy él, noha a lélek a szerelmeséhez elszökött túle” címűben 13-szor (6 : 15., 18., 8 : 22., 25., 22 : 5., 8., 9., 32 : 2., 3., 5., 6., 10., 11., 16., 17., 21., 22., 26., 36., 43., 37 : 1., 3., 26., 38 : 9., 14.). A „bűn” és „szív” 15-ször fordul elő. Az első inkább vallásos (5 : 4., 9., 10., 13., 17., 19., 21., 33., 37., 36 : 14., 42., 54., 59., 37 : 3., 24.), a másik szerelmes versekben (néha *szű* alakban: 5 : 5., 20., 6 : 21., 23., 30 : 2., 6., 35 : 1., 4., 13., 17., 21., 22., 38 : 16., 20., 22.).

A többiek gyakoriság sorrendjében így következnek egymás után: *személy* (3 : 8., 10., 19 : 89., 93., 98., 20 : 5., 38., 26 : 5., 11.) és *kin* kilencszer (27 : 6., 8., 20., 21., 23., 26., 33 : 32., 35., 39.), *kedv* nyolcszor (1 : 19., 21., 7 : 1., 2., 6., 13., 18 : 31., 39.), *halál* hétszer (9 : 12., 13., 16., 17., 13 : 15., 39 : 16., 17.), *gyöngy* hétszer egy énekben (24 : 4., 13., 16., 17., 25., 27., 34.), *tűz* — mint már láttuk — szintén hatszor egy énekben (33 : 1., 4., 5., 11., 19., 21.), *úr* hatszor megint egy énekben (4 : 1., 8., 9., 12., 13., 15.), *vétek* hatszor (5 : 35., 38., 18 : 9., 12., 36 : 1., 37 : 2.), *fia* ötször (6 : 9., 27., 39., 10 : 1., 5.), *méh* (31 : 3., 16., 19., 24., 25.), *élet* (10 : 2., 12., 13., 13 : 11., 24.) és *kereszt* (szerelmes versben: 24 : 9., 16., 23., 26., 33.) ötször.

Négyszer fordul elő *bú* (12 : 12., 14., 39 : 27., 29.), *bánat* (12 : 11., 29 : 12., 16., 21.), *bárka* (40 : 9., 10., 20., 21.), *kegyelem* (4 : 5., 8., 36 : 40., 37 : 6.), *méz* (31 : 19., 21., 24., 25.), *ostor* (5 : 2., 4., 6 : 4., 7.), *szem* (1 : 7., 9., 8 : 34., 39.).

A többi főnév kétszer-háromszor tér vissza. Az énekek sorrendje szerint a világi versekben ezek: *Judit* (1 : 25., 26.), *Venus* (2 : 2., 5.), *vég* (11 : 39., 40.), *balagás* (12 : 4., 12.), *bokréta* (14 : 1., 13., 17.), *fülemile* (17 : 21., 23.), *rab* (18 : 19. [20. *rabság*], 23 : 22., 30.), *ereje* (19 : 28., 33.), *esze* (19 : 34., 37.), *nyavalya* (23 : 3., 5.), *keserv* (23 : 5., 16.), *gyászruha* (23 : 23., 26.), *ég* (28 : 2., 20.), *idő* (28 : 1., 15., 22.), *föld* (29 : 1., 6.), *tánc* (29 : 4., 9., 12.), *zengés* (31 : 3., 17.), *fulák* (fulánk: 31 : 26., 28.), *száj* (32 : 2., 12.), *síralom* (35 : 10., 11.). A vallásos énekekben *fohászzkodás* (6 : 21., 30.), *éltünk* (életünk: 7 : 11., 15., vö. 10. és 13: *élet*), *fej* (8 : 9., 15.), *gond* (8 : 6., 17.), *szód* (szavad: 36 : 29., 33.), *könyve* (könyve: 36 : 36., 37.), *veszedelem* (37 : 10., 13., 21.), *ember* (38 : 18., 22.) *hadnagy* (41 : 9., 26.), *orca* (41 : 24., 25.), *szablya* (41 : 13., 19., 27.).

Az igék közül a leggyakoribbak hatszor bukkannak fel; ilyenek *legyen* (20 : 37., 38., 24 : 21., 24., 27 : 29., 30.), *gyújt*, *gyúl* (1 : 8., 9., 33 : 7., 15., 17., 22.). Ötször ismétlődik *él* (27 : 29., 29., 32 : 16., 24., 26.), *gerjed*, *gerjeszt* (1 : 27., 28., 19 : 76., 32 : 27., 39.) és *lát* (32 : 7., 8., 36 : 9., 11., 38.), négyszer *függ* (24 : 9., 16., 26., 28.), *ég* (*éget*: 33 : 7., 14., 16., 31.), *szolgál* (18 : 19., 24., 39 : 24., 26.) és *segél* (38 : 6., 18., 40 : 6., 33.). Kétszer-háromszor használja világi énekeiben ezeket az igéket: *jár* (1 : 13., 15.), *foglal* (11 : 38., 41., 42.), *halsz* (13 : 19., 19.), *utál* (15 : 7., 9.), *hitet* (15 : 11., 11.), *indul* (16 : 14., 17.), *hajt* (16 : 22., 27.), *virrad* (17 : 4., 7.), *csókol* (18 : 23., 30., 42.), *eszes*, *eszesít* (19 : 85., 86.), *öl* (19 : 60., 64.), *vesztém magamot* (20 : 20., 25.), *bánkodom* (21 : 2., 6.), *örvendek* (21 : 9., 12.), *kesereg* (23 : 9., 13.), *áll* (24 : 17., 19.), *észbe vesz* (24 : 12., 25.), *jelent* (24 : 2., 35.), *felel* (25 : 3., 4.), *vigadnak* (28 : 9., 15.), *vigasztal*, *vigasztalás* (39 : 18., 19.), *hall* (30 : 7., 9.), *emésztí* (33 : 6., 12.), *fogyat* (33 : 2., 22.), *ront* (33 : 25., 26.); a vallásos versekben pedig emezeket:

dicsér (8 : 30., 42.), *száraszt* (8 : 34., 35.), *vétkez* (36 : 15., 27., 43.), *enged* (36 : 42., 43.), *elődben jön* (36 : 14., 17.), *jusson* (37 : 2., 19.), *került* (40 : 10., 14.).

A 11 melléknév közül leggyakoribb az epikai énekek kedvelt, nevet megelőző és hangsúlyozó *jó* jelzője; tizenegyszer fordul elő (31 : 10., 11., 34 : 21., 22., 25., 42., 41 : 7., 14., 14., 23., 23.). Egy énekben hatszor ismétlődik a *szép* (2 : 14., 16., 20., 22., 22., 25.), két énekben hatszor a *víg* (28 : 17., 24., 29 : 5., 5., 7., 21.), ötször a *vitéz* (29 : 10., 21., 41 : 2., 8., 10.), négyszer a *tiszta* (24 : 32., 34., 27 : 13., 13.) és *veszett* (8 : 4., 9., 19., 40.). Kétszer-háromszor bukkan fel a *csendesz* (12 : 44., 47.), *kész* (19 : 101., 103.), *gonosz* (31 : 13.⁸ 15.), *kegyelmes* (36 : 49., 52.), *bátor* (41 : 10., 21.), főnévvé képezve: *bátorság* (ugyanabban az énekekben: 8., 20., 23.).

A névmások közül öt szerepel sűrűbben, mindegyik ugyanabban a versben. Az *engem* kilencszer terpszkedik (20 : 10., 18., 44., 48., 50., 55., 57., 69., 72.), az *ő* ötször (35 : 2., 5., 6., 9., 16.), a *magam* négyszer (20 : 6., 20., 28., 32.), a *tégedet* (3 : 44., 45., 46.) és a *melyik* (25 : 2., 7., 8.) háromszor. A határozószók közül a 13. ének kétszer újrazza az *éjjel-nappal*-t (1—2., 3.), a 40. ének kétszer alkalmazza a *kétség miatt* névutós főnevet (23., 26.).

Némi általánosítással ezeket a szavakat tekinthetjük a Balassi pályája elején kialakult költői nyelv leggyakoribban használt, legkedveltebb szavainak, mert az említett előfordulásokon kívül sűrűn jelennek meg más énekekben is. Első tekintetre megállapítható, hogy hiányzanak közülük a színes, ritkán használt, hang- vagy hangulatfestő kifejezések. A kimutatásban előforduló, ismétlődő főnevei közül csak a *nyavalya*, *személy* és *zengés* (a méhek döngése helyett) szokatlan a mai fülnek. Melléknevei közül a *csendesz* („csendes úszás”) értelme más árnyalatú. Igéi között találunk legtöbbet, amelyek a mostani nyelvhasználattól eltérnek (*emésztí* ’elpusztítja’, *fogyat* ’csökkent’, *száraszt* ’sorvaszt’, *segél* ’segít’, *vesztém magamot* ’tönkre tettem magamat’, *eszésít* ’okosít’, végül a már emlegetett *gerjeszt*). Mindezek azonban valószínűleg csak a XX. századi embernek jelentenek különösséget, 1580 körül általában ilyen értelemben használhatták, tehát az akkori hallgatónak vagy olvasónak nem tűntek fel. Szókészletének gyors áttekintése után tehát azt a negatív tulajdonságot rögzíthetjük elsősorban, hogy lemond a műköltészet egyik leghatásosabb eszköztől, a különösen kifejező, színes, választékos szavak fel-emelő, ünnepi hangulatot ébresztő hatásáról; a mindennapi élet nyelvét használja énekeiben.

Másik tulajdonsága magyarázza az elsőt. Az ismétlődő szavak sokszor egymáshoz közel, ugyanabban vagy egymás után következő sorban bukkannak fel. Például a 11. ének 28. sorában: „Fejér ruhájában mint szép fejér páva” (szándékosan olyan példát idéztem, amely nem szerepelt az eddigi gyűjteményben, hogy lássuk, folytatható lenne a felsorolás. Az előbbi összeállítás hiányosságának további bizonyítására megemlítem: a *gyémánt* négyszer fordul elő ebben az énekben a 13., 17., 30., 42. sorban, a *gyűrő* is háromszor az 1., 38. és 42. sorban). Az idézett szavak közül egy sorban szerepel kétszer a *szép* (2 : 22.), *lélek* (6 : 15.), *meghalsz* (13 : 19.), *hitet* (15 : 11.), *éljen* (27 : 29.), *vigan* (29 : 5.). Fölösleges szaporítanom a kimutatásokat azoknak a helyeknek felsorolása végett, ahol ugyanaz a szó két egymás után következő sorban fordul elő. Elégedjünk meg ízelítőnek az első ének első két sorával:

Beteges lelkem ismeg énnekem most új szerelemtől,
Mely betegségem támadott nekem az tekintetiből.

A beteg szótó és a nekem kétszer ismétlődik a két sorban. A vers további soraiban a *szívemnek* (8., 9.), a *felgyűjt* (8., 9.), *szeressem, szeretem, szeressen* (16., 17.), *Judit* (25., 26.), *gerjedek, gerjeszt* és *szerelem* halmozódik. A későbbi énekekben is megtaláljuk az egymást követő sorokban felbukkanó szóismétlést, és szinte általános a közeli (harmadik vagy negyedik sorban való) duplázás, noha ennyiszor, mint az első énekekben ritkán ragaszkodik egy-egy fordulathoz.

Az ismétlődés okát nem kereshetjük Balassi hanyagságában vagy szó-készletének szegénységében. Ha akarja, sokféleképpen, a szavakat váltogatva fejezi ki gondolatait és érzéseit, sőt kerüli a nyers kifejezéseket, az élet szókimondó fordulatait. Bármely költeményét közölhetik kihagyás nélkül az iskolai kiadások is. Noha a mindennapi élet nyelvét viszi költészetébe, nem vágyik választékosságra, de nem használ olyan szavakat, amelyeket levelezésében titkos írással kell közölnie, és amelyekkel más kéziratoss énekeskönyvek verseiben többször találkozunk. Eckhardt Sándor is megfigyelte, hogy „... Balassinál hiába keressük Joannes Secundus pajzán jeleneteit, bonyolult csókjait, sőt még az aránylag szemérmes Marullus catulliádait is: ő témáiban tartózkodó, kifejezéseiben szemérmes marad mindvégig, sőt még min-táinak catullusi cirógató, édeskés gügyögését, turbékolását is kerüli, holott ez a francia utánczóknál valóságos modorként terjedt el a szerelmi költészetben (mignardise). Azt hiszem, ha van is ebben valami az olasz költészet platonikus szelleméből, meg talán saját platói tanulmányaiból, mégis inkább a magyar társaság ízlése magyarázza ezt a sajátos tartózkodást” (Balassi Bálint. 1940. 130—1). Tehát bizonyos, hogy valami válogató tevékenység, az ízlés érvényesítése már a szókészlet összeállításában megnyilvánult.

3. Több jel mutatja, hogy e korlátok ellenére szókinccse mégis elég gazdag és fordultatos, ha Balassi akarja. A szeretett nő megnevezésére 23 módot talált. Legtöbbször *szerető*-nek nevezi: 16-szor a 29 szerelmes énekekben (3 : 4., 12 : 2., 13 : 7., 15 : 6., 16 : 41., 19 : 13., 35., 40., 51., 21 : 38., 24 : 33., 32 : 1., 12., 22., 33 : 13., 35 : 30.). Tehát csak a terjedelmes 19. és 32. énekekben ismétlődik ez a név. Tizenegyszer szólítja *szerelmem*-nek (3 : 19., 9 : 15., 43., 14 : 13., 15 : 2., 19., 16 : 28., 18 : 1., 23 : 18., 26 : 5., 30 : 3.). Csak a 9. és 15. ének kettőzi meg a nehezen kikerülhető kifejezést. Igen gyakori még a *szerelmemem*, *szerelmes* főnévként használt melléknév (19 : 15., 21 : 1., 29., 26 : 16., 31 : 5., 22., 32 : 7., 31., 35 : 19.). Tízszor illeti *személy* nevezettel, amelynek akkor még tágabb és megtisztelőbb jelentése volt (3 : 8., 10., 13 : 7., 15 : 14., 19 : 98., 20 : 5., 38., 26 : 5., 11., 27 : 19.). *Kegyess*-nek négyszer szólítja szerelmesét (1 : 16., 20 : 4., 25 : 1., 34 : 26.), *asszony*-nak (11 : 1., 13 : 13., 19 : 47.), *vígasztaló*-nak (11 : 4., 20 : 64., 26 : 9.), *gyönyörűség*-nek (3 : 7., 43., 9 : 21) és *virágnak* (9 : 6., 10 : 13., 14 : 1.) háromszor, de az utóbbinak második említése (10 : 13.) megleveníti az úgy látszik akkor már megkövesedett metaforát felújítván eredeti jelentését: „életemnek kinyílt szép virága”.

Jellemzőbb Balassira a hízelgő bókokban való leleményesség. Bőkezűen szórja énekeiben az efféle jelzős díszítványokat: *szép szűz* (2 : 14., 34 : 26.), *szép feleség* (19 : 37.), *szép mátká* (29 : 9.), *egyetlenegy szépségem* (9 : 7.), *én édes drága szépségem* (9 : 22.), *kegyetlen* (13 : 16., 18 : 42., 31 : 13.), sőt a metaforákat: *szép rab* (2 : 14., 22.), *fényes napom* (3 : 9.), *gyilkosom* (9 : 15.), *szerelmes s kegyess tömlőctartó* (23 : 18.), *ez engem éltető édes lélek* (32 : 26.), *ó, én két szememnek szerelmes világa* (22 : 13.), *ó, én reménlett kincsem* (23 : 28.), *az én*

szívem tulajdon fejedelme (23 : 7.), az ki én szívemnek Királyné asszonya (33 : 28—29.). Néha csak halmozza a bókoló jelzőket (*szerető, ékes, kegyes, kedves* — 18 : 34. — *tűzem enkhűtője, bánatom vivője* — 35 : 6.), máskor mondatba oldja („Hát az ki ez világon szerelmesb, — Nekem annál senki sincsen kedvesb, — Életemnél édesb” 17 : 28—30.), de személyes vonatkozásokkal is megtöltheti, mint a valószínűleg Losonczy Annához írott 23. ének többször idézett soraiban (19—20.):

Ó megrepedezett kősziklák közt legelt, kietlenben született,

Tigris nemen termett, párdüctejjel nevelt, mire nem szánsz engemet?

A 32. ének befejezésében a halmozás lendületes csúcspontot alkot:

Árnéknak tetszik már ez világnak szépsége,

Nálam te kívüled álom gyönyörúsége,

Lelkem könnyebsége

Te vagy reménsége,

Választott édessege. (41—5.)

Az ismételtetés tehát nem származhat a költő szókészletének szegénységéből vagy gondatlanságából, valószínűleg inkább a régebbi, élőszóban terjedő költészet hagyománya. Balassi minden versét egy-egy már ismert ének nótájára írta, azaz elsősorban énekszövegnek szánta, amelyet a közönség nem látott, hanem hallgatott. Noha tudjuk, hogy költeményei már életében kéziratosságot, másolatokban is terjedeztek külön lapokon, élete végén egy könyvbe gyűjtve is feljegyezte őket, s ezt is másolgatták, mégis bizonyos, hogy keletkezésük idején hallgatókra, nem olvasókra gondolt. Főképpen ez választja el nyugati humanista költőtársaitól, akik verseiket még akkor is olvasmány-szövegnek szánták, ha zenét is szereztek vagy szereztettek hozzá.

Az olvasott és hallgatott vers között egyik különbség, hogy az utóbbinak gyorsabb érthetőségre kell törekednie. A hallgató nem állapodhat meg egy-egy szón, hogy töprengjen vagy gyönyörködjék. Innen ered Balassi énekeinek az a sajátossága, hogy szókészletében alig fordulnak elő ritkább szavak, de innen származik az ismételtetés is. A költő nem azért ragaszkodik egy-egy kifejezéshez, mert hétköznapiok kisebb szókészlete korlátozza, hanem lemond a választékosságról, hogy az újra felbukkanó szó biztonságot, megnyugvást keltsen a hallgatóban, megkönnyítse a szöveg felfogását.

Gyakorlati okokon kívül művészi célok is indokolják az ismételtetést. Irodalmi műveltségű nyelvészeink közül Pais Dezső fejtegeti, hogy a mellérendelő összetételek alkotásában (ikerszavakban stb.) „az emberi szellemnek ősi, mondjuk »kezdetleges« hajlandóságait ismerhetjük fel, azokat, amelyeket a poetika epikus alakításmód vagy előadásmód címen szokott megjelölni: a vonásoknak, a mozzanatoknak részletező, bőséges ábrázolását... Az említett okokhoz, célokhoz csatlakozik a jelentési és hangalaki ismétlések velejárójaként bizonyos ritmusérvény a beszélőben és hallgatóban egyaránt, ami esztétikai mozzanatokot vegyít bele a nyelvi jelenségekbe” (MNy. 48 : 153). Hallgatóról és beszélőről, ősi hajlandóságról beszél Pais Dezső, vagyis az élőszóban közölt régebbi irodalom díszítő törekvésének egyik gyümölcsét látja a szóismétlésben. Valóban ez lehet Balassi e stiláris sajátosságának is egyik forrása.

4. Az ismételtetés művészbibb, egy fokkal fejlettebb formája a halmozás, amelyben nem ugyanannak a kifejezésnek kettőzésével vagy sokszorozásával

akarja gyönyörködtetni a hallgatót, hanem rokonértelmű szavak sorakoztatásával. Az élőszavas közvetítéssel függ össze ez is, mert egy érzés vagy gondolat kiemelésének hasznos eszköze a hangsúlyozandó lelki tartalom több szóval való érzékeltetése. Balassi költői stílusának másik igen gyakori eszköze ez. Két szerelmes éneke (2. és 10.) nem él vele, különben szinte általános; vallásos verseiben talán gyakoribb. Szóhalmazásra vonatkozó példákat idéztem már előbb, amikor Balassi nyelvének változatosságát fejtegettem (18 : 34., 35 : 6., 17 : 28—30., 23 : 19—20., 32 : 43—5.). További előfordulásokat ismeretünk, hogy megfigyelhessük a halmazás különféle formáit.

Gyakran rokon értelmű főneveket sorakoztat:

Kiért reám szállott Istentől nagy átok,
Betegség, kár, sok gond, szegény, rút hír, szitok. (39 : 10—1.)¹

Máskor bibliai nevekkel nem tud betelni, de elvont főneveket is told hozzá, amelyek egyúttal kiemelik az öt „hadnagy” közös tulajdonságait, megrajzolva így a költő vitézi eszményképét is:

Jó Makkabeusnak, Jeftének, Sámsonnak, Gedeonnak, Juditnak
Észt és bátorságot adál diadalmot... (41 : 7—8.)

Melléknevek és igék ritkábban sorakoznak egymás mellé, mint a főnevek, de akad ilyen is. Melléknévhalmozásra már láttunk példát (18 : 34., 17 : 28—30., 23 : 19—20.), nézzünk egy igeit is:

„Tengek, nem élek, lenni sem lélek” (30 : 16. A sor utolsó tagja jó példa a tőismétlésre is.)

A főnév-, melléknév- és ige-halmazás fokozássá emelkedik ebben a szép strófában:

Szívem nyughatatlan titkon ő magában,
Bú miatt gyötrődik fáradt bánatjában,
Nagy kénvallásában
Emésztetik, mint fa tüztől sebes lángban. (20 : 21—4.)

A „titkon nyughatatlan szív” még elég általános, elvont hangulatot fejez ki. A második sorban már pontosabban jelöli meg az érzést, és hevesebb fájdalmat rajzol: a bú és fáradt bánat a titkos nyugtalanság fokozása, de legkifeje-

¹ A 39. éneket az 1951-i kritikai kiadás a Júlia-ciklus előtt írott versek közé sorolta. Lektorai véleményében azonban Eckhardt Sándor volt szíves közölni, „hogyan ezt a verset sem szabad az ifjúkori kísérletek közé számítani. Ez szerintem B. B. legmélyebb ihletű verse, még ha formailag nem vetekezhetik is a Cölia-énekekkel.” Kiváló Balassi-kutatónk véleményét megerősíti, hogy az ének „ad notam”-ja („Már szinte az idő vala”) négy Júlia-énekből ismétlődik (53., 54., 57., 60. Az utolsó nem jelzi a nótát). Mégis a tapasztalat azt mutatja, hogy legjobban, ha hiszünk Balassinak, aki a címbe ezt jegyezte: „Ezt akkor szerzette, hogy az felesége idegenségét és hamisságát észébe kezdte venni” (kiemelés tőlem), tehát még a végleges válás és a Júlia-ciklus előtt; azaz legjobban, ha továbbra is abban a csoportban hagyjuk az éneket, ahova az 1951-i kiadás tette. Vitathatatlan ellenben, hogy az 1588 előtt írottak között is több olyan „mély ihletű” vers van, amelyben kibontakozik már a költő nagy tehetsége, s nem számítható „ifjúkori kísérletnek” (például 21., 23., 26., 28., 34.). A 39. ének szépségét már e cikk elején kiemelttem.

zőbb a *gyötrődik* ige, amelynek nagy szerepét hangsúlyozza, egyúttal fokozza az utolsó sorban az *emésztetik*. A *nagy kénvallás* szintén fokozás a bú és bánat után, mert szabatosabban jelöli meg a fájdalmat. A strófát az ismert tűzfogalomkörből vett tömör hasonlat zárja, folytatván a fokozást is, mert képben ábrázolja a pusztulást.

Különösen vallásos énekeiben gyakori a fokozás. Egyik legszebb alkalmazásában két fogalomkörbe tartozó igecsoportot sorakoztat (*segélj, ne hagyj alá mennem és hű lennem, háladást tennem, dicsérenem*) művészi ritmusérzéssel. A két csoportot a fogadalom választja el. Az első tagban két igét, a másodikban (ezzel is fokoz) hármát alkalmaz:

Segélj azért engem, kegyelmes Istenem,
Örvény fenekére ne hagy alá mennem,
Kéért az míg élek, kész vagyok hű lennem,
Nagy háladást tennem,
Szent neved dicsérenem. (40 : 33—7.)

Amennyivel művészebb a halmozás az ismétlésnél, annyival fejlettebb díszítő kedvet árul el a fokozás a halmozáshoz viszonyítva. A halmozást más irányban is fejleszti a szép előadásra serkentő vágy, amikor rokon értelmű, de ellentétes jelentésű szavakat párosít. Ez az alakzat ritkább Balassi költészetében, de különösen szerelmes énekeiben elő-előfordul (pl. „Vehetnek ifjak, vének példát én rólam” 34 : 31). Többször érzékelteti a szerelem hatalmát az élet és halál szembeállításával:

Ó tekintetiben villámlik szerelem,
Kivel néha megöl, néha éleszt engem,
Örömrre, bánatra csak ő én vezérem. (31 : 31—3. Ezenkívül 31 : 12.,
32 : 13. stb.)

Máskor az ellentétet nem azonos szófajokkal, hanem bonyolultabban, más-más fajtájú szavak ellentétes jelentésével fejezi ki; inkább két érzést állít szembe. Ezt a díszítő eljárást többször használja, mint az egyszerű ellentétet:

Mint párdúc prédának, kínomnak is kegyetlen örvendez,
Háladatlanképpen bűnemben gonoszul fizet s bút szerez,
Mosolyog kínomon, mint nagy jón, hogy lelkem epedez. (27 : 21—3.)

Itt a humanista lírában szokásos kegyetlen nő és szenvedő férfi harcából keletkezik a stiláris ellentét, amelyben a nő ridegségét legtöbbször igékkel fejezi ki, a férfi gyötrelmét pedig főnevekkel. (Kivétel: *Ielkém epedez.*)

Egyaránt igékkel érzékelteti a bánat és öröm ellentétét a következő versszak, de a szembeállítást azzal finomítja, hogy a szomorúságot jelentő igéket — tanács formájában — tagadja:

Azért ne bánkódjál én jó vitéz társam, ürülj minden gondoktul,
Eléggé hordoztuk heában az sok bút, legyen már tőlünk távul,
Mostan igyunk, lakjunk, vigadjunk, táncoljunk, távozzunk bánatunktul.
(29 : 10—3. Az utolsó sorban fokozás is!)

A halmozás hatását tompítja, szinte rafinálttá burkolja, mikor a régi magyar költészet egyik kedvelt versmondattani képletével, a közöléssel elegyíti:

Az ő szerelmének hozzám nagy hívségét
Jól látom szívének minden jó szándékát... (21 : 13—4.)

A két rokon értelmű főnév közé illesztett, mindkettőre vonatkozó állítmány a halmozást szinte csak az „avatottak” számára élvezhetővé tompítja.

4. A közölést szívesen használja Balassi. Három szerelmes énekében háromszor-háromszor is alkalmazza ezt a formulát (17 : 13—4., 41—2., 43—4.; 20 : 11—2., 15—6., 41—2.; 22 : 15—6., 33—4., 35—6.). Legtöbbször a halmozást tarkítja így, néha azonban a fokozást is:

Látod, hogy én sem sok csácsogással
Nem gondoltam rágalmozó szókkal. (17 : 43—4.)

Már Arany János megsejtette, hogy a magyar nyelvű költészet XVI. századi látszólag hirtelen felvirágzását csak azzal magyarázhatjuk, hogy előtte — a középkorban vagy már régebben — a papok által művelt latin és fordítás-irodalom által elnyomva ugyan, mégis szívósan élt a népi vagy népi jellegű, nemzeti nyelvű költészet, amely kész szokásokat és formákat hagyományozott utódaira, és amelynek nyomait megtalálhatjuk e század irodalmában. Ilyen forma a közölés is, amelyet Horváth János már az Ómagyar Mária-siralomban megállapított.

Másik verstani, de a stílust is alakító hagyomány a zárt versszak. Mivel XVI. századi költészetünk énekszövegekből áll, a szerző állandóan gondol a zenére. Legtöbbször strófaként ismétlődik a dallam, s ez szinte megkívánja, hogy egy-egy gondolatszakasz töltsen meg a strófát, és fejeződjék be a versszak végével. Az egység zártságát erősíti még a bokorrim, amely régi verseinkben és Balassi énekeinek nagy részében következetesen megcsendül mind a négy (sőt néha hat: 38.) sor végén. (Kivétel a „Bánja az Úristen” nótájára szerzett 32., 33., 34. ének, melyeknek strófáiban az 1., 2. és 5. sor cseng össze, de a 3. és 4. sor vagy másképp rímel, vagy rímtelen.) A strófa zártságához Balassi állandóan ragaszkodik, végét mindig kikerekíti. Csak két soros versszakai fordul elő, hogy a mondat átcsap a következő két sorba, s ott fejeződik be (például 12 : 7—10., azaz a negyedik és ötödik verssor és a 17. ének három rövid soros szakaszai közül az utolsó előtti megy át az utolsóba).

A versszak zártsága eredetileg azt is jelenthette, hogy minden sora azonos mondattani szerkezetű. Balassinál ilyen tiszta formában ugyan már ritkán, de még előfordul:

Ne tántorodjunk mi el soha uram tőled,
Ne kételkedhessünk is többé már felőled,
Nyughassék meg mi lelkünk igaz hittel benned,
Vallhassunk mindenekben urunknak csak téged. (4 : 9—12.)

Mind a négy sor igei állítmánnyal kezdődik, és személyragos helyhatározóval (egyszer tárgygal) végződik. Az alany, *mi* is azonos három sorban, csak az utolsó előtti sorban változik nyelvtani formában, de értelemben nem: *mi*

lelkünk. Az első és negyedik sorban ismétlődő *uram*, illetve *urunk* hangsúlyozza a szakasz kerekdedségét. Lényegében szóhalmozás fűzi egybe a versszakot, de a rokon értelmű szavak nem egymás után, hanem minden sor elején és végén bukkannak elő. Epikai énekeinkben több és következetesebb példát találhatunk a néha mereven zárt versszakra (vö. Széphistóriánk és a deákok című értekezésemet. Fil. Közl. 1959.). Balassi a humanista szerelmi líra hatására már kezdi feloldani a régi formát. Kezdi feloldani, de nyomait szinte minden énekében fellelhetjük. Külön kellene foglalkoznunk azzal a folyamattal, hogyan lazítja ez a nagy költői egyéniség a hagyományos képletet, míg szinte modern fordulatosságig fejlődik.

A strófa zártsága nemcsak abban áll, hogy — mint a mai versekben — a költő a szakasz végével mondatát is befejezi, hanem minden egység szerkezete annyira igazodik valami törvényszerűséghez, hogy régi irodalmunknak szinte minden versszaka típusokba sorolható. A népdalok képzettársításában Arany János három formát különböztetett meg: összerakót, haladványost és ellentétet. Ezeket a neveket alkalmazzuk a zárt strófaszervezetek típusainak jelölésére.

Az összerakó típus az első sorban megnevezi, amiről beszélni akar, a többi sor részletezi a mondanivalót. A szóhalmozás figurája az alap, de a rokon értelmű szavak a sorokba szóródnak szét. Gyakran a szavak nem is rokon értelműek, de azonos fogalomkörből erednek, mint a 11. ének nyolcadik versszakában:

Természetiben is gyémánthoz hasonló,
Mint acéllal gyémánt hogy meg nem rothadó (rontható?),
Így ő sem hajlandó,
Tekéletes szívó, igen igazmondó. (29—32.)

Néha már egy strófával előbb jelöli témáját, csak a részletezés marad a következőre:

Sőt még az végbeli jó vitéz katonák,
Az szép szagú mezőt kik széllal bejárják,
Most azok is vigadnak, az időt mulatják.

Ki szép füven lévén bánik jó lovával,
Ki vigan lakozik vitéz barátjával,
S ki pengig véres fegyvert tisztítat csiszárral. (28 : 13—8.)

A második idézett strófa három egymás után sorakozó képpel „rakja össze”, hogyan vigadnak a katonák tavasszal. A minden sor elején ismétlődő azonos alany (mindig *ki* vonatkozó névmás), az azonos mondattani szerkezetű sorok (alany—határozó, illetve egyszer tárgy—állítmány—társ- vagy eszközhatározó) hangsúlyozzák a szakasz egységét.

Az idézet első három sora jó példa a zárt strófa második típusára: a haladványosra. Alapja már nem a halmozás, hanem annak fejlettebb formája, a fokozás. Az első sor megjelöli a témát, a két következő a vitézek tavaszi jókedvét ábrázolja fokozódó erővel, amit legjobban az igék érzékeltetnek: *bejárják*, *vigadnak*, *az időt mulatják*.

Ebben a típusban az utolsó sor néha, mintegy összefoglalva az előbb mondottakat, csattanót ad:

Járásban, ruhában csak ötet szemlélik,
Módjában asszonyok, lányok ötet nézik,
Formáját követik,
Beszédét, erkölcsét mindenek kedvellik. (11 : 21—4.)

Ugyanez az eljárás néha a képek magyarázatával fonódik össze, s a csattanó az elvontabb, általánosabb, a konkrétól már elszakadó tulajdonság kiemelése az utolsó sorban:

Viola szép színe mutatja hívségét,
Rózsa piros volta hozzám nagy szerelmét,
Fejér rózsza penig mondja tiszta éltét
Nessze (nézsze) mint mutatja bölcs és eszes elméjét. (14 : 5—8.)

A harmadik típusban, az ellentétesben a versszak első fele vagy határozottan szemben áll a másodikkal, vagy pedig ez utóbbi csak fordulatot jelent. A zártság alapja itt is egy stilisztikai alakzat: az ellentét, amely itt sem egymás után következő szavakban, hanem a versszak soraiba legtöbbször egyenletesen elosztva jelentkezik. Az elmosódottabb, csak fordulatot jelentő ellentétre példa lehet a 4. ének már idézett harmadik versszaka (9—12.), a kifejezetre pedig a 20. ének több strófája; íme az egyik:

Engem noha mostan előle elüze,
Búcsúmot úgy adá mint számkivetésre,
De talám még végre
Jutok ő nékie valaha eszébe. (57—60.)

Vagy közöléssel tarkítva a másik:

Látja szerelmemet, hozzá hívségemet,
Azt jelenti, hogy ő sem gyűlöl engemet,
De azért éltemet
Szüntelen kínozza büntelen fejemet. (9—12.)

Minden strófatípusra igyekeztem szembetűnő példát idézni. Találhatni öböt is, talán megfelelőbbet is, de Balassi versszakainak többségében már nem érvényesül tisztán régi költészetünk e hagyománya. Nyoma megvan minden énekében — különösen vallásos verseiben —, de az újabb ízlés, a humanista minták követése már változatosságra, finomabb eszközökre, árnyaltabb előadásra készíti a költőt. Ahogyan az egyszerű ismétlést felváltja a rokon értelmű szavak halmozása, majd a fokozás, sőt ellentét, e versmondattani elemek is feloldódnak, veszítenek merevségükből, s ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy nehezebben felismerhetők.

5. A XVI. század végén élő Balassi fejlődéstörténeti helyzetét jól mutatja rímelésének állapota. A bokorrímet még szokásszerűen használja, de a rövid soros külföldi énekek hatására már felbontja a „Lucretia”-ének 19 szótagos sorát, és megalkotja e korszak végén, a 41. énekben az ismeretes Balassi-strófát. Az azonos szó megismétléséből keletkező kezdetleges rímelésnek (Tinódi „vala-valá”-i) verseiben már szinte nyoma sincs. A halmozás állapotáig jut a most ismertetett korban, pályája elején: legtöbb ríme azonos fajú

szavak azonos raggal ellátott alakja. Akad azonban — itt még kivételesen — merészebb, a régi szabálytól eltérő rim is (pl. a 41. ének 10—2. sorát záró szavai: *dicsekednek—helyek—ellenségnek*).

Régi epikai költészetünk egyik díszítő eszközét, a lépegetést is körülbelül ebben az állapotában őrzik Balassi pályája elején keletkezett énekei. Tiszta formájára Gyulai Pál a népköltészetből idézett példát („Meghalók Csurgóért, de nem a váráért, — Hej, nem a váráért, csak egyik utcáért, — Nem is egy utcáért, csak egyik házáért, — Haj, abban növekedett barna galambomért”), Horváth János históriás énekeinkben („Cantio de militibus pulchra”) és XIX. század eleji költészetünk „szerbus manier”-jában találta meg, és így jellemezte: „Minden mondatának egy-egy darabja átmegegy a következőbe, s lesz annak mintegy alapköve, de egyszersmind kapcsa a gondolatnak s fenntartója a folytonosságnak” (Horváth János: A reformáció jegyében. 1953. 225. és A szerbusz manier. Irod. tört. 1918. és Tanulmányok. 1956. 267—8). Megtalálható széphistóriáinkban is (Az Argirus históriájáról szóló székfoglaló előadásában [1954.], Kardos Tibor „előrelökődő gondolatrítmus”-nak nevezte, Klaniczay Tibor fellelte a Szigeti Veszedelemben (Zrínyi Miklós 1954. 182), különösen szép formában őrizte meg a „Rustán császár históriája” („Ebéd előtt mulatkozni mene az mezőben, — föl tekintve távul láta nagy port az mezőben — az nagy porban piros Zászlót láta lobogásban, — Zászló alatt roppant sereg hadi szerszámokban”, 106. vsz.). Ósi versmondattani képletünk lehet, mert stilisztikai megfelelője — a zárt strófa fejlettebb halmozása, fokozása és ellentéte mellett — a legkezdetlegesebb díszítő eszköz: a szóismétlés, amely itt a vers ritmikus rendjéhez igazodik.

Eredeti formájában Balassi Bálint énekeiben ritka, inkább a hagyományhoz jobban ragaszkodó vallásos verseiben bukkan elő:

Ó szent Isten mind éltünkben s mind holtunk idején egyedül reményünk,
Te vagy éltünk s benned halunk, rajtad áll minékünk mikor legyen végünk,
Testünk romolván szent országodban általad leszen gyönyörű éltünk

(7 : 10—2.)

Az első két sort szóismétlés fűzi össze: *éltünk, holtunk*, de az utóbbi már ige-ként jelenik meg a második sorban. A két utolsó sort már csak hasonló értelmű szavak kapcsolják: *végünk és testünk romolván*, tehát a lépegetés már burkoltabb. Lépegetésre emlékeztet a strófa zártságát biztosító másik elem: az első sor *szent Isten*-ére visszamutat a második és harmadik sor *benned, rajtad és általad* szava.

Szerelmes versei közül leginkább őrzik a régi képletet talán „Az Gianeta Padovana nótájára” szerzett 18. ének:

Ezelőtt neki csak rabja voltam, ötlet jutalom nélkül szolgáltam,
Rabságból kivett, szolgáljává tett,
Szolgálatom nem esik heáiban,
Mert ajakát mint jó szoldját
Adja hogy én megcsókoljam;
Szerelmivel ajándékoz, csak hogy tovább is szolgáljam. (19—24.)

A *szolgál* ige az első meg utolsó sorban, a *szolgáljává* és *szolgálatom* a másodikban és harmadikban, továbbá a *rab* és *rabság* biztosítják a lépegetést, de a negyedik, valamint ötödik sorban a *szold* (zsold) csak jelentésével utal szolgálataira.

A burkoltabb lépegetés elő-előfordul a most tárgyalt énekekben; különösen felismerhető több vallásos (4 : 9—12., 5 : 33—6., 7 : 10—2., 8 : 33—6., és 21—4., 38 : 19—24., 40 : 29—32., 41 : 19—21) és néhány szerelmes versben (1 : 7—9., 11 : 17—20., 15 : 1—3., 16 : 41—4., 19 : 49—52., 21 : 9—12., 22 : 1—4., 23 : 1—3., 24 : 17—20., 27 : 33—6., 29 : 1—3., 32 : 11—5., 33 : 16—20., 30 : 18—21.). Halványodó formában aztán szinte minden énekének egy vagy több versszakában meg-megcsillan a régi költészetnek ez a hagyományos formája is, de ezen a fokon már nem mindig szóismétlés a stilisztikai alapja, hanem halmozás vagy fokozás. A halmozásos lépegetésre példának vehetjük a 21. ének harmadik versszakát:

Nem hiszi, hogy neki s nem másnak örvendek,
Ha víg vagyok, azt hiszi, hogy mást szeretek,
Egyebet kedvellek,
S annak megnyerésén örvendek, nevetek.

Bár az *örvendek* és *más* (erre is visszamatat az *egyebet* és *annak*) szavak megismétlődnek, jobban érezteti a lépegetést az *örvendek*, *víg vagyok*, *nevetek*, illetve *szeretek* és *kedvelek* rokon értelmű szavak sorakoztatása.

A fokozásos lépegetésre a 28. ének utolsó előtti strófája kínálkozik példának:

Újul még az föld is mindenütt te tőled,
Tisztul homályából az ég is te veled,
Minden teremtett állat megindul te benned.

A rímet alkotó személyragos határozók és a *te* minden sorban megismétlődnek, a lépegetés alapja mégis inkább az egész versszakra kiterjesztett fokozás, amely különösen a rokon értelmű állítmányok (*újul*, *tisztul*, *megindul*) és alanyok (*föld*, *ég*, *minden teremtett állat*) erősödő sorozatában nyilvánul meg.

Az elől megjelölt szempont szerint Balassi Bálint első korszakának, a Júlia-ciklus előtt írott verseknek azok az elemei kerültek sorra, amelyek valószínűleg a régebbi magyar költői gyakorlathoz fűzték. Mivel régebben nemzeti nyelvű irodalom csak az elismert vallásos és latin nyelvű, tudós műveltség alatt húzódnak meg szerényen, ezt az irodalmat joggal tekinthetjük népinek, népi jellegűnek, ha művelői közé magasabb rangúak tartoztak is. Mivel régi verseink énekformában, élőszóban terjedtek, s mivel ehhez a közvetítő módhoz Balassi ragaszkodott, megőrizte a vele együtt járó stilisztikai alakzatokat: a szóismétlést, halmozást, fokozást és ellentétet. Versmondattanában pedig élnek a régi költészet szép képletei: a közölés, a zárt stróf szerkezet összerakó, haladványos és ellentétes versszakok formájában, végül a lépegetés.

További feladatunk lesz az újabb formai elemek vizsgálata Balassi költői pályája elején, majd az elemzésben ellentétesnek feltüntetett, de a lírikus alkotó izgalmasan összeolvadó népi hagyomány és tudós újítás sorsának kutatása az 1588 után keletkezett kiforrott versekben.

Fábíán István

József Attila két szaváról

I.

A költői alkotás körültekintő elemzésére adott példát Takács Etel a címben idézett tanulmányában (Nyr. 84 : 45—52). A cikk József Attilának Születésnapomra című versével foglalkozik, közelebbről az első versszak két szavát (*csecse becse*) vizsgálja. Ezekhez fűződnek megjegyzéseim.

1. A tanulmány nem fogadja el főnévi értelemben a két szó együttes 'csinos apróság, ékesség vagy játékszer' jelentését s annak a versbeli névszói állítmány funkcióját. Takács Etel szerint az ajándék, amelyről az utólag betoldott második versszakban beszél, „ennek a költeménynek a csecse becse, ennek a versnek a gyönyörködtető játéka: ez volt József Attila utolsó születésnap ajándéka. Nem ikerszó tehát a *csecse becse*, hanem két szó, minősítő jelzős szerkezet. A jelző melléknév (*csecse*), az alaptag pedig *-e* birtokos személyranggal ellátott főnév (*becs-e*), amely az *e költemény* birtokos jelzővel birtokviszonyban áll, s a második tagmondat névszói állítmányának (*meglepetés*) az alanya” (Nyr. 84 : 46. A kiemelések Takács Etel szövegében is így szerepelnek).

Az alapos tanulmány bizonyítja ezt a tételt, elsősorban abból kiindulva, „ahogyan József Attila ebben a két szakaszban kitette, illetve nem tette ki az írásjeleket”.

2. Takács Etel a kritikai kiadás szövegekölzését fogadja el, s így rekonstruálja az eredeti megoldást:

Harminckét éves lettem én —
most meglep majd e költemény
kecse,
becse:
Harminckét évem elszelelt ...

A cikk mellett megtalálható a kézirat fényképmásolata. Ennek, de még inkább a Petőfi Sándor Irodalmi Múzeumban található eredeti gépiratnak a behatóbb tanulmányozása más rekonstrukciót sugall. A mi szempontunkból két fontos tanulságot vonhatunk le ebből.

a) Az első versszak harmadik sora után sohasem volt vessző, hanem éppen olyan kötőjel (választójel) látható a törlés alatt, mint az első sor után gondolatjel gyanánt.

b) Az első versszak lezárása — a negyedik sor végén — nem kettősponttal történt (a gépiratban egyébként is nagybetűvel kezdi a második — most

harmadik — versszakot, tehát az nem is illett oda). G é p p e l pontot írt oda a költő. A törlés helyén valóban volt kettőspont, de ez nem az írógéptől származik: a két pont nincs is függőlegesen egymás fölött. Egyébként is a két pont közti távolság jóval nagyobb, mint azt géppel jelölni lehetett volna.

A géppel írt első változat bizvást ez lehetett:

Harminckét éves lettem én -
most meglep majd e költemény
kecse -
becse.
Harminckét évem elszelelt . . .

3. Ennek a szövegnek a legépelése u t á n következtek a ceruzajavítások különböző sorrendben. Ezek egymásutánja természetesen csak feltételezhető.

Feltűnő azonban, hogy a törlés helyén, a negyedik sorban kézzel javította a pontot kettőspontra, aztán eltörölte ezt a megoldást is, és újra a kettőspont mellett döntött (nyilván az új második versszak értelmezőként való beiktatása következtében). Szembeötlő az is, hogy a negyedik sor *becse* szavának kezdő *b*-je tisztán kiolvashatóan *b* ugyan a gépírásban, mégis rájavította ceruzával is vastagon a kis *b*-t a költő. Okát nem tudhatjuk, csak a töprengés nyomait követhetjük.

4. Érdekes bizonyítását Takács Etel arra építi, hogy József Attila interpunkciója általában szabatos, gondos, következetes. Ezért ragaszkodik a cikkben ahhoz, hogy a *csecse becse* szavak nem lehetnek iker-viszonyban, hanem jelző—jelzett szó kapcsolatról van szó. Felsorolt példái általában meggyőzőnek erről.

Itt azonban — épp a kézirat alaposabb vizsgálatának eredményeképpen mondhatjuk — más a helyzet.

A helyes „olvasat” ez: „most meglep majd e költemény kecse-becse”. A költő az itt található — ikerszőként teljesen ismeretlen kapcsolatú — *kecse-becse* rokon hangzású, jelentésű és nyelvtani funkciójú szavakat is kötőjellel vonta össze. Ez a kötőjel bizonyára az *és*, *s* kötőszó helyett került ide, a fáradt, vontatott, elgondolkozó hangulat pontosabb kifejezésére, a mássalhangzótorlódás elkerülése végett. — A második sor *meglep* állítmánya valamilyen megszólítást éreztet ('meglep téged'): ezt elkerülőldő változtattott a 2. soron, *s* az igei helyébe névszói állítmányt tett (*meglepetés* e költemény). Ebben az esetben viszont már szükségtelemmé vált a *s*, *és* értékű kötőjel, ezért ezt át is húzta. Ez aztán így maradt a *kecse* szó *k*-jának *cs*-re változtatása után is. Hasonlóképpen maradt el a második sor végéről is a vessző, amikor — a változtatás következtében — a *költemény* után következő részek értelmezők lettek, tehát a vessző használata indokolt lett volna.

A fentiek alapján teljesen tisztázott formájában a következőképpen írhatta volna a költő — az akkori helyesírási szabályoknak is megfelelően — ezeket a sorokat végleges formájukban (a korabeli szabályzatok 160. pontja szerint a *csecse becse* ikerszőként egybe írandó, mint ma):

Harminckét éves lettem én —
meglepetés e költemény,

csecse-
becse:
ajándék, mellyel meglepem . . .

5. Végül még egyet: az Értelmező Szótár szerint a *csecse* melléknév gyermeknyelvi használatú 'szép' jelentésben: *Csecse baba, játék, kacsó, ruha. Taj, de csecse ez a mackó!* Irodalmi példa Jókaitól: „veszek neked csecse lovat, ha kimegyek a vásárba.”

Igaz, van ebben a versben bizonyos játékosság, de gyerekeség annál kevésbé. Az élete utolsó évében levő férfi keserű öngúnya uralkodik a költeményben, nem pedig a gyermeteg gügyögés pöntyögése. Nemcsak magára a *csecse* melléknév használatára nem találhatunk példát József Attila kötetében, hanem a tartalomhoz ennyire nem illő, vulgáris hangulatú szavak ilyen-fajta alkalmazására sem.

Ezért csatlakozom én is azokhoz, akik — az érintett dolgozat következtetésével ellentétben — a *csecsebecsé*-t ikerszónak, főnévnek, névszói állítmánynak tartják.

Margócsy József

II.

Margócsy József megjegyzései József Attila vitatható jelentésű sorait illetően a végleges szöveg kialakulásának néhány újabb problémáját vetik fel: a javításokkal formálódó szövegnek milyen változataira következethetnénk az első szakaszt lezáró írásjelek (pont — eltörölt kettőspont — újabb kettőspont) egymást követő sorrendjéből; vesszőnek vagy kötőjelnek látszik-e inkább a *kecse* szó után álló áthúzott írásjel; a szövegváltoztatásnak milyen elgondolására utalhat a *becse* szó átírt kezdőbetűje? E három nyitott kérdés közül a másodikra, a *kecse*—*becse* szavak közt kötőjelnek olvasott írásjelre építi Margócsy József a következtetéseit. Ha ez a nehezen kivehető áthúzott írásjel kötőjel volt (így közlik a kritikai kiadás jegyzetei is a kérdéses helyet), nem pedig vessző (ahogyan én láttam, nagytóval vizsgálva a kéziratot), akkor még kevésbé tekinthetnénk ikerszónak a kötőjel nélkül írt *csecse becse*-t. Mert ha József Attila kötőjellel kapcsolta össze a maga teremtette — ikerszóként csengő — *kecse-becse* szópárt, akkor miért törölte volna el a kötőjelet a közhasználatú *csecse-becse* ikerszó tagjai között?¹

A kötőjel elhagyásának magyarázatát nem tudom elfogadni. Nem érhető számomra, miért vált volna szükségtelenné a *s*, és értékű kötőjel akkor, amikor a *meglep* igei állítmány helyébe a *meglepetés* névszói állítmány került. Ez a szövegváltoztatás nem módosította a mondat szintaktikai felépítését, tehát — önmagában — semmiképpen sem indokolja a kötőjel áthúzását. A kötőjel elmaradásának magyarázatából adódnak Margócsy további következtetései is: „Ez [ti. az áthúzott kötőjel] aztán így maradt a *kecse* szó *k*-jának

¹ A korabeli — 1931-ben megjelent — helyesírási szabályzat Margócsytól idézett 160. pontja a következőket tartalmazza: „De egybeírjuk ezeket az egy fogalomná vált ikerszókat: *hórihorgas, gézengúz, zenebona, mendemonda, irkafirka, cselepaté, tarkabarka*” (A magyar helyesírás szabályai, 4. kiadás). A felsorolt szavak között a *csecsebecse* nem szerepel, nincs okunk tehát feltételezni, hogy ezt az ikerszót is az egybeírandók közé sorolta a szabályzat. (Ha viszont — ahogy Margócsy gondolta — egybe kellett volna írni, akkor annál kevésbé indokolható a kötőjel elhagyása.)

cs-re változtatása után is. Hasonlóképpen maradt el a második sor végéről is a vessző, amikor — a változtatás következtében — a *költemény* után következő részek értelmezők lettek, tehát a vessző használata indokolt lett volna.” Ezt az érvelést követi az a megállapítás, hogy hogyan „írhatta volna” József Attila a kérdéses sorokat — *a*) ha ikerszónak tekintette volna a *csecse becse* szókapcsolatot, *b*) s ha ennek megfelelően alkalmazta volna az írásjeleket.

Ez a gondolatmenet tehát abból a feltételezésből indul ki, hogy József Attila csak a közismert ikerszót írhatta le verse szóbanforgó soraiban, s ezt a hipotézist egyben bizonyítottnak is tekinti, noha két Margócsytól megkívánt (de a szövegből ki nem következtethető!) írásjelen kívül egyéb érv nem szól mellette.

A megjegyzések 5. pontja esztétikai szempontok felvetésével támogatja azt a felfogást, hogy a *csecse becse* nem értelmezhető jelzős szerkezetként.

Cikkemben igyekeztem arra is kitérni, hogy a *csecse becse* szójáték milyen stílári értékét ad a *csecse* szónak. Ebben az összefüggésben az egyébként gyermeknyelvi *csecse* melléknév épp olyan távol van a „gyermeteg gügyögés pöntyögése”-től, mint a *gagyog s ragyog* rímpár első tagja, mert hiszen mindkét szó — mint a költői szókinés valamennyi eleme — „alkalmi jelentésben” szerepel: a vers tartalmi és stílári elemeinek ötvözetétől meghatározott értelmi-érzelmi-hangulati tartalommal telítődik.

Margócsy érvelése tehát nem győzött meg, s így továbbra is fenn kell tartanom a *csecse becse* jelentéséről, mondatbeli szerepéről közölt véleményemet.

Takács Etel

„Jelző-e vagy állítmány?”*

I.

Több mint ötven esztendeje, hogy valamelyik fővárosi gimnázium tanári szobájában felvetődött egy Petőfi verssorral vonatkozásban az a „probléma”, amely a szakköröket — minden mondvacsináltsága ellenére is — egészen napjainkig nem egyszer foglalkoztatta. Több — az alább említendőknél több — észrevételt, cikket, sőt legújabbban igen érdekes szaktanulmányt olvashattunk róla (Szemere Gyula: Jelző-e vagy állítmány? Nyr. 83 : 439). E tanulmány különben felvilágosító válasz egyes általános és középiskolai nevelőknek a Központi Pedagógiai Továbbképző Intézet magyar tanszékéhez juttatott és széles érdeklődési körre valló konzultációs kérdésére.

A Szeptember végén című költeménynek erről a soráról van szó: „Még ifju szívemben a lángsugarú nyár. . .”, a rá vonatkozó kérdés pedig eredetileg így hangzott: vajon az *ifju* szó itt állítmánykiegészítő-e vagy jelző? (Horger Antal cikke: MNy. 3 : 287—8; Lehr Albert hozzászólása: MNy. 3 : 377—81), később meg így: a *szivem*-nek a jelzője-e az *ifju* vagy a *lángsugarú nyár*-nak? (Harsányi Zsolt cikke: Pesti Hírlap 1939. máj. 25.), ma pedig: a sornak melyik szava az állítmány? (Szemere: i. h.).

* Szemere Gyulának folyóiratunkban (83 : 439—44) megjelent mondatelemző cikkéhez három hozzászólás érkezett; ezeket egy érdeklődésre írt válaszlevelünkkel együtt közöljük az alábbiakban. (A szerk.)

Nyilvánvaló, hogy mind a három kérdés voltaképpen ugyanaz, s bár a Nyr. most említett tanulmánya is háromféle válaszlehetőséget sorol fel (amelyek egyike a *szivemben* szónak itt elfoglalt mondatnani értékét tenné problematikussá), valójában csupán kettő van, mert hiszen ha a mondatot elliptikusnak fogjuk fel, akkor az *ifju* csak jelző lehet, ha pedig nominálisnak, akkor állítmány; a mindenképpen ígétlen (attributív) mondat értelmezésének egyéb változata nincs.

A Nyr. elmemozdító tanulmányának szerzője végül sem vállalkozik a kérdés végleges megoldására, mert: „kétségtelen, matematikai értelemben vett bizonyossággal nem lehet eldönteni azt”, de annyit mégis mond, hogy — bár mindkét felfogás megindokolható — ő maga állítmányi funkciójúnak érzi az *ifju* szót, s így a régi vitát elindító Horger Antallal és a témához újabban hozzászóló Harsányi Zsolttal van egy nézetben, akik azonban határozottabban fejtették ki idevonatkozó álláspontjukat, bár megengedhetőnek tartják az ellenkező véleményt is. Legújabban Makay Gusztáv tett megjegyzést e sorhoz ugyanilyen értelemben. (Édes hazám, fogadj szívedbe! . . . Bpest, 1959. 181).

Horger kellően részletező esztétikai bevezetés után arra az eredményre jut, hogy „. . . a költő gondolatának megfelelően így kell hangsúlyozni: »Még *ifju* szivemben a lángsugarú nyár. . . « nem pedig, ahogy igen gyakran szavalják: „Még *ifju* szivemben a *lángsugarú nyár*.” Ennek két akadályát látja: „Először: feltűnő, hogy három esetben a határozó után közvetlenül az állítmány következik (még *nyílnak*, még *zöldel*, még benne *virít*¹), s csak ebben az egy esetben következnek a *még* után egy jelzős határozó, az állítmány pedig szórén-szálán elveszett volna. Az ilyen módon való szavalás tehát teljesen megzavarná a gondolatritmus pompás lüktetését”. (Ugyanígy érvel Harsányi Zsolt is.) A továbbiakban a lángsugarú nyárban virító kikelet logikai tarthatatlanságát hívja tanúnak álláspontja igazolására, míg az ő felfogása szerinti magyarázatban — mint mondja — szépen kiegészíti egymást a két sor. Ha ugyanis az *ifju* szót a *lángsugarú nyár*-hoz tartozónak tekintjük, vagyis „még nyár eleje van az én szivemben”, „még alig hogy kezdődik benne a nyár”, akkor kifogástalanul illik hozzá az utána való sor, hogy „még benne virít az egész kikelet”.

Eddig tart a tetszetős és a felületes szemléltető könnyen megtévesztő okoskodás, amely a rideg logika fonálán akar behatolni a költészet birodalmába; ennek hiábavalóságát pedig már nemcsak Arany, hanem Goethe is hangoztatta, hiszen a költő lelkének mélyében, izzó érzelmeinek magas hőfokán az értelem mérőónja úgyszólván megolvad. Mindamellett — ha ezt az előadást talpraesett rabulisztikánál egyébrek nem tekintjük is —, amikor a szegedi egyetem későbbi „fura ura” ilyen formában megmutatja azokat a mondatnani lehetőségeket, amelyek a beidegzettől eltérő értelmi súlypontra billentik a verssor gondolatmenetét, meghökkenünk, és fontolóra vesszük: ne ennek a nézetnek adjunk-e igazat?

De ha megfontoltuk, akkor sem fogadhatjuk el a magyarázatot. Miért? Mindenekelőtt: egyáltalán nem meggyőző, de nem is helytálló, amit Horger a „szórén-szálán” elveszett állítmány helyett következő jelzős határozóról mond. Az ugyanis, hogy az azonos mondatrészek merev egymásutánban kövessék egymást sorról sorra anélkül, hogy szabatosan azt fejeznék ki, amit a költő mondani akart, lehet bravúros, öncélú játék, de semmi esetre

¹ Ide a határozó után közvetlenül nem az állítmány került.

sem Petőfi nevéhez méltó költészet. Sigaza van Lehrnek — aki különben nyomós és nem minden ironia nélkül előadott argumentumokkal mutatja ki Horger álláspontjának tarthatatlanságát — mikor azt kérdezi: „A mesterkelt egyformaságnál nem szebb-e a természetes változatosság?” (i. h.). Hiszen ha a kérdés mélyebb vizsgálatába kezdünk, nyomban látjuk, hogy a gondolatritmus más elemei sem fedik egymást a Horger kívánta mértani pontossággal. Ugyanis: a nyiló, kerti virágok vagy a zöldellő nyárfa, a havas hegytető meg az őszülő haj mind látható, külső képek, míg a szorosan hozzájuk tartozó s ezeket kiegészítő, szívben virító kikelet nem az, a gondolati egyensúly mégis tökéletes. E párhuzamban a természeti képeknek megfelelő ellentét másik ágát tiszta és világos műgonddal magára, mondjuk így: a saját testére vonatkoztatja a költő: az ő szíve ifjú, az ő haja ősz. (A szív és agy hasonló szembeállításának képzete Adynál is fellobban: „Szívük izzik, agyuk jégcsapos”. Az „Illés szekerén” prológusa.) Ezt folytatja a következő sor *benne virít*-ja is, amelynek vizsgálata nélkül a felvetett alapprobléma — ha lehet itt ilyesmiről beszélni — megnyugtató módon meg sem oldható. Mert mire vonatkozik ez a *benne*? Nyilván a *szivem*-re, nem pedig a *lángsugarú nyár*-ra. Ha úgy volna, akkor nem viríthatna ott a kikelet, mint azt éppen Horger is hangoztatja. Tehát nem pusztán az *ifju*-n van a hangsúly, hanem az *ifju szivemben*-en, csak így kaphat a *benne* értelem szerinti nyomatékot.

Így értelmezi a sort különben Horváth János is nagy Petőfi-könyvében (Petőfi Sándor. Bp., é. n. 303): „szívében még viruló ifjúság” — mondja idevonatkozóan és Szigetvári Iván is (A százéves Petőfi. Bp., 1922. 48): „Még szivemben a nyár”. Hevesi Sándor pedig így teszi át prózára ezt a helyet: „Szívében még a szerelem kikeletje és nyara virít” (Az előadás művészete. Bp., 1908. 67). Kétségtelen tehát a *benne* hovatarozandósága, s ebből folyólag az is, hogy a költő *ifju szivet*, nem *ifju nyarat* akart mondani (mert hiszen akkor írhatta volna — mondjuk — így: „Még ifjú e szívben a lángsugarú nyár”), mivel a szokatlan szóösszetételű „ifju nyár” nem is lángsugarú még.

Döntő módon megerősíti mindezt a fordítások egész sora. „... nel mio giovine cuore” olvassuk a Norsa-féle olasz (Ambrosoli nincs a kezem ügyében) s ugyanígy a Vértes—Lebourg-féle francia átültetésben is „... mon jeune coeur...” (tudtommal más francia fordítás nincs). Az angol Catherine Dallas pedig „ragyogó”, a német Neugebauer meg „forró” nyárról beszél, amely szívében „trónol”, illetve „hullámszik”. „Enthroned in my heart is the radiant summer...” — „Noch fühl ich Hochsommer im Herzen mir wogen.” Ezek szerint egyik fordító sem fogta fel „ifjú nyár”-nak, kettejük azonban — mint látjuk — határozottan és szó szerint „ifjú szívem”-nek. S most fordítsuk meg a kérdést: s z í v é n e k ifjúságáról Horger szerint vajon hogyan beszélne a költő, ha nem úgy, amint a versben tette?

Az állítmány elvesztéről sincs tehát szó, hiszen azt Horger is jól tudta, hogy itt létigével kiegészíthető egyszerű kihagyásos mondatall állunk szemben, aminő „Petőfi képzeletében elég gyakori” — mint Szemere írja (i. h.). Idéz is többet, s az idézetek száma bőven fokozható. (E finnugor mondattani sajátosságnak különben kiterjedt irodalma van. Simonyi: Igeállítmány és névszó állítmány. Nyr. 47 : 49; ua.: A *van* ige hiánya. NyK. 25 : 15; Klemm: A *van* és *vannak* ún. kihagyása. MNy. 13 : 265; Veress: A *van* alak- és mondat-tana. Eph. K. Pótk. II; Gauthiot, a téma első feldolgozója: A finnugor nominális mondat. Mémoires de la Société Linguistique. Paris, é. n. 15 : 200.)

Az efféle magyarázó kutatások, nyelvtani és értelmezési elemzések azonban nem vihetők túlzásba, és nem szabad ott is kétértelműséget keresni, ahol nincs. Mosolyogni való fontoskodásnak tűnt fel például éppen a Petőfinek most tárgyalt soráról folyó vita idején, de később is tartalmatlan hírlapi eszmecserét folytatni a költőnek egy másik verséről (Magyar Nemzet 1941. febr. 21., 26.).

Volt valaki tudniillik, aki ráérő idejében úgy találta, hogy a Nemzeti dal egyik szakasza így kezdődik: „Rabok voltunk mostanáig, — Kárhozottak. Ősapáink, — Kik szabadon éltek, haltak...” stb. Vagyis: szerinte a *kárhozottak* után pontot kell tenni, mert az *ősapáink* nem ehhez tartozik. Holott egy pillantás bármelyik Petőfi-kiadásba, vagy a vers kéziratának fakszimilében is közkezen forgó szövegébe mindenkit meggyőz arról, hogy itt az interpunkción javítani való nincs.

A másik „kérdés” ugyanezre a szakaszra vonatkozóan az, hogy a „Kik szabadon éltek haltak” sor az előtte állónak jelzője-e, vagy az utána következőnek alánya? (Lehr. MNy. 3 : 381). Persze, ez csak játék, hiszen világos, hogy a kérdéses sor mind a két másikhoz hozzá van fűzve részben értelmi, részben mondattani szálakkal; az előtte állóhoz lazábban, mint az utána következőhöz.

Természetesen nem ezek a példák igazolják azt a megállapítást, amit modern költőink egyikére-másikára szoktak mondani több-kevesebb okkal-joggal, hogy magyarázatra szorulóan homályosak, vagy „nem azonnal érthetőek”. (A „Szeptember végén” nem is ilyen vers, íme, mégis magyarázzák.) Annak idején leginkább Adyról alakult ki ez a — ma már ugyan megszűntnek mondható — vélemény. Az ő Fekete zongora című versét idézték leggyakrabban erre az „érthetlenségre” példa gyanánt. Azt a költeményt, amelyet Ignotusnak ez az ismert és híressé vált megjegyzése jellemez: „Akaszszanak fel, ha értem, de — gyönyörű!” (Nem éppen így mondta ugyan, de e z t mondta.) Legtömörebben ez a paradoxon fejezi ki, hogy a szavak értelme csak a szótárban egyértelműen világos, költeménybe foglalva már nem mindig. Ott esetleg más hangulatot, színt vagy illatot hordoz. Még artikulációja is másképp zeng, s éppen ez az a titokzatos folyamat, amit csak a költő tud megteremteni. Az Emerson emlegette „vérző szavak” titka ez. Amint Juhász Gyula is viaskodott velük: „Formát keresni minden gondolatnak — És elvérezni egy fonák ígén — A parfümét érezni a szavaknak — És tudni: minden szó gonosz szirén, — Mely holt szépségek barlangjába csábít — S az élettől, amely vár, eltakar...” (Formát keresni).

Igen, a szavak ... Milyen csodálatos, hogy sem jelentésüket, sem értelmüket — ami olykor nem is mindegy! — nem önmagukban, hanem részint abban az élményben hordják, amelyből kiszakadtak, részint pedig a többi mondattaghoz való viszonyukban. E kifejezésben például: „az óráim jól jár” a mondatbéli kapcsolat a *jár* szónak más értelmi és fogalmi oldalát domborítja ki, mint ebben a mondatban: „fiam ezzel a lánnyal jól jár, ha feleségül veszi”, vagy: „nekem tőled még pénz jár”. És más jelentése van ugyanannak a szónak — hogy Gombocz Zoltán fülemben maradt példáját idézzem — ha azt mondom: „kinézett az ablakon”, vagy ha ezt: „kinézett a szőlőbe”. Így lesz világossá előttünk, hogy maga Arany — noha azt vallotta: „Mit meg nem ért a józan emberész — Hiányzik abból egy: az értelem”, s így írt Szemere Pálnak: „Ha a költő azt, ami lelkében történik, nem fejezi ki úgy, hogy semmi kétségnél, eltérő magyarázatnak helye ne lehessen ... jele, hogy költeménye

el van hibázva” — mégis kénytelen volt például Toldynak magyarázni a „Nagyidai Czigányok”-at (a Bolond Istók II. énekének elején). De Madách is azt írta éppen Aranyak: „... jól tudom, ami a szépirodalomban magyarázatra szorul s magát nem érteti: helytelen”, s ennek ellenére felvilágosító sorokat küldött Erdélyi Jánoshoz a tragédia egyik-másik részének könnyítése végett.

Minél igazabb ihletette tehát a költő a Múzsának, annál inkább saját nyelvén beszél hozzánk, s ha ennek a nyelvnek marad is itt-ott lefordíthatatlan része, a lélek felszívja azt is, mint mindazt, amit a szó kifejezni gyenge. Nem szabad hát meglepődnünk, ha találunk legnépszerűbb költőink közismert verseiben is olyan sort, amelynek megértéséhez nem mindig könnyen jutunk el. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy nagy költőink bármelyike is nem tudta volna magát érthetően kifejezni; szó sincs róla! Csupán azt, hogy mondani-valójuk oly elválaszthatatlanul van beágyazva a versnek, e különleges kifejezési formának burkába, mint gyümölcsbe a mag.

Ha végigtallózunk olyan kristálytisza tartalmú költeményeken, aminőket Arany írt, még azok olvasása közben is meg kell néha állnunk, hogy az „értelem” Ariadne-fonalát megkeressük, amely — ha csak pillanatokra is — kisiklik ujjaink közül, és eltűnik az utolérhetetlen formaművészet útvesztőiben. Ha nem volna így, akkor feleslegessé válnék Aranyak saját versét magyarázó minden jegyzete és sok jeles kommentátor munkája is.

A Nyr. most taglalt tanulmánya is mondja, hogy: „a mondattani elemzés közelebb vezethet egy-egy verssor s ezzel együtt egy-egy költői mű mondanivalójának mélyebb átéléséhez”. Ez igaz, de azt kell még hozzátenni, hogy a mondattani elemzés némely költeménynek nemcsak mélyebb átéléséhez, hanem pusztán megértéséhez sem elég. Gondoljunk például Aranyak — nem is túl bonyolult Vörös Rébékjére — csak V. Lászlójára. Ebben mondattani tisztáznivaló nincs ugyan¹, de van egyéb. Több olyan szó, amelynek

¹ Hacsak a *legitten* értelmzése nem, amely több más kérdést vet föl. Így a *legott*-nak a *legottan*-hoz, a *legitt*-nek pedig a *legitten*-hez, végül mind a négynek egymáshoz való jelentésviszonyát.

A felsorolt mindkét szópár kívül esik a köznapi beszéd szokásán, s inkább csak az irodalmi, közelebről: költői nyelvben használatos. Ott sem gyakran, sőt egyike-másika alig. Az ismertebb *legott* nyilvánvalóan idő-, nem pedig helyhatározó jellegű. A benne levő *ott*-nak alapjelentése már teljesen elhomályosult (mint a *holotté* is, amelynek ma már a leghalványabb helyhatározó színe sincs. Tompa még eredeti jelentésben használja: „... S az aljig meg sem állt — Holott a gazda számos — Mély gödröket kapált.” Pogánykút). Jelentése: 'azonnal, nyomban'. Így használja minden költőnk, másképp nem is használhatja. Petőfinél: „Felkelt az ágyról s gyertyát gyújtatott — Felöltözék és útra kelt legott...” (Legenda). Aranyál: „Mikor Toldi Miklós megfogá a csehet — És az ijedtében legott térdre esett...” (Toldi XII. é.). Madáchnál: „Tragédiának nézed? nézd legott—Komédiának s mulattatni fog” (Az Ember Tragédiája, VII. szín). Garaynál: „Mondottam, és a császár legott elvágatott — De két kezembe két szóp aranyórát nyomott” (Obsitos). Jóval ritkább a *legottan* használata; a szó árnyalatkülönbség nélkül ugyanazt jelenti, mint a párja (az *ott* ~ *ottan* analógiájára). Már legrégebb bibliafordításunkban találkozunk vele. Ezt a latin szöveget: „... et mox, ut purificati sunt” (Jud. 16, 22) a BécsiC. (46) így adja vissza: „Es *legottan* hog megtisztoltatanac”, a SzékelyudvarhelyiC. (96) pedig így: „ees *legottan* hog megtisztoltatanac”. Újabb költőinknél is: „Fegyvert fogott kezébe — *Legottan*, aki birt” (Tompa: Pogánykút); napjainkban is: „Naplót! Gyerünk már! Kezdj belé *legottan*” (Illyés: Napló).

Nem gyakori költőinknél ugyancsak a *legott*-ból kisarjazott *legitt* használata sem. Hamarjában csak Arany Hamlet-fordításából, meg Kisfaludy Sándortól tudok idézni példát; az ő Dobozyjában kétszer is előfordul, s egyiknek jelentése itt már legalábbis bizonytalan: „Várj csak néhány pillantatig — S *legitt* nálad leszek én” — mondja a férj,

jelentése csak bizonyos előismeretek birtokosa előtt világos, mert enélkül a verset talán lehet zavartalanul élvezni, tartalmát azonban nem. Aki előtt ugyanis ismeretlenek a magyar történelem idevonatkozó lapjai, annak hiába húzta alá a költő a „kivánja eskümet” sor második, vagy „a gyermek, az fogoly” sor első szavát. Éppen oly kevéssé érti, miért akarja az eszelős király kettőzni az őrt „Kivált Mátyás előtt”, s nem érzi a jelentőségét ennek a kísérteties mondatnak sem: „Itt a kehely, igyál, ... — Enyhít mikép a *sír*”. (Ez a homályosság persze nem az, ami a balladai műfaj velejárója, s amit Goethe „mysteriöse Behandlung”-nak nevezett.)

Ugyanígy nem jutunk közelebb pusztán mondattani elemzéssel egy másik Arany-versszak való értelméhez sem: „Hős fiakból ketten-ketten, — Két vezéré kétszer-ketten, — Feje lón mind egy-egy nemnek — Száznyolc ágra ezek mennek” (Buda halála VI.). Vajon utána számolt ennek már valaki? Aligha. Minek is? A pompás vers csengése megejtíti értelmünket, s inkább élvezzük, mint taglaljuk a költő szavait.

Találunk Aranynál olyan dononai sorokat is, amelyekben az írásjelek felrakása szerint változik — akár éppen ellenkezőre — a mondat jelentése. A Zács Klárában olvassuk ezt: „Eredj fiam, Klára, — Hamar, édes lányom! — Megtalálad a térdeplőn, — Ha nem a diványon.”

A két nagy Arany-magyarászó — Greguss és Lehr Albert — nem bírt megegyezni abban, hol keresse hát a szerencsétlen lány az olvasóját előbb; ha ugyanis a *térdeplőn* szó után teszünk vesszőt, akkor a diványon kell előbb keresni, ha pedig a *ha nem* után, akkor amott. A Lehr—Greguss vita különben Arany füléhez is eljutott, de nem volt inyére. Egy rezignált megjegyzése ezt bizonyítja (Lehr Albert: Emlékezések Arany Jánosra. MNY. 13 : 143).

A példák száma szaporítható volna még, de terünk nincs rá. Ezt a néhányat is csupán az alapkérdés minél több oldalról való megvilágítása miatt említettük.

Bory István

miután feleségét leszúrta, s ő maga is halálra készül. Itt a szó világosan időhatározó, mint Hamletben is: „*Legitt* hozzáfogok...” (II. felv. II. szín). de néhány sorral feljebb, ahol ez áll: „Állj meg Mihály (mond a bús hölgy) — *Legitt* elér a pogány” már nem feltétlenül az. E n n e k a *legitt*-nek van bizonyos helyhatározó íze. Azonban Arany említett balladáijában a szónak némileg módosított alakját határozottan helyhatározónak érzem, s akit eddig megkérdeztem, mind ezen a véleményen volt. Nem tudom, van-e, aki időhatározóra gyanakszik itt. Persze csak szubjektív oldalról lehet megítélni a kérdést, mert más támpontunk nincs, a költő felfogását nem ismerjük, s a magyarászók — Beöthy, Greguss, Voinovich — egyike sem tesz rá megjegyzést. Tudtommal a szakirodalomban sincs szó róla, de az értelmi összefüggés a mondott irányba mutat. Mert: a király azt kérdezi türelmetlenül, sürgősen és félve, hogy messze van-e még a határ, hiszen minden pillanatban elveszhetnek itt. Mire a szolgálja megnyugtatóan felel: nincs messze, *legitten* van, ahol is átkelünk rajta.

E röpke elemzésből az a sajátosság tűnik ki, hogy a két szó közül — *legottan*; *legitten* — az egyik idő-, a másik pedig helyhatározó; az utóbbi legalábbis erősen annak érződik. Oka talán az, hogy a ritkán használt *legitten* szó utolsó két tagjának helyhatározó jellege még töretlen az összetételben is, míg a *legottan*-ban a teljesen időhatározóvá lett *legott* nyomán ez jobban elhomályosult. Bár — mint láttuk — nem teljesen.

Mindenesetre érdemes lenne foglalkozni a témával.

II.

A Szemere Gyula cikkének első részében elemzett „Még ifju szívemben a lángugarú nyár...” esetében ahhoz az állásponthoz csatlakozom, amely jelzőnek fogja fel az *ifju*-t és összetartozónak az *ifju szívem* kifejezést. A mondat állítmánya azonban — szerintem — nem az *ifju szívemben* — ez meghatározó —, hanem a következő sorban található *virít* igealak, amely egyaránt tartozik a *lángugarú nyár* és az *egész kikelet* alanyokhoz. Tehát a költő ifjú szívében benne virít a lángugarú nyár és az egész kikelet. A két alany fokozásként követi egymást: a költő nem elégszik meg azzal, hogy a lángugarú nyárról beszél, szinte fogalmazás közben jön rá, hogy ifjú szívében még az egész kikelet is benne virít.

A fokozáson kívül még kettős ellentét is fokozza a költői megjelenítés erejét és hatását: az ifjú szív és az őszbe vegyülő haj ellentétét hangsúlyozza, hogy a szív fiatalságát a nyár és tavasz képe, az őszülő sötét haját a „tél dere már megüté fejemet” kifejezés teszi szemléletessé.

A vers ilyen értelmezését, mióta csak ismerem, olyan nyilvánvalónak tekintettem, hogy meglepett, miért éppen ez a felfogás maradt ki Szemere Gyula cikkéből.

Katona Piroska

III.

Folyóiratunkban Szemere Gyula Petőfinek két vitás értelmű versorát elemezte mondattani szempontból (83 : 439). Az egyik sor a Szeptember (vagy a költő helyesírása szerint September) végén című költeményből való: „Még ifju szívemben a lángugarú nyár” (az *ifju* és a *szívemben* *ú*-ja és *i*-je a versmérték, az anapesztusok kedvéért rövid), a másik sor pedig ez a mondat: „Börtönéből szabadult sas lelkem” (Az *alföld* című versből; mai helyesírásunk szerint: *szabadult* és *Alföld*).

A vita a körül forog, mi az állítmány ezekben a mondatokban. Az elsőt tudniillik úgy is lehet érteni, hogy az *ifju* benne az állítmány: Még ifjú a lángugarú nyár szívemben, azaz egyszerűbben kifejezve: Még nyár eleje van szívemben. Érthetjük azonban úgy is, hogy az *ifju* szó itt nem állítmány, hanem jelzője az utána következő főnévnek, s a mondatot ki kell egészíteni valami odaillő igeállítmánnyal, tehát így: Még ifjú szívemben a lángugarú nyár *van* (vagy *lakozik* vagy más efféle). A másik mondatot is kétféleképpen lehet felfogni; vagy úgy, hogy a *sas* szó az állítmány (Börtönéből szabadult sas a lelkem), vagy úgy, hogy a *sas* az utána következő főnévnek jelzője: Börtönéből szabadult (az én) saslelkem (milyen lelkem?). Szemere mind a két mondatban állítmánynak tekinti a vitás szót, az *ifju*-t és a *sas*-t, de hozzáteszi: „nem merném határozottan tévesnek minősíteni” a másik véleményt sem, azt, hogy az *ifju* szó itt a *szívemben* főnévhez tartozó jelző.

Talán érdekelni fogja azokat a nevelőket, akik kérdezősködtek e verssorok mondattani elemzése felől, hogy már egy jó félszázaddal ezelőtt is vitakoztak azon, hogyan kell érteni az első mondatot. Horger Antal a Magyar Nyelvben ugyanúgy magyarázta, mint most Szemere Gyula, vagyis azt bizonyította, hogy az *ifju* szó állítmány ebben a mondatban (3 : 287). De Lehr Albert szembeszállt ezzel az értelmezéssel. Sorban latra vetette Horger érveit, s arról igyekezett meggyőzni az olvasót, hogy az *ifju* itt nem állítmány,

hanem jelző, ennél fogva a mondat jelentése ez: Még ifjú szívemben a láng-sugarú nyár van (uo. 377). Rámutatott arra, hogy ezt a sort hatvan esztendő óta mindenki csak így értette, s egy kissé élesen még ezzel is megtoldotta bírálatát: „Olyat is, ami magától értetődő, elcsavarhat a furfangos elme” (378). A kérdést részletesen tárgyaló cikk végén pedig ezt a szerkesztői megjegyzést olvashatjuk: „Torkos László tanár úrtól is kaptunk egy tüzetes fejtegetést, melyben szintén a Horger-féle fölfogást czáfolja” (381), ez a második cáfolat azonban nincs közölve.

Horger semmit sem válaszolt Lehr hozzászólására, nem vitatta tovább a maga okoskodásának helyességét, ezért úgy látszik, mintha elismerte volna, hogy Lehr magyarázata a jó. Kinek adjunk mármost igazat? Lehrnek és Torkosnak-e vagy Horgernek és Szemerének? A kérdés eldönthetetlen, mert mind a két felfogás mellett lehet érvelni, és csak Petőfi mondhatná meg, ha élne, hogy ő hogyan értette, mikor leírta. Én azokkal vagyok egy véleményen, akik az *ifju* szóban itt jelzőt látnak, nem állítmányt.

A másik verssort Lehr is ugyanúgy magyarázta, mint Szemere, azaz hogy a *sas* szó állítmány a mondatban, tehát a költő itt nem a maga saslétkéről beszél, hanem ezt akarja mondani: Börtönéből szabadult sas a lelkem. Tompa Józsefnek hasonló értelmezésére Szemere is hivatkozik (443). Ezzel a felfogással talán mindnyájan egyetérthetünk, annyival inkább, mert ha Petőfi a *saslélek* szót akarta volna használni, bizonyára egybeírta volna, hiszen így írta a *szolgalelek* kifejezést is: „Csak a zsarnok s a szolgalelek, E kettő az én ellenem” (Szilveszter éje 1847-ben, IV.).

Cikkének végén Lehr Albert még egy kérdést is feladott „elmemozdí-tásként” a vitatkozó tanároknak. Idézte a Nemzeti dalnak második versszakát, aláhúzta benne a harmadik sort (*Kik szabadon éltek, haltak*), s ezt mondta: „Döntsék el a tisztelt kolléga urak”, hogy ez a mondat az előtte levőnek jelzője-e vagy az utána következőnek alanya (i. h. 381).

Téger Béla már egy évvel előbb foglalkozott a Nemzeti dalnak ezzel a részletével a Nyelvőrben (35 : 184—5), de ő azt róttá meg, hogy sokan félre-magyarázzák és rosszul szavalják ezt a versszakot, így:

Rabok voltunk mostanáig, kárhozottak!
Ósapáink, kik szabadon éltek, haltak,
Szolgaföldben nem nyughatnak!

Csakhogy Petőfi nem így írta, hanem ekképpen:

Rabok voltunk mostanáig,
Kárhozottak ósapáink,
Kik szabadon éltek, haltak,
Szolgaföldben nem nyughatnak.

A vers kéziratának fényképes másolatát megnézhetjük a Ványi Ferenc szerkesztette Magyar irodalmi lexikonban (a 656. és a 657. lap között), első nyomtatott kiadásának hú mását pedig a Nagy Beöthyben (második kiadás, 2. kötet, a 388. lap után). Téger így érti a verset: „A szabadon élő s haló ősök álma nyugtalan, miként a kárhozottaké” (i. h. 185), ő tehát a vonatkozó mellékmondatot az előtte levő *ósapáink* szóhoz tartozónak érzi: Ósapáink, kik szabadon éltek, haltak, olyanok, mint az elkárhozott lelkek, nincs meg a síri

nyugalmuk, mert szolgaföldben nem nyughatnak. Lehetséges azonban olyan felfogás is, hogy a mellékmondatot az utána következő mondathoz fűződőnek valljuk, így: Kárhozottak ősapáink, mert kik szabadon éltek, haltak, (azok) szolgaföldben nem nyughatnak.

Néhány évvel később Trencsény Károly is helyreigazította a versnek azt az önkényes megváltoztatását, hogy a *kárhozottak* szót nem ősapáinkra vonatkoztatják, hanem saját magunkra, vagyis így: Rabok, kárhozottak voltunk mostanáig (uo. 43 : 229—30). De Lehr Albert kérdését egyik hozzászóló sem tette föl, azt tudniillik, hogyan kell érteni az idézett sorokat, így-e: Kárhozottak szabadon élt, halt ősapáink, szolgaföldben nem nyughatnak — vagy emígy: Kárhozottak ősapáink, mert szabadon élt, halt emberek szolgaföldben nem nyughatnak. Itt sem lehet eldönteni, melyik értelmezés volna a helyes. Megint a költőt magát kellene megkérdeznünk, vajon hogyan gondolta.

Mikor azonban a költőket így magyarázzatjuk, énnekem mindig eszembe jut Goethének ez a csipős irodalmi epigrammája:

Im Auslegen seid frisch und munter!
Legt ihr's nicht aus, so legt was unter!

(Zahme Xenien, Nr. 2. Vö. Lipperheide: Spruchwörterbuch 41). Újságban olvastam egyszer régebben, hogy valaki ezt így fordította magyarra, egy kisső szabadon, de egyébként ügyesen (emlékezetből idézem):

A kommentálás szép dolog,
Attól én sose fázom,
Mit ki nem magyarázhatok,
Azt belemagyarázom.

Nagy J. Béla

IV.

Szűcs Károly tanár levelében azt kérdezi, hogy mi az állítmány a következő verssorban: „Még ifju szívemben a lángsugarú nyár”.

Nyelvtanilag kétféleképpen is elemezhető ez a mondat: vehető állítmánynak az *ifju*, és vehető állítmánynak a *szívemben* mellől elmaradt *van*, illetőleg a *szívemben* (lásd alább). Nyelvtani szempontból a kérdést eldönteni nem lehet. A vers tartalmát, a szövegkörnyezetet, főleg a versszakasz utolsó részét figyelembe véve az látszik valószínűnek, hogy a költő az ifjúságát, ifjú szívét akarja szembeállítani a következő sorokban megrajzolt öreg kor képével („De íme sötét hajam őszbe vegyül már” stb.), ifjú szívről beszél, ez a kiindulópont, a lélektani alany, éppúgy, mint a következő mondatban a „sötét hajam”. E szerint az *ifju*-t inkább jelzőnek számíthatjuk, és jelzett szavával együtt alkotja grammatikai szempontból az állítmányi részt. Ha így elemezzük a mondatot, akkor a *szívemben* mondattani értékelésére vonatkozólag a következőket jegyezhetjük meg. A szakemberek véleménye megoszlik a tekintetben, hogy a *szívemben*-t önmagában is állítmánynak tekintsük-e, vagy határozónak (a *van* kihagyásával), vagy esetleg kettős funkciójú (állítmányi és határozói szerepet egybesűrítő) mondatrésznek. E két utóbbi felfogásnak több híve van, s mi is inkább ezeknek a figyelembevételét ajánljuk.

K. S.

A fővárosi általános iskolások kiejtéséről

Az 1955—56-i tanévben végiglátogattam a XXI. kerületi (csepeli) általános iskolákat. Egy-egy iskolában több napot, illetőleg hetet töltöttem óralátogatással. Óralátogatásaim alkalmával — melyek a felső tagozatú (V—VIII.) osztályokban történtek, humán és reál tárgyú órákon egyaránt — jól megfigyelhettem a tanulók beszédét, kiejtését felelés közben, s megfigyeléseimet le is jegyeztem.

A helyesség normája a kiejtés kérdésében a köznyelvi kiejtés, amely határozottan rögzítve nincs ugyan, de — mint a helyesírási szabályzat megjegyzi — „A legtöbb magyar szónak eléggé határozottan megállapítható a köznyelvi kiejtése” (MHSz.¹⁰ 11), s amely végeredményben az egységes és rögzített helyesíráson alapul.

A köznyelvi kiejtéstől való eltérés jellege és mértéke szerint osztályoztam a tanulók által elkövetett hangképzési hibákat. Az első csoportba azokat a köznyelvitől eltérő változatokat vettem, amelyeknek van nyelvjárási alapjuk: tájszólási alapon érthető eredeti megőrzéseknek tekinthetők (ilyenek pl. a *buzdítottó*, *felszólítottó*-féle: *i* > *i*, illetőleg *-itt(ó)* > *itt(ó)* alakok, amelyek a nyugati, dunántúli nyelvjárásokban megtalálhatók: *tanítottó*). Bár az ilyen kiejtési esetek a fővárosban is létrejöhetnek, kézenfekvő a nyelvjárási eredet is, ha Budapest benépesedésének történetére gondolunk. Budapest lakosságának egy része vidékről származik; a csepeli tanulóknál éppen nem egy esetben kimutatható, hogy ősök — szüleik, nagyszüleik, dédszüleik — vidékről jöttek fel (a dolgozatomban szereplő tanulók viszont már mind csepeli „bennszülöttek”!).

A másik csoportban szereplő hangképzési hibák ellenben más jellegűek. A *befogó*, *veszekedős*, *penész* szavak *befogo*, *veszekedös*, *penész* ejtése szokatlan és zavaró a magyar nyelvérzék számára, és nyelvjárási alapja sincs, hisz az *ó*, *ö*, *é* hangok kiejtése az egész országban hosszú vagy diftongus (a diftongus pedig tulajdonképpen hosszú a beszélő számára). Ezeknél az eseteknél ismét a sajtósárgos településtörténet nyújtja a magyarázatot. Alig száz éve, hogy Budapest magyar lett, úgy is mondhatnánk, németből megmagyarosodott: nyilvánvaló a német hatás; azután főváros lett: jött a sok bevándorló a maga nyelvi, kiejtésbeli hatásával. A sok hatás, kavarodás még ma sem jutott nyugvópontra, s ami ennél is lényegesebb: nem épült egységes alapokra. Ami az egységet illeti, ennek egyik ellenlábasa a budapesti argó kialakulása lett. Ez ma is elevenen él mint az egységes kiejtés bomlasztója. Gondoljunk csak a kabarék komikusaira és egyéb rendezvények műsorközlőire.¹

¹ Vö. Nyr. 79 : 188 — A Magyar Rádió közlése szerint „K. D. ajándékozta meg a magyar nemzetet a *maszek* és a *blabla* szavakkal” (Kossuth Rádió, 1956. VIII. 25-én

A hangképzési hibák mindkét csoportjában aszerint soroltam fel a példákat, hogy a magánhangzók vagy a mássalhangzók területén fordul-e elő. Dolgozatom második részében a helyes hangsúly és hanglejtés ellen elkövetett vétségekkel foglalkoztam.

Hangképzési hibák

A) Nyelvjárási alapon érthető esetek

I. Magánhangzók

1. $i > \hat{i} - \hat{i}$

a) egytagú szavakban: míg (143),¹ kint (706) (< kint), így (217)

b) Többtagú szavakban vagy szókapcsolatokban:

a) Első szótagban: ígéret (144), írják (143), hívebben (151), bírja (510), díszítette (148), tüsszeres (701, 704), tíz évig (621), tíz egész (821), kíván (101, 103, 112), kísérete (141), Kínát (622), mínusz (822), vívmányai (715), vízből (118), vízben (106),

20 óra 27 perckor kezdődött „Szívesen hallgattuk” műsorából). Ilyen szépen kimutatható egyetlen konferáló hatása a szókinés dolgában. Érdekes volna nyomon követni, milyen hatást ért el K. D. pl. a Kossuth Rádió 1954. XII. 31-én 20 óra 40 perckor kezdődött műsorában, ahol hosszú percekön keresztül „ajándékozta meg a magyar nemzetet” igen erősen $\bar{e}$ -be hajló $\acute{a}$ hangjaival (pl.: fant $\bar{e}$ zi $\acute{e}$ j $\acute{e}$ t, l $\acute{e}$ togat $\bar{e}$ s $\acute{e}$ t, s $\bar{e}$ vok között keljenek $\bar{e}$ t stb.)!

¹ Összegegyített adataim mellett szerepel a tanuló neve, melyik iskolába jár, hányadik osztályba, és mikor hangzott el tőle a feljegyzett példa. Ezekből csak az időpontot nem közlöm. Egy-egy tanuló nevét, osztályát és iskoláját harmas számjeggyel jelölöm. A százás értékű számjegy az iskolára utal, a tízes és egyes számjegyek pedig a tanuló osztályát és nevének kezdőbetűit jelölik. A nyelvi adat mellett zárójelben szereplő szám jelentése leolvasható az alábbi táblázatból:

100: Dózsa György téri általános iskola

V. osztály:	101 : Cs. B.;	102 : D. S.;	103 : F. I.;	104 : F. J.;	105 : F. M.;
	106 : H. L.;	107 : K. Gy.;	108 : K. I.;	109 : K. M.;	110 : K. N. I.;
	111 : M. P.;	112 : N. L.;	113 : R. B.;	114 : S. J.;	115 : Sz. F.;
	116 : T. E.;	117 : T. J.;	118 : T. S.;	119 : V. J.;	
VI. osztály:	120 : B. J.;	121 : D. O.;	122 : E. F.;	123 : F. M.;	124 : G. M.;
	125 : H. Á.;	126 : H. J.;	127 : H. L.;	128 : J. L.;	129 : K. E.;
	130 : K. I.;	131 : M. A.;	132 : M. P.;	133 : N. L.;	134 : P. K.;
	135 : Sch. M.;	136 : Sz. A.;	137 : Sz. J.;	138 : T. I.;	139 : V. E.;
	140 : V. J.;				
VII. osztály:	141 : B. Ed.;	142 : B. Er.;	143 : B. I.;	144 : Cz. M.;	145 : M. É.;
	146 : M. M.;	147 : P. É.;	148 : Sz. I.;	149 : T. A.;	
VIII. osztály:	150 : Cz. M.;	151 : O. É.;			

200: István út 170. alatti általános iskola

VI. osztály:	201 : K. I.;	202 : O. L.;	203 : P. E.;	204 : P. M.;	
VII. osztály:	205 : A. E.;	206 : B. M.;	207 : G. F.;	208 : H. A.;	209 : H. S.;
	210 : Sz. E.;				
VIII. osztály:	211 : B. J.;	212 : Cs. I.;	213 : H. A.;	214 : H. J.;	215 : H. Zs.;
	216 : L. Zs.;	217 : M. I.;	218 : P. K.;		

300: István út 232. alatti általános iskola

VII. osztály:	301 : B. I.;	302 : B. T.;	303 : D. V.;	304 : G. É.;	305 : H. É.;
	306 : H. M.;	307 : H. Mg.;	308 : K. E.;	309 : L. I.;	310 : M. J.;
	311 : M. R.;	312 : M. I.;	313 : S. I.;	314 : Sz. S.;	315 : V. L.;
VIII. osztály:	316 : D. J.;	317 : G. G.;	318 : H. S.;	319 : S. Z.;	320 : Sz. A.;
	321 : Sz. K.;				

vízmeányiség (822), vízvezeték (206), vízvezetéknel (205), síkságon (149), sirva sirtunk (102), szíve (112), szívébe (717), szívében (116, 106, 118), szívünkbe (148), színarany (145), színével (104), színű (630), gyíkok (104), nyílik (116, 118), nyírfa (128)

β) Nem az első szótagban: aláírták (713), kiírtam (804), leírni (109), meghívókat (211), megszinesítette (627), összehívhatja (215), kőszívű (403), kőövet (321), papírlapot (207), főszolgabíró (406), szelíd (612)

γ) -ít ige képzőben és származékaiban:

-ít > -it (-i, -ó, -ő, -ás, -és): vetíti (312), legyengíti (624), pusztító (623), vakító (141), sikító (141), hódító (211), buzdító (148), segítő (621), indítani (624), hosszab-

400: Katona József úti általános iskola

VII. osztály: 401 : L. Gy.;
VIII. osztály: 402 : B. A.; 403 : Cs. I.; 404 : Cs. L.; 405 : F. M.; 406 : G. Cs.;
407 : H. J.; 408 : I. J.; 409 : J. M.; 410 : K. Gy.; 411 : K. H.;
412 : K. I.;

500: Kolozsvári utcai általános iskola

V. osztály: 501 : B. E.; 502 : Cs. S.; 503 : F. B.; 504 : G. J.; 505 : K. I.;
506 : M. S.; 507 : Sz. F.;
VI. osztály: 508 : B. J.; 509 : Gy. M.; 510 : H. J.; 511 : K. B.; 512 : K. E.;
513 : P. I.; 514 : T. N.; 515 : V. Gy.;
VII. osztály: 516 : B. E.; 517 : B. J.; 518 : Gy. M.; 519 : K. E.; 520 : K. M.;
521 : M. É.; 522 : M. I.; 523 : N. J.; 524 : S. M.; 525 : Sz. K.;
526 : Sz. M.;

600: Petőfi téri általános iskola

V. osztály: 601 : K. I.; 602 : K. K.; 603 : M. M.; 604 : P. E.; 605 : P. M.;
606 : T. I.; 607 : V. M.;
VI. osztály: 608 : B. J.; 609 : K. S.; 610 : P. L.;
VII. osztály: 611 : G. J.; 612 : J. S.; 613 : K. I.; 614 : P. Gy.; 615 : P. J.;
616 : P. Zs.; 617 : R. T.; 618 : S. A.;
VIII. osztály: 619 : A. E.; 620 : B. I.; 621 : D. E.; 622 : D. I.; 623 : F. I.;
624 : G. J.; 625 : L. E.; 626 : M. Á.; 627 : Sz. É.; 628 : Sz. K.;
629 : T. V.; 630 : V. R.; 631 : V. Zs.;

700: Rákóczi úti általános iskola

VI. osztály: 701 : B. E.; 702 : F. E.; 703 : H. F.; 704 : P. G.;
VII. osztály: 705 : K. J.; 706 : M. J.; 707 : S. J.; 708 : Sz. K.; 709 : Sz. M.;
710 : T. E.; 711 : T. M.;
VIII. osztály: 712 : E. M.; 713 : G. J.; 714 : K. E.; 715 : K. J.; 716 : M. E.;
717 : N. É.; 718 : Sz. K.;

800: Tánácsics Mihály út 92. alatti általános iskola

V. osztály: 801 : B. Gy.; 802 : H. L.; 803 : K. L.; 804 : N. J.; 805 : P. F.;
806 : P. R.; 807 : Sch. J.; 808 : Sz. J.; 809 : V. S.;
VI. osztály: 810 : B. B.; 811 : Cs. L.; 812 : D. F.; 813 : É. Gy.; 814 : G. Gy.;
815 : K. A.; 816 : K. L.; 817 : S. L.; 818 : St. L.; 819 : Sz. Gy.;
820 : Z. J.;
VIII. osztály: 821 : B. I.; 822 : Gy. M.;

A táblázatból az is látható, hogyan oszlik meg az adatszolgáltató tanulók száma iskolánként és osztályonként. Számuk összesen 199. Egy-egy iskolára tehát átlag 25 tanuló esik.

A ma rendelkezésre álló eszközök birtokában anyaggyűjtésem módszerét már nem tarthatom a legfejlettebbnek: hiszen anyagom nem hangrögzítés és azon alapuló mérések eredménye. Viszont 1955–56-ban még nem állt rendelkezésemre hordozható mágneses hangrögzítő készülék. S meg kell jegyezni, hogy a különféle általános iskolákban való óralátogatások alkalmával a tanulók feleletét magnetofonra venni ma is alig megvalósítható vállalkozás. Számos technikai akadály állja ennek útját. Ma mindenesetre annyit már meg lehetne tenni, hogy a dolgozatomban követett módszer mellett, a megfigyelések alapján egy-egy tanuló óra után mikrofon előtt is beszéltetni lehetne, s így egyik-másik jelenséget méréses vizsgálatokkal is alá lehetne támasztani.

bítani (306), hevitem (627), segített (404), épített (148), diszította (148), buzdította (404, 613), merítette (812), indítottak (109), megszinesítette (627), bebizonyítottam (315), kicsinyítettük (307), kicsinyítjük (305), bizonyíthatjuk (207), ferdítve (320), fordítás (517), felbuzdítás (605), megtakarítás (209), megscsmélyesítés (602), rövidítése (625), teljesítmény (140), bizonyítványodat (519), hasonlítta (602), buzdíccsa (820), láziccsa (815), elveszítettük (614), segiccséget (717), segiccségével (307)

-*it* > *ü* igeképzőben egyéb rövidülésekkel: készít (131), számítás (408), felszólításokat (213), felszólító (501, 506), meggyorsító (630), süvítő (149), ordítottam (521), kiszállították (621), fordított (702), helyettesítés (625), helyettesíteni (630), hasonlítta (612), könyöcse (209), világicsa (616), szállító (149)

it > *ü* igeképzőben a *t* nyúlásával: hevitem (628), megemlíti (129), építi (406), egyesítik (625), segítünk (523), segíteni (402), bizonyító (513), felszólító (503), gyakorító (202), keményítőt (514), szépítésére (511), készítéséhez (405), elkészítéséhez (409), felszabadítás (624), kiszámítását (316), kialakításában (151)

2. *ü* > (*ü*) - *ü*

a) Hangsúlyos helyzetben: üztem (807), fütve (150), büntetlen (146), gyűlést (214)

b) Hangsúlytalan helyzetben: gyönyörűségére (112), sortüz (141), emlékművet (216)

c) Szóvégen: mennyiségű (623), gémű (104), színű (630), kőszivű (403), tervszerű (629)

3. *ü* > (*ü*) - *u*

a) Egytagú szavakban: husz (104, 408, 811), bus (104, 105), dus (145), ugy (217, 319),

b) Hangsúlyos helyzetben: utban (614), uton (104), uttyát (148), uttyára (148), üttesten (141), utközben (314, 104), utveszteség (618), ugysis (113), ujból (208), ujulnak (148), kutnál (114), huzok (701, 321), húzóereje (209), butor (149), fujva (104), tulra (624), sulya (132, 617), mulva (412), csusztatok (702), csűszó (709), csűcsait (704), csűcsait (318)

c) Hangsúlytalan helyzetben: kigunyolja (805), összehuzódik (103), meghuzom (704), összehuzom (702), felszivattyuzzák (206), hosszúság (410)

II. Mássalhangzók

1. Ikerítés: higgany (207), eggyetemi (607), essős (515), sáppadt (148)

2. Mássalhangzó-sorvadás

a) Az *l* sorvadása: e^lnevezzük (311), e^lvesztettem (116), e^ltolással (703), e^lső (526), fe^ltesszük (614), pé^ldául (630), kö^l (102), ol^ldal (127), lö^lvöldözést (149), vo^lt (508), harco^ltak (217), ketö^lve^l (318), vödö^lre^l (822), számláló^lva^l (822)

b) Az *l* sorvadása magánhangzónyúlással: szö^lgák (810), ö^ldal (318), fö^lbosszantotta (816), fö^lázadt (820), nyö^lc (304), é^lvette (808), é^lmegy (814), ol^ldá^lra (822)

c) Az *l* kiesése magánhangzónyúlással: nyö^lc^lszor (318), vö^lt (802), é^lrepült (811), é^lmentek (511), é^lzavarták (814)

d) A *t* sorvadása: mert (515, 310, 817)

e) Az *r* sorvadása magánhangzónyúlással: há^lromszö^lr, (508)

f) hiátus: sa^ldtmaguk (612)

3. Hiátustöltő *j*: példájul (110, 136)

4. Mássalhangzónyúlás: beszé^lünk (525)

5. a) Hátrább képzett *t*: fá^lrgyi (520), tí^ltő (513), igaza^l (811), sa^ljá^l (509), ala^l, ké^l (707)

b) Hehezetes hátrább képzett *t*: ala^l^h, ut^l^h, ha^l^h (707)

B) Kóros jelenségek

I. A magánhangzók területén

1. *é* > *è*

a) Hangsúlyos helyzetben: ès (407), kèt (214), èszre (208), èvig (718), mèmni (309), végzi (215), békés (624), kèsöb (408), véghez (817), légnyomás (207), mèmleget (210), kèszültem (626), kètezer (809), kèntrioxid, kèndioxidot (630), lète^lzést (302), kèpében (129)

b) Hangsúlytalan helyzetben: vezér (809), népiség (151), meléknév (201), proféták (142), penészgombák (514), betűvetésre (408), fenyőfű (128)

2. $\acute{o} > \hat{o} - \hat{o}$: csöbe (206), köszivű (403), fenyőfű (128), cipőjűkkel (141), hős (817), győztünk (104), jobbágyhős (129), eröss (814), előt (310), czelöt (814), elenőrizte (211), megelőzte (806), rendőrség (211), (141), rendőrcsapat (149); ülő (149), szembejövő (141), járókelő (141), egyenlők (318), süvitő (149), veszekedős (811), erjesztőgombák (514), kötőszavai (524); beszélgetésből (142), cseményről (806), eről (814), senkiről (610), főnről (146), felületétől (614), töle (125)

3. $\acute{o} > \hat{o} - o$: proféták (146), proféták (142), csöválja (129), módjel (501), ora (314), kostoljuk (103); felszólító (501), felszólításokat (213), megcsokoljam (115), hozzászolhatnak (212), felszólító (506), megcsokolta (119), összehuzódik (103), zászló (149), apró (205); befogó (704), befogója (309), meggyorsító (630), felszólító (506), mássalhangzó (501), locsoló (206), szálító (149), foró (110), osztót (304), fuvós (711), céllatározói (301), meghívókat (211), átló (318), hasonló (311); fonalból (149), gázból (630), házfalakról (146), karbonátokról (712), célból (310)

4. $\acute{a} > \hat{a}$: hány (718), számitás (408), rdmérem (701), távolságot (308), arányában (411), forgáspont (210), átomás (201), fenyőfű (128), kanáknál (206)

5. $\acute{a} > \hat{e}$: sovány, kiabél, éhhalál, család, szénk, munkéstanács (712), bocset, vilégnak, munkét, hazugság (706)

6. a névelő nyújtása $a > \bar{a}$: $\bar{a}$ másik szöveget (305), $\bar{a}$ trapéz (320), $\bar{a}$ tartalmát leírni (109)

7. Magánhangzó-toldalék: hogyó (603)

II. Mássalhangzók

1. Rövidülés:

a) Zárhangok:

$pp > (\acute{p}) - p$: szapantól (610), szapanfőzőmunkás (402); népel (612); — $bb > (\acute{b}) - b$: nagyobb (612), később (408), darabál (131); — $tt > \acute{t} - t$: fordított (702); összetét (407), mondot (404), berreget (148), találkozik (124), melet (501), ajánlóik (717), váltófák (624), ordítóam (521), ütötte (109), tele (150), vete (403), megelek (714), szélötte (403), kaigó (148), keió (318); it (606), (811), ot (607), $alat$ (510, 131), $elöt$ (310), $czelöt$ (814), $születet$ (124), $töprengt$ (124), $elhangzott$ (104), $adot$ (105), $fejlet$ (406), $bujdosot$ (612), $marat$ (132), $letem$, $születem$ (104), $születem$ (114), $nőtem$ (146), $jötek$ (806), $taroták$ (623), $helyettesíteni$ (630), $vetete$ (118), $körülöte$ (118, 112), $kétszázhetvenötlet$ (137), $otan$ (603); — $dd > (\acute{d}) - d$: ted (613); — $kk > \acute{k} - k$: $akor$ (311), $számókal$ (320), $fazékal$ (402); $akor$ (630, 407, 514, 104, 130), $cikck$ (216), $rábukant$ (608), $cipőjűkkel$ (141), $utörőlánnyokkal$ (522); — $gg > \acute{g} - g$: $magasággal$ (320); — $mm > (\acute{m}) - m$: $semivel$ (612), $háromal$ (304); — $nn > \acute{n} - n$: $enék$ (407), $anák$ (124), $kanáknál$ (206), $venő$ (408), $inén$ (101), $tehénel$ (143); $oman$ (406), $megüneplését$ (218), $huzonéggy$ (132); — $nyy > \acute{ny} - (ny)$: $enyt$ (105), $menyi$ (130), $menyiségű$ (623), $vizmenység$ (822), $könyitse$ (209), $legkönyeben$ (514)

b) Réshangok:

$ssz > \acute{s}z - sz$: $višaüldözte$ (807), $hoszu$ (503), $hoszuság$ (410), $veszöt$ (133), $roszul$ (116); — $zz > \acute{z} - z$: $hozája$ (116), $szerézem$ (629), $háromszázal$ (411), $ellenőrizte$ (221), $elnevezük$ (305); $dolgozatok!$ (404), $hogy megnézem$ (303), $megszorozuk$ (313), $tisztáza$ (116), $tizel$ (132), $százal$ (132), $szuronyt szegez!$ (104); — $ss > \acute{s} - s$: $friš$ (116), $lašan$ (820), $magasága$ (711), $mosásal$ (116); $lopásal$ (403), $mássalhangzó$ (501), $lásak$ (104), $fázóságát$ (148), $politikusa$ (150), $vilamosal$ (314), $forgatásal$ (702), $távolságmérésal$ (309); — $jj > (\acute{j}) - j$: $amejel$ (102)

c) Affrikáták:

$cs > (\acute{c}s) - cs$: $világicsa$ (616); — $ty > \acute{ty} - ty$: $bemutátya$ (603); $hasonlitya$ (612); — $gyy > \acute{gy} - gy$: $jeýyel$ (133), $szorzom négyel$ (126), $megtuýyuk$ (309); $tuyyuk$ (30), $kiagya$ (217)

d) Liquidák:

$ll > \acute{l} - l$: $elenzéki$ (215), $elenfél$ (624), $elenforradalmi$ (717), $meléknév$ (203), $jelemük$ (619), $felegekig$ (612), $nyílal$ (301), $ál$ (104), $álítok$ (301), $csodálak$ (103–105), $kiszálították$ (621); $iletve$ (408), $elenőrizte$ (211), $elenötés$ (518), $salangos$ (119), $melék-$

név (201), melet (501), hulámokat (105), vilamosal (314), kel (kell) (213), jellemzi (320), hulámos (141), ál^l (áll) (146), álunk (309), álam (629), álomás (201), álandó (710), álitjuk (626), álitmány (204), állapotát (512), halmazállapotot (630), beáló (513), szálitó (149), szálasra (602), megszálas (629), válát (149), válamon (112), mióiók (621); — *rr* > *ř* — *r*: ere (704), vására (108); fořò (110), fořadalom (404), hangfořás (705), elenfořadalmi (717); eròl (814), vòdòrel (822), karal (104), bojtára (< bojtár^{ra}) (118), viraszló (146), fòrásból (813), foradalom (217), lefòrázzák (515)

2. Bctűjtés:

- a) *ggy* > *d'j*: ad'^ják (151), család'^ját (402), takarékoskod'^jünk (501), véd'^je (604)
 b) *ccs* > *d's*: szabad'^ság (502), világszabad'^ság (141), had'^sereghez (116)
 c) *tty* > *t'j*: hasonlit'^ja (612), nyomorit'^ja (148), lát'^ja (807), ront'^ja (703), bánt'^ja (703), megálit'^ja (817), hullat'^ja, dolgoztat'^ja, dolgoztat'^ják (604), mutat'^ják (801)
 d) *ccs* > *t's*: kigyógyit'^sa (129), barát'^ság (122), tart'^suk (501)
 e) egyéb: len'^{ge} (620), végtelen'^jét (105), utol'^jára (148), egyenlò (320)

3. Mássalhangzó-tapadás

A szókezdò magánhangzóhoz tapad a kiejtésben az elòtte álló és hozzá nem tartozó mássalhangzó: „*s uj erővel*” > *su**j* erővel (505). Ez egy esetet nem tekintve, feljegyzett adataimban az az határozott névelò *z* hangja kapcsolódik az utána következò szó kezdò magánhangzójához. A jelenséget a köztudatban hibának tartják, meg kell azonban jegyeznünk, hogy az általánosan használt köznyelvi kiejtést tükròzi: hiszen a folyamatos beszédben a szótagolást (melyet az új hangsúly indukál) nem fonológiai, illetòleg morfológiai, hanem fonetikai okok szabják meg (pl. *a-zem-be-val-kot-ta*).

A *zige* (503), a *zígékot* (806), a *zék* (618), a *zélet* (406), a *zede* (106), a *zeke* (147), a *zeset* (811), a *zegyik* (511), a *zelsò* (526), 521), a *züres* (208), a *zövè* (811), a *zò* (területén) (406), a *zúttöròlányokkal* (522), a *zosztrákokat* (806), a *zamerikaiak* (623), a *zamerikaiaknak* (621, 624), a *zanya* (151), a *zapjára* (807), a *zajka* (505), a *zalany* (302, 501, 504, 516), a *zalföld* (107, 114, 806), a *zaltató* (112, 521), a *zalapot* (318), a *zaradi* (216), a *zágakon* (117), a *zagyuk* (808), a *zállitmány* (310), a *zárnyék* (304), a *zövè* (811).

*

Amint a felsorakoztatott példákblò látszik — akár nyelvjárásos eredetűnek vehetò a jelenség, akár nem — az idòtartammal van a legnagyobb baj, a magán- és mássalhangzók területén egyaránt, bár nem egyenlò mértékben. Egyéb hibák ritkábbak, nem oly tömegesek. Feltűnhet például, hogy az egyébként elég elterjedt kiejtési hiba: az *é*-be hajló *á* (jelölésben *á* > *ē*) hang kevés adattal szerepel. Ugyancsak aránylag kevés az adat a betűjítésre is.

Megfigyelésem szerint egyes kiejtési hibák gyakorisága bizonyos összefüggéseket mutat a tanulmányokban való elòhaladás mértékével, illetòleg az életkori sajátosságokkal. A betűjítés a leggyakoribb azoknál, akik újonnan ismerkedtek meg a betűkkel, vagy nem régen tanulták õket, esetleg a betűvetésnél nem sokkal többet sajátítottak el. Szóval, akik még túlságosan a betűk igézetében élnek, tehát például leginkább az általános iskola alsò tagozatában, sokkal kevésbé a felsò tagozatban, már alig a középiskolában — bár még itt is megtalálható, fòképp elsò-második osztályban.

Éppen ellenkezò irányú alakulását figyeltem meg az *é*-be hajló *á* hang használatának. Az alsò tagozatban talán nem is találunk ilyet; jelentkezik viszont már a felsò tagozatban; lábra kap a középiskolában, és még jobban divatozik késòbb (különösen szavalók, mûsorközölók, de még a rádió egyik-másik bemondójának ejtésében is). Ez a hang ugyanis színpadi, fórumi eredetű (vö. Nyr. 79 : 188), hallgatòlagosan a „magabiztos” fellépés egyik kel-

¹ Az „ál”, „szál”, „vál” stb. és származékaik nem azonosíthatók az elòbbi jelenségekkel, mert ezek a köznyelvi kiejtésben már rövidnek számítanak.

léke, s a felnőtté érő ifjú ezen „elegáns”, kissé fölényes eszközzel is hatni akar, illetőleg pótolni igyekszik azokat a nemesebb eszközöket, amelyekkel valójában hatni kellene, de amelyek hiányzanak neki.

Az életkori sajátságokkal és a tanulmányokban való előhaladás mértékével változó hangképzési hibákkal szemben változatlan jelleget mutat a magánhangzók és mássalhangzók rövidülési tendenciája. A legkülönbözőbb életkorú, társadalmi rétegű, műveltségű, iskolázottságú és foglalkozású emberek ajkáról hallhatjuk egyre sűrűbben a már-már a hosszúság—rövidség fonematikus szerepét is veszélyeztetni látszó rövidüléseket. Ebben a helyzetben — iskolai vonalon — egyetlen biztató jelenséget találhatunk: ha egy-egy osztályban nemcsak szép és helyes beszédű, hanem a kiejtést tudatosan is művelő, a magyar beszédre éberen őrködő tanárral, illetve tanárokkal találkozunk. Az ilyen tanárok hatása nyomban lemérhető a tanulók beszédén.

Így hát, ha a terjedő rövidülési irányzatnak gátat akarunk vetni, és általában a szép és helyes kiejtés útját biztos sikerrel akarjuk egyengetni: a nevelést az iskolában kell kezdenünk. Másként fogalmazva: a pedagógusoknak nemcsak mintaképül kell szolgálniuk a magyar beszéd tekintetében, hanem tudatos és rendszeres munkával ápolniuk is kell azt. Azon kellene kezdeni, hogy óvónői, tanítói és tanári oklevelet csak azok kapjanak, akik a kiejtés elméleti és gyakorlati tudnivalóival tisztában vannak. Számos külföldi országban régóta a katedrara lépés egyik szelektáló szempontja a szép és helyes anyanyelvi beszéd — azon meggondolás alapján, hogy a rossz kiejtésűek lehetnek igen derék emberek, a társadalom hasznos tagjai, de nem alkalmasak az anyanyelv élőszóban való terjesztésére. A már gyakorló pedagógusok számára a továbbképzésben kellene lehetőséget nyújtani a fonetikai elemzésre és gyakorlatra. És itt a modern technikai eszközök nyújtotta lehetőségeket (lemez, magnetofon) is fel lehetne használni. Ne csak az idegen nyelvi beszéd tanításakor, hanem anyanyelve használata közben is éljen önfegyelmessé a tanár. Ezért azt mindenképpen el kellene érni, hogy minden pedagógus — tekintet nélkül arra, hogy milyen szakos — azzal a felelősségtudattal lépjen a katedrara, hogy a helyes és szép magyar beszéd ügye elsősorban az ő kezébe van letéve. Amíg ezt el nem érjük, minden fáradozásunk csak a felületi kezelés eredményével hat.

Hangsúlyozási hibák

1. Összetett szavakban az összetétel utótagjának első szótagján szereplő hangsúly: *lángoszlop* (141), *igeképzés* (204), *szóösszetételben* (615) *eldalolni* (612), *átvonulnak* (713)

2. Jelzős szerkezetben a jelző helyett a jelzett szóra eső hangsúly: *kis gyermek* (107, 112), *uralkodó osztály* (120), *őszinte ember* (401), *minden ház* (612), *nagy munkát* (612, 613), *orosz embereket* (624)

3. Az állítmány indokolatlan hangsúlyozása:

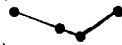
a) bennünk *ring* a jóremény (144), azt *lájuk*, hogy (616) *négyszázötvenhat ház van* (126), mivel az osztály kirándulni *megy* (314)

b) szemét nem *vetette* (116), nem *szereti* (605), nem *nyafognék* (521), ne *égegssük* (501)

c) a feudális korban *játszódik le* (123), nem *veszi le* (124), nem nagyon *ismertük meg* (511)

Hanglejtéssel kapcsolatos hibák

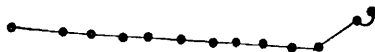
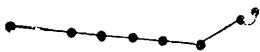
1. Helytelen hangsúlyozásból eredő: A feudális korban játszódik *le* (123). Hlye-

nek még: Nem nagyon ismertük *meg* (511), Nem veszi *le* (124).

2. Megfigyeléseim arra utalnak, hogy a hanglejtéssel kapcsolatos hibák túlnyomórészt kijelentő mondatban fordulnak elő. Az általános benyomás az, hogy a tanuló — a magyar fül számára — kellemetlen éneklő hanglejtéssel beszélnek. Ide vonatkozó irodalmunk ennek a hibának két formáját ismeri (vö. NyFK. 234—6).

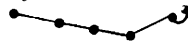
a) Az első változat a kijelentő mondat ereszkedő és a mélypontra záruló hangmenete helyett a végén felcsúsztatja a dallamot, evégből az utolsó szótag magánhangzóját meg is nyújtja. Ehhez a csoporthoz tartoznának a következő megfigyelt példák: Egyásra voltak rakvaa (125), Az osztrákok ellen indították a harcoot (109), A szegény

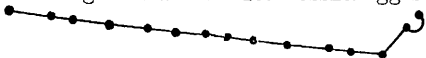
nép oldalán harcool, Nem szívleli Döbrögi elnyomásáát (139), Fia ellöki magátóól, György szolgáljához dobttaa (819), Ezelőtt jelent meeg (134), Járul hozzáá (609), Esett az éjjeel, Feltárja titkáát (145).

b) A másik változat a több hangszakaszból álló mondatokban előforduló befejezetlen közlések hibás hanglejtése. Ennek is azt a fajtáját tapasztaltam, amelyikben az utolsó szótagban a dallam — a szabályos középfokon való kifutás helyett — (alulról kezdődve) a magas fökra szökik fel. Vitathatatlanul ide tartoznak a következő esetek:

- a) (Az uralkodó osztály és az) elnyomott osztáály (123),

Hosszúság és területmérték összefüggésee (410), Kaszával felfegyverkezvee (803), Apja,

vitééz (817), A lejtő magasságaa (612), Kétszáz-négy köbméter fenyőfaa (128), Tizenkét élee (409), Hat óra alatt... , hetvenkét óra alatt... , ötszázötven alkatrészt... , kétszázhetvenöt darabot... , háromezerkétszázkilencven... , (131), A súrlódás (708), akkor (130), ekkor Marinaa (104), torták gyártásáara (511), északi részee (136), A rénszarvas táplálékaa (510).

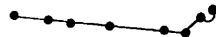
β) Ugyancsak befejezetlen közléseknek tekinthetők a következő kijelentő mondatok is: Lehet kétfélee (507), (Az) alapot megfelezeem (320), Egyenlő lehet (701), Akkor

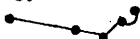
megkapjuk (305), Osztom tizzel (132), Osztom ami kijött (130), Osztom négy egész öt tizeddel (409), Azt elfoglaltáák... aztán visszaverték (109), Mikor egy bokorhoz érteek (104), Habár fölül a gálya, S alul a víznek árja (317), A vonatton basaltam keresztben... Nem lenni igyekszel... Mindég keskenyebb lett (620), Hagyja a dagadt ruhát másra... (401)

Ebből az utóbbi csoportból azonban már kiderül az is, hogy nehéz határvonalat húzni az egyszerű kijelentő mondat és a befejezetlen közlésű kijelentő mondat, illetőleg ezek hibás hanglejtése között, tudniillik a kettő egybeesik, úgy látszik kölcsönhatásban van egymással.

- γ) Még jobban kiviláglik ez az alábbi példákból: Debrecenben születee (138),

Megy Budáara (817), Mentek fel a hegyree (104), Szülőfalujában hallottaa... , verset

lehet írni, a nép költöttee, a nép ajkán születee, faluról indul eel (124), elterjedt volna, fehérjét tartalmaaz (511), volt a gyarmataa, árpát termelneek, a sertésnyészítés fontos (136), birta el az ágyüg (807), álitjuk elő (626), szembe mert szállni (121), földet kapnaak (713), szerzi meg a tápsókaat, A hideget is birjaa (510)

Miről van itt szó? Talán arról, hogy a tanuló összefüggő felelete valójában egyetlen — mégpedig befejezetlen közlések sorozatából álló — mondat, akkor is, ha grammatikailag szabályos — történetesen többnyire kijelentő — mondatok egymásutánja. Legszembetűnőbb ez a táblánál végzett matematikai példák hangos megoldásakor. A részeredmények kiszámításakor nem fejeződik be a példa kiszámítása, és így a mondat hanglejtése sem ereszkedik és nem jut el a nyugvópontra, hanem a részletszámítások befejezetlenségének megfelelően befejezetlen közlésekké alakul; s csak a példa egészének megoldása után, a példa befejezésének megfelelően jut el a hanglejtés a nyugvópontra. De ugyanígy van ez más tantárgyaknál is, például egy író életrajzána elmondásakor. A „Debrecenben született” önmagában teljes értékű közlő kijelentő mondat, de az író elmondandó egész életrajzához képest csak befejezetlen közlés. S az életrajz ezután következő kijelentő mondatai mind befejezetlen közlések egészen az író halála évének és helyének megnevezéséig — ezzel fejeződik be voltaképpen a felelet, azaz a mondat.

Mármost a befejezetlen közlések természetükből következőleg módot adnak arra, hogy a hanglejtés ne ereszkedjék az alapfokig. Ezt a középfokon való kifutást a tanulók egyrészt megtoldják egy magasabb fokra ugró hangmenettel, hogy egyébként monoton előadásukat valamivel színezzék; másrészt az emelt hanglejtésű utolsó szótag időtartamát még meg is nyújtják, hogy ezzel időt nyerjenek a következő mondat megfogalmazásához. A tanulók „kántáló” hanglejtésű beszéde tehát felelési modorosság.

Tágabb értelemben és ad abszurdum vive a jelenséget, minden hozzászólás, beszámoló, ünnepi beszéd: befejezetlen közlések sorozatából álló egyetlen mondat lehet, ahol az említett áthidaló „felelési modorosság”-ra sokaknak szükségük van. Ez a modorosság azután áttevődik a mindennapi egyszerű nyelvi érintkezés hanglejtésformájára is. Ebben látom a lépten-nyomon hallható s egyre terjedő éneklő hanglejtés eredetét, de legalábbis egyik összetevőjét.

Éder Zoltán

Segédkönyv az iskolai nyelvtani elemzésekhez*

1. Felszabadulás utáni iskolai gyakorlatunkban mintegy tíz esztendeje beszélhetünk rendszeres nyelvtanításról. Olyan mértékű és mélységű oktató munkáról, amely kellőképpen megismertet a magyar nyelv rendszerével, lehetővé teszi a helyesírás megfelelő elsajátítását az alapelvek megértése útján, egyszersmind formális képző erejével neveli a tanulók általános logikai készségét, s ugyanakkor segítséget nyújt az irodalmi művek formai elemeinek világosabb megfigyeléséhez s így a művek eszmei mondanivalójának teljesebb kibontakozásához is.

Nem mondhatjuk, hogy ezek a fontos szempontok egyaránt érvényesültek minden iskola, minden tanár minden óráján, de ehhez a lehetőségek ma már mindinkább rendelkezésre állanak.

* Nyelvtani elemzések. I. Benkő László és Szemere Gyula munkája. Szerkesztette Szemere Gyula. Budapest, 1959. A Központi Pedagógus Továbbképző Intézet kiadványa. 103 lap.

Az általános és középiskolákban lényegében mindenütt leíró nyelvtant tanulnak. A tankönyvek viszont úgy készülnek, hogy még nem jelent meg az, a korszerű tudomány tekintélyével is rendelkező nagy magyar leíró nyelvtan, amely alapul szolgálhatna minden csökkentebb igényű kiadványnak, így az iskolai nyelvtankönyveknek is. Ebből adódik az a nehéz helyzet, hogy az egyes iskolafajok, iskolatípusok, oktatási formák részvevői számára nem egészen egyforma beosztású, felfogású, szemléletű könyvek kerültek és kerülnek forgalomba. Az itt a nehézség, hogy a tanulók — akik egyre magasabb fokon végzik tanulmányaikat — kénytelenek újra és újra más-más kategorizálást, terminológiai rendszert elsajátítani; illetve folyvást tisztázniuk kell, hogy mikor min mit kell érteniük. Hasonló helyzetben vannak a pedagógusok is, akik saját régebbi tanulmányaikat, a legújabb tudományos kutatások nyilvánosságra került eredményeit és a nyelvtankönyv esetleg harmadikféle megoldásait tarthatják egyszerre nyilván. És még ez is mind megférhetne csendesen együtt, ha csak a formális nyelvtani gyakorlatozás terén maradna az oktatás. De — szerencsére — ki kell innen lépnie: sokat foglalkozunk az órákon a nyelvtani elemzéssel, mindenféle szempontból, s ebben a pillanatban az előbb említett nehézségek olykor már elháríthatatlan akadályokká tornyosulnak. Nem véletlen, hogy akár e folyóiratban, akár a szakdidaktikai lapban, a legtöbb kérdező levél nyelvtani elemzéssel kapcsolatos problémát vet fel.

Azért bocsátottuk ezt előre, hogy annál inkább megbecsülhessük az előttünk fekvő könyv értékét, jelentőségét. Ez a százlapos füzet lényegében az első olyan rendszeres segédkönyv, amely a nyelvtani elemzés gyakorlati kérdéseiben — megfelelő elméleti útmutatások alapján — megbízhatóan eligazít. Ugyanakkor a nyelvtankönyvek jelenlegi egyenetlenségét is számon tartja, s ezek magyarázására, kiigazítására is megtalálja a módot. (Ebben néha talán túl is megy a szükséges határokon: az elméleti bevezetés gyakran a jelenlegi középiskolai nyelvtan első kiadásának hibáival foglalkozik, jöllehet a most használt könyvekben ezek nagy része már oda sem képzelhető.) Az ügyes kis kötet jó utalásokkal nyilvántartja az életkorból és előképzettségéből adódó fokozati különbségeket is. Így lesz ez a könyv minden pedagógus számára jól hasznosítható segédlet, a tudomány jelenlegi állása alapján készült szakszerű továbbképzési kézikönyv.

2. Az első — kisebb terjedelmű — fejezet (A nyelvtani elemzés didaktikai és módszertani kérdései — Szemere Gyula tanulmánya) tisztázza a nyelvtani elemzés fogalmát és az elemzések különféle lehetőségeit. Ezek után ismerteti a hangtani, szótani és mondattani elemzés sajátosságait, különbözőségét. A pontos fogalmazás, a szakirodalom gondos alkalmazása jól eligazítja az olvasót. Már itt megmutatkozik a kézikönyv legnagyobb erénye: sohasem marad elvont területen, mindent példával igazol, bizonyít, így a szakirodalomban esetleg kevésbé jártas magyartanár is megértheti a fejtegetéseket. Helyesen használja a dolgozat a szemléltetés egyszerű eszközeit is, anélkül, hogy túlságosan nagy jelentőséget tulajdonítana a különféle jelöléseknek, ábráknak. Az alkalmazott egyszerű vonalkázás (zászlók) jelölése szembeszökően mutatja a hasonló formákat (pl. a ragok, jelek, képzők különbözőségét és hasonlóságát), a nyilak pedig az összetartozó elemeket kapcsolják össze, elsősorban a szerkezeti elemzés esetében.

Igen örömdetes, hogy a tanulmány állást foglal a szó szerkezetek szerinti elemzés mellett. Az általános iskolák felsőbb osztályaiban sem helyes

már a mondatrészek pusztá keresgélése, hiszen a mondatrészek gyakran nem egyetlen szóból állnak. Nyilvánartja azonban a szerző azt is, hogy ez a kérdés még nincs kellőképpen tisztázva a tankönyvekben, sőt azt is, hogy maga a szintagma nem is szerepel az általános iskola tanítási anyagában, de itt is és a példatárban is már a szerkezeti elemzés korszerű követelményei szerint jár el. Ez ugyanis az egyetlen mód arra, hogy a nyelvtani elemzést kiemelhessük öncélú, elvontan grammatizáló köréből, s az általános nyelvi és irodalmi műveltség fejlesztésének eszközévé tehessük.

Az irodalmi műveltség fejlesztésének eszközévé is. Ebből a szempontból nézve hiányzik még valami ebből a részből. Szemere tanulmánya az elemzés tartalmi (hangtani, szótani, mondattani) felosztásán kívül formai megkülönböztetést is tesz. Így beszél részleges és teljes, illetve komplex elemzésről. Az utóbbi, „legfejlettebb” forma tárgyalásakor sem mutat utat a nyelvtani elemzéstől az irodalmi elemzés felé. Pedig föltétlenül szükséges annak nyilváníttartása, hogy a nyelvtani elemzések végső fokán az irodalmi elemzés alapjául is szolgáljanak: ahhoz adnak elsőrendű segítséget. Tehát az igazi (főleg a „komplex”) elemzés nem maradhat a formális nyelvtani elemzés körén belül, de még a szerkezeti elemzés teljesebb, fejlettebb fokán sem állhatunk meg, hanem az elemzésnek a mondat, a mondat sor (az egész mű) tartalmi, értelmi, hangulati velejárójának kifejezéséhez, magyarázásához is segítséget kell nyújtania. Adynak Párizsban járt az Ősz című versét, Verlaine Chanson d'automne-ja fordítását elemezve, az ott található igen sok mély magánhangzónak nemcsak nyelvtani látás van jelentősége hangtani szempontból, hanem a költemények hangulatát is hűen tükrözi, tehát ezzel a mű mondanivalóját is pontosabban adja vissza. Móricz írásainak, például a Komor Ló vizsgálata során az állítmányok sokasága sem maradhat nyelvtani körbe zártan, hiszen a novella elején a névszói állítmányok sokasága a pusztá valóságos és eszmei mozdulatlanúságát is kifejezik, míg a befejező fejezetekben az igei állítmányok uralkodó zsúfoltsága a száguldó állatok mozgását, a vásár kavargását és a szereplők lelkivilágának feszültségét is ábrázolják. (Tudnak erről a szerzők, nem is újdonságként említem. Egy Radnóti-mondat elemzése során — a 34. lapon — megemlítem egy félmondatban ennek lényegét, de jobban kellett volna ezzel a fontos, lényeges kérdéssel foglalkozniuk.) Nem kell attól félni, hogy a nyelvtani elemzés így az irodalom segéd-tudománya lesz: ez inkább azt jelenti, hogy a jó irodalomtanításnak, az alapos irodalmi műveltségnek feltétele a biztos nyelvtani elemzés.

3. A bevezető elméleti alapvetés gyakorlati illusztrációja a jóval terjedelmesebb második rész (Benkő László—Szemere Gyula: Az egyszerű mondat elemzésének példatára). Az egyes mondatrészek külön-külön fejezetet kapnak, de az állítmány és az alany tárgyalására együtt kerül sor.

Minden problémakört egy-egy példamondat vezet be (ez gyakran költői idézet, népköltészeti származék, máskor a beszélt nyelv egy mondata). Nemcsak kijelentő mondatok szerepelnek, hanem felkiáltások és kérdések is. Önállóan 318 külön számozott elemzési fejezetet találunk, de ezeken a cikkeken belül további példamondatok sorakoznak: vagy a hasonlóságon alapuló megfelelés, vagy a látszólagos hasonlóság ellenére megállapítandó különbség érzékeltetésére. Így az elemzett, magyarázott példák száma jóval meghaladja az ezret is. Sokszor éppen ezekkel a cikkeken belül felvett változatokkal együtt válik a bemutatott elemzés világossá, meggyőzővé.

Az egyes mondatok elemzése (a pontok) belső felépítése a következő: Az előzőektől tágasan megkülönböztetve, feltűnő számozással, eltérő szedéssel szemünkbe ötlik a példamondat. A magyarázó szöveg először tisztázza a kérdéses mondatrész fajtáját. A következő lépés a hozzá tartozó szerkezet megvilágítása, részletesebb magyarázata. Ezután sorol fel közel eső példákat — megoldásukkal együtt —, s végül — szükség esetén — a szakirodalom legfontosabb (esetleg még vitatott) megállapításait is megemlíti, forrásuk megjelölésével együtt. Megkönnyíti a kezelést, hogy gyakran találunk utalást a többi cikkekre (pontokra).

A legterjedelmesebb rész természetesen a határozóké: itt is megtalálták a helyes megoldást. Nem a határozófajták szerint osztották be a példamondatokat, hanem előbb a határozóragok betűrendjében haladva magukat a ragokat sorolják fel, s ezek alá gyűjtik a példamondatokat (elemzésükkel együtt — megjelölve hovatarozásukat), majd a névutókat sorolják fel betűrendben, hasonló további eljárással. Azért sikerült ez a beosztás, mert elemzési bizonytalanság esetén éppen azt nem tudjuk eldönteni, hogy az illető szó (vagy szerkezet) milyen határozó, itt viszont a rag vagy névutó nyomán elindulva könnyen megtalálható az a típuspélda, amely útbaigazít a problematikus eset eldöntéséhez is. (Az igenévvél kifejezett határozók — érthetően — szintén külön csoportba kerültek.)

Éppen a nagy leíró nyelvtan hiánya miatt természetesen előfordulhatnak még nézetkülönbségek az itt található elemzések miatt is. Lehet ilyen vita például a terminológia terén. Teszem a 32. és a 43. példamondat elemzése szövegében szerepel az összetett alany, illetőleg az összetett tárgy fogalma, jóllehet nyelvtankönyveink (s maga e kézikönyv szövegrészei) ezeket eddig nemigen emlegették. Hasonlóképpen: a határozótárgy (határozói értékű tárgy) említése (pl. 47. *Egy napot késett a dolog*) inkább a határozók közé kíváncskodnék, nem pedig a tárgyról szóló fejezetbe, ahova csak a rag gyenge vonzása húzza. (Ugyanakkor a jelzői értékű határozót a jelző fejezetébe sorolták, nem egészen következetesen.)

Megjegyzendő, hogy a határozó értékű tárgy megítélése terén még akadnak bizonytalanságok. Pl. a 45. *Budapest városát sok ezren lakják* mondatot így elemzi a kötet:

„A városát a tárgyatlan igével kifejezett *lakják* állítmány helyhatározói értékű tárgya; a *városát lakják* szerkezet jelentése nagyjából: 'városában laknak'. A *lakik* igén kívül főleg a *jár* (és néha a *fut*) mellett találunk ilyen tárgyat: *járja az erdőt (a falut, az országot stb.)*, *pályát fut*. Ezek a szerkezetek a jelentés számottevő sérelme nélkül átalakíthatók helyhatározós szerkezetté: az erdőben (a faluban, az országban stb.) jár, pályán fut.

A mozgást jelentő igéket (de sok más tárgyatlan igét is) bizonyos igekötők tárgyassá teszik. Az ilyen igekötős igék mellett valóságos tárgyi funkciója van a tárgyragos szónak: *bebarangolja a rónát, átlépi a határt, körüljárja a várost stb.*”

Az elméleti alapvetés felhívja a figyelmet, hogy csínján kell bánnunk az átalakítgatásokkal, s ebben igaza is van. De akkor miért kell éppen itt alakítgatni? A második bekezdésben említett példákat nemcsak egyszerűen az igekötő segíti abban, hogy a tárgyragos szók ott valóságos tárgyi funkciót kapnak, hanem maga a tárgyragos igeragozás is. Márpedig a tárgyatlan ige: *lakik* nyilván a mellette álló tárgy konkrétsága következtében kapott tárgyragos személynagokat. Különbösen is: nyelvünkben határozottan fel lehet ismerni az

igék konkrétabb, a tárgyatlan igék erősödő tárgyhasználatát is, ha mellettük valóban tárgy van. Ha a személyrag tárgyhasználatos, akkor a tárgyragos névszótárgynak is kell elfogadnunk, s legfeljebb a tárgyhasználat hiánya esetében szükséges (talán) a határozó értékű tárgy (határozótárgy) nyilván tartása.

Szintén a terminológia körébe tartozik az is, hogy a 40. és 44. mondat elemzése kapcsán emlegetett *két tárgy szerkezet*, *kettős tárgy* és *félig-meddig kettős tárgy* fogalmak között mi a különbség, a lényeges eltérés, vagy hogy kettős tárgy valóban csak néhány ige mellett állhat-e.

Nincs hely és mód arra, hogy apróbb kérdéseket részletezzünk. Például miért maradtak el az *-ul*, *-ül* határozóragos példák a 66. lapról; az *Ezer forintot kapott kártérítés fejében* 186. példa *kártérítés fejében* kapcsolata sem állapot-határozó, hanem sokkal inkább mód- vagy célhatározó, s így nincsen kapcsolatban az utalt 82. és 84. mondattal (*Bátyám évek óta tanarként dolgozik — Pista édesapját tanúképp hallgatták ki*). De nem ezek az apróságok a jellemzők és a lényegesek, hanem az a fontos, hogy a nevelők akár tanítási felhasználásra, akár folyamatos továbbképzési célra igen jól használható, tudományos igényű, nagy gondal készített segítséget kaptak.

4. Minden segédkönyvnek fontos kelléke a könnyű kezelhetőség. A határozók című fejezet felosztása különösen ötletes és gyakorlati, hamarosan eligazodhatunk benne. A jelzőkről szóló utolsó fejezet természetesen más felosztást kíván, de a választott alfejezetek (A tulajdonságjelző, a számjelző és a kijelölő jelző. A birtokos jelző. Az értelmező. A többszörös jelző) segítségével szintén hamarosan megnyugtató választ kaphatunk a példamondatok eligazítása után, hiszen a jelzők esetében egyébként is kevesebb az árnyalati probléma, mint például a határozók csoportjában.

Mindezt jó nyomdatechnikai eljárással készült, szinte teljesen hibátlan szöveggel (csak a 6. lap jegyzetében olvasható „statisztikai” *stilisztikai* helyett), áttekinthetően kapja az olvasó. Talán a határozók és a jelzők alcsoport-beosztását is közölhetnék volna a tartalomjegyzékben. Igaz ugyan, hogy ezt a könyvet használói úgyis alaposan áttanulmányozzák majd, nemcsak esetenként lapoznak belesz, segítség keresése miatt. Meggyőződésünk, hogy minden alkalommal hasznos, megnyugtató eredménnyel használhatjuk e könyvet, hála Szemere Gyula és Benkő László munkájának és a KPTI szervező tevékenységének.

Az elméleti kérdésekkel foglalkozó első rész a nyelvtani elemzés általános kérdéseivel foglalkozik, s a mondattani elemzés legnagyobb fejezetében hosszan tárgyalja az összetett mondatokat is. A példatárban viszont csak az egyszerű mondat elemzése található. Ezt jelenti a kötet címlapján az I. jelzés. Már sajtó alatt van a második kötet, az összetett mondatokkal foglalkozó füzet is. Bízunk abban, hogy az is éppen ilyen sikeres segédkönyv lesz: mert arra is igen nagy szüksége van minden gyakorló pedagógusnak, az elemzés kérdéseiben elmélyülni kívánó szaktanárnak.

Margócsy József

Mondatelemzés. Kún József tanár levelében a következő mondat elemzése iránt érdeklődik: „Kovács Anti bácsi biztatta Zsuzsikát, hogy ne féljen, mert a javát akarják.” Pontosabban arra kíváncsi, hogy a *hogy*-gyal kezdődő

mondat miféle mellékmondatnak minősíthető. Elmondja, hogy három felfogást tart lehetségesnek: az illető mondat felfogható képes helyhatározóinak, célhatározóinak és eszközhatározóinak.

Első látásra valóban mind a három eshetőséggel számolhatunk. Alaposabb vizsgálat után azonban leszűkíthetjük a lehetőségeket.

A *biztat* ige nék két fő jelentése van: az egyik az *ösztokél*, a másik a *vigasztal*, *nyugtát* ige jelentéséhez áll közel. Az első jelentés érvényesül például a következő összetett mondatban: „Biztattam, hogy csak utazzon el bátran.” A második például Petőfi következő verssorában: „Biztatom, hogy majd még jóra fordul sorsa.” Az első összetett mondatban *arra* (vagy *azért*), a másodikban *azzal* mutatószót használhatnák a főmondatban: „*Arra* biztattam, hogy csak utazzon el bátran”; „*Azzal* biztattam, hogy majd még jóra fordul sorsa”. Az első mondat mellékmondatában kötelező a felszólító módú igealak használata, a másodikéban általában ez nem lehetséges. Az első esetben cél- vagy véghatározó mellékmondat, a másodikban eszközhatározóival állunk szemben. Sokszor előfordul, hogy valakit *valamire* biztatok, ösztökélek, s ugyanakkor azt is megmondom egy mondat formájában, hogy mivel látom indokoltnak az illető cselekvést, azaz azt is megmondom, hogy mivel biztatom. Például: „Biztatom, hogy csak utazzon el bátran, így legalább kipiheni magát”. Vagy: „Biztatom, hogy ne keseregjen, mert még jóra fordul sorsa.” Ezekben az esetekben a cél, vég és eszköz megjelölése is szerepel tehát, de az utóbbit kifejező mondat nem kapcsolódik közvetlenül a főmondat, hanem első sorban az előző mellékmondat. Ez az eset áll fenn a levélben megírt többszörösen összetett mondatokkal kapcsolatban is.

Néha a cél és az eszköz külön-külön mondatban juthat kifejezésre: „Bátorítottam, hogy ne féljen. Azzal biztattam, hogy a javát akarják.” Tartalmilag e két összetett mondatot sűríti egybe ez: „Biztattam, hogy ne féljen, mert a javát akarják.” Érthető tehát, ha egyesek célt is és eszközt is látnak benne kifejezve. A grammatikai viszonyok pontosabb értékelése szerint azonban csak az első mellékmondat kapcsolódik közvetlenül a főmondat, mint cél- vagy véghatározói mellékmondat, a második mellékmondat az első mellékmondatnak van alárendelve mint okhatározói mellékmondat.

A képes helyhatározó kategóriáját csak akkor vegyük fel, ha pontosabb határozói megjelölés nem lehetséges. A képes helyhatározó irányt, helybenlételt jelöl, de nem konkrét térbeli irányt (helybenlételt), hanem valamilyen szellemi tevékenység irányát (helyét); például *gondol valakire*, *törődik valamivel* stb. A képes helyhatározó tehát tulajdonképpen képletes, szimbolikus hely határozója, főleg elvont szellemi cselekvésre vonatkoztatva. Ahol azonban egy szellemi tevékenységet jelentő ige melletti határozót másképpen is fel tudunk fogni, mint képletes helynek (például oknak, célnak, eszköznek stb.), ott nem helyénvaló a képes helyhatározónak minősítés. A mi példánk esetében a cél(vég)-határozói jelleg elkülöníti mondatunkat a képes helyhatározóitól.

A nyelvtudomány műhelyéből

A nyelv objektivitásának kérdéséről*

Mint tudjuk, a nyelv nélkülözhetetlen eszköze minden emberi társadalomnak, mert nélküle társadalmi együttműködés, a társadalom tagjai által végzett munka szükségszerű összehangolása elképzelhetetlen és megvalósíthatatlan. Ezért emlékeztettük az olvasót arra a körülményre, hogy egyetlen olyan emberi közösség, nép vagy népcsoport sem található földünkön, amelynek nyelve ne volna — hisz a nyelv az emberre válásnak nemcsak következménye, hanem feltétele és eszköze is.

A nyelvnek az emberi társadalmak és minden egyes ember életében betöltött hatalmas szerepe érthetővé teszi, hogy igazi természetének, végső lényegének, létezési módjának és székhelyének kérdése szenvedélyes érdeklődés középpontjában állt az ókortól napjainkig. S a nyelv fontosságából következően nemcsak a nyelvtudomány művelői fesegették fáradhatatlanul e nagy és bonyolult problémakört, hanem a filozófia, a lélektan s a művelődéstörténet különféle ágainak képviselői is. Még egy többé-kevésbé önálló irányzat is kialakult, az úgynevezett nyelvfilozófia, amely elsősorban az imént említett nagy problémák vizsgálatára szorítkozott. Érdekessége ennek az irányzatnak, hogy művelői többségükben filozófusok vagy pszichológusok — tehát nyelvészeti szempontból dilettánsok. Mivel a nyelvfilozófia művelői között nagy számban voltak német szerzők, az irányzatot rendszeren németül „Sprachphilosophie”-nak nevezzük. A modern nyelvelmélet sok kivetni valót talált ezekben a munkákban, ezért ha manapság azt mondják egy műről, hogy afféle Sprachphilosophie, az bizony elég gyenge minősítésnek számít. Mindezzel persze korántsem akarjuk azt mondani, hogy a nyelv elméleti kérdéseit nem lehet vagy nem kell filozófiai oldalról megközelítenünk. Lehet és kell is, csak nem akárhogyan.

Olvasónk máris sejtheti, miért dúlt e kérdés csoport körül olyan sok vita. Azért, mert e probléma — amellett, hogy a nyelvtudomány elsőrendű fontosságú, alapvető elméleti kérdése, tehát bizonyos szakkérdés — ugyanakkor a szakmai vonatkozásokkal együtt, azoktól elválaszthatatlanul döntő fontosságú világnézeti kérdés is. Tehát az idealizmus és materializmus harcának egyik sajátos csatateré; ez magyarázza a felfülemlett állásfoglalások hatalmas anyagát s az azokban fellelhető szenvedélyes, vitázó hangot.

A nyelv társadalmi jelenség. Ez a körülmény valóban döntő fontosságú, ezért minduntalan vissza kell rá térnünk. De pusztán a társadalmi jelleg hangoztatásánál nem állhatunk meg. Elvégre a kapitalista társadalmak uralkodó termelési módja, a tőkés kizsákmányolás is társadalmi jelenség, mégis mindannyian világosan érezzük, hogy az egész másféle, más természetű dolog, mint a nyelv. A nyelv esetében tehát — az alapvető jegy: a társadalmi jelleg mellett, azon túl — meg kell keresnünk a csak a nyelvre jellemző speciális vonásokat is. Mindez nem oldható meg könyvünk egyetlen fejezetében. Később, a „Nyelv és társadalom” című fejezetben vizsgáljuk majd azt, hogy miben tér el a nyelv mint társadalmi jelenség más társadalmi jelenségektől. Jelen esetben a

* Részlet a szerző készülő, „Nyelv és nyelvtudomány” című könyvéből, mely a Gondolat kiadónál jelenik meg.

nyelv létezési módjának, székhelyének, a nyelv és az egyén viszonyának sajátosságait világítjuk meg.

Ha a nyelvelmélet kérdéseiben járatlan előtt feltesszük a kérdést: véleménye szerint hol van a nyelv székhelye? Hol van a nyelv elraktározva? Hol kell keresni a forrását? stb., akkor rendszerint a következő feleletet kapjuk: a nyelv székhelye a beszélők, a társadalomban élő emberek tudata, közönségesen szólva a fejük, az agyvelejük. Ezt az elhamarkodott választ sok minden támogatni látszik. Mindenekelőtt az a körülmény, hogy a nyelv használatára, a beszédre csak ott kerülhet sor, ahol élő emberek vannak jelen. Egy elhagyott házban — lakók híján — nyelv sincsen. Ha egy nép kihal, a nyelve is eltűnik. Mindez azt látszik bizonyítani, hogy a beszélő egyén a nyelv letéteményese és hordozója, pontosabban a nyelv székhelye és forrása az egyéni tudat. Sietve megnyugtatom az olvasót: Nemcsak a laikus számára látszik ez a válasz a legkézenfekvőbbnek. Így gondolkozott például — többek között — a múlt század utolsó harmadának legtöbb nyelvésze is. Az imént említett megfontolások hatására ők is arra a végkövetkeztetésre jutottak, hogy az egyén tudatában él a nyelv — azon kívül, attól függetlenül elképzelhetetlen. Persze annyiban túlmentek a laikuson, hogy e megállapításból módszertani következtetéseket is levontak. Ha a nyelv az egyén tudatában található — így okoskodtak — akkor a nyelvtudomány voltaképpen nem is önálló ágazata az emberi megismerésnek, hanem a tudat vizsgálatával foglalkozó tudománynak, a lélektannak egy sajátos fejezete. Továbbá: ha a nyelv az egyéni tudatban lelhető fel, és csak ott lelhető fel, akkor valamiféle általános, egyéntől független, egyén felett álló nyelv nincs is — csak egyéni nyelvek vannak, mégpedig annyi, ahány beszélő individuum. Ilyenformán tehát nincs jogunk például angol nyelvről beszélni általában, hanem csak angol nyelvekről szólhatunk, mégpedig több millió külön angol nyelvről. S ha mégis használjuk az „angol nyelv” megjelölést általános értelemben, akkor olyan absztrakciót alkalmazunk, mely valóságot nem takar. Persze a lingvisztikai pszichologizmus híveinek ezek után azt is meg kellett magyarázniuk, hogy ezek az állítólagos külön egyéni nyelvek — például „a magyar nyelvek milliói” — miért hasonlítanak egymásra olyan kísértetiesen. Nos, itt a következő magyarázatot eszelték ki: Ezek a független, külön egyéni nyelvek azért olyan egyformák, mert tulajdonosaik sokat érintkeznek egymással és a tartós együttlét folyamán — miközben minden egyén nyelve önálló, független tulajdon marad — hasonlóvá lesznek, nyelvhasználatukban bizonyos átlag alakul ki.

Az imént említett pszichologista irányzat — melyről még többször szót ejtünk — tartós uralmát nemcsak a fentebb vázolt gondolatmenetnek köszönhette, mely gondolatmenet helyességéről az irányzat képviselői szentül meg voltak győződve. Elterjedését nagymértékben megkönnyítette az a tudománytörténeti körülmény, hogy mintegy reakciójaként jött létre a nyelvszemléletben korábban fellelhető logikai felfogásnak, nevezetesen annak a hiedelemnek, hogy a nyelvi kategóriák megértéséhez és feltárásához a logika szolgáltatja a varázspalcát. De bármiként született is meg ez az irányzat, egy valamit észre kell vennünk. Nevezetesen azt, hogy a független, önálló, egyéni nyelvekről szóló tanítás homlokegyenest ellentétben áll azzal a megállapítással, hogy a nyelv társadalmi jelenség. Ez pedig intő példa számunkra, mely arra utal, hogy a nyelv székhelyének, forrásának kérdését kutatva minden látszat ellenére sem szabad az egyénből kiindulnunk, mert akkor — a gondolat következetes kifejtése esetében — súlyos ellentmondásba keveredünk korábbi megállapításainkkal, a nyelv társadalmi jellegéről vallott felfogásunkkal.

Próbáljunk egy másik megoldást keresni. Figyelmünket most is az egyénre fordítsuk. De ne csak arra gondoljunk — mint azt az előbb tettük —, hogy nyelv csak ott van jelen, beszédre csak ott kerül sor, ahol beszélő individuumok is vannak. Válasszunk

ki egy meghatározott beszélőt, mondjuk legyen az a magyar anyanyelvű Kovács Péter. Nézzük meg, milyen viszonyban van Kovács Péter a magyar nyelvvel. Tény az, hogy kitűnően beszél — mondjuk, vagy negyven éve. De vajon negyven évvel ezelőtt, Kovács Péter születése előtt nem volt meg a magyar nyelv? Bizony megvolt. S harminc-negyven év múlva, Kovács Péter halála után megmarad a magyar nyelv? Feltétlenül megmarad, tovább él Kovács Péterrel függetlenül. Mindennek alapján egy rendkívül fontos következtetést vonhatunk le: azt, hogy a magyar nyelv Kovács Péterrel teljesen független. S mivel a nyelvvel szemben valamennyien Kovács Péterek, azaz egyének vagyunk, így általánosíthatjuk a tételt: a nyelv az egyéntől, pontosabban az egyéni tudattól független jelenség. Megvolt az egyén születése előtt is, s megmarad annak halála után is.

Az imént azt mondtuk, hogy a nyelv az egyéni tudattól függetlenül, nem abban, hanem azon kívül élő jelenség. Viszont fentebb elismertük, hogy ha egy nép kihal, azaz a nép tagjainak egyéni tudata kialszik, akkor az illető nép nyelve is eltűnik, megsemmisül. Ez pedig ellentétben látszik állni Kovács Péter esetében szerzett tapasztalatainkkal, s ismét az egyéni tudat mellett szól, pedig mi a nyelvet attól függetlennek találtuk. E látzólagos ellentmondást a következőképpen oldhatjuk fel:

A nyelv székhelye, forrása nem az egyén tudata, mert az minden egyes egyén tudatától független annyiban, hogy létezett az egyén (s minden egyén) születése előtt s létezni fog az egyén halála után is. De annak ellenére, hogy nem az egyén tudatában él elsődleges formában, egyéni tudat kell hozzá.

Nem tartom kizártnak, hogy egyik-másik olvasóm ezzel a megállapítással elégedetlen. Úgy érzi talán, hogy — miután határozottan elutasítottuk — most mégis visszacsempészünk az egyéni tudatot. Ezért részletesebben is megpróbálom kifejteni. Az idealista-pszichologista felfogás hívei — mint láttuk — mindig arra hivatkoznak, hogy egy nép kihalása, az egyéni tudatok megsemmisülése esetén a nyelv is kihal. Ez feltétlenül így is van. De ebből semmiképpen sem következik, hogy az egyéni tudat a nyelv székhelye. Miért? Azért, mert egy nép kihalása esetén nemcsak a nyelv pusztul el, hanem az illető nép egész társadalmi léte, termelői erői és termelési viszonyai is. S ennek alapján merné valaki azt állítani, hogy a termelési viszonyok csak az egyéni tudatokban élnek, nem a valóságban? Tchéhat számos más jelenségre is áll az, ami a nyelvré, hogy ti. egyéni tudat kell hozzá, de székhelye nem az egyéni tudat.

Az elmondottakat tovább szöve leszögezhetjük, hogy a nyelv — mivel az egyén tudatától függetlenül, nem abban, hanem azon kívül létezik valóságos, elsődleges formában — objektív jelenség. Persze nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy az objektivitásnak két formája van. Egyszerűbb formája az, amelyet az úton heverő kődarab képvisel, s általában a tárgyi világ. Kevésbé szembevető, bonyolultabb és éppen ezért nehezebben felismerhető az a forma, amelyet a nyelv képvisel; ez a társadalmi objektivitás. De ez utóbbi is objektivitás, mert eleget tesz az objektivitás alapvető definíciójának: nem az egyén tudatában él, hanem attól függetlenül.

Eddig mindig csak azt hangoztattuk, hogy a nyelv az egyén tudatától független. Most nézzük meg, milyen viszonyban van az egyén tudata a nyelvvel. Nos, az egyén tudata szubjektív tükrözője, szükségképpen hiányos mása az egyéntől független, objektív társadalmi nyelvnek. A nyelv, az a bizonyos általános társadalmi nyelv tehát nem úgy képzelhető el, mint az egyéni tudatokban élő nyelveknek valamiféle összege vagy átlaga. A nyelv mint objektív jelenség az elsődleges; az egyéni tudatokban tükröződő „nyelvek” pedig ennek a létező, valóságos kategóriának a szubjektív lenyomatai¹.

¹ Ennek a gondolatnak tömör és szakszerű kifejtését lásd Telegdi Zsigmondnak a III. nyelvészkongresszuson elhangzott felszólalásában. Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet. Budapest, 1956. 63—9 lap; különösen 66.

Láttuk, hogy a lingvisztikai pszichologizmus hívei hamis feltevésüket — a nyelvnek egyéni tudathoz kötöttségét — továbbfejlesztve arra a következtetésre jutottak, hogy a nyelv — mivel tudati, lelki jelenség — csak a lélektan eszközeivel közelíthető meg és tárható fel. Miután meggyőződünk kiindulópontjuk hamis voltáról, szembe kell helyezkednünk következtetéseikkal is. Így ha a nyelv nem az egyéni tudatban él elsődlegesen, valóságosan, akkor a nyelv nem lelki jelenség, s feltárásához a lélektan nem megfelelő. Ha az, ami az egyéni tudatban él, nem a valóságos nyelv, hanem annak csak szubjektív lenyomata, akkor a nyelvtudomány tárgya nem az egyénnek a nyelvről alkotott elképzelése, naiv meggyőződése vagy akár nyelvérzéke, hanem az objektív nyelv. Ha valaki az objektív nyelv helyett a szubjektív lenyomatot tanulmányozza, az olyan súlyosan téved, mint az a közgazdász, aki a gazdasági élet, a termelés és az áruforgalom létező valóságos formái helyett azt a szubjektív elképzelést vizsgálja, amit a társadalom tagjai e formákról magukban képzelnek. Nyilvánvaló, hogy az ilyen közgazdász nem a tőkét, hanem annak csak tudati képét lenné meg. Valami hasonlóra bukkanna a nyelvész is, ha a szubjektív lenyomatot „kutatná”.

A nyelv objektivitásának bonyolult problematikája csak a marxi ismeretelmélet fényében érthető meg. Ez a magyarázata annak, hogy számos polgári tudós — nem egyszer ragyogó értelem — hiába birkózott e fogas kérdéssel. Mert a nyelvlelektani irányzat elégtelensége, hibás, sőt primitív alap gondolata számos kutatót továbbhaladásra ösztönzött. Többen eljutottak a nyelv társadalmi jellegének felismeréséhez — így a már említett svájci F. de Saussure —, de az objektív nyelv és a beszélőben élő szubjektív tükröződés helyes felismeréséhez őszinte tárgyferettségük, dicséretes szorgalmuk és kiváló képességeik ellenére sem érkezhettek meg — filozófiai, világnézeti alapjuk elégtelensége miatt.

Amikor ismét leszögezzük, hogy a nyelvelmélet e legnagyobb, „legfilozófikusabb” kérdéseit másként, mint a dialektikus és történelmi materializmus talajáról nem lehet kielégítően megoldani, óvjuk olvasóinkat a dialektika elhamarkodott, vulgáris alkalmazásától. Ilyesmire is találunk példát elég gyakran. Tudjuk, hogy a dialektika nagy jelentőséget tulajdonít az ellentmondásoknak — s teszi ezt teljes joggal. De arra nagyon kell vigyáznunk, hogy e becses módszert követve és alkalmazva — történetesen a nyelv esetében — ne essünk belc áellentmondások csapdájába. Így gyakran olvashatjuk, hogy a nyelv egyik állítólagos ellentmondása szubjektív és objektív volta. Nos, az előzmények alapján világosan leszögezhetjük, hogy a nyelv e téren semmiféle ellentmondást nem képvisel, lévén objektív és csak objektív, mert az a bizonyos szubjektív oldala, vagyis az egyéni tudatokban fellelhető „nyelv” csak tükröződése a létező, a valódi nyelvnek — nem része. Sokan szívesen hangoztatják a nyelv egy másik állítólagos ellentmondását is, nevezetesen azt, hogy egyéni és társadalmi. Ezzel az ellentmondással már csak azért is csinján kell bánni, mert a marxista szociológia egyik sarkalatos, igaz megállapítása éppen az, hogy az egyén — társadalmi, legfontosabb meghatározója a társadalom. Ennyit általában erről az ellentmondásról. Konkrétan a nyelv esetében — azon túl, amit az objektív—szubjektív vélt ellentmondása esetében mondtunk — még azt jegyez-nénk meg, hogy a nyelv az egyéntől független annyiban is, hogy az egyén a nyelven tudatosan nem változtathat. Felleljük még a szakirodalomban azt a nézetet is, hogy a nyelv a fizikai és lelki oldalak ellentmondása volna. Fizikai oldalon a hangokat kell értenünk. Nos, már tudjuk, hogy a nyelv nem lelki, nem a tudat, az egyéni tudat szférájába tartozó jelenség, s így ez az ellentmondás is elesik. Végül — kuriózumképpen — megemlíthetjük, hogy olyan nézet is elhangzott már, mely szerint a szájjüregben elhelyezkedő nyelv, tehát a táplálék elfogyasztására és a hangképzésre szolgáló testrész is „megtestesít” egy ellentmondást — mert beszéd közben előre, a táplálék feldolgozása közben pedig hátrafelé mozog.

A nyelv objektivitásának tényéből további fontos módszertani következtetéseket is levonhatunk a nyelv leírásának technikájára vonatkozóan. Mindenekelőtt azt kell leszögeznünk, hogy egy nyelv leírását sohasem alapíthatjuk olyan adatokra, amelyeket egyetlen beszélőtől, egyetlen, az illető nyelvet anyanyelvként beszélő személytől nyerünk. Számunkra — az elmondottak fényében — mindez egészen világos. Mégis szólnunk kell róla, mert az úgynevezett amerikai „leíró” iskola képviselői gyakran hangoztatják, hogy egy nyelvi szerkezetet egyetlen beszélő, egyetlen ún. „native informant” tájékoztatása alapján fel lehet tární. Az ilyen leírás szükségképpen hiányos lesz, mert az egyénben az objektív nyelv nem tükröződik teljességében.

Abból a tényből, hogy a nyelvtudomány tárgya — a nyelv — objektív jelenség, további fontos következtetéseket vonhatunk le a nyelvi kutatómunkára. Nevezetesen azt, hogy a nyelvi kategóriák — a nyelv objektivitásából következően — maguk is objektívek. A nyelvész feladata tehát az, hogy e kategóriákat megfigyelje, felismerje és hűen leírja — nem pedig az, hogy maga válasszon ki önkényesen, a leírás célszerűsége érdekében tetszőleges kategóriákat. Olvasónk számára az elmondottak után mindez magától érthetőnek látszik. Sajnos, nem minden nyelvészeti irányzat tartja viszont evidensnek. Az imént említett leíró iskola például — idealista, pontosabban neopozitivista világnézeti alapjának megfelelően — azt hirdeti, hogy egy nyelv, például az angol nyelv — leírásakor a kategóriák és az elemek, például a fonémák és a morféma száma attól függ, hogy a leírást elvégző tudós a nyelvi analízis milyen alapelvei szerint jár el. Hallgatólágoosan az a meggyőződés rejlik eme állásfoglalások mögött, hogy a nyelvnek nincsenek objektív, tehát a megfigyelést, a leírást végző tudóstól függetlenül létező kategóriái, vagy ha vannak is, azok nem ismerhetők meg, nem tárhatók fel. Helyesebb tehát, ha a kutató maga nyilvánít bizonyos — tetszőlegesen kiválasztott — részeket kategóriáknak, aszerint, hogy melyik megoldás teszi a legegyszerűbbé a munkát. Az ilyenféle célszerűséget igen határozottan el kell utasítanunk. Ugyanakkor nem tagadhatjuk, hogy a nyelv objektív, tehát mind a nyelvészeti szempontból laikus beszélőtől, mind a nyelvtudománnyal hivatásosan foglalkozó tudóstól független kategóriát többféleképpen is megközelíthetjük, s eme, valóban objektív eredményre vezető módszerek közül már jogunk van a célszerűség szempontja alapján választanunk. De az elsődleges cél nem a leírás egyszerűsége, hanem igaz volta. Ennek kell alárendelnünk a célszerűséget — nem megfordítva.

Antal László

A szavak hossza a magyar beszédben

Az utóbbi évtizedek folyamán egyre nagyobb teret nyernek a nyelvtudományi folyóiratokban — egyelőre inkább a külföldiekben — az olyan cikkek, melyek idegenül hatnak a szakképzett olvasók többségére. Más nyelven íródtak, más szakma nyelvén. A matematika betörésére gondolok a nyelvtudományba. Voltaképpen nem a nyelvészek fordultak segítségért a matematikusokhoz, nem mi éreztük először az együttműködés szükségét. Bizonyos fontos gyakorlati problémák (az ideális távközlés megoldása, ideális kódrendszer kidolgozása, a fordítógép, az automatikus beszédírógép megszerkesztése é. i. t.) arra késztették a fizikusokat, matematikusokat, hogy (egyszerre több fronton is) átlépjék a nyelvtudomány határát. Kedvezett ennek az új iránynak az az egyre szélesebb körben (egyebek között a lélektanban is) elterjedő tendencia, mely a minőségi elemzést mennyiségi elemzéssel akarja helyettesíteni, s arra törekszik, hogy bizonytalan becslések, szubjektív értékelések helyébe egyértelmű számfogalmakat állítson. Nem elégszik meg azzal, hogy egyes hangok, szavak, morféma, struktúrák, „valamivel”, „sokkal”, „igen sokkal” gya-

koribbak másoknál. Igyekszik számszerűen kifejezni, hogy milyen gyakoriak például egyes nyelvekben az egyes hangok, általában és meghatározott hangtani helyzetben.

Arra az ellenvetésre, hogy ezek az ismeretek csak a nyomdák, az írógépszerkesztők, parlamenti gyorsírók, távirások számára hasznosak, a nyelvészek számára tökéletesen közömbösek, a kvantitatív analízis hívei joggal felelhetik, hogy olyan — a nyelvész számára kétségtelenül érdekes — kérdés, mint például a nyelvi változás, bizonyítható módon, többszörösen összefügg az egyes formák gyakoriságával. A hangváltozás folyamán nyelvi érvényű változatok keletkeznek, melyeknek stíláriis értéke gyakoriságuk növekedésével vagy csökkenésével egyidejűleg módosul. Egy napon belül készült hangfelvételek alapján is megállapítható, melyek egy nyelv vagy nyelvjárás változó (labilis) és állandó (stabil) hangjai. A variánsok szórásképe a változás hű vetülete, ennek alapján nemcsak a változás ténye, hanem a változás iránya is meghatározható.

Azt is jól tudjuk, hogy a hangváltozás okozati összefüggésben áll a hangok, szavak gyakoriságával. Az igen gyakori szavakban sokszor másképpen változnak azonos hangtani helyzetben az egyes hangok, mint a többi szóban. A hangtörvények érvényét korlátozhatja tehát a szavak gyakorisága.¹

A történeti fonológiai vizsgálatok valószínűvé tették, hogy bizonyos esetekben a hangváltozás lefolyása szorosan összefügg a fonémák gyakoriságával, hozamával, (mennyiségileg kifejezhető) fontosságával.²

Az eddigi tapasztalatok arra mutatnak, hogy nem hiábavaló dolog, ha konkrét vizsgálatok során próbálunk meggyőződni arról, hogy hasznát tudjuk-e venni a fonetikában és a nyelvtudomány más területein a kvantitatív meghatározásoknak. A Nyelvtudományi Intézet tervében több ilyen jellegű munkát szerepel. Hivatkozhatunk már eredményekre is. Tarnóczy Tamás és Vértes Edit fonológiai alapon végzett hangstatisztikai jelentős helyet foglalnak el a nemzetközi irodalomban.³ A szerzők az elkészült statisztikák nyelvészeti tanulságait is levonták már részben.

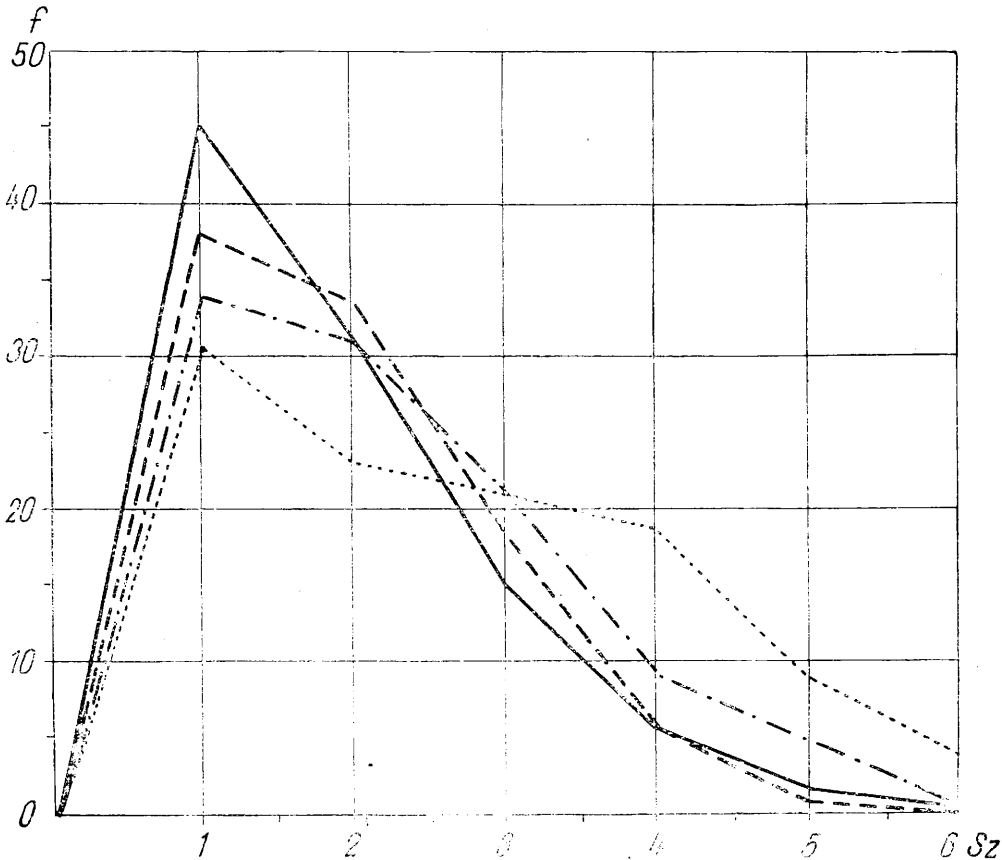
Az utóbbi tíz év folyamán az érdeklődés a nagyobb nyelvi egységek felé tolódott. Egyre többen foglalkoznak nyelvészek és matematikusok a szótagok, a szavak gyakoriságával. A magyar szavakon belüli szótageloszlással Tarnóczy Tamás foglalkozott először.⁴ Mintegy 100 000 szóból álló változtatás magyar anyag alapján ellenőrizte W. Fucks német matematikus képletét, melynek alapján a közepes szótagszám ismeretében meghatározható nyelvenként az egy, két, három stb. szótagból álló szavak viszonylagos gyakorisága. Tarnóczy arra az érdekes eredményre jutott, hogy meglehetősen bajos dolog egyes nyelvek szavainak átlagos szótagszámáról beszélni, mivel a szavak átlagos szótagszáma műfajonként erősen eltérő. A magyar versek alapján kapott középérték közel esik az eszperantóhoz, a tudományos szövegek alapján kapott érték viszont ettől elég messze, a japán és orosz között foglal helyet. (Vö. 1. ábra.) Fucks elméleti görbéje egyes műfajok esetében egyezik a kapott adatokkal, más műfajok esetében az elméleti görbe nem felel meg a valóságos viszonyoknak.

¹ W. Horn: Sprachkörper und Sprachfunktion.² Leipzig, 1923. — E. Fraenkel: Zur Verstümmelung, bzw. Unterdrückung funktionsschwacher oder funktionsarmer Elemente in den balto-slavischen Sprachen: Indogermanische Forschungen 12 (1923.).

² A. Martinet: Économie des changements phonétiques. Traité de phonologie diachronique. Berne, 1955.

³ Tarnóczy T.: A magyar hangzókapcsolatok eloszlása Ady költői nyelve alapján. NyK. 53 (1952.): 107—52. — Vértes E.: Statistische Untersuchungen über den phonetischen Aufbau der ungarischen Sprache. Acta Linguistica Ac. Sc. Hung. 3 (1953.): 126—58, 411—30, 4 (1954.): 193—224.

⁴ Tarnóczy az 1959-ben rendezett nemzetközi akusztikai kongresszuson tartott „A szótagentrópia és hangzóentrópia nyelvhatároló szerepe” címmel előadást. Az alábbiakat előadásának szövege alapján idézem a szerző engedélyével.

A szavak szótagszáma a magyar beszédben (—), sportközvetítésekben (---), versekben (-.-.-), tudományos prózában (...). A két utóbbit Tarnóczy Tamás vizsgálatai alapján ábrázolom. Sz = szótagszám, f = a szótagszám gyakorisága százalékban.

Az eddigi statisztikai vizsgálatok többnyire írott szövegeken alapultak, s így voltaképpen a nyelvi megnyilvánulásoknak viszonylag csak szűk szektorára vonatkozathatók. Nem tekinthető eleve kétségtelennek, hogy a beszéd törvényszerűségei azonosak a beszéd írott vetületének, az irodalom vizsgálatának alapján megismert törvényszerű összefüggésekkel. Tarnóczy Tamás eredményeit rejtett mikrofonnal készült beszélgetésfelvételekkel és sportközvetítésekről készült hangfelvételekkel vetettem össze. A beszélgetések érettségizett, köznyelvet beszélő 20 és 40 év közötti nők és férfiak között folytak le köznapi (ezen belül igen különféle) tárgyról. Amint az ábráról leolvasható, a spontán beszélgetésekben lényegesen gyakoribbak az egyszótagú szavak, mint a szövegek bármelyikében. A több szótagú szavak esetében kisebb már az eltérés (a 3 szótagúak ritkábbak, mint az irodalomban). A tudományos szövegek görbéje tér el leghatározottabban a többi görbétől. Itt viszonylag gyakoribbak a 4 és 5 szótagú szavak.

Azt gondolhatnánk ennek alapján, hogy a beszélő rövidegre, tömörségre törekszik. Más vizsgálatok azonban éppen az ellenkezőjét bizonyítják. Megvizsgáltuk a beszélgetések és bizonyos szépirodalmi szövegek „hírértékét”, kísérletek segítségével mennyi-

ségileg meghatározható informatív értékét.¹ Azt látjuk, hogy az ilyen köznapi beszélgetések informatív értéke viszonylag csekély, még az átlagos újságcikkekét sem éri el. Beszélgetés folyamán általában „terjengősebbek”² vagyunk, mint amikor tollat fogunk. Az írott mondatok között rendszerint hosszabb gondolati tevékenység áll. Társaságban egy bizonyos *horror vacui*, a csendtől való félelem arra késztet, hogy a támadni készülő hézagokat néhány gyorsan odavetett mondattal töltsük ki. Frieda Goldman-Eisler vizsgálatai nyomán kiderült, hogy a mondatok informatív értéke egyenesen arányos a mondatokat megelőző beszédszünetek hosszával.³ Amikor írunk, tetszés (vagy határidő) szerint megnyújtható ez az aktív tevékenységet megelőző „írászünet”.

A beszéd „tömörségének” egyik oka, hogy a helykitöltő, időtöltő szócskák jelentékeny része egyszótagú (*hát, no, és* stb.). Ha a beszélgetésről készült felvétel valamelyik részletét kissé átfésüljük, mielőtt papírosra vetnénk az egyes mondatokat, első sorban ezek a kis időtöltő szócskák esnek ki. Idézek néhány mondatot egy egyetemet végzett középkorú férfi elbeszéléséből, aki sokat ad a választékos beszédmódra:

Szeretett volna nekem segítségemre lenni, hogy hol kell átszállni és ide jönni, *na és hát én* hagytam ötöt is mer, *ja*, közbe aztán észrevettem, hogy alkoholszag jött ki a száján, alkoholszag csapott meg engem, amint *ő* beszélt, *hát* gondoltam, pláne, akkor hagyni kell beszélni az ilyen embert... És kérem, most jön aztán a poén, átszállott, *és hát* megyünk, megy a busz, fogalma sem volt, egyszer csak látom, bekanyarodik jó mélyen a ligetbe, *hát* mondom, hogy lehet ez, hát milyen busz ez, *vagy* hogy megy az, *vagy* milyen nagy távolság van még ahhoz, hogy *a*, elérjük *a*, *nem tudom*, Szondi úti *Ő* azt mondta, hogy a Szondi utcán megy keresztül és közelíti meg a Marx teret.

Írott formában így festene talán ez a kis monológ:

Szeretett volna segítségemre lenni. Meg akarta mondani nekem, hol kell átszállni, hogyan kell idejönni. Ráhagytam, mivel közben észrevettem, hogy alkoholszag árad a szájából. Megesapott az alkoholszag, amikor beszélt. Gondoltam, helyesebb, ha beszélni hagyom az ilyen embert... Most jön a poén. Az emberem átszállott. Tovább mentem az autóbusszal. Egyszerre csak látom, hogy jó mélyen bekanyarodik az autóbusz a ligetbe. Csodálkozom, hogy lehet ez. Milyen autóbusz ez, milyen messze járunk még a Szondi utcától. Az emberem azt mondta, hogy az autóbusz a Szondi utcán keresztül közelíti meg a Marx teret.

Ezután az enyhe átsimítás után a következőképpen módosul a szótagok szórásképe:

Szótagszám	1	2	3	4	5
Beszédben	53,82	32,18	8,72	3,50	1,76
Írásban	36,36	29,54	23,86	8,00	2,27

A szavakon belüli szótageloszlást százalékosan fejeztem ki.

¹ Ezeket a vizsgálatokat a NyK. 62 (1960.) kötetében ismertetem „A hang és szó hírtartalma a költői nyelvben” címmel.

² Az idézőjelek ezúttal azt jelzik, hogy szakkifejezésekkel van dolgunk. Az információelmélet az *információ* vagy *hír* szót sajátos, a köznyelvinél lényegesen tágabb értelemben használja. Nemesak egy hírügynökség közleményét vagy más nyelvi közlést tekint hírnek, hanem egyebek között az érzékszerveink által felfogott ingereket is. A *hír* általában valamely jel kiválasztása egy adott jelkészletből. Minden hír kiválasztását vissza lehet vezetni „igen” és „nem” közötti döntésekre, akárcsak abban a társasjátékban, ahol a gondolt személyt vagy tárgyat eldöntendő kérdések segítségével kell kitalálni. Minél több kérdés segítségével határozható meg (található ki) a hír, annál nagyobb az informatív értéke, *hírértéke*, *entrópiája*. A terjengősség, a redundancia fokát a felesleges, új információt nem tartalmazó jelek mennyisége határozza meg. Bármely közlés *hírértéke* (entrópiája) mennyiségileg meghatározható.

³ Speech Production and the Predictability of Words in Context: Quart. J. exp. Psychology 10 (1958.) : 96–106.

Ha szótár alapján készítenénk statisztikát a magyar szavak szótageloszlásáról, merőben eltérő képet kapnánk. Ebben az esetben lényegesen kisebb szerepet játszanának az egyszótagú szavak. Hogy konkrét szövegek elemzése során más eredményt kapunk, annak az az oka, hogy a rövid szavakat lényegesen gyakrabban használjuk, mint a hosszabbakat. Zipf statisztikai vizsgálatai szerint leggyakoribbak az egy szótagú szavak. Még németben is, a gyakori szóösszetételek ellenére az egy szótagú szavak irodalmi szövegek 50%-át teszik ki, a 4 és több szótagúak a szavak 8,4%-át. Még ritkábbak a több szótagú szavak az amerikai telefonbeszélgetésekben¹.

Miért gyakoribbak a rövid szavak a hosszúaknál? Miért gyakoribbak a beszédben, mint az irodalmi szövegekben?

G. K. Zipf a rövid szavak gyakoriságát a kisebb erő kifejtésre való törekvéssel magyarázza.² A gyakori fogalmak jelölésére lehetőleg nem használunk hosszú szavakat. Ezt megkönnyíti cleve az a tény, hogy az alapszókinsben több a kisebb szótagszámú egyszerű szó, kisebb az (eleven, ma is annak érzett) összetételek száma, mint a szakmai szókinsben. Nem véletlen az sem, hogy a hasonló értelmű szavak közül az irodalmi színezetűek többnyire hosszabbak a közvetlen hangú beszélgetésben használt változatnál:

<i>irodalmi :</i>	<i>bizalmas :</i>
azonban	de
minthogy, mivelhogy, mivel	mert
e célból	ezért
jóllehet	bár, pedig
vajon (eljön-e)	hogyan (eljön-e)

Mivel a szavak stílári értéke még igen sok más tényezőtől függ, természetesen hozhatnánk az ellenkezőjére is példát: *oly — olyan, szomorú — bú, kutya — eb*.

Leplezetlenebbül érvényesül az energiamegtakarításra irányuló törekvés, amikor a hosszú, olykor többszörösen összetett szavak megrövidülnek, mielőtt belekerülnek a közforgalomba. Minél népszerűbbé vált a mozgóképszínház, annál jobban háttérbe szorította ezt a szót, később a *filmszínház*-at Heltai Jenő új szava, a *mozi*. Betűszóvá (vagy összevont szóvá) rövidül a népszerűvé vált intézmények, vállalatok neve (MÁV. BSZKRT, SZTK, RÖLTEX).³

A köznapi beszélgetésekben még fokozottabban jut érvényre ez a rövidítési tendencia, mint a köznyelvben általában. Sőt, feltehető, hogy többnyire a beszédből indul ki. Bajos is lenne olyan gyakran és hangosan szidni a *Budapesti-Székesfővárosi-Közlekedési-Részvénytársaságot*. Csak a beszédben keletkezhetnek az olyan összezsugorodott megszólításformák mind a húszas, harmincas években divatos *naccsád* (nagyságod) vagy a régibb *kend* (kegyelmed) szavunk. Az élő beszédben kopott *scsóklom*-má a *kezt csókolom*, *szóójá*-vá az *alázatos szolgálja vagyok*. Úgy látszik, hogy könnyebb a hosszú szavakat leírni, mint kiejteni. A toll felemelése nem olyan elemi szükségletünk, mint a lélegzetvétel. Arról nem is szólva, hogy a félbehagyott írott szót könnyebb ott folytatni, ahol abbahagytuk, mint észrevétlenül lélegzetet venni. Beszéd közben percenként mintegy 19-szer veszünk lélegzetet, 19-szer szakítjuk meg a beszédet. Még szűkebb határt szabnak a hangsúlyos szótagtól hangsúlyos szótagig terjedő szövegek. A leggyakoribb szövegtípus 2—3 szótagból áll. Időtartama 0,8 másodperc. A beszédben közvetlenül, s így

¹ G. K. Zipf: *The Psycho-Biology of Language*. Boston, 1935. — G. A. Miller: *Language and Communication*. New York—Toronto—London, 1951. 88 és k.

² *Human Behavior and the Principle of Least Effort*. Cambridge, 1949.

³ Deme L.: *Betűszavaink használatához*. Nyr. 79 (1955.): 397—403.

erőteljesebben érvényesül ez a szólamtörvény. Beszélgetés folyamán a szólamok 20,8%-a ötnél kevesebb hangból áll, tudományos felolvasások alkalmával az ilyen rövid szólamok sokkal ritkábbak (8,8%). A szólamok időtartamának középértéke beszélgetésekben 0,7, felolvasás folyamán 0,9 másodperc. Még rövidebb a gyerekek beszédében (0,65 másodperc).

A köznapi beszélgetések egyszerű tematikája következtében ritkábbakká válnak itt a szaknyelvekre jellemző nagyobb szótagszámú összetételek, mint bármely nyomtatott szövegben. Ez a körülmény is a rövid szavak javára módosítja az arányt.

Bizonyára sok tényezővel nem számoltunk. Elképzelhető volna például, hogy a beszélgetések személyes jellege s még inkább a beszélgetők jelenléte, együttléte a „mutató mező” (Zeigfeld) nagyobb jelentősége¹ következtében gyakoribbá válnak bizonyos rövid szavak, így a (többnyire) egy szótagú személyes és mutató névmások. Minderről akkor lesz tisztább képünk, ha már megállapítottuk az egyes szavak gyakoriságát a beszélgetésekben, irodalmi és egyéb szövegekben. Addig is valószínűnek látszik, hogy az egyszótagú szavak gyakorisága kétféleképpen függ össze a beszélők kisebb erő kifejtésre való törekvésével. Kisebb izommunkával jár a légzési szakaszokba, szólamokba jól beilleszkedő rövid szavak ejtése. Kisebb szellemi erő kifejtést kíván a „kézenfekvő” gyakori (s egyúttal rövidebb) szavak használata, nem is szólva a (gyakran egy szótagú) időkitöltő szócskákról.

Nem dicsekedhetünk azzal, hogy bármely téren is „döntő” fontosságú nyelvészeti eredményekre jutottunk a szótageloszlás-vizsgálatok során. Több kérdés merült fel, mint ahány egyértelmű válasz akadt. A statisztikai vizsgálatoknak egyik funkciója azonban éppen a kérdésfeltevés.

Fónagy Iván

¹ Vö. K. Bühler: Sprachtheorie. Jena, 1934.

Felsőöri tájszavak

Egyik legérdekesebb nyelvjárasterületünk az első világháború óta Ausztriához tartozó Felsőőr (Oberwart) és környéke. Az 1930-as években, az 1940-es évek elején viszonylag gazdag nyelvjárasi, néprajzi, sőt településtörténeti anyag jelent meg szakfolyóiratainkban erről a területről. (Részletes irodalmát l. Lőrincze—Benkő: Magyar nyelvjárasi bibliográfia 184.) A második világháború óta azonban nyelvész szakember nem járt ezen a vidéken, újabb nyelvészeti jellegű gyűjtések nem történtek, a régebben itt járt gyűjtők (Kálmán Béla, Imre Samu) nem publikált feljegyzései a háborús események során szinte teljes mértékben megsemmisültek, így — sajnálatos módon — a felsőöri nyelvjárásról való ismereteink az elmúlt tizenöt év alatt nem nagyon bővültek.

Ez év januárjában két felsőöri okonom — húgom és sógorem — volt nálam mintegy 10 napos látogatóban. Úgy gondoltam, hogy ezt a látogatást felhasználom bizonyos felsőöri nyelvi anyag gyűjtésére, esetleg magnetofon-felvételek készítésére is, tervem azonban — itt nem részletezendő okokból — végül is csupán tájszógyűjtésre korlátozódott. Az alábbiakban ennek anyagát teszem közzé. Ezt megelőzően azonban röviden közlök néhány adatot adatközlőimről, illetőleg gyűjtésem módszeréről. Ezek ismerete ugyanis anyagom értékelésében nem közömbös.

Adatközlőim Páll Sándor (45 éves, református, gépkocsi-fuvaros), Páll Sándorné (leánykori nevén Imre Julianna, 39 éves, református, háztartásbeli). Mindketten földműves szülők gyermekei, 8 elemiit végeztek a felsőöri, magyar tanítási nyelvű református elemi iskolában (Páll Sándor ezenkívül a faipari iskola 4 osztályát is elvégezte német nyelven). Anyanyelvük magyar, hat éves korukig németül semmit sem tudtak, az elemiben a németet mint tantárgyat tanulták, németül beszélni (a Felsőőr környéki német nyelvjárásban) 14 éves koruk után tanultak meg. Ma mindketten kétnyelvűek. A családban csak magyarul beszélnek, Páll Sándor azonban munkája közben nagyjából németül. Magyar nyelvű környezetben — Felsőőr környékén kívül — hosszabb időt egyikük sem töltött, magyar nyelvű szépirodalmat, újságot keveset olvasnak, a rádiót azonban viszonylag gyakran hallgatják. A felsőöri nyelvjárást, amelyet véleményük szerint az idősebb nemzedék ma éppúgy beszél, mint ezelőtt húsz-harminc évvel, ők is jól ismerik, — de ma már csak passzíve. Beszélgetéseink során csak elvétve éltek vele, elsősorban akkor, ha hármásban voltak velem. Tájszó, német kölcsönző persze viszonylag gyakran szerepelt beszédükben így is.

Beszélgetésük valami — húsz-huszonöt éves emlékeim alapján — számomra meglehetősen idegen „felsőöri köznyelv”-en folyt. Ennek mindössze néhány érdekességét említeném meg. Felsőörben régebben az *a*, *e* + azonszótagú *l* kapcsolata *ua* ~ *oa*, *ie* ~ *ēe*-féle diftongusokban realizálódott, ez utóbbi szókezdő helyzetben *je*-hangkapcsolattá vált. Adatközlőim beszédében viszont ebben a helyzetben elég következetesen *a*, *e* hangot találtam; pl.: *akuszik* 'alkuszik', *asztara* 'asztalra', *emént* 'elment', *kezive* 'kezeivel' stb. Meglehetősen kerülték a *dzs*, *cs* használatát *gy*, *ty* helyén. Nyilván

e törekvésük eredményezte a nem is ritka *Bétybe, átyba, matyka* stb. alakokat. A Felsőőrben régebben eléggé általánosnak mondható *észé, vészé, tészé*-féle alakokat *ö-ző* formában — *észő, vésző, tésző* — használták, éppígy a *fél* igekötőt *fē* helyett *fő* alakban. A Felsőőrben régen általános *e, ez* névelő helyett gyakran használták már az *a, az* alakot. Lehetőleg kerülték az *i*-zést és a kettőshangzók használatát. Azt persze, hogy mindez mennyire egyéni sajáttság nyelvükben, vagy mennyire valami újabb felsőőri nyelvjárási jellegzetesség, nem tudtam eldönteni.

Gyűjtési módszerem a következő volt. Tudták rólam, hogy nyelvjárásgyűjtő munkát végzek. Elmagyaráztam nekik, hogy a felsőőri nyelvjárás mennyi sok régi magyar nyelvi jellegzetességet őrzött meg, s megkértem őket, mondjanak nekem érdekes „őri” szavakat, de úgy ejtsék őket, ahogy az öregek mondják ma is. Most közzéteendő anyagomnak körülbelül a felét gyűjtöttem így. Anyagom másik feléhez bizonyos mértékig az atlaszgyűjtésünkhöz hasonló indirekt módszerrel jutottam. Felsőőri születésű lévén, magam is sok tájszóra emlékeztem. Ezeket, mikor látogatóim érkezése már bizonyossá vált, lajstromba szedtem, kérdéseket hevenyésztem hozzájuk, s így kérdeztem ki őket. Listámat kibővítettem néhány olyan tájszóval is, amit beszélőkön hallottam tőlük. Az eredmény meglepően jó volt, egy-két kivételtől eltekintve megkaptam a keresett alakot; sőt — megítélésem szerint — igen jól ismerik azt a felsőőri nyelvjárást is, amelyre magam is emlékszem, s amelyet — mint mondtam — velünk való érintkezésük során nem nagyon beszéltek.

Ahol szükségesnek mutatkozott, megkértem adatközlőimet arra is, hogy a szó — jelentésének világosabbá tétele végett — foglalják példamondatba. Az adatok zöme egyszer hangzott el — másodszor legfeljebb példamondatban — így variánsaim általában nincsenek. Címzőként mindig az az adat van feltüntetve, amelyet a kérésre kaptam, nem pedig az, amely a példamondatban elhangzott.

A diftongusok feljegyzésében csupán a hangszín viszonylagos pontos jelölésére törekedtem, a diftongusjellegét a két összetevő alatti $\smile$ jellel tüntetem fel. Egy-egy szó minden jelentését vagy jelentésárnyalatát nem tudakoltam, így az itt megadott jelentés mellett igen sok esetben más jelentése is lehet a szónak.

A szavakat betűrendben közlöm, a kettőshangzóval kezdődőket azonban a megfelelő köznyelvi monoftongus helyére soroltam be.

Tudom, hogy adatközlőim kiválasztása ellen, sőt gyűjtési módszerem ellen is lehetne kifogásokat emelni, mégis úgy gondolom, hogy eljárásom lényegében helyes volt, s ha így gyűjtött anyagom minden szempontból nem teljes értékű is, sokkal többet ér a semminél. Tudományos hangtani kutatások céljaira ez az anyag nyilván bizonyos óvatossággal, fenntartással kezelendő, szókincstanulmányokra, sőt talán mondattani kutatásokra is, azonban véleményem szerint teljes értékűnek tekinthető.

qallit 'bágyadt'. *Ha nadzs meleg van, akkor szok ez embër qallit lennyi.*

ándzsi 'a nagybácsi felesége'.

árkus 'ív'. *Éddzs árkus pappirost hozzá nekém.*

ásás 'mesterséges (ásott) árok'. *Nē mēnny arra, mer ott ē nadzs ásás van.* (Használják azonban az *árok* szót is mind a mesterséges, mind a természetes árok megnevezésére.)

vaszég 'a községnek „alsó”, a Pinka folyó alsóbb folyása mellett fekvő része'.

bacskuo az alsóőrieknek a felsőőriek által használt csúfneve.

buaguosüög 'hálósüveg'. (Kötött ruhadarab, amely az egész fejet, sőt nyakat befödi, csupán az arc marad szabadon. 20—30 évvel ezelőtt magam is több ilyen láttam.)

bakfinc 'bukfenc'.

bakfincul 'bukfencezik'. *Vidzsáz, mer főbakfincusz.*

bákuo 'a káka termése (a szár, a végén levő barnás, selymes terméssel együtt)'.

balog 'bal'. *Csönög e balok fülem.*

- báránycsiécs* 'bárányhimlő'.
biéciél 'akadozva, nehézkesen olvas'.
bédér 'zivatar'.
békkér 'ébresztő óra, vekker'.
bényiluo 'paraszt házakban, a nagy, utcára néző szoba mellett levő, ebből nyíló kisebb méretű, többnyire egészen keskeny szoba'.
bérázadás 'a rúd jobb oldalára fogott (tehén; menet iránt nézve)'.
biésli 'virslí'.
buod 'bolt, üzlet'.
buodos 'boltos, kisebb vegyeskereskedés tulajdonosa vagy bérlője'.
bogár 'légy'.
bogárgomba 'légyölő galóca'.
boncu 'poloska'.
borsuo 'bab'.
böröck 'mcredek, de nem nagyon hosszú emelkedés erdei utakon'. Vö. *ugratuo*.
börü 'csak gyalogos közlekedés céljaira szolgáló keskeny fahíd'. (A református parókia előtt a Pinkán átvezet egy ilyen hidacska, ennek *Pabbörü* a neve.)
buha 'bolha'.
burgondi ~ *burgendi* ~ *burgendija* 'takarmányrépa'.
buta 'guta'. Csak ebben a szerkezetben, illetőleg ehhez hasonlóknban: *Mégütötté e buta* (= Megütötte a guta).
bünkü 'nagy mélyedés, gödör a folyó, patak medrében'. Többnyire úgy keletkezik, hogy a kavicsot, homokot kitermelik a folyó medréből, de néha a víz természetesen sodra révén is.
bürke 'börke (szalonnáé)'.
ciékk 'kullancs'. (Elsősorban erdőben él.)
cíngínulli 'krumplis nudli, angyalbogyörő'.
cvidér 'nyügös (kis gyerek)'. *Valami baja lehet e dzseréknek, igén cvidér*.
csarabuo 'cserebogár'.
csattanguo 'hosszúkás alakú, ha már érett, leszakításkor cuppanó hangot adó erdei eperfajta'.
csicsère 'borsó'.
csingál 'vki szekérrúdra, faágra, kiskapura felkapaszkodva azon himbálja magát, s így az illető tárgyat mozgásba hozza'.
Ha sokat csingálad e rudat, létörök.
csingul 'kapaszkodik valamin, pl. szekér hátulján'. (Gyerekek kedvenc szokása.)
Báccsi! Hátu csingunak!
csiribül 'csiripel'. *Csiribünek e verebek*.
csolláng 'csalán'. Van *Csollángos* nevű helynév (erdő) is.
csoport 'kisebb, kézbe vehető nagyságú földdarab, rög'.
csordáskörti 'fenyőtoboz fajta (nagyjából körte alakú, s nagysága is egy kisebb körtéével azonos)'. Vö. *faszkuo*.
csuotán 'svábbogár'.
csönög 'cseng'. *Csönög e balok fülem*.
csörge 'töpörtyű'.
danaj 'dal, nóta'. *Mi is szeressék e szép magyar danajokat*.
danul 'dalol'. *Danutunk e kocsmába, hocs csek no!*
darab 'karéj (kenyérből)'. *Jobban szeretém e darabot, mind e szeletét, mer több rajta a héjji*. Vö. *szelet*.
dobos 'kisbíró (aki a község vezetőségének a híreit, közérdekű közlendőit dobszóval, „közhírré tétetik” bevezetéssel kihirdeti)'.
dobzuo 'több, nem magvaváló szilvafajta közös neve'. (Van kék és sárga színű is.)
duomán 'melegebb, beléssel ellátott kis-kabát'. Vö. *dzsánkli*.
drott 'drót'.
dühöszik 'játszik'. *Oskoláskoromba sokad dühöttünk a templomkerbe*.
dzsánkli 'vékony, belés nélküli nyári kabát'. Vö. *duomán*.
dzsapcsi 'gyapjú'.
dzsiég 'jég'.
dzséntás fya 'fenyőfából, többnyire a fenyő tuskójából készített aprófa, gyűjtős'. (Tűzgyűjtásra szinte kizárólag ezt használják, s igen könnyű is vele tüzet gyújtani.)
dzsiplüös 'a rúd jobb oldalára fogott (ló; menet iránt nézve)'.
dzsuojtuo 'gyufa'.
dzsöpi 'sintér,gyepmester'.
ébiborz 'borz'.
egiérfa 'égerfa'.
elészet 'a ló patkójára a kováccsal éles sarokvasakat rakat fel (hogy a ló a jeges, csúszós úton jobban tudjon kapaszkodni)'.
emse 'nősténydisznó'. (Ritkábban mondják

- kutyára, macskára is, de inkább össze-
tételben: *emsekucsa, emsemacska*).
- epërnye* 'földi eper'.
erdüös 'erdész, erdőkérülő'.
farka pénz 'az a pénzösszeg (1–2 silling),
melyet borjú eladásakor a vásárló szo-
kott adni a család fiúgyermekének'. (A
kialakult szokás szerint ez a fiúnak jár,
nem adni szégyenteljes fukarság.)
faszkuo 'hosszúkás alakú, kb. arasznyi
hosszúságú fenyőtoboz'. Vö. *csordáskörti*.
fébiëllül 'beleloval vkit vmibe'. *Ha e kölke-
ket fébiëllüet, hocs föröthetnek, akkor mast
erezd is még nekik*.
fiëjorcsoquo ~ *fiëjorcsoqás* 'féloldalal'. *Igem
fiëjorcsoquo e szekered. Nëm físz, hocs
födül?*
feketë epërnye 'fekete áfonya'. (A felsőöri
erdőkben sok terem. Lekvárt főznek
belőle, szárított állapotban gyógyyszer-
ként használják hasmenés ellen.)
felelüö 'esküvön a menyasszony tanúja'.
fincul 'ugrándozva szaladgál (borjú, tehén)'.
*A kizsborgyuk szeretnek fincunyi, ha
szabadon vannak*.
fíríszfua 'nagy rönkfa, amelyből deszkát
fűrészelnék'.
fojuos 'lépcső'. *Ez udvarru öt fojuozs van e
gangungba*.
jokla 'fenyőszilánk'. (Régen világításra
használták, ma már inkább csak az
emléke él.)
jöhenny 'apróbb szemű folyami kavics'.
fűszög 'a falnak a Pinka folyó felsőbb
folyása mellett levő része'. Vö. *oaszeg*.
gëradics 'létra'.
gëriëbicül 'bőfög'. *Ha valaki sokat észik,
akkor gëriëbicül*.
gërézd 'szőlőfürt'.
gëriënd 'görény'.
godzsolla 'golyva'.
gumipuska 'csúzli'.
hajdinaboncu 'a hajdinának a hántoláskor
leváló korpája'. (Marhával, disznóval
etetik meg.)
hájzli 'árnyékszék'.
hallott 'halott'.
hallodrüüö 'halottvivő'. (A koporsót a
halottas házból a templomba, majd innén
a temetőbe nyolc fiatalabb férfi szokta
vinni — négyen-négyen felváltva — ;
vállukra véve a „Szent Mihály lovát”).
hië 'forró'.
hiëb 'padlás'.
hiëpfojuos 'padláslépcső'.
hiësig 'forróság'.
hetfën 'hétfő'. *Huonap lész hetfën*.
horcsog 'horkol'.
hornyuo 'hernyő'.
hömbölög 'hentereg'. *Egisz nyáron e fűbe
hömbölökhettek*.
hujcsa 'hinta'.
hujcsál 'hintázik'.
husul 'húsvét'.
huszit 'uszít (kutyát)'. *Huszidzs rá e
kucsái!*
huzuomuzsika 'harmonika'.
huzuomuzsikál 'harmonikázik'.
huzuomuzsikás 'harmonikás'.
jáccuo 'jászol'.
jëbuodul 'eltéved (például erdőben)'.
jëbujás 'bujócska (gyermekjáték)'.
kádzsojja 'meztelen csiga'.
kalán 'kanál'.
kalános 'szalmából font, tojás alakú kosárka,
melyben régebben az evőszközöket tar-
tották'. (Ma már ritka.)
kalapáncs 'kalapács'.
kalapáncsul 'kalapácsol'.
karajon 'fánk'.
kárcsa 'levelezőlap'.
karicsál 'káiál (tyúk)'. *Karicsának e tikok,
lassam má kezdennek tojni*.
kaszaruo 'koszorú'.
kedëd 'kedd'. (Ma már inkább *kedd*.)
këkk ~ *këkk* 'arrogáns'.
kemimmag 'köménymag'.
kemün 'kémény'.
kemintisztogatuo 'kéményseprő'.
keriëk 'kerékpár'.
kerinyitás 'nyári kerti multság'.
kesse 'piros-fehér tarka színű (tehén)'.
kësztiüsüö 'a rúd bal oldalára fogott (tehén;
menet iránt nézve)'.
kikli 'szoknya'.
kikkirit 'kukorékol (a kakas)'.
kiriüö 'esküvőkor a vőlegény tanúja'.
kiskert 'virágoskert'.
kokastora 'kakastaréj'.
koacs 'kovács'.

koasz 'kovász'.
kuodisszedér 'földi szeder'. (A szára hozs-
 szan elfut a földön, tüskés; termése szür-
 kes-hamvas, illetőleg kékesfekete színű.)
kornabiékk 'borókafenyő'. (Fáját húsfüs-
 tölésre szokták használni.)
kotágg 'kotkodácsol (a tyúk)'.
kuobász 'hurka'. (A disznóöléskor készítet-
 t házi kolbászt *husos kuobász*-nak szokták
 mondani.)
kukorál 'guggol'. *Mikor kerestem, ot kukorát*
a ganajdombná.
kut 'forrás'. *Nálunk e rítékem mindénhun*
van kut.
kulharog 'hosszú nyelvű fahorog; ezzel eresztik
 le a kútba és húzzák fel a vödört'.
lyabli 'zsemle'.
lafancul 'mászkal, csatangol'. *Egisz nap a*
jaluba lafancul.
lámforog 'ögyeleg'. *Ot lámforogott e lakodal-*
mas háznd.
lasi 'lassú'.
lufikuo 'sárgarigó'.
lüdüng 'lepke'.
mácsik 'főtt tészta'.
madárcserénye 'apró szemű, vadon termő
cseresznye'.
moagluo 'anyadisznó'.
majorság 'baromfiak'.
makkus 'mókus'.
mécc 'mit csinál vele'. *Ijjesmi nekem nem ké,*
méccég velé, nem tudom sémire hasznányi.
mégbubul 'a hím (kakas, gácsé, gunár,
 egyéb madár) a tojóra ráugrik megter-
 mékenyítés szándékával.'
mégekül 'megéhezik'.
mékfut 'üzekedik (tehén)'.
méksiéredik 'séri vet kap'.
méksölled 'sáros úton, felázott réten, föl-
 dőn szekérral elakad'. *Tengölig irt e sár,*
még is söllettem!
méktivélédik 'megtébolyodik'.
ménetelés 'szelíden lejtős'. *Ménetelés az ut.*
ményétasszony 'menyét'.
mocsola 'pocsolya'.
mony 'hím vessző (emberé)'.
monyamácsik 'krumplis nudli, angyalhö-
 györő'.
monyas 'csődör'.
mosuodik 'mosogat (edényt étkezés után)'.

möddi 'meddő'.
mödzsö 'a tehén nemi szerve'.
murkon 'sárgarépa'.
muzsika 'táncmulatság'.
muzsikás 'zenész'.
nadrág 'eszimanadrág'. Vö. *pantalan.*
nadzsvásár 'országos vásár'.
nállli 'a nagyanya megszólítása'. (Ma már
 ritka.)
nedingés 'kényeskedő, nyafka'. *Ojjan nedin-*
gés, mind valami kisasszony.
nyulica 'csirkegomba (*Cantharellus ciba-*
rius)'.
uokula 'szemüveg'.
orgonyál 'orrát a levegőbe tartva, hosszasan
 vonít (kutya)'. *Vacs tűz lesz, vacs hallott,*
orgonyál e kucsá.
paksus 'marhalevél'.
palázulás 'iskolás fiúknak az a ténykedése,
 hogy Luca napján (dec. 13-án) házról
 házra járnak, s a küszöbön egy marék
 szalmára térdepelve versben minden jót
 kívánnak a jövő gazdasági évré'.
pancsuor 'derékig érő, meleg, bélelt női
 kabát (nem kötött)'.
pantalan 'hosszú nadrág'. Vö. *nadrág.*
patikáros 'gyógyszerész'.
piékkül 'csíp (kakas, tyúk)'.
piëra 'nagyobb nőtény állat (tehén, ló,
 disznó) nemi szerve'.
piërnya 'perje (gyomnövény)'.
petërzse 'petrezselyem'.
piharc 'piac'.
poncsos 'vemhes'.
puoka 'pujka'.
postaut 'országút'.
pönög 'peng'. *Ha kúbe vág e kasza, akkor*
pönög.
prokkëlli 'darabka, kisebb csomó'. *Valami*
lisztprokkëlli van e levezsbe.
puruszli 'mellény'.
ruaccul 'mérgecsit, ingerel (csak kutyára
 vonatkoztatva szokták mondani)'.
rázott 'szalma és széna keveréke'. (Télen
 ezzel szokták etetni a marhákat.)
reminkëdik 'könyörög'. *Ha roz vuotam,*
reminkëtt:m idësapámmnak, hon në ver-
dzsëm még.
riëpa 'tarlórépa (fehér színű, kerek alakú;
 elsősorban búzatarlóba szokták vetni)'.

riëpacsira 'télire a pincébe eltett tarló-répának a levágott levelek helyén kinőtt sárgás színű hajtása'. (A répacsírát leforrázott állapotban savanyúság helyett szokták enni; kellemes savanykás-kosernyés íze van.)
rikál 'bög (a tehén)'.
rütes 1. 'rétes'; 2. 'minden olyan kalácsfajta, amelyben valamilyen töltelék (mák, dió, lekvár stb.) van'.
ruodás 'azok a kb. karvastagságú rudak, amelyekkel léckerítéseknel két-két oszlopot összekötnek, s amelyekre a léceket szegezik'.
rüöke 'az év első kerti mulatsága, melyet pünkösöd hétfőjén tartanak'.
rudas 'a rúd jobb oldalára fogott (ló; menetet iránt nézve)'.
safjör 'sofőr'.
suari 'sarjú'.
sarmadli 'sármány (sárga színű madár)'.
segidbiruo 'helyettes bíró'.
sengül 'ajándékoz'. *Ín* *nëm sengülök sënkinek sëmit*.
siër 'sír (főnév)'.
sëráglq 'saroglya (az istállóban a marhák előtt a falra van erősítve, a szálás takarmányt tesz be)'.
sifli 'mézeskalács'.
södër 'durvább szemű folyami homok'.
sörkü 'serke (a tetű petéje)'.
spájlli 'cikkelyekbe felhasogatva megszelt alma, körte'.
srájlli 'mitikus lény, aki csirke alakjában szokott az emberek előtt megjelenni'.
sruot 'durván örölt gabona, kukorica'.
súk 'sulyok'.
süög 'süveg'.
szájmuzsika 'szájharmonika'.
szakadik 'kisebb testű, inkább a földben fészkelő darázsfajta'.
szakasztuo 'szakajtó'.
szalónnq 'szalonna'.
szarbas 'kifli'.
szárnyasegiër 'denevér'.
szarob 'szarv'.
szedër ~ *szedërnye* 'fai eper'.
szëgezis 'oldalnyilallás'. *Szur e szëgezis!*
szelënce 'orgona (virág)'.
szelet 'a kenyérből nem karéjban vágott

darabka'. Vö. *darab*.
szemiháluo 'Szent Mihály lova (az a faalkotmány, amelyen a koporsót viszik a temetőbe)'.
szenny 'szén'. *A szennyet nálunk nëm tüzelek, inkább csak fát*.
szija 'szilva'.
szivos 'nyirkos'. *Szivos miëg e ruha, nëm szärot mëg*.
szomi 'szomjas'.
szoppany 'szappan'.
szöller 'szíjgyártó'.
szüöcsing 'anyajegy (barna színű pöttyű vagy folt az ember testén)'.
szökis 'pattanás'. *Micsoda szökizs van ez orcädon?*
szunyo 'hunyo (a bujóciska néven ismert gyermekjátékban)'.
táblaalaj 'étolaj'.
tekerincs 'lóböngöly'.
tikfi 'csirke'.
tikmony 'tojás'. (A szó ma már csak a *tikmonyas leves* 'tojásos leves' kifejezésben él.)
tinuo 'nagyobb üszöbtojú (az első ellésig)'.
toppelli 'buta'.
töljya 'tölgyfa'.
tüskiëzsborz 'sündisznó'.
ugraiuo 'meredek, de nem nagyon hosszú emelkedés erdei utakon'. Vö. *böröök*.
vakonda 'vakond'.
vuari 'varjú'.
vasáros 'vaskereskedő'.
vaszora 'állat (bika, csődör, kandisznó, kutya) hímvesszője'.
villanyos 'a villanyfogyasztás díját beszedő tisztviselő'.
villanyszämläluo 'a villanyfogyasztás díját beszedő tisztviselő'.
vürszopuo 'pióca'.
zälämpul 'mászkal. csatangol'. *Hun zälämputä egiz dälutän?*
zapkörüti 'augusztus elején, zabkaszálás táján érő körtefajta'.
züödäg 'fenyőgally'.
zsäläta 'saláta'.
zsiëtër 'fejődedény'.
zsiba 'kisliba'.
zsumpor 'szalmából font nagyobb szakajtó'.
zsurmul '(kukoricát) morzsol'. *Imre Samu*

Szó- és szólásmagyarázatok

Letette a garast. Mindenki tudja, hogy aki *letette a garast*, annak joga van szólni mégpedig rendszerint azért, mert ő kezdett el előbb beszélni. Ez a kifejezés tehát: *mo s én tettem le a garast* rendszerint annyit jelent: 'hagyd befejezni a mondanivalómat, ne vágj bele a szavamba'.

Amennyire világos azonban a szólás jelentése, épp annyira homályos az eredete. Mi fán terem? című könyvemben megkíséreltem ugyan némi magyarázatot fűzni a szólás keletkezéséhez, de a probléma felvetésénél alig jutottam tovább. Pusztán csak feltevés-ként jegyeztem meg ugyanis, hogy eredeti értelmében talán akkor használták ezt a szólást, amikor az olyan tolakodó embert akarták leinteni vele, aki valamely szerencsés-játékba vagy vásári komédiába még nem fizetett be, és mégis azok előtt akart szerepelni, akik már letették a maguk garasát (i. h. 125). Ezt a feltevésemet azonban egyetlen adattal sem tudtam igazolni. Most — azt hiszem — elfogadhatóbb, bizonyíthatóbb magyarázatot tudom adni e kifejezés keletkezésének, és ezzel kapcsolatban rámutathatok szólásainknak egy olyan csoportjára, típusára is, amelyről eddig még nem esett szó sem a szólásoknak, sem pedig az állandósult szókapcsolatoknak, az ún. frazeológiai egységeknek a tárgyalása során.

A tapasztalat azt bizonyítja, hogy szólásaink eredeténck a megfejtéséhez igen gyakran a szóban forgó kifejezéssel rokon szólások ismerete segít hozzá. A címül írt szólás keletkezésének a megértéséhez is úgy jutunk el, ha eredetmagyarázatumkban ennek a Szamoshátról közölt rokon kifejezésnek az elemzéséből indulunk ki: „*Ne- ugas! nem a tiéd a ga:ras* (kutyának mondják tréfásan)” (SzamSz. 1 : 322). Ha a következőkben sikerül bebizonyítanom, hogy e nyelvjárási szólásunk nem a *letette a garast* hatására keletkezett, hanem épp fordítva: a nyelvjárási szókapcsolatból alakult ki a szóban forgó köznyelvi kifejezés — akkor már könnyű világosságot deríteni arra is, milyen gondolatkapcsolódás eredményeképpen jött létre címül írt szólásunk.

A *ne ugas, nem a tiéd a garas* mindenekelőtt azért látszik elsődlegesebb alakulatnak, mint a *letette a garast*, mert a kifejezés e l s ő f e l e, a felszólítást tartalmazó rész a szavak eredeti jelentésében értendő. Mint ugató kutyához intézett tréfás parancsban, olykor talán elijesztő jellegű ráförmedésben nincs is a kifejezés első felében semmi szólás-szerű. Szólásnak csak a kifejezés egésze tekinthető, mégpedig egyrészt azért, mert e szókapcsolat így állandósult a szamosháti nyelvjárásban, alkotóelemei így forrtak össze sajátos nyelvi egységgé, másrészt pedig azért, mert ezenkívül megvan az a szólásokra általában jellemző stilisztikai sajátossága, hogy — a kifejezés m á s o d i k f e l é t tekintve — valami meglepőt, valamely szokatlan fordulatot tartalmaz. Aki ugyanis a maga szavaival akarja kifejezni azt, amit ez a szólás mond, nyilván nem azt mondja az ugató kutyának, hogy „nem a tiéd a garas”.

A szólások nagy többségében, azokban, amelyeket Mi a szólás? című tanulmányomban (MNyTK. 87. sz. 7—24) „tulajdonképpeni szólásokként” tárgyalok, a szókapcsolat sajátos egységét, az egyetlen szó funkciójához hasonló jellegét az a jelentésváltozás adja meg, amely a szólás alapjául szolgáló, eredetileg alkalmi, szabad szókapcsolat

e egészén ment végbe. Azt jelenti ez, hogy nem tekinthető szűkebb értelemben vett szólásnak az olyan szókapcsolat, amelyben a szavak ugyanazzal az átvitt jelentéssel még más kapcsolatban is előfordulhatnak, és ezért külön-külön vett jelentésük is van (ilyen pl. a *kenyeret keres*, amelyben a *kenyér* a. m. 'megélhetés', a *keres* a. m. 'megdolgozik érte'). A tulajdonképpeni szólás szövelei ezzel szemben — legalábbis a szólásban — szinte teljesen elvesztették önálló jelentésüket, mert a kifejezés szóállászerű jelentése úgy jött létre, hogy nem különálló szavakon, hanem szó k a p c s o l a t o n ment végbe jelentésváltozás (pl. *ránca szed* 'redőket hoz létre vmin' → 'megfegyelmez'). Az idézett nyelvjárási szólásban azonban nyilvánvalóan nem beszélhetünk olyan jelentésváltozásiról, amely a kifejezés egészét érintette volna, hiszen — mint láttuk — a szókapcsolat első felében eredeti jelentésükben értendők a szavak. Itt azonban a r í m, az *ugass* és a *garas* szavak asszonáncszerű összecsengése pótolja azt az összekovácsoló erőt, amelyet a „tulajdonképpeni szólásoknak” az ad meg, hogy a szólássá vált szókapcsolat egészén ment végbe jelentésváltozás. Ebből pedig az következik, hogy a *ne ugass, nem a tiéd a garas* más szólásokkal — a *ránca szed-, letette a garast-félékkel* — szemben olyan szólás, amelyet nem kell, sőt nem is lehet valamely elsődlegesebb formára, azaz egy olyan, eredeti jelentésében is érthető szókapcsolatra visszavezetni, mint amilyenből a jelentésváltozással kialakult szólások általában keletkeztek. Az ilyen — nem jelentésváltozásos — szólásokat idézett tanulmányomban „anorganikus fejleményeknek” neveztém, de csupán egyetlen típusukat mutattam be, mégpedig azokat a szólásokat, amelyeket az jellemez, hogy más kapcsolatban nem használatos szó fordul elő bennük (pl. *kordában tart*). Nézzük meg röviden, néhány példa alapján, mi jellemzi az anorganikus szólásoknak azt a másik típusát, amelybe a *ne ugass, nem a tiéd a garas*-féle szólások tartoznak!

Ennek a már többször idézett szamosháti kifejezésnek a fentebbiek alapján a következő jellemvonásait emelhetjük ki: 1. a szólás világosan elkülönülő két részre oszlik; 2. az első részben a szavak eredeti jelentésükben értendők; 3. a második rész mondanivalója nem kapcsolódik logikusan az előbbihez, hanem játékos, bizarr fordulatot hoz; 4. a két rész között a rím teremt kapcsolatot, és ez teszi sajátos nyelvi egységgé a kifejezést; 5. a kifejezés egészének a jelentése azonos az első rész jelentésével. Ugyanezek a jellemvonások több más szólásunkban is megtalálhatók. Jászakisérről közlik például ezt a kifejezést: *Në ne vess, mer eljút a bableves*, s ezt ott annak mondják, aki ok nélkül vihorászik, nevetgél (Nyr. 82 : 221). A felsorolt öt jellemvonáson kívül ezt a szólást még az is közvetlen alkati rokonságba hozza a Szamosháti Szótárból idézett kifejezéssel, hogy az azonos ritmuson kívül mindkettőnek olyan tiltó mondat az első tagja, amelyhez a második rész úgy kapcsolódik, hogy mintegy megokolja az első részben kifejezett tilalmat. Ugyanebbe a szólástípusba tartoznak, noha jelentésük és ritmusuk szempontjából már elütnek az említettektől az olyanok, mint ez a 'hiába' jelentésű szólás: *Héjjába, ha nem fér a láda fiába* (SzegSz. 1 : 596), vagy mint ez a tréfás dicséretként használt, szintén nyelvjárási kifejezés: *Ez a fi:ju, míg ífi:ju!* (SzamSz. 1 : 293). Gyakori ebben a szólástípusban, hogy a kifejezés második fele tulajdonnevet tartalmaz. Ilyen szólás a köznyelvben is használatos: *Most légy okos, Domokos!* Olyan szólás, amelyben a *hiba* szóra tulajdonnév rímel, három változatban is ismeretes: *Az már hiba, Nánásiba* (Gerla, Békés m. Nyr. 13 : 319); *Mi a hi:ba Jánosi:ba?* (SzamSz. 1 : 381) és *Mi a hiba Katyiba?* (Debrecen, saját gyűjtésem). Megemlítem végül, hogy vannak olyan szólásaink is, amelyekben nincs meg ugyan a fentebb felsorolt valamennyi olyan jellemvonás, amely e szólástípust a szólások többi fajtájától megkülönbözteti, de alkatuk némely vonása alapján mégis közeli rokonságban vannak a fentebb említett kifejezésekkel. Ilyen például ez az említettektől hasonlatjellegénél fogva némileg különböző szólás: *Csaggya-log, mim Ba-log* (= nem szakéren, nem lóháton) (SzamSz. 1 : 337) és ez a köznyelvben is használatos szólás: *Tudja Pál, mit kaszál*, amely pedig azért üt el némileg

a fentebbiektől, mert az első felében is van egy nem eredeti jelentésében használt szó, ti. a *Pál* személynév.

Ha az ebbe a típusba tartozó szólásokat keletkezésük szempontjából vizsgáljuk, azt kell mondanunk róluk, hogy mindegyik olyan, egész mondatot alkotó tréfás alakulat, amely nyilvánvalóan pusztán csak a rím kedvéért keletkezett. Arra már Tolnai is rámutatott, hogy néhány szóláshasonlatunkban és közmondásunkban „gyakran olyan szót találunk a rím helyén, amelyről világosan érezni, hogy nem az értelem, hanem főleg, sokszor pusztán a rím miatt került oda; de azért meglepő és hatásos; pl.: Irígy, mint a mirígy. Fürge, mint az ürge. Sok törvény, sok örvény.” (A magyarság néprajza. 2. kiad. 3 : 374). Archer Taylor paroemiológiai alapvetésében (The Proverb. Cambridge/Mass. 1931. 152—54) pedig arra hívta fel a figyelmet, hogy a rímes forma létrehozására irányuló törekvésnek főleg a közmondás- és szólásváltozatok kialakulásában van nagy szerepe. Arra azonban, hogy a szólásokban a rím nem valami külső, formai elem, hanem a szólásfejlődésnek olyan rendkívül hatékony tényezője, amely a tartalmat is megváltoztatja és új elemeket is alkot, a finn Matti Kuusi gyűjtötte össze a legtöbb példát (Regen bei Sonnenschein. Helsinki, 1957. FFC. No. 171. 242). Egyik összeállításában például norvég, svéd, portugál, spanyol, francia, olasz, román és magyar szólásokon azt mutatja be, hogy egyetlen nemzetközi szóláscsalád tagjai, mégpedig azok a szólások, amelyeknek a magyar megfelelője így kezdődik: *Esik az eső, süt a nap . . .*, pusztán a *nap (solä, sol, soulé, soare stb.)* szóra való rímelés folytán 34 olyan új szóelemmel gazdagodtak, amely elem egyébként nem tartozik hozzá azokhoz a *veri az ördög a feleségét*-féle szólásokhoz, amelyek mind a napsütés közben hulló esőre vonatkoznak. Matti Kuusi említett összeállításának magyar adatában például — „*Esik az eső, süt a nap, Paprika Jancsi mosogat!*” (Korompay Bertalan tápiósülyi feljegyzése, i. m. 173) — a *mosogat* ige került bele pusztán csak a rím kedvéért az idézett kifejezésbe. Nyilvánvaló, hogy alkotását tekintve ez a szólás is ugyanabba a típusba tartozik, mint a *ne ugass, nem a tiéd a garas*, mert a fentebb felsorolt öt jellemvonás erre is éppúgy ráillik, mint az említett többi szóra. Ha pedig mindezeket a tréfás alakulatokat a magyar szólások rendszerében is el akarjuk helyezni, a nem jelentésváltozással keletkezett szólásoknak abba a csoportjába sorolhatjuk őket, amelyeket legjellemzőbb vonásukról *r í m e s a n o r g a n i k u s* szólásoknak nevezhetünk.

Ami mármost a *letette a garast* szólás keletkezését illeti, erre a kis szóláselméleti kitérésre azért volt szükségünk, mert a felsorolt szóláspéldák eléggé világosan bizonyíthatják, hogy ebbe a számosháti szólásba: *ne ugass, nem a tiéd a garas* a *garas* szó pusztán a rím kedvéért, nem pedig a *letette a garast* hatására került bele. Minthogy pedig e két szólás kétségtelenül összefügg egymással, jogos az a feltevésünk, hogy címül írt szólásunknak az említett számosháti kifejezés az alapja. A számosháti szólást eredeti értelmében *ugató kutyának* mondták. *Ugató* szavunknak azonban van a durva stílusban egy másik jelentése is: indulatos szóhasználatban tudvalevően emberi beszéddel kapcsolatban is használják az *ugató* igét. Ez teszi érthetővé, hogy a Szamosháti Szótárban még csak eredeti értelmében közölt szólást kissé terjedelmesebb — nyilván a ritmus kedvéért kiegészült — változatban emberekkel kapcsolatban is használni kezdték. Ezt mutatja ez a Zilah vidékéről közölt adat: „*Hálgass kutya! ne ugass, nem a tiéd a garas!* — mondják mérgesen annak, aki mindig beszél s nem enged mást szóhoz jutni” (Nyr. 28 : 376). Nyilván ebben a szólásban kapcsolódott hozzá az eredetileg pusztán csak a rím kedvéért felvetődött *garas* szóhoz a 'beszélés' fogalma. Az az ember ugyanis, akit az említett szóval intettek csendre, jogosan fordíthatja vissza a szólást arra, aki viszont őt nem hagyta szóhoz jutni, ilyenféle alakban: „De most már az enyém a garas”, vagy — mint ahogy más vonatkozásban, főképpen valószínűleg némely szerencsejáték szaknyelvében a *leteszi* vagy *beteszi a garast* kapcsolat állandósult — ebben a formában:

„Most pedig én tettem le a garast.” Hogy mint sok más szólásunkban, ebben is a főnévi elem a kifejezés tulajdonképpeni magva, vagyis hogy eredetileg csak a *garas* szó vált a beszéléshez való jognak a jelképévé, azt az mutatja, hogy a szólás igei eleme a nyelvjárási változatokban nem mindig ugyanaz. A köznyelvi *leteszi a garast* alakon kívül ugyanis a következő nyelvjárási változatokban is él a szólás: *én tettem be a garast* (Debrecen, Nyr. 21 : 522 és 25 : 427), *beadta a garast* ('beszélni kezdett' Szücs Sándor: Pusztaí krónika. 1946. 48) és *beleadja a garast* ('beleszól' Szekszárd, Nyr. 28 : 429).

A címbeli szólás fentebb adott eredetmagyarázatának látszólag az a legfőbb gyengéje, hogy köznyelvi kifejezésünket egy ritka, tájnyelvi szólásból származtatja. Tudnunk kell azonban, hogy a *letette a garast* eredetileg szintén nyelvjárási kifejezés volt, és csak a legutóbbi időben vált közkeletűvé. Adataim szerint a legrégebb írásbeli feljegyzése 1851-ből való, és Erdélyi János Magyar közmondások könyve című gyűjteményében található: „*Én tettem le a garast. Én következem szólani*” (155). Ebben az időben azonban még nem lehetett közkeletű ez a kifejezés. Erre nemcsak abból következtethetünk, hogy Erdélyi idézett, majd pedig 1862-ben kiadott második szólásgyűjteményében is (Válogatott magyar közmondások 76) értelmezéssel közli a szólást, — márpedig Erdélyi általában csak az elavult, valamint a nyelvjárási közmondások és szólások jelentését adja meg, — hanem abból is, hogy a Czuczor—Fogarasi-féle szótár, noha sokat merített Erdélyi gyűjteményeiből, ezt a szólást nem vette át tőle, mégpedig nyilván azért nem, mert egyik szerkesztő sem ismerte. Hasonló tanulsággal jár az akadémiai nagyszótár cédulaanyagának az átnézése is. Az itt található legrégebb olyan adat, amely kapcsolatban lehet szólásunkkal, 1859-ből való: „*A garast kívágta Borostyán barátom, azért csendet kérek*” (Szokoly Viktor, Regényes rajzok 65). Ezután azonban 1877-ig egyetlen adatot sem találunk szólásunkra, és még ekkor is csak két olyan forrásból (Varga János: Babonák könyve 46 és Falusi Könyvtár 10 : 4) jegyezték ki a gyűjtők, amelybe mint nyelvjárási szólás is belekerülhetett. A szorosabb értelemben vett irodalmi nyelvben csak a századforduló körül kezd jelentkezni szólásunk. Kisebb jelentőségű írók (Széchy Károly, Rudnyánszky Gyula és Ábrányi Kornél) mellett Mikszáth Kálmán az első nagy stílusművészünk, aki sok más népi szólással együtt ezt is úgy tudta felhasználni műveiben, hogy a leggazdagabb és a legtisztább forrásból merítve, valóban gazdagította vele irodalmi nyelvünket. Mint hogy Mikszáthnak több írásában is (vö. pl. Herczeg Eszterházy Miklós kalandjai, 1882. 27; Szent Péter esernyője, kritikai kiad. 140) előfordul szólásunk, nem tévedünk talán, ha úgy gondoljuk, hogy többek között ő is hozzájárult a szólás köznyelvivé válásához. Mielőtt azonban ez bekövetkezett volna, a *letette a garast* is éppolyan nyelvjárási szólás volt, mint a (*hallgass, kutya,*) *ne ugass, nem a tied a garas*. Hogy ezt amannál mégis csak mintegy ötven évvel későbbben jegyezték fel, az pusztán annak a következménye is lehet, hogy ez utóbbit egyrészt durvának találták, másrészt pedig nem érezték annyira szólásszerűnek, mint az elhomályosodott eredetű és ezért stilisztikailag hatásosabb, érdekesebb és rövidebb voltánál fogva is csattanósan találóbb másik szólást.

Végül érdemes megjegyezni, hogy a szólás jelentésfejlődése nem zárult le azzal, hogy kialakult a fentebb említett és a köznyelvben legszokásosabb használata. A 'megszerezte a jogot mondanivalója elmondásához' jelentésen kívül az ÉrtSz. még ebben az értelemben is közli szólásunkat: 'színt vallott, valamely álláspont mellett elkötelezte magát'. (Ebben a használatban gyakran *mellett* névutós határozóval áll a szólás.) Amennyire magától értetődő a *letette a garast* szólásnak ez az újabb, de az előbbinél kétségkívül jóval ritkább jelentése, — hiszen a 'megszerzi a beszédhez való jogot' → 'beszélni kezd' → 'szót emel vmi mellett' → 'színt vall vmely vonatkozásban' jelentésfejlődés nem szorul magyarázatra —, annyira nem magától értetődő az a jelentés, amelyben Szegedről közölték szólásunkat: „*Beatta ja garast* = eljátszotta becsületét” (Nyr. 9 : 85) és „*Betöszi*

a garast (= vmi kellemetlenséget okoz, kínos helyzetet teremt)” (SzegSz. I : 497). E jelentések kialakulásával kapcsolatban talán arra gondolhatunk, hogy gyakran valamely oktalan közbeszólásával vagy elszólásával játssza el az ember a becsületét, illetőleg felesleges szószátyárkodásával okoz másnak kellemetlenséget, ezzel teremt kínos helyzetet.

O. Nagy Gábor

Hírharang. Közvetlen környezetem köznyelvéből gyermekkorom óta ismerem ezt a szót ’pletykálkodó, temondázó, rossz hírt hordó-terjesztő személy(elsősorban nő!)’, tehát nagyjából ugyanabban a jelentésben, amilyennel a *hírharang*-ot már a múlt század derekán szótárasták. Érdekes azonban, hogy már akkor is csak átvitt értelmű használatát jegyezték fel így: „szószatyor, ki házról házra híreket hord, város dobja; hír- v. pletykahordó; napi újdonságokkal kedveskedő” (CzF.). A szabadságharc korának újságírói szaknyelvében, úgy látszik, a címbeli szónak esetleg más jelentése is élt. Erre nézve Terestyéni Ferenctől a következőket olvassuk: A hírlapírás nyelvújítási szóval *újdondászat*, a vele foglalkozók az *újdondászok*: „A budapesti *hírharang* élczes írója *újdondászaik* nestora lón, miután a múlt napokban ünneplé viszontagságos *újdondászatának* 10-ik évét” — jelenti a győri Hazánk (81 : 323). Néhány sorral alább Terestyéni így folytatja: A „céhbeli vagy diplomatikus *újdondászok*” (Hazánk I : 4) csoportján kívül vannak a levelezők (Március Tizenötödike 78 : 313), hangzatos névvel *hírharangozók*. Utóbbiak *hírharang*-ot küldenek a szerkesztőnek. „*Hírharangozó* úrnak méltó örömében mi is szívösen osztozunk” — válaszolja a szerkesztő (Budapesti Hírlap 1848. 793 : 283). Más-kor pedig a hírharangozó ír imígyen: „... épen, mikor *hírharangunkat* bé akartuk egy vég tollvonással kondítani, hirtelen vészharang csendül fülünkbe.” (Múlt és Jelen 20 : 118. — Terestyéninek a MNY. 50 : 141. lapjáról vett idézete hírlapnév-rövidítéseit magam oldottam fel.) — A továbbiakban Terestyéni fennebbi idézetére még visszatérek.

Az e cikkecske elején mondottakra visszakanyarodva számomra meglepő, hogy a címbeli szónak már a távolabbi régiségből is csak átvitt értelmű használatát ismerjük. Thaly Kálmán egy tőle XVI. vagy XVII. századból származónak jelzett „Házassági ének”-ből („Cantio matrimonialis”) már a CzF. szerkesztőivel közölt egy olyan versszakot, amelyben az újdonsült férj a „mészeshetek” mámorában is meglehetősen fanyar józansággal „újonnan hozott társát” (alább i. h. 425) inti a házasságbéli kívánatos erkölcsi magatartásra. A hosszadalmas és a kor keresetlen szókimondásában nemritkán szinte cinikusan durva hangú házassági éneknek bennünket közelebbről érdeklő része ím ez: „*Hírharang* kérlek ne légy, | Hallgató és tűrő légy — | Ne szólj bosszuságot” (id. már CzF.; az egész éneket l. Thaly: Vitézi énekek I : 413—26; az itt idézett rész a 422. lapon. Az idézetbeli címszót magam szedtettem dőlten).

Noha Thalytól a Szencsey-dalokönyvből közölt „Házassági ének”-et véleményem szerint nem lehet XVI., hanem csak XVII. századnak tartani, mégis feltűnő, hogy jobbára a XVII. század utolsó negyedében összeírt dalokönyv egyik énekében már a ma is használatos átvitt jelentésben mutatkozik a címbeli szó.¹ E jelentés régisége azért feltűnő, mert egészen bizonyos, hogy a *hírharang*-nak ez a jelentése nem lehet elsődleges. Közelebből a szamosháti Szatmárhegyen fel is jegyeztem a *hírharang* elsődleges jelentésben való használatát. Ott *hírharang*-nak a református szatmárhegyiek azt a harangszót nevezik, amely a halálozást követő első, rendes harangozás előtt egy negyedórával csendül fel, s hírül adja a halálesetet. De ezután is a temetésig minden rendes harangozás előtt egy negyedórával, tehát reggel, délben és este szól a *hírharang*. Bálint Sándortól tudjuk, hogy a Szeged vidéki Tápén — római katolikus környezetben — is a halál-

¹ L. még a NySz. adatait is. (A szerk.)

esetet bejelentő harangszó felcsendülésekor ezt kérdik: „Ugyan kinek szól a hírharang?” (SzegSz.) Ehhez a jelentéshez néprajzi magyarázatként Bálint ezt fűzi hozzá: „Amikor Tápén meghal valaki, ezt a falunak úgy adják tudtára, hogy meghúzzák a lélekváltság-harangot, majd utána a többit” (i. h.). Noha e jelentést Bálint másodikként csak egy Szeged vidéki ponton használatosnak jelzi, az első, 'sokat beszélő, pletykás természetű ember' jelentést pedig — úgy látszik — a szegedi köznyelv általánosan ismert jelentéseként szótározza, szerintem nem kétséges, hogy a magyar nyelvterületnek még nagyon sok pontján nevezhetik a halálozást bejelentő harangozást a címbeli névvel. Ez a szó azonban érdekesen elkerülte még Csűry Bálint figyelmét is, habár a halálozást követő naponkénti hármas harangozás szokásáról maga is szót ejt (SzamSz. *harangozik* al.), és Szatmárhegyen szerzett értesüléseim tanúbizonyságaként e jelentés a Szamoshat egyik falujában (s így valószínűleg másokban is) ismert. Természetesen azonban sok ponton e harangozást másként is nevezhetik. Például mikor Szatmárhegyen Csáti Lajostól (78 éves) 1959 nyarán afelől érdeklődtem, hogy gyermekkorában a bácskai Pacséron hogyan nevezték azt a harangozást, amelyet jelenlegi lakóhelyén, Szatmárhegyen *hírharang*-nak mondanak, tőle azt a felvilágosítást kaptam, hogy ott gyermekkorában ilyen alkalmakkor *csendítés*-ről beszéltek. (L. még CzF.: *csendít* és *csendítő* alatt.)

Az egyelőre csak¹ Szatmárhegyről és Tápérol előkerült — szerintem — kétségtelenül elsődleges jelentés ismeretében könnyen érthető a másodlagos 'hírhordó, pletykálgató (asszony vagy férfi)' jelentés is. Minthogy a hírhordó, pletykálgató, temondázó is jobbra vész hírekkel vagy legalábbis ember-asszony becsmérlő értesülések közlésével lepi meg hallgatóságát, könnyen nevezhették tréfás-komoly névátvitellel az ilyen dologban forgódót *hírharang*-nak, mint ahogy nevezik a közép-erdélyi köznyelvben, de hihetőleg másutt is, félig tréfásan, félig komolyan *halálmadár*-nak, *vészmadár*-nak. A *halálmadár*-nak ez a másodlagos 'rosszhírhordó személy' jelentése az elsődleges 'kuvik' jelentésből fejlődhetett, de alighanem sok helyt annak a jelentésnek közbeiktatódásával, amelyről CzF.-ban ezt olvassuk: „*halálmadár*-nak nevezik néhutt azon gyászfátyolos személyeket, kik a halottakat bejelentik, s az illetőket temetésre meghívják” (A *halálmadár* más jelentésére l. még SzegSz.). A 'halálozást bejelentő személy' jelentésből ugyanis érhetően könnyen fejlődhetett, s különösen az ilyen szerű halálbejelentés szokásának eltűnésével könnyen egyedülnek állandósulhatott a 'vész hírhordó, rossz hírel szomszédoló', sőt aztán a még általánosabb 'pletykálgató, temondázó személy' jelentés.

Ezek után Terestyéni előbb hivatkozott utalásával kapcsolatban igazán érdekes volna tudni, hogy vajon ő maga a *hírharang* és *hírharangozó* szót csak a tőle idézett hírlapszövegekből ismeri-e, vagy pedig többszöri előfordulásából valóban bizonyosan állítható, hogy a *hírharangozó* a szabadságharc hírlapírói nyelvben 'alkalmi híradó, tudósító'-féle jelentésben, a *hírharang* pedig 'híradás, tudósítás' (?) értelemben általánosan használatos volt. A tőle idézett szövegrészekből — szerintem — meglehetősen nehéz azt kiolvasni, hogy a *hírharangozó* valóban az 'alkalmi tudósító, levelező' általánosan használt neve lehetett, s egyáltalában nem olvasható ki az, hogy a kor újságírói éltek, élhettek a *hírharangot küld* kifejezéssel. Mindez persze csak olyan hovenyészett észrevétel, amelynek megtételekor egyáltalában nem tartom azt sem lehetetlennek, hogy Terestyéni a szabadságharc kora hírlapírói szaknyelvének bensőséges ismeretében a fennebb említett két szót, illetőleg egy kifejezést joggal állítja egykori, általános használatú műszónak, kifejezésnek, s ugyancsak a közölnél bizonyára jóval bőségesebb egykorú anyag ismeretében tulajdonítja nekik a tőle jelzett, de máshonnan eddig nem ismert jelentést. — Egyébként Terestyéninek a Múlt és Jelen hasábjairól vett utolsó

¹ A MTSz. és a MNy. 6 : 429 Baranya megyéből, Kiskunhalasról és Torontál-vásárhelyről is közöl adatokat erre a jelentésre. (A szerk.)

idézete olyan újságírótól származhat, aki még egészen elevenen érezhette, sőt bizonytalansággal használhatta a *hírharang* szónak elsődleges 'halálozást jelző harangszó, lélekharangszó' jelentését is. Erre a *hírharang* és *vészharang* egy mondaton belüli, együttes szerepléséből és mindkettőnek a *kondit* igével való társalkodásából bátran következtethetünk.

Nem kétséges, hogy a magyar nyelvterület különböző pontjairól származó nyelvjárási adatok a népnyelv, a minél több helyről könnyen előkerülő köznyelvi adalékok pedig a köznyelv vonatkozásában jelentős mértékben bővíthetik a címbeli szó elsődleges jelentésére vonatkozó nyelvföldrajzi ismereteinket. Természetesen az akadémiai nagyszótár anyagától az irodalmi nyelvben való előfordulásra, jelentésbeli érdekességekre, a remélhetőleg ezután minél számosabban előkerülő régiségbeli adatokból pedig az elsődleges jelentésre és az átvitt jelentés hozzávetőleges kialakulási korára nézve remélhetünk figyelemre méltó adatokat. A másodlagos jelentés abból, hogy legutóbb Eckhardt Sándor szótározta (MFrSz.), ma már, úgy látszik, a köz-, illetőleg irodalmi nyelvben általánosan ismertnek tekinthető.

Szabó T. Attila

Csiripiszli. Nagybőjtben — a húsvét előtti negyven napban — a Dunántúl északnyugati részén, különösen a mosonmagyaróvári járás területén hétköznapi ételnek gyakran szokták — még a közelmúltban is — a *csiripiszli* nevű lepényt sütni. Kisbodakon (Győr-Sopron m.) egy liter rozstot langyos vízbe tesznek — annyiba, hogy ellepje —, és 24 óráig állni hagyják. Ekkor leöntik róla a levet, és a megduzzadt magvakat egy hús-vágó deszkára teszik 3 cm vastagon és fehér gyolcsruhát terítenek reá. A kályha mellé teszik, és naponta három-négszer langyos vízzel meglocsolják. Mintegy nyolc nap múlva a magoknak rózsaszínű csirájuk lesz. A kicsirázott magvakat összevágják, mert valóságos szőnyeggé szövődnek össze, mozsárba rakják és összetörik, vagy húsdarálóval ledarálják. Erre 5–6 liter vizet öntenek és jól megmaricskolják benne, majd szitán leszűrik. Az így kapott léhez kenyérlisztet kevernek akkora mennyiségben, hogy olyan híg tésztát nyerjenek, mint a palacsintatészta. Ezt lábasba, tepsibe vagy kuglófsütőbe teszik, és jó nagy lángú tűzön sütőben vagy kemencében megsütik. Az edénybe 3–4 nádszálát is dugnak, hogy a fejlődő gőzöket elvezessék. (Különben a tészta felpuffadna, és kiszaladna a tepsiből.)

A jobbmódúak a csiripiszlit csak böjti időkben sütötték és fogyasztották, a szegények azonban máskor is rákényszerültek, leginkább télen. A legnehezebb munkára is pohárban vitték magukkal, és fő ételként kenyérral ették. Azért is szerették, mert keveset lehetett belőle enni, lévén élmelygőscsn édes, puha, kásaszerű, laktató étel. Szegényeknek való, lenézett, egyszerű, haszontalan „csiribiri” étel volt mindig a csiripiszli. (Oeller Ottó mosonmagyaróvári járási honismereti szakkörvezető szíves közlése nyomán.)

A csiripiszlit tehát, bármennyire kellemes ízű étel volt, nem szívesen fogyasztották. Csak akkor ették ezt a „csiribiri” ételt, ha rákényszerültek. Manapság már csak az idősebbek emlékeznek reá. Azért hangsúlyozzuk a csiripiszlivel kapcsolatban a *csiribiri* szót — mely a hagyományban Mátyas királyhoz fűződik —, mert kapcsolatba hozható a *csiripiszli* szó etimológiájával. Az alsó-csallóközi Mád lakosai Mátyas király akarata ellenére kivágtak egy nagy hársfát. A felclősségre vonás alkalmával „mellébeszéltek”, ezért a király szokott gúnyolódásával „csiribiri rossz emberek”-nek nevezte őket (Bél: Not. Hung. 2 : 245). Megemlítjük azt is, hogy a *csiribiri* szó hasonló hangzású változatai a stiriai németben (*tschuri-muri*) és a bajor—osztrák nyelvben (*schuri-muri*) is hasonló jelentésű gúnynevek (EtSz.).

Ilyen gúnyolódó szó a *csipisz* szó is, amivel Bátky Zsigmond hozza kapcsolatba a *csiripiszli* 'köttes málé' jelentésű szavunkat. Szerinte *csip-csup* szavunknak is lehet *csirip-csup*, *csirip-csurup* alakú ikerített, játszi tréfás változata, mivel a *csirip* nyújtott

alakja a *csíp* igének. Ilyenformán ha megmagyarázza is a *csipisz* keletkezését, a *-li* szótagot teljesen figyelmen kívül hagyja. Pais Dezső kellően megalapozott véleménye szerint a *csiribiri* szó eredeti eleme a magyar nyelvnek; szótani, alaktani és jelentéstan tekintetben egészen természetes etimológiája van. A *csiri* előtag a *csörög* ~ *csörög* ~ *csörög* ige rokonságához tartozik, közelebből a *csörög-csörög* ikerítés előtagjával függ össze: a *csir* hangutánzó alapszó *-i* képzős igeneve. A *csiribiri* szó második eleme, a *biri* nem változata ennek az előtagnak, hanem a *bérrég* szóból kielemezhető *bér* ~ *bir* elemre vezethető vissza. A *csiribiri* szó jelentései: 1. 'csergő-berregő', 2. 'sokat beszélő', 3. 'haszontalan, jelentéktelen, apró-cseprő (ember, állat, tárgy)' (MNy. 50 : 276—7).

A *csiribiri* szó madárcsicsergéshez való hasonlósága, a szapora és fangos beszédet megpróbáló utánzása azonban idővel kikopott a tudatból. Czuczor—Fogarasi szerint a *csiri* szó jelentése „a maga nemében apró, mintegy *csirányi*”, a *biri* tulajdonképpen *píri*, vagyis *parányi*, tehát ikerítve szerintük a *csiribiri* a. m. 'aprócseprő, csip-csup', átvitt értelemben 'apró, jelentéktelen dolgokon vitatkozó' (CzF. 1 : 1023). Ha ezt a téves etimológiát, mint népies szómagyarázatot, utólagos belemagyarázást figyelembe vesszük, a 'haszontalan' jelentésnek az eredeti szemlélettől való elszakadását állapíthatjuk meg. Vagyis: a 'haszontalan' jelentés a 'jelentéktelen, alig észrevehető, picinyke, csirányi' jelentés felé tolódik el idők folyamán — valószínűleg egy szűkebb területen. Pedig a XVIII. század végén Vácott megjelenő Hamar elméjű furtsa találmányú mesék című ponyvairat címében is így szerepel: „Kérdések és feleletek, a mord kedvű emberek társasága között unalmas órákra egyéb *haszontalan*, *tsiri-biri beszéd* helyett alkalmaztattak.”

Német—magyar határterületen a *csiribiri* mint gúnyolódást kifejező szó mind a magyar, mind a német anyanyelvűek előtt egyformán érthető volt, ha az émelygős, ragacos lepényre lenézően alkalmazták: „Csiribiri, rossz, haszontalan, ízetlen étel, amiből a kevés is sok!” Játékosan le is fordították; a *csiri* szót egyszerűen a *csira* szóval azonosították (vö. *csirányi*), a szó második tagját pedig a *bisschen* ('kevéske, szemernyi, cseppnyi') szó tájnyelvi *bisserl* ~ *pisserl* ~ *pissl* ~ *pizli* változatával. A *csiripizli* ilyenformán változata a *csiribiri* szónak, tréfás alkalmazása a köttes (szalados, csíramalé) élvezhetetlenségével, „haszontalanságával” kapcsolatban. Tréfás képzésű álnémet, ill. álmagyar szó, mely a mosoni németségnél alakulhatott ki, és elterjedt a mosoni magyarságnál is.

Mind a kelesztési technika, amellyel a *csiripizli* nevű lepény készül, mind maga a szó újabb keletű: nem lehet régebbi a XIX. század végénél. Valamilyen divat ezt az archaikus ételt előtérbe hozta, újra kedveltté tette, de hátrányait elfeledtetni nem tudta. A szegényes étellel való tréfálkozás emlékét őrzi a *csiripizli* szó is.

Dömötör Sándor

Felláb. Száz évvel ezelőtt született nagy finnugor nyelvtudósunk, Munkácsi Bernát, Reguly manysi népköltési gyűjtésének megfajtója, maga is nagy manysi és udmurt anyag gyűjtője, a Nyelvőr-társaságban nem egyszer hangoztatta, hogy számára nincs érdekesebb olvasmány, mint a szótárak. Ezt a kijelentést csak azok tudják megérteni, akik a szavak magyarázatával, megfajtásával foglalkoznak. Magam sem tudtam ellenállni a kísértésnek, hogy mikor megjelent Csűry Szamosháti Szótára, Kiss Géza ormánsági gyűjtése, a finn Wichmann moldvai északi-csángó és hétfalusi csángó szótára, hogy elejétől kezdve végig ne olvassam őket. Ennek az időöltésnek köszönhetem nem egy szó- és szólásmagyarázatomat.

Most a legutóbb megjelent Bálint-féle Szegedi Szótárt böngésem, s itt is találok érdekes szavakat. Ilyen pl. a *felláb* címszó *fláb*, *flább* változata, melynek jelentése

'a víz színére felvetődik (pl. hal, holttest)'. Ez a mai élőnyelvben, még nyelvjárásainkban is ritkán előforduló ige megvan már a régi nyelvben, s a NySz. 'levor, sursum feror; aufsteigen' jelentéssel közli a következő példamondatokban: *Fel lább ő mint az tūdő* (Decsi). Mindenkor *fel* akar ám ő *lábbani* mint az olay (uo.). A régi nyelvben a szó használatos más igekötővel is, de igekötő nélkül is. MA. 'fluctuo, fluito', PP. 'vado' szóval értelmezi. A NySz. szerkesztői 'schwimmen, waten' jelentéssel közlik az igét. Néhány példamondat megvilágítja a szó jelentését: Vitezek haiokban mind be szallanak, tömlőkön gialogok sokan *labbanak* (Ilosvai). A vizen *labbo* haio (Agend.). Könyben *labbu* szemmel (Molnár A.). A haio, kiben a vizen *labbunk*, az mi életünknek csolnakia (Lépes).

A *lább* ige származéka *lábbal*, *lábbol* 'vado; waten'. Ez is megvan a Szegedi Szótárban: *lábbal*, *lábbol* 'vizen lábbal átgázol'. Igekötővel: *möglábbol* 'átgázol (vizet)'. Átvitt értelemben: *kilábbol*, *kilábbal* 'kijut, kiszabadul (bajból, betegségből)', *dilábbal* 'szerencsésen túljut a bajon, betegségen'. Megvan az ormánsági nyelvjárásban is: *lábbal* 'lábbon megy át a vizen (átgázol)', *dilábbal* 'szerencsésen átesik vmin (pl. betegségen)', *kilábbal* 'kimászik vmi betegségből, bajból'. A Szamosháti Szótárban: *meqlábbol* 'durchwaten', pl. *meqlábbolja a vizet*.

A Szegedi Szótár és az Ormánsági Szótár értelmezései arra vallanak, hogy szerkesztők elfogadták azt a régi felfogást, hogy a *lábbal*, *lábbol* ige a *láb* főnév származéka, pedig mint láttuk, alapszava a *lább* ige, melynek semmi köze sincs a *láb* testrészhez. Azok a nyelvészek, akik ezen a véleményen voltak, azt hirdették, hogy a *láb* szó nomen-verbum, vagyis névszó is, ige is. Ez a föltevés onnan származik, hogy a *lábbad*, *jöllábbad* igét úgy értelmezték, hogy jelentése 'hosszas betegség után újra lábra áll'. Azonban a *lábbad*, *lábbadoz* ige voltaképpen ingadozó járást jelent, hisz a hosszú betegség után az embernek valósággal újra meg kell tanulnia a járást, éppúgy, mint a járnai tanuló kisgyerekeknek, akinek a járása még nagyon bizonytalan, folyton clesik, vagy valamire támaszkodik, valamibe fogódzik. Györffy István írja Nagykursági Kriónikájában: „A lápokon, ingoványokon való járást *lábbadozás*-nak nevezték” (id. Mészöly: SzegFüz. 3 : 115, 127). Egy 1772-beli adat szerint „a Berettyó folyásán túl és innend levő szigeteket eleget *lábbadozta*” (MNy. 16 : 51). „Az ingó lápokon — írja Györffy — szállócsömöslőhöz hasonló 3—4 ágú tapogató bottal jártak a rétes emberek, lépkedni meg olyan óvatosan lépkedtek, mint a vakok.”

A *lábbad* a régi *lább* igeinek olyan származéka, mint az *él*, *forr*, *csügg* igéé az *éled*, *forrad*, *csügged*. Az 'úszik, schwimmen' jelentést csak a NySz. szerkesztői adták a szónak, bizonyára a *könnybe lábbad a szeme* kifejezés mai értelmezése után: 'könnyben úszik a szeme'. A régi szótárakban azonban csak 'fluctuo, vado' jelentése van. A *lábbok*, *lábbolás* PP. latin—magyar szótárában még két *bb*-vel van szedve, a magyar—latin részben azonban már kezdi az egyszerű *b*-vel való írást: *Lábbolom* : vado, *Lábboló hely*, *áttaljáró* : vadum, *Lábbolható*, tsekély, sekély: vadosus. A *lább* ige eredeti jelentése tehát az volt: 'a vizen lebeg, hánýódik', s mivel az úszó testek a hullámzó vizen lebegnek, hánýódnak, azért vehette föl a *lább* ige az 'úszik' jelentést.

Beke Ödön

Ptrücskös. Ez a földrajzi név a makai határban egy szőlő meg gyümölcsös nevének régi alakja. Még a múlt század elején ismert volt ebben az alakban, ma azonban tudomásom szerint már csak *Tücskös*, *Prücskös* néven ismerik. A Szegedi Állami Levéltárban őrzött Csanádi Püspökség lele-makai uradalmának két iratában bukkantam a névre ebben az alakban; az egyik 1809-ből való: „Jákfó Antal el adott a' *Ptrücskösbe* levő 80 út Szőlőjét Molnár Andrásnak 600 f.”, a másik irat az 1813. évből származik: „Balázs Mihály és Nagy Jozsef meg vettek a *Ptrücskőben* egy fzőllőt Jó Jánostól”. Ez a szőlőskert nagyon kelendő lehetett, mert a szőlők tulajdonosainak változásáról szóló

kimutatásokban gyakran találkozunk e névvel, de nemcsak ebben az alakban található, hanem a *Ptücskös*, *Tücskös* és *Pücskös* alakok váltakoznak még ugyanabban az iratban is. 1803: „Csorba ferencz a' *Pücskösi* 152. út szöllőjét eladta Biró Pálnak. Kis István a' *Pücskösi* 17 út szöllőjét el-adta Kovács Ferencznek. Farkas Mihály el-adta a' *Tücskösi* 170. út Szöllőjét Pernyész Györgynek”. 1805: „Mólnár Mihály a' *Ptücskösi* Szöllőjét el-adta Nacsa Lőrincznek”, „Vineae . . . in *Ptücskös*”. 1806: „Gruber János a' *Tücskösi* 40. út Szöllőjét el-adta Báló Antalnak”. 1808: „Szabó János *Ptücskösbe* 30 út szöllőjét el-adta Kakuja Imrének 164 f.”

Ezek az alakok nem ismeretlenek szótárainkban. Megtalálhatók a régi meg az újabb nyelvi közleményekben: *pthütsök*, *pücszök* (XVI. sz. első negyede), *picsek* (1536) *ptrücsöc* (1592.), *prützök* (1598., 1713.), *ptrücskőknek* (1615.), *ptrücsök* (1647.), *ptrütsök* (1643., 1673.), *ptrütsök* (1702.), *ptrütsöknek* (1785. A NySz. adatai). PP. szótárában (1801) a szó *Ptrütsök* alakú. CzF. szótára a *prücsök* alak mellett a *ptrücsök*, *trücsök* változatokat tartja számon, „s ezek nehéz kiejtése miatt rövidítve: *pücsök*, *tücsök*” formákat is ismeri. Származéka a *tücskérés*, *tücskérés* a Dunántúl időt vesztegető járkálás, henyelés, „a mesebeli tücsök módjára” való henyelés' jelentésű (uo.). A MTsz. ismeri a *prücsök*, *picsök*, *ptrücsök*, *pücsök* (így az OrmSz.-ban is), *trücsök*, *trücske*, *ptrücsök* (helyesen *ptrücsök*) alakokat és ezek származékait: *pücskéz* 'tücsköt fog', *pücskörész* 'tücsköt fog, bogarász, pepecsel, hiábavalóságokkal foglalkozik', Nagykanizsán 'keresgél' jelentésben (Szabó Lajos: A nagykanizsai nyelvjárás 65).

A *prücsök* szó eredetére nézve az az általános vélemény, hogy hangutánzó eredetű, a *prücsök* hangjának utánzása vált az elnevezés alapjává, mint a *cinége*, *csirip*, *kakukk*, *kuvik*, *pitypalaty* szavaknál. Ezt olvashatjuk a SzófSz.-ban és Bárczi Hangtörténetében (8², 137), de így nyilatkozott már Miskolczi Gáspár „Egy jeles vadkert” című munkájában (690): „Nevezetét vette a' maga szólásának módjától, mert mikor Izaporán szól, mind tsak *prüts*, *prüts*, *prütsöt* zengedeztet”. Másutt pedig azt írja (némileg módosítva), hogy a *prücsök* „az egélfz éjtfzakát ízetlő *prütskeléfekekkel* el-töltvén”, és „az ő *prütskelő* szava igen bárdolatlan”. Úgy látszik, hogy a jeles Miskolczi Gáspár nem volt biztos a *prücsök* hangadásában, mert más helyen azt írja (687), hogy „a' *Ptrütsök* inkább tsak *tsikorognak* mint fem énekelnek. . . A' mezőbéli Páztoroknak. . . fülöket kedvek Izerint vízfzetetik azoknak *tsikorgáfok*”. Miskolczitól vehette át a CzF. szótár magyarázatát: „Nevét rezgő hangjától kapta” (*prücsök* címszónál). A mezőkön járó-kelő ember számára ez a magyarázat furcsának tetszik. Akár a házban tanyászó *tücsök* hangját, akár a mezei *tücsökét*, *szöcskét*, *sáskát* hallgatjuk meg, egyiknek a hangjához sem hasonlít a *ptrücs*, *prücs*, *tücs* hangcsoport. Ezek az ugráló jószágok a mi ismereteink szerint *cirpelnék*, „*csiripoló*” énekük van (CzF.), Gyergyóban *csiripelnek* (Gencsy István: A gyergyói nyelvjárás 46). Azt is halljuk olykor, hogy a *tücsök* *muzsikálnak*. Ez a kifejezés bizonyára a magyar szántó-vető ember által is ismert és nagy dologidőben, aratáskor sokat emlegetett „A *tücsök* és a *hangya*” című ezopusi meséből való. Ennek erkölcsi erejével buzdítják munkára a lustálkodót, hogy úgy ne járjon, mint a dologidőben „*muzsikáló*” *tücsök* télen.

Az egész *tücsök* rokonság hangképzése úgy történik, hogy a „hím szárnyán kiálló, különböző szerkezetű erők (reszelő, ívecske) egymásra dörzsöléséből származik az éles *tücsökhang*” (Révai L.). Így *muzsikálnak* a sáskák is: „hátsó lábuk combjának belső felén egy fogazott lécecske emelkedik ki, amelyet a fedőszárnyak kiromosodó hosszerehez dörzsölnek, s ekképpen a fajok szerint változó erősségű és színezetű hang támad. A nőstények hangadó készüléke fejletlen, ezért némák” (uo.). Ez adja tehát a jellegzetes *cirp*, *cirp* hangot. De mi a *ptrücs*, *prücs*, *tücs* hangcsoport?

A *ptr* betűcsoporttal jelölt hang bizonyára azonos a Horger által említett zöngétlen *ψ* hanggal (Általános fonetika 56), bár úgy nyilatkozott, hogy „képzése közben

az a benyomásunk, mintha *p*-t is *r*-t is hallanánk egyszerre”. A *p* és az *r* hang azonszótagi akusztikai hatása azonban nem azonos ezzel a hanggal, hiszen a *prímás, prézli, próbál, professzor*-féle szavainkban ez a hangkapcsolat szokásos, egy bilabiális zárhangot egy lingvális tremuláns követ. A közölt alakokat rögzítő írók jól meg tudták egymástól különböztetni a két hangot, ezért nem *pr*, hanem *ptr* betűcsoporttal jelölték hosszú időn át. Horger a továbbiakban e hang képzésének pontos leírását adja (uo.), és bilabiális tremulánsnak tartja, melynek képzésekor a kiáramló levegő zárt ajkunkat előretolja, majd megnyitja. A rugalmas ajkak azután újra zárállást foglalnak el. Ezeknek a hangképző műveleteknek többszöri gyors ismétlése eredményezi ezt a *ψ* hangot, amely állatterelő szavakban fordul elő nálunk meg más nyelvekben is. Horger magyar példaként a *Prücsike mé!* birkahajtó szót említi. Bizonyára ide vehetjük a CzF. szótárában közölt *Trücs be te! Trücs te!* borjúhajtó indulatszót, valamint ugyanott olvasható a *Ptrukk!* két kant egymásra ingerlő szó. Erdélyben a disznókat így hajtják ki az ólból: *Ptrücs ki nye!* vagy talán *Ptres ki nye!* Ez a jellegzetes szókezdő hang általában állatterelő szavakban fordult elő, és némely vidéken egyes állatfajták terelésére, ösztökélésére még ma is használatos. Régen, a nagyarányú állattartás idején gyakori használatú lehetett állatterelő szavakban. Horgernek az a feltevése valószínűtlennek látszik, hogy talán régebben beszédhangként is előfordult. Ezt a vélekedését Geleji Katona Istvánnak 1645-ben megjelent Magyar grammatikátskájában tett megjegyzésére alapítja (Horger: i. m.). Gelei „Némellyi szó” ilyen ejtéséről beszél, de példái között csak a *ptrücsök* és *ptrücskölés* (ptrüsszentés) szavak találhatók. Az említett állatterelő szavakon kívül nincsen is rá több példánk.

A *ptrücsök* szó nem hangutánzó eredetű, hanem az állatnógató *ptr!* szóból származik, az állatot mozgásra ösztökélő szó a töve. Ez az állattartók nyelvéből való. Arra van még példa, hogy a nagyarányú állattartás idején az állattartás nyelvi formáit átviszik más területre. Így olvasható a Szegedi Áll. Levéltár 1754-ből származó végrendeletében: „*Harmat (!) fű szőlőmet 23 utbul allot hagyom az Pater Minoritaknak*”. Ez a nyelvi forma akkor keletkezett, amikor a XVIII. században az Alföld homokján meghonosították a szőlőt. Ennek korát az állattartásban szokásos kormeghatározással jelölték. Az állatnógató *ptr* hanggal indulásra, munkára ösztökélték a lábas jószágot. A *ψ* hanghoz gyakran még egy *cs* hang is hozzátevéődött (l. fenn). Ez az állatterelő szó vált a tücsök nevévé, ahogyan a gyermeknyelvben az állatterelő *gyi!* szó a ló neve. A magyar nyelvterületen többfelé azt tartják, hogy az az igazi szegény ember, akinek nincsen semmi lábas jószág: „Olyan szegény, mint a templom egere; se *prücski*, se *hajcs-ki*”; „Se *hecski*, se *prücski*”. A szegény legénynek „Olyan leány mellett kell tapodni a földet, kinek van *prücski-hajcski*” (MTsz.). A jólétet az állattartó számára a sertések (*prücski*, *hecski*) és a lovak, marhák (*hajcs-ki*, *hecski*) jelentik. Állatúzó szavakkal jelöli a nép magát az állatot ezekben a mondatokban. Állathívogató szó az alapja a *csikó, liba* szavunknak, de a tücsköt nem hívni szokás, hanem űzik, ugrásra ösztökélik, hiszen a nagy sáskajárások idején (Makón utoljára a XVIII. sz. vége felé) okuk volt az embereknek a sáskák űzésére. Az ugrás a leginkább szembetűnő tulajdonsága, ezért hívjuk egyik fajtáját *szöcskének* (< *szökik*). A *szöcske* szavunk végén kicsinyítő képző van, a *ptrücsök* végén levő *-k* képzőben is erre ismerünk, bár funkciója tekintetében nem vehető kicsinyítő szerepűnek, hanem általában névalkotó szerepe van.

A *ptrücsök* szó alakjának fejlődéséről megállapíthatjuk, hogy a szó elején levő *ψ* hang a nagyarányú állattartás háttérbe szorulásával párhuzamosan tűnt el a köznyelvből, példaim szerint a XIX. század elején. A nyelvjárásokból azonban bizonyára ma is előkerülne. A *ptrücsök* > *prücsök* változás nem a szó eleji mássalhangzó torlódásának elkerülése miatt ment végbe (így Tolnai MNy. 17: 31), hanem hanghelyettesítés történt a *ψ* hang kivészése után, mint az oszm. *řáb* > m. *zseb* (Bárczi, Hangtört. 2.158) és ezen a

tájon a *Hoccsatelek* földrajzi névben (Szegedi Ped. Főiskola Évkönyve 1956—57. 60). A hanghelyettesítés tényét igazolja az a körülmény is, hogy a *prücsök* alak mellett párhuzamos *trücsök* alak is keletkezett, mint az oszmán-török *dzs-t* is az említett *zs* és *cs* mellett *gy* hang is helyettesítheti (Bárczi i. m.). Úgy látszik, hogy a *prücsök* és a *trücsök* alakokat a magyar nyelvterület egy részén hangutánzónak tartották, és így a szó eleji mássalhangzó-torlódás elkerülésére nem törekedtek, ahogyan ez más hangutánzó szavaknál is tapasztalható, mint a *brekeg*, *kráskog* stb. esetében (Bárczi: i. m. 137). Ahol nem tekintették hangutánzó eredetűnek, ott a torlódás elkerülése céljából a torlódó mássalhangzók közül a második kiesett (vö. Bárczi: i. m. 140). Így keletkezett a *pücsök* és a *tücsök* alak. A *Ptűrűcskös* földrajzi név magyarazatából indultunk ki, ezért szükségesnek látszik még azt is megjegyezni, hogy ez a terület a nevéért akkor kapta, amikor még legelő vagy kaszáló volt. Itt van a *prücsök* igazi hazája, nem a szőlőskertekben (l. az idézeteket elöl). A szőlőt a Szeged körüli homokon a XVIII. században telepítették, tehát a *Ptűrűcskös* földrajzi név a XVIII. század előtti időből származik.

Most még arról kell szólnunk, hogy *prüsszent* szavunknak is azonos fejlődési fokozatait találjuk meg a régi meg a népnyelvben. A NySz.-ból való alábbi példák a szókezdő *ψ* hangról tanúskodnak, bár helyesírásuk kevésbé pontos: *ptürszent*, *ptürszentő* (1660.), *ptürözögnek* (1700 k.), *ptürszög* (1748.), *Ptűrűbentés* (PP. 1801.). Talán ugyanazt a hangot jelölik a szókezdő *pt* betűk is: *ptüszög*, *ptüszögésbe* (1565.). Hanghelyettesítéssel keletkezett alakok: *prüzöggest* (1595.), *Prüssszentéssel*, *prüssszöggetve* (1673.), *prüsszög* (1700 k.), *Prüűbentek* (PP. 1801.), *prüsszög* (1803.). A NySz.-ban a *tr* kezdetű változatra nincsen példa, a népnyelvből azonban ismeretes ilyen is (l. lenn). Torlódó mássalhangzók nélküli alakok: *püzzentes*, *püszkőlnőd* (1598.), *püszszentés* (1628.), *püszszent* (1803.). *T*-vel kezdődő változatok a népnyelvben találhatóak (l. lenn). A szó népnyelvi változatai (a MTsz.-ból és a SzegSz.-ből): *ptürüsszög*, *ptürüszköl* (az Erdélyből közölt *ptürüdzköl*, *ptürüsszent*, *ptürüsszög* alakok téves feljegyzések, helyesen *ptürüszköl* stb.); *trüszköl*, *trüsszen*, *trüsszög*; *prüsszög*, *prüszköl*, *prücköl*, *prüsszen*; *tüsszög*; *püsszög* (l. még O. Nagy Gábor: MNy. 54 : 122).

Ezekből a példák közül látható, hogy a *ptűrűcsök* és a *ptürüsszög* hangalakjának fejlődése azonos, de a két szó nem azonos eredetű. A *ptürüsszög* valóban hangutánzó eredetű szó. Tüsszentéskor a szájon nagy erővel áramló levegő felpattantja a zárt ajkakat, és azok újra záródnak rugalmasságuk folytán sűrűn egymásután. Így ugyanolyan bilabiális tremuláns keletkezik, mint az állatterelő szónál láttuk. Valószínűnek látszik, hogy a szó eredetileg a lovak jellegzetes prüsszkölését jelölte (hiszen ma ezt is jelöli), és a lovakról vitték át az emberre. PP. szótárában (1801.) a *Prüűbentek*, *Ptűrűbentés* alakok az emberi prüsszentést jelölik, a „*Ptűrűbegetése* a lónak” kifejezésben a szó általában a lovak csillapítására szolgáló hangok neve. CzF. szótára is megjegyzi, hogy „Mondják lóról is”. A szó *ptürüsszög* hangalakjának pontosan megfelel a lovak prüsszkölő hangadása. Ezt a gondolatot támogatja az is, hogy az ember hangadásait gyakran jelöljük olyan szavakkal, amelyek eredetileg állathangot utánoztak. Így tréfásan úgy is szoktuk mondani metaforikus alakzattal, hogy az ember *hápog*, *ugat* ('köhög'), *nyávog*, *makog*, *vihog* (eredetileg a ló), vagy a kezdő hegedős *cincog*.

Incefi Géza

Még egyszer a zokszó meg a zok. A Zokszó, zokon vesz, zokon esik címen közölt szómagyarazatomban (Nyr. 83 : 226) a *zok* szóról azt írtam, hogy „a mai köznyelvből kihalt, s csak a népnyelvben él”. Cik kemmel kapcsolatban Földessy Gyula fölhívta figyelmemet Ady A véres zavarok című költeményének utolsó versszakára, ahol megvan a *zok* szó:

Éppen úgy, mint sok száz év előtt,
Törnek föl a halálos *zokok*:
Ha akarom, élek
S ha akarom, meghalok:
Éppen úgy, mint sok száz év előtt.

A költő itt a *zok* szót főnévként használja többes számban; a *halálos* melléknévi jelzővel és a megelőző verssor „sok száz év előtt”-jével a magyarság történelmi tragédiáját siratja. Az Ady használta *zok* megerősíti az én magyarázatom helyességét. Földessy azonban a szót hozzám intézett levelében az én — Bárcziéval egyező — véleményemmel szemben a *zokog* igéből származtatja: „Az ösztönös népi nyelvérzék a *zokog* szóból vonta ki és vitte át a pejoratív jelentést különféle ételekre, helyzetekre, testi-lelki állapotok kifejezésére.”

A *zok* irodalmi előfordulására ideiktatom még Komjáthy Jenőnek Reviczky Gyula halálára című költeményéből a 4. versszakot, ahol a *zok* melléknév a *panasz*, *sóhaj* főnévi jelzőjeként használva szintén támogatja a *zok*-nak mint a *zokszó* összetétel előtagjának jelentésére adott magyarázatomat. Íme az idézet:

Te hirdeted. A költészet betegség, —
És dalos ajkad lázas reszketegség,
A csüggedésnek réme fogta el;
Hit fénye lelkedet be nem ragyogta,
Kiömlött *zok* panaszba, sóhajokba
A mélyen érző, hű kebel. (A homályból 177.)

A két idézett irodalmi adat alapján helyesbítem ama megállapításomat, hogy a *zok* szó *-n* rag nélkül, így egyszóban nem használható, csakis a *zokon vesz*, *zokon esik* kifejezésben, továbbá a *zokszó* összetételben. Lehetségesnek tartom másutt való előfordulását is.

Prohászka János

Kucséber. Loványi Gyula szíves közlése folytán két értékes szótári adattal egészíthetjük ki ismereteinket arról a német szóról, amely nyelvünkbe átkerülve *kucséber* alakot nyert (vö. Nyr. 84 : 101—3): *der Gotschewer* 'a krajnai Gottschee hercegség lakója; Gottschee az auerspergi házból származó herceg birtoka; sok gottscheei házaló kereskedést folytat Ausztriában szőlővel, fügével, citromfélével, rizzsel és olívaolajjal' (Matthias Höfer: Etymologisches Wörterbuch der in Oberdeutschland, vorzüglich aber in Österreich üblichen Mundart. Linz, 1815. 1 : 312); *Gotscheewer*, *Gotscheeber* 'házaló gottscheei' (Der Große Duden¹². 1942.).

K. L.

Papp László: XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása. Nyelvtudományi Értekezések 19. sz. Budapest, 1959. Akadémiai Kiadó. 76 lap.

Deme László: A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez. Nyelvtudományi Értekezések 20. sz. Budapest, 1959. Akadémiai Kiadó. 92 lap.

1. Kevés izgalmasabb, érdekesítőbb olvasmányt tudok elképzelni a nyelvész szakember, sőt talán még a nyelvünk dolgai iránt mélyebben érdeklődő laikus számára is, mint a címben szereplő két könyvet; különösen ha először közvetlenül egymás után olvassa végig, majd egymással párhuzamosan is alaposabban szemügyre veszi őket az ember. A figyelmes szemlélő számára ugyanis igen hamar nyilvánvalóvá lesz, hogy a címekben kifejeződő, első pillanatban talán külsőlegesnek is felfogható hasonlóság valójában nagyon is mély, s a mai magyar nyelvtudományi közvéleményt igen élenként érdeklő összefüggéseket takar, amelyeknek a feltárása és bemutatása itt és most az ismertetőnek, bár nem éppen könnyű, de rendkívül érdekes feladata.

2. Az, hogy két kutató ugyanabban az időszakban nyelvünk fejlődésének ugyanazon, mégpedig meglehetősen szűk időbeli határok közé szorított korszakát ugyanolyan típusú források alapján, ha részleteiben nagyon is különböző, de nagyjából mégis azonos módszerrel kezdje vizsgálni: lehet véletlen. De sokkal valószínűbb, és gyakoribb is, hogy az ilyenféle egybeesést bizonyos kutatási területeknek az érdeklődés előterébe kerülése, egyes feladatoknak a mielőbbi megoldására való — szinte a kutatási ág minden művelőjét cselekvésre indító — törekvés, vagyis az éppen időszerű tudományos szükségesség helyes felismerése okozza. Papp László és Deme László könyvében — ha a címek mögé nézünk — minden kétséget kizáróan az utóbbi jelenségre találunk példát.

Mert igaz ugyan, hogy a címekben érintett problémakörökben bizonyos tényeknek a megállapításán — elődeink jó munkája révén (az ide vonatkozó szakirodalmat I. Deme 3) — már túljutottunk. Tudjuk, hogy már az ómagyar, sőt az ennél korábbi magyar nyelv is nyelvjárásos volt, de ugyanakkor a nyelvközösség bizonyos rétegeiben igen korán, talán már a kódexek korában élt valamiféle nyelvi norma megteremtésére irányuló szándék. De hogy — egyfelől — milyenek is voltak, s milyen korszak milyen forrásaiból mely eszközökkel deríthetők fel — felderíthetők-e egyáltalán — ezek a kétségkívül megvolt régi magyar nyelvjárások, vagy hogy — másfelől — hol és miképpen érhetők tetten az irodalmi nyelv születésének első mozdulásai: ezek éppen napjaink magyar nyelvtudományának izgató kérdései. — S csak nemrégiben vált — sőt azt is mondhatnánk: mostanában válik — köztudomásúvá és általánosan elismertté az a nézet is, hogy e két kérdés mindegyikét elsősorban a XVI. századból, illetőleg különösen a XVI. század néhány utolsó évtizedéből való források alapján lehet és kell kutatni (vö. Pais: Dolgozatok a magyar irodalmi nyelv és stílus történetéből 14). Mert nyelvünk korábbi emlékei: a szórványok vagy akár a kódexek is — mint tudjuk — igen sokféle nyelvtudományi vizsgálatra kiválóan alkalmasak lehetnek, ezeknek a kérdéseknek a

felderítéséhez a azonban meglehetősen kevés segítséget nyújtanak. Ma már mindannyiunk előtt nyilvánvaló tehát, hogy a régi magyar nyelvjárásokat még, s az irodalmi nyelv csíráit már leginkább a latintól egyre inkább elszakadó, s önállóságában mindinkább erősödő magyar nyelvű írásbeliség első, de már nagyobb tömegben megjelenő termékeiben vizsgálhatjuk.

S minthogy — megint mindkét probléma kutatásában — a források lokalizálhatósága, illetőleg ennek mértéke sarkalatos igazságok, de ugyanakkor végzetes tévedések forrása is lehet, az sem meglepő, hogy e kutatási ág művelői a XVI. század végi magyar nyelvű írásoknak a leginkább időponthoz, személyekhez s mindezeket keresztül és túl helyekhez köthető réteget keresték és keresik. Így — a korábbi nyelvjárástörténeti források vagy akár a XVI. századi nyomtatványok ezzel kapcsolatos nehézségeinek a jó ismeretében (vö. Papp László 5—7) — támadt érdeklődés az „irodalom alatti írásbeliség” (Deme 4) termékei, „a pontosan vagy pontosabban lokalizálható, nem irodalmi céllal keletkezett magyar nyelvű írások, missilis levelek, hivatalos és magán jellegű feljegyzések, jegyzőkönyvek” (Papp 7) iránt (vö. még Pais i. h.).

Szinte azt mondhatnánk tehát: a társadalmi helyzet, más szóval a történeti nyelvjáráskutatással, illetőleg a nyelvünk egységesülésével foglalkozó kutató gárdának az utóbbi néhány évtized vagy még inkább az utolsó másfél évtized alatt kikristályosodott közvéleménye elég érett volt ahhoz, hogy most már a gyakorlatban mérje le valaki, mit is érnek az adott korszak választott forrásai a két megoldásra váró kérdés szempontjából.

Ennek a bemutatására, s ami még fontosabb: módszertani kikísérletezésére vállalkozott — nem tervszerűen, de, mint a fentiekből nyilvánvaló, mégsem véletlenül egy időben — a történeti nyelvjáráskutatás szemszögéből Papp László, a nyelvi norma kérdése felől pedig Deme László.

Az ugyanazon korszak ugyanolyan típusú forrásanyagának sok tekintetben érintkező módszerrel, de két különböző nézőpontból való vizsgálata önként kínálja számomra a lehetőséget a két könyvnek azonosságai és különbségeik szerint való kritikus ismertetésére. De lássuk először a két szerző munkáját külön-külön.

3. Papp László lendületes, szép bevezetőjében nemcsak a „nem irodalmi céllal keletkezett magyar nyelvű írások, missilis levelek” stb. kutatásainkban való fontosságára mutat rá, hanem egyúttal arra is felhívja a figyelmet, hogy noha ezeknek óriási tömege áll különböző értékű publikációkban a kutatók rendelkezésére, lényegesen nagyobb mennyiségű ilyen jellegű anyag rejtőzik még az Országos Levéltár gyűjteményeiben és a vidéki levéltárak anyagában. „Nyelvjárástörténeti tanulmányaink igazi fellendülését — írja (7) — csak akkor remélhetjük, ha ebből az anyagból minél többet feltárunk.”

Mint igazi kutatóhoz illik: maga jár elől jó példával. Könyve mögött — amely minden bizonnyal csak első, de nem egyetlen terméke ennek az óriási anyaggyűjtő munkának — sokéves, részben Debrecenben, részben az Országos Levéltárban végzett levéltári kutatás, s ennek eredményeként több kötetnyit kitevő hatalmas, sajátkezűleg kijegyzett XVI. századi magyar nyelvű szórványanyag és szöveggyűjtemény áll. Az anyag sűrűjéből meríthet Papp László (s hogy ez így van, meg is látszik munkájának minden általánosan vagy speciálisan érvényes megállapításán), amikor azt a célt tűzi maga elé, hogy megvizsgálja, mennyire támaszkodhatunk e sajátos forráscsoportra nyelvjárástörténeti tanulmányainkban.

Papp László munkája két nagy részre oszlik. Az első módszertani célzatú. A szerző arra vállalkozik benne, hogy részint jó néhány, a keltezési helyet (és időt) feltüntető, nem irodalmi céllal készült magyar nyelvű szöveg, részint bizonyos meghatározott személyektől származó iratok elemzése útján felvesse a levéltárakban feltárt anyag

nyelvjárástörténeti értékesítésével kapcsolatos problémákat, bemutassa az ilyen jellegű vizsgálatok nehézségeit, de ugyanakkor felhívja a figyelmet a bennük rejlő lehetőségekre is. — A Nagyváradról, Mezőtúrról és a Zemplén megyei Butkáról való, több különböző személy írásában ránk maradt emlékek vizsgálatának középpontjában a lokalizálhatóság kérdése áll. — Az Ecsedi Báthori Istvántól, Tatay Istvántól, Daróczy Serafintól származó iratok elemzése útján pedig e probléma mellett még arra kíván választ kapni és adni, hogy egyrészt a nagyjából egy időben keletkezett, több kéztől származó emlékek nyelvi sajátosságai milyen mértékben jelentkeznek egyetlen személy nyelvjárásában, másrészt, hogy ezeknek a kiválasztott személyeknek a nyelvhasználata mennyire és mennyiben van összhangban vagy ellentétben az azonos korú és területileg is hozzájuk kapcsolható emlékek nyelvállapotával.

Az a tétele, mely szerint „A vizsgált anyag megfelelően szigorú kritikája talán egyetlen más tudományágban sem fontos annyira, mint ebben” (40), ilyen formában — persze — nem áll. Mindannyian tudjuk, hogy enélkül semmiféle tudomány sincsen, de mégis megértjük a szerzőnek e kis — vagy talán nem is olyan kis — túlzását. Ő ugyanis ebben a munkájában e „megfelelően szigorú kritiká”-nak, sőt ezen túlmenően a kutatómunkával járó nehézségek és kétségek, eredmények és kudarcok őszinte feltárásának olyan iskolapéldáját adta, amely könnyen arra a gondolatra vezethette, hogy elkora körütekintésre és óvatosságra azért nincs okvetlenül mindenütt szükség. — A talaj, amelyen jár, de különösen amelyről a nagyváradi iratok elemzésével elindul, s amelyre minket is elvezet, kétségkívül rendkívül ingoványos. Mert igaz ugyan, hogy — mint írja (8) — a vizsgált szövegek fő érdemének éppen a keltezési hely (és idő) feltüntetését tarthatjuk, korántsem bizonyos, hogy e keltezési hely azonos azzal a hellyel, amelynek nyelvhasználatára az emlékekben tükröződő sajátosságok jellemzőek lehetnek. — Ki írta a vizsgált iratot: az-e, akinek a neve alá van írva, vagy ő csak diktálta valakinek? Ha ő írta, vajon arra a helyre való volt-e, ahol az írás keletkezett, vagy csak nemrég, esetleg csupán egy alkalomra került oda? Ha diktálta valakinek, legnagyobb valószínűséggel egy írődeáknak, mit tudhatunk meg az ismeretlen deák illetőségi vagy — még inkább — nyelvi hovátartozásáról? S egyáltalán átvette-e a deák az írás során diktálójának nyelvhasználatát vagy a sajátját ültette a helyébe? Nem keverte-e a kettőt? Megannyi fontos kérdése mind az azonos helyről, de több kéztől származó, mind pedig — mutatis mutandis — az egy személytől való iratok vizsgálatánál. S ezeknek a megfontolásához bizony az esetek többségében semmi más segítségére nincs a kutatónak, mint maga a szükséges iratok, amely legjobb esetben egy-egy szóval vagy félmondattal viszi előbbre a megoldás felé (mint ahogy például az *En zewch gierg Waradj*, *En Tewgjárto Sebetien Varadj*, *En Zeöch Lazlo varadj*-féle kapcsolatok *Waradj*, *Varadj*, *varadj* tagjai utalnak a szóban forgó személyek illetőségére).

4. A módszer azonban, amellyel szerzőnk e problémák megoldását keresi — mint az olvasás során hamar kiderül — rendkívül megnyugtató. — Érdekes és különösen figyelemre méltó például a t á r s a d a l m i h á t t é r állandó szem előtt tartása mind az iratok keletkezési helyének történetét, mind az iratokban érintett személyek egyéni körülményeit illetően. A nagyváradi iratokban tükröződő nagy nyelvi tarkaságban például — szerinte — legalábbis része kellett hogy legyen a Bihar megyében ebben az időszakban lezajlott nagyon is mozgalmas történeti eseményeknek, s alighanem föl kell tennünk, hogy az innen való emlékekben felismerhető erjedő, forrongó nyelvállapot bizonyos mértékben e történeti események következtében könnyen érthető tömegesebb betelepülés eredménye (vö. 18). S hogy ez mennyire így lehet, arról a mezőtúri iratok elemzése is meggyőz bennünket. Mert e töröktől megszállt területen, földesuraitól távol, viszonylagos önkormányzatban élő mezővárosi közösségből származó írott emlékek a nagy-

váradinál mindenesetre lényegesen egységesebb nyelvállapotot mutatnak, s — valószínűnek látszó feltevés szerint — ténylegesen a XVI. század hetvenes, nyolcvanas éveinek mezőtúri nyelvjarását tükrözik (vö. 21, 26). — Arra pedig, hogy a levelek írójának vagy diktálójának a személyi körülményeit milyen nagymértékben s milyen jelentős eredményekkel veszi figyelembe vagy legalábbis próbálja követni a szerző, az azonos helyről, de több kéztől származó iratok elemzése során s még inkább „Az egyéni nyelvhasználat és a nyelvjarás kérdése” című fejezetben, vagyis Ecsedi Báthori István, Tatay István és Daróczy Sérafin írásainak a vizsgálatakor ugyancsak bőségesen találunk példát.

Jól alkalmazza saját anyagához Papp László azokat a nyelvi sajátságokat is, amelyeket Deme László korábbi munkáiban és a most tárgyalandó munkájában is a nyelvjarások jellemzésére legalkalmasabbnak talált. E hangtani és alaktani értéktű hangtani tulajdonságok (mint például a magánhangzók labiális—illabiális, zártabb—nyíltabb jellege, bizonyos ragok, jelek alaki sajátságai), amelyeknek segítségével a különféle iratok nyelvjarási hovátartozását próbálja megállapítani, jó mércének bizonyulnak, s megóvják a szerzőt attól, hogy a nagyon is sokféle iratnak minden bizonnyal számtalan apró nyelvi különbsége elterelje a figyelmét a valóban fontos s a nyelvjarásokat ténylegesen leginkább meghatározó jelenségekről. — E hangtani sajátságok (sőt sok esetben még az alaktani értéktű hangtaniak is!) azonban a betűn keresztül realizálódnak, s így nem véletlen, hanem természetes filológiai követelmény, hogy a szerző a hangjelölési problémákat, ha a kívánatos mértéknél jobban nem taglalja is, de állandóan szem előtt tartsa, s jelentőségüket nagyon is világosan lássa (vö. 28).

Magává tette a szerző — igen helyesen — a példák és ellenpéldák, a pozitívumok és negatívumok dialektikus egységben való feltárásának, azonos súllyal való mérlegelésének és értékelésének a módszerét is. „... a negatívumokat is legalább annyira mérlegelni kell, mint a pozitívumokat” — írja egy helyen (45), míg másutt a már meglevő ellenpéldákon kívül az esetleg később még előkerülőkre is utal, s ezekkel is számol (28).

Mivel Papp László munkája, de különösen annak első része — mint már mondtam — elsősorban módszertani célzatú, itt csupán ilyen szempontból (sőt ilyen szempontból is csak legfőbb vonásaiban) ismertethetem, s le kell mondanom azoknak az anyagból ily módon leszűrt eredményeknek a bemutatásáról, amelyek pedig a XVI. század végi magyar nyelvjarásokat illetően önmagukban is értékesek. Ezekkel már a vizsgált anyag sajátságai iránt alaposabban érdeklődő olvasónak saját magának kell megismerkednie. Bennünket most elsősorban a szerzőnek az a megállapítása érdekel, mely szerint biztos abban, hogy „kellő mennyiségű anyag feltárása, kellő mennyiségű és minőségű előmunkálat elvégzése után meg lehet rajzolni egy-egy, a magyar nyelv történetében fontosabb kor szinkrón nyelvállapotát a maga földrajzi tagoltságában, és néhány település vagy kisebb-nagyobb tájegység nyelvjarásának történetét is meg lehet majd írni” (40). S hogy ez a konklúzió nem túlzás, hanem megnyugtató igazság, afelől senkinek sem lesz kétsége, aki figyelmesen végigkíséri a szerzőt a szinte reménytelen nyelvi kuszaságot eláruló nagyváradi iratok elemzésétől kezdve a már több pozitív eredményt nyújtó mezőtúri írásokon keresztül a Butkán keltezett s a Buttkay család valamelyik tagjától vagy vele valamilyen kapcsolatban álló személyektől származó emlékek jeszűkített körének vizsgálatáig.

5. De még inkább meggyőződhetünk erről Papp László könyvének második, „Kölcese község nyelvállapota a XVI. század második felében” című részét olvasva. A konkrét nyelvi anyag aprólékos vizsgálatából leszűrt módszertani elveket most má

próbára teszi: mit is érnek a gyakorlatban. Igaz-e, hogy „— az előző fejezetben vázolt problémák és szinte leküzdhetetlennek látszó nehézségek ellenére vagy éppen a problémák és nehézségek világos ismeretében — van mód és lehetőség egy múltbeli kor nyelvjárási viszonyainak megrajzolására” (53). — Rendkívül érdekes megfigyelni, hogyan vall a már jól ismert módszerrel megvizsgált huszonöt kölcei emléke a XVI. század végi Kölcse nyelvjárásáról; mint válik be a már ismertetett „mérce” e régi község lakóinak nyelvében meglehetősen nyelvjárási sajátosságoknak a meghatározásakor, miként derül föl lassanként előttünk s lesz a közelebbi és távolabbi környékre lokalizálható emlékek vallomásával is összehasonlítható Kölcse egykori nyelvállapota.

A történeti nyelvjáráskutatás szempontjából kétségtelenül hasznos és fontos mindaz a konkrét ismeret, amit a szerző munkája nyomán erről szerezhetünk. De — ugyanebből a szempontból — mennyivel többet ér az az igazolás, amelyet az előző részben kimunkált s itt a gyakorlat mérlegére tett módszertani elvek ezektől az eredményektől nyernek.

6. A választott források nyelvjárástörténeti vizsgálatának azonban a már — legalábbis nagyjából — bemutatott elsődleges eredményei mellett bizonyos mellékeredményei is születtek, amelyek szaktudományunk számára ugyancsak fontosak, a jelen ismertetés keretein belül pedig különösen érdekesek. A szerző ugyanis a történeti nyelvjáráskutatás során olykor akarva-akaratlan az írásbeliség egységesülési folyamatának nyomaira is ráakad, s ezek fontosságának tudatában sohasem mulasztja el, hogy a figyelmet felhívja rájuk. „Távol áll tőlem — írja (19) —, hogy általánosan érvényes vagy érvényesülni törekvő irodalmi nyelvi vagy írott nyelvi normát tegyek fel, de elég sok iratot elolvastam már ebből a korból — a XVI. század második feléből — ahhoz, hogy az írásbeli gyakorlatnak bizonyos egységre törekvését, bizonyos formáknak az írásbeliségből való kiszorítását célzó törekvéseket észre vegyek.” Külön érdeme a szerzőnek — mert nagyfokú tudományos objektivitásra s szaktudományunk általános feladatainak helyes felismerésére mutat —, hogy egyes iratok nyelvjárástörténeti szempontból való használhatatlanságát sajnálkozás nélkül ismeri el, ha azokat ugyanakkor az írásbeliség egységesülési folyamatának fontos dokumentumaiként mutathatja fel. A butkai írások elemzése során (34—5) különben világosan ki is fejti a nyelvjárástörténeti kutatások és az írásbeli egységesülés felderítését célzó vizsgálatok szoros kapcsolatára, az amott negatívumként számon tartandó eredményeknek emitt igen-igen jelentős pozitívumként latba eső voltára vonatkozó nézetét. Ilyen — hogy úgy mondjam — „negatív pozitívumok” a már említett butkai írásokon kívül különösen az első rész negyedik fejezetében, vagyis az egyéni nyelvhasználat és a nyelvjárás kapcsolatát kutató részben akadnak szép számmal. A Báthori-, Tatay- és Daróczy-féle levelek elemzése — egyik történeti személy esetében kisebb, másíknál nagyobb számban — hoz a nyelvjárásosság hiányára s valamiféle egységesülés kezdetére mutató eredményeket. S hogy e negatívumok és pozitívumok aránya mennyire nem véletlen, azt kitérően bizonyítja a szerző. De kitérően bizonyítja és igazolja pontosan ugyanezeket az arányokat, más oldalról megközelítve a kérdést — Deme László is. Ismerkedjünk meg tehát most már közelebbről az ő könyvével is.

7. Szerzőnknek ez a munkája valójában egy tétel tagadásából született. Bárzinak azt a nézetét ugyanis, mely szerint már a XVI. században számolnunk kell egy bizonyos nyelvi normával, valamiféle egységesebb nyelvvaltozattal, mintegy irodalmi nyelvünk őseivel, amely a kódexírókat nyelvhasználatukban többé-kevésbé befolyásolta (l. pl. Deme: Nyelvatlaszunk funkciója című munkájának függelékében közölt opponensi véleményét 324—5; vö. még előzőleg: NéprT. 96—7; MNy. 46 : 7), régebben — csak elvi-elméleti síkon mozogva — cáfolta (MNy. 46 : 220; vö. még Török: MNy. 51 : 87).

„Ám — mint alább ismertetendő könyvének első részében igen helyesen kifejti (3) — a dolognak nem ez a módja. Az, hogy kifejezzük kétségünket, vagy akár felvetünk bizonyos elméleti szempontokat, önmagában még nem cáfolja ezt a felfogást, sem be nem bizonyít helyette másikat. Helyesebb tehát, ha a kérdésbe olyan anyagot vonunk bele, amely megfelelő módszerességgel átvizsgálva vallomást tesz arról: beszélhetünk-e irodalmi nyelvről már a XVI. században; illetőleg: milyen értelemben beszélhetünk róla, s milyen értelemben nem.” E fontos és rendkívül helyeselhető felismerés jegyében kezd hozzá a „Két vitéz nemesúr, Telegdy Pál és János levelezése a XVI. század végéről” (Budapest, 1944.) címen Eckhardt Sándortól kiadott levélsomó vizsgálatának, sine ira et studio keresve benne a tétel és ellentétel igazolására vagy cáfolatára szolgáló nyomokat.

8. Munkájának elején abból a feltevésből indul ki, hogy ha valóban volt már e korszakban normál elfogadott irodalmi nyelv vagy ennek legalábbis halvány tudata, akkor „a) az egy rokonsági vagy műveltségi vagy regionális körbe tartozó művelt urak nyelvhasználatának bizonyos közeledést kell mutatnia egymáshoz; b) az írást valami (legalább regionális) központban tanuló deákok nyelvhasználatának némi hasonlóságot kell mutatnia a fentiek nyelvállapotával, vagy legalább egymáséval; c) a diktálás után írónak, illetőleg a másolónak legalább bizonyos fokig tiszteletben kell tartania a diktáló vagy a másolt eredeti szöveg hangállományát, nyelvhasználatát.” (5). E különben első pillanatban helyesnek látszó elgondolásra igazolásokat keresni és találni még a már említett levélsomó aránylag szűk tér- és időbeli határain belül sem könnyű feladat. A levelek ugyanis önmagukban keveset mondanak, vagy még inkább könnyen félrevezetnek, ha vallatóra fogásukat nem előzi meg a Papp László könyvével kapcsolatban már említett „ki írta? ki diktálta? melyiknek a nyelvhasználatára győzött?” stb. kérdések minél pontosabb eldöntése, megválaszolása.

Deme László igen gondos, körültekintő, s az olvasó számára is érdekes módszerrel végzi el a f e j e k n e k, vagyis a fogalmazóknak, diktálóknak (illetőleg a másolat alapjául szolgáló eredetieknek) és a k e z e k n e k, azaz a leíró személyeknek a szétválasztását. Sok figyelmet igénylő munkával szép rendet teremt a fejek és kezek kuszáltóságában (amelyen belül vannak fejek, amelyek egyúttal kezek is, kezek, amelyek több fejnek is dolgoznak stb.), s az ily módon kialakított huszonöt egység alkalmassá válik arra, hogy egymástól elkülönítve, de egymással való összefüggéseiket sohasem tévesztve szem elől megvizsgálja: „a f e j n e k v a n - e n y e l v j á r á s a v a g y a k é z n e k; azaz eszébe jut-e egyáltalában a leírónak (akár diktálás után ír, akár másol), hogy tisztelje az (akár diktáló, akár másolt) eredetinek az övétől eltérő nyelvhasználatát, elsősorban hangállapotát?” (7). Egy vizsgálati egységnek veszi — igen helyesen — azokat a leveleket, amelyeken belül a „fej/kéz” állandó. Ha bármelyik megváltozik, az már más vizsgálati egység. Telegdy Pál például két vizsgálati egységen belül is szerepel, mert vannak saját kezű levelei, de van egy Cseh Jánosnak diktált levele is. Telegdy János meg még több egység tagja, hiszen saját kezű levelein kívül meglehetősen sok, különböző deákoknak diktált levele is van, s ezenkívül kézként is szerepel. Márpedig — igaz van a szerzőnek — bármelyik tényező, akár a fej, akár a kéz megváltozása elvileg a nyelvhasználati forma megváltozását is jelenti, vagy legalábbis: jelentheti. — Csak helyeselhetjük az óvatosságot, amely e nyelvhasználati forma terminus technicust létrehozta. A „fej/kéz” állandóságára épített vizsgálati egységeket valóban helytelen lenne akár nyelvjárásoknak, akár nyelvtípusoknak nevezni. Valóban: a bennük megjelenő hangtani kép sokkal nagyobb valószínűséggel képvisel egyszeri és alkalmi nyelvi-hangtani képet, mely esetleg csupán a fej és kéz hangállapotának erre az egyetlen esetre szorítkozó keveredéséből született, mint távolabbi következtetéseket vagy éppen általánosításokat megengedő nyelvjárás-, illetőleg nyelvtípust.

9. A társadalmi háttér (jelen esetben a fejeknek egymással és a kezekkel, a kezeknek a fejekkel való személyi kapcsolata) itt is gondos vizsgálatot és bemutatást nyer. A fejek és kezek filológiai kapcsolatainak feltárása pedig csak elmélyíti ezt, s meggyőz bennünket arról, hogy — mint Deme állítja — valóban nem jelenik meg a megvizsgált levélsomóban egyetlen olyan nyelvhasználati forma sem, amelyről kellő körültekintéssel meg ne lehetne állapítani: a fejtől vagy a kéztől származik-e. „Mert ahol a fejnek eredeti nyelvállapota bizonytalan — írja Deme (11) —, ott a kéz megfogható más fejhez fűződő funkcióiban, esetleg saját fogalmazványában; ahol meg a kéznek nem ismerjük eredeti nyelvállapotát, ott a fej ellenőrizhető saját fogalmazásából, vagy esetleg más kéz munkájából, bár ez esetben persze csak negatív”. — E rövid idézet meggyőzhet bennünket arról, hogy a huszonöt vizsgálati egység kijelölését a tényeknek és lehetőségeknek valóban alapos és óvatos mérlegelése előzte meg.

Csak helyeselhetjük Deme Lászlónak azt az eljárását is, hogy noha vizsgálatait az Eckhardtól közzétett anyagon végezte el, a kritikus levelek eredetijét is megnézte az Országos Levéltárban. Mert ha e futólagos betekintés nem nyújthatott is az évekig kéziratosszövegekben búvárkodó Papp Lászlóhoz hasonló gazdag és mély tapasztalatokat, az eredmény — mint olvashatjuk (16—7) — itt sem maradt el.

10. A tőle már régebben kiválasztott s a Papp Lászlótól is sikerrel alkalmazott hangtani mércét — mint már említettük — Deme László ebben a könyvében is felhasználja. A vizsgálódás alapjául itt is a már fentebb felsorolt hangtani jelenségek szolgálnak, mint például a labialitás—illabialitás, zártság—nyíltság stb. — A hangtan azonban jelen esetben csak az egyik — a nyelvjárások felőli — mérő eszköz. Szükség van azonban még egyre, valamiféle összehasonlítási alapra, amelyen keresztül meg lehet határozni az egyes nyelvhasználati formáknak egymáshoz viszonyított értékét. Szerzőnk a mai irodalmi nyelv hangállományát választja: nem is igen, tehet egyebet. Ez az eleinte — mint ő emlegeti — kényszerűnek látszó eszköz a gyakorlatban, magam legalábbis úgy látom, kitűnően bevált. Mire az eredmények összefoglalására kerül sor, már egészen jól megszokjuk, megtanuljuk helyes használatát, s a segítségével nyert tapasztalatokat is megfelelő helyre tudjuk tenni: nem becsüljük őket sem túl, sem alá.

Igen jól megtalálta Deme László — szerintem — a hangjelölési kérdések vizsgálatának helyes mértékét is. Ebben sincs különbség közte és Papp László között. A vizsgálati egységek helyesírási sajátosságainak figyelemmel tartása és bemutatása nem cél ezekben a munkákban, hanem csak eszköz a tőlük takart hangtani jelenségek helyes felismeréséhez és ismertetéséhez. Sem többet, sem kevesebbet, sem mást nem kapunk belőlük, mint amennyi és ami okvetlenül szükséges.

11. Külön kell szólnunk — legalább röviden — arról a módszerről, amelyet a szerző adatainak bemutatásában követ. A decimális rendszert felhasználó formát lényegében már jól ismerjük Deme László néhány korábbi munkájából (A magyar nyelvjárások néhány kérdése 147—62; Nyelvünk a reformkorban 46—82; Nyelvatlaszunk funkciója 99—280), s az elvet, amely ezt létrehozta, nagyon is helyeselhetjük. A lehetséges variációkkal való számolás, a minden számba vehető adat hasonlóságok és azonosságok alapján egységekbe való elrendezése, a példák és ellenpéldák együttes szemlélete és állandó összevetése: mind fontos követelése a haladó nyelvtudománynak. A gyakorlati megvalósítás azonban sokszor — így ebben a könyvben is — felvet bizonyos problémákat s okoz bizonyos nehézségeket. A római és arab számok, a kis és nagybetűk keretei közé szorított adatok — még ha kezelésüket megkönnyíti is bizonyos fokig „A jelzetek feloldása” című táblázat — az olvasó számára nehezen áttekinthetők, s alaposabb tanulmányozásukra bizony nem könnyű vállalkozni. A negyvenöt lapos dokumentáció,

a tulajdonképpeni nyelvi anyag, amelyből a később következő, hallatlanul érdekes konklúzió létrejött — akárhogy nézzük is — önmagában néma, idegen test marad a könyvben; ott van és mégis majdnem olyan, mintha nem volna ott. Az eredmények olvastán ugyanis — végső fokon — vagy hiszünk a szerzőnek, vagy nem hiszünk (s módszerének ismeretében alighanem bátran hihetünk!), mert ellenőrizni visszalapozás és keresgélés után, az esetleg rossz helyen való utánanézés és az ezzel járó félreértés lehetőségével számolva lehet ugyan, de ez bizony meglehetősen lassú és nehézkes dolog, amelyről — a további eredményekre kíváncsian — elég könnyen lemond az ember.

Persze mindez korántsem bírálát kíván lenni, csupán egy olvasó hozzászólása. A bírálatra csak akkor lenne mód, ha az ilyen jellegű munkák adatközlési problémáit valaki már — legalább nézetem szerint — jobban megoldotta volna. Papp László főntebb ismertett könyve ebben a tekintetben nem lehet összehasonlítási alap. Mert igaz ugyan, hogy a tőle követett módszer, vagyis az adatközlés és az elemzés szoros egymásutánja, a vizsgált szövegnek vagy szövegeknek és a belőle vagy belőlük levont tanulságoknak szöveggel, mégpedig meglehetősen könnyű, olvasmányos szöveggel való összekapcsolása számomra megfelelőbbnek tetszett, nem szabad elfelejtenünk, hogy ő itt nem dokumentált, hanem csak illusztrált, s a közölt adatok mennyisége még a Kölse község nyelvállapotáról szóló fejezetben sem vethető össze Deme adatainak számával.

A kérdés — úgy hiszem — ma még nyitva van. Deme itt kísérletet tett e kétségkívül igen nehéz probléma módszertani megoldására, s ez jó — talán a valóságban az én megítélésémmel jobb — kiindulópontja lehet mások további próbálkozásainak.

12. De különben minden, az adatközlés módszerével kapcsolatos problémáért bőven kárpótol bennünket „Az anyag vallomása” és a „Válasz a feltett kérdésre” című fejezet. Az eddig holt adattengerből a szerző választott mércéi segítségével biztos kézzel bontakoztatja ki előttünk a fejeknek és a kezeknek maguk közötti, majd a fejnek és keznek egymással való viszonyát. E körültekintő mikrofilológiai vizsgálat, amelynek Deme könyvében (Papp László fenti könyvére gondolva mondjuk így: Deme könyvében *is!*) tanúi lehetünk, folyamatát és eredményeit szemlélve egyaránt izgalmas. Ide vonatkozó állításai — talán éppen az igazságot nagyon tükrözni kívánó őszinteségük, a pozitívumok és negatívumok párhuzamos értékelése miatt — még a példáktól elszakítva is meggyőzőek és elhitelők. A „kritikus alázat”-ról nemcsak ír a szerző (vö. 91), hanem a gyakorlatban is megvalósítja: mértéktartó óvatossággal értékelve az adatokat, s szigorú objektivitással tartva magát vallomásukhoz.

Pedig ez — ha jól meggondoljuk — nem is mindig könnyű. Mert a különféle részeredmények regisztrálása még egyszerű; annak a ténynek az ismertetése például, hogy a fejek (vagyis a földesurak) esetében a nyelvjárásosság foka a műveletlenség és elvonultság fokát jelzi, a szélsőségektől való mentesség mértéke pedig egyes arányban áll műveltségükkel és az országban való forgolódásuk mértékével, aligha ütközik nehézségbe; ugyanígy annak a felismerése sem igen, hogy a vizsgált kezek zöme eléggé egyöntetű nyelvhasználatot mutat, s ez aligha lehet véletlen, mert e nyelvhasználati forma eléggé kiegyenlített, nyelvjárási szélsőségektől mentes, sőt éppen mai irodalmi nyelvünkhöz áll meglehetősen közel; vagy hogy — úgy látszik — általában a kéz a leírt hangállapot, nem a fejé, vagyis a másolóé, illetőleg a leíróé, nem pedig a fogalmazóé vagy diktálóé. A tények legnagyobb fokú tisztelete, a megfelelő kutatói objektivitás nélkül azonban már kissé nehezebb lenne az olvasók előtt feltárni, hogy a tények — legalábbis bizonyos mértékben és bizonyos tekintetben — az elméleti síkon általa egykor cáfolt tétel mellett vallanak.

Deme László szembenéz ezekkel a tényekkel, s az elvégzett vizsgálat alaposságához és becsületességéhez méltó egyenességgel válaszol a könyve elején feltett kérdésre.

Az adott válaszok szépen — néhol szinte szóról szóra azonos megfogalmazásban (vö. például a deákoknak a nyelvünk egységesülésében betöltött szerepéről szóló részket: Deme 85 — Papp 50) — egybecsengenek Papp László nyelvjárástörténeti aspektusú vizsgálatának az ő szempontjából mellékes, de szaktudományunk egészét tekintve nagyon is lényeges eredményeivel: a XVI. század végén — a vizsgált körben — már számolnunk kell bizonyos normával, amely azonban a földesurak részére — úgy látszik — korántsem volt kötelező. A deákok nyelvhasználatának vizsgálatából pedig az derült ki, hogy az azonos körben mozgó, egy helyben tanulók írásai feltétlenül tükröznek hasonló vagy azonos sajtóságot.

Van tehát már norma e körben — mondja a szerző —, de még nem kötelező érvényű, csak hat; s e norma bizonyos tekintetben már irodalmi nyelv, de más tekintetben még lényegesen kevesebb ennél.

13. Papp László a nyelvjárások felől indult el, de nem zárkózott el az egységesülés-szel kapcsolatos felismerések ismertetésétől sem. Deme a nyelvi norma első nyomait kutatta, de a Kitekintés című fejezetben röviden elmondta azt is, amit közben, mellékesen a vizsgált kör anyanyelvjárásáról megtudott. Eljárásuknak ezen az egy ponton való érintkezése csupán egyike a két könyv között meglevő azonosságoknak.

A főntiekből azonban — úgy hiszem — világosan kiderül, hogy azonosságai és különbségeik külön bemutatása, amelyet ismertetésem elején szükségesnek tartottam, fölösleges, mert egyenként való jellemzésük során már — szinte szándékom ellenére — ezekre is fény derült. A bennük levő különbségek vizsgálati szempontjuk s kutatói alkatuk másféleségéből adódnak: ami az egyiknél nyelvjárástörténet, az a másiknál irodalmi nyelv; ami Papp Lászlónál olvasmányos, néha már kissé lírába hajló megszövegezésben talál formát, ugyanaz Deménél zárt rendben, ábrákban és számokban fejeződik ki. Az azonosságok viszont már nemcsak a szerzőknek, hanem korunk magyar nyelvtudományának általában is sajátjai, vagy legalábbis szeretnénk, ha azok lennének: a nyelvi tények alapos és objektív mérlegelése, a mögöttük álló, s rájuk esetleg hatott történeti, társadalmi és politikai események éber szemmel tartása, a pozitívumok és negatívumok (ha tetszik példák és ellenpéldák) párhuzamos figyelembevétel, a jelenségeknek összefüggéseikben és rendszerben való szemlélete és vizsgálata, az eredményeknek szépítés nélkül, de mindig mértéktartó óvatossággal való feltárása — mindkét ismertetett könyvnek kétségkívül meglevő tulajdonságai.

De a legfőbb közös bennük mégis az a jó törekvés, amely nyelvünk e sorsdöntő s bizony elég nehezen megközelíthető fejlődési szakaszának felderítésére irányul. Eredményekre jutnak ott, ahol ma még egyúttal az utakat is nekik kell megkeresniük és megtalálniuk. Deme munkája végén alázatról és kritikáról ír (91), Papp László pedig igen szép zárószavában a könyve mottójával választott Goethe-idézetben (Mein Freund, die Zeiten der Vergangenheit Sind uns ein Buch mit sieben Siegeln) szereplő pecsétek feltöréséről beszél. Ebből mindannyiunk számára világos lehet: tudják, s munkájuk nyomán most már mi is tudjuk, mire is vállalkozik a kutató, amikor efféle vizsgálatokba kezd. Könyvüket elolvasásuk szép kalandja után azzal a jó érzéssel tesszük le: érdemes volt, s nekünk is, másoknak is, ezután is érdemes.

B. Lőrinczy Éva

Inczefi Géza: Szeged környékének földrajzi nevei. Bp., 1960. Nyelvtudományi Értekezések 22. sz. 108 lap, 1 térképmelléklet.

A szerzőnek ez a dolgozata mintegy összefoglalása eddigi földrajzinév-kutatásainak. A szegedi pedagógiai főiskola idei (1960-i) évkönyvében megjelenő, a most ismertetendő munkának szerves kiegészítését jelentő tanulmányával (Csongrád megye nyugati részé-

nek régi földrajzi nevei) együtt jól mutatja érdeklődésének irányát, szűkebb kutatóterületét: a nyelvi adatok településtörténeti értékesítését. Mostani dolgozatának névcikkei (pl. *Péterlaka, Tarján*) is erre mutatnak.

A bevezetés a cím szabatosabb körülírását adja legelsőbbben. Helyeselhető, hogy Inczeffi Szeged egykori földesúri birtokát, későbbi — közigazgatási szempontból a városhoz tartozó — tanyavilágát választotta ki földolgozásra, hiszen e tájnak a Várossal kialakult történelmi kapcsolata — az 1950-ben sorra önálló községekké vált tanyaközpontok függetlenedése ellenére — máig sem bomlott föl (3—4). Ha azonban ezt a területet — ugyancsak helyesen — kibővítette, akkor célszerű lett volna nem csupán Algyő, Sándorfalva és Dorozsma környékét, hanem a Tisza–Maros-szög néhány községét (Szőreg, Deszk, Újszentiván, Tizsasziget, Kübekháza, esetleg még Klárafalva) is bevonni kutatásai körébe. Ez a táj legalább annyira a város vonzáskörében él századok (a XVIII. századi újratelepülések) óta, mint az előbb említett községek vidéke. Jórészt szegedi kirajzástól népe hagyománykincsében, nyelvében, életformájában rokon a tárgyalt vidékével. Szőreg a XIX. század elején évtizedekig a Város bérlete volt. Névényaga is bizonyára tanulságos összehasonlításokra adhatna alkalmat (például dűlőnevei közt van *Dorozsma, Jeruga*, ugyanúgy, mint a vizsgált területen). Valószínű, hogy Deszk névényaga egyenesen magyarázatul szolgálhatna a *Tápairét* szláv, közelebről szerb földrajzi neveire, melyek föltűnően itt a leggyakoribbak az egész területen (*Bogdánhegy, Jeruga, Kerekenye, Pajor, Porgány, Vetye* [?], *Zsegenye*). Nyilvánvaló, hogy ennek oka a Marostól délre eső, régebben majdnem tisztán szerb lakosságú Deszkben rejlik. Annál inkább érezzük ennek a néhány községnek hiányát, mert hiszen Inczeffi a Tisza délkeleti oldalának egy részét, mely közigazgatásilag Újszegedhez tartozik, tárgyalja. E nevek jó része már — határterület vagy éppen szőregi birtokdarab neve lévén — Szőrcg földrajzinév-kincsétől is elszakíthatatlan (*Bánát, Cserőke, Kállay-liget, Hótmaros, Marostú, Kamratótság*).

A másik, amit sajnálunk, az, hogy a térkép számai alapján nem lehet visszakeresni a neveket. Például ha a *Tápairét* névényagát szeretném külön vizsgálóra venni (mondjuk, éppen az előbb említett szempont, a szláv hatás kedvéért), csak az egész tanulmány végiglapozásával szedhetem össze a térképről leolvasott, ott egymás mellett szereplő számokhoz (24, 39, 40, 41 stb.) tartozó neveket. Kázmér tipológiai rendben közölte anyagát, Inczeffi mechanikus betűrendben; mind a kettő megoldható sokkal egyszerűbben, mutatókkal. Az anyagföltárás sorrendje tanulságosabb volna a tényleges földrajzi kapcsolat szerint, vagyis a számozásnak megfelelően. Ez esetben nyilvánvaló lenne az olyan összefüggés is, amelyre most külön föl kell hívni a szerzőnek az olvasó figyelmét (például a *Róma* névcikkekben, hogy a hasonló típusú alakok egymás mellett vannak), s melyet az olvasó csak nagy fáradsággal ellenőrizhet. Végül gyakorlati, takarékosági szempontból is ez volna a célravezetőbb: így a sok utalás (a *Nagy-, Kis-, Belső-, Külső-, Felső-, Alsó-* s hasonló változatokra) fölöslegessé válnék (illetve a betűrendes mutatóra korlátozódna), hiszen ugyanazon névcikkekben folyamatosan (nem új sorban) lehetne említést tenni róluk.

Inczeffi alapos, nagy munkát végzett: 1953 és 1956 között régi névényagot gyűjtött levéltári és múzeumi forrásokból (iratok, térképek stb.), majd 1958-ban bejárta a vidéket, ellenőrizte anyagát. Ismeri, s ahol szükséges, fölhasználja a földrajzinév-kutatás eredményeit, a helytörténeti irodalom nemcsak főbb, hanem kisebb jelentőségű műveit is, s sokszor meglep más területeken való tájékozottságával is. Névcikkei jól szerkesztettek, tömörek és lényegretörők. Nem ítéel könnyelműen, megfontol minden következtetést, etimológiát, s ha nem biztos a dolgában, nem erőlteti, meghagyja a kérdést vaglyagosnak (*Panna ~ Pana*). Néhol meglepő összefüggésekre vet fényt (*Kemes, Ruki*), másutt téves olvasatokat javít (*Árpádtó, Jegenyefok, Picsó, Szatymazsók, Szélössillőér*), értelmezése-

ket bírál (*Keljfölhegy, Kunhalom*), nyelvtörténeti tanulságokat von le (*Körös*) stb. Kitűnően s nem csak a szakirodalomból, hanem nyilván szájhagyományból ismeri az állattartás helyi szokásanyagát (pl. *Kulyabont*). Dolgozata mindenképpen mintaszerű.

Néhány kisebb észrevételt azonban hadd tegyek. Talán jó lett volna bevezetőül utalni egy-két mondatban az elődök munkájára (Ferenczi János érdemes közlésére, a Népünk és Nyelvünk „kérdés—felelet” rovatában közölt adatokra, Bálint Sándor Szegedi Szótárának gazdag élő névanyagára), legalább bibliografikusan. Néhol a hivatkozásoknál a szerzők neve hiányzik (4, 39, 80), pedig mind kegyeleti, mind praktikus megfontolásokból a lefőhelyek előtt kellene állniuk.

Balástya-nak a *balustya* 'együgyű' tájszóval való összefüggését nem érzem valószínűnek, inkább kun eredetű személynévnek vélem. Érdekes, hogy vidékünkön is van *Balaton*, különösen, hogy hangalakja is teljesen megegyezik a közismertével, hiszen alakváltoztatás is várhatnánk. *Béróhegy* névadója kapcsán megemlíthető volna a ma is élő szegedi Béró-ház (Oskola u. 13.). *Dobayhegye* névadója talán az a Dobay család, melynek leszármazottja Dobay Gyula volt kormánybiztos-főispán, a költő Juhász Gyula adáz ellenfele. Ennek tanyája Szatymazon volt; talán így a ma már nem élő név lokalizálható lenne. *Gácsér* vezetéknev közismert Szegeden; Kálmány Lajos rokonságában is voltak Gácsérok. A *Holtmaros*-nak a szőregiek ajkán él *Döglöttmaros* változata is; nyilván ismeri és használja ezt a szegedi nép is. Néhány újabb, már hivatalos elnevezésnél jó volna tudni a pontosabb időt (*Kállay-liget, Lászlóerdő, Lázárerdő* stb.); ugyanígy, néhány községtörténeti adatnál is szívesen vennénk évszámot (*Kistemplomtanya, Lengyelkáporna* létesülése), úgy, amint másoknál (pl. *Ötömös*) meg is kapjuk. A *Kamaratöltés*-nek szőregi és szegedi népi alakja: *Kamratöltés* is. A *Kenyérvárihalom* alakot nem a *Kenyérvárhoalom* analógiás hatásra módosult változatának tartom, hanem ragozott igealakból származottnak, mint a *Rángatihegy*. Ugyanígy a *Kinyérváritó* alakot is. A *Kéri Kata luka* névvel kapcsolatban vetem föl, milyen hasznos lett volna a szegedi népies írók, elsősorban Tömörkény földrajzi névanyagának a bedolgozása is. Mennyire jellemző például, hogy ezt a nevet a szemérmes író *Kéri Kata öle* néven emlegeti (Hajnali sötétben. 1958. 307). Egy *Kökényér*-t — Szőreggel együtt — már a Gellért-legenda emleget. A *Marostó* alak (melyet csak egy régi térképről idéz a szerző) minden bizonnyal téves; elírás a szintén szereplő *Marostó* helyett. (Még a közelmúltban használatos katonai térképen is e hibás alakkal szerepelt a *Marostó*!). A *Mászhögy* alakkal kapcsolatban megemlítem, hogy a *Mász* vezetéknev Szőregen ismeretes. A *Pajor* vagy *Pajorok* név, melynek eredetét Inczeffi ismeretlennek jelzi, szerintem a szerb *paor* 'paraszt', ebből jelentésbővüléssel 'jobbágytelek' átvétele. Szőregen párhuzamosan él egy szántó magyar és szerb neve: *Papiföd* = *Popin paor* 'pap parasztja', illetve 'telke'. *Pakaszkiai hegy*: ez az elavult név, mint Inczeffi írja, személynév eredetű; Szőregen a közelmúltig élt (most Szegeden lakik) a szerb Pákáski család. Hasonlóképpen Szőregről nemrég költözött Szegedre Palatinus vezetéknevű is (vö. *Palatinushalom*). Hiányolok egy-egy „valószínű” vagy „talán” módosító szócskát a *Sasülés* és a *Siskóhalma* értelmezésénél; ezek lehetségesek, de nem bizonyítottak. *Szentimihálytelek* kapcsán ugyan Inczeffi joggal vonja kétségbe a régi *Mihálytelek* alak létezését, de nem térhet ki az elől, hogy újabban (talán hivatalosan is?) ez a község neve; így a megfelelő helyen ezt is föl kellene tüntetni. *Tabán* örökségét nemcsak a *Tabán utca*, hanem a tőle nem messze eső *Timár utca* is őrzi, s megerősíti, amit a név településtörténeti tanulságául Inczeffi levont. Itt említem meg, hogy bár a város belterületének helyneveit elvből mellőzni akarta, sok helyütt nem térhetett ki előlük (*Deszkástemető, Gédó, Kéri Kata luka* és párhuzamos nevei, *Nagypostaút, Rókusító* stb.), mivel ezek a történeti források kelte idején kívül estek a városon. Szeged utca neveinek történeti elmélyítettségu földolgozását, Cs. Sebestyén Károly munkájának méltó folytatását joggal várjuk ugyancsak Inczeffitől! A *Toposdomb* értelmezését is másként

vélem. A *topcs* (vagy *potos*, vö. SzegSz.; Fodor János: Nyr. 83 : 338) ugyanis nem csak dohány-, hanem halszáritó oszlop is, s Ilia Mihály közlése szerint a helyi hagyomány úgy is tudja, hogy a Toposdombon száritották régen a halat. Nincs tehát szükség közbeeső *Topcs* ragadványnév föltételezésére, annál kevésbé, hiszen akkor külön gond: megmagyarázni, miért kap valaki 'dohányszáritó pajta' értelmű ragadványnevet?

A nevek tipológiai áttekintése önmagában is tanulságos, mégsem ártott volna, ha — mint Kázmér Miklós munkájában láttuk — tanulságait is levonja a szerző, hiszen mégis csak ő ismeri legjobban az anyagot, érzi ki belőle a névadás sajátos helyi törvényszerűségeit.

Végül még két megjegyzés. A rövidítésként használt *családnév* (*csn.*) német tükörszó, helyette szívesebben látnánk a jellegzetesen magyar *vezetéknev* terminust. S azt is el kellene döntení, hogy a *földrajzi név* szakkifejezést a jövőben egybe vagy külön írva használjuk-e? Benkő, Lőrincze és Kázmér munkáinak címében egybeírtan szerepelnek, itt nem. (A MNy. 1960. évi 1. számának hátsó borítólapján A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványainak felsorolásában Benkő és Kázmér dolgozatainak címében is külön szerepel a két szó!)

Péter László

Rácz Endre—Takács Etel: Kis magyar nyelvtan. Budapest, 1959. Gondolat Kiadó. 309 lap.

Anyanyelvünk kérdései iránt talán sohasem volt olyan széleskörű az érdeklődés, mint napjainkban. Ez érthető is. A politikai, gazdasági fejlődésnek, a munkásság és a parasztság életszínvonala jelentős emelkedésének természetes velejárója a kulturális kérdések iránti érdeklődés fokozódása, a magasabb műveltség megszerzésére való törekvés erősödése. Magától értődik az is, hogy ebben a törekvésben igen jelentős részt kapott az anyanyelv alaposabb megismerése utáni vágy, hisz az elmúlt másfél évtized során olyan emberek milliói kerültek aktív kapcsolatba az írásbeliséggel, akik azelőtt — saját hibájukon kívül — alig jutottak túl a betűvetés tudományán; emelkedett alsó fokú iskolatípusunk, az általános iskola színvonala, ugrásszerűen megnőtt az általános, illetőleg a középiskolát elvégzett fiatalok száma; mindezekben kívül napisajtónk, a rádió, s nem utolsósorban nyelvtudósaink sokat tettek azért, hogy az anyanyelv — az általa iránt ébredező érdeklődést fokozzák, hogy a nyelvtudománynak, a „nyelvtan”-nak látnos közhit szerint — száraz, elvont „szabályait” világosan, élvezetes, olvasmányos formában tálalják, s ezáltal meg is kedveltessék ezt a tárgyanál fogva mindenkihez oly közel álló tudományágot.

Annak, hogy az anyanyelv iránti érdeklődés fokozódásának minél előbb konkrét eredményei is legyenek, elengedhetetlen feltétele, hogy megfelelő színvonalú, tudományos igényű, de formájukban népszerű művek, elsősorban nyelvtanok álljanak rendelkezésünkre. 1955-ben jelent meg már egy ilyen jellegű munka, a Temesi Mihály—Rónai Béla—Vargha Károly szerkesztette Anyanyelvünk.

Ennek ellenére sem volt felesleges a Rácz—Takács-féle Kis magyar nyelvtan megjelentetése, ugyanis ez a munka talán kevésbé tudományos igényű, kevésbé részletező, tartalmát tekintve némileg szűkebb körű is, mint jó nevet kivívott elődje, nem törekszik egyéni jellegű felfogás érvényesítésére a rendszerezésben, de éppen szerényebb igényei folytán olvasmányosabb, „könnyebb”, inkább népszerű jellegű.

A Kis magyar nyelvtan szerzői a tárgyalandó anyagot az iskolai gyakorlatban nálunk hagyományosnak tekinthető hangtan—szótan—mondattan csoportosításban adják.

A Hangtan című fejezet rövid bevezető után foglalkozik a beszéd hangjainak képzésével, hang és betű viszonyával, a magánhangzókkal és kapcsolódásuk törvényeivel (a hangrenddel és az illeszkedéssel), a mássalhangzókkal és kapcsolódásuk törvényeivel (a hasonulás fajtáival, az összeolvadással, a hosszú mássalhangzók megrövidülésével) és a szótaggal.

A Szótan a következő négy főbb fejezetre oszlik: a szókészlet, jelentéstan, a szó-fajok és ragozásuk, a szóalkotás.

A Mondattan fejezete a mondat meghatározása után ismerteti az egyszerű mondat fajtait (kijelentő és felkiáltó, kérdő, óhajtó és felszólító mondat, illetőleg állító és tagadó mondat), az egyszerű mondat részeit (alany, állítmány, tárgy, határozó és jelző), majd az összetett mondatokat (mellérendelt, alárendelt mondatok); a mondatrészeket és az összetett mondatokat természetesen fajtáik szerint részletezi, nagyjából azon a fokon, ahogy a középiskolai nyelvtankönyv is teszi. Végül foglalkozik a szórenddel és a hangsúllyal, illetőleg a hanglejtéssel.

A könyv normatív jellegű, azaz a nyelvtani ismeretek mellett bőségesen közöl nyelvhelyességi és helyesírási tudnivalókat is.

Az egész könyvet világos, szabatos, szépen, sőt élvezetesen megfogalmazott okfejtés jellemzi; a magyarázatok alapján levont nyelvtani szabályok tömörek, rövidék, de világosak és egyértelműek. Hasznosan és célszerűen egészítik ki őket a szemléltető ábrák, illetőleg az egyes nagyobb fejezetekhez csatlakozó összefoglaló táblázatok.

Külön elismerés illeti a szerzőket a szemléltető példaanyag összeállításáért. Viszonylag sok a könyvben a költői idézet; nagy részük legnagyobb költőinktől — Petőfitől, Aranytól, Adytól és József Attilától — való. Ezek az idézetek arról tanúskodnak, hogy a szerzők könyvük megírásakor az olvasó esztétikai érzékének a fejlesztését is szem előtt tartották. Csak helyeselni lehet azt az eljárásukat is, hogy az idézetek után a szerző neve mellett közlik a vers vagy a prózai mű címét is, hisz nem lehetetlen, hogy egyesek éppen egy találoan kiemelt idézet alapján kapnak majd kedvet a teljes mű elolvasására.

Mint mondtam, a munka szép számban ad nyelvművelő, helyesírási jellegű tanácsokat. Ezek a tanácsok a mai legkorszerűbb álláspontot képviselik, s a szerzők többnyire nem elégednek meg a „helyes — nem helyes” kérdésének leszögezésével, hanem állásfoglalásukat meg is okolják, ezzel is megkönnyítve az olvasó részére a kérdés lényegének felismerését.

A könyv — mint már említettem is — a tudományos igazságot és a népszerű tárgyalásmódot igen sikeresen tudja összhangba hozni. Ha a két szempont között némi ellentmondásféle jelentkezik, azt többnyire ügyes kézzel oldják fel, mint például a határozók rendszerezése esetében, ahol is a határozófajták tárgyalása során az egyes határozófajtákat nem az általánosan elfogadott tudományos rendszerezés szerint csoportosítják, hanem gyakorlati szempontot alkalmaznak, s olyan sorrendben tárgyalják az anyagot, hogy „az összevetés, illetve szembeállítás is segítse az egyes határozófajták szerepének megértését, megkülönböztetését” (235). Viszont egy külön fejezetben foglalkoznak a határozók rendszerével, itt rámutatnak az egyes határozófajták között fennálló szorosabb belső, rendszerbeli összefüggésre.

Az egész könyvben alig van egy-két olyan megállapítás vagy módszertani eljárás, amely magasabb mércével mérve is kifogás alá esnék. Ami ilyen van is, a könyv egészének lényegét mit sem módosítja. Egy-két ilyen részletet, amely némileg kifogásolható, talán mégis megemlítenék.

A 49. lapon a „Nyelvhelyességi tudnivalók”-ban ezt olvashatjuk: „Az összeolvadást a kiejtésben érzékeltetnünk kell, a betűket külön-külön hangoztató kiejtés tehát ebben az esetben sem helyes. Így pl. *családja* kiejtése: *csalággya*, *biztatják* kiejtése: *bisztattják*, *sötétség* kiejtése: *sötéccség*, *hatszor* kiejtése: *haccor* stb.” Az feltétlenül helyes,

hogy a „betűejtés” helytelen voltára felhívják a figyelmet, de attól tartok, hogy ez a szabály a szűkszavúsága miatt legalább annyit árthat, mint amennyit használhat. Nem vagyok meggyőződve már arról sem, hogy a *ma i g é n y e s e b b k ö z n y e l v e n* például a *sötétség* szónak *sötéccség* ejtése a helyes, még kevésbé a *hegység*, *nagyság* stb. típusú szavak *heccség*, *naccság* ejtéséről. (Ez utóbbiak itt nincsenek ugyan megemlítve, de a nyelvhelyességi utasítás szelleme, a tárgyalásban megemlített példák ezt az ejtést sugallják.) Helyes lett volna megemlíteni, hogy összetett szavak határán az összeolvadás törvénye általában nem érvényesül, s a *Margitsziget*, *hadjárat*, *vegyyszer* szavak esetleges *Margicciget*, *haggyárat*, *veccer* kiejtése helytelen.

Sajnálom, hogy a közlekedési nyelv „*Igyekszünk, kérem!*” szerkezetének teljes polgárjogot adtak nyelvünkben (110), és a „Most rögtön *h a z a m é g y!*”, „Péter, a lovat kend *b e k ö t i* az ólba!” szerkezetekkel tartják egyenlő értékűnek. Véleményem szerint a kettő tartalmában, formájában is egészen más. A *hazamégy*, *beköti* állítmány a kérdéses mondatban valóban szigorú felszólítást, parancsot fejez ki, s mindkét állítmány személyben megegyezik az alany személyével. Az *igyekszünk* alak viszont — ahogy a mellette levő *kérem* is mutatja — éppen enyhébb, udvariasabb felszólítást tartalmaz, s a többes első személyű alak többes harmadik személyű formát takar. Vagyis — véleményem szerint — ezek az alakok, amelyek különösen a budapesti közlekedési dolgozók — villamos- és autóbushalauzok — nyelvében terjednek, semmiképpen sem szolgálják a világos gondolatközlést, következésképpen terjedésük sem helyesíthető, s lényegében úgy kell bíráltnunk őket, mint a „suk-sük nyelv” vadhajtasait és az „öt kerület”-féle alakokat.

Nem felel meg egészen a valóságnak a szerzőknek az az állítása, hogy „A készülő akadémiai nagyszótár címszójegyzékébe 122 067 szó van felvéve” (58). Egy ilyen szójegyzéket valóban állíttatott össze az Akadémia, de 1899-ben, tehát a nagyszótári gyűjtések megindulásakor. A készülő akadémiai nagyszótárnak címszójegyzéke egyelőre még nincs. De hogy a gyűjtött anyagból összeállítható címszavak száma többszöröse lesz az említett 122 067-nek, azt világosan mutatja az a tény, hogy az *a* és *b* betűvel kezdődő címszavak száma több mint 44 000.

Nem tartom egészen helyes fogalmazásnak azt sem, hogy az *m*, *n*, *ny* hang, tehát az orrhangok képzésekor „Az ínyvitorla elzárja a szájüreget” (36). A kérdéses hangok képzésekor az ínyvitorla nyitva hagyja ugyan az orrüreget, de a szájüreget más hangképző szervek (a két ajak stb.) zárják el.

Nem gondolom a legszerencésebb eljárásnak, hogy a mássalhangzokról szóló részben többször is találkozunk a „j = ly” jelöléssel (35–6). Ez félreértésre adhat okot.

A *rostonsült* alak mint összetétel aligha tekinthető melléknévi igenévnek (170); véleményem szerint már főnevesült.

Az időhatározók kifejező eszközei között külön megemlítik a „ragos és névutós névszó”-t (221), a helyhatározók között (215) nem szólnak erről, jöllehet a példák között is van ilyen.

Az effajta apróbb kifogásolni valók azonban — ismétlem sem egyedeikben, sem összességükben nem befolyásolják lényegesen a könyv egészéről alkotható képet.

A könyv kiállítása csinos, izléses. Éppen ezért sajnálatos, hogy a megengedhetőnél egy kissé több — különösen a vastagon szedett részekben — a kopott, törött betű; s ez néha félreértésre is adhat okot. Pl. a 212. lapon a tárgy kérdőszavai között szerepel a *hanyat* 'hányat' szó, s a szónak a nyelvjárásokban ilyen alakja valóban él is. Bántó, hogy például a 96. lapon táblázatban fordul elő ilyen sajtóhiba: *ár, kérv* (= *vár, kér*).

A fentebb említett néhány apróbb fogyatékoság ellenére is Rácz Endre és Takács Etel Kis magyar nyelvtanát kiváló, mintaszerű, igen hasznos munkának tartom. Remélem, hogy széles rétegekben válik kedvelt kézikönyvvé, mert minden adottsága megvan ahhoz, hogy valóban azzá váljék.

Imre Samu

Вопросы культуры речи. Москва — 1. kötet 1954. 239 lap; 2. kötet 1959. 232 lap.

Jó öt éve már annak, hogy folyóiratunk felhívta olvasói figyelmét: nyelvművelő kiadványsorozat indult a Szovjetunióban „A nyelvművelés kérdései” címmel (l. Nyr. 80 : 399). A fontosabb cikkek címének felsorolásánál akkor többre nem tellett — most, abból az alkalomból, hogy a sorozat második füzeté napvilágot látott, röviden visszapillantunk az első tartalmára is.

A szerkesztő Sz. I. Ozsegov bevezető cikkét — „Nyelvművelésünk soron következő feladatai” — a magyar olvasóknak legalábbis egy szűkebb köre már ismeri, hiszen az csak kevésbé bővített befejezésű változata a szerző egy 1953 végén megjelent programvázlatának, ennek magyar fordítása pedig évek óta hozzáférhető (l. NyIK V. 56—68). E tanulmányában Ozsegov, akit aktív nyelvművelő és nyelvművelés-irányító munkásságán kívül jól ismerünk mint Usakov professzor közvetlen munkatársát s az igen népszerű egykötetes orosz magyarázó szótárak szerkesztőjét, röviden visszapillant az orosz nyelvművelés fejlődésére, majd rámutat arra, milyen pontokon és milyen mértékben ingott meg a régi moszkvai norma nyelvhelyességi téren a forradalmat követő évtizedek alatt. A nyelvművelés feladatát e változások elemzésében, különféle stilisztikai kutatások elvégzésében, a műszaki nyelv helyes alakításában látja.

Nem kívánunk részletesebben kitérni E. Nurm ismert nevű tartui nyelvész cikkére sem, melyben a szerző az észti nyelvművelés néhány időszerű kérdéséről, nevezetesen azokról, melyek a készülődés — s tudomásunk szerint e sorok írásakor még meg nem jelent — nagy észti normatív szótár összeállítására során felmerültek. E munka nem csupán helyesírási adatokat tartalmaz a benne felvett mintegy 90 ezer szóról, hanem a ritkább szavaknál — különösen a szakkifejezéseknél és idegen szavaknál — rövid jelentésmagyarázatokkal is szolgál. Idézzük a szerző befejező sorait, melyekben e nagy, s az 1953-i kisebb normatív szótárra utal: „... az új normatív szótárakban a nyelvtani és a helyesírási szabályok terén számos változtatást és új megfogalmazást találhat az olvasó. A szótárak szerkesztői e munkájuk során abból az óhajból indultak ki, hogy csökkentsek a normalizált irodalmi és a beszélt nyelv közötti különbséget, szem előtt tartva a nyelvfejlődés törvényszerűségeit” (51).

A továbbiak során közli a gyűjtemény Vinogradov akadémikus felszólalását a második szovjet írókongresszuson (1954.) a neves szerző figyelemre méltó észrevételeivel néhány elterjedt stilisztikai „betegség”-re vonatkozóan (ilyen „betegség” a stílus szürkése, a stílus túlságos „széppé tétele” stb.). — Az itt nem érintendő cikkek többsége az orosz nyelv egyes kérdéseivel vagy valamely általános kérdéssel foglalkozik az orosz nyelv anyaga alapján; ezeken kívül van egy cikk, mely a moldvai, egy pedig, mely a tatár nyelvhelyesség néhány kérdéséről tárgyalja.

Különös figyelmet érdemel azonban — véleményünk szerint — két ismert moszkvai szerző, I. Sz. Iljinszkaja és V. N. Sidorov tanulmánya a moszkvai színházakban megfigyelt irodalmi kiejtésről (О сценическом произношении в московских театрах. — 143—71). Az értekezés első része adatokat nyújt arra vonatkozóan, hogy mennyire őrizte meg a színpadi nyelv a „klasszikus” moszkvai normákat (melyekről, mint láttuk, Ozsegov is említést tesz bevezetőjében). Az élő ejtéstől eltérően szinte kivétel nélkül tartja magát a színpadon a hosszú lágy *s* és a hosszú lágy *zs* ejtése (*ищем, счастье; приехала*), valamint az írott *cs* helyén *s* hang ejtése *t* és *n* előtt egyes, leggyakoribb szavak esetén (mint: что és származékai; конечно, скучно stb.). Sokkal több azonban — a szerzők megfigyelése szerint — az olyan eset, amikor a színpadi ejtés erősebb vagy gyengébb ingadozást mutat az élő ejtés hatására. Ilyen például a visszaható képző itt-ott előforduló lágy ejtése (az eredeti moszkvai norma általában kemény *sz-t* követelt meg

az ilyen esetekben: боюсь, дался) vagy a torokhangoknak szintén — bár kivételként — hallható lágyítása egyes nyelvtani alakokban (иронический, вспыхивает — az illető mássalhangzó után elhelyezett kis vesszővel jelölöm a lágytságot). Nagyon gyakori a hímnemű egyes számú melléknév-végződés szerinti ejtése: сердитый, знаменитый, holott itt egy redukált magánhangzónak kellene megszólalnia, mintha csak o-t írnanék hangsúlytalan helyzetben (jól tudjuk, hogy valóban azt is kellene írni, s a jelenleg is alkalmazott -иű írásmód csupán az ószláv hagyomány fennmaradásának eredménye; az „írásszerinti” ejtésen itt annál inkább csodálkoznunk kell, mert ilyen ejtés mellett Puskin, Lermontov, Nyekraszov számos szép nőríme „nem rímel”). Hasonlóan erős az ingadozás a строя-féle igealakok ejtésében (a régi norma szerint a végződésben itt -ut, -jut hangzott); a lágytságot szerinti mássalhangzó-asszimilálódást illetően pedig a színpadi ejtés sokkal közelebb van a beszélt nyelvhez, mint a régi normákhoz (vagyis sokkal ritkábban asszimilál a palatalizáltság szerint). A szerzők megállapítják még, hogy az ingadozás, a beszélt nyelv be-betörése nemcsak színészenként, hanem színházanként is változik: a hagyományokat leginkább a Kis Színház őrzi. Feltétlenül szükségesnek tartják, hogy a meglevő ingadozás helyett egységes normák legyenek a színpadi ejtésben, hiszen csak így, az egységes ejtés semleges alapjáról kiemelkedve, érvényesülhet a színésznek az a törekvése, hogy az általa játszott szereplőt nyelviileg is megformálja, jellemezze. Éppen erről szól a cikk második része. Megtudjuk belőle, hogy a színész tájnyelvi ejtést vagy azért alkalmaz, hogy a hős területi hovátartozását, vagy hogy műveltségét érzékeltesse; adatokat kapunk arra vonatkozóan, hogy az északi nagyorosz, illetve a déli nagyorosz dialektusok jellemzésére milyen eszközökkel élnek általában a színészek. A szerzők bírálják azt a helyenként észlelhető színészi gyakorlatot, mely különféle, sokszor egymással ellentétes, tájnyelvi vonásokat gyűjt egybe a színész és rendező dialektológiai járatlansága miatt (tehát mintha például magyarban ilyet hallanánk: „Az apám mögötte mán kinyere javát, mikör Kászthelén vót”). Ugyanakkor nem tartanak helyesnek azt a nyelvi „naturalizmust” sem, mely megkövetelné a színésztől, hogy végig az ábrázolandó nyelvjárásban beszéljen — véleményük szerint elegendő, ha semleges irodalmi ejtésébe csak itt-ott helyez el egy-egy tájnyelvi „pötyöt” — természetesen mindig ugyanabból a nyelvjárásból, illetve nyelvjárás-csoportból. Az „idegen” akcentust Iljinszkaja és Szidorov megfigyelései szerint különösen azzal érzékeltetik a színészek, hogy nem redukálják a hangsúlytalan magánhangzókat, illetve túlzottan „á-znak” (храпоу az irodalmi храпоу ejtés helyett). A „kaukázusi” akcentus jellegzetes vonása a színpadon az, hogy nem emelik ki kellőképpen a hangsúlyos szótagot, hanem egyenlő erővel és hosszúsággal ejtik a szó valamennyi szótagát. (Megjegyzem, az oroszok nem egyszer „kaukázusi akcentust” fedeznek fel oroszul beszélő magyarok ejtésében; népes orosz szakos tanárgárdánk a megmondhatója, milyen „szépen” érvényesül az oroszul tanuló magyarájkú gyermekek beszédében az előző két, idegen akcentust jellemző vonás is.)

Kiemelkedik a kötet tanulmányai közül A. A. Reformatszkié a nyelvi és zenei elemek viszonyáról az éneklés során (Речь и музыка в пении 172—99). Cikke első részének a neves szerző a „Beszéd és ének” címet adja és itt — különösen Muszorgszkij nézeteire támaszkodva — érzékelteti, mennyire lehet összhangba hozni két olyan merőben ellentétes elemet, mint a beszéd és az ének; egyik végletként utal az olasz bel cantóra, mely eleve lemond az ilyen összhang lehetőségéről, másikként meg a fiatal Muszorgszkij és Dargomizsszkij programszerű kijelentéseire, mely szerint a hangnak közvetlenül ki kell fejeznie a szót. Ez természetesen csak program maradhatott, ilyen formában nem valósult meg. Cikke második részében pedig az egyes énekesek „beszédéről” ír Reformatszkié, arról, hogy a színpadi nyelv — éppen az előző tanulmányban is ismertetett — törvényszerűségei hogyan nyilvánulnak meg, hogyan módosulnak egyes énekesek alakí-

tása közben. Számos érdekes megfigyelése közül — melyeket a szerző, amint ez a lapalji jegyzetekből is kiderül, jórészt maga gyűjtött és raktározott el csodálatos pontossággal négy évtizeden keresztül — itt csak néhányra utalok. Megállapítja, hogy ha *u* kerül orgonapont alá — vagyis megnyúlik alapértékének másfélszeresére-kétszeresére, esetleg még hosszabbra —, akkor nem szabad végig *u*-t énekelni, ennek a hangnak fokozatosan át kell olvadnia alaptónusába, vagyis az *i* hangba: мечты-и-и. Idéz a Borisz Godunov kocsmajelenetének partitúrájából, mely szerint Muszorgszkij azt követeli meg az énekestől, hogy az — horribile dictu — egy zöngétlen zárhangot is (a *t*-t) külön hangként énekeljen (ле-т): itt azt a Postlaut-ot kell énekelni (illetve a *t* + Postlaut egységből adódó szótagot), mely a dőcögve olvasó barát beszédében a szó végén természetesen képződik (ле-ть). Részben éppen ezzel, hogy tehát még ez az „irracionális” kis utóhang is énekelhető, bizonyítja, hogy csak rossz szokás (vagy rossz tanítás) eredménye egyes énekeseknél, ha a hangsúlytalan orosz magánhangzókat nem redukálják és nem színtelenítik el éppen úgy, mint a nem énekes beszédben tennék. De az egész cikket idézni lehetne, annyi izgatón érdekes anyag, megállapítás, finom megfigyelés van benne; ez utóbbi érzékeltetésére hadd álljon itt csak egyetlen idézet (melyhez hasonló nem egy van a tanulmányban): „... Saljapin következetesen *o*-zott Varlám minden egyes replikájában” és hozzá a jegyzet: „Hallottam személyesen 1917. január 7-én” (196).

S hogy a kötetet záró „Rövid közlemények” című rovatról is fogalmat alkotnunk magunknak: itt például választ kapunk arra a kérdésre, hogy kell-e ragozni a Москва-река gyakori értelmezős szerkezet előtagját is (a válasz: *kell*; érdekes, hogy — bár ilyen világosan ki nem mondva — éppen a finnugor szubsztrátum hatását látja a kis közlemény szerzője — maga Ozsegov — abban, hogy e nyelvhelyességi kérdés egyáltalán felmerülhetett). Megtudjuk, hogy a языковыи melléknév ilyen hangsúlyval a nyelvre mint testrésze utal, a языковой véghangsúlyos alak meg a nyelvre mint emberi tevékenységre (ez a szétválasztás egyáltalán nem mesterkelt vagy tudóskodó a mai orosz nyelvhasználatban!), hogy a 'zérus, nulla' jelentésben mikor kell a ноль és mikor a нуль alakot használunk stb.

Hasonlóan sokrétű és színes a második kötet tartalma is. Ezt már nem a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Nyelvtudományi, hanem Orosz Nyelvi Intézete adta ki (Институт Русского языка АН СССР), annak a szervezeti változásnak megfelelően; mely ezt az intézményt nemrég újból létrehozta (illetve kiválasztotta a Nyelvtudományi Intézet keretéből). Ennek megfelelően ebben a füzetben már csak az orosz nyelvre vonatkozó anyagot találunk — mondanunk sem kell, mennyire előnyére válik ez a kiadványnak.

R. A. Budagov rövid cikkéből — mely a gyűjteményben az első helyre került és mely a nyelvi sablonok irodalmi terjedése ellen irányul — talán azt emelném ki, hogy a neves szerző elítélendőnek tartja a в деле gyakori használatát: ez teljes mértékben igazolja azt a hazai figyelmeztetést, melyet fordítóink már évekkal ezelőtt megkaptak — hogy tudniillik ne igyekezzenek minden orosz дело-t lefordítani mint 'ügy, dolog' stb.; hanem egyszerűen hagyják ki (itt az olyan kifejezésekre kell gondolnunk, mint в деле повышения культуры).

V. P. Danyilenko a műszaki nyelv egyik kérdését veti fel, amikor azt vizsgálja, hogy a -ние, a -ка képzős és az orosz nyelvre igen jellemző képző nélküli, pusztán (igekötés) ige-től álló terminus-alakulatok közül melyeknek a használata milyen értelemben és mikor ajánlatos (olyanféle kifejezésekre kell tehát gondolnunk, mint шлифовка és шлифование 'csiszolás, köszörülés, reszelés'; вырез 'kivágás', подвес 'felfüggesztés, felakasztó kampó'). — Hasonló a témája N. D. Andrejev és V. L. Zambrszkij cikkének, amely a mezőgazdasági terminológia területén felmerülő új kérdéseket tárgyalja. Az előző cikktől eltérően itt nem egyetlen, nyelvészeti szempontból kiválasztott és leszőkített jelenség-

csoport részletes taglalását kapjuk, hanem átfogó képet tulajdonképpen nem is a mezőgazdasági terminológiáról, mint inkább mindazokról az új jelenségekről, melyek a mezőgazdaságban dolgozók beszédét jellemzik (az anyaggyűjtés, a szerzők adata szerint, 1945 és 1956 között folyt, nem közvetlenül a helyszínen, hanem a mezőgazdaságra vonatkozó hivatalos dokumentumok, könyvek, cikkek, brosúrák stb. alapján). Így megtudjuk, hogy a jelzett időszak alatt egyre szélesebb körben terjedtek (vagy esetleg először jelentek meg) egyes mezőgazdasági munkafolyamatok, intézmények, gépek, foglalkozási ágak elnevezései (mint: подсев, свиноферма, картофелесажалка, механизатор stb.). Képet kapunk arról — és ezt a szerzők az alaktani jelenségek során tárgyalják —, milyen ingadozás tapasztalható az egyes, illetőleg a többes szám használatában egyes termékféleségek megnevezésénél: посадка картофеля (egyes gen.) 'burgonyaültetés', de: выращивание арбузов (többes gen.) — 'dinnyetermesztés'. Ismeretes, mennyire előnyben részesíti a mi nyelvünk az egyes számot a többeshez képest (számnevek mellett, páros testrésznevek esetén, több egyes számú alany és az állítmány egyeztetésekor stb.) — kézzelfogható az ellentétes tendencia az oroszban, amikor (cikkük ugyane fejezet során) a szerzők rámutatnak, hogy az orosz „húsboltok” felírása szabályosan így hangzik: Мясо, птица, яйца 'Hús, baromfi, tojás(ok)' — nem pedig: „Мясо, птица, яйцо”. Andrejev és Zambrszsijkij tanulmányuk további részeiben a mezőgazdasági szakkifejezések alaktani összetételét vizsgálják: a különféle képzők segítségével, a szóösszetétellel alkotott terminusokat, a jelzős szintagmákból állókat.

Nemcsak orosz leíró szempontból, hanem más nyelvre, így sajátosan magyarra való fordíthatóságuk szempontjából is érdekesek a *сверх* előtagú melléknévek, melyeknek Ju. A. Belsikov szentel érdekes tanulmányt. E melléknévek már a XVIII. század második felétől kezdve megjelentek az orosz irodalmi nyelvben; azóta egyre bővültek a velük kifejezhető jelentésárnyalatok, és ma már van egy diákos-városias argóba illő jelentésük is, melyet magyarra kb. a „hiper-” előtag adhatna vissza: *сверхмодный* 'hipermodern' (ez a szó s az ehhez hasonlóak a Hadrovics—Gáldi összeállította szótárba természetesen nem kerülhettek bele). Íme ízelítőül néhány e melléknévek közül, magyar megfelelőjükkel: *сверхдальнобойный* 'messzehordó', *сверхдредноут* 'szuperdrednaut', *сверхплановый* 'terven felüli', *сверхприбыль* 'nyereségtöbblet, extraprofit', *сверхсрочный* 'továbbszolgáló' stb. — V. I. Abajev is egy szóképzéssel kapcsolatos problémának szenteli cikkét: az *-ей* képzős főneveknek. Említsünk meg ebből csak annyit, hogy az *-ей* képzős nemzetnevek egy része elavult, így éppen a magyar elnevezés esetén is: régebben *венгерца*, ma: *венгр*.

Je. Sz. Szkoblikova egy már említett kérdéssel foglalkozik: nevezetesen, hogy mikor áll többes és mikor egyes számban az orosz állítmány, ha alanyként a mondatban egy „mennyiségi kifejezés” (количественный оборот: *пять столов* 'öt asztal', *много народу* 'sok ember' [tulajdonképpen: 'sok nép'], *десять литров молока* 'tíz liter tej' stb.) áll. Végeredményképpen arra a következtetésre jut, hogy az állítmány számalakja a mondat tartalmától függ: összegező, statisztikai jellegű mondatok esetén az egyes szám, elbeszélő jellegűeknél meg a többes szám szokásos (vagyis az értelem szerinti egyeztetés szemben a formálissal).

A kötet legterjedelmesebb cikke V. L. Voroncováé (40 nyomtatott lap). Azt vizsgálja, milyen szabályszerűségek mutatkoznak egyes orosz igék (nevezetesen az *-ить* végűek) jelen idejű ragozásának hangsúlyozása során, és hogyan lehetne, e szabályszerűségek ismeretében, normákkal segíteni e téren a helyes ejtést. A probléma itt abból adódik, hogy ezeknek az igéknek egy része minden alakban véghangsúlyos (mint pl. a közismert *говорю-говоришь-говорит* stb.), más részük csak az egyes szám első személyében az, a második személytől kezdve a hangsúly visszahúzódik a töre (mint a szintén közismert *люблю-любишь-любит* stb. esetében); e két csoport között a határ nem szilárd: számos ige esetében ingadozás tapasztalható (pl.: *звоню-звонишь* v. *звонишь*).

Mint kiderül: a „hangsúlyhátravetős” típus a produktívabb és a köznyelvben gyakoribb, egyre jobban terjed. A szerző mégsem tör egyértelműen lándzsát e mellett a típus mellett, amikor arról van szó, hogy eldöntsük, egyik vagy másik ige esetén melyik hangsúlyozási típust tartjuk helyesnek, hanem a következő, elvi szempontból is érdekes megállapítást teszi: „A norma meghatározásakor elsősorban ... az irodalmi hagyománynak kell kritériumul szolgálnia, annak, hogy milyen régóta és milyen gyakran hallható az új hangsúlyozási típus az irodalmi nyelvben [a művelt köznyelvben. — P. F.]. Tapasztaljunk bár azonos irányú fejlődést számos jelenségnél, normaként, megengedhető irodalmi változatként nem fogadhatjuk el mindezt, hanem csak ami már megállapodott, ami már kiállta némileg az idő próbáját. — Emellett föltétlenül figyelembe kell vennünk az élő beszélt nyelvben uralkodó hangsúlyt is, mert valamely hangsúlyozási típusnak az élő beszélt nyelvben való elterjedtsége bizonyos mértékig záloga lehet annak, hogy e típus napjainkban az irodalmi ejtés területén is elterjed” (155). Világos, hogy ez a megfogalmazás nemcsak az adott igecsoport hangsúlyozására, sőt nem is csak a hangsúlyozás kérdéseire alkalmazható.

S mintha csak e program egy részét kívánná megvalósítani: a következő cikkben A. V. Szuperanszkaja éppen az „élő beszélt nyelv” képviselőinek egy csoportjához, a moszkvai orosz anyanyelvű diákok egy részéhez fordult adatokért bizonyos kiejtésbeli sajátosságok megállapítása céljából, s közli e statisztika eredményeit. A kutatás — mely sokszorosított kérdőívek kitöltése, begyűjtése és feldolgozása útján ment végbe — különösen arra irányult, hogy azok a bizonyos „klasszikus moszkvai normák” mennyire élnek még az ifjúság ajkán. Bebizonyosodott, hogy a diákság szociális származása szerinti rétegei közt észrevehető ejtésbeli különbségek nincsenek; úgy látszik, nem módosítja az eredményeket az sem, hogy a megkérdezett mindig Moszkvában élt-e, vagy csak nemrég került oda. A vizsgálódás legáltalánosabb eredménye az volt: a régi moszkvai norma számos esetben erősen eltolódott olyan irányban, hogy a mai ejtés közelebb került az egyes szavak írásképehez. Így, hogy a fentebb a színpadi ejtésnél már említett jelenségekre utaljunk csak, általánossá kezd válni a *-чн-, -чт-* hangkapcsolat *чн-, -чт-* ejtése (de a leggyakrabban előforduló *что, конечно* esetében megmarad a régi *-ум-, -шн* ejtés), lágyan hangzik a visszaható képző *sz-* je stb. Megjegyzendő, Szuperanszkaja és munkatársai még nem dolgozták fel az egész egybegyűjtött anyagot, s így további érdekes eredményeket várhatunk tőlük e téren. Nem érdektelen utalni arra is, hogy az ilyen jellegű felmérést nem első az orosz irodalomban: Obnorszkij és Scserba akadémikus irányításával 1939—40 folyamán hasonló módon feltérképezték különböző értelmiségi foglalkozási ághoz tartozó egyedek ejtését.

A „Rövid közlemények” rovatban ezúttal tizenkilenc apróbb-nagyobb cikk jelent meg. Ezek egy része új, az eddigi szótárakban nem regisztrált szavakat ismertet (és részben — ha eddig főleg csak a beszélt nyelv használta őket — ajánl számukra bizonyos helyesírási és hangsúlyozási szabályokat), más részük szólásmagyarázatokkal szolgál. Több kis karcolat foglalkozik egyes szinonimák kérdésével (amilyenek pl. a *момом* és a *помидор* 'paradicsom', a *мыберкыләз* és a *чахотка* 'tüdőbaj, tébécé, tuberkulózis'), ostromoz egyes helytelen kifejezéseket, melyek a mai beszélt nyelvben terjednek. Itt sem maradhatnak el természetesen azok a közlemények, melyek — intézmények kérdésére válaszolva vagy ilyen felszólítás nélkül — szóhangsúlyozási kérdésekre adnak választ. A sort Reformatszkiej szellemes eszmefuttatása zárja egy Majakovszkiej alkotta neologizmusról.

A közölt anyag feszegeti az időközönként megjelenő egyes kötetek kereteit (különösen látható ez a „Rövid közlemények” érezhető nagy népszerűségén és növekvő terjedelmén): az orosz nyelvművelés képviselői joggal várják, hogy a már évek óta ígért *Русская речь* 'Orosz beszéd' (szemben a szintén régóta tervezett *Русский язык* 'Orosz

nyelv' elnevezésével) című folyóirat minél előbb meginduljon. A „Nyelvművelés kérdései” eddig napvilágot látott két számából is kirajzolódik azonban a mai orosz nyelv-művelés néhány vonása. Így számunkra talán legszembeötlőbb a helyes hangsúlyozás (és általában a helyes ejtés) kérdéseinek szentelt kivételes figyelem: ezt természetesen az orosz nyelv sajátossága indokolja, hiszen az orosz hangsúly — nemcsak az idegen ajkúak számára nehéz probléma! (Nem lehet egészen véletlennek tekinteni, hogy az irodalmi nyelvbeli norma idézett meghatározási módjára is — egy hangsúly-részletkérdést taglaló cikkben bukkanunk.) Már nem az orosz nyelv, hanem az orosz szakirodalom sajátosságával magyarázható, hogy a szerzők szívesen szemelgetnek azok között a szavak között, amelyek az eddigi szótárakból kimaradtak — bizony, mi nehezen tudnánk hasonló válogatásba fogni (hacsak kétnyelvű szótárainkat is csatasorba nem állítjuk megjelenő első és egyetlen értelmező szótárunk mellé). Szemmel látható az a nagy figyelem is, melyet szovjet kollégáink a terminológia (mégpedig nemcsak a technikai, hanem úgyszintén a mezőgazdasági terminológia) kérdéseinek szentelnek. Ilyen s ehhez hasonló tanulságokkal a két kötet annak is jó anyagot nyújthat, aki nem hivatásszerűen foglalkozik a mai orosz nyelv s a mai orosz nyelvhelyesség kérdéseivel.

Papp Ferenc

A Nyelvőr postája

Távgépiró, táviró, távirógép, géptáviró, telex. Egy levélírónk arról panaszkodik, hogy nagy a zűrzavar az „írógép-billentyűzetű távirógép” megnevezésében: *táviró, távirógép, távgépiró* egyaránt járja, s idegen szavak is felbukkannak e szócsaládban: *telex-központ, telex-berendezés* (s a magunk olvasmányainból még ezt is hozzátehetjük: *teletype*).

A levélíró úgy gondolja, hogy a több évtizedes gyakorlatban a *táviró* „az egyesített fogalmat jelöli”, *távirógép*-nek pedig a Morse-gépet nevezték. A Morse-gépet azonban ma már kiszorítja az írógép-billentyűzetű távirógép. Őszerinte a gépet *távirógép*-nek kellene nevezni, a kezelő személyt pedig *távgépiró*-nak.

Arra a kérdésünkre, hogy a posta gyakorlatában mi a hivatalos szóhasználat, hogyan nevezik magyarul a távirógépek több fajtáját, s hogy nevezik a gép kezelőjét, az alábbi választ kaptuk. (*A szerk.*)

A fogalmak csoportosításával könnyű rendet teremteni a panaszt zűrzavarban.

1. A hivatalos szóhasználatban az írógép-billentyűzetű távirógép megnevezése: *távgépiró*. A *Teletype* és ehhez hasonlóan a *Siemens, Creed, Olivetti, Hell* stb. a távgépirót gyártó cég márkája (vö. Moszkvics, Fiat, Ford gépkocsi; Continental, Remington, Erika írógép).

2. A *táviró* minden olyan híradástechnikai berendezés, amelyen gondolatokat nem élőszóval, hanem jelekkel továbbítanak. Az elektromos táviró valóban távolba ír: a helyben adott elektromos jelzések a messze fekvő másik helységben írásra készítetik a távirógépek írószerkezetét. Azonban a régmúlt távirói — mint például az ógörögök fáklyás távirója vagy Cloude Chappe szemaforszerű készüléke — nem írtak sem betűket, sem jeleket. Noha ezek a berendezések voltaképpen csak *távjelzők* voltak, a táviró megnevezést rájuk is vonatkoztatjuk, mert jelek útján gondolatokat közvetítettek.

3. A *távirógép* a táviratozás adó- és vevőeszköze. Kezdetben a szó valójában csak a Morse-féle távirógépet jelentette. Minthogy abban az időben más távirógép még nem volt, aki *távirógép*-et mondott, csak a Morse-féle gépre gondolhatott. A később megnepesült gépcsalád egy-egy tagját már a közelebbi névvel is meg kellett jelölni, ha nem általánosságban a távirógépekről, hanem egy meghatározott rendszerű távirógépről beszéltek, pl. Morse-féle, Hughes-féle távirógép.

A távirószolgálatban még ma is többféle távirógépet használnak, az egyik közülük a *távgépiró*. A távgépiró tehát távirógép, de nem minden távirógép távgépiró. (Lehet Morse, Hughes stb. rendszerű is.)

4. A *géptáviró* a legkevésbé használt megnevezés, a posta hivatalos szóhasználatában nem fordul elő. A *géptáviró* alighanem az újságok hasábjain látta meg a napvilágot: az újságíró az összetett szó elő- és utótagját fölcserélte. Postás a *géptáviró*-t esetleg csak akkor használja, ha a mai, kivétel nélkül gépesített távirókat szembe akarja állítani a nem gépi rendszerű — pl. az ógörög fáklyás — táviróval.

5. A *telex* nem távirógépfajta jelöl, hanem egy bizonyos táviratozási rendszer megnevezése. A telex-előfizetők birtokában levő távgépírók a posta *telex-központjához* csatlakoznak, és a központon keresztül az előfizetők egymással közvetlenül leveleznek (levelezni = táviratozni). Tehát a posta nem vesz részt a táviratok felvételében, továbbításában, vételében és kézbesítésében, csupán műszaki berendezéseivel lehetővé teszi a közvetlen táviratozást. A telex hasonló a telefonhoz, azzal a különbséggel, hogy az előfizetőknél nem telefon, hanem távgépíró van felszerelve.

A *telex* magyar megnevezése: *előfizetői távgépíró szolgálat*. A hivatalos szóhasználatban következetesen ezzel a hosszú megnevezéssel találkozunk. A posta jó szándékú magyarosítási törekvése azonban itt is éppen olyan meddő, mint a *távbeszélő* esetében. A posta hivatalos irataiban, nyomtatványain, szabályzataiban, tankönyveiben még véletlenül sem fordul elő a *telefon*. Ámde az élőbeszédben a postások is *telefonál*-nak (nem *távbeszél*-nek), a *telefonkönyv*-ben (nem a *távbeszélőnévsor*-ban) keresik meg a *telefonszámot* (nem a *távbeszélő állomás hívószámát*). Alkalmasint az *előfizetői távgépíró szolgálat* is megkövesül a szabályzatokban; lomhasága nem veszélyezteti a virgonc *telex* életét.

6. A távirógép kezelője a *távíráshoz*. (Újságokban felbukkan néha a szó régies alakja, a szakmai köriökben már nem használt *távírdász* is.) A szó csak annyit mond, hogy az illető postás táviratokat ad és vesz, ez a munkaköre. Ha azt is meg akarjuk határozni, hogy a távíráshoz milyen rendszerű távirógépekkel dolgozik, a *távíráshoz* szót ki kell egészítenünk: *Morse-távíráshoz* (másként: *morzista*), *Hughes-távíráshoz* (másként: *hughista*; magyarul így ejtjük: *hugista*). A két klasszikus táviratozási rendszer — a Morse és a Hughes — különleges távírásképzést igényelt. A morzisták és a hughisták voltak az igazi távírásszok, és azok még ma is a Morse-rendszerrel dolgozó *rádiótávírásszok*. A modern távirógépek kezelőire már nem illik a patinás *távíráshoz* megnevezés. Ehhez képest a posta hivatalos szóhasználatában így szerepelnek: *távgépíró-kezelő*. A postai konyhanyelvben itt-ott hallani még a *siemensista* megnevezést is, a *morzista* és a *hughista* analógiájára.

7. A postások véleménye szerint a meglevő szóhasználaton nem szükséges változtatni.

Dr. Kindzierszky Emil
postaigazgató

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő osztályának levelesládájából

Káder. Daday Gerőnek a *káder* szó eredetéről ezt írjuk:

A *káder* szónak rendkívül érdekes és változatos a története. A francia *cadre* az olasz *quadro* 'négyzet' szóból származik, s végeredményben latin eredetű (*quadrum* 'négyzet', *quattuor* 'négy'). Az olaszban és a franciában fejlődött ki roppant gazdag jelentéstartalma (mind a kettőben tíznél is többféle értelme van). Mihozzánk először katonai jelentésben került át az Osztrák—Magyar Monarchia katonai nyelvéből ('csapatkeret'), újabban az orosz nyelvből vettük át több más jelentésben. A Bakos Ferenc: *Idegen szavak kéziszótárában* (Bp., 1958. Terra) ezeknek az új jelentéseknek ilyen értelmezését találjuk: 1. valamely pártszervezet, intézmény, üzem vagy szakszervezet aktív munkatársa, 2. valamely foglalkozási ág képzett munkása, szakembere, 3. olyan személy, akire társadalmi vagy szakmai téren feltétlenül számítani lehet. De még több jelentése is van, például az, amit Ön is észrevett: *jó kádere van* — mondják; itt a *káder* 'politikai és szakmai minőség'. Származékai is vannak: *káderes*, *káderes*, *káderes*; összetételek előtagjaként is él: *káderhiány*, *káderképzés*, *kádermunka*, *káderpolitika* stb.

F. G.

Közbeavatkozás. Gáti Zoltánné megrója levelében a címül írt összetételt.

Mi nem tartjuk helytelennek a *közbeavatkozás* szót. Igaz, van *beavatkozás*, *beleavatkozás* szavunk is, így a *közbeavatkozás* fölöslegesnek látszik. Ezzel az újabb változattal azonban csak nyerünk. (Azt nem hisszük, hogy Szepesi György alkotása volna; már jóval régebben akárki megteremthette analógiásan.) A *közbe*- igekötő itt nyomatékosan fejezi ki azt, amit a *be*-, *bele*- jelent. Ha elemezzük a szót, akkor sem találunk rajta semmi kivetnivalót. A *közbe*- jelentése ez alkalommal: 'valaminek a menetébe, folyásába, kellős közepébe', az *avatkozás* pedig '(bele)hatolás, (bele)bocsátkozás (a helyzet megváltoztatásának szándékával)'. A *közbeavatkozás* tehát erélyesebben megmondja, hogy ezzel a cselekvéssel a dolog addigi menete megszakad. A *közbeavatkozik* ige ugyancsak hasznos; a *be*- vagy *beleavatkozik* csaknem mindig határozóval jár (*beleavatkozik valamibe*), a *közbeavatkozik* pedig határozó nélkül is megáll. A *közbeavatkozás* egyébként a *közbelépés*-nek rokon értelmű szava, s lehetséges, hogy annak hatására keletkezett.

F. G.

Zivatar. László János Rimaszombatból írt levelében kifogásolja a Meteorológiai Intézet időjárásjelentésének ilyen kitételét: „... a zivatarok idején megélnékül szél”; öszerinte ez olyan, „mint ha valaki azt mondaná: vadászat lesz, a vadászat idején lövöldözés”, „szüret lesz, a szüret idején szőlőszedés”.

A köznyelvben csakugyan az a jelentése is van a *zivatar* szónak, hogy 'viharos, szeles idő', s például mikor a rádióállomás adótornya fölött *zivatar* vonul el, s kikapcsolják az adót, szüneteltetik a sugárzást, ezt a szünetet köznyelvi szokás szerint *viharszünet*-nek mondják. A meteorológusoknak azonban semmiképp se tetszik ez a szó. Miért?

A légkörtan is, mint minden tudomány, sokszor a köznyelvitől eltérő szót, kifejezést választ egy-egy fogalom megjelölésére, vagy pedig a köznyelvi szót szűkebb vagy tágabb, de pontosan meghatározott értelemben használja, mert enélkül nem lehet félreérthetetlenül szabatos a kifejezőmódja. A meteorológiában a *zivatar* annyi, mint 'az a légköri jelenség, amelynek fő jellegzetessége az elektromos kisülés, a villám és a vele járó dörgés'. A légkörkutatók szerint tehát lehet olyan zivatar is, amely alatt nem észlelünk szelet. Ezért hallhatjuk, olvashatjuk az időjárásjelentésben: *a zivatarok idején megélnékül szél*, s ez nem ellentétes a *zivatar* szónak megmagyarázott jelentésével. Ezek után azt is megmondhatjuk, hogy mikor a rádió adóállomása a villámcsapás veszélye miatt szünetelteti működését, ezt az úgynevezett *viharszünet*-et miként kellene nevezni a légkörtan nyelvén; így: *zivatarszünet*. (Ez persze nem a zivatar szünetelését jelenti, hanem a zivatar okozta szünetet.)

F. G.

Szüret. Horváth János kótaji levélírónk kifogásolja, hogy a Kelet-Magyarország című lap a *szüret* főnevet nemcsak 'szőlőszedés, -sajtolás' értelemben használja, hanem ilyen összetételekben is: *almaszüret*, *burgonyaszüret*, *diószüret*, *kukoricaszüret*, *tengeriszüret*.

A mi véleményünk ez: A *szüret* főnév a *szűr* ige származéka, ezért a *szüret* eleinte valóban csupán 'szőlőszedés, -sajtolás' volt, általában 'folyós terméknek, ilyet adó gyümölcsnek begyűjtése'. Már XVI—XVIII. századi szótárakban ilyen szavakat találunk: *méhszüret*, *mézsüret*, *olajsüret* (magára a *szüret* főnévre első adatunk a XVI. század elejéről való).

Mikor a beszélők tudatában elhomályosult, hogy a *szüret* főnév a *szűr* igéből képződött, akkor már nem csupán 'szőlő, méz, olaj begyűjtése' jelentésben használták, hanem a 'terménybetakarítás' tágabb értelmében is. A Czuczor—Fogarasi-féle szótár-

nak 1870-ben megjelent 5. kötete a *szüret*-nek már ilyen értelmezését is adja: „Átv[itten] holmi mezei termények betakarítása. *Kukoricaszüret, krumpliszüret, babszüret*”. Ballagínál hasonlóképp. A magyarul nagyon jól tudó Csúry Bálint így értelmezi Szamosháti Sztótárában a *kolompérszedés* főnevet: 'krumpliszüret, a krumpli betakarítása'. Bálint Sándor is Szegedi Sztótárában a *krumpliasás* szónak ekként adja meg értelmét: 'krumpliszüret'.

Ennyiből is láthatjuk, hogy a *szüret* szónak már jó ideje ez a tágabb jelentése is él: 'valamely termény betakarítása'. S ezt nem szabad hibáztatnunk; efféle jelentésváltozás természetes fejlemény a nyelvben. Persze ezentúl is lesz *almaszüret*-en meg a többi *-szüret*-en kívül *almaszedés, burgonya- vagy krumpliszedés, dióverés, kukorica- vagy tengeritörés* stb.

F. G.

Kedvel — szeret. Szalay György úgy véli, hogy a *kedvel* ige csak dolgokra vonatkozatható, viszont a *szeretni* csak emberrel kapcsolatban használható.

Olyan jellegű különbséget, hogy a *kedvel* szót emberrel kapcsolatban használni nem szabad, valamint hogy *szeretni* csak embert szabad, nem találunk költőink nyelvében. Hiszen például Petőfi egyaránt *kedveli* a *szomszédait* (Coriolánus. ÖM. 4 : 343, 352), a *madarakat*, a *golyát* (A golya. ÖM. 2 : 202), a *zajt*, a *némaságot* (Úti levelek. ÖM. 5 : 45), a *felhőket* (A felhők. ÖM. 2 : 153), s egyaránt *szereti* *Juliskáját* (Úti levelek. ÖM. 5 : 49), a *galambját* 'feleségét' (Állj meg feleségem. ÖM. 2 : 308), a *leánykát* (Megteremtéd lelkem. ÖM. 1 : 294), a *népet* (Coriolánus. ÖM. 4 : 229), a *szabadságot* (Első esküm. 2 : 180), a *pusztát* (Úti levelek. ÖM. 4 : 49), a *ló-lopást* (i. m. 5 : 57), a *tüzes bort* (Tompá Mihályhoz. ÖM. 1 : 151, Coriolánus. ÖM. 4 : 263), a *virágot* (Az árva leány. ÖM. 2 : 164) stb.

A felsorolt példák közül is látható, hogy a magyar nyelvben a *szeret* szónak sokkal általánosabb a használata, mint a *kedvel*-nek. A *szeret* és *kedvel* szó között elsősorban hangulati, stilisztikai különbség van. A *kedvel* szó emelkedettebb, ünnepélyesebb, tartózkodóbb, mint a köznyelvi s általános *szeret*. Ennek igazolására csak két példát idézek. Petőfi Coriolanus-fordításában Brutus szájára adja a következő szavakat: „Jó szomszédok, bár *kedvelt* volna úgy Coriolanus, mint mi, titeket” (ÖM. 4 : 343). „A hűtlenhez” című versében pedig a következőket írja: „Hő imádod s *kedvelőd* elhagytad” (ÖM. 3 : 245).

Hozzátehetjük a fentiekhez még azt is, hogy a két szó között bizonyos mértékű jelentésárnyalati eltérés is van: Ha valakit *kedvelek*, még nem biztos, hogy *szeretem* is.

W. I.

Egyből. Szabados Sándor mérnök kifogásolja az *egyből* határozót.

A 'tüstént, azonnal' jelentésű *egyből* szó vélekedésünk szerint nem magyartalan. Az *egy* szónak sok ragos alakja szolgál nyelvünkben valamilyen határozói viszony kifejezésére (*egyben, egykor, egyszerre, együtt* stb.). Annyi azonban bizonyos, hogy az igényes irodalmi nyelvhasználatban kerülnünk kell, stilisztikai értéke szerint ugyanis sokkal inkább a köznyelv alsóbb rétegébe tartozik.

H. M. I.

Irányába vagy irányában? Kelemen Kálmán azt kérdezi, hogyan helyesebb: (a gyerek elrohant) *az iskola irányába* vagy *az iskola irányában*?

Az *irányban, irányában* névutó a régebbi és a mai magyar nyelvben egyaránt valaminek valami felé való tartását, irányulását, illetőleg valamilyen irányban való elhelyezkedését fejezi ki. Például *Torony irányában ment, Az iskola a fűtca irányában*

van. Funkcióját tehát az *irány* alapszó jelentéstartalma határozza meg, s így az általában hol? kérdésre felelő helyhatározókat alkotó *-ban* ragja ellenére is hová? merre? kérdésre felel.

Ez kétségtelenül meglepő, bár meg kell jegyeznünk, hogy a *-ban*, *-ben* és *-ba*, *-be* ragok funkciója régebbi nyelvünkben nem különült el élesen, sőt nyelvjárásainkban ma is általánosak hol? kérdésre a *keribe*, *házba*, *faluba* alakok a *keriben*, *házban*, *faluban*-félék helyett. Irodalmi és köznyelvünkben szintén találhatunk olyan példákat, amelyekben — különféle okokból — felcserélődik a *-ban*, *-ben* és a *-ba*, *-be* ragok használata. Csak hogy egyetlen példát említsünk: a *belefulladás a vízbe* kifejezés helyhatározója valójában hol? kérdésre felel, hiszen a *vízben* fullad meg az ember. Minthogy azonban ebben a *beleszik a vízbe* és *megfulladás a vízben* kifejezések képzetei sűrűsödtek össze, a *belefulladás a vízbe* helyhatározójára jól illik a *-ba* változat.

Visszatérve most már az említett mondatra: az *irányában* névutóról főntebb mondottakból nyilvánvaló, hogy ez a forma helyesebb: *Egy kislány az iskola irányában elrohant*. — Meg kell azonban mondanunk, hogy ma, amikor irodalmi és köznyelvünkben a *-ban*, *-ben* és *-ba*, *-be* ragokat funkcionális szempontból általában elég élesen elválasztjuk, a mozgást jelentő *elrohan* ige mellett *nyelvtanilag* a vitathatatlanul hová? merre? kérdésre felelő *irányába* formát is kifogástalannak tarthatjuk. Mindössze arról van szó, hogy a hagyományosabb *irányában* változat irodalmibb, választékosabb forma.

B. I. É.

A festet műveltető ige ragozása a múlt időben. Gaál Jenőné aziránt érdeklődik, hogyan kell ragozni a *festet* műveltető igét a múlt időben. A szobát *kifestettük* vagy *kifestettük*?

Egyik alak sem helyes. Ön is idézi A magyar helyesírás szabályai 10. kiadásának 26. pontját: Ha a *t*-t magánhangzó előzi meg, akkor *-tat*, *-tet* a képző; ha mássalhangzó előzi meg, akkor *-at*, *-et*. A *fest* igében a *t* előtt mássalhangzó van, ennél fogva műveltető képzős alakja *festet*, nem pedig *festtet*. A *fest* cselekvő ige alakjait tehát így kell írni a jelentő mód múlt idejében, alanyi ragozásban: *festettem*, *festettél*, *festett*, *festettünk*, *festettetek*, *festettek*. A *festet* műveltető igét pedig így: *festettem*, *festettél*, *festetett*, *festettünk*, *festettetek*, *festettek*. Mint látjuk, az egyes szám harmadik személy kivételével a köznyelvi helyesírásban azonosak az alakok. Aki meg tudja különböztetni kiejtésében a nyílt *e* és a zárt *é* hangot, az így mondja a *fest* ige alakjait: *fěstettem*, *fěstettél*, *fěstett*, *fěstettünk*, *fěstítették*, *fěstettek*. A *festet* ige alakjait pedig így: *fěstettem*, *fěstettél*, *fěstetett*, *fěstettünk*, *fěstettettek*, *fěstettek*. Ebben a kiejtésben tehát nem lehet félreértés. A hivatalos köznyelvi helyesírásból származó kétértelműséget némelyek úgy hárítják el, hogy a műveltető alakokat (a hivatalos szabállyal ellentétben) *-at*, *-et* helyett *-tat*, *-tet*-tel képezik: *festtettem*, *festtetted*, *festtetett* (itt fölösleges az *s* utáni *t* kettőzése), *festtetettünk*, *festtetettek*, *festtettek*.

El kell ismernünk, hogy ha nem akarjuk kétségben hagyni az olvasót, olykor rákényszerülünk a szabálytól való ilyen eltérésre. Már évtizedekkel ezelőtt hasonló véleményen volt többek közt Kelemen Béla is Jó magyarság című könyvében (4. kiadás. 1935.). A szótári részben a *sejt* címszó alatt megállapítja, hogy vannak esetek, mikor kétértelműség elkerülése végett az Akadémia szabályzatától eltérően ilyen alakokat használnak: „Megfestette atyja arcképét. Az ékszereket elrejtettem. A vásottakat meginttettük. Az őrmester a szolgálat alól felmenttette magát. A női főszerepet egészen megértette és megértette az ábrázolója (P. Napló). Ő sejtette, mi a baj — más, mint ez: Ő sejtette. . . Mély hangú igéknél nincs ez a nehézség”. Ott ugyanis a cselekvő igében *o*, a műveltető igében *a* van a *tt* előtt: Nem maga hajtotta be az adót, hanem másokkal

hajtatta be. — A *fest* alatt ezt írja Kelemen Béla: a *fest* „műveltetője *festet*... ; más ez: 'ócska ruhámat újra *festtettem*', mint ez: *festtettem*".

Némely ő-ző nyelvjárásban így különböztetik meg a tárgyalt alakokat: cselekvő: *föstöttem, föstöttél, föstött, föstöttünk, föstöttetek, föstöltek*: műveltető: *föstettem, föstettél, föstetted, föstettünk, föstettetek, föstettek*.

Őn félrcérti a szabályzat 26. pontját, amikor a *festet* műveltető igét így ragozza a múlt időben: *festettem, festetted, festetted, festetted, festetted, festetted*. Ilyen alakok nincsenek.

F. G.

Holt-Tisza-part. Mészáros Ferenc a címül írt elnevezés írásmódja iránt érdeklődik.

Ezeket írhatjuk válaszul: A szóban forgó elnevezést földrajzi névnek kell tekintenünk, s ennek megfelelően írunk. Két főelemét tekintve olyasféle alakulat, mint pl. az *Al-Duna*, vagyis nagy kezdőbetűvel és kötőjellel írandó. A *Tisza-part* írásmódja a helyesírási szabályzat (tizedik, átdolgozott és bővített kiadás, 3. lenyomat) szerint az előbbi *tiszapart*-tal szemben *Tisza-part*. A kötőjel itt jelen esetben már csak azért is indokolt mert nem *holt tiszapart*-ról (Holt-Tiszapart), hanem a *Holt-Tisza* partjáról van szó. A helyes írásmód tehát: *Holt-Tisza-part*. Az egynél több kötőjel egyébként földrajzi nevekben gyakran elő szokott fordulni.

F. V.

Huj, huj, hajrá! Faragó Lajosnak a címül írt kiáltást illetően a következőket írjuk:

A *huj, huj, hajrá* kiáltás *huj, huj* eleme a legrégebben feljegyzett magyar szavak közé tartozik. Liutprand püspök 959—62 között írt „A megtorlás könyve” című krónikája szerint ugyanis a magyarok a merseburgi csatában „ördögi *hui, hui*” kiáltással támadtak az ellenségre. Ez a *huj* indulatszó valószínűleg összefügg a vogul *kaj!* és az osztják *haj!* indulatszavakkal. Feltehetőleg a *huj!* indulatszó változata a *hajrá* összetétel *haj* eleme is, amelyre a XVI. századtól kezdve vannak adataink. Megjegyzendő azonban, hogy maga a *huj, huj, hajrá* mint egységes kifejezés újabban, valószínűleg csak a XX. században alakult ki. — Annak, hogy a sajtó e helyett a kiáltás helyett olykor a *rá, rá hajrá* buzdító kiáltást közli, talán az az oka, hogy a szláv nyelvekben is él egy *huj* szó, amely teljesen független a hasonló hangzású magyar szótól, és amelynek eredeti trágár jelentéséből megvetést kifejező értelme is fejlődött. Minthogy azonban van *rá, rá, hajrá* buzdító kiáltás is nyelvünkben, meglehet, hogy a tudósító azért írta le ezt, mert számára ez az ismertebb, a gyakoribb.

O. N. G.

Vegyipar vagy vegyiipar? — kérdezi Fűri József Pozsonyból.

Az ingadozás a *vegyi ipar* és *vegyipar* között kétségtelen. Az előbbi alakulat azonban a helyesebb, ezt ajánljuk, mégpedig így, két szóba írva: *vegyi ipar*. Ezt és így használják általában kétnyelvű szótáraink (például az Ország-féle magyar—angol és az Eckhardt-féle magyar—francia szótár is. Nyilván azért állottak e szerzők a *vegyi ipar* mellé, mert ők sem kívánják terjeszteni a nyelvújítás korában szabálytalanul alkotott igetős *vegyipar* összetételt, ha sok meghonosodott is ebből a típusból (vö. *gyógyszer, kötszer* stb.). A *vegyiipar* egybeírása nem előnyös. Az íráskép nem elég világos a két *i* között a kimondásban is szünet van, no meg a *vegyi folyamat, vegyi bontás* stb. kapcsolatot sem írjuk egybe. Igaz, a *kézfék*-et talán már egybeírnánk, ám nem célszerű az ilyen egybeírások számát szaporítani.

F. P.

A Nyelvőr hírei

Mészöly Gedeon

1880—1960

1940-ben hallottam először egy előadását a rádióban, szülőfalujának érdekes alakjáról, a tabajdi gatyás költőről. A sok száz azóta hallott felolvasás emléke is feledésbe nemult, de az ő hangját ma is tisztán hallom. Vannak emberek, akik ha megszólalnak, új formát, színt, vonzó érdekességet kapnak az egyszerű, mindennapi dolgok is. Az ő mondataik nem készen vett, konfekcionált ruhák, amelyek közlő helyé egyformásítanak minden gondolatot, hanem úgy simulnak a mondanivalóra, hogy egyénivé teszik, kiemelik eredetiségét. Az írók és a mesémondók művészi képessége ez: szavukban ott él az ember, átüt rajtuk az egyéniség. Mészöly Gedeonban együtt volt mind a kettő, de kényelmes kanyargású, derűs fényű, bujkáló humortól csillogó előadásmódja elsősorban az élőszó mesterének mutatja. Ez az ő igazi formája. Sok cikke és tanulmánya eredetileg előadásként hangzott el, és a gondolat szabadabb csapongása, az élőszó közvetlensége, életszerűsége érzik rajtuk „megfogalmazotti”, írott alakjukban, és ez a vonzó bennük. Tanulmányaiban, könyveiben is mintha beszélgetne olvasóival. Az ómagyar szövegekhez fűzött nyelvtörténeti magyarázatai szinte folyamatos olvasmányként kapcsolódnak egymáshoz, egy gazdag és tág szemléletű elme asszociációival. Kényelmes, derűs nyugalmában van valami megnyugtató, bizalomkeltő és biztonságot adó. De hiszen maga írja: „A tabajdi ember . . . kanyargós beszédű ugyan, minek is a szóval sietnünk, hiszen abban nem ver benn az esső, mint a szénagyűjtésben, de akármerre kanyarog is a tabajdi ember szava, az a szívével, a gondolatjával mindig megegyez” (Nép és Nyelv 1: 65). Ízcs magyarságával, kedélyes anekdotázásával, életbölcességének mosolygó humorával Eötvös Károlyra emlékeztet. Az örökségképpen magával hozott szűkebb magyar világot azonban kitágítja gazdag és sokrétű európai műveltsége, s elmélyíti a tudós kutató szenvedélye.

Amilyen kényelmes tempójú, kedélyes, adomázó volt Mészöly előadásmódja, olyan friss, villanó, csupa ötlet elme ő maga. E kettősség ellentéte sajátos ízt ad írásainak, főként vitáinak. Tudományos érvekkel szemben tárgyilagos és méltányos volt, s nem riadt vissza az önbírálattól sem; egy-egy témájára többször is visszatért, módosítva, helyesbítve önmagát. Igazának tudatában bátran használta azonban a fölényes gúny és az ötletekben kifogyhatatlan szellemesség szikrázó fegyvereit is. Mestere volt a polémia. Emlékezetes a Kodolányi történelmi regényeinek túlzó archaizálása ellen írt vitázó cikksorozata (Nép és Nyelv 1941–42.). Kifogyhatatlan ötletgazdagsággal és anyagbőséggel, ingerültség nélküli, mosolygós fölénytel játssza végig benne e műfaj különféle változatait, egészen a dramatizált formáig.

És ez az elveért oly harcos tudós békés, szelíd és szerény ember volt egyébként, természetesen egyszerű és közvetlen mindenkivel. Sohasem érczette társadalmi rangját, tudományos tekintélyét vagy szellemi fölényét. Lassú, halk beszédében mindig mosoly bujkált, s egy-egy izes mondására, tréfás megjegyzésére vagy mindig készenlétben lévő adomájára rögtön feloldódott a vele beszélgető elfogódottsága. Tanítványai és kortársai meleg ragaszkodással vonzódtak hozzá, s szellemi mozgékonyágának és sok-

oldalúságának nagy része volt abban, hogy a szegedi egyetem körül élénk és termékeny szellemi élet sarjadt, folyóiratok, kiadványsorozatok születtek.

1941-ben indított Nép és Nyelv című lapjának alcíme: Néprajz-, nyelvészet- és irodalomkedvelők folyóirata — híven fejezi ki Mészöly szellemi arculatát, érdeklődésének fő irányait és munkásságának egymásba kapcsolódó területeit. Nevelkedése és a magyar múlt iránti érdeklődése révén a népelet és a néprajz kiváló ismerője volt. Vonzalma és tehetsége pedig az irodalomnak művészi erejű, avatott munkásává tette. Műfordításai és fordításelméleti tanulmányai, Csokonai-regénye, Zrínyiász-átdolgozása az író teremtő képzeletét, a nyelv művészetét és a filológus alaposságát egyaránt mutatják. Az utóbbi azonban szinte észrevétlen marad a kész mű mögött, s nem teszi nehezkessé, szürkén prózaivá, pedánsan merevvé; Mészölynek nyelvtudós volta gazdagabbá és finomabban árnyalttá ötvözi Mészölynek, az írónak a stílusát.

Irodalomtörténeti műveltsége és írói tehetsége viszont megtermékenyítette nyelvtudományi munkásságát, és sajátos szint adott neki. Elsősorban azzal tűnt ki, hogy érdekesen, élvezetesen szólt e száraznak tartott tudomány kérdéseiről, s ezt szinte kötelességül tűzi a nyelvészek elé, mert „az ilyen értelmű népszerűsítés nemhogy ártana a tudománynak, hanem jobban elmélyíti. Hiszen mindenki számára érdekkeltően és érthetően írni annyi, mint nem kevesek zárt körében, hanem sokak ellenőrző, bíráló szeme előtt tenni meg minden lépést, minden következtetést, minden megállapítást” (Ómagyar szövegek... Előszó). Kár, hogy e nagyszerű közvetítő képességgel nem szentelt nagyobb teret népszerűsítő munkásságában a nyelvművelésnek, mint Zsirai Miklós tette. Az ő művelte nyelvészet nem elvont, önmagáért való, zárt tudomány, mert élet hatja át, és Mészöly megkeresi a nyelvi tények kapcsolatát a valósággal. Nem kellett fölfedeznie, csak tudatosan és programszerűen figyelembe venni azt a természetes tény, hogy „a nyelv minden gondolatnak kifejező eszköze, minden szakbeli dolgozónak gondolatközlő eszköze, tehát főképpen a nyelvtudomány munkásainak kell folytonos szellemi kapcsolatban lenniük a más szakokban dolgozókkal” (uo.). Elsősorban az irodalomtörténettel való kapcsolatot tartotta fontosnak, de vele szemben védte is az érdeklődés tekintetében második helyre szoruló nyelvészet egyenrangúságát. Az egyen-súly helyreállítására jobb, életszerűbb módszerekre van szükség a nyelvtudományban. Ezért adta ki Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal című könyvét (1956.), a szövegek újszerű feldolgozásával szemlélítve, hogy „a nyelvtörténet nemcsak fontosságban, hanem érdekességben is versenyez a testvérszakkal, az irodalomtörténettel, mégpedig úgy, hogy egyik a másikat segíti” (uo.).

Ez utolsó nagyobb nyelvészeti munkája azért különösen jellemző értékű, mert Mészöly tudományos elveinek és módszerének iskolája, életműve eredményeinek mintegy foglalata. Magyarázataiban feltárul az a szétágazó és sokoldalú tudásanyag, amelynek segítségével megközelíthette a nyelvnek múltba süllyedt titkait, s amely kiterjedt egész sor tudományterületre a szorosan vett magyar nyelvészet fő ágain kívül: klasszikus nyelvek, finn-ugor nyelvészet, a magyarság őstörténete, művelődéstörténet, néprajz, nyelvemlékeinknek és latin forrásaiknak s általában régi irodalmunknak tökéletes ismerete, irodalomtörténet, verstan, a régiség és a népnyelv szókincsének teljes birtoklása. Ennek és Mészöly éles szemének, kombináló tehetségének köszönhetjük egyrészt a bizonyító analógiák, az egymást támogató adatok gazdag sorát és az összefüggések föltárását, másrészt pedig évtizedek óta öröklődő téves magyarázatoknak, elméleteknek szülő íráshibáknak, hibás olvasatoknak felfedezését és helyesbítését. A nyelvtörténetnek úgyszólván minden kérdése terítékre kerül fejtegetései során, szinte csevegésszerűen nő ki egyik a másíkból.

Két legrégebbi irodalmi emlékünknél, a Halotti Beszéd és az Ómagyar Mária-siralomnál volt Mészöly életművének szenvedélyes vonzással vissza-visszatérő témája. E szövegek

nyelvi, kiejtésbeli, értelmi, stilisztikai és verstani rekonstrukciójával és megvilágításával páratlanul alapos és leleményes munkát végzett.

Írói beleélő képességének és érzékenységének sokat köszönhet, amikor termékeny módszertani elvként figyelembe veszi vizsgálataiban a beszédhelyzetet és a stílustörténeti szempontokat. „Régi ... szöveg értelmezésénél nem elég a szűk értelmű nyelvtörténeti — majd azt mondám: nyelvtani — módszer, hanem segítségül kell hívni a stílustörténeti módszert is” — írja egy bravúros szófejtő tanulmányában (A *hit* szó eredete és rokonsága. SzegFüz. 3 : 15—6).

Mészöly változatos munkásságának kertjében az etimológia a legszínesebb parcella: ő egyik legeredetibb és legötletesebb szófejtőnk, a szóeredet nyomozásának valóságos művésze. Fejtegetéseit olyan érdeklődéssel és szellemi élvezettel követjük, mint egy izgalmas rejtvényfejtést vagy detektívregényt, még akkor is, ha a végén esetleg kételkedünk a magyarázatban, vagy vitatkozunk vele. Tudás és képzelet, logika és megerzés párosul e tanulmányokban. A bizonyító adatok bősége nyomán rejtett összefüggések világosodnak meg vagy villannak föl, szóalakok és jelentések kapcsolódnak új láncsorba. Ötleteit szinte már nem is a tudós, hanem az íróművész fantáziája sugallja. Ha merész szárnyai vannak is képzeletének, mindig a valóság talajáról röppen fel. Az ötlet alapja csak az adat lehet, tanítja: „Etimológiák keresésében a legtávolabbi, legszétfutóbb utakon is megindulhatunk — csak nyelvtörténeti adatok legyenek útmutatóink” (NéNy. 2 : 175). Ezért figyelmeztet nyomatékosan: „Tudakozzátok az írásokat!”

„Nyelvész urak jobban tudják, A költő jobban érzi” — mondja Aranya szabály és az ízlés vitájában. Mészöly Gedeon az a ritka fajta tudós volt, akire Arany mindkét sora érvényes. Eredeti, vonzó, gazdag és színes egyéniségének emléke még fájdalmas-elevenen él bennünk, s a magunk vigasztalására is kívánjuk, bár minél többen növekednének az ő példáján.

Kovalovszky Miklós

Kodály Zoltánt az oxfordi egyetem díszdoktorává avatták. Az ősi egyetem régiebb és újabb zeneszerző díszdoktorai között ilyen kiválóságokkal találkozunk: Haydn, Brahms, Richard Strauss, Benjamin Britten, Dmitrij Sosztakovics; hozzájuk társul most Kodály Zoltán:

Ebből az alkalomból a Nyelvőr szerkesztősége és olvasóink nevében melegen köszöntjük világhírű zeneköltőnket és zenetudósunkat, szerkesztő bizottságunk tagját, s őszintén kívánjuk, hogy még sok éven át újabb meg újabb értékes művekkel gazdagítsa hazánk és a világ zeneirodalmát, s arra is maradjon ideje, ereje, hogy nyelvünk művelésének ügyét előbbre segítse.

Szemle

Papp László: XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása — Deme László: A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez (Ismerteti: <i>B. Lőrinczy Éva</i>)..	380
Inczeffi Géza: Szeged környékének földrajzi nevei (Ismerteti: <i>Péter László</i>).....	388
Ráczy Endre—Takács Etel: Kis magyar nyelvtan (Ismerteti: <i>Imre Samu</i>).....	391
Вопросы культуры речи (Ismerteti: <i>Papp Ferenc</i>)	394

A Nyelvőr postája

<i>Dr. Kindzierszky Emül</i> : Távgépíró, táviró, távirógép, géptáviró, telex	400
---	-----

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából:

<i>F. G.</i> : Káder — <i>F. G.</i> : Közbeavatkozás — <i>F. G.</i> : Zivatar — <i>F. G.</i> : Szüret — <i>W. I.</i> : Kedvel — szeret — <i>H. M. I.</i> : Egyből — <i>B. L. É.</i> : Irányába vagy irányában? — <i>F. G.</i> : A <i>festet</i> műveltető ige ragozása múlt időben — <i>F. V.</i> : Holt-Tisza-part — <i>O. N. G.</i> : Huj, huj, hajrá! — <i>F. P.</i> : Vegyipar vagy vegyi- ipar? —	401
--	-----

A Nyelvőr hírei

<i>Kovalovszky Miklós</i> : Mészöly Gedeon 1880—1960	406
Kodály Zoltánt az oxfordi egyetem díszdoktorává avatták	408

Olvasóinkhoz!

A Magyar Nyelvőr negyedévenként jelenik meg.

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál vagy a Posta Központi Hírlapirodánál. Budapest V., József nádor tér 1. Telefon: 180—850. Csekk-számlaszám egyéni előfizetőknek: 61 257, közületeknek: 61 066.

Külföldre a KULTÚRA Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Bp. VI., Népköztársaság útja 21.) veszi fel az előfizetéseket.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Példányonként kaphatók a Posta Központi Hírlapboltjában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

*

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen ..... 1 Ft
2. *Deme László*: Magyarázat helyesírási szabályzatunk tizedik kiadásához ..... elfogyott
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzék „A magyar helyesírási szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változtatásokról ..... 1 Ft
[A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyarázat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához. (A szótári részben végrehajtott változtatások jegyzékével)] ..... 4 „
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága ..... 1 „
5. *Vértes O. András*: A beszédhibákról ..... 1 „
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvara és művelője ..... 3 „
7. *Bencédy József—Deme László*: Egy szavaló és kiejtési verseny tanulmányai ..... 2 „

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Áro 6 Ft

Évi előfizetés: 18 Ft

Nyelvészeti kiadványok

Az Akadémiai Kiadó a következő nyelvészeti folyóiratokra hívja fel a Magyar Nyelvőr olvasóinak figyelmét:

<i>Magyar Nyelv</i> , évi előfizetése.....	30 Ft
<i>Nyelvtudományi Közlemények</i> , évi előfizetése	28 „
<i>A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei</i> , kötetenkénti előfizetése	40 „

*

Az Akadémiai Kiadó (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és az Akadémiai Könyvesbolt (Bp. V., Váci u. 22.) címén megrendelhető a következő nyelvészeti kiadványok:

<i>Bárcezi Géza</i> : A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék.....	20 Ft
<i>Benkő Loránd</i> : A magyar <i>ly</i> hang története	20 „
<i>Deme László</i> : A magyar nyelvjárások néhány kérdése	50 „
<i>Deme László</i> : Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái	45 „
<i>Horváth János</i> : Vitás verstani kérdések	8 „
<i>Károly Sándor</i> : Igenérendszerünk a kódexirodalom első szakaszában ..	50 „
<i>Kiss Géza—Keresztes Kálmán</i> : Ormánysági Szótár.....	60 „
<i>Kniezsa István</i> : A magyar nyelv szláv jövevényszavai, I. kötet, 1. és 2. rész	180 „
<i>Kniezsa István</i> : Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig ...	40 „
<i>B. Lőrinczy Éva</i> : A Königsbergi Töredék és Szalagjai	50 „
<i>Mezey László</i> : Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén	20 „
Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet (A III. országos magyar nyelvészkongresszus előadásai)	85 „
A magyar helyesírás szabályai 10. kiadás, harmadik lenyomat	9 „
A Magyar Nyelvatlasz munkamódszere (Szerk. <i>Bárcezi Géza</i>).....	45 „
A magyar őstörténet kérdései (A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1953. december 1-i vitatülésének anyaga)	12 „
Helyesírásunk időszerű kérdései (Szerk. <i>Benkő Loránd</i>)	12 „
Magyar nyelvjárási bibliográfia (1817—1949) (Szerk. <i>Benkő Loránd</i> és <i>Lőrincze Lajos</i>)	20 „
Nyelvművelésünk főbb kérdései (Szerk. <i>Lőrincze Lajos</i>)	30 „
Nyelvünk a reformkorban (Szerk. <i>Pais Dezső</i>)	50 „
Pais- emlékkönyv (Nyelvészeti tanulmányok)	80 „
<i>Gáldi László</i> : A magyar szótárirodalom története a felvilágosodás korában és a reformkorban	100 „
<i>Imre Sama</i> : A Szabács Viadala	58 „
<i>Tompa József</i> : A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe ..	15 „
<i>Bánhidai Zoltán</i> : A magyar összetett igealakok jelentéstörténete	8 „
<i>Berrár Jolán</i> : Fejezetek határozóragjaink élettörténetéből	12 „
<i>Kázmér Miklós</i> : Alsó-Szigetköz földrajzi nevei	13 „
<i>Hexendorj Edü</i> : Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből	15 „
<i>Károly Sándor</i> : Az értelmező és értelmezői mondat a magyarban	14 „
Magyar hangtani dolgozatok (Szerk. <i>Benkő Loránd</i>)	28 „
<i>Fónagy Iván</i> : A hangsúlyról	14 „
<i>J. Soltész Katalin</i> : Az ősi magyar igekötők (<i>meg, el, ki, be, fel, le</i>) ...	40 „
A magyar nyelv értelmező szótára, I—II.	200 „
<i>Papp László</i> : XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása	14 „
<i>Deme László</i> : A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez	15 „
<i>Király Péter</i> : Ismeretlen magyar glosszák	12 „

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Grétsy László: Műszaki nyelvünk védelmében

Kovalovszky Miklós: A Műszaki Értelmező Szótár szakmai és nyelvi problémáiról

Tompa József: A Nyelvtudományi Intézetben készülő magyar leíró nyelvtan és nyelvművelésünk

Deme László: Köznapi fogalmazásunk mindennapi botlásaiból, II.

Fábián Pál: Néhány tulajdonnév-típus helyesírásáról

Herczeg Gyula: A képlátás néhány kérdése mai prózáinkban

Kovács István: Tájszavak Percedről

P. Balázs János: Mióta beszél az ember *anya-nyelv-en?*

Mező Ferenc: Ép testben ép lélek?

Beke Ödön: Merre zúgnak habjai Tiszának, Dunának

Kiss Lajos: Bekecs

MAGYAR NYELVŐR
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVMŰVELŐ BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BÁRCZI GÉZA, BEKE ÖDÖN, BÓKA LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, ILLYÉS GYULA,
KODÁLY ZOLTÁN, O. NAGY GÁBOR, RÁCZ ENDRE, TOMPA JÓZSEF

SEGÉDSZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
Budapest V., Szalay utca 10—14. V.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Grétsy László</i> : Műszaki nyelvünk védelmében	409
<i>Kovalovszky Miklós</i> : A Műszaki Értelmező Szótár szakmai és nyelvi problémáiról..	417
<i>Tompa József</i> : A Nyelvtudományi Intézetben készülő magyar leíró nyelvtan és nyelvművelésünk	421
<i>Deme László</i> : Köznapi fogalmazásunk mindennapi botlásaiából, II.	430
<i>Fábián Pál</i> : Néhány tulajdonnév-típus helyesírásáról	442

Íróink nyelve

<i>Herczeg Gyula</i> : A képlátás néhány kérdése mai prózánkban	454
---	-----

Nyelvjárásaink

<i>Kovács István</i> : Tájszavak Peredről	464
---	-----

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>P. Balázs János</i> : Mióta beszél az ember <i>anyanyelv</i> -en?	467
<i>Prohászka János</i> : Egy nyelvújítási szó rövid története	471
<i>Beke Ödön</i> : Merre zúgnak habjai Tiszának, Dunának	474
<i>Mező Ferenc</i> : Ép testben ép lélek?	476
<i>Kiss Lajos</i> : Bekecs	477
<i>Ferenczy Géza</i> : Tengelyt dagaszt a sár	479
<i>Mikesy Sándor</i> : Tirimpó	481
<i>Aljons Welter</i> : Kucséber	482
<i>Scheiber Sándor</i> : Kóréh	482

Szemle

Névtudományi vizsgálatok (Ismerteti: <i>Hexendorf Edit</i>)	483
Károly Sándor: Az értelmező és az értelmezői mondat a magyarban (ismerteti: <i>Ráczy Endre</i>)	488
Király Péter: Ismeretlen magyar glosszák (Ismerteti: <i>E. Abaffy Erzsébet</i>)	498
A nyelvjárási és néprajzi gyűjtés összekapcsolása (Ismerteti: <i>Sz. Gy.</i>)	502

Imre Samu

(1917-1990)

MAGYAR NYELVŐR

84. ÉVFOLYAM * 1960. OKTÓBER—DECEMBER * 4. SZÁM

Műszaki nyelvünk védelmében

I. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének napi postájában egyre gyakoribbak azok a levelek, amelyeknek írói szakmai, első-sorban műszaki nyelvi kérdésekben kérnek tanácsot, s hasonlóan nagy az ilyen irányú érdeklődés a személyesen vagy telefonon jelentkezők körében is. Egyszer a Szivattyúgyár mérnökei fordulnak hozzánk többek között azzal, hogy döntsük el, helyes-e, használható-e a műszaki nyelvben igen elterjedt *támgyűrű*, *tömszelence* típusú kifejezés a teljesebb *támasztógyűrű*, *tömítőszelence* helyett, máskor afelől érdeklődnek, hogy *sugárkémia* vagy *sugárzáskémia* a helyes műszó.

Az effajta „tünetekből” könnyen megállapítható az a minden statisztika nélkül is nyilvánvaló tény, hogy államunkban a műszaki tudományok, a technika és az ipar hatalmas arányú fejlődésével együtt ugrásszerűen megnőtt az érdeklődés a műszaki nyelv kérdései iránt is.

E rendkívüli érdeklődésnek két oka — vagy ha úgy tetszik: célja — van. Az egyik az, hogy bár a magyar nyelv szebbé, jobba és gazdagabbá tételét a két világháború között is, valamint korábban is számos hozzáértő és hozzá nem értő, szakember és laikus nyelvvelő tűzte célul maga elé, mégis soha olyan széles néprétegek nem érdeklődtek úgy az anyanyelv kérdései iránt, mint a mai Magyarországon, ahol „a szellem napvilága” immár egyre jobban beragyog a házak ablakán. S az csak természetes, hogy ha az anyanyelv gondozása egyre inkább közügygé válik, akkor ezzel egyidejűleg a mindennapi munkában nélkülözhetetlen szakmai nyelvekre, így ezek legfontosabbikára, a műszaki nyelvre is egyre inkább ráterelődik a figyelem.

A műszaki nyelv iránti rendkívüli érdeklődés másik közvetlen oka a gyakorlati szükség. Az az esztergályos, aki tervrajz, esetleg írásos vagy szóbeli utasítás alapján készít el bizonyos munkadarabokat, pontosan kell hogy tudja a megfelelő alkatrészek nevét, hogy valóban a szükséges alkatrész kerülhessen ki a keze alól. S világos, hogy ha a *csapágyfészek* az egyik üzem gyakorlatában azt az alkatrészt jelenti, amelyet másutt a *csapágyház*, a *csapágysapka* pedig azt, amit máshol a *csapágyfedél*, akkor ez az elnevezésben megnyilvánuló következetlenség nemegyszer arra vezet majd, hogy zavar keletkezik a termelésben, mert a szükséges munkadarab helyett félreértés folytán olyat készítenek el, amelyre az adott termelési folyamatban nincs szükség. Tanulságos példát közöl erre vonatkozólag Vincze Oszkár (Nyr. 78 : 197). Elmondja, hogy a nagyobb üzemekben minden üzemegységen belül több dolgozó foglalkozik a megrendelésekkel, s egységes elnevezés hiányában gyakran ugyanazt a szerzőszámot, anyagot, műszert vagy gépet többféle néven szerzik be és tartják

nyilván. Nem beszélve arról, hogy az emiatt esetleg évekig az üzem raktáiraiban „felejtett” anyagok és eszközök időközben elavulnak, tökre kromennek, veszítenek értékükből, nemegyszer a termelés megakadását is eredményezheti ez a felületesség. „Egyik nagyüzemükben például — írja Vicsze — nagy mennyiségű csiszolókorong feküdt esztendőnkön keresztül. Egész raktárrészeket kötött le a különféle méretű és különféle rendeltetésű csiszolókorongok tömege. Ugyanitt viszont olyan esetről is tudomásunk van, amikor egyik másik korong hiánya miatt gépet kellett leállítani, mert a raktárkönyvelés nyilvántartása szerint nem volt raktáron a megfelelő fajtájú és méretű csiszolókorong. Csak a csiszolókorongok szabványosítása után derült ki, hogy a gépállás idejére a szükséges minőségű és méretű korongból 5—6 különféle elnevezéssel jelentős készletek voltak az üzem anyagraktáiraiban.” A munkaidő elfecsérlését tehát az egységes elnevezés hiánya okozta.

Haso lóképpen mutatott rá a terminológiai következetlenség hátrányaira Csűrös Zoltán akadémikus is 1960. június 7-én a magyar műszaki értelmező szótár tárgyában tartott ankéton. Elmondotta, hogy például egy nyugati émet gyár éveken keresztül mást gyártott, mint amit kellett volna, kizárólag azért, mert a *hemicellulóz* műszón nem azt értette, amit a megrendelők. És még tovább sorolhatnánk a példákat. Az 1959 októberében Pécsen megrendezett „Anyanyelvi műveltségünk” című konferencián Dukáti Ferenc hívta föl előadásában a figyelmet az egységes terminológia kialakításának szükségességére. Példája szerint ha egy mozdony körülbelül négyszáz alkatrészből áll, hiába van meg belőle háromszázkilencven kilenc, ha a régyszázadik, tehát egyetlen alkatrész helyett az elnevezés következetlenségéből fakadó félreértés folytán más alkatrészt szállítottak vagy gyártottak, a tervet nem lehet teljesíteni, a mozdony nem készül el idejében.

Talán mondanom sem kell, hogy ezek a termelésben zökkenőket előidéző félreértések nemcsak az elnevezések helytelen, pontatlan és következetlen alkalmazásából fakadnak, hanem a műszaki nyelvhasználat egyéb hibáiból, többek között a mondatok kuszáltságából, homályos fogalmazásából, a többtagú szakkifejezések hibás tagolásából is. E kérdésekről máskor még bővebben is szólok, azt azonban, hogy a műszaki terminológiában s általában a műszaki nyelvhasználatban mutatkozó zavar könyves nem egy esetben visszahat a termelésre, talán az elmondottak alapján is bátran megállapíthatjuk.

2. A műszaki nyelv kérdései iránti érdeklődés okait tehát már ismerjük. Beszéljünk most arról, hogy mi is voltaképpen a műszaki nyelv: mi tartozik bele, milyen viszonyban áll a köznyelvvél, s megközelítőleg hány szava van.

Annak elvi megfogalmazására, hogy egy bizonyos szakma sajátos kifejezései belesorolhatók-e a műszaki nyelvbe vagy sem, természetesen nem vállalkozhatunk. E kérdés azonban — attól függetlenül, hogy eldöntésére nem is vagyunk hivatottak — nem különösen jeleltős, mivel a gyakorlatban általában nem merül föl. Az adódó konkrét esetekben gyakorlatilag teljesen elegendő, ha akár az Egyetemes Tizedes Osztályozás (ETO), akár „A magyar népköztársasági országos szabványok” című, minden évben megjelenő munka csoportosítását fogadjuk el.

Ugyancsak felvetődik itt egy másik, szintén nem nagyon lényeges kérdés, amely azonban jobban belevág érdeklődési körünkbe: a szaknyelv és a köznyelv elhatárolásának kérdése. A kutatók egyöntetű véleménye az, hogy

szó sem lehet semmiféle éles elkülönítésről, nemhogy a diakroniában, hanem még a szinkroniában sem. A nyelvi elemek állandó mozgásban vannak. Számos példánk van arra, hogy egy köznyelvi szó sajátos szakmai jelentést vett fel, ugyanakkor viszont — s a szaknyelv és a köznyelv egymásba fonódását véleményem szerint ez mutatja jobban — a szaknyelvek s ezek körén belül is elsősorban a műszaki nyelv szavai szintén gyakran bevonulnak a köznyelvbe vagy akár az irodalom nyelvébe. Így van ez nemcsak a magyarban (erre bővebben I. Lőrincze: MNyelv. 65), hanem más nyelvekben is, például a franciában (Louis Guilbert: *Anglomanie et vocabulaire technique. Le français moderne* 1959. 279) vagy a lengyelben, ahol „a szaktermi usokat mindenki nagyon gyakran használja, nemcsak a gazdasági vagy műszaki élet megfelelő szakemberei, hanem a laikusok is, használatosak a szépirodalomban, használják a költők stb., sok ezek közül a kifejezések közül megszűnt csak a szakemberek számára létezni, amit csak a specialisták értenek meg, — az irodalmi nyelv kifejezései lettek, s általánosan ismert és használt kifejezésekké váltak” (Poradnik Językowy 1952. 5. sz. 36; id. Gregor Ferenc: *Nyr.* 79 : 311). Mirdebből jól látható, hogy a szaknyelv nem áll élesen szemben a köznyelvvvel, a szavak vándorol ak egyik területről a másikra, nagyon sok szó pedig joggal tekintethető szakmai és köznyelvi szónak egyszerre.

Persze, ha többé-kevésbé éles határ nincs is, jellemző különbségek azonban vannak a két nyelvváltozat között. Lényeges például, hogy a szaknyelv elsősorban szókircsében tér el az irodalmi és a köznyelvtől, legfontosabb s egyben legjellemzőbb része a sajátos szókincs (Deme: NyFK. 19). Találónan állapítja meg „*Fachsprachen — Fachworte als Problem der Dokumentation und Übersetzung*” című magvas tanulmányában Rudolf Walter Jumpelt, „daß das Wesentliche der fachlichen Aussage in den *Fachworten*, nicht in der *Syntax* liegt. Das Verstehen der Aussage wird in der *Gemein- oder Umgangssprache* in stärkerem Maße als in den *Fachsprachen* durch die *Syntax* bestimmt” (Sprachforum 1958. 3).

Még további különbségeket is szép számmal sorolhatnánk. Lényegében igaz a R. W. Jumpeltnak, midőn ezt írja: „*Die Fachsprachen der Wissenschaft und Technik haben im Vergleich zur Gemeinsprache eine vorwiegend darstellende Funktion. Die darstellende Funktion der Sprache ist hier als Gegenpol zur »affektiven« Funktion zu verstehen, welche in der Umgangssprache und vor allem in der schönen Literatur vorherrscht*” (i. h. 2—3). Ugyancsak figyelemre méltó megjegyzése az is, hogy a szakszavak jó része majdnem kizárólag írásban fordul elő (i. h. 3), s így ebben a tekintetben az irodalmi nyelv elemeivel mutat rokorságot. Ezer kívül számos további különbség adódik a két nyelvváltozat sajátos, eltérő jellegéből és anyagából, hisz más a célja, más a kiterjedése, más a használati köre egyiknek is, másiknak is. E különbségek a műszaki nyelvvel való megismerkedés és foglalkozás során igen hamar megmutatkoznak, ezért aligha érdemes tovább taglalni őket.

Arra a kérdésre válaszolni, hogy a műszaki nyelvek megközelítőleg hány szava van, ugyanolyan lehetetlen, mint arra, hogy hány szó van a magyar nyelvben általában (vö. Kelemen József: *Nyr.* 78 : 68—74; Vértes Edit: *Nyr.* 79 : 329—38 stb.). Azt természetesen megállapíthatjuk, hogy a szótározott szavak száma mennyi — így például a Klár János és Nagy Erő szerkesztésében 1959-ben megjelent Német—magyar műszaki szótár az előszó szerint több mint 130 000 szót és kifejezést tartalmaz —, ebből azonban a tényleges szó-

kincs nagyságára aligha lehet következtetni.¹ Az a tény, hogy például a vegy-
tanban ma már mintegy 7—800 000 vegyületet tartanak nyilván (Klár—
Kovalovszky: Műszaki tudományos terminológiánk alakulása és fejlesztésé-
nek főbb kérdései. Budapest, 1955. 7; többek között erről beszélt Csürös Zoltán
is a pécsi nyelvművelő konferencián), mindenesetre gondolkodóba kell hogy
ejtsen bennünket bármiféle becslés lehetőségét illetően.

A műszaki nyelv szavainak hozzávetőleges számát tehát nem határoz-
hatjuk meg. Ehelyett azonban megtehetünk s meg kell tennünk valami mást:
szólnunk kell a műszaki nyelv fejlődésének üteméről. Azzal feltehetőleg min-
denki tisztában van, hogy amikor a technika világszerte mérföldes léptekkel
halad előre, akkor e szédületes fejlődés a műszaki nyelvben is szükségszerűen
megmutatkozik. Nem vagyok azonban bizonyos abban, hogy a fejlődés nyelvi
szakaszának méreteiről, arányairól mindnyájunknak, műszakiaknak és nyelv-
szeknek egyaránt világos képünk van, s ezért úgy vélem, nem lesz fölösleges
néhány olyan szakembert is meghallgatnunk, aki a műszaki szókincs egy-egy
ágával tüzetesen foglalkozott. Nem kell keresgelnünk; fellapozhatjuk szinte
bármelyik alaposabb hazai vagy külföldi, egy- vagy többnyelvű műszaki szó-
tár előszavát vagy bevezetését ebből a célból. Példaképpen nem is magyar,
hanem német szakszótárakból idézek néhány sort.

1958-ban Berlinben jelent meg Richard Hünlich „Textil-Fachwörter-
buch”-ja. Előszavában a szerző ezeket írja (3): „Für den Textilfachmann, den
Kaufmann, den Handelsvertreter, den Einkäufer und den Verkäufer und für
den weiten Kreis derer, die im textilen Leben stehen, ganz gleich ob in der
Fabrikation oder im Handel, ist es fast unmöglich, die große Zahl von Be-
griffen und Fachwörtern zu beherrschen und zu wissen, was im Einzelnen wirk-
lich gemeint ist.” Hasonlóan vélekedik szakterülete szókincséről terjedelmes
művében (Lexikon der Hochfrequenz-, Nachrichten- und Elektrotechnik I—III.
Berlin—München, 1957.) Curt Rint is. Előszavát így kezdi: „Die Elektro-
technik in ihrer Gesamtheit ist in den letzten Jahrzehnten eine so umfassende
Wissenschaft geworden, daß sich auf ihren Einzelgebieten nur noch Spezialisten
bewähren können. Gestern noch völlig unbedeutende Untergruppen könn-
en morgen schon wieder so verzweigt sein, daß sie kaum zu überschauen
sind.” Végül pedig hadd idézzem A. M. Wittfoht Kunststofftechnisches Wör-
terbuch című munkája második kiadásának (München, 1956.) előszavából azt
a néhány sort, amely mindennél jobban jellemzi a végbement fejlődést (IX):
„Das Kunststoffgebiet ist seit Erscheinen der ersten Auflage derartig ange-
wachsen, daß dieses Fachwörterbuch jetzt in zwei Bänden herauskommt.”

Persze azok a kutatók, akik rendszeresen foglalkoznak a műszaki nyelv
kérdéseivel, teljes mértékben tisztában vannak mindezzel. Továbbra is a német
nyelvnél maradvá megemlíthetjük például, hogy Eugen Wüster, aki számos
jeles tanulmányban, sőt könyvben foglalkozott a műszaki nyelvvel, nyomaté-
kosan rámutatott arra is, hogy a technika fejlődése minden évben új fogal-
mak ezreit hívja életre, s hogy ezek a fogalmak a gyakorlati szükség követ-
keztében mindig valamilyen nyelvi köntöst is kapnak (Technische Sprach-
normung — Aufgaben und Stand: Sprachforum 1955. 51 k.). Hasonlóan látja
a helyzetet a Fordítók Nemzetközi Szövetségének (FIT) alelnöke, R. W. Jum-
pelt is, midőn ezt írja (i. h. 4): „Wir können zunächst feststellen, daß die

¹ Az idézett szótár szerkesztői mégis végeznek ilyen becsléseket. Szerintük „a tel-
jes műszaki szaknyelv 500 000-nél is több kifejezést tartalmaz” (VII).

Zahl der Begriffe und zugleich der Fachausdrücke in den letzten Jahrzehnten über alle Maße rasch an geschwollen ist, und daß bei dem sich Jahr für Jahr übereinandertürmenden Schrifttum, in welchem neue Erkenntnisse niedergelegt sind, eine weitere Ausweitung der Terminologien erwartet werden kann." Egyébként C. F. Werner egy tanulmánya nyomán ő mutat rá a rohamos fejlődésnek arra az elkerülhetetlen velejárójára is, hogy a szaknyelvek a specializálódás jegyében egymástól is egyre jobban elszigetelődnek (uo.). És folytathatnók a felsorolást szinte vég nélkül.

3. A műszaki nyelv kiterjedését és növekedésének ütemét tehát szintén megismertük. Ebből magától adódik a sürgető felismerés: Nagyobb figyelmet a műszaki nyelvnek! Nem szabad elhanyagolnunk vagy félvállról kezelniünk a szakszókinceset, a szaknyelveket akkor, amikor tudjuk, hogy ezekben több százezer s állandóan újabb ezer meg ezer szavunk él és születik a hátunk mögött, s amikor látjuk, hogy a magára hagyott műszaki nyelv fonákságainak, buktatóinak nemegyszer népgazdaságunk szenvedik kárát.

Ha egy kicsit körülnézünk országunk határain kívül is, bizony észre kell vennünk, hogy e ponton némileg elmaradtunk a fejlődésben.

A Bolgár Népköztársaságban már évekkel ezelőtt jól látták a tudományos és műszaki nyelv művelésének fontosságát, s elhatározták, hogy külön bizottságot hoznak létre, amely e kérdésekkel foglalkozik (Bödey József: Nyr. 78 : 346).

Csehszlovákiában különösen szép eredményeket hozott az utóbbi években a műszaki nyelv művelése. Az „Ústav pro jazyk český" terminológiai osztályának vezetője, Karel Sochor több szép tanulmányban hívta föl a figyelmet a szaknyelv művelésének fontosságára (legutóbb a Naše řeč 1959. évi 3—4. számában 108—15). Ezenkívül 1955-ben az ő tollából, egy évvel később Ján Horecký munkájának eredményeként megjelent A cseh szakszókinces kézikönyve (Příručka o českém odborném názvosloví), illetőleg A szlovák terminológia alapjai (Základy slovenskej terminologie); két olyan mű, amely nemcsak hazai, hanem nemzetközi viszonylatban is megérdemli a legnagyobb figyelmet.¹ Tudomásunk van továbbá arról is, hogy a Csehszlovák Rádió közkedvelt mindennapos [!] műsorában, az „Öt perc nyelvművelés"-ben is sűrűn esik szó terminológiai problémákról (Décsy Gyula: Nyr. 78 : 322), tudjuk, hogy az Ústav pro jazyk český és az Ústav pro jazyk slovenský szaknyelvi kérdésekkel foglalkozó kutatói évről évre igen hasznosnak bizonyuló tapasztalatcserét tartanak (I. K. Sochor beszámolóját: Naše řeč 1956. 105—7) stb.

A finnországi nyelvművelő munkáról szólva Matti Sadeniemi éppen a Magyar Nyelvőr hasábjain hangsúlyozta a finneknek azt a célját, hogy „a nyelv ne maradjon el a technika és általában az élet továbbfejlődése mögött" (79 : 310), a pécsi nyelvművelő konferencián elmondott hozzászólásában pedig beszámolt arról, hogy a különféle műszaki társaságok, elsősorban pedig a Műszaki Szakemberek Szövetségének tagjai milyen eredményesen foglalkoznak a műszaki szókinccsel.

A miénknél alighanem kedvezőbb a helyzet Franciaországban is, ahol szakemberekből álló bizottság, a „Comité d'étude des termes techniques français" foglalkozik a fölmerülő kérdésekkel, pontosan kijelölve elérendő célját is:

¹ Sochor munkáját Miloš Dokulil, Horeckýét Alois Jedlička méltatta a Naše řeč hasábjain (1956. 99—105, illetve 1957. 159—65).

„ou bien il pouvait remplacer un mot étranger par un terme autochtone existant déjà, soit que celui-ci recouvre la même réalité, soit qu'il prenne une nouvelle extension sémantique ou, à défaut, créer un nom original, ou bien il devait proposer d'emprunter le mot anglais en le naturalisant plus ou moins orthographiquement, phonétiquement, sémantiquement" (L. Guilbert: *Le français moderne* 1959. 289). Egyébként a bizottságiak elődje is van, az 1933-ban létrejött „commission de la terminologie technique française moderne”, amelynek célkitűzéseiről A. Dauzat számolt be (id. Guilbert: i. h. 278).

Ugyancsak előttük járnak a fejlődésben a németek is, akik Günther Kandler 1955-ben megindított folyóiratában, a Sprachforumban rendszeresen és tervszerűen foglalkoznak a műszaki nyelv kérdéseivel, megvitatják a műszaki és egyéb szakszótárakat, megbírálják egy-egy szakma vagy tudományág szakszókincsét, és elméleti sikor is állást foglalnak a legfontosabb terminológiai kérdésekben. Mollay Károly a német nyelvművelés elvi problémáinak ismertetése során elég szigorúan nyilatkozott a folyóiratról, s nem minden alap nélkül (Nyr. 81 : 418—9). Azt azoiban az igazság kedvéért hadd tegyük hozzá Mollay bírálatahoz, hogy a jelen sürgető követelményei nek a szem előtt tartásáért, a közfigyelem nek a szakszókiesre való tudatos ráirányításáért a Sprachforum minden elismerést megérdemel. Utolsó száma 1958-ban jelent meg. Mi is sajnálják, de elsősorban az érdekelt Német Szövetségi Köztársaság látna kárát, ha a folyóirat anyagi vagy személyi okok miatt megszűnne. — Egyébként belőle értesültük arról, hogy nemrégiben létrejött, illetőleg újjászerveződött egy „Arbeitskreis für Terminologie”, amelynek fő célja „die Fragen der deutschen sprachigen Terminologie verschiedener Fachgebiete zu erörtern und den Erfahrungsaustausch über die Methodik zu fördern” (R. W. Jumpelt: i. h. 13). Némi irigységgel olvashatunk egy kis közleményt arról is, hogy ennek az „Arbeitskreis”-nek milyen széles tömegbázisa van. G[ünther]. K[andler]. írja a kör életre hívásáról (Sprachforum 1958. 70): „Die Gründung wurde vom Deutschen Normenausschuß, der Deutschen Gesellschaft für Dokumentation, dem Bundesverband der Dolmetscher und Übersetzer und der Zentralstelle für Terminologieforschung und praktische Sprachfragen im Sprachwissenschaftlichen Institut der Universität Bonn beschlossen.”

Végül pedig hadd említsük meg, hogy sok tekintetben messze előttünk jár a műszaki nyelv gondozásában a Szovjetunió is. С. И. Вавилов akadémikus már 1948-ban nagyot helyesen mutatott rá a technikai terminológia megteremtésére, illetőleg gondozására jelentőségére, mikor ezt írta: «гело это очень серьезное и большое, и гело это не временное, потому что терминология, как известно, меняется, по мере роста науки появляются новые термины... Нужда в этом деле чрезвычайно большая» (Стенограмма Распорядительного заседания Президиума АН СССР 21 декабря 1948 2.; id. В. Н. Костров: *Вопросы языкознания* 1956. 130). А. М. Терпигорев akadémikus pedig az elmúlt évtized alatt több tanulmányban fektette le a megalakult „Комитет технической терминологии АН СССР” munkájának alapelveit. A bizottság feladata többek között a meglévő terminológia hibáinak elemzése, a terminológia rendszerezése és az ehhez szükséges módszerek kidolgozása, új szavak alkotásának elméleti alapvetése stb. (Об упорядочении технической терминологии: *Вопросы языкознания* 1953. 71 k.).

4. Tehát: nagyobb figyelmet a műszaki nyelvnek, itthon, magyaroknál is! Természetesen nem mondhatjuk azt, hogy nálunk eddig semmiféle ilyen-

nemű munkálat nem folyt. Mindnyájan jól tudjuk, hogy régi és új, szakképzett és ö k é n t e s nyelv m ű v e l ők i n k e g y a r á t f o g l a l k o z t a k a t á v o l a b b i é s a k ö z e l i m ű l t b a n i s a z e g é s z m a g y a r n y e l v k ö z ö s s é g e t é r i n t ő k é r d é s e k m e l l e t t a s z a k n y e l v i , e z e n b e l ű l p e d i g a m ű s z a k i n y e l v i p r o b l é m á k k a l i s . A h o g y a r e f o r m k o r i k e z d e t l e g e s g y á r i p a r „ m ű s z a k i ” n y e l v é k k o r a b e l i b í r á l a t á t ó l , a z e g y k o r i V é d e g y l e t h e t i l a p j á n a k „ M ű s z ó r o s t á ” - j á t ó l , v a l a m i n t a z I p a r e g y e s ű l e t b e n t a r t o t t i l y e n j e l l e g ű e l ő a d á s o k t ó l (l . F á b i á n : A g a z d a s á g i é l e t n y e l v e : N y e l v R e f . 1 6 5 — 2 2 6 , f ő l e g 2 2 3) e l j u t o t t u n k a z u t ó b b i é v e k b e n m e g j e l e n t s a m ű s z a k i n y e l v v e l f o g l a l k o z ó o l y a n h a s z n o s é s m o d e r n k é z i k ö r y e l v e k h e z , m i n t K e r t e s R ó b e r t — Z i e g l e r V i l m o s A s z a b v á n y o s í t á s f e l a d a t a i é s m ó d s z e r e i (B u d a p e s t , 1 9 5 4 .) c í m ű v a g y K l á r — K o v a l o v s z k y m á r e m l i t e t t M ű s z a k i t u d o m á n y o s t e r m i o l ó g i á r k . . . c í m ű m ű v e , a z m á r m ű s z a k i t u d o m á n y o s é s o r i á s i f e j l ő d é s , n o h a e f e j l ő d é s t a s z ó b a h o z o t t c s a k n e m m á s f é l é v s z á z a d h a t a l m a s a r á n y ú t á r s a d a l m i - g a z d a s á g i á t a l a k u l á s a k ö t e l e z ő v é , s z ű k s é g s z e r ű v é t e t t e . M o s t a z o n b a n ű g y l á t j u k , s a k ü l f ö l d i v i s z o n y o k r a v e t e t t f e n t e b b i p i l l a n t á s s z i t é n a r r ó l g y ő z h e t m e g b e n ű i k e t , h o g y a m ű s z a k i t u d o m á n y o k é s a t e c h n i k a f e j l ő d é s e v e l a m ű s z a k i n y e l v f e j l ő d é s e c s a k a k k o r t a r t h a t l é p é s t , h a n e m r e k e d ű n k m e g a z e l é r t ű t s z a k a s z o r , h a n e m f o k o z o t t i r a m b a n , m e g s o k s z o r o z o t t e n e r g i á v a l h a l a d u n k t o v á b b . E n n e k h a t á r o z o t t l e s z ő g e z é s e a j e l e n c i k k e l s ő r e n d ű c é l j a .

5. Kik végezzék el ezt a munkát? Műszakiak vagy nyelvészek? Elméletileg mindkét megoldás lehetséges, legalábbis akkor, ha a munka kedvet érző bármelyik fél — személy vagy közösség — megfogadja E. Wüster (Internationale Sprachormung in der Technik. Berlin, 1931.) következő szavait: „Um Sprachtechnik¹ im Ingenieurwesen betreiben zu können, muß der Philologe technische Kenntnisse erwerben oder der Ingenieur philologische” (3). A gyakorlatban azonban alighanem minden esetben kiderülne, hogy ugyanaz a személy nem képes e két hatalmas tudományterületről egymaga kellő áttekinthetést szerezni, s így egyeztető munkája sem lenne hibátlan. Tévedés ne essék, egy nyelvtudós is érthet bizonyos műszaki kérdésekhez, s a műegyetemi tanár is lehet egyszerűsített nyelvművelő. Olyan nyelvész professzor azonban, aki mellékesen még Kossuth-díjas mérnök is — vagy pedig fordítva! —, korunkban, amikor mindkét tudomány szinte megszakítás nélkül új meg új eredményekkel gazdagodik, már csaknem teljességgel elképzelhetetlen. Rázsó Imre professzor joggal állapíthatta meg, hogy a nyelvészek nem ismerik, nem ismerhetik a műszaki fogalmakat (I. OK. 2 : 426—7), s amikor Lőrincze Lajos egy előadásában szaknyelvi problémákkal foglalkozott, nem titkolta, hogy szakértelem hiányában nem megy bele bizonyos szakmai kifejezések részletes boncolásába (MNyelvh. 66). Bajza József már idestova 120 évvel ezelőtt helyesen ítélte, amikor így foglalt állást a bennünket érdeklő ügyben: „Műszók alkotásához még nyelvszabályok ismerete sem elégséges, ahhoz dologismeret is kell. Nyelvtudós dologismeret nélkül nyelvtanilag jó szót fog alkotni, de mindig azon veszélynek leendő kitéve, hogy nem bírván tiszta fogalmával a kifejezni kellett dolgokat, szava nem lesz bélyegző, eléggé megkülönböztető, eszmét vagy gondolatot helyesen kifejező s fogalomzavarra ad alkalmat. A dolog-

¹ E kifejezését így magyarázza meg Wüster (i. m. 3): „Bewußte Sprachregelung ist angewandte Sprachwissenschaft, wie Technik angewandte Physik ist: Sie ist Sprachtechnik.”

ismerő viszont, a szakember, de nem nyelvtudós is egyszermind, rosszul alkotott, szabályokkal ellenkező szóval fejezendi ki a különben általa jól értett dolgot” (Nyelvünk műveléséről. 1843. Idézi Kovalovszky: NyelvRef. 233).

Bajzának általánosságban véve föltétlenül igaza van. Megállapításának lényege, tehát az, hogy sem a „dologismerő”, sem a „nyelvtudós” nem képes egymaga megbirkózni a műszaki nyelv problémáival, ma már közhely. Még napilapokban is találkozunk ilyen értelmű megnyilatkozásokkal (l. pl. Kusinszky Endrének „Az új műszaki nyelvért” című cikkét a Magyar Nemzet 1956. június 30-i számában), és saját műszaki nyelvük műveléséről szólván ugyanez a véleményük a külföldi szakembereknek, így a lengyeleknek (vö. Gregor: Nyr. 79 : 311) vagy a szovjeteknek is. Az utóbbiak közül például B. H. Костров hangsúlyozza, hogy a műszaki terminológiai kérdések sikeres megoldása érdekében „elengedhetetlen a nyelvészek és a műszakiak együttes tevékenysége” (Вопросы языкознания 1956. 127), s arra még külön is nyomtatékosan felhívja a figyelmet, hogy a műszaki terminológiai tudományos bizottságok munkájában okvetlenül részt kell venniük a nyelvészeknek is (i. h. 130).

E ponthoz érve azonban le kell szögeznünk még valamit! A műszakiak és a nyelvészek egymásra utaltságának elismerése helyes és szükséges, azonban nem jelentheti azt, hogy ölbe tett kézzel kell ülnünk, és várunk a másik fél közeledését „Egymagunkban úgysem érünk célt!” felkiáltással. Amilyen kényelmes, annyira haszontalan megoldás volna ez! Nekünk, nyelvészeknek persze könnyebb s talán mutatósabb lenne a műszaki nyelv fejlesztésének egyre égetőbbben előtérbe kerülő kérdéseit egyszerűen elhárítanunk magunktól, s csak időnként tenni egy-egy bíráló, elítélő megjegyzést. A műszaki fordítók és újtók, egyetemi tanárok és művezetők, mérnökök és vezető tisztviselők s általában a műszaki szakemberek azonban — természetesen más-más mértékben és fokon — napról napra a nyelvész, sőt a nyelvújító szerepét is kénytelenek betölteni, amikor egy-egy új, esetleg magyarul még szavakba nem öntött műszaki fogalmat kell valamiképpen kifejezniük, nem beszélve arról, hogy a műszaki szövegekben oly gyakori bonyolult, idegen nyelvű és szellemű mondatok magyaros visszaadása vagy nem ritkán a különféle rendű és rangú nyelvi vétések jóvátétele, a fogalmazási, mondatszerkesztési és egyéb hibák megszüntetése is hivatásos nyelvészre vár, illetőleg kellene, hogy várjon.

Műszaki kollégáink — mint látjuk — kényszerűségből nemegyszer a nyelvész tisztjét is ellátják munkájuk közben, s bár a műszaki szövegekben sikerületlen szó vagy egyéb nyelvi hiba általában jó néhány akad, mégis számos új kifejezés, pontos s ugyanakkor magyaros és szemléletes műszó bizonyítja ennek az önkéntes nyelvűvelésnek az eredményességét. Magától értetődik tehát, hogy nekünk sem szabad azonnal meghátrálnunk, ha a műszaki nyelvvel való ismerkedés során egy-egy nem kizárólag nyelvészeti problémával is szembe kell néznünk, egy-egy műszaki fogalom rejtelmébe is be kell hatolnunk. Lehet, hogy többször tévedünk majd, lehet, hogy bizonyos műszaki fogalmak tőlünk javasolt megnevezéséből éppen az illető fogalom legfontosabb ismertető jegye fog hiányozni, de bizonyos vagyok abban, hogy sok esetben mégis sikerrel jár majd próbálkozásunk, s hogy a szinte elkerülhetetlen botlásoktól eltekintve műszaki nyelvűvelő munkánk egészében véve mégis csak hasznos lesz. Abban pedig még inkább bizonyos vagyok, hogy ez a szakmai nyelvek felé való fordulásunk nagymértékben elősegíti majd a műszakiak és nyelvészek ilyen irányú közeledését, s rövidesen olyan gyümölcsöző

és immár konkrét, tervszerű együttműködés alapja lesz, amely együttműködés nyomán nemcsak a műszaki szótárak, szakkönyvek és kiadványok, hanem még a szoros értelemben vett nyelvtudományi munkák is újabb hasznos tapasztalatokkal, újabb figyelemre méltó szempontokkal lesznek gazdagabbak.

Grétsy László

A Műszaki Értelmező Szótár szakmai és nyelvi problémáiról

A nyelvészeknek a műszaki nyelvművelés munkájába való bekapcsolódására a közelmúltban átfogó terv alapján való módszeres és folyamatos lehetőség kínálkozott a Műszaki Értelmező Szótár köteteinek kiadásakor. A kéziratoknak nyelvi szempontból való felülvizsgálatát is tervbe vették, ez azonban sajnálatos módon csak szándék maradt, s a szótár eddigi 11 kötete nyelvészek közreműködése és ellenőrzése nélkül jelent meg. Az ebből származó fogyatékosra már a pécsi nyelvművelő konferencia (1959. okt.) felhívta a figyelmet. Ez a konferencia volt egyébként az első szervezett alkalom, ahol műszakiak és nyelvészek kölcsönösen elmondhatták egymásnak bírálatukat, igényüket, s határozatokban állapították meg a feltétlenül szükséges együttműködés módjait. A műszaki nyelv és nyelvművelés problémáinak s a nyelvészekre e téren háruló feladatoknak tisztázására újabb kitűnő alkalom volt az az ankét, amelyet a MTESZ három tagegyesülete hívott össze 1960. június 7-én a Magyar Műszaki Értelmező szótár ügyében.

Az ankéton műszakiak és nyelvészek meglepő nagy számban vettek részt, s a felszólalásokat mindvégig igen élénk figyelemmel kísérték, tanúsítva ezzel is az ügy jelentőségét. A vitában a szótárkötetek szerkesztői, a műszaki tudományok képviselői és a szótárszerkesztés szakemberei szólaltak fel.

A Műszaki Értelmező Szótár köteteinek szerkesztése a hasonló külföldi munkák nyomán 1958-ban indult meg, kísérletképpen szaktudományonként külön-külön kötetekben. Eddig 11 jelent meg: Építőanyagok, Általános elektrotechnika, Hidraulika és műszaki hidrológia, Műszaki mechanika, Villamos gépek, Közlekedésügy 1—2, Vízterelőművek és víziutak, Villamos művek, Alagutak, alapozás, földmunkák, talajmechanika, Mechanikai technológia 1.

Az eredetileg mintegy 12 kötetre, illetőleg szakra tervezett szótár kerete azóta kibővült: 1961-ig még vagy 10—12 kötet jelenik meg, köztük olyan szakok szótára, mint például az atomtechnológia, geodézia, hőerőművek, repülés, híradástechnika, bányászat, kohászat, papíripar stb. Javasolták az üzemgazdaságtan és a műszaki szervezés tárgykörét is. A sorozat befejezése és a kísérlet tapasztalatainak, tanulságainak megvitatása után, 1961-ben megkezdődnek a háromkötetes, összefoglaló Műszaki Értelmező Szótár szerkesztése. E vállalkozás régi hiányt pótol, mert a két- vagy többnyelvű szakszótárak és a szaklexikonok mellett nem volt eddig a műszaki tudományágak fogalmait világos tömörséggel meghatározó értelmező szakszótárunk. Újabban a Szabványügyi Hivatal kiadványai töltik be bizonyos tekintetben e szerepet. A műszaki értelmező szótárnak nagy jelentősége van a szakmai fogalmak tisztázása, az egységes műszóhasználat kialakítása terén és általában a műszaki nyelv

fejlesztésében, hiszen — mint már jelszóvá lett — a ma tudománya a holnap ipara: az elmélet rohamosan a mindennapok gyakorlatává általánosul.

I. Itt csak összegezzük a szótár vitájának során felvetődött szakmai vagy olyan szerkesztési kérdéseket, amelyeknek eldöntésében a műszaki szakemberek illetékesek.

Nincs még lezárva azoknak a tudományágaknak a sora, amelyeknek szótárát külön kötetekben adják ki. Felvetődött a javaslat, hogy külön kötetet szánjanak az úgynevezett műszaki alaptudományoknak (matematika, fizika, vegytan, műszaki mechanika stb.), mert ezek általános fogalmi ismerete szükséges minden szaktudományban. A legfontosabb kérdés a sorozat befejezése után a kötetek anyagának a tervezett 3 kötetben való egységesítése, részint az általános, közös fogalmak, részint az érintkező szakterületek miatt. Az összevont egységesítés mellett szól a terjedelem szempontja és az, hogy már az eddigi kötetekben is sok az átfedés, ismétlés. Nehézséget okoz azonban, hogy az átfedések rendszerint nem pontosak, mert ugyan vannak a műszaki szakmákéint más vagy legalábbis eltérő fogalmi tartalma van. Az egységesített szótárban is részben közös, részben pedig szakmákéint felbontott külön értelmezésre van szükség a legfőbb címszónál, s ez szükségképp növeli a terjedelmet. Nehézséget okozna így az idegen nyelvű terminológia beillesztése is. Az a vélemény alakult ki tehát, hogy célszerűbb megtartani a szakmánkénti s talán külön kötetekben való tagolást, de a rokon szakmákat egybevonva, például a műszaki egyetemek karai szerint. Az egyik abban állapodott meg, hogy a füzetek megjelenése után a szerkesztők javaslatot dolgozzanak ki az egységesítés módjára vonatkozólag.

A tudományos színvonal tekintetében tisztázást kívánt, hogy kik számára készül a szótár. Leszögezték, hogy természetesen műszaki (egyetemi vagy technikai) képzettség, de legalább érettségi az az alap, amelyet a szerkesztés feltételez. Felmerült azonban az alsó fokú műszaki szótár igénye is.

Vita tárgya volt a Műszaki Értelmező Szótár és a Szabványügyi Hivatal szabványi viszonya. Voltak, akik a szoros együttműködés szükségét hangsúlyozták, és a szabványok meghatározásai átvételét, illetőleg felhasználását javasolták, már csak a szabványok általános és kötelező volta miatt is. Mások elrezték ezt, azzal, hogy a szabványmeghatározások jellege és célja más. A két munkát rokon jellege mindenre feltehetően szükségessé teszi az együttműködés és az összehangolás módjainak tisztázását.

A szótár magyar értelmezéseit a címszók orosz, német, angol és francia megfelelői követik. Ez igen helyes és fontos. Többen szóvá tették azonban, hogy az idegen nyelvi műszók nincsenek összhangban a kétnyelvű műszaki szótárakkal, bár megválasztásuk általában jobb, mint emezekben. E tekintetben is sok azonban az egyenetlenség; legjobban az angol anyag. A szótár fontos részeit tökéletesítése végett a nemzetközi szótáriródlalom jobb felhasználására van szükség. A külföldi szótárakból azonban, sajnos, hiányzik a magyar műszókincs, így nehéz a pontos azonosítás. El kellene érni az UNESCO révén, hogy a tervezett többnyelvű műszaki szótár egyik nyelvű felvegyék a magyart is. Ez hatalmas segítség lenne számunkra az idegen nyelvi megfelelők kiválasztásában. Külföldi szakemberek helyesbítő bírálata is igen kívánatos volna.

Szóba került az is, milyen helyet kapjon a szótárban az ábra és a matematikai képlet mint értelmezési forma. A rajz, ahogy mondani szokás, a műszakiak második, sőt talán igazi nyelve, ezért az a vélemény alakult ki, hogy

felhasználása helyes és célszerű, ha a fogalom bonyolult leírást kívánna. Ilyenkor a rövid, szabatos meghatározást egészítse ki az ábra, de ne szorítsa ki vagy háttérbe az értelmező szöveget. Hasonló álláspont alakult ki a matematikai formulákkal való meghatározás teki tetében is; ahol bizonyos részletezésre és árnyalásra van szükség, nem pótolhatják a kifejtő értelmezést.

Helyeselték végül a felszólalók, hogy a szótárban helyet kaptak címszóként az egyre általánosabban használt rövidítések is.

II. A szótár szorosán vett nyelvi kérdéseit illetően az ankét résztvevői az eddigi kötetek szerkesztési és szövegezési hibáit jórészt annak tulajdonították, hogy ezek nyelvész lektorok nélkül készültek. E fogatkozást nem menti az, hogy a kísérlet célja elsősorban a címszóanyag összegyűjtése és az értelmezések ezek tárgyi szempontból helyes megoldása. A lényeg és a megformálás itt sem választható szét. A nyelvi helyesség és szabatosság, valamint a fogalmi világosság és pontosság egymást feltételezi.

Hangsúlyozták a felszólalók, hogy a tudományos-szakmai és a nyelvi helyesség követelményének egyensúlyát és összhangját meg kell teremteni a szótárban, s ezért már a most készülő kötetek szerkesztésében igyeke kell venni a nyelvészek segítségét. A műszaki nyelvművelés egyik legfontosabb gyakorlati feladataik, s a műszaki értelmező szótár szerkesztésében való közreműködés alkalmat ad, hogy egyszerre foglalkozzunk mind a műszóalkotás, mind a műszaki stílus helyességének kérdésével. Szerepük azonban mindkét területen csak a véleményezés, tanácsadás, a segítő közreműködés lehet.

I. A szótár címszóanyagának megállapítása, kiválasztása az Akadémia szakosztályainak, bizottságainak, a MTESZ szerveinek, a Szabványügyi Hivatalnak és ún. bázisi intézményeinek feladata. Mi csak abban mondhatunk véleményt a nyelvi helyesség szempontjából, hogy két vagy több vagylagosan használt műszó közül a kívánatos és célul kitűzött terminológiai egységesítés melyiket tartsa meg. A tudományos és a műszaki nyelvben nem lehetnek szinonimák; ez ellentétben van a szabatosság és pontosság megkívánta egyértelműséggel. A szótár címszavai után helye kétféle ún. másodkifejezések tehát nem egyértékű megfelelők, hanem ma még élő, de kiszorítandó változatok. Hasonlóképpen felveszi a szótár a helytelen, nem kívánatos, s ezért joggal felcsereleendő műszókat is, a helytelenítés jelzésével és utalva a megfelelőbb, értelmezett címszóra. Ezekben az esetekben is kívánatos meghallgatni a nyelvészek véleményét.

Ide tartozik a műszóalkotás és az idegen terminusok magyarításának kérdése. A műszaki nyelvújítást általában helyeselték és szükségesnek tartották a felszólalók, sőt hangsúlyozták az idegen műszók magyar megfelelőjének hiányát a legtöbb szaktudományban. (A vegytani nomenklatúrában azonban lehetetlen a magyarítás a vegyületeknek sok százezres és színtelen naponta növekvő száma miatt.) Megfelelő műszaki ismeretek híján a nyelvész szerepe itt is csak a felmerült szójavaslatok elbírálása, a köztük való helyes választás elősegítése, esetleg az ötletadás lehet.

Volt olyan vélemény, hogy a latin–görög terminusokon kívül más idegen műszó nem illik nyelvünkbe. E történelmi gyökerű nézetre rácsafol nyelvünk fejlődésének újabb korszaka és a gyakorlati élet. A műszaki és a politikatudományi ismeretek egyre szélesebb körben való terjedése és a mindennapi életben megnövekedett jelentősége mégis inkább a magyar műszók használatát ajánlja a könnyebb érthetőség végett.

Kitűnt a felszólalásokból, hogy a terminológiai sokféleség s az ebből származó sok bizonytalanság, zavar és tévedés forrása az utóbbi évtizedben ugrásszerűen megszorodó műszaki fordításirodalom, a szakmai és nyelvi tekintetben egyaránt tájékozatlan, újsütetű fordítók önkénye, az értelmetlenségeket szülő szolgai fordítás. Bár e téren nagy a javulás, a fordításoknak fokozott nyelvi ellenőrzésére van szükség.

A címszók megválasztásával kapcsolatban feltűnő a szótár főnévfetisizmusa: jóformán csak főneveket értelmeznek az eddigi kötetek, igéket és melléneveket alig. Ezen az aránytalanságon okvetlenül változtatni kell.

2. A szótár legfontosabb része a címszóanyag értelmezése. Az ankét felszólalásai főként ekörül forogtak. Az eddigi megoldások bírálata nyomán kialakultak a legfontosabb követelmények: a) a tartalmi és a nyelvi helyesség egyensúlya; b) a meghatározások terjedelmi arányossága és egysége; c) a fogalom jellegéhez és a címszó szófajához illő, legcélszerűbb értelmezéstípusok megállapítása. Így pl. ki lehet alakítani a legmegfelelőbb meghatározási formulákat a legfontosabb szó- és fogalomtípusok számára (főnév — melléknév — ige; -ás, -és, -ság, -ség képzős főnevek; eszközök, anyagok, műveletek, folyamatok, halmazállapotok neve stb.). Ez egyúttal a célszerű terjedelem kikísérletezését is segíti (a rövid, egyszavas szinonimával történő értelmezés esetei stb.).

Általában szótárszerűbbé kell tenni a köteteket, pl. abban is, hogy a fogalmakat ne laza, többféle változatot mutató körülírásokkal értelmezzük, hanem hogy a meghatározásnak a fogalomhoz illő, világos, egyértelmű, arányos és egységes logikai és nyelvi formát adjunk, s a címszónak megfelelő szófajjal jelöljük a kategóriát, amelybe tartozik. Lényeges követelmény továbbá annak az elvnek következetes megvalósítása, hogy az értelmezés szövegében mindenki számára érthető közszavakat használjunk és csak olyan műszókat, amelyek a szótárnak címszavai, tehát jelentésük ott megtalálható és ellenőrizhető. A szótárt készítő szakemberek számára ugyanis természetesen és maguktól értődők szakmájuk műszavai, s ezért sokszor nem gondolnak arra, hogy ezek nemcsak a laikus, hanem gyakran más műszaki terület szakembere előtt sem ismeretesek vagy legalábbis nem világosak. Egyszavas, szinonimikus, utaló értelmezés esetén pedig ügyelnünk kell, nehogy beleessünk az önmagába visszatérő körértelmezés bosszantó hibájába, a szótárak és lexikonok kísértő veszedelmébe. A szótári rendszer tekintetében tanulságos volna általában a magyar nyelv értelmező szótára kialakított elveinek és módszereinek figyelembevétele.

3. A vita egyik góca a szótár értelmezéseinek nyelvi helyessége, a műszaki stílus kérdése volt, s a nyelvművelés szempontjából ez adta a legtöbb tanulságot, ez jelölte ki a legfőbb feladatokat. Örvendetes fejlődés jele, hogy az eddigi kötetek bírálata nyomán a szerkesztők és a műszakiak egyetértően hangsúlyozták a tartalmi és a nyelvi helyesség szempontjainak egyenrangúságát és a további munkában megvalósítandó egyensúlyát. A fogalmi pontosság mellett, vele párhuzamosan és összhangban, a nyelvi, fogalmazásbeli szabotosság és helyesség, a stiláris könnyedség, sőt szépség megvalósítására is törekedni kell tehát.

A felszólalások során kibontakoztak a műszaki stílus hibái, fogyatkozásai, ferdeségei. A szakmai pontosság és a szakszerűség érdeke a szürke fogal-

mazást, a szókinés összezsugorodását, elszegényedését hozta magával. Néhány univerzális sablon-ige terpeszkedik mindenütt (*történik, fellép; használ, alkalmaz*), burjánzanak a fölösleges igekötők (*leterhel, leürít*), fukarkodnak viszont a határozott névelővel; a tulajdonság fokozására csak a *magas* melléknevet vélik alkalmasnak; a helyhatározói viszonyokat bizonytalanná teszi a *-nál, -nél* általános használata. A rokon értelmű szók és kifejezések alkalmas megválasztásának elhanyagolása, a pontos árnyalás eszközeinek mellőzése, a szóhasználat pongyolasága, kevertisége (*anyag — test*), fogalmazási, nyelvhelyességi hibák sora a műszaki és tudományos nyelvben megengedhetetlen bizonytalanságra, kétértelműségekre vezet. Mivel rendszerint ugyanazok a típushibák mutatkoznak a műszaki kiadványokban, ezeknek kiküszöbölésére kell összpontosítani az orvoslás munkáját, s erre a Műszaki Értelmező Szótár végleges kialakítása kitűnő lehetőséget ad.

Az ankét vezetői a megbeszélés eredményét összegezve megállapították, hogy a vita igen élénk, termékeny és hasznos volt, és hamarosan sor kerül folytatására. A bírálatok és felszólalások jelentős segítséget adtak a további kötetek tökéletesítésére és az egységes szótár kialakítására. Néhány alapelvben és gyakorlati teendőben máris megállapodott az értekezlet: a sorozat befejeztével szerkesztői megbeszéléseken dolgozzák ki az egységes irányelveket, a szerkesztés nyelvi kérdéseinek egyöntetű megoldását; szélesebbé kell tenni a kötetek társadalmi bírálatát; a végleges kidolgozás munkájához meg kell teremteni az Akadémia illetékes osztályainak és bizottságainak, a Szótárszerkesztési Tanácsnak, a Szabványügyi Hivatalnak és más műszaki tudományos szervezetnek segítő együttműködését e nagy mulasztást pótló fontos vállalkozás sikere érdekében. E munkában, amely a szocialista építésnek és nyelvünk művelésének ügyét egyaránt szolgálja, készséggel vállaljuk a ránk háruló részt.

Kovalovszky Miklós

A Nyelvtudományi Intézetben készülő magyar leíró nyelvtan és nyelv művelésünk

I. Akadémiánk elődje, a Magyar Tudós Társaság, tudvalevőleg nyomban megalakulása után igen sok irányban hozzákezdett akkori legfőbb céljának megvalósításához: nyelvünk egységesítéséhez és szabályozásához, korszerű fejlesztéséhez és tudományos feldolgozásához. Először is a művelt írásbeli használat egységét biztosító szabályokat adta ki (1832-től); majd a megújított szókészletnek műveltség-hordozó rétegeink új fogalomkincsét kifejező, legfontosabb elemeinek használatát normalizálta Magyar és német zsebszótárával (2. rész: 1835.; 1. rész: 1838.). Sőt még a rendszeres magyar nyelv művelés és stilisztika közös alapjául tekinthető, Szvorényi József írta Magyar ékes szókötést is már 1846-ban megjelentette, tehát ugyanabban az évben, amelyben nyelvünknek első, viszonylag tudományos leírása, A 'magyar nyelv' rendszere is kikerült a sajtó alól. (Vö. Szinyei József: A Magyar Tudományos Akadémia és a magyar nyelvtudomány 3 kk.)

A felszabadulás utáni átszervezésekor összehasonlíthatatlanul nagyobb tudományos és közművelődési feladatok hárultak a Magyar Tudományos Aka-

démiára; maga az a csoport is, mely a szocialista művelődési forradalomnak anyanyelvűekkel kapcsolatos tevékenységét jelentette, más és nagyobb arányú volt az úttörés korszakában végzett, föltüntetni kell. A hatalmas méretű tervezésből ismét a legesleggyakorlatibb és -sürgetőbb helyesírási eredmények jelentek meg legkorábban. A magyar helyesírás szabályainak 9. kiadása már 1950-ben, 10. kiadása pedig 1954-ben megjelent, sőt a Helyesírási kézikönyv is elkészülőfélben van. A két nyelvű szótárak meg a tudományos szótárak gazdagsora után 1959-ben megkezdődött az Értelmező Szótár kiadása is, tehát egy olyan munka, mely hatalmas tudományos apparátusával, tekintélyes arányaival, páratlanul gazdag anyagával nemcsak szótárírásunkban korszakhatár, hanem várhatólag nyelvújító és nyelvtani tekintetben is nagy hatású lesz (vö. Bárczi Géza: *Nyr.* 83: 129—36). Nyelvújításunk maga 1953 óta több igen népszerű elvi és gyakorlati kézikönyvvel is segítette újonnan formálódó, széles olvasótáborúkat nyelvhasználatának csiszolását. (Ezekről nemrég készítettem mérleget, lásd *Valóság* 1959/4: 106—8.) Az alábbiak szempontjából most csak azt a „hiányt” említem meg, hogy a rendszeres, nagy nyelvújító kézikönyv (kódex, lexikon) terve sokszor felbukkant ugyan (folyóiratok hasábjain is, például *Nyr.* 79: 163—4, 494—5; 80: 287; 84: 16), megvalósításáig a munkák torlódása miatt mégsem juthattak meg. Annyal erősebb jelség, hogy 1958-ban az Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek sorozatában összefoglaló stilisztika jelent meg: Fábri Pál—Szathmári István—Terestyéni Ferenc műve, *A magyar stilisztika vázlatja*. (Bencédy József-ek erről szóló ismertetését lásd *Nyr.* 83: 352—6.) A mai magyar nyelvnek egyszerre szakszerű és nyelvújító célú leírása, a nyelvtan — sajnos — most is lassabban készült el a vártnál, de a bevezetést, hangtani és szótani tartalmú első kötet immár sajtó alatt van, s a második (morfologikus) kötet terveink szerint egy év múlva szintén követi. A munka a mai magyar nyelv teljes rendszerét feldolgozza.

Olvasóinknak ez alkalomból röviden arról szeretnék számot adni, hogy a nyelvújításban mit várhatunk ettől a könyvtől: mely céllal, milyen terjedelemben, részletességgel, beosztás szerint, miféle elvek és források alapján módosított gyakorlati (nyelvhasználati) véleményt az egyes vitatható értékű kifejező eszközökről.

2. A jelzett „leíró nyelvtan” persze az elmúlt nyolc-tíz év uralkodó magyar nyelvészeti felfogásának megfelelően eléggé messze van a merevségi krón szemléletű rendszerábrázolásoktól, s még inkább a tisztán strukturális deskripciótól: a mai nyelvi rendszer inkább mozgásban, alakulásában szeretné bemutatni, s egyúttal a józan lehetőség normatív jellegű, tehát alakítani is akarja nyelvünk fejlődését. Tudományos módszerét most nem vizsgálom tovább; ehelyett társadalmunk tudatosan fejlett, helyes nyelvhasználatának kialakítására vonatkozó törekvéseit részletezem.

Az egész mű nyelvújító céljának megvilágítására 1953-i akadémiai vitái alkalmából Módi Aladárnak 1952-ben, a szegedi nyelvészkonferencián kifejtett gondolatát idéztük: „a nyelvtudomány mai fő feladata, hogy a szocializmus eszméjének, gazdag gondolati és érzelmi világának megfelelően, megtanítsa az új társadalom építésére és vezetésére bekapcsolódó dolgozó milliókat gondolataik önzetlen, közérthető, ugyanakkor sokoldalú és változatos, logikus és helyes kifejezésére. Ez pedig fokozottabban megköveteli, mint bármikor, hogy a szókincs és a kifejezésbeli gazdagság gyarapítása mellett a súlyt első-

sorban nyelvünk törvényeinek, a nyelv és a gondolkodás, a nyelvtan és a logika kapcsolatának tudatosítására helyezük” (TársSzemle 1952 : 53; vö. I. OK. 4 : 36).

Új nyelv-művelésünk már kezdettől fogva hangoztatta, hogy a helyes nyelv-művelés nem merülhet ki a nyelvi hibák nyesegetésében, afféle nyelvi csószkódásban, hanem nagy gondot kell fordítanunk a helyes nyelvhasználati szabályok megismertetésére, írói k mi tisztező kifejezési módjainak bemutatására, nyelvü k múlt- és jelenbeli összefüggéseinek feltárására — egy szóval: az anyanyelvi műveltség elmélyítésére is (vö. Lőrincze Lajos: I. OK. 2 : 418). Ezt a re: dszerint „pozitív nyelv-művelés”-nek nevezett munkát szeretné első-sorban A mai magyar nyelv rendszere is erősíteni. Részben ez magyarázza, hogy bár első tervekben csak egy 20, majd 25 éves nyelvtan szerepelt (vö. MNy. 49 : 264—6), egy-két év múlva művelődési forradalmuk lerövidítéséhez alkalmazkodva 35—40 valóságos ívre kellett növelnünk a kitűzött területet (vö. NyIK. 7 : 122—7, I. OK. 9 : 304—5, AL. 6 : 444), s ez végül bibliográfiái függelékkal, tárgymutatóval, rövidítésjegyzékkel stb. mintegy ötödével nagyobbra terebélyesedett ki. Ugyan az értelmező szótár tudományos részletességétől még így is messze elmarad nyelvtanunk, mégis ebben a keretben — úgy gondoltuk — már lehet közműveltségü k mai színvonalán is fejlődésükkhöz méltó ismereteket közölnünk; lehet többet, jobbat adni művelt olvasóinknak, mint amit a tankönyvekből úgyis tudnak.

3. A „pozitív nyelv-művelés”-ben tehát könyvünknek teljes anyagával részt kívánunk venni; most pontosabban mégis inkább azokra a függelékszerű megjegyzésekre térünk át, amelyekben egy-egy elméleti rész, pont, szakasz után a gyakorlati (helyesírási, helyes kiejtési vagy szerkesztési, illetőleg a finomabb stílusárnyalatokra vonatkozó) utalásai k vannak. Ezekben tudunk ugyanis legközvetlenebbül segíteni azokrak, akik egy-egy konkrét alak leírásában, kimo dásában, helyes alkalmazásában tanácsot keresnek; itt küzdhetünk legerősebben a mutatózó hibás alakok ellen.

Persze az általános nyelvtani szabály és a gyakorlati útbaigazítás sokszor csak némi erőszak árán különíthető el egymástól. A nyelvtani „törvény” ugyanis sokszor nem egyetemes érvényű, s a fő szabályt csak azoknak a tipikus eseteknek az elsorolása teszi világossá, amelyekben ilyen vagy olyan módon érvényesül; sőt voltaképpen még az esetleges kivételek teljes sora is hozzátartozhat a szabályhoz. Ezzel azonban másfelől már a „nyelvhelyesség” részleteibe jutottunk el. A 3. személyű tárgyra vonatkozó tárgyas igealakok használatára például a fő szabály ugyan az, hogy csak logikailag határozottak érzett tárgy esetén alkalmazzuk őket; de a nyelvtani tárgyalásban azért ennek egyes apróbb csoportjait mégiscsak szívesen be kell mutatnunk. Ha pedig a nyelvhelyességből indulunk ki, akkor meg azáltal tesszük világossá, érthetővé az azt akarok : azt akarom ; *Petőfit olvasok : Petőfit olvasom ; combját kérek : (a) combját kérem* szerkezetpárok eltérő jellegét, hogy bennük a logikailag határozatlan (típusra utaló vagy partitivusi) meg a logikailag határozott (egyedre vagy teljes konkrét csoportra utaló) tárgy ellentétét, tehát a jelzett fő nyelvtani szabály sajátos fodoródásait láttatjuk meg. — A felszólító mód jelének a különféle tövégekkel kapcsolatos alakulása is épp annyi okkal nevezhető nyelvtani, mint nyelvhelyességi-helyesírási anyagnak; *ás : áss, márt : márts, üt : üss, fest : fess, ad : adj* (ejtsd: aggy) stb., s ha mi ezeket rem a fő elméleti, hanem (függelékszerűen) a gyakorlati tudnivalók közt említjük, ezt

csak a sok helyesírási és helyesejtési vonatkozás magyarázza. — Az is kétségtelen, hogy teszem a mai szófaji átesapásokról szóló „nyelvtani” részekben felfoghatók a stílus elevenítését szolgáló gyakorlati útbaigazításoknak is.

De minden szónál többet mond, ha ide iktatunk a kötetből egy-két szemelvényt. Az első az egy, illetőleg több 3. személyű birtokos egy birtokára vonatkozó birtokos személyragok keveredésének nyelvtani szabályát tartalmazza egy kisebb gyakorlati megjegyzéssel:

„A személyragok funkciók szerinti kategóriáinak határa itt nem éles, amennyiben az *-a ~e-* vagy *-ja ~je* rag nemcsak e g y e s, hanem — bizonyos esetek kivételével — t ö b b e s z á m ú 3. személyű birtokosra is vonatkozhat. A többszámú birtokosra alakilag is rámutató, úgynevezett e g y e z t e t e t t *-uk ~ük, -juk ~jük* (kissé régiesen *-ok ~ök, -jok ~jök, sőt -ek, -jek* is) tehát csak némely szerkezetekben szokásos rag. Így ha csupán az előző mondatból vagy a beszédhelyzetből érthető, hogy kik a mondatban meg nem nevezett birtokosok: *Két ifiú térdel, kezökben a lant* (Arany: Szondi két apródja; ÖM. I, 261); *Miska ... olyan pipák a készített, hogy ... szállt-szállt a hírük* (Mikszáth: ÖM. XX, 175); „*Elnézést, hogy zavarjuk csöndes esteli nyugodalmukat*” (értsd: a magukét; Galgóczi: Csillag 1952. 825); vagy ha a birtokosokat ugyanabban a mondatban nem birtokos jelző, hanem alany, tárgy vagy határozó nevezi meg: *Odaát a kunok összedugták a fejüket* (az alany a birtokos; Móricz: Kerek F. 64); *Most áruk csupán van zsoldosoknak* (a részeshatározó az; Ady: A tábor-tűz mellett; ÖV. II, 210); „*Nincs ezeknek érzékük, semmihez*” (úgy; Szabó P.: Isten m. 331). Ilyen a ragozás akkor is, ha a kitett birtokos jelző — szórendi helye miatt — nem mutat rá tökéletes világossággal a birtokszóhoz való viszonyára: *Kezdenéd már soruk fiataloknak — S diadaloknak* (Ady: Azután vége volna; ÖV. II, 65); *A rendőröknek jó kemény a gumibotjuk* (Nagy I.: Nincs m. 63); s ha ’ök’ értelmű ő névmás a birtokos jelző: *Az ő kezökben ég tovább a harc* (József: A gép elkapta; ÖM. I, 27); *elmárnak [az önző vezetők] mindenkit, nehogy az ő rangjukat veszély fenyegetse* (Veres: Pályamunkások 58).

A régi nyelvben (s egyes mai nyelvjárásokban) jóval szélesebb körű az egyeztetett személyrag használata, s ennek mai irodalmi nyelvi szövegeinkben is van nyoma: *Holt ember varjaknak étkük* (régiséggűl; Ady: Dózsa György lakomáján; ÖV. I, 224); *A gyöngébbeknek kedvekért sem kell hosszasan bizonygatom* (a mai értekező nyelvben avultas szerkesztés; Mészöly: Ómagyar sz. 61). — S viszont: a köznyelvben még némelyik iménti típusban is t e r j e d a n e m e g y e z t e t e t t szerkezet, s az irodalmi nyelvi szokást ez is ingadozóvá teszi: *Természete már ez magyar embereknek* (Arany: Családi kör; ÖM. I, 133); *a lovak ... szörnyen ugrálnak, ami a hajóhúzóknak nemigen szokása* (Tömörkény: A ravasz K. 86); *szokása volt az ütteni kalauzoknak ... mellre akasztott lámpással kibotorkálni a házból* (Gelléri: Ház a t. 297); [1955-ben az angol] *dollár- és aranytartalékok ... több mint egyötödével csökkentek* (SzN. 1956. márc. 29. — 3). Különösen szólásszerű kifejezésekben szaporodik az egyeztetés nélküli típus: *segítségére siet (nekik); javára válik (nekik); Sokaknak ... eszébe jutott a bűvös vadász regéje* (Mikszáth: ÖM. XXI, 15); noha az igényes nyelvhasználat többnyire kerüli az efféle.”

A másik részlet az alanyi igeragozás kijelentő mód jelen idejének egyes számú iktelen és ikés személyragjait, illetőleg ezek egyes tótani szabályosságait bemutató szakaszokat követi, s egészében afféle gyakorlati megjegyzés:

„Általános jelenség mai nyelvünkben, hogy az ikés igeragozás ritkán jelentkezik egész következetességgel és földrajzi egyöntetűséggel. Egypár — jórészt személytelen —

igénk mindenekelőtt iktelenül és ikesen egyaránt ragozható: *omol* és *omlik*, *ömöl* és *ömlik*, *tündököl* és *tündöklök* stb. Másokban jelentéskülönbség társulhat a kétféle toldalékhoz: *nem bán semmit* és *jól bánik vele*; *hall valamit* és *valami idáig hallik*; stb. — Egyébként a választékos, ünnepélyesen irodalmias stílus gondosabban ragaszkodik az ikés ragokhoz, a mindennapi beszéd és egyes nyelvjárások kevésbé. (Mások, mint a székely, ismét jobban.) De ingadozások mindenütt vannak. Ezek egy része onnan ered, hogy egyes igék csak 3. személyben ikések: *búj-o-k*, *búj-sz*; de: *búj-ik*; *mejtör-ö-k*, *mejtör-sz*, de: *mejtör-ik*; *hull-o-k*, *hull-asz*, de: *hull-ik*; stb. Az *ugrik* 2. személyben inkább iktelen ragot használunk: *ugor-sz* (*ugr-asz*). Más igék mindkét ragsorral járják: *szivaroz-o-k*, *dohány(o)z-o-k* vagy *szivaroz-o-m*, *dohány(o)z-o-m*; *szivaroz* vagy *szivaroz-ik*, *dohányoz* vagy *dohányz-ik*; stb. Ismét mások csak a 3. személyben ingadoznak; az 1—2. személyben rendszeren iktelenek: *megjelen-e-k*, *megjelen-sz*, de: *megjelen* vagy inkább *megjelen-ik*; *haldokl-o-k*, *haldokol-sz*, *haldokol* (például Szabó P.: Új f. II, 19) vagy inkább *haldokl-ik*; stb. — Az ikés igék ható igei származékait csak régies, választékos stílusnyelvalattal ragozzuk olykor ikesen, egyébként az irodalmi nyelv is inkább iktelenül használja őket: *mejtörténhet-ik* és *mejtörténhet*; *ugorhat-o-l* (ez ma kivált ritka, csaknem mesterkéltsé alak) és *ugorhat-sz*; *emlékezhet-e-m* és *emlékezhet-e-k*. — Egyes igéinknek terjedőben van az ikés ragozásuk, így a *folyik-é* (de még *foly* van például Babits: ÖM. VIII, 46; Szabó P.: Nyugtalan é. I, 50); vagy éppen elűnőben, mint a *lépik*, *küzdik-é* (Mikszáth regényének címe erdélyiesen: *Mindenki lépik egyet*). Így fordulhat elő az, hogy egy író ugyanazon munkájában önkéntelenül mindkét alakkal él; vö. például: *puskátüzelés lobbanik el* (Gárdonyi: Egri cs. II, 141) és: *még sok puska tüze lobban és ropog* (uo.); „*Ó eltűnhetik*” (Németh: Égető 588) és: *ő eltűnhet* (uo. 589). — Némelyik ikés igét alanyi ragozást kívánó, főleg 1. személyű tárggyal csakis iktelenül ragozhatjuk 3. személyben: *Én gem esz a lág, ha fejed [írtsd: a magyar nép fejét] mosom* (Arany: Bolond I. II, 5; ÖM. III, 168); „*Csak föltápszokodom hajnalba az istállóban, aztán rögvést esz a fene*” (Barta: Szerelem 26). Hasonló igeikötös szerkezetek: *dolgozik*, de: (ő mindent) *feldolgoz*; (engem is) *megdolgoz*; stb.

Egyes nyelvjárásoknak s az analógiának a hatására sok párhuzamos ragos alakunk van. Az 1. személyű *eszek*, *iszok*, *alszok* típus ma köznyelvünk is kerüli (helyesen: *eszem*, *iszom*, *alszom*), mindamellettt gyökeresen nem irtotta ki a használatból, s így irodalmunk is jól ismeri. Egyes írók nyelvük népiességét hangsúlyozzák vele, például: *És iszok, a lóval együtt* (Gelléri: Ház a t. 77); *én is megházasodok majd a magam idejében* (Szabó P.: Nyugtalan é. II, 46). Mások a beszéltetett népi hős jellemzésére alkalmazzák: „*mond nekí, hogy én lefekszek*” (Dobó István szavai; Gárdonyi: Egri cs. II, 274); „*No de most már elíg legyik, mer megharagszok*” (Móricz: Sári b. 55). Elvértve azonban az *m* — iktelen igen — kevésbé választékos: *könyörgöm* ('könyörgök?'); „*Én magáért nyőszörgöm, Józsi!*” (Németh: Égető 378). — Az ikés ragozás 2. személyében a beszélt nyelv *s*, *sz*, *z* tövégen kívül eléggé ritkán s csak irodalmias hangulattal használ *l*-es ragot, vö.: „*legokosabb lesz, ha ide fekszel, . . . puha homokvámkoson álmodol!*” (Mikszáth: ÖM. III, 216; a köznyelvben gyakoribb az *álmodsz*); „*ragaszkodol ehhez a városhoz*” (Kaffka: Színek és é. 185). Bizonyos nyelvjárásokat kivéve az élő társalgási nyelv inkább a *ragaszkodsz*, *szüksz* alakokkal él. — 3. személyben egyrészt a *csűsz-mász* típus mutat táji hatásra, vö.: *Ahányféle állat csűsz-mász egész földön, — Mindazok alakját fölveszi ő [az isten] rögtön* (Homérosz—Mészöly: Ulisszes 74); másrészt a *lépik*, *dülök* stb., azaz a túlzottan ikés típus, vö.: *Az aga a hasához kap. Összerogyik* (Gárdonyi: Egri cs. II, 283); *azóta áll így ez a malom, és dülik össze lassan* (Tersánszky: A tiroli k. I, 227); *Józsi . . . a kislányában . . . gyönyörködik, avval játszogatik* (Veres: Rossz a. 77).”

A harmadik példa az *-a ~ -e*, *-ja ~ -je* névszói személyragnak magashangú alakjában (főképp egyes további toldalékok előtt) jelentkező *i* (*í*) hangra vonatkozó kisebb megjegyzésünk:

„Az *-e*, egyes további toldalékok előtt *-é* 3. személyű személyrag *-i*, *-í* változata a nyelvjárásainkban eléggé elterjedt alak, s a beszélt nyelv alsóbb rétegeiben is járatos; az irodalmi s a műveltebb köznyelvi használat azonban kerüli. Egy-két megkövesedett szóalakban mindamellettt ma is csak ez a változat járja: *se szeri, se száma*; *töviről hegyre*; *iziben*; s a *neki* 3. személyű határozószóban is *-i* áll szemben a többi személy ragjával.

Mint régi és ma is élő, elterjedt változat mégis helyet talál olykor szépirodalmunkban is, ha a vers zeneisége igényli, vagy ha meghittebb, családiasabb

hangulatával kelletti magát: [Antipater] *széles kardját Bors mellire szegzi* (Vörösmarty: Zalán f. III; ÖM. II, 58); *Mert az volt őneki a természetiben* (Petőfi: Lehel I, 49; ÖM. III, 310); „*A végén még beleszeretél*” (Németh: Égető 108). — Hangulati telítettsége miatt szitkozódásokban, szólásszerű kifejezésekben gyakoribb a köznyelvben is, mint egyébként: „*A kiskésit!*”; „*azon melegiben*”; „*egy ültő helyiben*”; stb.”

Az írásmódra is vonatkozó tanácsok közül a szóösszevonásokra és a betűszókra utalót közöljük:

„Helyesírásunkban mindkét tulajdonnévi típust a csupa nagybetűs írás jellemzi: *VIRÁGÉRT, MÁV, KISZ*; a közneveket ellenben kisbetűvel írjuk: egy *közért*, a *tszcs*, *pvc*-ből. Mindegyiket rövidítésjelző pont nélkül, szorosan egybeírjuk. (Ha egy köznévi jellegű ilyen alkotás nagyobb tulajdonnévi összefüggésbe kerül, akkor csak a kezdőbetűt írjuk nagybetűvel: a *Vörös Csillag Tszcs*; a *Szabadság Tsz.*) — A toldalékok általában kötőjellel kapcsoljuk hozzájuk: az *ÉNSZ*-ből, a *VIT*-re; illeszkedés tekintetében a kiejtést vesszük alapul: *pvc*-ből, mert a szótó kiejtése: *pévécé*. A *-val* ~ *-vel* és a *-vá* ~ *-vé* rag hasonulása ugyanígy alakul: az *MTK*-val (ejtsd: emtékával), a *KISZ*-szel (kimondva: kisszel), a *MÁV*-val (kiejtése: mávval). Az effajta alakulás után a kötőhangzó néha más, mint a teljes alakú tulajdonnév után: a *Máv-o-t* (de: a *Magyar Államvasutak-a-t*). — A határozott névelő és a főnévi mutató névmási jelző alakját szintén a kiejtés szabja meg: az *MTA* (ejtsd: emtéa), de: a *Magyar Tudományos Akadémia*; a *MÁV*; ama *tszcs*.”

Az idézett részek terjedelemaránya nem felel meg ugyan okvetlenül az egész mű átlagának, de nagyjában helyesen érzékelteti azt, hogy az ingadozásokra, az esetleges mai nyelvi hibalehetőségekre eléggé gyakorlatiasan és bőven kitérünk, s még az írói-költői nyelv sokféle finomságának, ritkább kifejezésének helyes értékelését is viszonylag gyakran megadjuk. Főleg a klasszikus írók, költők műveiből ismert formákra utalunk; a *gyáva- és buták* jellegű toldalékolásra (Vörösmarty); a *től* 'tettél' (tudniillik: cudar esihésnek; Arany) szóra; az elbeszélő és az összetett múltra; az *-and* ~ *-end* jeles jövő időre; Ady és mások *volt volna* ('lett volna') igealakjára; stb. Továbbá a legmaibb nyelvi jelenségekkel is gyakran foglalkozunk, az egészen hibásakkal is, mint: *ama elmélet*; *engessük*; az [én] *várnák*-beli illeszkedés; a *nyugi* típusú „felszólító mód”; a „közlekedési nyelv” *kapaszkoztam* vagy *igyekszünk* alakja.

Sajnos, egészen részletesen még a mostani megnövelt terjedelemben sem tárgyalhatjuk meg a különféle ritkább jelenségeket. Márpedig az elnagyolás gyakran a szakszerűség, a tudományos megbízhatóság rovására megy. A fentebb idézett részletekben is talán megnyugtatóbban lehetett volna foglalkoznunk az iktelen és az ikes alakok vagy az *-a* ~ *-e* és az *-uk* ~ *-ük* birtokos személyrag használatának finomságaival, ha még részletesebben elmélyülhetünk volna az árnyalatokban. (Az ikes ige ható származékának ikes ragozását például nem ártott volna egy-két értekező prózai példán is szemléltetni.) Mégis jobbnak láttuk ezt a mérsékelt terjedelmű feldolgozást, mint az esetleg csak szakembereket érdeklő részletességet. Megnyugtató volt számomra, hogy általában az utóbbi napokban olvasott ritkább sajátos nyelvi alakokról is esik szó a megjelenendő kézikönyvben: *Nem szabadna arra tekintenie* (Kortárs 1960/7: 3); „*klassz pulcsija van*” (uo. 13); „*Te is úgy beszélsz olykor Zoltánnal, mintha kommunista lenne*” (uo. 25); *Ki erre hajt, rőt lesz a nyája* (uo. 28); *sértéseket őrizett* (uo. 43); *arcaidon* (uo. 47); *evvel* (uo. 49); *A naggya gyerekek inasok — már* (uo.); *Ilyen leszél te is — huszonöt év után* ... (uo. 53); *főállingálni* (i. h. 56); „*Van hova menjen?*” (uo. 66); *belelőtt a suszterbe* (uo. 67); *Adassék meg lelkemnek is — a béke* (uo. 94); *kezem — elréved egy-egy ódon, — már fényes kalapácsnyelen* (i. h. 90); *a kazak, kirgiz, kojbál és szagjában*

(MNy. 56 : 189); a ... *bókok nem nevezhetők hazugságoknak* (Élet és Irod. 1960. júl. 29.—9); *Ferenc József császár és királyról* (uo. 1960. aug. 5.—9); *sokat ad polgári külsőségekre* (uo.); *a házasság révje* (uo. 7); *a képzőművészet eme új hajlásának* (Népszab. 1960. júl. 31.—7); *Az az és [az] a váltakozása szükségessé teszi* (Népr. és Nyelvt. 1960/3—4: 12); *szólani* (uo. 13); *Vadl irányában menvést van ... Zákvár* (uo. 9); *Lenint — követni szállón s botladozva — s tüzén edzeni érvünk* (Nagyvilág 1960/8 ; 1116); *nékünk* (uo. 1108); stb.

Természetesen nem foglalkozhattunk az egyes szavak külön alaktnai vagy nyelvtani használatbeli kérdéseivel; ez ma inkább szótári feladat volna. Még csak az ilyen vagy olyan nyelvtani szabályok érvénye alá tartozó szavak hiánytalan elsorolását se igen vállalhattuk; erre csak még terjedelmesebb („tüzetes”) nyelvtanban kerülhetne sor.

4. Nehezebb dolog pontosan számot adnom arról, hogy milyen szakirodalmi forrásokra támaszkodunk gyakorlati tanácsainkban, értékeléseinkben. Főntebb már jeleztem, hogy az egész mai nyelvi rendszerre kiterjedő, tüzetes nyelvhelyességi (vagy éppen nyelvművelő) kézikönyvünk még nem készült el, tehát igen sok esetben vagy igen részletező, vagy csak régiebb, összefoglaló, vagy semmilyen szakirodalmi feldolgozás sem állt rendelkezésünkre. A ma általánosan elfogadott nyelvművelői szempontok dolgában azonban még az utóbbi esetben is volt támaszunk: az 1953-ban kiadott Nyelvművelésünk főbb kérdései című elvi tanulmánykötet (szerk.: Lőrincze Lajos). Többnyire persze a mi arányainknál részletesebb, új feldolgozás is akadt az egyes kérdésekre: vagy a Nyelvművelő, illetőleg az Iskolai nyelvművelő, vagy a Magyar nyelvhelyesség című kötet, vagy a Magyar Nyelvőr, a Magyar Nyelv, ritkábban más szakkönyv vagy szakfolyóirat hasábjain (néha épp nyelvtanunk szerzői vitatták meg itt egyes tapasztalataikat). Ilyenkor jobbára egyszerűen átvettük a kész tanulságot, csak épp a magunk terminológiájához, terjedelméhez stb. alkalmaztuk a forrást, esetleg céljainknak megfelelőbb példákkal színeztük. (Mondanom sem kell persze, hogy némi kis értékelésbeli módosítást ilyenkor is gyakran végeztünk, hogyha felfogásunk vagy a legújabb nyelvi fejlődés úgy kívánta; lásd alább.) — Egyébként annak is jó hasznát vettük a nyelvművelői kérdések tisztázásában, hogy a szerzői gárda (Deme László, Farkas Vilmos, S. Hátori Antónia, Imre Samu, Károly Sándor, B. Lőrinczy Éva, H. Molnár Ilona, Ruzsiczky Éva, Szépe György, Temesi Mihály és Tompa József) az utóbbi évek nyelvművelő szakirodalmának művelésében is többé-kevésbé részt vett.

Könyvünk a nyelvtani elmélet nehéz kérdéseiben sem vitatkozik, bár többször figyelmezteti az olvasót, hogy a tárgyalt jelenség megítélésében más felfogás is ismeretes. A helyesírásra utaló megjegyzésekben viszonylag könnyű volt a helyzetünk, mivel itt mindvégig A magyar helyesírás szabályai 10. kiadásának 3. lenyomatához alkalmazkodhattunk. A nyelvhelyességi tanácsokban ellenben — láttuk — többször másképp vélekedünk már, mint régebbi szakértőink; vagy esetleg nem is volt megfelelő szakirodalmi forrásunk (lásd főntebb). Ilyenkor tehát kétszeresen is meg kellett fontolnunk, mit ajánljunk, hogy utólag se kerüljünk elvi ellentétbe az előbb-utóbb majd elkészülő nyelvművelő kódexszel.

Néha pusztán elhagytuk azt a rosszállást, amellyel nem értettünk egyet. Így azt a kerek kijelentést, hogy „a magyar ember a nőt sohasem nevezi, se nem szólítja a pusztá vezetőkénevé; neki *Jászai, Márkus, Fedák* így magá-

ban, vagy akár névelővel is, mindig generis masculini”, azaz férfit jelöl (Msn. 3:56; hasonlóképp Dengl 210). Bármennyire szokásosabb volt a valóságban is így, ezt a tűnékeny jelenséget csak a nőknek ritkább közéleti szereplésével összefüggő furcsaságnak tekinthetjük, s nem tartjuk nyelvünk sérelmének, ha ma koedukációs iskoláinkban a névsorolvasásban csak úgy nevezzük *Kovács Klárát* is *Kovács-nak*, ahogy *Szabó István-t Szabó-nak* mondjuk.

Máskor röviden megemlíttük, hogy a tárgyalt kifejezési formát hagyományos nyelvművelésünk idegenszerűnek tekinti; így például az *egy és ugyanazon* (vö. német: *ein und derselbe*) mutató névmást. Ezzel mindazoknak, akik ügyelnek nyelvünk józanul értelmezett magyarosságára, megfelelő figyelmeztetőt adunk; fogalmazásunkkal azonban valahogy azt is sejtetjük, hogy olyan szerkezetről van szó, mely immár jócskán meggyökerezett irodalmi és köznyelvünkben, s esetleg hamarosan úgynevezett „nyelvténnyé” válik. — Általában az idegenszerűségek elleni küzdelmet sem szorítottuk ki nyelvhelyességi megjegyzéseink közül, de nem is hagytuk meg olyan középponti törekvésnek, amely fő eszménynek a minden idegen hatástól egészen mentes (valójában képtelen) nyelvhasználatot tüntetné fel, mint egy-egy régebbi, gyermetegül népieskedő vagy öntelten sovíniszta szakmunkánkban látható.

Határozottabb a helytelenítésünk, ha a tárgyalt új alak nyelvszegényítést jelent, s esetleg félreérthető kifejezésekre is vezet; mint a *nyolc* (értsd: *nyolcadik*) *kerület* típusú szerkezetek.

Elég gyakran kellett újonnan felmérnünk a nyelvhelyesség szempontjából a már régebben is számba vett ingadozások, változások mai állapotát. A számbeli egyeztetés általános jelenségeit például a nyelvfejlődés mai szakaszára is eléggé részletesen ismerjük (vö. főként Klemm Imre: Nyr. 78 : 165—75). Azt mégis újból meg kellett vizsgálnunk, hogy az *-é* birtokjellel s a birtokos személyragokkal kapcsolatban jelentkező *-i* stb. többesjeles alakoknak a használata napjainkban mennyire közelítette meg a *-k* jeles alakokét. Tudvalevő ugyanis, hogy amazok egy része némi fáziskülönbséggel illeszkedik bele a szokásos rendbe (vö. Simonyi: TMNy. 536 kk.; Szarvas: Nyr. 24 : 39; Melich: MNy. 14 : 230 kk.). Ide iktatom azért a ragozástanai fejezetből az *-é* jeles szavak pluralisi alakjainak elterjedtségével kapcsolatos gyakorlati megjegyzésünket.

A birtokjeles szónak többes számú alakja (főleg állítmányként) korántsem olyan általános használatú, mint a *-k* jeles többes számú szóalak; még az irodalmi és a köznyelvben sem, a nyelvjárásokban meg éppen nem. (Hasonlóképp nem minden várható esetben használatos a rokon jelentésű birtokos névmásnak több birtokra utaló alakja sem.) Így: [Az épület] *komor magas falai zárdáéhoz hasonlítottak* (Kemény: Gyulai II, 169); „*Kié is lehetnének ezek a kincsek?*” (Jókai: ÖM. XLV, 136); *Nincs magyar költő, akinek költeményei annyi kiadásban jelentek volna meg, mint Petőfi Sándoré* (Varjas; I. Petőfi: ÖM. I, 367); *az olasz dolgozók életkörülményei — e nem csupán a munkásoké és parasztoké — egyre súlyosabbakká válnak* (SZN. 1956. máj. 20.—3. (Vö. a birtokos névmás hasonló alkalmazásával: *A lovak se teéd, a hintó se teéd*: népb.; Népkölt. II, 6.) Mindamellet a művelt nyelvhasználatban mind gyakoribbak a szabályos, bár rosszul hangzó *-i* többesjeles alakok: [A kártyán] *ezreket vittem el, és ezen ezrek Ternyei valának* (Petőfi: A hóhér k.; ÖM. IV, 64); *a mint szaporodtak az ő [értsd: Hát-szegi] látogatásai . . . , akként gyérültek Szilárdéi* (Jókai: XV, 252); *El versek mind-mind Léda asszonyéi* (Ady: az „Uj versek” ajánlása); [A tárgyalt szakkönyv elleni egyes, igazságtalan támadások] *csak a . . . dilettantizmus eléggé siralmas megnyilvánulásai voltak, azéi a dilettantizmuséi, mely felületességében nem igyekszik a dolgokba behatolni* (FelsőoktSzemle 1955. 18); stb. Értekező prózában általában helyesebb, ha ilyenkor az utóbbi — többes számú — alakokat alkalmazzuk; a szépirodalomban a stílusárnyalattól is függhet a használat.

5. Végeredményben tehát nyelvművelésünk szempontjából a jóval terjedelmesebb és így részletesebb Értelmező Szótár mellett nyelvünk mai rendszerének ez összefoglalása is egyrészt önmagában hasznos gyakorlati nevelő munkát végezhet, másrészt az elméleti irodalom összefoglalása, kritikai megrostálása és — legalább részben — korszerű továbbfejlesztése által a rendszeres nyelvművelő kézikönyv előkészítésében is fontos állomást képviselhet.

Az természetesen kezdettől fogva világos volt, hogy olyan mértékben szabályozó, egységesítő hivatás nem vár egy mai leíró nyelvtanra, mint egy eddig egységes irodalmi nyelv nélküli, csupán nyelvjárási változatokban élő nyelvben volna; még csak annyira sem kell „normalizálnia” a használatot, amennyire reformkori szakmunkáinknak. Hiszen bármilyen nagy volt is a társadalmi, politikai és gazdasági átalakulás a felszabadulás utáni években, ez a nyelvet legfőként szókincsében másította meg; a nyelvtani szerkezet (ideértve a fonémarendszert s a szóalkotási stb. szabályokat is) közismerten lassan változik. A nyelvi helyesség s a stílusértékek terén azonban sok fogós kérdésben kellett megnyugtató új véleményt alkotnunk, s ez nem kevésbé kívánt (vagy kívánt volna) mindig újabb és mindig hosszabb ideig tartó kutatásokat, mint a tisztán nyelvtani területek nehézségei. Az idő azonban nekünk is eléggé szűkösen állt rendelkezésünkre, mint reformkori elődeinknek, hiszen a tudományos és a közművelődési érdek egyaránt gyors munkát követelt tőlünk is. Hadd zárjam tehát mostani tájékoztatásomat az 1846-i „A’ magyar nyelv’ rendszeré”-nek előszavából vett, minékünk is tanulságos megállapításokkal:

„A’ magyar nyelv’ általános tannyelvvé váltával mind inkább érezhető lett olly munkának szüksége, melly magát e’ tanulási közeget alaposan ’s egyszersmind a’ tudomány’ jelen fokához mérten terjeszsze elő. Az academia, sok oldalról nyilvánult ohajtásokhoz képest is, hivatva érezte magát egy illy munka’ előállítására; ’s noha ez, nyelvünk’ ismeretének jelen szakában, távolról sem lehetett vég szava a’ nyelvkérdések’ mezején: jobbnak hitte egy, habár csak aránylag a’ czélnak megfelelő, munkát adni, melly nyelvünk’ rendszere’ felfogására, számos kétes pontok’ eligazítására, ’s biztosb és gyümölcsözőbb haladásra már most nyújtson segédkezet; mint azon időt várni be, mikor tökéletesbet nyújthatand kétség kívül, de a’ nélkül, hogy e’ tökéletesbüléshez ez úton a’ maga részéről is hozzá járult volna. Ezért... a’ magyar tudós társaság a’ jelen munkával további lépteit megelőzni ’s megkötni egyáltaljában nem kívánta...

És itt is, és újra, mint mindenkor, kimondja az academia: Gyózzon a’ mi jobb. Örömmel elvártnak tehát az értők’ észrevételei, ’s újabb kiadások’ alkalmával, ’s mennviben meggyőzők lesznek, mindenkor tekintetbe fognak vétetni.”

Tompa József

Köznapi fogalmazásunk mindennapi botlásaiból

(Második közlemény)*

III. A mondatbeli egyeztetés kérdései

Bár a magyar nyelvbeli egyeztetés nem olyan szigorú, mint például a klasszikus latinból — de más nyelvekből is — ismert, nem, szám és eset szerinti, azért szabályai a mi nyelvünkben is vannak; nem éppen nehezek, de — ez a hibákból látszik — talán nem is mindig könnyűek. Számban egyeztetni kell az állítmányt az alannyal; alanyi vagy tárgyias ragozása tekintetében az állítmányt a határozott vagy határozatlan tárggyal; számban a visszavonakoztatott birtokszót az értelem szerinti birtokos jelzővel; s végül van néhány egyéb, néha eléggé finom egyeztetési szabályunk is még. Általánosságban még annyit mondhatunk, hogy az egyeztetés a magyarban legtöbbször grammatikai, s csak ritkán értelmi. A részletekről beszéljünk kissé bővebben, a fent elmondottak sorrendjében.

1. Az állítmánynak az alannyal való egyeztetésében — nem számítva az olyan ritka, kivételes, értelmileg egyeztetett típusokat, mint: „A Gázművek leszállította a gáz árát”; „Az Egyesült Államok arra készül, hogy...” (ezekre l. Nym. 250; MNyh. 235) — általában következetesen a grammatikai egyeztetés érvényesül: többes számú alanyhoz többes, egyes számú alanyhoz egyes számban csatlakozik az állítmány, legalábbis ha egy alany van mindössze. Ezért semmiképp sem helyesek az ilyenek: „A könyvek a Szovjetunió életének különböző vonásait ismerteti” (RáHír. 1958); „Az amúgy is feszült helyzetet... súlyosbítja az imperialisták állandó beavatkozási kísérletei” (Néph. 1958. II. 15); „az Egyesült Államok agresszív körei a Tajvanon letelepedett csangkajsekista klikket fegyveres provokációra uszítja” (RáHír. 1958); — „a fővárosban megindultak az új úszóstadionok és egy műjégpálya építése” (SzNó. 1955. V. 21). Összetett mondatban, visszavonakoztatással: „A zöldtakarmányokat mindig olyan időben kell kaszálni, amikor a legtöbb tápláló anyagot szolgáltatja” (uo.). — Persze a tévesztés lélektani rugóit legtöbbször még ezekben az egyszerű, tulajdonképpen elemi hibának számító esetekben is könnyű meglátnunk: az első példában talán a gépbe diktálásnak köszönhető, hogy lemaradt az igealak végéről a *-k*; a másodikban a „beavatkozási kísérletek”, a harmadikban az „agresszív körök” valahogyan egységnek érezhető, s ezért vonz egyes számú állítmányt; a harmadikban egyébként ott az „Egyesült Államok” — bár nem alanyként —, s talán ez is egyes számot sugall; ahogyan a negyedikben a — szintén nem alanyként — ott levő *úszóstadionok* lehetett vonzó hatással az állítmányra; s végül némi-

* L. Nyr. 84: 286—97. — Kiegészítés az ott adott forrásjegyzékhez: *Egy statisztikai kiadványból*. Ezt a jelzést már az első közleményben is használtam. Sajnos a kiadvány címét annakidején nem írtam fel, s a forrás maga elkallódott, csak céduláim maradtak meg. — *RáHír. 1958*. A Magyar Rádió híryanagából, az 1958. augusztus 27-én, 29-én és 30-án elhangzott híradások szövege alapján. Ez utóbbi tehát nem azonos a *Rá. + lapszám* jelzetű forrással, két és fél évvel fiatalabb nála. — Meg kell jegyeznem: a például vett mondatokban az eredetinek nem ritka helyesírási hibáit általában kijavítottam.

leg egységnek fogható fel a *zöldtakarmányok* is. — De a hiba, ha megérthető is, csak hiba marad azért.

„Péter és Pál (tudjuk) nyárban Összeférnek a naptárban” — írja Arany. S ebből nem is csak ezt tudjuk meg, hanem azt is, hogy ha két egyes számú alanyunk van, s azok személyek, nem lehetetlen éppen az állítmánynak többes számba tétele. De ez korántsem általános szabály. E mondatban például: „...Ravasz Kálmán 400, Simon Barna 400 négyszögöl földet kaptak házhely céljára” (SzNó. 1955. V. 21) bizony furesca a nem kapcsolatos, hanem csak felsorolási viszonylatban álló személyek neve mellett a többes számú állítmány. — Szintén kevéssé megokolt ez két egyes számú alanyhoz csatolva, ha azok nem is személyek, csak közületek: „A kongresszus utasította a Központi Bizottságot, és felhívta a kormányt, hogy az irányelvek alapján gondoskodjanak...” (TSzle. 1); s még inkább fölösleges, ha a két alany elvont fogalom: „A modern, nagy teljesítményű gépek tömeges alkalmazása, a ... lehetőségek kihasználása jelentős mértékben fokozzák...” (uo. 18). Az előbbi kettőben alighanem, az utóbbiban meg föltétlenül jobb lenne az állítmány egyes számban.

Ha több alanyunk közül egyik egyes, másik többes számú, az egyeztetés meglehetősen nehézé válik. A gyakorlatban általánossá kezd válni az utolsóval való egyeztetés. Például: „A nagyobb állati hozamok, a fejlettebb állattenyésztés több takarmányt igényel” (TSzle. 1). De találunk olyan esetet is, amelyben éppen a második, az állítmányhoz közelebb eső alany a többes számú, s az állítmány mégis egyes számban áll: „a két kongresszus közt eltelt idő, az erőviszonyok további változásai a béke és a szocializmus erői javára növelte a háború elkerülésének lehetőségét” (Háb. 17). — E jelenség helyességének vagy helytelenségének kérdése vitatott magában a nyelvművelő szakirodalomban is, így most nem foglalkozom vele részletesebben; talán majd inkább más alkalommal, egy külön e kérdésnek szentelt vitacikk keretében.

Ha az alany gyűjtőnév, de grammatikailag egyes számú, az állítmányt ez utóbbi sajtársága szerint kell egyeztetni vele. De gyakran igen csábító, hogy a következő mondatban, illetőleg tagmondatban már értelmi egyeztetést, azaz többes számú állítmányt használjunk, hiszen több egyénről van szó. Példa: „A növénytermesztésben levő ifjúsági brigád vállalta, hogy idejében elvégezzék minden munkát” (SzNó. 1955. V. 21). Visszahivatkozásban: „A FVV vezetősége felkéri az utazó közönséget, hogy az átmenetileg bevezetett különböző indítási rendszerket ... vegyék majd figyelembe” (RáHír. 1958). — A jelenség némileg megérthető, hiszen a *brigád*, a *közönség* stb. föltétlenül több ember. Ezért akadtak a nyelvművelő irodalomban az ilyen típusú egyeztetésnek védelmezői is. Kénytelenek vagyunk tehát ezt a kérdést is nyitva hagyni most, átutalva a fentebb már említett, még megírásra váró vitacikkbe.

E jeltségnek ellenkezője, a többes számba tett gyűjtőnevek mellett egyes számú állítmány használata már jóval ritkább. S bár lényegében az előbb említett lélektani mozzanatnak, illetőleg fordítottjának szülötte, ez még nem talált prókátorra: „Gépállomásaink feladata, hogy elvégezze... lekaszállását” (SzNó. 1955. V. 21); „Az MDP községi vezetőségek alapvető feladata, hogy a területen dolgozó valamennyi párttag erejét mozgósítsa” (uo.). A tévedés logikája világos: *minden* gépállomásnak külön-külön feladata, s hasonlóan *minden* vezetőségnek is egyenként, hogy elvégezze, illetőleg mozgósítsa amit, illetőleg akit kell. A fogalmazó alanyként többről beszél, de az állítmány leírásakor már egyenként gondol rájuk, s mivel közösségek, egyes számú

állítmányt használ. — De ami érthető, az azért nem mindig menthető is.

A névszói állítmány körül bonyolítja a problémát még az is, hogy az fogalmi tartalmánál fogva néha nem is tehető többes számba. Ezt a fogalmazó általában meg is érzi, de nem mindig a legszerencsésebb következtetéseket vonja le belőle. Íme, néhány példa: „A Szovjetunió Kommunista Pártjának egész tevékenysége, ... munkamódszerének tapasztalatai az egész munkásmozgalom közkincese” (TSzle. 56); „amelynek egyik megnyilvánulása a latin-amerikai integrációs törekvések” (uo. 104); „a Kimoj sziget körüli események Kína belső ügye” (RáHír. 1958). Azt, hogy *közkincese*, valóban furcsa lenne mondanunk az elsöben; de akkor az alanyt tanácsos átalakítanunk: „munkamódszerének számos (esetleg: *számítalan, gazdag* stb.) tapasztalata”, s ezzel — az értelem csonkulása nélkül — egyes számúvá vált. A második példában alighanem megállna az alany egyes számban: „integrációs törekvés”. A harmadikban sem tehetjük többesbe az állítmányt; a fogalmazványbeli „belső ügyei” alakot a Rádió lektora joggal javította egyes számúra; de hozzá kellett volna igazítania az alanyt is, például így: „a Kimoj sziget körüli esemény-sorozat”.

Mint hogy ennek eltévesztésére igen kevés példám van az átnézett anyagból, itt említem meg a jól ismert szabályt: az eredményhatározót a *válik, lesz* stb. mellett nem kell számbelileg egyeztetnünk (így pl. NyFK. 251). Nem így mondjuk: „bolondokká váltak mind”, csak így: „bolonddá váltak”. Fölösleges pontoskodás tehát ez: „Ezek a tapasztalatok ... a nemzetközi munkásmozgalom közkincesivé lettek” (Mg. 9), elég így: „közkincesivé lettek”; hiszen — a fentebbi első példában láttuk — maga a szó még más helyzetben is elég furcsa többes számban.

2. Az állítmánynak a határozott vagy határozatlan tárgy al való egyeztetése, azaz a tárgy és az alanyi ragozás megfelelő használata általában nem látszik bosszorkányságnak. Mindenki jól tudja, hogy „Péter kenyeret evett”, viszont: „a kenyeret ette”; ilyen helyzetekben a megfelelő igealakokat ritkán cseréljük fel. De már a bonyolultabb esetekben bizony nem mindig sikerül a legjobban az egyeztetés.

Megesik, hogy a mellékmondatbeli igealakot nem a mellékmondatbeli — vonatkozó névmási — tárggyal egyeztetjük, hanem a főmondatéval, pedig grammatikailag nem arra kell visszautalnia. S ha a főmondat tárgya határozott, máris megvan a baj, hiszen a vonatkozó névmás természeténél fogva alanyi ragozást kíván. Ekörül van a hiba ezekben: „A háborús aggodalmakat, *amelyeket*, mint említettük, Nyugaton tovább szítják és erősítik” (Háb. 13); „Az ellenőrzési rendszer — *amelyet* [alkalmazói] megfigyelő repülőgépekkel is kiegészítenék — ...” (RáHír. 1958). Mert igaz, hogy „a háborús aggodalmakat”, illetőleg: „az ellenőrzési rendszer” határozott, s ezért tárgy as ragozást kívánna; ámde az állítmány nem közvetlenül ezekre vonatkozik, hanem mindkettőben a mellékmondatnak tárgyragos névmási kötőszavára, tehát így helyes: „amelyeket ... szítanak és erősítenek”, illetőleg: „amelyet ... kiegészítenék”.

Ha a mondatban több tárgy van, s vegeyesen akad köztük határozott is, határozatlan is, a fogalmazó ugyancsak törheti a fejét: mit is kell tennie az igei állítmánnyal, melyikkel kell egyeztetnie. A szokásos kényszermegoldás: az utolsóval való egyeztetés. Így ezekben: „Ezen [a kiállításon] másfél évszázad legszebb mezőtúri cserépedényeit, és régi céh-emlékeket mutatnak be”

(Rá. 34); „Több mint 350 lakás építését, a galyatetői üdülő rendbehozatalát, a népművelési gimnázium építkezéseit, az Ikarusz gyár kultúrházát és még sok más fontos munkát készítenek elő” (uo.). Formailag a dolog rendben is lenne. Csakhogy a birtokos személyragos tárgyak határozottak, s bizony az alanyi ragozású állítmány rájuk is vonatkozik. S egy kissé furcsa, ha így tesszük őket össze: „cserepedényeit ... mutatnak be”, illetőleg: „építését ... rendbehozatalát ... készítenek elő”. Ez utóbbiban az ige jelentéstartalmában sem a legjobb; de grammatikailag mindenképpen baj van vele. Nem tehetünk mást: egy szintre kell hoznunk a tárgyakat. Az elsőben talán így: „és a céhélet régi emlékeit mutatják be”; a másodikban: „és más fontos munkák sokaságát végzik el”. Nem mindig könnyű megoldani az ilyen helyzeteket, de sohasem lehetetlen.

Az is okozhat néha nehézséget, ha a határozatlan tárgynak olyan értelmezője van, amely határozott tárggyal végződik. Ilyenkor ugyanis nem mindig tudjuk a második tárgyat határozatlanná alakítani, sem az elsőt határozottá. S bár az ige jog szerint csak az elsőre vonatkoznék, minthogy a második csupán értelmező, egyeztetni mégis a másodikkal szokták, mert az áll az állítmányhoz közelebb. S persze furcsa lenne az elsővel való egyeztetés is. Fejtörősek hát az ilyesféle példák: „új stratégiai elgondolást, az úgynevezett kis-, korlátozott háborúk koncepcióját alakítják ki” (Néph. 1957. XI. 30.); „ezekbe szilárd halmazállapotú nátriumot, ezt az egyébként rendkívül könnyen oxidálódó, nagyon is reakcióképes fémet zárják be” (Uni. 10). Mert akárhogy vesszük is, bizony így egyeznek: „új stratégiai elgondolást ... alakítják ki”, illetőleg: „szilárd halmazállapotú nátriumot ... zárják be”. — A legjobb megoldás ilyenkor a mondat átalakítása. A második tárgy szerkezete értelmezője az elsőnek, s így nemcsak utána tehető közvetlenül, hanem az állítmány után is: „új stratégiai elgondolást alakítanak ki: az úgynevezett... koncepcióját”; s hasonlóan: „szilárd halmazállapotú nátriumot zárnak be, ezt a ... fémet”.

Vegyünk ide még egy érdekes és tanulságos példát. Tudjuk: a *minden* szó s a vele jelzett tárgy természeténél fogva határozatlan: „mindent lát”, illetőleg: „minden hangot meghall”. Nyilván erre gondolt a fogalmazó, mikor ezt a mondatot leírta: „az amerikaiakat minden angol kezdeményezés a világ ügyeiben kínosan érint” (Háb. 125). Csak azt nem vette észre, hogy e — különben szórendileg is igen nehézkes — mondatban a *minden* nem a tárgynak, hanem az alanynak jelzője, tehát az igének nem ezzel, hanem a — határozott — tárggyal kell egyeznie. Ha helyrebillentjük a szórendet, máris így kívánczok: „az amerikaiakat kínosan érinti minden angol kezdeményezés...”. Azért tanulságos a példa, mert az eredeti formában az egyeztetési hibát a nehézkes szórendi megoldás rejti, — ha nem éppen szülte.

3. A jelzős szerkezetek közül a birtokos jelzősek egyeztetésében akadnak bizonyos buktatók. A személy- és számbeli egyeztetés itt mindig egyszerű. Mert például ha a birtokszóval kapcsolatos *-nak*, *-nek* ragos mondatrész valóban birtokos jelző, akkor egyes számot vonz: „az emberek(nek a) háza”; de ha tulajdonképpen részeshatározó, akkor már többest kíván: „az embereknek van házuk”. És így tovább.

A legegyszerűbb bottlás: a birtokos személyragozott alak használata birtokos nélkül, vagy ennek fordítottja: személyrag nélküli alak a birtokos melletti. Mindkettő aránylag ritka, de azért akad példa rájuk. Az első típusra:

„A palotási községi pártvezetőségének tagjai” (SzNó. 1955. V. 25); helyesen nyilván: „községi pártvezetőségnek”; „A nagy célok eléréséből ... minden ország kiveszi ráeső részét” (Háb. 89); itt keveredik a „kiveszi a részét” és a „kiveszi a rá eső részt”. — A fordítottjára: „a tsz évi esedékes hitelből 10—15%-ot ... törölnek” (Mg. 35), helyesen: „hiteléből”, hiszen a *tsz* birtokos, a *tsz* (*nek a*) hiteléről van szó; „A tűzhelygyári öntöde műszaki, valamint fizikai dolgozóknak oda kell hatni, ...” (SzNó. 1955. V. 21), nyilván: „dolgozóinak”, hiszen az öntödének a dolgozóiról beszélünk. — De hát ezek a ritkább esetek, inkább csak tollhibának veendők.

A számbeli egyeztetést főleg a hosszabb mondatokban szokás eltéveszteni, amikor a személyragozott alak mintegy visszaul a korábban említett dolgokra. „Éghajlati viszonyainkat tudomásul kell vennünk, és alkalmazkodnunk kell hozzá, a tőlünk telhető módon korigálni mostohaságait” (Nac. 93). Helyesen: „hozzájuk ... mostohaságukat”, mert a kiinduló pont: „viszonyaink”, azaz többes számú. Persze az éghajlati viszonyokat könnyen fogjuk fel egységként; de az egyeztetésnek mégsem értelmének, hanem grammatikainak kell lennie. — „Életműve ma már a magyar kultúra elidegeníthetetlen részévé vált. Általuk egy kis nép hallatta... hangját...” (Néph. 1957. XII. 15); „javaslattal élhet az MDP községi szervezetének vezetősége azok felé az alapszervezetek felé is, amelyek nem tartoznak közvetlen az irányításuk alá” (SzNó. 1955. V. 21). Most nem beszélve a „javaslattal él valaki felé” csodabogárról és hasonlóról, csak annyit mondjunk: igaz, hogy az *életmű* több mű, s *községi vezetőség* is több van; de ha az elsőről mint egységről beszélünk, a másodikról meg mint típusról, akkor semmi okunk többes számban hivatkozni arra, ami egyesben volt. Helyesen tehát: „Általa”, illetőleg: „irányítása alá”.

Ha már nem egyeztetünk ott, ahol kellene, akkor legalább ne egyeztessünk ott se, ahol ez szükségtelen, sőt egyenest zavaró. Ebből a meghívásból: „A század volt beosztottait és hozzátartozóit szeretettel várjuk” (Néph. 1957. XI. 13) az derül ki, hogy a *század* hozzátartozóit várják, pedig nyilván a volt *beosztottakéit*. De akkor nem a *század* egyes, hanem a *beosztottak* többes alakkal egyeztetendő: „A század volt beosztottait és családtagjaikat...”. A következőben még ez sem segít. Hiába áll így: „szórakozás, beszélgetés közben is megismerjék egymást és családtagjaikat” (uo. XI. 30), mert az *egymást* kölcsönös névmás helyett a rejtett többes számú alanyra utal vissza a személyrag, mintha a jelenlevőknek *saját* családtagjaikat kellene megismerniük. Itt fel kell bontani a szerkesztést, valahogy így: „megismerjék egymást, és *egymás* családtagjait”, vagy: „bajtársaikat, s *azok* családtagjait”.

„Az olyan emberek, akiket a munkája miatt szeretnek...” — ez ugye furcsa lenne. Itt megszoktuk és jól tudjuk azt a szabályt, amely szerint jelölni kell a birtokos többségét a birtokszón, ha a birtokosa nincsen kitéve, tehát hogy ez helyesen így hangzik; „*akiket* a munkájuk miatt szeretnek”. De ma már óvakodunk ennek ellenkezőjétől is: a birtokos többségének jelölésétől kitett birtokos mellett. Azaz nemigen mondunk ilyet: „Dicső *ősök* korcs unokájuk vagy”, mert ez a ma megállapodott nyelv szokás szerint: „Dicső *ősök* (*nek*) korcs unokája vagy”. — Ám ha a mondatban részeshatározó van, melynek a birtokoséval egybecsengően *-nak*, *-nek* a ragja, nemegyszer hajlunk arra, hogy birtokosnak nézzük a határozót, s úgy egyeztetünk szám szerint, mint a kitett birtokos mellett. Nézzünk példákat: „van-e szüksége a *tsz-eknek* állami támogatásra” (Mg. 32); „Kazár dolgozóinak megvan minden lehetősége, hogy vetély-

társát (!) utolérje” (SzNó. 1955. V. 21); „Tehát azoknak a tsz-eknek, amelyeknek kevés földterülete van ... az a feladatuk, hogy...” (uo.); „A munkásoknak és alkalmazottaknak mezőgazdasági tevékenységből ... származó jövedelme is van” (egy statisztikai kiadványból). Akármelyiket nézzük is: a *-nak*, *-nek* ragos alak nem birtokos benne, hanem részeshatározó, mintegy vonzata az igének: *neki* szüksége, lehetősége, földterülete, jövedelme *van*; ami többes számban a mai igényes nyelvszokás szerint így hangzik: *nekik* szükségük, lehetőségük, földterületük *van*. S lám: ez az egyeztetési forma a fentebb másodiknak vett példában be is csapta a fogalmazót, aki az egyes számú birtok után további egyes számú alakkal folytatta a mondatot. — Persze ennek az egyeztetési formának megvan a lélektana és logikája egyaránt, s ezért voltak védői a nyelv művelés történetében; de a többes számú egyeztetés világosabb, s ma már természetesebbnek is hat.

A birtokos személyragozás jó még arra is, hogy mutató névmás nélkül, egymagában is megfelelő módon jelezni tudja a visszahivatkozásokban a más mondatrészként előfordult birtokost. Érdemes is ilyenkor használnunk a nehézkes — s kissé németes — névmásos megoldás helyett. Tehát ezeknél: „A családi jövedelmek és azok felhasználása” (egy statisztikai kiadványból); „védő fátyolt hoz létre a lapátok körül, és ebbe burkolja azok felületét” (Uni. 10) föltétlenül jobb ez a megoldás: „jövedelmek és felhasználásuk”, illetőleg: „a lapátok körül, és ebbe burkolja felületüket”. — S ezt a lehetőséget jó is megragadnunk. A kínai küldöttségről beszélve ennél a formulánál: „Kuo Mo-zso, a kínai küldöttség vezetője a megérkezéskor kijelentette...” (Rá. 34) bizonyára jobb ez: „megérkezésekor” (ha csak a vezetőre gondolunk), vagy: „megérkezésük-kor” (ha az egész küldöttségre); jobb, mert személyesebb, jobban visszakapcsolódik a beszéd (nyelvtani vagy logikai) alanyához.

A mennyiség- és minőségjelzők egyeztetésében ritka a hiba, de azért itt is akad. A határozatlan számnév kategóriájának határára járó szó kap jogtalanul többes számú jelzett szót ebben: „nagyszámú tények tanúsítják” (RáHír. 1958) e helyett: „nagyszámú tény tanúsítja”, mivel e szó a *sok*, *több*, *rengeteg* stb. sorába tartozik. Ma már inkább egyes számot kívánának a *többi* után is itt: „A többi kisegítő üzemágakban” (TSzle. 26), mint-hogy a fejlődés során ez is egyre jobban beilleszkedik a többi jelző közé. — S bár számnévi a jelző, mégpedig több egymás után, mégsem kívánatos a többes szám ezekben sem: „Az égőket kétszázhusz és ötszáz voltos feszültségekre gyártják” (Rá. 33); „Egyes kerületekben, főleg az I., V., XIII., XIV. és XIX. kerületekben” (uo.); helyesen: „...feszültségre...”, illetőleg: „...kerületben...”.

4. Az egyéb egyeztetési botlások közül egyre gyakoribb a vonatkozó névmásnak hibás számbeli egyeztetése. Tudjuk: többes számhoz többes, egyeshez egyes járna. De mégsem mindig tudjuk ezt. Íme a bizonyíték: „Nagy közönségikert arattak a népi táncsoportok, amelynek tagjai...” (SzNó. 1955. V. 21); „az istállótrágya elsősorban olyan növények alá kerüljön, amely azt legjobban meghalálja” (Rá. 34); „azokról az esetekről ír ... amelynek szereplői munkások” (RáHír. 1958); „kezdeményezheti azoknak az ... ítéleteknek a megtámadását, amelyet...” (TSzle. 98). A fordítottjára: „kiinduló pontja több olyan helytelen, sőt értelmetlen gondolatsornak, amelyek...” (Nac. 10). Hasonló egyeztetési hiba mutató névmással: „a növényápolási és betakarítási munkáknál elősegíti annak ... elvégzését” (TSzle. 27). — A személybeli egyeztetés hibájának tekinthetjük ezt: „az a feladatuk, hogy

olyan *parasztokat* győzzenek meg... , *amelyek* tekintélyes földterülettel rendelkeznek” (SzNó. 1955. V. 21.). — A tévesztés lélektana itt is érthető mindennél. A fogalmazó az alanyt mint alanyt többségében veszi, de a vissza-utalásban már csak mint típusra gondol rá, valahogy így: ezek közül *mind-egyik*, s ezért *amely*. Az egyetlen ellentett példában viszont éppen a gondolat-sornak önmagában is eltagolt volta, s ráadásul nyelvileg is kifejezett többsége csábíthatta a szerzőt a többes számmal való visszahivatkozásra. Az utolsó, a „személybeli” elcsúszás az *olyan* vonzó hatásának köszönhető talán, s maga a szerző is nyilván nehezen vállalná, ha kicsontozva tennék eléje, így: „olyan *paraszt*... , *amely*”.

Végül az egyeztetésnek egy fajtája az *-é* birtokjellel való vissza-utalás egy valahol már kitett, s ezért most elhagyott birtokszóra. Hogy ez az egyeztetéshez hasonlít, azt főleg akkor vesszük észre, ha valami hiba csúszik használatába. Ebben a mondatban: „200 millió tonna volt a széntermelés [Angliában], s ez messze elmarad *Kína* mögött” (Ve. 32 : 40), az olvasó érzi, hogy a *széntermelés* és *Kína* nem összemérhető fogalmak; nyilván így lenne helyes: „elmarad *Kínáé* (azaz: *Kína széntermelése*) mögött”. — De vigyáznunk kell: az *-é* birtokjel csak akkor helyénvaló, ha valóban a birtokra utal, nem homályosan és félreérthetően valami másra. Mert ebben a mondatban: „A búza *önköltsége* az állami gazdaságokban ... 68—70%-a az egyénileg gazdálkodókének” (Mg. 20) az *-é* határozottan és egyértelműen az önköltségre utal. Pedig a fogalmazó talán arra gondolt: az állami gazdaság olcsóbban termeli a búzát, mint a kisparaszt. Ám akkor valahogy így kellene fogalmazni: „az állami gazdaságokban ... mint az egyéni gazdálkodóknál”.

Az egyeztetés kapcsolatot teremt két mondatrész között. De ha e kapcsolat nem helyesen fejeződik ki, vagy nem a megfelelő pólusok közt létesül, abból nem világosság lesz, csak — rövidzárlat!

IV. A ragok helyes használata

E területről néhány, inkább szórványos jellegű apróságot érdemes szóvá tenni, illetőleg típusba tömörítenünk.

1. Az *igera* g o z á s b a n a felszólító módú alaknak a kijelentő módba tolokodása (az úgynevezett „suksük”-ragozás) a beszélt nyelvnek jellegzetes, bár lassanként az igényesebb rétegekből talán már visszaszoruló hibája. Nyomatásban szerencsére alig akad rá példa; de az *-sz-ező* megoldásban — ez kevésbé föltűnő, mint az *-s-ező* vagy a *-cs-ző* — mégis találunk: „a dolgozó parasztnak maguk döntsék el, melyik tsz-be akarnak belépni, s azt is, hogy melyik szövetkezeti formát *válasszák*” (SzNó. 1955. V. 25.), helyesen: *választják*; „Ha a gép alkalmazását jól *válasszuk* meg...” (uo. V. 21.), helyesen: *választjuk*, — ami persze még korántsem üdvözi az egyébként is suta mondatot (az *alkalmazás* megválasztása!).

2. A *névszó* r a g o k közül ma az egyre erősebben burjánzó *-nál, -nél* viszi el a pálmát. Terjed a *-ban, -ben* rovására: „A szakoktatás valóban nehezebb az ilyen üzemnél” (SzNó. 1955. V. 25.); „a járás valamennyi községénél, alapszervezeténél folyik a propagandisták kiválogatása” (uo.); „Egyes termelőszövetkezeteinknél például panasz merült fel” (uo. V. 21.); „ma már az üzemegeységénél csak fehér hollónak számít az a csapat...” (uo.); „a belterjesség

fokának meghatározásánál alapként és meghatározó tényezőként ... tekintik” (Mg. 40—41). A *-nál*, *-nél* mindenütt a *-ban*, *-ben* rovására terjeszkedik ezekben; s az utolsóban a *tekint* vonzata sem szerencsés éppen, jobb lenne így: „meghatározásában alapnak és meghatározó tényezőnek ... tekintik”. — Másutt más ragokat kezd kiszorítani a *-nál*, *-nél*: „Ugyanez áll a termelési bizottságoknál is” (SzNó. 1955. V. 25.), talán: „bizottságokra”; „Az alapos szakmai képzés különösen szükséges az új bányászoknál, a fiataloknál” (uo.), inkább: „az új bányászok, a fiatalok számára”; „egyes gépállomások az egyéni leg gazdálkodóknál lekötött gépi munkákat a befizetések ellenére nem végzik el (Mg. 37), helyesebben: „az egyéni gazdálkodók által lekötött”, hiszen nem a gépállomás köti le a gazdánál, hanem fordítva; „135 centiméteres fűrészárral tonnánként 0,263 kilogramm, a 150 centiméteres fűrészárnál 0,213, és a 175 centiméteres fűrészárnál pedig 0,21 kilo” (SzNó. 1955. V. 21.), melyben az először helyesen használt *-val*, *-vel* ragot szorítja ki a továbbiakban ez a terpeszkedő elem.

3. Gyakoribb az előzőnél a *v o n z a t s z e r ű* ragok tévesztése. Nem az a vonzatkeveredés ez, amelyről a II. rész 4. pontjában volt már szó, bár hasonlít hozzá; hanem egyszerű ragtévesztés, csak éppen a rag vonzatszerű. Ilyenekre gondolok: „a kapásnövények területét felosztották a tagokra” (uo.), jobb: a tagok között; „[a] gyár pártszervezeteinek rendezésével ... pártnapot tartanak” (uo. V. 25.), inkább: rendezésében; „nem jut elég munkaerő egy-egy hold földnek a megmunkálásához” (uo.), nyilván: megmunkálására; „A vállalt kötelezettségek teljesítéséhez minden lehetőségünk megvan” (uo.), természetesebb: teljesítésére; „A nemrég még gyarmati sorban élt népek nem történelemkönyvek lapjaiból, hanem saját bőrükön tanulták meg” (uo. 108), talán: lapjairól; „[a munkák] gyorsabb és időbeni elvégzéséhez sokat segítenek” (Mg. 39), vagy: „időben való elvégzésében sokat segítenek”, vagy a ragisméltódás elkerülésére: „elvégzéséhez sok segítséget adnak”; „gyökeres fordulatot hoz Kuba egész életében” (Ve. 30 : 13), természetesen: életébe. — Persze a lélektani háttér megint csak világos minden esetben: ha valamely rokon értelmű igével vagy kifejezéssel helyettesítenénk valamelyik ott levőt, a raghasználat mindjárt helyénvaló lenne. Például: „a keresetben... megmutatkozik”, „részvételével... pártnapot tartanak”, „nincs elég munkaerő ... megmunkálásához”, „teljesítéséhez minden adottságunk megvan”, és így tovább. Ámde a rokon értelmű szavak és kifejezések nem azonos értelműek, s főleg: nem azonos a nyelvtani természetük.

A sikerületlen raghasználat néha kétségeket támaszt, értelmi zavart szül. Hogyan értsük ezt: „a háború okozta ... veszteségeket már 1948—1949-ben pótolta” (Mg. 13): valóban csak ebben a két évben, vagy a háború óta folyamatosan, s ez 1948—49-re megtörtént? — És fordítva: „1958 végére a szántóterületnek mintegy 76—78%-a a szocialista szektorba tartozik” (Mg. 11); ez lehetne ígéret, de 1959-ben aligha az; inkább csak rossz megfogalmazás helyett: „végén ... tartozik” vagy: „végére ... csatlakozott”. Nem illik össze az időpon t o t jelentő határozó és a h u z a m o s cselekvést jelentő ige (mint az elsőben), sem ennek fordítottja (mint a másodikban). — S még inkább kétségeink vannak a százalékos növekedés raghasználatával kapcsolatban: „az Egyesült Államok megnégyszerezte, Franciaország lényegében megduplázta termelését, Anglia pedig mindössze 178%-kal növelte” (Háb. 85). Mi ebben a „mindössze”? Hiszen a mondat szerint Franciaország termelése most az ere-

detinek 200, Angliáé 278%-a (hiszen 178%-kal növelte, s ez hozzájön a kiindulási alaphoz). Vagy csak a rag helytelen, s ezt kellett volna mondani: „mindössze 178%-ra (azaz 78%-kal) növelte”? S hasonlóképpen: „A nemzeti-ségek középiskolásainak száma a felszabadulás előtti időkhöz képest 79-szeresével, a főiskolásoké 27-szeresével nőtt” (Ve. 32; 47); lehet, hogy valóban így van, s akkor most 80-szoros, illetőleg 28-szoros; de valószínűbb, hogy itt is arról van szó: „79-szeresére, illetőleg 27-szeresére nőtt”. Pedig ez nem mind-egy, még ilyen hatalmas eredmények számbavételekor sem!

Félig-meddig a ragtévésztésekhez vonhatók a névutóhasználat hibái is. Itt a sokszor megrótt *felé* viszi el a pálmát. Ízelítőül: „Ez a szóváltás komoly figyelmeztetés a vezetők *felé*” (SzNó. 1955. V. 21), talán: a vezetőknek, esetleg: a vezetők számára; „a községi pártvezetőségek *felé* megszabott feladatot” (uo.), inkább: pártvezetőségek számára; „javaslattal élhet ... azok *felé* a pártszervezetek *felé* is...” (uo.), jobb így: „javaslatot tehet azoknak a pártszervezeteknek is...”. — Néha így viselkedik a *terén* is. Olykor csak éppen unalmas, mert gyakori, s különben is nélkülözhető, mint ebben: „A Zagyvarónai Erőmű dolgozói a takarékoság *terén* érnek el kiváló eredményeket” (SzNó. 1955. V. 28), ami jó így is: a takarékoságban; vagy: „A ... Bányagépgyárban sem különb a helyzet a normafegyelem *terén*” (uo.), mondhatnánk: *tekintetében*. Máskor már egyenest furcsa, mint itt: „a gőzturbina szinte egyeduralmat vívott ki a nagyméretű erőművek *terén*” (Uni. 3), ami alighanem ezt akarná jelenteni: „a nagyméretű erőgépek *között*”. — Kísért még a németes *felett* és *mellett* ezekben: „A panaszokat a vb valóban megvizsgálja, s dönt is *felettük*” (SzNó. 1955. V. 21.), jobb: *róluk*; „biztosítani kell a levágott növényzet olyan kezelését, amely *mellett*” (uo.), ha jól értem, inkább: „amelynek *eredményeként*”. Ez utóbbit ajánlanám itt is: „a modern technika és a tudomány rohamos fejlődése *következtében* ... utat tört magának a mezőgazdasági nagyüzem” (Mg. 12), mivel a *következtében* inkább a kellemetlen hatótényezőkre utal (pl. betegsége *következtében* megvakult), a kellemes hatótényezőök hasznos következménye inkább e tényezőök *eredményeként* jön létre. A *következtében* legföljebb még az ilyen közömbös jelentésű helyzetekbe illik: „A kompresszorház fedelének felhajtása *miatt* az állórész ... lapátozása ... jól látható” (Uni. 5), mert kevésbé okot nyomozó és hibáztató, mint az itt álló *miatt*; de persze ez a mondat még jobb lenne feloldva: „A kompresszorház fedele fel van hajtva, s *így*...”.

4. Meglehetősen ritka a bántóan csengő ragisméltés és ellenkezője: a ragok elhagyása azonos értékű mondatrészek végéről. Csak néhány példám van a nagy anyagban. Az elsőre ez: „nem volt hely a szükséges sokféle segédberendezéshez: kazánhoz, kondenzátorhoz, tápszivattyúkhöz, tartályokhoz stb.” (Uni. 4), ami így sem rossz éppen, csak dőcögős. Itt felhasználható a névutónak az a jó tulajdonsága, hogy azt csak egyszer kell kitenünk az ismétlődő elemek után. Tehát: „a szükséges sokféle segédberendezés: a kazán, a kondenzátor, a tápszivattyúk, a tartályok *sámára*”, s így még a viszonyító eszköz is ide illőbb. — Régies, reformkori ízű a ragelhagyás itt: „a palántázások ... idején, április, május és júniusban *szükséges*” (TSzle. 25). Ha — joggal — el akarjuk kerülni a *-ban* rag háromszori ismétlődését, nem ez a legjobb mód, hanem ismét a névutóféle elem használata: „április, május, június *folyamán*”, esetleg egy közös jelzett szóé: „április, május, június *hónapban*”. — Már nehezebb példa, mert egyéb fogalmazási zavart is rejt, a

következő: „mert a beszolgáltatott *tej*, a tejszállítási *szerződés* és a törzskönyvelési *corpajuttatásokkal* az abrakszükségletet biztosítani lehet” (SzNó. 1955. V. 25.). Talán valahogy így lehetne megoldani: „mert az abrakszükségletet biztosítani lehet a *tej* beszolgáltatása, a tejszállítási *szerződés* és a törzskönyvezés *révén* szerezhető *corpajuttatásokból*”, — ha jól értem a kissé homályos eredetét.

5. Nem éppen ragozási kérdés, de azzal függ össze, s itt emlitem meg a névelő használatának problémáját birtokos személyragozott szó előtt. Úgy tudjuk: a birtokos személyragozott szó természeténél fogva határozott, hiszen a birtokhoz kapcsolódik, konkrét a hallgató számára. Ezért általában nem teszünk eléje határozott névelőt. Mégis, terjedőben van az ilyen típusú szerkesztésmód: „*a* jelenlegi adott helyzetünkben” (Mg. 38), „*Az* állapotományunk téli takarmányozásához” (SzNó. 1955. V. 21.), „Amikor ezt a tény *az* alsóbb műszaki vezetőink tudomására hoztuk” (uo. V. 25.), „*az* elért eredményekhez hozzájárult *a* tanácsaink munkája is” (uo.); „kellő tapasztalatot gyűjthetünk *a* további tökéletesítésükhöz” (Uni. 18); „Ők ... dicsőséget szereztek *a* szövetkezetüknek” (uo.), „*Az* 1954-es évi [!] tervüket 107 százalékra teljesítették” (uo. V. 21.). Mindegyik megállna névelő nélkül; az elsőből még elmaradhatna ez a henyé szó is: *adott*. Nem mond kevesebbet ez sem: „jelenlegi helyzetünkben”.

Nem kevés a raghasználati hiba. De — ismétlem — biztató, mert nem véletlen, az a tény, hogy itt a példák nagy része régebbi, s nyelvhasználatuk tekintetében kisebb igényű és jelentőségű forrásaimból való.

V. A birtokos jelző *-nak*, *-nek* ragjáról

Raghasználati kérdés ez is, de kiemelem a többi sorából, mert jóval általánosabb, kiterjedtebb jelenség, s problematikusabb is. Azok általában hibák voltak, botlások; itt azonban szinte már jelenséggel állunk szemben. Nagy, több mint száz adatot tartalmazó példatáramat most nem vonultatnám fel, csak mutatót adok belőle; s az eddigiektől eltérően inkább pozitív, mint negatív módon próbálom tárgyalni a kérdést: hogy magam milyen típusú esetekben érzem szükségesnek a *-nak*, *-nek* kitételét, annak ellenére, hogy a közhiedelem szerint a birtokos jelző ragjának megléte vagy hiánya tetszés szerint váltokozhat bármilyen helyzetben. — Talán lesz még majd egyszer alkalom arra, hogy e bonyolult kérdéskörre a mostaninál, sőt az itt nem közölteknel is nagyobb anyagon visszatérhessek.

1. Ha a birtokos után álló birtok egy szó vagy rövid szerkezet, általában nem kívánjuk a rag kitételét. Az ilyenek: „a tartalékok további feltárásával ... a nemzetközi együttműködés további szélesítésével” (TSzle. 15) tehát nem hibáztatandók. Jó azonban kitenünk a *-nak*, *-nek* ragot, ha az egyébként nem hosszú birtok, vagy annak valamely bővítménye főhangsúlyos, akár közvetlenül a birtokos után áll ez, akár valami hangsúlytalan résszel elválasztva tőle. Példa az elsőre: „E kedvezmény(*nek*)¹ rendkívül kedvező hatását mutatja...” (Mg. 33), „Az érem(*nek*) mindkét oldalát vizsgálunk kell” (Háb. 20); a másodikra: „A ritka fémek(*nek*) csaknem minden fajtája előfordul” (Uni. 32), „amelyen 70 művész(*nek*) mintegy 200 alkotása

¹ A zárójelbe tett *-nak*, *-nek* rag mindig az én pótlásom; tanulságos a szöveget nélküle is elolvasni.

szerepel" (RáHír. 1958). Az első típushoz áll közel a szerző és műve közti viszonyt jelző rag: „előadták Muszorgszkij(*nak*) Borisz Godunov c. operáját" (Rá. 38). Alighanem azért kívánjuk itt a *-nak*, *-nek* kitételét, hogy ezzel s az utána tartható kis szünettel is mintegy előkészítsük a főhangsúlyos részt.

Bármily rövid is a birtok, ki kell tennünk a ragot a birtokosra, ha a birtoknak névelő jár. Ha nem, a névelőt sem tehetjük ki, s a szerkezet igen suta lesz. Tehát: „a Központi Vezetőség(*nek az*) oktatásról szóló határozatai alapján" (SzNó. 1955. V. 21.), „felszámolta az 1938-ban kiadott párt-történet(*nek a*) személyi kultuszából eredő hibáit" (TSzle. 60). — S mindenképpen ki kell tennünk a *-nak*, *-nek* ragot, ha a birtokos tulajdonképpen r é s z e s h a t á r o z ó-féle szerepű¹ is a mondatban: „Egész népgazdaságunk(*nak*) egyik alapanyaga a szén" (Nac. 32); sőt ilyenkor néha szórendcserére is szükség van: „ezek tagjainak tekintélyes része a termelőszövetkezeti mozgalom meggyőződéses híve lett" (Mg. 23) kifejezőbb így: „meggyőződéses híve lett a termelőszövetkezeti mozgalom*nak*".

2. Ha a birtok hosszabb szerkezet, vagyis a birtokszónak több bővítője van, jobban eligazít a rag, mint annak hiánya. „A foglalkoztatottság(*nak*) nagyjából változatlan színvonal mellett" (egy statisztikai kiadványból) rag nélkül első olvasásra döccenős, nem mindjárt derül ki az, hogy a *foglalkoztatottság* nem alany, s a *változatlan* nem állítmány. Így ebben is: „A párt(*nak*) 1958. decemberi, a mezőgazdaság fejlesztéséről, a termelőszövetkezeti mozgalomról szóló nagy jelentőségű határozata nyomán..." (TSzle. 2). — Határozottan alanynak érzi a ragozatlan birtokost, s állítmánynak vagy ahhoz tartozó résznek a folytatást az olvasó az ilyenekben: „Az az egyszerű megállapítás, amely szerint egy ereklje(*ének*) vallási jelentősége szempontjából közömbös, hogy valódi vagy hamisítvány" (Uni. 26), „A két nyugatnémet kormányfő Adenauer(*nak*) De Gaulle-lal és Fanfanival küszöbön álló *találkozóját* beszélte meg" (RáHír. 1958). — Csak a rag oszthatja el, illetőleg előzheti meg a félreértést az ilyen típusú példákban is: „ez utóbbi(*nak*) nagygyűlésén Lindrath... bejelentette" (Háb. 69), „A kapitalista országok(*nak*) ellene szervezett kereskedelmi blokádja ezért nem tudta megbénítani iparát" (Nac. 66), mert a rag kitétele nélkül az olvasó az elsőnek birtokosát jelzőként, a másodikban meg a birtok szerkezetének első szavát könnyen névtótként észlelheti.

Érdekes, s mindenképpen ragozott birtokost igényel ez a mondatfajta: „A Szovjetunió(*nak*) birtokában van az interkontinentális rakéta" (Háb. 99); „A Kínai Népköztársaság(*nak*) jelszava lett, hogy..." (uo. 89). Ha ezekben a birtokos ragtalan, az érződik főhangsúlyosnak, s például az első mondat úgy hat, mintha csak a Szovjetunióknak volna meg az említett fegyvere. A *-nak*, *-nek* ragos rész egyébként is részeshatározó-féle értelmű itt, s már csak ezért sem lehet ragtalan. — S mindenképpen ragozni kell a birtokost, ha közbevetett rész választja el a birtoktól. E mondat: „Élesen bírálja az Egyesült Államok(*nak*) — mint több újság írja — rendkívül esztelen magatartását" (Rá. 38) igen suta és félreérthető a *-nak*, *-nek* rag kitétele nélkül.

3. Ha egy birtok két vagy több birtokoshoz tartozik, jó őket összekapcsolni azzal, hogy mindegyikre kitesszük a *-nak*, *-nek* ragot, különösen, ha a birtok vagy valamelyik bővítője hangsúlyos is ráadásul. „Olaj-

¹ Erről más vonatkozásban l. a 434—5. lapon.

(*nak*), gáz(*nak*) csövön, és elektromos energia(*ának*) távvezetéken hazánkba való szállítása” (Nac. 92), „megnyílik a »vajudó szövetség(*nek*)«, a NATO(-*nak*) nagy hűhóval beharangozott tanácsulése” (Néph. 1957. XII. 15). Tanácsos ez akkor is, ha hangsúlytalan szó van a hangsúlyos birtok előtt: „Szó van jelentős iparágak(*nak*), főleg a repülőgépgyártás(*nak*) szinte teljes egybeolvasztásáról” (Háb. 71). Még inkább, ha a második birtokos oly hosszú szerkezet, hogy az elsőtől messze esik, s a birtok — későn kerülván elő — már nem tudja a kettőt összefogni: „megjelenik a kommunista és munkáspártok elméleti és tájékoztató kiadványa(*ának*): „A béke és a szocializmus kérdései” című folyóirat(*nak*) első száma” (RáHír. 1958). S különösen fontos a -*nak*, -*nek* kitétele, ha a két vagy több birtokos közül az egyik amúgy is láncolatossá birtokos szerkezetnek utolsó tagja: „felfegyverzi ... a proletariátus osztályharca(*ának*) és a nemzeti felszabadító harcok(*nak*) összefonódásáról szóló tanítással” (TSzle. 57), minthogy az „osztályharca összefonódásáról” még más körülmények közt is dőcögösen hatna.

De akár kitesszük az ilyen kettős vagy hármas birtokosokra a -*nak*, -*nek* ragot — ahogy ezt a jobb érthetőség megkívánná —, akár nem — amint ez mostanában közsokás —, egy biztos: az egymással párhuzamos és egyenlő értékű birtokosokkal csak egyformán szabad eljárni: vagy kitesszük a ragot mindegyiken, vagy akkor egyikükön sem. Ezt talán magyarázni sem nagyon lenne érdemes, ha nem történnék ellene annyi vétség, mint amennyire már egy futólagos anyaggyűjtés is fényt derít. Íme: a két egyenlő rangú birtokos közül ragtalan az első, ragos a második: „a községi vezetőség(*nek*), de a pártalapszervezetek vezetőségének a tagjait is” (SzNó. 1955. V. 21.); „a reáljövedelem(*nek*) és a fogyasztás reálértékének összefoglaló adatai” (egy statisztikai kiadványból), „A ... közvéleményt nyugtalanítják az Egyesült Államok(*nak*) és Csang Kai-sek klikkjének távolkeleti provokációs lépései” (RáHír. 1958). Miért hibásak ezek? Mert a két egyenrangú birtokos közül a második mindenütt maga is láncolatossá birtokos szerkezet birtokos, s ezért a ragtalan első úgy tűnik fel, mintha nem a láncolat utolsó tagjának volna birtokosa, hanem ennek a közbülsőnek, az övével egyenrangúan. Így érthető tehát: „a pártvezetőség ... vezetőségének”, „a reáljövedelem ... reálértékének”, „az Egyesült Államok ... klikkjének”. — A fordítottjában meg nem tudunk mit kezdeni a ragozott elsővel, mert a második marad ragozatlan: „Az áruforgalom volumenének és a pénzbevétel(*nek a*) megoszlása” (egy statisztikai kiadványból).

Az is félreértést szül, ha a két egyenrangú birtokos egymással értelmezői viszonyban van, s ragot mégis csak a másodikra teszünk. Pedig ez már szinte közkeletű: „Nagyszerűen szerepeltek ... dr. Harangozó Lajos(*nak*), a szarvasi állami gimnázium történelemtanárának növendékei” (Rá. 38); „Egyes külső piacok(*nak*), főleg a fejlődésben elmaradott országok piacainak közös meghódítása” (Ve. 32: 16). A ferde ragozási eljárás folytán az értelmezettnek megszakad a kapcsolata az értelmezővel, s az így magára maradott rész egy darabig alanynak érődik; majd a birtok megjelenése után minden összezavarodik. — Hasonló a helyzet, ha — bár nem értelmezős viszonyban — három egyenrangú birtokos van, de ragot csak a két szélső kap: „a szovjet nép egységének, a szovjet demokrácia(*ának*), a néptömegek aktivitásának fokozására” (TSzle. 68).

A példából alighanem látszik e ferde párhuzamosság oka is. A fogalmazó általában oda tesz ragot, ahol a birtokos láncolaton belül áll, maga is

birtok (pl. „a nép ... egységének”, de ilyenek már a fentebbiek is); ahol viszont a birtokos nem láncolatban áll, oda nem tesz (pl. „a szovjet demokrácia”, de a fentebbiek is). Pedig ezt az önmagában helyes eljárást párhuzamon belül nem váltogathatjuk; a párhuzam tagjainak egyformán ragozottaknak vagy ragozatlanoknak kell lenniük.

4. Előlegezve többször említettem máris a *l á n c o l a t o s* birtokviszony ragozási szabályait. Láncolatos a birtokviszony akkor, ha az első birtokosnak birtoka maga is birtokosa még egy továbbinak (pl. „a nép egységének megőrzése”). Ilyenkor nem ragozzuk az első birtokost, csak a másodikat (mint előbb: *nép*, de: *egységének*). Enélkül nehézkes a szerkezet: „a Központi Vezetőség határozata(*ának*) végrehajtásáért” (SzNó. 1955. V. 25.), különösen, ha a láncolat még eggyel több tagú: „a szovjet szakszervezetek központi tanácsa nemzetközi osztálya(*ának*) munkatársa” (Rá. 39). Az ilyen hármas láncolat rendszerint még a *-nak*, *-nek* kitétele után is nehézkes marad: „legfontosabb feladat a társadalomban meglévő különféle ellentétek helyes megoldása módszerének tanulmányozása” (TSzle. 90), s ezért jobb őket átalakítani, ezt például így: „feladat ... a... ellentétek helyes megoldásának módszerét tanulmányozni”. — Mert az aligha segít a helyzeten, inkább ront rajta, ha a döcögösség elkerülésére egy birtokossal előbbre csúsztatjuk a ragot, mint itt: „Vörösmarty Mihály halálának századik évfordulója emlékére” (Rá. 39); ennél még az előbb említett forma is jobb: „V. M. halála ... évfordulójának emlékére”.

Esetleg a láncolatos birtokviszonyban az utolsó *-nak*, *-nek* kitételét az akadályozza néha, hogy az utolsó birtok maga is *-nak*, *-nek* ragos részes-határozó. Mint itt: „kiemelkedő szerepe van a szövetkezeti tagság munkája helyes megszervezésének” (TSzle. 18). De hát át lehet fogalmazni ezt is, például így: „kiemelkedő szerepű a ... tagság munkájának helyes megszervezése”.

*

S általában is ezt mondhatjuk: nem mindig kell, s nem is mindig szabad ragaszkodnunk ahhoz a megoldási formához, amely elsőnek esusszant ki a tollunk alól. Ha fogalmazásunkat születése után még egyszer átolvassuk, s valahol döccenőt érzünk, ne restelljük megkeresni a jobbik megoldást. A III. és IV. pontban felsorolt (s jórészt a továbbiakban még majd ezután felsorolandó) hibák legnagyobb részének kijavításához még fejtörés sem kell, csak egy kis figyelem, meg egy kis felelősségérzet az olvasó, a mondanivaló és a nyelv iránt.

Deme László

Néhány tulajdonnév-típus helyesírásáról

Szépen gyarapodó helyesírási szakirodalmunk már számos olyan kérdést vizsgált meg, amelyekről az Akadémia szabályzatai eddig még nem intézkedtek. Ezek a munkálatok azért fontosak, mert későbbi szabályozás alapjául szolgálhatnak, és addig is irányt mutathatnak most még ingadozó esetekben. Nem lesz talán haszontalan az alább következő néhány megjegyzés sem.

I. Földrajzi nevek

A Helyesírási Bizottság 1956-ban „A földrajzinév-írás további szabályai” címmel közleményt jelentetett meg (I. OK. 9 : 427—38), amelyben több, az AkH. 1954-ben nem szereplő földrajzinév-típus írásmódját határozta meg. A földrajzi nevek rendkívüli változatossága miatt ez a közlemény sem tartalmaz még minden földrajzinév-típust, úgyhogy még további szabályok megalkotására lesz szükség. Ennek a munkának a megkönnyítésére meg a jelenlegi ingadozások kevesbítésére szolgálhatnak következő javaslataink.

1. Gyakori kérdés nyomdászokkal, korrektorokkal, kiadói dolgozókkal folytatott helyesírási megbeszélések alkalmával, hogy az 'ország' jelentésű *föld* szót népnévvel hogyan kapcsoljuk össze országnévvé. — Véleményünk szerint az egybeírás a legélszerűbb forma: *Jakutföld, Zürjénföld, Thaiföld, Szomáliföld* stb. E mellett a forma mellett szól az *ország* szó analógiája (*Franciaország, Spanyolország* stb.; vö. AkH. 1954. 239. pont) meg az ezen az alapon már kialakult hagyomány is. — Az *-i* képzős származék írása szabályszerűen: *csuvasföldi, thaiföldi* stb.

Alkalmi szerkezetekben természetesen különírjuk a népnevet meg a *föld* szót: a vonat *lengyel földre ért, magyar földben pihennek* a csontjai stb.

2. Külföldi országok közigazgatási egységeinek neve gyakran alakul egy tulajdonnév (városnév, folyónév stb.) és az *állam, körzet, terület* stb. szó kapcsolatából. A kérdés az, hogy e kapcsolat tagjai közé kell-e kötőjel, és kisbetűvel vagy nagybetűvel kezdjük-e az utótagot. — Véleményünk szerint a legtermészetesebb és a leglogikusabb megoldás az, ha ezeket az elnevezéseket a mi megye neveink mintájára írjuk: *Rio de Janeiro állam, Amazonas állam, Szmolenszk körzet, Erfurt terület* stb. (mint *Győr megye, Sopron megye* stb.). — Ez az eljárás az AkH. 1954. 239., 241., 242. és 246. pontjából kiolvasható azon alapelvnek felel meg, amely szerint közigazgatási elnevezések tagjai közé nem teszünk kötőjelet, és a 241. és 246. pont értelmében a névnek általános fogalmat jelölő tagját kisbetűvel kezdve írjuk. — Az ilyen nevek *-i* képzős származékait a 255. pont értelmében így kell írni: *New York állami, Erfurti körzeti* stb. (mint *Győr megyei* stb.).

3. Sok ingadozást mutat a budapesti pályaudvarok nevének írása. A probléma abból adódik, hogy míg a *debreceni állomás, a miskolci pályaudvar, a béltelepi megállóhely* stb. megjelölések nem tulajdonnevek, s ezért nem is írni őket nagybetűvel senki, a budapesti pályaudvarok elnevezéseit tulajdonneveknek szoktuk tekinteni, és joggal, hiszen egyediesíteneek: számos pályaudvar közül emelnek ki egyet-egyet. Az a kérdés most már, melyik tulajdonnévcsoporthoz állanak legközelebb. — Véleményünk szerint az a földrajzinév-típus a pályaudvarnevek legközelebbi rokona, amelyről a szabályzat 249. pontja szól. Ide olyan többemű földrajzi nevek és megjelölések tartoznak, amelyeket nem tekinthetünk összetételeknek, mivel első tagjuk önmagában is ugyanazt a földrajzi fogalmat jelöli, mint a kapcsolat egésze: *Szeged város = Szeged, Fertő tó = Fertő, Mátra hegység = Mátra, Bükk hegység = Bükk* stb. Ilyenek a pályaudvarok elnevezései is: *Keleti pályaudvar = Keleti, Nyugati pályaudvar = Nyugati, Kelenföldi pályaudvar = Kelenföldi* stb., irassanak hát a 249. pontban tárgyalt földrajzi nevekhez hasonlóan: kötőjel nélkül, első ele-

mükben nagy, második elemükben kis kezdőbetűvel. E mellett az írásmód mellett szól az eddigi írásgyakorlat is (pl. a távbeszélő-névsor, a térképek írásmódja). — Az *-i* képzős származék írásmódja a 255. pont értelmében: *Keleti pályaudvari, Nyugati pályaudvari, Kelenföldi pályaudvari* stb. — A budapesti temetők nevét ugyanúgy írhatjuk, mint a pályaudvarokét: *Farkasréti temető, Kerepesi temető* stb.; illetőleg: *Farkasréti temetői, Kerepesi temetői* stb.

Ez a fentebb vázolt írásmód összhangban van az utcanevek írásmódjával is. Azért tartjuk szükségesnek ezt megjegyezni, mert a pályaudvar is, a temető is — legalábbis a nagy városokban, ahol több van belőlük — ugyanolyan városrészletként, közterületként él az emberek tudatában, mint egy út, fasor vagy park stb. Tehát önként adódik a következő párhuzam: *Belgrád rakpart, Ifjúsági park ~ Józsefvárosi pályaudvar, Óbudai temető*. A különbség a két névcsoport között azonban lényeges: az utcanevek előtagja semmilyen beszédhelyzetben sem él önállóan is, ezzel szemben a pályaudvar- és temetőnevek előtagját igen gyakran használjuk a teljes név helyett. Ezért rokonítottuk a *Fertő tó = Fertő* névtípussal, nem pedig az utcanevekkel. — Az intézménynevekhez való kapcsolást azért kell elvetnünk, mert ezzel precedenst szolgáltatnánk a nagybetűk felesleges terjedésére.

4. Ismeretes, hogy a Szovjetunió tagállamai közül a Litván SZSZK-ban, a Lett SZSZK-ban és az Észt SZSZK-ban latin betűs írás van a nemzeti hagyományoknak megfelelően. Mivel az AkH. 1954. 282. pontja szerint a latin betűs nyelvekből átvett neveket pontosan az átadó nyelv helyesírása szerint írjuk mi is, helytelen a litván, lett, észt neveket az oroszokon keresztül, az orosz átírásnak megfelelő alakban átvenni és használni. A helyes formák tehát: *Kaunas, Šiauliai, Panevėžys; Zlėkas, Liepāja; Tallinn, Mārjamaa, Haapsalu*; stb. — A nemrég megjelent Világatlasz már ennek az elvnek megfelelően készült, a helyes formák ebben megtalálhatók.

II. Csillag- és csillagzatnevek

I. Minden csillagnak és csillagzatnak a nemzeti nyelvű (népi) elnevezésen kívül megvan a csillagászatban nemzetközileg használt latin neve: *Vízöntő = Aquarius, Göncölszeker = Ursa maior, Fiastyúk = Pleiades, Kaszáscsillag = Orion, Ikrek = Gemini, Hattyú = Cygnus* stb. Ilyen esetekben a közhasználatban inkább a magyar név él, az idegen pedig a csillagászat műszava. Ebbe a típusba jóval kevesebb eset sorolható, mint a csak latin nevekből álló másodikikba: *Mars, Venus, Jupiter, Sirius* stb. Ha ezeknek megvan is a magyar nevük, az nem használatos, legfeljebb a szakirodalomban. Mivel a latin név az ismert, természetesen a gyakori használat következtében a szabályos latin írásmód mellett a kevésbé igényes írásbeliségben számos név megjelent magyarosan írva is: *Saturnus ~ Szaturnusz, Uranus ~ Uránusz, Pluto ~ Plútó, Mercurius ~ Merkúr* stb. Gyakran vetődik fel ezekkel a kettősségekkel kapcsolatban az a probléma, hogy melyik alakulatot válasszuk: a latinost-e vagy a magyarost. — Az AkH. 1954. szójegyzékében meglevő: „*Venus* (istenő és bolygó); de: *Vénusz*: a murányi Vénusz” esetből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a csillagnevek írásában a szabályzat a latinos formákat ajánlja. S ez is a helyes: az óriási többségében latin írású névanyagból a néhány magyarosan írt név feltűnően kirírna. Az a tanácsunk tehát, hogy a magyaros

formákat ne terjesszük, hanem mindig a latinos írásmódot használjuk, mert a valamivel gyakoribb előfordulás még nem elegendő ok a magyaros írásra.

Gyakran okoznak problémát azok a görög eredetű csillag- és csillagzatnevek, amelyek latin írásmódú formában kerültek bele a szakirodalomba, de amelyeknek görögös írásmódja is elő-előbukkan: *Cassiopeia* ~ *Kassziopeia*, *Centaurus* ~ *Kentaurosz* stb. Ha választanunk kell a két forma közül, az eddigiek értelmében a latinos írásmódot kövessük, hogy a latinos írás egységesen vonuljon végig az egész csillagnév-anyagon. Csakis így kapunk nyelvileg is, helyesírási is egységes sort.

Ügyeljünk arra is, hogy különböző írásmódok keveredéséből öszvér formák ne álljanak elő. Ne keletkezzenek tehát se latin—görög keverékek: *Cassiopeia* vagy *Kassiopeia*, *Centaurus* vagy *Kentaurusz*, *Arkturus* vagy *Arcturos* stb.; se latin—magyar vegyületek: *Plúto* vagy *Plutó*, *Vénus* vagy *Venusz*, *Merkur*, *Uránus* stb.

2. Ha statisztikát készítenénk arról, hogy egyes vissza-visszatérő kérdések közül melyiket teszik fel leggyakrabban a Nyelvtudományi Intézet közönségszolgálatának, a *nap*, *föld*, *hold* kisbetűs vagy nagybetűs írása (vö. Szilágyi Ferenc: „Nap” vagy „nap”. Anyanyelvünk 1: 187—9; Hexendorf HIK. 58) bizonyára előkelő helyre kerülne a rangsorolásban. Pedig az AkH. 1954. eljárása, az tudniillik, hogy a nagybetűvel írt *Nap*, *Föld*, *Hold* a 133. pontban szerepel — példaképpen a tudományos műszavakra —, világossá teszi, hogy csak csillagászati szakmunkában kell és csakis ott szabad ezeket a szótakat nagy kezdőbetűvel írunk. Szakkönyvekben, szaccikkokban ugyanis a *Nap*, *Föld*, *Hold* a *Fiastyúk*, *Sarkcsillag*, *Mars*, *Vega* stb. sorba tartozik bele, s ilyen környezetben csakis a nagybetűs írás a helyes. A következő mondatokban azonban: szépen süt a *nap*; a *hold* ezüstös tányérja; több műhold kering már a *föld* körül; stb. a *nap*, *föld*, *hold* szót — jóllehet az égitestet jelentik, s nem egyéb, átvitt értelmükben használatosak — eszünkbe sem jutna nagybetűvel írni. Ennek két oka van. Először is a *nap*, a *hold* köznévi is, hiszen tudjuk, hogy a világmindenségben számos nap, s még több hold létezik. Továbbá mindegyiknek a jelentése rendkívül sokrétű: a *nap* jelent égitestet, az év 365-öd részét stb.; a *hold* égitest, területmérték stb.; a *föld*-nek is számos jelentését tartja számon az ÉrtSz. Lehetetlen lenne ezeket az egymásból következő, összefonódó értelmekeket helyesírási szétválasztani. E két körülmény miatt fogta és fogja fel a nyelvi tudat mindhárom szót elsősorban köznévként, s ebből a kisbetűs írásmód is következik. A kisbetűs írásmód mellett szól az is, hogy mindhárom szó az alapszókinccs tagja lévén kiterjedt szócsaládnak összejtje: *napos*, *napozik*, *nap sugár*, *napbarnított*; *holdfény*, *holdudvar*, *holdfogyatkozás*, *holdrakéta*; *földi*, *földrengés*, *földrajz*, *földmágnesség*; stb. Fárasztó és nevetséges lenne ezekben az esetekben pl. a *Nap-sugár*, *Hold-rakéta*, *Föld-rajz* stb. írásmód, pedig ez volna a szabályos, ha az előtagot mindig tulajdonnévként tekintenénk (vö. *Kossuth-díj*, *Baffin-föld*, *Marscsatorna* stb.). Az előrehaladott köznevelés miatt írjuk egybe és kisbetűvel kezdve a *marlakó* szót is, nem pedig *Mars-lakó*-nak.

Persze tudjuk, hogy az alaptétel világos volta ellenére is gyakran támad kétség írás közben a kisbetűt, nagybetűt illetőleg. Véleményünk szerint, ha a *nap*, *hold*, *föld* kisbetűvel is írható, írjuk kisbetűvel, a nagybetűs írást ne erőltessük, hagyjuk azt meg a valóban szakmai használat részére. Szakmai használatnak tekinthető még az újságciikk is akkor, ha például a műholdak-

ról, az úrhajózásról írva szakszerű alapossággal, csillagászatilag szól a felvetett kérdésekről. Helyesen jártak tehát el napilapjaink akkor, amikor a holdat lefényképező szovjet műbolygóról kiadott hivatalos közleményekben a *Hold* stb. írásmódot használták. Ugyanez az írásmód azonban már felesleges, sőt modoros volna egy vezércikkben vagy egy szerelmes versben. A nem szakmai használatban legfeljebb stilisztikai okok miatt fogadható el a nagybetűs írás; például Adynál: „Márciusi *Nap*, nagy a te hatalmad...”; mert ez az írásmód illik bele a tőle alkotott egész mitológiába (vö.: a *Halál*, a zúgó *Élet* partja, a magyar *Ugar* stb.).

Az AkH. 1954. szójegyzékében kisbetűvel írva szerepel a *tejút* szó is. Ennek oka ugyanaz, mint a *nap*, *föld*, *hold* kisbetűs írásának: a *tejút* általános fogalom, a csillagászatban *galaktika*-nak nevezett csillagrendszer népies megjelölése. Galaktika (*tejút*) sok van a világmindenségben, aminthogy nap és hold is, ezért általában a kisbetűs írás a helyes. Csillagászati szakmunkákban azonban a *Nap*, *Föld*, *Hold* társaságában természetesen *Tejút*-nak kell írunk.

III. Idegen tulajdonnevek névelőjének és elöljárójának írása

I. A névelő írása. Meglehetősen sokszor okoz fejtörést, hogy megtartsuk-e a német, angol, francia, olasz stb. földrajzi nevek, személynevek, intézménynevek, valamint könyvek, folyóiratok, cikkek címe előtt álló *der*, *the*, *le*, *la*, *il*, *el* stb. névelőt, ha a címet nem fordítjuk le, hanem eredeti formájában használjuk; illetőleg: ha megtartjuk az idegen névelőt, probléma lehet, hogy kis- vagy nagybetűvel kezdjük-e. Mivel a jelzett tulajdonnév-típusok mindegyikére nézve azonos eljárást tartunk helyesnek, a leggyakrabban problémát okozó könyv-, újság- és folyóiratcímekben vizsgáljuk meg a kérdést, s ebből a vizsgálatból vonjuk le az általános tanulságokat.

A könyv-, újság- és folyóiratcímek névelői. Az első kérdés, amit feltehetünk, nem helyesírási, hanem nyelvhelyességi: megtartsuk-e az idegen névelőt, vagy lefordítsuk; melyik a helyes: a *l'Humanité* vagy *L'Humanité*; illetőleg: az *Humanité* forma-e?

Némelyek — tudva azt, hogy pl. a *L'Unità* címben az *l'* névelő — azért hagyják el az idegen névelőt, s azért írnak így: *az Unità* közölte, *az Abend* írja stb., mert akként okoskodnak, hogy az ilyen formák: *a L'Unità* közölte, *a Der Abend* írja stb. a névelők halmozása miatt helytelenek. Ezt a felfogást azonban több okból nem tehetjük magunkévá.

Az idegen címeknek a névelő éppen úgy szerves része lehet, mint ahogy a magyar névelő is hozzátartozik a címhez például ezekben az esetekben: *Az Est*, *A Dunánál* stb. Az idegen névelőt a magyar beszélők még inkább a cím tartozékának érzik, mint az átadó idegen nyelvet beszélő nyelvközösség tagjai, mert a magyar nyelvi tudat számára az idegen névelő nem jelent semmit. Éppen ezért a *L'Unità*, *Der Abend* stb. alakulatok egy tömbként illeszkednek bele beszédünk folyamába. A természetes tehát az — mivel a címeket névelővel használjuk —, hogy a magyar határozott névelőt akkor is kitesszük az idegen cím elé, ha az névelővel kezdődik. Tehát: *a Le Drapeau Rouge* szerint; Duclos elvtárs *a L'Humanité*-ben nyilatkozott; *a The People* különtudósítója jelenti; jóllehet *az Il Corriere della Sera* tagadja; stb. — E fentebbi érveken kívül még más okok is az idegen névelő megtartása mellett szólnak.

Az idegen névelőnek lefordítás címén való elhagyása az eredeti cím megcsonkítását jelenti. Az olvasó joggal hiheti az *az Humanité*-féle formákból, hogy az újság címe csak *Humanité*, azaz a magyar szövegben használt névelő félrevezeti. (Magyar címekből sem hagyható el a névelő, ha idézzük őket! De meg sem ismételjük, vagyis így helyes: Már rég megszűnt *Az Est*, nem: *az Az Est*.) — A névelő kitevését kívánja az is, hogy ha az idegen névelő egy név belsejében van, ott semmiképpen sem helyettesíthetjük magyar névelővel. Képtelenség lenne a *L'Afrique et l'Asie* című folyóirat helyett *az Afrique et az Asie* címűről szólni. Nem indokolt tehát a név elején álló névelő elhagyása sem: ugyanazt a nyelvi elemet azonos helyzetben csak egyféleképpen lehet kezelni. — Ne feledjük azt se, hogy az idegen névelő elhagyása (lefordítása) nem egyszer csak idegen nyelvek jól-rosszul tudásának fitogtatása akar lenni, amit e felfogás védői „tudományos” mezbe akarnak bújtatni.

Míg az újságok és folyóiratok címéből a névelő meglehetősen gyakran elmarad (hibásan), a könyvek, értekezések, cikkek stb. címéből a névelőnek elhagyása már meglehetősen ritka (helyesen). Victor Hugo híres művét, a *Les Misérables*-ot mindenki így, francia névelővel az élén idézi. (Magyarul is *A nyomorultak*, nem csak *Nyomorultak* a cím.) Ugyanígy nem csonkíthatjuk meg a névelő elhagyásával ezeket a címeket sem: *Le Rouge et le Noir* (Stendhal), *Les Illusions perdues* (Balzac), *Le Père Goriot* (Balzac), *I promessi sposi* (Manzoni), *The Call of the Wild* (Jack London), *The Rains Came* (Bromfield) stb., ha így, idegen formában használjuk őket. — Bár a pongyolább közbeszédben szokásos Dante *Divina commedia*-járól, *Vita nuova*-járól, Tasso *Gerusalemme liberata*-járól is beszélni, írásban feltétlenül ragaszkodjunk a helyes, teljes címekhez: *La divina commedia*, *La vita nuova*, *La Gerusalemme liberata* stb.

Ennyivel — úgy véljük — megfeleltünk az első kérdésre: Az idegen nyelvű címek éléről a névelőt nem szabad elhagyni. A cím előtt használt magyar határozott névelőt éppen ezért az idegen névelőhöz, nem pedig az utána következő szóhoz kell igazítani: *a L'Unità* (nem *az Unità*), *az Il Paese* (nem *a Paese*); azaz magánhangzóval kezdődő névelő előtt *az*, mássalhangzóval kezdődő névelő előtt *a* a határozott névelő.

☛ Milyen betűvel írjuk azonban a címeket kezdő névelőket? — vetődik föl a következő kérdés.

Helyesírásunknak egyik igen következetesen érvényesülő törvénye az, hogy a tulajdonneveket (s ennek számítanak a könyv-, újság- és folyóirat-címek is) nagybetűvel kezdjük. Ugyanez a szabály minden európai nyelv helyesírásában. Mivel a címhez — láttuk — szervesen hozzátartozik a névelő, mint alakulatkezdő elemet nagybetűvel kell írunk. Magyarországon is népszerű a *Les Lettres françaises*... A tegnapi *Il Corriere della Sera* írja... A *Le Monde*-ban... Goldsmithnek a *The Vicar of Wakefield* című művében... Stb. Helytelen lenne így: a *les Lettres françaises*-ben stb. A névelő kisbetűs kezdésével megsértenénk a tulajdonnevek nagybetűs kezdésére vonatkozó szabályt, s elmosnánk a tulajdonnevek határát. Még akkor is a nagybetűs kezdést kell a magyarban megvalósítanunk, ha az idegen nyelvben a névelőt olykor — az illető nyelv helyesírása szerint is kivételesen, esetleg tipográfiai okokból — kisbetűvel írják, mint például a *L'Humanité* esetében is láthatjuk (*l'Humanité* van az újság címlapján). — Hasonlóan kell eljárni az arabból átírt nevek esetében: az *Al-Ahram* című napilap stb.

A címek belsejében levő névelő írásmódja már nem problematikus: mivel minden idegen nyelvben kisbetűvel kezdve írják a névelőket, ha nem mondat vagy tulajdonnév élén állnak, a magyarban is kisbetűvel kezdve írjuk őket. Ilyen esetek: *The Call of the Wild*. *Le Rouge et le Noir*. Stb. — A címben levő egyéb szavakat természetesen aszerint írjuk nagy- vagy kisbetűvel, ahogyan az eredetiben van. Így például az idézett Jack London-regény címében az angol eredetinek megfelelően a *Call* és a *Wild* szó nagy kezdőbetűs, jóllehet szótárilag nézve kis *c*-vel, illetőleg *w*-vel kellene őket írunk. — Ha a hiteles idegen forma nem lenne megállapítható, a helyesírási szabályzat 134. és 135. pontjának értelmében a magyar szokásoknak megfelelően kell az idegen címeket is írunk.

A tulajdonnevek egyéb csoportjaira ugyanazok a szabályszerűségek vonatkoznak, mint a könyv-, újság- és folyóiratcímekre.

A családnevek esetében például így fest a helyzet az előadottak alkalmazásakor: A családnevekben levő névelő lefordíthatatlan! — Ha a családnév önmagában áll, s nincs előtte sem keresztnév, sem más, a névhez szervesen hozzátartozó elem, a névelőt nagybetűvel írjuk: *La Fayette*, *La Fontaine*, *Le Corbusier*, *L'Herbier* stb. — Ha a névelő egy több tagból álló személynévi alakulat belsejében van, vagy valamilyen ok miatt (rendszerint a keresztnévnek a családnév elé járulása következtében) oda kerül, a névelőt — a külföldi helyesírásnak megfelelően — kisbetűvel kezdve írjuk: *La Fayette*; de: *Mme de la Fayette*, *Le Corbusier*; de: *Edouard Jeanneret le Corbusier*; stb. — Szövegben a fentebbi írásmódok őrzendők meg: „Az újkori építészetnek *Le Corbusier* az egyik legnagyobb úttörője”; „Verses állatmeséi teszik halhatatlanná *Jean de la Fontaine*-t”.

Külföldi (nyugati) intézményeknek latin betűkkel írott nevében szereplő névelőkre ugyanazok a szabályok vonatkoznak, mint a személynévek vagy a könyv-, újság- és folyóiratcímek névelőire, azaz a névelőt a cím elején nagy, a cím belsejében kis kezdőbetűvel írjuk, és szöveg közben is minden esetben megtartjuk őket, mégpedig az alapalak írásmódjának megfelelően: Például: *L'Istituto Italiano di Cultura per l'Ungheria*, *L'Académie Française* stb. — Szövegben: Előadást tartott a *L'Académie Française*-ben.

A földrajzi nevek csak annyiban viselkednek másképpen, mint az eddigi névtípusok, hogy a névelő ezekből még kevésbé hagyható el, mint az eddigiekből. Míg ugyanis a címekből a névelőt gyakran elhagyják, s a névelő elmaradása még családneveknél is előfordul, a földrajzi neveknek a névelő annyira szerves tartozékuk, hogy előlük vagy belőlük a névelő semmiképp sem maradhat el. Ez teljes formai lezárttságot jelent, tehát nincs olyan névtípusunk, mint a családneveknél volt, hogy tudniillik egyes esetekben kis kezdőbetűvel kell a névelőt írni. Egyébként a földrajzi neveknek is két típusuk van:

A névelő a név élén áll: *Il Pittore*, *La Manche*, *La Paz*, *Las Palmas*, *Le Bourget*, *Les Bois*, *L'Esperance-szirt*, *Los Angeles* stb. — A névelőnek a névhez való tartozását mi sem mutatja jobban, mint az, hogy a földrajzi neveket kezdő névelőket igen ritkán szokták kis kezdőbetűvel írni. — A névelő a név belsejében van: *Sierra de la Cabrera*, *Sierra de la Culebra*, *Sierra de los Filabres* stb. — Szövegben a fentebbi írásmódok természetesen változatlanul megmaradnak: „A *La Manche* átúszására minden évben versenyt rendeznek”; „A *Sierra de los Filabres* nevű hegység Spanyolországban van”.

2. Az előljárók írása. A névelő használatáról fentebb elmondottak érvényesek az idegen nevek előtt levő előljárókra is: ezek is a nevek szerves részei, tehát — már csak lefordíthatatlanságuk miatt is — el nem hagyhatók, és — alakulatkezdő szavak lévén — nagybetűvel kezdődnek:

Könyv-, újság- és folyóiratcímek elején előljáró nem szokott állani, legalábbis nem találtunk ilyen példát. — Címek belsejében természetesen annál gyakoribb az előljárók szerepeltetése, természetesen kisbetűvel írva: *Revue des Arts, Bulletin des Centres d'Etudes Techniques Agricoles, Annals of Physics, Il Giornale della Moda* stb.

A családnemekre nézve az eddigieknek megfelelően a következő eljárásmodot tartjuk helyesnek:

A családnév előtt álló, a névhez szervesen hozzátartozó előljárót nagybetűvel írjuk: *De Gaulle, Van Dyck, Von Brentano, D'Alembert* stb. — A névelőkhöz és az előljárókhöz hasonlóan kezdjük a spanyol *don* szót is: *Don Quijote, Don Juan* stb. — Ha a névelő vagy az előljáró egy több tagból álló személynév belsejében volt, de valamilyen ok miatt (rendszerint a keresztnévnek a családnévvel elől való elhagyása következtében) a név élére kerül, s ezáltal kezdi a tulajdonnevet, természetesen nagy kezdőbetűvel kell írni: *Ortega y Gasset*; de: *Y Gasset, Edmondo de Amicis*; de: *De Amicis, Gabriele d'Annunzio*; de: *D'Annunzio* stb.

A latin betűkkel írt idegen családnévek élén vagy belsejében álló névelőkre, illetőleg előljárókra nézve egyébként nincsenek az átadó nyelvek mind-egyikében pontos és kialakult szabályok. A franciában például ugyanannak a névnek több változatával is találkozhatunk: *La Fontaine, la Fontaine* és *Lafontaine*; *Mme de la Fayette, Mme de La Fayette*; vagy az olaszban: *d'Annunzio* és *D'Annunzio, Gabriele d'Annunzio* és *Gabriele D'Annunzio* szinte ugyanabban az arányban található. Mégis — figyelembe véve a földrajzi neveket is — azok a szabályszerűségek látszanak kibontakozni, amelyeket a fentebbi szabályokban megpróbáltunk megfogalmazni. Nyilvánvalónak látszik azonban például a francia szövegek tanulmányozásából az is, hogy a névelőnek és előljárónak nagy- és kisbetűs használatát illetőleg egyes neveknek kialakult hagyományaik vannak, amelyek különböznek az általános szokástól. Ezeket a hagyományokat — ha elég határozottan felismerhetők — természetesen a magyarban is figyelembe kell venni. Az esetek nagy többségében azonban a fenti szabályok alkalmazása látszik a legcélszerűbbnek: az idegen nyelvek helyesírási gyakorlatát semmi esetre sem sérti, viszont biztosítja az egységet a magyarba átkerülő idegen neveknel.

Az intézménynevek írásában az eddigiek szerint kell eljárunk, azaz az intézményneveknek majdnem mindig a belsejében levő előljárókat kis kezdőbetűvel kell írunk: *Accademia della Crusca, Accademia dei Lincei, Istituto Italiano di Cultura per l'Ungheria* stb.

A földrajzi nevekben szereplő előljárókra nézve ugyanaz áll, ami a névelőkre: elhagyhatatlanul részei a névnek; az alakulat elején mindig nagybetűvel: *Des Moines, D'Enfer-fok* stb., több szóból álló név belsejében mindig kisbetűvel írjuk őket: *Dent du Midi, Canal du Midi, Dent de Lys, Côte-d'Or, Côtes-du-Nord* stb.

Az említett tulajdonnév-típusok előljáróira nézve fentebb meghatározott írásmódok szöveg belsejében is változatlanul megtartandók; így ezekben a családnévi példákban: „A francia enciklopedisták egyike, *D'Alembert*...”; „Egyik szép olvasmányom volt *De Amicis* Szív című regénye”; „Az első világ-

háborúban *D'Annunzio* repülőtisztként harcolt”; „A XVII. századi holland festészetnek *Van Dyck* egyik kiemelkedő egyénisége”; stb. Helytelen a fentebbi esetekben a névnek kisbetűs kezdése: ... *d' Alembert* ...; ... *de Amicis*; ... *d' Annunzio* ...; stb. — Az olyan nevek, mint *Leonardo da Vinci*, *Jeanne d' Arc*, *Wolfram von Eschenbach* stb. szövegbe kerülve nem változtathatják meg alapalakjuk írásformáját. Velük kapcsolatban írásprobléma fel sem merülhet.

Szükségesnek látszik végül megemlíteni azt, hogy a felsorolt tulajdonnévtípusokhoz a todalékokat az AkH. 1954. 283—9. pontja értelmében kapcsoljuk. Példákat nem tartunk szükségesnek itt külön felsorolni, hiszen a szabályzat anyaga elég, minden részletre is kiterjedő felvilágosításokkal szolgál, továbbá eddigi fejtegetéseink során elég sok esetet volt alkalmunk bemutatni a todalékok kapcsolási módjára vonatkozólag. — Az idegen névelős és különírt előjárás alakulatok különírt szavakból álló neveknek tekintendők és akként kezelendők todalékokkal való ellátás alkalmával. Például: *De Gaulle-ista* stb.

IV. Tulajdonnév és köznév kapcsolata

1. Az AkH. 1954. 234. pontja szerint: „Ha a személynév közfőnévnek jelzője, az összetételszerű jelzős szerkezet tagjait kötőjellel kapcsoljuk egymáshoz: *Kossuth-bankó*, *Petőfi-vers*, *Himfy-versszak*, *Zrínyi-sor* stb.” Érvényes ez az eljárás a földrajzi nevek bizonyos típusaiban is: *Baffin-föld* stb. (vö. 248. pont). Kötőjel nélkül írjuk azonban a tulajdonnevet és az általa jelzett köznevet az intézménynevekben: *Széchenyi Könyvtár*, *Ganz-MÁVAG Mozdony-*, *Vagon- és Gépgyár*, *Lenin Kohászati Művek* stb. — Ezzel az utóbbi típussal kapcsolatban vetődik fel az a kérdés, hogy miképpen írjuk az említett szerkezetű intézményneveknek olyan rövidebb alakjait, amelyek csak a tulajdonnévből és a teljes névnek egy közszoói tagjából állanak. Véleményünk szerint a rövidebb alakban az intézménynév közszoói tagját már nem illeti meg a nagybetű, ezért nem is írható már külön a tulajdonnévtől, hanem kötőjellel kell hozzá kapcsolni: *Ganz-gyár*, *Lenin-művek*, *Krupp-tröszt*, *Ford-autógyár* stb.; mint ahogyan ezt a 234. pont előírja.

2. Más jellegűek viszont azok az áru- és márkanévek, amelyek a tulajdonképpeni áru- vagy márkanévből és egy közszóból állanak. Ezek, mint az AkH. 1954. 249. pontjában említett földrajzi nevek (*Duna folyó*, *Urák hegység* stb.) is két szóba írandók kötőjel nélkül: *Duna mosópor*, *Istópirin tabletta*, *Kossuth cigaretta*, *Ford autó*, *Hardtmuth ceruza* stb. Ez az írásmód abból következik, hogy az alakulat egésze nem összetétel, jelentéstapadással, megfelelő szövegkörnyezetben a *Duna*, *Istópirin*, *Kossuth*, *Ford*, *Hardtmuth* stb. maga is már *mosóport*, *tablettát*, *cigaretta*t, *autót*, *ceruzát* jelent, tehát e szavak a tulajdonnév mellett csak mintegy magyarázatul, utójelzőül szolgálnak.

V. Köznevesülő tulajdonnevek

A jelenség közismert. Az egyedi létezőt jelölő tulajdonnévből gyakran válnak köznevek, ám ez a folyamat rendszerint hosszú időt vesz igénybe, s a köznevesülésnek minden egyes esetben van egy olyan szakasza, amelyben nehezen dönthető el, hogy a szó még tulajdonnév-e, vagy már köznévként tekint-

hető (vö. Laczkó Géza: Köznévvé vált tulajdonnevek. Nyelvművelő 92—7; Soltész Katalin: Tulajdonnév és köznév határterülete. MNy. 55: 461—7; Hexendorf Edit: A kis és a nagy kezdőbetűk. HIK. 58). Az átmeneti esetek nagy száma miatt érthető, hogy meglehetősen sok a helyesírási ingadozás, bizonytalanság. Ma már nem kétséges, hogy kisbetűvel írandó a *röntgen* (*Röntgen*: német orvos); *priznic*, *bepriznicel*, *priznicet* raknak rá (*Priessnitz*: vízgyógyász); *eldorádó* (sp. *El Dorado* 'Aranyország'); *levente* (*Levente* személynév); *lincs*, *lincsel*, *meqlincsel*, *lincselés* (*Lynch* amerikai bíró); *rekamié* (*Mme Récamier*); *paprikajancsi* (*Paprika Jancsi*); *panama* (*Panama*; a híres *Panama-csatorna* botrány); stb. — Hasonlóan: *volt*, *watt*, *ohm*, *amper* stb. Meglehetősen ingadozik azonban helyesírási érzékünk, amikor azt kell eldönteniünk, hogy például ebben a mondatban: „Kérek egy csomag *Harmóniát*”, nem felesleges-e a cigarettamárka nevének nagybetűs írása, hiszen közszófi fogalomra utalunk vele.

1. J. Soltész Katalin cikkében több átmeneti típust említ. Elsőül azoknak a történelmi, bibliai, mitológiai személyeknek vagy helységeknek híres irodalmi alakoknak a nevééről szól, amelyekkel lényeges jegyekben más személyek vagy helyek megegyeznek. Ezért mondhatjuk: „Nem vagyok *Krözus* (= gazdag ember)”; „Jóska valósággal *Herkules* (= nagy erejű ember)”; „Az öntözéstől *Kánaánná* (= termékeny földdé) vált a pusztaság”; vagy Ady versében: „Százszernyi parittyás *Dávid* | Készül bízón, dalolva rátok | Ejh, jó urak, dicső urak, | Ilyen gyávák a *Góliátok*”; stb. — Hogyan fest ez a csoport helyesírási szempontból? Az idézett példákban is, J. Soltész Katalin többi példájából is az tűnik ki, hogy az ilyen köznévként használt tulajdonnevek kisbetűs írásával nem szabad sietniünk. Csak akkor írhatók ilyen esetekben kisbetűvel, ha a név „jelentése teljesen elszakadt a névtulajdonos tudati képétől, s (a jelentés) annak csak lényeges jegyére korlátozódik”. — A fentebb idézett mondatokat csak az érti, aki tudja, ki volt *Krözus*, *Herkules*, *Dávid*, *Góliát*, de a gerinctelen kormánypartí annak számára is *pecsovics*, aki sohasem hallott *Pecsovics* uradalmi tisztartóról” (i. m. 464). Ilyen, tartalmi hasonlóság alapján köznevesült tulajdonnevek: *bojkott*, *császár*, *kaján*, *lincs*, *mecénás* stb. (vö. Hernádi Sándor: Tulajdonnevekből alakult főnevek. Any. 3. évf. 4—5. szám). A tulajdonnévnek rosszálló értelmű többes száma a személy tipikusságát erősen kiemeli, érzelmileg is fokozza, ezért intézkedik az AkH. 1954. úgy, hogy a *hitler*ek, *quisling*ek stb. típusú esetek kisbetűvel írandók (vö. 232. pont; és Fábrián: HIK. 81).

2. A J. Soltész Katalintól második típusként említett névcsoport a metonimikusan használt nevek csoportja: *Mars* = háború, *Cupido* = szerelem, *Bonn* = Nyugat-Németország, *Bécs* = Ausztria, *Mohács* = nagy nemzeti katasztrófa (vö. „Nekünk *Mohács* kell!” Ady) stb. Az átvitt használat azon az alapon jön létre, hogy például *Bécs* — Ausztria fővárosa lévén — felidézi nemcsak a várost, hanem a vele állandóan együtt asszociált országot és annak lakóit, illetőleg régebben az ott székelő császári hatalmat, a Habsburg-házat is. — Helyesírásiilag ez a típus nem ingadozó: a nagybetűs írást erősen tartjuk. J. Soltész Katalin ebből a típusból egyetlen köznevesült példát sem említ cikkében, mi sem tudunk ilyen típusba tartozó köznévvé vált tulajdonnevet említeni. Ennek oka az, hogy az olyan nevek, mint *Bécs*, *Belgrád*, *Róma*, *Genf*, *Wall Street* stb. aligha veszítik el valaha is tulajdonnévi jellegüket, s éppen ezért köznévi használatuk csak másodlagos, alkalmi marad.

3. Harmadik csoportként említi J. Soltész Katalin a tapadásos alapon létrejövő köznevesüléseket, amilyen a *Röntgen-készülék* > *röntgenkészülék* > *röntgen* esete is. Példánk jól mutatja a köznevesülés és vele együtt a helyesírás fejlődésének az útját. — Amíg a tulajdonnevet egy határozott személyre vonatkoztatjuk, még csak egy tulajdonnév és egy köznévi alkalmi kapcsolatáról van szó. Ezt fejezi ki az AkH. 1954. 234. pontja értelmében a nagybetűvel való kezdés és a különböző szófajú elemek kötőjellel való összekapcsolása: *Koch-bacillus*, *Taylor-rendszer*, *Diesel-motor*, *Davy-lámpa* stb. — A következő fokozat a tulajdonnév elhomályosulása, amit a tulajdonnévnek kisbetűvel való kezdése, fonetikus írása és a köznévvvel való egybeírása jelez: *pullmannkocsi*, *rabic-fal*, *bedőrendszer*, *pasztőröltés*, *bazedovkór*, *martinkemence* stb. (Ezek helyett: *Pullmann-kocsi*, *Rabitz-fal*, *Bedeaux-rendszer*, *Pasteur-oltás*, *Basedow-kór*, *Martin-kemence* stb.). Átmenetek persze mindig vannak, például jelenleg a *Diesel-motor*, *Diesel-mozdony* van ide átsiklóban. Szerintünk azonban még korai volna *dizelmotor-t*, *dizelmozdony-t* írni. (A képzett származékban is megtartandó az eredeti forma: *dieselésítés*; mint ahogy *lutheránus-t*, *marxista-t* írunk, nem *luteránus-t*, *markszista-t*.) — A végső fokozat az, hogy a tulajdonnév magába szívja a vele összekapcsolt köznévi jelentéstartalmát is, pl.: „a kórháznak új *röntgenje* (= *Röntgen-gépe*) van”. Ilyenek még: *sziluett*, *szendvics*, *pepita*, *viganó* stb. Az eredeti tulajdonnévnek teljes elhomályosulása eredményezi a magyar kiejtés szerinti írást. Átmenetek itt is vannak. A teljesebb formák helyett így is mondhatjuk és írhatjuk már: „az oroszok, szerbek, bolgárok stb. *círillel* (= *círillbetűkkel*) írnak”; „a *martinnál* dolgozik”; „*bazedovja* van”; stb. Ezen a fokon az idegen ortográfia már csak kivételesen maradhat meg: *ohm*, *watt* stb.

4. A tulajdonnév és köznévi határterületén mozognak a márka- és áru-nevek. Mint J. Soltész Katalin megállapítja, a *Csepel*, *Panni*, *Jawa* stb. elnevezéseknek megvan a tulajdonnevekre jellemző egyedítő jellegük, de hozzájuk kapcsolódik a 'motorkerékpár' fogalma is. Ezért aztán a közismert, elterjedt áruk neve könnyen eggyé válhat a jelölt tárgy fogalmával. Gondoljunk csak az AkH. 1954. szerint is kisbetűvel írandó *aszpirin*-ra, *zsilett*-re, amelyek eredetileg márkanév (*Aspirin*, *Gilette*) voltak. — Helyesírás szempontjából azonban (bármennyire hajlamosak is az emberek a kisbetűs írásra) az áru- és márkanévnek nagybetűs írását javasoljuk: van egy *Fordja*, *Hudsonja*, *Cadillacja*, *Pobedája*, *Opelje*, *Mercedese*, *Zimje*, *Zisze*, *DKW-ja*, *BMW-je*; igazi *Stradivarin* játszik; vett egy *Blüthnert*; *Odolt* vagy *Kalodontot* veszek; rágyújtott egy *Kossuthra*, *Munkásra*, *Portoricóra*, *Trabucóra*, *Ötéves terre*, *Harmóniára*, *Balatonra*; *Liberátorok* és *Focke-Wulffok* harcolnak; kapott egy *Parkert*, *Mont Blancot*; stb.

Az áru- és márkanévknél a tulajdonnévi jellegen kívül az állja útját — a fenti szemponton kívül — a tartós köznevesülésnek, s az ebből következő kisbetűs írásnak, hogy általában rövid életű elnevezések: köznévvé válásuk folyamata megindul ugyan, de be nem fejeződhet, mert amikor egy új gyártmány kiszorítja a régit, a régi név is veszendőbe megy. Továbbá: ugyanazon közsói fogalmat alkalmilag több tulajdonnévvel is jelölhetjük és jelöljük is egyszerre, s ez ugyancsak akadály a annak, hogy például az *Odol* szó elveszítse tulajdonnévi jellegét, és kiszorítsa a *fogpaszta* közsót a használatból. Képtelenség volna ilyen alakulatokat elképzelni: *Kalodont odol*, *Hudson ford* (azaz *Kalodont* 'fogkrém', *Hudson* 'autó'), s ez arra mutat, hogy még az olyan szó sem, mint a *Ford*, nem vette föl a 'gépkocsi' általános jelentést, legfeljebb

alkalmilag értjük rajta azt. Sok esetben az is ellene szól a kisbetűvel való írásnak, hogy idegen szóknál a köznevesülést a hangalak megmagyarosodásának és ezzel párhuzamosan az íráskép magyarossá válásának is kell kísérnie, mint az például a *pasztőröltés*, *pasztőrözés* stb. esetében be is következett. A legtöbbször azonban szó sem lehet még az idegen ejtés és írásmód magyarral való felváltásáról, például arról, hogy valaki *monbla* töltőtollat vásároljon, vagy *kadíjjak*-ra üljön. Ezek az elrettentő példák jól mutatják, hogy a korai, erőszakolt köznevesítés káros lenne.

Fábián Pál

A képlátás néhány kérdése mai prózáinkban*

1. Az az író, aki betekintést enged műhelytitkaiba, és elárulja az alkotás folyamán tudatosan alkalmazott mesterségbeli fogásait, rendkívüli segítséget nyújt a stílus jelenségeit elemző és rendszerező nyelvésznek. Figyelmeztethet azokra a nyelvi törekvésekre is, melyek a korstílus függvényeként tudatosulnak benne és másokban, sőt megadhatja társadalmi, politikai magyarázatukat, ha kellő éleslátással nyúl a kérdésekhez. Amikor például Mesterházi Lajos írásművészete leglényegesebb vonását a „két pont közti legrövidebb egyenes út” keresésével határozza meg, ezt azzal indokolja: sokan olvasnak manapság gyárakban, falvakban olyanok is, akik a termelői munka forgatagában nem elvont cizellálásra vágnak, hanem tényekről, eseményekről akarnak értesülni. Korunk stílusában a tartalomnak kell uralkodnia, mondja Mesterházi Lajos, a mai írónak szakítania kell a *s z e c e s s z i ó*¹ különféle irodalmi formáival, a stíluskísérletezés túlhajtott, egyénieskedő megoldásaival. A mai író úgy fejezze ki magát, hogy az olvasó figyelme magától értetődőleg a mondanivalóra, a tartalomra irányulhasson; ily módon Mesterházi tanúságot tesz arról, hogy követi az Oroszországi Kommunista (Bolshevik) Párt KB 1925. június 18-i, az irodalmi nyelv egyszerűsítésére, a milliós tömegek számára érthető, megfelelő nyelv kidolgozására vonatkozó határozatát. (Vö. Anyanyelvi műveltségünk 240 kk.).

Azt kívánjuk fejtegetni, hogy a kortárs írók stílusában feltétlenül érvényesül az egyszerű prózai nyelv megteremtésére való törekvés. Viszont, mint látni fogjuk, az ellenkezőre is lesz példa, tehát arra, hogy az egyszerűségtől eltérően bizonyos írók stílusában több-kevesebb erővel érvényesül a színezés, díszítés, játékosság és a különféle, kísérletezés jellegű, úgynevezett formabontás. A tények azt fogják igazolni, hogy szocialista korunk stílusa okvetlenül a nyelvi egyszerűsödés irányában fejlődik, tehát még az úgynevezett formabontások sem olyan természetűek, hogy a század eleji írói *s z e c e s s z i ó* t akár meg is közelítenék.

A kérdés megvizsgálásához a *s z ó j e l e n t é s é n e k* területét választottuk, tehát a hasonlatokat és metaforákat, illetőleg a sajátos metaforikus jel-

* Utólag beküldött hozzászólás Mesterházi Lajosnak az „Anyanyelvi műveltségünk” című konferencián, Pécsen elhangzott előadásához.

¹ Terjed a *szeccszó* mint irodalomtörténeti, sőt az utóbbi időben mint stilisztikai fogalom a század eleji stílus-kísérletek jellemzésére. Legutóbb Fábíán István „Irodalmi stílusunk változása 1925 körül” című értékes, inkább irodalomtörténeti vonatkozású cikkében (Nyr. 83 : 289—95) többször is használja ezt a szót, s úgy látjuk, a fogalom ilyen értelemben már Babits Mihálynál, Bóka Lászlónál évtizedekkel előbb előfordul.

zőket elemezzük. Nem ez az egyetlen hasznosítható problémakör a század eleje megújuló prózanyelvében (a változás pl. igen jelentős bizonyos mondattani kategóriák és formák stilisztikájában is), de ez a jelenség-halmaz is jellegzetesen tartalmazza a változásokat, s a hely adta lehetőségek nagymértékben korlátoznák az esetleg több területre kiterjedő vizsgálatot. Az, hogy századunk első évtizedében a prózairók különféle mértékben és különféle jelleggel tudatosan törekedtek stílusukat hasonlatokkal, metaforákkal és jelzőkkel élénkíteni, immár köztudomású, bár in concreto igen kevés nyelvészetileg kikutatott adattal tudjuk bizonyítani. Jobbára a kortársak egy-egy, főleg irodalomtörténeti ízü megjegyzése nyújtja a támpontot ennek az egyébként igaz állításnak a bizonyítására. A konkrét elemzések azonban, egy-két író nem számítva, egyelőre még váratnak magukra. Pedig több meglepő érdekesség derülne ki ilyenek révén.

Legutóbb Fábrián István irodalomtörténeti jelenségekre hivatkozva s egyes, ugyancsak irodalomtörténeti monográfiáknak a stílussal, sajnos, csak felületileg foglalkozó, de kétségtől tényekre épülő megfigyelései alapján hangsúlyozza a magyar prózastílus (vagyis a mi konkrét probléma-feltevésünkre vonatkozólag a képlátás) egyszerűsödését a huszas évek derekán (Nyr. 83 : 289—95). Valószínűleg így van ez, mert Krúdy példája (vö. Nyr. 83 : 41—58) szintén erre mutat.¹ A nyelvi részletes bizonyító anyagot még meg kell szereznünk, hogy az egyszerűsödésre vonatkozólag határozott formában nyilatkozhassunk. Mindenesetre, ha elfogadjuk is már most ténynek, hogy a magyar prózanyelv a harmincas évekre a század eleji szecesszió ellenhatásaként megváltozott, s kifejezésmódjában az egyszerűbb formák felé fordult, tagadnunk kell, mintha ez az egyszerű nyelv volna az alapja mai szocialista prózáink egyszerűségének. Mégpedig azért is tagadjuk, mert a proletár témák művészi feldolgozója, Gelléri Andor Endre szinte keresni látszik a meglepő hasonlatokat vagy ékes metaforákat sokszor a legegyszerűbb vagy legköznapiabb tárgyakkal, jelenségekkel kapcsolatban. Ez persze nemcsak a mai egyszerű prózanyelvnek Horthy-korszakbeli gyökereit teszi problematikusává, hanem arra is figyelmeztet, hogy a harmincas évekre bekövetkezett egyszerűsödés talán nem egyértelmű s nem általános vagy talán csak átmeneti volt, hogy rövid idő múlva kifejlődhessen egy másodvirágzású szecesszió.

Gelléri Andor Endre elbeszélés-gyűjteményéből (Ház a telepen, 1955. Szépirodalmi K. Válogatott elbeszélések. Bevezette Ungvári Tamás) idézzük az alábbi példákat:

Egyszerű szél fújt. *Parasztruhás. Kocs mája alól mezei szag dőlt* (39). A bokrok *félreahajtott fejfel álltak* a néma hegyeken (40). Ezalatt az este járja az utcákat, *mint a kormos kéményseprő*. Szerencsét hoz a részekre, majd *magas létráját az égnek támasztva*, hajnalban *kímászik* Óbuda kocs mái közül a felhők közé (42). Nem *ezüstrudak* már a fatörzsek, hanem *vastag kigyók*, s *lángot sziszegnek* felénk. Mintha a sárga és kék lepkek is *repkedő lángocskák* volnának (58). . . .ingünkbe töröljük *lőhússzínre főtt* arcunkat (72). Az üres söröspoharak elhagyottan *bóbiskolnak* az asztalon (77). Volt valami mese-szerű abban, ahogy a kocsik *mint kővér, veres tehének*, két kicsi *vasszarvukkal homlokukon*

¹ A metaforikus látásmód Krúdynál a tízes és huszas évek határvonalán éri el a tetőpontot: onnan számítva lassan esőkkén, és élete vége felé, a huszas évek végére, a harmincas évek elejére, ha nem szűnik is meg teljesen, de mérsékelten szerény keretek közt jelentkezik.

csak görögtek ... föl a hegynek, le az útnak (86). Engem forróság ráz meg, szörnyű küzdelem lep el; verejték gyűlik elő a homlokomról, *míntha ökrök lennének*, a csöppek, és az egész életem ekéjét nyomná az agyamba (104). Az ujjaim eszméletlenül *kavarognak* előttem; *míntha kígyók lennének*, s az örültség magját keresnek az űrben, hogy kitépjék onnan, a számba ültessék s a nyelvem mögül hirtelen, buján, rémitően virágozzék föl (109). A *kígyószemű benzín bent gubbaszt* a horganyedényben, s ránk *lehel kábítón* (118). ... az eget leste... Az eget, amely szép látvány a tündérnek; az eget, ahol *bivalként* sötét felhők *terelődtek elő a szélviharok ostora alatt* (135). Jön a föld fekete téstája: a sár. Jönnek az esővizes habok, a zuhogás tengere ... aztán *mint hideg kígyó, föltűnik* az északi szélén a tél. *Átkígyózik* a városon, tekintetétől megdermed a víz és *lereszketnek* az égből a hópíhek (135). Hirtelen *rámrivallt* a gyár első dudálása (143). Kiabáló szavak *suhantak végig* rajta, egymáshoz *verődtek csattogva, mint az összefutó vasúti kocsik az állomáson*, s mindegyikük mást *hordott a falai között* (157—8). A téglagyárból kiálltak a magos és szögletes gyárkémények, a füst *lompos lihegése* nélkül (172). De a hold sarlója félgörbe, *ködbe takart ezüstdarabként* még látszott ... a Nap már *éledt, s mint egy messzi, óriási lámpás* tette világosabbá a világot (175).¹

A bemutatott példákban a hasonlatoknak és metaforáknak minden fajtáját megtalálhatjuk. Az egyszerű, az egyszer kitett állítmányon alapuló hasonlat mellett szerepelnek a többmozzanatú hasonlatok, amelyekben Gelléri Andor Endre a hasonlót, a kép egyes mozzanatait bővebben részletezi; s olyanok is, amelyeknek saját állítmányuk van. A metaforák közt van egyszerű és teljes. Az egyszerűekben többnyire az igei állítmány alkotja a metaforát, de vannak főnéviek (a föld fekete *téstája*) és melléknéviak (*kígyószemű benzín*) is. Jelentkeznek a teljes metaforák közül azok is, melyek alanyból és (igei-)névszói állítmányból állnak (Nem *ezüstrudak* már a fatörzsek, hanem *vastag kígyók*), sőt az író szereti halmozni ezeket, egészen sajátos víziószzerű képeket hozva létre belőlük.

Nem Gelléri Andor Endre lehet mintaképe azoknak az utóbbi évtizedben szót kérő, tehetséges fiataloknak, akik tudatosan vagy — a stíluskérdésekre ügyet sem vetve — tudatosság nélkül is az egyszerűség irányába fordultak. Lehet, hogy Nagy Lajosban kell keresnünk azt az „óst”, akinek stílusa a húszas évek közepére „látszólagos szenvtelenséggé” és „jegyzőkönyvszerű tárgyilagossággá”² egyszerűsödik. Lehet, hogy a kortárs írók egyszerűség felé tartó prózanyelve másként, más indítékok nyomán formálódott. De a mi esetünkben nem is az eredet kérdése a lényeges. Egyelőre — bizonyító anyag hiányában — azt sem tudjuk, hogy mai írónk nyelve valóban egyszerű-e, s hogyha az, milyen mértékben érvényesül — hogy konkrét témánknál maradjunk — a hasonlatok és metaforák használatának kerülése.

Nem tudjuk, mert a képes stílustól való elfordulás ténykérdés. Meg kell vizsgálnunk egy sereg, lehetőleg fiatal író, negyvenöt-ötven éves koron alul, olyanok stílusát tehát, akiknek az életében és szellemi, érzelmi világában a felszabadulás utáni időszak jelenségei elhatározó élményként jelentkeznek. Ezek közt is legáltalább két csoportot kellene létesíteni: a harminc éven aluliakét s a harminc és

¹ A Magvető Könyvkiadónál 1959-ben, Ungvári Tamás és Sz. Lódi Gabriella szerkesztésében megjelent *Várazsló, segíts* (Összegyűjtött novellák) című Gelléri Andor Endre kötet jegyzetéből általában kitűnik az egyes novellák keletkezési időpontja. Idézett példánk egy évtizedet ölelnek fel: 1927 az első (Szabadulás) és 1936 (Hamis pénz) az utolsó, általunk említett novella keletkezési ideje.

² Idézve Fábrián István említett tanulmányából (294). A szerző Kardos Pál ismert Nagy Lajos-monográfiájára alapítja álláspontját.

negyvenöt-ötven év közöttiekét. A döntő bizonyítékokat az első csoport írói kel-
lene, hogy szolgálta, azok, akik a múlt világgal már lényegében véve nem
találkoztak, mert képzésüket már a felszabadult Magyarországon nyerték, élet-
és munkaviszonyaik a felszabadulás után alakultak ki. Ezt a feladatot ebben
a viszonylag rövid adalékban nem végezhetjük el, de tényekkel azért szolgál-
hatunk. A képlátás egyszerűsödése szempontjából átnéztük az *Előjáték*¹ című
gyűjteményt, továbbá az alábbi írók alábbi műveit: Erdős László: *Sziszifusz*
(1959.), Hernádi Gyula: *A péntek lépcsőin* (1959.), Huszty Tamás: *Játék a*
múzeumban (1959.), Mesterházi Lajos: *Pár lépés a határ* (1958.), Szentiványi
Kálmán: *Tűztorony* (1956.), Urbán Ernő: *Terefere* (1955.). — Tudomásunk
szerint az említettek közül egy sincs ötven évnél idősebb, az *Előjáték* húsz évesei-
ről nem is beszélve. Mivel a bizonyító anyagból származó tények nem elégsé-
gesek ahhoz, hogy az említett két csoportot létrehozzuk, s egyiket és másikat
is megnyugtató módon jellemezzük, — így a harminc éven felüliek és aluliak
keverednek a példák közt.

2. A fenti művek alapján határozottan beszélhetünk egyszerűsödésről,
ám megjegyezve, hogy annak mértéke különböző. Mesterházi kétségkívül meg-
valósította művében azt, amit előadásában hirdet. A tanulmányozott mű első
száz lapján egyetlen hasonlatot látunk, és az sem különleges: „Az egész beszél-
getés alatt félrehajtotta fejét, *mint valami beteg madár*” (35). Nincs egyetlen
metaforája sem. Huszty Tamás *Játék a múzeumban* és a kötetben utána követ-
kező, megrázó *Nappali sötétség* című kisregényei szintén igen nagy tartózkodást
mutatnak a képes stílussal szemben. Az elsőben egyetlen hasonlatot, egyetlen
metaforát sem találtunk, kivéve egy sajátos, színeszteziás, metaforikus jelzőt:
„...lesült bőre sápadttá vált ettől a *kiabáló vérszintől*” (96). A második,
hosszabb lélegzetű kisregényben van ugyan egy-két hasonlat: „...akkor lódult
meg szívében a fájdalom. *Akár a harang koponyát recscentő, mázsás nyelve*”
(134); „Archőre egészségesen pirosodott, *mint az öreg parasztoké*” (175);
„...*mint egy emelvényről*, ellátott a tömeg felett” (220); „A kereskedő olyan
mosollyal nézett utána, *mintha márkás külföldi zongorát kótyavetyélt volna el*
egyetlen forintért, de nem hánytorgatja fel, mert nem olyan napokat élünk”
(232); „Kora délután még olyan volt a park fakoronáinak tömkelege, *mint*
egy gyerekkézzel odavetett szénrajz” (239); „...megpróbálta hátára venni, *mint*
egy zsákot” (255). Ám ezek a hasonlatok semmi formabontót, semmi szür-
realista elemet nem tartalmaznak, s ami fontos, s ezzel a megállapítással össze-
vág, az az, hogy néhány, már a köznyelvben is szinte megragadt metaforán
kívül csak egy-két érdekesebb jelző mutat a stíluszínezés felé. „...papir-
hulladék közt *kotorászott a szél*” (136); „...*belecsapódott az embersűrűbe, neki-
ütkezve egy asszonynak*” (145); „...új meg új rikkancsok *robbantak bele* a tér
nyüzsgő életébe” (223). Ezek a példák tartalmazzák a már szinte a közbeszéd-
ben is jelentkező igei metaforákat. Három feltűnőbb jelzője van: „*forró bor-
ként szétáradó érzés*” (179); „a szomszéd szoba szekrényében *púposodó pénz*”
(200); „*óriási hópelyhekként lübegő papírlapok*” (223).

¹ *Előjáték* (Fiatal prózaírók elbeszélései). Magvető K., 1959. A kötet valamennyi
novelláját átnéztük, és Csonka Ferenc: *Hinta-palinta*, Galgóczi Erzsébet: *Emberék*
macskája, Gulyás János: *Fehér fal*, Hernádi Gyula: *Folyosók alatt*, József Gábor: *Szirom*,
a szakember, Lőrincz László: *Jurica Ágoston*, Szabó Éde: *Családi ház és Szűts László:*
Nóé barkedője c. kivételével valamennyit részletesen feldolgoztuk. A kihagyott novellák
a kötet stílusáról alkotott képünket nem befolyásolják, mert szerzőik a felállított cso-
portok valamelyikéhez tartoznak.

Nem jelent problémát Szentiványi Kálmán Tűztorony című regénye sem. Az első száz lapon egyetlen metafora sem akad, hasonlat is csak öt-hat rendkívül egyszerű és köznapi, mint pl.: „...rossz érzést keltett benne, ha valaki úgy lökte oda a kezét, *mint rongyocsomót*” (41). Ugyanígy kerüli a képes beszédet Erdős László is, akinél egy-két többnyire köznapi hasonlat akad, mint: „...felröhögött, *mint egy állat*” (9); „Az éjszaka sötét volt, *mint a szurok-fürdő*” (79) stb.

Urbán Ernő stílusát nem mernék olyan egyértelműen egyszerűnek és tárgyiasnak nevezni, mint a most elemzetteket. Állandóan megfigyelhető nála a tréfálkozás és eredetieskedés kedvelése, ez a magatartás indítja arra, hogy a tárgyilagosság helyett keresse az ötletes stílushelyzeteket. Ez több módon érhető el, így például komikus hasonlatokkal is. Ezekkel Urbán Ernő él is. Helyenként, nem túlságosan gyakran, komikumba hajló igei metaforák is jelentkeznek nála. Nem ide tartozik stílusának Tömörkénytől, Mórától eredő kedélyeskedő népiessége, melynek indokoltságát, valóságát, nem kívánjuk boncolgatni. Ám a képes stílus jelenségei ide tartoznak. Tereferé című kötete első száz lapján az alábbi, szinte kivétel nélkül komikus hangvételű hasonlatokkal találkozunk:

„...úgy fordul meg, oly leereszkedő fölényvel, *akár egy civilben sétálgató, külvárosba tévedt kanonok*, akinek dicsértessék helyett »szolgája apafej«-jel köszöntek” (16); „A főpincér, aki szenzációra szomjasan, kancsalítva figyelt, úgy érzi magát, *mintha hinta röpítene*” (20); „...úgy matat a szendvicsek, sütemények és sóskiflik között ideges, kármin-karmú ujjaival, *mintha undorító, hidegtestű hullökhöz nyúlna*” (31); „...*akár a messi hullámerés, visszhangzik a fürdőzők moraja*” (32); „*Akár a frissen pergetett méz, egészen melegsárga*” (33); „Cseveg, csurgatja, csobogtatja a szót, *akár a morc, halálraérettödött bűjésnő a nehezen üledő, tajtékot hányó barnasöröket*” (42); „Bolondos, összevissza szél fű. Hol szembe, hol meg oldalba kap, *ahogy az elbódorgott birkát szokta a vakbuzgó pufi*” (46); „*S akár a gyakorlott vadász, ha hosszas cserkészés után nyomra talált, választ se várva, buzgón, szinte vallásos szenvedéllyel kezdi litániázni az »örökkévaló... panaszokat*” (50); „...úgy várta ki... »úrnője és parancsolója« lehiggadását, *ahogy az ázott, ártatlan kis ürge szokta a nyári zivatarét*” (72); „Az asztalról, egy nyitott, nagy öblű uborkásüvegből árad, melyet *mint fiókáit* vesznek körül a decis poharak” (84).

A metaforák száma körülbelül azonos, de azok is olyanok, hogy többnyire a szöveg komikus színezetét fokozzák. Többségük igei, de van köztük néhány ugyancsak komikus hatású birtokos jelzős, sőt alanyból és névszói állítmányból álló teljes metafora és metaforikus jellegű határozós szin-tagma is.

„A középben, párologó lében, a hús *lubickol*, a szélén pedig a káposzták, burgonyák, karikába szelt hagymák, retkek, gombák és uborkák sokszínű koszorúja *virít*” (20); „... *idecsapódik a kanász trombitaszava*” (22); „... a tiszta, borostyánszínű bort a pohárba *muzsikáltatja*” (25); „...tele van fénnel, a téli nap *puha, izgatottan tollászodó pihével*” (33). Szeme elnyílik, *nyelve fadarabbá mered*” (40); „...csend lesz, csend bizony, *mintha olló nyíszantotta volna el a sírás-rívás pánlikáit*” (73); „*Humora mézébe morzs hull*” (73); „A nap *fuldoklik*. Hasas, pöffeteg felhők *hengeredek rá*” (82); „Vakon, hályoggal ver ten *hunyorognak* a rózsák. Egy pillanat még, s *lábára áll, fogát csattantja a fagy is*” (82); „A tanya ott van karnyújtásnyira tőle. Göthös, szélgörbítette akácok kerítik. Fehéren, nyakát behúzva *hasal*. Vicsorgó, ugrásra kész pusztai komondort formáz” (83).

A néhány melléknévi metafora is komikus hatású:

„...*fecske-fecsegésű* kis szöke” (20); „...orcáin a téli alma *pókháló*s pírja” (22); „...*cipőgomb-fényességű* tekintetéből” (41).

3. Lényegesnek találjuk — az előadottak után — az Előjáték¹ című kötet novelláinak vizsgálatát. Ennek eredménye alapján tudjuk csak végső álláspontunkat kialakítani. A kötet szerzői — Hernádi Gyula kivételével — általában tartózkodnak a képes beszédtől s főleg annak metaforikus formájától. A tartózkodás különböző mértékű. Sükösd Mihálynál egyetlen hasonlat, metafora sincs, Tabák Andrásnál egyetlen hasonlat és egyetlen, szóösszetételből keletkezett jelzői metafora található; ám mindkettő köznap: „Egyszerre hideg lett, *mint a jég*” (358) és „...a szeme *cseppkőhideg* volt” (360). Nyerges Andrásnál két egyszerű, igei metafora található (az egyik szineszteziás, de század eleji ötlet továbbélése): „...az utcában vastag nyugalommal *horkoltak* tovább a házak” (225); „...a hangja *ezüstösen* villant a sötétben” (219) és egy hasonlattal összeszótt igei metafora: „(hangja) *mint valami éles konyhakés*, minden alvóban *elmetszette* az álmot” (219). Sándor Ivánnak két egyszerű hasonlata van: „...*mintha könnyű fátyolt húznának végig a rakparton*, befedi a friss lábnyomokat (ti. a hó)” (227); „Arca most olyan, *mint egy csínyen kapott gyereké*” (229). Sylvester Andrásnak aránylag hosszú novellájában csak három köznap i hasonlat akad: „*Mint valami kis sündisznó*, olyan volt a feje, tele csatokkal” (279); „Kovács, *mint a gyerek, akít rajtakaptak* a csínyen, ... abbahagyta az ágyazást” (280); „*Mint eső után a gombák*, hajtottak ki ezek a kis *kuporgó* bokrok” (288). — Az ebben a példában szereplő jelző az egyetlen metaforikus vagy színezett hatású. Karsai Kulcsár István egyetlen hasonlatot használ: „Mindig ferdén járt, *mint néha a kóbor kuttyák*” (145). Kelemen Sándor három hasonlata köznap i: „Leste az asszonyt, *mint a macska az áldozatát*” (161); „Csönd lett, *akár a halottasházban*” (uo.); „A szája megállás nélkül mozgott, *mintha folyton morzsolgatott volna valamit a fogai között*” (165), és ugyanez áll Békés József két szintelen hasonlatára és két élénkebb igei metaforájára: „...az izgalom a gyomrából kiindulva, gyorsan szállt fölény, pontosan úgy, *mint amikor a víz szintje emelkedik a közlekedőedény vékony csövében*” (9); „...a torkáig ért az izgalom, szinte teljesen betöltve azt, *mintha valami sűrű folyadék alakjában fizikailag is testet öltött volna*” (uo.); „...vérben úszó szemének tekintetét *végigloccsantja* a mellékutca kövén” (11); „...csiklandós nevetése minduntalan *felbugyborékol*” (16). Havasi Terézia négy hasonlata valamivel újszerűbb, de metaforát nem használ: „...kifogyhatatlan a csevegésben, *mint a verebek a rügyesedő ágakon*” (94); „...a fehér fekhelyek hűvös mozdulatlanságba merevültek, *akárcsak egynémely beteg lábán a gipsz-csizma*” (uo.); „Társnői most pillantották meg először boltozatos, barna homloka alatt mélyen fekvő, sötét szemét, mely vigasztalanul fénylett, *mint az aszfalt az őszi esőben*” (95); „...úgy járt sisteregve fel-alá a takarója, *mintha dugattyú működött volna alatta*” (104).

Csillag Tamás, Galgóczi Erzsébet, Kautzky László, egy feltűnően hosszú novella szerzője, Kertész Ákos és Szilágyi Dezső az első csoporttól csak annyiban tér el, hogy azok feltűnő tartózkodásával szemben ezek a szerzők több,

¹ Az Ébredés című fiatal írók, elbeszélők írásait tartalmazó kötetet szintén átvizsgáltuk. Nincs arra mód, hogy észleléseinkről részletesen beszámoljunk, azt azonban kijelenthetjük, hogy az adatszerű vizsgálat nézeteinket mindenben megerősíti.

bár nem különösképpen meghökkenítő hasonlatot használnak, és míg az első csoport képviselői vagy teljesen lemondtak a metaforáról, vagy egyet-egyet alkalmaztak, ők a hasonlatok mellett többször élnek metaforával, anélkül, hogy stílusukat a metafora jellemezné.

Az elsónél ezeket találjuk: „Ez a Béni úgy robbant e társaságba, *mint egy motor*” (19); „*Mint éji lepke a tűz körül*, egyre jobban beleszédült Retek a fénybe” (24); „Béni flegma, egyenes tartással, *mint egy gőzkalapács*, melynek súlyos alapja el sem mozdul, öklével a férfi arcába vágott” (27); „...majd tompán puffanó hang, *mint amikor eldőlt egy zsák*” (27); „Mindenki, *mint a fejbe vert hal*, tátott szájjal, kidülledt szemekkel hullgatott” (29); „*Mint három óriási béka*, csobbantak a vízbe” (36); „De a rocsó is bele-vágott, *mint egy csibor* húzott el a hajó mellett” (uo.); „*Mintha egy nagy kővel mellbe dobták volna*, megdobbant a szíve” (37).

A metaforák száma nem nagy: „Egy izzó júliusi délelőtt *piszkos rongycsomókkal hajigálta tele* az égboltot” (19); „... a vízbe csapódó testet körülöleli a hideg, lágy *kristály*” (23); „... mindkét rángást visszafogta, *lesarlózta* a villámgyors felismerés” (35); „Tanácstalanul néztek össze, majd fel az *utasok merev kérdőjel-figuráira*” (36).

Galgóczy Erzsébet hasonlatai és metaforái valamivel jobban mutatnak a színeség felé: „... egy utolsó villanypózna ál az országot partján, *mint záróütem a hangjegyvonalak végén, s elhallgat vele az öt húr muzsikája*” (65); „... azt is elnyeli a föld, *mint az eredő forrást*” (uo.); „Egész belseje izzott, *mint hamuval lefojtott parázs*” (68); „... szeme alatt lila félholdak, *mint egy-egy patanyom*” (70); „... s a zongoristája, aki szép volt, *mint egy giccses csendélet*” (71); „A mérsékelt kíváncsi pillantások leváltak róluk, *mint jóllakott piócák a testről*” (72); „Egymásra meredtek, lefelé fordított fejjel, *mint viharban a birkák*” (76).

Galgóczyinak több metaforája van, mint Csillagnak: „A tanyáról *bűzlött* a szegénység, pedig szép, vastag *fehérbe pólyálta* egyik szegénylős látogatója: a január” (65); „A leány rámeredt kibírhatatlan pillantással, tágabbra nőtt, s *távolig máglyák lobogtak benne*” (67); „A szobában *percegett* az unalom” (70); „... *szeme mérlegét* kicsit játszatta a legutóbb érkezetteken” (74).

Kautzky László majdnem csak hasonlatot alkalmaz: „Az orvosnő ... ugyancsak kergette a szavakat, *mint gyerek a karikáját*” (149); „... csak a bádoggal fedett munkasztalon látszottak a szabásminták, *mint lepedős kísértetek*” (151); „Csilingelt a kiskanállal a bögrében. Csilingelt, *mint tavasszal az első szél* a gallyak között, vagy a jó *gondolatok*, amiket kimond az ember, ha egyedül van” (152); „Csak a keze érdes és nehéz *mint félig faragott kő*” (153); „Az utca felé néztek a napraforgók, *mint szegyenkező kölykök*” (uo.); „A fiú forgatta a késeket, *mint a vevő, ha nem tud választani*” (155); „Sirt a kő, *mint a pólyásgyerek*” (uo.); „Fáradt ez a villanykörte, olyan benne a fény, *mint a vénülő szem*, egyre lejjebb csukódik” (uo.); „... törött lábú négyeseket rajzolt Eszti... Egy kereszt is volt, két szem között, a középső szára lefelé lógott, *mintha menekülne*” (uo.).

Csak egy metaforája van, melyet hasonlat egészít ki: „De a cigarettafüst szüntelenül *pólyálta* hosszú ujjait, *mint hajnali köd a mezőt*” (150).

Kertész Ákos egyenlő mértékben használ hasonlatot és metaforát, bár egyik csoportot sem az újdonság hajszolása jellemzi. Hasonlatai: „Monoton, egyforma csendessel borította el... Úgy ült benne, *mint a vízbefult a tó fenekén*” (172); „... minden kettyesen úgy kongott a sötét szobában, *mintha egy hatalmas templom üres hajójában nehéz, döngő léptekkel közeledne valaki*” (173); „Az ember jobb kezét lassan, fenyegetően a feje fölé emelte, *mintha elátkozná őt*” (174); „... két eres keze ernyedten, élettelenül pihent az ölében, *mint két fadarab*” (175); „Bárány úgy nevetett, *mint a kutya, ha*

a hátát vakarják” (187); „... (a bevetetlen ágy) olyan volt, *mint a halott, aki kifacsart vétagokkal fekszik valahol az út szélén*” (198); „A porszemek tébolyultan kavarohtak ... *mint a csillagok a tejúton*” (171).

Metaforái elsősorban igeiek: „... míg a második csengetés is *bele nem nyíllalt* a levegőbe” (173); „De a vikszelés egyenletes zaja mögött ott *sunyított* alattomosan, ugrásra készen a csend” (175); „A nagy test erre megmozdult, és Zsófi néni törekeny, összeaszott kis alakja mellé *tornyosodott*” (179); „Aki úgy *beledagadt* a huszonöt éves, biztos nyugdíjas állásba, mint a hízó az óljába” (182); „... az ágynemű szellőzés végett a székeken *szomorkodott*” (183); „— Micsoda? — *buggyant ki* Bárányból a jókedv” (188); „Szűkre szabott, kifordított télikabátjában, melyen úgy *búsongott* a göndör, perzsa utánzatú szőrme a gallérján, kézelőjén... kicsinek, szürkének hatott” (190); „... A szerteszét csavargó ruhadarabok a szekrénybe *vándoroltak*” (198).

Egy-két jelzője vagy egyéb metaforája sem annyira újszerű: „S már azzal a nevető, *rokonlátogató* arcával sürgölődött” (191). Vagy pedig: „Amikor bejött, kurta háromnegyedes kabátjában... *szemöldökének bokrai* alól kivillanó, kék szemével” (192).

Szilágyi Dezső ennek az átmeneti csoportnak az a tagja, aki a legtöbb hasonlatot használja, többet, mint már említett társai, és emellett a hasonlatok emelkedésével párhuzamosan növekszik a metaforák száma is. Megelégszünk azzal, hogy novelláikban jelentkező metaforáikat mutatjuk be, lemondva a hasonlatokról. Szilágyi Dezsőt is az igei metaforák jellemzik: „... nyakkendője félig bomolva *hintázott*, ahogy tántorogva támasztgatta a pultot” (315); „Koffer lógott a bal kezében, *ujjai, bögös fadarabok, ránöttek* a fogóra” (uo.) (az idézett példában az igei mellett, értelmező szerkezettel kifejezett teljes metaforával találkozunk); „... *visított* egybeforduló villamos, és majd *rátényezett* Biborka vigyázatlan, duplatalpas, gojzervarrásos cipőjére” (318); „Csak néha *körmösödött meg* benne a keserűség” (327); „Már egészen besötétedett, siró, sóhajtó hangok *hullámzottak* feléjük” (330); „... zúgás támadt, *vinnyogott* a sás, a békáknak torkukra forrt az ümmögés” (uo.).

4. Ha a kötet eddigi szerzőin végigtekintünk, kétségtelen benyomásunk az, hogy kivétel nélkül egyszerű stílusban írnak, bár a képes stílushoz viszonyuk különböző. Vannak, akik a legnagyobb tartózkodást tanúsítják, mások nem kerülik éppen a hasonlatokat, de nem is ontják őket bőséggel. Annyi azonban bizonyos, hogy az utóbbira idézett Szilágyi Dezsőn kívül a metaforáktól óvakodnak, s még az utóbbiról sem lehet azt mondani, hogy éppen bővelkednek újszerű, formabontó metaforákban, bár kétségkívül inkább él velük, mint társai.

A kötet egyetlen szerzője, Hernádi Gyula az, akire mintha nem vonatkoznának az egyszerű stílus fő ismertető jegyei: a képes beszéd, főként pedig a metafora és metaforikus jelző kerülése. Hernádi Gyula Deszkakolostor című novellája és a megfigyeléseink további kiegészítése végzett elolvasott A péntek lépcsőin című regénye ugyanis olyanképpen jellemezhető, hogy mindkét mű alaptónusát sajátosság szürrealista, a misztikus látásmód felé hajló fordulatok és kifejezések adják meg. Megszűnik a stílus egyszerűségének az a látszólagos hatása, mely onnét származik, hogy a szerző szemmel láthatólag a rövidmondatos, „kopogós” stílus kedvelője. Hernádinak különös igei és összetett szókból előálló jelzői metaforáival, s többször alkalmazott, időnként a szimbólum határát súroló teljes metaforáival az olvasót sajátos révületbe ejti még akkor is, amikor a tárgyalt tartalom, a mondanivaló a mindennapi élet köznapie eseményeiből származik. Az alábbiakban a két említett műből idézzük csupán az egészen sajátos hasonlatokat és a különleges metaforákat.

A Deszkakolostorból: „... a nap fölengedi sima árnyékát az ég fölé, *mint óriási, fényességgel feszített gömböt*” (107); „Akkora szemei vannak, *mint a fehér felhőknek*” (uo.); „Sirt a vékony, tüdőbajos cigány, *mint a nagybőgő elesett, lefelé szoruló hajlása*” (110); „Akkora szemei nőttek a rumtól, *mint a hold*” (111); „Kis fekete haja úgy ritkult, *mint a nappaljai, az éjszakái*” (uo.); „... az anyja ordított, *mint a Szűzmária a kereszti alatt*” (uo.); „... gőzölög a gyomra, *mint a kátrány, mikor olvasztják*” (112); „Nagy, széles, fekete melle van. *Olyan, mint a hegy lejtője, mikor leég róla a nyári fű*” (113); „... megsápad, *mint a kavics az esőben*” (114); „Pattanik, erős veréssel nyílik a melltartó, és beleforgolódnak a kézbe, *mint a gyeplő szárai, beleforgolódnak a kézbe a fehér almák*” (117); „Az álom akkora, *mint a fehér felhő a domb mögött*” (118); „A hold már fönt van a tetőn, széjjelolja formáit, *mint a kövér asszonyok*” (119); „Szorosan kell állni, *mint ahogyan a hadifoglyok állnak a kis vagonokban*” (125).

A péntek lépcsőin-ből: „Megy befelé az utca fekete falába lassan, vigyázva, *mint a cellövödékekben az ijedt bádóg állatok*” (6); „Olyan a bőre — nedves, sárgásfekete —, *mint a magzatburok*” (13); „Egyformán mennek az emberek, *mint a bárányok, nyakukban csengettyűként mozog a fényképezőgép*” (14); „A »Lokomotív« előtt huszan-harmincan forognak lassan, szinte állva, *mint az induló körhinta*” (28); „Autóbusz megy el mellett, olyan a hangja, *mintha nők jajgatnának az aszfalton*” (34); „*Mint, mikor baleset éri az embert* — motorkerékpár laza, hátsó üléséről a kőre zuhan és orra fölött, a homloka és az orra közötti görbület mögött világoskék, spirál alakú zsibbadtságban elkezd homályosodni a rét, a fehérfalú város, olyan tűrhetetlen bennem a kényszer, hogy leüljek” (38); „... a füst szálai ... Egyenesek, éles rajzúak. *Mint marionettjátékban a bábokat tartó cérnaszálak*” (39); „... automata zenegép ... *Olyan, mint egy modern kehely, kicsi, fekete hanglemezek benne az ostyák [metafora] és rekedt, láthatatlan arcú pap emelgeti őket egy forintért a csend fölé*” (43); „Furcsa, duzzadt az arca, és fogai, *mint apró, fehér síklók, kicsúsznak szája elé*” (93); „... a fehér vagonok olyan kicsinyek, *mint a kórházi üvegburák*” (137).

Az idézetek meggyőzhetnek bennünket arról, hogy merőben más stílusról van szó, mint valamennyi eddigi példában. Fokozottan áll ez az író metaforáira, melyek között mindenfajta található. Az igei és a különös szóösszetétellel alkotott jelzők mellett Hernádi kedveli az alanyból és névszói állítmányból, illetőleg határozós szerkezetek vagy értelmezők révén létrehozott teljes metaforákat is.

A Deszkakolostorból: „Feketének *meg-megbollik* a szeme, mikor beszél” (112); „Forognak a deszkán a csontok, jól megfordulnak, *szétfut a hangjuk*” (115); „Olyan *lassú kút a szeme, a haja meg átúszik* akár a másvilágra is” (120); „... a nyakát csendből *verték elő nagy, fehér csákányokkal* (uo.). Hallgatja a simogató, árnyalt *szavak kicsi csobbanásait, a gyönyörűség ágainak suhogását*” (uo.); „*Vad, piros bársonyterítő a hold, és kis, piros bársonydarabok a csillagok*” (122); „... a széles, öreg szél *végighúzza nagy, puha ujjait a hátán*” (uo.); „A karja barna, *inas, hosszú kötőfék*” (uo.); „Szabó arcán *összekuporodók az öröm*” (128).

A péntek lépcsőin-ből: „Sok lámpa van a Baross téren, a tér körül. ... *Egymás mellé hordott, csillogó repülőgéproncsok*” (6); „A kórházépület *elállja az utat*” (15); „Cipőm sarokvasa puhán, erőtlenül *dadog*” (19); „... a gőzmozdonyok fölött groteszk, hajlott felhők futnak hátrafelé. *Menekülő öregasszonyok*” (uo.); „Szól a zene. *Megrágott, puha margaréták hajolnak jobbra-balra*” (43); „Savanyú, sovány színek keverednek az égre, ahogy a Duna felé közeledünk. *Zöldeskék a feketében. Kis huszárok a felhők, és a fekete lovak egymásba érnek alattuk*” (66); „A háztetők *körülállják a napot*” (77); „*Szenvedé-*

lyük befűzött géppuska mögött guggoló emberszabású majom. Bármelyik pillanatban meg-ránthatja a billentyűt” (80); „A járdátság vékony ágai elborítják a testemet. Aprókat ütnek, elalszom” (93); „Fehér vonatok csúsznak szét a vágányokon” (137).

A fentebb idézett írók, ha metaforát használtak, megelégedtek az egyszerű igei cserével. Hernádit társaitól nemcsak a metaforák igen nagy száma és különlegessége különbözteti meg, hanem az a körülmény is, hogy teljes metaforái révén stílusa már nem is ábrázol, annyira elszakad a valóságtól, hanem csupán díszít. Mondatainak néha egyetlen eleme sem felel meg a valóság tényeinek, amelyeket tulajdonképpen tartoznék híven visszaadni, — mint például a fentebb idézett: „...a széles, öreg szél végighúzza nagy, puha ujjait a hátán” (Deszkekolostor 122). Az író itt azt akarja mondani, hogy a szél lágyan fújja a hátát, de úgy fejezi ki magát, hogy a mondat minden elemét átköltőiesíti. Ennek az lesz a következménye, hogy a szél, az élettelen tárgy átváltozik mintegy misztikus erővel felruházott túlvilági személlyé. Az tesz-vesz, tevékenykedik, működik. Az ilyen átszemélyesítésre egyébként nem ez az egyetlen példa Hernádinál.

A Deszkekolostorból idézzük: „Hiába alszanak. Előfut a legtitkosabb utcákból a kívánás. Lassú, fehér lépéssel jön, aztán aprózva veri az ütemet, mindig gyorsabban, mindig gyorsabban, az asszonyoknak már csak a haja látszik messziről, nagyon messziről...” (115).

Sajátos, sokszor szókapcsolatokból, illetőleg összetett szavakból alkotott jelzői közül nem egy szineszteziás.

A Deszkekolostorból: „...mindig az apja lehajló, fekete sírása fut eléje” (110); „...ülnek a nők ... keményke mellett ülnek, nagyonkék mosolygással. Olyan kéekkel, mint amilyen az égi kék” (112); „...göndör, hosszú, éjtápiantású haja” (113); „...vigye az aranyba mártott, csöpp lépésűt” (uo.); „Nem jó az ebéd. Gyenge, mint a papírból font lábak” (114); „...meg vannak takarítva a nagycsontú, fekete szökek” (120); „Erzsi nézi füledt, bársonyapintású tekintettel” (126); „Már madárkicsi az alakja” (128).

A péntek lépcsőin-ből: „A jégszekrényben halott a tej, fényes a főzelék” (8); „Női hangot hallok. Puhát, betegesen szétfutó színűt” (12); „Megyünk lassuló, fonnyadó lépéssel” (14); „...a nyulánk, oroszlán arcú öröm elindul feléjük” (47); „Vigyázva, lehetővékony lépéssel megyünk vissza” (54); „Hosszú arcú lovasokat látok... és világoskék apró lovakat. Csecsemővékony, sárga sörényük van” (87).

5. Úgy hisszük, Hernádi stílusa meggyőz bennünket arról, hogy a kortárs írók stílárís magatartását nem lehet teljesen egyöntetűen és egyértelműen egyszerűnek nevezni, bár az is tagadhatatlan, hogy az írók többsége mégis olyan egyszerűen ír, hogy azt a gyárak és a falvak népe megérthesse. Más kérdés az, vajon a falvak és gyárak népe a közérthető, díztelen, hasonlat-, metafora- és jelzőmentes stílust igényli-e, és vajon a minden bizonnyal a Gelléri Andor Endrébe kapcsolódó Hernádi Gyula-féle stíluskísérleteket szecessziós formabontásnak, esetleg bonyolult giccsés játéknak tekinti-e. Vagy merjük-e azt gondolni, hogy az egységesen egyszerű szocialista prózastílus mellett mégis létjogosultsága van egy a költőiség felé törekvő, képekben tobzódó, szineszteziás jelzőket halmozó, az egyöntetűség meze alól kibúvó, erősen egyéni hangvételi stílusnak is?

Herczeg Gyula

Nyelvjárásaink

Tájszavak Peredről

(Tešedíkovó, vágsellyei járás)

ggát v. ágászt 'főz, kotyvaszt'. — *Válá-
mít mindig ágátnák (ágásztának) á
ásszonyok.*
ákár 'akar' (lehetőségmegjelölő szerepben).
— *Még akárónk fágynyi tisztáro!* —
E jelentésben a Medvesaljáról is ismerem az igét (Óbást, Vecseklő stb.).
áprít 'sokat beszél'. — *Ó csak apríjjá előró.*
ászondi 'azt mondja'. *Ászondi hát, hoty hát
á legínyék finek tüle.*
bájmókogyik 'bajlódik, tesz-vesz'. — *Nincs
nágyob munká, hát bájmókodúnk.*
beköti magát 'begubózik'. — *Mozs bekötyi
mágát, áratás utám mék kibújik (ti. a
hernyó).*
bursli 'disznósajt'. — *Vót disznóvágás, vám
bursli.*
cápf 'copf'. — *Kégy gyönyörű cápfjá vót.*
cipó 1. 'a kenyér kiforrott része'. — *Ággyá
idé ászt á cipóját.* — 2. 'kisebb kenyér'.
csetrös 'vizes, sáros'. — *Jáj, de csúnyá
csetrös vágy. Há megázik váláki, ánnák
á ruhájá csetrös.*
csípétke 'túrós béles'. — *Nálúnk á túróvál
csinát kelt téstá csípétke.*
csorkojá 'korcsolya'. — *Csorkojáznyi mēn-
nek á gyérékék.*
csőlle 'csőrle, karó, mezsgyejelző'. — *It
vännák á csőllék.*
dévájkgoyik 'duhajkodik, pajkoskodik'. —
Od dévájkták, bijó.
dolká 'zsírban, olajban sült téstá'.
ēfintú 'elgörbül, elhajlik'. — *Ēfintút á
ablak, nyers vót á fájg. Á még ēfintú.*
ēgyy 'csupa, teljesen, egészen, merő'. —
Ēt tintá lētem. Ollyán ēgy víz vót, mind

*ákinek lēvettik á bőrít (legényvereke-
déskor).*
elkisért v. elkisért 'elkísér'. — *Eszt elkisér-
tēttük-ē, mink elgyüttünk, az ot márát.*
elmírgel, elmírgegyik 'megharagszik, elfutja
a méreg'. — *úgy elmírgöt rām.*
elüszkösit 'hagyja túlélni, megkeményedni.
— *El vót üszkösítve az á gēnyy.*
ēszik, őszik (ive, ēdve, ēvő) 'eszik, rág'. —
*Nincs lēve á fá. Nincs mēgēdve, csak
kezellik (ti. gondozzák, permetezik). Áhol
ēgy munkáerő vān, ősz három-négy ēvő
(étkező), ot nem élég (ti. egynek a kere-
sete).*
ēsszi, ēszí 'össze'. — *Ēssziráktuk vízessen
á kórót. Ēssziverekēttek. Ēszí vótúnk
āvó.*
ēty szētytibe 'egy széltében, az elsőtől az
utolsóig'. — *Ēty szētytibe mint kilōttik.*
felesēlget '(vkivel vmin) vitatkozik, perle-
kedik'. — *Felesēlget, pegyig nincs igázá.*
fēlpattān 'kitör magából, dühösen fölkiált'.
— *Fēlpattānt ezēn, hoty az is ász montá.*
fickiōzik 'beszélget, diskurál'. — *Fickiōzott
á fījātálokvá á kocsmāg.*
fintá 'görbe, nem egyenes, elalaktalano-
dott '(főleg szerszámfa és bútor). —
*Fintá dēszká árrā nem jó. Hāthā fintá
á fāl. Fintá á ájtó.*
gortyānt (gyakoribb alakja: gortyogát) 1.
'kortyant', 2. 'korty' hangsoport ki-
ejtésével nyel'. — *Enekū nem tudok
innyá, há nem gortyāntok. Gortyāntott
ēggyet.*
gyōvōbe 'jövet, visszafelé'. — *Gyōvōbe nem
vót sok embēr.*

- gyűkör* (-t, -ök) 'tűkör'. — *Néz még magád a gyűkörbe.*
- hatosi* 'hatos'; *hetesi* 'hetes'; *nyócasí* 'nyolcas' stb. — *Hatosivá megyék, kilencesivé gyűvök* (ti. vonattal).
- hegyibe* 'föl, rá, tetejébe'. — *Hegyibe tesszük. Hegyibe borítottá. Tét hegyibe! Álúrá tettik a nádot, hegyibe ászt a szálmát.*
- hentérgő* 'henger' (mezőgazdasági felszerelés).
- hetis* 'hetes'. — *Két hetis lëssz a borjú. Három hetis a malác.*
- hidegő* 'hidegen?'. — *Vácserá hidegő vót. hürkogyik* 'vitatkozik, rábeszél'. — *Ánnyit hürkottám vellë.*
- huzavonya* 'huzavona, felfordulás'. — *Náty huzavonya vót Pestën.*
- ík* 'ök'. — *Mëgleptë íket.*
- Ilá* 'Ilona' (becéző alak). — *Igy gyün a Ilám.*
- innyaváló* 'innivaló, italféle'. — *Hozok ëty kis innyaválót.*
- kázá* 'kazol'. — *Hol á kázá, nem látom.*
- kiārol* 'termékek eladásából visszaszerzi a befektetett tőkét'. — *Kiārollatok á ārāt. Kiārol még māmá ánnyit.*
- kicsölléz* 'kisebb karókkal kijelöli a mezszyót, határt'. — *Kicsöllésztiük, hoty tuggyám kászányi. Ki vān csöllézve á rétem.*
- kiló* (-āt, -āk) 'kiló'. — *Hárminc-nëgyven kilāt még elviszëk á kerëkpāron.*
- kimülük* 'elpusztul, tönkremegy'. — *Ábbú még mūhātik is ki* (ti. a malacokból).
- kóbor* (-t, -ok) 'a régi rakott tűzhelyek sütője'. — *Bizony, kóborbā sütöttünk ázelött.*
- kódúskāş* 'véreshurka-töltelék'. — *Māgā nem ismeri á kódúskāsāt; — Elkészítëse: A rizst vagy a kukoricakāsāt összekeverik alvadt vérral és egészen apró húsdarabkákkal. Aztán megfőzik bél nélkül az „ábalében” egészen sűrűre. Ezt a megfőzött töltelëket hosszúkás formāba verik, és úgy tárolják. Majd fõlszeletelik, megmelegítik, zsírban megpirítják, és úgy fogyasztják.*
- kórsāg* 'nyavalya, betegség'. — *Hogy á kórsāk törjön ki bennetëket. Rāgyött á kórsāg.*
- lābātlān* 'tarkedli'. — *Vö. dolka.*
- lābicskā* 'tapos, taposással lenyomkod, összenyomkod'. — *Lābicskātő magā alā á szálmāt.*
- lābonhordó* 'lābonjáró beteg'. — *Lābonhordó vótám, nem ākárt kórhāzba vinni.*
- lāpūt* 'lapul, meghúzódik'. — *Nem mōhātóm, nem tātūtám sokāt, osz lāpūtottām.*
- lāpūtott* (fn.!) 'sós, tejfõlõs kelt tészta'. — *Hogy õneki csāk lāpūtottāt süssek, jó tējfõlõsset.*
- lopókā* 'villadugó (áramhoz)'. — *Mink csāk lopókānāk híjjuk, de mongyyak elosztónāk is.*
- lödöz* 'lövöldöz'. — *Tënkremënt, ki vānnāk lödözve* (ti. a vadak).
- māgāmistā* 'önzõ, harácsolõ'. — *Nem kommunistā, hānem māgāmistā. (Azt hiszem, hogy a szó alkalmi szóalkotás.)*
- még* 'megint, ismét, újból'. — *Még még-gyõjkek? Ezëk még mëgmëntek.*
- mëkcikkād* 'megszikkad'. — *Mëkcikkād á út hāmār.*
- mëggyerëkëzik* 'gyereket szül'. — *Míg még nem gyerëkëzik á ásszõ, ágyyk tārcon á lakādālom?*
- mëgmëgyën* 'megtörténik, elvégzõdik'. — *Mëgmëgy á munkā is. Mëgmëgy á ket-tõnknek. (Elvégezzük mi azt ketten is.)*
- mëkpilesznyëdik* 'megpenészedik'. — *Mëkpilesznyëdëtt á kënyër.*
- mëgyefā* 'mezsgyejelzõ karó'. — *Niz mëk, hol vān á mëgyefā, āz á mijénk.*
- mënõbe* 'menet, odafele'. — *Mënõbe több embër vót á vonādba. Mënõbe beszõhāt. mënte* 'mentén, mellett'. — *Orszāgút mënte vān á földünk.*
- míc* (-et, -ek) 'véka'. Fāból készült úrmérték, kb. 25 kg gabonaféle fér bele.
- mustārozās* 'locsolkodás'. — *Mā mā nincs mustārozās. — Kihalt húsvétí szokās. Mustārozāskor a legények együtt jār-tāk a lányos házakat.*
- mustārozik* 'locsolkodik'. — *Ákkor még mustārosztāk á legínyëk.*
- muszājít* 'kényszerít, kötelezõvé tesz'. — *Nem ākārják beāgyynyí, de muszājíjjāk õket.*

náty szót hall 'nagyot hall'. — *Nem értetté, naty szót hall.*
 nyíradék 'maradék, foltnak való'. — *Ruhát várták nekije, máratt ez a nyíradék é.*
 nyoszorúlánny 'nyoszolyólány'. — *Mi má no, nyoszorúlánny leszél? Én lányom is vót nyoszorúlánny — táváj Szelibe.*
 onnájd 'onnan, onnét'. — *Onnájd írhatta vóná.*
 ottájt 'ott'. — *Ottájt nem tuggyák.*
 öregányá 'nagyanya'. — *Mékcsinálljá ászt öregányá.*
 öregápá 'nagyapa'. — *Mit ádot a öregápá? pád 1. 'karos lóca' 2. 'iskolapad'.*
 pápfértáj 'ürmérték, a véka fele; kb. 1/8 q szemes termék fér bele'.
 pápmácská 'hernyó'. — *Mégéttük a pápmácskák a ómáfát.*
 piárc 'piac'. — *Á piárcon még nem vót híjány sémmibe. Kiméntünk a piárcrá.*
 pilisz 'penész'. — *Láttjá ott ászt a piliszt? pilisznyés, pilisznyés 'penészes'. — Pilisznyés vót, nem kellett.*
 pitár 'konyha'. — *Mi a pitárbá főzünk. pöhösepró 'tollseprő'. — Ollyán legi, mind a rosz pöhösepró.*
 ri 1. 'sír' 2. 'visit, enni kér'. — *Ányus, rinák a málacok, ki ád nekik?*
 sikongát 'sikoltozik'. — *Nemcsák sírt, sikongátot is (ti. a haba).*
 siskó 'kemence'. — *Siskóbá sütöttük a kényéret. — Régi fajta konyhai kemence.*
 sortú sorbá 'sorról sorra, házról házra'. — *Mink egyöttünk, áz ot máratt: úty sortú sorbá mēntünk.*
 sufrálás 'vesszőzés'. Húsvéti szokás. — *Húsvútkor vān sufrálás.*
 sufrá 'megvesszőz'. — Húsvéti szokásként friss vesszőkorbáccsal, melyen pántlika vagy színes papírszalagok díszlenek, megveregeti a lányokat.

szeget (szegettye) 'a kenyérszegéskor leszelt karaj (egyik oldala gömbölykés)'. — *Nágyon szeretem a szegetét. — Így is: csücsök.*
 szem 'darab, szál, egyetlenegy'. — *Éty szem levél nincs már rájta.*
 szíjjelniszkégyik 'szíjjelnéz, körülnez'. — *Szíjjelniszkéttünk, ki vān ott.*
 szöllős fn. 'szőlőföld'. — *Kerbő csinálunk szöllöst.*
 szurdák 'sut'. — *Este a szurdigba melegétem.*
 talákszik 'találkozik'. — *Tudod, mikor talákszünk? Talákszünk este hátkor.*
 talá 'talál'. Valószínűség, lehetőség megjelölésére is használják. — *Ha taláná jönnyi, mongyátoz még ... Mi lesz, há nem talá szónyi?*
 tész 1. 'tesz' 2. 'ültet, vet'. — *Á kukoricák, ázok szípek, — ázoké, ákik korábbán tettik.*
 tisztáro 'teljesen, azonnal'. — *Még ákarónk fágynyi tisztáro.*
 tüszé 'tűzhely'. A régi konyhatűzhelyre mondták.
 üdö 1. 'idő' 2. 'időjárás'. — *Májd áz üdö mongyá még.*
 ürüm 'üröm'. — *Keserű, mind áz ürüm. váll 'elbeszélük egymás dolgait'. — Nē válylyátok egymásra, kisjányom.*
 veséhomok 'apró vesekövek'. — *Veséhomok-nák kellett lēnnyi.*
 veséhomokos 'veseköves'. — *Ott is vót ojjān veséhomokos embēr. Ijjen veséhomokos vót.*
 vértető 'pajzstetű'. — *Zódek a ágok, láttom: vértető.*
 zúgik 'búgik, párosulni készül (disznó)'. — *Zúgik a disznó.*

Szó- és szólásmagyarázatok

Mióta beszél az ember anyanyelven? (Az *anyanyelv* szó története). *Anyanyelv*-nek nevezzük azt a nyelvet, melyen beszélni tanulunk. Az első ember, aki bölcsőnkénél (ma így mondhatjuk: gyerekkocsinknál) áll, és az első szavakat mondja nekünk, az édesanya. Ő táplálja a csecsemőt, gondozza, neveli a kisgyermeket, csaknem állandóan vele van. Ezért aztán a gyermek is azon a nyelven kezd beszélni, amelyen az édesanyja beszél. Helyes és találó tehát nyelvünknek az a mondása, hogy nyelvünk szavait az anyatejjel együtt szívjuk magunkba. Ezért *anyanyelv* szavunk igen találó kifejezés. De vajon így volt-e ez mindig, *anyanyelv*-nek nevezte-e a magyar kezdetől fogva azt a nyelvet, melyet anyjától tanult?

Előbb nézzük meg, hogyan fejezik ki az európai népek az *anyanyelv* szót. Francia: *langue maternelle*; olasz: *lingua materna*; spanyol: *lengua materna*; portugál: *lingua materna(l)*; rumén: *limbă maternă*; újböög: *μητρική γλώσσα*; albán: *gjúhë amtíre*; angol: *mother tongue*; német: *Muttersprache*; holland: *moedertaal*; svéd: *modersmál, moderspråk*; dán—norvég: *modersmaal*; finn: *äidinkieli*; bolgár: *майчин* vagy *матерен език*; szerb-horvát: *materinski jezik*; vend: *materni jezik* (Fliszár: M.—v. sz. 1922.); cseh: *mateřská řeč, mateřština*; szlovák: *materinská reč*. Az eddigiek jelentése mind *anyanyelv* (*anyai nyelv*). — Orosz: *родной язык, родная речь*; lengyel: *język rodzimy* vagy *ojczysty* vagy *macierzysty*. A latin nyelv szava az anyanyelvre: *sermo noster, lingua nostra, in qua nati sumus* (Georges: Dt.—1. Wb.); az ógörög nyelvben: *ἐγγώριος γλώσσα, πατρώα γλώσσα* (Pape: Dt.—gr. Wb.). Az orosz, lengyel meg a görög, latin nyelv kifejezései azt jelentik: *hazai nyelv, a szülőföld nyelve*. A latinban néha így is előfordul: *sermo patrius*, de ez is azt jelenti, hogy a *szülőföld, a haza nyelv ve, vö. pata*.

Ha tehát visszafelé megyünk az időben, és az ókori klasszikus nyelveket fogjuk vallatóra, azt tapasztaljuk, hogy ők nem ismerték az '*anya*-nyelv' szót, hanem ők a *haza, a szülőföld* nyelvét használták. Ugyanígy fejezi ki ezt a fogalmat az orosz és a lengyel nyelv is. Viszont a többi európai nyelv kivétel nélkül *anya*-nyelvet mond.

Már ebből a megfigyelésből is arra következtethetünk, hogy az *anyanyelv* kifejezés nem lehet ósrégi, keletkezése a nyugat-római birodalom bukása és az európai nemzeti nyelvek kialakulása közti időre esik.

Grimm: Deutsches Wörterbuch 6 : 2827 szerint: „*Muttersprache* ... ni mittelateinischen quellen des 14. jh. als *lingua materna* gegeben: vulgarisari *lingua materna*.” Eleinte még csak szó szerkezet a németben: *mütterliche zunge, mütterlich deutsch*. A XVI. sz.-ban már: „*die mütersprach patrius sermo Maaler 295^d*.”

Du Cange szótára szerint (5 : 304): „*materna lingua* Chart. ann. 1503 apud Madox Formul. Anglic. pag. 339.: in *lingua Materna*.”

Az *anyanyelv* szó történetére nézve a legkorábbi adatot Kluge: Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache (1957.) hozza. Eszerint az *anyanyelv* szó először a középlelatinban e szókapcsolatban: *materna lingua* 1119-ben Strassburgban jelent meg. Ugyancsak Kluge szerint már Dante (†1321) is használja a *palar materno* kifejezést.

Ezekből az adatokból arra következtethetünk, hogy az *anyanyelv* kifejezés őstípusa a középlatin nyelv *lingua materna* műszava, vagyis nem az élő, beszélt latin nyelv teremtette meg, hanem a latin nyelven író, esetleg beszélő, de más 'anyanyelvű' tudósok, talán elsősorban iskolai nevelők alkotása. Mivel a középkorban a latin szinte nemzetközi nyelv volt, ebből csakhamar átkerült a többi élő nyelv szókincsébe, egyszerűen lefordították a nemzeti nyelvekre. Az első használók és közvetítők minden bizonnyal a francia és a német nyelv volt.

Most vizsgáljuk meg, hogyan fejezték ki ősaink a mai *anyanyelv* szavunk fogalmát, amennyire csak követni tudjuk a múltban.

A XIV. sz. második fele / 1450 k.: „Es kewzewnne frater Bernaldnac *tulaydon nyeluen*” (Et salutans fratrem Bernaldum idiomate proprio, Jókai-kódex 18) | „*ew nyeluen* ez vala kezdety pdicacioyanak” (pro themate hoc proposuit in vulgari, uo. 37) | 1516: „hallya vala mynnyenyk *hw nyelwen* azokat zolany” (audiebat unusquisque lingua sua illos loquentes, Régi M. Nyelvm. 5 : 710, l. még 708 is) | „És mykeppen hallyok my mynnyenyket *my nyelvónkón* zolny, kybé ez vylagra zylettvnk?” (Et quomodo nos audivimus unusquisque linguam nostram, in qua nati sumus? uo. kétszer) | 1567: „kit meg nem mondhat soha az *mi nyelvünk*” RMKT. 7 : 253 | 1613: „Tudgyák a püspökök, hogy közönségesen olvassák a *köznyelveken* nyomtatott bibliákat” (Pázmány: Kalauz 361; Kr.-nél lingua vulgaris [landessprache] NySz.). A magyar fordító szigorúan ragaszkodik az előtte levő latin szöveghez, de ha lett volna már akkor az *anyanyelv* megnevezésére valamilyen szavunk, legalább egyszer csak leírta volna a fordító. A szó hiányát azonban mutatja az a körülmény is, hogy még a XVIII. század végén, sőt a XIX. század elején sincs megfelelő és állandó szavunk az anyanyelvre, és ezért különféle szinonimákkal próbálják kifejezni. Lássunk néhányat közülük:

született nyelv: 1767: „*született nyelv:* lingua vernacula” (PPBl., NySz.) | „*Született nyelven* való beszéd: patrius sermo” (PPBl. NySz.) | 1603: „Kinek kinek a népek közzül *született nyelvére* kell fordítani a szent írást” (Zvonarics: Osiander 14, NySz.) | 1640: „A bibliát *születet nyelvre* fordítani” (Keresszegi: Prédikációk 114, NySz.) | 1659: „Meg kel a *született nyelvre* fordítottat bibliának olvasását tiltani” (Czeglédi: Malach doctor 221, NySz.) | 1788: „*Született nyelvemenn* verset szerzegettem” (Horváth Á.: Hol-mi I : 15, Nagysz.) | „A Christus testének s vérének megszentelését a nép *született nyelvén* hallya vala” (uo. 269) | 1785 kör.: „mennél nagyobb a gyarapodása a nemzetnek *született nyelvében*, annál alkalmasabb idegen nyelvek tanulására” (Rát Mátyás szavai, idézi Simai Ö. MNY. 7 : 252);

szülött, szülötte nyelv: 1790: „[a magyar nemzet] *szülött nyelvét*, ezt a' Hazai szeretetnek kútfejét, más nyelvért meg vetette.” (Görög—Kerekes: Hadi tört. 2 : 2, Nagysz.; l. ua. M. Kurir. 1790. 11) | 1802: „Meg engedted *szülött Nyelvével* hogy éljen !” (Bozókó J.: A haza esedezése 15, Nagysz.) | 1836: „Int minket is a' hatalmas üdö, hogy a' diák nyelv' kelete 's becse nálunk is megcsökkenvén, *szülött nyel* vünkön gondolkodni, okoskodni tanullyunk” (Fejér: Bevez. a philosophiára, El. V—VI. Nagysz.) | 1853: „Látom, leczkéket kell vennem saját *szülötte nyelvemben*.” (Fáy A.: Buza- virágok I : 138, Nagysz.);

ithon való nyelv: 1777: „a' Gépelyek' meftersége *ithon való nyelven* fog fejtetni” (Molnár J.: Fizikának eleji, Előszó 6 [nincs számozva]);

hazai nyelv, hazanyelv, hazája nyelve: 1777 kör.: „*Hogy Hazanyelvünkben* a' drága Tudakofi titkok | Megmagyaráztathatók, már elhitve vagyunk.” (Révai M.: Molnár Jánosnak 2, Nagysz.) | 1778: „A Budai nagy Univerfitásnak, miért nem lehetne olyan Magyarokat magához kaptfolni, tflak betfüllettel, fizetés nélkül kik *Hazajok nyelvét* tudják?” (Bessenyei: Magyarság 11) | 1790/1910: „Fogd hamar a' tollat, s írd egyg Oszlupra nevenként, a' kik szívre vevék a' *Haza nyelvnek* ügyét.” (Verseghy:

Kisebb költ. 61, Nagysz.) | 1821: „Minden Könyvíró úgy gondoltatik, mint a' *Hazai nyelvnek* dolgában a' Törvénytévő hatalomnak egyik tagja” (Kolmár József: Próbátét 13, Nagysz.);

honi nyelv: 1831: „A magyar tudományos társaság a ... föltalált dolgok ismeretét *honi nyelvben* fogja terjeszteni” (A' Magyar Tudós Társaság Alaprajza és Rendszabásai-ból idézi Szily: Adalékok 9—10) | 1842: „mit a' *honi nyelv*ből még el nem feledének ... föl fölmondogatni nem szégyenlik” (P. Horváth Lázár: Kaleidoskop 2 : 15—6, Nagysz.) | 1843: „a tudományok *honi nyelvünkön* nem igen műveltettek” (Szóhalmaz, Előszó VI);

nemzeti nyelv: 1790: „Mutató Táblája az Anyai vagy *nemzeti Nyelv* a' Nemzet egyéb természeti Tulajdonfágainak-is” (Gáti I.: Hazafiúi elmékedések 15) | 1790: „a' *nemzeti Nyelvnek* Virágzása Hazafiaival az Egyetértést meg Izerettette” (Vedres I.: Hazafiúi elmékedés 48, l. még 49) | 1794: „Hazájáért és *Nemzeti Nyelvéért* melegen verő Szív” (Kármán: Uránia 3, Tud. 2, Nagysz.) | 1831: „A magyar tudományos társaság a tudományok és szépművészetek minden nemeiben egyedül a *nemzeti nyelv* kiműveltetésén igyekszik” (A Magyar Tudós Társaság Alaprajza és Rendszabásaiból idézi Szily: Adalékok 9).

A XVIII. század végén már felbukkan a mai (állandósult) *anyanyelv* elődje, legtöbbször jelzős vagy birtokos szerkezetben, de már Révai és Bessenyei használni kezdik az összetételt is. Az *anyanyelv*-ben levő *anya* vagy *anyai* jelzőt Sándor István igen találóan következőképpen magyarázza, s ez ugyancsak a szó újszerűségét mutatja: 1803: „nekem született magyarnak az *anyám tejével szopott nyelvre* nézve nemcsak szabad, hanem szükséges is azont cselekednem [magyarra fordítani a latin enciklopédiát]” (Apáczai Csere János Encyclopaediájának előszavából, Sándor István fordításában; idézi Szily: Adalékok 114) | „rövidebb és könnyebb útjok nagyon a tudományokra, mivel-hogy azokat az *anyjok tejével szopott nyelven* [materna lingua] hallják, olvassák” (uo. 113). Hasonlóképpen fejezi ki e gondolatot Gvadányi is, 1790/1958: „Édes *anyánk nyelve* a szavakban és synonymokban oly gazdag” (Peleskei nót. 9), és Dugonics is, 1820: „*Anyja'* nyelvén beszéll a' gyermek” (Példabesz. 2 : 218, Nagysz.).

A jelzős szerkezet (*anyai nyelv*) meg az összetétel (*anyanyelv*) csaknem egy évszázados küzdelméből aztán az összetétel kerül ki győztesként, s ma már ezt tekintjük végleges formának.

anyai nyelv: 1789: „azon édes érzékenység, mely a' seppedő *Anyai Nyelvnek* Támogatására kit-kit méltán ingerelhet” (M. Múzsza 95) | 1790: „Vagynak minden Nemzetnek olly el fajúlt fiai, kik *anyai Nyelveket* nem tudják” (Gáti I.: Hazafiúi elmékedés 8; l. még 18 és 34) | 1790: „éfre vehetetlenül el mellőzte más Országoknakis *anyai Nyelvek* virágzá sából Izármazó Ditsőfégeket” (Vedres I.: Hazafiúi elmékedés 40) | 1791: „akár-mellyik Tudományt *Anyai nyelven* könnyebben, tilztábban, és hamarébb fel-venni, mintsem akár-mellyik idegen nyelven-is” (Aranka Gy.: Erdélyi m. nyelv-mívelő Társaság 11; l. még uo. 13) | 1796: „e' folyó században már annyira is vitték, hogy minden tudományokat *anyai nyelveken* taníthattak” (Decsy S.: Magyar Almanach XVII, Nagysz.) | 1810: „ékes beszéd, melyet ... *Anyai nyelven* a' Ttes Karok és Rendekhez intézett” (Kultsár I.: Haz. Tud. II, 252, Nagysz.) | 1823/1955: „*anyai nyelvünk* pallérozására célozó hasznos munkáért ... eléggé megjutalmaztattunk” (Fazekas M.: ÖM. 2 : 120, Nagysz.) | 1843: „a' magyar nyelv nem a' tótok' s horvátok *anyai nyelvét* küszöbölte ki” (Wesselényi: Szózat 205, és még sokszor [207, 273, 276, 280, 306, 307, 310, 308]) | 1880: „Nincs szó, mely kifejezni képes, mily fölvillanyozó hatást gyakorolt akkor ifjúságunkra, sőt élemedett férfainkra is a katonai vezénylet búbjajos *anyai nyelve!*” (Jakab E.: Szabadságharcunk tört. 144, Nagysz.);

anyanyelv: 1777 k. „Elmédek javait nem adod tsak Római nyelvben: A' Izeret-tet, 's forróbb gond *Anyanyelvre* vezet.” (Révai M.: Molnár Jánosnak 1) | 1778: „[nem-

zetünk] a maga *anya nyelvét* feléjteni láttatik” (Bessenyei Gy.: Magyarország 3;) l. még uo. 4, 7, 11 | 1779: „*anya nyelvünkön* irunk, fáradunk” (Bessenyei: Holmi 239) | „azt tapafztollyuk, hogy tsupán idegen nyelven loha még egy Nemzet is e földön, a maga *Anya nyelvét* meg vetvén, bölt felfégre, tudományokra nem emeltetethet.” (uo. 240—1), 1787: „az *anya nyelvünk* igen kemény és dörgő” (Orczy: Költeményes Holmi, Aj. 11. Nagysz.) | 1790: „Tehát *anyanyelven* szóllok most tehozzád” (Gvadányi: Fal. nót. I rész) | 1790: „ha *Anya Nyelvünket* meg útáljuk, ... mivel fogjuk magunkat a' Világ előtt mentegeetni?” (Vedres I.: Hazafiúi elmélkedés 45); l. még uo. 49, 57 | 1792: „Senki sem elégszik-meg *anya nyelvével*, hanem német és más munkákat kíván” (A peleskei nótárius pokolba-menetele, NySz. [ez a NySz. első és egyetlen adata az anyanyelvre]) | 1796: „Az Illiriai, vagy Rátz Nyelv-is Tót, sőt az a' valóságos Tót *Anyanyelv*” (Szaller Gy.: Magyar Ország' földleírása 28, Nagysz., az *anyanyelv* egyetlen eltérő jelentése) | 1829: „magyar *anya nyelvén* kívül, a' német, olasz, és tót nyelveket is beszél” (Haz. és Külf. Tud. 2 : 8 után Hird. 1) | 1831—2: „*Anyanyelv*. Lingua vernacula. S. I.” (Kresznerics: Magyar szótár) | 1843: „annyira élni *anyanyelvökkel*” (Wesselényi: Szózat 280) | 1846: „[Reguly azt hitte vogul kísérvőjéről, hogy] honátul hosszas távolléte alatt már felejteni kezdi *anyanyelvét*” (Hunfalvy: Vogul föld 243, Nagysz.) — Az újabb kori adatok felsorolását mellőzöm.

Most szóljunk néhány szót arról, miért honosodott meg éppen az *anyanyelv* alak nyelvünkben, amikor több szinonima küzdött létjogosultságáért (*honi* ~, *nemzeti* ~, *hazai* ~, *hazanyelv*, *szülőnyelv*). Nem nehéz kitalálnunk, hogy *anyanyelv* szavunk mintája a német *Muttersprache*. Nyugat-Európa minden nyelvében az újkorban már egyöntetűen az *anya-nyelv* szó szerkezetet vagy összetétel fejezte ki ezt a fogalmat. Mivel ekkoriban a legtöbb műveltségi hatás nyugatról jött be hozzánk, egészen természetes, hogy az *anyanyelv* szó kialakulásában is ez volt a helyzet. Nyugat felől egyik nagy szomszédunk a németiség, no meg a Habsburg-uralom alatt levő országokban, így Magyarországon is, a német nyelvnek amúgy is vezető szerepe volt, ezért aztán teljesen érthető, hogy a *Muttersprache* összetétel szolgált elsősorban a magyar *anyanyelv* szó mintájául.

Ha azonban megfigyeljük az *anyanyelv* kezdeti szinonimáit, azt vesszük észre, hogy nem csupán nyugati műveltségi áramlatok érték Magyarországot a XVIII., XIX. században, hanem észrevehetőek nálunk keleti hatások is. Megfigyelhetjük, hogy az európai nyelvek közül csupán egynemely szláv nyelvben nem találjuk meg az *anya-nyelv* mintát, például az oroszban: *родной язык, родная речь* (a. m. 'szülőnyelv, a szülőföld nyelve'); a lengyelben: *język rodzinny, ~ ojczysty* (ugyancsak 'a haza, a szülőföld nyelve'). Néha más szláv nyelvben is előfordul a *szülőnyelv* kifejezés, például vö. Vydra: Polsko-český slovník, 1951: *język ojczysty, rodná řeč*. Előfordul a szlovák népnyelvben is, de az irodalmi nyelvben nem használatos. Tehát látjuk, hogy a keleti (és más) szláv nyelvek a *szülőnyelv*, a *hazanyelv* kifejezést használják (vagy használták régebben), ami pedig azonos az ógörög *ἐγγώριος γλῶσσα* kifejezéssel. És ez is egészen érthető, hisz tudjuk, hogy Kelet-Európa az ó- és középkorban évszázadokon át bizánci műveltségi hatás alatt állott.

Mármint hogy a XVIII., XIX. század fordulóján többször előkerül nálunk az *anyanyelv* kifejezésére a *honi*, *nemzeti*, *hazai*, *született nyelv*, *szülőnyelv*, *hazanyelv*, ez arra mutat, hogy ezek mintájául némely szláv nyelvben használatos kifejezés szolgálhatott.

A bevezetésben feltettük a kérdést, vajon ősidőktől fogva nevezte-e anyanyelvnek a magyar azt a nyelvet, melyen megtanult beszélni. Fejtegetésünk során megtudtuk, hogy kezdettől fogva nemcsak a magyarnak, hanem más ismert népnek sem volt „*anyanyelve*”, és a *lingua materna* őstípus az emberi művelődés meglehetősen kései korában jött létre. Most fölmerül az a kérdés, hogyan lehetséges az, hogy ilyen találó, mondhatni nélkülözhetetlen kifejezés minden nyelvből oly sokáig hiányzott. Ennek a ma-

gyarázatát a társadalmi berendezkedések változásában vélem megtalálni. A legprimitívebb társadalmi rendszerben, az ősközösség idején a családnak (a család szót itt mai értelemben veszem, mint csak a szülők és gyermekeik közösségét) még nem volt meg az a fontos szerepe, mint manapság. Az ugyanazon őstől leszármazók rendszerint együtt maradtak továbbra is, az apa vagy anya halála, kiesése a családból nem vonta maga után a család szétesését, mint ma legtöbbször. Az ősi nagycsaládban, törzsben az anya ugyan maga szoptatta gyermekét, de a gyermeknevelés már nem az anya kizárólagos joga volt, hanem az egész közösségé. Így beszélni sem csupán az anyától tanult, hanem közössége valamennyi tagjától, akikkel szinte állandó kapcsolatban volt. Igen korán kifejlődött a dajkarendszer is, és ez különösen az előkelők, a vezetők körében divott. Az ókori nagy népek (egyiptomi, perzsa, görög, római) nyelvében mindenütt megvan a 'dajka' fogalom, s ez arra mutat, hogy nem mindig az édesanya táplálta, nevelte az újszülöttet. A dajkarendszer szokása fennmaradt az előkelőknél a legújabb korig. Dajkát rendszerint nem azért tartottak, mert az anya nem tudott szoptatni, bár olykor a sokgyermekes családokban ez is előfordulhatott, hanem azért, mert ez kényelmesebb, előkelőbb, esetleg kímélőbb mód volt az anyára. Ezért aztán nem bizonyos, hogy régen a gyermek az anyjától tanult meg beszélni, sőt az is előfordult, hogy a dajka nyelve más lévén, mint az anyáé, a gyermek először a dajka idegen nyelvét tanulta meg, s csak később az anyja, a szülei nyelvét; de az első szavakat mindenképpen a dajkájától tanulta. Így érthető aztán, hogy ez a számunkra ma oly kifejező (szemléletes) 'anyanyelv' fogalom az ókor emberének nem jelenthetett semmit. Nem volt rá szüksége a nyelvnek, ezért nem is alkotta meg. A középkorban aztán, amikor a társadalom sejtje már a család, és egy család — a szülők és gyermekeik — a többi rokontól többé-kevésbé elkülönülve önálló közösséget kezdett alkotni, akkor veszi át ismét az édesanya a gyermekgondozás minden feladatát, s ekkor már a gyermek csakugyan anyjától tanul meg beszélni. A középkor szigorú felfogása a nőt, az anyát az otthonhoz kötötte, az anya a ház, a család lelke lett. Érthető tehát, hogy az anya és a nyelv (a beszéd) összetartozó fogalomná vált. Kluge: Etym. Wb. említett első *lingua materna* adata nem is a népnyelvből, a beszélt nyelvből származik, hanem írástudó használójának felfogásában *azt* a nyelvet jelenti, melyen az akkori lotharingiai nép beszélt. Ez ugyanis az ónémet volt, mely elütött a környező francia nyelvtől, de még inkább idegen volt a nemzetközi latin nyelvtől. Ezért a latinul író tudós a Strassburg környékén beszélt népnyelvet az ott lakók *anyanyelv*-ének (*lingua materna*) nevezi, vagyis olyan nyelvnek, melyre az otthonhoz láncolt anya tanította gyermekeit, s melyen a család többi tagjával beszélt. A *lingua materna* helyesnek és találónak bizonyult, ezért aztán hamarosan általánosan elterjedt a modern európai nyelvekben.

P. Balázs János

Egy nyelvújítási szó rövid története. Érdekes megfigyelni, hogy időnként egy-egy szó miként válik divatossá, s a divat hogyan terjeszti szemmel láthatóan mind nagyobb körben a használatát. Ennek az állításnak igazolására felhozhatjuk a *zöm* szó esetét, amelyet az utóbbi időben mind gyakrabban olvasunk és hallunk. E szó feltűnően kezd divatossá lenni ragtalan és ragos alakjaiban egyaránt. Eredetét és történetét vizsgálva érdekes megállapításokat tehetünk. Elsősorban *azt*, hogy egészen fiatal szó, Szemere Pál alkotta 1815-ben elvonással a *zömök* melléknévből (NyÚSz.). Mint a nyelvújítás szülöttje tehát nem dicsekedhet nagy múlttal, ellenben annál inkább büszke lehet arra, hogy három hangból álló létére, jelentéktelensége ellenére mennyi vita tárgya volt. Régibb szótárainkban természetesen nem fordul elő. Maga a NyÚSz. is *azt* írja róla, hogy „1848-ig egy szótárunkban sincs meg.” Hiába keressük a Magyar Tudós Társaság 1838. évi magyar és német Zsebszótárában is, amelyben még csak a *zömök* és *zömökség* van meg. A Czuczor—

Fogarasi Nagyszótár szerint is „újabb korban keletkezett szó, mely vmely sokaságnak, különösen hadseregnek deréktestét jelenti. Az ellenhadak zömét megtámadni, szétverni.”

Az ortológus-neológus viták során unos-untalan szóba került ez a *zöm* szó; sokszor és sokat emlegették, hibáztatták, megrótták, de mindhiába, mert hovatovább helyet kapott előbb az irodalmi, majd fokozatosan a beszélt nyelvben is. Lassanként általános használatúvá vált olyan mondatokban is, amelyekben eleinte még szokatlannak tetszett. Simonyi Helyes Magyarságának harmadik kiadásában már kereszt nélkül közli, azaz megtűrhetőnek ítéli, de kettősponttal a *főrész*, *javarésze*, *dereka* szokat teszi melléje, mint amelyekkel sok esetben helyettesíthető (230). Nem térhetünk ki a *zöm* szó körül lefolyt viták részletes ismertetésére — jöllehet nagyon érdekesek és tanulságosak —, a vitáknak csak a „zömére”, kiemelkedőbb mozzanataira mutatunk rá.

Első helyen említjük meg Imre Sándornak „A magyar nyelvújítás óta divatba jött idegen és hibás szólások bírálata” című pályamunkáját, melyet az Akadémia 1873-ban dicsérettel tüntetett ki Ponori Thewrewk Emilnek „A helyes magyarság elvei” című, pályadíjat nyert munkája mellett. Ebben (77) a *zöm* szóval és társaival kapcsolatban Imre Sándor kifejti, hogy a nyelvújítás szofaragói a „puszta gyök től vevése által” mily borzasztó barbárságot követtek el, mikor gyöknek tekintették azt az értelmetlen hangcsoportot, mely a valóságos vagy csak képzelt képzők elhagyása után megmarad. Ilyenek: *éd* (ebből: édes), *telj* (teljes), *zöm* (zömök), *keser* (keserű), *bát* (bátor), *bag* (bagoly) stb. (Nyr. 3 : 109, Volf György ismertetése: „Az újítás helyes módjai”).

Idézzük a Nyelvőrnek „Hibás szók és szólások javítása” című szerkesztőségi cikkéből [Szarvas Gábor] is a következőket: „Általában véve hibás minden olyan újabb keltű szó, a melynek megvonta akár jelentés, akár alak tekintetében, egészére vagy csak egyik tagjára nézve is magából a nyelvből világosan nem igazolható. Helytelenek ennél fogva az olyan szóalkotások: ... 2. A melyek akár való, akár csak gondolt képzőjüktől megfosztva, csupán csak sejtett, de világosan ki nem mutatható jelentésben önálló szókként szerepelnek. Ilyenek: *zöm* (zöm-ök); *táv* (táv-ol); *kér* (kér-eg); *vegy* (vegy-ít); *táp* (táp-lál) stb.” (Nyr. 4 : 49).

A *zöm*-nek ez a hibáztatása Toldy Ferencet is megszólaltatta, aki Szarvasnak „primitív felfogást” vet a szemére. Szarvas azonban „A nyelvújítás apológiája” című cikksorozatában (Nyr. 4 : 205, 251, 299, 345, 390) imígyen válaszol neki: „A Nyelvőr IV. 49. lapján roszaltuk a *zömök* szónak *zöm*-mé csonkítását. Ez a kifogás alá vett *zöm* ilyen felháborodásra tüzelte föl Toldyt: »Nem vetemedem azon naivságra, hogy a Nyelvtudomány Itélőszéke (t. i. a nyelvjavítók) kétszáz év előtti primitív felfogására komolyan reflectálva, az ő csak gondolt képzőiről egy szót is szóljak, s tán mutogassam, hogy a *zömök* nem gyök, hanem gyökből: *zöm* és képzőből: *ök* álló származék.« A dolog pedig úgy áll, hogy ez a »gyökből *zöm* és képzőből *ök* álló *zömök* is kölcsönvétel, a mint ezt »Nyelvújítás« című értekezésemben kimutattam... Lehet, hogy a *zömök zomok*-nak régi kigyó jelentése is »kétszáz év előtti primitív felfogás«, de a neologia tudományosságára mégis szomorú világot vet” (399).

Ide kívánczik Szarvas Gábor „Ballagi Mór és a magyar nyelv” című cikksorozatának következő része is: „Van-e magyar ember, a kinek a nyelvérzéke számot tud adni a következő szók mivoltáról: *rem*, *ved*, *kacz*, *pikk*... S ha ilyen magyar ember nem találkozik, találkozik-e olyan, a ki elhinné, hogy a neologia nyelvérzéke a *zömök*-ben világosan két elemet tudott megkülönböztetni s kiérezte, hogy a *zömök* nélkül is szó s annyit ér, mint das gros der armee... S ha mégis akadna ilyen nagyhírű csodaszent a neologia egyedül üdvözítő anyaszentegyházában, annak hitét maga a biblia rontaná le, a hol (Münch. cod.) a *zömök* még *zomak* s annyi mint *coluber* (a szó szláv eredetű = *smuk*: *serpens*)” (Nyr. 10 : 207).

Szarvas Gábor véleménye szerint tehát a *zömök* eredeti alakja *zomok* (*szomak*) volt, mely a kódexek korában előforduló *zomok-kígyó*-ból vált ki, s mint melléknév lett használatossá 'crassus, vastus, densus, solidus', azaz 'vastag, tömött, fölötte nagy' jelentésben. (Vö. még Goldziher Ignác: Nyr. 14: 245.) Ásbóth Oszkár is megerősíti, hogy a *zömök* alak 1767 előtt nem mutatható ki, hanem csak a régibb *zomok*, s ez szláv eredetű; a Nyelvtörténeti Szótárbeli *zomok*, *zomak* 'kígyó' jelentéssel megvan a szláv nyelvekben (Nyr. 31 : 13).¹

Nem folytatjuk az elvonás útján alkotott *zöm* szóval kapcsolatos viták ismeretét, hanem megállapítjuk, hogy bármennyit vitatkoztak is a szó hibás voltáról, az mégis elfogadottá vált előbb az irodalmi nyelvben, majd mindinkább tért hódított a beszélt nyelvben is. Ma már lépten-nyomon találkozunk vele, sőt divatos szóvá lett. Nemrégiben még csak eredeti jelentésében használták. Így találjuk megrögzítve újabb szótárainkban is, például Simonyi—Balassa magyar—német szótárában: „*zöm* (öt, e): vminek ~e: die Hauptmasse, der grösste Teil.” A legújabb német—magyar szótárban, a Halász Előd-féleiben is ezt találjuk: „die Hauptmasse des Heeres: a hadsereg *zöme* v. főrésze.” A *zöm* szó ebben az eredeti jelentésében — éppúgy, mint a vminek *eleje*, *közepe*, *vége* — természeténél fogva csak egyes számban használható. Ezért pécézte ki egy újságból és róttta meg Loványi Gyula azt a mondatot, amelyben a *zöm(e)* többes számban, mint *zömök* fordult elő (Magyarosan 11 [1942] : 87).

A *zöm* szónak eredeti jelentésében való használata, mint 'vminek a fő része, nagy része, java része' akár alanyesetben, akár tárgyeesetben gyakoriságánál fogva már egyáltalán föl sem tűnik. Napról napra olvassuk, halljuk az ilyeneket: „A szótár anyagának *zöme* a szegedi népnelv” (NyK. 60 : 501); „E hang finnugor kori meglétét kutatóink *zöme* nem látja bizonyítottnak” (uo. 500); „Angliában a szénbányák *zöme* nem tőkeerős” (Cronin: Ezt látják a csillagok; a fordító [Szinnai Tivadar] előszava, 6); „szakembereink távolmaradása okozta a könnyűzene területén felvetődött problémák *zömét*” (Népszabadság 1960. I. 10., melléklet) stb. — Ma már a *zöm(e)* ragos alakjai sem föltűnők. Gyakran találkozunk vele *-ban*, *-ben*, *-tól*, *-től*, *-hoz*, *-hez*, *-höz*, *-val*, *-vel* stb. ragokkal ellátva, pl. „Ez az összetevő... kétségkívül kisebb jelentőségű volt, mint a külföldi (*zömében* cseh), huszita eredetű” (Elekes Lajos: Hunyadi. Akad. kiad. 117); „A tanári kar tagjai *zömükben* nagyszerű, lelkes... emberek” (Népszabadság 1959. I. 18. 8.); „A tartományurak *zömétől* kicsikart hűségnyilatkozatok” (Elekes: i. m. 325); „nem nyúlt az ómagyar személynévanyag *zöméhez*” (Kniezsa: NyK. 60 : 482); „stratégiai képtelenségnek tartják, hogy a magyarság képes lett volna *zömével* északnyugatra áttörni” (uo. 480) stb.

Az utolsó idézetben a *zömével* alak használatán senki sem akad fölön, de az ugyanazzal a *-val*, *-vel* raggal ellátott birtokrag nélküli *zöm* bizony még szokatlan, jöllehet rendkívül gyorsan elterjedt. Ez a használat bizonyítja voltaképpen a *zöm* szónak igazi divatszóvá történt előlépését. Sűrűn olvasunk és mind gyakrabban hallunk ilyeneket: „Ezek [a levelek] *zömmel* klasszikus példákat vagy kész szónoki formulákat adnak tovább” (Elekes: i. m. 161); „a sóbányászat fellendítése érdekében általában helyükön hagyta azokat a *zömmel* olasz vállalkozókat” (uo. 140); „A tejtermelést *zömmel* a kisüzemek végzik” (Népszabadság 1959. I. 9. 5). — A minap meg a rádióban ütötte meg a fülemet, hogy „a tanfolyamra jelentkezők *zömmel* az érettségizett leányok közül kerülnek ki”, s ez eszembe juttatta egyik barátom ama panaszát, hogy egy vidéki kisvárosból nemrégiben fölkerült tanítónő rokona igen sűrűn használja ezt a „furcsa” *zömmel* alakot. Neki különösnek tetszett, mert ezelőtt még sohasem hallotta. Csodálkoztam

¹ A szó szláv eredete kétségtelen, s így megdőlt Budenz ugor egyeztetése (MUSz. 324).

panaszán, mert már mindenfelé olvashatjuk, hallhatjuk ezt az új divatú használatot, amely pedig könnyen helyettesíthető volna a *nagyrészt, jórészt, nagy részben, javarészből, főképpen, leginkább* stb. ismert és megszokott formákkal. Mindhiába, véleményem szerint ez a divatos használat nem fog megállni. Alighanem úgy leszünk vele, mint az *érdekében*-féle célhatározóval, melynek divatossá válását még 1946-ban szóvá tettem, és rohamos térhódítását megjósoltam (Nyr. 71 : 75). Hogy az a jóslatom beteljesedett, úgy vélem, nem szorul bizonyításra. A *zöm* szó divatjának sem fog semmi gátat vetni, mert a nyelvi divat is úgy terjed, akárcsak a nők divatja.

Prohászka János

Merre zúgnak habjai Tiszának, Dunának... Nemzeti imádságunknak minden sorát tudja minden magyar, de nem vagyok biztos abban, hogy érti-e. Még mindig hallok például azt a magyarázatot, hogy *Mátyás bús hada* a fekete sereg, amely fekete öltözetéről kapta nevét. A *bús* szó idevágó jelentésének már egész irodalma van (l. FtSz.), s ma már véglegesen eldöntött dolog, hogy itt a szónak 'haragos, dühös, bósz' a jelentése. Azt hiszem, azt sem sokan tudják, hogy a Tiszának, Dunának *zúgó habjai* a hullámok, mert csak a hullám zúg, nem pedig a *hab*. A *hullám* szó ugyanis a régi magyar irodalomban ismeretlen, a nyelvújítás korában kezdett elterjedni, talán a népnyelvből (vö. NyÚSz.). Kálmány egy temeskői meséjében előfordul, de kérdés, hogy oda nem az irodalmi nyelvből került-e: „Éccér csak látik, hogy ojan *hullámmal* gyün a Fehértengörön, hogy asz gondolják, hogy még a kastélt is elviszi a *hullám*” (Hagyományok 2 : 69). A kódexekben még ezt olvashatjuk: „Nagy indolat lőtuala a tengeren úg hoğ a hajočka be fedeztetnec a *habockal*” (MüncK.); „Az hajocska hányattatyk vala az *hab* myat: fluctibus” (JordK.); „Ez *habos* tengernek ew fergetegy” (VirgK.) NySz. A Kolozsvári Glosszáknak a XVI. sz. első feléből származó részében: *hab*: procella, tempestas fluctuum; *vyz* vel *hob*: unda. A zsélyi magyar szójegyzékben: Procella — *wes hab* (1572., MNy. 26 : 229). Még Arany is gyakran használja a *hab* szót 'hullám' jelentésben: „De ti, költő barátim, Ha erre vét a *hab*, Csak jöjjetek be bátran” (Háziaság); „Ily szóval az agg elmene dolgára, Hagyván Buda lelkét hánykódni magára; S hánykódik vala az, mint *habon* a csónak” (Buda hal. II. é.); „Vagy mint a *hab* meg' összecsap, Úgy összefoly megint a had” (Keveháza). Most már értjük a Toldi IV. énekének ezt a sorát: „Szörnyen hányta a *hab* a jövőnek tervén.” A Toldi Szerelmében: „Óh hányszor a két szűz kebelét *hab* hányja” (V. é. 71). Lehr Toldi-magyarázataiban több példát is idéz, de sehol sem mondja meg, hogy a *hab* jelentése itt 'hullám', márpedig a mai nemzedék ezt már nem tudja. Pedig ennek a jelentésnek az ismerete magyarázza meg a *haboz(ik)* igének 'kételkedik, tétováz' jelentését, mert eredetileg azt jelentette: 'hullámozik' (l. NySz.).

A Nyr. szerkesztősége 1902-ben kérdést intézett olvasóihoz, hogy a nép hol használja a *hullám* szót (31 : 278), s azt felelték Hlalsról, hogy ott nem használják (32 : 398), Hódmezővásárhelyen pedig sokszor a *hab*-bal helyettesítik (35). Kiss Lajos A szegény ember élete című művében, amely szintén a hódmezővásárhelyi népnyelvet mutatja be, idézi: *habot ver a szél*: hullámoztatja a búzát. Pakson *habajtó* 'a csárdak (a hajósok két bejárású lakóhelye) külső ajtó' (az elnevezés onnan ered, hogy ezeket csak akkor csukják be, ha attól tartanak, hogy a *hullámok* becsapnak a hajóba, Nyr. 30 : 546). A Szigetközben *habláb* 'habokig érő lába a malomháznak' (NyF. 38 : 22, 39). Győrött egy 1832-i följegyzés szerint: 'a hajó oldalát belőlről tartó szeg láb vagy karófa'; ugyanott *habdeszka* 'a hajó külső s a habnak kitett deszkája' (MNy. 12 : 236). Szeged vidékén *habláb* 'a burkony vége, melyhez az oldaldeszkák támaszkodnak', *burkony* vagy *bókony* 'a hajó-

vázt borító deszka'; ugyanott *habrontó* 'hullámtörő készülék'¹ (Nyr. 55 : 156), az utóbbi már Calepinusban: *fluctifragus* — *Hab ronto, tóró*. A népköltésben még gyakran találkozunk a *hab* szóval 'hullám' jelentésben. Így népdalokban: Szalad rajta (ti. a gőzkocsi a vasúton), mint a szelvész a *habon* (Őszentiván, Kálmány: Szeged népe 3 : 49); Legény nézi fojó vize nagy *habját* (Szeged, Koszorúk 2 : 109); A Tiszának mind a két széle sáros, Közepibe három hattyú leszállott. Két szárnyává szíjjévágta a *habot* (Mohács, Berze Nagy J.: Baranyai m. néphagy. 1 : 359). Balladában: Tiszán, Dunán ladik nékü hogy lehet átmenni? Nem lehet, édsőm, nem lehet, kedvesöm, Mer nagy *hab* van a Dunán, a Tiszán, a szegedi Tiszán! (Mohács, Berze Nagy J.: Baranyai m. néphagy. 1 : 154); *Habos* Duna vize Temet el engemet (Baranya m. Csúza, MNGy. 8 : 205); Márván kübűő van a közepe, Góla-madár fiészket rakott beleje, Kiét szárnyávuó vág|gyo szíjjéje a *habot* (Szombathely vid. uo. 255). Közmondásban: Vízbe esett ember *hapfo* is kap (Bakonyalja, NyF. 34 : 117). Népmesében: Van a tengersziget mellett egy hely, ahol fa verekedik fával, fű verekedik füvel, s víz a vízzel, *hob* a *hobbal* (Szováta MNGy. 7 : 460); A nagy óceán *habokkal* van teli (Brassó m. Pürkerec, uo. 10 : 175); Héjnye! hogy víz hozott benneteket, *hab* hajtott (Szabolcs m. Bátorliget, Ortutay: Fedics Mihály mesél 115). Zentán *hablál* 'a víz csapkodja a partot'; *kihablájja* 'alámossa' (Nyr. 38 : 378). A Szeg-Sz.-ban a *hab* 1. 'spuma', 2. 'unda', de a *hullám* szót is idézi.

A *habos* szót 'hullámos' jelentésben a nép még sok helyen használja. Így Pápan vásárolták a *habos selém pántlikát* (saj. föl.). A Somogy megyei Toponáron is *habos pántlika, selém* (Kovács Vilma). Endrődön a *habos sejem szallagon* sűrű hullámvonalak haladtak egymás mellett egy irányban. Mondják a kaszára is, hogy *habos*, ha ilyen fénycsikokkal van díszítve, s bútorra, ha ilyen mintára van festve (Fülöp Imre). A Tolna megyei Felsőiregen is divatban volt a *habos elejű sifonér, ómárium* (Kovács Vilma). A Fejér megyei Tácon *habos* a pántlika, selyem, szövet, ha hullámos fényvonalai vannak (Róka Zoltán). A Nógrád megyei Nagyorosziban van *habos* selyem, de *habos* köris és juharfa is, és *habos* a kivert kasza is (Noga Tibor). Mezőkövesden *habos* a kasza, ha verésekor rosszul ütnek rá, s így hullámot ver. *Habos* a fa, ha *slégan* fűrészelik, s így rajta *habos* selyemhez hasonló vonalak láthatók. *Habos* a bútor, ha olyan festés van rajta, mint a *habos* fán. A *habos* acélon az edzés után színjátzó vonalak láthatók (Fügedi Péter, Hancsók Kálmán gyűjt.). Herkely is írja A mezőkövesdi matyó nép élete című művében, hogy ott a ládának elejét, két oldalát és a tetejét díszítik. Az alapszín legtöbbször piros, fekete gránátalmás mintákkal és fekete hullámos vonalakkal, *habokkal* díszítik (67). A *haboskötő* vagy *zörgőkötő* nevű kötény 6 rőf perkálból készül, a szoknyával egyenlő hosszúságú és széles, nagy ráncokba szedve. Erre teszik a *habos pántlikát*, piros, sötétkék és zöld színben (uo. 74). A Bereg megyei Szernyén *habos* a selyem, szalag, fa, bútor (Balog Sándorné). Szamosháton *habos* a kasza éli, 'hullámosan kalapált, recés' (Csúry). A Bakonyalján még van *habosztatva* a kasza, ha rosszul kalapálták és ráncos lett (NyF. 34 : 67). Lehet, hogy a következő népdalban is 'hullámos' a *habos* jelentése: Szép a pávának a tolla, aranyos, Már ezután az én nevem bakancsos; Mégis szebb a kanárisé, mert *habos*. Nem lesz az én nevem mindig bakancsos (Arad m. Pécska? Kálmány: Koszorúk 1 : 145; a kanáris nyilván 'kanárimadár', a MTsz. nem közli).

Székesfehérvár levéltárából közölték a következő adatokat: 9°/₈ Rőf Pántlikát No. 5. à 6 xr. 2 Rőf *habosat* à 4 xr. (1785.). Azon kívül pedig azt is recognoscályuk Mi Nemes és Szabad Királyi Komárom Városbéli Zuboncsia Czéhbeli Mesterek, hogy mi nem csak Kartonybúl, Selyembül, és Gyolcsbúl, hanem még *Habosbúl*is, ugy az Posztóbúl is mint Férfiaknak, s mint pedig Asszonyi Személyeknek is szabadon dolgozunk (1785. MNy. 15 : 110).

¹ A Balaton mellett *habütő, habvető* 'a bődönhajó peremére erősített rúdkeret, mely a habot visszavezeti' (MTsz.).

A CzF.-ban is van *habos* acél, kard, puska, vászon, asztalkendő, selyem, szövet, öv, szalag. Lehet *habosra edzeni* az acélt, van *habosra szőtt vászon*. Ezek már a régiségben előfordulnak: Kőköröcsin színű *habos tabít szoknya* (1680. Radvánszky: Magy. családél. 1 : 179). *Habos tabít* (1627-i árszabásban, M. Tört. Tár 18 : 208). Testszínű *habos tubin* szoknyával és vállal (1652. Századok 1873 : 355). *Habos tafota*: *Multitia segmentata*, *virgata* PP. *Undulata vestis: Habos ruha, mint a' kanavázt* PP. *Cymatylis: Habos színt mutató* PP. *Habos, hab-modra cifras*, *Undatus* (MA 1621.). *Vndulatus — Habos szín*. *Vndulata — Habos cziómölyet*. *Vestis cymitalis — Cziómölyet ruha* (Szikszai-Fabr.), *cymatilis — Habos tsómelyet (!) színw* (Calepinus). *Kar kapa werews habos chemeleth* (1553.). *Habosan festett diofas gyantáros aytho* (1637. OklSz.). *Habosja — Undulatus — Floderholtz* (Lyczei: *Iter oec.* 1707.). *Két ezüstös habos pohár* (1637. Nyr. 42 : 310). Hagyok hat fehér *habos serleget* (Radv. NySz.).

Téved tehát Bárczi, ha azt hiszi, hogy a *habos csemelethben* a *habos* 'könnyű' jelentésű (A m. nyelv francia jövevényszavai 29), mert a *habos* jelentése 'moiriert, gewässert', s ma nálunk is *moaré*-nak mondják. Max Heiden *Handwörterbuch der Textilkunde* stb. (Stuttgart, 1904.) című műve szerint „Gewässerte Stoffe oder moirierte Zeuge heissen solche seidene oder wollene Stoffe, deren rechte Seite glänzende, wellenförmige, jedoch nicht eingewebte Streifen hat. Oberflächlich geschieht die Wässerung dadurch, dass man die Zeuge mit Wasser einsprengt und dann mangelt oder mit heissen Metallplatten presst; diese Wässerung verschwindet aber in der Nässe”.

Valószínűnek tartom, hogy ugyanaz a szalontai nyelvjárásban használt *víz-folyásos* (szövet) 'kanyargós mintázatú, hogy a víz kanyargós útjára emlékeztet' (Nyr. 42 : 463).

Beke Ödön

Ép testben ép lélek? A századfordulón a kanizsai gimnázium tornatermének falán szüntelen kellett magát ez a versbe szedett tanács:

*Erős testben erős ész,
Eddzed tehát, s erős léssz.*

(Akkoriban természetesen még így volt írva: „edzsed” . . .)

Az igazat megvallva nem sokat rágódtunk rajta, de később, amikor már az egyetem padjaiban gyönyörködtünk az óklasszikus világ szépségeiben, egyszer szóba került, és bizony egyértelműen megállapodtunk abban, hogy a vers jól pattog, de az értelme döcög. S vajon mi okozhatta a hibát? A hiányos idézet!

Talán századok óta nem volt becsülete a sport berkeiben az olyan szónoklatnak, amelyben nem volt benne ez a megállapítás: *Mens sana in corpore sano*, azaz *ép testben ép lélek!* A latin szöveg fordítása ugyan helyes, de ha ez igaz volna, akkor elég lenne, ha az ifjú csupán arra törekednék, hogy izomhegyek feszüljenek karján, és ezek már a szellemet, a tudást is megszereznék részére.

No, a kanizsai versnek meg az ép testről szóló szállóigének is hiányos idézet volt a szülőanyja!

Juvenalis (i. sz. 60—140), a világirodalom egyik nagy szatirikusa sötét színekkel festette az erkölcsi fertőbe sülyedt Rómát, de Rómának még kisebb félszégeit is meg-megcsipkedte. Tizedik szatírájában tanácsokat ad arra, mit kívánjon az ifjú józanul az égiektől. Ne gazdagságot, ne megtiszteltetést vagy más efféle haszontalanságot, hanem: „Orandum est ut sit mens sana in corpore sano” — vagyis: „Kérje imád, hogy szép testedben szép legyen elméd”. Így aztán már megvan az értelme az évszázadokkal ezelőtt közmondással előlépett gyönyörű és egyben hasznos gondolatnak!

Ha már itt tartunk, hadd említsük meg, hogy az előbbi versek hibájában szenved ez az ugyancsak Juvenalis fogyatékos idézéséből keletkezett s Coube rtinnek, a másfél évezrede elszunnyadt ragyogó olimpiai gondolat új életre keltőjének tulajdonított mondas: „Mens fervida in corpore lacertoso”, vagyis: „Izzó lélek az izmos testben”. Mindezekre bátran reá lehet húzni közismert szólásunkat: Az egyik tizenkilenc, a másik egy híján húsz!

Mező Ferenc

Bekecs. Az Akadémiai Nagyszótár gyűjteményének tanúsága szerint *bekecs* szavunk a XVIII. század utolsó negyedében tűnik fel az írásbeliségben: 1776: „Ha jó híred jön, az Pofonyi Vásárkor még fogok küldeni ízámodra egy Detzembert vagy *Beketsét*” (Femer Kilian: Mindennapi közönséges és barátságos levelek. Pofony és Kassa 1776. 205). A szó *bekes* változatára 1791 óta van adat: „A' téli süveget és *bekesét* a' gyerekektől el-tiltom” (Benkő Sámuel: A' fekete epés mértékletnek és ... számtalan... betegségeknek... le-írása, el-kerülése, és meggyógyítása. Pest 1791. 109). A *bekes* alakváltozatot 1809-ben (Simai: VSzót. 1 : 158), a *bekecs*-et pedig 1836-ban szótározták először (Fog. 1 : 23). A nyelvjárásokban a *bekecs* változat a gyakoribb (SzamSz. 1 : 72; SzegSz. 1 : 130, 678; Ethn. 9 : 369; MNy. 26 : 152). Veszprémben *bekes* (NyK. 23 : 310), a Székelyföldön *bekes* és *bekës* alakot jegyezték fel (MTsz. 1 : 112). A régi ormánsági nyelvben a *bekös* ötágú, lenyúló prémdiszítést jelentett a *beközs-bunda* hátulján (Ethn. 42 : 31; OrmSz. 34). A mai magyar köznyelvben a *bekecs* prémes birkabőrből vagy prémmel bélelt vastag szövetből készült, állig begombolható, olykor derékba szabott rövid téli kabát, esetleg bundamellény jelölésére használatos (ÉrtSz.: 1 : 490; ÚjMLex. 1 : 268).

A *bekecs* a következő idegen nyelvi szavakkal függ össze: lengyel *bekieszka* (1596 óta; Brückner: SLEt. 685), *bekiesza*, *bekiesza* (XVIII. század óta; Linde² 1 : 70; [T. Lehr-Splawiński,] Sl. jez. polsk. 1 : 144); orosz *бекеш* (1789 óta), *бекеша*, *бекешь* f., *бекешка* (ССРЛЯ 1 : 370); ukrán *бекеша*, *бекешка* (Гринч. 1 : 48), kárpátukrán *бекеч* (Csorpei 11); fehérorosz *бекеша* (Русск-белорусск. слов. 31); szlovák *bekesh*, *bekesh*, *bakesh* (Kálal 14, 20); cseh *bekesh* (Herzer 1 : 34); román *beches*, *becéciu* (Trembl. NyK. 48 : 98); német *Pekesche*, *Pikesche* (1779 óta; Kluge: EtWb.¹⁷ 537); vö. EtSz. 1 : 331. E szavak jelentése egyezik a magyar *bekecs*-ével.

A kutatók többségének egybehangzó véleménye szerint a *bekecs* valamennyi idegen nyelvi megfelelője — közvetlenül vagy lengyel közvetítéssel — a magyar szóból származik (Brückner: SLEt. 685; Преобр. 1 : 22; Vasmer: RussEtWb. 1 : 71; Machek: EtSlov. 29; Kluge: EtWb.¹⁷ 537). A *bekecs*-et azonban etimológiai szótáraink ismeretlen eredetűnek tartják (EtSz. 1 : 330—1; SzófSz. 18). Ez óvatosságra int; ilyen esetekben ugyanis könnyen kiderülhet, hogy a szó mégsem a magyarból került át az idegen nyelvekbe, ahogyan eddig vélekedtek róla, hanem megfordítva, valamelyik idegen nyelvből került át a magyarba.

A héber *beqed* 'vestis suprema orientalium' (Molnár János: Magyar könyv-ház. IX. Pest, 1797. Harmadik töredék. 71; CzF. 1 : 525) és a görög *πέκος* 'gyapjú, bőr' (CzF. 1 : 525) szavakkal való ötletszerű, módszertelen összevetést nem számítva *bekecs* szavunknak egyetlen tudományos igényű megfejtési kísérlete ismeretes, Munkácsi Bernáté. Munkácsi a *bekecs*-et régi török jövevényszónak tartotta és a kazányi tatár *bikăč* 'üszőborjú; fiatal nőténybárány' szóval egyeztetette (NyK. 32 : 279—80; elfogadta Horger: MNy. 8 : 454; nem fogadta el Gombocz: MNy. 3 : 63, MSFOu. 30 : 212; EtSz. 1 : 331; SzófSz. 18). E magyarázattal szemben Gombocznak egyrészt alaki (régii jövevényszavainkban török *i* = magyar *e* ~ *ö*), másrészt pedig jelentéstani kifogásai voltak: sem a törökségből nem mutatható ki a *bikăč* szónak 'bunda' jelentése, sem a régiségből olyan

*bekecs-ködmön-féle kapcsolat, amelyből a *bekecs* kiválhatott. Gombocz meggyőző érvelését még azzal egészíthetjük ki, hogy ha a *bekecs* régi török jövevényszavainknak az öltözködéssel, cícomával kapcsolatos fogalmi csoportjába tartozna (*ködmön*, *köpönyeg*, *bársony*, *gyöngy*, *gyűrű* stb.), nehezen értenénk meg, miért nem fordul elő a XVIII. század vége előtt — ruhanév léteire — egyetlen ingóságjegyzékben, leltárban, kelengyelajstromban sem.

A szlovák *bakeš* 'bekecs' alakváltozatra támaszkodva felvethető volna a *bekecs* esetleges összefüggése a szlovák, morva *bakeša*, *vakeša* 'a szája, orra vagy a szeme körül fekete, máshol fehér gyapjúval fedett juh' (Kálal 758; Kott 4 : 538; Machek: EtSl. 554) szóval, mely pásztorkodási mesterségszóként a román *oacheș(ă)* 'a szeme körül fekete, máshol világos gyapjúval borított <juh>' (Tiktin 2 : 1067) melléknév nőnemű alakjának az átvétele. Ennek az összevetésnek azonban ugyanúgy alaki és jelentéstani gyengéi lennének, mint Munkácsi török származtatásának.

A lengyel *bekiesza*-nak a magyar *bekes*, *bekecs* szóból való eredeztetésén kívül egy másik megfejtési kísérlete is ismeretes, melyet Linde említett először (Linde² 1 : 70). Eszerint a lengyel szó Báthori István bizalmas emberének és hadvezérének, Bekes (a régebbi történeti munkákban Békés) Gáspárnak a családnevéből alakult (így Divéky Adorján is: Békefi-empl. 147).

Mint a fentebbi összeállításból látható, a szó a lengyelben bukkan fel legkorábban, 180 évvel előbb, mint a magyarban. A *bekiesza* [olv. bekeša] névvel jelölt ruhadarab hosszú időn keresztül kedvelt viselet volt Lengyelországban. Művelődéstörténetileg igen érdekes, amit Z. Gloger ír róla ólengyel enciklopédiájában: „Mikor Báthori korában a magyar divat elterjedt Lengyelországban, az urak olyan, magyaros szabású bundákat kezdtek viselni, amelyet István király és a Lengyelországban szolgálatot vállalt volt magyar mágnás, a vitéz Bekes Gáspár [Kasper Bekiesz] hordott. Hosszú, térden alul érő, szőrmevel bélelt, köntös [kontusz] szabású, de nem hasított ujjakkal készült ködmönféle [czamara] volt ez, annyira bő, hogy rá lehetett venni a hosszú kabátra [żupan] és a köntöstre, a mellrészén dúsan borítva összegombolható paszományokkal. Eleinte a bekieszák (Łuk. Gołebowski véleménye szerint) sárga színűek voltak szürke bárányprémmel; István király ugyanis sárga libériát vezetett be az udvarában ünnepélyes alkalmakra. Rövid idő múlva nem volt olyan udvari ember és divathős, aki sárga bekieszát ne hordott volna. Az urak számára a bekieszák paszományai vagy szinezüstből, vagy pedig ezüsttel átszőtt kék selyemből készültek. A kevésbé tehetősek kék paszományt rakattak rá ezüst nélkül, alulra akármilyen bárányprémet szegélyezéssel, illetve jobb minőségű szürke vagy fekete kihajtással. A különféle színű és szőrmebélésű bekieszák egészen Szaniszló Ágost [1764—1795] idejéig divatban voltak. Miután a gazdagok felhagytak viselésével, a mindkét nemhez tartozó falusi emberek és a polgárok csinos öltözeteként tovább is megmaradt. A parasztok gyapjúból készült fekete vagy fehér zsinórozással hordták a bekieszát; a kurtanemesek szürke posztóból [szaraczek] készített bekieszát viseltek, és ezért *szaraczek*-eknek [hétszilvafás vagy bocskoros nemes] hívták őket. Litvániában a falusi asszonynép ma is hordja a bekieszát” (Z. Gloger: Encyklopedia staropolska ilustrowana. Przedruk... wydania ... z lat 1900—1903. Warszawa, 1958. 1 : 139—40).

Ez a származtatás — Melich szkepticizmusa ellenére (NyK. 25 : 290; EtSz. 1 : 331) — helyes irányba terelheti a kutatást. A lengyel szó ugyanis *bekieszka* alakban tűnik fel 1596-ban, a *-ka* képző pedig meglehetősen gyakori a lengyel ruhanemekben olyan személy-, foglalkozás- vagy népnevek tövéhez járulva, melyek a ruhadarab első viselőjére vagy viselőire utalnak: *batorówka* 'sapkafajta' (Báthori nevéből), *katanka* 'zeke, zubbony' (a magyar *katona* szóból), *konfederatka* 'négyszögletes tetejű, prémes sapka' (a *konfederat* 'a konföderáció tagja' szóból), *magierka* 'sapkafajta'

(a magyar névből), *radziwilk* 'vadásszeke' (a *Radziwiłł* családnévből), *wegierka* 'dolmány, sujtásos kabát' (a *Wegier* 'magyar' névből) stb. (vö. Slawski, *SlEt.* 2 : 100). Ezért a *bekieszka* is joggal hozható összefüggésbe a Báthori udvarában jelentős szerepet játszott Bekes Gáspár nevével (Bekes életrajzát Szádeczky Lajos írta meg: Kornyiati Békés Gáspár 1520—1579. Bp., 1887). Ezek szerint a *bekiesza* nem eredeti, hanem másodlagos alak, mely úgy jött létre, hogy a *bekieszka* etimológiája a beszélők tudatában elhomályosodott, a *-k(a)*-t kicsinyítő képzőnek fogták fel és elhagyták. A lengyel *bekiesza* tehát a magyar tulajdonnévi eredetű *bekieszka*-ból elvonás útján keletkezett, és minden más nyelvi megfelelője belőle származott: a magyar, német, ukrán, fehérorosz, orosz közvetlenül, a szlovák, cseh, kárpátukrán és román pedig magyar közvetítéssel. A magyarban a szó magánhangzohasonulással *bekese alakot nyerhetett, majd a **valakinek a bekese* típusú szókapcsolatok alapján elmaradhatott a birtokragnak érzett szövegi *e*. A mai köznyelvi *bekecs* alak *cs*-je affrikálódás útján jöhetett létre.

Ez a magyarázat összhangban van a lengyel szóképzéssel, a kronológiával és a művelődéstörténettel egyaránt. A jelenleg rendelkezésre álló adatok alapján ez látszik a legvalószínűbbnek. Az ormánsági nyelvjárás *bekös* szavának 'otágú, lenyúló prém-díszítés a *beközs-bunda* hátulján' jelentése azonban arra figyelmeztet, hogy a szó történetét a magyarban a nyelvjárási adatok minél teljesebb bevonásával részletesen ki kell dolgozni. Ehhez értékes segítséget remélhetünk a készülő Új Magyar Tájszótártól.

Kiss Lajos

Tengelyt dagaszt a sár. A Ludas Matyi 1960. április 21-i számának „Ezt olvastuk” rovatában dr. Árgus több csodabogár között egyet ekképp mutatott föl tolla hegyén: „A Magyar Nemzet riportere így fejezi be egy cikkét: »Tengelyt dagaszt a sár.«

A riporter ezt a kifejezést magyarból fordította, mert általában a tengely szokta dagasztani a sarat. Ritka kemény sár és ritka puha tengely esetében lehet csak fordítva a dolog” (11. lap). A satirikus hetilap 1960. május 5-i számának ugyanabban a rovatában ismét szóba került az ügy, a következőképpen: „Érdekes levelet kaptunk Nagy Antal kaposvári olvasónktól. Azt írja, ok nélkül róttuk meg a Magyar Nemzetet a tengelydagasztó sár ügyében, mert a »tengelyt dagaszt a sár« kifejezés igemis helyes. Olvasónk szerint abból az időből származik, amikor a kocsik tengelye fából volt, s azt a nedves sár megdagasztotta.

Mi ezt a szólásmondást ebben a formájában sohasem hallottuk, de ez nem jelenti azt, hogy olvasónknak nincs igaza. Szóljon hozzá a kérdéshez az, aki járatos ebben a dologban.”

Járatosan-e vagy járatlanul? Induljunk el a kérdés nyitjának keresésére.

Abban igaza van Nagy Antalnak, hogy a szekér, a kocsi tengelye valamikor fából volt. Sőt A magyarság néprajzának alig húsz éve megjelent harmadik kiadásában, mégpedig a Györffy István és Viski Károly tollából eredő 2. kötetben ez a megállapítás ütközik szemünkbe (a szekérről szóló fejtegetésben): „A kerék a tengelyen (Székelyföldön 'ostor'-on) forog, amely sok helyen ma is teljesen fából készül.” De nyomban ez a mondat következik utána: „Az újabb tengelyt több-kevesebb vasalás védi a súrlódás okozta kopás ellen” (215. lap). Az „újabb” jelzőt nem kell szűken, túlságosan szó szerint értenünk, hisz már Czuczor—Fogarasi szótára 1874-ből való 6. kötetének *tengely* szócikkében erre a példamondatra akadunk: *A fa tengely végeit marokvassal meg-erősíteni.*

A fából készült tengely csakugyan megdagadhatott, megdagaszthatta „a nedves sár”, még akkor is, ha a járómű nem merült bele tengelyig a dágványba; a hígabb sár, a loespöcs fölesapkodhatott annyira. Szokták is mondani, ahogy a Czuczor—Fogarasi

tengely szócikkekének egy másik példamondata szól: *A tengelyt verte a nagy sár*. Tehát megduzzadhatott a fatengely, ha ugyan a két végének nem volt vasalása; mert csupán a tengelyvég térfogatának megnagyobbodása okozhatott volna netalán kellemetlenséget, azé a részé, amely körül a kerékagy forog. (Arról is tudunk, hogy hajdan a tengely a kerékkel együtt forgott, például Közép-Ázsiában még száz éve is; vö. Vámbéry Ármán: Nyelvtudományi Közlemények 8 [1870] : 179 s Budenz József: ugyane folyóirat 10 [1871—73] : 89 és 18 [1884] : 34.) Ámde a tengelyvéget, úgy látszik, már réges-régen marokvassal óvták a rajta forgó kerék horzsolása (valójában tehát nem is a megdagadás) ellen. Erre nem egy adatunk van a régiségből (vö. Magyar Nyelvtörténeti Szótár, Magyar Oklevél-szótár: *marokvas, tengely* stb.). Úgy véljük, elég lesz, ha az Oklevél-szótárból idézünk egy-két helyet; a *tengely* szócikk szerint egy 1518-i okirat kis kocsihoz, közönségesen taligához karika és tengely készítésére való sínvasat említ (Ad paruas bigas wlgo thaliga pro laboracione karyka et thengel dedi ferra syn was), egy 1587-i megvasalt hátulsó tengelyt (Eg wasazoth hatulso tengel...), egy 1597-i tengely végére való hitvány (értsd: 'gyöngye; ócska') marokvasat (Tengel vegere valo hituan marok vas).

Bizonyosan nem mindenki vasaltatta, vasaltathatta meg szekerének fatengelyét, de azt nagyobb bognártudomány nélkül is elérhették, hogy a megdagadt tengelyen is akadálytalanul forogjon a kerék: tágabbra, egy kissé lötyögőre szabták a lyukat. Így látjuk ezt ma is egyszerű, fából való falusi házi eszközökön: talicskán, targoncán, hasonlón.

Elég az hozzá: se régebben, se manapság nem volt és nincs rá ok, hogy így beszéljenek: *tengelyt dagaszt a sár*; ha netán valaki Nagy Antalként tűnődve mondaná is ezt, annak nincsen társadalmi érvénye. Hiába keresünk ilyen szójárást régi vagy újabb nyelvünkben. Legalábbis én hasztalan jártam utána, böngészgetve a Nyelvtörténeti Szótárban, az Oklevél-szótárban, tájnyelvi és egyéb szótárakban, az akadémiai Nagyszótár cédtulárában, a Nyelvtudományi Intézet új tájszótári gyűjtésében, nyelvészeti folyóirataink mutatóiban, néprajzi indexekben és folyóiratokban, régi és új irodalomban. Hogyan kerülhetett hát a Magyar Nemzet cikkírójának tollára a szokatlan kifejezés?

Bátran föltehetjük, hogy az a képzet motoszkált eszébe, amelyhez a *dagaszt* igének egyik jól ismert jelentése kapcsolódik. A magyar nyelv értelmező szótára így írja le ezt a jelentést (tárgyas és ritkán tárgyatlan használatúnak jelezve): „<Ember, ló szemes v. híg anyagban> ügyel-bajjal, belesüppedve, néha cuppogva jár. *Dagasztja a sarat* v. *dagaszt a sárban*.” S ez a két Jókai-idézet van ott szemléltető példának: „A ló csülkig dagasztja a homokot.” „A paripa csülökig dagaszt a süppedékben.” (Ebből is kiviláglik, hogy nem helytálló dr. Árgus megállapítása: „... általában a tengely szokta dagasztani a sarat.” Nem, általában sem szokta; aki látott már dagasztó asszonyt, s akiben elevenen él a ragadós tésztában erőlködve járó kéz mozgásának képe, az szinte magától is újra megalkotja ezt a kifejezést: *a ló dagasztja a sarat*, ellenben *a tengely dagasztja a sarat* szókapcsolat valószerűtlen szemléletét határozottan elutasítja.) A helyesen használt jelentésre újabb keletű példának ide másolok még Móricz Zsigmondtól két mondatot a Nagyszótár anyagából (Móricz mind a kétszer tárgyatlanul használja az igét): „Dani szórakozottan figyelt rá a nyul csapására; tapsifüles járt erre, még a friss hóban, a mély hóban [,] s hasig dagasztott benne” (Sárarany 125); „[A ló] lába mélyen dagasztott a ragadó ... sárban” (Kerek Ferkó 286). — A *dagaszt* igének effajta jelentés- emléke motoszkált, pontosabban: botorkált az újságíró képzetvilágában, azon a tájon, ahová nyelvi tudatosságának fénye nem hatolt el. Így lehetett a *dagaszt* a gépies képzet-társítás zsákmánya; a tudatnak abban a homályos rétegében igazán édes mindegy, hogy valami (valaki) *tengelyt akaszt* avagy *tengelyt dagaszt*. Nem csupán a *dagaszt* és az *akaszt* hangsor rokon csengése okozta a keveredést (kontaminációt), hanem egy tartalmi vonás is; minthogy kocsirol van szó, könnyebben felidézhető — habár téveteg asszociációs

elemként — a *tengelyt akaszt*, mint teszem a szintúgy hasonló hangzású *szegre akaszt*.

Ha figyelmeztetjük a hibás képzettársítás áldozatát kocsintására, rögtön ráeszmél nyelvi szüleményének torz voltára. Olykor magától is észreveszi a botlást, különösen ha később, mennél később újra olvassa írását. Előfordul azonban, hogy nem tűnik föl neki, s ez megeshet olyan nagy íróval is, mint Lessing; nemcsak ő maga nem vette észre egy szokatlan baklövését, hanem — mint német stiliszták, nyelvészek idézgetik — tudós olvasói sem vagy száz évig. Emilia Galotti című drámájában ezt írta: *nicht ohne Mißfallen* ('nem visszatetszés nélkül'), jöllehet épp az ellenkezője illik arra a helyre: *nicht ohne Wohlgefallen* ('nem gyönyörködés nélkül') vagy esetleg: *nicht mit Mißfallen* ('nem visszatetszéssel').

A visszaszasszociációnak effajta esetei lelki életünknek abba a homályos zugolyába pillantatnak bele, ahol a nyelvet alakító, néha kuszáló erők működnek; lássunk hát még két hasonló példát. Egy régebbi folyóiratunkból veszem ezt a furcsa mondatot: „Sajnálatosan nélkülözzük . . . az olasz nyelvészeti kutatásoknak majdnem teljes hiányát” (Láthatár 1938. júl.—aug. 248. lap). Aki sajnálatosan nélkülözi a hiányt, az áhítózik erre a hiányra, vagyis a szerző épp az ellenkezőjét írta annak, amit mondani akart; a *hiányát érzi valaminek* és a *nélkülöz valamit* szókapcsolat vegyült itt. Így volna helyes az idézet: „Sajnálatosan érezzük az olasz nyelvészeti kutatásoknak majdnem teljes hiányát”; vagy ilyenformán: „Sajnálatosan nélkülözzük a részletesebb (behatóbb v. kiterjedtebb) olasz nyelvészeti kutatásokat.”

A túlságosan elgépiesedett nyelvhasználat közben fonákul, az értelem ellenőrzése nélkül kapcsolódnak a képzetek; a nem eléggé éber figyelme ember könnyen botlik, kivált a logikai ellentétek: az állítás és a tagadás, az igen és a nem, a vele és a nélküle asszociatív módon érintkező végletének buktatójában. Csúry Bálint Szamosháti szótárának *hazugság* szócikkéből idézem (a dőlt betűs példamondatokat köznyelvi alakúra átírva): „*Nincs hazugság nélkül?* (kérdik ravaszul, ha valamely állításban kételkednek. Az ügyetlen ember rendszeren megbotlik a feleletben: *Nincs*, tehát hazugság).” Ebben az esetben az igenlés szóismétlő mechanizmusa is közrejátszik a figyelem félrevezetésében, az ilyen szokványos kérdés—felelet kaptája szerint: „Nincs semmi baj?” „Nincs.”

Ne törjünk hát mindjárt pálcát a botló nyelvű, tollú író fölé (vagy „stilszerűen” ide kíváncsozó szóláselegyítéssel: *mellett*; már megtörtént, hogy összevették a két szó-lást: *pálcát tör valaki fölé* × *lándzsát tör valaki mellett*). Bizony a nagy Homérosz vagy Lessing is elszundított néha. Ez azonban ne mentség, hanem figyelmeztető legyen: még jobban vigyázzunk. A *tengelydagasztó sár* ügyét sem avégett hoztam szóba, hogy ráússem a bolyogot „elkövetőjére”, hanem azért, mert a kontaminációnak egy érdekes esetét láthatjuk benne.

Ferenczy Géza

Tirimpó. Hajdúböszörmény határának nyugati részén fekvő dűlő. Eredetileg nem a földterület, hanem a szélén: a böszörményi, polgári és újvárosi hármashatárnál állt csárda neve. Első említése 1766-ból való: „A *Tirimpónál* Bertalan Mihály újra confirmáltatik Csaplárságra” (H. Fekete Péter: Hajdúböszörmény helyneveinek adattára. Bp., 1959. MNyTK. 102. sz. 112—3). Itt ömolvén a Remete-ér a Hortobágyba és itt lévén híd rajta, forgalmas hely volt, ezért már 1728—29-ben is szerepel, de ekkor még *Remetefoki kocsmá* néven (i. h. 98).

Neve nem az itt összeérő hármashatárra utaló tudálékoskodó **Meta Triumporium*-ból származik, hanem valamely régi tulajdonosának vagy bérlőjének nevéből. Nem lehet ugyanis összefüggést nem látni a XVI. században a nem nagyon távoli környékről

adatulható *Tripo* > *Trippo* vezetéknev és a *Trimpó* csárdánév között. Az 1576. és 1577. évi dézsmajegyzék szerint Makláron birtokos „Urbanus *Trypo*”, Tiszabő faluban pedig „Stephanus *Trippo*” (N. Kiss István: 16. századi dézsmajegyzékek. Bp., 1960. 967, 997). Az utóbbi gazdagparaszt lehetett, mert szolgája is szerepel az összeírásban. A *Tripo* név a szókezdő mássalhangzó-torlódás feloldásával, a szóközépi zárhang kettőztetésével, majd az első elhasonításával és végül az *ó* megnyújtásával hangtanilag szabályosan *Trimpó*-vá vált, és így beleilleszkedett *sorompó*, *kampó*-féle szavaink közé. — Maga a név déli-szláv származású: a *Tripto*-val együtt a *Tripon* férfinév becézője, ez pedig a görög *Triphon*-ból ered (Iveković—Broz: Rječnik hrvatskoga jezika. Zágráb, 1901. 2 : 591). Szent Triphon napja (február 1.) nevezetes nap a keleti rítust követő népeknél, néprajzuk is „jeles nap”-ként tartja számon (vö. Strausz Adolf: Bolgár néphit. Bp., 1897. 300). A vezetéknevnek az Alföldön való megjelenése a török előli felköltözéssel magyarázandó. Ugyanis e keresztnév nálunk nem használatos, csupán egy 1582-i — a krakkai Slovacius Péter kalendáriumából fordított — naptárban leltető meg (Knauz: Kortan 280, 128). A nyugati egyházban november 10-c a napja.

Mikesy Sándor

Kucseber. Kiss Lajosnak a Magyar Nyelvőr ez idei 1. sz. 101—3. lapján közölt, a *kucseber* szót tárgyaló cikkéhez szeretnék hozzászólni annyiban, hogy a cikkben említett *gran* 'házaló kereskedő' cseh szó mindig igen ritka volt, s ma már annyira elavult, hogy a nyelvhasználó közönség, sőt még a nyelvészek is alig ismerik (Slovník spisovného jazyka českého I., 1960.). A csehbe délszláv nyelvkörnyezeten keresztül hatolt be (uo.). A cseh irodalomban csak Jiráseknál található (Machek: Etym. sl.). Ez a szó (használati szempontból) nem helyezhető egy szintre a még ma is közismert *kočébr* szóval. A fent említett új cseh értelmező szótár ugyan ezt is elavultnak minősíti, de nyilván inkább azért, mert cseh (és szlovák) nyelvterületen maga a fogalom megszűnt létezni.

Alfons Welter,

(Prága)

a magyar—cseh nagyszótár
szerkesztő bizottsági tagja

Kóréh. Szegedi Péter ebben a folyóiratban (84 : 111) a *góré* magyarázatával foglalkozik, s említi a szó *kóré* alakját is. Ezzel kapcsolatban megjegyzi: „Minden bizonnyal ide tartozik egyébként az ismert *Kóréh* vezetéknev is.”

Nem szeretnők, ha ez a hibás származtatás tovább terjedne, ezért tüstént korrigáljuk. A Bibliában több személy viseli a *Kórách* nevet (L. Koehler: Lexicon in Veteris Testamenti Libros. Leiden, 1953. 855). Leghíresebbje Mózes ellenfele volt, akit társai-val egyetemben elnyelt a föld (Num. XVI. 35). Jelentése: 'tar koponyájú'.¹ A név családnévként élt tovább és él napjainkig (Konrad Krause: Die jüdische Namenwelt. Essen, 1943. 16, 51), Magyarországon is. Viselői a bibliai őstől származtatják magukat, s ez hihető is, mert ilyen baljóslatú nevet később aligha vett volna fel bárki is. A Septuaginta *Koqo*-nak, a Vulgata *Core*-nak írja át a héber *Kórách*-ot. Ez tehát a *Kóréh*-család nevének eredete.

Scheiber Sándor

¹ Bernáth Miklós: Az etymológia a midrásban és a talmudban. Budapest, 1916. 58, 313. szám.

Névtudományi vizsgálatok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság névtudományi konferenciája. 1958. Pais Dezső közreműködésével szerkesztette Mikesy Sándor. Bp., 1960. Akadémiai Kiadó. 212 lap.

A tulajdonnevek vizsgálatával foglalkozó tudomány a nyelvészeti kutatásoknak olyan területe, amely különösképpen széles körű érdeklődésre tarthat számot. Nem csupán azért, mert számos tudománnyal vannak érintkező pontjai, közös határterületei, amilyen például a településtörténet, művelődéstörténet, történeti földrajz, néprajz, lélektan stb., hanem mert a névtudomány számos olyan kérdésre megadja a feleletet, amely a földrajzi és személynemeknek a mindennapi életben betöltött szerepénél fogva a különféle szaktudományok művelőinek csoportjain túl is sok embert foglalkoztat, elgondolkoztat. Érthető tehát, hogy élénk érdeklődés kísérte a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak 1958 szeptemberében megrendezett névtudományi konferenciáját, s hasonló érdeklődéssel várta a konferencia anyagát tartalmazó kötet megjelenését a konferencia résztvevőinél még szélesebb körű olvasóközönség. Erről a kiadványról adunk most ismertetést.

Rövid tájékoztató után az első helyen Bárcei Géza megnyitó beszédét olvashatjuk (5—16). A konferenciához illő bevezetésként beszámol Bárcei az 1958 augusztusában Münchenben megtartott hatodik nemzetközi névtudományi kongresszusról. Az általános kép vázolásán kívül néhány előadás rövid ismertetésére és értékelésére is sor kerül.

A konferencia első napján az előadás és a hozzászólások tárgya a helynévkutatás volt, ennek megfelelően a kötet első felében a helynévkutatás anyagát találjuk.

E tárgykörből Kniezsa István tartott előadást „A szlovák helynévtípusok kronológiája” címen (19—26). Amint az előadó egy korábbi tanulmányában megállapította, a két vagy több nyelvben egymásnak értelmileg megfelelő, azonos helyet jelölő nevek azonos szemléleten alapuló, egyidejű névadás eredményei. A régi magyar helységnevtípusok (puszta személynév, *-i* képzős személynév vagy közszó, személynév + *-laka*, *-háza* stb., védőszentről adott név) jelentkezésének, alkalmazásának és kihalásának kora — jelentékeny részben szintén Kniezsa kutatásai alapján — eléggé határozottan megállapítható. Ilyen előzmények után lehetővé vált, hogy a jelen tanulmányban a párhuzamos magyar és szlovák helynevek egybevetésével a szlovák helynévtípusok kronológiáját is megállapítsa a szerző.

Az előadáshoz témája szerint legközvetlenebbül kapcsolódott Mollay Károlynak a konferencián erősen rövidített hozzászólása. A kötetben a Kniezsa tanulmányánál jóval terjedelmesebb közlemény (35—56) a középkori nyugat-magyarországi német helynévtípusok kronológiájával foglalkozik. Mollay bírálja a kérdésre vonatkozó eddigi kutatások eredményeit, amelyeknek megfogalmazása bizonyos társadalomtörténeti és nyelvtörténeti szempontok figyelembevételével nélkül, kissé elhamarkodva történt. 14 középkori birtok magyar és német elnevezéseinek vizsgálata alapján megállapítható, hogy a XIII—XIV. század új magyar és német helynevek alakulásának kora volt. Mindkét

nyelvben a névadásnak a következő módjait találjuk meg: 1. párhuzamos névadás, 2. átvétel vagy fordítás, 3. önálló névadás. A kérdés tanulmányozása alkalmat ad magyar és német nyelvjárástörténeti tanulságok levonására is. Művelődéstörténeti szempontból pedig fontos eredménnyel jár annak vizsgálata, hogy a kérdéses birtokokra a XII. század legvégén került ciszterci szerzetesrend s a rend által végrehajtott telepítések milyen hatással voltak a földrajzi névállomány alakulására azon a területen, amely ekkor vált természeti tájból kultúrtájjá.

Két felszólalás szolgált még a történettudomány szempontjából különösképpen tanulságos anyagot. Györffy György (27—34) a törzsnévi eredetű magyar helynevek vizsgálata során arra az eredményre jut, hogy a törzsi helynevek a nemzetségek-től elkobzott területekre történt katonai telepítések emlékei. A névadók a X. századi magyar társadalom jobbágjai: különböző törzsekből összeverődött katonai népelemek. A helynévi kutatások alapján következtetéseket vonhatunk le arra a folyamatra nézve, melynek során a nomád jobbágyságból kialakult a klasszikus értelemben vett jobbágyság. — Gáldi László Pest városának Zsigmond korából kimutatható francia *Paele* névvel foglalkozik, s a mögötte rejlő francia—magyar kereskedelmi és ipari kapcsolatokra hívja fel a figyelmet (69—71).

Az egyik legérdekesebb, a helynévgyűjtés gyakorlati munkájának légkörét, a jelenkori anyag vizsgálatának a történeti anyaggal való összefüggését bemutató, az elvégzendő feladatokat elénk táró felszólalás Reuter Camillóé (75—81). A Baranya megyében közel húsz éve megkezdett, rendszeresen 1950 óta folytatott helynévgyűjtéséről számol be. — Az élőnyelvi földrajzi nevek gyűjtése közben tett megfigyeléseit ismerteti Sebestyén Árpád is (82—5). Tárgyalja a mezőgazdaságban 1945 óta lefolyt változások hatását, a régi nevek egy részének — különösen a birtokos névvel alakult földrajzi neveknek — a kihalását, ezzel szemben új nevek kialakulását. Foglalkozik még azzal a kérdéssel, hogy a határ névanyaga mennyire ismert a faluközösség egyes tagjainak a számára, rendszerezi a közismertség fokát befolyásoló mozzanatokot.

Több hozzászólás tárgyalja a hivatalos nevek problémáit. Orlicsek József (57—62) válaszolja a hivatalos helynévrendezés múltját, beszámol a közeljövőben megvalósuló helynévrendezés előkészületeiről, a megalakuló Országos Helynévbizottság szervezéséről és feladatairól. Előterjeszt egy-két kérdést, amelyet a Központi Statisztikai Hivatal helynévtár-szerkesztősége a névtudomány szakembereivel kíván megvitatni. Ila Bálint (63—6) beszél a létesítendő bizottság feladatain kívül egy helytörténeti dokumentációs gyűjteménynek a szükségéről, Magyarország helytörténeti lexikonának készülő kötetéről. Mikešy Sándor (67—8) örömmel üdvözli az Országos Helynévbizottság tervét. Emellett arra hívja fel a figyelmet, hogy a családnév-változtatásokat is névtudományi képzettségű szakemberek bevonásával kellene megítélni. Tehát Országos Névbizottságra lenne szükség.

Deme László felszólalásában bírálattal illeti a konferenciát (72—4). Hiányol egy olyan előadást, amely a névkutatás elvi és módszertani kérdéseivel s a legközelebbi teendőkkel foglalkoznék. Rámutat arra, hogy a konkrét gyűjtési és feldolgozási munkában nem szabad egyedüli helyes szempontnak a névélettani vizsgálatot tartanunk. A gyakorlati munka számára éppoly tanulságos a több feldolgozási szempontot érvényesítő, valamivel régebbi tanulmányok anyaga, mint a névélettani szempontjai szerint készült munkáké. Foglalkozik Deme a dűlőnevek és egyéb földrajzi nevek: helységnevek, víznevek, hegyek stb. nevének különbségeivel is. Hangsúlyozza végül a névtudomány gyakorlati alkalmazásának jelentőségét és a magyar névkutatás szervezettebb összefogásának szükségét. — Kázmér Miklós a konferencián el nem hangzott hozzászólásában (86—9) a Demétől felvetett egyik elméleti kérdést, a dűlőnevek és más földrajzi nevek közötti minőségi különbséget tárgyalja. Példákon mutatja be, hogy a különbség

meghatározására nem alkalmasak azok a kritériumok, amelyeket Deme számba vesz: a földrajzi névnek a közszóktól való kisebb vagy nagyobb távolsága, elterjedtségi foka, életkora. Inkább az jelenthet minőségi különbséget a nevek típusai közt, hogy funkciójuk kizárólag a tájékoztatás-e, vagy ezen kívül még más is (például történeti személy emlékének ápolása, történelmi esemény tudatosítása, a névadás indítékául szolgáló történet felidézése).

A kötet második fő része a konferencia következő napján elhangzott előadásokat és felszólalásokat tartalmazza. Ezek a személynévkutatás tárgykörébe tartozó kérdésekkel foglalkoznak.

Az első — módszertani szempontból a helynévkutatás területét is érintő — előadás Pais Dezsőé: „Szempontok Árpád-kori személynéveink vizsgálatához” (93—105). Bevezetőül számba veszi Pais a legutóbbi évtizedekben mennyiségi tekintetben hanyatlást mutató magyar személynévkutatás irodalmának jelentős termékeit. Tanulmánya első részében Árpád nemzetségének a személynéveivel foglalkozik. Ezek az eredetük szerint részben magyar, részben török nevek alkalmasak arra, hogy vizsgálatuk alapján következtethessünk a IX—X. századi magyarságnak a kétnyelvűségére. Közzszoí jelentésük szerint két csoportra különíthetők: a létezés és a táplálkozás fogalomkörébe tartozó nevek csoportjára. Árpádék családjában is megtalálható tehát a nevek között a vonatkozás. A névvonatkozás, illetőleg a kutató számára a névvonatkoztatás jelentőségére Pais a tanulmány második felében mutat rá. Árpád-kori személynéveink nagy része reális kapcsolatban van a nevet viselő személlyel, illetőleg ilyen kapcsolatban lehet a névadó személlyel vagy személyekkel. „A család és rokonság vagy az együtt élő szolgatársaság és foglalkozáscsoport tagjai az esetek igen nagy hányadában világosan, láthatóan összefüggő neveket viselnek” (99). Az összefüggés lehet etimológiai, lehet jelentéstani. Személynéveink kielégítő magyarázatához szükséges, hogy minél teljesebb szövegkörnyezetben, lehetőleg a forrás egészének szemügyre vétele alapján folytassuk a vizsgálódást. Pais bírálja a régi nevek kutatásában nélkülözhetetlen segédeszközöknek, elsősorban a Magyar Oklevél-szótárnak az anyagközlési elveit és gyakorlatát abban a tekintetben, hogy mennyiben nyújtanak lehetőséget a névvonatkoztatás szempontjainak érvényesítésére. Nem helyes az az eljárás, ha a szótárbeli közlés a név szomszédságában előforduló neveket, a rokonsági viszonyokra, esetleges tárgyi mozzanatokra utaló szövegkörnyezeti részleteket elhagyja vagy megcsönkítja. A névvonatkoztatás szempontjának figyelembevételével olyan személynéveket is sikerülhet közszóval azonosítani, amelyek egyébként megfejtetlenek maradnának. Ezért nem szabad kirekeszteni a nyelv közszóí elemeit magában foglaló adattárból az első pillantásra értelem nélkülinek látszó szórványadatokat. Vonatkozásban állnak egymással személy- és helynevek is, így káros következményekkel járna anyaguk és vizsgálatuk megosztása. Végül a nyelveken túl különféle tárgytörténeti mozzanatokra utal Pais, s a névtudománynak és egyéb tudományoknak kölcsönösen szükséges és hasznos összefogására irányítja rá a figyelmet.

A másik előadó, Terescsenkó Natalija Mitrofanovna a nyenyec nemzetségneveket tárgyalja (106—115). A mai nyenyec családnevek a korábbi nemzetségnevek átértékelésével jöttek létre. A nemzetségnevek közszóí eredetűek, mégpedig térszinformák nevére, illetőleg földrajzi nevek, különféle állatnevek, a nemzetség tagjainak, esetleg a nemzetség vezető tagjának valamely tulajdonságát jelölő szóra, végül bizonyos eseményekkel kapcsolatban adott névre vezethetők vissza. Egyes nevek eredetéről hagyományaik is vannak a nyenyecnek, ezek azonban a neveknel jóval későbbi alakulások. A nemzetségneveknek külön női alakjuk van, megfelelően a nők nemzetségbeli helyzetének. A nyenyecnek különféle lakóhelyei szerint egyes nemzetségek neve már a múlt századtól kezdve az orosz családnevek mintájára alakult, másutt zürjén hatással, ismét másutt osztják eredetű nemzetségnevekkel találkozunk.

Az előadásokat sok és gazdag anyagú felszólalás követte.

Moór Elemér Pais előadásához fűzött hozzászólásában (116—8) felhívja a figyelmet az olvasási és másolási hibák lehetőségével nem számoló magyarázatok tévedéseire. Íráshiba korrigálása és különböző névváltozatok egybevetése révén sikerült valószínűsíteni, hogy a pontusi hunok vezető rétege nem volt török nyelvű. A névadásban feltehető az anya különösen fontos szerepe is. Egyfelől a mi Árpád-kori török személyneveinknek, másfelől a kabarok és egyéb csatlakozott idegen nyelvű népelemek elmagyarosodásának a megokolásában nem hagyható figyelmen kívül a primitív népeknél szokásos kölcsönös barátsági nőcsere.

Különösen sokak érdeklődése kísérte a konferencián Papp László beszámolóját a Nyelvtudományi Intézetben készülő Árpád-kori Személynévszótár munkálatairól (126—31). Az anyagot Seregélyesi Ferenc gyűjtötte. Céduláin a név mellett a lehetőséghez képest a következő adatok vannak feltüntetve: a névadat kora, a nevet viselő személy foglalkozása, társadalmi állása, családi kapcsolatai, lakóhelye, az adat forrásjelzése. Az összegyűjtött anyag ellenőrzése és a gyűjtés kiegészítése most folyik. Van már elgondolás az adatközlő névcikkek felépítésére is. Remélhető tehát, hogy az anyagból a névtudomány korszerű követelményeinek megfelelő, a sokoldalú vizsgálatra törekvő kutatóknak a Pais-előadásból is megismert igényeit kielégítő személynévi adattár készül.

Deme László felszólalásában (136—9) rámutat arra, hogy Árpád-kori személyneveink végén a kicsinyítő képzőnek tartott elemek kicsinyítő funkciója másodlagos. Az eredeti, közszoji jelentéssel is bíró nevekben a képzőknek a szó közszoji értelmének megfelelően különféle funkciójuk lehetett, s csak az idegen, jelentés nélküli nevek végén fejlődtek kicsinyítővé. A képzővizsgálatokban helytelen volna tehát a leggyakrabban jelentkező szerepet venni a fejlődés kiindulási alapjának. — Névtudományi és történeti alaktani kutatások összekapcsolását megkívánó tárggyal foglalkozik B. Lőrinczy Éva is (140—3). Az *-s* képző történetére vonatkozó vizsgálatai során azt a megfigyelést tette, hogy az *-s* képzős közszoji eredetű Árpád-kori személynevek egy csoportjában az *-s* az ismert melléknévképzői funkcióban szerepel, és változatlan toldalékként áll az illető név végén. Egy másik csoportban viszont — s ide olyan nevek tartoznak, amelyekben az alapszó általában egy, ritkábban két szótagú — az *-s* inkább kicsinyítő-névképzőnek hat, s ugyanúgy váltakozva szerepel más hasonló funkciójú toldalékokkal, amint ezt az idegen eredetű személynevek végén is láthatjuk. A képző funkciójának módosulása párhuzamos az alapszó jelentésének, illetőleg a név közszoji eredetének elhomályosulásával.

Maksay Ferenc a családnevek kialakulásának kérdését vizsgálja (169—71). Egy elnevezéstípus megszilárdulásának szerinte legfontosabb feltétele, hogy a nevet megteremtő társadalmi körülmények tartósak maradjanak. Például a nemzetségnevek divatja elhalt, elsősorban azért, mert a nemzetségek más hatalmi csoportosulásnak adtak helyet. Emellett az ilyen típusú név szokatlan is volt az európai írásos gyakorlatban. Az *-i* képzős helynév személyt determináló szerepe viszont tartós maradt. A település- és birtokrend megszilárdulása maga után vonja a két elemű nevek kialakulását. Ugyancsak a forgalmasabb helyek áruértékesítő lakosai is korábban veszik fel a családnevet. Figyelemre méltó szempontok ezek a kettős nevek kései felvételének, továbbá egyes területek sajátosan kései típusú névanyagának magyarázatában.

Mikesy Sándor több kérdést érint röviden (172—4). A keresztény nevek elterjedésével kapcsolatban rámutat arra, hogy a világi nevek pusztulása nem az egyházon és a hittérítőkön múlt. Csak a XVI. században rendelkezett az egyház a pogány nevektől való tartózkodás ügyében. Viszont a világiak részéről Európa-szerte elterjedt szokás volt, hogy mindent és mindenkit szentekről akartak elnevezni. A vezetéknevek kialakulását és megszilárdulását illetően kiemeli Mikesy a közigazgatás szerepét. A hivatalos

névváltoztatásra már a XVIII. század elejétől hoz adatokat, helyesbítve ezzel az eddigi kutatásokon alapuló ismereteinket.

BenkőLoránd a személynevek történeti vizsgálatában fokozottabban alkalmazandó nyelvfeldrajzi szempontot hangsúlyozza (132—5). Észrevétele szerint a tulajdonnévi anyag nyelvjárási tagolódása erősebb a régiségben, mint a közszoói anyagé. Ennek oka lehet egyrészt a névdivat változékonysága, másrészt az, hogy a tulajdonnevekre kevésbé tud hatni az irodalmi nyelvi norma. E nyelvjárási különbségek miatt nem fogalmazhatunk meg az egész magyar nyelvterületre általánosan vonatkoztatva olyan megállapításokat, amelyek például a különféle személynevek kronológiáját illetik.

Meggyőzően igazolja a Benkőtől kifejtetteket Karácsony Sándor Zsigmond felszólalása is (164—8). Mintegy 14 ezer XVIII. századi adatának vizsgálata alapján világos különbséget lát Hajdú megye, Kiskunhalas, Baranya és Vas megye névanyagában az eredeti, martirológiumi, ó- és újszövetségi nevek használatának arányában. Beszél az egy, két és három elemű nevek e korbeli használatáról is. Az egy elemű névvel való megjelölés az alacsony társadalmi helyzet velejárája. A három elemű név esetében földrajzi név vagy ragadványnév a megkülönböztetést szolgáló többlet. Vizsgálja még Karácsony a személynevek öröklődési rendjét, egy-egy név divatjának helyileg felkutatható okát.

Rácz Endre a becéző keresztnévek alakításának néhány eddig számon nem tartott módját s a becéző nevek funkcióját tárgyalja (146—9). Utal hangulatuk vizsgálatának szükségére s e vizsgálat nehézségeire is. — Büky Béla a főváros VIII. kerületének 1895—1899 közti és 1945—1949 közti anyakönyvi adatai alapján vizsgálja a városi keresztnévadás kérdéseit, főleg a két időszak névdivatjának eltéréseit és ennek okait (157—63). — Kovalovszky Miklós néhány feldolgozásra alkalmas témát ajánl a remélhetőleg ismét fellendülő személynévi kutatások tárgyául (144—5).

A konferencián a magyar személynévvizsgálat körén túlra vezető felszólalások is elhangzottak. Czeglédy Károly néhány nyugati türk eredetű méltóságnév magyarazatát adja magyar vonatkozásokat is tartalmazó tanulmányában (119—25). Vértés Edit közleménye (150—6) adalékokat szolgáltat az osztják személynév kutatás számára a jelenleg rendelkezésre álló — viszonylag kevés — forrásanyagból.

Meg kell állnunk a konferencia határozatainak egy lapra terjedő szövegénél (175—6). A határozatok célja elsősorban az, hogy a megfelelő tudományos és állami szervek támogatását megszerezzük, s ennek alapján jobb feltételeket teremthessünk a névtudomány művelésére, eredményeinek a névadás, névváltoztatás területén való figyelembevételére. A konferencia határozatai ezt a célt helyesen szolgálják. De szerintem a határozatok megszövegezésére kiküldött bizottság a valóságosnál kedvezőtlenebb képet ad a névtudomány hazai műveléséről. Szigorúnak látom Pais Dezső számvetését is a személynevek kutatásával kapcsolatban (93), bár ő látja, hogy nem készíthetünk mérleget pusztán a publikációk alapján. A határozat hivatkozik az elnöki megnyitóra, pedig abban más az értékelés. A pozitívumok és negatívumok számbavételében korántsem mindegy, hogy az ítéletnek melyik része kerül a megengedő mellékmondatba. A megnyitóban szó szerint ez is olvasható: „a magyar névtudomány semmiben sem maradt el a nemzetközi versenyben” (15). Ez derül ki a nemzetközi kongresszus néhány előadásáról adott tájékoztatónak értékelő és bíráló jellegű észrevételeiből is. Hogy a névkutatás az elmúlt másfél évtizedben nem volt nálunk elhanyagolt terület, amellet tanúskodhat maga ez a kötet is. Ezeket a tanulmányokat, előadásokat és felszólalásokat nem lehetett volna rövid idő alatt kialakítani, valamennyit alapos, hosszas kutatómunka előzte meg. Hozzátehetjük még, hogy a tartalmas, színvonalas hozzászólások jelentékeny része azoktól a fiatal kutatóktól származik, akiknek éppen ebben a másfél évtizedben volt alkalmuk megismerni a névtudomány alapjaival, s már kutatásaiknak kezdeti szakaszában is

tudnak eredményeket felmutatni. S azok is, akik vizsgálódásuk fő területétül nem a névtudományt választották, egyfelől jól értékesíthető adatokkal, szempontokkal szolgálnak a helynév- és személynévkutatásnak a maguk területéről, másfelől a szükséghez és lehetőséghez mérten igyekeznek érvényesíteni a maguk területén a névtudomány szempontjait, tanulságait. Mindebből látható az is, hogy a fiatalokat nevelő és irányító tapasztaltabb kutatók is megtették a magukét. Hangsúlyozzuk, hogy az egyetemi oktatásnak a tudomány, így a névtudomány jövőjének szempontjából legalább olyan jelentősége van, mint a tudományos munka publikált termékeinek. Ezzel nem akarjuk kicsinyíteni a tudományos munka nyomtatott eredményeinek fontosságát. — Természetesen a névtudományi kutatásokat eredményesebbé teheti, ha a határozatok értelmében sor kerül a munkálatok jobb megszervezésére, a megfelelő anyagi alap megteremtésére, a munka eredményeinek a gyakorlatban való alkalmazására. Ami tehát ezt illeti, ebben a határozatokkal egyetérthetünk.

A kötet Függelékében három közlemény szerepel. Ezek közül legjelentősebb Berrár Jolán „Női neveink 1400-ig” című dolgozatának nyomtatásban eddig meg nem jelent fejezete (179—90). A fejezet a bizonytalan és ismeretlen eredetű nevek adattárát s a vizsgálatukból jelenleg levonható általános tanulságokat tartalmazza. Ez a cikk elsősorban a szakemberek szűkebb körének érdeklődésére tarthat számot. A két rövidebb közlemény a konferencián idő hiányában fel nem olvasott hozzászólás. Szathmári István a névtudomány és stilsztika kapcsolatára hívja fel a figyelmet (191—4). Példákon mutatja be, hogy egyrészt milyen stilsztikai indítékú tényezők szerepelnek a névadásban, másrészt hogyan jelentkezik a stilsztikai célnak a tulajdonnevek szépirodalmi felhasználásában. Terestyéni Ferenc „Névkutatás és iskola” címen (195—9) arról szól, hogy a névtudomány eredményeinek ügyes felhasználása révén hogyan fokozható a tanulók anyanyelvi műveltsége, hogyan gyarapíthatók művelődéstörténeti ismereteik, sőt ezen felül: mi módon vonhatók be a tanulók is a névanyag gyűjtésébe. Javasolja a pedagógusok ilyen irányú munkáját támogató kézikönyv elkészítését.

Német nyelvű összefoglalás (200—6) és gondosan készült mutató (207—11) zárja le a kötetet.

A könyv kiállítása minden tekintetben méltó a tartalom színvonalához.

A kiadvány anyagának beható tanulmányozása alapján az olvasó úgy gondolhatja, hogy helyes az az értékelés és jogos az a remény, amelyet Bárczi Géza így fejezett ki a konferencia bevezető előadásában: „meggyőződésem, hogy mind maga a konferencia, mind az előadásokból készülő kiadvány jelentős állomása és maradandó értéke lesz a magyar névkutatásnak” (16).

Hexendorf Edít

Károly Sándor: Az értelmező és az értelmezői mondat a magyarban.
Budapest, 1958. Akadémiai Kiadó. Nyelvtudományi Értekezések 16. szám.
78 lap.

1. Nyelvtudományunk az utóbbi években egyre nagyobb figyelmet fordít a magyar nyelvtan, elsősorban a leíró nyelvtan vitás vagy elhanyagolt kérdéseinek tisztázására. A régi adósságok törlesztését különösen két nagy feladat sürgeti: az akadémiai leíró nyelvtan elkészítése és a leíró nyelvtani ismeretek fontosságának kidomborítása, méltó helyének biztosítása az egyetemi és főiskolai oktatásban, a tanárképzésben. E tisztázandó kérdések között, amelyek a Nyelvtudományi Intézet kutatóinak és az egye-

temek, főiskolák nyelvész oktatóinak figyelmét kiváltképpen fölkellették, az egyik legfontosabb helyet az értelmező (és az értelmezői mondat) mibenlétének problémája foglalta el.

Az értelmező hagyományos hazai felfogásával szemben, amelyet elsősorban Simonyi és Klemm képviselt, először Szabó Dénes emelt szót A mai magyar nyelv című, 1955-ben megjelent egyetemi jegyzetében. Szabó szerint az értelmezős szerkezet nem alárendelő, jelzős szerkezet — eddig általában ilyennek tartották —, hanem mellérendelő szerkezet: a jelöletlen magyarázó szószerkezetnek sajátos formája (i. m. 284). Szabó Dénes újítását, melyet az értelmezős szerkezetek funkcionális és alaki vizsgálatára épített, ebben a formájában senki nem fogadta el, elsősorban túlzásai miatt (gondoljunk csak a *piros csizmát* és a *csizmát, pirosat* szerkezet tagjai közt levő — szembetűnően hasonló — viszony éles különválasztására, vagy arra az állítására, hogy a szerkezeti tagok alaki egyeztetése csak a mellérendelésben lehetséges, s így az *ezt az embert*-féle szószerkezeteket is mellérendelő szerkezetnek kell tekintenünk). Állásfoglalása mégis igen megtermékenyítő volt abból a szempontból, hogy a hazai szakirodalomban először irányította rá a figyelmet az értelmezős szerkezeteknek, különösen a főnévi utótagú értelmezős szerkezeteknek (pl. *Budapest, a főváros*) olyan sajátosságaira, amelyek a mellérendelésre emlékeztetnek.

Az értelmező problémájával a készülő leíró nyelvtannak is szembe kellett néznie, s így az 1956. évi akadémiai nagygyűlés nyelvtani vitájában is sok szó esett róla. Tompa József vitaindító előadásában a következőképpen nyilatkozott: „A *csizmát, pirosat* stb. típusban . . . kitartanánk az eddigi: értelmező jelzői felfogás mellett, jelezve természetesen itt is az átmeneti jelleget (s a mellérendelő szemlélet lehetséges voltát). Jó néhány olyan típust azonban, amelyben ennél világosabb a mellérendelő jelleg, immár mi is a halmozott (mellérendelt) mondatrészek közé sorolnánk” (I. OK. 9 : 315). Károly Sándor hozzászólásában az értelmezőt a jelző alfájának minősítette, de hangsúlyozta, hogy bizonyos tulajdonságai a halmozott mondatrészek tulajdonságaival egyeznek meg (I. OK. 9 : 343). Elekfi László pedig a következőket mondta: „Az értelmezős szerkezet nem tartozik sem a jelzős, sem a predikatív, sem a mellérendelő szerkezetek közé, hanem mindegyikkel több-kevesebb rokonságot mutató, de mindegyiktől különböző jelenség, mely talán mégis a jelzős szerkezethez áll legközelebb, a jelzős szerkezet után, ahhoz kapcsolva tárgyalható, de nem azon belül” (I. OK. 9 : 365).

A kérdés bonyolult voltát világosan mutatja, hogy a vitában elhangzó három jelentősebb vélemény (az értelmező mibenlétét csak súroló hozzászólásokról nem tettem említést) nemcsak Szabó Dénes felfogásával, hanem egymással is ellentétben áll, s a négy álláspont közti egyezés: az értelmezős szerkezet átmeneti jellegének elismerése is éppen a probléma nehézségéről tanúskodik.

Azóta két fontosabb megnyilatkozás történt az értelmező dolgában: Benkő Lászlóé és Károly Sándoré. Benkő László cikke, amely bizonyos nyelvtani kategóriák megvonásában a stilisztika szempontjait hívja segítségül, az értelmezős szerkezetek körének nagymértékű leszűkítésével kívánja megoldani a kérdést. Csak a *Budapest, a főváros* típusú szerkezeteket nevezi értelmezős szerkezeteknek — s ezeket mellérendelőnek vallja —, a *csizmát, pirosat*-féle szerkezeteket viszont teljesen elkülöníti tőlük, s ezeket jelzős, mégpedig nem is annyira értelmezős jelzős, mint inkább hátravetett jelzős szerkezeteknek mondaná (MNY. 54 : 305). Károly Sándor magas színvonalú tanulmánya éppen ellenkezőleg — a szerző említett korábbi felfogásával szemben is — jelentősen kitérít az értelmezős szerkezetek kategóriáját.

2. Károly Sándor könyve az ismertetőt rendkívül nehéz feladat elé állítja. A szerző, aki már eddigi műveivel is a magyar mondatban kiváló bűvárának bizonyult, ebben a

tanulmányában nemcsak az értelmezős szerkezetek és az értelmezői mondatok amúgy is bonyolult s ráadásul ki is bővített problematikájának tüzetes és árnyalt vizsgálatával tűnik ki, hanem ennél jóval többet nyújt. Művének bevezetésében, tulajdonképpen vizsgálódásának alapvetéseként ismerteti a szószerkezetekről s egy későbbi fejezetben a mondatkapcsolatokról alkotott felfogását. S minthogy Károly a mondatot magát is — nem egyedül állva, de mégis vitatható módon — a szószerkezet egyik fajtájának tekinti (11, 2. jegyzet), voltaképpen a mondattan legsarkalatosabb kérdéseivel foglalkozik az említett részekben. E rendkívül tömör, csupán az értelmező, illetőleg az értelmezői mondat szempontjából részletezőbb fogalmazású fejezetekből egy mélyen, következetesen és dialektikusan gondolkodó kutatónak saját — és sajátos — mondattani rendszere bontakozik ki. Ennek a rendszernek teljes bemutatására egy rövid ismertetés nem vállalkozhat, hiszen tömör kifejtését kivonatolni úgyszólván lehetetlen, újszerűségénél fogva viszont annyi — elismerő, továbbfejlesztő, esetleg bíráló — reflexiót váltthat ki az olvasóból, hogy írásba foglalásuk meghaladhatná magának az öt íves könyvecskének terjedelmét is. A vázlatos ismertetést mégis meg kell kísérelnünk, figyelmünket még a szerzőnél is céltudatosabban az értelmező fogalmához közvetlenül kapcsolódó fejtegetésekre irányítva. Arra, sajnos, nem is gondolhatunk, hogy kitérjünk a szerzőnek terjedelmes jegyzetanyagában közölt, különféle mondattani kérdésekre vonatkozó, sokszor nagyon is gondolatébresztő megfigyeléseire.

3. A könyv első fejezetében, mint említettük, a szószerkezetekkel foglalkozik a szerző. Megállapítja, hogy a szószerkezetek tagjai közt levő viszony a következő három fő szempont szerint vizsgálható: a valóságábrázolás szempontja (tartalmi viszony, a tagok kifejezte fogalmak közti viszony), a mondatfunkció szempontja (a tagoknak a mondatban betöltött szerepe, rangja) és az alaki szempont (a megszerkesztés módja, formája) szerint. Ezenkívül figyelembe veszi még a fogalmi körök nagyságának logikai és a nyomatékmozgászás lélektani (beszédfunkciós) szempontját.

a) A valóságábrázolás szempontjából a szószerkezeteket két fő csoportra osztja: a közvetlen és a közvetett viszonyt létesítő szószerkezetekre.

Az első csoportban a szerkezettagok közvetlen determinációs viszonyban vannak egymással, egymást kölcsönösen meghatározzák, például a *kutya harap* vagy a *harapó kutya* szerkezetben „a *kutya* meghatároztatik egy cselekvése által (többet tudtam meg a kutyáról azáltal, hogy a cselekvését is megneveztem), s a *harapás* is meghatároztatik egy cselekvő által (többet tudtam meg a harapásról azáltal, hogy megmondtam, mi harap)” (5). A determinációs viszony e kölcsönösségének kiemelése egyik fontos megnyilvánulása Károly dialektikus szemléletmódjának. Természetesen ő is elismeri, hogy e kölcsönösségen belül lehetséges az alá-, illetőleg fölérendelés is: a közvetlen viszonyt létesítő szerkezetek egyik csoportjában az egyik tag fogalmi tartalma föltételezi a másik létezését (pl. egy járulékfogalom föltételez egy dologfogalmat). A föltételezett tag (pl. a dologfogalom) a valóságábrázolás szempontjából a másiknak (a járulékfogalomnak) fölérendelt tag. A közvetlen viszonyt ezt a fajtáját, amely a fölérendelt, föltételezett fogalom jellege (szófaja) szerint további típusokra bontható, Károly közvetlen heterogén viszonyt (érintkezésnek) nevezi. — A közvetlen viszonyt megvalósító szerkezetek másik csoportjában — amelyben két dologfogalom kapcsolódik egymáshoz olyan közvetlenül, hogy az egyik a másikkal egybeesik, azonos vele (pl. *a leánya, Anna*) — a tagok nem állnak a föltételezettség viszonyában, hanem a valóságábrázolás szempontjából egymás mellé vannak rendezve. A közvetlen viszonyt ezt a fajtáját Károly közvetlen homogén viszonyt (azonosításnak) mondja.

A közvetett viszonyt létesítő szerkezetek tagjai nem határozzák meg egymást kölcsönösen, a köztük levő viszony úgy jön létre, hogy párhuzamosan kapcsolódnak

egy harmadik fogalomhoz. Ezek a szerkezetek is lehetnek homogének: *az utcán és a téren* (ti. *lövöldöznek*) és heterogének: *az utcán most* (ti. *lövöldöznek*).

b) A szó szerkezeteknek a valóságábrázolás szempontjából történő elemzése a szerző megállapítása szerint nem elegendő a szerkezettagok hagyományos mondatrész-szerepének meghatározásához (például a *kutya ugat*, az *ugató kutya* és a *kutya ugatván* egyaránt közvetlen heterogén viszonyt megvalósító főnévi szerkezetek). Ezért a szó szerkezetek további vizsgálatához Károly segítségül hívja a mondatfunkció szempontját, s e szerint megkülönböztet zárt (befejezett, önálló beszédfunkciójú, alany—állítmányi) szerkezeteket (= mondatokat) és nyitott (kiegészítést kívánó, önmagukban nem beszéd-funkciós) szerkezeteket, amelyek a mondatba egyik — kapcsoló — tagjukon keresztül épülnek be. A közvetlen viszonyú heterogén szerkezetek lehetnek zártak (*a kutya ugat*) és nyitottak, ez utóbbiak jelzős (*az ugató kutya*), alanyos (*a kutya ugatván*) és határozós (*az udvaron eszik*; *húst eszik*: Károly a tárgyat is a határozók közé sorolja) szerkezetek, valamint *az asztalon balra* típusú másodlagos határozós szerkezetek. E nyitott heterogén szerkezetek kapcsoló tagja rendszerint a föltételezett (fölréndelt) tag. Itt kiemeli a szerző a jelzős szerkezet meghatározását: „A jelzős szerkezet nyitott főnévi szerkezet főnévi kapcsoló taggal. A jelző a nyitott főnévi szerkezetben a főnévnek alárendelt tag” (10). — A közvetlen viszonyú homogén szerkezetek egy része lehet zárt is (*Budapest Magyarország fővárosa*), nyitott is (*Budapest, Magyarország fővárosa*). Ez utóbbi típust Károly azonosító jelzős szerkezetnek nevezi. Azokat a homogén szerkezeteket, amelyek csak nyitottak lehetnek (*tanítani, azaz oktatni: benn, a szobában*) sajátos azonosító szerkezetnek mondja. A nyitott homogén szerkezetek kapcsoló tagja rendszerint az első tag.

A zárt és nyitott szerkezet különbségét Károly úgy is jellemzi, hogy a zárt szerkezet (a mondat) dinamikus és „analitikus, tagjai mintegy szételemezve, felbontva jelenítik meg az egységes valóságot” (12), a nyitott szerkezet (ez a beszédfunkció szempontjából a szóhoz áll közel) viszont statikus és „szintetikus, azaz egységes, tömör, a feltételezett tag, illetőleg a kapcsoló tag erősen dominál benne” (uo.). S ehhez fűzi a következő megjegyzést, melyet mint az értelmezőről alkotott felfogásának leglényegesebb motívumát teljes egészében idézek: „A nyitott szerkezeteknek van olyan alakzatuk is, amely sok tekintetben a zárt szerkezetek említett sajátosságaihoz áll közel. A nyitott szerkezeteknek ezek a fajtái bizonyos formai sajátóságok által különböznek az eddig megismert nyitott szerkezetektől. (Ilyen formai sajátóság a tagok szünettel való elkülönülése, külön hangsúlya és sok esetben a kongruencia, egyeztetés, ahogy ezt később a szerkezetek alaki sajátosságainak az ismertetésekor látni fogjuk.) A nyitott szerkezetek két típusára néhány példapár: *harmatos füvet ~ füvet, harmatosat; duzzadó emlőkkal ~ emlőkkal, duzzadókkal; elment a városba ~ elment, a városba*. A példapárokelseje az ismertetett statikus és szintetikus nyitott szerkezet; a példapárok második szintén nyitott szerkezet, de statikus és dinamikus is egyszerre, szintetikus és analitikus is egyszerre. Ez a szerkezet tehát ebben a tekintetben az alany—állítmányi szerkezet és a közönségesebb nyitott szerkezet között foglal helyet, s nevezhetnénk *analitikus nyitott szerkezetnek*, vagy *laza nyitott szerkezetnek*, szemben a szintetikus vagy tömör nyitott szerkezettel” (uo.).

c) Csupán a szó szerkezetekben megmutatkozó tartalmi és mondatfunkciós viszony vizsgálata után beszél a szerző a szerkezettagok összefűzésének formai sajátosságairól, megjegyezve ugyan, hogy az előbbi viszonyokat éppen ezek a sajátosságok fejezik ki, de a tárgyalás sorrendjével is helyesen kiemelve, hogy nem a forma, a szerkesztésmód, hanem a tartalmi és mondatfunkciós viszony az elsődleges. E rövid alfejezetben különösen a laza nyitott szerkezeteknek az iménti idézetben is érintett formai sajátosságait emeli ki.

d) Károly ugyan a szószerkezetek vizsgálatának csak mellékes szempontjaként említi a fogalmi körök nagyságának logikai szempontját, s valóban röviden is foglalkozik vele, mégis két igen lényeges gondolatot közöl ebben az alfejezetben. A régebbi felfogással szemben, amely a fogalmi körök nagyságát tekintve különmemű fogalmakat is összevetett (pl. dologfogalmat járulékfogalommal), — véleményem szerint is helyesen — azt hangsúlyozza, hogy ebben a vonatkozásban csak egynemű fogalmakat lehet egymással összemérni. A két főnévből álló alany—állítmányi, jelzős és azonosító jelzős szerkezetek ilyen szempontú leleményes vizsgálatából pedig — amelyben egyébként annak magyarázatát is megtaláljuk, miért lát a *Budapest, a főváros* típusú szerkezetekben jelzős, ún. azonosító jelzős viszonyt (vö. még a *b*) ponttal is) — azt az igen figyelemre méltó tanulságot vonja le, hogy nem helyes az azonosításnak és a minősítésnek szokásos merev szembeállítását, s „az összes két főnévből álló (s nem birtokviszonyt vagy határozós viszonyt kifejező) főnévi szerkezetek olyan azonosítást is, meg minősítést is kifejező szerkezeteknek foghatók fel, amelyek a kétféle sajátság aránya alapján olyan sorrendbe állíthatók, amelynek az élén a *Budapest főváros*, a végén az *én sógorom a te férjed* típus áll: az előbbiben az azonosító mozzanat a leggyengébb, az utóbbiban a minősítő” (16).

e) A bevezető fejezet utolsó részében a nyomatékmegoszlás beszédfunkciós (lélektani) szempontjával foglalkozik a szerző. Itt főleg az ún. lélektani (szerinte: beszédfunkciós) állítmány fogalmával s a nyelvtani (szerinte: mondatfunkciós) állítmányhoz való viszonyával kapcsolatban tesz rövidségükben is igen gondolatébresztő megállapításokat, s kiemeli, hogy a laza nyitott szerkezetek kapcsolt tagja hasonló szerepet tölthet be, mint a beszédfunkciós állítmány.

Mindezek az előzetes — és hosszasan, mégis hiányosan, de talán nem hiábavalóan ismertetett — fejtegetések vezetnek el bennünket Károlynak az értelmezőről vallott felfogásához.

4. „Az értelmező mibenléte” című fejezet így felel a címében rejlő kérdésre: „az értelmezős szerkezet: l a z a n y i t o t t k ö z v e t l e n v i s z o n y” (18). E közös ismertetőjegy alapján, mint Károly is megállapítja, eléggé eltérő szerkezet típusok kerülnek egy csoportba. Ezek — előfordulásuk gyakoriságának sorrendjében — a következők: 1. a közvetlen homogén viszonyt kifejező azonosító (főnévi) értelmező jelzős szerkezetek (*Budapest, a főváros*); 2. a közvetlen heterogén viszonyt kifejező értelmező (melléknévi, számnévi) jelzős szerkezetek (*az asztal, a zöld*); 3. a közvetlen homogén viszonyt kifejező sajátos azonosító szerkezetek (*benn, a szobában; termelni, azaz javakat előállítani*); 4. a közvetlen heterogén viszonyt kifejező értelmező határozós (és tárgyias) szerkezetek (*tanul, kitarítván*).

Az értelmezőnek e sajátos felfogása, mely a szerző mondattani rendszeréből következik, a hagyományos kategóriát nagymértékben kitértette. Károly ezt a hagyományos (jelzői) felfogást bírálva elismeri, hogy a leggyakoribbak a jelzői értelmezők, s így az értelmezőnek a jelzőhöz való kapcsolása némileg érthető. Sőt végeredményben meg is védi Simonyiék álláspontját azzal a tétellel, hogy a *Budapest, a főváros* típusú szerkezetek — amelyek miatt Szabó, Tompa, Benkő László és mások éppen vitatták az értelmezős szerkezeteknek egységesen jelzői, alárendelt voltát — valóban jelzős, mégpedig azonosító jelzős szerkezetek (e kétféle jelző megkülönböztetésével Károly természetesen felülmúlja Simonyi és Klemm elemzését). Azt azonban nem eléggé indokoltan veti a hagyományos grammatika szemére, hogy „csak jelzői értelmezőről tudva, ide sorolta a *benn, a szobában* típusú sajátos azonosító szerkezetet is, holott nyilván érezhető volt, hogy nincsenek ebben meg a jelzői kritériumok” (18). Az igazság kedvéért meg kell jegyezni, hogy Simonyi valójában nem is sorolta ezt a típust az értelmező jelzős

szerkezetek közé, csupán az értelmezőről szóló fejtegetéseinek függelékéként, jegyzetben (A jelzők 135) tesz említést a „határozó alakú értelmezőről” (*őszi idő a javából*) és az „értelmező határozóról” (*benn a házban; ill. de bánja, nagyon ám, a lovagi törvény*). Klemm azonban valóban az értelmező jelzős szerkezetek között tárgyalja az ilyeneket: *itt benn, ott kinn, kinn a mezőn, fön a fán* stb. (Tört.Mondt. 342). De vajon a *benn, a szobában*-féle szerkezetekben igazán nincs semmiféle jelzői kritérium? Ha a *Budapest, a főváros* értelmezős szerkezetben azonosító jelzői viszony áll fenn a szerkezettagok között, akkor nyilvánvalóan ugyanez a jelzői viszony van meg a szerkezetnek ebben a formájában is: *Budapesten, a fővárosban*. Márpedig ettől a szerkezettől nem sokban különbözik az *itt, a fővárosban*, sőt az *itt, fent* szerkezet sem. Azaz a Károly által sajátos azonosítónak nevezett szerkezetek egyik csoportja nem áll messze a jelzős szerkezettől.

Így a hagyományos kategória kibővítését a sajátos azonosító szerkezetek másik csoportjának (*termelni, azaz javakat előállítani*) és természetesen a *tanul, kitarthatóan*-féle határozós (és tárgyias) szerkezeteknek ide vonása okozza. Ez utóbbiak értelmezős fel fogása Károly rendszerében teljesen érthető, bár az értelmezőnek a jelző közé sorolásával természetesen éles ellentétben áll.¹ A *termelni, azaz javakat előállítani; okos, azaz jófejú* típust pedig nemcsak a hagyományos grammatika, hanem még a minden értelmezős szerkezetben magyarázó mellérendelt viszonyt kereső Szabó Dénes sem sorolta az értelmezős szintagmák közé, minthogy ez rendszerint jelölt (kötőszavas) szerkezet.

Mivel Károly kategorizálásának fő kritériuma a laza szerkesztésmód, érthető, hogy az értelmező meghatározása, főbb típusainak rövid említése után formai sajátosságainak vizsgálatára kerít sort. Itt egyetlen megállapításával szállnék vitába. Azt vallja, hogy az értelmező föltétlenül a szerkezet második helyén áll. Amikor az európai szakirodalomban föllelhető fontosabb véleményekkel — ezek kritikusszámbevétele nagy értéke a könyvnek — összehasonlítja saját álláspontját, akkor is fő különbségként azt emeli ki, hogy szerinte az értelmező nem előzheti meg az értelmezett szót. Még a saját értelmező-kategóriájához leginkább hasonlító orosz „oboszoblenyijé”-t is azért nem tekinti az értelmező pontos megfelelőjének, mert — ritkán bár — megelőzheti a szerkezet fő tagját. Ugyanakkor mintha ő maga is hajlamos volna elől álló értelmezőt látni Babitsnak ebben a mondatában: „*Szavatartó férji s nem szerelmes gyermek: Miska* hallgatva járt a szép lány körül” (40). S a költői nyelvben valóban találunk olyan szerkesztésmódot, amelyben — Károly szavaival élve — egy laza szerkezet kapcsolt tagja előbb áll, mint a kapcsoló tag. Különösen a Horváth Jánostól közölnének nevezett alakzatban fordulhat elő ilyesmi, s ennek a ritka szerkesztésmódnak lazaságát nemcsak a nagyobb szünet (ez Károly szerint nem elég; vö. 19, 1. jegyzet), hanem az értelmezőre szintén jellemző mélyebb hangfekvés (vö. 19) is jelzi; pl. „*Harmadnap olyankor, egy fölleges estén, Domb emelkedett már Toldi Miklós testén, A melyet az őskert, bánatja jelével, Behinte lehulló, sárga falevéllél*” (Arany: Toldi Estéje 6 : 38.).

Az értelmező mibenlétét vizsgálva Károly fölveti a kérdést, amely elől az utóbbi időkben fölmerült nézetek miatt nem is lett volna helyes kitérni: halmozott mondatrészes szerkezet-e az értelmezős szerkezet, elsősorban az azonosító értelmező jelzős szerkezet, azaz egy típusú-e a *Mátyást, a királyt* (ti. látta) szerkezet a *könyvet, ceruzát* (ti. vett) szerkezettel. Mint láttuk, Károly ez utóbbit közvetett homogén viszonynak nevezi, ide sorolva a kapcsolatos, a választó s legalábbis részben (de vö. 22, 1. jegyzet) az ellentétes viszonyt kifejező szókapcsolatokat. Ezekben — hangsúlyozza — a tagok a

¹ Károly is hivatkozik (18, 3. jegyzet) Simonyi említett jegyzetének utolsó példájára. Ennek az egyetlen példamondatnak alapján azonban nem lehet eldönteni, hogy Simonyi hajlandó lett volna-e minden hasonló helyzetű határozót — a tárgyról nem is beszélve — az ige értelmezőjének tekinteni, vagy csupán a módhatározót, amely tudvalévőleg az ige „jelzője”.

följük rendelt taghoz alkalmazkodnak. Az azonosító szerkezet ellenben közvetlen viszony, s benne a determináció sajátos jellege következtében az azonosító tag alkalmazkodik az azonosítottéhoz. „[A] halmozott mondatrészekben a tagok azért egyenlők, mert egyszerre kerülnek azonos jellegű függési viszonyba, az azonosító szerkezet tagjai azért kerülnek azonos jellegű függési viszonyba, mert egyenlők” (20). De Károly azt is észreveszi, hogy az azonosító szerkezet tagjainak is van közvetett viszonyuk egy harmadik tagon keresztül: *látta Mátyást, a királyt = látta Mátyást + látta a királyt*. „Csakhogy: — írja — a *Mátyást, a királyt*-féle szerkezet tagjai között közvetlen viszony van, és csak e z e n k í v ü l v a n még a tagoknak közös viszonyuk egy harmadikhoz (*látta*); a *Péter és Pál*-féle szerkezet tagjai között nincs közvetlen viszony. Az azonosító szerkezetek tehát bizonyos tekintetben mégiscsak halmozott mondatrészek, de ez nincs ellentétben azzal, hogy ugyanakkor közvetlen viszonyt kifejező szó szerkezetek is, hogy ugyanakkor jelzősök is lehetnek. Ha a szerkezeti tagoknak egymáshoz való viszonyát nézzük, határozottan a közvetlen viszonyt kifejező többi szerkezetek közé kell iktatnunk őket. Ha a szerkezet tagjainak egy harmadik, kívül álló taghoz való viszonyát nézzük, azaz ha már nemcsak mint szó szerkezetet, hanem mint szó szerkezet-csoportot nézzük, akkor megállapítható a közvetett viszonyú szerkezetekkel való rokonság” (22). Joggal mondhatja hát, hogy az „azonosító értelmezős szerkezeteknek az ilyen felfogása feloldja az ellentmondásokat és figyelembe veszi a több irányú összefüggéseket: tehát ... dialektikus” (uo.).

A szerző dialektikus szemléletmódja jól megmutatkozik egy másik fontos kérdésre adott feleletében is: vajon az értelmező az utólagos asszociáció eredménye-e? Károly szerint az utólagos asszociáció csak egyik indítéka az értelmező használatának, s alkalmazásában más lélektani, valamint logikai, stilisztikai, ritmikai stb. okok is közrejárhatnak, többnyire nem is külön-külön.

5. A tanulmány harmadik fejezete sorra veszi és tüzetesen megvizsgálja az értelmezős szerkezetnek már említett fajtáit.

Az azonosító (főnévi) értelmező vizsgálata kapcsán részletesen szól azokról az értelmezős szerkezetekről is, melyeknek egyik (vagy mindkét) tagja főnévi névmás. Érdeme a szerzőnek, hogy Simonyi és Klemm után, akik éppen ezzel a szerkezettípussal foglalkoztak legrészletesebben, sok újat tud itt is mondani. Kár, hogy új eredményei a hivatkozások hiányában nem mindig különíthetők el. Kitér ezután a *mind* utótagú (pl. *a sok pásztor mind*) és a *mint* kötőszós (pl. *e nagy ember, mint városunk szülötte*) szerkezet problémájára, mindkettőnek elemzésében jól érvényesíti a kölcsönös összefüggések figyelembe vételének módszerét. Az utóbbi szerkezettípus vizsgálatát például a következőképpen összegezi: „Végeredményben a *mint* kötőszós alakzat az értelmezős szerkezeti tag és az állapothatározói mondatrész funkcióját egyszerre tölti be, de azért inkább húz a határozókhöz, mert szerkezetileg—formailag nem ugyanúgy viszonyul a mondat állítmányához, mint a másik főnévi tag. (A nyelvtanban a határozóknál tárgyalnánk, de az értelmező jelzőnél is megemlíteném.)” (38). A *mind* utótagú szerkezeteket viszont, határozói vonatkozásaitak is elismerve, inkább az értelmezősekhez csatolná. — A *hazám, bátrak hazója* típusú szóisméltéses, a *hegyi patakok, ezek az ezüst gyökök*-féle közelre mutató névmásos és a *rajtam, tépelt hárfán*-szerű névelőtlen értelmezős szerkezetek tárgyalása jó alkalmat nyújt a szerzőnek arra, hogy a stilisztika, az új nyelvi formák és a költői kifejezésmódok iránti fogékonyságát bizonyítsa.

Az értelmező (melléknévi) jelzők között kerül sor a számnévi, valamint az ide tartozó névmási értelmezők számbavételére is — itt különösen a szünet- és hangsúlyviszonyokat tárgyaló rész emelkedik ki —, s ehhez az alfejezethez kapcsolódik az -é birtokviszonyjeles (szerencsés új műszó!) értelmezőnek vizsgálata. Ezt eddig általában

elhanyagolták (vö. mégis pl. Elekfi: I. OK. 9 : 365). Károly finom érzékkel választja szét a birtokos funkciójú -é jeles értelmezőt (pl. *ez a fej, a nagytaté*) az azonosító funkciójú -é jeles értelmezőtől (ennek értelmezettje is már -é jeles; pl. *az én halott nememé, a papne*), rámutatva, hogy ez a két funkció együtt is jelentkezhethet (pl. *egy derek ferj arca, Sátordy bíró úre*); közben sok találó megjegyzést fűz az -é jel funkciójához.

Ami a sajátos azonosító értelmezőt és az értelmező határozót (tárgyat) illeti, róluk már elmondtam észrevételeimet. Csak annyit teszek itt hozzájuk, hogy Károlynál is határozottabban elválasztanám a *benn, a szobában*-féle szerkezetektől a *benn a szobában* típusúakat, s ezeket Simonyival és Klemmel is ellentétben egyáltalán nem tekinteném értelmezőseknek. „*A hátsó sarokban, az ötödik íróasztalnál ült*” szerkezetet és a hozzá hasonlókat viszont nem venném egy kalap alá a *megállt, egy ponton*-félékkel, hanem a *benn, a szobában* típusú szerkezetekéhez kapcsolnám tárgyalásukat.

6. Az értelmezős szerkezet fajtáinak áttekintése után Károly megvizsgálja a velük kapcsolatba hozható összetett mondatokat, mondatkapcsolatokat is. E vizsgálódásának alapját is külön fejezetben veti meg, amelyben kifejti a mondatkapcsolatokról vallott felfogását, megrajzolja a mondatkapcsolatok rendszerét, természetesen a szószerkezetek rendszerezésének megfelelően, arra támaszkodva. Nagyon tanulságosak a mellérendelésre, különösen azokra a mellérendelt mondatokra vonatkozó fejtegetései, amelyeknek második tagmondata mutató névmással (határozószóval) utal vissza az elsőre (pl. „*A titokzatos találmány a tükör mögé volt bedugva, onnan veszett el szőre-szálán*”). Erre a mondat típusra egyébként nemrég Majtyinszkaja is fölfigyelt (NyK. 60 : 116). — Amit Károly az alárendelésről ír, abból elsősorban a szerkesztésmódra tett megjegyzései keltik föl érdeklődésünket. Arra a kérdésre, hogy a mellékmondat kapcsolása lehet-e a nyitott szószerkezetek szerkesztésmódjához hasonlóan tömör vagy laza, a következőképpen válaszol: „*A mellékmondat általában követi főmondatát, és szünettel, valamint intonációs eszközzel is elkülönül a főmondattól. A mellékmondatos szerkesztés már azáltal, hogy mellékmondatos, lazább, mint a tömör nyitott szerkezet... Mégis azt kell mondanunk, hogy magának a mellékmondatos szerkesztésmódnak is van tömörebb és lazább formája. Pl. tömörebb a szerkesztésmód, ha a főmondatban van névmási elem, amely a mellékmondatra utal, lazább, ha nincs. Értelmezőszerűen laza a mellékmondat kapcsolása akkor, ha a főmondatban van ugyan utalószó, de ez maga lazán, értelmezőszerűen kapcsolódik a főmondat többi részéhez, esetleg külön kötőszóval*” (48).

Az „*értelemszerűen laza*” kapcsolódású mellékmondatokat Károly értelmezői helyzetű mellékmondatoknak nevezi, s — mint legfőbb típussal — velük kezdi el az értelmezővel kapcsolatba hozható mondatok vizsgálatát. Rendszerének megfelelően nemcsak a már régebben értelmező jelzői mellékmondatnak ismert, értelmezői helyzetű utalószós jelzői mellékmondatokat vonja ide (pl. „*Gombok voltak akkorák rajt, mint egy-egy pogány fej*”), hanem a szerinte értelmezői helyzetű utalószós határozói mellékmondatokat is (pl. „*Szereti a létezését, annyira, hogy bármikor fejest ugorna a halálba érte*”). Nem veszi azonban észre, hogy az általa sajátos azonosító szerkezetnek nevezett *benn, a szobában* típusú szintagmának is van értelmezői helyzetű utalószós mellékmondati megfelelője. Pl. „*Lásd, így dicsérlek szakszerű, tárgyias, pontos szavakkal, úgy, ahogy illet ez*” (Kosztolányi: Februári óda). Az értelmező helyzetű jelzői mellékmondatok sorában pedig egy tévesen idézett példamondatot találunk, amely helyesbítve a szerkesztésmódnak egy különleges formájára hívja fel figyelmünket. Károly így idézi Aranyt:

¹ Az ilyen mértékhatározói mellékmondatoknál is utalhatott volna arra — ahogy a hasonló módhatározói mellékmondatokkal kapcsolatban meg is tette —, hogy igen gyakran következményes jelentéstartalmúak.

„Tekerő nyílallást érze olyanformát, Mintha orra alatt reszelnének tormát” (51). Helyesen: „Mintha tût szúrnanak orra czimpájába, Vagy mintha alatta reszelnének tormát, Tekerő nyílallást érze olyan formát” (Toldi VI : 12.). Tehát az értelmezői helyzetű utalósós jelzői mellékmondat megelőzheti főmondatát. Ez a körülmény természetesen nem zárja ki, hogy a mellékmondatot értelmezőinek minősítsük (az utalósónak főmondatbeli helyzete, szerepe a döntő!), mégis az ilyen helyzetű — rendszerint mélyebb hangfekvésben ejtett — értelmezői mellékmondat az „értelemszerűen laza” szerkesztésmódnak sajátos fajtáját képviseli, s emlékeztet — de csak nagyjából — az elől álló értelmezőre is.

Az értelmező helyzetű mellékmondatok után Károly a „csak értelmezőnek behelyettesíthető” mellékmondatokra kerít sort. Róluk a következőket írja: „Értelmezői mellékmondatoknak minősíthetők az említettek kivül — de egészen más szempontból — még azok a mellékmondatok is, amelyek csak laza szerkezet értelmező tagjának felelhetnek meg, tömör szerkezeti tagnak nem. Ha tehát ezeket behelyettesítenénk a főmondatba, értelmezők lennének. Ilyen szempontból értelmezőinek vehetők bizonyos jelzői mellékmondatok, az összes azonosító jelzői mellékmondatok, s az összes sajátos azonosító mellékmondatok. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy itt az »értelmezői«-nek való minősítés — rendszerünk alapján — tulajdonképpen nem indokolt” (52—3, az én kiemeléseimmal).

Vajon valóban gyökeresen más szempont-e az utalósó értelmezői helyzetének a tekintetbe vétele, mint a behelyettesítés? Ha meggondoljuk, hogy az értelmezői helyzetű utalósós jelzői mellékmondatok is helyesen csak értelmezőként olvashatók be — ha egyáltalán beolvashatók — főmondatukba, a két szempontot rögtön közelebb érezzük egymáshoz. S megfordítva: ha a csupán értelmezőként behelyettesíthető mellékmondatok főmondatában megpróbálnánk kitenni az utalósót, ez többnyire csakis értelmezői helyzetű lehetne. Tehát például az „Itt van ő, aki minket szeret” mondatban nem csupán azért láthatunk értelmezői mellékmondatot, mivel mondatzsugorítással értelmező válnék belőle („Itt van ő, a minket szerető”), hanem azért is, mert utalósós változata csakis így alakulhatna: „Itt van ő, az, aki minket szeret”.

Véleményem szerint az értelmezői mellékmondatok között meg kell különböztetnünk utalósósokat (csak az értelmezői szerepű utalósósokat számítom ide!) és utalósó nélkülieket. Az utalósó nélküli mellékmondatok közül elsősorban azokat tartom értelmezői mellékmondatoknak, amelyeknek utalósós megfelelője kizárólag értelmezői helyzetű lehet. Az utalósó nélküli jelzői mellékmondatok közül ezen az alapon is értelmezőieknek tekinthetjük azokat, amelyek személyes, közelre mutató, visszaható s még néhány más névmásra (e Károly által is említettek mellé fölvenném a kérdő névmást is) stb. vonatkoznak. Vannak azonban olyan utalósó nélküli jelzői mellékmondatok is, amelyeknek utalósós változatában az utalósó az elől álló jelző és az értelmező szerepét egyaránt betöltheti. Jelzett szavuk — bár lehet néhány névmás is — többnyire főnév (Károly azonosító jelzői mellékmondatainak nagy része is ide tartozik); pl. „A lektort, aki nem a párt és az állam képviselője, ...” ~ „A lektort, azt, aki ...” vagy „Azt a lektort, aki ...”. Az ilyen utalósó nélküli jelzői mellékmondatról igen nehéz eldönteni, hogy melyik utalósós változathoz áll közelebb. Mégis vannak bizonyos fogódzóink ahhoz, hogy értelmezőinek minősítsük-e, vagy sem. Most csak az intonációs tényezőket említeném: az értelmezői mellékmondatnak rendszerint mélyebb hangfekvésű, s nagyobb szünetet közte és a főmondat között stb. (s a behelyettesítés szempontját sem mellőzném teljesen).

Semmiképpen sem tartom értelmezőinek az olyan jelzői mellékmondatokat, amelyeknek utalósószava a főmondatbeli jelzett szónak elől álló jelzője (az utalósó főmondatbeli mondatrész-szerepe ugyanis a mellékmondat megítélése tekintetében közismerten

a legdöntőbb kritérium).¹ S szerintem Károly is csak akkor jár el „indokolatlanul”, akkor kerül valóban ellentétbe saját rendszerével, mikor értelmezőinek jelenti ki az „Az a lektort, aki ...” típusú, „tömör szerkesztésmódú” mondatokat, valamint amikor — még nagyobb következetlenséggel (ezt ő is bevallja: 53) — az értelmezőiek közé veszi az efféle mondatokat is: „azzal az ürüggyel, hogy menjenek galóczát fogni, ...”.

A csak értelmezőnek behelyettesíthető mellékmondatok között foglalkozik Károly — a jelzői és az azonosító jelzői mellékmondatokon kívül — a sajátos azonosító mellékmondatokkal is. Már utaltam arra, hogy ezeknek egy része értelmezői helyzetű (utalószós) mellékmondat. De az utalószó nélküliek is többnyire csak értelmezői szerepű utalószót fogadhatnak magukba: „Így, ahogy vagyok ...” ~ „Így, úgy, ahogy vagyok, ...”. Viszont „A szobában, ahol állok, ...” típusnak nemcsak értelmezői utalószós megfelelője van (de ilyen kétféle is: „A szobában, ott, ahol állok, ...”; ill. „A szobában, abban, ahol állok, ...”), hanem elől álló jelzői utalószós változata is lehet („Abban a szobában, ahol állok, ...”).

Az értelmezővel kapcsolatba hozható mondatok közül Károly utoljára két mellérendelő típust említ meg: „Vett neki csizmát. *Pirosa!*”; ill. „Az ember értelmes lény, azaz igyekszik megérteni a világot”. Ez utóbbit, amely a sajátos azonosító értelmezőnek egyik összetett mondatos megfelelője, a nyelvtanok a magyarázó mondat alfajaként szokták tárgyalni. Egyetértek Károly Sándorral abban, hogy ezt a mondatípust nem volna szabad összekeverni az ok—okozati viszonyt kifejező mellérendelt mondatokkal (56). Valami rokonságnak azonban mégis fenn kell vagy kellett állni köztük, legalábbis a kötőszóhasználat ilyesmire utal: az *azaz* helyébe néha — mint Károly is megállapítja — az egyébként okadó-magyarázó *tudniüllik* lép, máskor meg a következőt *tehát* lesz egyértékű vele (pl. „Totóeredmények: Vasas—MTK 4 : 2, egyes; Újpesti Dózsa—Tatabánya 1 : 1, iksz. ...; *tehát* [~ *azaz*] a tizenkét találatos szelvény a következő: egyes, iksz, ...”).

7. Az értelmezős szerkezetek (és a velük kapcsolatba hozható mondatok) mai rendszerének leíró vizsgálata után, könyvének utolsó fejezetében e szerkezetek kialakulásáról, múltjáról ír a szerző. Eljárását módszertani szempontból példamutatónak tartom. Nem keveri össze a kutatásban és a bemutatásban a leíró és a történeti szempontot, de nem is választja mereven szét: a mai rendszer ábrázolását áthatják a diakronikus vizsgálódás eredményei, a történeti témájú fejezet pedig jól felhasználja a jelenlegi rendszer megrajzolásából lesűrhető tanulságokat. Örömmel üdvözölhetjük ezt a tárgyalásmódot azért is, mert az egyetemi magyar nyelvészeti oktatásban új utakat keresve, ilyenformán szeretnénk eljárni: a mai magyar nyelv egy-egy rendszerdarabjának bemutatása után fölvezetni e rendszerdarab történetét, a mondattanban még a két rész arányát tekintve is (persze terjedelmében nem) úgy, ahogy Károly könyve megvalósítja.

Az a dialektikus szemléletmód, amely — az értelmezői mellékmondatok kategorizálásában tapasztalható bizonyos merevség ellenére — a leíró vizsgálatot jellemezte, a történeti tárgyú fejezetben is öröndetes módon érvényre jut. Minthogy az értelmezőnek különféle típusai vannak, ezek kialakulása nem történhetett egységes módon, s a szerző külön is tárgyalja őket. A sok kiemelkedő részletvizsgálat eredményeinek ismeretével nem terhelném az olvasót, amúgy is hosszúra nyúlt már ez a közlemény. Hadd hívjam föl mégis a figyelmet az *ezt az embert* típusú szerkezetek keletkezésének újszerű magyarázatára (66), és az úgynevezett újrakezdő formának (*A hal, az erős*) tanulmányozásában érvényesített új szempontjára (68). S ha már a részletelnél tartunk,

¹ Ezzel a véleményemmel nem állok egyedül, vö. Deme László ismertetését Károly Sándor könyvéről (NyK. 62 : 172).

elmondanám egyetlen jelentősebb kifogásomat velük kapcsolatban. Valószínűtlennek tartom az azonosító jelzős szerkezet azaz kötőszavának eredetéről adott magyarázatát (kb. így: *Evett az almából Ádám. Ez: az mi őszünk.* > *Evett az almából Ádám, ezaz mi őszünk.* > *Evett az almából Ádám, azaz (a) mi őszünk.*), még akkor is, ha már a kiindulásban távolra mutató névmást veszünk fel a közelre mutató helyett (61). Sokkal valószínűbb — aminek lehetőségét Károly sem veti el —, hogy az *azaz* kötőszó az ún. sajátos azonosító szerkezetekben, illetőleg mellérendelt mondatokban alakult ki (ott pedig — mint ismeretes — mondatból vált kötőszóvá), s innen terjedt tovább más azonosító szerkezetekbe. Nem szabad teljesen figyelmen kívül hagyni itt a latin *id est* hatását sem.

A részletek helyett azonban inkább két általánosabb érvényű probléma kitűnő megoldására mutatnék rá.

Miért van az, hogy az értelmezős szerkesztésmódot kezdetlegesebbnek, primitívebbnek érezzük, mint a jelzőset, s ugyanakkor a jelzős szerkezet kialakulása sokak véleménye szerint — a szerző szerint is — megelőzte az értelmezősét? A válasz a következő: „[A.] melléknévnek (s számnévnek is) laza kapcsolódású jelzőként való alkalmazása — kezdetben — lehetetlen volt, mert állítmánynak értődött. Az értelmezői használat igazán csak a rágok kialakulása után fejlődhet ki. Akkor pedig már megvolt a tömör jelzős szerkezet sorrendi formája. Így fel tudtuk oldani azt az ellentmondást, ami abban rejlik, hogy egyrészt az értelmezős szerkesztésmód közelebb áll — jellegénél fogva — a fejlődés kiindulópontjával felvehető alany—állítmány viszonyhoz, ezzel szemben mégsem mondható ősibbnek az elől álló jelzős szerkezetnél, sőt. A magyarázat paradoxon-jellegű: olyan közel áll az értelmezős szerkezet az alany—állítmányihoz, hogy csak bizonyos formai sajátosságok különböztetik meg őket. De éppen ezért e formai sajátosságok (egyeztetés, névmási elem az értelmező előtt) kialakulása előtt nem is beszélhetünk valójában értelmezős szerkezetekről” (58).

S miután az egész fejezetben azt igyekezett bizonyítani a szerző, hogy az értelmezős szerkezetek keletkezésében fontos szerepe van az egymás mellé rendelt mondatok összevonásának, itt is fölveti a kérdést: nem kell-e hát mégis mellérendelőnek felfogni őket. Feleletképpen fölhívja a figyelmet az értelmezős szerkezet azonosító típusában megmutatózó mellérendelő mozzanatokra, melyek a kezdetlegesebb gondolkodást tükröző formákban különösen kidomborodnak, másrészt utal arra a tényre, hogy „a primitívebb, kezdetlegesebb gondolatközlési formákból, a részgondolatoknak egymás mellé rendezéséből keletkeznek a sűrített kifejezési formák; az egyik részgondolatnak a másikhoz való szorosabb hozzáfűzése, ennek alárendelése által többet markoló gondolat-egységek formái jönnek létre” (72).

8. Bár az eddigiekből eléggé kitűnhetett, mégsem tartom fölöslegesnek azzal zárni ismertetésemet, hogy Károly Sándor könyvét mind témája, mind módszere, mind pedig eredményei tekintetében mondattani irodalmunk nagy nyereségeként üdvözölhetjük.

Rácz Endre

Király Péter: Ismeretlen magyar glosszák. Jászói, Zirci, Nagyvátyi Glosszák. Nyelvtudományi Értekezések 21. sz. — Budapest, 1959. Akadémiai Kiadó. 64 lap.

1. Köztudomású, hogy nyelvelméinknek egyik igen fontos csoportját a glosszák alkotják: ezek a — rendszerint latin szövegbe — lapszélre vagy sor fölé írt magyar szavak, melyek az idegen nyelv ritkább szavait értelmezik a nyelvben kevésbé járatos magyar

olvasók számára. Természetesen mennél régebbiek ezek a glosszák, annál értékesebbek, minél kevesebb összefüggő magyar szövegünk van a kérdéses korból, annál jelentősebbek.

Király Péter most ismertető munkájában három glosszacsoporthot mutat be, mindhármát a XV. századból. Közülük a Jászói és a Nagyvátyi Glosszákat csehszlovákiai tanulmányútja alkalmával fedezte fel 1954-ben, a Zirci Glosszákra idehaza bukkant az Országos Széchényi Könyvtárban. Mint a bevezetőben írja, azért teszi szlavista létére közzé ezeket a magyar glosszákat, hogy egyrészt három ismeretlen nyelvemléket bemutasson, másrészt el szeretné érni azt is, „hogy e glosszák felfedezése lelkesítően hasson magyar szakos nyelvészeinkre, hogy nyelvemlékeink további kutatására serkentse őket.” Valóban előttünk álló feladat még különösen a vidéki régi könyvtárak rendszeres átbúvárlása. Elsősorban a latin nyelvű kéziratok bizonyára sok, még ismeretlen, mohácsi vész előtti glosszát rejtenek magukban.

Az értekezés a keletkezés sorrendjében tárgyalja az emlékeket. Elsőnek a Jászói Glosszákat mutatja be, majd a Zirci Glosszákat és legvégül a Nagyvátyi Glosszákat. Az egyes nyelvemlékek ismertetése a következő rendben történik. Először a glosszák szövegét közli, s szemléltetésükre néhány fényképhaszont is mellékel. A latin megfelelők mellett dült betűvel adja a magyar szavakat, s utána — ha szükséges — a szó olvasatára vonatkozó megjegyzéseit. Ilyenkor az adatokat gyakran összeveti a NySz., sőt a MTsz. adataival. Ezután a kronologizálás érdekében leírja a glosszákat tartalmazó emléket s a felfedezés körülményeit. Utána paleográfiai, majd helyesírás- és nyelvtörténeti vizsgálat következik. Végül a kormeghatározás és a lokalizálás kérdéseivel foglalkozik.

Már itt előljáróban szeretném kiemelni, hogy az értekezés minden fejezete Király Péter alaposágát dicséri. A kódexek rövidre fogott története sok utánjárást, kutatást árul el. Egy-egy szűkszavú paleográfiai vagy helyesírási fejtegetés mögött pedig minden korabeli nyelvemléktípust egybevető összehasonlító munka áll.

A továbbiakban először röviden ismertetném a három glosszára vonatkozó megállapításait, eredményeit, s ezután egy kérdést, a lokalizálást emelném ki, mint a dolgozat egyik legérdekesebb módszertani problémáját.

A Jászói Glosszák egy XV. századbeli, szentbeszédeket tartalmazó kódexben található. A huszonkét glossza több mint harminc szóból áll. A paleográfiai megjegyzések során megállapítja, hogy a kódex törzsszövege ugyanattól a XV. századi gót kurzív írással író kéztől való, amely a glosszákat is bejegyezte. Hogy a keletkezés időpontját meghatározza, összeveti az írást a magyar nyelvemlékek fotokópiáival, s arra az eredményre jut, hogy a betűtípusok nem mondanak ellent a XV. századi eredetnek. Ugyanezt az időt támogatja helyesírási elemzése is: a JászG1. mellékjel nélküli helyesírása a IV. kancelláriai korszak írásmódján alapszik. A *homayh* (homáj) szó *j*-zű alakjából arra következtet, hogy az ország keleti részén keletkezhetett az emlék. Megengedi ezt a *hit* szónak előforduló *ü*-zű változata is. S végül a *hanga* szó régi emlékeinkben található adatai is ezt támogatják. A végső konklúzió tehát az, hogy a JászG1. minden valószínűség szerint a XV. század derekán keletkezett, s talán a keleti nyelvjáróterületen.

A Zirci Glosszák húsz szava egy horvát és magyar glosszákkal ellátott kódexből való. A kódex első része 1470—80 táján írt szentbeszédeket tartalmaz, ebbe három különböző kéz tizenkilenc magyar szót jegyzett be, a második részt, a Physiologust 1500 körül másolták, s ebben a természetrajzi munkában egyetlen magyar szó, a *hiúz* neve fordul elő. Ezek a kronológiai megállapítások a kódex lapjainak vízjegyből, az írás paleográfiai és helyesírási sajátosságaiból következtek. A nyelvi jellegzetességek sem mondanak ezeknek ellent. Az emlék keletkezési helyeül Király a Dunántúl délnyugati területét jelöli meg: erre lehet jellemző a glosszáokban előforduló *i*-zés. Másrészt a *hiú* szó (bár itt 'kenyérháj' jelentésben) a Magyar Tájszótár tanúsága szerint a

nyugati nyelvjáróterületen is előfordul. Végül a kódexnek a Dunántúl délnyugati területén való keletkezését támogatja a kódex hátsó kötéstábláján található egykorú latin nyelvű feljegyzés is, mely a törökök 1532. évi betöréséről és a Mura—Dráva vidékén véghezvitt pusztításairól ad hírt.

A három glosszacsoport közül a Nagyvátyi Glosszák a legterjedelmesebb, mintegy 380 adatot tartalmaz. Szavai a világi fogalomkörbe tartoznak, s igen változatos szóanyagot ölelnek fel.

A glosszák egy ősnymtatványba, egy 1478-ban nyomtatott bibliába vannak bejegyezve. Az írás ductusa a XV. századra vall. Nem fordul elő benne egyetlen olyan jel sem, amely csak a XVI. századra volna jellemző. Király mindezek alapján a glosszák bejegyzésének az időpontját 1480 és 1500 közé helyezi. A glosszátor neve sehol sincs feljegyezve, viszont Király megállapítja, hogy a biblia első tulajdonosa Nagyvátyi Imre volt. Róla, azonkívül, hogy valószínűleg a Baranya megyei Nagyvátyról származhatott, semmi biztosat nem tudunk, neve sem a külföldi egyetemek diákklajstromaiban nem szerepel, sem a Dunántúlon egyházi méltóságokat viselő, egyébként igen sok Nagyvátyi között nem található. A kódex későbbi tulajdonosai, Mágócsi Gáspár és Bornemissza János is Baranya megyeiek.

Ezek után a kódex nyelvi vizsgálatával foglalkozik. Erre a sok glossza, de főleg annak következetes helyesírása és nyelve (egyetlen variáns sincs benne!) kiváló alapul szolgál. A nyelvi elemzés itt szorososan összefonódik a lokalizálás kérdésével, s mint jeleztük, ezzel ismertetésünk hátra levő részében bővebben óhajtunk foglalkozni.

A nyelvi elemzés és lokalizálás után egy igen érdekes fejezetben összehasonlítja a glosszákat korabeli magyar bibliafordításokkal, s arra az eredményre jut, hogy a glosszátor teljesen önállóan járt el, semmiféle forrást, régebbi bibliafordítást nem használt. A szavak jellegéből pedig azt következteti, hogy a szerző a magyar szavakat nem egy teljes bibliafordítás előkészítése céljából jegyezhetette be, hanem kiegészítő értelmezéseként prédikációihoz. Szembetűnő továbbá, hogy a bibliának nem elvont, teológiai vonatkozású részei vannak glosszázva, hanem inkább azok, amelyek több gyakorlati anyagot, példát szolgáltatnak. Igen sok a szociális vonatkozású gondolatot tartalmazó glossza.

Végül a néhány nem jól olvasható, meg nem fejtett glossza felsorolása után mutató következik, melyben a három glossza anyaga van felvéve, s jelölve vannak azok, amelyeknek itt találjuk első előfordulását. A glosszák nyelvtörténeti jelentőségét mutatja, hogy több mint száz ilyen szó van, hogy csak néhányat említsünk közülük: *bizakodás, csakúgy, kőszikla, lel, megittasul, megvakul, rejtékhely, vasvilla* stb.

2. Nemrégiben jelent meg ugyancsak az Értekezésekben Deme és Papp egy-egy, a XVI. század nyelvével foglalkozó munkája (ism.: B. Lőrinczy Éva: *Nyr.* 84 : 268—76). Ezekből a művekből is kiderül, hogy a lokalizálás, az emlékek nyelvjárásának helyhez kötése az egyik legsúlyosabb problémája ennek a korszaknak. Bárczi 1947-ben tartott előadásában, mellyel tulajdonképpen elindította nálunk a történeti nyelvjáráskutatást (MNy. 43 : 81—91), hangsúlyozza, hogy a nyelvemlékek helyhez kötése kezdetben csakis külső fogódzók alapján történhet. Tehát fel kell kutatnunk, ki az emlék írója, meg kell tudnunk, honnan származik, hol élt, hogy milyen nyelvjárást beszélt és írt, s csak ezután rögzíthetünk helyhez nyelvi jelenségeket. „A nyelvemlékek egész sorának ilyen vallo-másai — írja — azután egymást kiegészítve, pótolva, helyesbítve lassanként a nyelvterület egy jelentős részét fogják oly hálózattal belepni, melynek hézagait talán nyaktörő feltevések nélkül lehet majd kitölteni” (i. m. 88).

Azóta folytak részletkutatások, s ma már Király Péter megkísérélheti, hogy szinte külső fogódzók nélkül, csupán belső nyelvi érvek alapján lokalizáljon nyelvjárási szó-

vegeket. Az egyes glosszákbán megállapított hangtani és alaktani sajátságokat azonnal összeveti többé-kevésbé már biztosan lokalizált egyéb emlékek sajátágaival.

Királynak ezek a lokalizációs vizsgálódásai voltak számomra a legérdekesebbek. Akkor is, ha olykor az eredmény kissé megingatható, mint a JászGl. esetében, ahol a „nem mond ellent” érvek szaporítják az egyébként sem feltétlenül biztos adatokat. A ZirciGl. délnyugat-dunántúli származtatását a már említett külső érven (a török betörés jelzése) kívül az egyetlen *hiu* szó hangalakja — mely a nyugati nyelvjárás-területen is így fordul elő — támogatja. E glosszacsoport *i-ző* szavai Király szerint nem mondanak ennek ellent. Én azonban dunántúli XVI. századi missziliseim alapján úgy látom, hogy az *i-zés* ebben a korban a Dunántúl északabbra eső területére lehetett jellemző. Maga Király is az ugyancsak Délnyugat-Dunántúlra helyezett Nagyvátyi Glosszák elemzése során azt tartja, hogy ebben az anyagban egyetlen *i-ző* adat sincs. A ZirciGl. *i-zései* okozta problémák azonban megoldhatók, ha arra gondolunk, hogy Király megállapítása szerint az *i-ző* szavakat más kéz jegyezte be.

Az érvelés bizonyos mérvű ingatagsága természetesen magának az anyagnak a jellegéből fakad. Ilyen párszavas szövegekről, mint ez a két glossza, igen nehéz, szinte lehetetlen nyelvi képet adni, s még nehezebb ez elmosódó képet egy meghatározott területre rávetíteni.

Igen szép azonban és tökéletesen meggyőző a harmadik fejezet fejtegetése. Miután a szerző a feltehető glosszatorra vonatkozóan mindent a legapróbb részletekig felderít, élvezetes, kitérő módszeres eljárással tárja fel a nyelvi sajátságokat. Mivel erős a gyanú, hogy a baranyai Nagyvátyi Imre a glosszák írója, Király először is a glosszák adataival párhuzamosan vizsgálja egyéb baranyai források nyelvét, mint például az 1542-i Baranya megyei *dica*-jegyzéket (mely minthogy a törökök ide való betörése előttről származik, XV. század végi viszonylatban is hiteles lehet); használja Csánky idevonatkozó adatait és a *SermDom.*-t (bár ezt ma inkább nyugat-dunántúlinak tartják). De összeveti adatait mai formákkal is: az *OrmSz.*-ral és saját gyűjtésével.

Már ebből a fejezetből kitérünk, hogy bár vannak a NagyvGl.-nak a baranyai forrásokkal egyező jelenségei is, egy igen lényeges tulajdonságban eltérnek ezektől: a baranyai források *ö-ző*, labiális, a NagyvGl. pedig az *ë—ö* szempontjából erősen illabiális jellegűek.

Miután ezt megállapította, a külső fogódzkodat nélküli források egyetlen helyes lokalizálási módjához fordul: a továbbiakban összeveti a NagyvGl. nyelvét az ország különféle részein jól helyhez köthető nyelvmemlékekkel. A baranyai Tinódi és Beche szintén erősen *ö-ző* nyelvet használnak. De nem egyezik a „Nyitra vidékére” mutató *JókK.*, a Felső-Tisza környékére való *SzalkGl.*, az erdélyi eredetű *TelK.*, vagy a „Szlavónia szomszédságában” keletkezett *ÉrdyK.* nyelvével sem. Ellenben erős rokonságot mutat a glosszák nyelve a Zala megyei kerecsenyi és a Vas megyei levelekkel. Természetesen itt is vannak eltérések, de ezek nem lényegbe vágók már. Azt hisszük, mi is nyugodtan egyet érthetünk ezek után Király Péterrel, amikor megállapítja, hogy a glosszákat nem írhatta baranyai ember. Nyelvi jellegzetességeik leginkább a Nyugat-Baranyától nyugatra keletkezett emlékek nyelvvel állnak rokonságban, s közelebbről a Dunántúl délnyugati területére lehetnek jellemzők.

Még egy érdekes fejezetről, a nyelvjárástörténet egy kiválóan alkalmazható módszeréről kell beszélnünk: a szóföldrajzi tanulságokról. A szerző Imre Samu javaslatára dolgozta ki ezt a részletet. Húsz olyan szót vesz vizsgálat alá, mely alakjánál vagy jelentésénél fogva tájszónak számít. Ezeknek megvizsgálja történeti és mai adatait. S bár jó részükről kiderül, hogy az ország keleti és nyugati részén egyaránt használatos, talál két olyan szót is, amely csak a nyugati nyelvterületen él (*roncska*, *vaspéle*), csak keleten élt viszont egyet sem. Ez ismét megerősíti a már fentebb ismerttett lokalizálást.

Egyetlen értelemzavaró sajtóhibára bukkantam, az 52. lapon. Vas megyére nem ö-zés, hanem ő-zés jellemző.

Király Péter dolgozatában meggyőző példáját láttuk annak, hogy csupán belső nyelvi érvek alapján is elképzelhető ma már a nyelvemlékek lokalizációja. Ugyanakkor — s munkájának ez egyik legfőbb érdeme — azt is láttuk, milyen gondos körültekintéssel, óvatossággal és milyen módszeres eljárással szabad csak megközelítenünk az ilyen problémákat. S ha Király Péter szilárd eredményekhez jutott, az éppen a művére oly jellemző, módszerében és tárgyában egyaránt komplex kutatásnak köszönhető. A nyelvemlékek bemutatásának mintaszerű példáját adta, amikor sokoldalú elemzéssel az emlék felvette minden problémát megközelített, s a lehetőséghez képest biztos kézzel meg is oldott.

E. Abaffy Erzsébet

A nyelvjárási és néprajzi gyűjtés összekapcsolása. Útmutató füzetek a néprajzi adatgyűjtéshez. Szerkeszti Morvay Péter. VII. [szám] Budapest, 1960. Magyar Nemzeti Múzeum — Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattár. 64 lap [rotaprint sokszorosítással].

Az önkéntes (vagy társadalmi) gyűjtők között nincs olyan mértékű szakosodás, mint a kutatóintézetek vagy múzeumok hivatásos gyűjtő munkatársai között. Az önkéntes gyűjtőt községének, tájának szeretete sarkallja munkára; tematikájában általában nem válogatós: gyűjtőterületének minden lényeges jelenségét igyekszik megfigyelni és összeszedni. Az ilyen értelemben vett néprajzi gyűjtésbe természetesen beletartozik a község vagy vidék nyelve is vagy legalább a nyelvnek a társadalomhoz közvetlenebbül kapcsolódó része: a szókincs, a frazeológia és a névkészlet.

Az eddigi néprajzi és nyelvjárási pályázatok megmutatták, hogy az önkéntes gyűjtők milyen értékes gyűjtőmunkát tudnak végezni; munkájukat azonban megkönnyíti, s annak színvonalát emeli, ha megfelelő tematikai és módszertani segítséget kapnak a nagyobb tapasztalatokkal bíró szakemberektől. Ezt a segítséget kívánja megadni a Néprajzi Múzeum útmutató füzetekinek Morvay Péter által szerkesztett sorozata. A sorozat eddig megjelent füzetei (címük megtalálható a könyvecske 62. lapján) az anyagi kultúra és a folklór különféle tárgyköreinek gyűjtéséről szólnak. Ez a Végh József gondozásában készült VII. számú füzet nyelvészeti témájával annál időszerűbb, mivel 1960-ban a Néprajzi Múzeum és a Nyelvtudományi Intézet együttesen írta ki a „IX. Országos Néprajzi és Nyelvjárási Gyűjtőpályázat”-ot. (A kiírás olvasható a füzet 60—61. lapján is.)

Az útmutató tartalma a következő: Végh József: „Nyelvjárásaink tanulmányozása és a néprajzi gyűjtők” (3—11) és „A hangtani feljegyzés hűsége” (11—22); Papp László: „Tulajdonnevek [személynevek és földrajzi nevek] gyűjtése” (23—38) és „Állat- és csillagnevek gyűjtése” (39—41); B. Lőrinczy Éva: „A nyelvjárási szókincs gyűjtése” (42—53); O. Nagy Gábor: „Szólások és közmondások gyűjtése” (54—9). — A tematika egyébként igen jól van összeválogatva. Természetesen hiányzik a hangtani és nyelvtani gyűjtési útmutató; ez azonban az önkéntes gyűjtők számára nem az első, hanem már további lépcsőfok. Esetleg erről később külön füzet szólhatna. Szükséges volna, hogy a magnetofonos (és nem magnetofonos) szöveggyűjtésről is készüljön valamilyen gyűjtési segédlet.

Az egyes tárgyköröket a szerzők tömören és könnyen olvasható módon fogták össze. A módszerbeli tanácsokat jól kiválasztott nyelvi példák szemléltetik. A cikkek végén függelékekben az eddigi kiváló gyűjtésekből kap a gyűjtő követendő mintákat. Ezenkívül rövid bibliográfiai tájékoztatók teszik teljesebbé az útmutatást. — A gyűjtési tanácsok alaposak, megfontoltak és igen rugalmasak; nem kötik meg a gyűjtő kezét. Bár azt hiszem, hogy nem ártott volna helyenként határozottabban, pontokba szedve, mintegy utasításszerűen összefoglalni bizonyos alapvető követelményeket és eljárásokat.

Végül megemlítem, hogy a jól sikerült útmutató füzet alkalmasnak látszik a tanítóképző akadémiák, valamint a népművelési tanfolyamok tananyagába való beiktatásra is.

Sz. Gy.

A Nyelvőr postája

Góré. Hivatkozással a Magyar Nyelvőr 1960. 1. számában megjelent Góré c. cikke, közlöm az alábbiakat:

Abaújban a kukoricatároló *góré*-t nem ismerik, mert a fosztott kukoricát koszorúba fonva vagy párosával összekötve a *pad*-on ('padlás') a *kakasülő*-re ('szarufákat összekötő fa') vagy az eresz alatt felakasztott rúdra, vagy az ugyanitt bevert szögekre akasztják. A *góré* szót kizárólag a kukoricaszárakra használják: „megyek *góré*t vágni”, „adjál a tehénnek egy csomó ('kis kéve') *góré*t”. A napraforgószárakra sohasem mondják, hogy napraforgó-góré, az mindig napraforgó *szár*.

A *kóró* szót ritkábban használják. Magasabb — keményebb — réteken előforduló növényekre, például a katángkóróra: „Nem terem ott semmi, csak *kóró*”; „Ezt a *kórót* nem is eheti meg a tehén”.

Tehát a *góré* szót ismerik anélkül, hogy a kukoricatárolót ismernék. A *kóró*-t élesen elkülönítik a *góré*-től. *Góré*-nak csak a száraz kukoricaszárat mondják — tehát törés után. Addig: „megyek egy kis *kukoricaszárért*” (fattyazáskor vagy ritkításkor). A lekaszált szénában vagy sarjában a fent említett növény szárakat *kóró*-nak mondják, de ha az megmarad a jászolban vagy alatta, akkor már nem mint *kóró*-t említik, hanem *izeléket*-nek mondják: „Szedd ki az *izeléket* a vályúból” (*jászoly* helyett *vályú*-t mondanak). „Ha Gyertyaszentelőkor iszik a madár a kerékvágásból, el kell tenni az *izeléket*, mert hosszú lesz a tél.” Ilyenkor már fogytán a takarmány, tehát erre is szükség lehet. Ez ugyan csak szólásmondás, mert sehol sem teszik el, nem is enne meg a jószág. Ilyenkor inkább *rázott*-at adnak neki. *Rázott*-nak mondják a széna (sarjú) + árpa vagy zabszalma keveréket. Szükség esetén a *gabona*- (sohasem mondták *rozs*-nak) vagy *búzaszálmá*-ból szecskát vágnak — abból nem csinálnak rázottat.

Köteles József

A bácsi, néni jelentésváltozatai. A *bácsi*, *néni* szavakat általában a fiatalabbak részéről az idősebbeknek kijáró, kissé bizalmas megszólításként szoktuk felfogni. A városi fülnek éppen ezért sokszor humoros, ha parasztságunk száján más variációkban is hallja, nem gondolva arra, hogy annak nyelvében e két szónak más értelme is lehet.

Megfigyeléseinket elsősorban Baja környékén gyűjtöttük, de azt tapasztaltuk, hogy az ország más részein is hasonló a helyzet.

A *bácsi*, *néni* népnyelvünkben is elsősorban idősebbeket illető megszólítás, és egymás között — nem tekintve az egyéb rokonsági elnevezéseket — szinte egyetlen. A városi embernek akkor válik szokatlanná, ha azt hallja, hogy nagyjából egykorú emberek kölcsönösen bácsizzák, nénizik egymást, vagy maguknál fiatalabbat szólítanak így.

Mindkét esetet sokszorosán volt alkalmunk tapasztalni. Idősebb, de egykorú munkatársak, ismerősök, akik nem tegeződnek, rendszeresen kiteszik a név mellé a bácsi, néni megszólítást is (pl. *Szabó bácsi*, *Antal bácsi*), ezzel megadva a tiszteletet, és elkerülik a csak néven való rideg megszólítást.

Ugyancsak gyakori, hogy fiatalabbat is, ha annak megkülönböztetett tisztelet jár, bácsiznak. Ilyen eset például ha közös munkánál a munkavezető fiatalabb, de nem régi ismerős. Ilyen esetet láttunk Mohács alatt, ahol a tápéi gyékényaratók a helybeli, de paraszt telepvezetőt *János bácsi*-nak szólították, noha majd mindegyiknek fia lehetett volna.

Piacokon percenként hallani, hogy idős parasztasszonyok fiatal városi nővásárlóknak azt mondják: *néni*.

Ha e jelenségek okait vizsgáljuk, több tényezőt találunk.

A parasztság körében, egymásközi viszonylatban, mint említettük is, más megszólítási forma alig van. Az *úr* sohasem volt általános, kivéve a *gazduram* változatot. A különféle címek csak a „nadrágos embereknek” jártak, pl. *mester úr*, *tekintetes asszony* stb.

A felszabadulás után az urazás és a különféle címek használata általában megszűnt. Csak éppen megfelelő új megszólítást nem találtak helyette. A *polgártárs* nyilván hosszúsága és nehézsége miatt nem vált be. Az *elvtárs*, *kartárs*, *szaktárs* kifejezést legtöbbször nem érzik helyénvalónak: az *elvtárs*-at — noha egyre általánosabb — sokan még ma is párttagokat megillető megszólításnak érzik. A *kartárs*, *szaktárs* pedig még szűkebb körre vonatkozik, amit minden ép nyelvérzékű ember érez.

A kényelmetlen helyzetből úgy vágják ki magukat, hogy mindenkit néniznek, bácsiznak, csak a hivatalos személyeket szólítják elvtársnak, kartársnak, szaktársnak,

Azok, akiket a városi szellem már érintett — gondolunk itt a városokban dolgozó- de nem nagyüzemi munkásokra —, hasonló esetekben a *fiatalember*, *fiatalasszony* megszólítást alkalmazzák, amely sokszor épp oly fonák, mint a néni, bácsi, mert olyanok nak szól, akiket a *fiatal* jelző már egyáltalán nem illet.

A fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy parasztságunk körében a *bácsi*, *néni* szavaknak épp oly mértékben tiszteletadó, mint korjelző színezete van, és az utóbbi években, hogy a régi, kétségkívül osztálykülönbségeket hangsúlyozó címeket elkerüljék, — főleg a középkorú és annál is idősebb generáció — a városiakra is kiterjeszti, mert legtöbb esetben az új megszólítási formákat nem érzi helyénvalónak.

Solymos Ede

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő osztályának levelesládájából

Gebin. Dr. Ujlaki László vezető döntőbíró levele a *gebin* szó jelentése és eredete iránt érdeklődik.

A kérdéses szó a közelmúlt gazdasági életének — tudunkkal — nem hivatalos, de igen elterjedt műkifejezése. Gazdasági jogi szakismeretünk kevés van, így csak laikus módon értelmezhetjük: olyan ideiglenes, illetőleg átmeneti típusú kisebb (vendéglátóipari stb.) vállalkozás, amelyet meghatározott összeg lefizetése (vállalása) után pontosabb elszámolás kötelezettsége nélkül vezethet az engedély tulajdonosa a szerződés szerinti ideig és helyen. Az ilyen vállalkozás *gebines* (melléknév); a vállalkozó ugyancsak *gebines* (főnév). Minthogy bizonyos állami ellenőrzésű, de magán („maszek”) jellegű ügyletről van szó, az idézett terminus technicushoz a beszélt nyelvben némi gúnyos (és réteg-, illetőleg csoportnyelvi) hangulat is tapadhat. Szótáraink — tudomásunk szerint — nem tartalmazzák még; a hivatalos nyelvhasználatban nem is ez, hanem az *önelszámoló*

járja. — A Népszabadság 1959. júl. 5-i számának 11. lapján Vető Józsefnek Átigazolás című karcában azonban előfordul egy labdarúgónak átigazolásával kapcsolatos követelése: „Apja részére akar egy *gebines* italboltot a Balatonon”; „Hm... hogyan szeretnénk egy *gebines* italboltot?”; „A balatoni *gebint* is megadná neki a másik érdeklődő vállalat?”

A szabatos jogászi meghatározást — ha szükséges — mindenesetre szíveskedjék az illetékes minisztériumtól megkérni; idézett példáinkkal csak a mai köznyelvi értelmet, illetőleg használatot kívántuk bemutatni. — A *gebin* nézetünk szerint végső fokon a német *Gewinn* nyereség szóból való; hogy közvetlenül-e vagy más nyelv (esetleg a csi-bésznyelv) közvetítésével, azt további adat híján nem tudjuk ma eldönteni.

T. J.

A *Prügelknabe* és a *Rufname* —, magyarul. Dr. Honti Rezsőnének a címül írt német szavak magyar megfelelőjét illetően a következőket válaszoljuk:

A *Prügelknabe* szót eredeti jelentésében — ’büntetendő úrfi helyett megvert jobbágyfiú’ — történéseink, úgy emlékszünk, *bűnbak* *gyerek*-nek nevezik; ez a szókapcsolat mindenesetre azt fejezi ki, amit a *Prügelknabe*, *Prügeljunge* eleinte jelentett. (A *bűnbak* egyébként ezt a német szót tükrözi: *Sündenbock*.)

A *Rufname*-nek tudunkkal még nincs hivatalos magyar elnevezése; talán *szólító-név*-nek lehetne mondani: ’a több közül az a keresztnév, utónév, amelyen valakit általában szólítanak’ (hivatalos iratokban ezt a keresztnévet alá szokták húzni, pl. Kovács Péter Pál). A *hívónév* szerintünk kevésbé volna jó, mert a *hívó*- előtag (*hívószám* stb.) nagyon is a telefon képzetét idézi.

F. G.

Kapaszkodjunk vagy fogódkodjunk (a villamoson, autóbuzson)? Jeney Zoltán tanár megrója a villamosok, autóbuzsok egyik hirdetményét, azt, amely ekképpen szólítja fel az utasokat a hirtelen fékezés miatti veszélyre: *Kapaszkodjunk!* Nézete szerint így volna helyes: *Fogódkodjunk meg!*

C. akugyan van ilyen igénk is: *megfogó(d)zkodik*, *megfogó(d)zik*, s így is kérhetné a hirdetmény: *Fogódkodjunk meg!* vagy *Fogódkodjunk meg!* De a *kapaszkodik*-nak is van ilyen értelme. Ön csak a ’fölfelé igyekszik’ jelentést tartja jónak. Valóban a *kapaszkodó* főnév értelme ’meredek út, terep (amelyen nehéz fölfelé haladni)’ vagy ’törtető ember’. Ámde gondoljunk ilyen általánosan elterjedt kifejezésekre: *a gyerek az anyja szoknyájába kapaszkodik*, *a kerekek egymásba kapaszkodnak*. A nép nyelvben is megvan a *kapaszkodik*-nak ’fogódkodik’ jelentése. Például a Szamosháti Szótár így értelmezi ezt az igét: ’sich anhalten, sich klammern’, azaz ’fogódkodni’. Az Ormánysági Szótárban a *kapaszkodik* első jelentése: ’fogódkodik valamibe’. A régi magyar nyelvből, a XVI. század első negyedéből idézzük a következő példát (köznyelvi helyesírással): „Egy bokorhoz kapaszkodék ő kezeivel” (Magyar Nyelvtörténeti Szótár). Lehet, hogy némely vidéken a ’fölfelé törekszik’ jelentés elevenebb, mint a ’fogódkodik’, de ez csak nyelvjárásiasság volna. A Szegedi Szótár így értelmezi a *kapaszkodik* igét: ’függeszkedik’, de ez talán nem egészen pontos így, hiszen ugyanebben a szótárban a *bele-, meg-, összekapaszkodik* magyarázata azt bizonyítja, hogy a *kapaszkodik* alapszó jelentésében is a ’fogódkodik’ képzeje él. Ez természetes is, hiszen a *kapaszkodik* a *kap* (valamihez) ige származéka.

F. G.

Őszintétlen. Tóth József a Magyar Nemzet 1959. június 25-i számának „A szülők felelőssége” című vezércikkéből idézi a következő mondatot: „Előbb csak az iskolában lesz őszintétlen, azután otthon is”. Önnek nem tetszik az *őszintétlen* szó, s így javítaná a mondatot: „Előbb csak az iskolában nem lesz őszinte, azután otthon sem”.

Valóban furcsa egy szó az *őszintétlen*. Egyszer-kétszer már hallottuk, olvastuk, de egyelőre — úgy látszik — nem terjed. Az bizonyos, hogy a mai nyelvérzék berzenkedik ellene, bár analógiás hatással (*bátor: bátortalan, hű: hűlten* stb.) könnyű megmagyarázni.

Az *őszinte* egyébként elhomályosult összetétel: az *ő, ön* névmás és a *szín* főnév rejlik benne. A XVI. században még ilyen változatban is élt: *ön szinte*, s ez határozó volt, ezt jelentette: 'igazán, a maga valósága, színe szerint'; ebből fejlődött melléknévi használata: *őszinte való*, azaz 'a maga színén való', ellentéte a *kétszínű*-nek (l. Bárcki Géza: Magyar szövejtő szótár; Magyar Nyelvtörténeti Szótár).

F. G.

Május elsejé-vel kapcsolatos helyesírási problémák. Székely Artúr levele több finom helyesírási kérdésre hívja fel a figyelmünket, s ezekben egyúttal véleményünk iránt is érdeklődik.

A „május *elsején*” kiejtésű szerkezetben a számnév után *j* betűt is kell írunk — az Öntől is említett, 435. pontbeli „1-jéig” mintájára. Tehát: „május 1-jén”, nem pedig: „1-én”.

Az „Éljen május *elseje!*” kiejtésű mondatnak számjeggyel való írásakor a sor-számnevet jelző pontot nem hagyhatjuk el: „Éljen május 1.!”; csak az inkább ajánlható rag előtt: „Éljen május 1.-je!” — Az „Éljen május *egy!*” kiejtésű mondat átírásában természetesen nincs szükség pontra: „Éljen május 1!”: ez azonban nyelvi-stilisztikai tekintetben nem olyan választékos forma.

Ugyanennek a mondat szerkezetnek címül való alkalmazásakor semmiféle további probléma nem akad, hiszen a felkiáltójel a cím végén sem maradhat el. Vegyünk azonban egy más példát, ahol valóban meglehet ez a bökkenő: a „Május *elseje*” címet! Ez a szóalak számjeggyes átírásban — címként — szerintünk nem állhat pont nélkül („Május 1”), csak ha ragját is kiírjuk: „Május 1.-je”. Viszont itt a címvégi pont elmaradása már „nem érdekes”. — A „Május *egy*” kiejtésű cím ismét nem választékos, nem különösebben tetszetős forma; ennek írásában valóban pont nélkül maradna a cím: „Május 1”. — Azt hiszem, mindez igazolja, hogy helyesebb az efféle címekben elkerülnünk a számjeggyes írást: a M Á J U S E L S E J E (*Május elseje*) forma világosabban utal a helyesebb sorszámnévi kiejtésre, mint a *Május 1.* írásmód.

T. J.

Dunántúl — Dunántúlon. Rajkai Zsigmond szerint a *Dunántúlon* határozó megrovást érdemel.

Mi nem helytelenítjük. Igaz az, hogy a *túl* névutó helyet jelöl, de csak az ilyen kifejezésekben, mint pl. *a folyón, a Dunán túl* (nem innen!). Ám a *Dunántúl* ma már nem egyszerűen arra utal, hogy *túl* (nem *innen*) a Dunán, hanem földrajzi egység neve (az egész Dunán túl levő országrészt jelenti, egybe is írjuk!), mint ilyenhez hozzák kapcsolható a hol? kérdésre felelő *-n* (*-on, -en, -ön*) határozói rag (vö. az *Alföldön, a Hegyalján*).

R. É.

Névelő használata névelővel kezdődő cím előtt. Pásztor Emil tanár azt kérdezi, mi a helyes névelőhasználat névelővel kezdődő irodalmi mű, művészeti alkotás stb. esetében.

Ha valamelyik irodalmi mű, könyv, művészeti alkotás stb. címe névelővel kezdődik, s névelő kínálkoznék a cím elé is, a cím előtti névelőt elhagyjuk. Például: *Jókainak*, „*Az aranyember*” című regénye, bemutatták „*Az árban*” című filmet stb. A cím névelőjét semmiképpen sem hagyhatjuk el, hiszen ezzel megcsonkítanánk a címet.

H. M. I.

Ez nem igaz! Gelléri Pálnénak a címül írt kifejezést illetően ezeket írhatjuk:

Pusztán nyelvi-stilisztikai szempontból tekintve az *Ez nem igaz!* meglehetősen nyers közlése annak, hogy egy állítás nem egyezik meg a kifejezés használójának felfogásával. A magyar nyelvközösségben kialakult szokás szerint még pajtások, barátok, hasonló korbeliek között sem eléggé illendő a használata, idősebbek, például szülők irányában pedig okvetlenül sértő.

Erkölszi, társadalmi oldaláról nézve a dolgot (ha szabad ezt is szóba hoznom), tudjuk, régi igazság, hogy tapintat, udvariasság nélkül lehetetlen a kulturált együttélés. Hallgassuk meg Goethének, az emberiség egyik legnagyobb képviselőjének véleményét: „Nincs az udvariasságnak olyan külső jele, amelynek ne volna mély erkölszi alapja” (Es gibt kein äußeres Zeichen der Höflichkeit, das nicht einen tiefen sittlichen Grund hätte”: Sprüche in Prosa. Maximen und Reflex. V. 16. szám), „Van egy fajta szívbeli udvariasság, amely a szeretettel rokon” („Es gibt eine Höflichkeit des Herzens; sie ist der Liebe verwandt”: ugyanott 18. szám). De figyeljünk a magunk nagyjaira is, nézzük az ő példájukat. Csupán Petőfit említve, ő igazán őszintén meg szokta mondani a véleményét. De milyen gyöngéd volt édesanyja iránt!

Nagyon értékes jellemre vall a véleménynek kertelés nélküli, őszinte kinyilvánítása. De még értékesebb jellemre vall, hogyha ebből a megnyilatkozásból a tapintat, szeretet, önuralom erkölszi magasabbrendűsége is kitetszik.

F. G.

Vessző használata a mondatátszövődés egyik típusában. Dr. Márki-Zay Lajos, az Országgyűlési Gyorsiroda ny. főnöke levelében arról kéri véleményünket, mit szólunk Gellért Oszkár Egy költő élete című könyve 311. lapjáról való egyik mondatának ehhez a helyéhez, kell-e itt a *hogy* elé vessző, vagy sem (szerinte nem kell): „... egy új forradalom ága a másik ágat — a szociális a polgárit — *túl kell hogy nője* és nedvétől megfosztva *el kell hogy sorvassza*”.

A hivatalos helyesírási szabályzat nem rendelkezik arra nézve, hogy az ilyen sajátosan keveredésszerű szerkezetben, az úgynevezett átszövődésszerű mondatban kell-e a *hogy* kötőszó elé vessző, vagy pedig nem. Tévedés azt állítani, hogy a M. Tudományos Akadémia szerint a *hogy* kötőszó elé mindig vesszőt kell tenni. Ilyen hivatalos szabály sosem volt, ma sincs. Már csak azért sem lehet, mert a mondat *hogy* kötőszóval is kezdődhet: *Hogy elérhessük célunkat, minden erőnket meg kell feszítenünk*. S nem kell vessző a *hogy* kötőszó elé olyankor sem, ha valamely más kötőszó van előtte: *és hogy, vagy hogy* stb. (vö. A magyar helyesírás szabályai. 10. kiadás. 351. pont).

A mondatátszövődésnek több fajtája is van (vö. Zolnai Gyula: Mondatátszövődés. Bp., 1926.; Klemm Antal: Magyar történeti mondattan 646—50), s némely esetben igazán nehéz eldönteni, kell-e vessző, és hova tegyük. A Klemm idézte irodalmi és néprajzi példák között a vessző kitétele és elhagyása tekintetében meglehetősen nagy következetlenséget tapasztalunk: „*Kell, hogy menjek, el kell, hogy menjek, Erdélyben*

így is: *kell* menjek, el *kell* menjek". „Végig *kell*, *hogy* szenvedgye." „Mek *kéllt* *hogy* csinájjom... Nem *kell*, *hogy* te engem megcsókolj... Oda *kell* *hogy* menjen... *Kell*, *hogy* még lássalak... *Kell* *hogy* mennyek. *Kéllt* *hogy* legyen" (i. m. 560). A 646. lapon már így írja Klemm ezt a szókapcsolatot: „*el kell* *hogy* *menjek*". Zolnai Gyula is ekként írja ezt a kifejezést, vessző nélkül (i. m. 16, 22), s ugyanott (16) még ez a fajta saját példája is vesszőtlen: „*kell* *hogy* *elmenjek*". Egyébként a Zolnai idézte példák is hol vesszősek, hol vessző nélküliek.

Mitévők legyünk hát a vesszőzásban? Most hagyjuk békén az átszövődéses szerkezeteknek többféle esetét, csak a Gellért-idézetben előforduló fajtát vizsgáljuk meg egy kissé. *Kell-e* ott a *hogy* elé vessző, vagy sem? Olvassuk el hangosan ezeket a példákat: *el kell* *hogy* *menjen*; *túl kell* *hogy* *nője*; *el kell* *hogy* *sorvassza*. Mindjárt feltűnhet, hogy ennek a fajta szerkezetnek kiejtése közben sohasem állunk meg a *hogy* előtt, ilyenkor a szünet valósággal természetellenes volna, holott máskülönbön szünetet tartunk vagy legalábbis tarthatunk a *hogy*-os mellékmondat *hogy* kötőszava előtt, s ezt írásban vesszővel érzékeltetjük: *Azt mondja, hogy jól van*. Miért érezzük szokatlannak, „természetellenesnek" az *el kell* *hogy* *menjek*-féle szerkezetben a *hogy* előtti szünetet? Bizonyára azért, mert a szünettel túlságosan elszakítanánk az igekötőt igéjétől. Ha nincs igekötő: *Kell, hogy menjek*, vagy pedig az igekötő visszakerül szokásos helyére: *Kell, hogy elmenjen*, akkor mindjárt világosan tagolódik az alárendelt összetett mondat a *Kell* főmondatra és a *hogy* (*el*)*menjen* alanyi mellékmondatra, s ilyenkor a *hogy* kötőszó előtt szünetet tartunk vagy tarthatunk.

Mi ezek alapján úgy véljük, hogy az *el kell* *hogy* *menjen* típusú szerkezetben fölösleges, sőt talán helytelen a vessző, a *kell, hogy* (*el*)*menjen*-félében pedig helyesebb kitenni a vesszőt a *hogy* kötőszó előtt.

F. G.

Jóllehet. Babos István azt kérdezi leveléber, hogy helyes-e a következő mondatban a *jóllehet* kötőszó használata: „Jelenti a vámhivatal, hogy a 21. folyószámú körrendeletet megkapta, jóllehet a 20. folyószámú körrendelet még nem érkezett meg a hivatalhoz.”

Helyes a mondat, ha fogalmazója azt akarta mondani a *jóllehet* megengedő kötőszóval, hogy csodálkozására a 20. számú körrendelet, amelynek szokás szerint előbb kellett volna odaérnie, mint a 21. számúnak, még nem érkezett meg. Itt ugyanis a *jóllehet* azt fejezi ki, amit helyette a következő kötőszók valamelyike jelezhetne: *bár*, *habár*, *ámbar*, *noha*. Az is lehetséges, hogy a fogalmazó a megengedő mellékmondat helyett ellentétes mondatot akart szerkeszteni, így: „Jelenti a vámhivatal, hogy a 21. folyószámú körrendeletet megkapta, a 20. folyószámú körrendelet azonban még nem érkezett meg a hivatalhoz.” Nem tudhatjuk, hogy a fogalmazó pontosan mit akart mondani. Az ellentétes mondatok közül olykor az egyik megengedést is fejez ki, ilyen esetben az ellentétes mondatot megengedő mellékmondatnak is föl lehet fogni; az efféle ingadozás megzavarhatja a fogalmazót, s előfordulhat, hogy nem eléggé egyértelműen fejezi ki magát.

F. G.

LOVÁNYI GYULA

1883—1960

Ez év július 28-án vettünk búcsút a Farkasréti temetőben Loványi Gyulától, a nyelvtudomány egyik csendes, de fáradhatatlan munkásától. Halála hirtelenül, váratlanul következett be. A Nyelvtudományi Intézetben az értelmező szótári osztályon dolgozott, s amikor nyári szabadságára indult, mi, munkatársai nem sejtettük, hogy amikor friss erőt kívántunk neki, utoljára szorítottuk meg hűséges, meleg kezét. Távozása csendes és szelíd volt, mint egész egyénisége. Az utolsó percekig becsülettel, rendkívüli komolysággal és pontossággal dolgozott körünkben, nagy tudását, széleskörű tapasztalatait felhasználva segítette elő értelmező szótárunk szerkesztését és kiadását.

Egy évtizedes szótári munkáján kívül számos becses nyelvtudományi és nyelv-művelő írása örökölte meg munkásságának eredményeit. Cikkei módszeres és alapos kutató munkának, mintaszerű adatgyűjtésnek, a fegyelmezett gondolkodásra valló, szabatos és pontos kidolgozásnak szép példái.

Munkatársai, tisztelői és barátai kegyelettel fogják őrizni derűs, kiegyensúlyozott, mélységesen humánus, igaz egyéniségének emlékét.

B. J.

Zolnai Béla 70. születésnapjára

Barátai, tisztelői, tanítványai, a magyar nyelvészek népes tábora, a Nyelvőr olvasói szeretettel köszöntik az örökifjú Zolnai Bélát, a szegedi, kolozsvári és budapesti egyetem volt tanárát, az irodalomtudományok doktorát 70. születésnapja alkalmából.

Zolnai Béla már a szülői házban, atyjának, a kiváló magyar történeti nyelvésznek munkásságából ösztönzést nyerhetett a nyelvek s köztük főleg anyanyelvünk titkainak kutatására. Mint ő maga szokta emlegetni, sokat köszönhet nagynevű gimnáziumi tanárainak, Waldapfel Jánosnak, Gyomlay Gyulának, Négyesy Lászlónak és Badics Ferencnek, a század elején oly sok tehetséget útjára bocsátó Eötvös Kollégiumnak, hol egy Horváth János tudós irányítása mellett élhetett kedvenc nyelvi és irodalmi stúdi-umainak, a budapesti egyetemnek, amelynek bölcsészeti karán az összehasonlító irodalomtörténész Katona Lajos, valamint Riedl Frigyes előadásait hallhatta. Megadatott számára, hogy az ókori nyelveken kívül már kora ifjúságától a főbb nyugati nyelvekkel is behatóan megismerkedhessék, s elméleti és gyakorlati tudását számos külföldi (párizsi és berlini) tanulmányútján is gyarapíthassa.

Sokoldalú, kiterjedt munkásságát 1912 óta a magyar és az általános irodalomtudomány, az összehasonlító irodalomtörténet s nem utolsósorban a magyar nyelv-művelés és stílus kutatás terén fejté ki. Számos hazai és külföldi folyóiratnak évtizedek óta szorgalmas dolgozótársa, több hazai folyóiratunknak, s Szegeden, majd Kolozsvárott az *Études Françaises* című disszertációsorozatnak szerkesztője is volt. Fáradhatatlan

kutatómunkájának eredményeiről több, önálló kötetben közzétett munkája, nagyszámú modern kritikai tanulmánya, értekezése tanúskodik. Vizsgálatainak középpontjában kezdettől fogva nemzeti művelődésünknek a haladó európai mozgalmakkal való kapcsolatai állottak. Balassi és a platonizmus (1928.) című műve a magyar humanizmus és reneszánsz korának művelődésére vetett új fényt. A janzenizmusra vonatkozó, évtizedek óta folytatott, nemzetközi szempontból is igen jelentős kutatásai a felvilágosodás kelet-európai történetének fontos mozzanatait tárják fel (Mikes eszményei. 1927.; A janzenizmus európai útja. 1933.; II. Rákóczi Ferenc. 1943.; A janzenizmus kutatása Középeurópában. 1944., Ungarn und die Erforschung des Jansenismus. Festschrift E. Winter, Berlin, 1956.). A magyar reformkor társadalmi és irodalmi életét elevenítik meg Irodalom és Biedermeier (1935.), valamint A magyar biedermeier (1940.) című munkái. E helyen mindig szellemes és érdekes, nagy tárgyi tudásra, kiváló tájékozottságra, európai látókörre valló nyelvészeti és nyelvvelő tanulmányait kell kiemelnünk. Az idegen szavakról 1922 óta írt értekezéseiben, amelyek közül annak idején A dilettáns purista lelki alkata (1940.) keltette a legnagyobb hatást, a purizmus nacionalista és sovinszta jellegű túlzásait bátran elítélve felhívta a figyelmet a nyelv idegen eredetű elemeinek hangulati értékére, a nyelvi kifejező eszközök rendszerében elfoglalt sajátos helyére. A magyar stilisztikai kutatásoknak új lendületet adtak a szók érzelmi velejárájára vonatkozó, az egykorú külföldi nyelvtudomány módszereit újonnan gyűjtött anyagon alkalmazó és eredeti módon továbbfejlesztő tanulmányai (Esztetikai szempontok a nyelvtudományban. 1920.; Szóhangulat és morfológia. 1936.; Szóhangulat és kifejező hangváltozás. 1939.), valamint az írásformák kifejezőségére (A látható nyelv. 1926.), a mondat szerkesztésnek a korstílusokkal való összefüggéseire (Körmondat és tiráda. 1929.), szókinésünk jelentéstani rétegződésére (Szavak sorsa. 1939.), a magyar stílus fő jellemvonásaira (A magyar stílus. 1940.) rámutató, mindmáig sok tanulságot nyújtó értekezései. Magyar jassz nyelvi kutatásai is jelentősek. Nyelv és stílus címen 1957-ben egy kötetben összegyűjtve jelentek meg legfontosabb stilisztikai és nyelvészeti tanulmányai, köztük több, a felszabadulás után írt értekezése is.

Bally egyoldalú stilisztikai szemléletével szemben Zolnai Béla korán síkraszált a történeti, diakronikus szemléletnek a stilisztikai és nyelvészeti kutatásokban való alkalmazása mellett. A stilisztika felépítésében a grammatikai rendszerezéshez hasonló elrendezést ajánlotta. Elképzelései — mint a mai stilisztikaírók művei mutatják — igen közel állnak a legmodernebb módszerekhez is. Szemléletmódjában sohasem volt merev vagy dogmatikus, inkább szkeptikus, mint tudóshoz illik. Ám azért eszményeiért lelkesedni is tud. A nyelv fejlődését kezdettől fogva a társadalom fejlődésével összhangban kutatta, a nyelv és élet szoros kapcsolatát hangsúlyozva. Ezért szemléli megértéssel a nyelv új fejleményeit, a nyelvújítás alkotásait, az idegen szókat, az argóelemeket. Csak sajnálhatjuk, hogy művei közül többnek (pl. az európai janzenizmusról és Rákócziról írt munkáinak) tervezett idegen nyelvű kiadása annak idején a háborús nehézségek miatt nem jelenhetett meg, s hogy Rákócziról szóló monográfiájának francia nyelvű átdolgozása Budapest ostroma alatt elégett.

Zolnai Béla ma is töretlen erővel, a tőle megszokott fiatalos lendülettel műveli a nyelvtudomány és irodalomtörténet számos területét. Jelenleg Szóhangulat és kifejező hangváltozás című munkájának új, bővített kiadását készíti sajtó alá, s jassz nyelvi etimológiai szótárán is dolgozik. Tanulmányait, cikkeit gyakran olvashatjuk nyelvészeti, irodalomtörténeti s filológiai folyóiratainknak, valamint a Nagyvilágnak, az Élet és Irodalomnak, a Könyvbarátnak és más folyóiratoknak, sőt napilapjainknak a hasábjain is.

A magyar nyelvtudomány művelői elismeréssel adóznak Zolnai Bélának ösztönző hatású, maradandó értékű nyelvfejlesztő munkásságáért, nagyra értékelve e gazdag

életmű előremutató, pozitív vonásait, s a dialektikus és történeti materializmus szem-szögéből bírálva s megítélve azokat a mozzanatait, amelyek fejlődésünk folyamán kevésbé időtállóknak bizonyultak. Tisztelettel és megbecsüléssel tekintünk Zolnai Bélára, s bár egyben-másban vitatkozunk vele, de méltányoljuk tehetségét, munkaszeretetét, nagyrabecsüljük emberségét, melynek a sovinszta uszítás, az embertelenség, a faji gyűlölet tombolása idején is bátran tanújelét adta. További munkálkodásához változatlan jó kedvet, erőt és sok sikert kívánunk.

Balázs Jánso

Kazinczy-díj

Örömmel értesültünk róla, hogy a Művelődésügyi Minisztériumban *Kazinczy-díj* néven igen jelentős összegű alapítvány létesült, amelynek célja az, hogy a magyar nyelvi műveltség emelését, közelebbről a szép és jó magyar kiejtés ápolását minél hathatósbabban támogassa, elősegítse. Az alapítvány kamatait egyelőre két évenként itéli oda a Művelődésügyi Minisztérium illetékes bizottsága, mégpedig időközönként váltakozva egy színésznek, aki a bizottság véleménye szerint a magyar nyelvet példamutatóan beszéli, továbbá egy rádió (televízió) szereplőnek (bemondónak, riporternek vagy valamely fontos előadásorozat állandó résztvevőjének, de nem színházi szerződéssel rendelkező színművésznek, mert hiszen azok külön kategóriaként versenyeznek a díjért), végül pedig megosztva legalább ötven középiskolai tanulónak.

Azt is meghatározza az alapítólevél, hogy a legpéldamutatóbban beszélő színésznek, illetőleg rádiószereplőnek pályázat nélkül odaítélendő Kazinczy-díj összege nem lehet kevesebb 10 000 forintnál. A díjat nem lehet megosztani, tehát egy időben két vagy több személynek kiadni. De aki már egyszer részesült Kazinczy-díjban, az másodszor nem kaphatja meg. A Kazinczy-díjat a bizottság vezetőjének jelentése alapján a művelődésügyi miniszter adja át a kitüntetettnek.

A középiskolai tanulók közül az erre kijelölt iskolákban rendezendő kiejtési versenyek győztesei kapják majd a jutalmat, egyenként 200 forintot. A versenyt az illető iskola tanári testülete rendezi, s a jutalmat a győztesnek az igazgató a tanévzáró ünnepélyen adja át.

Bizonyosra vesszük, hogy a Kazinczy-díj megalapítása is serkenteni fogja színészeinket, rádiószereplőinket, serkenteni fogja egyre nagyobb igényességre, gondosságra, állandó tanulásra, fejlődésre, szakmai tudásuk minél magasabbra való emelésére, előbbre fogja vinni a jó magyar beszéd ügyét iskoláinkban, és — közvetve — nyilvánvalóan új lendületet ad a jó magyar kiejtés problémái tudományos vizsgálatának is.

L. L.

Vitaest műszaki nyelvünkről

Nagy sikerű nyelvművelő vitaestet rendezett a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat irodalmi, nyelvi és műszaki szakosztálya 1960. október 12-én a Kossuth Klubban, mintegy hatvan, nagyobb részben műszaki, kisebb részben nyelvész szakember részvételével.

A vitaest megrendezésének szükségességét Csűrös Zoltánnak, a Budapesti Műszaki Egyetem rektorának bevezető szavai igazolták legfényesebben. Már a Pécsen 1959 novemberében rendezett „Anyanyelvi műveltségünk” konferencián elhangzott számos műszaki tárgyú hozzászólás is bizonyítja — mondta Csűrös Zoltán —, hogy műszaki téren is bőven van tennivaló. Súlyos nyelvi nehézségek merülnek fel idegen

műszók, műkifejezések, általában idegen nyelvi műszaki szövegek fordításakor. Hangsúlyozottan kiemelte, hogy rendszeres és hathatós támogatást várnak a nyelvész szakemberektől.

Csűrös Zoltán bevezető szavai után az MTA Nyelvtudományi Intézete részéről Grétsy László kandidátus tartott előadást „Műszaki nyelvünk ápolásának és fejlesztésének útjai” címmel. (Az előadás anyaga részben azonos a Magyar Nyelvőr jelen számában közrebocsátott tanulmánnyal.) Megállapítja Grétsy László, hogy a műszaki nyelvművelés iránt megnyilvánuló nagy érdeklődést a konkrét gyakorlati szükség indokolja. Egységes terminológia kialakításának hiánya, egyes műszaki szövegek rossz, homályos stílusa nem egyszer zavart okoz a termelésben, s ez jelentős anyagi kárt jelent népgazdaságunknak. A műszaki nyelv művelése tehát nem öncélú nyelvészkedés, hanem jelentős gyakorlati haszonnal jár. Nem véletlen, hogy szomszédaink, például Csehszlovákia, Németország, a Szovjetunió és más államok már régen felismerték a műszaki nyelv művelésének nagy fontosságát. Miután az előadó részletesen beszélt a műszaki nyelvművelés céljáról, tárgyáról és módszereiről, majd befejezésül vázolta a közeljövőben megoldandó legsürgősebb feladatokat, a hozzászólásokra került a sor. Számos érdekes, hasznos megjegyzés és javaslat hangzott el. A felszólalók közül többen kifejezésre juttatták azt a véleményüket, hogy a műszaki szakmunkáknak a megjelenés előtt feltétlenül nyelvész kezén is keresztül kell menniök. Dukáti Ferenc, a Szabványügyi Hivatal osztályvezetője, Ziegler Vilmos, a Vegyiműveket Tervező Vállalat mérnöke, Sipőczy Győző, a Műszaki Egyetem lektora és mások a legelső és legfontosabb feladatnak egy, a munka folyamatosságát biztosító megfelelő szervezeti forma kialakítását tartják. Sipőczy Győző különösen egy műszaki és nyelvész szakemberekből álló bizottság létrehozását sürgeti, s e bizottság leghivatottabb gazdájául a Budapesti Műszaki Egyetemet jelöli meg. Csűrös Zoltán azt javasolta, hogy a jelen vitaestet rendező szakosztályok keressék meg ez ügyben a METESZ egyesületeket és a különféle oktatási intézményeket is. Ziegler Vilmos annak a véleményének adott kifejezést — s ehhez csatlakozott Telkes József, a Magyar Optikai Művek mérnöke és Wachá Imre, a Nyelvtudományi Intézet tudományos munkatársa is —, hogy a műszaki szavakat és kifejezéseket össze kell gyűjteni, és fel kell állítani egy műszaki nyelvhelyességi példatárát. Ziegler Vilmos szerint a szükséges szóanyaggyűjtést a Nyelvtudományi Intézetnek kellene vállalnia. A felszólalók egyetértettek abban is, hogy — e példatár anyagát is felhasználva — rövid időn belül egy olcsó, minden érdeklődő számára megszerezhető műszaki nyelvművelő könyvet kell kiadni.

Az első lépés tehát már megtörtént a műszakiak és nyelvészek együttműködése terén — egyelőre egy vitaest formájában. Reméljük, hogy ezt az első lépést számos további követi majd.

R. Lovas Gizella

AZ 1960. ÉVI 84. ÉVFOLYAM TARTALOMJEGYZÉKE, SZÓMUTATÓJA ÉS TÁRGYMUTATÓJA

A pécsi nyelvművelő konferencia határozatai	15
A szerkesztő bizottság: Felszabadulásunk tizenötödik évfordulójára	1
B. Abajfy Erzsébet : Király Péter: Ismeretlen magyar glosszák	498
Antal László : A nyelv objektivitásának kérdéséről	351
B. J. [Loványi Gyula]	509
B. L. É. : Irányába vagy irányában?	403
Balázs János : Bánhidi—Jókay—Szabó: Lehrbuch der ungarischen Sprache 112. — Fónagy Iván: A költői nyelv hangtanából 230. — Zolnai Béla 70. születés- napjára	509
P. Balázs János : Mióta beszél az ember <i>anyanyelv</i> -en?	467
Barabás Jenő : A Magyar Néprajzi Atlasz módszeréről	75
Bárczi Géza : A Magyar Nyelv Értelmező Szótára I.	129
Barla Gyula : A mondattan tanításának néhány problémája	170
Beke Ödön : A <i>-hoz, -hez, -höz</i> rag történetéhez 80. — Sopa. Veszekvés. Bádog- számár 103. — A harmadik személyű névmás hangtörténetéhez 205. — Gyürke. Rákláb. Kikél. Szolgáló. A <i>zippzár</i> magyar neve 223. — Felláb 374. — Merre z gnak habjai Tiszának, Dunának	474
Bolla Kálmán : A zárt <i>i</i> -zés esetei a gércei népnyelvben	83
Bory István : „Jelző-e vagy állítmány?”	328
Deme László : Kosztolányi és a magyar nyelv 136. — Köznapi fogalmazásunk mindennapi botlásaiból	286, 430
Dömötör Sándor : Kalács és kalinkó 216. — Csiripiszli	373
E. J. : Kám	255
Éder Zoltán : A fővárosi általános iskolások kiejtéséről	337
F. G. : Hajóvonat 123. — A <i>van</i> „helytelen” használata 126. — Talál lenni 127. — „X vállalattól Y beszél” vagy „X vállalattól Y beszélek”? 127. — Hogycne — nehogy 128. — Cipőkészítés, cipőtermelés 256. — Árubaromfi, baromfi- termelés 256. — A „Csinom Palkó” néhány kevésbé ismert szava 257. — Föl- fejleszt, lecsökkent 259. — X. Y. vezette — X. Y. által vezetett 262. — Káder 401. — Közbeavatkozás. — Zivatar. — Szüret 402. — A <i>festet</i> művel- tető ige ragozása a múlt időben 404. — A <i>Prügelknabe</i> és a <i>Rufname</i> — magyarul. — <i>Kapaszkodjunk</i> vagy <i>fogózkodjunk</i> (a villamoson, autóbuszon)? 505. — Őszintétlen 506. — Ez nem igaz! — Vessző használata a mondat- átszővődés egyik típusában 507. — Jóllehet	508
F. P. : Vegyipar vagy <i>vegyipar</i> ?	405
F. V. : Holt-Tisza-part	405
Fábián István : Balassi Bálint költői nyelvének népies elemei első korszakában 310	
Fábián Pál: Néhány tulajdonnév-típus helyesírásáról	442
Ferenczy Géza : Tengelyt dagaszt a sár	479
Fodor István : A statisztikai módszer alkalmazásának néhány kérdése	196
Fónagy Iván : A szavak hossza a magyar beszédben	355
G. L. : Vers—költemény 122. — Hát 124. — Egyeztessük? 128. — Olyik 258. — Nincs mese	261

<i>Gáldi László</i> : Egy beszélt nyelvi fordulat Bessenyeinél 53. — Mutatvány A Magyar Irodalmi Nyelv Nagyszótárából	182
<i>Grétsy László</i> : Műszaki nyelvünk védelmében	409
<i>H. M. I.</i> : Tört magyarsággal 125. — Darab 257. — A nemzetközi geofizikai év közleménye 263. — Egyből 403. — Névelő használata névelővel kezdődő cím előtt	507
<i>Herczeg Gyula</i> : Sajátos szórendi inverziók újabb magyar prózáinkban 38. — A képlátás néhány kérdése mai prózáinkban	454
<i>Hexendorj Edit</i> : Névtudományi vizsgálatok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság névtudományi konferenciája	483
<i>Implom József</i> : Beszédtöltelékek	301
<i>Imre Samu</i> : Felsőőri tájszavak 361. — Rácz Endre—Takács Etel: Kis magyar nyelvtan	391
<i>Inczeji Géza</i> : Ptrücskös	375
<i>J. S. K.</i> : Máma	261
<i>K. L.</i> : Kucséber	379
<i>K. S.</i> : Tud lenni 126. — Még 181. — Becsuk — bezár 258. — „Jelző-e vagy állítmány?” 336. — Mondatelemzés	349
<i>Kálmán Béla</i> : Barna 100. — J. Soltész Katalin: Az ősi magyar igekötők 236. — Hunfalvy Pál és Munkácsi Bernát emlékezete	264
<i>Kálmánchey Endre</i> : Új magyar műszó a természettudomány részére	120
<i>Károly Sándor</i> : Az egyszerű mondat szerkezeti egységeinek tanításáról 54. — Terjengősség, dagályosság hivatalos nyelvünkben 148. — Hegedűs Géza: A költői mesterség	248
<i>Katona Imre</i> : A kubikosélet szólásai	206
<i>Katona Piroska</i> : Egy Ady-sor értelmezéséhez 178. — Zsibogó 255. — „Jelző-e vagy állítmány?”	334
<i>Kindzierszky Emil</i> : Távgépíró, táviró, távirógép, géptáviró, telex	400
<i>Kiss Lajos</i> : Kucséber 101. — Bekecs	477
<i>Kovács István</i> : Tájszavak Peredről	464
<i>Kovalovszky Miklós</i> : Önkiválasztás, önkiválasztó bolt 297. — Mészöly Gedeon . 406. — A Műszaki Értelmező Szótár szakmai és nyelvi problémáiról	417
<i>Köteles József</i> : Góré	503
<i>L. L.</i> : Kazinczy-díj	511
<i>Ladó János</i> : Magyar hangtani dolgozatok. Szerkesztette: Benkő Loránd	244
<i>R. Lovas Gizella</i> : Vitaest műszaki nyelvünkről	511
<i>T. Lovas Rózsa</i> : József Attila: Külvárosi éj	66
<i>B. Lörcinczy Éva</i> : Papp László: XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása. — Deme László: A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez	380
<i>M. K.</i> : Részletárúsításra, részletvásárlásra kijelölt bolt	260
<i>Margócsy József</i> : József Attila két szaváról 325. — Segédkönyv az iskolai nyelvtani elemzésekhez	345
<i>Margócsy Józsefné</i> : Pattogó	255
<i>Markó Imre Lehel</i> : Néhány szó a közölt névutó használatáról	307
<i>Martinkó András</i> : A humor. Petőfi egyik levelében	159
<i>Meggyes Klára</i> : Zúdor, zándor, „felzándorn!” 107. — A malom alja kifejezés jelentésmódosulásai	224
<i>Mező Ferenc</i> : Ép testben ép lélek?	476
<i>Mikesy Sándor</i> : Tirimpó	481
<i>Móra Mihály</i> : A jogi nyelvművelés feladatairól	269
<i>O. Nagy Gábor</i> : Egy Ady-sor értelmezéséhez 179. — Kiveszi a bolondját 220. — Letette a garast	367
<i>Nagy J. Béla</i> : „Jelző-e vagy állítmány?”	334
<i>O. N. G.</i> : Párasság, síkosság 258. — <i>Hetente, telente</i> vagy <i>hetenként, telenként?</i> 258. — Márton-lúd 260. — Huj, huj, hajrá!	405
<i>P. L.</i> : Góré 111. — Csantavér	261
<i>Papp Ferenc</i> : Вопросы культуры речи. Москва	394
<i>Péter László</i> : Inczeji Géza: Szeged környékének földrajzi nevei	388
<i>Prohászka János</i> : Még egyszer a <i>zokszó</i> meg a <i>zok</i> 378. — Egy nyelvújítási szó rövid históriája 471. — Tartalomjegyzék, szó- és tárgymutató	513
<i>R. E.</i> : „Boldog új élet” vagy „Boldog újévet?”	254
<i>R. É.</i> : Tetemei 122. — Dunántúl — Dunántúlon	506

<i>Rácz Endre</i> : Anyanyelvi műveltségünk konferenciája 3. — Károly Sándor: Az értelmzős és az értelmzői mondat a magyarban	488
<i>Rubinyi Mózes</i> : Gubó	255
<i>S. H. A.</i> : Leltár	258
<i>Scheiber Sándor</i> : Kórész	482
<i>Sebestyén Árpád</i> : Végh József: Órségi és hetési nyelvatlasz	238
<i>Solymos Ede</i> : A köszönről 121. — A bácsi, néni jelentésváltozatai	503
<i>Sz. A.</i> : A nyelvek világában. Szerkesztette: Bélley Pál	252
<i>Sz. Gy.</i> : A nyelvjárási és néprajzi gyűjtés összekapcsolása. Szerkeszti Morvay Péter	502
<i>Sz. I.</i> : Fölfelé a lejtőn 125. — <i>Anikó</i> vagy <i>Annikó</i> ?	256
<i>Szabó T. Attila</i> : A csángó <i>sültű</i> ~ <i>szültű</i> hangszer- és a székely <i>Söltyős</i> családnév 97. — Berók, Berrók, Borók 215. — Hírharang	371
<i>Szabó Zoltán</i> : Az igeképzők jelentése és az igék történéstartama 78. — Bartalis János költői stílusáról	165
<i>Szegedi Péter</i> : Góré	111
<i>Szemere Gyula</i> : A számnévi elő- vagy utótagú kapcsolatok helyesírásának kérdéséhez	27
† <i>Szendrey László</i> : Rühell, Öcsémasszony	120
<i>Szépe György</i> : Fónagy Iván: A hangsúlyról	115
<i>Szilágyi Ferenc</i> : Irodalmi Szemle	117
<i>T. J.</i> : Vaskalap, vaskalapos 104. — Gebin 504. — <i>Május elsejé</i> -vel kapcsolatos helyesírási problémák	506
<i>Takács Etel</i> : József Attila két szaváról	45, 327
<i>Tompa József</i> : <i>Esztrád</i> — „Vedd ezt rád!” 155. — A Nyelvtudományi Intézetben készülő magyar leíró nyelvtan és nyelvművelésünk	421
<i>V. J.</i> : Nevű vagy nevezetű?	122
<i>G. Varga Györgyi</i> : <i>Olcsít 'olcsóvá tesz'</i>	36
<i>Vértes O. András</i> : Juhász Jenő	264
<i>Világhy Károly</i> : Tájszavak Veszprém megyéből	211
<i>W. I.</i> : Napvilágot lát 125. — Kedvel — szeret	403
<i>Wacha Imre</i> : Néhány tárgyias igénk új, tárgyatlan jelentésének kialakulásához	33
<i>Welter, Aljons</i> : Kucséber	482
<i>Zólyomi József</i> : A köszönről	121
<i>Zsembery István</i> : Terjengősség, dagályosság hivatalos nyelvünkben	148
<i>Zsoldos Jenő</i> : Agitátor, izgató, népnevelő 17. — Nemzetgyűlés	222
A Nyelvőr postája	120, 254, 400, 503
<i>Kálmánchey Endre</i> : Új magyar műszó a természettudomány részére 120. — † <i>Szendrey László</i> : Rühell, Öcsémasszony 120. — <i>Solymos Ede</i> — <i>Zólyomi József</i> : A köszönről 121. — <i>R. E.</i> : <i>Boldog új évet</i> vagy <i>Boldog újévet</i> ? 254. — <i>Margócsy Józsefné</i> : Pattogó 255. — <i>Rubinyi Mózes</i> : Gubó 255. — <i>Katona Piroska</i> : Zsibogó 255. — <i>E. J.</i> : Kám 255. — <i>Kindzierszky Emil</i> : Távirógép, táviró, távirógép, géptáviró, telex 400. — <i>Köteles József</i> : Góré 503. — <i>Solymos Ede</i> : A bácsi, néni jelentésváltozatai	503
A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő osztályának levelesládájából 122, 256, 401, 504. Tetemei. — Vers — költemény. — Nevű vagy nevezetű 122. — Hajóvonat 123. — Hát 124. — Tört magyarsággal. — Napvilágot lát. — Fölfelé a lejtőn 125. — A <i>van</i> „helytelen” használata. — Tud lenni 126. — Talál lenni. — „X vállaltól Y beszél” vagy „X vállaltól Y beszélnek? 127. — Egyeztessük? — Hogy ne — nehogy 128. — Cipőkészítés, cipőtermelés. — Árubaromfi, baromfi-termelés 256. — A „Csinom Palkó” néhány kevésbé ismert szava. — Darab 257. — Leltár. — Olyik. — Párasság, síkosság. — <i>Hetenle, telenle</i> vagy <i>hetenként, telenként</i> ? — Becsuk — bezár 258. — Fölfejleszt, lecsökkent 259. — Részletárusításra, részletvásárlásra kijelölt bolt. — Márton-lúd 260. — Nincs mese. — Máma. — Csantavér 261. — X, Y, vezette — X, Y által vezetett 262. — A nemzetközi geofizikai év közleménye. — Anikó vagy Annikó? 263. — Káder 401. — Közbeavatkozás. — Zivatar. — Szüret 402. — Kedvel — szeret. — Egyből. — Irányába vagy irányában? 403. — A <i>festet</i> műveltető ige ragozása múlt-időben 404. — Holt-Tisza-part. — Huj, huj, hajrá! — Vegyipar vagy vegyiipar? 405. — Gebin 504. — A <i>Prügelknabe</i> és a <i>Rufname</i> — magyarul. — <i>Kapaszkodjunk</i> vagy <i>fogózkodjunk</i> (a villa-	

- moson, autóbuszon)? 505. — Őszintétlen. — *Május elsejé*-vel kapcsolatos helyesírási problémák. — Dunántúl — Dunántúlon 506. — Névelő használata névelővel kezdődő cím előtt. — Ez nem igaz! — Vessző használata a mondatátszövődés egyik típusában 507. — Jóllehet 508
- A Nyelvőr hírei 264, 406, 509
- Vértes O. András*: Juhász Jenő 264. — *Kálmán Béla*: Hunfalvy Pál és Munkácsi Bernát emlékezete 264. — Beke Ödön kitüntetése 268. — *Kovács Miklós*: Mészöly Gedeon 406. — Kodály Zoltánt az oxfordi egyetem díszdoktorává avatták 408. — *B. J.*: Loványi Gyula 509. — *Balázs János*: Zolnai Béla 70. születésnapjára 509. — *L. L.*: Kazinczy-díj 511. — *R. Lovas Gizella*: Vitaest műszaki nyelvünkről 511

SZÓMUTATÓ

Nincsenek fölvéve a következő cikkek szavai: *Bolla Kálmán*: A zárt *i*-zés esetei a gércsi népnyelvben (83—96). — *Gáldi László*: Mutatvány A Magyar Irodalmi Nyelv Nagyszótárából (182—96). — *Katona Imre*: A kubikosélet szólásai (206—11). — *Világhy Károly*: Tájszavak Veszprém megyéből (211—4). — *Fábián István*: Balassi Bálint költői nyelvének népies elemei első korszakában (310—24). — *Imre Samu*: Felsőöri tájszavak (361—6). — *Kovács István*: Tájszavak Peredről (464—6).

A, Á

adat 124
 agitátor 17
 ajtó 111
 akadályokat elhárít
 294
 akkor 303
 akkori 290
 alacsony 295
 alapul szolgál 151
 alázatos szolgálója 359
 alkalmaz 150, 293,
 421
 áll 133
 állam 443
 állami döntőbíró,—jegyző
 272
 államigazgatás 272
 államügyész 272
 állítom 305
 alpénz 283
 alpcres 271, 272
 általános iskolai, általá-
 nosiskolai kérdések 28
 általános osztály 277
 alulírott...kéressel já-
 rulok 153
 amely 435
 amper 451
 Andók, Annók, Antók
 216
 ándorodik 109
 Anikó, Annikó 263
 anyag 421
 anyanyelv, anyai nyelv
 467, 469
 apró 111
 aránylag 303
 arat, -gat 78
 arc 180, 181
 árképzés 152

árubaromfi, -előállítás
 256, 257
 aszpirin 452
 átfordulás 283
 átlábal, átlábbal 375
 átlépi a határt 348
 avas 205
 avitt 205
 az 81
 az már hiba, Nánásiba
 368
 azonban 303

B

bácsi 503
 bádógszámár 103
 bagóért dolgozik 261
 Balástya 390
 Balaton 390
 baloldal 29
 Barbara, Barbála 216
 Barlabás, Barnabás 215
 Barlók, Ballók, Bartók
 215
 barna 100
 Barók, Barrók, Borók
 214
 baromfitermelés, -tenyész-
 tés, -előállítás 256, 257
 bazedov, -kór 452
 be 236
 beadta a garast 370
 beavatkozás, beavatko-
 zik, beavatkozás 278,
 402
 bebarangolja a rónát 348
 becs 325, 327
 Bécs 451
 becse, csecsebecse 45,
 325, 327
 becsek 33, 258
 bedagaszt 33
 bedőrendszer 452
 bedől 135
 begyúr 56
 behajt 259
 behozatal 290
 bekecs 477
 bekényszerít 289
 belefullad a vízbe 404
 bérharc 260
 bérlet 271
 Béróhegy 390
 beszél, -get 296
 beszéd 135
 betekint 33
 betesz 259
 beteszi a garast 369
 betol 34
 bevasal 238
 bevet 33
 bevonat 124
 bezár 258
 bíróság 271
 birtok 271
 bizakodás 500
 bizonyítási eszköz, -te-
 her 272
 biztat 350
 bojkott 451
 bókony 474
 boldog új évet, boldog
 újévet, boldog ünne-
 peket 254
 bolondja 220
 Bonn 451
 Borbála, Borbára 216
 boró 111
 bőr 131
 brekeg 378
 brigád 431
 Budapest főváros, Buda-
 pest, a főváros 492

b. ú. é. k. 254
bukik vkire 261
burkony 474
bús 359, 474
búvó ajándék 282
bűnbak gyerek 505
büntető perrendtartás
278
bűnügyi vizsgáló 272
bűnvádi eljárás, — per-
rendtartás 279

C

cincog 378
cinege 376
cipőkészítés, -termelés
256
cippzár 224
cirill 452
cirpel 376
Cupido 451

CS

csak 53
csak gyalog, mint Balog
368
csakúgy 500
családnév 391
csalás 271
Csantavér, Csantavér
utca 261
csap, -dos 79
csapágyfészek, -ház,
-sapka, -fedél 409
császár 451
csavar, -int 78
csecse, csecsbecse 45,
325, 327
csendítés 372
csere 271
cserepéldány 260
csibegvár 257
csikó 377
csíkot húz 36
csip ő
csip-csup, csirip-csup,
csirip-csurup 373
csipisz 373
csiribiri 373, 374
csirip, -el 376
csiripiszli 373
csorba, csorbít 289
csökkent 295
cshás 105
csuklik 258
csügg, csügged 375
csürke, csürkés 224

D

dagaszt 480

dali 257
Damók 215
darab 257
Dávid 451
debreceni 105
Demók 215
Diesel-motor, -mozdony
452
diktál 55
Dobayhegye 390
dobhártyát rezeszt 36
döntő, döntően, döntő
mértékben 291, 302,
303
döntőbizottság 272
dudás 99
Dunántúl — Dunántú-
lon 506

E, É

eb 134, 359
ebadta 262
édes 56
egy 132, 403
egyből 403
egy és ugyanazon 428
egyik-másik 31
egy-kettő, egykettőre 31
egymás 434
egyszer-kétszer 31
el 236
él 150, 375
elállítja a lélegzetét 292
elbocsátás 271
eldorádó 451
éled 375
elég 303
élenjáró, élen járó 29, 291
életmű 434
elévülés leperdülése 283
elfogultság 272
elhalaszt 296
elhárít 294
elhúz, elhúzza a csíkot
35
elkésik 33
ellátja a baját 220, 221
el lehet mondani 305
ellenben 303
ellenőrzést gyakorol 151
elmosogat 33
elnémul 296
előállít 257
előfizet 33
előfizetői távgépíró szol-
gálat 401
élőlénytan 120
előttem 157
elsajátít (ismereteket)
294
elsősorban 29, 303
elszegés 282

eltart 79
eltérít 296
elvégez 293
elvtárs 504
emberölés 271
emel 293
emelkedett 289
emlékeztet 292
én 155
engem 157
én tettem be a garast 370
entrópia 358
ép testben ép lélek 476
érdeklékenységgel 283
érdekműlás 283
eredmény 291
érkezik 289
érték hullámlás 283
éreződik 296
Erzsók 216
és 276, 303, 358
és akkor 303
esik az eső, süt a nap,
Paprika Jancsi moso-
gat; — veri az ördög a
feleségét 369
eszközöl 152
esztregára hajt, fog 222
Etelküzű 307, 308
ez 81, 155
ez a fiju, míg ifiju! 368
ezen túlmenően 302, 303
ezeréves 29
ez nem igaz! 507

F

fantasztikus 138
fejében 349
fejkendő 260
fel 236
fél (ige) 33
felbujtás 271
feldolgozásra kerül 152
felé 438
fel-fepillant 79
felfogad 150
felfolyamodás 272
felfújja magát 289
felfuvalkodik 289
felláb 374
fellebbezés 271, 272
fellép 421
felmentés 272
felmondás 271
felperes 272
felsúrol 33
felügyel 33
felügyeletet gyakorol 151
felvesz 57
felzándorol 107
festet 404
fiatalember, -asszony 504

figyelembe vesz 292
 filmszínház 197
 fiók, -tagozat 289
 fogózkodik 505
 fokozódik 289
 folyamat, -ba tesz 150,
 290
 folytat 151
 fonogat 80
 fonottkalács 218
 Ford 452
 fordul 78
 forog, forog-fordul 78, 79
 forog, mint a kerge birka
 222
 forr, forrad 375
 Fortunaköz 307
 főállamügyész 272
 főbeavatkozás 278
 föld 443, 445
 földalatti, föld alatti 29
 földrajzi név 391
 fölfeljeszt 259
 fölfelé a lejtőn 125
 főmagánvád 278
 fősör 138
 főz 33
 fűj 55
 fullad 238
 fut 133, 348
 füle botját sem mozgatja
 292
 füst 99
 füttyül 55
 fűz 99

G

gabona 503
 Gáspár 390
 garas 370
 gátol, gátal 33
 gazduram 504
 gebe 55
 gebin, gebines 504
 gejmos 218
 géptáviró 400
 Góliát 451
 gondol vkire 350
 gondolok itt arra 305
 göré 111, 503
 gubó 255

GY

gyakorol 151
 gyapó 111
 gyarapodik 289
 gyönyörűséges mákvirág
 221
 gyűlöl 79
 gyűrke, gyürkés 223

H

ha 276
 hab 474
 habajtó, -láb, -deszka,
 -rontó 474, 475
 habos 475, 476
 hajnal 134
 hajótolat, -vonat 123
 hajtovány 220
 halálmadár 372
 hallgass kutya! ne ugass,
 nem a tiéd a garas! 369
 hálókocsi 298
 hanga 499
 hápog 378
 használ 421
 hasznosíthatatlan 289
 haszonbérlet 271
 haszontalan, haszontalan,
 hasznavehetetlen,
 használhatatlan 289
 hát 124, 304, 306, 358
 határidő, -nap 272
 hatáskör 272
 határozat 272
 hát csak 53
 hava, havában 31
 haver 134
 ház 55
 hazai nyelv, hazanyelv,
 hazája nyelve 468
 házasság 271
 hegedűs 99
 hemicellulóz 410
 Herkules 451
 hetente, hetenként 258
 hever, -edik 78
 hiába, ha nem fér a láda
 fiába 368
 hiányát érzi vminek 481
 hiba 368
 hidegvizes borogatás 28
 hír 358
 hírérték 358
 hírharang, -ozás 371
 hit 499
 hiú 499
 hívó 505
 hó 205
 hogy hát 304
 hogy is hívják, hogy is
 mondjam 305, 306
 hogy ne 128
 hogy úgy mondjam, hogy
 úgy fejezzem ki ma-
 gamat 305, 306
 hold 445
 holott 332
 Holt-Tisza-part 405
 homály 499
 honi nyelve 469
 hoz 55, 289

hozzám, hozzád stb. 80,
 157
 hughista 401
 huj, huj, hajrá! 405
 hullám 474
 hullámozó 282
 húz 35, 55
 húzza a csíkot 35

I

idegeket tép 36
 ifjú 328, 334
 igaz 304
 igazolás 272
 ígéretet tesz 293
 így 304, 306
 igyekezzünk, kérem! 393
 illetékség 272
 illetőleg 276
 Iiók 216
 ilyen 304, 306
 információ 358
 iránt 296
 irányában 403
 irányú 30
 ismereteket elsajátít 294
 ismételt óvás 272
 istenmondta 262
 Istók 215
 ítélet 272
 ítélőtábla 272
 itten 305
 itthon való nyelv 468
 izelék 503
 izgat, izgató 18, 20, 21

J

Janók 216
 jár, járkál, 78, 331, 348
 járja az erdőt (falut, or-
 szágot) 348
 jelzem 305
 jelzős szerkezet, kapcsol-
 lat, kifejezés 59
 jó 111, 205
 jogerő 272
 joghatalóság 272
 jöllehet 508
 jó napot 121
 jó pipa 221
 jó része 289
 jön 289

K

kácsér 111
 kacskaringós 219
 káder, -es, -ez, -ezés 401
 kaján 451
 kajla, kala 217
 kakastollas 105

kakukk 376
 kalabér 257
 kalács, -ol, -os 216, 217
 kalafinta 217
 kalinkó 218
 kám 255
 kap, -kod 79
 kapaszkodik 505
 karika 219
 karingó, karingol 219
 karol 238
 kartárs 504
 kártérítés fejében 349
 Katók 216
 kebel 111
 kecs 50
 kedvel 403
 kel (ige) 224
 kell 153
 kendőz 293
 kenyér 368
 kenyeret keres 368
 kenyérliszt 260
 Kenyérvárihalom 390
 képez 152
 kérdem én, kérdezem én,
 kérdezem én azt 305
 kerek kalács 219
 kérem, kérem szépen 302,
 304, 306
 keres 368
 kereset 149, 272
 keretén belül 297
 Kéri Kata luka 390
 keringő, -sátor, keringőlő
 219, 225
 kerül 152
 készít 256
 Két árok köze 307
 kétvétenként 30
 két harmad, kétharmad
 31
 kettős fedelűség 284
 kezdet 124
 kézen-közön 283
 kezét csókolom 304, 359
 kezét emel vkire 180
 keze ügyében van 292
 kézfék 405
 ki 236
 kiad 56
 kiesi 295
 kidomborodik 293
 kiértékel 259
 kiérződik 296
 kifejezetten 303
 kifogásol, kifogást emel
 149
 kifolyólag 153
 kihágás 272
 kihív 238
 kiindulásul szolgál 151
 kikél 224

kikelet 134
 kilából, kilábal 375
 kinyit 33
 kipufogót repeszt 36
 kirovó 282
 kísérlet 271
 kisház 224
 kisodródás 283
 kisöpör 33
 kitakarít 33
 kitól 34
 kiválasztás 299
 kiveszi a bolondját 220
 kivonat 124
 kizárás 272
 kolompér 219
 kondít 373
 konvoj 123
 Kóréh 111, 482
 kóró 111, 503
 koturnusos 105
 kőtyavetyél 238
 kő 205
 köhint, köhög 79
 költ 34
 költemény 122
 könnybe lábad (lábbad)
 a szeme 292, 375
 könnyet csal a szemébe
 292
 körüljárja a várost 348
 körzet 443
 körülöttem 157
 kőszikla 500
 kötelem 279
 következtében 438
 köz 307
 közbeavatkozás 402
 közgazgatás 272
 közjegyző 272
 közkincs 432
 közül 294
 közönség 431
 között, közt, közé, közül
 307, 308
 közvetlenség 272
 krárog 378
 Krózus 451
 krumpli 219
 kucséber 101, 379, 482
 kuksol 111
 kulcs, kulcsos, kulcsos-
 kalács, -kalinkó 217,
 218, 220
 kunyhó 111
 kutya 134, 359
 kuvik 376

L

láb, lábbal, lábbal, láb-
 bad, lábbadoz 375

lábos 105
 lakik 348
 lakodalmi kalinkó 218
 lándzsát tör vki mellett
 481
 lángsugarú nyár 328, 334
 le 236
 lecsökkent 259
 leengedés 283
 legelészik 78
 legfelsőbb törvényszék
 272
 legfőbb ügyész 272
 legitt, legitten 332
 legnagyobb része 289
 legott, legottan 332
 leheveredik 78
 lejtő 125 -
 lekésik 33
 leküzd 295
 lel 500
 leltár 258
 leolvas 238
 lerovó 282
 lesz 432
 lcszál 5
 letagad 289
 letérhel 421
 letérít 296
 leteszi, letette a garast
 367, 369
 letörölget 33
 létszak 282
 lett 152
 leürít 421
 levente 451
 liba 377
 lincs, lincsel, -és 451
 lityak 103
 ló 205
 lóding 257
 lógádzik 78
 lopás 271
 lő, lövöldöz 79
 lúdtikmony 105

M

madárlátta 262
 maga 155
 magánvád 278
 magas 295, 421
 magasodik, magaslik 288
 magas fokú, magasrendű
 289
 magoz 238
 május elseje 506
 makog 378
 malom alatt, malom alatti
 politika, politikus 226,
 227
 malomalja, malomalji
 224

malomkeringő 225
 máma 261
 Marr 451
 marslakó 445
 martin, -kemence 452
 Márton-lúd, Márton lúd-
 ja, Márton-napi lúd
 260
 maximálisan 291
 mecénás 451
 meg 236
 még 181
 megadott határidő 153
 megállapítást nyer 152
 megcsavar 79
 megdobog 79
 megérdeklődik 33
 megfogad 150
 megfonogat 80
 megfullad a vízben 404
 meghív 238
 megittasul 500
 megjegyzem 305
 megkapja méltó jutal-
 má 292
 meg kell mondani 305
 megkergül 222
 meglából 375
 meglátásom szerint 302,
 303
 meglep, -ctés 326, 327
 megmondom, megmond-
 hatom 305
 megszeg (ígéretet) 294
 megszigorodás 283
 megtagad 289
 megtelepít 296
 megújított óvás 272
 megvakul 500
 megválaszol 33
 megy 289
 megye 443
 méhszüret, mézszüret 402
 melegcsákány-váltás 28
 mellékcavatkozás 278
 mellettem 157
 méltó 296
 merem azt mondani 305
 mértékszabóság 301
 messzemenően 291
 mételyez 238
 mi a hiba Jánosiba?
 mi a hiba Katyiba? 368
 Mihók 216
 millió éves 29
 mind 494
 minden 431, 433
 mint 494
 mintaválasztás, -ó 301
 mit tudom én 306
 Mohács 451
 mondjuk, mondjuk ezt,
 mondjuk így 305

morzista 401
 mos 33
 most légy okos, Domo-
 kos! 368
 motoz van a fejében 222
 mozdony 197
 mozgósít 295
 mozi 197, 359
 mulat 34
 munkacrő 260
 munkás 21
 muzsikál 376

N

na bum! és akkor mi
 lesz? 261
 naccsád 359
 nagy 295
 nagyarányú 291
 nagycsalád 75
 nagyfokú 289
 nagymértékben 291
 nagy része, nagyrészt 289
 nagyszerű 162
 nap 445
 napkelte 134
 napköziotthon-vezető 28
 napsütötte 262
 napvilágot lát 125, 289
 nehézségek 290
 nehogy 128
 nekem 157
 neki tulajdonít 292
 nélkül 80
 nélkülöz vmit 481
 nem . . . eléggé 289
 nem mondom 306
 nem tudom, nem tudom
 én 306
 nemzetgyűlés 222
 nemzeti nyelv 469
 nemzetközi geofizikai év
 közleménye 263
 ne nevens, mert elfut a
 bableves 368
 néni 503
 népbíróság 272
 népzogató 20
 népnevelő 17, 23
 néptörvényszék 272
 ne ugass, nem a tiéd a
 garas 367
 neves, nevezetes 123
 névrekertés 283
 nevű, nevezetű 122
 nincs hazugság nélkül?
 481
 nincs kizárva 237
 nincs mese 261
 no 358
 nővel 295
 növekedik 289

Nusi 263

NY

nyávog 378
 nyelv 468
 nyer 152
 nyilvánosság 272
 nyit 33
 nyomozás 272
 nyüst 99

O, Ó

ó 205
 of potyóresz 261
 ohm 451, 452
 okirat 272
 olajszüret 402
 olcsít, -ás 36, 37
 olcsó 36
 olcsóbbít, olcsóvá tesz 37
 olt 55
 olvas, -gat 56, 78
 oly, olvan 359
 olyik 258
 Orbók 215
 országgyűlés 223
 osztogat 78
 óvás 272
 óvást emel, óvással él 149

Ö, Ő

ő 155, 205
 öcsémasszony 121
 ön- (ellátó, fenntartó, fel-
 áldozó, ámitó stb.) 298,
 299
 ön(maga) 205
 önkiszolgál, -ás, -ó bolt
 298
 önkiválasztás, önkivá-
 lasztó bolt 297
 ördögadta 262
 öröklés 271
 összcscuklik 258
 összekalácsol 217
 összezándorodik 107
 őszinte, őszintétlen 506
 ővis 205

P

pálcát tör vki fölött 481
 pályát fut 348
 pályaudvar 443
 panama 451
 Panna, Panni 263
 Papifőd 390
 paprikajancsi 451
 párasság 258
 pasztőröltás, pasztőrözés
 452, 453
 patkó 219

pattantó 111
 pattogó 255
 pecsovics 451
 például 303
 például szolgál 151
 pepita 452
 perdül 78
 pereg 219
 pereg 78
 perkettőzés 284
 pitymallat 134
 pitypalaty 376
 polgár 219
 polgári perrendtartás 278
 politikus, — csizmadia 228

pondró 111
 pontosan 303
 posztó 111
 pótmagánvadás 278
 pörgető, pörgettyű 98
 prémium 271
 prézli 377
 primás 377
 priznic 451
 próbál 377
 professzor 377
 prüszent, prüszög 378
 ptr! 377
 ptücski-hajeski 377
 Prücskös, Prücskös,
 Ptücskös 375, 376, 378
 pücsök, ptrücsök 376
 pullmannkocsi 452
 püsszög, püsszent 378

R

rá 157
 rabicfal 452
 rácsos 218
 rádiótávírász 401
 rágalmazás 271
 ragyavert 262
 rájuk 157
 rákláb 224
 ráncba szed 368
 rándít 79
 ránt 79
 ráterítik a vizes lepedőt 221
 ráz, -ogat 79
 rázott 503
 recessen 238
 reggeli szürkület 134
 rejtekhely 500
 rekamié 451
 remeg 79
 rendelkezésre áll 292
 rendül 79
 reng 79
 rongteteg 435
 repeszt 35

repül 133, 134
 rész, része 29, 31
 részére 152
 reszkirt kucséber! 102
 részletárúsításra, részlet-
 vásárlásra kijelölt bolt
 260
 rezdül 79
 rezeg 79
 rohan 133
 roncska 501
 rostonsült 303
 rózsa 218
 röntgen 451, 452
 ruhát tép 36
 rühell 120

S

Sajó 205
 sárga 56
 sarkantó, sarkantyú 98,
 111
 Sárkőz 307
 sas 334
 s a többi 303
 scsóklom 359
 Sebők 216
 segít, -és 290
 semmitőszék 272
 se prücski, se hajes-ki;
 se hecski, se prücski
 377
 siker 291
 sikkasztás 271
 síkosság 258
 Simók 216
 sípos 99
 sisakvirág, sisakfű 104
 só 205
 sodródás 283
 sok 435
 sokezes tömeg 30
 sokoldalú, sok oldalú 29
 sok száz (éves, méteres)
 28, 29
 sok százszor, sokszázszor
 30
 sopa, supá 103
 Söltőcs 97, 99
 sugárkémia, sugáráz-
 kémia 409
 süket duma 261
 sültű 97
 sűrített kötelem 282
 süt 5
 sütkérezik 78
 süvölt, -ő, süvöltő 98, 99

SZ

szabálysértés 272
 szakértő 272

szakatárs 504
 szalad 133
 száll 133, 134
 számomra 157
 számos, számtalan 432
 számos állat 277
 szántóföld 298
 szaporodik, szaporulat
 289
 százéves 29
 százzszor 30
 szecesszió 454
 széljárta 262
 szeme elé táru! 292
 szemmel tart, szem előtt
 tart 292

szendvics 452
 szerelvény kitól 35
 szeret 79, 403
 szerződés 271
 sziluet 452
 szintagma 65
 szinte mondhatjuk így
 305
 szíveskedjék 153
 szó 205
 szóaja 359
 szóbeliség 272
 szóbeszéd tárgyát képezi
 292
 szökcapcsolat 54
 szolgál 151, 293
 szolgáló 224
 szolitonév 505
 szomorú 359
 szöszkereszt 54
 szóval 302, 303, 306
 szöcske 377
 szuperóvás 272
 szűr 5
 született (szülött, szü-
 lött) nyelv 468
 szültű 97
 szűr, szüret 402

T

tagad 289
 tagozat 289
 takarit 33
 talál lenni 127
 támgyűrű, támasztó-
 gyűrű 409
 Tamók 215
 tanú 271, 272
 tárgyává tesz 151
 tárgyi bizonyíték 272
 tárol 33
 társadalmi sugártörés 284
 tartományi törvényszék
 272
 táru! 292
 taszit 289

távgépiró, -kezelő, táv-
 író, távirógép 400, 401
 távirász 401
 te 155
 tejellátás 260
 tejút 446
 telente, telenként 258
 telepít 296
 telex 400, 401
 teljesít 293
 teljesítési határidő 272
 tella 97
 temető 444
 tényálladék 278
 ténylegesen 303
 tengely: tengelyt dagaszt
 a sár 479, 480
 te orcádra ütök 178
 tép 35
 terén 438
 termel 256
 természetesen 303
 Terók 216
 terület 443
 test 421
 tetem 122
 tikmony 105
 Tirimpó 481
 tó 205
 tol 33, 34
 tolat, -ó, tolatóhajó 33,
 124
 topos 391
 torlat 124
 továbbmenőleg 304
 több, többi 435
 töled 157
 tömszelence, tömítősze-
 lence 409
 törődik vmivel 350
 történetesen 304
 történik 152, 421
 tört magyarsággal 125
 törvényszék 272
 trónörökös 162
 tudja Pál, mit kaszál 368
 tud lenni 126
 tudniillik 304
 tulajdon 271
 tulajdonít 292

tulajdonképpen 304
 tücsök, trücsök 376
 Tücskös 375
 tüsszög, tüsszent 378

U, Ű

ugat 369, 378
 ugrik, ugrál, ugrálgat 78,
 79
 ugye, ugyebár 302, 304,
 306
 úgyszólván 304
 ügy vélem; ügy gondolom
 305
 újdondász, -at 371
 újesztendő, új esztendő.
 254
 újév, új év 254
 úr 504
 utazik 289
 utolsósorban 29

Ű, Ű

ügyel, -et, -etes 149
 ügyész 272
 ül, -dögél 78
 üt 178
 üvis 205

V

vádló, vádlott 271, 272
 vágyik 33
 válik 432
 vályú 503
 van 126, 330
 városát lakják 348
 vaskalap, vaskalapos, -ság
 104, 106
 vaskereskedő 260
 vaspele 501
 vasvilla 500
 védő 272
 végez (munkát) 293, 294
 végrehajt 151
 végrehajthatóság 272
 végrendelet 271
 végzés 272
 vegyipar, vegyiipar, vegyi
 ipar 405
 vélelem 279

véleményem szerint 304
 ver, -egét 79
 vers 122
 veszekvés 103
 vészmadár 372
 vétel 271
 vezet 79
 vezette—vezetett (kül-
 döttség) 262
 viganó 452
 viharszünet 402
 vihog 378
 villámlik 79
 villámsújtott 262
 villámzár 224
 villan 79
 villog 79
 virradat 134
 visszavágyik 33
 visz 55, 289
 vízfolyásos 476
 Vízköz 307
 vizmosza 262
 vizsgálóbíró 272
 volumen 295
 volt 451
 vonz 289
 vörössipkás 105

W

watt 451, 452

Z

zádor, zándor, zándorul
 107, 109, 110
 zár 33
 zippzár 224
 zivatar, -szünet 402
 zok, zokszó 378
 zordon, zondor 109
 zöm 471

Zs

zseb 377
 zszibogó 255
 zszilett 452
 zszompor 218

TÁRGYMUTATÓ

- Ady-sor értelmezése 178
 -a, -e, -ja, -je névszói személyragnak magashangú alakjában jelentkező *i* hang 425
 Akadémia Nyelvművelő Bizottsága: Nyelvtudományi Intézete 5
 alany és állítmány alaki egyeztetése 127
 alanyi igeragozás kijelentő mód jelen idejének egyes számú iktelen és ikés személyragjai 424
 alárendelt mondatok 175
 anyanyelvi műveltségünk konferenciája 3
 anyanyelvi szókinccstanítás 54
 A nyelvek világában. Szerk. Béley Pál 252
 A nyelvjárási és néprajzi gyűjtés összekapcsolása. Szerk. Morvay Péter 502
 Árpád kori Személynévszótár 486
 -ás, -és képzős összetett főnevek 299
 átvitt értelmű szavak, szókapcsolások, szó-lások konkrét jelentésükben való használata 289, 292
 Bánhidy—Jókay—Szabó: Lehrbuch der ungarischen Sprache 112
 becéző keresztnévek 487
 Beke Ödön kitüntetése 208
 Becsedy József előadása: Az anyanyelvi műveltség és az iskola 9
 Benkő László és Szemere Gyula: Nyelv-tani elemzések 345
 Benkő László előadása: Irodalmi nyelvünk fejlődésének főbb vonásairól 13
 beszéd-töltelékek 301
 betűszók 426
 bipoláris szórend 40
 birtokos jelző -nak, -nek ragjának használata 439—42
 birtokos jelzős szerkezetek 433
 címek: idegen könyv-, újság- és folyóirat-címek névelői 446; névelővel kezdődő címek előtt névelő használata 507
 családnevek 99, 215, 486; idegen családnevek 448
 csángó nyelvjárási adatok 97
 csillag- és csillagzatnevek helyesírása 444
 Csűrös Zoltán előadása: Természettudományi nyelvünk helyzete és továbbfej-lődésének problémái 8
 dagályosság hivatalos nyelvünkben 148
 definíció a szójelentés megadásában 56
 Deme László: A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez 380
 Dukáti Ferenc előadása: Szabványosítási kérdések a műszaki szókinés alakításá-ban 8
 -é birtokjel 428, 436
 egybeírás—különírás 27
 egyes szavak túlságosan sűrű használata 290
 egy és több 3. személyű birtokos egy bir-tokára vonatkozó birtokos személyragok keveredése 424
 egyeztetés: alany és állítmány egyeztetése 127; 430: számbeli egyeztetés 434; mennyiség- és minőségjelzők egyezte-tése 435
 egységes műszaki terminológia 8
 egyszeri cselekvést kifejező (puntuális) ige 79
 egyszerű mondat szerkezeti egységei 54
 egyszerűsödés a prózai nyelvben 454, 457
 egy tőből származó szavak felcserélése 288
 elemzés 39, 170, 328, 349
 ellentét Balassi költészetében 319
 előljáró írása idegen tulajdonnevek előtt 446
 erőlkifejtés a nyelvben 197
 értelmező és értelmezői mondat 488
 értelmező és értelmezett József Attilánál 47
 Értelmező Szótár I. 129; Értelmező szótár és a nyelvhelyesség 131
 érzelmi viszonyunk a szavak használatában 289
 évszám után pont használata 31
 felhivatalos jogi nyelv 272
 felkiáltójel használata József Attilánál 49
 felsőöri tájszavak 361
 felszabadulásunk és a magyar nyelvtudo-mány 1
 fogalmazás: köznapi fogalmazásunk min-dennapi botlásaiból 286—97, 430—42
 fokozás Balassi költészetében 318
 Fónagy Iván: A hangsúlyról 115; A költői nyelv hangtanából 230
 földrajzi nevek 375, 405; helyesírása 443, 448; Szeged környékének földrajzi nevei 388
 fővárosi általános iskolások kiejtése 337—45
 gazdaságosság a nyelvben 199
 gércsei népnyelv 83
 glosszák a XV. századból 498

- glottochronologia 201
gondolkodás és nyelvi kifejezés összefüggése 172, 176
gyakorító (frequentatív) ige 79
halmaz a stílusban 42, 43
hangképzési hibák 338
hanglejtési hibák 364
hangsúlyozási hibák 343
hangtörténet: a 3. személyű névmás hangtörténetéhez 205
hangutánzó szók Bartalis János stílusában 169
hasonlatok és metaforák 454–63
határozók: *egyből* 403; *-val, -vel* ragos módhatározó 125; határozók töltelékként való használata 303
határozószók: *csak* 53; *még* 181
határozott névelő 81
Hegedűs Géza: A költői mesterség 248
helyesírás: *Anikó* vagy *Annikó* 263; boldog új évet—boldog újévet 254; egybeírás—különírás 27; h. és az Értelmező Szótár 132; kötőjel és nagykötőjel használata 31, 32; *május elseje* 506; összetett számnévek írásmódja 31; számnévi elő- és utótagú kapcsolatok helyesírása 27; szóösszevonások és betűszók 426; vessző használata a mondatátszövődés egyik típusában 507
helyes magyar kiejtés 8
helynevek 109, 484
helyzeti adottságaink a szavak használatában 289
hibás névutóhasználat 438
hivatalos nyelv 148, 269; szenvedő szerkezet a hivatalos nyelvben 152
-hoz, -hez, -höz rag története 80
homonimák 52
humor Petőfinél 159
Hunfalvy Pál emlékezete 265
idegen családnevek névelői 448
idegen nyelvi szókincstanítás 57
idegen szavak és Kosztolányi 138, 145
idegen tulajdonnevek névelőjének és előjárójának írása 446
igecidők: múlt és jelen felváltva használása 171
igeképzők jelentése 78
igék történéstartama 78
igekötők: *meg, el, ki, be, fel, le* 236; igekötők használata Bartalis János költői stílusában 167
igenév: *-ó, -ó* képzős igenév 298
igeragozás: felszólító mód kijelentő mód helyett 436; *festet* műveltető ige ragozása a múlt időben 404; tárgyias igék tárgyatlan jelentésének kialakulása 33; ikes és iktelen i. 424
ikreszók írásmódja József Attilánál 47
impresszionista szórend 41
Inczefi Géza: Szeged környékének földrajzi nevei 388
írásjelek: József Attila verseiben 46, 49; kötőjel és nagykötőjel 31, 32; pont használata évszám után 31; vessző használata a mondatátszövődés egyik típusában 507; interpunkció mint stilisztikai eszköz 49
irodalmi nyelv kérdései 7
Irodalmi Szemle. Szlovákiai magyar nyelv-művelő folyóirat 117
irodalmi szövegek és nyelvtan 62
író és nyelv 136
írói szótárak 59
íróink nyelve: Balassi Bálint költői nyelvének népies elemei 310; Bartalis János költői nyelve és stílusa 165; Kosztolányi Dezső és a magyar nyelv 136; humor Petőfi egyik levelében 159
írók és nyelvészek viszonya 7, 14
iskolai kiejtés 337–45
iskolai nyelvtantanítás 7
ismeretlen magyar glosszák 498
ismételgetés mint a stílus régiességének jele 311
i-zés 83
Jászói Glosszák 498
jelentésárnyalatok az Értelmező Szótárban 133
jelentéstan: tárgyias igék tárgyatlan jelentésének kialakulása 33; jelentéstani tapadás mint a tárgy elmaradásának oka 34
jelző és jelzett szó kapcsolata mint stilisztikai eszköz 58
jelzős szerkezetek 58, 262, 433
jogi nyelv 269
jogi nyelvművelés feladatai 299
jogszabály-szövegezés 276
József Attila két szaváról 45, 325–8; Külvárosi éj 66
József Attila Szabadegyetem nyelvművelő előadásai 6
Juhász Jenő 264
kapcsolatos mondatok 173
Károly Sándor: Az értelmző és értelmezői mondat a magyarban 488
Kazinczy-díj 511
képlátás 454
képzett szavak Bartalis János stílusában 166
keresztény nevek elterjedése 486
kiejtés: helyes magyar k. 8; iskolai k. 337–45
Király Péter: Ismeretlen magyar glosszák 498
Kodály Zoltán az oxfordi egyetem díszdoktora 408
Kosztolányi és a magyar nyelv 136; K. és az idegen szavak 138, 145; K. rímelése 142
költői stílus 165
költők nyelve: József Attila: Külvárosi éj 66; Balassi Bálint költői nyelve 310; Bartalis János költői nyelve 165

- köszönés 121
 kötőjel, nagykötőjel 31, 32
 kötőszók: *hogy ne* — *nehogy* 128; *jöllehet* 508; kötőszók töltelékként való használata 303; kötőszók ismétlése 174
 következtető és magyarázó mondatok fölcserélése 173
 közbevetett mondatok tartalmatlan használata 305
 köznapi fogalmazás botlásai 286—97, 430—42
 köznevesülő tulajdonnevek helyesírása 450—3
 köznyelv és szaknyelv 410
 közlés Balassi költészetében 320
 közönségszolgálat 5
 közsokás és nyelvművelés 5
 kubikosélet szólásai 206
 leírás módja József Attila Külvárosi éj című versében 68
 leíró nyelvtan és nyelvművelés 421—9
 lépegetés mint költői díszítő eszköz 323, 324
 lexikostatisztika 201
Loványi Gyula 509
 Lőrincze Lajos előadása: Nyelvművelésünk helyzete és feladatai 3
 magyarázó és következtető mondatok fölcserélése 173
 magyar glosszák a XV. századból 498
 Magyar hangtani dolgozatok. Szerk. Benkő Loránd 244
 Magyar Irodalmi Nyelv Nagyszótára 182
 magyar leíró nyelvtan és a nyelvművelés 421
 Magyar Néprajzi Atlasz módszere 75
 Magyar Nyelv Értelmező Szótára I. 129
 Magyar Nyelvhelyesség (Kiadói Főigazgatóság) 6
 magyar nyelvkönyv német nyelven 112
 Magyar Nyelvőr szerepe a nyelvművelésben 6
 Magyar Nyelvtudományi Társaság névtudományi konferenciája 483
 matematika a nyelvtudományban 355
 még szófajtsága és mondatrész szerepe 181
 megszólítás, megszólításos köszönés 121
 mellékmondat beolvasztása a főmondatba 175
 mellérendelés 172
 mennyiség- és minőségjelzők egyeztetése 435
 Mesterházi Lajos előadása: Mai irodalmi nyelvünk néhány problémája 13
Mészöly Gedeon 406
 metaforák: m. és hasonlatok 454—63; m. Bartalis János stílusában 167, 168
 metaforikus látásmód 455
 módhatározó *-val*, *-vel* raggal 125
 moldvai csángó nyelvjárási adatok 97
 mondatelemzés 39, 170, 328, 349
 mondatrészek stilisztikai szerepe 59
 mondat szerkezetének ábrázolása 62
 mondattan tanításának problémái 170
 múlt és jelen idő váltogatása 171
 Munkácsi Bernát emlékezete 266
 mutató névmások 81, 304
 műszaki nyelv: 409: m. és a nyelvészek 415; műszaki nyelvi vitaest 511; műszaki nyelv szavainak száma 412; műszaki nyelv Bulgáriában, Csehországon, Finnországban, Franciaországban, Németországban, Szovjetunióban 413, 414; Műszaki Értelmező Szótár szakmai és nyelvi problémái 417—21
 műszavak: az Értelmező Szótárban 131: természetudományi m. 120; műszaki szókincs 7, 9
 Nagyszótár 182
 Nagyvátyi Glosszák 498
 német nyelven írt magyar nyelvkönyv 112
 néprajzi atlasz 75
 névelő: határozott n. 81; idegen családnevek előtt 448; birtokos személyragozott szó előtt 439; névelővel kezdődő cím után 507; idegen tulajdonnevek névelőjének írása 446
 névmás: mutató n. 91, 304; a 3. személyű névmás hangtörténetéhez 205; visszaható és személyes névmások viszonya 155; vonatkozó n. 435
 névragozás: *-a*, *-e*, *-ja*, *-je* 425; *-ban*, *-ben*, *-ba*, *-be*, 403; *-hoz*, *-hez*, *-höz* 80; *-nak*, *-nek* birtokosrag 439—42; *-nál*, *-nél* 436; *-val*, *-vel* 125
 Névtudományi vizsgálatok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság névtudományi konferenciája. Szerk. Mikešy Sándor 483
 névutók: *között* 307; névutóhasználat hibái 438; névutók, névutószerű szavak felesleges használata a hivatalos nyelvben 152
 nők megnevezése vezetéknevükön 427
 nyelv és író 136
 nyelv és nyelvész 137
 nyelvészek és a műszaki nyelv 415
 nyelvhasználati hibák 287
 nyelvhelyesség: ny. és a készülő új magyar leíró nyelvtan 421—9; ny. és az Értelmező Szótár 131
 nyelvi egyszerűsödés a prózában 454, 457
 nyelvi ismeretterjesztés a rádióban 6
 nyelvi kifejezés és gondolkodás összefüggése 172, 176
 nyelvjárássok: csángó ny. 97; felsőöri tájszavak 361; gérci népnyelv 83; a kubikosélet szólásai 206; tájszavak Peredről 464; tájszavak Veszprém megyéből 211; nyelvjárási és néprajzi gyűjtés 502
 nyelvművelés: jogi ny. feladatai 269—86; közszokás és ny. 5; pozitív ny. 4, 60; ny. szakirodalmi forrásai 427; Tompa József a ny. munkájáról 5; pécsi nyelvművelő konferencia határozatai 15; nyelvművelé-

- sünk helyzete és feladatai 3
 nyelv objektivitása 351
 nyelvtanstatistikai módszer 196
 nyelvtan és irodalmi szövegek 62
 nyelvtani elemzés 61, 345
 nyelvtani műszavak az Értelmező Szótárban 131
 nyelvtanítás: fokozatai 64; ny.-unk helyzete 10
 Nyelvtudományi Intézetben készülő magyar leíró nyelvtan 421—9
 -ó, -ő képzős igenév 298
 ön- előtagú összetételek 297
 összefüggés a gondolkodás és nyelvi kifejezés között 172, 176
 össze nem férő szó és szóvonzat 295
 összetett számnevek írásmódja 31
 összetett szavak Bartalis János verseiben 166
 Papp László: XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása 380
 pécsi nyelveművelő konferencia határozatai 15
 Petőfi humora 159; két verssorának elemzése 328—36
 pillanatnyiságot kifejező (momentán) ige 78
 pont használata évszám után 31
 pozitív nyelveművelés 4, 60
 prózai nyelv és stílus 454
 Rácz Endre—Takács Etel: Kis magyar nyelvtan 391
 rádió és nyelvi ismeretterjesztés 6
 ráértés mint a tárgy elmaradásának oka 34
 ragisméltás és ragelhagyás 438; ragok helyes használata 436; ragtévesztések 437—8
 rendeletek, utasítások nyelve 276
 rimelés Kosztolányinál 142
 rokon értelmű szavak felcserélése 289; rokon értelmű szavak kapcsolatáinak fölcserélése 293
 romániai jogi szóhasználat 272
 segédkönyv az iskolai nyelvtani elemzésekhez 345
 J. Soltész Katalin: Az ősi magyar igeekötők 236
 statisztikai módszer a nyelvtudományban 196
 stílusbeli halmozás 42, 43
 stíluslemzés 58; módjai 159
 strófatípusok Balassinál 320—2
süksük-igeragozás 436
 szakkifejezések a szépirodalomban 411
 szaknyelv: jogi szaknyelv 270; sz. és köznyelv 410; sz. szókinése 411; természet-tudományi szakszókinés vitája 8
 számbeli egyeztetés 434
 számnévi elő- vagy utótagú kapcsolatok helyesírása 27
 szavak: értelmezése az Értelmező Szótárban 132; felcserélése 288; ismételtetése, elértéktelenedése 291; kihgyása 292; stílusértéke 134; szavak és szólások felhasználása a fogalmazásban 288; szavak hossza a magyar beszédben 355
 szecceszó mint stilisztikai fogalom 454
 székely családnév magyarázata 99
 személyes szólások és szókapcsolatok személytelen használatá 292
 személynevek 109, 215, 487
 személyes és visszaható névmás viszonya 155; a 3. személyű névmás hangtörténetéhez 205
 szenvedő szerkezet a hivatalos nyelvben 152
 szenvedő értelmű -ó, -ő képzős igenév 298
 szépirodalom és a szakkifejezések 411
 szintagma 65
 szó és szóvonzat össze nem illése 295
 szófaji átcsapás 53
 szóhalmozás 318
 szóhangulat és az Értelmező Szótár 134
 szóhasználat a romániai jogi nyelvben 272
 szójáték szerepe József Attilánál 51, 52
 szójelentés 33, 55, 454; a szótárakban 56; az Értelmező Szótárban 132
 szókapcsolat 28, 54, 55, 135, 292, 295
 szóképzés 258; -ás, -és 299
 szókinés: jogi 271; sz. és szaknyelv 411; szókinestanítás 54, 57
 szólások: kubikosélet szólásai 206; szólások és szókapcsolatok a fogalmazásban 291
 szólásmagyarázatok 178, 206, 220, 261, 367, 476, 479
 szómagyarázatok 17, 36, 45, 100, 101, 103, 104, 107, 111, 120, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 215, 216, 222, 223, 224, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 325, 371, 373, 374, 375, 378, 379, 400, 401, 402, 403, 405, 467, 471, 474, 477, 481, 482, 503, 504, 505, 506, 507, 508
 szóösszevonások 426
 szóösszetétel: ön- előtagú ő. 297; összetett számnevek írása 31; összetett szavak Bartalis János verseiben 166
 szórend: bipoláris sz. 40; impresszionista sz. 41; sajátos szórendi inverziók újabb magyar prózáknban 38
 szószerkezet 54: szószerkezetek stilisztikai értéke 59
 szótárak eljárása a szók jelentésének megadásában 56
 szóvonzatok az Értelmező Szótárban 133; össze nem férő szók és szóvonzatok 295
 tájszavak: felsőöri t. 361; peredi t. 464; Veszprém megyei t. 211
 tárgyias igeik tárgyatlan jelentésének kialakulása 33
 tárgyias szókapcsolat és szószerkezet 65
 tartalmatlan kötőszók és határozók 303
 tartalmilag ellentmondásos szókapcsolatok 295
 tartós (duratív) ige 78
 teljes homonimák 52

- terjengősség hivatalos nyelvünkben 148
 természettudományi szakszókincs vitája 8:
 természettudományi műszók 120
 Tompa József a nyelvművelő munkáról 5
 többszörösen összetett mondat 177
 töltelékszók és mondatok 306
 történésminőség és történésstartam az igék
 cselekvésében 78, 79 -
 Tudományos Ismeretterjesztő Társulat tan-
 folyamai 6
 tulajdonnevek 109; helyesírása 443—53
 útmutató füzetek a néprajzi adatgyűjtés-
 hez 502
van ige használata 126
 Végh József: Órségi és hetési nyelvátlasz
 238
 versszak zártsága 320
- Veszprém megyei tájszavak 211
 viszonyítás a mellérendelésben 172
 visszaható és személyes névmás viszonya
 155; visszaható névmás története 156
 vitaest műszaki nyelvünkről 511
 vonatkozó névmás hibás számbeli egyez-
 tetése 435
 vonzatok az Értelmező szótárban 133
 vonzatszerű ragok tévesztése 437
 Вопросы культуры речи. Москва — I.
 kötet 1954. 394
 zárt *i*-zés 83
 zárt versszak 320
 Zirci Glosszák 498
 Zolnai Béla 70. születésnapjára 509

Készítette: *Prohászka János*

A Nyelvőr postája

<i>Köteles József</i> : Góré	503
<i>Solymos Ede</i> : A bácsi, néni jelentésváltozatai	503

A Nyelvtudományi Intézet nyelv művelő osztályának levelesládájából:

<i>T. J.</i> : Gebin — <i>F. G.</i> : A Prügelknabe és a Rufname magyarul — <i>F. G.</i> : <i>Kapaszkodjunk</i> vagy <i>fogózkodjunk</i> (a villamoson, autóbuszon)? — <i>F. G.</i> : Öszintétlen — <i>T. J.</i> : <i>Május elsejével</i> kapcsolatos helyesírási problémák — <i>R. É.</i> : Dunántúl — Dunántúlon — <i>H. M. I.</i> : Névelő használata névelővel kezdődő cím előtt — <i>F. G.</i> : Ez nem igaz! — <i>F. G.</i> : Vessző használata a mondatátzövdés egyik típusában — <i>F. G.</i> : Jóllehet	504
--	-----

A Nyelvőr hírei

<i>B. J.</i> : Loványi Gyula 1884—1960	509
<i>Balázs János</i> : Zolnai Béla 70. születésnapjára	509
<i>L. L.</i> : Kazinczy-díj	511
<i>R. Lovas Gizella</i> : Vitaest műszaki nyelvünkről	511

Olvasóinkhoz!

A Magyar Nyelvőr negyedévenként jelenik meg. Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál vagy a Posta Központi Hírlapirodánál: Budapest V., József nádor tér 1. Telefon: 180—850. Csekk-számlaszám egyéni előfizetőknek: 61 257, közületeknek: 61 066.

Külföldre a KULTÚRA Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Bp. II., Fő utca 32.) veszi fel az előfizetéseket.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Példányonként kaphatók a Posta Központi Hírlapboltjában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

*

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen ..... 1 Ft
2. *Deme László*: Magyarázat helyesírási szabályzatunk tizedik kiadásához ..... Elfogyott
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzék „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változtatásokról ..... 1 Ft
[A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyarázat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához. (A szótári részben végrehajtott változtatások jegyzékével)] ..... 4 „
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága ..... 1 „
5. *Vértes O. András*: A beszédhibákról ..... 1 „
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője ..... 3 „
7. *Bencédy József—Deme László*: Egy szavalo és kiejtési verseny tanul-ságai ..... 2 „

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Ara 6 Ft

Évi előfizetés: 18 Ft

Nyelvészeti kiadványok

Az Akadémiai Kiadó a következő nyelvészeti folyóiratokra hívja fel a Magyar Nyelvőr olvasóinak figyelmét:

<i>Magyar Nyelv</i> , évi előfizetése	30 Ft
<i>Nyelvtudományi Közlemények</i> , évi előfizetése	28 „
<i>A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei</i> , kötetenkénti előfizetése	40 „

*

Az Akadémiai Kiadó (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és az Akadémiai Könyvesbolt (Bp. V., Váci u. 22.) címén megrendelhetők a következő nyelvészeti kiadványok:

<i>Bárczi Géza</i> : A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék.....	20 Ft
<i>Benkő Loránd</i> : A magyar <i>ly</i> hang története	20 „
<i>Deme László</i> : A magyar nyelvjárások néhány kérdése	50 „
<i>Deme László</i> : Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái	45 „
<i>Horváth János</i> : Vitás verstani kérdések	8 „
<i>Károly Sándor</i> : Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában ..	50 „
<i>Kiss Géza—Keresztes Kálmán</i> : Ormánysági Szótár.....	60 „
<i>Kniezsa István</i> : A magyar nyelv szláv jövevényszavai, I. kötet, 1. és 2. rész	180 „
<i>Kniezsa István</i> : Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig ...	40 „
<i>B. Lőrinczy Éva</i> : A Königsbergi Töredék és Szalagjai	50 „
<i>Mezey László</i> : Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén	20 „
Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet (A III. országos magyar nyelvész-kongresszus előadásai)	85 „
A magyar helyesírás szabályai, 10. kiadás, harmadik lenyomat	9 „
A Magyar Nyelvatlasz munkamódszere (Szerk. <i>Bárczi Géza</i>).....	45 „
A magyar őstörténet kérdései (A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1953. december 1-i vitatülésének anyaga)	12 „
Helyesírásunk időszervi kérdései (Szerk. <i>Benkő Loránd</i>)	12 „
Magyar nyelvjárási bibliográfia (1817—1949) (Szerk. <i>Benkő Loránd</i> és <i>Lőrincze Lajos</i>)	20 „
Nyelvművelésünk főbb kérdései (Szerk. <i>Lőrincze Lajos</i>)	30 „
Nyelvünk a reformkorban (Szerk. <i>Pais Dezső</i>)	50 „
Pais- emlékkönyv (Nyelvészeti tanulmányok)	80 „
<i>Gáldi László</i> : A magyar szótárirodalom története a felvilágosodás korában és a reformkorban	100 „
<i>Imre Samu</i> : A Szabács Viadala	58 „
<i>Tompa József</i> : A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe ..	15 „
<i>Bánhidai Zoltán</i> : A magyar összetett igealakok jelentéstörténete	8 „
<i>Berrár Joldán</i> : Fejezetek határozóragjaink élettörténetéből	12 „
<i>Kázmér Miklós</i> : Alsó-Szigetköz földrajzi nevei	13 „
<i>Hexendorff Edít</i> : Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből	15 „
<i>Károly Sándor</i> : Az értelmező és értelmezői mondat a magyarban ...	14 „
Magyar hangtani dolgozatok (Szerk. <i>Benkő Loránd</i>)	28 „
<i>Fónagy Iván</i> : A hangsúlyról	14 „
<i>J. Soltesz Katalin</i> : Az ősi magyar igekötők (<i>meg, el, ki, be, fel, le</i>) ...	40 „
A magyar nyelv értelmező szótára, I—III.	à 200 „
<i>Papp László</i> : XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása	14 „
<i>Deme László</i> : A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez	15 „
<i>Király Péter</i> : Ismeretlen magyar glosszák	12 „
<i>Végh József</i> : Őrségi és hetési nyelvatlasz	100 „
<i>Benkő Loránd</i> : A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában	130 „